

THE FREE INDOLOGICAL COLLECTION

WWW.SANSKRITDOCUMENTS.ORG/TFIC

FAIR USE DECLARATION

This book is sourced from another online repository and provided to you at this site under the TFIC collection. It is provided under commonly held Fair Use guidelines for individual educational or research use. We believe that the book is in the public domain and public dissemination was the intent of the original repository. We applaud and support their work wholeheartedly and only provide this version of this book at this site to make it available to even more readers. We believe that cataloging plays a big part in finding valuable books and try to facilitate that, through our TFIC group efforts. In some cases, the original sources are no longer online or are very hard to access, or marked up in or provided in Indian languages, rather than the more widely used English language. TFIC tries to address these needs too. Our intent is to aid all these repositories and digitization projects and is in no way to undercut them. For more information about our mission and our fair use guidelines, please visit our website.

Note that we provide this book and others because, to the best of our knowledge, they are in the public domain, in our jurisdiction. However, before downloading and using it, you must verify that it is legal for you, in your jurisdiction, to access and use this copy of the book. Please do not download this book in error. We may not be held responsible for any copyright or other legal violations. Placing this notice in the front of every book, serves to both alert you, and to relieve us of any responsibility.

If you are the intellectual property owner of this or any other book in our collection, please email us, if you have any objections to how we present or provide this book here, or to our providing this book at all. We shall work with you immediately.

-The TFIC Team.

॥ अहंम् ॥

જૈન તીર્થ સર્પ સંગ્રહ

પાશ્વત ભદ્રનાં જૈન તીર્થો અને
નગરોનું ઐતિહાસિક વર્ણન

ભાગ બીજો

પ્રકાશક:-
શ્રી ૬ આણંદજી કલ્યાણજી.
ઝવેરીવાડ • અમદાવાદ

વિ. સં. ૨૦૧૦] વીર વિ. સં. ૨૪૮૦ [સને ૧૯૫૩

પ્રકાશક :

શ્રી શ્રી આણંદજી કલ્યાણજી
ઝવેરીવાડ, પો. ગો. નં. ૫૨,
અમદાવાદ.

આ ગ્રંથના સ્વામિત્વના સર્વ હક્ક શ્રી આણંદજી કલ્યાણજી, અમદાવાદના છે.
તેમની લેખિત મંજૂરી સિવાય કોઈએ આ ગ્રંથમાં આવેલી કશી સામગ્રીનો
કોઈ પણ જાતનો ઉપયોગ કરવો નહીં.

ALL RIGHTS RESERVED

[પહેલી આવૃત્તિ — નકશા સાથે]

મુદ્રક :

જયંતી શેલાભાઈ દલાલ
વસંત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ,
ધીમંદા રોડ, અમદાવાદ.

બે ખોલ

ભારતવર્ષના ધર્મોમાં જૈનધર્મ પોતાની પ્રાચીનતા, પોતાનું તત્ત્વજ્ઞાન અને પોતાની કલાપ્રિયતાથી મહત્ત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. જૈનધર્મની આ પ્રાચીનતા, ભવ્યતા અને ઉદારતાના એક પ્રતીકરૂપ જૈન તીર્થો છે, એમ ભારતીય તથા યુરોપીય વિદ્વાનોએ એકમતે સ્વીકારેલું છે. જેના અણુએ અણુમાં જૈનોના ભવ્ય ભૂતકાળ ગૂંછ રહ્યો છે, અને જેના પરમાણુએ પરમાણુમાં મન અને આત્માને પવિત્ર કરે એવું વાતાવરણ છે, એવાં પોતાનાં પુનિત તીર્થોને ને મંદિરોને રોજ પ્રભાતકાલે આભાલવૃદ્ધ જૈન “સકલ તીર્થ વંદુ કર જોડ” એમ કહી વંદે છે; ત્યારે ભારતવર્ષના વિશાળ પટ પર આવેલાં એ તીર્થો, મંદિરો, મંદિરાવલિઓ વિષે જાણવા અંગે તેઓમાં ઉત્કંઠા ને ઉદ્દાસ જાગે એ પણ સ્વાભાવિક છે. ત્યાં રહેતા પોતાના સાધર્મી જૈન ભાઈઓ, જનસંખ્યા, ત્યાં ચાલતો વહીવટ, ત્યાં જવાના માર્ગો, ધર્મશાળાઓ વિષે જાણવાની ઈતેજારી થાય, એ પણ એટલું જ સ્વાભાવિક છે.

આજે સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિ પછીનું ભારતવર્ષ પોતાની અસ્મિતાની તપાસ કરી રહ્યું છે. આ અસ્મિતાના અભ્યાસી ઇતિહાસવિદો અને પુરાતત્ત્વવિદોનું જૈનધર્મનાં આ મહત્ત્વનાં સ્થાપત્યો તરફ ખાસ લક્ષ ગયું છે, ને ભવ્ય ભારતના ઇતિહાસની તૂટતી કડીઓ સાંધવા તેઓ જૈનોના આ પ્રતાપી વારસા પ્રત્યે સવિશેષ દૃષ્ટિ નાખી રહ્યા છે. ઘણા વખતથી આ સંશોધકવર્ગ તરફથી આ મહાન તીર્થો અંગે સર્વજનસુલભ કોઈ માહિતીગ્રંથ પ્રગટ કરવાની માગણી ચાલુ જ હતી.

લગભગ એકાદ દશકાથી આ માહિતી-ગ્રંથ વિષે વિચારણા ચાલ્યા કરતી હતી. આ કાર્ય સામાન્ય નહોતું, વળી, એમાં જવાબદારી ને જોખમ પણ અલ્પ નહોતાં. એમાં પણ શેઠ આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢી જેવી સંસ્થા એ પ્રગટ કરે ત્યારે તે એ ખૂબ વધી જતાં હતાં. બીજી તરફ આ વિષયની સર્વચાહી, સર્વમાન્ય હકીકતો એકત્ર કરવી એ ગાગરમાં સાગર ભરવા જેવી કઠિન વાત હતી: છતાં આ કાર્ય અનિવાર્ય લાગ્યું ને તેનો પ્રારંભ કરવામાં આવ્યો.

પ્રારંભમાં આ માટે એક ખાતું ખોલીને-તેના દ્વારા તે તે વિષયના અભ્યાસીઓને હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા પ્રાંતોમાં મોકલવામાં આવ્યા. રેલથી, ગાડીથી, મોટરથી, ગાડાથી ને પગે ચાલીને તે તે સ્થળે પહોંચીને બધી માહિતીઓ પ્રમાણભૂત સાધનો દ્વારા એકત્ર કરવામાં આવી. આ સુદીર્ઘ પ્રવાસો ને અટપટું માહિતીકરણ લાંબો વખત લે એ સ્વાભાવિક હતું.

આ માહિતીઓ એકત્ર કર્યા પછી એને પરિષ્કૃત-શુદ્ધ કરવા માટે ચાળવાનું કામ શરૂ કરવામાં આવ્યું. કોઈ જરૂરી હકીકત રહી જવા ન પામે, કોઈ બિનજરૂરી હકીકત પેસી ન જાય, સત્ય હકીકતોમાં ભેળસેળ ન આવી જાય, કંઈક વિવાદી વિધાનો ન થઈ જાય, એ માટે ભારે કાળજીથી સંપાદન-કાર્ય કરાવવામાં આવ્યું છે.

આવા પુસ્તકનું છાપકામ ને કાગળો પણ ભારે ચીવટ માગે છે. પુસ્તકને યોગ્ય કાગળો મેળવવામાં ઘણી મુશ્કેલી ને ઘણો સમય લાગ્યો. આખરે એનું સુદ્રણકામ શરૂ થયું. એમાં શુદ્ધિ, સ્વચ્છતા ને સુઘડતા સાચવવામાં પણ પૂરતી તકેદારી લેવામાં આવી.

પરિણામે આ ઉપયોગી ગ્રંથ જાહેર જનતા સમક્ષ રજુ થાય છે. આ ગ્રંથથી સમાજની ને રાષ્ટ્રની ઘણા વખતથી ચાલુ એક માગણી સંતોષાય છે ને અભ્યાસીઓ તેમજ યાત્રિકોના હાથમાં ઉપયોગી પ્રમાણભૂત સાધન મૂકી શકીએ છીએ, તેનો આનંદ થાય છે. છતાં આ ભગીરથ કાર્યમાં અનેક ક્ષતિઓ, અનેક માહિતી-ભૂલો રહી જવા સંભવ છે, એ અમે ધરાવર જાણીએ છીએ. આશા છે કે સુઝ વાચકો અમને તેવી ક્ષતિઓ જણાવી આભારી કરશે, જેથી નવીન આવૃત્તિ વખતે એમાં યથાયોગ્ય સુધારો કરી શકાય.

આ અંધમાં ગામેગામ ફરી બધી સામગ્રી એકઠી કરવામાં મદદરૂપ થનાર શ્રી. સારાભાઈ મણિલાલ નવાળ ને તેમના સહકાર્યકરો અને વિશેષ નોંધ તૈયાર કરી આપનાર પંડિત શ્રી. અંબાલાલ પ્રેમચંદ શાહ તેમજ છાપકામ અંગે વસંત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસવાળા, શ્રી. જયંતી દલાલની કાર્યદક્ષતાની નોંધ લેતાં અમને આનંદ થાય છે.

આ પ્રકાશનને અંગે જાણીતા લેખક શ્રી. જયલિખ્ખુએ અમોને વારંવાર કીમતી માર્ગસૂચન કર્યું છે; તેમજ મેસર્સ એમ. વાહીલાલની કુાંવાળા શ્રી. મોહનલાલલાઈએ પણ આ કાર્યમાં ઘણી મદદ કરી છે. આ બંને ગૃહસ્થોની નિઃસ્વાર્થ સેવાનો ઉલ્લેખ કરતાં અમોને આનંદ થાય છે.

આશા છે કે આ મહત્વનો અંધ ભાણુકોને, યાત્રિકોને, ઇતિહાસપ્રેમીઓને, પુરાતત્ત્વવિદોને અને પ્રવાસીઓને ઉપયોગી ને પ્રેરક થશે.

અમદાવાદ

તા. ૨૧-૩-૧૯૫૩

નાગરદાસ કેશુરચંદ શાહ

મેનેજર

શેઠ આણંદજી કેદયાણુજી

નિવેદન

જૈન સંસ્કૃતિ ભારતની અગ્રગણ્ય સંસ્કૃતિઓમાંની એક છે. મુખ્યત્વે હિંસાવિજય અને મારવિજય પર નિર્માણ થયેલી આ સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ પણ ઘણાં પ્રાચીન અને મહત્વનો છે ને ધર્મવીરો, દાનવીરો અને કર્મવીરોના ઉજ્જવળ ચરિત્રોથી ભરેલો છે. આ ધર્મની ભૂતકાલીન બહોળલાલી, ઉન્નત કળાશૃવન તથા ઉચ્ચકોટિના આત્મસમર્પણના પ્રતીકસમાં એનાં શિલ્પસ્થાપત્ય ને કળાભાવના તથા ધર્મભાવનાથી ભરેલાં તીર્થો છે. એ તીર્થો ભારતવર્ષના વિશાળ પટ પર સ્થળે સ્થળે પથરાયેલાં છે, ને એ જૈન તીર્થોનો પ્રવાસી સહેલાઈથી ભારતભરની પુણ્ય યાત્રા કરી લે છે.

અખિલ ભારતવર્ષીય પ્રવેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈનોનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતી શેઠ આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢી જૈન સંસ્કૃતિની લબ્ધ પતાકાસમાં જૈન તીર્થોના સંરક્ષણ ને સંગોપન વિષે હમેશાં ભારે ઉત્સાહ ધરાવતી રહી છે, એ ખૂબ જાણીતી બાબત છે. આ પેઢી તરફથી બહુ પ્રયાસે ને બહુ ખર્ચે ‘જૈન તીર્થ સર્વસંગ્રહ’ નામનો ગ્રંથ તૈયાર થઈ રહ્યો છે, એવી માહિતી મારા મિત્ર અને જાણીતા લેખક શ્રી. જયભિખ્ખુ તરફથી મળી ત્યારે ખરેખર અવર્ણનીય આનંદ થયો. ઘણા વખતથી તીર્થ વિષયક અને પુરાતત્ત્વ વિષયક મારી રુચિ અને અભ્યાસથી પરિચિત શ્રી. જયભિખ્ખુને પેઢી તરફથી સવિશેષ નોંધ લખવાનું નિમંત્રણ મળ્યું ત્યારે તેઓએ પેઢી પાસે મારું નામ રજૂ કર્યું. સારાંશમાં આ પુસ્તકનો લેખન-સંપાદનભાર મારે સ્વીકારવાનું નક્કી થયું.

પેઢીના માહિતીખાતા તરફથી તીર્થોની ગામ, ઠામ, કેકાણું વગેરેની નોંધ શ્રી. સારાભાઈ નવાબ જેવાની દેખરેખ નીચે તૈયાર કરવામાં આવ્યાં હતાં. આ નોંધ-ટિપ્પણને ધ્યાનમાં રાખી દરેક તીર્થનું પ્રાચીન મહત્ત્વ, અર્વાચીન સ્થિતિ તેમજ ઇતિહાસની વિગતો એકઠી કરવાનું કામ મેં શરૂ કર્યું, જે વિશેષ નોંધ તરીકે ગ્રંથના પૂર્વાર્ધમાં આપવામાં આવેલ છે. સ્વદેશ એવી આ સવિશેષ નોંધ માટે તત્કાલીન મળી આવતા શિલાલેખો, તામ્રપત્રો, અવશેષો પ્રવાસીઓની નોંધો, પ્રાચીન સાહિત્યગ્રંથો ને અર્વાચીન પુરાતત્ત્વવિદોના નિર્ણયોની છાનખીન કરવાની હતી. આ કામ ખરેખર, સાગરને ગાગરમાં ભરવા જેવું કઠિન હતું ! યુરોપીય વિદ્વાનો ને વિદેશી સંશોધકોએ પણ ભારતનાં શિલ્પસ્થાપત્યભર્યાં સ્થાનો વિષે ગ્રંથોના ગ્રંથો લખ્યા છે; એ પણ સાથે સાથે જોઈ જવાના હતા. આપણા પૂર્વજોની તીર્થલક્ષિત અને તીર્થ-સંરક્ષણની જૈન સંઘોની તમન્નાને પણ એમાં અંજલિ આપવાની હતી અને ગ્રંથલાઘવની દૃષ્ટિએ ટૂંકા ગાળામાં એના કદને મર્યાદિત રાખવાનું હતું ! આ બધી મર્યાદાઓમાં રહીને મેં મારું કામ શરૂ કર્યું.

ગ્રંથના ‘જૈન તીર્થ સર્વસંગ્રહ’ એવા નામ ઉપરથી જ તેના વિષયનો સામાન્ય ખ્યાલ આવી જાય એમ છે; છતાં આ સંગ્રહે એટલો ખુલાસો કરવો જરૂરી છે કે, આમાં પ્રવેતાંબર જૈનોની દૃષ્ટિએ જૈન તીર્થો, તીર્થ ન હોય એવાં પ્રાચીન ગામ-નગરો, અર્વાચીન તીર્થો અને નગરો, તેમજ જેના સાંસ્કૃતિક ઘડતરમાં જૈન જનતાએ વિશિષ્ટ ફાળો અર્પ્યો હોય એવાં સ્થળોમાં બની ગયેલી જૈન ઘટનાઓના જે ઉદ્ભવો મળી આવતા હોય તેનો પણ અહીં સમાવેશ કર્યો છે. આ દૃષ્ટિએ મુખ્ય એવાં ૨૭૦ સ્થળો અને ખંડિત, વિસ્મૃત કે નામશેષ બનેલાં ૧૧૦ સ્થળો મળીને કુલ ૩૮૦ જેટલાં સ્થાનોનો પરિચય આ સંગ્રહમાં આપવામાં આવ્યો છે અને પરિશિષ્ટમાં સાત પ્રકારની વિષયસૂચિઓ પણ દાખલ કરી છે.

આ વર્ણનનો ક્રમ ગ્રંથના ઉત્તરાર્ધમાં આપવામાં આવેલા કોષ્ટકો (કોઠાઓ)ના ક્રમ મુજબ રાખવામાં આવ્યો છે. એટલે ગુજરાત, મારવાડ, મેવાડ, માળવા, સિંધ-પંજાબ, દક્ષિણ, મધ્યપ્રદેશ, ઉત્તરપ્રદેશ, બિહાર-બંગાળ, આસામ અને ઝોરિસા પ્રદેશનું ક્રમશઃ વર્ણન આપ્યું છે.

મારે અહીં એટલું સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ કે, વર્ણન કરેલાં બધાં સ્થળોના પ્રત્યક્ષ પરિચયમાં હું આવેલો નથી. કેટલાંક સ્થળો જોયેલાં અને જાણીતાં અવશ્ય છે પણ પરિચય આપવાની દૃષ્ટિએ મેં એ સ્થળોને જોયાં નથી. આ આખોયે સંગ્રહ મોટે ભાગે સાહિત્યિક કે પુરાતત્ત્વિક આધારો પરથી સંકલિત કરવામાં આવ્યો છે. પ્રાચીન ગ્રંથોના આધારો તો તે તે સ્થળે નોંધ્યા જ છે ને આની સાથે જોડવામાં આવેલી ‘સંદર્ભગ્રંથો’ની સૂચીમાં એનો નિર્દેશ કર્યો છે.

ગુજરાત, મારવાડ-મેવાડ, માલવા, સિંધ-પંજાબ, દક્ષિણ-મહારાષ્ટ્ર, મધ્યપ્રાંત, ઉત્તરપ્રદેશ-બિહાર-બંગાળ-આસામ-ઓરિસા વિષેનાં પ્રાસ્તાવિકામાં જૈનોના વિકાસ-વિસ્તાર કે વાતાવરણ અને ડ્રાસની આછી ઝાંખી કરાવવાનો પ્રયત્ન સેવ્યો છે. મતલબ કે ભૌગોલિક માહિતી, જૈનોનો પ્રભાવ, મંદિરની સ્થિતિ અને તેમાંના શિલ્પોની વિગત, બની શક્યું ત્યાં સુધી ક્રમસર વિકાસરૂપે નોંધવાની તકેદારી રાખી છે. આથી એ હકીકતોને અહીં ઝેવડાવવાની જરૂર નથી.

આ ગ્રંથમાં ગામ અને મંદિરને લગતા પ્રાચીનતાદર્શક શિલાલેખીય આધારોને મુખ્ય સ્થાન આપ્યું છે. કેટલાક પ્રસિદ્ધ શિલાલેખો ઉપરાંત મારા સંગ્રહના અપ્રસિદ્ધ શિલાલેખોને પણ આમાં પહેલવહેલા પ્રગટ કર્યા છે. તે તે સ્થળોની તત્કાલીન ઘટનાઓ માટે પ્રાચીન એવા આગમગ્રંથો, ભાષ્યો, નિયુક્તિઓ, ચૂર્ણિઓ, ટીકાઓ, કાવ્યસાહિત્ય, વિવિધતીર્થકથા, પ્રભાવકચરિત જેવા પ્રબંધગ્રંથો, ગ્રંથપ્રશસ્તિઓ, તીર્થમાળાઓ, ચૈત્ય પરિપાટીઓ વગેરેના યાવત્શક્ય ઉલ્લેખો નોંધવાનો પણ પ્રયત્ન કર્યો છે. બની શક્યું ત્યાં ચીનીપ્રવાસી ફાહિયાન અને હુએનત્સાંગ તેમજ ખીજ દેશી-વિદેશી યાત્રીઓના રિપોર્ટોની નોંધને પણ મેં સાધાર બનાવ્યાં છે. એ પછી શિલ્પ-સ્થાપત્યની રચના વિષે અને કૃતિવિશેષનું વર્ણન જેટલું જાણી શકાયું તેટલું આપવા તરફ મેં મારું ધ્યાન દોરવ્યું છે. જૈનોના ધાર્મિક ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ જેનું મહત્ત્વ ઉલ્લેખનીય છે તે ગુફાઓ અને ગુફામંદિરો વિષે પણ પરિચય કરાવ્યો છે.

આ રીતે મળી આવેલી જુદી જુદી સામગ્રીના આધારે આ ગ્રંથની સંયોજના થયેલી છે. આવા જવાબદારીવાળા અતિમહત્ત્વના ગ્રંથની સંયોજના કરતી વખતે પૂરતી તકેદારી રાખી છે; પણ હજારો માણસથી ભૂલ થવી સ્વાભાવિક છે. આ ગ્રંથમાં રહી ગયેલી એવી ભૂલ કે ક્ષતિ તરફ પ્રેમભાવે જે કોઈ લક્ષ દોરશે, તેનો આભારી થઈશ.

વસ્તુતઃ તીર્થોના જીર્ણોદ્ધાર જેટલું જ તીર્થોના ઇતિહાસ પ્રગટ કરવાનું કાર્ય મહત્ત્વનું છે. આ પુસ્તક આ રીતે પ્રગટ થાય છે, તેનો સમગ્ર યશ શેઠ શ્રી. આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢીને ફાળે જાય છે. પેઢીના ટ્રસ્ટીઓએ આ કામ મને સોંપી, સમયે સમયે માર્ગસૂચક ભલામણો કરી તેમજ જરૂરી સગવડો પૂરી પાડી આ કાર્ય માટે જે સરળતા કરી આપી છે તે માટે તેમનો હું ખૂબ ખૂબ આભાર માનું છું.

આ પુસ્તકના લેખનમાં જે ગ્રંથોએ એક યા બીજી રીતે સહાય કરી છે તે વિદેહી કે હયાત ગ્રંથ લેખકોના ઋણસ્વીકાર સાથે જ મારા લેખન સમયે જેમની સલાહ અને પ્રેરણા મને સતત જાગરુક રાખી ચક્રી છે એ મારા પરમસ્નેહી મિત્રો શ્રી. રતિલાલ દીપચંદ હેસાઈ અને શ્રી. બાલાભાઈ વીરચંદ હેસાઈ-(જયભિખુ)ની બંધુબેલડીનો આભાર માનવાનું ભૂલી શકતો નથી. વળી, સાહિત્યપ્રેમી શ્રી. અગરચંદ જાહડાએ અપ્રસિદ્ધ તીર્થમાળાઓનો સંગ્રહ મોકલી આપી મને ઉપકૃત બનાવ્યો છે તેની પણ અહીં નોંધ લઉં છું.

અંતે—જે તીર્થોએ લોકજીવનના સંસ્કારને સુવાસિત કરવામાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે એવી જૈન સંસ્કૃતિના અંગભૂત તીર્થસંસ્થાનું ઐતિહાસિક હાર્દ રજૂ કરવામાં મારો આ અદ્ય પ્રયત્ન કંઈ પણ ફાળો નોંધાવી શકશે તો મારો શ્રમ સફળ થયો માનીશ.

સં. ૨૦૦૬
ચેત્રી પૂર્ણિમા
દહેગામ
(એ. પી. રેલ્વે)

અંબાલાલ પ્રેમચંદ શાહ

જૈન તીર્થ સર્વસંગ્રહ

સૂચીક્રમ

[ભાગ-૨]

પ્રકાશકીય જે બોલ:	૩
લેખકનું નિવેદન:	૫
વિશેષ નોંધ સૂચી:	
કોઠામાં અને વિશેષ નોંધમાં આવેલાં ગામોની	
અકારાદિ સૂચી:	૧૧ થી ૪૪
પરિશિષ્ટ:	૧ થી ૫૬
માલવાની મંદિરાવલી વગેરે વિશેષનોંધ:	૩૦૯ થી ૫૦૮
કોઠાઓ:	૪૬૪ થી ૬૭૦

વાચકોને પૃષ્ઠોમાં સ્થળ મેળવવાની સૂચના

ભાગ બીજામાં 'કોઠામાં અને વિશેષ નોંધમાં આવેલાં ગામોની અકારાદિ સૂચી' પછી વિશેષ નોંધમાં આવેલાં વિશેષ નામોની દશ પ્રકારની સૂચી 'પરિશિષ્ટ' રૂપે આપવામાં આવી છે. તે પછી વિશેષ નોંધરૂપે 'માલવાની મંદિરાવલી' પૃષ્ઠ ૩૦૯ થી શરૂ થઈને ૫૦૮ પૃષ્ઠોમાં પૂરી થાય છે. તે પછી એ વિભાગના સંપૂર્ણ કોઠાઓ પૃષ્ઠ: ૪૬૪ થી લઈને ૬૭૦ પૃષ્ઠોમાં પૂરા થાય છે.

જૈન તીર્થ સર્વસંગ્રહ

વિશેષ નોંધ સૂચી

[ભા. ૨]

૩. માલવાની મંદિરાવલી

૩૦૬

(ગામ નંબર : ૧૬૬-૧૬૬; પૃષ્ઠ નંબર : ૩૦૬-૩૪૮)

૧૬૬. લક્ષ્મણી (કોઠા નંબર ૩૧૧૭) ૩૧૩

૧૭૦. રતલામ (૩૧૩૧-૩૧૪૨) ૩૧૪

૧૭૧. બિખડોડ (૩૧૪૫) ૩૧૬

૧૭૨. સાગોદિયા (૩૧૪૬) ૩૧૬

૧૭૩. સેમલિયા (૩૧૪૮) ૩૧૬

૧૭૪. રીંગણોદ (૩૧૮૪-૩૧૮૫) ૩૧૭

૧૭૫. મંદસોર (૩૧૮૮-૩૧૯૫) ૩૧૮

દશાર્ણપુર (૪૬) ૩૧૯

૧૭૬. મગસી (૩૨૦૦) ૩૧૯

૧૭૭. તાલેનપુર (૩૨૨૫-૩૨૨૬) ૩૨૦

૧૭૮. ખાચરોદ (૩૨૫૨-૩૨૬૦) ૩૨૧

૧૭૯. ઉલ્લૈન (૩૨૭૪-૩૨૮૩) ૩૨૨

૧૮૦. ભેલસા (૩૩૦૬) ૩૨૫

ઉદ્યગિરિ (૪૭) ૩૨૭

રથાવર્તગિરિ, કુંભરાવર્તગિરિ (૪૮) ૩૨૭

૧૮૧. અમીઝરા (૩૩૨૭) ૩૨૮

૧૮૨. ભોપાવર (૩૩૨૮) ૩૨૮

૧૮૩. માંડવગઢ (૩૩૪૨) ૩૨૯

તારાપુર (૪૯) ૩૩૨

૧૮૪. ધાર (૩૩૪૪-૩૩૪૫) ૩૩૨

૧૮૫. ધમનાર (૩૩૮૦) ૩૩૩

૧૮૬. વર્ધ (૩૪૧૪) ૩૩૪

૧૮૭. ધસોર્ધ (૩૪૫૫) ૩૩૪

મેવાડ

૧૮૮. આયડ (૩૫૧૨-૩૫૧૬) ૩૩૫

૧૮૯. નાગઢા (૩૫૧૬) ૩૩૬

એકલિંગ (૫૦) ૩૩૮

૧૯૦. રાજનગર (૩૫૮૪-૩૫૮૫) ૩૩૮

૧૯૧. ચિતોડ (૩૬૩૫-૩૬૪૨) ૩૩૯

૧૯૨. કરેડા (૩૬૪૫) ૩૪૩ ૦

૧૯૩. બડોદા (૩૮૩૦) ૩૪૫

૧૯૪. પુનાલી (૩૮૩૨) ૩૪૫

૧૯૫. કુંગરપુર (૩૮૪૩-૩૮૪૬) ૩૪૬

૧૯૬. કેસરિયાજી (૩૮૪૯-૩૮૫૦) ૩૪૭

૪. પંજાબ અને સિંધની મંદિરાવલી ૩૪૯

(ગામ નંબર : ૧૯૭-૨૧૫; પૃષ્ઠ નંબર : ૩૪૯-૩૭૨)

૧૯૭. દિલ્હી (ઉત્તરપ્રદેશ) (૩૮૫૧-૩૮૫૬) ૩૫૨

મહરૌઝી (૫૧) ૩૫૫

૧૯૮. સિયાલકોટ (૩૮૫૬) ૩૫૫

૧૯૯. ખાનકા ડોગરા (૩૮૬૬) ૩૫૬

૨૦૦. રામનગર (૩૮૭૦) ૩૫૬

૨૦૧. ભેરા (૩૮૭૧) ૩૫૭

૨૦૨. લાહોર ૩૮૬૭-૩૮૬૮) ૩૫૮

કાંગડા (૫૨) ૩૬૦

તક્ષશિલા (૫૩) ૩૬૨

શ્રીનગર : કાશ્મીર (૫૪) ૩૬૪

૨૦૩. પિંડહાદનખાન (૩૮૭૨) ૩૬૫

૨૦૪. કાલાખાગ (૩૮૭૩) ૩૬૫

નાગાર્જુન પર્વત (૫૫) ૩૬૫

૨૦૫. બાન્સુ (૩૮૭૪) ૩૬૬

૨૦૬. મુલતાન (૩૮૭૬) ૩૬૬

૨૦૭. ડેરાગાજીખાન (૩૮૭૭) ૩૬૭

૨૦૮. જીરા (૩૮૭૬) ૩૬૭

ફરીદકોટ (૫૬) ૩૬૮

૨૦૯. હોશિયારપુર (૩૮૯૨-૩૮૯૩) ૩૬૮

૨૧૦. લુધીયાના (૩૮૯૭-૩૮૯૮) ૩૬૮

૨૧૧. મોરારી કોટ (૩૮૬૬-૩૯૦૦)	૩૬૯
દામ (૫૭)	૩૬૯
મંદિર (૫૮)	૩૬૯
૨૧૨. અંબાલા (૩૯૦૫)	૩૭૦
સિંધ	
૨૧૩. મોરારી (૩૯૦૭)	૩૭૦
દેવનંદ-મંદિર (૫૭)	૩૭૦
૨૧૪. દામ (૩૯૦૮)	૩૭૨
૨૧૫. ઈશ્વરકોટ (૩૯૦૯)	૩૭૨

૫. દક્ષિણભારત અને મહારાષ્ટ્રની મંદિરાવલી

૩૭૩

(ગામ નંબર : ૨૧૬-૨૩૬; પૃષ્ઠ નંબર : ૩૭૩-૪૦૨)	
૨૧૬. પુના (૩૯૧૦-૩૯૧૭)	૩૭૯
૨૧૭. મોરારી (૩૯૨૬-૩૯૨૭)	૩૮૦
૨૧૮. મોરારી (૩૯૬૦-૩૯૬૩)	૩૮૦
મંદિર કલેશી જૈન મંદિર (૧૦)	૩૮૧
મંદિરોની મંદિર (૧૧)	૩૮૧
મંદિરોની મંદિર (૧૨)	૩૮૧
મનમોહનમંદિરની મંદિર (૧૩)	૩૮૧
૨૧૯. મનમોહનમંદિર (૩૯૭૯-૩૯૭૯)	૩૮૩
૨૨૦. મનમોહન (૪૦૧૧-૪૦૧૨)	૩૮૩
૨૨૧. મનમોહન (૪૦૩૧)	૩૮૪
૨૨૨. મંદિરો (૪૦૪૦-૪૦૪૩)	૩૮૪
૨૨૩. મુરુદા (૪૦૪૮)	૩૮૪
મંદિરો (૫૭)	૩૮૫
૨૨૪. મોરારી (૪૦૪૮-૪૦૫૫)	૩૮૫
મંદિરોની મંદિર (૧૧)	૩૮૬
૨૨૫. મુરુદા (૪૦૬૦-૪૦૬૧)	૩૮૬
૨૨૬. મુરુદા (૪૦૬૦-૪૦૬૬)	૩૮૬

દક્ષિણભારત

૨૨૭. મિલપુર (૪૦૬૬)	૩૮૭
મંદિરોની જૈન મંદિર (૧૧)	૩૮૭
મંદિરોની જૈન મંદિર (૧૨)	૩૮૭
મંદિરોની જૈન મંદિર (૧૩)	૩૮૮
મંદિરોની જૈન મંદિર (૧૪)	૩૮૮
૨૨૮. મનમોહન (૪૦૬૬)	૩૮૮
૨૨૯. મનમોહન (૪૦૬૬-૪૦૬૭)	૩૮૮
૨૩૦. મિલપુર (૪૦૬૬)	૩૮૮
મંદિરોની જૈન મંદિર (૧૧)	૩૮૮
મંદિરોની જૈન મંદિર (૧૨)	૩૮૮
મંદિરોની જૈન મંદિર (૧૩)	૩૮૮
મંદિરોની જૈન મંદિર (૧૪)	૩૮૮

૨૩૧. મેઝવાડા (૪૧૩૬)	૩૮૪
૨૩૨. મુડીવાડા (૪૧૪૦)	૩૮૪
૨૩૩. તેનાલી (૪૧૪૩)	૩૮૪
૨૩૪. હૈદરાબાદ (૪૧૪૪-૪૧૪૮)	૩૮૫
૨૩૫. મુરુદા (૪૧૫૧)	૩૮૫
૨૩૬. મોરંગાબાદ (૪૧૫૬)	૩૮૮
જૈન મંદિરો (૭૩)	૩૮૮
હૈદરાબાદ મંદિરો (૭૪)	૩૮૮

૬. મધ્યપ્રદેશની મંદિરાવલી ૪૦૩

(ગામ નંબર : ૨૩૭-૨૩૯; પૃષ્ઠ નંબર : ૪૦૩-૪૦૮)	
૨૩૭. આકોલા (૪૧૬૮)	૪૦૫
૨૩૮. સિરપુર (૪૧૭૦)	૪૦૫
૨૩૯. ભાંદક (૪૧૮૩)	૪૦૭

૭. ઉત્તરપ્રદેશ અને બિહાર—બંગાલની મંદિરાવલી ૪૦૮

(ગામ નંબર : ૨૪૦-૨૪૦; પૃષ્ઠ નંબર : ૪૦૮-૫૦૮)	
૨૪૦. બાલિયર (માલવા—મધ્યભારત)	
(૪૨૩૪-૪૨૩૮) ૪૧૬	
૨૪૧. લખનો (૪૨૪૩-૪૨૬૨)	૪૧૮
૨૪૨. કાંપિલપુર (૪૨૬૩)	૪૨૧
મંદિરો (૭૫)	૪૨૨
૨૪૩. મથુરા (૪૨૬૬)	૪૨૪
૨૪૪. શોરીપુર (૪૨૬૭)	૪૩૧
૨૪૫. રત્નપુરી (૪૨૮૨-૪૨૮૪)	૪૩૪
૨૪૬. બનારસ (૪૨૮૭-૪૨૮૯, ૪૩૦૩-૪૩૧૦)	૪૩૪
મંદિરો (૭૫)	૪૩૬
મંદિરો : (સારનાથ) : (૭૭)	૪૩૬
૨૪૭. આગરા (૪૨૯૮-૪૩૦૮)	૪૩૭
૨૪૮. ગીરરી-ગાઝુલપુર (૪૩૧૧-૪૩૧૨)	૪૪૦
મંદિરો (૭૮)	૪૪૦
૨૪૯. મથુરા (૪૩૧૩-૪૩૨૩)	૪૪૨
૨૫૦. મુરુદા (૪૩૨૪)	૪૪૨
૨૫૧. સમનગર (૪૩૨૫)	૪૪૪
૨૫૨. મુરુદા (૪૩૨૬)	૪૪૮
૨૫૩. પાતાપુરી (૪૩૨૭-૪૩૩૦)	૪૫૦
૨૫૪. મથુરા (૪૩૩૧-૪૩૩૬)	૪૫૩
મંદિરો (૭૮)	૪૫૫
મંદિરો (૮૧)	૪૫૬
મંદિરો (૮૨)	૪૫૬
મંદિરો (૮૩)	૪૫૬

સોનગુફા (૮૪)	૪૬૦	૨૬૦. નાથનગર (૪૩૪૭)	૪૮૬
વૈજાગિરિ (૮૫)	૪૬૧	૨૬૧. ચંપાપુરી (૪૩૪૮-૪૩૫૩)	૪૮૬
૨૫૫. હરિતનાપુર (૪૨૭૫)	૪૬૩	મંદારગિરિ (૧૦૨)	૪૮૮
૨૫૬. અયોધ્યા (૪૨૮૫)	૪૬૬	૨૬૨. બાલુચર (૪૩૫૩-૪૩૫૭)	૪૮૮
પ્રયાગ-અલ્લાહાબાદ (૮૬)	૪૬૮	૨૬૩. કટગોલા-નરસિંહપુર (૪૩૫૮)	૪૮૯
અષ્ટાપદ (૮૭)	૪૬૯	૨૬૪. મહિમાપુર (૪૩૫૯-૪૩૬૦)	૪૮૯
કૌશાંબી (૮૮)	૪૭૦	મુર્શદાબાદ (૧૦૩)	૪૯૦
તુંગિય સંનિવેશ (૮૯)	૪૭૨	૨૬૫. અબિમગંજ (૪૩૬૧-૪૩૭૦)	૪૯૧
નંદિગ્રામ (૯૦)	૪૭૨	૨૬૬. લખવાડ-ક્ષત્રિયકુંડ (૪૩૭૧-૪૩૭૪)	૩૯૨
ગયા (૯૧)	૪૭૨	લખવાડ (૧૦૪)	૪૯૩
પચારપહાડી (૯૨)	૪૭૨	૨૬૭. કાકંદી (૪૩૭૫)	૪૯૪
ભદ્રિલપુર (૯૩)	૪૭૩	૨૬૮. કુમારડી (૪૩૭૮)	૪૯૫
૨૫૭. બિહાર (૪૩૪૦-૪૩૪૧)	૪૭૩	૨૬૯. કલકત્તા (૪૩૮૮-૪૩૯૩)	૪૯૫
તુંગિયા (૯૪)	૪૭૪	બરદ્વાન (૧૦૫)	૪૯૮
૨૫૮. પટણા (૪૩૪૨-૪૩૪૫)	૪૭૫	તિલ્હી (૧૦૬)	૪૯૯
નાગાર્જુન ગુફા (૯૫)	૪૮૧	પહાડપુર (૧૦૭)	૪૯૯
શ્રાવસ્તી (૯૬)	૪૮૧	૨૭૦. ગવાલપાડા (૪૩૯૪)	૫૦૦
સ્વેતાંબી (૯૭)	૪૮૪	સમપહાડ (૧૦૮)	૫૦૧
૨૫૯. ભાગલપુર (૪૩૪૬)	૪૮૪		
મિથિલા (૯૮)	૪૮૪		
વૈશાલી (૯૯)	૪૮૬		
આમલકપ્પા (૧૦૦)	૪૮૬		
નેપાલ (૧૦૧)	૪૮૬		

ઓરિસા

ભુવનેશ્વર (૧૦૯)	૫૦૧
ઉદયગિરિ-ખંડગિરિ (૧૧૦)	૫૦૩

પરિશિષ્ટ

	પૃષ્ઠ		પૃષ્ઠ
૧. મહત્ત્વચોની સાદવાદ સૂચી	૧	૬. શ્રાવક, શ્રાવિકા, મંત્રી આદિની અકારાદિ	૫૪
૨. કાંચેલી અકારાદિ અનુક્રમણિકા	૨૫	અનુક્રમણિકા	૪૨
૩. માત્ર, નમસ્, નહીચો, મૂર્તિવિશેષ આદિની		૭. વિદ્વાનો, શિષ્યો અને બીજાઓની અકારાદિ	
અકારાદિ અનુક્રમણિકા	૨૮	અનુક્રમણિકા	૪૬
૪. દેવનાગરીમાં સુનિર્ણયની અકારાદિ		૮. કુળ, વંશ, ગોત્ર, સાતિ, ગચ્છ, ગિરુદ	
અનુક્રમણિકા	૩૭	આદિની અકારાદિ અનુક્રમણિકા	૪૭
૫. રાજ, રાણી, રામા આદિની અકારાદિ		૯. સંદર્ભ ગ્રંથસૂચિ	૪૯
અનુક્રમણિકા	૪૦	૧૦. શુદ્ધિપત્ર	૫૬

કોઠામાં અને વિશેષ નોંધમાં આવેલાં ગામોની

અકારાદિ સૂચી

★

ગામનું નામ	કોઠાનો આંક	કોઠા પુ.નં.	વિ.નો. ગામ નં.	વિ.નો. પુ.નં.	ગામનું નામ	કોઠાનો આંક	કોઠા પુ.નં.	વિ.નો. ગામ નં.	વિ.નો. પુ.નં.
અઇદોર	૧૦૯૫	૧૫૯-૧૬૦			અમરેલી	૧૭૬૦-૧૭૬૧	૨૬૧-૨૬૨		
અફલુજ	૪૦૮૧	૬૧૫-૬૧૬			અમરસાગર	૨૦૭૫-૨૦૭૭	૩૧૩-૩૧૪	૮૧	૧૭૦
અકોટા				૧૮	અમરાભાઇના મુવાડા	૧૨૬૧	૧૮૩-૧૮૪		
અગતરાઇ	૧૭૯૬	૨૬૭-૨૬૮			અમરાવત	૩૩૮૫	૫૦૩-૫૦૪		
અગવરી	૨૮૭૪-૨૮૭૬	૪૨૭-૪૩૦			અમરાવતી	૪૧૭૩-૪૧૭૪	૬૩૩-૬૩૪		
અગાસી	૬૭૬	૯૯-૧૦૦			અમરાવદી	૨૩૩૦	૩૪૯-૩૫૦		
અગિયાળી	૧૬૬૪	૨૪૭-૨૪૮			અમલનેર	૪૧૦૫	૬૧૭-૬૧૮	૨૨૮	૩૮૯
અચલગઢ				૨૬૩	અમલસાડ રેશન	૬૦૭	૮૯-૯૦		
અઝારી	૬૧૭	૯૧-૯૨			અમારા	૨૬૨	૩૭-૩૮		
અજમેર	૨૫૩૫-૨૫૪૦	૩૭૯-૩૮૦	૯૭	૨૦૩	અમીઝરા	૩૩૨૭	૪૯૫-૪૯૬	૧૮૧	૩૨૮
અજનરા	૧૮૨૭	૨૭૩-૨૭૪	૬૯	૧૩૭	અમૃતસર	૩૮૫૭	૫૭૫-૫૭૬		
અજનરી	૨૯૧૧	૪૩૩-૪૩૪	૧૨૧	૨૪૧	અયોધ્યા	૪૨૮૫	૬૫૩-૬૫૪	૨૫૬	૪૬૬
અજિમગંજ	૪૩૬૧-૪૩૭૦	૬૬૩-૬૬૬	૨૬૫	૪૯૧	અરણોદ	૩૪૨૧	૫૦૯-૫૧૦		
અટપાડા	૨૫૭૬	૩૮૫-૩૮૬			અરણોદા	૩૬૭૦	૫૪૫-૫૪૬		
અફવાડા	૨૮૯૫	૪૩૧-૪૩૨			અરવડ	૨૬૦૬	૩૮૯-૩૯૦		
અફાણા	૩૬૭૨	૫૪૭-૫૪૮			અરાઈ	૨૫૩૪	૩૭૯-૩૮૦		
અડપોદરા	૧૨૯૦	૧૮૭-૧૮૮			અલપૈ	૪૧૨૩	૬૨૩-૬૨૪		
અડાજણુ	૫૭૨	૮૩-૮૪			અલવર	૨૫૦૩	૩૭૫-૩૭૬	૯૬	૨૦૧
અડાલજ	૧૩૮૬	૨૦૧-૨૦૨			અલીઆબાડા	૧૫૨૦	૨૨૧-૨૨૨		
અડીઆ	૮૬૩	૧૨૫-૧૨૬			અલીબાગ	૭૦૪	૧૦૩-૧૦૪		
અણરુતુ	૪૧૯	૫૯-૬૦			અલીરાજપુર	૩૧૧૫-૩૧૧૬	૪૬૫-૪૬૬		
અણાદરા	૨૩૨	૩૩-૩૪			અણગામ	૬૨૮	૯૩-૯૪		
અણદપુરકાલુ	૨૬૨૩	૩૯૧-૩૯૨			અણા	૩૩૦૦-૩૩૦૧	૪૯૧-૪૯૨		
અનકાર્ક-ટનકાર્કની શુક્રાઓ				૩૮૧	અણાપદ				૪૬૯
અનદોર	૨૯૦૮	૪૩૩-૪૩૪			અસારા	૮૨૩	૧૧૯-૧૨૦		
અનુપ શહેર	૪૨૭૦-૪૨૭૧	૬૫૧-૬૫૨			અહમદનગર	૩૯૭૮-૩૯૭૯	૫૯૯-૬૦૨	૨૧૯	૩૮૩
અનેડ	૩૫૫૦	૫૨૯-૫૩૦			અહિચત્રા				૪૨૨
અનગિરિ	૪૦૬૫	૬૧૩-૬૧૪			અળાઉ	૧૪૧૬	૨૦૫-૨૦૬		
અન્નાવાસલ				૩૯૨	અંકલેશ્વર	૪૮૮	૬૯-૭૦		
અફજલપુર	૩૩૭૮	૫૦૩-૫૦૪			અંગારેશ્વર	૪૩૧	૬૧-૬૨		
અભરામાં	૬૩૬	૯૩-૯૪			અંધાડી	૨૯૩	૪૧-૪૨		
અબોણા	૩૯૭૫	૫૯૯-૬૦૦			અંજલ	૩૩૫૦	૪૯૯-૫૦૦		
અમદાવાદ	૧-૨૦૪	૧-૨૯	૧	૭	અંજનેરીની શુક્રાઓ				૩૮૧
અમરગઢ	૩૭૩૫	૫૧૫-૫૧૬			અંજર	૧૮૫૨-૧૮૫૪	૨૭૯-૨૮૦		

[illegible]

ગામનું નામ	કોઠાનો આંક	કોઠા પુ. નં.	વિ. નં. ગામ નં. પુ. નં.	ગામનું નામ	કોઠાનો આંક	કોઠા પુ. નં.	વિ. નં. ગામ નં. પુ. નં.
ધટાદરા	૧૨૧૬	૧૭૭-૧૭૮		ઉબલખ	૧૨૩૦	૧૭૬-૧૮૦	
ધટારસી	૪૨૨૨	૬૪૧-૬૪૨		ઉબરી	૧૦૬૧	૧૫૫-૧૫૬	
ધટાલી	૩૫૪૪	૫૨૬-૫૩૦		ઉમતા	૧૦૭૩	૧૫૭-૧૫૮	
ધટાલીઆ	૧૭૫૩	૨૫૬-૨૬૦		ઉમરકોટ	૩૨૧૧	૪૭૬-૪૮૦	
ધડર	૧૩૧૦-૧૩૧૫	૧૬૧-૧૬૨	૪૬ ૮૩	ઉમરકોટ	૩૬૦૬	૫૮૭-૫૮૮	૨૧૫ ૩૭૨
ધડવા	૨૨૭૨	૩૪૧-૩૪૨		ઉમરણ	૩૪૫૭	૫૧૩-૫૧૪	
ધણુંદરા	૨૬૮૩	૪૦૧-૪૦૨		ઉમરાળા	૧૭૫૬	૨૬૧-૨૬૨	
ધલુરાનાં શુકામદિરો			૩૬૬	ઉમેટા	૨૬૧	૩૭-૩૮	
ધલોલ	૧૩૦૫-૧૩૦૬	૧૮૬-૧૮૦		ઉમેદપુર	૨૮૭૮-૨૮૭૯	૪૨૬-૪૩૦	
ધસનપુરા-મોટા	૧૨૭૩	૧૮૫-૧૮૬		ઉમંડ	૩૭૭૧	૫૫૬-૫૬૦	
ધસરી			૨૬૭	ઉરમડ	૩૮૬૦	૫૮૧-૫૮૨	
ધસવાલ	૩૫૫૬	૫૩૧-૫૩૨		ઉવારસદ	૧૩૮૭	૨૦૧-૨૦૨	
ધસલામપુર	૪૦૩૪	૬૦૭-૬૦૮		ઉંઝા	૧૦૬૭-૧૦૬૮	૧૫૬-૧૬૨	૩૩ ૬૬
ધંદોરા	૧૩૮૩	૨૦૧-૨૦૨		ઉંઝાલા	૩૫૪૩	૫૨૬-૫૩૦	
ધંદાક	૩૪૩૬	૫૧૧-૫૧૨		ઉંઝણી	૧૩૦૨	૧૮૬-૧૮૦	
ધંદોર	૩૨૩૦-૩૨૩૫	૪૮૩-૪૮૪		ઉંઝરા	૮૫૬	૧૨૫-૧૨૬	
ઉધરોજ	૧૧૮૨	૧૭૩-૧૭૪		ઉંઝરા	૨૬૭૭	૪૪૩-૪૪૪	૧૪૬ ૨૭૦
ઉચ્ચાસણ	૮૧૬	૧૧૬-૧૨૦		ઉંઝરણી			૨૭૭
ઉનગેન	૩૨૭૪-૩૨૬૩	૪૮૬-૪૮૨	૧૭૬ ૩૨૨	ઉંબરી	૮૩૬	૧૨૧-૧૨૨	
ઉડ	૨૬૧૬-૨૬૨૦	૪૩૫-૪૩૬		ઉંટડી	૬૧૨	૮૬-૮૦	
ઉણ	૮૫૪	૧૨૩-૧૨૪		ઉંટાઈ	૧૦૫૨	૧૫૩-૧૫૪	
ઉણાદ	૧૦૫૩/૨	૧૫૩-૧૫૪		એકલારા	૧૩૦૩	૧૮૬-૧૮૦	
ઉણિયારા	૨૩૭૬	૩૫૫-૩૫૬		એકલિંગણ			૩૩૮
ઉતેલીઆ	૧૪૦૬	૨૦૩-૨૦૪		એકસંલા	૪૦૬૫	૬૧૭-૬૧૮	
ઉથમણ	૨૬૦૨	૪૩૧-૪૩૨	૧૧૮ ૨૩૭	એદરાડ	૧૨૦૩	૧૭૫-૧૭૬	
ઉદયગિરિ			૩૨૭	એદલાળાદ	૪૧૬૭	૬૩૩-૬૩૪	
ઉદયગિરિ			૪૫૮	એનલારો શુકો	૨૭૧૨	૪૦૫-૪૦૬	
ઉદયગિરિ-ખંડગિરિ			૫૦૩	એન્ડરસનપેક	૪૧૩૩	૬૨૫-૬૨૬	
ઉદરામસર	૨૪૪૪	૩૬૫-૩૬૬		એલચી	૩૩૮૪	૫૦૩-૫૦૪	
ઉદરી	૨૭૪૫	૪૦૬-૪૧૦		એલાથા	૨૫૦૦	૩૭૫-૩૭૬	
ઉદલપુર	૧૩૩૫	૧૬૩-૧૬૪		એલિયપુર	૪૧૮૦	૬૩૫-૬૩૬	
ઉદાસર	૨૪૪૩	૩૬૫-૩૬૬		એરવાડા			૫૩
ઉદેપુર	૩૫૧૦	૫૨૩-૫૨૪		એવત	૩૬૪૭	૫૬૫-૫૬૬	
ઉદેપુર	૩૪૭૨-૩૫૦૭	૫૧૬-૫૨૪		એવલા	૩૬૭૪	૫૬૬-૬૦૦	
ઉનડી	૨૧૬૨	૩૨૬-૩૩૦		એલીનાળાદ	૨૪૬૬	૩૬૬-૩૭૦	
ઉના	૧૮૧૭-૧૮૨૨	૨૭૧-૨૭૨	૬૬ ૧૩૬	એવલલીની જૈન શુકો			૩૮૮
ઉનાવા (ઉનાઇ)	૧૩૭૫	૧૬૬-૨૦૦		એલોલની જૈન શુકો			૩૮૭
ઉનાવા	૧૦૬૨-૧૦૬૩	૧૫૬-૧૬૦		ઓગણુજ	૧૩૮૬	૨૦૧-૨૦૨	
ઉન્હેલ	૩૨૭૩	૪૮૬-૪૮૦		ઓગલેવાડી	૪૦૩૦	૬૦૭-૬૦૮	
ઉપરવાડા	૩૧૭૧	૪૭૩-૪૭૪		ઓધના	૩૫૨૬	૫૨૭-૫૨૮	
ઉપરિયાલા	૧૧૬૫	૧૭૧-૧૭૨	૪૨ ૭૫	ઓડ	૨૬૫	૪૧-૪૨	
ઉપરેડો	૩૭૪૯	૫૫૭-૫૫૮					
ઉપલેટા	૧૮૪૧	૨૭૩-૨૭૪					

ગામનું નામ	કોડાનો આંક	કોડા પૂ. નં.	વિ.નં. ગામનં.	વિ.નં. પૂ.નં.
ઝાહુ	૧૧૬૪	૧૬૯-૧૭૦		
ઝાર	૨૯૬૮	૪૪૧-૪૪૨	૧૩૯	૨૬૩
ઝારિયા				૨૯૩
ઝારાણુ	૧૪૯	૧૮૧-૧૮૨		
ઝાલપાડ	૫૬૯	૮૭-૮૮		
ઝાશિયા	૨૦૮૯	૩૬૫-૩૬૬	૮૩	૧૭૩
ઝાસમપહાડ				૧૩૩
ઝોરંગાખાદ	૪૧૫૯-૪૧૬૧	૬૨૯-૬૩૦	૨૩૬	૩૯૮
ઝયનારા	૩૧૮૭	૪૭૫-૪૭૬		
ઝોલી	૬૩૮	૯૩-૯૪		
ઝંગોલા-નરસિંહપુર	૪૩૫૮	૬૬૩-૬૬૪	૨૬૩	૪૮૯
ઝંઠારિયા	૧૯૮૩	૨૯૭-૨૯૮	૭૬	૧૪૪
ઝટુડા	૧૪૪૦	૨૦૬-૨૧૦		
ઝટોસણુ	૧૧૮૮	૧૭૩-૧૭૪		
ઝોર	૫૯૭-૫૯૮	૮૭-૮૮		
ઝણુ	૨૩૯૫	૩૫૬-૩૬૦		
ઝા	૧૦૪૧	૧૫૩-૧૫૪		
ઝડી	૧૧૯૮-૧૨૦૧	૧૭૫-૧૭૬		
ઝડીઆ	૩૬૦૧	૫૩૭-૫૩૮		
ઝડોદ	૫૯૨	૮૭-૮૮		
ઝડોદ	૩૩૨૨-૩૩૨૩	૪૯૫-૪૯૬		
ઝડોદીઆ	૩૩૫૮	૪૯૯-૫૦૦		
ઝડોલી	૧૨૪૧	૧૮૧-૧૮૨		
ઝનારગામ	૫૭૩-૫૭૪	૮૩-૮૪		
ઝલવાસા	૩૭૨૧	૫૫૩-૫૫૪		
ઝનગેરી	૩૪૨૪	૫૦૯-૫૧૦		
ઝનિયા (કનકપુર)	૩૮૦૭	૫૬૫-૫૬૬		
ઝનીજ	૨૧૬	૩૧-૩૨		
ઝનેરા	૩૬૭૪	૫૪૭-૫૪૮		
ઝનોરા	૩૪૧૭	૫૦૭-૫૦૮		
ઝપઈયા	૧૮૭૧	૨૮૧-૨૮૨		
ઝપડવંજ	૨૪૦-૨૪૮	૩૩-૩૬		
ઝપાસન	૩૬૮૧-૩૬૮૨	૫૪૭-૫૪૮		
ઝમલાખેડા	૩૧૬૪	૪૭૩-૪૭૪		
ઝમળેજ	૧૭૨૨	૨૫૫-૨૫૬		
ઝમાણા	૧૦૪૨	૧૫૩-૧૫૪		
ઝમાલપરા	૯૧૯	૧૩૩-૧૩૪		
ઝમોલ	૩૫૭૪	૫૩૩-૫૩૪		
ઝયામપુર	૩૩૭૦	૫૦૧-૫૦૨		
ઝચલીયા	૬૨૬	૯૧-૯૨		
ઝજત	૩૯૯૯	૬૦૩-૬૦૪		
ઝજત	૪૦૦૨	૬૦૩-૬૦૪		

ગામનું નામ	કોડાનો આંક	કોડા પૂ. નં.	વિ.નં. ગામનં.	વિ.નં. પૂ.નં.
ઝજત	૪૧૮	૫૬-૬૦		
ઝજજાણુ	૧૨૧૦	૧૭૭-૧૭૮		
ઝરડા	૩૦૮૧	૪૫૭-૪૫૮		
ઝરણુનગર (કંડ)	૧૨૦૨	૧૭૫-૧૭૬		
ઝરણુપુર	૩૫૪૧	૫૨૭-૫૨૮		
ઝરદા	૩૫૬૯	૫૩૧-૫૩૨		
ઝરનાપદ	૩૨૭૦	૪૮૭-૪૮૮		
ઝરનપટાડિન	૪૧૬૪	૬૨૬-૬૩૦		
ઝરમરી	૩૧૪૩-૩૧૪૪	૪૬૯-૪૭૦		
ઝરમાલા	૪૦૮૫	૬૧૫-૬૧૬		
ઝરમાવસ	૨૪૮૯	૩૭૩-૩૭૪		
ઝરમાવસ	૨૭૫૮	૪૧૧-૪૧૨		
ઝરેલી	૪૨૦૪	૬૩૭-૬૩૮		
ઝરેલીઆ (પીપલદર)	૧૦૫૧	૧૫૩-૧૫૪		
ઝરાડ	૪૦૩૧	૬૦૭-૬૦૮	૨૨૧	૩૮૯
ઝરાડી	૬૩૪	૯૩-૯૪		
ઝરીકસખા	૩૨૬૩	૪૮૭-૪૮૮		
ઝરેડા (રામજી)	૩૬૨૭	૫૩૯-૫૪૦		
ઝરેડા-ભોપાલસાગર	૩૬૪૫	૫૪૩-૫૪૪	૧૬૨	૩૪૩
ઝરીલી	૨૩૮૧-૨૩૮૨	૩૫૭-૩૫૮		
ઝરંગી	૪૨૦૦	૬૩૭-૬૩૮		
ઝરંગી	૩૬૦૭	૫૮૭-૫૮૮	૨૧૩	૩૭૦
ઝણાવતી				૭
ઝર્પુરા	૨૫૧૬	૩૭૭-૩૭૮		
ઝલકતા	૪૩૮૮-૪૩૯૩	૬૬૯-૬૭૦	૨૬૯	૪૯૫
ઝલમનુરી	૪૧૫૨	૬૨૭-૬૨૮		
ઝલવણુ	૩૯૫૯	૫૯૭-૫૯૮		
ઝલાણા	૮૬૧	૧૨૫-૧૨૬		
ઝલાપરા	૨૯૯૯	૪૪૫-૪૪૬		
ઝમોલ	૧૨૨૪-૧૨૨૫	૧૭૯-૧૮૦		
ઝત્યાણુ	૩૯૯૮	૬૦૩-૬૦૪		
ઝત્યાણુપર	૨૪૯૦	૩૭૩-૩૭૪		
ઝવરાડા	૨૮૨૯	૪૨૧-૪૨૨		
ઝવલા	૨૮૨૭	૪૨૧-૪૨૨		
ઝવલાપુર	૪૦૩૯	૬૦૬-૬૧૦		
ઝસરાવદ (મોટી)	૩૨૬૪	૪૮૭-૪૮૮		
ઝસુર	૩૮૭૮	૫૭૯-૫૮૦		
ઝળમસરા	૪૧૦૯	૬૧૯-૬૨૦		
ઝળસ	૩૯૪૩	૫૯૫-૫૯૬		
ઝાકચ	૧૭૧૮	૨૫૫-૨૫૬		
ઝાકર	૮૫૧	૧૨૩-૧૨૪		
ઝાકંદી	૪૩૭૫	૬૬૭-૬૬૮	૨૬૭	૪૯૪
ઝાગમદારડો	૩૫૯૯	૫૩૫-૫૩૬		

ગામનું નામ	કોઠાનો આંક	કોઠા પુ. નં.	વિ. નોં. ગામ નં.	વિ. નોં. પુ. નં.	ગામનું નામ	કોઠાનો આંક	કોઠા પુ. નં.	વિ. નોં. ગામ નં.	વિ. નોં. પુ. નં.
કાગમાળા	૩૦૮૩	૪૫૬-૪૬૦			કાસંદ્રા	૧૩૯૪	૨૦૩-૨૦૪		
કાગલ	૪૦૫૭	૬૧૧-૬૧૨			કાસીંદ્રા	૨૯૬૫	૪૪૧-૪૪૨	૧૩૬	૨૬૧
કાછાલી	૨૯૫૬	૪૩૯-૪૪૦	૧૩૦	૨૫૭	કાળાગરા				૨૫૪
કાછીબડોદા	૩૨૪૩	૪૮૩-૪૮૪			કિરાડૂ				૧૮૩
કાટકોડ (કનોદ)	૩૨૬૯	૪૮૭-૪૮૮			કિલા	૩૮૬૨	૫૭૫-૫૭૬		
કાણદર	૩૦૩૫	૪૫૧-૪૫૨			કીડિયાનગર	૧૯૯૮	૨૯૯-૩૦૦		
કાણોદર	૭૨૬	૧૦૭-૧૦૮			કીડોતર	૭૨૭	૧૦૭-૧૦૮		
કાદીસહાણા	૩૭૯૫	૫૬૩-૫૬૪			કીનોલી	૩૯૯૪	૬૦૩-૬૦૪		
કાનડ	૩૪૬૬	૫૧૫-૫૧૬			કીવરલી	૨૯૬૭	૪૪૧-૪૪૨	૧૩૮	૨૬૨
કાનપુર	૪૨૪૨	૬૪૫-૬૪૬			કીશનગઢ	૨૫૨૭-૨૫૩૧	૩૭૭-૩૮૦		
કાનપુરા	૨૮૦૭	૪૧૯-૪૨૦			કીશનગઢ (કરવાડ)	૩૨૦૮	૪૭૯-૪૮૦		
કાનમેર	૨૦૦૪	૨૯૯-૩૦૦			કુંકડીઆ	૧૩૧૬	૧૯૧-૧૯૨		
કાનુન (કાનવન)	૩૩૩૪	૪૯૭-૪૯૮			કુંકડેશ્વર	૩૪૦૪-૩૪૦૫	૫૦૫-૫૦૮		
કાનોડ	૩૫૫૨-૩૫૫૩	૫૨૯-૫૩૦			કુંકરવાડા	૧૩૪૫	૧૯૫-૧૯૬		
કાપરડા	૨૨૨૭	૩૩૫-૩૩૬	૯૨	૧૯૪	કુંકરાણા	૯૧૩	૧૩૩-૧૩૪		
કામડી	૪૧૯૫	૬૩૭-૬૩૮			કુંકવાવ	૧૧૯૪	૧૭૫-૧૭૬		
કામલપુર	૧૦૪૬	૧૫૩-૧૫૪			કુંકસી	૩૨૧૯-૩૨૨૪	૪૮૧-૪૮૨		
કામળોલ	૧૭૦૬	૨૫૩-૨૫૪			કુંચગિહાર	૪૩૮૫	૬૬૭-૬૬૮		
કાચગા	૩૮૩૫	૫૬૯-૫૭૦			કુંચામનસીટી	૨૫૨૬	૩૭૭-૩૭૮		
કાચથા	૩૪૫૯	૫૧૩-૫૧૪			કુંચેરા	૨૩૯૬-૨૩૯૭	૩૫૮-૩૬૦		
કારવણ	૪૩૪	૬૧-૬૨			કુંડકી	૨૬૧૩	૩૮૯-૩૯૦		
કારીઆણી	૧૭૫૧	૨૫૯-૨૬૦			કુંચુધેર	૮૬૪	૧૨૫-૧૨૬		
કાડસાની જૈન શુકા			૩૮૯		કુંતીઆણા	૧૮૩૫	૨૭૩-૨૭૪		
કારોલ	૧૪૨૬	૨૦૭-૨૦૮			કુંદુકોટા	૩૭૪૫	૫૫૭-૫૫૮		
કારંગ	૪૧૭૬	૬૩૩-૬૩૪			કુંનાડી	૨૩૫૩	૩૫૩-૩૫૪		
કાર્દા	૩૬૯૨	૫૪૯-૫૫૦			કુંભાસણ	૭૪૪	૧૦૯-૧૧૦		
કાલપી	૪૨૪૧	૬૪૫-૬૪૬			કુંમકા	૪૦૧૬	૬૦૫-૬૦૬		
કાલરી	૧૧૩૨	૧૬૫-૧૬૬			કુંમકા	૪૦૬૨	૬૧૧-૬૧૨		
કાલવડા	૪૦૩૨	૬૦૭-૬૦૮			કુંમારડી	૪૩૭૮	૬૬૭-૬૬૮	૨૬૮	૪૯૫
કાલાઉના	૨૨૪૫	૩૩૭-૩૩૮			કુંરદુવાડી	૪૦૮૬	૬૧૫-૬૧૬		
કાલાપીપલ	૩૨૯૭	૪૯૧-૪૯૨			કુંરણા	૨૧૧૧	૩૧૭-૩૧૮		
કાલામાગ	૩૮૭૩	૫૭૭-૫૭૮	૨૦૪	૩૬૫	કુંરલા	૬૯૩-૬૯૪	૧૦૧-૧૦૨		
કાલિયાવાડી	૬૦૫	૮૯-૯૦			કુંરાલ	૪૫૩	૬૫-૬૬		
કાલીકટ	૪૧૨૮-૪૧૨૯	૬૨૫-૬૨૬			કુંરાલગઢ	૩૧૩૦	૪૬૭-૪૬૮		
કાલુ	૨૪૬૨	૩૬૯-૩૭૦			કુંરુવાડ	૪૦૪૬	૬૦૯-૬૧૦		
કાલુખેડા	૩૧૮૨	૪૭૫-૪૭૬			કુંલથાણા	૨૪૮૪	૩૭૧-૩૭૨		
કાલદ્રી	૨૯૮૮-૨૯૯૦	૪૪૫-૪૪૬			કુંલપાક	૪૧૬૧	૬૨૭-૬૨૮	૨૩૫	૩૯૫
કાવનાઈ	૩૯૬૬	૫૯૯-૬૦૦			કુંવર	૯૦૧	૧૩૧-૧૩૨		
કાવી	૪૬૨-૪૬૩	૬૫-૬૬	૬	૨૧	કુંશાલપુર	૨૫૭૮	૩૮૫-૩૮૬		
કાવીકા	૨૫૯	૩૭-૩૮			કુંડકી	૨૫૬૫-૨૫૬૬	૩૮૩-૩૮૪		
કાવીકા	૧૩૯૭	૨૦૩-૨૦૪			કુંથુન	૨૩૪૧	૩૫૧-૩૫૨		
કાસા	૮૫૮	૧૨૫-૧૨૬							
કાસેગાંવ	૪૦૩૩	૬૦૭-૬૦૮							
કાસોર	૨૮૨	૩૯-૪૦							

ગામનું નામ	કોઠાનો આંક	કોઠા પુ. નં.	વિ.નો. ગામ નં.	વિ.નો. પુ.નં.
કેમ	૪૦૮૭	૬૧૫-૬૧૬		
કેર			૨૫૬	
કેરવાડા	૪૬૮	૬૭-૬૮		
કેરવાસા	૩૧૭૫	૪૭૫-૪૭૬		
કેરાલ	૨૯૦૦	૪૩૧-૪૩૨		
કેરી	૩૬૭૧	૫૪૭-૫૪૮		
કેરીઆ	૩૭૭૭	૫૬૧-૫૬૨		
કેર	૨૨૨૨	૩૩૩-૩૩૪		
કેરોટ	૨૬૦૦	૩૮૭-૩૮૮		
કેલવા	૩૬૧૩-૩૬૧૫	૫૩૭-૫૩૮		
કેલવાડા	૩૬૦૦	૫૩૭-૫૩૮		
કેલવાડા	૩૬૦૩	૫૩૭-૫૩૮		
કેલવાસ	૨૭૫૬	૪૧૧-૪૧૨		
કેશવરાયજીનું પાટણ	૨૩૮૩	૩૫૭-૩૫૮		
કેસર (કેર)	૩૫૬૬	૫૩૧-૫૩૨		
કેસરિયાજી (કુલેવા)	૩૮૪૯-૩૮૫૦	૫૭૧-૫૭૨	૧૯૬	૩૪૭
કેસવણા	૨૮૪૭	૪૨૫-૪૨૬		
કેસુર	૩૩૩૬-૩૩૩૭	૪૯૭-૪૯૮		
કેસુંદા	૩૬૯૩	૫૪૯-૫૫૦		
કેયલ	૧૨૦૭	૧૭૭-૧૭૮		
કોઈમ્મતુર	૪૧૨૭	૬૨૫-૬૨૬		
કોચીન (મદ્રાસચેરી)	૪૧૨૪-૪૧૨૬	૬૨૩-૬૨૪		
કોઝરા	૨૯૭૮	૪૪૩-૪૪૪	૧૪૭	૨૭૧
કોટ	૨૬૭૮	૪૦૧-૪૦૨		
કોટ	૩૦૬૪	૪૫૫-૪૫૬		
કોટડા	૧૯૫૧	૨૯૩-૨૯૪		
કોટડા	૨૧૦૮-૨૧૦૯	૩૧૭-૩૧૮		
કોટડા	૩૪૫૨	૫૧૩-૫૧૪		
કોટડી	૭૯૭	૧૧૫-૧૧૬		
કોટડી	૨૫૧૧	૩૭૫-૩૭૬		
કોટડી	૩૪૪૯	૫૧૩-૫૧૪		
કોટડી (દાણીઆની)	૩૭૪૨	૫૫૫-૫૫૬		
કોટડી (મહાદેવપુરી)	૧૯૪૨	૨૯૧-૨૯૨		
કોટરા			૨૬૯	
કોટ સોલકિયારો	૨૬૫૦	૩૯૫-૩૯૬		
કોટા	૨૩૦૯-૨૩૧૭	૩૪૭-૩૪૮		
કોઠ	૧૪૦૪	૨૦૩-૨૦૪		
કોઠા (કવડા)	૩૯૩૮	૫૯૫-૫૯૬		
કોઠારો	૧૯૩૦	૨૮૯-૨૯૦	૭૫	૧૪૩
કોઠિયા	૨૬૦૫	૩૮૯-૩૯૦		

ગામનું નામ	કોઠાનો આંક	કોઠા પુ. નં.	વિ.નો. ગામ નં.	વિ.નો. પુ.નં.
કોઠાસણા	૧૦૬૩	૧૫૫-૧૫૬		
કોઠીઆરા	૩૬૪૯-૩૬૫૦	૫૪૩-૫૪૪		
કોઠાય	૧૮૮૯-૧૮૯૦	૨૮૩-૨૮૪		
કોઠ	૩૩૨૦	૪૯૫-૪૯૬		
કોઠરલા			૨૭૪	
કોઠરામ	૭૮૨	૧૧૩-૧૧૪		
કોપરગામ	૩૯૮૬	૬૦૧-૬૦૨		
કોખા	૧૩૮૫	૨૦૧-૨૦૨		
કોરટા	૨૮૦૩-૨૮૦૬	૪૧૭-૪૨૦	૧૧૨	૨૨૮
કોરડા	૯૦૭	૧૩૧-૧૩૨		
કોરા	૨૮૫૪	૪૨૫-૪૨૬		
કોરેગાંવ	૪૦૧૪-૪૦૧૫	૬૦૫-૬૦૬		
કોલકી	૧૮૪૨	૨૭૫-૨૭૬		
કોલર	૨૯૦૯	૪૩૩-૪૩૪		
કોલવડા	૧૨૩૩	૧૭૯-૧૮૦		
કોલાખા	૬૮૯	૧૦૧-૧૦૨		
કોલીઆરી	૩૫૩૦	૫૨૭-૫૨૮		
કોલીવાડા	૨૭૪૭	૪૦૯-૪૧૦		
કોલહાપુર	૪૦૪૯-૪૦૫૫	૬૦૯-૬૧૨	૨૨૪	૩૮૫
કોલીસાવ	૨૭૧૬-૨૭૧૭	૪૦૫-૪૦૬		
કોસાડ	૫૮૨	૮૫-૮૬		
કોસાણા	૨૨૩૨	૩૩૫-૩૩૬		
કોસીથલ	૩૬૨૪	૫૩૯-૫૪૦		
કોસોદ્રા	૨૬૦	૩૭-૩૮		
કોશાંબી			૪૭૦	
કંબેરડા	૩૪૦૩	૫૦૫-૫૦૬		
કંટાલિયા	૨૭૫૨	૪૧૧-૪૧૨		
કંથકોટ			૧૪૫	
કંથરાવી	૧૧૨૮	૧૬૫-૧૬૬		
કંતુળ (કોતુળ)	૩૯૯૧	૬૦૧-૬૦૨		
કંબોઈ (કાંકેચી)	૮૪૦	૧૨૧-૧૨૨		
કંબોઈ(સોલકીઆની)	૯૧૦	૧૩૩-૧૩૪	૨૩	૪૦
કાંગડા			૩૬૦	
કાંગરા	૧૮૭૭	૨૮૧-૨૮૨		
કાંણાણા	૨૨૦૯	૩૩૧-૩૩૨		
કાંપિલ્યપુર	૪૨૬૩	૬૪૯-૬૫૦	૨૪૨	૪૨૧
કુંઠવા	૩૬૩૩	૫૪૧-૫૪૨		
કુંઠલપુર	૪૩૨૬	૬૫૯-૬૬૦	૨૫૨	૪૪૮
કુંઠલા	૩૪૪૫	૫૧૧-૫૧૨		
કુંતવાસ	૩૫૪૭	૫૨૯-૫૩૦		
કુંદરોડી	૧૮૬૧	૨૭૯-૨૮૦		

ગામનું નામ	કોઠાનો આંક	કોઠા પૃ. નં.	વિ.નો. ગામ નં.	વિ.નો. પૃ.નં.	ગામનું નામ	કોઠાનો આંક	કોઠા પૃ. નં.	વિ.નો. ગામ નં.	વિ.નો. પૃ.નં.
કુંભણ	૧૭૧૫	૨૫૫-૨૫૬			ખારિયા	૨૨૪૯-૨૨૫૧	૩૩૭-૩૩૮		
કુંભણ	૧૭૪૦	૨૫૯-૨૬૦			ખારિયાનીવકા	૨૫૫૯	૩૮૩-૩૮૪		
કુંભણગઢ	૩૬૦૨	૫૩૭-૫૩૮			ખાવડ	૧૨૦૩	૧૭૫-૧૭૬		
કુંભારિયા	૩૦૨૦-૩૦૨૪	૪૪૯-૪૫૦	૧૫૪	૨૮૩	ખીચદ	૨૦૮૪	૩૧૩-૩૧૪		
કુંભોજ	૪૦૪૮	૬૦૯-૬૧૦	૨૨૩	૩૮૪	ખીમાડા	૨૬૪૮	૩૯૫-૩૯૬		
કુંવારદ	૯૧૬	૧૩૩-૧૩૪			ખીમાડા	૨૭૧૮	૪૦૫-૪૦૬		
કુંવાળા	૮૪૬-૮૪૭	૧૨૩-૧૨૪			ખીમેલ	૨૬૬૨-૨૬૬૩	૩૯૭-૩૯૮	૯૮	૨૦૪
કોંઠ	૧૪૫૦	૨૧૧-૨૧૨			ખીરકિયા	૪૨૨૭	૬૪૧-૬૪૨		
કચ્છોન	૪૧૨૨	૬૨૩-૬૨૪			ખીરિયા	૨૫૮૬	૩૮૭-૩૮૮		
ખટાલી	૩૧૧૯	૪૬૫-૪૬૬			ખીવાણી	૨૭૩૭-૨૭૩૮	૪૦૯-૪૧૦	૧૦૫	૨૧૩
ખડકલાટ	૪૦૯૩	૬૧૫-૬૧૬			ખુડાલા	૨૬૬૫	૩૯૭-૩૯૮	૯૯	૨૦૫
ખડી	૩૯૧૯	૫૯૧-૫૯૨			ખૂનતેર	૩૩૬૫	૫૦૧-૫૦૨		
ખડી (રાવનગામ)	૩૯૪૪	૫૯૫-૫૯૬			ખેઝી	૩૮૦૮	૫૬૫-૫૬૬		
ખડાવદા	૩૧૭૬	૪૭૫-૪૭૬			ખેડ	૩૯૨૦	૫૯૧-૫૯૨		
ખડોલ્યા	૩૩૫૪	૪૯૯-૫૦૦			ખેડગામ	૩૯૫૭	૫૯૭-૫૯૮		
ખટરપર	૧૬૯૦	૨૫૧-૨૫૨			ખેડબ્રહ્મા	૧૩૨૧-૧૩૨૨	૧૯૧-૧૯૨	૫૦	૮૬
ખમતોર	૩૫૮૮-૩૫૮૯	૫૩૫-૫૩૬			ખેડલા	૨૪૭૦	૩૬૯-૩૭૦		
ખરડા	૪૦૦૪-૪૦૦૫	૬૦૩-૬૦૪			ખેડા	૨૧૭-૨૨૯	૩૧-૩૪		
ખરડા	૧૦૯૦	૧૫૯-૧૬૦			ખેડાસા	૨૬૬	૩૭-૩૮		
ખરતાણા	૩૭૭૪-૩૭૭૫	૫૫૯-૫૬૦			ખેતીઆ	૪૧૧૪	૬૧૯-૬૨૦		
ખરવડા	૧૦૪૪	૧૫૩-૧૫૪			ખેમલી	૩૫૩૮	૫૨૭-૫૨૮		
ખરવા	૨૬૪૦	૩૯૩-૩૯૪			ખેમાણા	૮૪૧	૧૨૩-૧૨૪		
ખરેડી	૩૦૧૮	૪૪૯-૪૫૦			ખેરલાવ	૬૩૯	૯૩-૯૪		
ખરોડ	૧૦૪૮	૧૫૩-૧૫૪			ખેરવા	૧૩૩૪	૧૯૩-૧૯૪		
ખવાસા	૩૨૦૫	૪૭૯-૪૮૦			ખેરવા	૧૪૫૯	૨૧૧-૨૧૨		
ખાખડ	૩૫૪૧	૫૨૭-૫૨૮			ખેરવા	૨૬૯૩	૪૦૩-૪૦૪		
ખાખરેલી	૧૪૮૦	૨૧૫-૨૧૬			ખેરવાડા	૩૮૪૮	૫૬૯-૫૭૦		
ખાખલા	૩૭૫૮	૫૫૭-૫૫૮			ખેરાગઢ	૪૨૧૨	૬૩૯-૬૪૦		
ખાખરોડ	૩૨૫૨-૩૨૬૦	૪૮૫-૪૮૯	૧૭૮	૩૨૧	ખેરાકું	૪૦૨૭	૬૦૭-૬૦૮		
ખાદેડા	૨૫૭૩	૩૮૫-૩૮૬			ખેરાણુ	૧૦૫૪-૧૦૫૬	૧૫૩-૧૫૬		
ખાનકા ડોંગરા	૩૮૬૯	૫૭૭-૫૭૮	૧૯૯	૩૫૬	ખેરોળ	૧૩૨૮	૧૯૩-૧૯૪		
ખાનપુર	૧૨૮૨	૧૮૭-૧૮૮			ખેરોળા	૩૫૪૬	૫૨૯-૫૩૦		
ખાનપુર	૩૦૬૩	૪૫૫-૪૫૬			ખો	૨૨૯૮	૩૪૫-૩૪૬		
ખાનાપુર	૪૦૨૮	૬૦૭-૬૦૮			ખોખરા	૨૫૬૨	૩૮૩-૩૮૪		
ખાનાપુર (હુકરી)	૪૦૯૭	૬૧૭-૬૧૮			ખોડ	૨૭૦૯-૨૭૧૦	૪૦૫-૪૦૬		
ખામોર	૩૭૯૩	૫૬૩-૫૬૪			ખોડલા	૭૪૯	૧૦૯-૧૧૦		
ખારિયા (વાકુંના)	૧૭૬૭	૨૬૧-૨૬૨			ખોખોલી	૪૦૦૦	૬૦૩-૬૦૪		
ખારેલી	૨૦૯૪	૩૧૫-૩૧૬			ખોરજ-ખોડીઆર	૧૩૮૮	૨૦૧-૨૦૨		
ખારલા	૨૭૬૨	૪૧૧-૪૧૨			ખોરજ (ડાબી)	૧૩૧૨	૧૭૭-૧૭૮		
ખારવા	૧૯૪૭	૨૯૧-૨૯૨			ખંડવા	૪૨૨૫	૬૪૧-૬૪૨		
ખારા	૧૬૭૨	૨૪૭-૨૪૮			ખંડાલા	૩૯૪૯	૫૯૫-૫૯૬		

ગામનું નામ	કોડાનો આંક	કોડા પુ. નં.	વિ. નં.	વિ. નં.
ખંભાત	૩૦૧-૩૬૪	૪૩-૫૨	૩	૧૪
ખંડીપ	૨૫૧૫	૩૭૭-૩૭૮		
ખાંડપ	૨૪૮૮	૩૭૩-૩૭૪		
ખાંધી	૨૩૧	૩૩-૩૪		
ખાંભા	૩૦૧૨	૪૪૭-૪૪૮		
ખુંટવાડા-મોટા	૧૭૧૨	૨૫૩-૨૫૪		
ગાદીવાડા	૩૮૯૪	૫૮૧-૫૮૨		
ગાદિઆજ	૪૦૫૮	૬૧૧-૬૧૨		
ગડા	૨૯૯૨	૪૪૫-૪૪૬		
ગદ	૭૪૩	૧૦૯-૧૧૦		
ગદા (સ્વામીના)	૧૭૪૯	૨૫૯-૨૬૦		
ગદવાડા	૨૧૧૪	૩૧૯-૩૨૦		
ગદસીવાના	૨૪૯૨	૩૭૩-૩૭૪		
ગદસીસો	૧૯૫૬	૨૯૩-૨૯૪		
ગદોડા	૧૨૯૭	૧૮૯-૧૯૦		
ગાથુદેવી	૬૦૯	૮૯-૯૦		
ગદગા	૪૦૬૬-૪૦૬૯	૬૧૩-૬૧૪	૨૨૬	૩૮૬
ગનપતગંજ	૪૩૮૩	૬૬૭-૬૬૮		
ગમગાદ	૪૬૭	૬૭-૬૮		
ગયા			૪૭૨	
ગરડા	૩૭૯૨	૫૬૩-૫૬૪		
ગંદા	૨૩૦૫	૩૪૫-૩૪૬		
ગલપાદર	૧૯૭૫	૨૯૫-૨૯૬		
ગલીઆકોટ	૩૮૪૭	૫૬૯-૫૭૦		
ગલોડા (લક્ષ્મીપુરા)	૧૩૨૪	૧૯૩-૧૯૪		
ગયાડા	૧૨૩૫-૧૨૩૬	૧૭૬-૧૮૨		
ગવાલપાડા	૪૩૯૪	૬૬૯-૬૭૦	૨૭૦	૫૦૦
ગાગોદર	૨૦૦૨	૨૯૯-૩૦૦		
ગાગરવાડા	૪૨૦૬	૬૩૯-૬૪૦		
ગાગુધિયર	૨૦૦૩	૨૯૯-૩૦૦		
ગાંદો	૨૧૮૪	૩૨૯-૩૩૦		
ગાંધડા	૧૭૧૬	૨૫૫-૨૫૬		
ગામગાં	૩૫૯૫	૫૩૫-૫૩૬		
ગારજેસર	૨૪૬૩	૩૬૯-૩૭૦		
ગાંડીઆપાર	૧૬૭૧	૨૪૭-૨૪૮		
ગાળા	૧૪૪૬	૨૦૯-૨૧૦		
ગાળા	૧૪૭૯	૨૧૫-૨૧૬		
ગિરનાર	૧૭૩૦-૧૭૩૪	૨૬૩-૨૬૮	૬૩	૧૧૬
ગિરિવર			૨૮૨	
ગીરી-ગાંધુવાડા	૪૩૧૧-૪૩૧૨	૬૫૭-૬૫૮	૨૪૮	૪૪૦

ગામનું નામ	કોડાનો આંક	કોડા પુ. નં.	વિ. નં.	વિ. નં.
ગીરમડા (જરમથા)	૨૧૦	૨૯-૩૦		
ગીરી	૨૬૨૭	૩૯૧-૩૯૨		
ગીલુંડ	૩૬૩૦	૫૪૧-૫૪૨		
ગીલુંડ	૩૬૬૨	૫૪૫-૫૪૬		
ગુજરાવદી	૧૪૪૨	૨૦૯-૨૧૦		
ગુજરાંવાડા	૩૮૬૩-૩૮૬૫	૫૭૫-૫૭૮		
ગુડલી	૩૫૩૭	૫૨૭-૫૨૮		
ગુડા	૨૧૮૨-૨૧૮૩	૩૨૭-૩૩૦		
ગુડા	૩૭૧૯	૫૫૩-૫૫૪		
ગુડાબાલોતરા	૨૮૭૦-૨૮૭૩	૪૨૭-૪૨૮		
ગુડીવાડા	૪૧૪૦	૬૨૫-૬૨૬	૨૩૨	૩૯૪
ગુણાયા	૪૩૨૪	૬૫૭-૬૫૮	૨૫૦	૪૪૨
ગુમાનસિંહજીની પાલડી	૨૯૦૬	૪૨૩-૪૨૪		
ગુરલા	૩૭૮૯	૫૬૧-૫૬૨		
ગુલાબપુરા	૨૬૧૧	૩૮૯-૩૯૦		
ગુળગામ	૨૫૭૨	૩૮૫-૩૮૬		
ગુડી	૧૯૯૧	૨૯૭-૨૯૮	૭૭	૧૪૫
ગેરીતા	૧૨૩૧-૧૨૩૨	૧૭૯-૧૮૦		
ગોચુંદા(મોટાગામ)	૩૫૬૧-૩૫૬૩	૫૩૧-૫૩૨		
ગોતરકા	૯૦૫	૧૩૧-૧૩૨		
ગોદણુ	૨૮૪૧-૨૮૪૨	૪૨૩-૪૨૪		
ગોધમળ (ગાંડીગોલ)	૧૩૨૦	૧૯૧-૧૯૨		
ગોધરા	૨૮૭-૨૮૮	૪૧-૪૨		
ગોધરા	૧૯૦૨	૨૮૫-૨૮૫		
ગોધાવી	૧૧૭૬	૧૭૧-૧૭૨		
ગોમી	૮૩૩	૧૨૧-૧૨૨		
ગોચરસમા	૧૮૬૪	૨૭૬-૨૮૦		
ગોરકા	૧૭૪૮	૨૫૬-૨૬૦		
ગોરખડા	૧૮૪૦	૨૭૩-૨૭૪		
ગોરજ	૧૧૭૫	૧૭૧-૧૭૨		
ગોરાણુ	૩૫૨૮	૫૨૭-૫૨૮		
ગોરાદ	૧૧૨૭	૧૬૫-૧૬૬		
ગોરેગાંધ	૪૨૦૫	૬૩૭-૬૩૮		
ગોલ	૨૫૦૧-૨૫૦૨	૩૭૫-૩૭૬		
ગોલવડ	૬૨૨	૯૧-૯૨		
ગોલસિયા	૨૫૮૭	૩૮૭-૩૮૮		
ગોવિંદગઢ	૨૬૧૬	૩૯૧-૩૯૨		
ગોમુંદા	૩૬૭૯	૫૪૭-૫૪૮		
ગોહલી	૨૯૧૭	૪૩૩-૪૩૪	૧૨૪	૨૪૫
ગોળા	૭૮૬	૧૧૫-૧૧૬		
ગોતમપુરા	૩૩૫૬	૪૯૯-૫૦૦		

કોઠામાં અને વિશેષ નોંધમાં આવેલાં ગામોની અકારાદિ સૂચી

૧૯

ગામનું નામ	કોઠાનો આંક	કોઠા પૃ. નં.	વિ.નો. આમ નં.	વિ.નો. પૃ. નં.	ગામનું નામ	કોઠાનો આંક	કોઠા પૃ. નં.	વિ.નો. આમ નં.	વિ.નો. પૃ. નં.
ગોલ	૪૧૫૩	૬૨૭-૬૨૮			ધાંધાણી	૨૨૨૦	૩૩૩-૩૩૪	૯૧	૧૯૩
ગંગધાર	૨૩૦૦-૨૩૦૩	૩૪૫-૩૪૬			ચકુઆલ	૩૦૦૯	૪૪૭-૪૪૮		
ગંગાર	૩૬૪૬-૩૬૪૭	૫૪૩-૫૪૪			ચતુરાજીકા ગુડા	૨૭૫૩	૪૧૧-૪૧૨		
ગંગાપુર	૩૭૬૨	૫૫૯-૫૬૦			ચપલાણા	૩૩૯૩	૫૦૫-૫૦૬		
ગંગાશહર	૨૪૪૬-૨૪૪૭	૩૬૭-૩૬૮			ચરપટિયા	૨૧૦૪	૩૧૭-૩૧૮		
ગંતુર	૪૧૪૨	૬૨૭-૬૨૮			ચરલી	૨૮૩૭	૪૨૩-૪૨૪	૧૧૬	૨૩૬
ગંધાર	૪૭૨	૬૭-૬૮	૭	૨૪	ચરાડા	૧૩૬૨	૧૯૭-૧૯૮		
ગંબીરા	૨૬૪	૩૭-૩૮			ચલોડા	૧૩૯૮	૨૦૩-૨૦૪		
ગાંગડ	૧૪૦૫	૨૦૩-૨૦૪			ચવરલી				૨૩૫
ગાંધુરડા	૨૫૫૬	૩૮૧-૩૮૨			ચવેલી	૧૧૨૨	૧૬૩-૧૬૪		
ગાંભૂ	૧૧૧૯	૧૬૩-૧૬૪	૩૬	૬૮	ચાહિમહાલા	૨૨૯૯	૩૪૫-૩૪૬		
ગુંજ	૧૦૭૭	૧૫૭-૧૫૮			ચાકળુ	૩૯૩૫	૫૯૩-૫૯૪		
ગુંજલા	૧૧૯૩	૧૭૫-૧૭૬			ચાટમુ	૨૩૯૮	૩૫૯-૩૬૦		
ગુંદા	૧૫૧૪	૨૧૯-૨૨૦			ચાણસોલ	૧૦૫૮	૧૫૫-૧૫૬		
ગુંદીયાળી	૧૮૯૯	૨૮૫-૨૮૬			ચાણરમા	૯૨૪	૧૩૫-૧૩૬	૨૭	૫૩
ગુંદાજ	૨૧૧૦	૩૧૭-૩૧૮			ચાણાદ	૨૭૧૪	૪૦૫-૪૦૬		
ગોંડલ	૧૪૮૬	૨૧૫-૨૧૬			ચામુડેરી	૨૯૭૨	૪૪૧-૪૪૨	૧૪૩	૨૬૬
ગોંડિયા	૪૧૯૭	૬૩૭-૬૩૮			ચારભુજ	૩૬૫૫	૫૪૩-૫૪૪		
ગ્વાલિયર	૪૨૩૪-૪૨૩૮	૬૪૫-૬૪૬	૨૪૦	૪૧૬	ચાડપ	૮૫૯	૧૨૫-૧૨૬	૧૯	૪૪
ઘટિયાવલી	૩૬૬૧	૫૪૫-૫૪૬			ચાલીસગાંવ	૪૦૯૯	૬૧૭-૬૧૮		
ઘટિયાળી	૨૫૬૮	૩૮૩-૩૮૪			ચાસ	૩૯૨૨	૫૯૧-૫૯૨		
ઘડકળુ	૧૨૫૦	૧૮૩-૧૮૪			ચિતોડ	૩૬૩૫-૩૬૪૨	૫૪૧-૫૪૨	૧૯૧	૩૩૯
ઘડી	૧૨૫૧	૧૮૩-૧૮૪			ચિત્રાસણી	૭૩૧	૧૦૭-૧૦૮		
ઘસોઈ	૩૪૫૫	૫૧૩-૫૧૪	૧૮૭	૩૩૪	ચીઆસર	૧૯૪૬	૨૯૧-૨૯૨		
ઘાટકોપર	૬૯૫-૬૯૬	૧૦૧-૧૦૨			ચીકંજાણા	૩૧૮૧	૪૭૫-૪૭૬		
ઘાટા	૩૬૫૩	૫૪૩-૫૪૪			ચીકારડા	૩૬૮૯	૫૪૯-૫૫૦		
ઘાણેરાવ-મૂછાળા					ચીકાવા	૨૪૦૬	૩૬૧-૩૬૨		
મહાવીર	૨૭૭૫-૨૭૮૬	૪૧૩-૪૧૬	૧૦૮	૨૨૦	ચીતરોડ	૨૦૦૧	૨૯૯-૩૦૦		
ધાંસા	૩૬૬૦	૫૪૫-૫૪૬			ચીતરોડા	૭૭૯	૧૧૩-૧૧૪		
ધીનાવાસ	૨૫૫૩	૩૮૧-૩૮૨			ચીતલવાડા	૩૦૯૮	૪૬૧-૪૬૨		
ધુમડિયા	૨૧૮૮	૩૨૯-૩૩૦			ચીતળ	૧૭૫૯	૨૬૧-૨૬૨		
ધૂમાસણ	૧૦૮૨	૧૫૭-૧૫૮			ચીતળી	૪૦૨૪	૬૦૭-૬૦૮		
ધેડી	૧૬૫૭-૧૬૫૮	૨૪૫-૨૪૬			ચીતાખેડા	૩૪૨૭-૩૪૨૮	૫૦૯-૫૧૦		
ધોઘા	૧૭૩૨-૧૭૩૪	૨૫૭-૨૫૮	૬૬૧	૧૧૧	ચીરાલા	૩૨૪૮	૪૮૫-૪૮૬		
ધોટી	૩૯૬૪	૫૯૭-૫૯૮			ચુણલ	૨૩૪	૩૩-૩૪		
ધોડા	૩૯૨૪	૫૯૩-૫૯૪			ચુરા	૨૮૬૧	૪૨૭-૪૨૮		
ધોડીઆલ	૭૭૫	૧૧૩-૧૧૪			ચુર	૨૪૬૦	૩૬૬-૩૭૦		
					ચુલી	૨૮૯૬	૪૩૧-૪૩૨		
					ચુડા	૧૪૨૪	૨૦૭-૨૦૮		
					ચેલા	૧૫૧૬	૨૨૧-૨૨૨		

ગામનું નામ	કોડનો આંક	કોડ પુ. નં.	વિ. નોં. આમ નં.	વિ. નોં. પુ. નં.	ગામનું નામ	કોડનો આંક	કોડ પુ. નં.	વિ. નોં. આમ નં.	વિ. નોં. પુ. નં.
નમગામ (સીંધીઆનું)	૩૯૮૦	૬૦૧-૬૦૨			જેતાવાડા	૩૦૮૭	૪૫૯-૪૬૦		
નમનગર	૧૪૮૯-૧૫૦૨	૨૧૭-૨૨૦	૫૭	૯૭	જેનગર	૩૮૧૩	૫૬૫-૫૬૬		
નમપરા				૫૦	જેરડા	૭૬૯	૧૧૭-૧૧૮		
નમલા	૧૩૦૧	૧૮૯-૧૯૦			જેલમ	૩૮૭૫	૫૭૯-૫૮૦		
નમવણુધરી	૧૫૨૧	૨૨૧-૨૨૨			જેલાં	૩૦૦૭	૪૪૭-૪૪૮		
નમગા	૧૨૧૮	૧૭૭-૧૭૮			જેસડા	૧૯૯૦	૨૯૭-૨૯૮		
નમોતરા	૨૯૪૭	૪૩૯-૪૪૦			જેસલમેર	૨૦૫૫-૨૦૭૪	૩૦૯-૩૧૪	૮૦	૧૬૩
નમોલા	૨૬૩૮	૩૯૩-૩૯૪			જેલોન	૩૮૯૫	૫૮૧-૫૮૨		
નરડા	૩૩૯૪	૫૦૫-૫૦૬			જેન શુકાચો				૩૯૯
નલિયા	૩૮૦૬	૫૬૫-૫૬૬			જેનાબાદ (કલાણ)	૧૧૬૩	૧૬૯-૧૭૦		
નલિયાના મક	૧૨૮૩	૧૮૭-૧૮૮			જેગીવાડા	૩૮૪૦	૫૬૯-૫૭૦		
નલોર	૨૧૫૦-૨૧૬૬	૩૨૩-૩૨૬	૮૯	૧૮૭	જેનવર	૨૬૮૬	૪૦૧-૪૦૨		
નલધરસીટી	૩૮૮૭	૫૮૧-૫૮૨			જેટાણા	૧૧૪૪	૧૬૭-૧૬૮		
નવદ	૩૭૦૪-૩૭૦૭	૫૫૧-૫૫૨			જેડીઆ	૧૫૨૪	૨૨૧-૨૨૨		
નવરા	૩૧૫૯-૩૧૬૨	૪૭૧-૪૭૪			જેલપુર	૨૦૨૧-૨૦૩૭	૩૦૫-૩૦૮		
નવલા	૨૫૨૩	૩૭૭-૩૭૮			જેરણુજ	૧૦૮૧	૧૫૭-૧૫૮		
નવાલ	૨૯૩૫-૨૯૩૯	૪૩૭-૪૩૮			જેરાવરનગર	૧૪૩૫-૧૪૩૬	૨૦૯-૨૧૦		
નવી	૩૭૦૯	૫૫૧-૫૫૨			જંગી	૧૯૮૦	૨૯૫-૨૯૬		
નસડા	૧૦૭૪	૧૫૭-૧૫૮			જંગીયાલાયુરુ	૩૮૮૪-૩૮૮૫	૫૭૯-૫૮૦		
જરણુ	૩૪૨૬	૫૦૯-૫૧૦			જંત્રાલ	૧૦૪૯	૧૫૩-૧૫૪		
જરા	૩૮૭૯	૫૭૯-૫૮૦	૨૦૮	૩૬૭	જંજુસર	૪૫૮-૪૬૧	૬૫-૬૬		
જરાવલા	૩૦૬૦	૪૫૫-૪૫૬	૧૬૦	૨૯૯	ઝગડિયા	૪૯૦	૬૯-૭૦	૯	૨૯
જવાણા	૨૧૯૬	૩૨૯-૩૩૦			ઝંડુ	૨૪૪૮-૨૪૪૯	૩૬૭-૩૬૮		
જુનાગઢ	૧૭૭૦-૧૭૭૧	૨૬૩-૨૬૪	૬૩	૧૧૮	ઝડોલ	૩૬૨૧	૫૩૯-૫૪૦		
જુના સણુદરા	૩૦૭૪	૪૫૭-૪૫૮			ઝરિયા	૪૩૭૭	૬૬૭-૬૬૮		
જુનિયા	૨૫૮૩	૩૮૫-૩૮૬			ઝડોલ	૩૫૩૨	૫૨૭-૫૨૮		
જુની રાયપુર	૩૧૬૮	૪૭૩-૪૭૪			ઝડોલી	૨૯૧૦	૪૩૩-૪૩૪	૧૨૦	૨૩૯
જુનનેર	૩૯૨૬-૩૯૨૭	૫૯૩-૫૯૪	૨૧૭	૩૮૦	ઝડોલી	૩૦૪૩	૪૫૩-૪૫૪		
જુલુ	૬૮૬	૧૦૧-૧૦૨			ઝાણુઆ	૩૧૨૨	૪૫૫-૪૬૬		
જૂના				૧૮૧	ઝારેરા	૨૩૯૪	૩૫૯-૩૬૦		
જૂના જોગાપુરા	૨૮૯૦	૪૨૯-૪૩૦			ઝાલડા	૩૪૬૦	૫૧૩-૫૧૪		
જૂના જોલડા	૨૮૯૨	૪૩૧-૪૩૨			ઝાલના	૪૧૫૬	૬૨૯-૬૩૦		
જૂના ઝાલના	૪૧૫૭	૬૨૯-૬૩૦			ઝાવરા પાટણુ	૨૩૫૭-૨૩૬૦	૩૫૩-૩૫૪		
જેતગઢ	૩૮૨૧	૫૬૭-૫૬૮			ઝાવારી મંડાર	૩૫૯૪	૫૩૫-૫૩૬		
જેનડા (થરાદ)	૭૫૭	૧૧૧-૧૧૨			ઝાલોદ	૩૧૧૪	૪૬૫-૪૬૬		
જેતપુર	૧૭૬૫	૨૬૧-૨૬૨			ઝીલવાડા	૩૬૦૫-૩૬૦૬	૫૩૭-૫૩૮		
જેતપુર	૨૫૯૯	૩૮૭-૩૮૮			ઝુકા	૨૫૭૯	૩૮૫-૩૮૬		
જેતલપુર	૨૦૫	૨૯-૩૦			ઝાંગલુ	૨૪૫૦	૩૬૭-૩૬૮		
જેતસીંગજીરા શુકા	૨૬૫૮	૩૯૭-૩૯૮			ઝાંસી	૪૨૪૦	૬૪૧-૬૪૬		
જેનાણા	૪૧૦૧	૬૧૭-૬૧૮							
જેતારણુ	૨૬૧૮-૨૬૨૦	૩૯૧-૩૯૨							

ગામનું નામ	કોઠાનો આંક	કોઠા પુ. નં.	વિ. નં. ગામ નં.	વિ. નં. પુ. નં.
કીરુવાડા	૧૧૩૫	૧૧૬-૧૭૦	૪૦	૭૩
કુંજલ	૨૪૦૫	૩૬૧-૩૬૨		
કાંચવાડા	૭૩૮	૧૦૭-૧૦૮		
કાંચ (ભુલક)	૩૬૧૫	૫૬૬-૬૦૦		
કાંચ	૧૭૪૭	૨૫૬-૨૬૦		
કાંચા	૧૬૬૩	૨૪૫-૨૪૬		
કાંચર	૨૧૬૮	૩૨૫-૩૨૬		
કીર (પરમારની)	૧૪૬૮	૨૧૩-૨૧૪		
કીર (રજુની)	૧૪૫૩	૨૧૧-૨૧૨		
કુમ્હર	૯૧૭	૧૩૩-૧૩૪		
કુમ્હર	૪૧૩૭	૬૨૫-૬૨૬		
કોંચરા			૨૬૮	
કોંચરા	૬૨૬	૯૩-૯૪		
કોંચરા	૧૪૭૫	૨૧૩-૨૧૪		
કોંચરા	૨૫૬૨	૩૮૭-૩૮૮		
કોંચરા	૩૨૧૬	૪૭૬-૪૮૦		
કોંચરા	૮૩૧	૧૨૧-૧૨૨		
કોંચરા	૧૨૮૮	૧૮૭-૧૮૮		
કોંચરા	૧૨૨૩	૧૭૬-૧૮૦		
કોંચરા	૧૦૬૭	૧૫૫-૧૫૬		
કોંચરા	૧૧૦૭	૧૬૧-૧૬૨		
કોંચરા	૧૩૬૦	૧૬૭-૧૬૮		
કોંચરા	૭૬૪	૧૧૫-૧૧૬		
કોંચરા	૨૩૭૮-૨૩૮૦	૩૫૭-૩૫૮		
કોંચરા	૧૮૭૮	૨૮૧-૨૮૨		
કોંચરા	૧૭૦૪	૨૫૩-૨૫૪		
કોંચરા	૧૭૦૨	૨૫૧-૨૫૨		
કોંચરા	૩૬૭૧	૫૬૬-૬૦૦		
કોંચરા	૬૬૬	૧૦૩-૧૦૪		
કોંચરા	૧૬૭૦	૨૬૫-૨૬૬		
કોંચરા	૧૧૮૦	૧૭૩-૧૭૪		
કોંચરા	૩૧૦૬	૪૬૧-૪૬૨	૧૬૮	૩૦૮
કોંચરા	૧૫૧૨	૨૧૬-૨૨૦		
કોંચરા	૩૫૩૬	૫૨૭-૫૨૮		
કોંચરા	૧૦૫૬	૧૫૫-૧૫૬		
કોંચરા	૪૩૬-૪૪૩	૬૧-૬૪	૫	૨૦
કોંચરા	૨૭૬	૩૬-૪૦		

ગામનું નામ	કોઠાનો આંક	કોઠા પુ. નં.	વિ. નં. ગામ નં.	વિ. નં. પુ. નં.
કોંચરા (મકાલ)	૧૨૭૦	૧૮૫-૧૮૬		
કોંચરા	૨૪૮૧	૩૭૧-૩૭૨		
કોંચરા			૨૬૮	
કોંચરા	૩૭૬૧	૫૬૩-૫૬૪		
કોંચરા	૩૭૧૮	૫૫૩-૫૫૪		
કોંચરા (વસર્ધ)	૧૩૪૪	૧૬૫-૧૬૬		
કોંચરા	૧૦૬૪	૧૫૬-૧૬૦		
કોંચરા	૭૨૪	૧૦૫-૧૦૬		
કોંચરા	૪૧૭૭	૬૩૩-૬૩૪		
કોંચરા	૨૫૨૨	૩૭૭-૩૭૮		
કોંચરા (ગૂના)	૭૪૫-૭૪૬	૧૦૬-૧૧૦		
કોંચરા (નવા)	૭૫૦	૧૦૬-૧૧૦		
કોંચરા	૪૦૬૪	૬૬૩-૬૬૪		
કોંચરા	૩૬૬૮	૫૬૬-૬૦૦		
કોંચરા	૧૮૩૫	૨૮૬-૨૮૦		
કોંચરા	૫૭૦	૮૩-૮૪		
કોંચરા	૨૨૫૫	૩૩૬-૩૪૦		
કોંચરા	૨૭૬	૩૬-૮૦		
કોંચરા	૩૮૭૭	૫૭૬-૫૮૦	૨૦૭	૩૬૭
કોંચરા (વાધેલા)	૧૩૨૩	૧૮૧-૧૮૨		
કોંચરા	૩૦૧૦-૩૦૧૧	૪૪૭-૪૪૮		
કોંચરા	૧૮૫૪	૨૮૩-૨૮૪		
કોંચરા	૩૬૬૫	૬૦૩-૬૦૪		
કોંચરા (કાળી)	૧૨૦૮	૧૭૭-૧૭૮		
કોંચરા	૩૬૩૧	૫૪૧-૫૪૨		
કોંચરા	૩૮૪૩-૩૮૪૬	૫૬૬-૫૭૦	૧૮૫	૩૪૬
કોંચરા (રા)	૩૫૫૧	૫૨૬-૫૩૦		
કોંચરા	૨૨૧૧	૩૩૧-૩૩૨		
કોંચરા	૨૧૧૨	૩૧૭-૩૧૮		
કોંચરા	૩૪૧૩	૫૦૭-૫૦૮		
કોંચરા	૩૪૫૦	૫૧૩-૫૧૪		
કોંચરા	૨૭૦૨	૪૦૩-૪૦૪		
કોંચરા	૮૨૫	૧૧૬-૧૨૦		
કોંચરા	૧૨૬૪	૧૮૬-૧૮૦		
કોંચરા	૩૧૮૦	૪૭૫-૪૭૬		
કોંચરા	૩૫૭૨	૫૩૩-૫૩૪		

ગામનું નામ	કોડનો આંક	કોડ પૂ. નં.	વિ. નં. ગામ નં. પૂ. નં.
દોલારા	૨૭૨૩	૪૦૭-૪૦૮	
હાંક			૧૩૧
હીંકલી	૩૫૧૭	૫૨૫-૫૨૬	
હીંકોડા	૩૫૭૬	૫૩૩-૫૩૪	
હીંકોડા	૩૭૪૭	૫૫૭-૫૫૮	
તખતગઢ	૨૭૩૨-૨૭૩૬	૪૦૭-૪૧૦	
તરકેશ્વર	૫૬૪	૮૭-૮૮	
તણુસા	૧૬૬૨	૨૫૧-૨૫૨	
તરખાલ	૩૫૭૫	૫૩૩-૫૩૪	
તરસાલી	૪૧૫	૫૬-૬૦	
તરાના	૩૨૦૨	૪૭૭-૪૭૮	
તરવાણા	૧૮૮૮	૨૮૩-૨૮૪	
તલેન (રાજગઢ)	૩૩૦૮	૪૬૩-૪૬૪	
તલોદા	૫૬૬	૮૭-૮૮	
તવરી	૩૦૦૮	૪૪૭-૪૪૮	
તળાજા	૧૬૬૭-૧૭૦૦	૨૫૧-૨૫૨	૫૬ ૧૧૦
તળેગામ (દમદેરા)	૩૬૩૪	૫૬૩-૫૬૪	
તળેગામ (દાભાડે)	૧૬૪૮	૫૬૫-૫૬૬	
તક્ષશિલા			૩૬૨
તોકારી	૪૦૩૭	૬૦૬-૬૧૦	
તાજપુર	૩૨૦૩	૪૭૬-૪૮૦	
તાજપુરી	૧૩૦૭	૧૮૬-૧૮૦	
તારાપુર			૩૩૨
તારાપુર	૩૭૨	૫૩-૫૪	
તારાપુર	૩૬૭૩	૫૪૭-૫૪૮	
તારંગા	૩૦૧૩-૨૦૨૦	૩૦૧-૩૦૨	૭૮ ૧૪૬
તાલ	૩૮૨૪	૫૬૭-૫૬૮	
તાલા	૩૪૪૩	૫૧૧-૫૧૨	
તાલનપુર	૩૨૨૫-૩૨૨૬	૪૮૧-૪૮૨	૧૭૭ ૩૨૦
તાસગાંવ	૪૦૩૮	૬૦૬-૫૧૦	
તિલત્રાડા	૨૧૪૫	૩૨૩-૩૨૪	
તિલ્લી			૪૬૬
તીખી	૨૫૦૪	૩૭૫-૩૭૬	
તીતરા	૩૩૭૫	૫૦૩-૫૦૪	
તીતરાદ	૨૩૦૬	૩૪૫-૩૪૬	
તીથગામ	૮૧૭	૧૧૬-૧૨૦	
તીલોલી	૩૬૨૬	૫૩૬-૫૪૦	
તીવરી	૨૦૬૦-૨૦૬૧	૩૧૫-૩૧૬	

ગામનું નામ	કોડનો આંક	કોડ પૂ. નં.	વિ. નં. ગામ નં. પૂ. નં.
તુરંગી			૨૬૦
તુઆવ	૮૧૩	૧૧૬-૧૨૦	
તેનાલી	૪૧૪૩	૬૨૭-૬૨૮	૨૩૩ ૩૬૪
તેનીવાડા	૭૬૮	૧૧૫-૧૧૬	
તેરવાડા	૮૪૬	૧૨૩-૧૨૪	
તેરા	૧૬૨૭-૧૬૨૮	૨૮૬-૨૯૦	૭૪ ૧૪૩
તેલપુર	૨૬૮૨	૪૪૩-૪૪૪	૧૫૧ ૨૭૫
તેલાલી	૧૧૮૭	૧૭૩-૧૭૪	
તેલ્હારા	૪૧૭૨	૬૩૩-૬૨૪	
તુંગિય સંનિવેશ			૪૭૨
તુંગિયા			૪૭૪
તુંગી (દલ)	૧૫૦૭	૨૧૬-૨૨૦	
તુંગડી	૧૮૮૪	૨૮૩-૨૮૪	
ત્રગડી	૧૮૮૦	૨૮૧-૨૮૨	
ત્રાપજ	૧૬૬૬	૨૫૧-૨૫૨	
ત્રંબક	૩૬૬૩	૫૬૭	
ત્રિંગલવાડીનું ગુફામંદિર			૩૮૬
થરવાડ	૨૮૫૬	૪૨૫-૪૨૬	
થરા	૮૫૩	૧૨૩-૧૨૪	
થરાદ	૮૦૬-૮૧૦	૧૧૭-૧૧૮	૧૬ ૪૦
થસંતજ	૧૩૬૧	૨૦૧-૨૦૨	
થસા	૧૪૪૬	૨૧૧-૨૧૨	
થાણા દેવળી	૧૭૬૪	૨૬૧-૨૬૨	
થાન	૧૪૬૬	૨૧૩-૨૧૪	
થામડા	૩૬૫૭	૫૪૫-૫૪૬	
થુર	૩૦૭૩	૪૫૭-૪૫૮	
થૂર	૩૫૫૮	૫૩૧-૫૩૨	
થોભ	૨૨૦૭	૩૩૧-૩૩૨	
થાંદલા	૩૧૨૭-૩૧૨૮	૪૬૭-૪૬૮	
થાંવલા	૨૫૬૩	૩૮૩-૩૮૪	
થાંવલા	૨૮૬૮	૪૨૭-૪૨૮	
થુલા	૨૮૩૫	૪૨૩-૪૨૪	
ઘાવડીઆ	૧૨૨૮	૧૭૬-૧૮૦	
દડોલી	૩૬૭૭	૫૪૭-૫૪૮	
દતવાસ	૨૪૦૭	૩૬૧-૩૬૨	
દત્તાણી			૨૮૨

ગામનું નામ	કોકાનો આંક	કોકા પૂ. નં.	વિ. નોં. ગામ નં. પૂ. નં.
દધાસિયા	૧૨૮૭	૧૮૭-૧૮૮	
દધાલીઆ	૩૪૪૪	૫૧૧-૫૧૨	
દમથુ	૬૧૬	૯૧-૯૨	
દયાલપુરા	૨૮૬૯	૪૨૭-૪૨૮	
દરાપરા	૪૫૦	૬૩-૬૪	
દનીએર (દીનીયર)	૬૨૦	૯૧-૯૨	
દસલાણા	૧૧૮૪	૧૭૩-૧૭૪	
દથાણુપુર			૩૧૯
દસાડા	૧૧૬૧	૧૬૯-૧૭૦	
દહાથુ	૬૨૩	૯૧-૯૨	
દહેગામ	૧૨૬૭-૧૨૬૮	૧૮૫-૧૮૬	
દહેજ	૪૭૧	૬૭-૬૮	
દહેવાથુ	૨૬૭	૩૭-૩૮	
દાકા	૧૭૦૮	૨૫૩-૨૫૪	
દાદર	૬૭૨	૯૯-૧૦૦	
દાદાવસી	૨૭૦૩	૪૦૩-૪૦૪	
દાપા (દાસપા)	૨૮૫૫	૪૨૫-૪૨૬	
દામા	૭૬૯	૧૧૩-૧૧૪	
દાયલાણા	૨૭૬૦	૪૧૧-૪૧૨	
દારેવા	૪૧૭૫	૬૩૩-૬૩૪	
દારે	૩૭૦૨	૫૫૧-૫૫૨	
દાલનાણા	૭૮૯	૧૧૫-૧૧૬	
દાલોદ	૧૧૭૨	૧૭૧-૧૭૨	
દાવડ	૧૩૦૪	૧૮૯-૧૯૦	૪૮ ૮૩
દાવણગિરિ	૪૦૭૩	૬૧૩-૬૧૪	
દાસજ	૧૦૯૬	૧૫૯-૧૬૦	
દાહોદ	૩૧૧૨	૪૬૫-૪૬૬	
દિગ્ધાણુ	૩૩૩૮-૩૩૩૯	૪૯૭-૪૯૮	
દિલ્હી	૩૮૫૧-૩૮૫૬	૫૭૫-૫૭૬	૧૯૭ ૩૫૨
દીઆદર	૮૪૩	૧૨૩-૧૨૪	
દીઆર	૧૬૯૪	૨૫૧-૨૫૨	
દીનાજપુર	૪૩૮૩	૬૬૭-૬૬૮	
દીપાખેડા	૨૩૦૭	૩૪૭-૩૪૮	
દીપાખેડા	૩૩૭૬	૫૦૩-૫૦૪	
દીયાણા	૨૯૫૩-૨૯૫૪	૪૩૯-૪૪૦	૧૨૯ ૨૫૫
દીવ	૧૮૨૩-૧૮૨૫	૨૭૧-૨૭૨	૬૭ ૧૩૬
દીનાણુદી	૨૫૧૭	૩૭૭-૩૭૮	
દુઆ	૭૬૦-૭૬૧	૧૧૧-૧૧૨	
દુગ્ધાણા	૨૭૩૦	૪૦૭-૪૦૮	
દુડવા	૮૩૨	૧૨૧-૧૨૨	
દુધારિયા	૨૬૮૨	૪૦૧-૪૦૨	

ગામનું નામ	કોકાનો આંક	કોકા પૂ. નં.	વિ. નોં. ગામ નં. પૂ. નં.
દુણી	૨૪૭૫	૩૭૧-૩૭૨	
દુદાણા	૧૭૦૫	૨૫૩-૨૫૪	
દુદાનાવાડા	૨૫૦૮	૩૭૫-૩૭૬	
દુધખા	૯૨૩	૧૩૩-૧૩૪	
દુધોડ	૨૬૩૩	૩૯૩-૩૯૪	
દુનતા	૩૨૭૧	૪૮૭-૪૮૮	
દુનાવાડા	૮૬૬	૧૨૫-૧૨૬	
દુપાડા	૩૩૫૯	૪૯૯-૫૦૦	
દુર્ગાપુર ઉર્ફે નવાવાસ	૧૯૦૦	૨૮૫-૨૮૬	
દુધઈ	૧૯૭૧	૨૬૫-૨૬૬	
દુધરજ	૧૪૩૯	૨૦૯-૨૧૦	
દેઉર	૪૦૦૯	૬૦૫-૬૦૬	
દેકાવાડા	૧૧૯૨	૧૭૫-૧૭૬	
દેદીઆ	૧૯૩૮	૨૯૧-૨૯૨	
દેણુપ	૧૦૭૫	૧૫૭-૧૫૮	
દેણોક	૨૦૮૭	૩૧૫-૩૧૬	
દેત્રાજ	૧૧૯૧	૧૭૩-૧૭૪	
દેથલી	૧૧૩૧	૧૬૫-૧૬૬	
દેતાળ	૨૧૯૦	૩૨૯-૩૩૦	
દેપાલપુર	૩૩૫૨	૪૯૯-૫૦૦	
દેપોર	૩૬૫૬	૫૪૫-૫૪૬	
દેરણા	૨૯૬૯	૪૪૧-૪૪૨	૧૪૦ ૨૬૪
દેલદર	૨૯૪૨	૪૩૭-૪૩૮	૧૨૬ ૨૫૧
દેલવાડા	૧૮૨૬	૨૭૧-૨૭૨	૬૮ ૧૩૭
દેલવાડા	૩૫૨૧-૩૫૨૫	૫૨૫-૫૨૬	૧૪૧ ૨૬૪
દેળાવસ	૨૪૬૭	૩૭૩-૩૭૪	
દેવમઠ	૨૩૩૧	૩૪૯-૩૫૦	
દેવગઢ	૩૬૧૬-૩૬૧૭	૫૩૯-૫૪૦	
દેવગાણા	૧૬૬૫	૨૪૭-૨૪૮	
દેવગામ	૨૫૮૨	૩૮૫-૩૮૬	
દેવચરાડી	૧૪૪૧	૨૦૯-૨૧૦	
દેવડા	૧૨૨૭	૧૭૯-૧૮૦	
દેવપુર	૧૯૬૧	૨૯૩-૨૯૪	
દેવરિયા	૩૬૨૩	૫૩૯-૫૪૦	
દેવસિયાકલાં	૨૬૦૭	૩૮૯-૩૯૦	
દેવલી	૨૫૭૫	૩૮૫-૩૮૬	
દેવળિયા	૧૭૦૧	૨૫૧-૨૫૨	
દેવા	૨૭૫	૩૯-૪૦	
દેવાલ	૩૫૫૫	૫૨૯-૫૩૦	
દેવાસ બુનિયર	૩૧૯૭	૪૭૭-૪૭૮	
દેવાસ સીનિયર	૩૧૯૬	૪૭૭-૪૭૮	
દેવકિાટ	૨૦૫૪	૩૦૯-૩૧૦	
દેસનોક	૨૪૦૧-૨૪૦૩	૩૫૯-૩૬૦	

ગામનું નામ	કોડાનો આંક	કોડા પુ. નં.	વિ. નો. ગામ નં. પુ. નં.	ગામનું નામ	કોડાનો આંક	કોડા પુ. નં.	વિ. નો. ગામ નં. પુ. નં.
દેસલપુર	૧૮૭૪	૨૮૧-૨૮૨		ધાણધા	૭૭૨	૧૧૩-૧૧૪	
દેસુરી	૨૬૯૮-૨૭૦૧	૪૦૩-૪૦૪		ધાણા	૨૮૫૭	૪૨૫-૪૨૬	
દેહુ	૩૯૩૯	૫૯૫-૫૯૬		ધાનેરા	૭૬૪-૭૬૬	૧૧૧-૧૧૨	
દોડકા	૩૭૩	૫૩-૫૪		ધામણગાંવ	૪૧૭૮	૬૩૫-૬૩૬	
દોરડા	૩૦૭૮	૪૫૭-૪૫૮		ધામણવા	૧૩૩૯	૧૯૫-૧૯૬	
દોલતગઢ	૩૮૧૭	૫૬૫-૫૬૬		ધામણોદ	૩૧૫૮	૪૭૧-૪૭૨	
દાંતડા	૨૬૩૯	૩૯૩-૩૯૪		ધામનીઆ	૩૭૧૧	૫૫૧-૫૫૨	
દાંતડા	૩૭૪૧	૫૫૫-૫૫૬		ધામલી	૨૬૯૨	૪૦૩-૪૦૪	
દાંતરાઈ	૩૦૫૮	૪૫૫-૪૫૬		ધામા	૧૧૫૬	૧૬૯-૧૭૦	
દાંતા	૧૫૦૫	૨૧૯-૨૨૦		ધામદા	૩૩૨૪	૪૯૫-૪૯૬	
દાંત	૩૧૧૧	૪૬૧-૪૬૨		ધાર	૩૩૪૪-૩૩૪૫	૪૯૭-૪૯૮	૧૮૪ ૩૩૨
દાંતીવાડા	૭૩૬	૧૦૭-૧૦૮	૧૩ ૩૫	ધારડી	૩૭૨૨	૫૫૩-૫૫૪	
દોડાધ્યા	૪૧૧૨	૬૧૯-૬૨૦		ધારવાડ	૪૦૫૯	૬૧૧-૬૧૨	
દારકા			૧૨૬	ધારી	૧૮૫૧	૨૭૫-૨૭૬	
ધાણુજ	૪૧૮૮	૬૩૫-૬૩૬		ધારીસણા	૧૨૮૪	૧૮૭-૧૮૮	
ધાણુલા	૨૬૮૭	૪૦૧-૪૦૨		ધીણાજ	૧૧૨૬	૧૬૫-૧૬૬	
ધણા	૨૭૨૦	૪૦૭-૪૦૮		ધુનાડા	૨૫૧૮-૨૫૧૯	૩૭૭-૩૭૮	
ધણી	૨૬૬૪	૩૯૭-૩૯૮		ધુલીઆ	૪૧૦૧	૬૧૭-૬૧૮	
ધધાણા	૮૯૬	૧૩૧-૧૩૨		ધોતા સકલાણા	૭૭૭	૧૧૩-૧૧૪	
ધનડોદા	૩૩૮૧	૫૦૩-૫૦૪		ધોયદા	૩૫૮૩	૫૩૩-૫૩૪	
ધનાપરા	૨૮૯૪	૪૩૧-૪૩૨		ધોરાજી	૧૮૪૫-૧૮૫૦	૨૭૫-૨૭૬	
ધનારી	૨૯૫૧	૪૩૯-૪૪૦	૧૨૭ ૨૫૨	ધોરાસણ	૧૦૮૦	૧૫૭-૧૫૮	
ધનાલી	૭૭૬	૧૧૩-૧૧૪		ધોલેરા	૧૪૧૦	૨૦૫-૨૦૬	
ધનાસુથા	૩૨૫૦	૪૮૫-૪૮૬		ધોળકા	૧૩૯૯-૧૪૦૧	૨૦૩-૨૦૪	૫૪ ૯૪
ધનીયાવાડા	૩૦૮૫	૪૫૯-૪૬૦		ધંધુકા	૧૪૦૯	૨૦૫-૨૦૬	૫૫ ૯૬
ધનેડી	૨૬૫૫	૩૯૫-૩૯૬		ધાંણુતા	૩૦૧૫	૪૪૭-૪૪૮	
ધનોપ	૨૬૦૨	૩૮૯-૩૯૦		ધુંધડકા	૩૩૭૯	૫૦૩-૫૦૪	
ધનોરા	૯૧૮	૧૩૩-૧૩૪		ધુંવાવ	૧૫૧૯	૨૨૧-૨૨૨	
ધમડું	૧૯૭૨	૨૯૫-૨૯૬		ધોડ	૩૯૪૦	૫૯૫-૫૯૬	
ધમતરી	૪૨૧૫	૬૩૯-૬૪૦		ધુમઠ	૧૪૪૮	૨૦૯-૨૧૦	
ધમનાર	૩૩૮૦	૫૦૩-૫૦૪	૧૮૫ ૩૩૩	ધ્રોળ	૧૫૨૩	૨૨૧-૨૨૨	
ધમોતર	૩૪૨૦	૫૦૯-૫૧૦		ધ્રોળદ્રા	૧૪૪૪-૧૪૪૫	૨૦૯-૨૧૦	
ધરમજ	૨૬૯	૩૭-૩૮		નકોદર	૩૮૮૯	૫૮૧-૫૮૨	
ધરાડ	૩૩૧૩	૪૯૩-૪૯૪		નમત્રાણા	૧૯૬૭	૨૯૫-૨૯૬	
ધરીઆવદ	૩૬૯૬-૩૬૯૮	૫૪૯-૫૫૦		નગર	૨૧૮૧	૩૨૭-૩૨૮	
ધવલી	૩૧૦૪	૪૬૧-૪૬૨	૧૬૭ ૩૦૮	નજીપુરા	૯૨૧	૧૩૩-૧૩૪	
ધસઇ	૩૩૨૫	૪૯૫-૪૯૬		નડિયાદ	૨૫૩-૨૫૫	૩૫-૩૬	
ધસઇ	૩૯૯૭	૬૦૩-૬૦૪					
ધાકડી	૨૫૫૪	૩૮૧-૩૮૨					
ધાઆ	૭૬૩	૧૧૧-૧૧૨					

ગામનું નામ	કોઠાનો આંક	કોઠા પૂ. નં.	વિ. નં.	વિ. નં.
નડોદ	૬૦૧	૮૭-૮૮		
નખીપુરા	૪૨૧૬	૬૩૬-૬૪૦		
નમાણા	૩૬૫૧	૫૪૩-૫૪૪		
નયાગામ	૩૭૦૩	૫૫૧-૫૫૨		
નરસંકા	૨૫૨	૩૫-૩૬		
નરસીંગદ	૩૩૬૭	૫૦૧-૫૦૨		
નરસીંગપુર(કંડેલી)	૪૨૦૨-૪૨૦૩	૬૩૭-૬૩૮		
નરેડી	૧૬૫૦	૨૯૧-૨૯૧		
નરેડા	૧૨૫૪	૧૮૩-૧૮૪	૪૭	૮૨
નરેલી (દમણ)	૬૪૧	૯૩-૯૪		
નવસારી	૬૦૪	૮૬-૮૦		
નવસારી સ્ટેશન	૬૦૪	૮૬-૮૦		
નવાગામ	૨૧૧	૨૬-૩૦		
નવાગામ	૧૫૧૧	૨૧૬-૨૨૦		
નવા જોગાપુરા	૨૮૬૧	૪૩૧-૪૩૨		
નવાપુરા	૨૬૫	૩૭-૩૮		
નવા સંઘપુર	૧૨૪૫	૧૮૧-૧૮૨		
નવીનાર	૧૮૭૩	૨૮૧-૨૮૨		
નળખેડા	૩૪૬૯	૫૧૫-૫૧૬		
નળિયા	૧૯૨૩	૨૮૭-૨૮૮	૭૩	૧૪૨
નહારગઢ	૩૩૬૮	૫૦૧-૫૦૨		
નાઇ	૩૫૨૭	૫૨૫-૫૨૬		
નાગદા	૩૨૬૧	૪૮૭-૪૮૮		
નાગદા	૩૩૩૫	૪૮૭-૪૮૮		
નાગદા (અદમદળ)	૩૫૧૯	૫૨૫-૫૨૬	૧૮૯	૩૩૬
નાગપુર	૪૧૮૫-૪૧૮૬	૬૩૫-૬૩૬		
નાગરયા	૧૯૪૧	૨૯૧-૨૯૨		
નાગરપુર	૧૮૯૨	૨૮૩-૨૮૪		
નાગાર્જુન શુક્લ			૪૮૧	
નાગોર	૨૩૮૭-૨૩૮૩	૩૫૭-૩૬૦	૯૫	૧૯૮
નાયથાણા	૭૦૭	૧૦૩-૧૦૪		
નાગેશ્વર (ઉ-હેલ)	૩૪૪૨	૫૧૧-૫૧૨		
નાગોળા	૨૫૯૭	૩૮૭-૩૮૮		
નાયનગાંવ	૪૧૯૩	૬૩૭-૬૩૮		
નાડલાઈ	૨૭૮૭-૨૭૮૭	૪૧૫-૪૧૮	૧૦૯	૨૨૧
નાડાલ	૨૯૯૮-૨૯૦૧	૪૧૭-૪૧૮	૧૧૦	૨૨૫
નાણા	૨૮૨૨	૪૨૧-૪૨૨	૧૧૪	૨૩૦
નાદિ	૪૧૫૮	૬૨૯-૬૩૦		
નાદોત્રા	૭૬૦	૧૧૫-૧૧૬		
નાથદારા	૩૫૮૨	૫૩૩-૫૩૪		
નાથનગર	૪૩૪૭	૬૬૧-૬૬૨	૨૬૦	૪૮૬
નાદાણા જોધારો	૨૭૦૬	૪૦૫-૪૦૬		
નાનપુર	૩૧૧૮	૪૬૫-૪૬૬		

ગામનું નામ	કોઠાનો આંક	કોઠા પૂ. નં.	વિ. નં.	વિ. નં.
નાનરવાડા	૨૯૫૫	૪૩૬-૪૪૦		
નાના આસંબીઆ	૧૮૮૬	૨૮૩-૨૮૪		
નાના પોરીના				૬૦
નાના પોરીના *	૧૩૧૬	૧૯૧-૧૯૨		
નાના ભારિયા	૧૮૭૬	૨૮૧-૨૮૨		
નાના રાણીવાડા	૩૦૬૭	૪૫૭-૪૫૮		
નાની ખાખર	૧૮૭૬	૨૮૧-૨૮૨		
નાની ખાવડી	૧૫૧૦	૨૧૬-૨૨૦		
નાની ચંદુર	૯૦૨	૧૩૧-૧૩૨		
નાની રાકુદા	૧૫૧૩	૨૧૬-૨૨૦		
નાનોદરા	૧૪૦૮	૨૦૩-૨૦૪		
નાનો રતાળિયો	૧૯૫૩	૨૯૩-૨૯૪		
નાપાડ	૩૦૦	૪૧-૪૨		
નાપાસર	૨૪૫૪	૩૬૭-૩૬૮		
નાભા				૩૬૯
નામલી	૩૧૪૭	૪૭૧-૪૭૨		
નાયકા	૨૧૨	૨૬-૩૦		
નાયકા	૯૨૨	૧૩૩-૧૩૪		
નાર	૩૭૧	૫૩-૫૪		
નારદીપુર	૧૨૨૦	૧૭૭-૧૭૮		
નારાદરા	૩૦૪૬	૪૫૩-૪૫૪		
નારાયણ ગઢ	૩૩૮૯-૩૩૯૦	૫૦૩-૫૦૬		
નારાયણપુર	૧૦૪૪	૨૯૧-૨૯૨		
નારાલી	૩૧૦૭	૪૬૧-૪૬૨		
નારાનાલ	૩૮૬૦	૫૭૫-૫૭૬		
નાર્થ મલ્લય				૩૯૨
નાલ	૨૪૫૨-૨૪૫૩	૩૬૭-૩૬૮		
નાલજા	૩૩૪૦-૩૩૪૧	૪૯૯-૪૯૮		
નાવલી		૨૯૯-૪૧-૪૨		
નાવી	૨૮૮૪-૨૮૮૬	૪૨૬-૪૩૦		
નાગિફ	૩૯૬૦-૩૯૬૨	૫૯૭-૫૯૮	૨૧૮	૩૮૦
નાસિક પાસેની જૈન શુક્લઓ.				૩૮૧
નીકમ	૩૬૯૯	૫૪૯-૫૫૦		
નીકારા	૪૩૨	૬૧-૬૨		
નીતોડા	૨૯૫૨	૪૩૯-૪૪૦	૧૨૮	૨૫૩
નીતોર	૩૧૬૬	૪૭૩-૪૭૪		
નીપળ	૨૭૬૪	૪૧૩-૪૧૪		
નીપાણી	૪૦૮૯-૪૦૯૨	૬૧૫-૬૧૬		
નીખજ	૩૦૫૯	૪૫૫-૪૫૬		
નીખાજ	૨૬૨૧	૩૯૧-૩૯૨		
નીખોળ	૨૬૨૪	૩૯૧-૩૯૨		
નીમચ	૩૪૩૨	૫૦૯-૫૧૦		
નીમચ ડાવણી	૩૪૩૦	૫૦૯-૫૧૦		

ગામનું નામ	કોડાનો આંક	કોડા પુ. નં.	વિ.નો. આમ નં.	વિ.નો. પુ.નં.	ગામનું નામ	કોડાનો આંક	કોડા પુ. નં.	વિ.નો. આમ નં.	વિ.નો. પુ.નં.
નીમલા	૨૪૮૬	૩૭૩-૩૭૪			પટ્ટી	૩૮૮૨-૩૮૮૩	૫૭૬-૫૮૦		
નીમલાણા	૨૪૯૯	૩૭૩-૩૭૪			પડધરી	૧૫૨૮	૨૨૩-૨૨૪		
નીમાડા (ધાયાઈકડા)	૩૬૪૩	૫૪૧-૫૪૨			પડધા	૩૪૦૨	૫૦૫-૫૦૬		
નીરમાલી	૨૫૧	૩૫-૩૬			પડાણુ	૭૪૧	૧૦૯-૧૧૦		
નીસરપુર	૩૨૨૮	૪૮૧-૪૮૨			પડાણા	૧૫૦૮	૨૧૯-૨૨૦		
નુગોર	૧૧૩૭	૧૬૫-૧૬૬			પડાના	૩૩૬૩	૫૦૧-૫૦૨		
તુન	૨૮૬૨	૪૨૭-૪૨૮			પડાસલી	૩૬૧૨	૫૩૭-૫૩૮		
નૂન	૨૯૯૬	૪૪૫-૪૪૬			પટારિયા	૧૩૪૦	૧૯૫-૧૯૬		
નેનાવા	૩૧૦૯	૪૬૧-૪૬૨			પતિયાળા				૩૬૯
નેપાલ			૪૮૬		પટરાડા	૩૫૭૩	૫૩૩-૫૩૪		
નેવરી	૩૨૬૭	૪૮૭-૪૮૮			પનવાડ	૨૩૮૫-૨૩૮૬	૩૫૭-૩૫૮		
નેવરીઆ	૩૭૮૩	૫૬૧-૫૬૨			પનવેશ	૭૦૧	૧૦૩-૧૦૪		
નેસડા	૭૫૫	૧૧૧-૧૧૨			પનાર	૬૩૭	૯૩-૯૪		
નોઆમંડી	૨૪૦૦	૩૫૯-૩૬૦			પનોતા	૨૬૪૯	૩૯૫-૩૯૬		
નોગામા	૩૪૧૫	૫૦૭-૫૦૮			પપનાઆ	૩૮૬૬	૫૭૭-૫૭૮		
નોઘણુવદર	૧૭૪૧	૨૫૯-૨૬૦			પમી	૧૮૬૨	૨૭૯-૨૮૦		
નોસરા	૨૪૮૭	૩૭૩-૩૭૪			પરખડી	૭૮૪	૧૧૫-૧૧૬		
નોહર	૨૪૬૮	૩૬૯-૩૭૦			પરગઢ	૧૯૨૧	૨૮૭-૨૮૮		
નંદપુર	૨૩૬૩	૩૫૩-૩૫૪			પરદોલ	૧૨૫૭	૧૮૩-૧૮૪		
નંદરબાર	૪૧૧૫	૬૧૯-૬૨૦			પરભણી	૪૧૫૫	૬૨૯-૬૩૦		
નંદરાય	૩૭૪૩	૫૫૫-૫૫૬			પરવડી	૧૭૩૭	૨૫૭-૨૫૮		
નંદાવતા	૩૩૮૩	૫૦૩-૫૦૪			પરવા	૩૨૪૫	૪૮૫-૪૮૬		
નંદાસણુ	૧૨૦૬	૧૭૭-૧૭૮			પરાસરી	૨૩૪૮	૩૫૧-૩૫૨		
નંદિઆમ			૪૭૨		પરસોદા	૩૧૫૩	૪૭૧-૪૭૨		
નાંદામ	૩૯૭૩	૫૯૯-૬૦૦			પરાસોલી	૩૮૧૯	૫૬૫-૫૬૬		
નાંદિયા	૨૯૧૩-૨૯૧૫	૪૩૩-૪૩૪	૧૨૨	૨૪૨	પરાવલ	૩૫૮૭	૫૩૫-૫૩૬		
નાંદિસમા	૩૫૭૦-૩૫૭૧	૫૩૩-૫૩૪			પરેલ	૬૮૮	૧૦૧-૧૦૨		
નીંગાળા	૧૭૪૬	૨૫૯-૨૬૦			પરેલ	૬૯૧	૧૦૧-૧૦૨		
નીંબસોડ	૪૦૨૩	૬૦૭-૬૦૮			પરોલિયા	૩૪૧૧	૫૦૭-૫૦૮		
નીંબાહેડા	૩૬૬૬-૩૬૬૮	૫૪૫-૫૪૬			પરોલી (દેવગઢ આગિયા)	૨૯૦	૪૧-૪૨		
પચપદરાસીડી	૨૨૦૪-૨૨૦૬	૩૩૧-૩૩૨			પરંગા	૪૧૬૩	૬૨૯-૬૩૦		
પચપહાડ	૨૩૩૭-૨૩૩૮	૩૫૧-૩૫૨			પલકુણા	૩૧૫૧	૪૭૧-૪૭૨		
પચલાણા (ભાટ)	૩૨૪૯	૪૮૫-૪૮૬			પલાણા	૩૬૫૮	૫૪૫-૫૪૬		
પચારપહાડી			૪૭૨		પલાસવા	૨૦૦૫	૨૯૯-૩૦૦		
પહેગામ	૧૭૫૪	૨૫૯-૨૬૦			પાલીઆ (હસન)	૩૧૫૫	૪૭૧-૪૭૨		
પટણા	૪૩૪૨-૪૩૪૫	૬૬૧-૬૬૨	૨૫૮	૪૭૫	પહાજ	૪૬૯	૬૭-૬૮		
પટલાવદ	૩૨૦૬-૩૨૦૭	૪૭૯-૪૮૦			પહાડપુર				૪૯૯
પટોસણુ	૭૩૯	૧૦૭-૨૦૮			પહુના	૩૭૬૫	૫૫૯-૫૬૦		
					પળસે	૩૯૭૬	૫૯૯-૬૦૦		
					પાચોરા	૪૧૦૪	૬૧૭-૬૧૮		
					પાછીયાપુરા	૪૨૯	૬૧-૬૨		
					પાટડી	૧૧૫૩	૧૬૯-૧૭૦		

ગામનું નામ	કોઠાનો આંક	કોઠા પૃ. નં.	વિ.નો. ગામ નં.	વિ.નો. પૃ. નં.
પાટણ	૯૨૯-૧૦૩૪	૧૩૫-૧૫૨	૨૯	૫૬
પાટણવાવ	૧૮૪૩	૨૭૫-૨૭૬		
પાટન	૩૮૧૧	૫૬૫-૫૬૬		
પાટના કૂવા	૧૨૮૫	૧૮૭-૧૮૮		
પાટોદી	૨૨૦૮	૩૩૧-૩૩૨		
પાડગોલ	૨૮૦	૩૯-૪૦		
પાડીવ	૨૯૮૬	૪૪૩-૪૪૪		
પાડીવ	૨૯૮૭	૪૪૫-૪૪૬		
પાણશીણા	૧૪૩૧	૨૦૭-૨૦૮		
પાદરડી	૨૮૩૬	૪૨૩-૪૨૪		
પાદરડી	૩૮૪૧	૫૬૯-૫૭૦		
પાદરા	૪૪૭-૪૪૮	૬૩-૬૪		
પાદરીઆ	૪૭૪	૬૭-૬૮		
પાદર	૨૧૯૭	૩૨૯-૩૩૦		
પાદુબડી	૨૨૭૧	૩૪૧-૩૪૨		
પાનસર	૧૦૮૪-૧૦૮૪	૧૫૭-૧૬૦	૩૧	૬૪
પાનેલી-મોટી	૧૮૩૯	૨૭૩-૨૭૪		
પાપડા	૨૫૧૩	૩૭૫-૩૭૬		
પાપળ	૩૯૩૧	૫૯૩-૫૯૪		
પામેરા	૩૦૫૧	૪૫૩-૪૫૪	૧૫૮	૨૯૭
પામોલ	૧૨૩૪	૧૭૯-૧૮૦		
પારડી (ઝિલ્લા)	૬૧૩	૯૧-૯૨		
પારડી (નવી)	૪૧૯૬	૬૩૭-૬૩૮		
પારણ	૨૨૧૦	૩૩૧-૩૩૨		
પારસોલી (રાવજી)	૩૭૨૬	૫૫૩-૫૫૪		
પારા	૩૧૨૫	૪૬૭-૪૬૮		
પારોલા	૪૧૦૦	૬૧૭-૬૧૮		
પારોલી	૩૭૩૯-૩૭૪૦	૫૫૫-૫૫૬		
પાલ	૫૭૧	૮૩-૮૪		
પાલ	૧૩૨૭	૧૯૩-૧૯૪		
પાલડી	૧૭૫૭	૨૬૧-૨૬૨		
પાલડી	૨૮૦૮	૪૧૯-૪૨૦		
પાલડી (અણાદરા)	૩૦૫૪	૪૫૫-૪૫૬	૧૫૭	૨૯૬
પાલડી (દીઆદર)	૮૪૫	૧૨૩-૧૨૪		
પાલનપુર	૭૧૦-૭૨૨	૧૦૩-૧૦૬	૧૧	૩૨
પાલસોડા	૩૬૯૪	૫૪૯-૫૫૦		
પાલાસણા	૨૨૩૦	૩૩૫-૩૩૬		
પાલિયાદ	૧૪૧૯	૨૦૫-૨૦૬		
પાલી	૭૦૯	૧૦૩-૧૦૪		
પાલી	૨૦૯૫-૨૧૦૩	૩૧૫-૩૧૮	૮૪	૧૭૫
પાલીતાણા				૯૮
પાલેજ	૪૨૮	૬૧-૬૨		
પાલુંદરા	૧૨૬૩	૧૮૩-૧૮૪		
પાવડી	૨૩૩૬	૩૪૯-૩૫૦		

ગામનું નામ	કોઠાનો આંક	કોઠા પૃ. નં.	વિ.નો. ગામ નં.	વિ.નો. પૃ. નં.
પાવઠા	૨૮૩૮	૪૨૯-૪૩૦	૧૧૭	૨૩૭
પાવા	૨૭૧૫	૪૦૫-૪૦૬		
પાવાગઢ				૧૯
પાવાપુરી	૪૩૨૭-૪૩૩૦	૬૫૯-૬૬૦	૨૫૩	૪૫૦
પિયાવા	૧૭૨૦	૨૫૫-૨૫૬		
પી	૨૫૪૧	૩૭૯-૩૮૦		
પીચિયાક	૨૨૪૪	૩૩૭-૩૩૮		
પીતાસ	૩૭૮૨	૫૬૧-૫૬૨		
પીપલરામા	૩૩૧૦	૪૯૩-૪૯૪		
પીપલિયા	૨૭૫૯	૪૧૧-૪૧૨		
પીપલિયા (રાવાજી)	૩૩૯૮	૫૦૫-૫૦૬		
પીપલી	૧૪૧૨	૨૦૫-૨૦૬		
પીપલુ	૩૨૪૦	૪૮૩-૪૮૪		
પીપલોદા	૩૧૬૩	૪૭૩-૪૭૪		
પીપલોદા (બાગલા)	૩૨૭૨	૪૮૭-૪૮૮		
પીપલોન	૩૪૬૨-૩૪૬૩	૫૧૫-૫૧૬		
પીપળ	૧૧૨૩	૧૬૩-૧૬૪		
પીપાડસીડી	૨૨૨૫-૨૨૨૬	૩૩૩-૩૩૬		
પીરમઝેટ				૧૧૨
પીલવાઈ	૧૩૫૭	૧૯૭-૧૯૮		
પીલુઆ	૭૮૭-૭૮૮	૧૧૫-૧૧૬		
પીલુડા	૩૧૦૮	૪૬૧-૪૬૨		
પીલોવણી	૨૬૫૬	૩૯૭-૩૯૮		
પીસાવા	૨૭૨૧	૪૦૭-૪૦૮		
પીસાંગન	૨૬૧૪-૨૬૧૫	૩૮૯-૩૯૦		
પુનપુર	૩૮૩૧	૫૬૭-૫૬૮		
પુનડી	૧૮૮૫	૨૮૩-૨૮૪		
પુના	૩૦૬૮	૪૫૭-૪૫૮		
પુનાલી	૩૮૩૨	૫૬૭-૫૬૮	૧૯૪	૩૪૫
પુનંગ	૩૦૬૯	૪૫૭-૪૫૮		
પુન્યાખેડી	૩૧૬૫	૪૭૩-૪૭૪		
પુર	૩૭૮૪-૩૭૮૮	૫૬૧-૫૬૨		
પુરાણાધાટ	૨૨૯૭	૩૪૫-૩૪૬		
પુર્ણિયાસીડી	૪૩૭૯	૬૬૭-૬૬૮		
પૂના	૩૯૧૦-૩૯૧૭	૫૯૧-૫૯૨	૨૧૬	૩૭૯
પૂન (પડન)	૨૧૩૬	૩૨૧-૩૨૨		
પેટલાદ	૨૭૦-૨૭૩	૩૭-૪૦		
પેઠામલી	૧૨૪૦	૧૮૧-૧૮૨		
પેઠારપુર	૧૧૨૫	૧૬૩-૧૬૪		
પેથાપુર	૧૩૭૯-૧૩૮૧	૧૯૯-૨૦૦		
પેન	૭૦૨	૧૦૩-૧૦૪		

ગામનું નામ	કોઠાનો આંક	કોઠા પૂ. નં.	વિ. નં.	વિ. નં.	ગામનું નામ	કોઠાનો આંક	કોઠા પૂ. નં.	વિ. નં.	વિ. નં.
પેરવા	૨૭૪૮	૪૧૧-૪૧૨			ફતાપુરા	૨૮૮૮	૪૨૯-૪૩૦		
પેશાવાડા	૧૪૦૨	૨૦૩-૨૦૪			ફતેગઢ	૨૫૮૫	૩૮૫-૩૮૬		
પેશુવા	૨૯૮૦	૪૪૩-૪૪૪	૧૪૯	૨૭૩	ફતેગઢ	૩૩૮૭	૫૦૩-૫૦૪		
પોકરણ	૨૦૫૦-૨૦૫૨	૩૦૯-૩૧૦			ફતેહાબાદ (ચંદ્રાવતીગંજ)	૩૩૫૫	૪૯૯-૫૦૦		
પોટલા	૩૭૫૯-૩૭૬૦	૫૫૭-૫૬૦			ફતેગઢ	૧૯૯૪	૨૯૭-૨૯૮		
પોણા	૨૮૫૩	૪૨૫-૪૨૬			ફણસા	૬૧૯	૯૧-૯૨		
પોમાવા	૨૭૪૦	૪૦૯-૪૧૦			ફરાધી	૧૮૮૨	૨૮૩-૨૮૪		
પોપનાડ	૭૦૩	૧૦૩-૧૦૪			ફરુકાબાદ	૪૨૬૪	૬૪૯-૬૫૦		
પોર	૧૩૮૪	૨૦૧-૨૦૨			ફરીદકોટ				૩૬૮
પોરબંદર	૧૮૩૧-૧૮૩૩	૨૭૩-૨૭૪			ફલટન	૪૦૦૮	૬૦૫-૬૦૬		
પોસલિયા	૨૮૯૩	૪૩૧-૪૩૨			ફલોધિ	૨૦૪૨-૨૦૪૯	૩૦૭-૩૧૦		
પોસાણા	૨૧૯૩	૩૨૯-૩૩૦			ફલોધિ	૨૨૫૨-૨૨૫૩	૩૩૯-૩૪૦	૯૩	૧૯૬
પોસીંતણા	૩૦૫૩	૪૫૫-૪૫૬			ફાજલકા	૩૮૮૦-૩૮૮૧	૫૭૯-૫૮૦		
પંચાસર	૯૧૯	૧૩૩-૧૩૪	૨૬	૫૨	ફારવીસગંજ	૪૩૮૭	૬૬૯-૬૭૦		
પાંચગા	૭૮૦	૧૧૩-૧૧૪			ફાલના	૨૬૮૮	૪૦૧-૪૦૨		
પાંચુ	૨૪૫૧	૩૬૭-૩૬૮			ફાણાવ	૩૭૦	૫૩-૫૪		
પાંચેડ	૩૧૫૨	૪૬૧-૪૭૨			ફાણેબાદ	૪૨૬૮	૬૪૯-૬૫૦		
પાંચોટ	૧૧૩૬	૧૬૫-૧૬૬			ફુગણી	૨૯૯૫	૪૪૫-૪૪૬		
પાંચોટીઆ	૨૬૫૭	૩૯૭-૩૯૮			ફુદેહા	૧૨૪૨	૧૮૧-૧૮૨		
પાંધાવાડા	૭૩૭	૧૦૭-૧૦૮			ફુલિયા	૨૬૦૧	૩૮૯-૩૯૦		
પિંડલાદનખાન	૩૮૭૨	૫૭૭-૫૭૮	૨૦૩	૩૬૫	ફુલેરા				૨૭૫
પીંડવાડા	૨૮૨૩-૨૮૨૪	૪૨૧-૪૨૨	૧૧૫	૨૩૨	ફેદરા	૧૪૧૩	૨૦૫-૨૦૬		
પીંપળગામ	૩૯૫૬	૫૯૭-૫૯૮			ફેદાણી	૩૦૭૭	૪૫૭-૪૫૮		
પુન્નપરા	૧૨૧૭	૧૭૭-૧૭૮			ફેઝાબાદ	૪૨૮૬	૬૫૩-૬૫૪		
પુધરા	૧૩૫૬	૧૯૭-૧૯૮			અકુતરા	૨૦૧૨	૩૦૧-૩૦૨		
પેંહ	૪૦૩૫	૬૦૭-૬૦૮			અગડી	૨૭૫૫	૪૧૧-૪૧૨		
પ્રતાપગઢ	૨૩૧૮-૨૩૨૯	૩૪૭-૩૫૦			અગવાડા	૬૧૪	૯૧-૯૨		
પ્રતાપગંજ	૪૩૮૧	૬૬૭-૬૬૮			અગસરા	૧૭૬૨	૨૬૧-૨૬૨		
પ્રતાપનગર	૪૯૧	૬૯-૭૦			અગાણા (નીમચ)	૩૪૨૯	૫૦૯-૫૧૦		
પ્રભાસપારણ	૧૮૦૭-૧૮૧૬	૨૬૯-૨૭૨	૬૫	૧૩૪	અગોદગઢ	૨૩૭૫	૩૫૫-૩૫૬		
પ્રયાગ-અલ્લાહાબાદ				૪૬૮	અજમેશ	૩૭૯૪	૫૬૩-૫૬૪		
પ્રાગપર	૧૯૯૬	૨૯૯-૩૦૦			અનરંગગઢ	૪૨૩૧	૬૪૫-૬૪૬		
પ્રાંતીઆ	૧૨૭૧	૧૮૫-૧૮૬			અન્નણા	૧૧૬૭	૧૭૧-૧૭૨		
પ્રાંતીજ	૧૨૪૮	૧૮૧-૧૮૨			અડનગર	૩૨૩૬-૩૨૩૯	૪૮૩-૪૮૪		
પ્રાન્દેશ	૨૫૭૪	૩૮૫-૩૮૬			અડનર (મિત્ર)	૪૨૨૧	૬૪૧-૬૪૨		
					અડતી	૨૬૦૮	૩૮૯-૩૯૦		
					અડતી	૩૮૦૧	૫૬૩-૫૬૪		
					અડાગુડા	૨૭૫૪	૪૧૧-૪૧૨		
					અડાગાંવ	૩૪૬૭	૫૧૫-૫૧૬		
					અડાબાદરા	૩૫૪૨	૫૨૭-૫૨૮		

ગામનું નામ	કોઠાનો આંક	કોઠા પૂ.નં.	વિ.નો. ગામ નં.	વિ.નો. પૂ.નં.	ગામનું નામ	કોઠાનો આંક	કોઠા પૂ.નં.	વિ.નો. ગામ નં.	વિ.નો. પૂ.નં.
ખગામુઆ	૩૭૪૬	૫૫૭-૫૫૮			ખલાદ	૧૦૫૭	૧૫૫-૧૫૬		
ખડા વિહાર	૨૬૩૫-૨૬૩૬	૩૬૩-૩૬૪			ખલોલ	૧૧૪૬	૧૬૭-૧૬૮		
ખડી ખરસોદ	૩૨૪૭	૪૮૫-૪૮૬			ખલુંદા	૨૬૨૨	૩૬૧-૩૬૨		
ખડી જવત	૨૭૬૧	૪૧૧-૪૧૨			ખસમતનગર	૪૧૫૪	૬૨૭-૬૨૮		
ખડી રાવલીઆ	૩૫૬૭	૫૩૧-૫૩૨			ખસી	૩૭૨૭	૫૫૩-૫૫૪		
ખડી સાદડી	૩૬૬૫	૫૪૬-૫૫૦			ખસુ	૭૩૩	૧૦૭-૧૦૮		
ખડુ	૨૫૨૫	૩૭૭-૩૭૮			ખહીએલ	૧૨૬૪	૧૮૩-૧૮૪		
ખડોદ	૩૪૬૪	૫૧૫-૫૧૬			ખહુધાન	૫૬૫	૮૭-૮૮		
ખડોદા	૩૮૩૦	૫૬૭-૫૬૮	૧૯૩	૩૪૫	ખાએટ	૧૬૦૫	૨૮૫-૨૮૬		
ખડોત	૪૨૮૧	૬૫૧-૬૫૨			ખાકરા	૨૮૬૦	૪૨૫-૪૨૬		
ખડોદા	૩૧૪૯	૪૭૧-૪૭૨			ખાગ	૩૨૧૮	૪૮૧-૪૮૨		
ખદનાવર	૩૩૧૭-૩૩૧૮	૪૬૩-૪૬૬			ખાગપુરા	૩૫૩૪	૫૨૭-૫૨૮		
ખદનોર	૩૮૨૨	૫૬૭-૫૬૮			ખાગરા	૨૧૭૯-૨૧૮૦	૩૨૭-૩૨૮		
ખદ્દખા	૧૩૯૬	૨૦૩-૨૦૪			ખાગરા	૩૩૬૯	૫૦૫-૫૦૬		
ખદામીની જૈન ગુફા			૩૮૭		ખાગલી	૩૨૬૮	૪૮૭-૪૮૮		
ખધેરા	૨૫૮૧	૩૮૫-૩૮૬			ખાગોર	૩૭૮૧	૫૬૧-૫૬૨		
ખનકા ખેડા	૩૭૪૪	૫૫૫-૫૫૬			ખાજના	૩૩૧૨	૪૬૩-૪૬૪		
ખનકોરા	૩૮૩૩-૩૮૩૪	૫૬૭-૫૬૮			ખાજપરા	૫૮૫	૮૫-૮૬		
ખનાર	૨૨૧૩	૩૩૩-૩૩૪			ખાડી	૩૫૬૮	૫૩૫-૫૩૬		
ખનારસ	૪૨૮૭-૪૨૯૬,				ખાડમેર	૨૧૨૧-૨૧૨૭	૩૧૬-૩૨૨	૮૬	૧૮૦
	૪૩૦૩-૪૩૧૦	૬૫૩-૬૫૬	૨૪૬	૪૩૪	ખાડા	૧૬૦૬	૨૮૫-૨૮૬		
ખતેડા	૩૭૫૦	૫૫૭-૫૫૮			ખાદનવાડી	૨૮૪૫-૨૮૪૬	૪૨૩-૪૨૬		
ખતેડીઆ	૩૨૪૬	૪૮૫-૪૮૬			ખાદરગી (વીથરોધ)	૨૦૦૦	૨૯૬-૩૦૦		
ખતેડીઆ	૩૭૫૬	૫૫૭-૫૫૮			ખાદલપુર	૪૧૦૭	૬૧૬-૬૨૦		
ખન્નુ	૩૮૭૪	૫૭૭-૫૭૮	૨૦૫	૩૬૬	ખાપલા	૩૦૬૬	૪૫૫-૪૫૬		
ખયાના	૨૪૭૪	૩૭૧-૩૭૨			ખાખાગામ	૨૭૧૯	૪૦૭-૪૦૮		
ખરખેડા	૨૩૬૯	૩૫૬-૩૬૦			ખામણગામ	૨૬૩	૩૭-૩૮		
ખરડિયા (આંખલી)	૩૪૨૫	૫૦૬-૫૧૦			ખામોસણા	૧૦૮૯	૧૫૬-૧૬૦		
ખરડીઆ (લાલજી)	૩૧૭૮	૪૭૫-૪૭૬			ખારડોલી	૫૮૯	૮૫-૮૬		
ખરદાન			૪૬૮		ખારસી	૪૦૮૦	૬૧૫-૬૧૬		
ખરલ	૩૮૦૪	૫૬૩-૫૬૪			ખારામતી	૩૬૪૧	૫૬૫-૫૬૬		
ખરલુટ	૨૬૪૦-૨૬૪૧	૪૩૭-૪૩૮			ખારીઆ	૧૨૬૫	૧૮૫-૧૮૬		
ખરવાડા	૩૫૬૫	૫૩૧-૫૩૨			ખારેખ	૨૦૬-૨૦૮	૨૬-૩૦		
ખરવાલા (ખડવાઈ)	૩૨૬૨	૪૮૭-૪૮૮			ખારોઈ	૧૮૬૫-૧૮૬૬	૨૭૬-૨૮૦		
ખરવાળા (ધેણાસાનું)	૧૪૧૪	૨૦૫-૨૦૬			ખારાં	૨૩૬૮	૩૫૫-૩૫૬		
ખરસતી	૩૮૧૫	૫૬૫-૫૬૬			ખાલદા	૨૬૮૪	૪૪૩-૪૪૪		
ખરાકંડ			૪૪૦		ખાલરવા	૨૦૬૨	૩૧૫-૩૧૬		
ખરેજ	૧૮૩૪	૨૭૩-૨૭૪			ખાલવાડા	૨૫૦૫	૩૭૫-૩૭૬		
ખરેડી	૩૩૫૧	૪૬૬-૫૦૦			ખાલસાસણ	૧૧૬૬	૧૭૫-૧૭૬		
ખરેડી	૩૩૦૭	૪૬૩-૪૬૪			ખાલવા	૧૩૭૪	૧૬૬-૨૦૦		
ખલદાણા	૧૪૫૫	૨૧૧-૨૧૨			ખાલા	૨૨૩૩	૩૩૫-૩૩૬		
ખલવના	૨૭૨૫	૪૦૭-૪૦૮			ખાલા	૨૫૦૭	૩૭૫-૩૭૬		
ખલાણા	૨૭૩૧	૪૦૭-૪૦૮			ખાલાધાટ	૪૧૬૮	૬૩૭-૬૩૮		
					ખાલાપુર	૪૧૬૦-૪૧૬૧	૬૩૫-૬૩૮		

ગામનું નામ	કોઠાનો આંક	કોઠા પૂ. નં.	વિ.નો. ગામ નં.	વિ.નો. પૂ.નં.	ગામનું નામ	કોઠાનો આંક	કોઠા પૂ. નં.	વિ.નો. ગામ નં.	વિ.નો. પૂ.નં.
ખાલી	૨૬૬૬-૨૬૬૮	૩૬૭-૪૦૦	૧૦૦	૨૦૬	ખેઝવાડા	૪૧૩૯	૬૨૫-૬૨૬	૨૩૧	૩૬૪
ખાલુચર	૪૩૫૪-૪૩૫૭	૬૬૩-૬૬૪	૨૬૨	૪૮૮	ખેટમા	૩૩૪૬	૪૬૭-૪૬૮		
ખાલેસર	૨૨૧૭-૨૨૧૮	૩૩૩-૩૩૪			ખેડીહાલ	૪૦૬૪	૬૧૭-૬૧૮		
ખાલોતરા	૨૧૩૧-૨૧૩૪	૩૨૧-૩૨૨			ખેડવા	૨૬૭	૪૧-૪૨		
ખાલોતરી	૮૨૬	૧૧૬-૧૨૦			ખેડા	૨૮૧૮-૨૮૨૦	૪૧૬-૪૨૨	૧૧૩	૨૩૦
ખાલોદા (અડા)	૩૨૪૪	૪૮૫-૪૮૬			ખેણુપ	૮૧૮	૧૧૬-૧૨૦		
ખાલંભા	૧૫૨૬	૨૨૧-૨૨૨			ખેણુસા	૭૦૮	૧૦૩-૧૦૪		
ખાવલ	૩૭૧૩	૫૫૧-૫૫૨			ખેતૂલ	૪૨૨૦	૬૪૧-૬૪૨		
ખાવલા	૧૪૦૩	૨૦૩-૩૦૪			ખેલ્લા	૩૫૫૬	૫૨૬-૫૩૦		
ખાવલી	૨૯૯૧	૪૪૫-૪૪૬			ખેભાલી	૩૬૨૮	૫૩૬-૫૪૦		
ખાસોદા	૩૩૦૪	૪૬૩-૪૬૪			ખેરણા	૧૨૯૫	૧૮૬-૧૯૦		
ખાસોદા (ગંજ)	૩૩૦૫	૪૬૩-૪૬૪			ખેરગાંવ	૪૦૬૮	૬૧૭-૬૧૮		
ખિખડોદ	૩૧૪૫	૪૬૬-૪૬૦	૧૭૧	૩૧૬	ખેરા	૧૪૭૬	૨૧૫-૨૧૬		
ખિયાવર	૨૬૨૯-૨૬૩૧	૩૬૨-૩૬૨			ખેરા	૧૬૬૩	૨૬૭-૨૬૮		
ખિયાવર (જૂનું)	૨૬૩૨	૩૬૩-૩૬૪			ખેરાપુરસીટી	૩૬૮૫	૬૦૧-૬૦૨		
ખિહાર	૪૩૪૦-૪૩૪૧	૬૬૧-૬૬૨	૨૫૭	૪૭૩	ખેરાંરી	૪૦૭૦	૬૧૩-૬૧૪		
ખીકાનેર	૨૪૧૪-૨૪૪૨	૩૬૧-૩૬૬			ખેળવા	૨૨૨૩	૩૩૩-૩૩૪		
ખીગોદ	૩૭૩૧	૫૫૫-૫૫૬			ખેરીગંગા	૨૨૧૪	૩૩૩-૩૩૪		
ખીજડોદ	૩૩૫૭	૪૬૬-૫૦૦			ખોદા	૨૮૪૩	૪૨૩-૪૨૪		
ખીજેનગર	૨૬૧૨	૩૮૬-૩૯૦			ખોદરવાડા	૧૦૬૧	૧૫૬-૧૬૦		
ખીટુન	૨૨૦૮	૩૩૧-૩૩૨			ખોટાદ	૧૪૧૭-૧૪૧૮	૨૦૫-૨૦૬		
ખીજા	૨૧૩	૨૬-૩૦			ખોડેલી	૪૪૫	૬૩-૬૪		
ખીડવાલ	૩૩૨૧	૪૬૫-૪૬૬			ખોતસગંજ (પાલિયા)	૩૪૧૨	૫૦૭-૫૦૮		
ખીદા	૧૮૮૧	૨૮૧-૨૮૨			ખોવા	૨૬૬૯	૩૬૬-૪૦૦		
ખીદાસર	૨૪૫૫	૩૬૭-૩૬૮			ખોરખેડા	૩૧૭૨	૪૭૩-૪૭૪		
ખીનોલી	૪૨૮૦	૬૫૧-૬૫૨			ખોરડી	૬૨૧	૬૧-૬૨		
ખીરાંટિયા (મેળાવાળા)	૨૬૨૮	૩૬૧-૩૬૨			ખોરતવાડા	૮૬૭	૧૩૧-૧૩૨		
ખીલાડા	૨૨૪૦-૨૨૪૩	૩૩૭-૩૩૮			ખોરસદ	૨૫૬-૨૫૮	૩૭-૩૦		
ખીલાવસ	૨૫૫૮	૩૮૩-૩૮૪			ખોરા	૩૩૧૪	૪૬૩-૪૬૪		
ખીલીમોરા	૬૦૮	૮૬-૯૦			ખોરાણા	૩૬૨૬	૫૩૬-૫૪૦		
ખીલોદરા	૧૩૬૧	૧૬૭-૧૬૮			ખોરાવાડા	૨૨૭૫	૩૪૧-૩૪૨		
ખીસાલા	૨૧૧૩	૩૧૬-૩૨૦			ખોરી	૩૧૨૬	૪૬૭-૪૬૮		
ખુકણા	૮૨૪	૧૧૬-૧૨૦			ખોરી	૩૪૧૬	૫૦૭-૫૦૮		
ખુડા	૩૩૯૧	૫૦૫-૫૦૬			ખોરીઆવી	૧૧૩૯	૧૬૫-૧૬૬		
ખુડીવાડા	૨૧૬૯	૩૩૧-૩૩૨			ખોરીજ	૧૩૮૨	૨૦૧-૨૦૨		
ખુદાણા	૧૬૬૧	૨૪૫-૨૪૬			ખોરીગધેઃ	૪૧૩૪	૬૨૫-૬૨૬		
ખુરતરા	૨૮૬૪	૪૨૭-૪૨૮			ખોડ	૧૨૧૫	૧૭૭-૧૭૮		
ખુરહાતપુર	૪૨૨૮-૪૨૩૦	૬૪૧-૬૪૨			ખોડ-દા	૨૨૩૫	૩૩૫-૩૩૬		
ખુરી	૨૬૬૪	૪૦૩-૪૦૪			ખોલારામ	૪૧૫૦	૬૨૭-૬૨૮		
ખુદારી	૫૮૬	૮૫-૮૬			ખોલીઆ	૩૪૫૧	૫૧૩-૫૧૪		
ખેગુ	૩૭૨૩-૩૭૨૪	૫૫૩-૫૫૪			ખાંટ	૩૦૬૨	૪૫૫-૪૫૬		
ખેચોર	૧૧૩૩	૧૬૫-૧૬૬			ખાંટવા	૧૮૩૦	૨૭૩-૨૭૪		

ગામનું નામ	કોઠાનો આંક	કોઠા પુ. નં.	વિ.નો. ગામ નં.	વિ.નો. પુ.નં.	ગામનું નામ	કોઠાનો આંક	કોઠા પુ. નં.	વિ.નો. ગામ નં.	વિ.નો. પુ.નં.
આંડીઆ	૧૯૨૬	૨૮૯-૨૯૦			ભાડોતરા	૩૦૮૬	૪૫૯-૪૬૦		
આંભડાઇ	૧૯૦૭	૨૮૫-૨૮૬			ભાણુવડ (બમ)	૧૮૩૬-૧૮૩૭	૨૭૩-૨૭૪		
આંતા	૨૬૪૭	૩૯૫-૩૯૬			ભાત	૧૩૯૫	૨૦૩-૨૦૪		
આંદનવાડા	૨૫૯૧	૩૮૭-૩૮૮			ભાદરવા	૩૭૪	૫૩-૫૪		
બુદીશહેર	૨૩૫૦-૨૩૫૧	૩૫૧-૩૫૪			ભાદરલાઈ	૨૬૮૧	૪૦૧-૪૦૨		
બેંગલોર	૪૧૩૦-૪૧૩૧	૬૨૫-૬૨૬			ભાદરા	૨૪૬૭	૩૬૯-૩૭૦		
બેંગલોર (કે-ટા-મેંટ)	૪૧૩૫	૬૨૫-૬૨૬			ભાદરાજશુ	૨૪૮૩	૩૭૧-૩૭૨		
બ્યાડગી	૪૦૭૨	૬૧૩-૬૧૪			ભાદરોડ	૧૭૦૯	૨૫૩-૨૫૪		
બ્યાવરા	૩૩૬૬	૫૦૧-૫૦૨			ભાદસોડા (ભાદોડા)	૩૬૮૭	૫૪૯-૫૫૦		
બ્રહ્મસર	૨૦૫૩	૩૦૯-૩૧૦			ભાભેર	૮૪૮	૧૨૩-૧૨૪		
બ્રહ્મણુવા	૧૦૫૦	૧૫૩-૧૫૪			ભાનપુરા	૨૩૪૨-૨૩૪૭	૩૫૧-૩૫૨		
બ્રાહ્મણુવાડા	૧૧૦૬	૧૬૧-૧૬૨			ભાનપુરા	૩૫૮૦	૫૩૩-૫૩૪		
બ્રાહ્મણુવાડા	૨૯૭૯	૪૪૩-૪૪૪	૧૪૮	૨૭૧	ભાનસાહીવડા	૩૯૮૧	૬૦૧-૬૦૨		
બ્રીજનગર	૨૩૫૫-૨૩૫૬	૩૫૩-૩૫૪			ભામરા	૩૦૫૭	૪૫૫-૪૫૬		
ભગવાનપુરા	૩૭૭૯	૫૬૧-૫૬૨			ભાપખડા	૬૮૭	૧૦૧-૧૦૨		
ભચાઈ	૧૯૭૪	૨૯૫-૨૯૬			ભારંગા	૨૯૬૪	૪૪૧-૪૪૨	૧૩૫	૨૬૦
ભાડાણા	૩૧૦૦	૪૬૧-૪૬૨	૧૬૪	૩૦૬	ભારુંદા	૨૯૦૧	૪૩૧-૪૩૨		
ભાડી	૧૯૬૪	૨૯૩-૨૯૪			ભાલક	૧૦૪૭	૧૫૩-૧૫૪		
ભાડીઆદ	૧૪૧૧	૨૦૫-૨૦૬			ભાલતા	૨૩૬૫	૩૫૩-૩૫૪		
ભદ્રેસર	૩૭૧૬	૫૫૩-૫૫૪			ભાલુસણા	૧૦૬૨	૧૫૫-૧૫૬		
ભદિલપુર				૪૭૩	ભાલેજ	૨૯૪	૪૧-૪૨		
ભદ્રાવળ	૧૬૯૫	૨૫૧-૨૫૨			ભાલોટ	૩૩૮૬	૫૦૩-૫૦૪		
ભદ્રેશ્વર	૧૮૫૬	૨૭૯-૨૮૦	૭૦	૧૩૮	ભાવનગર	૧૭૨૩-૧૭૩૧	૨૫૫-૨૫૮		
ભમરાણુ	૩૫૦૯	૫૨૩-૫૨૪			ભાવરી	૨૯૫૭	૪૩૯-૪૪૦		
ભરડવા	૮૨૨	૧૧૯-૧૨૦			ભાવી	૨૨૩૪	૩૩૫-૩૩૬		
ભરતપુર	૨૪૭૬-૨૪૭૯	૩૭૧-૩૭૨			ભિન્નમાલ	૨૧૧૫-૨૧૨૦	૩૧૯-૩૨૦	૮૫	૧૭૬
ભરૂચ	૪૭૫-૪૮૬	૬૭-૭૦	૮	૨૫	ભીચોર	૩૭૨૫	૫૫૩-૫૫૪		
ભરૂડી	૩૦૬૫	૪૫૫-૪૫૬			ભીનાય	૨૫૯૩-૨૫૯૬	૩૮૭-૩૮૮		
ભરોડિયા	૧૯૮૯	૨૯૭-૨૯૮			ભીનાસર	૨૪૪૫	૩૬૭-૩૬૮		
ભવરાણી	૨૪૯૬	૩૭૩-૩૭૪			ભીમ	૩૮૨૩	૫૬૭-૫૬૮		
ભવાનીગંજ	૨૩૩૯	૩૫૧-૩૫૨			ભીમગઢ	૩૭૬૭	૫૫૯-૫૬૦		
ભવાનીમંડી	૩૪૭૧	૫૧૫-૫૧૬			ભીમાણા	૨૯૬૩	૪૪૧-૪૪૨	૧૩૪	૨૬૦
ભાઈદર	૬૭૩	૯૯-૧૦૦			ભીમાલિયા	૨૬૮૫	૪૦૧-૪૦૨		
ભાઉગઢ	૩૩૮૨	૫૦૩-૫૦૪			ભીમાસર	૧૯૯૭	૨૯૯-૩૦૦		
ભાગલપુર	૪૩૪૬	૬૬૧-૬૬૨	૨૫૯	૪૮૪	ભીમડિયા	૭૫૩-૭૫૪	૧૦૯-૧૧૦	૧૪	૩૬
ભાગળ	૭૮૬	૧૧૫-૧૧૬			ભીમવાડા	૩૭૨૮-૩૭૩૦	૫૫૩-૫૫૬		
ભાદામેડા	૩૪૦૧	૫૦૫-૫૦૬			ભીલોટ	૯૦૮	૧૩૧-૧૩૨		
ભાદુંદ	૨૬૭૧	૩૯૯-૪૦૦			ભીવંડી	૭૦૦	૧૦૩-૧૦૪		
ભાટખા	૨૬૦૭	૩૧૭-૩૧૮			ભીસરા	૧૯૦૪	૨૮૫-૨૮૬		
					ભુજ	૧૯૫૮-૧૯૬૦	૨૯૩-૨૯૪		
					ભુજપુર	૧૮૭૨	૨૮૧-૨૮૨		
					ભુટકિયા	૧૯૯૫	૨૯૯-૩૦૦		

ગામનું નામ	કોઠાનો આંક	કોઠા પૂ. નં.	વિ.નોં. ગામ નં.	વિ.નોં. પૂ.નં.	ગામનું નામ	કોઠાનો આંક	કોઠા પૂ. નં.	વિ.નોં. ગામ નં.	વિ.નોં. પૂ.નં.
ભુયતરા	૮૨૯	૧૨૧-૧૨૨			મગરસી	૩૨૦૦	૪૭૭-૪૭૮	૧૭૬	૩૧૯
ભુવર	૧૮૫૫	૨૭૯-૨૮૦			મગોડી	૧૨૭૨	૧૮૫-૧૮૬		
ભુવનેશ્વર			૫૦૧		મચીદ	૩૫૬૭	૫૩૫-૫૩૬		
ભુવાણા	૩૫૧૮	૫૨૫-૫૨૬			મઝાવા	૧૧૦૧	૧૬૧-૨૬૨		
ભૂતગામ	૨૯૪૮	૪૩૯-૪૪૦			મઝલ	૨૫૧૨	૩૭૫-૩૭૬		
ભૂતાવા	૩૫૬૦	૫૩૧-૫૩૨			મઝલર	૭૯૫	૧૧૫-૧૧૬		
ભૂતી	૨૮૨૫-૨૮૨૬	૪૨૧-૪૨૨			મઝવડી	૩૫૬૪	૫૩૧-૫૩૨		
ભૂતીઆ	૧૭૪૪	૨૫૯-૨૬૦			મઝેરા	૩૬૦૪	૫૩૭-૫૩૮		
ભૂતેડી	૭૩૫	૧૦૭-૧૦૮			મઝેવડી	૧૭૬૯	૨૬૧-૨૬૨		
ભિરા	૩૮૭૧	૫૭૭-૫૭૮	૨૦૧	૩૫૭	મઝુણ	૩૫૩૫	૫૨૭-૫૨૮		
ભેલસા	૩૩૦૬	૪૯૩-૪૯૪	૧૮૦	૩૨૫	મડાર	૩૦૮૮-૩૦૮૯	૪૫૯-૪૬૦	૧૬૧	૩૦૧
ભેવ	૨૯૦૩	૪૩૧-૪૩૨			મઝાવદા	૩૨૫૧	૪૮૫-૪૮૬		
ભોનઈ	૧૯૩૯	૨૯૧-૨૯૨			મઝા	૧૬૬૦	૨૪૫-૨૪૬		
ભોપાલ	૩૩૦૩	૪૯૩-૪૯૪			મઝી	૫૮૪	૮૫-૮૬		
ભોપાલગઢ (અણુ)૨૨૩૬-૨૨૩૯	૩૩૫-૩૩૮				મણાદર	૩૦૪૪-૩૦૪૫	૪૫૩-૪૫૪		
ભોપાવર	૩૩૨૮	૪૯૫-૪૯૬	૧૮૨	૩૨૮	મણિયારમઠ				૪૬૦
ભોયણી	૧૬૯૫	૧૭૫-૧૭૬	૪૪	૭૬	મણોરા	૨૯૪૯	૪૩૯-૪૪૦		
ભોરોત	૮૨૭	૧૨૧-૧૨૨	૧૮	૪૨	મણદ	૧૧૨૯	૧૬૫-૧૬૬		
ભોળાદ	૧૪૦૭	૨૦૩-૨૦૪			મથુરા	૪૨૬૬	૬૪૯-૬૫૦	૨૪૩	૪૨૪
ભંડારિયા (કામળિયાના)	૧૬૭૭	૨૪૭-૨૪૮			મઢુરા ચાનેમલાઈ				૩૯૩
ભંદર	૨૮૨૧	૪૨૧-૪૨૨			મદાસ	૪૧૧૬-૪૧૨૦	૬૨૩-૬૨૪	૨૨૯	૩૮૯
ભંભેરી	૪૨૭૯	૬૫૧-૬૫૨			મધુવન	૪૩૧૪-૪૩૨૩	૬૫૭-૬૫૮	૨૪૯	૪૪૨
ભાંડવપુર	૨૧૯૫	૩૨૯-૩૩૦	૯૦	૧૯૨	મનકેરા	૧૯૮૭	૨૯૭-૨૯૮		
ભાંડવેજ	૨૫૦૯	૩૭૫-૩૭૬			મનમાડ	૩૯૭૨	૫૯૯-૬૦૦		
ભાંડુ	૧૦૮૭	૧૫૯-૧૬૦			મનાવર	૩૨૨૯	૪૮૧-૪૮૨		
ભાંડુત	૬૦૦	૮૭-૮૮			મનાસા	૩૩૯૬	૫૦૫-૫૦૬		
ભાંડુપ	૬૯૭	૧૦૧-૧૦૨			મરીયા	૨૯૯૭	૪૪૫-૪૪૬		
ભાંદ	૪૧૮૩-૪૧૮૪	૬૩૫-૬૩૬	૨૩૯	૪૦૭	મશેલી અમર	૬૦૨	૮૭-૮૮		
ભાંવરી	૨૪૮૦	૩૭૧-૩૭૨			મલકાપુર	૪૧૬૫-૪૧૬૬	૬૩૩-૬૩૪		
ભાંડ	૪૨૩૩	૬૪૫-૬૪૬			મલકન	૩૯૩૭	૫૯૫-૫૯૬		
ભાંડર	૩૫૪૯	૫૨૯-૫૩૦			મલાડ	૬૭૮-૬૭૯	૯૯-૧૦૦		
ભેંસરાગઢ	૩૭૨૦	૫૫૩-૫૫૪			મલાણા	૭૩૨	૧૦૭-૧૦૮		
ભેંસવાડા	૨૮૩૮-૨૮૩૯	૪૨૩-૪૨૪			મલદારગઢ	૩૪૩૩-૩૪૩૪	૫૦૯-૫૧૨		
ભેંસાણા	૧૧૪૦	૧૬૫-૧૬૬			મસરોલી	૨૩૪૦	૩૫૧-૩૫૨		
ભેંસાણા	૨૭૪૯	૪૬૧-૪૬૨			મસાલી	૮૯૪	૧૨૯-૧૩૦		
મકરપુરા	૪૧૪	૫૯-૬૦			મચુર	૪૦૧૯-૪૦૨૦	૬૦૫-૬૦૬		
મગરતળાવ	૨૬૫૧	૩૯૫-૩૯૬			મસૂદા	૨૬૩૭	૩૯૩-૩૯૪		
મગરદા	૩૩૦૨	૪૯૧-૪૯૨			મહરોલી				૩૫૫
મગરવાડા	૭૯૩	૧૧૫-૧૧૬			મહાગઢ	૩૩૯૫	૫૦૫-૫૦૬		
					મહાજન	૨૪૬૪	૩૬૯-૩૭૦		
					મહાસમુદ	૪૨૧૪	૬૩૯-૬૪૦		
					મહાસુરણા	૪૦૨૨	૬૦૭-૬૦૮		
					મહિમાપુર	૪૩૫૯-૪૩૬૦	૬૬૩-૬૬૪	૨૬૪	૪૮૯

ગામનું નામ	કોડાનો આંક	કોડા પૃ. નં.	વિ.નો. નં. ગામ	વિ.નો. પૃ. નં.
મહીજ	૨૧૫	૩૧-૩૨		
મહીદપુર	૩૪૩૫-૩૪૩૮	૫૧૧-૫૧૨		
મહુ (ધાવણી)	૩૩૪૭	૪૯૯-૫૦૦		
મહુવા	૨૩૫-૨૩૮	૩૩-૩૪		
મહુવા	૧૭૧૦-૧૭૧૧	૨૫૩-૨૫૪	૬૦	૧૧૦
મહુડી	૧૨૪૬	૧૮૧-૧૮૨	૪૬	૮૦
મહેરાવ	૨૮૧	૩૯-૪૦		
મહેશ્વર	૩૨૬૫	૪૮૭-૪૮૮		
મહેસાણા	૧૧૦૮-૧૧૧૮	૧૬૧-૧૬૪	૩૫	૬૭
મહોરેલ	૨૩૩	૩૩-૩૪		

માઈલોગોડ

૨૯૭

માકડી	૪૨૭૨	૬૫૧-૬૫૨		
માકણાજ	૧૧૪૫	૧૬૭-૧૬૮		
માકુંગા	૬૬૮-૬૭૦	૯૭-૯૮		
માઠા	૪૦૮૨-૪૦૮૩	૬૧૫-૬૧૬		
માણસા	૧૩૬૮-૧૩૭૧	૧૯૯-૨૦૦		
માણેકપુર	૧૩૭૨	૧૯૯-૨૦૦		
માતર	૨૩૦	૩૩-૩૪	૨	૧૩
માતર (મીયાં)	૪૨૩	૫૯-૬૦		
માનકુંવા	૧૯૬૮	૨૯૫-૨૯૬		
માનચ	૩૫૩૩	૫૨૭-૫૨૮		

૨૭૭

માનપુર	૪૧૪	૫૯-૬૦		
માનપુર	૩૦૧૭	૪૪૯-૪૫૦		
માનપુર	૩૩૪૯	૪૯૯-૫૦૦		
મામતખેડા	૩૧૭૯	૪૭૫-૪૭૬		
મારવાડ જંકશન	૨૦૯૩	૩૧૫-૩૧૬		
મારોલ	૩૧૦૧	૪૬૧-૪૬૨	૧૬૫	૩૦૬
માલગઢ	૨૪૮૨	૩૭૧-૩૭૨		
માલગાંવ	૩૦૫૨	૪૫૩-૪૫૪		
માલણ	૭૭૦	૧૧૩-૧૧૪		
માલણ	૨૯૭૩	૪૪૩-૪૪૪		
માલપુરા	૨૨૯૨-૨૨૯૩	૩૪૩-૩૪૬		
માલવાડા	૨૧૩૫	૩૨૧-૩૨૨		
માલા	૨૭૬૫	૪૧૩-૪૧૪		
માલેગામ	૩૯૫૨	૫૯૭-૫૯૮		
માલેર કોટડા	૩૮૯૯-૩૯૦૦	૫૮૩-૫૮૪	૨૧૧	૩૬૯
માવજીવવા	૧૭૬૩	૨૬૧-૨૬૨		
માસર (ગામ)	૪૫૪	૬૫-૬૬		
માસરરોડ	૪૫૬-૪૫૭	૬૫-૬૬		
માલીગંજ (રંગપુર)	૪૩૮૪	૬૬૭-૬૬૮		
માહીમ	૬૯૦	૧૦૧-૧૦૨		
માળ	૩૮૩૬	૫૬૯-૫૭૦		

ગામનું નામ	કોડાનો આંક	કોડા પૃ. નં.	વિ.નો. ગામ નં.	વિ.નો. પૃ. નં.
માળિયા	૧૪૭૮	૨૧૫-૨૧૬		
માળુંગા (ધંગળીઆના)	૩૯૩૩	૫૯૩-૫૯૪		
મિઆના	૩૮૯૧	૫૮૧-૫૮૨		
મિથિલા				૪૮૪
મીરજ	૪૦૪૩	૬૦૯-૬૧૦		
મીરજગામ	૪૦૦૩	૬૦૩-૬૦૪		
મીટડી	૨૮૪૪	૪૨૩-૪૨૪		
મીયાગામ (કરજણ)	૪૨૦-૪૨૨	૫૯-૬૦		
મીર (મોડવાડા)	૩૦૦૩	૪૪૭-૪૪૮		
મીરપુર	૩૦૧૪	૪૪૭-૪૪૮	૧૫૨	૨૭૬

મુગડા	૨૧૪૬	૩૨૩-૩૨૪		
મુજપુર	૪૪૯	૬૩-૬૪		
મુજકુંદરનગર	૪૨૭૬	૬૫૧-૬૫૨		
મુડતરા (શીળીવાળા)	૮૧૪	૧૧૯-૧૨૦		
મુડગાર	૩૯૯૬	૬૦૩-૬૦૪		
મુદડી	૩૩૮૮	૫૦૩-૫૦૪		
મુદરડા	૧૧૪૩	૧૬૭-૧૬૮		
મુધોળ	૪૦૭૫	૬૧૩-૬૧૪		
મુરડાવા	૨૭૫૭	૪૧૧-૪૧૨		
મુરાર	૪૨૩૯	૬૪૫-૬૪૬		

મુશીદાખાદ

૪૯૦

મુલતાન	૩૮૭૬	૫૭૯-૫૮૦	૨૦૬	૩૬૬
મુલથાન	૩૩૧૬	૪૯૩-૪૯૪		
મુલસણ	૧૩૩૮	૧૯૩-૧૯૪		
મુલુંડ	૬૯૮	૧૦૧-૧૦૨		
મુલાલિયા	૨૭૫૧	૪૧૧-૪૧૨		
મુસી	૩૭૪૮	૫૫૭-૫૫૮		

મુળી	૧૪૬૬-૧૪૬૭	૨૧૩-૨૧૪		
------	-----------	---------	--	--

મેહ	૧૩૪૧	૧૯૫-૧૯૬		
મેડતા	૨૨૫૬-૨૨૬૯	૯૪-૧૯૭	૩૩૯	૩૪૨
મેડા	૩૦૪૭	૪૫૩-૪૫૪	૧૫૬	૨૯૫
મેણાર	૩૫૪૮	૫૨૯-૫૩૦		
મેતા	૭૩૦	૧૦૭-૧૦૮		
મેત્રાણા	૮૬૦	૧૨૫-૧૨૬	૨૦	૪૫
મેમદપુર	૭૯૧	૧૧૫-૧૧૬		
મેરફ સદર	૪૨૭૪	૬૫૧-૬૫૨		
મેરવાડા	૧૧૦૦	૧૬૧-૧૬૨		
મેરાઉ	૧૯૦૧	૨૮૫-૨૮૬		
મેલાણા	૩૭૧૪	૫૫૧-૫૫૨		

મેવાનગર [નાકોડા]

વીરમપુર	૨૧૩૭-૨૧૩૯	૩૨૧-૩૨૨	૮૭	૧૮૩
---------	-----------	---------	----	-----

ગામનું નામ	કોઠાનો આંક	કોઠા પુ. નં.	વિ.નો. આમ નં.	વિ.નો. પુ.નં.	ગામનું નામ	કોઠાનો આંક	કોઠા પુ. નં.	વિ.નો. ગામ નં.	વિ.નો. પુ.નં.
મેવાસા	૩૬૬૯	૫૪૫-૫૪૬			મોઢેરા	૧૧૨૦	૧૬૩-૧૬૪	૩૭	૭૦
મેસર	૮૬૨	૧૨૫-૧૨૬			મોણપર	૧૭૧૪	૨૫૫-૨૫૬		
મોઈ	૩૬૩૨	૫૪૧-૫૪૨			મોતી મહેતાના વડાલા	૧૫૩૦	૨૨૩-૨૨૪		
મોઢલસર	૨૪૯૩	૩૭૩-૩૭૪			મોરારા	૧૯૪૮	૨૯૧-૨૯૨		
મોખડકા	૧૬૭૪	૨૪૭-૨૪૮			મોઢરા	૨૮૫૯	૪૨૫-૪૨૬		
મોખા	૧૮૫૯	૨૭૯-૨૮૦			મોભા	૪૫૨	૬૩-૬૪		
મોખાણ	૩૯૯૨	૬૦૧-૬૦૨			મોમીનાબાદ	૪૧૬૨	૬૨૯-૬૩૦		
મોખાંડા	૩૬૨૨	૫૩૯-૫૪૦			મોરધ્યા	૧૩૯૩	૨૦૧-૨૦૨		
મોગર (સ્ટેટ)	૨૯૮	૪૧-૪૨			મોરકા લીખેડા	૩૭૭૮	૫૬૧-૫૬૨		
મોટપ	૧૧૩૮	૧૬૫-૧૬૬			મોરગામ	૩૯૪૬	૫૯૫-૫૯૬		
મોટા અંગિયા	૧૯૬૬	૨૯૫-૨૯૬			મોરલી	૨૯૦૭	૪૩૩-૪૩૪		
મોટા આસંખીઆ	૧૮૮૬	૨૮૩-૨૮૪			મોરખી	૧૪૭૩-૧૪૭૪	૨૧૩-૨૧૪		
મોટા ખટાવ	૪૦૨૬	૬૦૭-૬૦૮			મોરવણ	૩૬૮૫	૫૪૭-૫૪૮		
મોટાગામ	૨૯૯૩-૨૯૯૪	૪૪૫-૪૪૬			મોરવન (ધાટોકી)	૩૭૧૨	૫૫૧-૫૫૨		
મોટાગામ	૩૮૨૭	૫૬૭-૫૬૮			મોરવાડા	૮૨૦	૧૧૯-૧૨૦		
મોટાગોઈદસા	૨૪૮૫	૩૭૧-૩૭૨			મોરસીમ	૨૧૮૬-૨૧૮૭	૩૨૯-૩૩૦		
મોટા ગોરંધા	૧૧૬૬	૧૭૧-૧૭૨			મોર	૨૮૭૭	૪૨૯-૪૩૦		
મોટા જલુદ્રા	૧૨૫૯	૧૮૩-૧૮૪			મોરંધા	૭૭૧	૧૧૩-૧૧૪		
મોટા જમખુર	૮૫૫	૧૨૫-૧૨૬			મોલેરા	૩૫૯૩	૫૩૫-૫૩૬		
મોટા પજવાસા	૩૮૩૭	૫૬૯-૫૭૦			મોહનખેડા	૩૨૧૭	૪૮૧-૪૮૨		
મોટા પોરનીના	૧૩૩૦-૧૩૩૩	૧૯૩-૧૯૪	૫૨	૮૯	મોહનપુર	૧૨૯૩	૧૮૭-૧૮૮		
મોટા મોડીગામ	૩૮૩૮	૫૬૯-૫૭૦			મોહનવાડી	૨૨૯૬	૩૪૫-૩૪૬		
મોટા મીયાં-માગશેલ	૪૯૪-૪૯૫	૭૧-૭૨			મોહના	૩૪૬૮	૫૧૫-૫૧૬		
મોટા રાણીવાડા	૨૧૪૧	૩૨૩-૩૨૪			મોહન-જો-કારા				૩૭૦
મોટા લખમાવા	૨૮૯૯	૪૩૧-૪૩૨			મંગલવાડા	૩૬૮૪	૫૪૭-૫૪૮		
મોટા સુરકા	૧૬૭૦	૨૪૭-૨૪૮			મંચર	૩૯૨૩	૫૯૩-૫૯૪		
મોટી આદરેજ	૧૨૨૨	૧૭૯-૧૮૦			મંજલ મચુઆના	૧૯૫૭	૨૯૩-૨૯૪		
મોટી ઉનડોહ	૧૯૪૦	૨૯૧-૨૯૨			મંજલ રેલડિયા	૧૯૪૩	૨૯૧-૨૯૨		
મોટી કારલ	૪૩૫	૬૧-૬૨			મંડ્યા	૩૬૮૮	૫૪૯-૫૫૦		
મોટી ખાખર	૧૮૭૫	૨૮૧-૨૮૨			મંડવારા	૨૯૧૮	૪૩૫-૪૩૬		
મોટી ખાવડી	૧૫૦૯	૨૧૯-૨૨૦			મંડવારિયા	૨૯૪૪-૨૯૪૬	૪૩૭-૪૩૮		
મોટી ચીરઈ	૧૯૭૬	૨૯૫-૨૯૬			મંડાવર	૨૫૧૦	૩૭૫-૩૭૬		
મોટી ચંદુર	૮૯૯	૧૩૧-૧૩૨			મંડોદા	૩૩૬૨	૫૦૧-૫૦૨		
મોટી દાઉ	૧૦૮૮	૧૫૬-૧૬૦			મંડોર	૨૦૩૮-૨૦૪૧	૩૦૭-૩૦૮	૭૯	૧૬૨
મોટી લલસાણુ	૧૫૨૯	૨૨૩-૨૨૪			મંડોલી	૧૧૦૨	૧૬૧-૧૬૨		
મોટી મારડ	૧૮૪૪	૨૭૫-૨૭૬			મંદસોર	૩૧૮૮-૩૧૯૫	૪૭૫-૪૭૮	૧૭૫	૩૧૮
મોટી વાવડી	૧૭૩૮	૨૫૭-૨૫૮			મંદારગિરિ				૪૮૮
મોટી વંડી	૧૯૩૪	૨૮૯-૨૯૦			માંકરોડા	૩૦૧૬	૪૪૯-૪૫૦		
મોટા રતાળિયા	૧૯૫૨	૨૯૩-૨૯૪			માંગર	૧૭૯૭-૧૮૦૦	૨૬૭-૨૭૦		
મોડપર	૧૫૦૬	૨૧૬-૨૨૦				૨૩૮૪	૩૫૭-૩૫૮		
મોડાસા	૧૨૫૩	૧૮૩-૧૮૪				૩૬૬૪	૫૪૫-૫૪૬		
મોડી	૩૭૦૮	૫૫૧-૫૫૨				૮૧૬	૧૧૯-૧૨૦		
મોડી	૩૫૪૦	૫૨૭-૫૨૮							

ગામનું નામ	કોઠાનો આંક	કોઠા પૃ.નં.	વિ.નો. ગામ નં. પૃ.નં.	ગામનું નામ	કોઠાનો આંક	કોઠા પૃ.નં.	વિ.નો. ગામ નં. પૃ.નં.
માંડલ	૧૧૬૮-૧૧૭૧	૧૭૧-૧૭૨		રાજગઢ	૨૪૫૮	૩૬૭-૩૬૮	
માંડલ	૨૭૦૭	૪૦૫-૪૦૬		રાજગઢ	૩૨૧૨-૩૨૧૫	૪૭૯-૪૮૦	
માંડલ	૩૭૮૦	૫૬૧-૫૬૨		રાજગિર	૪૩૩૧-૪૩૩૯	૬૫૯-૬૬૨	૨૫૪ ૪૫૩
માંડલગઢ	૩૭૩૩-૩૭૩૪	૫૫૫-૫૫૬		રાજનગર	૩૫૮૪-૩૫૮૫	૫૩૩-૫૩૬	૧૯૦ ૩૩૮
માંડલગઢ	૩૩૪૨	૪૯૭-૪૯૮	૧૮૩ ૩૨૯	રાજનાંદગાંવ	૪૨૧૩	૬૩૯-૬૪૦	
માંડલવા	૨૪૯૮	૩૭૩-૩૭૪		રાજપર	૧૪૫૬	૨૧૧-૨૧૨	
માંડવા	૨૫૦	૩૫-૩૬		રાજપર	૨૬૯૬	૪૦૩-૪૦૪	
માંડવી	૫૯૩	૮૭-૮૮		રાજપરા	૧૬૯૩	૨૫૧-૨૫૨	
માંડવી	૧૮૯૩-૧૮૯૮	૨૮૩-૨૮૬		રાજપુર	૭૪૨	૧૦૯-૧૧૦	
માંડા	૨૭૫૦	૪૧૧-૪૧૨		રાજપુર (થરા)	૮૫૦	૧૨૩-૧૨૪	
માંડાણી	૩૦૩૯	૪૫૩-૪૫૪		રાજપુર	૧૨૦૫	૧૭૫-૧૭૬	
માંડાણી	૮૧૫	૧૧૯-૧૨૦		રાજપુરા	૩૫૫૪	૫૨૬-૫૩૦	
માંદા	૨૬૯૫	૪૦૩-૪૦૪		રાજમહેન્દ્રી	૪૧૪૧	૬૨૭-૬૨૮	
મુંજપુર	૯૧૪-૯૧૫	૧૩૩-૧૩૪	૨૫ ૫૨	રાજસદેસર	૨૪૧૨	૩૬૧-૩૬૨	
મુંડારા	૨૬૮૯-૨૬૯૧	૪૦૧-૪૦૪		રાજસીતાપુર	૧૪૪૩	૨૦૯-૨૧૦	
મુંદ્રા	૧૮૬૭-૧૮૭૦	૨૮૧-૨૮૨		રાઝમ	૪૨૧૭	૧૩૯-૧૪૦	
મુંઝઈ	૬૪૨-૬૬૭	૯૫-૯૮		રાઝરાવાસ	૩૦૮૨	૪૫૯-૪૬૦	
મુંઝઈ	૬૭૧	૯૯-૧૦૦		રાજુર	૩૯૮૭	૬૦૧-૬૦૨	
મૂંગથલા			૨૭૯	રાજુરી	૩૯૨૯	૫૯૩-૫૯૪	
મેંગળવા	૨૧૯૪	૩૨૯-૩૩૦		રાજેદ	૩૩૩૨-૩૩૩૩	૪૯૭-૪૯૮	
મ્હૈમુર	૪૧૩૬	૬૨૫-૬૨૬		રાજમર	૨૮૯૭	૪૩૧-૪૩૨	
યવલેશ્વર	૩૭૩૬	૫૫૫-૫૫૬		રાણકુંપુર	૨૭૭૨-૨૭૭૪	૪૧૩-૪૧૪	૧૦૭ ૨૧૪
રખીઆસ	૧૨૮૦	૧૮૭-૧૮૮		રાણપર	૧૯૧૮	૨૮૭-૨૮૮	
રહાજણા	૩૪૧૮	૫૦૭-૫૦૮		રાણપુર	૧૪૨૧-૧૪૨૩	૨૦૫-૨૦૮	
રહાવસ	૨૬૪૨	૩૯૩-૩૯૪		રાણપુર (સોરઠ)	૧૭૬૮	૨૬૧-૨૬૨	
રણાસણુ	૧૩૫૫	૧૯૭-૧૯૮		રાણાણની દેવલી	૨૭૬૩	૪૧૩-૪૧૪	
રણુજ	૯૦૯	૧૩૩-૧૩૪		રાણાપુર	૩૧૨૩-૩૧૨૪	૪૬૫-૪૬૮	
રતનગઢ	૨૪૧૧	૩૬૧-૩૬૨		રાણાવાસ	૨૬૪૩	૩૯૫-૩૯૬	
રતનગઢ	૩૬૭૬	૫૪૭-૫૪૮		રાણી ઉર્ફે સરદારગઢ	૨૬૬૧	૩૯૭-૩૯૮	
રતલામ	૩૧૩૧-૩૧૪૨	૪૬૭-૪૭૦	૧૭૦ ૩૧૪	રાણીગામ	૨૧૩૦	૩૨૧-૩૨૨	
રતનગિરિ			૪૫૮	રાણી રોથન	૨૬૬૦	૩૯૭-૩૯૮	
રતપુરી-નવરોઈ	૪૨૮૩-૪૨૮૪	૬૫૧-૬૫૪	૨૪૫ ૪૩૪	રાધલી (નાની)	૧૭૦૩	૨૫૩-૨૫૪	
રઆસણુ	૧૨૯૨	૧૮૭-૧૮૮		રાધનપુર	૮૬૯-૮૯૩	૧૨૭-૧૩૦	
રમણીઆ	૨૪૯૪	૩૭૩-૩૭૪		રાનીખેડા	૩૭૧૫	૫૫૩-૫૫૪	
રથાવર્તગિરિ : કુંજરાવર્તગિરિ			૩૨૭	રાનીખેડર	૪૦૭૧	૬૧૩-૬૧૪	
રહિમતપુર	૪૦૧૭	૬૦૫-૬૦૬		રાનેર	૮૩૭	૧૨૧-૧૨૨	
રાઈથલ	૨૪૯૫	૩૭૩-૩૭૪		રાપર	૧૯૯૯	૨૯૯-૩૦૦	
રાખી	૨૪૯૧	૩૭૩-૩૭૪		રાપર (ગઢવાળી)	૧૯૧૫	૨૮૭-૨૮૮	
રાજકોટ	૧૪૮૧-૧૪૮૫	૨૧૫-૨૧૬		રાકુ	૯૦૩	૧૩૧-૧૩૨	
				રામગંજ	૨૩૫૪	૩૫૩-૩૫૪	
				રામનગર	૩૮૭૦	૫૭૭-૫૭૮	૨૦૦ ૩૫૬
				રામપુરા	૭૬૮	૧૧૧-૧૧૨	
				રામપુરા	૧૧૮૫	૧૭૩-૧૭૪	
				રામપુરા	૧૪૬૧	૨૧૧-૨૧૨	

ગામનું નામ	કોઠાનો આંક	કોઠા પૃ. નં.	વિ.નો. ગામ નં.	વિ.નો. પૃ. નં.	ગામનું નામ	કોઠાનો આંક	કોઠા પૃ. નં.	વિ.નો. ગામ નં.	વિ.નો. પૃ. નં.
રામપુરા	૩૪૦૬-૩૪૧૦	૫૦૭-૫૦૮			રૂપાહલી (મોટી)	૩૭૬૦	૫૬૩-૫૬૪		
રામસર	૨૫૯૦	૩૮૭-૩૮૮			રેલમગરા	૩૭૫૭	૫૫૭-૫૫૮		
રામસેન	૭૬૨	૧૧૧-૧૧૨	૧૫	૩૮	રેવતણા	૨૮૪૯	૪૨૫-૪૨૬		
રામસેન(કાગાની)	૩૦૭૦-૩૦૭૧	૪૫૭-૪૫૮			રેવદર	૩૧૦૩	૪૬૧-૪૬૨		
રામા	૩૫૨૦	૫૨૫-૫૨૬			રેવદંડા	૭૦૫	૧૦૩-૧૦૪		
રામાણીઆ	૧૮૮૩	૨૮૩-૨૮૪			રેવાસ (દિવણ)	૩૪૧૬	૫૦૭-૫૦૮		
રામોલ	૨૭૮	૩૯-૪૦			રોળણા	૩૧૭૩	૪૭૩-૪૭૪		
રાયકોટ	૩૮૯૬	૫૮૧-૫૮૨			રોણા	૨૮૨૮	૪૨૧-૪૨૨		
રાયણુ	૧૮૯૧	૨૮૩-૨૮૪			રોપડ	૩૯૦૪	૫૮૩-૫૮૪		
રાયધણુજર	૧૯૪૫	૨૯૧-૨૯૨			રોપણા	૪૦૮૮	૬૧૫-૬૧૬		
રાયપરીઆ	૩૦૩૬	૪૫૧-૪૫૨			રોપડસન પેક	૪૧૩૨	૬૨૫-૬૨૬		
રાયપુર	૧૨૫૬	૧૮૩-૧૮૪			રોવાડા	૨૮૯૮	૪૩૧-૪૩૨		
રાયપુર	૨૩૬૨	૩૫૩-૩૫૪			રોહટ	૨૫૨૦	૩૭૭-૩૭૮		
રાયપુર	૨૫૮૦	૩૮૫-૩૮૬			રોહા	૭૦૬	૧૦૩-૧૦૪		
રાયપુર	૩૦૯૯	૪૬૧-૪૬૨			રોહિડા	૨૯૫૯-૨૯૬૧	૪૩૯-૪૪૨	૧૩૨	૨૫૮
રાયપુર	૩૬૨૫	૫૩૯-૫૪૦			રોહીયાળા	૧૬૭૬	૨૪૭-૨૪૮		
રાયપુર	૪૨૧૮-૪૨૧૯	૬૩૯-૬૪૦			રોળગામ	૩૯૪૫	૫૯૫-૫૯૬		
રાધના (ઔરંગનગર)	૪૨૭૮	૬૫૧-૬૫૨			રંગપુર	૩૧૨૧	૪૬૫-૪૬૬		
રાસીન	૪૦૦૧	૬૦૩-૬૦૪			રંધોળા	૧૭૪૩	૨૫૯-૨૬૦		
રાસી	૩૭૬૮	૫૫૯-૫૬૦			રંડોળા	૩૫૪૫	૫૨૯-૫૩૦		
રાસ	૨૬૨૬	૩૯૧-૩૯૨			રંધભવર	૩૩૦૯	૪૯૩-૪૯૪		
રાહતગઢ	૪૨૧૦	૬૩૯-૬૪૦			રંભાપુર	૩૧૨૦	૪૬૫-૪૬૬		
રાહુરી	૩૯૮૪	૬૦૧-૬૦૨			રાંચી	૪૩૭૬	૬૬૭-૬૬૮		
રાળજ	૩૬૭	૫૧-૫૨			રાંતેજ	૧૧૯૦	૧૭૩-૧૭૪	૪૩	૭૬
રિયા	૮૪૨	૧૨૩-૧૨૪			રાંદેર	૫૭૫-૫૮૦	૮૩-૮૬		
રિયાં	૨૨૭૩	૩૪૧-૩૪૨			રાંધેળ	૧૩૭૭-૧૩૭૮	૧૯૯-૨૦૦		
રીઆમણુ	૩૧૮૩	૪૭૫-૪૭૬			રીંગણોદ	૩૧૮૪-૩૧૮૫	૪૭૫-૪૭૬	૧૭૪	૩૧૭
રીંગણોદ	૩૩૨૯	૪૯૫-૪૯૬			લકડવાસ	૩૫૩૬	૫૨૭-૫૨૮		
રીછા	૩૬૫૪	૫૪૩-૫૪૪			લક્ષ્મણી	૩૧૧૭	૪૬૫-૪૬૬	૧૬૯	૩૧૩
રીણી (તારાનગર)	૨૪૫૯	૩૬૭-૩૬૮			લખતર	૧૪૫૭	૨૧૧-૨૧૨		
રીદોલ	૧૩૬૪	૧૯૭-૧૯૮			લખનો	૪૨૪૩-૪૨૬૨	૬૪૫-૬૫૦	૨૪૧	૪૧૮
રૂઢ	૩૪૭૦	૫૧૪-૫૧૬			લખાવલી	૩૫૫૭	૫૩૧-૫૩૨		
રૂણીઝા	૩૨૪૨	૪૮૩-૪૮૪			લણવાડ				૪૯૩
રૂઢ	૩૭૬૬	૫૫૯-૫૬૦			લણવાડ-ફાનિયકુંડ	૪૩૭૧-૪૩૭૪	૬૬૫-૬૬૬	૨૬૬	૪૯૨
રૂનીઝા	૩૪૫૬	૫૧૩-૫૧૪			લંડો	૧૯૧૦	૨૮૫-૨૮૬		
રૂપનગઢ	૨૫૩૨-૨૫૩૩	૩૭૬-૩૮૦			લણુવા	૧૧૨૪	૧૬૩-૧૬૪		
રૂપનગર	૩૬૦૭	૫૩૭-૫૩૮			લતીપુર	૧૫૨૭	૨૨૧-૨૨૨		
રૂપપર	૯૨૮	૧૩૫-૧૩૬	૨૮	૫૪	લદુના	૨૩૦૮	૩૪૭-૩૪૮		
રૂપાલ	૧૨૯૧	૧૮૭-૧૮૮			લદુના	૩૩૭૭	૫૦૩-૫૦૪		
રૂપાવડી	૧૬૭૩	૨૪૭-૨૪૮			લવેરા વાવડી	૨૨૨૧	૩૩૩-૩૩૪		
રૂપાવસ	૨૧૦૬	૩૧૭-૩૧૮							
રૂપાવસ	૨૫૫૭	૩૮૩-૩૮૪							

ગામનું નામ	કોઠાનો આંક	કોઠા પુ. નં.	વિ. નોં. ગામ નં.	વિ. નોં. પુ. નં.
અચાવણ	૩૬૬૫	૫૪૫-૫૪૬		
અરુણિયા	૩૧૭૭	૪૭૫-૪૭૬		
આક્રિયા	૧૯૮૪	૨૬૭-૨૬૮		
આક્રેયા	૧૩૬૬	૧૯૭-૧૯૮		
આખા આવળ	૧૫૧૭	૨૨૧-૨૨૨		
આખિયાણી	૧૭૫૨	૨૫૯-૨૬૦		
આખોલા	૩૭૬૪	૫૫૯-૫૬૦		
આછી	૧૦૪૫	૧૫૩-૧૫૪		
આછુંગ	૩૭૭૬	૫૬૧-૫૬૨		
આજ	૨૯૮૧	૪૪૩-૪૪૪	૧૫૦	૨૭૪
આકારા	૨૬૭૭	૩૯૯-૪૦૦		
આડી	૧૭૫૮	૨૬૧-૨૬૨		
આડીદ	૧૭૫૦	૨૫૯-૨૬૦		
આનુ	૨૫૨૧	૩૭૭-૩૭૮		
આડાલ	૧૨૩૭-૧૨૩૮	૧૮૧-૧૮૨		
આખેદ	૨૭૨૨	૪૦૭-૪૦૮		
આગરીઆ	૩૩૩૧	૪૯૫-૪૯૬		
આયળે	૧૯૦૩	૨૮૫-૨૮૬		
આવગઢ	૩૪૬૧	૫૧૩-૫૧૪		
આવપુર	૧૫૧૫	૨૨૧-૨૨૨		
આલા	૧૯૧૭	૨૮૭-૨૮૮		
આલી	૨૧૪	૩૧-૩૨		
આસ	૩૦૪૦-૩૦૪૧	૪૫૩-૪૫૪		
આસરા મુડા	૨૭૦૪	૪૦૫-૪૦૬		
આહિર	૩૮૬૭-૩૮૬૮	૫૭૭-૫૭૮	૨૦૨	૩૫૮
આમડા	૩૧૧૩	૪૬૫-૪૬૬		
બુદરા	૮૪૪	૧૨૩-૧૨૪		
બુધીઆના	૩૮૬૭-૩૮૬૮	૫૮૧-૫૮૨	૨૧૦	૩૬૮
બુધકરજીર	૨૪૬૧	૩૬૯-૩૭૦		
બુબુવા	૧૧૦૩	૧૬૧-૧૬૨		
બુબુવા	૨૬૭૫-૨૬૭૬	૩૯૯-૪૦૦		
બુબુવાડા	૨૯૧-૨૯૨	૪૧-૪૨		
બુધી	૧૮૫૮	૨૭૬-૨૮૦		
બુધીવ	૩૧૦૫	૪૬૧-૪૬૨		
બુધાબુ	૭૫૬	૧૧૧-૧૧૨		
સેરા	૨૧૬૭	૩૨૫-૩૨૬		
સેરાંવ	૩૩૨૬	૪૯૫-૪૯૬		
સેરાબા	૨૯૧૬	૪૩૩-૪૩૪	૧૨૩	૨૪૪
સેરાદ	૧૩૬૬	૨૯૫-૨૯૬		
સેરાવર	૪૧૮૭	૧૩૫-૧૩૬		
સેરાં	૪૦૦૭	૧૦૩-૧૦૪		

ગામનું નામ	કોઠાનો આંક	કોઠા પુ. નં.	વિ. નોં. ગામ નં.	વિ. નોં. પુ. નં.
બોદરાણી	૧૯૯૨	૨૯૭-૨૯૮		
બોદરી				૨૫૧
બોદવા	૨૦૭૮-૨૦૮૩	૩૧૩-૩૧૪	૮૨	૧૭૧
બોદા	૧૩૬૫	૧૯૭-૧૯૮		
બોનાવાલા	૩૯૫૧	૫૯૭-૫૯૮		
બોલાડા	૯૦૦	૧૩૧-૧૩૨		
બોલાવટ	૨૦૮૫-૨૦૮૬	૩૧૫-૩૧૬		
લાંઆ	૩૮૦૫	૫૬૫-૫૬૬		
લાંગજ	૩૬૩૪	૫૪૧-૫૪૨		
લાંધણેજ	૧૨૪૨	૧૯૫-૧૯૬		
લાંધરીઆ	૧૩૨૯	૧૯૩-૧૯૪		
લાંઆ	૩૮૦૫	૫૬૫-૫૬૬		
લાંખિયા	૨૬૨૫	૩૯૧-૩૯૨		
લાંખોડી	૩૬૧૧	૫૩૭-૫૩૮		
લીંચ	૧૧૪૧	૧૬૭-૧૬૮		
લીંચગામ	૩૯૩૦	૫૯૩-૫૯૪		
લીંચડી	૧૪૨૭-૧૪૨૯	૨૦૭-૨૦૮		
લીંખોદરા	૧૩૭૩	૧૯૬-૨૦૦		
લીંખેટ (લીંખેટ)	૪૯૨	૭૧-૭૨		
વર્ધ	૩૪૧૪	૫૦૭-૫૦૮	૧૮૬	૩૩૪
વક્તાપુર	૧૩૦૦	૧૮૯-૧૯૦		
વખતગઢ	૩૩૬૯	૪૯૫-૪૯૬		
વગદા	૭૮૩	૧૧૩-૧૧૪		
વટાદરા	૩૬૯	૫૩-૫૪		
વડગામ	૭૯૨	૧૧૫-૧૧૬		
વડગામ	૧૧૫૯	૧૬૯-૧૭૦	૪૧	૭૪
વડગામ(વાંકડિયા)	૨૧૪૩-૨૧૪૪	૩૨૩-૩૨૪		
વડગામ(શિવગંજ)	૨૮૦૯-૨૮૧૦	૪૧૬-૪૨૦		
વડગાંવ	૪૦૫૬	૧૧૧-૧૧૨		
વડતાલ	૩૭૮	૫૩-૫૪		
વડતગર	૧૦૬૮-૧૦૭૨	૧૫૫-૧૫૮	૩૦	૬૩
વડનેર	૩૯૫૫	૫૯૭-૫૯૮		
વડવાસા	૧૨૭૬	૧૮૫-૧૮૬		
વડવીઆળા	૧૮૨૮	૨૭૩-૨૭૪		
વડસમા	૧૨૧૧	૧૭૭-૧૭૮		
વડસર	૧૯૨૪	૨૮૯-૨૯૦		
વડા	૮૫૨	૧૨૩-૧૨૪		
વડાલ	૧૭૬૬	૨૬૧-૨૬૨		
વડાસા	૧૮૫૭	૨૭૯-૨૮૦		
વડાલી	૧૩૨૫-૧૩૨૬	૧૯૩-૧૯૪	૫૧	૮૭
વડાવડ	૭૫૨	૧૦૯-૧૧૦		
વડાવલી	૧૧૨૧	૧૬૩-૧૬૪		

ગામનું નામ	કોડનો આંક	કોડ પુ. નં.	વિ. નોં. ગામ નં.	વિ. નોં. પુ. નં.	ગામનું નામ	કોડનો આંક	કોડ પુ. નં.	વિ. નોં. ગામ નં.	વિ. નોં. પુ. નં.
વડાસણ	૧૨૨૯	૧૭૯-૧૮૦			વાગોડા	૨૧૮૯	૩૨૯-૩૩૦		
વડીઆ	૧૬૬૯	૨૪૭-૨૪૮			વાગોડા	૩૫૮૬	૫૩૫-૫૩૬		
વડુથ	૪૦૧૩	૬૦૫-૬૦૫			વાગોળ	૨૬૫૨	૩૯૫-૩૯૬		
વડોદરા	૩૭૯-૪૧૩	૫૩-૬૦	૪	૧૭	વાઘપુર	૧૨૪૭	૧૮૧-૧૮૨		
વડોદરા (ઓળા)	૧૨૬૯	૧૮૫-૧૮૬			વાઘેલ	૯૧૨	૧૩૩-૧૩૪		
વડુ	૧૨૦૯	૧૭૭-૧૭૮			વાઘેડા	૨૯૬૨	૪૪૧-૪૪૨	૧૩૩	૨૫૯
વઢવાણ કુમ્પ					વાઠાર	૪૦૧૮	૬૦૫-૬૦૬		
(સુરેન્દ્રનગર)	૧૪૩૭-૧૪૩૮	૨૦૯-૨૧૦			વાડા	૩૯૨૧	૫૯૧-૫૯૨		
વઢવાણ શહેર	૧૪૩૨-૧૪૩૪	૨૦૭-૨૦૮	૫૬	૯૭	વાડાસીતોર	૨૮૪	૩૯-૪૦		
વડુજરા	૪૫૫	૬૫-૬૬			વાડી	૩૭૦૧	૧૫૧-૧૫૨		
વણસોલ	૭૭૨	૧૧૩-૧૧૪			વાણ	૩૦૪૨	૪૫૩-૪૫૪		
વણા	૧૪૫૮	૨૧૧-૨૧૨			વાતમ	૭૫૮	૧૧૧-૧૧૨		
વણોદ	૧૧૬૨	૧૬૯-૧૭૦			વાધલધરા	૬૩૩	૯૩-૯૪		
વનરા	૩૬૮	૫૩-૫૪			વાનીણ	૩૬૪૪	૫૪૩-૫૪૪		
વની	૩૯૫૮	૫૯૭-૫૯૮			વાપી	૬૧૫	૯૧-૯૨		
વરકાણા	૨૮૦૨	૪૧૭-૪૧૮	૧૧૧	૨૨૬	વાકામ	૩૯૩૨	૫૯૩-૫૯૪		
વરણ	૭૬૭	૧૧૧-૧૧૨			વામજ	૧૦૮૬	૧૫૯-૧૬૦	૩૨	૬૫
વરતેજ	૧૭૨૧	૨૫૫-૨૫૬			વાપડ	૮૩૮	૧૨૧-૧૨૨		
વરદરા	૨૮૩૦-૨૮૩૧	૪૨૧-૪૨૪			વારાપધર	૧૯૨૨	૨૮૭-૨૮૮		
વરમાણ	૩૧૦૨	૪૬૧-૪૬૨	૧૬૬	૩૦૭	વારાસીવની	૪૧૯૯	૬૩૭-૬૩૮		
વરમંડલ	૩૩૩૦	૪૯૫-૪૯૬			વરાહી	૯૦૬	૧૩૧-૧૩૨		
વરસ	૧૬૬૨	૨૪૫-૨૪૬			વાસમ (તીર્થ)	૧૦૭૬	૧૫૭-૧૫૮		
વરસોડા	૧૩૬૭	૧૯૯-૨૦૦			વાસરાઇ	૨૭૧૧	૪૦૫-૪૦૬		
વરાડ	૫૯૧	૮૭-૮૮			વાલસોડ	૨૬૮	૩૭-૩૮		
વરાડા	૨૯૪૩	૪૩૭-૪૩૮			વાલા	૪૦૦૬	૬૦૩-૬૦૪		
વરાળિયા	૧૯૩૨	૨૮૯-૨૯૦			વાલાગિરિ	૪૦૬૩	૬૧૧-૬૧૨		
વરીઆવ	૫૮૧	૮૫-૮૬			વાલી (સાચોદી)	૨૧૮૫	૩૨૯-૩૩૦		
વરોરા	૪૧૮૨	૬૩૫-૬૩૬			વાલીયા	૪૯૩	૭૧-૭૨		
વર્ધા	૪૧૭૯	૬૩૫-૬૩૬			વાલુકા	૧૭૩૫-૧૭૩૬	૨૫૧-૨૫૮		
વસાણ	૪૨૭	૬૧-૬૨			વાલોડ	૫૮૭	૮૫-૮૬		
વસદરા	૩૦૩૮	૪૫૩-૪૫૪			વાવ	૮૧૧-૮૧૨	૧૧૭-૧૨૦	૧૭	૪૨
વલસીપુર (વળા)	૧૭૫૫	૨૬૧-૨૬૨	૬૨	૧૧૪	વાવ (સતલાસણા)	૧૦૬૬	૧૫૫-૧૫૬		
વલવન	૩૯૫૦	૫૯૫-૫૯૬			વાસણા	૭૫૬	૧૧૧-૧૨૨		
વલસાડ	૬૧૧	૮૯-૯૦			વાસણા	૧૩૭૬	૧૯૮-૨૦૦		
વલ્લાદ	૧૨૫૫	૧૮૩-૧૮૪			વાસણા	૨૫૬૧	૩૮૩-૩૮૪		
વવાણિયા	૧૪૭૭	૨૧૫-૨૧૬			વાસણા (જગાણા)	૭૨૫	૧૦૫-૧૦૬		
વસઈ	૧૫૧૮	૨૨૧-૨૨૨			વાસદ	૩૭૫	૫૩-૫૪		
વસો (પુરા)	૨૭૪	૩૯-૪૦			વાસા	૨૯૫૮	૩૪૯-૪૪૦	૧૩૧	૨૫૭
વસંતગઢ			૨૩૫		વાસીચુ-વીસલનગર				૨૬૯
વાઈ	૪૦૧૦	૬૦૫-૬૦૬			વિન્નપુર	૧૩૪૬-૧૩૫૪	૧૯૫-૧૯૮	૫૩	૯૦
વાગડોદ	૮૩૫	૧૨૧-૧૨૨			વિન્નપુર	૨૬૭૨	૩૯૯-૪૦૦		
વાગરા	૪૭૦	૬૭-૬૮			વિન્નપુર	૪૦૭૬	૬૧૩-૬૧૪	૨૨૭	૩૮૭
વાગીણ	૨૯૦૪-૨૯૦૫	૪૩૧-૪૩૨	૧૧૯	૨૩૮	વિન્નેવા	૨૬૮૦	૪૦૧-૪૦૨		

ગામનું નામ	કોઠાનો આંક	કોઠા પૃ. નં.	વિ. નોં. ગામ નં.	વિ. નોં. પૃ. નં.	ગામનું નામ	કોઠાનો આંક	કોઠા પૃ. નં.	વિ. નોં. ગામ નં.	વિ. નોં. પૃ. નં.
વિહંગલ (વાંકું)	૧૪૬૦	૨૧૧-૨૧૨			વાંકાનેર	૫૮૮	૮૫-૮૬		
વિહંગાપુર	૧૧૮૧	૧૭૩-૧૭૪			વાંકાનેર	૧૪૭૧-૧૪૭૨	૨૧૩-૨૧૪		
વિનાના	૩૭૦૦	૫૫૧-૫૫૨			વાંકી	૧૮૬૩	૨૭૯-૨૮૦		
વિપુલગિરિ				૪૫૭	વાંકું	૧૯૧૪	૨૮૭-૨૮૮		
વિહાર	૧૩૫૯	૧૯૭-૧૯૮			વાંગી	૪૦૨૯	૬૦૭-૬૦૮		
વીજપાસર	૧૯૭૮	૨૯૫-૨૯૬			વાંગી	૪૦૮૪	૬૧૫-૬૧૬		
વીટા	૪૦૨૫	૬૦૭-૬૦૮			વીંછણ	૧૧૭૯	૧૭૧-૧૭૨		
વીડુડા	૨૭૧૩	૪૦૫-૪૦૬			વીંછિયા	૧૪૨૦	૨૦૫-૨૦૬		
વીટ (મોઢ કુમાવાડી)	૧૯૦૯	૨૮૫-૨૮૬			વાંઝ	૬૨૫	૯૧-૯૨		
વીથોણ	૧૯૬૫	૨૯૩-૨૯૪			વીંઝાણ	૧૯૩૩	૨૮૯-૨૯૦		
વીરપુર	૨૮૫	૩૯-૪૦			વાંટાવદર	૧૪૫૪	૨૧૧-૨૧૨		
વીરમગામ	૧૧૪૭-૧૧૫૨	૧૬૭-૧૬૮			વાંટ	૧૯૫૫	૨૯૩-૨૯૪		
વીરવાડા	૨૯૭૫-૨૯૭૬	૪૪૩-૪૪૪	૧૪૫	૨૬૭	વાંઢિયા	૧૯૮૧	૨૯૭-૨૯૮		
વીરાગી	૨૭૨૪	૪૦૭-૪૦૮			વાંદરા	૬૭૪	૯૯-૧૦૦		
વીરોલી				૨૭૦	વાંઘોરી	૩૯૮૩	૬૦૧-૬૦૨		
વીરોપારસે	૬૭૫	૯૯-૧૦૦			વાંસદા	૬૧૦	૮૯-૯૦		
વીસનગર	૧૦૩૧-૧૦૪૦	૧૫૧-૧૫૨			વાંસવાડા (રેલ્વે)	૩૮૨૫-૩૮૨૬	૫૬૭-૫૬૮		
વીસલપુર	૨૨૨૮	૩૩૫-૩૩૬			વાંસા	૮૬૭	૧૨૭-૧૨૮		
વીસલપુર	૨૭૨૬	૪૦૭-૪૦૮							
વીસાવડી	૧૧૫૭	૧૬૯-૧૭૦			વાંધ	૧૯૭૭	૨૯૫-૨૯૬		
ચુગામ	૩૦૭૨	૪૫૭-૪૫૮			બ્યારા	૪૪૪	૬૩-૬૪		
વેંગલપુર	૨૮૯	૪૧-૪૨			બ્યારા	૫૮૩	૮૫-૮૬		
વેડું (મીરાનગઢ)	૨૫૦૬	૩૭૫-૩૭૬			શકરપુર	૩૬૫-૩૬૬	૫૧-૫૨		
વેડ	૯૦૪	૧૩૧-૧૩૨			શત્રુજય	૧૫૩૨-૧૬૫૮,			
વેડા (વીસવાઈ આગેટનું)	૧૩૫૮	૧૯૭-૧૯૮				૧૬૭૬-૧૬૮૨	૨૨૩-૨૪૬	૫૮	૯૮
વેડા (વાણીઆ)	૧૨૧૩	૧૭૭-૧૭૮			શાહજહાંપુર	૪૨૮૨	૬૫૧-૬૫૨		
વેડ્યા	૭૪૮	૧૦૯-૧૧૦			શાહપુરા	૩૭૯૬-૩૭૯૯	૫૬૩-૫૬૪		
વેદાણા	૨૮૮૦	૪૨૯-૪૩૦			શાહાપુર	૩૯૯૨	૬૦૧-૬૦૨		
વેદાવળ	૧૮૦૩-૧૮૦૫	૨૬૯-૨૭૦							
વેદાવાસ	૩૮૮૬	૫૮૧-૫૮૨			શિકારપુર	૧૯૮૨	૨૯૭-૨૯૮		
વેલાર	૨૯૭૧	૪૪૧-૪૪૨	૧૪૨	૨૬૪	શિયાટ	૨૫૫૨	૩૮૧-૩૮૨		
વેલંગરી	૩૦૪૮	૪૫૩-૪૫૪			શિરપુર	૪૧૧૦-૪૧૧૧	૬૧૯-૬૨૦		
વેલેવાર	૧૨૫૮	૧૮૩-૧૮૪			શિરશાળા	૪૧૦૬	૬૧૭-૬૧૮		
વેલાવદર	૧૪૮૮	૨૧૫-૨૧૬			શિરશાળા	૪૧૦૮	૬૧૯-૬૨૦		
વેભારગિરિ				૪૬૧	શિરોડી	૩૦૦૦	૪૪૫-૪૪૬		
વેર	૨૪૭૩	૩૭૧-૩૭૨			શિરોલી	૨૯૮૫	૪૪૩-૪૪૪		
વેથાલી				૪૮૬	શિવગઢ	૩૨૦૪	૪૭૯-૪૮૦		
વંધલી:(મોઢ)	૧૭૫૬	૨૬૭-૨૬૮	૬૪	૧૩૨	શિવમંજ	૨૮૧૧-૨૮૧૭	૪૧૯-૪૨૦		
વંડા	૧૭૧૯	૨૫૫-૨૬૬			શિવપુરી	૨૩૬૬-૨૩૬૭	૩૫૫-૩૫૬		
વાંકી	૨૭૩૯	૪૦૯-૪૧૦			શિવા	૧૮૩૮	૨૭૩-૨૭૪		
					શિવાજીનગર (ભાણુરડા)	૩૯૧૮	૫૯૧-૫૯૨		
					શિવેર (ઝાવણી)	૩૨૯૮	૪૯૧-૪૯૨		

ગામનું નામ	કોઠાનો આંક	કોઠા પુ. નં.	વિ. નં.	ગામનું નામ	કોઠાનો આંક	કોઠા પુ. નં.	વિ. નં.
શિહોર (શંકર)	૩૨૯૯	૪૯૧-૪૯૨		અંબોસરા	૧૯૪૯	૨૯૧-૨૯૨	
શિહોર	૧૧૧૬-૧૧૧૮	૨૪૭-૨૪૮		સતખંડા	૩૬૬૩	૫૪૫-૫૪૬	
શીઆ	૩૧૯૮	૪૭૭-૪૭૮		સતના	૪૨૧૧	૬૩૯-૬૪૦	
શીખેરી	૩૧૫૪	૪૭૧-૪૭૨		સતનાસણા	૧૦૬૪-૧૦૬૫	૧૫૫-૧૫૬	
શીખોગાટાઉન	૪૧૩૮	૬૨૫-૬૨૬		સતપરા	૨૯૫૦	૪૩૯-૪૪૦	
શીરાળા	૪૦૩૬	૬૦૭-૬૦૮		સતારા	૪૦૧૧-૪૦૧૨	૬૦૫-૬૦૬	૨૨૦ ૩૮૩
શીર (ધોડનદી)	૩૯૩૬	૫૯૫-૫૯૬		સથાણા	૩૮૦૩	૫૬૩-૫૬૪	
શુકલતીર્થ	૪૮૭	૬૯-૭૦		સદારા	૨૫૭૧	૩૮૫-૩૮૬	
શેઠાંવ	૪૧૬૯	૬૩૩-૬૩૪		સતખતરા	૩૮૬૧	૫૭૫-૫૭૬	
શેઠવા	૨૨૨૪	૩૩૩-૩૩૪		સતપટ	૩૦૦૫	૪૪૭-૪૪૮	
શેરગઢ	૨૨૧૯	૩૩૩-૩૩૪		સતવાડ	૩૭૭૩	૫૫૯-૫૬૦	
શેરડી	૧૯૬૩	૨૯૩-૨૯૪		સત્તાડીઆ	૧૭૪૫	૨૫૯-૨૬૦	
શેરપુર	૨૫૧૪	૩૭૭-૩૭૮		સમઢિ	૧૩૪૩	૧૯૫-૧૯૬	
શેળગાંવ	૪૦૨૧	૬૦૫-૬૦૬		સમદડી	૨૧૭૬-૨૧૭૮	૩૨૭-૩૨૮	
શોપુરકલા	૪૨૩૨	૬૪૫-૬૪૬		સમની	૪૬૩	૬૭-૬૮	
શોરીપુર	૪૨૬૭	૬૪૯-૬૫૦	૨૪૪ ૪૩૧	સમશેરપુર	૩૯૮૮	૬૦૧-૬૦૨	
શંખલપુર	૧૧૩૪	૧૬૫-૧૬૬	૩૯ ૭૨	સમાના	૩૯૦૨-૩૯૦૩	૫૮૩-૫૮૪	
શંખેશ્વર	૮૯૮	૧૩૧-૧૩૨	૨૨ ૪૭	સંગી	૮૯૫	૧૨૯-૧૩૦	
શંભુગઢ	૩૮૧૪	૫૬૫-૫૬૬		સનીના ખેડ	૩૫૧૧	૫૨૩-૫૨૪	
શાંકર	૪૮૮૮	૫૮૧-૫૮૨		સમ્ભેતશિખર	૪૩૨૫	૬૫૯-૬૬૦	૨૫૧ ૪૮૮
શાંતુ	૨૮૬૩	૪૨૭-૪૨૮		સમ્ભેલ	૨૬૪૧	૩૯૩-૩૯૪	
શાંકુગરગઢ	૨૪૧૩	૩૬૧-૩૬૨		સમ્ભેલિ	૮૩૬	૧૨૧-૧૨૨	
શ્રીનગર : કાશ્મીર			૩૬૪	સરપી	૧૨૭૫	૧૮૫-૧૮૬	
શ્રાવસ્તી			૪૮૧	સરખેજ	૧૧૭૭	૧૭૧-૧૭૨	
શ્રવેતાંબી			૪૮૧	સરડોઈ	૧૨૮૯	૧૮૭-૧૮૮	
સકતપુર	૨૩૫૨	૩૫૩-૩૫૪		સરડવ	૧૨૨૧	૧૭૯-૧૮૦	
સકરગઢ	૩૭૩૭	૫૫૫-૫૫૬		સરદારગઢ	૩૬૨૦	૫૩૯-૫૪૦	
સકરાણા	૨૮૪૦	૪૨૩-૪૨૪		સરદારપુર	૧૨૩૯	૧૮૧-૧૮૨	
સકરાણી	૩૮૦૨	૫૬૩-૫૬૪		સરદારશહેર	૨૪૫૬-૨૪૫૭	૩૬૭-૩૬૮	
સગોરિયા	૨૩૦૪	૩૪૫-૩૪૬		સરધાર	૧૪૮૭	૨૧૫-૨૧૬	
સદોરા	૩૯૦૬	૫૮૩-૫૮૪		સરભોણ	૫૯૦	૮૭-૮૮	
સણદરી	૨૧૬૯-૨૧૭૦	૩૨૭-૩૨૮		સરવાડ	૨૫૮૪	૩૮૫-૩૮૬	
સણવી	૨૧૪૦	૩૨૩-૩૨૪		સરવાનીઆ (મદારાજ)	૩૭૧૦	૫૫૧-૫૫૨	
સણવા	૨૦૦૭	૨૯૯-૩૦૦		સરસી	૩૧૭૪	૪૭૫-૪૭૬	
સણવાડ	૮૨૮	૧૨૧-૧૨૨		સરવાળ	૧૪૪૭	૨૦૯-૨૧૦	
સણવાડા	૩૦૪૯	૪૫૩-૪૫૪		સરા	૧૪૫૧	૨૧૧-૨૧૨	
સણસરા	૧૭૪૨	૨૫૯-૨૬૦		સરાણા	૨૫૮૮	૩૮૭-૩૮૮	
				સરિયદ	૮૫૭	૧૨૫-૧૨૬	
				સરીગામ	૬૧૮	૯૧-૯૨	
				સરોના	૭૨૮	૧૦૭-૧૦૮	૧૨ ૩૪
				સર્યના	૪૨૭૭	૬૫૧-૬૫૨	
				સરમકાટ	૭૮૬	૧૧૩-૧૧૪	
				સસાલ	૧૩૦૮	૧૮૬-૧૮૭	
				સસોદરિયા	૨૮૮૭	૪૨૯-૪૩૦	

ગામનું નામ	કોડાનો આંક	કોડા પૃ.નં.	વિ.નોં. ગામ નં. પૃ.નં.	ગામનું નામ	કોડાનો આંક	કોડા પૃ.નં.	વિ.નોં. ગામ નં. પૃ.નં.
મલોદ	૩૫૯૬	૫૩૫-૫૩૬		સારંગી	૩૨૦૯	૪૭૯-૪૮૦	
મલુઅર	૩૫૦૮	૫૨૩-૫૨૪		સાલડી	૧૨૧૪	૧૭૭-૧૭૮	
મલ્લા	૭૪૦	૧૦૭-૧૦૮		સાલમગઢ	૩૧૬૭	૪૭૩-૪૭૪	
મવણા	૩૦૩૭	૪૫૧-૪૫૨		સાલગિયા	૨૭૦૫	૪૦૫-૪૦૬	
મવરસા	૨૮૬૫	૪૨૭-૪૨૮		સાલાવાસ	૨૨૪૮	૩૩૭-૩૩૮	
મવાઈ માધવપુરા	૨૩૭૧-૨૩૭૩	૩૫૫-૩૫૬		સાવરકુંડલા	૧૭૧૭	૨૫૫-૨૫૬	
મવાળા	૧૦૪૩	૧૫૩-૧૫૪		સાવણ	૩૩૯૭	૫૦૫-૫૦૬	
મહાદા	૩૭૬૧	૫૫૯-૫૬૦		સાવર	૨૫૬૯-૨૫૭૦	૩૮૩-૩૮૪	
				સાવા	૩૭૧૭	૫૫૩-૫૫૪	
સાખતલી	૩૧૬૯	૪૭૩-૪૭૪		સાસમ	૭૩૪	૧૦૭-૧૦૮	
સાગતલી	૩૪૨૨	૫૦૯-૫૧૦		સાહદા	૪૧૧૩	૬૧૯-૬૨૦	
સાગર	૪૨૦૯	૬૨૯-૬૪૦		સિતાનવાસલ	૪૧૨૧	૬૨૩-૬૨૪	૨૩૦ ૩૯૦.
સાગવાડા	૩૮૪૨	૫૬૯-૫૭૦		સિદ્ધપુર	૧૧૦૪-૧૧૦૫	૧૬૧-૧૬૨	૩૪ ૬૬
સાગોદિયા	૩૧૪૬	૪૭૧-૪૭૨	૧૭૨ ૩૧૬	સિનોલી	૩૯૨૫	૫૯૩-૫૯૪	
સાચોર	૩૦૯૧-૩૦૯૫	૪૫૯-૪૬૦	૧૬૩ ૩૦૩	સિયાણી	૧૪૩૦	૨૦૭-૨૦૮	
સાન્નપુર	૩૩૬૦	૪૯૯-૫૦૦		સિયાણી	૨૧૨૮	૩૨૧-૩૨૨	
સાંઆ	૨૪૯	૩૫-૩૬		સિયાના	૨૨૦૨-૨૨૦૩	૩૩૧-૩૩૨	
સાણવાડા	૨૯૩૩	૪૪૩-૪૪૪		સિયાલકોટ	૩૮૫૯	૫૭૫-૫૭૬	૧૯૮ ૩૫૫
સાણવાડા (જુનું)			૨૫૧	સિરપુર-અંતરીક્ષ	૪૧૭૦	૬૩૩-૬૩૪	૨૩૮ ૪૦૫.
સાણોદ	૧૨૭૪	૧૮૫-૧૮૬		સિરોહી	૨૯૨૧-૨૯૩૪	૪૩૫-૪૩૬	૧૨૫ ૨૪૬
સાણુંદ	૧૧૭૩-૧૧૭૪	૧૭૧-૧૭૨		સીકરા			૧૪૬.
સાતમ	૬૨૭	૯૩-૯૪		સીકંદરાબાદ	૪૧૪૯	૬૨૭-૬૨૮	
સાતસેણ	૩૦૯૦	૪૫૯-૪૬૦	૧૬૨ ૩૦૩	સીકંદરાબાદ	૪૨૬૯	૬૪૯-૬૫૦	
સાથીઆ	૩૬૧૦	૫૩૭-૫૩૮		સીતાપુર	૧૧૭૮	૧૭૧-૧૭૨	
સાથીણ	૨૨૩૧	૩૩૫-૩૩૬		સીતામઠિ	૨૩૩૨-૨૩૩૫	૩૪૯-૩૫૦	
સાદા	૩૫૬૮	૫૩૧-૫૩૨		સીતામઠિ	૩૩૭૧-૩૩૭૪	૫૦૧-૫૦૨	
સાદડી	૨૭૬૬-૨૭૭૧	૪૧૩-૪૧૪		સીધરથ	૩૦૧૩	૪૪૭-૪૪૮	
સાદરા	૧૨૭૯	૧૮૭-૧૮૮		સીનોર	૪૨૫-૪૨૬	૬૧-૬૨	
સાધલી	૪૩૩	૬૧-૬૨		સીનર	૩૯૬૯-૩૯૭૦	૫૯૯-૬૦૦	
સાંલી	૪૫૧	૬૩-૬૪		સીપોર	૧૦૫૩	૧૫૩-૧૫૪	
સાગરમતી (રામનગર)	૧૩૯૨	૨૦૧-૨૦૨		સીમલાવદા	૩૩૧૫	૪૯૩-૪૯૪	
સાંબલા	૩૮૨૮	૫૬૭-૫૬૮		સીરસ	૨૪૭૧	૩૬૯-૩૭૦	
સાંબલી	૧૩૧૭-૧૩૧૮	૧૯૧-૧૯૨		સીરીઆરી	૨૬૪૪	૩૯૫-૩૯૬	
સાંબરાઈ	૧૯૩૭	૨૯૧-૨૯૨		સોરોડી	૩૦૫૦	૪૫૩-૪૫૪	
સાંમખિયાળી	૧૯૭૯	૨૯૫-૨૯૬		સીસદર	૩૦૦૧-૩૦૦૨	૪૪૫-૪૪૮	
સાંમટાળંદર	૬૨૪	૯૧-૯૨		સીલંગઢ	૩૪૪૭	૫૧૧-૫૧૨	
સાંમેત્રા	૧૦૭૮	૧૫૭-૧૫૮		સીવની	૪૨૦૧	૬૩૭-૬૩૮	
સાંમેત્રી	૧૨૮૧	૧૮૭-૧૮૮		સીવની	૪૨૨૪	૬૪૧-૬૪૨	
સાંયણ	૫૯૬	૮૭-૮૮		સીવાસ	૨૬૫૪	૩૯૫-૩૯૬	
સાંયરા	૩૫૭૬-૩૫૭૮	૫૩૩-૫૩૪		સીવેશ	૨૯૭૪	૪૪૩-૪૪૪	૧૪૪ ૨૬૬.
સાંયલા	૧૪૬૨	૨૧૧-૨૧૨		સીસરાણા	૭૭૮	૧૧૩-૧૧૪	
સાંયલા	૨૮૫૦-૨૮૫૧	૪૨૫-૪૨૬		સીસારમા	૩૫૨૬	૫૨૫-૫૨૬	
સાંસા	૨૯૬	૪૧-૪૨		સીસોદરા	૬૩૧-૬૩૨	૯૩-૯૪	
સારંગપુર	૩૩૬૧	૫૦૧-૫૦૨					

ગામનું નામ	કોડમાં આંક	કોડ પૂ. નં.	વિ. નં. ગામ નં. પૂ. નં.	ગામનું નામ	કોડમાં આંક	કોડ પૂ. નં.	વિ. નં. ગામ નં. પૂ. નં.
સોસોદા	૩૬૫૨	૫૪૩-૫૪૪		સોઢવિયા	૨૫૮૯	૩૮૭-૩૮૮	
સુઝગામ	૮૨૧	૧૧૬-૧૨૦		સોજતગઢ	૨૫૬૦	૩૮૩-૩૮૪	
સુખેડા	૩૧૭૦	૪૭૩-૪૭૪		સોજતસીટી	૨૫૪૨-૨૫૫૧	૩૭૬-૩૮૨	
સુખનગઢ	૨૪૦૮-૨૪૧૦	૩૬૧-૩૬૨		સોજા	૧૨૧૯	૧૭૭-૧૭૮	
સુખનપુરા	૨૩૪૯	૩૫૧-૩૫૨		સોજાના	૨૭૭	૩૯-૪૦	
સુખપર	૧૯૨૫	૨૮૯-૨૯૦		સોનઈ	૩૯૮૨	૬૦૧-૬૦૨	
સુખલપુર મંડી	૩૨૯૫	૪૯૧-૪૯૨		સોનગઢ	૧૭૩૯	૨૫૭-૨૫૮	
સુખલપુર શહેર	૩૨૯૬	૪૯૧-૪૯૨		સોનશુદ્ધા			૪૬૦
સુણાવ	૨૮૩	૩૯-૪૦		સોલાપુર	૪૦૭૭-૪૦૭૯	૬૧૩-૬૧૪	
સુથરી	૧૯૧૨	૨૮૭-૨૮૮	૭૧ ૧૪૧	સોલાપુર	૪૦૯૬	૬૧૭-૬૧૮	
સુદામણ	૧૪૬૩	૨૧૩-૨૧૪		સંખવાલી	૨૮૩૩	૪૨૩-૪૨૪	
સુદાસણા	૧૦૬૦	૧૫૫-૧૫૬		સંખારી	૯૨૬	૧૩૫-૧૩૬	
સુનામ	૩૯૦૧	૫૮૩-૫૮૪		સંગમનેર	૩૯૮૯	૬૦૧-૬૦૨	
સુનેલ	૩૪૪૮	૫૧૩-૫૧૪		સંગેસરા	૩૬૮૬	૫૪૯-૫૫૦	
સુપા (કડગામ)	૩૯૪૨	૫૯૫-૫૯૬		સંગ્રામગઢ	૩૮૧૦	૫૬૫-૫૬૬	
સુપા (પવારનું)	૩૯૭૭	૫૯૯-૬૦૦		સંજીત	૩૩૬૯	૫૦૧-૫૦૨	
સુમેર	૨૬૫૩	૩૯૫-૩૯૬		સંડેર	૧૧૩૦	૧૬૫-૧૬૬	૩૮ ૮૧
સુમેરપુર (જૂનું)	૨૭૪૧	૪૦૯-૪૧૦		સંધારા	૨૩૬૧	૩૫૩-૩૫૪	
સુમેરપુર (નવું)	૨૭૪૨-૨૭૪૪	૪૦૯-૪૧૦		સાંકરા	૮૬૫	૧૨૫-૧૨૬	
સુરત	૪૯૬-૫૬૯	૭૧-૮૪	૧૦ ૨૯	સાંકરિયા	૨૬૦૩	૩૮૯-૩૯૦	
સુરતગઢ	૨૪૬૫	૩૬૯-૩૭૦		સાંકરપુર	૧૩૩૬	૧૯૩-૧૯૪	
સુરપતંગલ (ભાતાપુર)	૪૩૮૦	૬૬૭-૬૬૮		સાંકડી	૪૦૪૦-૪૦૪૨	૬૦૯-૬૧૦	૨૨૨ ૩૮૪
સુરાણા	૨૧૯૧	૩૨૯-૩૩૦		સાંકાનેર	૨૨૯૪-૨૨૯૫	૩૪૫-૩૪૬	
સુરાયતાં	૨૫૫૫	૩૮૧-૩૮૨		સાંકાનેર	૩૭૫૧-૩૭૫૪	૫૫૭-૫૫૮	
સુરાસન	૮૩૦	૧૨૧-૧૨૨		સાંચોરી	૨૭૦૮	૪૦૫-૪૦૬	
સુરેલ	૧૧૬૦	૧૬૯-૧૭૦		સાંડેરાવ	૨૭૨૭-૨૭૨૮	૪૦૭-૪૦૮	૧૦૪ ૨૧૨
સુદાણા	૩૭૫૪	૫૫૭-૫૫૮		સાંતપુર	૩૦૧૯	૪૪૯-૪૫૦	૧૫૩ ૨૧૭
સુસારી	૩૨૨૭	૪૮૧-૪૮૨		સાંતલપુર	૨૦૦૮-૨૦૧૧	૨૯૯-૩૦૨	
સુરજ	૧૧૯૭	૧૭૫-૧૭૬		સાંતાકુઝ	૬૭૭	૯૯-૧૦૦	
સૂર્યપકાડ			૫૦૧	સાંતિગ	૧૩૯૦	૨૦૧-૨૦૨	
સોજપુર	૧૪૬૪	૨૧૩-૨૧૪		સાંથલ	૧૧૮૬	૧૭૩-૧૭૪	
સોદરા	૧૭૧૩	૨૫૫-૨૫૬		સાંથા	૨૪૭૨	૩૭૧-૩૭૨	
સોદરિયા	૨૮૮૧	૪૨૯-૪૩૦		સાંથવ	૧૯૨૯	૨૮૯-૨૯૦	
સોમડ	૩૫૮૧	૫૩૩-૫૩૪		સાંથાણ	૧૯૧૨	૨૮૫-૨૮૬	
સોમલિયા	૩૧૪૮	૪૭૧-૪૭૨	૧૭૩ ૩૧૬	સાંભર	૨૨૭૪	૩૪૧-૩૪૨	
સોરણા	૨૮૫૮	૪૨૫-૪૨૬		સાંપ ૧	૧૯૩૧	૨૮૯-૨૯૦	
સોરિસા	૧૨૨૬	૧૭૯-૧૮૦	૪૫ ૭૭	સાંપલના	૨૬૫૯	૩૯૭-૩૯૮	
સોલવાડા	૩૦૫૬	૪૫૫-૪૫૬	૧૫૯ ૨૯૮	સાંવેર	૩૧૯૯	૪૭૭-૪૭૮	
સોલાણા	૩૧૫૬-૩૧૫૭	૪૭૧-૪૭૨		સિંધુ	૩૬૫૯	૫૪૫-૫૪૬	
સોલાડી	૨૬૭૩-૨૬૭૪	૩૯૯-૪૦૦	૧૦૨ ૨૧૦	સિંહપુરી (સારનાથ)			૪૩૬
સેવત્રી	૩૬૦૮-૩૬૦૯	૫૩૭-૫૩૮		સીંગપુર	૩૬૮૦	૫૪૭-૫૪૮	
સેસલી	૨૬૧૭	૪૦૧-૪૦૨	૧૦૩ ૨૧૧				

ગામનું નામ	કોઠાનો આંક	કોઠા પૃ. નં.	વિ. નં.	વિ. નં.	ગામનું નામ	કોઠાનો આંક	કોઠા પૃ. નં.	વિ. નં.	વિ. નં.
સીંગોલી	૩૬૭૮	૫૪૭-૫૪૮			હસ્તિનાપુર	૪૨૭૫	૬૫૧-૬૫૨	૨૫૫	૪૬૩
સીંદર	૨૭૨૯	૪૦૭-૪૦૮			હળવદ	૧૪૫૨	૨૧૧-૨૧૨		
સીધોલી	૧૯૧૬	૨૮૭-૨૮૮			હાટપીપલ્યા	૩૨૬૬	૪૮૭-૪૮૮		
ચુંડા	૨૮૩૨	૪૨૩-૪૨૪			હાડેજા	૩૦૯૬	૪૫૯-૪૬૦		
સુંદરવાણા	૧૪૧૫	૨૦૫-૨૦૬			હાથરસ (સીડી)	૪૨૬૫	૬૪૯-૬૫૦		
સેંથીઆ	૪૩૮૬	૬૬૯-૬૭૦			હાપા	૧૩૦૯	૧૯૧-૧૯૨		
સોંલ	૨૩૭૭	૩૫૭-૩૫૮			હાપુડ	૪૨૭૩	૬૫૧-૬૫૨		
સ્યાકરા	૩૦૦૬	૪૪૭-૪૪૮			હારીજ	૯૧૧	૧૩૩-૧૩૪	૨૪	૫૧
સ્વર્ણગિરિ			૪૫૯		હાલા	૩૯૦૮	૫૮૭-૫૮૮	૨૧૪	૩૭૨
હરમતીઆ	૧૫૨૨	૨૨૧-૨૨૨			હાલાપુર	૧૯૩૬	૨૯૧-૨૯૨		
હરાદ	૩૧૧૦	૪૬૧-૪૬૨			હાલામંજલ	૧૯૬૨	૨૯૩-૨૯૪		
હણાદ્રા (અણાદ્રા)	૩૦૫૫	૪૫૫-૪૫૬	૧૫૮	૨૬૬	હાલીવાડા	૨૯૯૮	૪૪૫-૪૪૬		
હતનારા	૩૧૫૦	૪૭૧-૪૭૨			હાલીસા	૧૨૭૭	૧૮૫-૧૮૬		
હતુનીઆ	૩૪૨૩	૫૦૬-૫૧૦			હીરાપુર	૨૦૯	૨૯-૩૦		
હથિયાણા	૩૬૮૩	૫૪૭-૫૪૮			હુબલી	૪૦૬૦-૪૦૬૧	૬૧૧-૬૧૨	૨૨૫	૩૮૬
હનુમાનગઢ	૨૪૬૬	૩૬૯-૩૭૦			હુરડા	૨૬૦૯-૨૬૧૦	૩૮૯-૩૯૦		
હમીરગઢ	૩૬૪૮	૫૪૩-૫૪૪			હૈદ્રાબાદ	૪૧૪૪-૪૧૪૮	૬૨૭-૬૨૮	૨૩૪	૩૯૫
હરખજના મુવાડા	૧૨૬૨	૧૮૩-૧૮૪			હોશિયારપુર	૩૮૯૨-૩૮૯૩	૫૮૧-૫૮૨	૨૦૯	૩૬૮
હરજી	૨૮૬૬-૨૮૬૭	૪૨૭-૪૨૮			હોસંગાબાદ	૪૨૨૩	૬૪૧-૬૪૨		
હરડા	૪૨૨૬	૬૪૧-૬૪૨			હાંસલપુર	૩૩૪૮	૪૯૯-૫૦૦		
હરેલ	૩૭૫૩	૫૫૭-૫૫૮			હાંસોટ	૪૮૯	૬૯-૭૦		
હરસોર	૨૫૨૪	૩૭૭-૩૭૮			હિમતનગર	૧૨૯૮-૧૨૯૯	૧૮૯-૧૯૦		
હરસોલ	૧૨૫૨	૧૮૩-૧૮૪			હીંગનઘાટ	૪૧૮૧	૬૩૫-૬૩૬		
હરસોલાવ	૨૨૫૪	૩૩૯-૩૪૦			હીડોન સીડી	૨૩૭૦	૩૫૫-૩૫૬		
હરસોલી	૧૨૬૦	૧૮૩-૧૮૪							
હરપુર			૨૦૪						
હસ્તિકુંડી-હથુડી-રાતા મહાવીર									
	૨૬૭૦	૩૯૯-૪૦૦	૧૦૧	૨૦૬					

નોંધ :—આ મૂર્તીમાં જે નાના અક્ષરો (પાઈકા)માં ગામોનાં નામો છે, તે માત્ર કોઠાઓમાં આપેલાં છે, પરંતુ જે નામો ગણ મોટા અક્ષરો (પાઈકા બ્લેક)માં આપેલાં છે તે નામો કોઠાઓમાં આપવા ઉપરાંત એ વિશે વિશેષનોંધમાં વર્ણન આપેલું છે, જેમાં ગામ નંબર અને વિશેષનોંધનો પૃષ્ઠ નંબર પણ મૂકેલો છે. વળી, જે ગામોનાં નામો પાતળા નાના મોટા અક્ષરો (સવઈ)માં આપેલાં છે, તે નામો કોઠાઓમાં નથી; કેમકે તે સ્થળો આજે જોના માટે વિરમ્ભત, નામશેષ કે ખંડિત બનેલાં છે છતાં તેનું વર્ણન તે તે પૃષ્ઠ ઉપર નજીકના મુખ્ય ગામના પેટામાં આપેલું છે. પેટામાં આપેલાં ગામનાં નામોનો સંખ્યાનંબર ત્યાં આપ્યો નથી, જે અમે સાંચેની 'વિશેષનોંધમૂર્તી'માં તે તે ગામના નામ સાથે દર્શાવ્યો છે.

પરિશિષ્ટ

વર્ગ ૧ : ઘટનાઓની સાલવાર સૂચી

વિ.સં. પૂર્વે

ઘટના

૫૦૦૦ વર્ષની સામગ્રી મોહેન-જો-દારોના ખોદકામમાંથી મળી આવ્યાનું મનાય છે : ૩૭૨

૮ (ઈ.સ. પૂ. ૯)મી શતાબ્દીમાં શ્રીપાર્શ્વનાથ બ. નો જન્મ જનારસ-કાશીમાં થયો હતો : ૪૩૪

-(ઈ.સ. પૂ. ૮)મી શતાબ્દીમાં મથુરાના જૈન સ્તૂપને ઇરાથી મટી લેવામાં આવ્યો હતો : ૪૨૪

-(ઈ.સ. પૂ. ૮)મી શતાબ્દીનો જૈન સ્તૂપ અહિચ્છત્રામાં રામનગર પાસેથી મળી આવ્યો છે : ૪૨૩

૫૦૪ (ઈ.સ. પૂ. ૫૬૧)માં વિદ્યુ-માલીએ જીવંતસ્વામીની પ્રતિમા ભરાવી હશે એવા પારંપરિક અનુમાન ઉપરથી જીવંતસ્વામીની પ્રતિમાનો ઇતિહાસ જૈનોના મૂર્તિપૂજન અને મૂર્તિશાસ્ત્રની રચનામાં અગત્યનો ફાળો નોંધાવે છે એમ માનવું રહ્યું : ૩૨૭

૪૫૦ (વીર નિં. સં. ૨૦)માં અવંતીમાં પાલક રાજા મરણ પામ્યો : ૩૦૯

૪૫૦ થી વિ. સં. ૭૫૦-૮૫૦ (ઈ.સ. પૂ. ૪૦૦ થી ઈ.સ. ૬૦૦-૭૦૦) વર્ષ સુધી અહિચ્છત્રા નગરી આવ્યાદ હતી : ૪૨૨

૪૪૬ (વીર નિં. સં. ૨૪)માં અવંતિવર્ધન રાજાએ શ્રી-જંબૂજામી પાસે દીક્ષા લીધી : ૩૦૯

૪૪૪ માં ઉદાયી રાજા ગાદીએ આવ્યો એટલે તેની આસ-પાસના સમયમાં પાટલીપુત્રની સ્થાપના કરવામાં આવી એમ મનાય : ૪૭૫

૪૨૩ (ઈ.સ. પૂ. ૪૮૦)માં અગ્નતશત્રુ રાજાએ સુનિદ્ર અને વરસકાર નામના પ્રધાન મંત્રીઓ દ્વારા પાટલીપુત્ર-પટણા વસાવ્યું અથવા કિલ્લો બંધાવ્યો એમ જોદ્ધાચંદ 'મહા-વજ્ર'થી જણાય છે : ૪૭૫

૪-૫ (ઈ.સ. પૂ. ૪-૫) સૈદ્ધાંત રચાપત્ર સાથે સામ્ય ધરાવતું શિવ-સ્થાપત્ય ઓરિસાની ઉદયગિરિ-ખરંગિરિની ગુફા-ઓમાં છે : ૫૦૪, ૫૦૬

૪ (ઈ.સ. પૂ. ૪)મી શતાબ્દીમાં જૈનોમાં પ્રચલિત મૂર્તિપૂજન વિરયક ઇતિહાસિક સૂચન ખારવેલના શિલા-લેખમાંથી મળી આવે છે : ૪૧૫, ૫૦૬

વિ.સં. પૂર્વે

ઘટના

૩૮૯ (ઈ.સ. પૂ. ૪૪૬)માં મુનિવેપધારી વિનયરત્નના હાથે ઉદયન રાજાનું મૃત્યુ થયું : ૪૭૫

૩૪૬ (ઈ.સ. પૂ. ૨૮૯) સુધી એટલે લગવાન મહાવીરના સમયથી લઈને એ સંપ્રતિના સમય સુધી દક્ષિણનો પ્રદેશ જૈન સાધુઓના વિહારને યોગ્ય નહોતો : ૩૭૩

૩૨૧ (વીર નિં. સં. ૧૪૯)માં ચંદ્રરાય કલિંગની ગાદીએ આવ્યો : ૫૦૫

૩ (ઈ.સ. પૂ. ૩)જી શતાબ્દીમાં શ્રીસ્તૂતિભદ્રસુરિ વિદ્યમાન હતા : ૪૭૬

-(ઈ.સ. પૂ. ૩)જી શતાબ્દીની મૌર્યકાલીન મૂર્તિઓ પટણા પાસેના લોહાનીપુરથી મળી આવી છે : ૪૧૨

-જન (ઈ.સ. પૂર્વે ૩ જી) સૈદ્ધાંત અથવા તેથી કંઈક પાછલા કાળનાં ચિત્રો રામગિરિ પર્વતમાં આવેલી નેગી-મારા ગુફામાં છે, જે ભારતીય ચિત્રકળાના પ્રાચીનતમ ઉપલબ્ધ નમૂનાઓ ગણાય છે; અને અલિલેખોની લિપિ પણ જો. જ્ઞાપના મતે ઈ.સ. પૂર્વે ત્રીજી શતાબ્દીની મનાય છે : ૪૦૩

૨૫૪ (ઈ.સ. પૂ. ૩૧૧)માં શ્રીસ્તૂતિભદ્રસુરિ પાટલીપુત્રમાં સ્વર્ગસ્થ થયા : ૪૭૬

૨૫૫ થી ૨૨૫ (વીર નિં. સં. ૨૧૫ થી ૨૪૫)માં આર્ય મહાગિરિએ દશાર્થુક્ટ ઉપર તપસ્યા કરી હતી : ૩૧૦

૨૫૦ (ઈ.સ. પૂ. ૩૦૦) લગભગની સાલમાં બનેલી જે પ્રાચીનતમ જિનપ્રતિમાઓ પટણાના મ્યુઝિયમમાં વિદ્યમાન છે : ૪૭૯

૨૩૧ (વીર નિં. સં. ૨૩૯)માં મગધરાજ અશોકે કલિંગ પર ચડાઈ કરી વિજય મેળવ્યો : ૫૦૫

૨૨૬ (વીર નિં. સં. ૨૪૪)માં સ્વર્ગસ્થ થયેલા અશોકે કલિંગ પર જીત મેળવી : ૫૦૪

૨૨૫ થી ૧૭૯ (વીર નિં. સં. ૨૪૫ થી ૨૯૧)માં આર્ય સુદરિતસુરિ અને આર્ય સુવ્રતા ગણિની વગેરે વિદિસા આદિમાં રહેલી જીવંતસ્વામીની મૂર્તિઓનાં દર્શન માટે પધાર્યા હતા અને ઉત્તરેનામાં ચતુર્માસ રજા દત્તા : ૩૦૯, ૩૧૦

૨૨૦ (વીર નિં સં ૨૫૦) લગભગમાં મહાકાલે પિતા-
અવતિસુકુમાલના સ્મારકરૂપે ઉલ્લજ્જૈનમાં ક્ષિપ્રા નદીના
કાંઠે અવતિપાર્શ્વનાથનું વિશાળ મંદિર બનાવ્યું, જે
મહાકાલ મંદિર નામે ખ્યાતિ પામ્યું : ૩૧૦, ૩૨૩

૨૧૨ થી ૧૭૫ (ઈ. સ. પૂ. ૨૬૯ થી ૨૩૨)ના ગાળામાં
પ્રયાગના ક્ષિપ્રામાં અશોકસ્તંભ સ્થાપનામાં આવ્યો : ૪૬૯

૨૦૬ થી ૧૬૬ (ઈ. સ. પૂ. ૨૬૩ થી ૨૨૩) સુધી આગરા-
અથવાનના પ્રદેશ ઉપર સમ્રાટ અશોકનો અધિકાર
હતો : ૪૩૭

૨-૩ (ઈ. સ. પૂ. ૨-૩) શતાબ્દીનાં સંસ્કરણો હાથી-
ગુફામાં આવેલા સમ્રાટ ખારવેલના લેખમાં અંકિત
છે : ૫૦૧

૨ (ઈ. સ. પૂર્વે ૨)જી શતાબ્દીમાં મહારાજ ખારવેલના
શાસનનાં ૧૩ વર્ષોની ઘટનાઓ ઉદયગિરિમાં આવેલા
હાથીગુફાના શિલાલેખમાં ઉલ્લીખું છે : ૫૦૩

-(ઈ. સ. પૂ. ૨)જી શતાબ્દીમાં થયેલા મહારાજ ખાર-
વેલે કલિંગને ફરીથી સમૃદ્ધિ અર્પી અને ભારતમાં
ગણનાપાત્ર સામ્રાજ્ય બનાવ્યું : ૫૦૩

-(ઈ. સ. પૂ. ૨) જી શતાબ્દીમાં મથુરા ઉત્તરાપચના
રાજમાર્ગ ઉપર વિશાળ નગર ગણાતું : ૪૨૫

૧૬૫ (વીર નિં સં ૨૭૫)માં વુહરાજ કલિંગનો રાજ
થયો : ૫૦૫

૧૭૦ (વીર નિં સં ૩૦૦)માં બિક્રપુરાય કલિંગનો સ્વામી
બન્યો : ૫૦૫

૧૫૦ માં ખારવેલના સમયે કલિંગ પોતાની સમૃદ્ધિ અને
સંસ્કારમાં આગળ પડતો ભાગ લખવતું હતું : ૪૧૫

-લગભગ (ઈ. સ. પૂ. ૨૦૦)ના અક્ષરોમાં લખાયેલો
એક મહત્વપૂર્ણ શિલાલેખ ડો. કુહરરને મથુરાથી મળી
આવ્યો છે : ૪૨૫

૧૪૩ (વીર નિં સં ૨૨૭)માં ક્ષેમરાજ કલિંગનો રાજ
થયો : ૫૦૫

૧૪૦ (વીર નિં સં ૩૩૦)માં બિક્રપુરાય-ખારવેલ સ્વર્ગસ્થ
થયો : ૫૦૬

૧૦૮ (વીર નિં સં ૩૬૨)માં રાજ વક્રાય સ્વર્ગસ્થ થયો
: ૫૦૬

૧૦૦ (ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૦) લગભગમાં ચક્રવર્તી ખારવેલે
મધ્યપ્રદેશમાં જૈનત્વના પ્રસાર માટે પ્રયત્ન કર્યો હતો
: ૪૦૩

૭૫ (વીર નિં સં ૩૯૫)માં રાજ વિદુહરાય સ્વર્ગસ્થ
થયો : ૫૦૬

વિક્રમસંવત

૧ પહેલો સ્તંભ મોહન-જો-દારોમાંથી મળી આવેલો માન-
વામાં આવે છે :

-(ઈ. સ. પૂર્વની) એ જિનમૂર્તિઓ અને કેટલાંક
જૈન પરિકરો આવસ્તીના ખોદકામમાંથી મળેલાં છે :
૪૮૩, ૪૮૪

-(ઈ. સ.) પૂર્વે અહિચ્છત્રાના જૈન તીર્થનો મહિમા
જળહળતો હતો : ૪૨૨

-(ઈ. સ. પૂર્વે)ની કેટલીય સદીઓ પહેલાં પુરુષર્થન
જૈનધર્મનો કિલ્લો ગણાતું : ૪૧૨

-(ઈ. સ.) ની કેટલીયે શતાબ્દીઓ પૂર્વે મથુરામાં
મૂર્તિનિર્માણ થવા લાગ્યું હતું : ૪૨૬

-(ઈ. સ.) પૂર્વ તથા ઇડોસિથિયન સમયના મથુરાના
શિલાલેખો એ સમયના જૈનધર્મની પ્રગતિનો અચૂક
ખ્યાલ આપે છે : ૪૨૬

-(ઈ. સ.)ની શરૂઆતથી કે તે પહેલાંથી લઈને
અંગાળની વિવિધ સંસ્કૃતિઓમાં જૈન સંસ્કૃતિનું સ્થાન
મુખ્ય હોવાનું મળી આવેલાં પુરાતાત્વિક પ્રમાણોથી
જણાય છે : ૪૧૪

-(ઈ. સ.)ની પ્રારંભિક અથવા પૂર્વ શતાબ્દીમાં
સોપારાથી એક આર્યિકા-સાધ્વીઓનો સંઘ રાજગૃહ
તીર્થની યાત્રાએ આવ્યો હતો : ૪૫૪

-(ઈ. સ. પૂ. ૧)ના સૈકાથી અર્વાચીન, ઉદયગિરિ
અને ખંડગિરિ ઉપરની કેટલીક ગુફાઓને ખાદ કરતાં,
નથી : ૫૦૬

૧ ચેત્ર સુદિ ૧ ને ગુરુવારે ઉલ્લજ્જૈનના રાજ્યને ભાટ દેશ
નિવાસી મહાકપટલિક પરમ શ્રાવક, સ્વેતાંબર મતના
અનુયાયી બ્રાહ્મણ ગૌતમપુત્ર કાત્યાયનદ્વારા મહાકાલ
મંદિરને ૨૫૫ ગામો સમર્પણ કર્યાની શાસનપદિકા
આપી : ૩૨૪

-માં શ્રીસિદ્ધસેનસુરિએ વિક્રમાદિત્ય રાજની સમક્ષ મહા-
કાલ મંદિરમાં પથરાવેલા કિંગનો સ્ટ્રોટ કરી બતાવ્યો
ત્યારે રાજ્યએ એક શાસનપત્ર લખી આપી એ મંદિર
જૈનોને અર્પણ કર્યું : ૩૧૦

૫૨ (વીર નિં સં ૫૨૨)માં આર્ય રક્ષિતસુરિનો જન્મ
થયો હતો : ૩૧૮

-(વીર નિં સં ૫૨૨)માં દશપુરમાં જન્મેલા આર્ય
રક્ષિતસુરિએ અધ્યાપક વિધ્યની પ્રાર્થનાથી જૈન સાહિ-
ત્યને ચાર અનુયોગોમાં વિકાસિત કર્યું : ૩૧૧

૭૦ (ઈ. સ. ૧૨૭) અથવા પછીનો સમય કુલાણ રાજ્યનો
હોવાનું કેટલાક વિદ્વાનો માને છે : ટિં ૩૬૪

૧ લા સૈકા (ઈ. સ. ના પ્રારંભ)ની એક સરસ્વતી
દેવીની મૂર્તિ મથુરાના કંકાલીટીલામાંથી મળી આવી
છે : ૪૨૯

-લા સૈકાની શરૂઆતમાં આર્ય કાલકસુરિએ ગર્દભિલ્લ
રાજને ઉલ્લજ્જૈનના સિંહાસન ઉપરથી ઉતારી તેના સ્થાને
શકસ્તાનના શાહીઓને સ્થાપ્યા : ૩૨૨

- લા સૈકા (ઈ. સ. ના પ્રારંભ)માં લખાયેલા લેખવાળી મૂર્તિ મથુરાના કંઠાલીટીલામાંથી મળી આવી છે : ૪૨૮
- લા સૈકા (ઈ. સ.ની ૨૭ શતાબ્દીના પૂર્વાર્ધ)માં ભારતમાં આવેલા ટોલેમીએ અહિચ્છત્રાનો અડીસડા નામે ઉલ્લેખ કર્યો છે : ૪૨૨
- લા સૈકા લગભગમાં આર્ય વજ્રવામી પાટલીપુત્રમાં આવ્યા હતા : ૪૭૬
- લા સૈકામાં થયેલા શ્રીવિભવસૂરિએ ‘પદમચરિય’માં જણાવ્યું છે કે, ભગવાન મહાવીરસ્વામીએ શ્રેણિક મહારાજને ‘રામાયણ’ની કથાનો ઉપદેશ આપ્યો : ૪૫૭
- લા સૈકામાં મહારાષ્ટ્રની રાજધાની પ્રતિજ્ઞાન-પૈકલમાં સાતવાહન નામે જૈનધર્મી રાજા હતા : ૩૭૪
- લા સૈકાનો જૈન મહાકવિ તિરુવલ્લુરનો ‘કુલ-તિરુકુલ’ નામે ગ્રંથ સર્વશ્રેષ્ઠ ગણાય છે : ૩૭૭
- લા સૈકામાં તક્ષશિલાનો ભંગ થયો એમ પુરાતત્ત્વનાં સાધનોથી જણાય છે : ટિ. ૩૬૪
- લા (ઈ. સ. ના ૧) સૈકામાં આર્ય સમિતસૂરિએ ષ્ઠાદીપના ૫૦૦ તાપસોને જૈનધર્મમાં દીક્ષિત કર્યા હતા : ૪૦૩
- લો અને ખીજા મતે ૫-૬ દ્વો સૈકા શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકરનો સત્તાકાળ હતો : ૩૦૪
- લા સૈકા જેટલું પ્રાચીન લક્ષમણી તીર્થ જણાય છે : ૩૧૩
- ૧-૨ (ઈ. સ. ના ૧-૨) સૈકામાં તો જૈનાચાર્યોએ મધ્ય-પ્રદેશમાં પોતાનું મથક સ્થાપેલું હોવાનું જણાય છે : ૪૦૩
- ના (ઈ. સ. ૧-૨) સૈકાની સોનગુફા રાજગૃહના વૈભાવપર્વત પર જતાં મણિયાર મઠની સામે છે, જેમાં જૈન શિલાલેખ કાતરેલો જોવાય છે (જે વૈરદેવ એટલે ઘણું કરીને શ્રીવજ્રવામીનો નિર્દેશ કરે છે) : ૪૬૧
- ૧ થી ૩ શતાબ્દીના વચગાળાના સમયમાં થયેલા વાચકવર્ષ શ્રીહિમાસ્વાતિ મહારાજે પાટલીપુત્રમાં રહીને જ ‘તત્ત્વાર્થ-સૂત્ર’ની રચના કરી હતી : ૪૭૬
- ૧ થી ૮ માં સૈકા સુધી જૈનધર્મ દક્ષિણ ભારતનો શક્તિશાળી અને સર્વોપરિ ધર્મ હતો, એમ જૈન સાહિત્યની હકીકતોથી જણાય છે : ૩૭૪
- ૧૦૬ (કુશાન સં. ૯)ના લેખવાળી મૂર્તિ મથુરાથી મળી આવેલી તે લખનૌ મ્યુઝિયમમાં છે : ૪૨૯
- ૧૦૮ માં શત્રુંજયનો ઉદ્ધાર કરાવનાર મધુમતી (મહુવા)ના શ્રેણી જનવિશાહે ભગવાન ઋષભદેવની પ્રતિમા તક્ષશિલામાંથી મેળવી શત્રુંજય તીર્થમાં મૂળનાયક તરીકે સ્થાપન કરી હતી : ૩૫૦, ૩૬૩
- ૧૦૯ (કુશાન સં. ૧૨)ના લેખવાળી મૂર્તિ રામનગરમાંથી મળી આવી છે : ૪૨૪

- (કુશાન સં. ૧૨)ની એક જિનમૂર્તિના પગાસન ઉપરનો લેખ અહિચ્છત્રાથી મળી આવ્યો છે : ૪૨૩
- ૧૧૪ (વીર નિ. સં. ૫૮૪)માં ગોશામાહિલે મદ્દસોરમાં અબદિક સિદ્ધાંતની પ્રપણા કરવાથી તેને સાતમા નિર્લવરૂપે ગણવામાં આવ્યો : ૩૧૯
- માં આર્ય શ્રીવજ્રવામીનું કુંભરાવર્તગિરિ ઉપર નિર્વાણ થયું : ૩૧૦, ૩૨૮
- ૧૨૨ (વીર નિ. સં. ૫૯૨)માં આર્ય રક્ષિતસૂરિએ આગમ સાહિત્યને ચાર અનુયોગમાં વિભાજિત કર્યું : ૩૧૯
- ૧૨૭ (વીર નિ. સં. ૫૯૭)માં આર્ય રક્ષિતસૂરિનો સ્વર્ગવાસ દશપુર-મદ્દસોરમાં થયો : ૩૧૯
- ૧૩૭ (કનિષ્ક સં. ૪૦)ના ઉલ્લેખવાળી જૈન મૂર્તિઓ અહિચ્છત્રાથી મળી આવી છે : ૪૨૨
- ૧૪૫ (કુશાન સં. ૪૮)ની સાલની મથુરાના કંઠાલીટીલાથી મળી આવેલી મૂર્તિ લખનૌના અજાયબઘરમાં છે : ૪૩૦
- ૧૫૩ થી ૨૦૯ (ઈ. સ. ૯૬ થી ૧૫૨) સુધીના કાતરેલા લેખવાળો એક જૈન મંદિરનો સભામંડપ અહિચ્છત્રામાંથી મળી આવ્યો છે : ૪૨૪
- ૧૫૫ (કુશાન સં. ૫૮)ની સાલની મથુરાના કંઠાલીટીલાથી મળી આવેલી મૂર્તિ લખનૌના અજાયબઘરમાં છે : ૪૩૦
- ૧૫૭ (કુશાન સં. ૬૦)ની એક જિનમૂર્તિ લખનૌના અજાયબઘરમાં છે : ૪૨૦
- ૧૫૯ (કનિષ્ક સં. ૬૨, ઇ. સ. ૧૦૪)માં રાઠના જૈન સાધુની પ્રાર્થનાથી જૈન મૂર્તિની સ્થાપના કરવામાં આવી : ૪૧૨
- ૧૬૮ (કુશાન સં. ૭૧)ની સાલની મથુરાના કંઠાલીટીલામાંથી મળેલી મૂર્તિ લખનૌના અજાયબઘરમાં છે : ૪૩૦
- ૧૭૧ (કુશાન સં. ૭૪)ની સાલની મથુરાના કંઠાલીટીલામાંથી મળી આવેલી જિનમૂર્તિ લખનૌના અજાયબઘરમાં છે : ૪૩૦
- (કનિષ્ક સં. ૭૪)ના ઉલ્લેખવાળી જૈન મૂર્તિ અહિચ્છત્રાથી મળી આવી છે : ૪૨૨
- (કુશાન સં. ૭૪)ની સાલનો જિનમૂર્તિના પગાસનનો લેખ અહિચ્છત્રાથી મળી આવ્યો છે : ૪૨૪
- ૧૭૬ (કુશાન સં. ૭૬)ના લેખવાળી મૂર્તિ મથુરાના કંઠાલીટીલામાંથી મળી આવી છે : ૪૨૮
- ૧૭૭ (કુશાન સં. ૮૦)ની સાલની મથુરાના કંઠાલીટીલામાંથી મળી આવેલી એક જિનમૂર્તિ લખનૌના અજાયબઘરમાં છે : ૪૩૦
- ૧૮૯ (કુશાન સં. ૯૨)ની સાલની એક જિનમૂર્તિ લખનૌના અજાયબઘરમાં છે : ૪૨૦
- ૧૯૦ (કુશાન સં. ૯૩)ની સાલની એક જિનમૂર્તિ લખનૌના અજાયબઘરમાં છે : ૪૨૦

- ૧૯૨ (કુશાન સં. ૯૫)ના લેખવાળી મૂર્તિ મથુરાના કંઠાલીલીલામાંથી મળી આવી છે : ૪૨૭
- ૧૯૬ (કુશાન સં. ૯૯)ની સાતનું મથુરાના કંઠાલીલીલામાંથી મળી આવેલું એક નૈન શિલ્પ લખનૌના અન્નપર્ણાધરમાં છે : ૪૩૧
- ૨ છ શતાબ્દીના પ્રારંભમાં નદપાન રાગ થયો એમ ઇતિહાસ બતાવે છે : ૩૧૮
- છ (ઈ. સ. ૨) શતાબ્દીમાં બદામી ધણું પ્રસિદ્ધ સ્થળ હતું : ૩૮૭
- છ શતાબ્દીમાં કલ્કી નામનો રાગ થયો હોવાનું અનુશ્રુતિઓમાંથી જણાય છે : ૪૭૭
- ન સૈકાની સ્થામ જિનમૂર્તિ જેને જૌદ તરીકે ઓળખાવેલી છે, તે કાશ્મીરના પ્રતાપ મુઝિયમમાં છે : ૩૬૪
- ન (ઈ. સ. ૨)સૈકાના આરંભમાં ઈંડોગ્રીક રાગ-ઓએ તક્ષશિલાને બીડના નગરથી હાવી સિરકપમાં વસાવ્યું : ૩૬૪
- ન (ઇ. સ. ૨ ન) સૈકામાં કોંચનીવમાંથી ક્ષણિકટમાં નૈનાચાર્ય સિંહનંદિની કૃપાથી ગંગવંશની સ્થાપના કરી : ૩૭૪
- ૨-૩ સૈકામાં થયેલા અયોધ્યાનિવાસી શ્રીપાદલિપ્તસુરિ પાટલીપુત્રમાં આવ્યા અને તેમણે રાગ સુરુડના માયાનો રોગ દૂર કર્યો : ૪૭૬
- ન સૈકાની નૈન આશ્રુતિઓ પંચગમાં ઈસ સ્ટેશન પાસે આવેલી નાગાર્જુન પહાડીમાં નગર પડે છે : ૩૫૧
- ન સૈકામાં લોહ રાગએ લાહોર વસાવ્યું એમ કોઈ વિદ્વાનનું કથન છે : ૩૫૮
- ન સૈકાનું સ્થાપત્ય કાલાગાગ પાસે આવેલા નાગાર્જુન પર્વતની નૈન ગુફાઓનું છે : ૩૬૫
- ન સૈકામાં તક્ષશિલામાં ૫૦૦ જિનચૈત્ય વિદ્યમાન હોવાનું 'પ્રભાવકથરિત'થી જણાય છે : ૩૫૦, ૩૬૩
- ન સૈકાની અર્ધપદાસનરથ જિનપ્રતિમાઓ કુલ્પાકના નૈનમંદિરમાં છે : ૩૬૮
- ન સૈકામાં થયેલા શ્રીપાદલિપ્તસુરિ સમેતશિખર તીર્થની હમેશાં યાત્રા કરતા હતા : ૪૪૪
- ૨ થી ૧૧ મા સૈકા સુધી ગંગવંશી રાગઓએ મૈસુરના મોટા ભાગ ઉપર અને તેની પાસે આવેલા પ્રદેશ ઉપર રાજ્ય કર્યું : ૩૭૪
- મા (ઈ. સ. પૂર્વ ૨ થી ઈ. સ. ૧૧) સૈકા સુધી મથુરામાં નૈન સંસ્કૃતિએ વિદ્યા અને કળાની સાધનાથી વિવિધ અને અપૂર્વ સૃષ્ટિ કરી હતી; તેનું જ વર્ણન 'વિવિધતીર્થકલ્પ'માં હશે : ૪૨૫, ૪૨૬
- ૨ થી ૧૨ મા સૈકા સુધી ક્ષણિકટમાં નૈનધર્મની ઇતિહાસપરંપરા આગાદ રહી : ૩૭૪

- ૨૦૦ વીલ્લા પટ્ટી શ્રીગંધર્વરિત આચાર્યે 'આચાર્ય-વિવરણ' લખ્યું : ૪૦૪
- ૨૧૪ (ઈ. સ. ૧૫૭, શક સં. ૭૮)માં દેવોએ બંધાવેલો સ્તૂપ મથુરામાં હતો એવો જુદતરનો મત છે : ૪૨૮
- ૨૬૧ માં શ્રીમાનદેવસુરિનો સ્વર્ગવાસ થયો એથી તક્ષશિલાનો ભંગ ત્રીજા સૈકામાં થયો એમ માની શકાય : ૩૬૪
- માં સ્વર્ગરથ થયેલા શ્રીમાનદેવસુરિએ તક્ષશિલામાં ફેલાયેલા મહામારીના રોગનું નિવારણ નાડોલથી 'ત્રયુચાંનિ'નો પાક મોકલી કર્યું હતું : ૩૫૦
- ૨૯૨ (શક સં. ૪૨૭)માં વિદ્યમાન ન્યોતિની કલ્યાણ અને વરાહગિરિ નામક બે ભાઈઓએ નૈન દીક્ષા સ્વીકારી, તેમાંના શ્રીકલ્યાણદુરવામીએ દક્ષિણના પ્રદેશમાં નૈન-ધર્મનો ખૂબ પ્રચાર કર્યો : ૩૭૪
- ૩ ન સૈકામાં તુરુષ્ટાએ તક્ષશિલાનો ભંગ કર્યો : ૩૫૦
- ન સૈકામાં થયેલા શ્રીપાદલિપ્તસુરિનો જન્મ અયોધ્યામાં થયો હતો : ૪૬૭
- ન સૈકાની આસપાસમાં થયેલા શ્રીપાદલિપ્તસુરિએ પ્રતિજ્ઞાનના રાગને રાગસભામાં અનેકવાર ઉપદેશ કર્યો : ૩૭૪
- ન (ઈ. સ. ૩) સૈકામાં કુપાણેએ સિરકપ નગર ઉપર હુમલો કરીને તેનો નાશ કર્યો હતો : ૩૬૪
- ન (ઈ. સ. ૩) સૈકામાં તક્ષશિલાનો ભંગ થયો એમ નૈન અનુશ્રુતિઓ બતાવે છે : ૩૬૦ ૩૬૪
- ન સૈકામાં વ્યાલિયરનો કિલ્લો બંધાયો હોવાનું અનુમાન છે : ૪૬૬
- ૩૫૭ થી ૩૭૦ (વીર નિં ૦ સં ૦ ૮૨૭ થી ૮૪૦)માં માધુરીવાચના થઈ હતી એમ પં. શ્રીકલ્યાણવિજયજી નોંધે છે : ૪૨૬
- ૩૯૨ થી ૪૫૭ (ઈ. સ. ૩૩૫ થી ૩૮૦)ના ગાળાનો, અલ્લાહાબાદના કિલ્લામાં આવેલા અશોકસ્તંભ ઉપર સમુદ્રચૂતનો લેખ વિદ્યમાન છે : ૪૬૮
- ૪ થી શતાબ્દીમાં મથુરા નૈનધર્મનું મોટું કેંદ્ર હતું : ૪૨૬
- ૪-૫ મી શતાબ્દીમાં આજનું બિહારથી કિ. બિહાર-ઉદયપુરના નામે ઓળખાતું ત્યારે સમૃદ્ધ સ્થળ હતું : ૪૭૩
- ૪ થી ૧૦ (ઈ. સ. ૪ થી ૧૦)મા સૈકા સુધીના દક્ષિણના પૂર્વ કિનારાના પદ્મવ રાગઓ નૈનધર્મમાં હતા : ૩૭૭
- ૪૩૮ (૪૨૧? યુ. સં. ૧૦૬) માં આર્ય લદ્દશાખાના મુનિ શંકરે ઉદયગિરિની વીસમી શકામાં શ્રીપાર્શ્વનાથની પ્રતિજ્ઞા કરી : ૩૧૧, ૩૨૭
- ૪૬૭ (ઈ. સ. ૪૧૦) માં ચીનીવાની કાદિયાને કુંડલપુર-નાલંદા સ્થળને સાધારણ ગામકાંડે જોયું હતું : ૪૪૮
- ૪૭૮ (યુ. સં. ૧૪૬) નો એક નૈન લેખ ગોરખપુર જિલ્લાના કોહામથી મળી આવ્યો છે : ૪૧૨

૪૮૧ થી ૫૧૧ (ઈ. સ. ૪૨૪ થી ૪૫૪) સુધી રાજ્ય કરનાર શકાદિત્ય કુમારગુપ્તનું પ્યાન નાલંદાના સ્થળ પર આકર્ષાયું : ૪૪૮

૪૯૧ (શુ. સં. ૧૫૬) માં આદિત્ય દેવપતિએ વટગોહલી વિહારના અર્ધતૂટી પૂજા માટે દાન આપ્યાનું એક તામ્રપત્ર પહાડપુરથી મળી આવ્યું છે : ૪૧૩

૫ માં સૈદામાં મૃગેશવર્માએ કાલ્યાણ નામક ગામ આર્દ્રત મંદિરો, શ્વેતપટ મહાશય સંઘ અને નિર્ઘંઘ મહાશ્રમણો માટે સંઘને અર્પણ કર્યું હતું : ૩૭૫

—મા સૈદાના મૃગેશવર્માના ગુફાલેખથી જણાય છે કે, શ્વેતાંબર આચાર્યો પણ દક્ષિણના પ્રદેશમાં પર્યાપ્ત સંખ્યામાં વિહરતા હતા : ૩૭૫, ૩૭૮

—મા સૈદામાં શ્રીસમુદ્રસરિની સત્તા હતી એમ પદ્માવલીઓના આધારે જણાય છે : ૩૩૭

—મા સૈદા કાલકામાં રચાયેલા ‘વસુદેવહિંદી’ માં ઉલ્લેખ છે કે, કુરુજનપદ (અસરથક) માં હસ્તિનાપુરના રાજા વિશ્વસેન હતા : ૪૬૪

—મા સૈદામાં મહાનાભ કવિએ ‘મહાવંશ કાવ્ય’ રચ્યું, જેમાં સિંહલદ્વીપમાં જૈન આચાર્યો વિહરતા હોવાનું અને જૈન મંદિરો હોવાનું જણાયું છે : ૩૭૮

—મા સૈદા પૂર્વે પહાડપુરના મહા જૈનોએ બનાવેલા હતા એમ પ્રમોદલાલ પાલ જણાવે છે : ૪૧૩

—મા સૈદામાં રાજગૃહમાં આવેલા ચીનીયાત્રી ફાહિયાને એ નગરને ‘સ્વસ્ત હાલતમાં જોયું હતું’ : ૪૫૪

—મી શતાબ્દીના ચીનીયાત્રી ફાહિયાને સારનાથના સ્થળની નોંધ લીધી છે : ૪૩૭

—મા સૈદાના ચીનીયાત્રી ફાહિયાને આવસ્તીનું વર્ણન કરેલું છે : ૪૮૨

—મા સૈદામાં હજોએ મથુરાના જૈન સ્તૂપને તોડી-ફોડી નાખ્યો : ૪૨૫

૫—૬ સૈદામાં રચાયેલા ‘વસુદેવહિંદી’ ગ્રંથમાં શૌરીપુરની સ્થાપના સંબંધી ઉલ્લેખ મળે છે : ૪૩૧

૫૩૫ (શુ. સં. ૧૫૬, ઈ. સ. ૪૭૮) નું એક તામ્રપત્ર પહાડપુર સ્તૂપમાંથી મળી આવ્યું છે જે ત્યાં જૈન મંદિર હોવાનું સૂચન કરે છે : ૫૦૦

૫૭૨ (ઈ. સ. ૫૧૫) નો શિલાલેખ ગ્વાલિયરમાં આવેલા સૂર્યમંદિરમાં છે : ૪૧૬

૬ ટૂંકી શતાબ્દીમાં ચૌલુક્ય રાજા પુલકેશી (પહેલા) એ પલ્લવો પાસેથી બદામી લઈ લીધું : ૩૮૭

—ટૂંકી સૈદામાં શ્રીદેવપ્તસુરિ વિદ્યમાન હતા : ૪૨૩

—ટૂંકી સૈદામાં હજોના નાયક મિહિરકુલે સારનાથ પર આક્રમણ કર્યું : ૪૩૭

—ટૂંકી સૈદાની એક જિનમૂર્તિ જે પલામુ સ્થાનથી મળી આવેલી તે પટણાના મ્યુઝિયમમાં છે : ૪૮૦

૬—૭ મી શતાબ્દીની જિનમૂર્તિઓ તાલનપુરના જૈન મંદિરમાંથી લાગે છે : ૩૨૦

૬૦૭ (ઈ. સ. ૫૫૦) માં ભરાયેલી શ્રીજ્ઞાંતસ્વામીની મૂર્તિ અંકાટામાંથી મળી આવી છે : ૩૨૭

૬૧૨ ના ચૈત્ર સુદિ ૫ ને મંગળવારે મંડપદુર્ગના મધ્યભાગે રહેલા તારાપુરના શ્રીપાર્શ્વ જિનાલયમાં ધનકુબેર શાહ ચંદ્રસિંહ અને તેની પત્ની જમનાએ પુત્રના કલ્યાણ અર્થે શ્રીચંદ્રપ્રભ જિનમૂર્તિ ભરાવ્યું અને તેની શ્રીજગદ્ગંધર્વ સૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કરી, એવો લેખ તાલનપુરના શ્રીઆદિનાથ જિનાલયની મૂર્તિ પર છે : ૩૧૧, ૩૨૦, ૩૨૨

૬૪૨ (શક. સં. ૫૦૭) નો એક શિલાલેખ અંકાટાના જૈન ગુફામંદિરમાંથી મળી આવે છે : ૩૮૮

૬૫૭ થી ૬૮૨ (ઈ. સ. ૬૦૦ થી ૬૨૫) માં થયેલા પલ્લવ સમ્રાટ મહેન્દ્રવર્મને (પહેલા) સિત્તાનવાસલનું જૈન ગુફામંદિર બંધાવ્યું : ૩૯૦

૬૮૦ માં કુલ્પાકમાં શંકરગણ રાજાએ લગ્ન મંદિર બંધાવી તેના નિભાવ ખર્ચ માટે બાર ગામનું શાસન લખી આપ્યું : ૩૯૬

૬૮૬ (ઈ. સ. ૬૨૯) માં ચીનીયાત્રી હુએનત્સાંગે ભાંદક-ભદ્રાવતીનો ઉલ્લેખ કર્યો છે : ૪૦૭

૬૯૧ (શક. સં. ૫૫૬) નો એક શિલાલેખ અંકાટાના જૈન ગુફામંદિરમાંથી મળી આવે છે : ૩૮૮

૭ માં સૈદામાં શંકરગણ નામના રાજાએ કુલ્પાક તીર્થનું જૈન મંદિર બંધાવી, શ્રીમાણિક્યસ્વામીની મૂર્તિ પ્રતિષ્ઠિત કરાવી : ૩૭૬, ૪૦૪

—મા સૈદાની જે અર્ધપદ્માસનસ્થ ખંડિત જિનપ્રતિમાઓ અન્નાવાસલ ગામના સીમાડે પડેલી છે : ૩૯૨

—મા સૈદાની જે અર્ધપદ્માસનસ્થ જિનપ્રતિમાઓ બેઝવાડાના મ્યુઝિયમમાં છે : ૩૯૪

—મા સૈદાની શ્રીમહાવીરસ્વામીની મૂર્તિ, જે દેવીચામથી મળી આવેલી, તે મદ્રાસના સેન્ટ્રલ મ્યુઝિયમમાં છે : ૩૯૦

—મા સૈદામાં સં. ૨૮ના શેઠ કાશ્મીરથી સંઘ લઈને ગિરનાર તીર્થની યાત્રાએ ગયા હતા : ૩૬૪

—મા સૈદામાં વૃદ્ધભોજ રાજા હતા એમ મનાય છે : ૩૨૪

—મા સૈદા સુધી રાજગૃહના વૈભારગિરિ ઉપર આવેલા કાલશિલા નામના વિશાળ ચટ્ટાણ ઉપર નિર્ઘંઘ મુનિઓ તપશ્ચર્યા કરવા આવતા એમ હુએનત્સાંગની નોંધથી જણાય છે : ૪૬૦

—મા સૈદામાં તક્ષશિલામાં આવેલા ચીનીયાત્રી હુએનત્સાંગે તક્ષશિલાના ધર્મચક્ર જૈન તીર્થને જોઈને બતાવ્યું છે : ૩૫૦

—મા સૈકામાં ચીનીયાત્રી હુએનત્સાંગ બદામીમાં આચ્છો ત્યારે ચૌલુક્ય રાજ્યોનો અમલ હતો : ૩૮૭

—મા સૈકામાં દક્ષિણમાં આવેલા ચીનીપ્રવાસી હુએનત્સાંગ સુધી દક્ષિણમાં જૈનધર્મનો પાયો ઉત્તરોત્તર ૬૯ બનતો ગયો હતો : ૩૭૪

—મા સૈકાના ચીનીયાત્રી હુએનત્સાંગે શ્રાવસ્તીને વેરાન દશામાં નિહાળી હતી : ૪૮૨

—મા સૈકામાં ભારતપાત્રાએ આવેલા ચીનીયાત્રી હુએનત્સાંગ અને તે પછીના ઈત્સંગે નાલંદાના વિદ્યાલયની સંપત્તિ સ્થિતિનું વર્ણન કર્યું છે : ૪૪૮

—મા સૈકામાં ભારત આવેલા ચીનીયાત્રી હુએનત્સાંગે અદિચ્છત્રાના નાગરહતો ઉલ્લેખ કર્યો છે : ૪૨૩

—મા સૈકાના ચીનીયાત્રી હુએનત્સાંગે સારનાથમાં ૩૦ બૌદ્ધ વિહારો જોયા હતા : ૪૩૭

—મા સૈકામાં ભારતમાં આવેલા ચીનીયાત્રી હુએનત્સાંગે પાટલીપુત્રમાં શ્રીચક્રલ્લના નિર્વાણ સ્થળનો અને કમલદહમાં પાખંડીઓના રહેઠાણ સ્થળ-ઉપાશ્રયનો નિર્દેશ કર્યો છે : ૪૭૭

૭—૮ મા સૈકામાં પશ્ચિમી ચૌલુક્યોની રાજધાનીનું શહેર ઐહોલ હતું : ૩૮૮

—મા (સને ૭-૮) સૈકા સુધી માલવા અવંતિના નામે ઝોળખતો હતો : ૩૨૨

—મા સૈકા પછી બંગાળમાં થયેલી ક્રોધ રાજક્રાંતિ કે ધર્મક્રાંતિને ભોગ જૈનો થયા હશે : ૪૧૫

—મા સૈકામાં (ઇ. સ. ૭-૮) પદાડપુરનો સોમપુરીય બૌદ્ધ વિહાર રચવામાં આવ્યો, તે અગાઉ અહીં જૈન મંદિર હતું : ૫૦૦

—મા સૈકા પછી ૧૨ મા સૈકા સુધી કુલપાક તીર્થને મોટા ખરાબાઓમાંથી પ્રસાર થવું પડ્યું : ૩૯૬

૭૦૩ માં તુવર અનંગપાલે દિલ્હી નગર વસાવ્યું; એમ એક હસ્તલિખિત ઐતિહાસિક પત્ર પરથી જાણાય છે : ૩૫૨

૭૦૭ (ઇ. સ. ૬૫૦) લગભગમાં બદામીમાં જૈન ગુફામંદિર બંધાયું હોય એવું અનુમાન છે : ૩૮૭

૭૩૩ લગભગમાં શ્રીજિનદાસ ગણિએ ‘આવશ્યકચૂર્ણિ’ની રચના કરી : ટિ. ૩૧૮, ૩૨૬

૭૬૩ (સને ૭૩૬) અનંગપાલ પહેલાએ દિલ્હી વસાવ્યું એમ કર્નિગહામ કહે છે : ૩૫૨

૮ મા સૈકામાં મેવાડના શહિલવંશી બાપા રાવલે ચિતોડના કિલ્લા ઉપર પોતાનો અધિકાર કર્યો : ૩૩૯

—મા સૈકાની પ્રતીત થતી એક લાલપથ્થરની જિનમૂર્તિ લાહોરના સેન્ટ્રલ મ્યુઝિયમમાં છે : ૩૬૦

—મા સૈકાની ત્રણ જિનમૂર્તિઓ જે ચૌસાથી મળી આવેલી તે પટણાના મ્યુઝિયમમાં છે : ૪૮૦

—મા સૈકામાં બનેલું એક ધાતુનું ધર્મચક્ર પટણાના મ્યુઝિયમમાં છે : ૪૮૦

—મા સૈકાની એક ધાતુપ્રતિમા ૨૫. બાથ પૂર્ણચંદ્રનાદરને સમીના ખેડમાંથી મળી આવી હતી; જે આજે કલકત્તાના ધરમનલા સ્ટ્રીટમાં આવેલા નાદર-સંક્રમમાં વિદ્યમાન છે : ૪૯૬

—મા સૈકામાં પદાડપુરનો જૈન મઠ બીહોના સોમપુર વિહારમાં પરિવર્તન પામ્યો : ૪૧૩

૮—૯ મા સતાબ્દીમાં શ્રીદશરથચરિ લખાત હતા : ૩૪૦

—મા સતાબ્દીનો એક પાંડ્ય શિક્ષાલેખ, જે તામિલ ભાષામાં છે, તે સિતાનવાસલના ગુફામંદિરની બંદાર એક શિક્ષા ઉપર છે : ૩૯૨

—મા (ઇ. સ. ૯ મા) સતાબ્દીમાં થયેલા મંડનગિથ ગિથિકામાં રહેતા હતા : ૪૮૫

—મા સતાબ્દીમાં પાટલીપુત્ર ધસાનું ધસાનું નાના ગામડામાં પરિવર્તિત થઈ ગયું : ૪૭૭

—મા સતાબ્દીની શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની પ્રતિમા રાજગૃહના ઉદયગિરિ ઉપર આવેલા મંદિરમાં મૂળનાયકની સામેની દેરીમાં ગિરિજામાન છે; તેમજ બીજી દેરીઓમાં પધરાવેલી પ્રતિમાઓ પણ એ જ સમયની જાણાય છે : ૪૫૬

—મા સતાબ્દીની કેટલીક જૈન પ્રતિમાઓ રાજગૃહમાં આવેલા વેંગારપર્વત અને ઉદયગિરિ ઉપર છે : ૪૧૩

૯૦૭ માં આમ રાજનો જન્મ થયો હતો : ૪૧૬

૯૧૦ લગભગમાં રાષ્ટ્રકૂટવંશીય પ્રથમ કૃષ્ણરાજે ઈલુરામાં કિલ્લાસરકાર બંધાવી : ૩૯૯

૯૧૭ (ઇ. સ. ૭૬૦) સુધી પૂર્વીય અને પશ્ચિમના ચૌલુક્યોએ બદામી ઉપર રાજ્ય કર્યું : ૩૮૭

૯૧૭ થી ૧૦૩૦ (૭૬૦ થી ૯૭૩) સુધી બદામીમાં કલચૂરીઓએ રાજ્ય કર્યું : ૩૮૭

૯૨૬ માં શ્રીચંપલકિશ્નરિએ મથુરા તીર્થનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો : ૪૨૬

૯૫૭ થી ૮૮૪ (ઇ. સ. ૯૧૪ થી ૯૪૧) ની વચ્ચે પંચાર વૈરિસિદ્ધ બીજાએ શત્રુઓને તરવારની તીક્ષ્ણ ધારથી મારી ભગાડ્યા અને તેણે નવું ધારા નામે નગર વસાવ્યું : ૩૩૨

૯૫૮ થી ૧૧૩૦ (ઇ. સ. ૮૦૧ થી ૧૦૭૩) સુધી યાદવ વંશના રાજવીઓ ચાંદોડ પ્રદેશમાં રાજ્ય કરતા હતા : ૩૮૧

૯૭૨ થી ૯૧૭ (ઇ. સ. ૮૧૫ થી ૮૬૦) માં બિહારમાં રાજ્ય કરતા ગોપાલ રાજાએ બિહારને ફરી વસાવી. મગધનું પાટનગર બનાવ્યું : ૪૭૪

- ૮૭૨ થી ૮૭૪ (ઈ. સ. ૮૧૫ થી ૮૭૭) માં રાજ્ય કરતો રાષ્ટ્રકૂટ અમોઘવર્ષ (પહેલો) જૈનાચાર્ય જિનસેન અને તેમના શિષ્ય ગુણચંદ્રનો ઉપાસક હતો : ૩૭૫
- ૮૮૫ માં કાળધર્મ પામેલા શ્રીઅપ્પભક્તિચરિત્રે જેમ મથુરા તીર્થનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો તેમ સૌરીપુરનો પણ જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો : ૪૩૨
- માં આમ રાજાનો સ્વર્ગવાસ થયો હતો : ૪૧૬
- ૯ માં સૈકાથી પહેલાં માંડવગઠના ઇતિહાસ ઉપર વિશેષ પ્રકાશ નાખવામાં આવ્યો નથી. ૩૨૯
- માં સૈકામાં શ્રીઅપ્પભક્તિચરિત્રે મથુરાના જૈન સ્તૂપનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો : ૪૨૫
- માં સૈકામાં આમરાજ થયો : ૩૧૧
- માં સૈકામાં થયેલા કનોજના રાજા નાગાવલોક, જેને જૈનો આમરાજના નામે ઓળખે છે, તેનો જ્વાલિયર પર અધિકાર હતો : ૪૧૬
- માં સૈકામાં થયેલા કનોજના આમરાજએ રાજગૃહ ઉપર ચડાઈ કરીને ૧૨ વર્ષ સુધી તેને ઘેરા ઘાલ્યો હતો : ૪૫૪
- માં સૈકામાં થયેલા શ્રીઅપ્પભક્તિચરિ સમેતશિખર તીર્થની હંમેશાં યાત્રા કરતા હતા : ૪૪૪
- માં સૈકામાં રાષ્ટ્રકૂટવંશી રાજાઓએ હૈદરાબાદ રાજ્યમાં આવેલા માલખેડમાં ગાદી બદલી : ૩૭૫
- માં સૈકાની એક જિનમૂર્તિ જે પલામૂ સ્થાનથી મળી આવેલી તે પટણના મ્યુઝિયમમાં છે : ૪૮૦
- માં સૈકા લગભગની જૈન ગુફાઓ ચાલીસ ગામથી ૧૨-૧૪ માઈલ છેટે આવેલા પહાડમાં પિતલખોરા નામે પ્રસિદ્ધ છે : ૪૮૧
- માં (ઈ. સ. ૯) સૈકા પહેલાંની કાઈ પુરાતન વસ્તુ ભુવનેશ્વરમાંથી મળી આવતી નથી : ૫૦૧
- માં સૈકા (૧) માં કાંગડામાં શ્રીઆદિનાથ ભગવાનની પ્રતિષ્ઠા થેણી સિદ્ધરાજના વંશજ કુંડલક અને કુમારે આઠ અમલચંદ્રસુરિના હસ્તે કરાવી : ૩૫૦
- માં સૈકા (૩૦ સપ્તર્ષિ સંવત) ના લેખવાળી જિન-પ્રતિમા કાંગડાના ઇંદ્રેશ્વર મંદિરમાં છે : ૩૬૧
- ૯-૧૦ માં સૈકાની કરીગરી કુર્કરામઠની જણાય છે, જે મૂળમાં જૈન મંદિર હોવાનું પુરાતત્ત્વજ્ઞો કહે છે : ૪૦૪
- માં સૈકાની દેવનાગરી લિપિમાં કાતરેલા લેખવાળી શ્રીમહાવીરસ્વામીની પ્રતિમા વંભારગિરિ ઉપર ભારત સરકારના સંશોધનખાતાની કચેરીમાં છે : ૪૬૨
- મી રાતાબદીના લેખોવાળી મૂર્તિઓ પણ લખનૌના અગ્નયજ્ઞધરમાં છે : ૪૧૯

૯૦૯ ના અપાડ મુદિ ૧૦ ને શુરવારે અનંગપાલ રાજાએ

- દિલ્હી નગર વસાવ્યું એમ કવિ કિસનદાસ કહે છે : ૩૫૨
- માં જે પ્રતિમા ધૂલેવામાં પ્રગટ થઈ તે પ્રતિમા મૂળે બડોદામાં હતી, તે જ આજે કેશગિયાજી તીર્થમાં મૂળ-નાયકરૂપે પૂજાય છે : ૩૪૫
- ૯૩૨ (શક સં. ૭૯૭) માં પૃથ્વીવર્માએ પોતાના રાજ્યા-ભિષેક વખતે જૈન મંદિરને દાન કર્યું : ૩૭૫
- ૯૩૨-૯૩૩ ની સાલના ભોજદેવના જે શિલાલેખો જ્વાલિયરના કિલ્લામાંથી મળી આવ્યા છે : ૪૧૬
- ૯૪૭ (ઈ. સ. ૮૯૦) નો રાજકાળ કનોજના પ્રતિહારવંશીય પ્રથમ મહેન્દ્રપાલનો હોવાનું મનાય છે : ૫૦૦
- ૯૫૩ થી ૯૬૮ (ઈ. સ. ૧૦૧૦ થી ૧૦૫૫) માં ભોજરાજ માલવાનો રાજા હતો : ૩૨૯
- ૯૫૭ (ઈ. સ. ૯૦૦) નો મયરખંજ રાજાનો લેખ આવસ્તીના ખોદકામમાંથી મળી આવ્યો છે : ૪૮૨
- ૯૫૯ (શક સં. ૮૨૪) માં એક વૈષ્ણે માલગુંડ (ધારવાડ જિલ્લા) ના એક જૈન મંદિર માટે દાન કર્યું : ૩૭૫
- ૯૬૫ (સને ૧૦૨૨) માં રાજમહાદેવીમાં રાજરાજ ગાદીએ આવ્યો, તે પછી દક્ષિણમાં જૈનધર્મને વધુ ક્ષતિ પહોંચી : ૩૭૪
- ૯૮૨ (ઈ. સ. ૯૨૫) નો લંસખંજ રાજાનો લેખ આવસ્તીના ખોદકામમાંથી મળી આવ્યો છે : ૪૮૨
- ૯૯૪ માં વિદ્યમાન શ્રીઉદ્ધોતનસુરિ સૌરીપુર તીર્થમાં યાત્રાર્થે આવ્યા હતા : ૪૩૨
- ૧૦ માં સૈકા પહેલાંની ત્રણ જિનપ્રતિમાઓ હૈદરાબાદના મ્યુઝિયમમાં છે : ૩૯૫
- માં સૈકા પહેલાંની એક શ્રીઅપ્પભક્તિચરિ અર્ધપદ્માસ-નરથ મૂર્તિ મદ્રાસથી ૧૦ માઈલ દૂર પડિલ નામના સ્થળે આવેલા જૈન મંદિરમાં છે : ૩૯૦
- માં સૈકામાં શ્રીઉદ્ધોતનાચાર્યે રચેલી ‘કુવલયમાળા’માં દ્રણ જાતિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે : ૮૧૬
- માં સૈકાની એક ધાતુપ્રતિમા દિલ્હીના કિનારી બજારમાં નવધરા મહોલ્લામાં આવેલા શ્રીસુભતિનાથ મંદિરના મેડા ઉપર છે : ૩૫૪
- માં સૈકાની એક જિનમૂર્તિ, જે માનજૂમ જિલ્લાના પલામૂ સ્થાનથી મળી આવેલી તે પટણના મ્યુઝિયમમાં વિદ્યમાન છે : ૪૭૯
- માં સૈકાની એક જિનપ્રતિમા, જે ચૌસાથી મળી આવેલી તે પટણના મ્યુઝિયમમાં છે : ૪૮૦
- માં સૈકાની જે યક્ષમૂર્તિઓ પટણના મ્યુઝિયમમાં છે : ૪૮૦
- માં સૈકાની શ્યામ પાણીની જે બૌદ્ધમૂર્તિઓ અયોધ્યાના જિનમંદિરમાં જિનમૂર્તિ તરીકે પૂજાય છે : ૪૬૮

—મા સૈકાનાં જૈન અવશેષો બાંકુરાના દક્ષિણ-પૂર્વી ભાગમાંથી ૬૦૦ જે. સી. ફેરે શોધી કાઢ્યાં છે : ૪૧૪

—મા સૈકાની બે પ્રાચીન પ્રતિમાઓ મગસીના જિન-મંદિરમાં વિદ્યમાન છે : ૩૨૦

—મા સૈકાની ત્રણ પ્રતિમાઓ પટણામાં આવેલા શ્રીપાર્શ્વનાથ મંદિરમાં વિદ્યમાન છે : ૪૭૮

૧૦-૧૧ મા સૈકામાં માળવાના મુંજ અને ભોજ રાજ્યોના સમયમાં જૈનાચાર્યો તેમની રાજસભાને શોભાવતા હતા : ૩૧૧

—મી સદીમાં રાજ્ય મુંજ અને ભોજના સમયમાં જૈનાચાર્યોએ માલવા-ઉજ્જૈનીમાં સારો પ્રભાવ પાડ્યો હતો : ૩૨૫

—મી શતાબ્દીની ૧૫-૧૬ જિનમૂર્તિઓ, જે સૌસાથી મળી આવેલી તે પટણાના મ્યુઝિયમમાં છે : ૪૮૦

—મી શતાબ્દી સુધી જે પર્વતો કુમારગિરિ અને કુમારી-ગિરિ નામે ઓળખાતા તે અત્યારે ખંડગિરિ અને ઉદ્યગિરિ નામે ઓળખાય છે : ૫૦૪

—મા સૈકાની કેટલીક ગુફાઓ ઉદ્યગિરિ અને ખંડગિરિ ઉપર છે : ૫૦૬

—મા સૈકામાં આગરાના જૈન સમાજની સમૃદ્ધ સ્થિતિનું અનુમાન એ સૈકાની મળી આવેલી મૂર્તિ પણ કરાવે છે : ૪૩૮

૧૦ થી ૧૯ મા સૈકા સુધીમાં મળી આવતાં સાહિત્યિક પ્રમાણો દિલ્હીમાં જૈનધર્મની સ્થિતિ ઉપર સારો પ્રકાશ પાડે છે : ૩૫૪

૧૦૦૭ (ઇ. સ. ૯૫૦) નો મહરપ્ત્ત રાજ્યનો લેખ આવસ્તીના ખોદકામમાંથી મળી આવ્યો છે : ૪૦૨

૧૦૦૮ થી ૧૦૧૦ ના આશુ રાવણના શિક્ષાલેખો મળી આવે છે : ૩૩૫

૧૦૨૨ ના કાગણ સુદિ ૫ ને શુરવારે એથી સુરાજની વિદ્યમાન તામાં શ્રીગણ્ધર્વસિદ્ધિએ તુંગીયાપત્તનમાં જિનમૂર્તિ પ્રતિષ્ઠિત કરી એવો લેખ તાલનપુરના મંદિરમાં રહેલી શ્રીપાર્શ્વજિન પ્રતિમા ઉપર છે : ૩૨૦

૧૦૨૯ માં શ્રીયશોભદ્રસરિનો સ્વર્ગવાસ થયો તે પહેલાં હર્ષ-પુરમાં જિનમંદિરની પ્રતિષ્ઠા થઈ ચૂકી હતી : ૩૩૫

૧૦૩૦ (ઇ. સ. ૯૭૩) માં રાજ્ય લંચપદેવે કક્કાલને હરાવી રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્ય પર પ્રભુત્વ મેળવ્યું અને જૈનધર્મ પર પ્રકાશ શરૂ થયો : ૩૭૫

૧૦૩૨ (ઇ. સ. ૯૭૫) નો મુદ્રાનધ્વજ રાજ્યનો લેખ આવસ્તીના ખોદકામમાંથી મળી આવ્યો છે : ૪૮૨

૧૦૩૭ (ઇ. સ. ૯૮૦) માં મહામાલ્ય ચામુંડરાયે શ્રવણગેલ-ગોલામાં શ્રીઅરિષ્ટનેમિનું મંદિર અને પહાડમાં કારીને

ગોમટેશ્વરની વિશાળકાય (૬૦ ફીટ ઊંચી) પ્રતિમા બનાવી : ૩૭૫

૧૦૩૯ નો એક શિક્ષાલેખ કંચના જિનાલયની એક દેરીની બારસાખમાં છે : ૩૪૪

૧૦૪૦ લગભગમાં શ્રીવર્ધમાનસરિ દિલ્હીમાં પધાર્યા હતા એમ 'ગણધર સાર્ધસતક' થી જણાય છે : ૩૫૨

૧૦૫૭ (ઇ. સ. ૧૦૦૦) નો સુદરીપ્તજ રાજ્યનો લેખ આવસ્તીના ખોદકામમાંથી મળી આવ્યો છે : ૪૮૨

૧૦૬૧ (ઇ. સ. ૧૦૦૪) સુધી અદિચત્રા નગર આવ્યાદ હતું : ૪૨૪

—(ઇ. સ. ૧૦૦૪) માં ચોલ રાજ્ય રાજ્યને મંગલંશની રાજધાની તલકાલને હતી લીધા પછી એ વંશ અને જૈનધર્મને ભારે હાનિ પહોંચી : ૩૭૫

૧૦૬૩ ની સાલના લેખવાળી શ્રીમુનિસુવરવામીની મૂર્તિ આગરામાં નદી અને કિલ્લા તરફના દરવાજાની વચ્ચેથી જૈન મંદિરના સ્તંભોની દારમાંથી મળી આવી હતી : ૪૩૮

૧૦૬૭ થી ૧૧૧૧ સુધીના ભોજ રાજ્યના રાજરાજમમાં વાદિ-વેતાલ શાંતિક્ષિએ ભોજની રાજસભામાં ૮૪ વાદીઓને હતી ત્રણ ભોજ પાસેથી ૮૪ લાખ માળવાના સિક્કા મેળવ્યા હતા : ૩૧૧

૧૦૭૨ ની સાલની એક ધાતુપ્રતિમા ૨૫૦ ગાણુ પૂરણ્યદંટ નાહરને સુવંશનમાંથી મળી આવેલી, જે કલકત્તામાં ધરમ-નવા સ્ટ્રીટમાં આવેલા તેમના નાહર-સંગ્રહમાં વિદ્યમાન છે : ૪૯૭

૧૦૭૬ ના કાર્તિક સુદિ ૧૨ ના લેખવાળી જિનમૂર્તિ લખનૌના અન્નયજ્ઞરમાં છે : ૪૨૦

૧૦૭૭ ની સાલની એક ધાતુમૂર્તિ ૨૫૦ ગાણુ પૂરણ્યદંટ નાહરને ભારતના વાયવ્ય પ્રાંતમાંથી મળી આવી હતી, જે કલકત્તાના ધરમતલવા સ્ટ્રીટમાં આવેલા તેમના શ્રીનાહર-સંગ્રહમાં વિદ્યમાન છે : ૪૯૬

૧૦૮૪ (૯૪૬) ના લેખવાળી એક ક્ષપ્તજેતની મૂર્તિ સૌરીપુર-માંથી મળી આવેલી, જે કાર્તિકે આગરા મોકલી આપી હતી : ૪૩૩

૧૦૮૫-૧૦૮૮ માં રાજ્ય હર્ષવંશ કાંબામાં વિદ્યમાન હતો, જેણે ત્યાં હર્ષવંશનું મંદિર બંધાવ્યું હતું : ૩૬૧

૧૦૮૮ માં આણુ ઉપર વિમલવસંકીની રચના કરનાર મંત્રી વિમલશાહને દિલ્હીપતિએ ૭૪ મોડેલ્યું હતું : ૩૫૩

૧૦૯૩ ના વૈશાખ સુદિ ૭ નો લેખ લક્ષમણી તીર્થના મુનાં શ્રીવજ્રપલસ્વામીના પચાસન ઉપર છે : ૩૧૩

૧૧ મા સૈકાથી પ્રાચીન આચાર-આચાર ગામ હોય એમ જણાય છે : ૩૩૫

—મા સૈકામાં પરમાર્ધત કવીશ્વર ધનપાલે 'સત્યપુરમંડન

- મહાનિશાસક નામક અપભ્રંશમાં રચેલા કાવ્યમાં આધારના જિનમંદિરનો ઉલ્લેખ છે : ૩૩૫
- મા સંક્રમાં મહુદામાં થયેલા પાંચ રાગ સુંદર જૈન-ધર્મી હતો : ૩૭૬
- મા સંક્રાની એક જિનમૂર્તિ પટણના મ્યુઝિયમમાં છે : ૪૮૦
- મા સંક્રાની એક પદ્માવતી દેવીની મૂર્તિ પટણા મ્યુઝિયમમાં છે : ૪૮૦
- મા સંક્રા પછીના દિલ્હીના જૈનોની વાસ્તવિક સ્થિતિનો ખ્યાલ જૈનોના સાહિત્યિક ઉલ્લેખો પરથી જાણવા મળે છે : ૩૫૨
- મા સંક્રામાં મહમુદ ગિઝનવીએ સારનાથ છતી લીધું : ૪૩૭
- મા સંક્રામાં શ્રીપ્રદ્યુમ્નસૂરિએ વાલિયરના રાગને પોતાની વાદ્યક્રિયા રંગિત કર્યો હતો : ૪૧૬
- મા સંક્રા પછી મથુરામાં જૈનધર્મની આયમતી કળા જોવાય છે : ૪૨૬
- ૧૧ — ૧૨ મી સદીમાં થયેલા શ્રીહર્ષ કવિએ તેમના 'નૈવેદ્યકાવ્ય' —માં જિહારના આવકાની અનુપમ ભક્તિનું ઉપમાન-દારા સૂચન કર્યું છે : ૪૭૪
- મી શતાબ્દી લગભગમાં દિલ્હીમાં બંધાયેલું એક જૈન મંદિર આજે કુતુબુદીન મસ્જિદમાં ફેરવાઈ ગયું છે; જેમાં જૈન મૂર્તિઓ અને સ્થાપત્ય સ્પષ્ટ રીતે પ્રતીત થાય છે : ૩૫૫
- મા સંક્રાની મૂર્તિ કુલ્પાકના જિનમંદિરમાં છે : ૩૯૭
- મી શતાબ્દીની લિપિવાળો લેખ અનકાઇની સુદા નં. ૪માં છે : ૩૮૩
- ૧૧ થી ૧૪ મી શતાબ્દી સુધીમાં દેશમાં જે આક્રમણો થયાં, તેનાથી મકાનો અને દેવાલયોનો જે ખ્વંસ થયો તેમાં જૈન મંદિરોની સંખ્યા વધારે હતી : ૩૧૨
- ૧૧૦૦ લગભગમાં પુનાલીનું શ્રીઆદીશ્વર જિનાલય બંધાયેલું છે : ૩૪૫
- ૧૧૦૨ માં થયેલા શ્રીનેમિચંદ્રસૂર શૌરીપુર તીર્થમાં યાત્રાએ આવ્યા હતા : ૪૩૨
- ૧૧૦૭ (સને ૧૦૫૦)માં અનંગપાલ નામના તોમર સરદારે દિલ્હીની સ્થાપના કરી એમ શ્રીજયચંદ્ર વિદ્યાલંકાર ઉલ્લેખે છે : ૩૫૨
- ૧૧૦૭ થી ૧૧૯૪ (ઇ. સ. ૧૦૫૦ થી ૧૧૩૭)માં વિદ્યમાન રામાનુજયાર્થે હૃદયસાલ શુદ્ધિદેવને પ્રભાવિત કરી પોતાનો શિષ્ય બનાવ્યો : ૩૭૭
- ૧૧૦૯ માં અનંગપાલ બીજાએ દિલ્હી વસાવ્યું એમ એક શિલાલેખ પરથી જાણાય છે : ૩૫૨

- ૧૧૧૨ ની સાલની એક જિનમૂર્તિ આવસ્તીના ખોદકામમાંથી મળી આવી છે : ૪૮૩
- ૧૧૧૫ માં એલચ રાગ એલચપુરની ગાદીએ આવ્યો : ૫૦૬
- ૧૧૧૯ ના ચૈત્ર સુદિ ૧૩ ના રોજનો લેખ રાજગૃહના શ્રીમુનિ-સુવતરવામીના મંદિરમાં આવેલી શ્રીનેમનાથ અને શ્રીમહાવીરસ્વામી ભગવાનની પ્રતિમાના પદ્માસનમાં છે : ૪૫૫
- ૧૧૨૪ ની સાલની એક શ્રીઋષભદેવની મૂર્તિ આવસ્તીના ખોદકામમાંથી મળી આવી છે : ૪૮૩
- ૧૧૨૫ ની સાલની એક શ્રીનેમનાથ પ્રભુની મૂર્તિ આવસ્તીના ખોદકામમાંથી મળી આવી છે : ૪૮૩
- ૧૧૩૨ ની સાલની એક જિનમૂર્તિ લખનૌના અગ્નયનઘરમાં છે : ૪૨૧
- ૧૧૩૩ નો લેખ ભાંદકના ચંડિકાના મંદિરમાંથી મળે છે : ૪૦૭
- ની સાલની એક શ્રીવિમલનાથ પ્રભુની મૂર્તિ આવસ્તીના ખોદકામમાંથી મળી આવી છે : ૪૮૩
- ૧૧૩૮ ના લેખવાળી એક જિનમૂર્તિ લખનૌના અગ્નયન-ઘરમાં છે : ૪૨૦
- ૧૧૪૨ ના મહા સુદિ ૫ ને રવિવારના રોજ વિજયસુદર્શનમાં મલધારી શ્રીઅલયદેવસૂરિએ સિરપુર — અંતરિક્ષાની પ્રતિષ્ઠા કરી : ૪૦૫
- ૧૧૫૦ (ઈ. સ. ૧૦૯૩)માં વાલિયરમાં એક સુંદર કારીગરી-યુક્ત જૈનમંદિરનું નિર્માણ થયું; એમ ફરગ્યુસન નોંધે છે : ૪૧૭
- ૧૧૫૬ ના મહા સુદિ ૧૪ ને શુક્રવારના લેખવાળી ધાતુપ્રતિમા પંચનખમાં આવેલા છરાના જૈન મંદિરમાં છે : ૩૬૭
- ૧૧૬૧ ના લેખવાળી ધાતુપ્રતિમા પંચનખના માલેર કાટગના શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનના મંદિરમાં છે : ૩૬૯
- ૧૧૬૭ માં એન્ડી સાધારણે શ્રીમહાવીરસ્વામી ભ. નું વિધિચૈત્ય ચિતોડમાં બંધાવ્યું : ૩૪૦
- ૧૧૬૯ નો એક લેખ ભાંદકમાં આવેલા તળાવ પાસેની ટેકરી ઉપરના એક મંદિરમાં છે : ૪૦૭
- ૧૧૭૬ ની સાલની શ્રીસુમતિનાથ ભગવાનની મૂર્તિ આવસ્તીના ખોદકામમાંથી મળી આવી છે : ૪૮૩
- ૧૧૮૨ ની સાલની શ્રીવિમલનાથ પ્રભુની મૂર્તિ આવસ્તીના ખોદકામમાંથી મળી આવી છે : ૪૮૩
- ૧૧૮૩ ના લેખવાળી એક ધાતુપ્રતિમા અંબાલાના જૈન મંદિરમાં છે : ૩૭૦
- ની સાલની એક જિનચરણ પાદુકા, જેના ઉપર મોટો લેખ કાતરેલો છે, તે પટણા મ્યુઝિયમમાં છે : ૪૮૦
- ૧૧૮૭ ના વૈશાખ સુદિ ૩ ને શુક્રવારનો લેખ સમેતશિખર પર આવેલ જળમંદિરમાંની ધાતુપ્રતિમા ઉપર છે : ૪૪૭

૧૧૯૨ ના ચૈત્ર વદિ ૪ ને રવિવારનો લેખ નાગદાના જૈન મંદિરમાં રહેલી એક મૂર્તિના પદ્માસન ઉપર લખેલો છે : ૩૩૭

૧૧૯૩ ની સાલનો લેખ રાજગૃહમાં આવેલા શ્રીમુનિસુવતરવામીના મંદિરમાં રહેલી એક ધાતુપ્રતિમા ઉપર છે : ૪૫૫

૧૧૯૪ માં શહાણુદીન ધોરીના સેનાપતિ કુતણુદીને સારનાથનાં દેવળોનો નાશ કર્યો : ૪૩૭

૧૧૯૫ માં બડોદામાં શ્રીપાર્શ્વનાથનું મંદિર બાંધવામાં આવેલું છે : ૩૪૫

૧૧૯૬ માં શ્રીજિનદત્તસુરિનો પદ્મહોત્સવ ચિતોડમાં થયો : ૩૪૦

૧૨ મી સદીમાં આવસ્તીના જિનમંદિરનો છૂર્ણોદ્ધાર થયો હશે એમ મળી આવેલા શિલાલેખોથી જણાય છે : ૪૮૩

—મા સૈકાના સુંદર નમૂનારૂપ શ્રીમહાવીર લગવાનની મૂર્તિ મધ્યપ્રદેશમાંથી મળી આવી છે : ૪૦૪

—મા સૈકામાં શ્રીઅભયદેવસુરિએ સેટી નદીના કિનારેથી સ્થાપન પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા પ્રગટ કરી હતી, જે હાલ ખંભાતમાં ગિરાજમાન છે : ૩૬૫

—મા સૈકા સુધી ગંગવંશીઓ ખીજે રથને પણ વિદ્યમાન હતા : ૩૭૫

—મા સૈકાના જૈન શિલાલેખો કોલ્હાપુરના અંબામાતાના મંદિરમાંથી મળી આવે છે : ૩૮૫

—મી શતાબ્દીમાં મલધારી શ્રીઅભયદેવસુરિએ સિરપુરમાં અંતરિક્ષ પાર્શ્વનાથની સ્થાપના કરી : ૪૦૪

—મી સદીમાં દક્ષિણમાં લિંગાયત ધર્મે જોર પકડ્યું, જેમાં વિજ્ઞાન નામના જૈન રાજવીના મંત્રી વસવરાયે મહારાજનો ભાગ લેખ્યો : ૩૯૬

—મી શતાબ્દીથી પ્રાચીન નહિ એવું સેમલિયાનું જિનાલય, તેમાં આવેલા મંડપના ચાર પ્રાચીન સ્તંભો ઉપરથી જણાય છે : ૩૧૬

—મી શતાબ્દી સુધી ચિતોડમાં ચૈત્યવાસીઓની પ્રજાતા હતી : ૩૪૦

—મી શતાબ્દીમાં સિદ્ધરાજ જયસિંહે પરમારો પાસેથી માળવાનું રાજ્ય લીધું ત્યારે ચિતોડનો કિલ્લો પણ તેના અધિકારમાં આવ્યો : ૩૩૯

—મા સૈકામાં આયડમાંના પાંચ જૈન મંદિરો પૈકી ચાર મંદિરો બંધાયા હોવાનું જણાય છે : ૩૩૬

૧૨-૧૩ મી શતાબ્દીમાં રીંગણોદમાં જૈનોની વસ્તી સારી હતી : ૩૧૭

—મા સૈકામાં શ્રીદેવેન્દ્રસુરિ અયોધ્યામાંના જિનમંદિર-માંથી ચાર જિનમૂર્તિઓ સેરિસા લઈ ગયા, તેમાંની એક ધારાસેનકમાં મૂકી હતી : ૪૬૭

—મા સૈકામાં અયોધ્યામાંથી જૈન વસ્તી સંભવતઃ ઘટી જવાના કારણે ૧૪ શ્રીદેવેન્દ્રસુરિ અયોધ્યા ૪ મૂર્તિઓ સેરિસા તરફ લઈ ગયા : ૪૬૭

૧૨૦૦ની સાલના લેખવાળી મૂર્તિ હરદ્વારથી મળી આવેલી તે લખર્ગીના અગ્નયગધરમાં છે : ૪૧૬

૧૨૦૩ નો લેખ ધારની અનિયાવાડીના ધરદેરાસરમાં રહેલી જિનપ્રતિમા ઉપર છે. ૩૩૩

૧૨૦૭ નો કુમારપાલ રાજના રાજકાળનો એક લેખ ચિતોડ ગદમાંથી મળી આવ્યો છે : ૩૩૯

—નો કુમારપાલ રાજનો શિલાલેખ સમિધેશ્વર મંદિરમાંથી મળી આવ્યો છે : ૩૪૨

૧૨૧૩ થી ૧૨૨૪ (ઈ. સ. ૧૧૫૬ થી ૧૧૬૭) માં રાજ્ય કરતો વિજ્ઞાનરાય રાજા જૈનધર્મી હતો : ૩૭૬

૧૨૧૬ માં કુમારપાલ રાજા (જૈનોના બાર વન સ્વીકારી) પરમાર્દત બન્યો : ૩૩૯

૧૨૧૯ નો લેખ રીંગણોદના જૈન મંદિરમાં રહેલી શ્રીસુપાર્શ્વનાથ જાની મૂર્તિ ઉપર છે : ૩૧૭

૧૨૨૩ માં શ્રીજિનચંદ્રસુરિ દિલ્હી નજીકના કોઈ ગામ પધાર્યા ત્યારે દિલ્હીનો રાજા મદનપાલ આવકસંઘ સાથે તેમના દર્શનાર્થે ગયો હતો અને સુરિજીને દિલ્હી પધારવા માટે આગ્રહભરી વિનંતી કરી હતી : ૩૫૩

—ના ભાદરવા સુદિ ૧૪ ના દિવસે શ્રીજિનચંદ્રસુરિ દિલ્હીમાં કાળધર્મ પામ્યા; એ સમયે દિલ્હીમાં શ્રીપાર્શ્વનાથનું મંદિર હતું : ૩૫૩

—ની સાલની એક ધાતુપ્રતિમા અદમદનગરમાં ગૂંજર-ગલીમાં આવેલા શ્રીઆદિનાથના મંદિરમાં છે : ૩૮૩

૧૨૨૫ ના અષાઢના ૯ ને રવિવારનો લેખ રીંગણોદની સરકારી કચેરીમાં સુરક્ષિત એક જૈન પરિકરના નીચેના ભાગ ઉપર છે : ૩૧૭

૧૨૩૧ લગભગમાં ચિતોડમાં શુદ્ધિવંશીઓનું રાજ્ય કાયમ થયું : ૩૪૦

૧૨૩૨ માં ચિતોડગઢ ઉપરની શૃંગારચોરીનું સ્થાપત્ય બનેલું છે : ૩૪૨

૧૨૩૩ માં શ્રીજિનપતિસુરિના કાકા માનદેવ શાહે ભરાવેલી અને શ્રીજિનપતિસુરિએ પ્રતિષ્ઠિત કરેલી શ્રીમહાવીરની મૂર્તિ કન્નાણ્ય નગરમાં સ્થાપન કરેલી હતી : ૩૭૭

૧૨૪૭ (ઈ. સ. ૧૧૯૦) સુધી હોયસાલ વસવાના રાજકર્તાઓએ બદામીમાં રાજ્ય કર્યું : ૩૮૭

—(ઈ. સ. ૧૧૯૦) થી ૧૪ મી શતાબ્દી સુધી દેવગિરિના યાદવોએ બદામીમાં રાજ્ય કર્યું : ૩૮૭

૧૨૫૩ (સને ૧૩૧૦)માં જયસિંહ ચોથા સુધી પરમારોની રાજવાની ધારામાં હતી : ૩૩૩

- ૧૨૫૬ માં બખ્ત્યારના પુત્ર મહમ્મદે બિહારના રાજા બોલિંદપાલને મારી નાખી બિહારનો ભાગ કર્યો : ૪૭૪
- ૧૨૬૦ ના જેઠ સુદિના દિવસનો શ્રીઅભયદેવસૂરિ પ્રતિષ્ઠિત લેખ પાવાપુરીના જળમંદિરમાંની એક ધાતુમૂર્તિ ઉપર છે : ૪૫૨
- ૧૨૬૧ ના લેખવાળી એક પાર્શ્વજિનપ્રતિમા પટણામાં આવેલા શ્રીસુત રાધાકૃષ્ણજી બલ્લાનના પ્રાચીન કલાસંરહમાં છે : ૪૭૯
- ૧૨૬૬ ની સાલનો જૈન લેખ ત્રિંગલવાડીના શુક્રમંદિરની ભીંત ઉપર છે : ૩૮૬
- ૧૨૬૮ (સને ૧૩૨૫) માં મહમ્મદ તઘલખે ધારાની એક નાની પહાડી પર દિલ્હો બંધાવ્યો હતો : ૩૩૩
- ૧૨૮૦ ના લેખવાળી ધાતુપ્રતિમા સિયાલકોટમાં કનકમંડીમાં આવેલા લાલા લખેશાહના ઘરદેરાસરમાં છે : ૩૫૬
- ૧૨૮૩ ની એક ધાતુપ્રતિમા હુધીઆનાના શ્રીસુપાર્શ્વનાથ મંદિરમાં છે : ૩૬૯
- ૧૨૯૧ (શક સં. ૧૧૫૬) નો એક લેખ ઇલુરામાં આવેલી ૩૫ મા નંબરની જૈન શુદ્ધિમાં છે : ૪૦૨
- ૧૨૯૬ ના ભાદરવા સુદિ ૫ ના દિનનો શિલાલેખ રીંગણાદના જૂના ઉપાશ્રયના લેખરામાં આવેલા એક પાટલ ઉપર છે : ૩૧૭
- ૧૩ મા સૈકામાં આઘાટના રાજાના મહામાત્ય જગતસિંહના સમયે હેમચંદ્ર નામના શ્રાવકે સમગ્ર આગમચથાને આઘાટમાં તાડપત્ર પર લખાવ્યાં હતાં : ૩૩૫
- મા સૈકાના અંતમાં કેસરિયાજીની મૂર્તિ ધૂલેવમાં લાવવામાં આવી એમ ‘ઈમ્પીરિયલ ગેઝેટિયર’ થી જાણવા મળે છે : ૩૪૭
- મા સૈકામાં કુલપાકતું પ્રાચીન તીર્થ નવા સ્વાંગમાં ઊભું થયું : ૩૯૬
- મી સદીમાં કુમારપાલ રાજાએ વીતલયપુરપત્તનનું ખોદકામ કરાવી ઉદાયનવાળી હવંતસ્વામીની પ્રતિમા અને ચંદ્રપ્રદીપતું શાસનપત્ર કઢાવ્યું હતું; જે પાછળથી પાટણમાં સ્ફટિકમય જિનપ્રાસાદમાં પ્રતિષ્ઠિત કરવામાં આવ્યાં : ૩૫૭
- મા સૈકામાં કુમારપાલે વીતલયપુરપત્તનનું ખોદકામ કરાવી હવંતસ્વામીની પ્રતિમા કઢાવી, એ હકીકત એ સમયે એમના પુરાતાત્વિક જ્ઞાનનો નિર્દેશ કરે છે : ૩૫૭
- મા સૈકામાં કાંગડામાં જૈન વસ્તી સારા પ્રમાણમાં હતી; એમ ‘ખરતરગચ્છ પદ્ધતી’ થી જાણાય છે : ૩૬૨
- મા સૈકામાં શુબરાતના મહામંત્રી વરપુલલ બંગાળના તીર્થોની યાત્રાએ આવેલા ત્યારે લાહ, ગાદા, મારુ, દાલા, અવંતી અને બંગાળના સંઘપતિઓ તેમને મળ્યા હતા : ૪૧૪

- મી સદીમાં પણ બંગાળના લાહ, ગાદા અને બીજા સ્થળે સંગઠિત જૈન સંઘના નેતાઓ મૌજુદ હતા : ૪૧૪
- મા સૈકામાં શૌરીપુર-ખટ્ટેશ્વરમાં શિવમંદિર બંધાયું એ પહેલાં આ સ્થળ જૈનોનું યાત્રાધામ હતું : ૪૩૩
- મી શતાબ્દીમાં રચાયેલા ‘સકલતીર્થ સ્તોત્ર’માં ગ્યાલિયરનો તીર્થ તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે : ૪૧૭
- મા સૈકામાં થયેલા શ્રીદેવેન્દ્રસૂરિ શૌરીપુર તીર્થમાં યાત્રાર્થે આવ્યા હતા : ૪૩૨
- મી સદી સુધી નાલંદાનું વિદ્યાપીઠ કાયમ હતું : ૪૪૮
- મા સૈકામાં થયેલા શ્રીદેવેન્દ્રસૂરિએ ‘વંદારુદ્ધતિ’માં સમેતશિખર ઉપરના જિનાલયનો ઉલ્લેખ કર્યો છે : ૪૪૪
- ૧૩ થી ૧૮મા સૈકા સુધી માંડવગઢના શ્રેષ્ઠીઓએ ભરાવેલી મૂર્તિઓ માંડવગઢ અને બીજા સ્થાને આજે પણ મૌજુદ છે : ૩૩૨
- ૧૩૦૦ લગભગમાં બિખડોદનું જિનાલય બંધાયેલું જણાય છે : ૩૧૬
- ૧૩૦૩, સં. ૧૩૪૧, સં. ૧૪૯૬ ના શિલાલેખો કરેલાના જિનાલયની પ્રતિમાઓ ઉપર છે : ૩૪૪
- ૧૩૦૪ (શક સં. ૧૧૬૯) નો લેખ ઇલુરામાં છોટા કૈલાસ નામે ઓળખાતી જૈન શુદ્ધિમાં છે : ૪૦૧
- ૧૩૦૫ માં અલ્લાઉદ્દીન ખિલજીએ માંડવગઢ પર અધિકાર કર્યો : ૩૩૦
- ના અપાડ સુદિ ૧૦ના રોજ શ્રીજિનલાલસૂરિએ ‘ખરતરગચ્છ શુર્વાવલી’ના પ્રથમ અંકની રચના દિલ્હીના શેઠ સાહુલીના પુત્ર હેમચંદ્રની પ્રાર્થનાથી કરી હતી : ૩૫૩
- ૧૩૦૯ ના માહ સુદિ ૧૦ના દિવસે પ્રદ્વાદનપુરમાં શ્રેષ્ઠી ક્ષેમસિંહના પિતા વિમલચંદ્રે ભરાવેલી શ્રીશાંતિનાથની પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા શ્રીજિનેશ્વરસૂરિએ કરી, તે પ્રતિમા નગરકોટ (કાંગડા)ના મંદિરમાં પધરાવવામાં આવી : ૩૬૨
- ૧૩૧૦ ના મહા સુદિ ૫ને સોમવારના લેખવાળી મૂર્તિ મંત્રી સંભાળીએ પ્રતિષ્ઠિત કરાવેલી, જે હાલ લક્ષમણીના મંદિરમાં છે : ૩૧૪
- ૧૩૧૧ માં દક્ષિણમાં દુષ્કાળ પડ્યો : ૩૭૭
- ૧૩૧૭ માં કુકસીનું જિનાલય બંધાયું એમ માનવામાં આવે છે : ૩૨૦
- ૧૩૨૦ માં દિલ્હીના શેઠ ભીમે પોતાની સૌભાગ્યદેવી નામની પુત્રી માંડવગઢના મંત્રી પેથડના પુત્ર ઝાંઝણ મંત્રી સાથે પરણી : ૩૫૩
- ૧૩૨૨ ની સાલની એક ધાતુપ્રતિમા કુંભોજ પાસે આવેલી બાહુલી પહાડી ઉપરના શ્રીજગવલ્લભ પાર્શ્વનાથના મંદિરમાં છે : ૩૮૪
- ૧૩૨૬ ના ચૈત્ર વદિ ૧૫ ને સોમવારનો શિલાલેખ કરેલાના

- જૈન મંદિરમાં છે, જેમાં 'કરહેણ' ગામનો ઉલ્લેખ છે : ૩૪૩, ૩૪૪
- ૧૩૨૮ ની સાક્ષી શ્રીશાંતિનાથ ભ. ની ધાતુપ્રતિમા ધારના બનિયાવાડીના ઘરદેરાસરમાં છે : ૩૩૩
- ૧૩૩૧ ના અષાઠ સુદિ ૧૩ના પુષ્ય નક્ષત્રમાં સંસ્કૃતભાષામાં લખાયેલા ૬૧ શ્લોકનો શિલાલેખ ચિતોડગઢ પરના સતીઓના મંદિરમાં છે : ૩૪૩
- ૧૩૩૨ માં શ્રીભક્તિર્તિએ 'બૃહત્કલ્પભાષ્ય' ઉપર ટીકા રચી : ટિ. ૩૨૨
- ૧૩૩૩ સં. ૧૪૬૫, સં. ૧૪૭૫, સં. ૧૪૭૬, સં. ૧૪૮૧, સં. ૧૪૮૩, સં. ૧૪૮૭, સં. ૧૬૬૫, સં. ૧૭૬૭, સં. ૧૯૬૬ સુધીના લેખો કુલપાદના મંદિરની મૂર્તિઓ ઉપરથી મળી આવે છે : ૩૯૬
- ૧૩૩૫ ના ફાગણ સુદિ ૫ના રોજ સુવરાજ અમરસિંહના સાંનિધ્યથી શ્રીઆદિનાથમંદિર પર ધ્વજરોપણ થયું હતું : ૩૪૦
- માં રાણી જયતલ્લદેવીએ ચિતોડ પર શ્યામ પાર્શ્વનાથનું મંદિર બંધાવ્યું : ૩૪૦, ૩૪૧
- ૧૩૩૯ ના પોષ વદિ ૧૨ ને સંગળવારે બયરોડ ગામમાં 'સંધ્યાવાર ભાષ્ય' નામક ગ્રંથની પ્રતિ લખવામાં આવી એની એક ગ્રંથની પુષ્પિકા મળે છે : ૩૨૧
- ૧૩૪૫ માં શરણદેવના પુત્ર વીરચંદ્રે શ્રેષ્ઠીએ સપરિવાર સમેત શિખર તીર્થમાં આવી, ત્યાંના મંદિરમાં સુખ્ય પ્રતિષ્ઠા શ્રીપરમાણંદસુરિ પાસે કરાવી : ૪૪૪
- ૧૩૪૮ (સને ૧૪૦૫) માં ધારામાં બંધાયેલી લાટની મરિજમાં જૈન ચિત્તોડે નેવા મળે છે : ૩૩૩
- ૧૩૪૯ માં મંત્રી ઝાંઝણે કરોડો રૂપિયાના ખર્ચે માંડવગઢથી શત્રુંજયનો સંઘ કાઢ્યો : ૩૩૦
- ૧૩૫૨ માં શ્રીરાજશેખરસુરિ રાજગૃહની યાત્રાએ આવ્યા : ૪૫૪
- માં શ્રીરાજશેખરસુરિ પોતાની શિષ્યમંડલી સાથે ઉદ્દગવિહાર-ગિહારમાં આવ્યા ત્યારે મહત્તિયાણુ જાતિના જૈનો અધિક સંખ્યામાં હતા : ૪૭૪
- ૧૩૫૩ ના ફાગણ વદિ ૫ ના રોજ રાજ સમરસિંહના રાજકાળમાં ચિતોડમાં અગિયાર જિનમંદિરોનાં છત્ર અને શ્રીસુનિસુવત્સ્વામી, શ્રીઆદિનાથ, શ્રીઅન્વિતનાથ અને શ્રીવાસુપૂજ્યસ્વામીની પ્રતિમાઓ સ્થાપન કરવામાં આવી : ૩૪૦
- ૧૩૫૬ ના શ્રાવણ વદિ ૧૩ ના દિવસનો એક લેખ નાગદાના જૈન મંદિરમાંથી મળી આવે છે : ૩૩૭
- ૧૩૫૯ ના મહા વદિ ૧૨ ને શુરવારનો શિલાલેખ બોડાદાના જિનાલયમાં રહેલી શ્રીઆદિનાથ ભ. ની પ્રતિમા ઉપર છે : ૩૪૫
- ૧૩૬૦ માં ચિતોડની લૂટ વખતે શૃંગારચોરીનું સ્થાપત્ય ખસિન થયું : ૩૪૨
- ૧૩૬૨ માં પ્રતિષ્ઠિત કરવામાં આવેલી મૂર્તિ ધારના બનિયાવાડીના ઘરદેરાસરમાં છે : ૩૩૩
- ૧૩૬૪ ના વૈશાખ સુદિ ૫ નો લેખ બોડાદાના જિનાલયમાં રહેલા વીશ વિહરમાન જિનપદ્ર ઉપર છે : ૩૪૫
- માં શ્રીજિનપ્રભસુરિએ 'વિવિધતીર્થકલ્પ' માંનો વૈભાર-ગિરિકલ્પ રચ્યો, જેમાં તેમણે જનમાહિતીનું વર્ણન કર્યું છે : ૪૫૪, ૪૬૧
- ૧૩૭૦ માં ઓઝોખ્યાની યાત્રા અને સરચૂ નદીના કિનારે સ્વર્ગદ્વાર હોવાનો ઉલ્લેખ શ્રીજિનપ્રભસુરિએ કર્યો છે : ૪૬૭
- ૧૩૭૫ ના ફાગણ વદિ ૭ ને સોગવારના દિવસે શ્રેષ્ઠી લાખાએ ભરાવેલી અને શ્રીપરમાણંદસુરિએ પ્રતિષ્ઠિત કરેલી ધાતુ-મૂર્તિ લાહોરના સેન્ટ્રલ મ્યુઝિયમમાં છે : ૩૬૦
- ૧૩૭૬ ના વૈશાખ સુદિ ૮ ના દિવસે સં. દેવરાજ દેસિએ શત્રુંજયની યાત્રા સંઘ સાથે કરી : ૩૫૩
- ૧૩૭૯ ના મારગશર વદિ ૯ ના લેખવાળું ધાતુનું સમવસરણ હાલાના શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનના મંદિરમાં છે : ૩૭૨
- ૧૩૮૦ માં દિલ્હીના શ્રીમાળતાતીય શેઠ રમપનિએ પોતાના પુત્ર ધર્મસિંહ, જેણે સમ્રાટ ગયાસુદ્દીન બાદશાહથી પ્રતિષ્ઠા મેળવી હતી, તેની દ્વારા શત્રુંજય, ગિરનાર આદિ તીર્થોની યાત્રા માટે બાદશાહ પાસેથી કરમાન મેળવ્યું અને વૈશાખ સુદિ ૭ ના રોજ પ્રસ્થાન કરી કાર્તિક વદિના રોજ દિલ્હી પાછા કર્યા હતા : ૩૫૩
- ના કાર્તિક સુદિ ૧૪ ના લેખવાળી અગ્નિશદેવીની ધાતુમૂર્તિ હાલાના શ્રીપાર્શ્વનાથ જૈન મંદિરમાં છે : ૩૭૨
- ૧૩૮૩ ના ફાગણ વદિ ૯ના રોજ શ્રીજિનકુશળસુરિએ બલોરમાં રાજગૃહના વૈભારગિરિ ઉપરના જિનાલયને યોગ્ય શ્રીમહાવીરસ્વામી આદિ અનેક જિનગિળોની પ્રતિષ્ઠા કરી : ૪૫૪
- ૧૩૮૪ નો એક લેખ જે દિલ્હી મ્યુઝિયમમાં છે, તેમાં તોમરવંશીઓએ દિલ્હી વસાવ્યાનો નિર્દેશ છે : ૩૫૨
- ૧૩૮૯ ના લેખવાળી પંચતીર્થોની પ્રતિમા આગરાના રોશન મહોલ્લામાં આવેલા શ્રીચિંતામણિ પાર્શ્વનાથના મંદિરમાં છે : ૪૩૯
- લગભગમાં શ્રીજિનપ્રભસુરિએ દિલ્હીની ભટ્ટારકસરઈ (પૌષધશાળા)માં પ્રવેશ કર્યો : ૩૫૩
- ના વૈશાખ સુદિ ૧૦ના રોજ દિલ્હીમાં ભટ્ટારકસરઈમાં શ્રીજિનપ્રભસુરિએ જિનચેત્યની પ્રતિષ્ઠા કરી : ૩૫૩
- ના ભાદરવા વદિ ૧૦ના રોજ શ્રીજિનપ્રભસુરિએ 'વિવિધતીર્થકલ્પ' નામનો ગ્રંથ હમ્મીર મહમ્મદના રાજકાળમાં દિલ્હીમાં પૂરો કર્યો : ૩૫૩
- ૧૪ મી (ઈ. સ. ની ૧૩) મી સદીના મધ્યભાગમાં

જયવર્મદેવ અથવા જયસિંહ (ત્રીજો) માંડવગઢનો રાજવી હતો : ૩૩૦

—મી શતાબ્દીમાં ચિતોડમાં થયેલા આક્રમણથી જૈન મંદિરોને ક્ષતિ પહોંચી : ૩૪૧

—મા સૈકામાં ચિતોડગઢ પરનો જૈન કીર્તિસ્તંભ બનાવવામાં આવ્યો હોય એમ જણાય છે : ૩૪૩

—મી સદીમાં મોકલ મહારાણા ચિતોડની રાજગાદીએ હતા : ૩૪૭

—મા સૈકામાં શ્વેતાંબર જૈનાચાર્યોએ કેસરિયાણ (ધૂલેવ)ના મંદિરોને છૂણોદાર કરાવ્યો : ૩૪૮

—મી શતાબ્દીમાં રચાયેલા ‘પ્રભાવકચરિત્ર’માં નાસિકચપુર—નાશિકનો ઉલ્લેખ છે : ૩૮૦

—મી સદીના જૈનેતર ‘સ્મૃતિરચન’ ગ્રંથમાં અંતરીક્ષ પાર્શ્વનાથનો ઉલ્લેખ કરેલો છે; જેથી એ સમયમાં આ તીર્થનો મહિમા વ્યાપક બની ચૂક્યો હતો એમ જણાય છે : ૪૦૬

—મી શતાબ્દીનો એક જૈન કાષ્ઠમંદિરનો અવશેષ પટણામાં આવેલા શ્રીયુત રાધાકૃષ્ણજી મહાનના પ્રાચીન કલા-સંગ્રહમાં છે : ૪૭૬

—મા સૈકા પહેલાંનું ખાચરાદ મનાય જો ખચરાડ એ જ ખાચરાદ હોય તો : ૩૨૧

—મા સૈકાના શ્રીજિનપ્રભસૂરિએ ‘વિવિધતીર્થકલ્પ’માં શ્રાવસ્તીનું વર્ણન આપ્યું છે : ૪૮૨

—મી સદીમાં થયેલા શ્રીજિનપ્રભસૂરિએ ‘વિવિધતીર્થકલ્પ’માં લાઘવસ્વામીગઢને શ્રીમહાવીર બના તીર્થરૂપે ઉલ્લેખ્યો છે : ૩૨૫

—મી સદીના શ્રીજિનપ્રભસૂરિએ સોપારામાં ન્વપમદેવનું મંદિર હોવાનું જણાવ્યું છે : ૩૭૮

—મા સૈકાના શ્રીજિનપ્રભસૂરિએ કુલપાકના માણિકચસ્વામી ન્વપમદેવનો ઇતિહાસ ‘વિવિધતીર્થકલ્પ’માં આપ્યો છે : ૩૬૫

—મા સૈકાના શ્રીજિનપ્રભસૂરિએ અંતરીક્ષ, ભાંદક, કુલપાક વગેરે તીર્થસ્થળોને સ્વયં નિહાળી તેનો ઇતિહાસ ‘વિવિધતીર્થકલ્પ’માં આલેખ્યો છે : ૪૦૪

—મી સદીના શ્રીજિનપ્રભસૂરિ કહે છે કે, અંતરીક્ષ પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ નીચેથી પહેલાં પાણિયારી સ્ત્રી નીકળી જાય એટલી એ પ્રતિમા અદ્ધર હતી; પરંતુ કલિયુગના પ્રભાવે અત્યારે અંગલૂણું નીકળે એટલી જ અદ્ધર રહે છે : ૪૦૪, ૪૦૫

—મા સૈકાના શ્રીજિનપ્રભસૂરિએ ‘વિવિધતીર્થકલ્પ’માં મથુરા તીર્થની માહિતી આપી છે : ૪૨૬

—મા સૈકાના શ્રીજિનપ્રભસૂરિ ‘વિવિધતીર્થકલ્પ’માં નોંધે છે કે, શૌરીપુરમાં શંખ રાજ્યએ ઉદાર કરાવેલા જિનાશ્વમી શ્રીનેમિનાથ પ્રભુ છે : ૪૩૨

—મા સૈકાના શ્રીજિનપ્રભસૂરિ કારી—ગનારસ આવ્યા ત્યારે એ નગરી ચાર વિભાગમાં વહેંચાયેલી હતી : ૪૩૫

—મા સૈકામાં થયેલા શ્રીજિનપ્રભસૂરિએ ચંદ્રપુરીનો ઉલ્લેખ કર્યો છે આથી જૈનો એ સમયમાં પણ એ તીર્થની યાદ જુદ્યા નહોતા : ૪૩૬

—મા સૈકાના યાત્રી શ્રીજિનપ્રભસૂરિ ‘વિવિધતીર્થકલ્પ’માં જણાવે છે કે, નાલંદા—કુંડલપુરમાં અગાઉ મેઘનાદ ક્ષેત્રપાલનું અને કલ્યાણક સ્તૂપ પાસે શ્રીગૌતમસ્વામીનું સ્થાન હતું : ૪૪૮

—સૈકાના યાત્રી શ્રીજિનપ્રભસૂરિએ ‘વિવિધતીર્થકલ્પ’માં હસ્તિનાપુરનું વર્ણન આપ્યું છે : ૪૬૪

—મી શતાબ્દીના શ્રીજિનપ્રભસૂરિએ ‘વિવિધતીર્થકલ્પ’માં પ્રાચીનકાળની અયોધ્યાની કેટલીક ઘટનાઓ આલેખી છે : ૪૬૬

—મા સૈકામાં અસ્લાહાબાદમાં શ્રીશીતલનાથનું જિન-મંદિર હતું એમ શ્રીજિનપ્રભસૂરિ નોંધે છે : ૪૬૮

—મી સદીમાં કૌશાંબીની સ્થિતિ કેવી હતી તેનો ખ્યાલ શ્રીજિનપ્રભસૂરિએ ‘વિવિધતીર્થકલ્પ’માં કરાવ્યો છે : ૪૭૦

—મા સૈકાના શ્રીજિનપ્રભસૂરિ પોતાના ‘વિવિધતીર્થકલ્પ’માં મિથિલાનું વર્ણન આપે છે : ૪૮૫

—મા સૈકામાં જગજ નામે ઝોળખાતા નગરમાં શ્રીમલ્લિનાથ અને શ્રીનેમિનાથ ભગવાનનાં એ જિન-મંદિરો હતાં એમ ‘વિવિધતીર્થકલ્પ’ના વર્ણનથી જણાય છે : ૪૮૫

—મા સૈકામાં ચંપાનગરી પતનશીલ અવસ્થામાં હતી એમ ‘વિવિધતીર્થકલ્પ’થી જણાય છે : ૪૮૭

૧૪-૧૫ મી શતાબ્દીમાં કેસરિયાણ (ધૂલેવ) ના મંદિરોને છૂણોદાર થયો : ૩૪૭

૧૪ થી ૧૮ મા સૈકા સુધી લિંગાયત ધર્મ—વીરશૈવ ધર્મ દક્ષિણમાં રાજધર્મ બન્યો : ૩૭૬

૧૪૦૮ નો શ્રીજિનભદ્રસૂરિનો નિર્દેશ કરતો એક શિલાલેખ ચિતોડગઢ પર આવેલી સુકાશલ સુનિની ગુફામાં છે : ૩૪૩

૧૪૧૨ ના અષાઢ વદિ ૬ નો મોટો શિલાલેખ રાજગિરમાં આવેલા શાંતિભવનમાં સુરક્ષિત છે : ૪૫૭

—ના એક પ્રશસ્તિલેખથી જણાય છે કે વિપુલગિરિ પર શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું મંદિર ૬ મંડનના પુત્ર દેવરાજ અને વચ્છરાજે બંધાવ્યું હતું : ૪૫૪

૧૪૧૫ માં શ્રીજિનોદયસૂરિનો પ્રવેશમહોત્સવ દિલ્હીના શ્રીમાલ શા. રતના અને પૂનાએ કર્યો : ૩૫૩

૧૪૨૫ (ઈ. સ. ૧૬૩૮) ના એક લેખથી જણાય છે કે, દક્ષિણના વૈષ્ણવોએ પણ જૈનધર્મ ઉપર જૂલમ ગુજાર્યો હતો : ૩૭૭

- ૧૪૨૭ ના માગશર માસમાં શ્રીજ્ઞયાનંદ મુનિએ રચેલી 'પ્રવાસગીતિ' માં લક્ષ્મણીનું વર્ણન કરેલું છે : ૩૧૩
- ૧૪૩૧ ના વૈશાખ સુદિ ૩ ને શુક્રવારનો એક શિલાલેખ કેસરિયાળ (ધૂલેવ)ના મંદિરમાં વિદ્યમાન છે : ૩૪૭
- માં શ્રીલોકહિતાચાર્યે રાજગૃહ આવી પાંચે પહાડીઓની યાત્રા કરી હતી : ૪૫૪
- માં રાજગૃહના વિપુલપર્વત ઉપર એક જિનાલયની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવેલી એમ 'વિજ્ઞાપ્તિમહાલેખ' થી જાણવા મળે છે : ૪૫૭
- ૧૪૩૬ કે ૧૪૪૩ (સાકે ૧૩૦૧ કે ૧૩૦૮)ની સાલનો ખંડિત શિલાલેખ ભાંદકના બદનાગના મંદિરની બહાર પડેલો છે : ૪૦૭
- ૧૪૩૮, સં. ૧૫૧૯ ના લેખો પણ કેસરિયાળ (ધૂલેવ)ના મંદિરમાંથી મળે છે : ૩૪૮
- ૧૪૬૦ ની આસપાસ શ્રીનયચંદ્રસૂરિએ 'હમ્મીરમહાકાવ્ય' નામે ગ્રંથ આલિયરમાં રચ્યો : ૪૧૭
- ૧૪૬૪ ની સાલનો લેખ પૂનાના સોલાપુર બજારમાં આવેલા શ્રીશાંતિનાથ મંદિરના મૂળનાયક ઉપર છે : ૩૭૯
- ૧૪૬૯, સં. ૧૫૦૫, સં. ૧૫૧૦, સં. ૧૫૧૩, સં. ૧૫૩૬ ના લેખો ચિતોડગઢ પરના સતત્રીસ દેવરી નામે એળખતા જૈન મંદિરમાંથી મળી આવે છે : ૩૪૨
- ૧૪૭૨ માં સંગ્રામ સોનીએ મગસી પાર્શ્વનાથનો ચિંત્રપ્રાસાદ નિર્મિત કર્યો : ૩૧૯
- ૧૪૭૭ નો લેખ કુંડલપુરના જિનાલયની એક મૂર્તિ ઉપર છે, એ પ્રાચીન મૂર્તિ ઉપર પાછળથી કોતરાયેલા હોવાનું જણાય છે : ૪૪૯
- ૧૪૭૯(?) માં પાટણમાં લખાયેલી ૩૫ ચિત્રોવાળી 'કલ્પસૂત્ર'ની એક પ્રતિ છરાના હસ્તલિખિત લંડારમાં છે : ૩૬૮
- ૧૪૮૦ ની સાલનો શિલાલેખ કુંડલપુરના શ્રીમહાવીર મંદિરના દ્વારમાં મંગલમૂર્તિ ઉપર છે : ૩૪૬
- ૧૪૮૪ માં શ્રીજ્ઞયાનંદ ઉપાધ્યાયે રચેલી 'વિજ્ઞાપ્તિત્રિવેણી' થી કાંગડાની મહાતીર્થરૂપે પ્રસિદ્ધિ હોવાનું જણાય છે; અને ફરીદકોટથી કાંગડા સુધીનાં ગામોમાં જૈનો અને જૈન મંદિરોની સ્થિતિનું વર્ણન તેમાંથી જાણવા મળે છે : ૩૬૨, ૩૬૮
- માં ખરતરગચ્છીય ઉપાધ્યાય શ્રીજ્ઞયાનંદ ગણિ જૈન સંઘ સાથે પંચમનાં વિવિધ સ્થાનોમાં ફર્યા હતા : ૩૫૧
- માં કાંગડામાં ૪ જૈન મંદિરો મોલુદ હોવાનું 'વિજ્ઞાપ્તિત્રિવેણી' થી જાણાય છે : ૩૬૨
- માં શ્રીજ્ઞયાનંદ ઉપાધ્યાયે ફરીદકોટમાં ચતુર્માસ કર્યું હતું : ૩૬૮
- માં રચાયેલી 'વિજ્ઞાપ્તિત્રિવેણી' માં વર્ણન છે કે,

- શ્રીનેમિનાથ ભ. ના સમયમાં રાવન મુશર્મે કાંગડામાં શ્રીઆદિનાથ ભ. ની મૂર્તિ સ્થાપન કરી હતી : ૩૬૧
- ૧૪૮૬ ના મહા સુદિ ૧૧ ને શનિવારે આશવાત્ત રાંગીગોત્રીય શેઠ જોહિરથે અને શ્રીજ્ઞયાનંદસૂરિએ પ્રતિષ્ઠિત કરેલું શ્રીશાંતિનાથ ભ. નું ચિંત્ર બરાચું, તે ધાતુમૂર્તિ લાહેરના સેટ્રલ મ્યુઝિયમમાં છે : ૩૬૦
- ૧૪૯૨ સુધી એટલે હોશંગ ગાદશાહના સમય સુધી મંત્રી ઝાંઝુના છ પુત્રો રાજ્યમાં અધિકારો ભોગવતા હતા : ૩૩૦
- ૧૪૯૨ થી ૧૫૨૫ સુધી મહમુદ ખિલજીએ માંડવગઢમાં રાજ્ય કર્યું : ૩૩૦
- ૧૪૯૪ ના માહ સુદિ ૧૧ ને શુક્રવારનો લેખ નાગદાના જૈન મંદિરના મૂળનાયકના પરિકર ઉપર છે : ૩૩૭
- માં શ્રેષ્ઠી શુભરાજના પુત્ર ગાલોએ ચિતોડગઢ પરના શ્રીમહાવીરસ્વામીના મંદિરનો છર્ણોદાર કરાવ્યો : ૩૪૩
- ૧૪૯૭ માં રચાયેલી 'નગરકોટ ચંત્રલપરિપાટી' માંથી જાણાય છે કે, કાંગડામાં ૫ જૈન મંદિરો હતાં : ૩૬૨
- ૧૫ મી શતાબ્દીમાં લક્ષ્મણીપુરમાં આવકાનાં ૨૦૦૦ ઘરો અને ૧૦૧ શિખરચંદી જિનાલયો હતાં : ૩૧૩
- મી શતાબ્દી સુધી રીંગણાદમાં મોટાં જૈન મંદિરો મોલુદ હતાં : ૩૧૭
- મી શતાબ્દીમાં સંગ્રામ સોનીએ મંદોરમાં જિનમંદિર બંધાવ્યું હતું : ૩૧૯
- મા સૈદામાં શ્રેષ્ઠી વીસલે ચિતોડમાં શ્રીચિંતાસનાથ પ્રાસાદ બંધાવ્યો : ૩૪૦
- મા સૈદામાં શ્રેષ્ઠી શુભરાજના પુત્ર ગાલે ચિતોડગઢમાં કીર્તિસ્તંભની પાસે જ એક મોટું જિનમંદિર બંધાવી શ્રીભોમચંદ્રસૂરિના હાથે પ્રતિષ્ઠા કરાવી : ૩૪૦
- મી શતાબ્દીમાં ચિતોડમાં જૈનોએ પાછી જહોજલાલી મેળવી લીધી : ૩૪૧
- મી શતાબ્દીની એક જૈન 'તીર્થમાળા'માં દિલ્હીમાં ૪ જિન મંદિરો હોવાનો ઉલ્લેખ છે : ૩૫૪
- મા સૈદાના લેખવાળી મોટા ભાગની ધાતુપ્રતિમાઓ અંજાવાના જૈન મંદિરમાં છે. ૩૭૦
- મી શતાબ્દીમાં રચાયેલી 'વિજ્ઞાપ્તિત્રિવેણી'માં આલિયરમાં ધીરરાજે બંધાવેલા મંદિરનો ઉલ્લેખ કરેલો છે : ૪૧૭
- મી શતાબ્દીમાં દિગંજરોએ આલિયરના સ્થળને પોતાના પ્રભાવમાં લીધું : ૪૧૭
- મી શતાબ્દીમાં ગહલોલ લોદીએ નવીન શહેર આગરાનો પાયો નાખ્યો : ૪૩૮
- મી શતાબ્દીમાં શ્રીજિનવર્ધનસૂરિએ રચેલી 'તીર્થ-માળા'માં રાજગૃહ તીર્થનું સુંદર વર્ણન કર્યું છે : ૪૫૪.

- મી શતાબ્દીમાં રાજગૃહમાં વિપુલગિરિ ઉપર એ જિનાલયો હતો : ૪૫૭
- ૧૫-૧૬ મી શતાબ્દીમાં માળવામાં જૈન મંદિરોનો પુનરુદ્ધાર થયો : ૩૧૨
- મી શતાબ્દી સુધી પંચજ્યમાં જૈન મંદિરો બરાબર હયાત હતાં : ૩૫૧
- ૧૫૦૨ માં શ્રેષ્ઠ સંત્રામસિંહ સોનીએ 'હુદ્દિસાગર' નામનો ગ્રંથ રચ્યો : ૩૩૦
- ૧૫૦૩ નો લેખ પૂનામાં વાનવડી ખતરમાં આવેલા શ્રીઆદિનાથ મંદિરના મૂળનાયક ઉપર છે : ૩૭૯
- ૧૫૦૪ ના ફાગણ સુદિ ૯ નો લેખ રાજગૃહના સ્વર્ણગિરિ ઉપર આવેલા શ્રીઆદિનાથ ભગવાનના મંદિરના મૂળનાયક ઉપર છે : ૪૫૯
- માં રાજગૃહના રત્નગિરિ ઉપર આવેલા શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનના મંદિરના મૂળનાયકની પ્રતિષ્ઠા થઈ : ૪૫૮
- મા રાજગિરમાં આવેલા શ્રીમુનિસુવ્રતસ્વામીના મંદિરના મૂળનાયકની પ્રતિષ્ઠા થઈ છે; અને શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનની પણ પ્રતિષ્ઠા એ જ સાલમાં થયેલી છે : ૪૫૫
- માં શ્રીશુભશીલ ગણિએ રાજગૃહ અને ત્યાંની પાંચે પહાડી પરનાં જિનાલયોમાં જિંઓની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી : ૪૫૪
- ૧૫૦૫ માં શ્રીસોમધર્મગણિએ 'ઉપદેશસત્તિ'માં પણ અંતરીક્ષ પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ તદ્દન અદ્ધર હોવાની વાત જણાવી છે : ૪૦૫
- માં કુંભારાણાના ખમ્મનચી વેલાક શ્રેષ્ઠિએ ચિતોડગઢ પરના શૃંગારચોરીના જિનમંદિરનો છર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો : ૩૪૨
- કુંભારાણાના ભંડારી શ્રેષ્ઠિ વેલાકે ચિતોડમાં ગઢ ઉપર પુરાણ ખડિત મંદિરના સ્થાને શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનનું અષ્ટાપદ નામે ચૈત્ય બંધાવી ખરતરગચ્છીય શ્રીજિનસેનસૂરિ પાસે પ્રતિષ્ઠા કરાવી : ૩૪૦
- ૧૫૦૯ નો લેખ ક્ષત્રિયકુંડમાં આવેલા દીક્ષામંદિરના મૂળનાયક ઉપર છે : ૪૯૪
- ૧૫૧૮ નો લેખ, અચલગઢના શ્રીઆદિનાથ મંદિરમાં ૧૨૦ મણની ધાતુપ્રતિમા મંત્રી શાલાશાહે બાઈએ ભરાવ્યા સંબંધે છે : ૨૧૦ ૩૪૬
- ૧૫૨૩ નો એક પ્રતિમાલેખ કાંગડામાં આવેલા ખડિત જિનાલયમાં રહેલા ખાલી પખાસન ઉપર છે : ૩૬૧
- નો એક લેખ ગદગમાં કાપડ મારકીટમાં આવેલા શ્રીશ્રેયાંસનાથના મંદિરના મૂળનાયક ઉપર છે : ૩૮૭
- ૧૫૨૪ ના અષાઢ સુદિ ૧૩નો લેખ વૈભારગિરિ ઉપર આવેલા એક શિખરખંધી જિનાલયમાં રહેલી ધના-શાલિભદ્રની મૂર્તિઓ નીચે કાતરેલો છે : ૪૬૩
- માં શ્રીમાલ ત્રાયક છીતમલે વૈભારગિરિના શિખર પર ધના-શાલિભદ્ર અને અગિયાર ગણધરોની પાદુકાઓની પ્રતિષ્ઠા શ્રીજિનભદ્રસૂરિ પાસે કરાવી હતી : ૪૫૪
- માં શ્રીપ્રતિષ્ઠાસોમે 'સોમસૌભાગ્યકાવ્ય' રચ્યું : ૩૪૦
- ૧૫૨૫ નો લેખ આંતરી ગામમાં મંત્રી શાલાશાહે બંધાવેલા શ્રીશાંતિનાથ જિનાલયમાં છે : ૨૧૦ ૩૪૬
- ૧૫૨૫ થી ૧૫૫૬ સુધી માંડવગઢમાં ગયાસુદીન બાદશાહ રાજ્ય કરતો હતો : ૩૩૦
- ૧૫૨૬ માં કુંગરપુરમાં ત્યાંના નિવાસી વીસા હુંબઝાતીય સ્વેતાંબર જૈન શ્રેષ્ઠ શામળદાસ દાખરાએ શ્રીઆદિનાથ ભંનું મંદિર બંધાવ્યું : ૩૪૬
- ૧૫૨૮ ના આસો સુદિ ૫ ના દિવસે તુંગિયાપત્તનનાં શ્રીપરમ-દેવાર્થે 'મહાવીરજિનશ્રાદ્ધકૃત્તક' લખ્યું એવો તેની પુષ્પિકામાં ઉલ્લેખ છે : ૩૨૦
- ૧૫૨૯ નો એક લેખ કુંગરપુરના શ્રીઆદિનાથ જિનાલયની પ્રતિમા ઉપર છે : ૩૪૬
- ૧૫૩૬ નો લેખ ગ્વાલિયરના છોટા ખતરમાં આવેલા ચતિછના ઉપાશ્રય પાસેના શ્રીમુનિસુવ્રતસ્વામીના મંદિરમાંના મૂળનાયક ઉપર છે : ૪૧૭
- ૧૫૩૭ ના વૈશાખ સુદિ ૧૦ ના લેખવાળી એક ધાતુપ્રતિમા નાભાના બંધ પડેલા જૈન મંદિરમાં છે : ૩૬૯
- ૧૫૪૨ ના લેખો મગસીની કેટલીક પ્રતિમાઓ ઉપર મૌસુદ છે : ૩૨૦
- માં મંત્રી ગોપાલે માંડવગઢથી તારાપુર જતાં રસ્તામાં સ્પર્ધકુંડ બંધાવ્યો : ૩૩૦
- ૧૫૪૩ ના શ્રાવણ સુદિ ૩ ને સોમવારે ખાતરોદમાં શ્રીમરુ-વિજયજીએ શ્રીઆદિનાથ જિનની પ્રતિષ્ઠા કરી એવો લેખ ખાતરોદમાં આવેલા ભરેવરા જિનાલયમાં છે : ૩૨૧
- ના લેખો સેમલિયાના જિનાલયમાં છે : ૩૧૬
- ૧૫૪૪ ના વૈશાખ સુદિ ૩ ને મંગળવારે ખાતરોદના માલવી ગ્રંથે શ્રીપાર્શ્વનાથની મૂર્તિ ભરાવી અને તેની શ્રીજિનપ્રભસૂરિ પાસે પ્રતિષ્ઠા કરાવી એવો લેખ ખાતરોદના માલવી જૈનોના ઘરદેરાસરના મૂળનાયક ઉપર છે : ૩૨૨
- ૧૫૪૬ નો લેખ પૂનામાં શ્રીગોડીપાર્શ્વનાથ મંદિરમાં રહેલી ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ ઉપર છે : ૩૭૯
- ૧૫૪૭ નો લેખ માંડવગઢના શ્રીસુપાર્શ્વનાથ મંદિરના મુનાબની ધાતુમૂર્તિ ઉપર છે, જે શ્રેષ્ઠ સંત્રામ સોનીના વંશજોએ ભરાવેલી છે : ૩૩૧
- ૧૫૪૮ ના મહા વદિ ૩ ને મંગળવારનો એક લેખ અમીઝરાના જૈન મંદિરમાં છે : ૩૨૮
- નો લેખ નાશિકની પાર્શ્વનાથ ગલીમાં આવેલા શ્રીપાર્શ્વનાથના મંદિરના મૂળનાયક ઉપર છે : ૩૮૦

—તો લેખ રામનગરના જૈન મંદિરના મૂળનાયક ઉપર છે : ૩૫૭

૧૫૪૯ ના જ્ઞેઃ સુદિ ૫ ને રવિવારના લેખવાળી ધાતુપ્રતિમા નાસાના બંધ પડેલા જૈન મંદિરમાં છે : ૩૬૯

૧૫૫૧ ના વૈશાખ સુદિ ૬ ને શુક્રવારે મંત્રી ગોપાલે તારાપુર-માંથી શ્રીસુપાર્શ્વનાથનું મંદિર બંધાવ્યું : ૩૩૦

—માં ગયાસુદીન ગાદશાહના મંત્રી ગોપાલ ક્રેશીએ તારાપુરમાં જિનમંદિર બંધાવ્યાનો ઉલ્લેખ આજે પણ ત્યાંના પ્રતિમા વિનાના મંદિરમાં મોલુદ છે : ૩૩૨

૧૫૫૬ માં પં. શ્રીહંસસોમે પ્રયાગ-અસ્વાહાગાદના કિલ્લામાં આવેલા અક્ષયવટની યાત્રા કરી : ૪૬૮

—માં જ્યારે પં. હંસસોમ કૌશાંબી આવ્યા ત્યારે ત્યાંના જિનમંદિરમાં ૬૪ જિનપ્રતિમાઓ હતી : ૪૭૧

—માં પં. શ્રીહંસસોમ મુનિએ રાજગૃહની મહત્તાનું વર્ણન પેતાની ‘તીર્થમાળા’માં નોંધ્યું છે : ૪૫૮, ૪૫૬

—માં રચાયેલી અને પછીની તીર્થમાળાઓમાં રાજગૃહના ઉલ્લેખો ઉપર ચોમુખજીનું જિનાલય હતું એવી નોંધ મળે છે : ૪૫૮

૧૫૫૬ થી ૧૫૬૭ માં નાસિરુદ્દીન ખિલજી માંડવગઢનો રાજા હતો : ૩૩૧

—માં વિદ્યમાન પં. શ્રીહંસસોમ ગણિએ કુંડલપુર-નાલંદામાં ૧૬ જિનાલયો હોવાની નોંધ આપેલી છે : ૪૪૮

—ના પં. શ્રીહંસસોમે વૈભારગિરિ ઉપર ૨૪ જિનાલયો હોવાનું જણાવ્યું છે : ૪૬૧

૧૫૬૬ (શક. સં. ૧૪૩૧)ની સાલનો જૈન લેખ કાંગડામાંના કાલોદિનીના મંદિરમાંથી ડો. ઈનિંગ્સને મળેલી લીધો હતો : ૩૬૧

—તો લેખ પૂના કેંપમાં આવેલા કોરોગાંવ રોડ નં. ૬ના શ્રીપાર્શ્વનાથ મંદિરના મૂળનાયક ઉપર છે : ૩૭૯

—માં શ્રીજયહેમે ચિતોડની ‘ચૈત્યપરિપાટી’ રચી : ૩૪૧

૧૫૬૮ માં ક્રેશી મેઘરાજે માંડવગઢના કિલ્લા ઉપર એક વિશાળ જિનમંદિર બંધાવ્યું હતું : ૩૩૧

૧૫૬૯ માં મખ્દૂમશાહની કબર બિહારમાં અનેતાં તેને બિહાર-શરીફ નામ આપવામાં આવ્યું : ૪૭૪

૧૫૭૩ માં શ્રીહર્ષપ્રભોદના શિષ્ય ગયંદીએ ચિતોડની ‘તીર્થમાળા’ રચી : ૩૪૧

—માં શ્રીજિતેન્દ્રસૂરિએ ગડોદાના જિનાલયના મૂળનાંની કરી પ્રતિષ્ઠા કરી : ૩૪૫

૧૫૮૫ માં શ્રીલાલજયસમયે રચેલ ‘અંતરીક્ષ પાર્શ્વનાથ છંદ’માં અંતરીક્ષ પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ, તીર્થની સ્થાપના અને મૂર્તિના અદર રહેલા વિશે સુંદર વર્ણન આપ્યું છે : ૪૦૫

૧૫૮૭ માં સુતુંજયનો સોળમો ઉદ્ધાર કરાવનાર અઘાવતવંશજ મંત્રીશ્વર કર્મચંદ્ર ચિતોડમાં રહેતા હતા : ૩૪૧

૧૫૯૧ માં લખાયેલી ‘અનુત્તરાવવાઈ’ યુક્તની પ્રતિ, જે અમૃત-સરમાં છે, તેમાં લાહોરને લાહાવડ નામથી ઓળખાવ્યું છે : ૨૦ ૩૫૮

૧૬ મી શતાબ્દીમાં માળવામાં જે જૈન, શૈવ અને વૈષ્ણવ મંદિરોનું નિર્માણ થયું તેમાં જૈન સ્થાપત્યકળાની જ છાપ વધારે નજરે આવે છે : ૩૧૨

—મી શતાબ્દી પછીના કોઈ ભરૂંદર વિષેલમાં તેમાંના કિલ્લાયે જિનમંદિરો ધરાશાયી થયાં : ૩૧૪

—મા સૈદા સુધી ધારમાં જૈનોની સારી વસ્તી હતી : ૩૩૩

—મી શતાબ્દીમાં ચિતોડમાં બીજી જિનાલયો હતાં એમ એ સમયની ‘તીર્થમાળા’ઓ ઉપરથી જણાય છે : ૩૪૧

—મા સૈદામાં ઓશવાલ મંત્રી શાશાશહે થાણા ગામનો કોટ બંધાવ્યો : ૩૪૬

—મા સૈદામાં—અકબરના સમયે લાહોરમાં દુર્જનસાલ-સિંહ અને મંત્રી કર્મચંદ્ર નામે એ મુખ્ય આવકો હતો : ૩૫૮

—મા સૈદામાં મંત્રી કર્મચંદ્રે મથુરાના જિનાલયનો છૂણોદ્ધાર કરાવ્યો : ૪૨૬

—મી સદીમાં અને તે પછી કૌશાંબી આવેલા યાત્રી-ઓએ એ નગરનો ખ્યાલ પોતાપોતાની ‘તીર્થમાળા’માં કરાવ્યો છે : ૬૭૧

૧૬-૧૭ મા સૈદાના લેખવાળી તીર્થકરોની ધાતુપ્રતિમાઓ પટણામાં આવેલા શ્રીયુત રાધાકૃષ્ણજી જ્ઞાનના પ્રાચીન કળાસંગ્રહમાં છે : ૪૭૯

—મી શતાબ્દીમાં લક્ષમણી ભારે જાહોજલાલી ભોગવતું હતું : ૪૧૩

—મી શતાબ્દી સુધીમાં લક્ષમણીપુરનો મહિમા જૈનોને જણીતો હતો : ૩૧૩

૧૬૦૦ લગભગમાં રતલાગમાં શ્રીઅગરજી યતિએ શ્રીશાંતિ-નાથ ભ. તું આવન જિનાલય બંધાવ્યું : ૩૧૫

૧૬૦૬ ના મહા સુદિ ૫ ને રવિવારનો લેખ અનુના જૈન મંદિરના મૂળનાયકની પ્રતિમા ઉપર છે : ૩૦૬

—તો શિલાલેખ ડેરાગાજીખાનના જૈન મંદિરના મૂળ-નાયક ઉપર છે : ૩૬૭

૧૬૧૧ થી ૧૮૬૩ ના લેખોવાળી પ્રતિમાઓ કેસરિયાજી (ધૂલેવ)ના મંદિરમાં વિદ્યમાન છે : ૩૪૮

૧૬૧૭ ના વૈશાખ સુદિ ૩ ને શનિવારનો લેખ અયોધ્યાના જૈન મંદિરમાં રહેલી એક પ્રતિમા ઉપર છે : ૪૬૭

૧૬૨૭ માં શ્રીજિનચંદ્રસૂરિએ હસ્તિનાપુરમાં ૪ સ્તંભો હોવાની હકીકત પોતાના 'વિહારપત્ર'માં આપી છે : ૪૬૫

૧૬૩૨ (ઈ.સ. ૧૫૭૫)માં સમ્રાટ અકબરે અલ્લાહાબાદમાં દિલ્લો બંધાવી શહેરને આબાદ કર્યું : ૪૬૯

૧૬૩૪ પછી કંઈક સમય સુધી કાંગડા મહાતીર્થની યાત્રાર્થે સાધુઓ આવતા હતા : ૩૬૨

૧૬૩૯ માં સમ્રાટ અકબરે શ્રીહીરવિજયસૂરિને ગુજરાતથી રાજધાનીમાં ખોલાવી જૈનધર્મના સિદ્ધાંતો જાણ્યા હતા : ૩૫૯

-માં શ્રીહીરવિજયસૂરિ બાદશાહ અકબરને પ્રતિબોધ કરવા ફતેહપુરસિક્રીમાં આવ્યા : ૪૩૮

-માં આગરાના રોશન મહોલ્લામાં આવેલા શ્રીચિંતા-મણિ પાર્શ્વનાથ મંદિરની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી : ૪૩૯

૧૬૪૦ માં શ્રીહીરવિજયસૂરિ શૌરીપુર તીર્થની યાત્રાએ સંઘ સાથે આવ્યા હતા : ૪૩૨

૧૬૪૫ ના વૈશાખ સુદિ ૩ ને ગુરુવારે પ્રતિષ્ઠિત કરેલાં મોટાં ચરણુચુગલ પાવાપુરીના ગામ-મંદિરમાં છે : ૪૫૧

-ના વૈશાખ સુદિ ૩ નો લેખ પાવાપુરીના ગામ-મંદિરમાં મૂળનાયકની જમણી તરફની ચરણુપાદુકા પર છે : ૪૫૨

-ના વૈશાખ વદિ ૫ ના રોજનો લેખ પાવાપુરીના સમવસરણુ-મંદિરમાં રહેલી શ્રીવીર લગવાનની ચરણુ-પાદુકા ઉપર છે : ૪૫૨

૧૬૪૮ માં રાયકસ્યાણુ નામના શૈવ વણિકે અલ્લાહાબાદના અક્ષયવટ નીચે રહેલી જિનપ્રતિમા ઉત્થાપી શિવલિંગની સ્થાપના કરી હતી : ૪૬૮

-માં સમ્રાટ અકબરે શ્રીજિનચંદ્રસૂરિને લાહોરમાં ખોલાવી જૈનધર્મનો ઉપદેશ સાંભળ્યો : ૩૫૯

૧૬૪૯ માં શ્રીસમયસુંદર ઉપાધ્યાયે આઠ અક્ષરોના એક પદ ઉપર આઠ લાખ અર્થો કરી બતાવી લાહોરમાં પોતાની વિક્રતાથી સમ્રાટ અકબર અને જનતાને આશ્ચર્યમુગ્ધ કરી હતી, જે અર્થ 'અજ્ઞસક્ષી' નામે પ્રસિદ્ધ થયો છે : ૩૫૯

-માં શ્રીવિજયસેનસૂરિ અને શ્રીભાનુચંદ્ર ઉપા. લાહોરમાં આવ્યા અને અકબરના દરબારમાં જૈનધર્મના વિશિષ્ટ સિદ્ધાંતો સંભળાવતા રહ્યા : ૩૫૯

૧૬૫૧ માં કૃષ્ણદાસ કવિએ 'દુર્જનસાલ બાવતી' નામક કાવ્યની લાહોરમાં રચના કરી : ૩૫૮

૧૬૫૧-૫૨ ના લેખવાળી ત્રિધુરથી મળી આવેલી જિનપ્રતિમા લખનૌના અજયબઘરમાં છે : ૪૧૯

૧૬૫૨ નો લેખ રતલામમાં મોતીલાલજીના મંદિરથી ઝાળખાતા શ્રીમલ્લિનાથ ભ. ના મંદિરમાં છે : ૩૧૫

-ના લેખવાળી શ્રીઅનિલનાથ ભ. ની પ્રતિમા રતલામમાં મોતીલાલજીના મંદિરની બહારની છત્રીમાં છે : ૩૧૫

૧૬૫૬ નો એક શિલાલેખ કરેલાના જિનાલયમાં છે : ૩૪૪

૧૬૫૭ ના યાત્રી શ્રીજસકીર્તિએ રાજગૃહના સ્વર્ણગિરિ ઉપર ૬ જિનાલયો હોવાની નોંધ કરી છે : ૪૫૯

-માં શ્રીજસકીર્તિએ રાજગૃહની મહતાનું વર્ણન કર્યું છે : ૪૫૪

-ના લેખવાળી પ્રતિમા પુનાલીના જિનાલયમાં છે : ૩૪૫

૧૬૬૧ લગભગમાં શ્રીવિજયસાગર કૌશાંબી આવ્યા ત્યારે ત્યાં ૨ જિનાલયો હતાં : ૪૭૧

૧૬૬૨ માં અકબરના રાજકાળમાં શ્રીપૂજા હરદાસના શિષ્ય ઋષિ રૂપચંદ્રજીએ સિયાલકોટમાં 'પન્દેશી રાજની ચોપાઈ' નામે પુસ્તકની રચના કરી : ૩૫૫

-માં તીર્થમાલાની રચના કરનારા શ્રીજયવિજયજીએ પૂર્વદેશની યાત્રા કરી ત્યારે શૌરીપુર તીર્થમાં સાત જિનાલયો હોવાની હકીકત નોંધી છે : ૪૩૨

૧૬૬૪ માં વિદ્યમાન શ્રીજયવિજયજી કુંડલપુર-નાલંદામાં એકકથી ચડિયાતા ૧૭ જિનાલયોની નોંધ આપે છે : ૪૪૯

-ના યાત્રી શ્રીજયવિજયજીએ રાજગૃહના સ્વર્ણગિરિ ઉપર પાંચ જિનાલયોમાં ૨૦ જિનચિત્રોની નોંધ કરી છે : ૪૫૯

-માં શ્રીજયવિજયજીએ રાજગૃહતીર્થનું માહાત્મ્ય ગાયું છે : ૪૫૪, ૪૫૭

-ના યાત્રી પં. શ્રીજયવિજયજીએ રાજગૃહના રતનગિરિ ઉપર બે જિનાલયો હોવાની નોંધ આપી છે : ૪૫૮

-લગભગમાં શ્રીજયવિજય ગણિ કૌશાંબી આવ્યા ત્યારે ૨ જિનાલયો હતાં, એમ કહે છે : ૪૭૧

-ના શ્રીજયવિજયજી વૈભારગિરિ ઉપર ૨૫ જિનાલયો હોવાનું કહે છે : ૪૬૧

-માં લખાયેલી 'જ'સુદીવપણુત્તિ' સૂત્રની પ્રતિ જે પટ્ટીના લંડારમાં છે, તેમાં લાહોરને 'લાહાનૂર' નામથી ઝાળખાવવામાં આવ્યું છે : ૮૦ ૩૫૮

૧૬૬૭ ના લેખવાળી શ્રીઅનિલનાથ ભ. ની પ્રતિમા લાહોરના દેરાસરના લંડારમાં વિદ્યમાન છે : ૩૬૦

-માં શેઠ ચંદ્રપાલ સંઘવીએ આગરામાં શ્રીવિવેકહર્ષ ગણિના ઉપદેશથી એક જિનાલય બંધાવ્યું : ૪૩૯

-માં શ્રીવિવેકહર્ષ ગણિ શૌરીપુર તીર્થમાં આવ્યા અને તેમણે ઘણી મૂર્તિઓની પ્રતિષ્ઠા કરી : ૪૩૨

૧૬૬૮ માં શ્રીવિવેકહર્ષ ગણિએ બાદશાહ જહાંગીર પાસેથી અમારીપરહનું ફરમાન મેળવ્યું : ૪૩૮

-માં શ્રીજિનચંદ્રસૂરિ શૌરીપુર તીર્થની યાત્રાએ આવ્યા હતા : ૪૩૨

૧૬૭૦ માં આગરાનિવાસી શેઠ કુરંપાલ અને સોનપાલે સમેત-
શિખરનો સંઘ કાઢ્યો હતો : ૪૪૪

૧૬૭૧ ના લેખવાળી શ્રીવિજયજિનની મૂર્તિ પટનામાં બાડેકી
ગલીમાં આવેલા વિજયજિન મંદિરમાં છે : ૪૭૮

—ની સાક્ષતો સોની કુરંપાલ શેઠનો લેખ લખનારોમાં
આવેલી ચૂડીવાળી ગલીમાં તપાના મંદિર તરીકે ઓળ-
ખાતા શ્રીપદપ્રસન્નામીના મંદિરમાં છે : ૪૧૮

—તો લેખ લખનારોના ભારતનોલામાં આવેલા શ્રીઆદીશ્વર
મંદિરના મૂળનાયક ઉપર છે : ૪૧૮

—માં શ્રીસહજસાગર ગણિ શ્રીવિજયસાગર, પં. હેતુસાગર
ગણિ વગેરે સાથે આગરાથી શૌરીપુર તીર્થની યાત્રાએ
આવ્યા હતા : ૪૩૨

—માં અચલગચ્છીય આચાર્યોના ઉપદેશથી આગરાના
શેઠ કુરંપાલ અને સોનપાલે ૪૫ જિનપ્રતિમાઓની
પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી : ૪૩૯

—નો ઝેરી કુરંપાલ અને સોનપાલની ધાર્મિક ખ્યાતિ
આલેખતો મોટા શિલાલેખ આગરાના રેશન મહેલમાં
આવેલા શ્રીચિંતામણિ પાર્શ્વનાથ મંદિરમાં છે : ૪૩૯

૧૬૭૩ (ઈ. સ. ૧૬૧૬) માં મલેક અંબરે ઔરંગાબાદમાં નાર-
કંડા નામે મહેલ અને સરિન્દ બંધાવ્યાં : ૩૯૮

૧૬૭૪ માં બાદશાહ જહાંગીર માંડવગઢ આવ્યો હતો : ૩૩૧

૧૬૭૫ માં કવિવર બનારસીદાસ દિલ્હીમાં આવ્યા હતા : ૩૫૪

૧૬૮૨ નો લેખ દરાડમાં આવેલા શ્રીસંભવનાથ મંદિરના મૂળ-
નાયક ઉપર છે : ૩૮૪

૧૬૮૩ ની આસપાસમાં કાંગડાનાં જૈન મંદિરોનો નાશ થયો : ૩૬૨

— (ઈ. સ. ૧૬૨૬) માં ફતેહખાને ઔરંગાબાદને
ફતેહનગર નામ આપી દિલ્હી બંધાવ્યો : ૩૯૯

૧૬૮૫ ના ભાદરવા સુદિ ૫ ને સોમવારના દિવસે કેસરિયાળ
(ધૂલેવ)ના મંદિરનો મધ્ય ભાગ બની ચૂક્યો હતો : ૩૪૮

૧૬૮૮ ના વૈશાખ સુદિ ૧૫ નો લેખ ગુણ્યાના નિનાલયમાં
રહેલી શ્રીગૌતમસ્વામીની ચરણપાદુકા ઉપર છે : ૪૪૩

—ના લેખવાળી ઉપા. ભાનુચંદ્ર અને ઉપા. સિદ્ધિ-
ચંદ્રની ચરણપાદુકાઓ કેસરિયાળ (ધૂલેવ) ના મંદિરમાં
મૌજુદ છે : ૩૪૮

૧૬૯૩ માં ઋષિ ગંગુએ સિયાલકોટમાં ‘વૈરાગ્યશતક’ ની
પ્રતિલિપિ કરી : ૩૫૫

૧૬૯૫ (ઈ. સ. ૧૬૩૮) એક લિંગાયતધર્મીએ હલેખીડમાં
જૈનોની બસ્તિ-મંદિરના સ્તંભ ઉપર શિવલિંગ
કાઢ્યું : ૩૭૬

૧૬૯૮ ના વૈશાખ સુદિ ૫ ને સોમવારે ખરતરગચ્છાચાર્ય
શ્રીજિનપતિસૂરિની અધ્યક્ષતામાં સ્વેતાંબર સંઘે પાવાપુરીમાં
રહેલા ગામ-મંદિરની પ્રતિષ્ઠા કરાવી : ૪૫૧

—તો લેખ પાવાપુરીના ગામ-મંદિરની મૂળ વેદી ઉપર
છે : ૪૫૧

—ની સાક્ષતો લેખ પાવાપુરીના ગામ-મંદિરમાં મૂળ
વેદીની ડાબી બાજુએ શ્રીવીર ભગવાનના ૧૧ ગણધરોની
પાદુકાઓ ઉપર છે : ૪૫૧, ૪૫૩

૧૭ મી શતાબ્દીમાં ચિતોડે પોતાનું પ્રાચીન ગૌરવ ખોલું
હતું : ૩૪૧

—મા સૈકામાં શ્રીહીરવિજયસૂરિના આદેશથી તેમના
શિષ્ય-પ્રશિષ્યો પંચત્રમાં વિચર્યા હતા : ૩૫૧

—મા સૈકામાં જૈન સાધુઓ-પતિઓ પંચત્રના પ્રદેશમાં
ખૂબ વિહરતા એમ જણાય છે : ૩૫૫

—મા સૈકામાં પણ જૈનો ઉપર વીરશૈવ ધર્મે બળબરીથી
પોતાના ધર્મની અસર પાડવાનો પ્રયત્ન કરેલો એવું
એક શિલાલેખથી જણાય છે : ૩૭૬

—મા સૈકાના વિદ્વાન કવિ મહોપાધ્યાય શ્રીમેધવિજયજી
ગણિએ ‘મેધદૂતસમર્યાલેખ’ નામક વિજ્ઞાપિત્રમાં
અનકાઈ-ટનકાઈનો ઉલ્લેખ કર્યો છે : ૩૮૧

—મી સદીમાં સંઘની સેહિલે શૌરીપુરનો સંઘ કાઢ્યો
હતો : ૪૩૨

—મી સદીમાં સં. કુરંપાલ અને સોનપાલે રાજગૃહ
તીર્થની યાત્રા કરી હતી : ૪૫૭

—મી સદીમાં આગરાનિવાસી શેઠ કુરંપાલ અને સોન-
પાલ નામના બે ભાઈઓ સમેતશિખરનો સંઘ લઈને
તીર્થયાત્રા કરતા પાટલીપુત્ર આવ્યા હતા : ૪૭૭

—મા સૈકાના શ્રીજયવિજયજી સમેતશિખર તીર્થને
શત્રુજય જેવો ગણાવે છે : ૪૪૫

—મી શતાબ્દીમાં ધ્યેલા શ્રીવિજયસાગરગણિએ રાજગૃહનું
વર્ણન કર્યું છે : ૪૫૪, ૪૫૭

—મી સદીના યાત્રીઓ કવિ વિજયસાગર અને શીલવિજયજી
રાજગૃહના મણિયાર-મહાના કૂવા ઉપર ઘૂમટ હોવાનો
નિર્દેશ કરે છે : ૪૬૦

—મા સૈકાના યાત્રી શ્રીવિજયસાગરે હસ્તિનાપુરમાં ૫
સ્તૂપો અને ૫ મૂર્તિઓ હોવાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે : ૪૬૪

—મા સૈકાના યાત્રી શ્રીવિજયસાગર મિથિલાને હાહપુરથી
ઉત્તરમાં ૪૦ કેસ દૂર બતાવે છે : ૪૮૫

—મી સદીથી લઈને વર્તમાન સદી સુધીના લેખો પાવા-
પુરીના ગામ-મંદિરમાં રહેલી મૂર્તિઓ અને ચરણ-
પાદુકાઓ ઉપરથી મળે છે : ૪૫૧

૧૭-૧૮ મી શતાબ્દી સુધી બિહારમાં મહત્તિયાણુ જૈનોની
પ્રધાનતા હતી : ૪૭૪

૧૭૦૧ માં રતલામમાં આવેલા યતિ શ્રીખૂઅચંદ્રજીના ઘર દેરાસરમાં
મૂ. ના. ની અંબનશલાકા યર્ષ : ૩૧૪

- મો સદીમાં કંપિલપુર પિટિયારીના નામે ઝોળખાતું હશે : ૪૨૧
- મો સદીમાં ગાદ્યાહ જહાંગીરના કૃપાપાત્ર ઝવેરી જગતશેઠ હીરાનંદ શાહ પટણામાં જ રહેતા હતા : ૪૭૭
- મા સૈદામાં મુર્શીદાબાદના કાસમ અબ્દરમાં એક જૈન મંદિર હતું પણ તે પછી જૈન વસ્તીના અભાવે એ મંદિરને વધાવી લેવામાં આવ્યું : ૪૬૦
- મા સૈદામાં મુર્શીદકુલીખાંએ મુર્શીદાબાદ નગર વસાવ્યું : ૪૬૦
- મો સદીના ઉત્તરાર્ધમાં થયેલા નિહાલ નામના યતિએ ‘અંગાલદેશી ગઝલ’ રચી, જેમાં જગતશેઠનું વર્ણન આવ્યું છે : ૪૮૯
- મો સદીના તીર્થયાત્રીઓએ ગિહારને જ તુંગીયા નગર તરીકે ઝોળખાવ્યું છે : ૪૭૪
- મા સૈદાના ઉત્તરાર્ધ સુધીમાં કૌશાંબીમાં ૨ જિનાલયો પૈકી ૧ માત્ર અતી રહ્યું હતું : ૪૭૧
- ૧૮૦૧ માં કેસરિયાહ (ધૂલેવ)ના મંદિર બહારના ભાગમાં શ્રીજગવલ્લભ પાર્શ્વનાથ ભ. ની પ્રતિષ્ઠા શ્રીસુમતિચંદ્ર મહારાજે કરી : ૩૪૮
- ૧૮૦૫ માં પં. કૃષ્ણવિજયહ ગણિ વગેરેએ શ્રૌરીપુર તીર્થની યાત્રા કરી હતી : ૪૩૩
- ૧૮૦૭ (સને ૧૭૫૦) લગભગમાં પૂનામાં શંકરાચાર્યને જૈનાચાર્યનો ભેટો થયો : ૩૭૯
- (સને ૧૭૫૦) લગભગમાં પૂનામાં શ્રીગોડી પાર્શ્વનાથનું મંદિર બાંધવામાં આવ્યું, તે પહેલાં કલેવાયરમાં જૈન મંદિર હતું : ૩૭૯
- ૧૮૧૧ માં લખાયેલી હસ્તલિખિત પોથી, જે પંજાબ યુનિવર્સિટી લાયબ્રેરીના સંસ્કૃત વિભાગમાં છે, તેમાં લાહોરને ‘લાહનર’ નામથી ઝોળખાવવામાં આવ્યું છે : ૨૧૦ ૩૫૮
- ૧૮૧૭ માં મદ્રાસમાં વેંકટાચલ મુદ્દલી સ્ટ્રીટ ચૂલેમાં શ્રીચંદ્રભલ-સ્વામીનું મંદિર બાંધ્યું : ૩૮૯
- ૧૮૧૯ માં હુગલીનિવાસી શ્રે. માણેચંદ ગાંધીએ રાજગિરના ગામ-મંદિરનો છલોદાર કરાવ્યો : ૪૫૫
- ૧૮૨૨ ના વૈશાખ સુદિ ૧૩ ને ગુરુવારનો લેખ સમેતશિખર પર આવેલા જગમંદિરના મૂળનાયક ઉપર છે : ૪૪૬
- ના વૈશાખ સુદિ ૧૩ ને ગુરુવારનો લેખ સમેતશિખર પર આવેલા જગમંદિરમાંના મૂળનાયકની બાલુની મૂર્તિ ઉપર છે : ૪૪૭
- ૧૮૨૫ ના મહા સુદિ ૩ ને ગુરુવારનો લેખ સમેતશિખર ઉપર આવેલી શ્રીઅન્નિતનાથ ભગવાનની દેરીની ચરણપાદુકા ઉપર છે : ૪૪૭

- ના મહા સુદિ ૩ ને ગુરુવારનો લેખ સમેતશિખર ઉપર આવેલી શ્રીસંભવનાથ ભગવાનની દેરીમાંની ચરણપાદુકા પર છે : ૪૪૭
- ના મહા સુદિ ૩ ને ગુરુવારનો લેખ સમેતશિખર ઉપર આવેલી શ્રીસુમતિનાથ ભગવાનની દેરીમાંની ચરણપાદુકા ઉપર છે : ૪૪૭
- ૧૮૨૯ ના મહા સુદિ ૬ ના દિવસનો લેખ રાજગૃહના રત્નગિરિ ઉપર આવેલા શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનના મંદિરમાં રહેલી ચાર પાદુકાઓ ઉપર છે : ૪૫૮
- ૧૮૩૦ માં મહિમાપુરના કીરતબાગમાં શ્રીપાર્શ્વનાથનું મંદિર બાંધવામાં આવ્યું : ૪૬૦
- ૧૮૩૫ નો લેખ પૂનાના શુક્રવાર પેડમાં આવેલી દાદાવાડીમાં રહેલી શ્રીહીરવિજયસુરિની પાદુકા ઉપર છે : ૩૮૦
- ૧૮૪૩ માં કેસરિયાહ (ધૂલેવ)ના મંદિરમાં નવચોટીનો ભાગ શ્રીજિનભક્તિસુરિ અને શ્રીજિનલાભસુરિના ઉપદેશથી બાંધવામાં આવ્યો : ૩૪૮
- ૧૮૪૫ માં બાલુચરના ઝોસવાલપટ્ટી મહોલ્લામાં આવેલું શ્રીઆદિનાથ ભગવાનનું મંદિર બાંધવામાં આવ્યું : ૪૮૮
- ૧૮૪૮ ના ભાદરવા સુદિ ૧૧ નો લેખ પટણામાં આવેલા ગુલઝાર અબ્દરના કમલદ્રહમાં બનેલી દેરીની પાદુકાઓ ઉપર છે : ૪૭૯
- માં રાજગૃહના વિપુલગિરિ ઉપર આવેલા શ્રીમુનિસુવ્રત-સ્વામીના જિનાલયમાં અતિયુક્તક સુનિની મૂર્તિ પ્રતિષ્ઠિત કરી : ૪૫૮
- ૧૮૫૦ લગભગમાં લખનૌના સોની તોલામાં આવેલું ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથનું બીજું મંદિર રાય ગ્રીદાસે બાંધ્યું : ૪૧૯
- માં રતલામમાં આવેલા શ્રીચંદ્રભલસ્વામીનું મંદિર શ્રીપૂજ ગંભીરચંદ્રએ બાંધ્યું : ૩૧૫
- ૧૮૫૨ સુધીમાં માંડવગઢના શ્રીસુપાર્શ્વનાથ મંદિરના મૂળનાં ની ધાતુપ્રતિમાનો પત્તો નહોતો : ૩૩૧
- ૧૮૫૬ પહેલાંનો કાઈ લેખ ચંપાપુરીનાં જિનાલયમાં નથી : ૪૮૮
- નો લેખ ચંપાનાળામાં આવેલાં બે જિનાલયો પૈકી શ્રીનાસુપૂજ્ય ભગવાનના મંદિરના મૂળનાયક ઉપર છે; એટલે એ સમયે આ મંદિર છલોદારરૂપે નહું બાંધવામાં આવ્યું : ૪૮૭
- ૧૮૬૦ માં રચાયેલી એક ‘લાવણી’ માં કેસરિયાહ (ધૂલેવ) ના મંદિરનો કોટ લગભગ એ સમયે બાંધાયો હશે એમ લાગે છે : ૩૪૮
- ૧૮૬૯ (ઈ. સ. ૧૮૧૨)માં પાટલીપુત્રની પાસેથી બે મૂર્તિઓ મળી હતી, જે કલકત્તાના ઇંગ્લિશ મ્યુઝિયમમાં રાખેલી છે, તેના પરના લેખો ડો. કાર્લીપ્રસાદ બલસવાલે વાંચીને જણાવેલું કે, તેમાંની એક મૂર્તિ ઉદાયી રાજની છે : ૪૭૫

૧૮૭૧ (૧૭૩૬) ના માહ સુદિ ૧ ને શુક્રવારે શ્રીજિનહર્ષ-
સુરિએ કલકત્તાના બાપા બનરમાં આવેલી તુલાપટ્ટીના
શ્રીશાંતિનાથ મંદિરની પ્રતિષ્ઠા કરી : ૪૯૬

૧૮૭૫ ના વૈશાખ સુદિ ૧૦ ને શુક્રવારના લેખવાળી બે જિન-
પાદુકાઓ, જે મિથિલામાં હતી તે ભાગલપુરના જૈન
મંદિરમાં પધરાવવામાં આવી : ૪૮૪

—માં શ્રીસુધે આશિષર-ચરકરના શરાદ બનરમાં ચિંતા-
મણિ પાર્શ્વનાથનું મંદિર બંધાવ્યું : ૪૧૭

૧૮૭૭ માં બાણુ છોટનછ લખનૌવાળાએ રતનપુરીના જિના-
લયનો છણોદાર કરાવ્યો : ૪૩૪

—ની સાલના લેખવાળી ચરણપાદુકાઓ અયોધ્યાના
જિનમંદિરમાં છે : ૪૬૮

૧૮૭૯ નો એક લેખ નાગરાના જૈન મંદિરમાં રહેલા એક સ્તંભ
ઉપર છે : ૩૩૭

૧૮૮૦-૧૮૮૦ માં શ્રીજિનચંદ્રસુરિએ દિલ્હીમાં ચતુર્માસ કર્યું : ૩૫૪

૧૮૮૨ નો લેખ રતલામમાં આવેલા બાબા સાહેબના નામે
ઓળખાતા જિનાલયમાં છે : ૩૧૫

૧૮૮૬ માં ભેલસામાં શ્રીસુધે શ્રીમુનિસુવતરવાળીનું મંદિર
બંધાવ્યું : ૩૨૭

૧૮૮૮ ના માગશર સુદિ ૫ ને સોમવારનો લેખ પટણામાં
આવેલા શુભબનરના કમલદ્રહમાં બનેલી દેરીની બાર-
સાખ ઉપર છે : ૪૭૯

—નો લેખ લખનૌના હાહારગંજ દાદાવાડીમાં આવેલા
શ્રીઆદિનાથના મંદિરના મૂળનાથક ઉપર છે : ૪૧૮

૧૮૯૧ ની સાલની પુષ્પિકા ડેરાગાછખાનના હસ્તલિખિત
ભંડારમાં રહેલી 'કલ્પસૂત્ર' અને 'કાલકકથા' નામક પોથીમાં
છે : ૩૬૭

૧૮૯૨ લગભગમાં રતલામમાં ગુપ્તિયાના મંદિરથી ઓળખાતું
જિનાલય શ્રીસુધે બંધાવ્યું : ૩૧૫

૧૮૯૩ ના લેખવાળી શ્રીપાર્શ્વનાથ ભંડોળી મૂર્તિ રતલામમાં
શ્રીભાતીલાલજીના મંદિરની ઝંઝીમાં છે : ૩૧૫

૧૮૯૯ ના શિવાલેખો ફૂંગરપુરના શ્રીઆદિનાથ જિનાલયની
દેવલીક પ્રતિમાઓ ઉપર છે : ૩૪૬

—માં માંગવગરના શ્રીસુપાર્શ્વનાથ મંદિરની ધાતુપ્રતિમાનો
પત્તો લાગનાં, તેની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી : ૩૩૧

૧૯ મી સદીમાં ચિત્તોડમાં બે-ચણુ જિનમંદિરો નવાં બન્યાં
છે : ૩૪૧

—મી સદીના શ્રીઅમરધર્મગણિએ રાવગૃહ તીથનો
મદિમા વર્ણવ્યો છે : ૪૫૪

૧૯૦૦ માં લખનૌના સોનીતોલામાં આવેલું શ્રીચિનામણિ
પાર્શ્વનાથનું મંદિર બંધવામાં આવ્યું : ૪૧૯

—માં લખનૌમાં આવેલા ભોરનતોલાનું શ્રીશાંતિનાથ-
ભગવાનનું મંદિર બંધવામાં આવ્યું : ૪૧૮

—લગભગમાં હસ્તિનાપુરના જિનમંદિરનો છણોદાર
કરવામાં આવ્યો : ૪૬૫

૧૯૦૧ નો લેખ રતલામમાં આવેલા યતિ ખૂમચંદજીના ઘર-
દેરાસરમાં છે : ૩૧૪

૧૯૦૩ માં તાલનપુરના શ્રીઆદિનાથ જિનાલયનો છણોદાર
થયો : ૩૨૦

—નો લેખ હુબલીમાં કંચગાર ગલીમાં આવેલા
શ્રીઅજિતનાથના મંદિરના મૂળનાથક ઉપર છે : ૩૮૬

૧૯૦૪ માં શ્રીદેવેન્દ્રસુરિએ બડોદાના જિનાલયના મૂળનાંની
દેરી પ્રતિષ્ઠા કરી : ૩૪૫

૧૯૦૮ નો લેખ ફૂંગરપુરના શ્રીશાંતિજિનાલયના મૂળનાંની
પ્રતિમા ઉપર છે : ૩૪૬

૧૯૧૦ માં પાવાપુરીના ગાગ-મંદિરમાં શ્રીદેવર્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણની
ખીળા આરસની મૂર્તિ શ્રીમહેન્દ્રસુરિએ પ્રતિષ્ઠિત કરી : ૪૫૧

—સાલનો લેખ બિહારકરીકમાં આવેલા લાલબાગના
શ્રીઆદિનાથ મંદિરના મૂળનાથક ઉપર છે : ૪૭૪

૧૯૧૨ લગભગમાં લખનૌના સતધરા ગહોરનતોલામાં આવેલા
શ્રીચિંતાનાથનું મંદિર શેઠ ઇંદરચંદજી ખેમચંદજીએ
બંધાવ્યું : ૪૧૯

૧૯૧૫ માં ફૂંગરપુરનું શ્રીમહાવીર મંદિર બંધવામાં આવ્યું : ૩૪૬

૧૯૧૬ માં હુધીઆનામાં પૂત્ય મહેતાય ઋષિએ શ્રીસુપાર્શ્વનાથ
ભંડોળી મંદિર બંધાવ્યું : ૩૬૯

—માં તાલનપુરના એક ખેતરમાંથી ૨૫ જિનમૂર્તિઓ
મળી હતી : ૩૨૦

૧૯૧૯ માં લાહોરના દેરાસરમાં વચ્ચોવચ દીવાલ ચણી લઈને
અર્ધું મંદિર દિગંબર ભાઈઓને સુખત કરવામાં
આવ્યું : ૩૫૯

૧૯૨૧ નો લેખ લુન્નેરમાં શુક્રવાર પેડમાં આવેલા શ્રીઅમી-
ઝરા પાર્શ્વનાથના મંદિરના મૂળનાથક ઉપર છે : ૩૮૦

૧૯૨૩ માં કલકત્તામાં શામબનરના માણેકતલામાં આવેલું
શ્રીશીતલનાથ ભગવાનનું કાચનું મંદિર ૨૦ થી ૧૦ બાણુ
બદોદાસે બંધાવી પ્રતિષ્ઠિત કરાવ્યું : ૪૯૭

૧૯૨૪ ના મહા વદિ ૫ નો છણોદારનો લેખ ગુણ્યાના
જિનાલયમાં છે : ૪૪૪

—માં શેઠ સુખલાલજી ઝવેરીએ કલકત્તાના શામબનરના
માણેકતલામાં આવેલું શ્રીમહાવીરસ્વામીનું મંદિર
બંધાવ્યું : ૪૯૭

—નો લેખ લખનૌના ભોરનતોલામાં આવેલા શ્રીમહાવીર-
સ્વામીના મંદિરના મૂળનાથક ઉપર છે : ૪૧૮

૧૯૨૫ માં સાંગલીમાં શેઠ ચતુરદાસ પિતાંબરદાસને ત્યાં શેઠ મોતીચંદ ખીમચંદે શ્રીશાંતિનાથ મંદિર બંધાવ્યું : ૪૮૪

૧૯૨૬ ના મહા સુદિ ૭ ના રોજ કુંભોજની પાસે આવેલી બાહુબલી પહાડી ઉપરના શ્રીજગવલ્લભ પાર્શ્વનાથ મંદિરનો હજોદાર થયો : ૩૮૪

—તો લેખ કુંભોજ પાસે આવેલી બાહુબલી પહાડી ઉપરના શ્રીજગવલ્લભ પાર્શ્વનાથ મંદિરના મૂળનાયક ઉપર છે : ૩૮૪

—માં પિંદાદનખાનમાં ખરિત પડેલું જિનમંદિર બંધવામાં આવ્યું હતું : ૩૬૫

૧૯૨૭ (સને ૧૮૭૦) માં કાશીખંડ શોરીપુરમાંથી ઘણી પ્રાચીન વસ્તુઓ એકઠી કરીને આગરા મોઢલી હતી : ૪૩૩

૧૯૨૯ માં કલકત્તાનીવાસી શેઠ હવનદાસજીએ પાવાપુરીના જગમંદિરમાં આરસતી ૩ વેદિકાઓ ખનાવી : ૪૫૨

૧૯૨૯-૧૯૩૦ (ઈ. સ. ૧૮૭૨-૧૮૭૩) માં મિ. બ્રેગલરે બંગાળમાંથી કેટલાંયે અવશેષો શોધી કાઢ્યાં જે મુખ્યતઃ જૈન હતાં : ૪૧૪

૧૯૩૦ ના મહા સુદિ ૫ નો લેખ ગુણ્યાના જિનાલયમાં રહેલી શ્રીમહાવીરસ્વામીની ચરણપાદુકા ઉપર છે : ૪૪૩

—મા રાખ્યો ધનપતિસિંહ અને લક્ષ્મીપતિ સિંહેબરાકક ગામના નદીકિનારે શ્રીમહાવીરસ્વામીના કેવલજ્ઞાન-સ્થાપનારૂપે હજોદાર કરાવી નવું મંદિર બંધાવ્યું : ૪૪૨

—માં લાલા ગિરધારીલાલજીએ લખનૌમાં શ્રીઆદિનાથનું મંદિર બંધાવ્યું : ૪૧૮

૧૯૩૧ ના મહા સુદિ ૧૦ નો હજોદાર-લેખ સમેતશિખર પર આવેલી શ્રીસુમતિનાથ ભગવાનની દેરીમાં છે : ૪૪૭

—ના મહા સુદિ ૧૦ ને સોમવારનો હજોદાર-લેખ સમેતશિખર પર આવેલી શ્રીસંભવનાથ ભગવાનની દેરીમાં છે : ૪૪૭

—ના મહા સુદિ ૧૦ ને સોમવારનો લેખ સમેતશિખર ઉપર આવેલી શ્રીઅનિતનાથ ભગવાનની દેરીમાં તેના હજોદાર સંબંધે છે : ૪૪૭

—ની સાક્ષી બાલી-ચંદનાદિ ૧૬ સતીઓની પાદુકાઓ પાવાપુરીના જગમંદિરમાં છે : ૪૫૨

—તો લેખ સનારામાં સદાશિવ પેદમાં આવેલા શ્રીઆદિ-નાથના મંદિરના મૂળનાયક ઉપર છે : ૩૮૩

—માં રા. બ. બાણુ ધનપતિસિંહજીએ લણવાડમાં વિશાળ ધર્મશાળા અને શ્રીમહાવીરસ્વામીનું મંદિર બંધાવ્યું : ૪૯૩

૧૯૩૨ માં શ્રીમતી મહેતાબકુંવરબાએ પાવાપુરીમાં ચૌસુખ-જનું મંદિર બંધાવી પ્રતિષ્ઠા કરાવી : ૪૫૨

૧૯૩૨ થી ૧૯૪૨ (સને ૧૮૭૫ થી ૧૮૮૫) સુધીમાં સરકારે આવસ્તીમાં છૂટકાવાયું ખોદકામ કરાવ્યું તેના આધારે

૨૦૦ હોને કેટલીક મહત્વની વસ્તુઓ અને એક જૈન મંદિરનું ખંડિયેર મળી આવ્યાં : ૪૮૩

૧૯૩૩ ના જ્યેષ્ઠ સુદિ ૧૨ ને શનિવારનો હજોદાર-લેખ સમેત-શિખર પર આવેલી શ્રીઅનિતનાથનાથની દેરીમાં છે : ૪૪૭

—માં રાવ બાણુ લક્ષ્મીપતિસિંહજીએ માતા મહેતાબકુંવરની પ્રેરણાથી કટગોલા-નરસિંહપુરમાં શ્રીઆદિનાથનું વિશાળ મંદિર બંધાવ્યું : ૪૮૯

—માં અનિભગંજમાં રા. બ. બાણુ ધનપતિસિંહજીએ શ્રીસંભવનાથ ભગવાનનું મંદિર બંધાવ્યું : ૪૯૧

૧૯૩૫ ના લેખો પાવાપુરીના જગમંદિરમાં ત્રણ વેદિકા ઉપરની ચરણપાદુકાઓ ઉપર છે : ૪૫૨

—માં ચેતાંબર શ્રાવકાએ સિરપુર-અંતરિક્ષામાં છેલ્લો ધ્વજ-દંડ ચડાવ્યો : ૪૦૭

—(કેસરી સન ૧૨૯૮) બાઈદુશન કલમનૂરીએ ચેતાંબર બોશવાલ હરતક સિરપુર-અંતરિક્ષામાં પથ્થા કરાવી : ૪૦૭

૧૯૩૬ માં લાગલપુરમાં રા. બ. શ્રીધનપતિસિંહજીએ જૈન ધર્મ-શાળા અને શ્રીવાસુપૂજ્યસ્વામીનું મંદિર બંધાવ્યું : ૪૮૪

૧૯૪૦ માં શ્રીવિજયરાજેન્દ્રસૂરિના ઉપદેશથી ખાચરાદના શ્રીસુવિધિનાથ જિનાલયનો હજોદાર થયો : ૩૨૧

—લગભગમાં અનિભગંજની મહાજન પટ્ટીમાં આવેલું શ્રીગોરી પાર્શ્વનાથનું મંદિર બાણુ ગણપતિસિંહજી દ્વારા બંધાવ્યું : ૪૬૧

૧૯૪૨ ના આવણુ વદિ ૯ ના દિવસનો લેખ પાવાપુરીના ગામ-મંદિરવાળી ચેતાંબર ધર્મશાળાના દેરાસરની પાછલી ભીંત ઉપર છે : ૪૫૨

૧૯૪૩ માં અનિભગંજની મહાજનપટ્ટીમાં આવેલું શ્રીનેમિનાથ ભગવાનનું મંદિર બંધવામાં આવ્યું : ૪૬૧

—(ઈ. સ. ૧૮૮૧) ની એક નોંધથી જણાય છે કે, ગવાલપાણ (આસામ) ના જૈન મંદિરમાં શ્રીચંદ્રભલ ભગવાન મૂળનાયક હતા : ૫૦૦

૧૯૪૪ માં શેઠ રત્નનાથપ્રસાદજી લંડોરીએ લખનૌના શાહસ્ત-ગંજમાં આવેલું શ્રીસંભવનાથનું મંદિર બંધાવ્યું : ૪૧૯

૧૯૪૭ માં પૂનામાં વાનવાડી ખજાનેમાં શ્રીઆદિનાથનું મંદિર બંધવામાં આવ્યું : ૩૭૯

૧૯૪૮ માં પૂનામાં સાચાળીર રટ્ટીટમાં આવેલું શ્રીવાસુપૂજ્ય-સ્વામીનું મંદિર બંધાયું : ૩૭૯

—માં હોશિયારપુરમાં લાલા ગૂલરમલજીએ શ્રીવાસુપૂજ્ય ભ. ના મંદિરના શિખરનો ઘૂમટ સોનાના પતરાંથી મઢાવ્યો : ૩૬૮

- ૧૯૪૯ માં બાલુચરના ઓસવાદપટ્ટી મહોલ્લામાં આવેલું શ્રીવિમલ-
નાથ ભગવાનનું મંદિર બાંધવામાં આવ્યું : ૪૮૮
- ૧૯૫૦ માં કુશ્મીના શ્રીસદે તાલુકાપુરમાં જિનમંદિર બાંધવાની
ત્યાંથી નીકળેલી જિનમૂર્તિઓને તેમાં પધરાવી : ૩૨૦
—માં લુધીઆનામાં શ્રીસદે શ્રીપાર્શ્વનાથ ભ. નું મંદિર
બાંધવાનું : ૩૬૯
—માં હોશિયારપુરમાં શ્રીપાર્શ્વનાથ ભ. નું મંદિર બાંધ-
વામાં આવ્યું : ૩૬૮
—માં હોશિયારપુરના શ્રીવાસુપૂજ્ય જિનમંદિરની પ્રતિષ્ઠા
યજ્ઞ : ૩૬૮
- ૧૯૫૧ માં ખાચરોદમાં યતિ રોહિતા શ્રીગોડીપાર્શ્વજિનાલયનો
છજોદાર થયો : ૩૨૧
—માં શ્રાવિષ્ઠ કર્ણુઆઈએ ખાચરોદના યતિ રામાઈના
શ્રીપાર્શ્વ જિનાલયનો છજોદાર કરાવ્યો : ૩૨૧
- ૧૯૫૨ માં શેઠ ગણેશીલાલ કપૂરચંદ્રએ કલકત્તામાં શામળબરના
મણિકંતલામાં આવેલું શ્રીચંદ્રપ્રભરવામીનું મંદિર
બાંધવાનું : ૪૮૭
—માં શેઠ કેશરીચંદ્રએ રતલામના તળાવ કિનારે આવેલા
બગીચામાં શ્રીચંદ્રપ્રભનું જિનાલય બાંધવાનું : ૩૧૫
- ૧૯૫૩ માં ગિહારનિવાસી બાબુ ગોવિંદચંદ્ર સુચંતીએ
પાવાપુરીના સમયસરણ મંદિરની પ્રતિષ્ઠા કરાવી : ૪૫૨
- ૧૯૫૪ માં આસામ-ગવાલપાડામાં ભારે જુદપ થયો : ૫૦૧
- ૧૯૫૫ માં ખાચરોદમાં યતિ રામાઈના શ્રીપાર્શ્વજિનાલયની
પુનઃ પ્રતિષ્ઠા યજ્ઞ : ૩૨૧
—માં હૈદરાબાદ (દક્ષિણ) માં ચાર કમાનની પાસે
શ્રીપાર્શ્વનાથનું મંદિર બાંધવામાં આવ્યું : ૩૯૫
- ૧૯૫૭ નો લેખ ખાનકા ડોંગરામાં આવેલા શ્રીશાંતિનાથ ભ.
ના મૂળનાયક ઉપર છે : ૩૫૬
- ૧૯૫૮ માં આસામ-ગવાલપાડામાં આવેલા જૈન મંદિરને જુદપથી
નુકશાન થયા પછી ફરી પ્રતિષ્ઠિત કર્યું : ૫૦૧
- ૧૯૫૯ ના વૈશાખ વદિ ૮ ને જુદવાર નો બીજા છજોદારનો
લેખ ગુણાયાના જિનાલયમાં છે : ૪૪૪
- ૧૯૬૦ લગભગમાં લખનૌના સતપરા બહોરનતોલામાં શ્રીસુનિ-
સુવતરામીનું મંદિર બાંધવામાં આવ્યું : ૪૧૯
—માં વિગ્નપુર (દક્ષિણ) માં શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું
મંદિર બાંધવામાં આવ્યું : ૩૮૭
—માં શેઠ બાબુભાઈ રતનચંદે સાંગલીમાં ગણપતિ પેટમાં
આવેલું શ્રીપાર્શ્વનાથનું મંદિર બાંધવાનું : ૩૮૪
—માં બાલિયરનિવાસી શેઠ નથમલ ગોલેચાએ શૌરી-
પુરના મંદિરનો છજોદાર કરવાનું શરૂ કર્યું : ૪૩૩
- ૧૯૬૦-૬૧ (ઇ. સ. ૧૯૦૩-૪) માં ડૉ. બ્રહ્મશે વૈશાલીના
સ્થળનું ખોદકામ કરાવ્યું : ૪૯૨

- ૧૯૬૧ માં કરાંચીમાં મૂળનાયક શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું મંદિર
બાંધવામાં આવ્યું : ૩૭૦
- ૧૯૬૨ માં મદ્રાસમાં આવેલ શાહુદાર પેટ (નં. ૪૦૯) માં
શ્રીચંદ્રપ્રભરવામીનું શિખરબાંધી મંદિર બાંધવાનું : ૩૮૯
—માં ખાચરોદમાં યતિ રામચંદ્રજીના શ્રીચંદ્રપ્રભનાલયનો
છજોદાર થયો : ૩૨૧
—માં કાંગડાનું લક્ષ્મીનારાયણ મંદિર જુદપથી ધરાશાયી
બન્યું : ૩૬૧
- ૧૯૬૩ નો એક લેખ કાળા બાગના જૈન મંદિરના મૂળનાયકની
પ્રતિમા પર છે : ૩૬૫
—માં કાલાબાગમાં લોકાગચ્છના યતિના ઉપદેશથી
શ્રીઅજિતનાથ ભ. નું મંદિર બાંધવામાં આવ્યું : ૩૬૫
- ૧૯૬૪ માં નાશિકમાં ચાંદવળલીમાં આવેલું શ્રીધર્મનાથનું
મંદિર બાંધી હોરાબાઈ મોતીચંદે બાંધવાનું : ૩૮૦
—માં નાથનગરમાં બાબુ સુખસંપતરાયજીના વિશાળ
બગીચામાં શ્રીવાસુપૂજ્ય ભગવાનનું મંદિર બાંધવામાં
આવ્યું : ૪૮૬
- ૧૯૬૪-૧૯૬૫ (સને ૧૯૦૭-૮) માં ડૉ. ફોગલે સરેતમહેતની
જગાએ ખોદકામ કરીને જે વસ્તુઓ મેળવી તેનો
અહેવાલ પ્રગટ કર્યો છે : ૪૮૩
- ૧૯૬૫ માં લાલા ઉત્તમચંદ આંદમલે અંગાલામાં બીજા ધર્મ-
શાળા બાંધાવી : ૩૭૦
—(સને ૧૯૦૮) માં ' રોયલ એશિયાટિક સોસાયટી '
જર્નલમાં પ્રગટ થયેલી ' ચિત્રકૂટીય-મહાવીરપ્રાસાદ-
પ્રશસ્તિ ' શ્રીચારિત્રરત્નગણિએ રચી છે : ૩૪૧
- ૧૯૬૫-૧૯૬૬ માં યતિવર્ધ શ્રીશાંતિવિજયજીએ કુલ્પાક તીર્થનો
છેલ્લો ઉદાર કરાવ્યો : ૩૯૬
- ૧૯૬૬ માં ખાચરોદમાં યતિ ભેરજીના શ્રીપાર્શ્વજિનાલયનો
છજોદાર થયો : ૩૨૧
- ૧૯૬૭ (સને ૧૯૧૨) માં લાંદકતીર્થના મૂળનાયકની પ્રતિમા
અને ૧૦૧ એક જગીર સરકારે વેતાંચર સંઘને
અર્પણ કરી જગીરનો પટો ફરી આપ્યો : ૪૦૮
—માં લાલા મુલાશાહે પિંડાદાનખાનમાં શ્રીસુમતિનાથ
ભ. નું મંદિર બાંધવાનું : ૩૬૫
- ૧૯૬૮ માં શેઠ ધનુમલજી મારવાડીએ રતનપુરીમાં ચારસની
મંદિર બાંધવાનું જિનાલય બાંધવાનું : ૪૩૪
—માં બનુના જૈન મંદિરની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી,
જે મંદિર અત્યારે ખાલી છે : ૩૬૬
—માં નાશિકમાં શેઠ દીપચંદ ન્યાલચંદના બંગલામાં
શ્રીસુવિધિનાથનું મંદિર દીપચંદ શેઠે બાંધવાનું : ૩૮૦
- ૧૯૬૯ માં ખેરવાડામાં જૈન ટેંપલ રૂડીટમાં શ્રીપદનાથ ભગ-
વાનનું મંદિર બાંધવામાં આવ્યું : ૩૯૪

- તો લેખ પૂનાના શુક્રવાર પેઠમાં આવેલી દાદાવાડીના દેરાસરની દીવાલ પર છે : ૩૮૦
- તો એક લેખ હુબલીમાં કચંગાર ગલીમાં આવેલા શ્રીશાંતિનાથ મંદિરના મૂળનાયક ઉપર છે : ૩૮૬
- માં પૂનામાં સોલાપુર બજારમાં આવેલું શ્રીશાંતિનાથનું ઘરદેરાસર બાંધવામાં આવ્યું : ૩૭૯
- ૧૯૭૦ માં મુલતાનમાં શ્રીપાર્શ્વનાથનું શિખરબંધી મંદિર બાંધવામાં આવ્યું : ૩૬૬
- ૧૯૭૦-૧૯૭૧ (ઈ. સ. ૧૯૧૩-૧૪)માં યો. સ્પૂનરે વૈશાલીના સ્થળનું ખોદકામ કરાવ્યું : ૪૯૨
- ૧૯૭૨ માં શ્રીનેમિનાથ ભ. આદિતી ૫ જિનમૂર્તિઓ રીંગણોદમાં એક મકાનના માટીના ઝોટલામાંથી મળી આવી હતી : ૩૧૭
- માં મદ્રાસમાં આવેલ શાહુકાર પેઠ (નં. ૧૦૭)માં શ્રીચંદ્રપ્રસ ભગવાનનું દૂમટખંધી મંદિર બાંધાયું : ૩૮૯
- ૧૯૭૪ માં ખાચરોદમાં યતિ રૂપચંદ્રના ઋષભજિનાલયની ફરી પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી : ૩૨૧
- ૧૯૭૫ માં મહિમાપુરમાં જગતશેઠે બાંધેલું મંદિર ગંગાના પૂરમાં ઝડપાઈ ગયા પછી જગતશેઠે ફતેચંદ્રએ તેનો હથોડો કરાવ્યો : ૪૮૯
- ૧૯૭૬ માં ડેરાગાહખાનમાં શ્રીઆદીશ્વર ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર બાંધવામાં આવ્યું : ૩૬૭
- ૧૯૭૭ માં દિલ્હીની પાસે આવેલા ચોગડી મસ્જિદ નામના પરામાં દાદાવાડી છે, તેમાં શ્રીનેમનાથનું મંદિર બાંધવામાં આવ્યું : ૩૫૫
- ૧૯૭૯ ના ફાગણ સુદિ ૩ના રોજ હથોડો કરવામાં આવેલા ભાંદક તીર્થમાં નૂતન મંદિરની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી : ૪૦૮
- ૧૯૮૦ માં તેનાલીમાં શ્રીવાસુપૂત્યસ્વામીનું મંદિર બાંધાયું : ૩૯૪
- ૧૯૮૧ માં મુનિરાજ શ્રીવિદ્યાવિજયજી અને શ્રીજયંતવિજયજી મહારાજે શૌરીપુરમાં હથોડો પામેલા મંદિરની પ્રતિષ્ઠા કરી : ૪૩૩
- માં બાલુચરના ઓસવાલપટ્ટી મહોલ્લામાં આવેલું શ્રીસંભવનાથ ભગવાનનું મંદિર બાંધવામાં આવ્યું : ૪૮૮
- ૧૯૮૨ નો લેખ લખનૌના ખેરન તોલામાં આવેલા શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનના મંદિરના મૂળનાયક ઉપર છે : ૪૧૮
- માં રીંગણોદના શ્રીનેમિનાથ જિનાલયમાં અહીંની જમીનમાંથી મળી આવેલી મૂર્તિઓ ગિરાજમાન કરવામાં આવી : ૩૧૭
- ૧૯૮૩ માં કોલ્હાપુરનો શરદ્ બજારમાં શેઠ ચેલાજી વન્નાજીએ શ્રીધર્મનાથનું મંદિર બાંધાયું : ૩૮૬
- માં ખાનડા ડોંગરામાં શ્રીશાંતિનાથ ભ. નું શિખરબંધી મંદિર બાંધવામાં આવ્યું : ૩૫૬

- ૧૯૮૪ માં મુનિરાજ શ્રીદર્શનવિજયજી (ત્રિપુડી)એ મથુરાના જિનાલયનો હથોડો કરાવી પ્રતિષ્ઠા કરી : ૪૨૯
- ૧૯૮૫ માં મદ્રાસથી ૩ માઈલ દૂર દાદાવાડીના સ્થળમાં શ્રીમુનિનાથનું મંદિર બાંધાયું : ૩૮૯
- ૧૯૮૬ નો લેખ લખનૌની ચૂડીવાળી ગલીમાં આવેલા શ્રીઆદિનાથ મંદિરમાં છે : ૪૧૮
- ૧૯૮૭ માં જેલમમાં ભારે પૂર આવવાથી પિંડદાદનખાનનું જૈનમંદિર પડી ગયું : ૩૧૫
- ૧૯૮૯ માં મુનિ શ્રીદર્શનવિજયજી (ત્રિપુડી)એ ખેરક જિલ્લો અને મુલકરપુર જિલ્લામાં અદી હજાર નવા જૈનો બનાવી જિનાલયોની સ્થાપના કરાવી : ૩૫૧
- માં ગુડીચામમાં મારવાડી ટેંપલ નામે ઝોળખાતું જૈન મંદિર બાંધવામાં આવ્યું : ૩૯૪
- ૧૯૯૦ માં મહરૌલીમાં શ્રીઋષભદેવનું દૂમટખંધી મંદિર બાંધવામાં આવ્યું : ૩૫૫
- ૧૯૯૩ માં શ્રીવિજયતીર્થસ્થિતિએ લક્ષ્મણી તીર્થનાં અવશેષો તરફ ધ્યાન આપી એ તીર્થના ઉદાર માટે ઉપદેશ આપવા માંગ્યો : ૩૧૩
- માં લાલા ત્રિદમચંદ્રએ દિલ્હીના કિનારી બજારમાં જૈન ધર્મશાળા બાંધી : ૩૫૪
- ૧૯૯૪ માં શ્રીવિજયતીર્થસ્થિતિએ લક્ષ્મણી તીર્થના હથોડો કરાવ્યો : ૩૧૩
- માં આયડમાં આવેલી શ્રીભૃગુલાલજીની વાડીનું શ્રીમહાવીરસ્વામીનું મંદિર બાંધાયું : ૩૩૬
- ૧૯૯૫ માં કોલ્હાપુરમાં વિલ્લનરોડ ઉપર શેઠ તિલોકચંદ લાલાજીને ત્યાં શ્રીપાર્શ્વનાથનું મંદિર શેઠ તિલોકચંદ્રએ બાંધાયું : ૩૮૫
- માં કોલ્હાપુરમાં લક્ષ્મીપુરીમાં શેઠ જોધાજી માસીંગને ત્યાં શ્રીમુનિસુવતસ્વામીનું મંદિર શેઠ બાલુભાઈ માસીંગે બાંધાયું : ૩૮૫
- ૧૯૯૭ માં ગદગમાં શેઠ દેવસી ખેતસીના બંગલામાં શ્રીશીતલનાથનું મંદિર શેઠ દેવસીએ બાંધાયું : ૩૮૭
- માં કોલ્હાપુરમાં લક્ષ્મીપુરીમાં શેઠ જીતરાજજી માસીંગને ત્યાં શ્રીશાંતિનાથનું મંદિર શેઠ જિતરાજજીએ બાંધાયું : ૩૮૫
- નો એક લેખ કોલ્હાપુરમાં લક્ષ્મીપુરીમાં આવેલા શ્રીમુનિસુવતસ્વામીના મંદિરના મૂળનાયક ઉપર છે : ૩૮૫
- ૧૯૯૮ ના માહ સુદિ ૨ ના દિવસે ચિતોડના સતવીસ દેવરીના નામે ઝોળખાતા જિનમંદિરની પ્રતિષ્ઠા શ્રીવિજયતીર્થસ્થિતિએ કરી : ૩૪૨
- માં લક્ષરના શરદ્ બજારમાં આવેલા ઓશવાલ મહોલ્લામાં શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું મંદિર શેઠ સૂરજભલ ધાડીવાલે બાંધાયું : ૪૧૭

—માં લાલા કુંદનમલ જ્યસુખરામે અંખાલામાં એક
જૈન ધર્મશાળા ખંધાવી : ૩૭૦

—માં પૂના કેંપમાં આવેલા કોરોગાંવ રોડ નં. ૬ ઉપર
શ્રીપાર્શ્વનાથનું મંદિર બાંધવામાં આવ્યું : ૩૭૯

૧૯૯૯ (ઈ. સ. ૧૯૪૨)માં યાને મલાઈ પર્વતની ટેકરી ઉપર
આવેલી જૈન ગુફામાં મહાદેવનું લિંગ પધરાવવામાં
આવ્યું : ૩૯૩

૨૦૦૦ માં કુમારડીમાં શ્રીઆદિનાથ ભગવાનનું મંદિર બાંધવામાં
આવ્યું : ૪૯૫

વર્ગ ૨ : ગ્રંથોની અકારાદિ અનુક્રમણિકા

અનિતશાંતિ સ્તોત્ર : ૪૬૩, ૪૮૧
અનુયોગદ્વાર સૂત્ર : ૩૧૯
અર્ચુદાયલ પ્રદક્ષિણા જૈન લેખ સંદોહ :
ટિં ૪૪૪

અલંકારમંડન : ૩૩૦
અષ્ટકક્ષી : ૩૫૧
અષ્ટસંતતિકા : ૩૪૦
અભિચ્છા : ટિં ૪૧૬

આચારાંગ ચૂંલુ : ટિં ૪૦૩, ટિં ૪૨૪
આચારાંગ નિર્ચુકિત : ૪૬૯
આચારાંગ વિવરણ : ૪૦૪
આચારાંગ સૂત્ર : ૪૧૧

આત્માનંદ પ્રકાશ : ટિં ૪૦૭, ટિં ૪૦૮
આદિત્યપુરાણ : ૫૦૩
આદિયોલોનિકલ સર્વે આદિ ઇંડિયા :
ટિં ૩૫૨, ટિં ૩૮૧, ટિં ૩૮૬,

ટિં ૪૦૨, ટિં ૪૨૧, ટિં ૪૩૩,
ટિં ૪૩૮, ૪૭૨
આદિયોલોનિકલ સર્વે આદિ ઇંડિયા,
એન્યુઅલ રિપોર્ટ (૧૯૧૪-૧૫) :
ટિં ૩૬૪

આદિયોલોનિકલ સર્વે આદિ જોગે
પ્રેસીડન્સી : ટિં ૩૮૮
આદિયોલોનિકલ સર્વે આદિ વેસ્ટર્ન
ઇંડિયા : ટિં ૩૮૨, ટિં ૩૮૯

આદિયોલોનિકલ સર્વે રિપોર્ટ્સ : ૪૬૦
આવશ્યકચૂંલુ : ૩૧૦, ટિં ૩૧૮,
૩૨૬, ટિં ૩૪૯, ટિં ૩૬૩,
૩૭૧

આવશ્યક નિર્ચુકિત : ટિં ૩૧૦, ટિં
૩૧૮, ટિં ૩૧૯, ૩૨૬, ૩૪૯,
૩૬૩, ૪૨૨, ૪૩૧, ૪૭૫

આવશ્યકચૂંલુ : ટિં ૩૧૮, ૩૨૬
આવશ્યકસૂત્ર : ૪૭૦, ૪૭૩, ૪૯૯
આદિ કલ્યાણિક જૈનધર્મ : ૩૭૪

એ કેટલોગ આફ મેન્યુસ્ક્રીપ્ટ ઇન ધિ
પબ્લિશ ભંડાર : ટિં ૩૫૮
એ ગાઈડ ટુ તક્ષશિલા : ટિં ૩૬૪
એનાલ્સ આફ ધિ ભાંડારકર ઓરિયન્ટલ
ઇન્સ્ટિટ્યુટ : ટિં ૪૧૦

એપિગ્રાફિકા કલ્ચારિકા : ૩૭૩
એપિગ્રાફિકા ઇંડિયા : ટિં ૩૪૦, ટિં
૪૧૩, ટિં ૪૨૨
એરિયન-ભારત બ્રમણ : ૪૩૧
ઐતિહાસિક પત્ર : ૩૫૨

ઓન યુવાન-ચ્વાંગ્સ ટ્રાવેલ્સ ઇન ઇંડિયા :
ટિં ૪૦૭
ઓલ ઓર્થોડોક્સ દિલ્હી : ૩૫૫
ઓસવાલ નવયુવક : ટિં ૪૬૦ ટિં ૫૦૧

ઓપપાતિચ્છેત્ર : ૪૫૩, ૪૮૭
અંગવિદ્યા : ૫૦૬
અંતર નિકાય : ૩૦૯
અંતરિક્ષ પાર્શ્વનાથ છંદ : ૪૦૫

અંતરિક્ષ પાર્શ્વનાથ છંદ તીર્થ-લેખમાળા
: ટિં ૪૦૭
અંતરિક્ષ પાર્શ્વનાથ સ્તોત્ર : ૪૦૬

ઇતિહાસ પ્રવેશ : ટિં ૩૫૨
ઇમ્પીરિયલ ગેઝેટિયર : ૩૪૭
ઇંડિયન એંટીકવેરી : ૩૪૭, ટિં ૩૭૫,
ટિં ૩૭૭, ટિં ૪૮૨

ઉત્તરપુરાણ : ૪૪૩
ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં જૈનધર્મ : ૪૨૦,
ટિં ૪૨૫
ઉદ્યગિરિ-લેખ : ૪૯૭

ઉત્તરાધ્યયન : ૪૨૧, ટિં ૪૨૪, ૪૩૧,
૪૫૧
ઉપદેશપદ : ટિં ૪૭૬
ઉપદેશ સંતતિકા : ૩૯૫, ૪૦૫

ઉપદેશસાર : ૩૫૩
ઉગસર્ગમંડન : ૩૩૦ :
ઉવાસગદસાઓ : ૪૪૩

કથાકોશ : ૪૨૫
કથાસાર : ૪૦૭
કન્નાણનયર વીરકલ્પ : ટિં ૩૭૭
કર્મચંદ્રમંત્રિપ્રબંધ : ૩૫૧, ૩૫૮
કલ્પસૂત્ર : ૩૬૭, ૪૦૩, ૪૧૦, ૪૨૭,
૪૩૧, ૪૭૪

કલ્પસૂત્ર-સુભોધિકા : ટિં ૩૭૨
કવિચંદ્રપદ્મ-સ્કંધ : ૩૩૦
કાદંબરીમંડન : ૩૩૦
કામસૂત્ર : ૪૨૨ :
કાલકકથા : ૩૬૭

કાલકકથાસંગ્રહ : ટિં ૩૮૧
કાન્યમંડન : ૩૩૦
કિરનુચ્છેદસઅદેન : ટિં ૩૫૮
કુછ જૈન અનુશ્રુતિયાં ઓર પુરાતત્ત્વ-
લેખ : ટિં ૪૭૭

કુરલ-તિરુકુરલ : ૩૭૩
કુવલયમાળા : ટિં ૪૧૬, ૪૨૩
કુવલયમાલા-પ્રશસ્તિ : ૪૭૦
કૃપારસકોશ : ટિં ૪૩૮

કેવ ટેપલ્સ આફ ઇંડિયા : ટિં ૩૮૮,
૪૮૧
કેસરિયાછનો રાસ : ૩૪૭
કોટવાચાર્ય-વૃત્તિ : ટિં ૪૩૨

કોર્પસ ઇન્ડીયનલ્સ ઇન્ડિકેટર્સ : ટિં ૪૧૨
ક્ષત્રિયકુંડ : ૪૯૨, ટિં ૪૯૩
ક્ષત્રિયાછનો રાસ : ૩૪૭

કોટવાચાર્ય-વૃત્તિ : ટિં ૪૩૨
કોર્પસ ઇન્ડીયનલ્સ ઇન્ડિકેટર્સ : ટિં ૪૧૨
ક્ષત્રિયકુંડ : ૪૯૨, ટિં ૪૯૩

ખરતરગચ્છ ગુર્જવલી : ૩૫૩, ૪૫૪
ખરતરગચ્છ પદ્યવલી : ૩૬૨, ૩૪૦
ગણધર સાર્થશતક : ૩૫૨

ગણેશપુરાણ : ૪૦૭
 ગાથાસત્તસર્થ : ૪૨૨
 ગિરનાર માહાત્મ્ય : ૩૬૪
 ગુપ્ત અભિલેખ (ફલીટ) ટિં. ૩૨૭
 ગુર્વાવલી : ટિં. ૩૫૫, ૩૩૬, ટિં. ૩૩૭,
 ૩૪૪, ટિં. ૩૬૪
 ગેઝેટિયર ઓફ બાંધે પ્રેસીડન્સી : ટિં.
 ૩૮૨

ચન્નપસવપુરાણ : ૩૭૬
 ચામુંડપુરાણ : ૩૭૫
 ચિત્રકૂટીય મહાવીર પ્રાસાદપ્રશસ્તિ : ૩૪૧
 ચૂલકુખંધસુત : ૪૬૦
 ચંદ્રવિજય : ૩૩૦
 ચંપૂમંડન : ૩૩૦

છેલ્લુત : ૩૪૯, ૩૬૩, ૩૭૪

જાતકકથા : ૩૮૦, ૪૬૩
 જૈન એન્ટીકવેરી : ટિં. ૪૭૯
 જૈન ગ્રંથોમે ભૌગોલિક સામગ્રી ઓફ
 ભારતવર્ષમે જૈનધર્મકા પ્રચાર-
 લેખ : ટિં. ૩૭૧

જૈન તીર્થ ઓફ ઉનકીયાત્રા : ટિં. ૪૫૪
 જૈન તીર્થ ભદ્રાવતી : ટિં. ૪૦૮
 જૈન તીર્થોનો ઇતિહાસ : ૪૧૯, ટિં.
 ૪૪૧, ટિં. ૫૦૨

જૈન પુસ્તક પ્રશસ્તિસંગ્રહ : ટિં. ૩૨૧
 જૈન ભારતી : ટિં. ૪૧૩, ટિં. ૪૧૪,
 ટિં. ૪૭૨
 જૈન લેખસંગ્રહ : ટિં. ૪૩૯, ૪૫૬,
 ૪૫૭, ટિં. ૪૮૪, ટિં. ૪૯૬,
 ટિં. ૪૯૭

જૈન સત્યપ્રકાશ : ટિં. ૩૧૧, ટિં. ૩૧૨,
 ટિં. ૩૧૯, ટિં. ૩૨૭, ટિં. ૩૨૮,
 ટિં. ૩૩૦, ટિં. ૩૩૧, ટિં.
 ૩૩૫, ટિં. ૩૪૬, ટિં. ૩૬૧,
 ટિં. ૩૬૨, ટિં. ૩૭૨, ટિં. ૩૯૬,
 ટિં. ૪૦૨, ટિં. ૪૪૫, ટિં. ૫૦૧,
 ટિં. ૫૦૨

જૈન સાહિત્ય ઓફ મહાકાલ મંદિર-
 લેખ : ટિં. ૩૧૦, ૩૨૩

જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ :
 ૩૫૩, ટિં. ૪૯૬

જૈન સિદ્ધાંત ભાસ્કર : ટિં. ૩૭૫

જૈન સ્તૂપ ઓફ મથુરા : ૪૨૬

જ્ઞાતાધર્મકથા (સૂત્ર) : ૪૨૨, ૪૬૧,
 ટિં. ૪૬૪
 જ્ઞાનોદય : ૪૬૯, ટિં. ૪૦૪

ટોડ-રાજસ્થાન : ટિં. ૩૩૪, ટિં. ૩૫૨
 ટ્રેસીસ ઓફ જૈનીઝમ ઇન બેંગાલ-
 લેખ : ટિં. ૪૧૪

કુંગરપુર રાજ્યકા ઇતિહાસ : (ટિં.) ૩૪૬

તત્ત્વાર્થ-ભાષ્ય : ૪૦૪
 તત્ત્વાર્થસૂત્ર : ૩૫૦, ૪૭૬, ૫૦૬
 તિલોગાલી પ્રકરણ : ૪૧૨, ૪૭૬, ૪૭૭
 તિલકમંજરી : ૩૨૫
 તીર્થમાળા : ૩૩૭, ૩૫૪, ૩૬૨, ૪૦૪,
 ૪૦૬, ૪૩૩, ૪૩૮, ૪૪૦, ૪૪૫,
 ૪૪૮, ૪૪૯, ૪૫૪, ૪૬૧, ૪૬૮,
 ૪૭૯, ૪૮૫

તીર્થમાળા (ચિત્રો) : ૩૪૧
 તીર્થક્ષેત્ર કુલપાક : ટિં. ૩૯૬
 ત્રિપિણ્ડિકાકાપુરુષચરિત : ટિં. ૩૧૮,
 ૩૨૬, ૩૨૭, ૪૧૦, ૪૩૨, ૪૪૩,
 ૪૭૦

થેરાવતી : ૪૦૪

દશવૈકલિકસૂત્ર : ૪૮૭
 દિલ્હી અથવા ઇંદ્રપ્રસ્થ : ટિં. ૩૫૨
 દિલ્હી રાજવતી : ૩૫૨
 દિવ્યાવદાન : ૪૧૨
 દીપમાલાકલ્પ : ટિં. ૪૭૭
 દુર્જનસાલગ્યાવતી : ૩૫૮, ૩૫૯
 દષ્ટિવાદ : ૫૦૫

ધર્મયુગ : ટિં. ૪૦૪
 ધર્મશિક્ષા : ૩૪૦
 ધારાન્યકા ઇતિહાસ ૩૩૨
 ધિ ઇપીરિયલ મુઘલ ફરમાન્સ ઇન
 ગુજરાત : ટિં. ૪૩૮
 ધિ ન્યોગ્રાફીકલ ડિસ્કોવરી ઓફ એન્થ્રોપ-
 એન્ડ મિડિયાવલ ઇન્ડિયા : ટિં. ૪૭૪

નાગરી પ્રચારિણી પત્રિકા : ટિં. ૪૨૨
 નાગરહદ તીર્થસ્તોત્ર : ૩૩૬
 નાલંદીય અધ્યયન : ૪૪૮
 નાશિકનો અભિલેખ : ૩૧૮
 નિશીથચૂર્ણિ : ટિં. ૩૨૬, ટિં. ૩૭૩,
 ૩૮૦

નૈપથમહાકાવ્ય : ૪૭૪
 નોટ કનેક્ટેડ વીથ સહેત-મહેત-લેખ :
 ટિં. ૪૮૨

પઉમચરિય : ૪૫૭
 પદ્માવતી સમુચ્ચય : ૩૫૨, ૪૭૫
 પન્નવણાચૂત્ર : ૫૦૬
 પરદેશી રાજની ચોપઈ : ૩૫૫
 પન્નચયા-હરપા : ટિં. ૪૧૬
 પાટલીપુત્રવાચના : ૪૨૬, ૪૭૬
 પાર્થતીર્થનામાલા : ૪૧૭
 પાર્થનાથચરિત : ૩૭૫, ટિં. ૩૯૧
 પિટક ગ્રંથો : ૪૩૪
 પિરતાલીશ આગમો લખાવનાર બે
 ભાઈઓની પ્રશસ્તિ-લેખ : ટિં.
 ૩૩૧

પિંડનિર્મુક્તિ-ટીકા : ટિં. ૪૦૩
 પુરાતત્ત્વ નિર્મધાવતી : ૪૮૧
 પ્રયધકાશ : ૪૧૬
 પ્રયધચિતામણિ : ૩૩૨, ૩૩૯
 પ્રભાવકચરિત : ૩૧૧, ૩૫૦, ૩૬૩,
 ૩૮૦, ટિં. ૪૧૬, ૪૪૪,
 પ્રભાવકચરિત-પ્રશસ્તિ : ૩૩૫
 પ્રભાવકચરિત-ભાષાંતર : ટિં. ૩૭૪
 પ્રવાસગીતિ : ૩૧૩
 પ્રવાસી : ટિં. ૫૦૨
 પ્રજાપનાસૂત્ર : ૪૧૦
 પ્રાચીન તીર્થમાળા સંગ્રહ : ટિં. ૪૩૮,
 ટિં. ૪૪૮, ૪૪૯, ટિં. ૪૬૫,
 ટિં. ૪૬૮, ટિં. ૪૭૧, ટિં. ૪૭૪,
 ટિં. ૪૮૫

પ્રાચીનપત્ર : ૩૯૫
 પ્રાસાદમંડન : ૩૩૦
 પ્રેમી અભિનંદન ગ્રંથ : ટિં. ૩૭૧,
 ટિં. ૪૭૭
 પ્રોગ્રેસ રિપોર્ટ વેસ્ટર્ન સર્કલ : ટિં.
 ૩૨૫

બસવપુરાણ : ૩૭૬
 બુદ્ધિપ્રકાશ : ટિં. ૩૮૫
 બુદ્ધિસાગર : ૩૩૦
 બૃહત્કલ્પચૂર્ણિ : ૩૨૬
 બૃહત્કલ્પ-ભાષ્ય : ટિં. ૩૨૨
 બૃહત્કલ્પસૂત્ર : ૩૧૯, ટિં. ૩૪૯,
 ૪૨૪, ૪૨૫, ૪૮૨
 બૃહત્કલ્પસૂત્ર ભાષ્ય-ટીકા : ૩૨૬

ઓષિસત્ત્વાવદાન : ૪૧૨
બંગાલદેશકી ગણત : ૪૮૯, ૪૯૦
બંગાલ બિહાર ઉડિસા પ્રાંત કે જૈન
સ્મારક : ટિં ૪૭૨
ઓખિ ગેઝેટિયર : ટિં ૩૭૬, ૩૮૫

ભક્તામરસ્તોત્ર : ૩૨૪
ભગવતીપુરાણુ : ૪૪૩
ભગવતીસૂત્ર : ૩૦૯, ટિં ૪૪૩, ૪૭૪
ભગવતી સૂત્ર-અનુવાદ : ટિં ૪૩૨
ભદ્રાવતી પાર્શ્વનાથ તીર્થ : ટિં ૪૦૮
ભગવાન મહાવીર : ટિં ૪૪૧, ટિં
૪૮૪, ટિં ૪૯૨
ભાનુચંદ્રચરિત : ૩૫૮, ૩૫૯
ભારત (દૈનિક) : ૩૩૪
ભારતકે તીર્થ : ૩૨૨
ભારત કે પ્રાચીન જૈન તીર્થ : ટિં ૪૫૦,
૪૮૫

ભારતીય ઇતિહાસકી રૂપરેખા : ટિં
૪૧૦
ભારતીય ચિત્રકળા : ટિં ૪૦૩
ભારતીય મૂર્તિકલા ૪૨૭
બેલસા-તામ્રપત્ર : ૩૨૫
બોનકટ-(લેખ) : ૩૨૮
બોન વ્યાકરણુ : ૩૨૫

મણિમેખલધર્મ : ૩૭૩
મયુરાપુરીકલ્પ ટિં : ૪૨૫
મદ્રાસ મૈસુર પ્રાંતકે જૈન સ્મારક : ૩૭૮
મધ્ય ભારતકી જૈન સ્થાપત્ય કલા-લેખ
: ટિં ૩૧૨

મધ્ય ભારતકે જૈન સ્મારક : ૩૪૧
મરણુસમાધિપદ્ધિણુ : ૩૨૩
મહાનિરીયસૂત્ર : ૩૪૯, ૩૬૩, ૪૨૫
મહાભારત : ૩૧૦, ૩૨૨, ૩૨૮, ૩૬૧,
૩૬૨, ૪૦૭, ૪૨૨, ૪૫૩, ૪૫૭,
૪૬૦, ૪૬૪, ૪૬૮, ૪૭૩, ૪૮૭,
૪૯૨

મહાલક્ષ્મીનું મંદિર-લેખ : ટિં ૩૮૫
મહાવગ્ન : ૪૭૫
મહાવીર જિનશ્રાદ્ધકુલક : ૩૨૦
મહાવંશકાવ્ય : ૩૭૮
માણિક્યદેવ કલ્પ : ટિં ૩૯૬
માયુરીવાચના : ૪૨૫
માનદેવસૂત્રપ્રમંથ : ટિં ૩૫૦
મુદ્રાશાસ્ત્ર : ટિં ૩૫૩

મુનિસુત્રતચરિત : ટિં ૪૧૭
મેઘદૂત : ૩૮૧
મેઘદૂત સમરયાલેખ : ૩૮૧
મેરી નેમાડયાના : ટિં ૩૧૪
મેવાડ રાજ્યકા ઇતિહાસ : ૩૪૮
મૈસોર એન્ડ કુર્ગ ગેઝેટિયર : ટિં ૩૭૩,
ટિં ૩૭૬

મોડર્ન રિન્યુ : ટિં ૫૦૦
મંડલામયખ : ટિં ૪૦૪
યતિરાજ વૈભવ : ટિં ૩૭૭
યશસ્તિલક ચંપૂ : ૪૨૫
યુક્તિપ્રમોદ : ૪૪૦
યુગપ્રધાનાચાર્ય પદ્માવલી : ૪૭૪
યુગપ્રધાન શ્રીજિનચંદ્રસૂરિ : ટિં ૪૬૫
યે ઉપેક્ષિત અવશેષ-લેખ : ટિં ૪૦૪

રાજગૃહ : ૪૬૩
રાજગૃહ ઓર નાલંદા-લેખ : ટિં ૪૬૦
રાજગૃહમે પ્રાચીન જૈન સામગ્રી-લેખ :
ટિં ૪૭૨
રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ : ટિં ૩૩૫,
ટિં ૩૪૦, ટિં ૩૫૨
રાજપ્રશસ્તિ : ૩૩૯
રામાયણુ : ૩૧૦, ૩૨૮, ૩૮૦, ૪૫૭,
૪૬૪, ૪૬૬, ૪૬૮
રોયલ એશિયાટિક સોસાયટી-જર્નલ :
૩૪૧, ટિં ૪૩૧

લઘુશાંતિસ્તવ : ૩૫૦, ૩૬૩

વસુદેવહિંદી : ૩૨૬, ૪૩૧, ૪૬૪
વિક્રમરમ્ભતિપ્રમંથ : ટિં ૩૧૦, ૩૨૩
વિદ્યાપ્રવાદ : ૫૦૬
વિધિકૌમુદી : ટિં ૩૨૪
વાયુપુરાણુ : ૪૭૫
વસંતવિલાસ કાવ્ય : ૪૧૪
વિત્તપિતમહાલેખ : ૪૫૪, ૪૫૭
વિત્તપિત્રિવેણી : ૩૫૧, ૩૬૧, ૩૬૨,
૩૬૮, ૪૧૭

વિવિધતીર્થકલ્પ : ૩૨૪, ૩૨૫, ૩૪૯,
૩૫૩, ૩૬૩, ૩૬૪, ટિં ૩૭૭,
૩૯૫, ટિં ૩૯૬, ૪૦૪, ટિં ૪૦૫
૪૨૨, ૪૨૩, ટિં ૪૨૫, ૪૨૬,
૪૩૨, ૪૩૫, ૪૩૬, ૪૪૮, ૪૫૪,
૪૬૧, ૪૬૪, ૪૬૬ થી ૪૭૦,
૪૭૫, ૪૮૨, ૪૮૫, ૪૮૭

વિશેષાવશ્યક-ભાષ્ય : ટિં ૪૩૨
વિશ્વભારતી : ૩૭૧
વિહારપત્ર : ૮૬૫
વીરનિર્વાણુ સંવત્ ઓર જૈન કાલગણના
: ટિં ૪૨૬

વીરવંશાવલી : ૩૧૯
વીરાચાર્યપ્રમંથ : ટિં ૮૧૬
વૈદ્યનાથપ્રશસ્તિ : ૪૬૧
વૈભારગિરિકલ્પ : ૪૬૧
વૈરાગ્યશતક : ૩૫૫
વૈશાલી ૪૯૨
વંદારુચ્છિ : ૪૪૪
વ્યવહારચૂર્ણિ : ટિં ૩૧૧

શાંત્યાચાર્ય-ટીકા : ટિં ૪૨૪
શૃંગારમંડન : ૩૩૦
શૌરસેની ભાષા : ૪૩૧

શ્રીપુર-અંતરિક્ષ પાર્શ્વનાથકલ્પ : ટિં ૪૦૫

સકલતીર્થસ્તોત્ર : ૪૧૭
સત્યપુરમંડનમહાવીરેત્સાહ : ૩૩૫
સન્મતિપ્રકરણુ : ૩૬૧
સમરાદિત્યસંક્ષેપ-પ્રસ્તાવ શ્લોક : ટિં
૩૩૫
સમવાયાંગસૂત્ર : ૪૩૧
સમેતશિખર યાત્રારાસ : ૪૪૫, ટિં ૪૭૭
સાઉથ ઇન્ડિયન જૈનીઝમ (જૈનીઝમ ઇન
સાઉથ ઇન્ડિયા) : ટિં ૩૭૮

સારસ્વતમંડન : ૩૩૦
સિયાલકોટમંડન શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનકા
છંદ : ૩૫૬
સિલખપદ્ધિકરમ : ૩૭૩
સુકૃતસાગર : ૩૧૩, ૩૪૪
સુભાગધાવદાન : ૪૧૨
સુનાસ : ટિં ૩૭૮
સૂરીશ્વર અને સમ્રાટ : ટિં ૪૩૮
સૂત્રકૃતાંગ સૂત્ર : ૪૪૮
સોપારાના પ્રાચીન અવશેષોની શોધ-લેખ
: ટિં ૩૭૮

સોમસૌભાગ્યકાવ્ય : ૩૪૧
સંગીતમંડન : ૩૩૦
સંધ્યપદ્ક : ૩૪૦
સંધારયપદ્ધિણુ : ૩૨૩
સંવત્સરપર્વતકે વિક્રમાદિત્ય-લેખ : ૩૧૧
સહિતા : ૪૦૯, ૪૧૦

સ્કાંદિલીવાચના : ૪૨૫
સ્કટીઝ ઈન ઇડિયન પેઇન્ટિંગ : ૨૦ ૩૯૧
સ્તોત્રસંગ્રહ : ૨૦ ૩૩૬

સ્થવિરાવલીચરિત : ૪૧૦, ૪૪૩, ૫૦૪
સ્થાનાંગસત્ર : ૪૪૧
સ્મૃતિસ્થત : ૪૦૬

સરિનાપુર : ૨૦ ૪૧૪ ૨૦ ૪૧૫
સિન્ધોદિશ ક્ષત્રીયો : ૨૦ ૪૩૨
સીન્ધોગાગ્યકાવ્ય : ૪૨૬, ૪૩૨

વર્ગ ૩ : ગામ, નગર, ગુફા, નદીઓ, ભંડાર, મૂર્તિવિશેષ આદિની અકારાદિ અનુક્રમશિકા

અકબરાબાદ : ૪૩૮
અકાલગઢ : ૩૫૬, ૩૫૭
અકોટા : ૩૨૬, ૩૨૭
અકોના : ૪૮૩
અગારી : ૩૭૮
અગવન-આગરા : ૪૩૭
અગસગઢ (આણ) : ૨૦ ૩૪૬
અચીરવતી : ૪૮૧
અચ્છ : ૪૧૦
અજમેર : ૩૫૧
અજિમગંજ : ૪૫૧, ૪૮૮, ૪૯૦, ૪૯૧
અજંતા : ૪૦૦, ૪૦૧
અડીસડા-આદિચ્છત્રા : ૪૨૨
અણકી-ટનકી (અનકાઈ-ટનકાઈ) : ૩૮૧
અધિષ્ઠેત્ર-આદિચ્છત્રા : ૪૨૨
અનકાઈ : ૩૮૨
અનકાઈ-ટનકાઈની ગુફા : ૩૮૧
અનુરાધપુર : ૩૭૮
અનંતગુફા : ૫૦૭, ૫૦૮
અત્રાવાસલ : ૩૭૮, ૩૮૨
અદ્વાનિસ્તાન : ૩૧૦
અલયદેવસુરિનાં પગલાં : ૩૨૦
અમદાવાદ : ૪૩૬
અમરોલ ૩૧૨
અમલનેર : ૩૮૯
અમીઝરા : ૩૨૮
અમૃતસર : ૩૫૮, ૩૬૮
અમોઘદર્શી ઉદ્યાન : ૪૬૮
અયોધ્યા-સાકેત : ૩૪૯, ૩૬૩, ૪૦૯, ૪૨૧, ૪૬૪, ૪૬૬, ૪૬૭, ૪૬૯, ૪૭૨, ૪૭૬, ૪૮૧, ૪૮૩
અરબસ્તાન : ૩૧૦
અકોટ : ૩૯૦
અર્ગલપુર-આગરા ૪૩૭
અર્હનસલય પર્વત : ૩૯૨
અલકેપા-આમલકેપા : ૪૮૬

અલકા : ૩૭૬
અલકા ગામ : ૩૭૭, ૩૮૬
અસિરાજપુર : ૩૧૨, ૩૧૩, ૩૧૪
અટ્ટાપેશ : ૪૬૫
અટ્ટાલાબાદ : ૪૬૮, ૪૬૯, ૪૭૧
અવધેશ : ૪૧૮
અવધ્યા : 'અયોધ્યા' જુઓ
અવંતિકા 'ઉત્તર' જુઓ
અવંતિ પાર્શ્વનાથ મંદિર : ૩૨૩
અવંતી-તિ, અવંતિકા, ઉત્તર : ૩૦૯
૪૧૪, ૪૮૧
અવંતીપુરી : ૨૦ ૩૧૮
અશોકસ્તંભ : ૪૬૯
અરિયકામ : ૪૯૮, ૪૯૯
અસી નદી ૪૩૪
અણપદ : ૪૦૯, ૪૪૩, ૪૬૬, ૪૬૯, ૪૭૦
અણપદાવતાર : ૪૭૦
અહમદનગર : ૩૭૭, ૩૮૩
અધિષ્ઠેત્ર 'અધિચ્છત્રા' જુઓ
અધિચ્છત્રા : ૪૧૦, ૪૨૨, ૪૮૭
આકાશલોચન તળાવ : ૪૭૩
આકાશા : ૪૦૫
આગરા : ૪૩૨, ૪૩૩, ૪૩૭, ૪૪૦, ૪૪૪, ૪૬૭, ૪૭૧, ૪૭૭, ૪૭૮, ૪૯૧, ૪૯૭
આઘાટ-આયઃ : ૩૩૫, ૩૩૬
આઘ નદી : ૪૪૧
આદિનાથ ભવન (કાંગડા) : ૩૬૨
આણ : ૪૭૦
આમલકેપા : ૪૮૬
આયઃ 'આઘાટ' જુઓ
આરંગ : ૪૦૪
આકોટ : ૩૭૪, ૩૭૬
આર્ધપુર (અહોલ) : ૩૮૮
આર્ધાવર્ત : ૪૩૫, ૪૬૩
આલિગવસહી (કાંગડા) : ૩૬૨

આલેર : ૩૯૫
આવધવદ્યુર્ધિ : ૪૪૧
આસામ : ૪૧૫, ૫૦૦, ૨૦ ૫૦૧
આસાદી : ૩૭૫
આદ્ય 'આઘાટ' જુઓ
ઈન્દ્રાકુશ્મિ 'અયોધ્યા' જુઓ
ઈન્દ્રપુરી : ૩૮૬
ઈન્દ્ર : ૩૪૦, ૩૪૧
ઈન્દ્રમદ્દોલા : ૪૩૮
ઈન્દ્ર : ૩૧૦
ઈન્દ્રો(કુ)રા : ૩૩૪, ૩૩૯, ૩૭૫, ૩૭૮, ૪૦૨, ૪૮૧
ઈન્દ્રગિરી : ૪૪૩
ઈન્દ્રી : ૪૪૨, ૪૪૬
ઈન્દ્રોગ : ૩૨૪
ઈન્દ્રપત્તન : ૪૩૭
ઈન્દ્રપુરપત્તન 'રીંગણોદ' જુઓ
ઈન્દ્ર : ૩૫૧
ઈન્દ્રિયન મુઝિયમ-ભારત ગેલેરી-કલકત્તા : ૪૭૫
ઈન્દ્રગુફા : ૪૦૨
ઈન્દ્રપુર-મથુરા : ૪૨૪
ઈન્દ્રપ્રસ્થ-દિલ્હી : ૩૫૨, ૪૬૩
ઈન્દ્રસભા ગુફા : ૩૯૯
ઉમરેનપુર-આગરા : ૪૩૭
ઉચ્ચા(ચ)નગર-ઉચ્ચાનગર : ૩૫૦, ૩૫૧, ૨૦ ૪૨૩
ઉચ્ચાનંત-ગિરનાર : ૪૬૯
ઉચ્ચા(ની) : ૩૦૯, ૩૧૧, ૩૧૮, ૩૨૨ થી ૩૨૬, ૩૩૨, ૩૪૭, ૩૭૦, ૪૭૦, ૪૭૬, ૪૯૯
ઉડીસા ઓડિસા : ૪૫૦
ઉત્તરપ્રદેશ : ૪૦૯, ૪૧૫, ૪૬૩
ઉત્તરભારત : ૩૭૩
ઉદયગિરિ (માલવા) : ૩૨૧, ૩૨૭

ઉદયગિરિ (મિહાર) : ૪૧૩
 ઉદયગિરિ (ઓરિસા) : ૪૧૫, ૪૫૭,
 ૪૫૮, ૪૮૦, ૫૦૧, ૫૦૨, ૫૦૪,
 ૫૦૬ થી ૫૦૮
 ઉદય(દે)પુર : ૩૩૫, ૩૩૬, ૩૪૦, ૩૪૩,
 ૩૪૭, ૪૬૬
 ઉદયપુર-આલિયર : ૪૧૬
 ઉદયપુર-ભરતપુર : ૪૬૯
 ઉદુપુર : ૪૧૧
 ઉદુપુર-મિહાર : ૪૭૩, ૪૭૪
 ઉદુપુર-વિહાર : ૪૫૪, ૪૭૪
 ઉના : ૩૫૧
 ઉનાવ : ૪૧૯
 ઉમરકોટ : ૩૭૨
 ઉમરાવતી : ૩૨૮
 ઉરુવેલા-મોધિગયા : ૪૭૨
 ઉગવલ્લી : ૩૮૬
 ઋજુવાલુકા : ૪૦૯, ૪૪૦ થી ૪૪૨
 ઋષભપુર-રાજગૃહ : ૪૫૩
 એઓનલા : ૩૨૨
 એકલિંગ : ૩૩૬, ૩૩૮
 એકલિંગ-દશાણુપુર-એકલ : ૩૨૬
 એકલપુર : ૧૦૩, ૪૦૫
 એકલારોડ : ૩૯૯
 એકલવીની નેન ગુફા : ૩૮૮
 એકલવીની નેન ગુફા : ૩૮૭
 એકલસર-અલિંગ : ૪૨૨
 એકલસા : ૩૭૩, ૪૧૦, ૪૧૨, ૪૧૫,
 ૪૭૬, ૪૮૦, ૫૦૨
 એકલગામ : ૩૮૧, ૩૯૮, ૩૯૯
 એકલગામની નેન ગુફાઓ : ૩૯૯
 અંગ (દેશ) : ૪૧૦, ૪૮૭, ૪૯૨,
 ૫૦૩
 અંગદ મહાદેવ (કાંગડા) : ૩૬૧
 અંગતેરીની ગુફા : ૩૮૧
 અંતરિનિયા : ૪૧૧
 અંતરીક્ષ(ક) : ૩૯૪, ૪૦૪ થી ૪૦૬, ૪૦૮
 અંબલકિયાવત : ૪૪૮
 અંબલકિયાવત : ૪૬૬
 અંબલા : ૩૭૦
 આંતરીગામ : (ટિં) ૩૪૬
 આંધ્ર : ૩૭૩, ૩૭૪, ૩૯૪
 આંધ્રગાંવ : ૪૦૪
 આંધ્રપુર : ૩૩૦

ઓધખેડા-અનિરુદ્ધખેડા : ૪૩૩
 કચ્છ : ૩૨૮, ૩૭૦
 કટગેરી : ૩૮૭
 કટગોલા : ૪૮૯
 કટારીખેડા : ૪૨૩
 કડા : ૪૭૧
 કડકોર : ૩૭૭
 કતરાસ : ૪૪૫
 કનકપુર : ૪૮૫, ૫૦૪
 કનોજ : ૩૧૧, ૩૨૯, ૩૫૨, ૪૧૬,
 ૪૨૬, ૪૩૭, ૪૫૪, ૫૦૦
 કનાણપુર-કનનર (કાનાર) : ૩૫૩
 ૩૭૭
 કપિલવસ્તુ : ૪૮૪
 કમલક-કમલદીઠ : ૪૭૬
 કમલક-કરેડા : ૩૩૦, ૩૪૩, ૩૪૦
 કરાડ : ૩૮૪
 કરાંચી : ૩૭૦, ૩૭૨
 કરાંચી : ૩૭૪, ૩૮૫, ૩૯૫
 કર્મોર ગામ : ૪૬૩
 કલકતા : ૪૧૮, ૪૩૩, ૪૫૨, ૪૬૫,
 ૪૭૫, ૪૮૮, ૪૯૧, ૪૯૫, ૪૯૬,
 ૪૯૮, ૫૦૧
 કલિકુંડ તીર્થ : ૫૦૩, ૫૦૪, ૫૦૬ થી ૫૦૮
 કલિંગ : ૪૦૩, ૪૦૭, ૪૧૦, ૪૧૫,
 ૪૭૬, ૫૦૩, ૫૦૪, ૫૦૬ થી ૫૦૮
 કલ્યાણપુર : ૪૪૮
 કલ્યાણી : ૩૭૬, ૩૭૭, ૩૯૫, ૩૯૬
 કાકંદી : ૪૦૯, ૪૧૧, ૪૯૪
 કાદીપુર : ૪૩૬
 કા(કા)નગર (કાંગડા) : ૩૬૧
 કાનડા : ૩૭૩
 કાનાર 'કનાણપુર' જુઓ
 કામલા : ૪૦૪
 કામનજપરાગામી : ૪૯૩
 કામરૂપ : ૪૯૯
 કામગંજ : ૪૨૧
 કાયા : ૩૪૭
 કાયાવાસ : ૩૪૮
 કાસાની નેન ગુફા : ૩૮૯
 કાસગંજ : ૩૭૫
 કાસલિયા : ૪૬૦
 કાસાગામ : ૩૬૫, ૩૬૬
 કાલીવેલ : ૩૧૨, ૩૧૪
 કાલીસામોરકા-ચૌરીપુર : ૪૩૧

કાશી-ખનારસ : ૪૦૯, ૪૧૦, ૪૩૪,
 ૪૩૬, ૪૬૬, ૪૮૬
 કાશીર : ૩૩૨, ૩૫૧, ૩૬૪
 કાસમખનાર : ૪૯૦
 કાલિકા : ૩૮૫
 કાકટ-મગધ : ૪૦૯
 કાલિસ્તંભ : ૩૪૧
 કુકડિયા : ૩૧૨, ૩૧૪
 કુકડેશ્વર : ૩૧૨
 કુકડી : ૩૨૦, ૩૩૨
 કુકડીરામઠ : ૪૦૪
 કુર્ગ : ૩૭૩, ૩૭૪
 કુર્ગેશ્વર મહાદેવ : ૩૨૪
 કુર્ગીસર : ૩૨૩, ૩૨૪
 કુર્ગેશ્વર : ૩૨૪
 કુણાલનગરી-આવતી : ૪૮૧
 કુણાલપુર : ૩૪૯, ૩૬૩
 કુણામિનાર : ૩૫૨, ૩૫૩, ૩૫૫
 કુર્મીય મલય-પર્વત : ૩૯૦
 કુનાનદ કાલિ-પર્વત : ૩૯૦
 કુમારગિરિ-પર્વત : ૫૦૩ થી ૫૦૫, ૫૦૮
 કુમારડી : ૪૯૫
 કુમારગામ : ૪૯૪
 કુમારગિરિ-પર્વત : ૫૦૩ થી ૫૦૬
 કુમહાર (આચીન પાટલીપુત્ર) : ૪૧૨,
 ૪૭૭
 કુરુક્ષેત્ર : ૩૪૯
 કુરુક્ષેત્ર : ૪૧૦, ૪૬૩, ૪૬૪
 કુરુ-ગંગલ : ૪૨૨
 કુરુપાદ તીર્થ : ૩૭૬, ૩૭૮, ૩૯૪ થી
 ૩૯૬, ૪૦૪, ૪૦૬, ૪૦૮, ૪૪૯,
 ૪૫૦
 કુલપાક, કાલિયાપાક, માણિકસ્વામી
 'કુલપાક' જુઓ
 કુશપુર-કસર : ૩૫૮
 કુશપુર-રાજગૃહ : ૪૫૩
 કુશવર્ત : ૪૧૦, ૪૩૧
 કુશીનારા : ૪૫૦
 કુસુમપુર-પટણા : ૪૭૫
 કુશ્મા નદી : ૩૮૮, ૪૦૩
 કુશ્મા : ૪૧૦, ૪૮૪
 કુશ્મા : ૩૧૨
 કુશ્મા પાર્શ્વનાથ : ૪૭૦
 કુશ્માલ તીર્થ : ૩૩૭, ૩૪૫
 કુશ્મા-અજાપદ : ૪૬૯
 કુશ્મા ગુફા : ૩૯૯

કોટિવર્ધ-હિનાબુર : ૪૧૦, ૪૧૧,
૪૧૭, ૪૬૦
કોહરી : ૩૧૨
કોના-અકોના : ૪૮૩
કોમિસા : ૪૧૧, ૪૧૨
કોરટા : ૪૭૧
કોલવા પહાડ : ૪૭૩, ૪૯૩
કોલ્લાગ સંનિવેશ : ૪૯૩
કોલ્લાપુર : ૩૭૭, ૩૮૪ થી ૩૮૬
કોશલ (સલ) : ૪૦૭, ૪૧૦, ૪૮૧, ૪૮૬
કોશલ (લા) 'અયોધ્યા' જુઓ
કોશલા-શ્રાવસ્તી : ૪૮૨
કોષ્ઠક ઉદ્યાન : ૪૮૧
કોસમ ઈનામ : ૪૭૧
કોસમ ખીરાબ : ૪૭૧
કોસખપાલી : ૪૭૧
કોહામ : ૪૧૨
કોશાખી : ૩૦૯, ૪૦૯ થી ૪૧૧, ૪૭૦
થી ૪૭૨, ૪૮૭
કંથારિકા કુડગ : ૩૨૩
કંપલાલ : ૪૨૧
કંપલાના લાડકા : ૪૨૧
કંપિલપુર-કાંપિલપુર (રી) : ૪૦૯, ૪૧૦,
૪૨૧
કાંકરોલી : ૩૩૮, ૩૩૯
કાંગડા : ૩૫૦, ૩૫૧, ૩૬૦ થી ૩૬૨,
૩૬૮
કાંચનપુર : ૪૧૦
કાંચી : ૩૭૬, ૩૭૭
કુંજરાવર્તગિરિ : ૩૧૦, ૩૨૭, ૩૨૮
કુંડગ્રામ : ૪૪૮
કુંડપુર : ૪૯૩
કુંડલપુર : ૪૪૮, ૪૪૯, ૪૯૩
કુંડિનપુર : ૩૨૮, ૩૨૯
કુંડેલાટ : ૪૯૪
કુંદનપુર : ૩૨૮
કુંભકારકૂત (નાશિક) : ૩૮૦
કુંભારપ્રક્ષેપ (વીતભયપતન) : ૩૫૦
કુંભારિયા-આરાસણુ : ૪૪૪
કુંભોજ : ૩૮૪
કંસકરાડ : ૪૩૩
કોંકણ : ૩૭૬, ૩૯૬
કચારા : ૩૧૨, ૩૧૪
ક્ષત્રિયકુંડ : ૩૨૭, ૪૦૯, ૪૯૨-૪૯૪
ક્ષિપ્રા નદી : ૩૨૨, ૩૩૩
ક્ષિતિપ્રતિષ્ઠિત-રાજગૃહ : ૪૫૩

ખગદેશ : ૩૪૭
ખગ્ગ-ખગ્ગ પર્વત : ૩૪૭
ખગ્ગાચલતીર્થ-ધૂલેવ : ૩૪૭
ખટવાડા : ૩૧૨
ખડકી : ૩૮૦, ૩૯૮
ખડગદિહા : ૪૪૪
ખળાડિયા-ખરવાટ : ૪૧૧
ખરતરપ્રાસાદ (કાંગડા) : ૩૬૨
ખરતરવિધિચૈત્ય : ૩૬૨
ખલચીપુર : ૩૧૯
ખયરોડ 'ખાચરોદ' જુઓ
ખાચરોદ : ૩૨૧, ૩૨૨
ખાનકા ડોગરા : ૩૫૬
ખાન્વટ : ૩૬૦
ખીદ્રાપુર : ૩૭૭, ૩૮૬
ખુખુદા : ૪૯૪
ખેડા : ૩૧૯
ખેમલી : ૩૩૬
ખેરમાઈ : ૪૦૪
ખંડગિરિ : ૪૧૫, ૫૦૧, ૫૦૪, ૫૦૬,
૫૦૭
ખંભાત : ૩૫૧, ૩૬૫, ૩૭૯
ગર્ગરા પુષ્કરિણી : ૪૮૭
ગન્નપદ-ઈન્દ્રપદ 'દશાર્ણુ કૂટ' જુઓ
ગદ મુકતેશ્વર : ૪૬૫
ગણેશચુકા : ૫૦૭
ગદગ : ૩૮૬
ગવાલપાડા ૫૦૦, ૫૦૧
ગયપુર : 'હસ્તિનાપુર' જુઓ
ગયગપય-ગન્નપદ : 'દશાર્ણુ કૂટ' જુઓ
ગયા : ૪૭૨, ૪૭૩
ગાલ્યાટ : ૩૬૭
ગાદા : ૪૧૪
ગિરનાર : ૩૫૩, ૩૬૪, ૩૬૬, ૩૬૮,
૪૦૯, ૪૭૦
ગિરિપુર-કુંગરપુર : ૩૪૬
ગિરિજા-રાજગૃહ : ૪૫૩, ૪૫૭
ગીરડી : ૪૪૦
ગુજરાત : ૩૧૦, ૩૧૧, ૩૧૨, ૩૧૩,
૩૪૭, ૩૭૦, ૪૧૪
ગુજરાનવાલા : ૩૫૧
ગુડીવાડા : ૩૭૮, ૩૯૪, ૪૦૬, ૪૦૮
ગુણશીલ યક્ષચૈત્ય : ૪૪૩, ૪૪૪, ૪૫૩,
૪૫૭
ગુણશીલવન-ગુણશિલા 'ગુણયા' જુઓ

ગુણયા : ૪૪૨, ૪૪૩, ૪૫૭
ગુપ્તગામ-કુંડલપુર : ૪૪૮
ગુરુભાંગટ : ૩૫૯
ગૃન્ધ : ૩૨૫, ૩૪૨
ગોદાવરી-નદી ૩૭૪, ૩૮૦
ગોદાવરી-નિરજો ૩૯૦
ગોપગિરિ 'ગ્વાલિયર' જુઓ
ગોપાચલ 'ગ્વાલિયર' જુઓ
ગોપાચલપુર 'ગ્વાલિયર' જુઓ
ગોમતી નદી : ૪૧૮
ગોરખપુર : ૪૧૨, ૪૫૦
ગોવગિરિ 'ગ્વાલિયર' જુઓ
ગોહદમંડલ : ૩૨૪
ગોહતી : ૫૦૦
ગંગા : ૪૧૪, ૪૨૧, ૪૩૬, ૪૬૫, ૪૬૮
થી ૪૭૦, ૪૭૨, ૪૭૩, ૪૭૫,
૪૭૮, ૪૮૪, ૪૮૮ થી ૪૯૦, ૪૯૨,
૪૯૩, ૪૯૯
ગંડકી : ૪૮૫, ૪૮૬, ૪૯૨, ૪૯૩
ગંધવતી-લાટ : ૩૨૪
ગંધવતી-નદી : ૩૨૩, ૩૨૪
ગંધાર : ૩૬૩
ગંભીરી-નદી : ૨૪૨
ગોંડ : ૪૧૪
ગોંડવાના : ૪૧૪
ગ્વાલિયર : ૩૧૧, ૩૧૨, ૩૨૮, ૩૬૨,
૪૧૫ થી ૪૧૭, ૪૨૬, ૪૩૩
ઘસોઈ : ૩૩૪
ઘાઘરા-નદી : ૩૪૯, ૪૬૬
ધુંટારસી : ૩૨૪
ચણકપુર-રાજગૃહ : ૪૫૩
ચમરુપાય-ચમરોપાદ : ૪૬૯
ચમારલેના ગુફા : ૩૮૧
ચર્મણવતી-નદી : ૪૨૨
ચાલીસગામ : ૪૮૧
ચિટગાંવ : ૪૧૩
ચિતોડ-ગાઢ : ૩૩૫, ૩૩૯ થી ૩૪૪, ૩૪૭
ચિરકાલ પ્રતિષ્ઠિત-મથુરા : ૪૨૪
ચિત્રકૂટ-મંડલ : ૩૨૪, ૩૩૯, ૩૪૦
ચેદીદેશ : ૪૦૪, ૪૧૦
ચોલ : ૩૭૬, ૩૭૭
ચૌસા : ૪૮૦
ચંદવાડી : ૪૭૧
ચંદેરી : ૩૧૨

ચંદ્રપુરી : ૪૩૪, ૪૩૬
ચંદ્રાણી (ચંદ્રાવતી) : ૩૧૯
ચંદ્રાદિત્યપુરી (ચાંદોડ) : ૩૮૧
ચંદ્રાવતરણ ચૈત્ય : ૪૭૩
ચંદ્રાવતી-ચંદ્રોદી 'ચંદ્રપુરી' જુઓ
ચંદ્રિકાપુરી-આવસ્તી : ૪૮૧
ચંપા-નગરી-નાળા-પુરી : ૪૦૯ થી
૪૧૧, ૪૪૧, ૪૫૪, ૪૬૦, ૪૭૫, ૪૮૦
૪૭૯, ૪૮૪, ૪૮૬ થી ૪૮૮, ૪૯૪
ચંપાનાળા 'ચંપાપુરી' જુઓ
ચાંદવડ : ૩૭૭
ચાંદા : ૪૦૭, ૪૦૮
ચાંદોડ : ૩૮૧
ચૂંકાવાડા : ૪૨૦, ૪૪૬

જમ્માણી : ૪૪૧
જાપેશ : ૩૧૨
જાયાગત : ૪૮૨
જોટા કૈલાસગુફા : ૪૦૦
જોટા ગુફા ૫૦૮
જોટી હતવી (ચાંદગદગિયા) : ૩૧૨,
૩૧૪
જોર : ૩૭૨

જગર્થ-મિથિલા : ૪૮૫
જગદીશપુર-જગર્થ : ૪૮૫
જગન્નાથપુરી : ૪૧૩, ૫૦૨
જનકપુરી : ૪૮૫
જનકપુર : ૪૦૩
જમક-ગામ : ૪૪૦
જમાલગંજ : ૪૯૯
જમ્મુ : ૩૬૪
જમ્મુઘ : ૪૯૪
જયવિજયગુફા : ૫૦૭
જયસ્તંભ : ૩૪૩
જયસંધનો કિલ્લો : ૪૬૧
જહાનપુર : ૪૭૧
જહોર-મુવર્ણગિરિ : ૪૫૪, ૪૭૦
જનકધર (જહોર) : ૩૩૦
જવરા : ૩૧૭
જળી મસ્જિદ : ૩૩૨
જિહાનાબાદ : ૪૭૧
જ્યાગંજ : ૪૮૮, ૪૮૯
જરા : ૩૬૭
જર્ણુદુર્ગ (જૂનાગઢ) : ૩૩૦
જુન્નેર : ૩૮૦

જેતવન-મોતેરૂડી : ૪૮૧, ૪૮૨
જેલમ-ગામ : ૩૫૭, ૩૬૦
જેલમ-નદી : ૩૫૭, ૩૬૫
જેનો-કસમો : ૩૬૧
જેન કલ્ચર સોસાયટી-અનારસ : ૪૬૪
જેન કીર્તિસ્તંભ : ૩૪૩
જેન ગાંવ : ૩૭૪
જેપુર : ૪૪૪
જેગીગુફા : ૫૦૧
જેગીમારા : ૪૦૩
જેતીઆનો પહાડ-જેન ગુફા : ૩૮૬
જેધપુર : ૪૨૨
જંડીયાલા ગુરુ : ૩૬૬
જંમેશ્વરની ગુફા : ૫૦૮
જંભીય ગામ ૪૪૦, ૪૪૧, ૪૫૦
જંગલ : ૪૧૦
જાતખંડવન : ૪૯૩, ૪૯૪
ઝરિયા : ૪૪૫
ટિહી ગામ : ૩૪૭
ટોચાઆદમ : ૩૭૨
ટુંડેશ્વરી : ૫૦૧

દીકરી : ૩૧૨
ડૂંપાપાડા-નદી : ૫૦૧
ડેરાગાલખાન : ૩૬૬, ૩૬૭
ડોકી : ૩૭૦
ડુંગરપુર : ૩૪૫, ૩૪૬
ડુંગરમઠ : ૪૦૪
દાલા ૪૧૪
દિલ્લી (દિલ્હી) : ૩૫૩, ૩૫૪
દોદર : ૩૧૭

તત્ત્વગુફા-(ખંડગિરિ) ૫૦૮
તનમુલિય માર્ગ : ૫૦૬
તલકાદ : ૩૭૫
તલપાટક : ૩૩૫
તલવંડી : ૩૬૭
તલોદ : ૩૪૫, ૩૪૬
તક્ષશિલા : ૩૪૯, ૩૫૦, ૩૫૮, ૩૬૨
૩૬૪, ૪૨૨, ૪૨૩
તાજદીન સરઘ : ૩૫૩

તાજમહેલ : ૪૩૮
તામિસ : ૩૭૩, ૩૯૨
તામ્રલિપ્તિ : ૪૧૦, ૪૧૧
તારણ : ૩૧૩
તારણપુર 'તાલનપુર' જુઓ
તારાપુ(ઉ)ર : ૩૧૧ થી ૩૧૩, ૩૨૦,
૩૩૦, ૩૩૨
તાલનપુર : ૩૧૧, ૩૨૦, ૩૩૨
તિલ્હી : ૪૯૯
તિવર : ૩૭૬
તીરહુત : ૪૮૫
તીર્થકારામ : ૪૮૨
તેનાલી : ૩૯૪
તેલુગુ : ૩૭૩, ૩૭૬
તેલંગણુ-આંધ્ર : ૩૭૪
તિંદીવનમ્ : ૩૯૦
તુંગિયાસંનિવેશ : ૪૭૨
તુંગિયાપત્તન 'તાલનપુર' જુઓ
તુંગી-તુંગીયા : ૪૭૪
તુંગીયા 'તુંગી' જુઓ
ત્રિગર્ત-દેશ : ૩૫૧, ૩૬૦, ૩૬૧
ત્રિપુરી : ૩૭૬, ૪૦૪
ત્રિંગલવાડી-જેન ગુફા : ૩૮૬

થરાદ : ૩૧૧, ૩૨૫
થાણા : ૩૪૬
થૂણા (સ્થાણુતીર્થ) : ૩૪૯
દક્ષિણભારત : ૩૭૩, ૩૭૪, ૩૯૩
દતારા : ૪૭૩
દયાળશાહનો કિલ્લો : ૩૩૮
દરભંગા : ૪૮૫
દર્ભાવતી (ડભોઈ) : ૩૩૦
દશપુર 'મંદસોર' જુઓ
દશભુજ સોમેશ્વર-પરગણું : ૫૦૧
દશાણુકૂટ-ગજપદ, ઇંદ્રપદ : ૩૧૦,
૩૧૯, ૪૨૨, ૪૬૯
દશાણુ-દેશ : ૩૨૫, ૪૧૦
દશાણુપુર-ઝેરજ : ૩૦૯, ૩૧૦, ૩૧૯
દાદુર : ૩૧૨
દામોદર-નદી : ૪૪૧, ૪૯૮
દાસનગર : ૪૭૧
દાહોદ : ૩૧૩, ૩૨૦
દિલ્હી : ૩૫૧ થી ૩૫૫, ૩૭૭, ૩૯૬,
૪૭૭
દીવ અંદર : ૩૮૧

દુલવા : ૩૫૧
 દુલ્મી-ઘાપુરદુલ્મી : ૪૧૪
 દ્વિતિપલાશચેત્ય : ૪૯૩
 દેવવાણ-આણુ : ૩૧૪, ૩૩૯, ૩૫૫
 દેવકુલપાટક (દેવવાણ) : ૩૩૭, ૩૩૮, ૩૪૦
 દેવગિરિ (દૌલતાબાદ) : ૩૩૦, ૩૮૭
 દેવનિર્મિતસ્તૂપ : ૪૨૪, ૪૨૫
 દેવ-વારાણસી : ૪૩૫
 દેવાસ : ૩૧૭
 દેવીથગ્રામ : ૩૯૦
 દોલભીરા : ૪૧૪
 દંડપુર-બિહાર : ૪૭૩
 દ્રવિડ : ૩૭૩
 દ્વારવતી-દ્વારકા : ૪૧૦
 દ્વાર(રિ)કા : ૪૩૨, ૪૭૯
 ધનમાતા પહાડ : ૩૪૬
 ધનના-શાલિભદ્ર સરોવર : ૪૭૧
 ધમનાર : ૩૩૩
 ધમ્મચક્ક-ધર્મચક્ર : ૪૬૯
 ધર્મચક્રતીર્થ-શ્રુમિ ૩૪૯, ૩૬૩
 ધર્મપુરી 'રતનામ' જુઓ
 ધર્મેશ્વર સર્વવેદ-ધર્મેશ્વરસ્તૂપ : ૪૩૭
 ધવલગિરિ-અષ્ટાપદ : ૪૬૯
 ધવલપુર (ધોળકા) : ૩૩૦
 ધવલીપહાડ : ૫૦૧
 ધાન્યકટક : ૩૭૪
 ધાર (રા) : ૩૧૨, ૩૧૯, ૩૨૯, ૩૩૦, ૩૩૨, ૩૩૩, ૪૬૭
 ધારવાડ : ૩૭૫
 ધારાસેનક : ૪૬૭
 ધિરિયા ભવન (કાંગડા) : ૩૬૨
 ધૂલેવા(વ) : ૩૪૫, ૩૪૭
 ધોળાડી જિલ્લો : ૫૦૦
 ધોલી : ૪૧૪
 નગર : ૩૧૯
 નગરકોટ (કાંગડા) : ૩૪૯, ૩૬૨
 નફ્લ : ૩૪૩, ૩૪૪
 નડેરી : ૩૧૨
 નરસિંહપુર : ૪૮૯, ૪૯૦
 નવમુનિચુકા : ૫૦૭, ૫૦૮
 નવરોષ-રત્નપુરી : ૪૩૪
 નવાગઢ : ૪૪૪
 નવાદા : ૪૪૨, ૪૪૪, ૪૯૩

નાગદા : ૩૩૦, ૩૩૫ થી ૩૩૮, ૪૨૩
 નાગદ્રહી : (ટિં) ૩૩૭
 નાગપુર : ૪૦૭, ૪૦૮
 નાગપુર 'નાગોર' જુઓ
 નાગપુર : 'હસ્તિનાપુર' જુઓ
 નાગસાહ્ય : 'હસ્તિનાપુર' જુઓ
 નાગહડ, નાગદ્રહ-નાગદા 'જુઓ
 નાગાર્જુન (નાગારજન) પર્વત : ૩૫૧, ૩૬૫
 નાગાહ્ય : 'હસ્તિનાપુર' જુઓ
 નાગોર-અહિચ્છત્રા : ૪૨૨
 નાડોલ : ૩૫૦, ૩૬૩
 નાથનગર : ૪૮૪, ૪૮૬
 નાલા : ૩૬૯
 નામલી : ૩૧૬
 નારકંડા : ૩૯૮
 નાર્થગલ્ય પર્વત : ૩૯૦, ૩૯૨
 નાલંદા : ૪૪૮, ૪૪૯, ૪૫૩, ૪૫૪
 નાશિક : ૩૭૫, ૩૮૦, ૩૮૧
 નાસિકચપુર 'નાશિક' જુઓ
 નાળા ગામ : ૩૭૮
 નિઝામ (દક્ષિણ) : ૩૩૦, ૩૮૯, ૩૯૫
 નિમિયાઘાટ : ૪૪૬
 નીલચુકા : ૪૫૪
 નેપાલ : ૪૮૫, ૪૮૬
 નેમાડ : ૩૦૯, ૩૧૨ થી ૩૧૪
 નોનખાર : ૪૯૪
 નંદગામ : ૪૭૨
 નંદાણિ ગ્રામ : ૪૪૭
 નંદિપુર : ૪૧૦
 નંદીગ્રામ : ૪૭૨
 નંદુરી : ૩૧૩
 પચાર પહાડી : ૪૭૨
 પટણા (ના) : ૩૨૬, ૪૧૨, ૪૧૫, ૪૨૫, ૪૪૩, ૪૪૪, ૪૬૦, ૪૭૩ થી ૪૭૯, ૪૮૬, ૫૦૪ થી ૫૦૬
 પડરૌના : ૪૫૦
 પરિલ સ્થાન : ૩૮૯
 પતિયાલા : ૩૫૧, ૩૬૯
 પટ્ટકોટ : ૩૯૦, ૩૯૨
 પન્નપુર (નાશિક) : ૩૮૦
 પપટર : ૪૫૦
 પપનાખા : ૩૫૧
 પભોસા : ૪૭૧
 પશ્વર : ૩૫૧

પલામ : ૪૭૯, ૪૮૦
 પહાડપુર : ૪૧૩, ૪૯૯, ૫૦૦
 પાકવીર : ૪૧૪
 પાટીસ્તાન : ૩૫૧, ૩૫૬, ૩૫૯, ૩૬૬, ૩૭૦, ૪૧૨
 પાટણુ : ૩૩૭, ૩૫૪, ૩૫૬, ૨૬૮, ૪૪૪
 પાટલીગ્રામ : ૪૭૬
 પાટલીપુર 'પટણા' જુઓ
 પાતાલપુરી : ૫૦૧
 પાતાલલિંગ તીર્થ : ૪૮૫
 પારસનાથ - હીલ-પહાડ - સમેતશિખર : ૪૦૯, ૪૪૨, ૪૪૪
 પાર્વતિકા (પંચમયા) : ૩૪૯, ૩૫૦
 પાલ : ટિં ૩૪૬
 પાલગંજ : ૪૪૪
 પાલીનાણા : ૪૪૪
 પાવા-પુરી-મધ્યમાપાવા : ૪૦૯, ૪૧૦, ૪૪૧, ૪૫૦ થી ૪૫૩, ૪૯૩
 પિટિયારી-કપિલપુર : ૪૨૧
 પીતલખોરા(ટા) ચુકાઓ ૪૮૧
 પીપલિઆ ૩૩૪
 પીરપંચગ : ૩૫૧
 પિરિઆદ : ૪૭૧
 પુનાલી : ૩૪૫
 પુરાણખેડા-પ્રભુમ્ન ખેડા : ૪૩૩
 પુરિમતાલપાડો-પ્રયાગ : ૪૬૮
 પુરિલિયા : ૪૧૪
 પુષ્કરાવતી : ૩૬૩
 પુષ્પકરડિતી 'ઉલ્લૈન' જુઓ
 પુષ્પપુર 'પટણા' જુઓ
 પુષ્પભદ્ર 'પટણા' જુઓ
 પુષ્પવૃત્તિક ચેત્ય : ૪૭૪
 પૂના : ૩૭૯, ૩૮૦, ૩૮૩ થી ૩૮૬
 પૂર્ણભદ્ર યક્ષચેત્ય : ૪૮૭
 પૂર્વ ભારત : ૩૭૩
 પૃથ્વીપા-જૂનીચપા : ૪૮૭
 પેડગામ : ૩૭૭
 પેદુતુંગલપ : ૩૯૦
 પેશાવર ૩૬૬
 પેથા : ૩૧૨
 પૌરપાટ : ૩૬૯
 પંચરત્ન : ૫૦૧
 પંચાલ : ૩૪૯ થી ૩૫૧, ૩૫૫, ૩૫૭, ૩૫૮, ૩૬૨, ૩૬૪, ૩૬૫, ૩૬૭, ૩૭૦, ૩૭૧

પંડાલવ : ૩૭૮
 પંડરપુર : ૩૭૭
 પંવાર : ૩૩૨
 પાંચાલ : ૪૧૦, ૪૨૧, ૪૨૨
 પાંડુલેના ગ્રામ : ૩૮૧
 પાંચદેશ : ૩૮૦, ૩૮૨, ૫૦૩
 પિરહાદનખાન : ૩૬૫
 પુરુષોત્તમ-ભોગરા : ૪૧૧, ૪૧૨
 પોરુષોત્તમજીતિ : ૪૮૯
 પતિશાન-પૈદાણ : ૩૩૦, ૩૭૪, ૩૮૧
 પ્રત્યક્ષ-અહિન્સા : ૪૨૩
 પ્રભાસ : ૪૫૪
 પ્રયાગ : ૪૦૯, ૪૬૮, ૪૬૯
 પ્રહલાદનપુર (પાલનપુર) : ૩૬૨
 રૂતેપુરસિદ્ધી : ૪૩૨, ૪૩૮
 રૂરીપુર : ૩૬૨, ૩૬૮
 રૂતપણ : ૩૭૭
 રૂસોધિ : ૩૫૩
 રૂઝુ : ૪૭૨
 રૂશોનપુર : ૩૬૮
 રૂઝગાદ : ૪૧૮, ૪૭૨
 અકાની : ૩૮૬
 અરેશ્વર : ૪૩૧
 અગામ : ૪૦૪
 અડોદા : ૩૪૫, ૩૪૭
 અદામી (વાતામી) : ૩૭૫, ૩૮૭
 અદ્રીપાર્શ્વનાથ : ૪૭૦
 અનારસ-વારાણસી : ૪૦૯, ૪૧૦, ૪૧૩
 ૪૩૪, ૪૩૫
 અનિયા : ૪૬૩
 અનુ : ૩૬૬
 અરધ : ૩૧૨
 અરદાન : ૪૬૮, ૪૬૯
 અરાક : ૪૪૦, ૪૪૧
 અરેકા : ૪૦૪
 અરેલી : ૪૨૨
 અસુચિસ્તાન : ૩૬૭
 અસ્તિત્વ દેશ : ૪૮૬
 અલ્હારશાહ : ૪૦૭
 અસાદ-પટ્ટી-વૈશાલી : ૪૮૬, ૪૮૨
 અલ્હાબાદ-વૃદ્ધઆદિત્ય-અયોધ્યા : ૪૮૩
 અલ્લી દેશ : ૩૬૩
 અલ્લી નદી : ૪૬૩
 અલ્લીખંડ : ૪૦૪

અલ્હારા : ૪૧૪
 અલ્હાલ ચૈત્ય : ૪૬૩
 આક્રુષ્ટા વિહાર : ૪૭૧
 આણુ ગંગા-નદી : ૩૬૧, ૪૮૫
 આરાધિ ગાંધ : ૫૦૦
 આરાપાલ : ૩૪૭
 આશાવાટ : ૪૦૪
 આસુચર : ૪૮૮, ૪૯૦, ૪૯૧, ૪૯૪
 આહા : ૪૩૧
 અિદાનેર : ૩૫૮, ૩૬૬, ૪૮૦ ૫૦૧
 અિદોદ : ૩૬૬
 અિવિહાર-શરીફ : ૪૦૯, ૪૧૧, ૪૫૦,
 ૪૫૨, ૪૫૩, ૪૭૩, ૪૭૪, ૪૮૪
 અિહારીનાથ પહાડ : ૪૬૯
 ખીડ ગામ : ૩૮૬
 ખીલહરી : ૪૦૪
 ભુદરાનપુર : ૩૩૧
 ભુલંદ શહેર : ૪૮૦ ૪૨૩
 ભેરવાડ : ૩૬૪
 ભેરવાડ મ્યુઝિયમ : ૩૭૮
 ભેરવાડ : ૩૭૪, ૩૭૬, ૩૭૭
 ભેરવાડી : ૩૮૫, ૩૯૦
 ભેરવાડ પરમણુ : ૪૪૩
 ભોગરા : ૪૧૨
 ભોધિગયા : ૪૭૨
 ગંગ : ૪૮૦ ૫૦૩, ૫૦૫
 ગંગાલ : ૪૦૯ થી ૪૧૫, ૪૮૯, ૪૯૦,
 ૪૯૫, ૪૯૭, ૪૯૯
 ગાંકુડા : ૪૬૯
 ગાંકુડા : ૪૧૪, ૪૧૫
 ગારી : ૪૮૮
 કલ્પજૂની : ૪૭૨
 કલ્પદ્રીપ : ૪૦૩
 કલ્પપુત્રા : ૫૦૦
 કલ્પમંડળ : ૩૬૯
 કાકર નદી : ૪૪૦
 કાલ્પકુંડ : ૪૬૩
 કાલ્પાશ્રમ : ૪૬૨
 કલ્પારક સરધ : ૩૫૩
 કલ્પી : ૩૬૮
 કલ્પિ(કલ્પ)પુર : ૪૦૯, ૪૧૦, ૪૭૩
 કલ્પવતી 'લાંક' જુઓ
 કલ્પેશ્વર : ૪૩૧
 કલ્પકુંડ : ૪૭૨
 કલ્પત : ૪૨૫

કલ્પપુર : ૩૪૩
 કાલ્પવતીપુર 'ભેરવા' જુઓ
 કાલ્પપુર : ૪૮૪, ૪૮૬, ૪૮૮
 કાલ્પી-ગંગા : ૪૬૪, ૪૯૦, ૪૯૧
 કાલ્પકુંડી : ૩૨૮
 કાલ્પવતી ગઢ : 'ભેરવા' જુઓ
 કાલ્પકુંડ : ૩૬૦, ૩૨૨, ૩૨૯, ૩૩૯,
 ૩૫૨, ૩૬૩, ૩૬૯, ૪૦૨, ૪૦૪,
 ૪૧૬, ૪૨૫, ૪૨૭, ૪૩૪ થી ૪૩૮,
 ૪૪૯, ૪૫૦, ૪૫૩, ૪૬૨ થી ૪૬૫,
 ૪૬૬, ૪૭૭, ૪૭૯, ૪૮૫, ૪૮૫,
 ૪૮૬, ૪૮૦ ૫૦૦, ૫૦૨, ૫૦૩,
 ૫૦૭
 કાલ્પીલવન : ૩૩૬
 કાલ્પા : ૩૫૮, ૩૫૯
 કાલ્પકાલ-નગર (કાંગડા) : ૩૬૧
 કુળ : ૩૨૮
 કુલનેશ્વર : ૪૧૩, ૫૦૧, ૫૦૨
 કુસાવલ : ૩૮૯
 કુલકુંડ : ૩૧૮
 કુસા : ૩૫૭, ૩૬૫
 કુસા : ૩૦૯, ૩૧૦, ૩૧૮, ૩૨૫ થી
 ૩૨૭, ૪૭૬
 કુસુપુર : ૪૩૫
 કુસુપુર : ૪૭૨
 કુસુકાલ : ૩૨૮, ૩૨૯
 કુસાલ : ૩૨૫
 કુસાવલ : ૩૨૮, ૩૨૯
 કાંગી-કાંગ દેશ : ૪૧૦, ૪૫૦
 કાંડીર યદુનું ચૈત્ય : ૪૨૫
 કાંકક : ૩૬૪, ૪૦૪, ૪૦૬, ૪૦૭
 કાનક-કાંક 'કાલ્પવતી' જુઓ
 મહિયા : ૪૭૧
 મહિ ગામ : ૪૭૧
 મહાકાલ 'મુશ્કાલ' જુઓ
 મહાકાલિ-મહાકાલિ : ૪૮૮
 મહાકાલ 'મુશ્કાલ' જુઓ
 મહાકાલ ગ્રામ : ૪૧૩
 મગધ : ૪૦૯, ૪૧૦, ૪૫૦, ૪૫૩,
 ૪૭૫, ૪૭૬, ૪૮૧, ૪૮૭, ૫૦૩,
 ૫૦૫, ૫૦૬
 મગધી : ૩૧૯
 મહિયાર મહ : ૪૬૦
 મત્ત્ય (વત્ત) : ૪૧૦
 મત્તવાડ : ૩૧૨, ૩૧૪

મથુરા : ૩૧૧, ૩૧૦, ૩૧૪, ૩૭૮,
૩૯૭, ૪૧૦ થી ૪૧૨, ૪૧૯, ૪૨૪
થી ૪૩૨, ૪૮૦, ૫૦૫
મદન-વારાણસી : ૪૩૫
મદનપુરા : ૪૩૫
મદુરા : ૩૭૩, ૩૭૬, ૩૯૩
મદ્રાસ : ૩૭૩, ૩૮૯, ૩૯૦, ૩૯૪,
૪૦૭
મદ્રાસ-મ્યુઝિયમ : ૩૭૮
મધુમતી (મહુવા) : ૩૬૩
મધુવન : ૪૪૨, ૪૪૪, ૪૪૬
મધ્યપ્રદેશ : ૩૦૯, ૩૩૪, ૪૦૩, ૪૦૭
મધ્યપ્રાંત : ૪૦૮
મધ્યભારત : ૩૦૯, ૩૧૨, ૩૨૮, ૪૧૫
મધ્યમાપાવા-પાવાપુરી : ૪૫૦
મનમાડ : ૩૮૧, ૩૮૩, ૩૯૯
મલઈયાદી પટ્ટી : ૩૯૦
મલકવાલ : ૩૫૭, ૩૬૫
મલયપ્રદેશ : ૪૧૦, ૪૭૩
મલિક મુગિસ (મરિજદ) : ૩૩૨
મલીક કરીમની મરિજદ : ૩૭૭
મલ્લપર્વત-સમેતશિખર : ૪૪૪
મલ્લિકારામ : ૪૮૧
મહમ્મુદઝાદ : ૩૬૭
મહરૌલી : ૩૫૫
મહાકાલમંદિર : ૩૨૩
મહાભોધપુર : ૪૧૬
મહાભારત : ૪૩૩
મહારાષ્ટ્ર : ૩૭૩, ૩૭૪, ૩૭૮, ૩૮૦,
૩૮૫
મહારથાન : ૪૧૨
મહાહિમવાન : ૩૨૭
મહિમાપુર : ૪૮૯, ૪૯૦
મહિસુર : ૩૯૬
મહી નદી : ૩૨૮
મહુ : ૩૨૮, ૩૨૯, ૩૩૨
મહુલા : ૪૯૫
મહેત : ૪૮૨
મચ્છગંજ : ૪૮૪
માઠી ઈન્સ : ૩૬૫
માલિકપુર : ૪૭૧
માનપુર : ૪૪૪
માનજી : ૪૧૧, ૪૧૫, ૪૭૯
માન સરોવર : ૪૬૯, ૪૭૦
મારવાડ : ૩૧૨, ૩૫૦
મારુ : ૪૧૪

માલખેડ : ૩૭૫
માલગંજ : ૪૪૪
માલગુડ : ૩૭૫
માલવઈ : ૩૧૨, ૩૧૪
માલવય : ૩૦૯
માલવા : ૩૦૯ થી ૩૧૩, ૩૧૮, ૩૨૨,
૩૨૫, ૩૨૮, ૩૨૯, ૩૩૨, ૩૩૯,
૩૭૩, ૪૨૩, ૪૬૭
માલિની-ચંપાપુરી : ૪૮૭
માલેર કોટડા : ૩૬૯
માસપુરી : ૪૧૦
માહણા ગામ : ૪૯૩, ૪૯૪
માહિખતી-મહેશ્વર : ૩૧૦
મિ(મૃ)પદાવ-સારનાથ : ૪૩૬, ૪૩૭
મિથિલા : ૪૦૯ થી ૪૧૧, ૪૮૪, ૪૮૫,
૪૮૭, ૪૯૯
મિદનાપુર-તામ્રસિપ્તિ : ૪૧૧
મીરજ : ૩૮૪, ૩૮૫
મુજદ્દરગઢ : ૩૭૧
મુજદ્દર(કે)રપુર : ૩૫૧, ૪૮૫, ૪૮૬,
૪૯૨
મુલતાન : ૩૫૧, ૩૬૬, ૩૬૭
મુશ્શિદાબાદ : ૪૪૨, ૪૪૭, ૪૮૯ થી ૪૯૧
મુસિકનગર : ૫૦૭
મુહિલા-મિથિલા : ૪૮૫
મેઘનગર : ૩૨૮
મૃત્તિકાવતી : ૩૧૦, ૪૧૦
મેઘપુરપાટણ : ૩૪૫
મેઘાડખર દૂકે : ૪૪૬
મેઘતા : ૮૧૦ ૫૦૧
મેઘનીપુર : ૪૧૫
મેઘપાટ : ૩૩૭
મેઘે : ૩૫૧, ૪૬૩
મેલગામ : ૩૧૨, ૩૧૪
મેવાડ : ૩૧૨, ૩૩૫, ૩૩૬ થી ૩૪૦,
૩૪૨
મૈનામતી : ૪૧૨
મૈસુર : ૩૭૩, ૩૭૪, ૩૭૬, ૩૭૭
મોઝારપાણિ-ચૈત્ય : ૪૫૩
મોટી ખોળ : ૩૧૨, ૩૧૪
મોતીદારી શહેર : ૪૮૪
મોદગિરિ : ૪૯૨, ૪૯૩
મોરખંડ : ૩૭૫
મોરા ગામ : ૪૯૩
મોરાક-સંનિવેશ : ૪૯૩, ૪૯૪, ૪૯૯
મોહવાસક મંડલ : ૩૨૪

મોહન-જ્યે-દડો : ૩૫૦, ૩૫૭, ૩૭૦ થી
૩૭૨
મંચપુરી ગુફા : ૫૦૭
મંડપદુર્ગ 'મોડવગઢ' જુઓ
મંડિરુચ્ચ ચૈત્ય : ૪૫૩
મંદસોર : ૩૦૯ થી ૩૧૨, ૩૧૮, ૩૧૯,
૩૨૬, ૩૩૩, ૩૫૭, ૩૭૧
મંદારહિલ : ૪૮૮
મંદિકાપુરી : ૪૮૨
મોંગીતુંગી : ૪૭૨
મોંછ નદી : ૩૬૧
મોડવગઢ : ૩૧૨, ૩૧૩, ૩૧૯, ૩૨૦,
૩૨૯ થી ૩૩૨, ૩૩૬, ૩૪૦, ૩૪૪,
૩૫૩
મોંવ નગ : ૩૧૩
મિંડિય : ૪૪૧
મુંગેર જિલ્લો : ૪૯૨
મુંખઈ : ૩૫૬, ૩૮૬, ૪૪૪, ૪૯૬
મેઘિયાગામ : ૪૭૨
યમુના : ૪૨૪, ૪૩૧, ૪૩૩, ૪૩૭,
૪૬૩, ૪૬૮, ૪૭૦, ૪૭૧
યાત્રાપાણુ-યાત્રાસ્થાન : ૪૪૮
યાત્રે મંજાઈ : ૩૯૩
ચેવલા : ૩૮૧, ૪૪૪
ચોગિનીપુર 'દિલ્લી' જુઓ
ચંદુનાથપુરા : ૪૪૫
ચત્રામ : ૩૧૨, ૩૧૪, ૩૧૬
ચત્રગિરિ : ૪૫૭, ૪૫૮
ચત્રપુરી 'ચત્રામ' જુઓ
ચત્રપુરી : ૪૦૯, ૪૩૪
ચત્રપંખલ : ૩૫૧
ચત્રામપુરી 'ચત્રામ' જુઓ
ચત્રાગિરિ : ૩૭૭
ચથાવર્તગિરિ : ૩૧૦, ૩૨૭, ૩૨૮,
૪૬૯
ચક્રીગંજ : ૪૭૨
ચક્રાવર્ત 'ચથાવર્તગિરિ' જુઓ
ચાખેત્ર : ૩૧૨
ચાજગઢ : ૩૨૮
ચાજગિરિ 'ચાજગઢ' જુઓ
ચાજગઢ-ચાજગિરિ : ૪૦૯, ૪૧૦, ૪૧૩
૪૪૨, ૪૪૩, ૪૪૮, ૪૫૦, ૪૫૩ થી
૪૫૫, ૪૫૭, ૪૫૮, ૪૬૦, ૪૬૧,
૪૭૪, ૪૮૭

રાજવાની-વારાણસી : ૪૩૫
 રાજનગર : ૩૩૮, ૩૩૯
 રાજપૂતાના : ૩૩૯
 રાજમહુદ્રી : ૩૭૪
 રાજશાહી જિલ્લો : ૪૯૯
 રાજસાગર : ૩૩૮
 રાહ : ૪૧૧
 રાણકપુર : ૪૭૦
 રાણી ગ્રામ : ૫૦૨, ૫૦૬, ૫૦૭
 રામગિરિ : ૪૦૩
 રામગુરુ : ૩૭૪
 રામનગર : ૩૫૧, ૩૫૬, ૪૨૨
 રામપુરા : ૩૧૨
 રામપુરી 'અયોધ્યા' જીઓ
 રામાનંદ : ૩૭૩
 રામવિહાર (કાંગા) : ૩૬૨
 રાવલપીડી : ૩૬૨
 રાની નદી : ૩૬૦
 રાલી : ૩૧૨
 રાહિણિયા ચોરની ગ્રામ : ૪૬૧
 રાંચી : ૪૧૫
 રીંગણોદ : ૩૧૨, ૩૧૭
 રૂપનાથ : ૪૦૩
 લક્ષ્મણી : ૨૧૩
 લખનૌ : ૪૧૮, ૪૨૭ થી ૪૩૦
 લખમણ કિલ્લા 'લખનૌ' જીઓ
 લખીસરાઈ : ૪૯૩, ૪૯૪
 લાજવાડ ૪૮૬, ૪૯૨, ૪૯૩, ૪૯૪
 લાલિપુર 'લાહોર' જીઓ
 લલિતેન્દુ ગ્રામ-સિંહદાર ગ્રામ : ૫૦૮
 લવપુર (લાહોર) : ૩૫૮
 લશ્કર-આલિયર : ૪૧૭
 લાટ : ૨૮૦ ૫૦૩
 લાડ : ૪૧૦, ૪૧૪, ૪૯૦
 લામોદક (લાહોર) : ૩૫૮
 લાલપુર 'લાહોર' જીઓ
 લાયલપુર : ૩૫૬
 લારખાના : ૩૭૦
 લાલભાઈની પહાડી : ૪૧૨
 લાલમૂસા : ૩૫૭
 લાસન : ૩૮૧
 લાહ(હા)નર (લાહોર) : ૩૫૮, ૩૫૯
 લાહોર : ૩૪૯, ૩૫૧, ૩૫૬, ૩૫૮ થી ૩૬૦
 લિતંબર : ૩૬૬

લુધીઆના : ૩૬૮
 લોહાની(ણિ)પુર : ૪૧૨, ૪૭૯
 લોલાડ : ૩૬૯
 લોલાવસહી : ૩૪૧
 લોહિયા : ૩૬૬
 લંકા : ૩૩૨
 વર્ધ : ૩૩૪
 વર્ધદિશ-વિદિશા : ૩૨૬
 વચ્ચ : ૩૧૭
 વજરાબાદ : ૩૫૬, ૩૫૭
 વજ્રમૂર્તિ : ૪૧૧
 વટગોહલી : ૪૧૩, ૫૦૦
 વટપદ-ખડોદા : ૩૪૫
 વડગામ : ૩૮૬, ૪૪૮
 વડદલા : ૩૧૨, ૩૧૪
 વડ નદી : ૪૯૩
 વડોદરા : ૩૨૭
 વઢિયાર : ૩૧૯
 વત્સદેશ : ૪૧૦, ૪૭૦, ૪૭૨, ૪૮૧
 વત્સકા-વેસ-વેસાલી નદી : ૩૦૯, ૩૧૦
 વરણા નદી : ૪૧૦, ૪૩૪
 વરાડ : ૩૨૮, ૪૦૫
 વરોરા : ૪૦૮
 વરંગલ : ૩૭૪
 વરેન્દ્રમંડલ : ૪૯૯
 વર્ધનપુર : ૪૦૨
 વર્ધમાન : ૪૧૫, ૪૯૮, ૪૯૯
 વર્ધમાનનગર (વટવાણ) : ૩૩૦
 વર્ધા : ૪૦૭, ૪૦૮
 વલભીપુર : ૪૨૫
 વસાડ : ૩૨૪
 વસુકુંડ : ૪૮૬, ૪૯૨, ૪૯૩
 વસુપટ્ટી : ૪૯૩
 વસુહાર : ૪૭૦
 વસંતપુર : ૪૦૩
 વસંતવાટક : ૩૭૫
 વાગાદેશ : ૩૪૫, ૩૪૭
 વાઘગ્રામ : ૫૦૮
 વાઘેશ તળાવ : ૩૩૭
 વાણિજ્ય ગ્રામ : ૪૯૩
 વાતાપી (અદામી) : ૩૭૫, ૩૭૬, ૩૮૭
 વારાણસી : ૪૩૪, ૪૩૫
 વાર્તા : ૪૧૦
 વાયગ્રામ : ૫૦૭
 વિજયધર્મલક્ષ્મી જ્ઞાનમંદિર : ૪૩૯

વિજયનગર : ૩૭૭
 વિજયરાજેન્દ્રસરિ સમાધિમંદિર : ૩૨૨
 વિજય-વારાણસી : ૪૩૫
 વિજયાનંદસરિ મૂર્તિ : ૩૧૪
 વિગ્નપુર ૩૭૭, ૩૮૭, ૩૯૭
 વિદર્ભ-વરાડ : ૩૨૮
 વિદિશા 'ભેલસા' જીઓ
 વિદેહ : ૪૧૦, ૪૮૪ થી ૪૮૬, ૪૯૨
 ૪૯૩, ૪૯૯
 વિનીતા 'અયોધ્યા' જીઓ
 વિપુલગિરિ-પર્વત-પહાડી : ૪૧૩,
 ૪૪૩, ૪૫૪, ૪૫૭, ૪૫૮
 વિમલવસહી : ૩૫૩
 વિરાટનગર : ૩૬૧
 વિશાલા 'ઉજ્જૈન' જીઓ
 વિશ્વકર્મા ગ્રામ : ૩૯૯
 વીતલપ-પુર-પત્તન : ૩૧૮, ૩૨૬,
 ૩૫૦, ૩૫૭, ૩૭૦, ૩૭૧, ૪૧૦
 વીર પોવાળ : ૪૬૧
 વીરમૂર્તિ : ૪૧૧
 વીરવિજયજીની મૂર્તિ : ૩૧૪
 વૃણ : ૪૮૧
 વેગવતી નદી : ૪૯૯
 વેગવતી-મેતવા : ૩૨૫
 વેણુ નદી : ૪૦૩
 વેરુલ (ધંજુરા) : ૩૯૯
 વેસાડ : ૪૯૨, ૪૯૩
 વૈજયંતી : ૩૭૫
 વૈદનાથ પપરોલા : ૩૫૧
 વૈભારગિરિ-પર્વત : ૪૧૩, ૪૫૪, ૪૫૬,
 ૪૫૭, ૪૬૦, ૪૬૧
 વૈરાટ : ૪૧૦
 વૈશાલી-વિશાલા : ૩૧૮, ૪૭૨, ૪૮૪,
 ૪૮૬, ૪૯૨, ૪૯૩, ૫૦૪
 વોદરૂપ-મથુરાનો જૈન સ્તૂપ : ૪૨૫,
 ૪૨૮
 વિંગલિય-ચિંગલિય : ૪૦૫
 વાત્યદેશ : ૪૦૯
 શકટમુખ ઉદ્યાન : ૪૬૮
 શકેસ્તાન : ૩૨૨
 શત્રુંગ્ય : ૩૧૩, ૩૪૧, ૩૫૦, ૩૫૧,
 ૩૫૩, ૩૬૩, ૩૬૬, ૩૯૫, ૪૪૫,
 ૪૫૩, ૪૭૦
 શત્રુંગ્યાવતાર : ૩૩૦
 શહાબાદ : ૪૮૦

[illegible]

હરિયાન : ૩૫૨
હરિહર : ૩૮૩, ૩૮૬
હરત સનિવેશ : ૪૦૩
હર્ષપુર : ૩૩૫
હક્કસી : ૩૭૬, ૩૮૬
હસ્તિનાપુર : 'હસ્તિનાપુર' જુઓ
હસ્તિનાપુર : ૩૩૦, ૪૦૬, ૪૧૦,
૪૬૩ થી ૪૬૫, ૪૭૦
હસ્તિનીપુર 'હસ્તિનાપુર' જુઓ

હાહપુર : ૪૮૫
હાથકલગણ : ૩૮૪
હાથીગુફા : ૪૭૬, ૫૦૧, ૫૦૨, ૫૦૭
હાલા : ૩૭૨
હિમાલય : ૪૭૦
હીરાનંદશાહની ગલી : ૪૭૭
હીરાપુર-હીરાવન : ૪૩૬
હુગલી : ૪૫૫, ૪૫૮, ૪૬૫
હુબલી : ૩૮૬

હેમકુટગિરિ : ૩૮૫
હેરલા : ૩૮૬
હેદ્રાબાદ : ૩૭૩, ૩૭૫, ૩૭૭, ૩૮૫,
૩૮૯
હેદ્રાબાદ મ્યુઝિયમ : ૩૭૮
હોશિયારપુર : ૩૫૧, ૩૬૧, ૩૬૮
હાંસાપુર : ૪૬૦
હિંગનઘાટ : ૪૦૮
હિંદ : ૩૫૧, ૩૫૬, ૩૫૯, ૩૬૬

વર્ગ ૪ : જૈન આચાર્યાદિ મુનિવરોની અકારાદિ અનુક્રમણિકા

અમ્ભુતા-અનિમુક્તા : ૪૫૪, ૪૫૮
અકલક : ૩૭૪
અકલપિતસ્વામી (ગણધર) : ૪૫૦, ૪૮૫
અગરજી યતિ : ૩૧૫
અગિમ્ભુતિ (ગણધર) : ૪૪૮, ૪૫૦
અમલપ્રાતા (ગણધર) : ૪૫૦, ૪૬૬
અમલચંદ્રસૂરિ : ૩૫૦, ૩૬૧
અમલચંદ્રસૂરિ : ૩૫૦, ૩૬૫, ૩૮૫, ૪૫૨
અમલચંદ્રસૂરિ (મલધારી) : ૪૦૪,
૪૦૫, ૪૦૭, ૪૧૬
અમલધર્મ ઉપાં : ૪૪૩
અમલચંદ્રસૂરિ : ૩૫૦, ૩૬૧
અમૃતધર્મગણિ : ૪૫૪
અર્ણુકાપુત્ર : ૪૬૮
અવતિમુકુમાર : ૩૨૩, ૩૨૪
આણંદવલ્લભગણિ : ૪૪૪
આત્મારામજી મહારાજ : ૩૫૧, ૩૫૬,
૩૬૭ થી ૩૭૦
આમ્લેવસૂરિ : ૩૮૩
આપાહ આર્ય : ૩૧૧, ૩૨૨
ઈદ્રીર્થિ આચાર્ય : ૩૭૬
ઈદ્રનંદિ : ૪૨૩
ઈદ્રમુતિ ગૌતમ (ગણધર) : ૪૪૮, ૪૫૦
ઈક્ષ્વા આદિગણકવિ : ૩૭૩
ઈદ્રધોતનસૂરિ : ૩૫૨, ૩૬૧, ૪૧૬,
૪૨૩, ૪૩૨
ઉમાસ્વામી (વાચક) : ૩૫૦, ૪૦૪,
૪૭૬, ૫૦૫, ૫૦૬
ઋષભદાસ યતિ : ૪૩૩

કમ્ભુમુનિ : ૪૨૭
કપિલ કેવલી : ૪૮૧
કમલસંતાલ ઉપાં : ૪૫૧, ૪૫૩
કમલસંયમ ઉપાં : ૪૬૩
કરમચંદ્ર યતિ : ૩૧૫
કસ્યાણવિજયજી : ૩૫૦, ૩૬૪, ૪૨૬,
૪૩૨, ૪૪૧, ૪૬૨, ૪૮૪
કસ્યાણસાગરસૂરિ : ૪૧૭, ૪૩૨, ૪૬૮,
૪૭૮
કસ્તુરચંદ્ર યતિ : ૩૧૫
કલકસૂરિ-કલકાચાર્ય : ૩૧૧, ૩૨૨,
૩૨૩, ૩૫૦, ૩૫૮, ૩૭૪, ૩૭૮,
૩૮૧, ૩૮૫
કાંતિઆગરજી : ૩૧૦ ૪૦૪, ૪૬૯
કીર્તિધર મુનિ : ૩૪૧, ૩૪૩
કુલચંદ આચાર્ય : ૫૦૮
કુલકવિજય ગણિ : ૪૩૩
કૃષ્ણ શ્રમણ : ૪૩૧
કેશીકુમાર : ૩૭૧, ૪૮૧, ૪૮૪
કેસરકુલક : ૩૮૭
ક્ષેમકીર્તિ : ૩૧૦ ૩૨૨
ક્ષેમસૂરિ : ૩૩૩
ખૂબચંદ્ર યતિ : ૩૧૪
ખંદે : ૩૪૧
ગુણચંદ્ર મુનિ : ૩૭૫
ગુણચંદ્રસૂરિ (જૈન) : ૩૧૭
ગુણશેખર મુનિ : ૩૬૨
ગુહનંદિ : ૪૧૩
ગોશર્મ મુનિ : ૩૨૭

ગૌતમસ્વામી (ગણધર) : ૪૪૦, ૪૪૬,
૪૪૮, ૪૫૨, ૪૫૩, ૪૭૪, ૪૮૧
ગંગૂ નાથિ : ૩૫૫
ગંધહરિત : ૪૦૩, ૪૦૪
ગંભીરચંદ્ર શ્રીપૂજ : ૩૧૫
ચારિત્રતનુગણિ : ૩૪૧
ચંડુદ આચાર્ય : ૩૧૧, ૩૨૨
ચંદનપાલા (સાધ્વી) ૪૭૦, ૪૭૧, ૪૮૭
ચંદનવિજયજી : ૩૫૧
જગત્ચંદ્રસૂરિ : ૩૨૦, ૩૩૫, ૩૪૭
જયચંદ્રસૂરિ : ૩૮૫
જયવિજયજી : ૪૩૨, ૪૪૧, ૪૪૫,
૪૪૯, ૪૫૪, ૪૫૭ થી ૪૫૯,
૪૬૧, ૪૭૧
જયસાગર ગણિ (ઉપાં) ૩૫૧, ૩૬૨,
૩૬૮
જયસોમ (ઉપાં) : ૩૫૧
જયસિંહસૂરિ : ૩૬૦
જયહેમ : ૩૪૧
જયાનંદ મુનિ : ૩૧૩
જયંતવિજયજી : ૪૩૩
જસકીર્તિ : ૪૪૫, ૪૫૪, ૪૫૫, ૪૫૭
થી ૪૫૯, ૩૧૦ ૪૭૭
જસનંદિ : ૫૦૮
જિનકુશળસૂરિ : ૩૫૫, ૩૫૯, ૩૬૦,
૩૬૭, ૩૭૨, ૪૩૯, ૪૪૩,
૪૫૪, ૪૮૯
જિનચંદ્રસાગર : ૪૪૭
જિનચંદ્રસૂરિ : ૩૩૭, ૩૫૧, ૩૫૩ થી

३५५, ३५८, ३५९, ३६५, ३७२,
 ४३२, ४५३, ४६०, ४६३, ४६५
 निगतिवत्सुरि : ३३७
 निगदत्सुरि : ३५६, ३८९, ४५५,
 ४७७, ४८९, ४९७
 निगदासगणि भदतर : ३६८, ३२६
 निगदेवत्सुरि : ३५३
 निगपत्सुरि : ३७७
 निगप्रभत्सुरि भदतर : ३२२
 निगप्रभत्सुरि : ३२४, ३२५, ३५३,
 ३७७, ३७८, ३९५, ३९६, ४०४,
 ४०५, ४२२, ४२३, ४२६, ४३२,
 ४३५ થી ४૩૭, ૪૪૮, ૪૫૪,
 ૪૬૬, ૪૬૪, ૪૬૬ થી ૪૭૦
 ૪૮૨, ૪૮૫
 નિનાભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ : ૪૨૫
 નિનભદ્રસુરિ : ૩૪૦, ૩૪૩, ૪૫૪, ૪૫૫
 નિનભદ્રાચાર્ય : ૪૪૭
 નિનભક્તિસુરિ : ૩૪૮
 નિનમાણિકચસુરિ : ૩૬૫
 નિનરાગસુરિ : ૩૩૭, ૪૫૩
 નિનરૂપસુરિ ૩૬૭
 નિનસાધિયસુરિ : ૪૫૭
 નિનસાભસુરિ : ૩૪૮, ૩૫૩
 નિનવર્ધનસુરિ : ૩૩૭, ૪૫૪, ૪૬૦
 નિનવસ્ત્રભસુરિ : ૩૪૦
 નિનશાંતિસાગરસુરિ : ૪૪૭
 નિનસાગરસુરિ : ૩૩૭, ૩૬૭, ૪૬૦
 નિનસિદ્ધસુરિ ૪૫૩
 નિનસેનસુરિ : ૩૪૦, ૩૪૨, ૩૭૫
 નિનેન્દ્રસુરિ : ૪૫૭
 નિનેશ્વરસુરિ : ૩૬૨
 નિનોદયસુરિ : ૩૫૩
 જ્યદેવસુરિ : ૪૫૪
 જંગમવામી : ૩૦૯, ૪૨૪, ૪૨૬
 ૪૫૪, ૪૫૭
 જંગમવિજયજી : ૩૨૮, ૩૦ ૪૦૭, ૩૦
 ૪૦૮
 તરીક સાધ્વી : ૪૨૯, ૪૩૦
 તિરુવલ્લુર : ૩૭૩
 તેગવિજયજી : ૩૪૭
 તોપસીપુત્ર : ૩૬૮
 દર્શનવિજયજી (ત્રિપુરી) : ૩૫૬, ૪૨૯,
 ૪૬૨, ૪૬૩

दशाष्टलक्ष मुनि : ३१०, ३१८
 द्वेवगुप्तसुरि-आचार्य : ३६८, ४२३
 द्वेविभक्तगणिलु : ४२६
 द्वेवशेष्पर मुनि : ३६२
 द्वेवाचार्य : ५०५
 द्वेवेन्द्रसुरि : ४३२, ४४४, ४६७
 द्वोष्ठाचार्य : ४२२

 धन्नामवत्थ यति : ४३३
 धन्ना मुनि : ४८४
 धर्मधोष मुनि : ३०८, ३१०
 धर्मधोषसुरि : ३३०, ३४४
 धर्मदुःशीलगणिलु : ३८७
 धर्मभूर्ति (डिपा०) : ३३७
 धर्मभूर्तिसुरि : ४६८
 धर्मसिद्धि साध्वी : ४३१
 धर्मसुरि : ४७८
 धर्मसेनाचार्य : ५०५

 नक्षत्राचार्य : ५०५
 नययन्द्रसुरि : ४१७
 नागार्जुन-योगी : ३१० २०७, ३६५
 निहाल यति : ४८८, ४८०
 नेमियन्द्रसुरि : ४३२
 नदिगेषु आचार्य : ४६३
 न्यायविनयवत्थ : ४४१, ५०२

 परमदेवार्थ : ३२०
 परमाणुसुरि : ४४४
 पाण्डित (पादविभक्तसुरि) : ४७७
 पादविभक्तसुरि : ३७४, ३८५, ४२६,
 ४४४, ४६७, ४७६, ४७७
 पुष्टिनाचार्य : ४८२
 पुस्तिलयसप्त आचार्य : ४२३, ४२४
 पुण्यभवानगणिलु : ४५७
 पुण्यभक्तसुरि : ३६०
 पुण्यविनयवत्थ : ५०३
 पुष्पयज्ञा साध्वी : ४६८
 पुंरीडस्वामी : ४५२
 पौष्टिली साध्वी : ५०५
 पौष्टपाद मुनि-पुष्टिनाचार्य : ४८२
 प्रतिग्रसोम : ३४०
 प्रबन्धस्वामी : ४२६
 प्रसायन्द्रसुरि : ३३५
 प्र(पर)माणुसुरि : ३६०
 प्रबन्धसुरि : ३३५, ४१६

અપ્પભટ્ટિસૂરિ : ૩૧૧, ૩૨૦, ૪૧૬,
 ૪૨૬, ૪૩૨, ૪૪૪
 બલદાસ સ્થવિર : ૪૭૨
 બલિભદ્રસૂરિ : ૩૩૫
 બલિસંહ આચાર્ય : ૫૦૫, ૫૦૬
 બાલચંદ્રાચાર્ય યતિ : ૮૦ ૩૯૬
 છુટરાયજી મહારાજ : ૩૫૧, ૩૫૭
 છુડાગણિ : ૩૪૩
 ખોધિલિંગ આચાર્ય : ૫૦૫
 ભગનાંદિ વાયક : ૪૩૦
 ભદ્રગુપ્ત આચાર્ય : ૩૧૧, ૩૨૨
 ભદ્રપ્રાહુસ્વામી : ૩૭૪, ૪૨૬, ૪૭૬,
 ૪૮૬, ૫૦૪
 ભાનુચંદ્ર (ઉપા.) : ૩૪૮, ૩૫૧, ૩૫૮
 ભાવવિનયગણિ : ૪૦૬, ૪૦૭
 ભિક્ષખમસ્વામી : ૩૩૯
 ભુવનચંદ્રસૂરિ : ૩૪૨
 ભુવનચંદ્રસૂરિ : ૩૬૫
 ભુવનહિત ઉપા. : ૪૫૭
 ભેરજી યતિ : ૩૨૧
 મંદુમિત્ર આચાર્ય : ૪૦૩
 મનક મુનિ : ૪૮૭
 મહાગિરિ આચાર્ય : ૩૧૦, ૩૧૯, ૩૨૫,
 ૩૨૬, ૪૭૦, ૪૮૫, ૫૦૪, ૫૦૫
 મહાદિન આચાર્ય : ૪૨૭
 મહારક્ષિત આચાર્ય : ૪૨૭
 મહાસાલ મુનિ : ૪૮૭
 મોણિકચંદ્રગણિ : ૩૬૭
 મોનતુંગસૂરિ : ૩૨૪
 મોનદેવસૂરિ : ૩૫૦, ૩૬૩, ૩૬૪
 મોનસિંહ (વાયક) : ૩૫૧
 મુકિામુંદરી સાધ્વી : ૩૬૨
 મુનિચંદ્રસૂરિ : ૮૦ ૪૧૭
 મુનિપ્રભસૂરિ : ૪૫૪
 મુનિમુંદ્રસૂરિ : ૮૦ ૩૩૫, ૩૩૬, ૩૩૭
 મૂળચંદ્ર ગણિ : ૩૫૧
 મૂળાવતી સાધ્વી : ૪૭૦
 મેધવિનય (ઉપા.) : ૩૮૧, ૪૩૩, ૪૪૦
 મેતાર્ય-ગણધર : ૪૫૦, ૪૫૪, ૪૭૨,
 ૪૭૪
 મેરુવિનય : ૩૨૧
 મોતીચંદ્ર યતિ : ૩૨૧
 મોતીલાલજી યતિ : ૩૧૫
 મોતીવિનયજી : ૩૧૫

भोहमूर्ति गण्डि : ४५७
भंगसूरि : ३७८, ४२४
भण्डिक-भौर्यपुत्र-गणधर : ४५०
यशोवद्रसूरि : ३३५, ३४४, ४७६

रक्षितसूरि : ३११, ३१८, ३१९, ३२२,
४७६

रक्षुधीरविजयल : ४३९, ४४०

रत्नप्रसन्नसूरि : ४३९

रत्नसिंहसूरि : ३९५

रविप्रसन्नसूरि (चैत्र०) : ३१७

रानशेखरगण्डि : ४५४

रानशेखरसूरि : ४७४

रानसूरि : ४४३

रानसूरस मुनि : ४५३

रानभती : ४२४

रानयद्रल यति : ३२१

रामलालल गण्डि : ३९५

रामलाल यति : ३२१

रशिसूरि : ४५४

रूपयद्रल यति : ३२१

रूपयद्रल ऋषि : ३५५

रोडल यति : ३२१

रक्षणीयद्रसूरि : ३४६

रक्षणीयमूर्तिमुनि-गण्डि : ४५१, ४५३

रालयद्रल यति : ३१५

रालयद्रल सभय : ४०५

रालकहिताचार्य : ४५४

रानसेनसूरि : ३९५

रानसेनाचार्य : ३७८

रानसेनामी : ३१०, ३२७, ३९५, ४०३
४२४, ५०२

रधमानसूरि : ३५२

रमुयद्र आचार्य : ३७५

रमुला साध्वी : ४२८

रान्दिरान आचार्य : ३७५

रालुभूति गणधर : ४४८, ४५०

रान्दिरालुभूति : ३७५

रानयद्रलसूरि : ३५१

रानयद्रल यति : ४९१

रानयद्रलसूरि : ३३१

रानयद्रलसूरि : ४३९

रानयनीतिसूरि : ३४२

रानयप्रसन्नसूरि : ३८१, ३९७

विजययतीन्द्रसूरि ३१३, ३१४

विजयरत्नसूरि : ३९७

विजयराजेंद्रसूरि : ३२१, ३२२

विजयवल्लभसूरि : ३५१

विजयसागरगण्डि : ४३२, ४४०, ४४१,
४४५, ४४९, ४५४, ४६०, ४७१,
४८३, ४८५

विजयसेनसूरि : ३५१, ३५९

विजयसोमसूरि : ३२८

विजयहीरसूरि, हीरविजयसूरि : ३५८,
३५९

विजयानंदसूरि : ३९४

विजयेन्द्रसूरि : ४६५, ४९२

विद्यानंद : ३७४

विद्याविजयल : ४३३

विजयरत्न मुनि : ४७५

विजय अर्थापक : ३११, ३१८

विजयसूरि : ४५७

विजयलक्ष्मण गण्डि (विपा०) : ४२९,
४३२, ४३८

वीरवल्लभ मुनि : ३६२

वीराचार्य : ४१६

वृद्धियद्रल : ३५१

वैदेव : ४१३, ४६१

व्यक्त गणधर : ४५०

शय्यलवसूरि : ४५४, ४८७

शांतिगण्डि : ३९५

शांतियद्र विपा० : ३५१, ४६५

शांतिविजयल यति : ३९६

शांतिश्रेष्ठिक : ३५०, ४२३

शांतिसूरि : ३११, ३२५, ३३३

शिवनंदि स्थविर : ४७२

शीलविजयल : ३३७, ३५४, ४०६,
४१७, ४४५, ४५४, ४६०

शुभयद्र आचार्य : ५०८

शुभशीलगण्डि : ४५४, ४६०

शोभन मुनि : ३११, ३२५

शंकर मुनि : ३११, ३२७

श्यामाचार्य : ३४४

सकलसूरि : ४४६, ४४७

सहालालगण्डि (विपा०) ४४३

समयसुंदर (विपा०) : ३५१, ३५९

समाधिशेखर मुनि : ३६२

समितसूरि : ४०३

समुद्रसूरि : ३३६, ३३७, ३७८

समंतभद्र : ३७४

सरस्वती साध्वी : ३११

सर्वानुभूति मुनि : ४८१

सहजसागर गण्डि : ४३२

सागरयद्रगण्डि : ४४४

साधुलक्ष्मण मुनि : ३६२

साधु मुनि : ४८७

सिद्धसेन द्विपाकर : ३२३, ३२४, ३४०,
३९५

सिद्धसेनसूरि : ३१०, ४५४

सिद्धियद्र (विपा०) : ३४८, ३५९

सिंह आचार्य : ४०३

सिंह नादिक : ४२८

सिंहनंदी : ३७४

सिंहविमलगण्डि : ४३२

सीमधरस्वामी : ४४०

सीलगण्डि (गुण ?) सूरि : ४९७

सुकेशव ऋषि : ३५६

सुकोशलमुनि : ३४१, ३४३

सुधर्मस्वामी गणधर : ४५०, ४५२,
५०४, ५०५

सुनक्षत्र मुनि : ४८१

सुप्रतिपदसूरि : ५०५

सुभक्तियद्र महाराज : ३४८

सुभक्तिसाधुसूरि : ३३१

सुर आचार्य : ४३१

सुवर्णा गण्णिनी : ३२६

सुस्थितसूरि : ५०५

सुहृदितसूरि : ३०९, ३१०, ३२२, ३२३,
३२५, ३२६, ३९५, ४७०, ४७६,
५०४, ५०५

सुराचार्य : ३११, ३२५, ३३३

सोमविक्रमसूरि : ३३७

सोमधर्मगण्डि : ३९५, ४०५

सोमसुंदरसूरि : ३४०, ३९५

सौभाग्यविजयल : ४१७, ४२१, ४३३,
४३८, ४४०, ४४८, ४४९,
४५४, ४५७, ४५९, ४६१, ४६५,
४७१, ४७३, ४८३, ४८५, ४८८,
४९०, ४९८

संगमसूरि : ४५४

संगमिका साध्वी : ४२८

संभूतिविजय : ४७६

स्कंदिल आचार्य : ४०३, ४२६

स्कंधक : ४५७

સ્ત્રીલક્ષ્મણ-સ્વામી : ૪૭૬, ૪૭૭,
૪૭૮, ૪૮૪, ૪૮૬, ૫૦૪
સ્વર્ણકૃતિ મુનિ : ૪૫૪

હરદાસ (શ્રીપૂજ) : ૩૫૫
હરિગુપ્તસુરિ-આચાર્ય : ૩૫૦, ૬૧૬
હરિપ્રભાણિ : ૪૫૩

હરિભદ્રસુરિ : ૬૧૮, ૩૨૬, ૩૪૦
હરિપેણ (દિગં આં) : ૪૨૫
હર્ષપ્રભોદ : ૩૪૧
હર્ષમુર્તિ ગણિ : ૪૫૭
હિમવદ્ આચાર્ય : ૪૦૪, ૫૦૪
હીરવિજયસુરિ : ૩૫૧, ૩૮૫, ૪૩૨,
૪૩૩, ૪૩૮ થી ૪૪૦, ૪૫૨, ૪૭૮

હેતુસાગરગણિ : ૪૩૨
હેમચંદ્રસુરિ : ૬૧૮, ૩૨૬, ૩૨૭,
૩૪૬, ૩૫૭, ૪૦૦, ૪૨૩, ૪૩૨,
૪૪૩, ૪૭૦
હંસરાજ ગણિ : ૩૫૬
હંસસોમ : ૪૪૧, ૪૪૮, ૪૫૪, ૪૫૬,
૪૫૭, ૪૬૧, ૪૬૮, ૪૭૧

વર્ગ ૫ : રાજા, રાણી, મંત્રી, મુખ્યા આદિની અકારાદિ અનુક્રમણિકા

અકબર : ૩૪૧, ૩૪૪, ૩૫૧, ૩૫૫,
૩૫૮ થી ૩૬૦, ૩૭૨, ૪૩૨,
૪૩૮, ૪૩૯
અબય-ઉદામી : ૪૭૫
અબયપાલ : ૩૪૦
અબ્દતશતુ-કૃષ્ણિક : ૪૫૪, ૪૭૫
અબ્દિસેન : ૩૦૯
અર્ધશીર (સેસેનિયન) : ૩૫૦
અનંગપાલ (પહેલો) : ૩૫૨
અનંગપાલ (બીજો) : ૩૫૨
અમરસિંહ : ૩૪૦
અમોઘવર્ષ (પહેલો) : ૩૭૫
અરનાથ : ૪૬૪
અલ્લાઉદ્દીન ખિલજી : ૪૮૩
અલ્લુ (અલ્લા) : ૩૩૫
અવંતિવર્ધન : ૩૦૯
અવંતિપેણ : ૩૦૯, ૩૧૦
અશોક : ૩૧૧, ૩૨૨, ૩૪૯, ૩૬૩,
૩૭૩, ૪૦૭, ૪૧૨, ૪૧૫, ૪૩૬,
૪૩૭, ૪૬૯, ૪૭૩, ૪૭૯, ૫૦૨
થી ૫૦૪
અસદ-ઉદ-દૌલા : ૪૧૮
આનાક (અણ્ણોરાજ) : ૩૪૦
આમરાજ-નાગાવલોક : ૩૧૧, ૪૧૬,
૪૨૬, ૪૫૪
આલમગીર : ૩૯૬
આલુ રાવણ : ૩૩૫
એલગ(ચ)રાય : ૪૦૫, ૪૦૬
ઔરંગઝેબ : ૩૩૯, ૩૯૬, ૪૨૬, ૪૬૮
અંગારવતી રાણી : ૩૦૯
અંબકૃષ્ણ : ૪૩૧
ઈદ્ર (ચોથો) : ૩૭૫

ઈદ્રચંદ્ર : ૩૬૧
ઉગ્રસેન : ૪૨૪, ૪૩૨
ઉદ્યાદિત્ય : ૪૩૩
ઉદાયન : ૩૦૯, ૩૧૮, ૩૨૨, ૩૨૬,
૩૫૦, ૩૫૭, ૩૭૦, ૩૭૧, ૪૭૦,
૪૭૫
ઉદાસી-ઉદામી : ૪૭૫
ઉદ્ધવોતકશરી : ૫૦૮
કકટિય ગણપતિ : ૩૭૪
કનિષ્ઠ : ૪૧૯, ૪૨૮
કરણ : ૪૮૭
કર્મચંદ્ર (મંત્રી) : ૩૫૮ થી ૩૬૦
કલાનચંદ્ર : ૩૬૧
કાકુત્સ્થવર્મા : ૩૭૫
કિરિયમાધવ : ૩૭૪
કાર્તિવર્મા : ૩૭૬
કુણાલ : ૩૨૨, ૩૪૯, ૩૬૩, ૪૧૦,
૪૮૬
કૃષ્ણિક-અબ્દતશતુ : ૪૭૫, ૪૮૭, ૫૦૪
કુતલુદ્દીન : ૪૩૭
કુદેપથી : ૫૦૭
કુમારગુપ્ત સંક્રાદિત્ય : ૪૪૮
કુમારપાલ : ૩૩૯, ૩૪૦, ૩૫૭
કુમારદેવી : ૪૩૭
કુશ : ૩૫૮
કૃષ્ણ (બીજો) : ૩૭૫
કૃષ્ણરાજ (પ્રથમ) : ૩૯૯
કૃષ્ણસિંહ : ૪૪૫
કંસ : ૪૩૨
કુંભકર્ણુ : ૩૩૭
કુંભા રાણા : ૩૩૦, ૩૪૦ થી ૩૪૨

કુંતી રાણી : ૪૩૨
કુંથુનાથ : ૪૬૪
ક્ષેમરાજ 'ખારવેલ' જુઓ
ખટિંગા નિત્યવર્ષ : ૩૭૫
ખારવેલ મહામેધવાહન-ચક્રવર્તી : ૩૭૪,
૪૦૩, ૪૦૭, ૪૧૨, ૪૧૫, ૪૫૪,
૪૭૬, ૫૦૧ થી ૫૦૬, ૫૦૮
ખિલજી નરેશ : ૩૧૨
ખુશરૂ અમીર : ૩૫૮
ખોમાણ : ૩૩૬
ગર્દભિલ : ૩૧૧, ૪૨૧
ગયાસુદ્દીન : ૩૧૯, ૩૩૦ થી ૩૩૨, ૩૫૩
ગોપાલ : ૩૦૯, ૪૭૪
ગોપીનાથ : ૩૪૬
ગોવિંદચંદ્ર : ૪૩૭
ગોવિંદપાલ : ૪૭૪
જનક : ૪૮૪, ૪૮૫
જનમેજય : ૩૬૨
જયવર્માદેવ (જયસિંહ તૃતીય) : ૩૩૦
જયસિંહ (પહેલો) : ૩૭૫
જયસિંહ (બીજો) : ૩૭૬
જરાસંઘ : ૪૫૩
જહાંગીર : ૩૫૧, ૩૫૯, ૪૩૮, ૪૬૯,
૪૭૭
ચતુર્મુખ-કલ્કી : ૪૭૭
ચત્રવસવ : ૩૯૬
ચામુંડરાય (મહામાત્ય) : ૩૭૫
ચાચિગદેવ : ૩૪૩, ૩૪૪
ચિત્રાંગદ : ૩૩૯

ચિલાત : ૪૬૭
ચેટક ૩૭૦, ૪૮૬, ૫૦૪
ચંડપ્રધોત : ૩૦૯, ૩૧૮, ૩૨૨, ૩૨૫,
૩૨૬, ૩૫૭, ૩૭૦, ૩૭૧, ૪૭૦
ચંડરાય : ૫૦૫
ચંદ્રચુત : ૫૦૩
ચંદ્રાવતંસ : ૪૬૭
જેત રાજકુમાર : ૪૮૧

ત(ત)ધલક મહમ્મદ : ૩૧૨, ૩૫૩
તિલકસુંદરી : ૪૦૬
તેજસિંહ : ૩૪૦, ૩૪૧
તૈલપદેવ : ૩૭૫, ૩૭૬
તોરમ : ૩૫૦, ૩૬૦ ૪૧૫, ૪૨૩
ત્રિભુવનનારાયણ : ૩૪૨
ત્રેલોકચમત્સ : ૩૭૬
ત્રિશલાદેવી રાણી : ૪૨૦, ૪૮૬, ૪૯૩

દસુરાય : ૩૭૦
દિલ્લિ : ૩૭૪
દીર્ઘપત્ન : ૩૮૧
દેવવર્મા : ૩૭૫
દંદુક રાજા : ૪૫૪
દુપદ : ૪૨૨

ધર્મરાજ 'ખારવેલ' જુઓ
ધર્મશોક-સંપ્રતિ : ૪૩૭
ધારિણી રાણી : ૩૦૯

નકપાન : ૩૧૮
નાગભટ્ટ-નાગાવલોક-આમરાજન : ૪૧૬,
૪૨૬
નાભિરાજ : ૪૬૬
નાસિરુદ્દીન ખિલજી : ૩૩૧
નેપ (મંત્રી) : ૩૫૩
નંદ : ૪૧૨, ૪૭૭, ૫૦૪ થી ૫૦૭
નાંધિવર્ધન : ૪૫૨, ૪૭૬, ૪૮૬, ૪૯૩

પટ્ટિકેરે : ૩૭૬
પરીક્ષિત : ૪૭૦
પાલ : ૪૭૩
પાલક : ૩૦૯
પુલકેશી (પહેલો) : ૩૭૫, ૩૭૬
પુલિંગેરે : ૩૭૬
પુષ્પમિત્ર : ૩૨૩, ૫૦૫

પૂર્ણમિત્રા : ૫૦૫
પૃથ્વીવર્મા : ૩૭૫
પ્રતાપ રાણા : ૩૪૧
પ્રદેશી : ૪૮૪
પ્રભાવતી રાણી : ૩૦૯, ૩૧૮, ૩૨૬,
૩૭૦
પ્રસેનજિત : ૪૫૩, ૪૮૧, ૪૮૨
પ્રિયદર્શિન : ૩૧૧

ફતેહખાન : ૩૯૮
ફતેસિંહ રાણા : ૩૪૨, ૩૪૩, ૩૪૮

ખખ્તાર ખિલજી : ૪૪૮, ૪૭૪
ખલમિત્ર : ૩૧૧
ખસવ (મંત્રી) : ૩૭૬
ખહલોલ લોદી : ૪૩૮
ખહારશાહ : ૩૯૬
ખાપા રાવળ : ૩૩૯
ખાહુખાલિ : ૩૬૩, ૪૬૯
ખિખિસાર-ગ્રેણિક : ૪૫૩, ૪૫૪, ૫૦૪
ખુશરાય : ૩૭૭
ખુદિદેવ : ૩૭૭
ખોધરાજ : ૩૭૬
ખંધુ : ૪૩૨
ખલદત્ત ચક્રી : ૪૨૧

ભદાવર નરેશ : ૪૩૧
ભદ્રા રાણી : ૪૩૨
ભરત ચક્રવર્તી : ૩૬૩, ૪૫૩, ૪૬૩,
૪૬૬, ૪૬૯

ભાનુમિત્ર : ૩૧૧
ભિક્ષુપુરાય : 'ખારવેલ' જુઓ
ભિક્ષુરાજ : 'ખારવેલ' જુઓ
ભુવનપાલ : ૪૧૭
ભોજ : ૩૧૧, ૩૨૫, ૩૩૨
ભોજરાજ : ૩૨૯, ૩૩૩, ૩૩૬, ૩૪૨
ભોજદેવ (આમપુત્ર) : ૪૧૬, ૪૫૪
ભોજરાજ (આમપુત્ર) : ૪૫૪
ભોજગ્રંથિયુ : ૩૩૨

મહારખ્વજ : ૪૮૨
મખ્દુમશાહ : ૪૭૪
મદનપાલ : ૩૫૩
મણિપ્રભ : ૩૦૯
મલેક અંખર : ૩૯૮
મલિક હવ્વસ : ૪૮૩

મહમ્મદ : ૪૭૪
મહમ્મદ યુસુફ ખાનગહાદુર : ૩૯૬
મહમ્મુદ ખિલજી : ૩૩૦
મહમ્મુદ ગિઝની : ૩૧૨, ૪૩૭
મહાપદ્મ ચક્રવર્તી : ૪૬૪
મહાળલ : ૪૬૮
મહામેઘવાહન 'ખારવેલ' જુઓ
મહાસેન : ૪૦૬
મહેન્દ્રપાલદેવ : ૫૦૦
મહેન્દ્રવર્માન : ૩૭૬, ૩૭૭, ૩૯૦, ૩૯૧
માદ્રી રાણી : ૪૩૨
માધવ : ૩૭૪
માધવ કોચિની વર્મા : ૩૭૪
માન : ૩૩૯
માનાદિત્ય : ૪૦૪
મારસિંહ (ખીજો) : ૩૭૪
મિહિરકુલ : ૪૧૬, ૪૩૭
મુગ્ગલદેવી રાણી : ૩૭૬
મુરુઝ : ૪૭૬
મુશીદ કુલીખાં : ૪૯૦
મૃગેશવર્મા : ૩૭૪
મોકલ : ૩૩૭, ૩૪૦, ૩૪૨, ૩૪૭
મોરખ્વજ-મયૂરખ્વજ : ૪૮૨
મુંજ : ૩૧૧, ૩૨૫, ૩૩૨

યશોધર્મા : ૩૧૯

રક્ષુનાથસિંહ : ૪૪૫
રવિવર્મા : ૩૭૫
રાયમલ્લ (ચોથો) : ૩૭૪
રાજરાજ : ૩૭૪
રાજસિંહ : ૩૩૮
રાજર્ષિવંશકુલવિનિર્ગત 'ખારવેલ' જુઓ
રાજેન્દ્ર : ૩૭૫, ૩૭૬
રામચંદ્ર : ૩૫૮
રાયમલ રાણા : ૩૩૮, ૩૪૩
રાષ્ટ્રવર્ધન : ૩૦૯

લક્ષ્મીશ્વર : ૩૭૬
લવ : ૩૫૮
લાખા રાણા : ૩૪૦
લાલાક : ૫૦૮
લોહ : ૩૫૮

વક્રરાય : ૫૦૬
વકુખસ : ૫૦૭

વસ્ત્ર : ૩૮૭
 વસત્ર : (મંત્રી) ૩૯૬
 વસ્ત્રપાલ (મહામંત્રી) : ૪૧૪
 વસુદેવ : ૪૩૧
 વસ્ત્રકાર (મંત્રી) : ૪૭૫
 વાઘસિંહ : ૨૮૦ ૩૩૭
 વાસવદત્તા કુમારી : ૩૦૯, ૪૭૦
 વાસુદેવ : ૪૨૭, ૪૩૨
 વિદ્યામહિત : ૩૧૧, ૩૨૨ થી ૪૩૨
 વિભવરાય : ૩૭૬, ૩૯૬
 વિદુહરાય : ૫૦૬
 વિમલવાહન : ૪૬૬
 વિમળનાથ : ૪૭૦
 વિરાયક (મંત્રી) : ૫૦૪
 વિશ્વસેન : ૪૬૪
 વીર : ૪૩૧, ૪૩૨
 વીરમ : ૪૧૭
 વૃદ્ધભોજ : ૩૨૪
 વૃદ્ધિરાજ 'ખારવેલ' બુદ્ધો
 વૈરિસિંહ પંચાર ૩૩૨
 શકટાલ (મંત્રી) : ૪૭૬, ૫૦૪
 શતાનીક : ૪૭૦, ૪૮૭
 શહાણુદીન : ૪૩૭
 શાહજહાં : ૩૫૪, ૪૩૮, ૪૫૧
 શિવમિત્ર : ૪૭૨
 શિવચંદ (શિવકુમાર) : ૩૭૬
 શિવાદેવી રાણી : ૩૦૯
 શિવામર (બીજો) : ૩૭૫

શુભખાન-શુભ-ઉદ-દોશ : ૪૯૦
 શરસેન : ૪૧૬
 શેલનરાય : ૫૦૪, ૫૦૫
 શંકરગણ : ૩૭૬, ૩૯૫, ૩૯૬, ૪૦૪
 શંખ : ૪૩૨
 શાંતિનાથ : ૪૬૪
 શ્રેણિક-બિંબિસાર : ૪૩૫, ૪૫૩, ૪૫૭,
 ૪૬૧, ૪૮૭
 શ્રેયાંસકુમાર : ૪૬૪
 શ્રીપાલ : ૪૦૫, ૪૦૬, ૪૮૭
 શ્રીભૂમ : ૪૬૪
 શ્રુતકીર્તિ સેનાપતિ : ૩૭૫
 સગર : ૪૬૯
 સદાશિવરાવ પંચાર : ૩૧૭
 સનતકુમાર : ૪૬૪
 સમરસિંહ : ૩૪૦
 સમસુદીન અસ્તમશ : ૩૩૬
 સમુદ્રગુપ્ત : ૪૬૯, ૪૮૭
 સમુદ્રવિજય : ૪૩૨
 સલીમ (જહાંગીર) : ૩૫૯
 સાતવાહન : ૩૭૪
 સામંતસિંહ : ૩૪૦
 સિદ્ધાર્થ : ૪૮૬, ૪૯૩
 સિદ્ધરાજ જયસિંહ : ૩૩૯
 સીકંદર લોદી : ૪૩૮
 સીતા : ૪૬૬, ૪૮૪, ૪૮૫
 સુભ-ઉદ-દોશ : ૪૧૮

સુધન્વા : ૩૨૨
 સુધાનધ્યજ : ૪૧૨
 સુનિદ (મંત્રી) : ૪૭૫
 સુગંધુ : ૪૩૨
 સુલોચન : ૫૦૪
 સુશર્માચંદ્ર : ૩૬૧
 સુહરીધ્યજ : ૪૮૨
 સોમેશ્વર (પ્રથમ) : ૩૭૬
 સોમેશ્વર (બીજો) : ૩૭૬
 સોરી : ૪૩૧, ૪૩૨
 સૌર્યદત્ત : ૪૩૨
 સંજય : ૪૨૧
 સુદર : ૩૭૬
 સંપ્રતિ : ૩૦૯ થી ૩૧૧, ૩૨૨, ૩૨૬,
 ૩૩૬, ૩૩૯, ૩૬૩, ૩૭૩, ૩૭૪,
 ૪૦૩, ૪૦૭, ૪૭૬, ૪૮૧, ૫૦૩,
 ૫૦૫
 સંધિયા નરેશ : ૩૨૮
 હમ્મીર મહમ્મદ (તથાજી) : ૩૫૩
 હરિગુપ્ત : ૪૨૨, ૪૨૩
 હરિવદેવી રાણી : ૩૩૫
 હરિવર્મા : ૩૭૫
 હરિચંદ્ર : ૪૬૬
 હ(હુ)વિષ્ણુ : ૪૧૯, ૪૩૦
 હરિતકુમાર : ૪૬૩
 હરિપાલ : ૪૫૧
 હોશંગ બાદશાહ : ૩૩૦
 હંસધ્યજ : ૪૮૨

વર્ગ ૬ : શ્રાવક, શ્રાવિકા, મંત્રી આદિની અકારાદિ અનુક્રમણિકા

અગરચંદ્ર નાહટા : ૨૮૦ ૪૬૫, ૫૦૦,
 ૨૮૦ ૫૦૧
 અચલસિંહ : ૪૫૪
 અર્જુન : ૩૩૧
 અમરસેન : ૪૬૮
 અભયકુમાર : ૪૫૪
 અમરપર્યટ : ૩૫૩
 અર્જુનમાલી : ૪૫૪
 અવતિસુકુમાર : ૩૧૦
 અશક (સંભોગ) : ૪૩૦
 આકા : ૩૪૧
 આણંદજી કલ્યાણજી : ૪૩૬, ૪૪૨

આલ્હણ : ૩૬૬
 આલ્હરાજ : ૩૩૦
 એકાદશ : ૪૨૯, ૪૩૦
 એણીયક : ૪૭૩
 ઈશ્વર : ૩૪૧
 ઈંદરચંદ્ર ખેમચંદ્ર : ૪૧૯
 ઈંદરચંદ્ર લક્ષ્મીચંદ્ર : ૪૧૮
 ઉત્તરદાસક : ૪૨૭
 બેદાક : ૩૬૫

નકતસોમદેવ : ૪૨૧
 નકષત્રદાસ (કવિ) : ૩૩૧
 નકષત્રદાસ : ૪૬૮, ૪૭૮
 નકષત્રદેવ : ૪૬૬
 ક્યવના શેઠ : ૪૫૪
 કર્મચંદ્ર : ૩૪૧
 કર્મચંદ્ર (મંત્રી) : ૩૫૧
 કર્મસી શેઠ : ૩૪૧
 કસ્તુરબાઈ શ્રાવિકા : ૩૨૧
 કાર્તિકસ્વામી : ૪૬૪
 કામદેવ શેઠ : ૪૮૭

કાલિયપુત્ર : ૪૭૪	ગંગદેવી : ૩૧૪	જીવનદાસ : ૪૫૨
કાલીરામ શેઠ : ૩૬૯	ગ્રહદત્ત આવક : ૪૩૧	જોધાજી માસીંગ : ૩૮૫
કિસનદાસ લક્ષ્મીદાસ : ૩૮૩	ગ્રહપત્તા આવિકા : ૪૨૯, ૪૩૦	
કીકાભાઈ પ્રેમચંદ : ૩૭૯	ગ્રહમિત્ર : ૪૨૯, ૪૩૦	ઝાંઝુકુમાર મંત્રી : ૩૧૩, ૩૩૦, ૩૪૪, ૩૪૫, ૩૫૩
કુમાર શેઠ : ૩૬૧		ટોડરમલ : ૩૩૧
કુમાર એટ્ટી : ૩૫૦	ધસીરામલજી શેઠ : ૩૫૪	
કુમારપાલ શેઠ : ૩૪૧	ધનુમલજી મારવાડી : ૪૩૪	દકારી આવિકા : ૪૪૩
કુમારનંદી સુવર્ણકાર : ૪૮૭		ડુધી : ૩૩૧
કુમારસિંહ રાવલ : ૩૪૧	ચક્રેશ્વર આવક : ૪૦૨	કુંગર એટ્ટી : ૩૪૧
કૃષ્ણદાસ : ૩૩૧	ચતુરચંદ શેઠ : ૪૪૪	
કેટલા : ૩૧૭	ચતુરદાસ પિતામરદાસ : ૩૮૪	દંગ : ૩૬૧
કેશરીચંદ શેઠ : ૩૧૫	ચતુર્ભુજ : ૪૬૮, ૪૭૮	જોનસાધતિ : ૩૩૭
કોડીઆઈ : ૩૭૦	ચણક : ૩૬૧	જોરસા : ૩૩૭
કૌશિકી આવિકા : ૪૨૮	ચાહડ : ૩૩૦	
કાંતાપ્રસાદ : ૮૦ ૪૫૪	ચૂલણી આવિકા : ૪૨૧	ગુલસી શેઠ : ૪૪૩
કુંડલક એટ્ટી : ૩૫૦	ચૂલક : ૫૦૫	તેજપાલ : ૩૪૧
કુંડલક શેઠ : ૩૬૧	ચૂનીઆણ : ૪૯૮	તેજમલ ચાંદમલ : ૪૪૦
કુંદનમલ નયસુખગામ : ૩૭૦	ચેરિયવય : ૪૯૬	તેજલ : ૩૩૭
કુરપાલ શેઠ : ૪૩૮, ૪૩૯, ૪૪૪, ૪૫૭, ૪૬૮, ૪૭૭, ૪૭૮	ચંદ્ર : ૩૩૭	તેજસી : ૩૬૫
હી(સી)મસિંહ શેઠ : ૩૬૨	ચંદ્રપાલ સંઘવી : ૪૩૮, ૪૩૯	તેજા : ૩૬૫
હોમંકર શેઠ : ૪૦૩	ચંદ્રસહ એટ્ટી : ૩૨૦	ત્રિકમચંદજી : ૩૫૪
	ચંદાશાહ (દીવાન) : ૩૩૦	
ખીમરાજ શેઠ : ૪૫૯	જનસિંહ શેઠ : ૪૫૨	ધાનસિંહ : ૩૫૯, ૪૩૮
ખુશાલકુંવરી : ૪૯૭	છીતમ શેઠ : ૩૫૩	
ખુશાલચંદ નગતશેઠ : ૪૪૬, ૪૪૭	છીતમલ શેઠ : ૪૫૪	દત્ત : ૪૭૭
	છોટનજી લખનૌવાળા : ૪૩૪	દલીય (મંત્રી) : ૩૫૩
ગદાશાહ : ૩૩૧		દયાળશાહ : ૩૩૮, ૩૩૯
ગણપતસિંહજી દુગડ : ૪૯૧	નગતસિંહ (મહામાત્ય) : ૩૩૫	દશમલ : ૫૦૦
ગણેશીલાલ કપૂરચંદજી : ૪૯૭	નગદીશચંદ્ર જૈન : ૮૦ ૩૫૦, ૩૭૧, ૪૮૫	દિના-દત્તા : ૪૨૮
ગાલુગી આવક : ૪૦૨	નજમુના આવિકા : ૩૨૦	દેવરાજ : ૪૫૪, ૪૫૭, ૪૫૯
ગિરધારીલાલજી અવેરી : ૪૧૮	નયણપાલ શેઠ : ૩૫૩	દીપચંદ ન્યાલચંદ : ૩૮૦
ગુણરાજ : ૩૪૦ થી ૩૪૩	નયતપાલ : ૩૫૩	દુર્ગનશય : ૩૫૧, ૪૩૮
ગુલામકુમારી આવિકા : ૪૫૨	નયતલદેવી : ૩૪૦, ૩૪૧	દુર્ગ નસાલસિંહ : ૩૫૮
ગુલામચંદજી અવેરી : ૪૧૮	નચરૂપજી નવલખા : ૪૪૨	દુર્ગોધન : ૩૬૧
ગુલામખાઈ આવિકા : ૪૯૧	નસરાજ : ૪૫૨	દેહલા : ૩૬૬, ૩૬૯
ગૃહદત્ત : ૪૨૭	ગજક : ૪૫૫	દેવરાજ દેલિંગ : ૩૫૩
ગોતી આવિકા : ૪૨૮	ગનવડ(ડિ)શાહ : ૩૩૧, ૩૬૩	દેવાનંદા : ૪૨૦
ગોપાલ (ઉપમંત્રી) : ૩૩૦, ૩૩૨	ગિણપાલ : ૩૬૯	દેહડ : ૩૩૦
ગોમતદેવી આવિકા : ૩૧૪	ગિતરાજજી હિંદુમલજી : ૩૮૫	દંડા : ૪૨૯
ગોવર્ધનદાસ શેઠ : ૪૪૩	ગિનદાસ શાહ : ૩૪૧	
ગોવલ : ૩૩૧	ગિનદત્ત : ૩૪૧, ૩૬૭, ૪૦૩	
ગોવિંદચંદ સુચંતી : ૪૫૨	ગિનવડલલ : ૪૯૬	
ગોસલ મંત્રી : ૩૧૪	જીવજી (દીવાન) : ૩૩૦	
ગંગદત્ત શેઠ : ૪૬૪	જીવજીલાલ પ્રતાપચંદ : ૪૯૮	
ગંગદેવ મંત્રી : ૩૧૪		
		ધનદેવ : ૪૬૨
		ધનપતિસિંહજી : ૪૪૦, ૪૪૨, ૪૪૩, ૪૫૨, ૪૮૪, ૪૮૮, ૪૯૧, ૪૯૩

ધનપાલ કવિ : ૩૧૧, ૩૨૫, ૩૩૨

ધનપાલ : ૪૬૮ ૪૭૮

ધનરાજ : ૩૪૧

ધનસુખલાલ જોશભાઈ : ૪૬૫

ધનહથિ : ૪૩૧

ધનહસ્તિ : ૪૨૭

ધના : ૪૫૪, ૪૫૭, ૪૬૬, ૪૬૩,
૪૬૪

ધરમચંદ્ર ૩૫ચંદ્ર : ૪૧૯

ધરવલા આવિકા : ૪૩૦

ધર્મસિંહ : ૩૫૩

ધામથ : ૪૨૭

ધાલ્હા : ૩૬૦

ધિરરાજ-ધિરિયા : ૩૬૨

ધીણા : ૩૬૦

ધુળવલ : ૪૩૦

ધુળશિરિ : ૪૩૦

નથમલ ગોલેચ્છા : ૪૩૩

નરપતિસિંહ : ૪૫૨

નવલમલ ખેરાતીલાલ : ૩૫૪

નાગસેન : ૪૩૦

નિર્મળકુમારસિંહ નવલખા : ૪૫૧, ૪૬૧

નિલય : ૪૦૩

નિહાલી : ૪૪૩

નેમિચંદ્ર ઝવેરી : ૩૫૪

નંદ મણિયાર : ૪૬૧

નંદા : ૪૨૯

પંજરક : ૪૬૬

પદ્મ મંત્રી : ૩૬૪

પદ્મી આવિકા : ૩૬૫

પદ્માવત : ૩૨૭

પદ્મસિંહ : ૩૩૦

પરમાણુદ સંઘવી : ૪૫૩

પહુ : ૩૩૦

પ્રતાપચંદ્ર પારસાન જોહરી : ૪૬૫

પાતા શેઠ : ૩૭૨

પાલ્હા : ૩૧૭

પાવાસા : ૩૧૭

પાસદેવ ૩૩૭

પુણિયા : ૪૫૪

પુના : ૪૬૨

પુનક : ૪૬૭

પુના : ૩૪૧

પુનદત્ત : ૩૧૭

પૂના : ૩૫૩

પૂરણચંદ્ર નાહર : ૩૪૪, ટિં ૪૩૯,

૪૫૧, ૪૫૨, ૪૫૪, ૪૫૬, ૪૫૭,

ટિં ૪૬૦, ૪૬૬, ૪૬૭

પૂર્વચંદ્ર : ૩૪૪

પેથડ-શાહ-કુમાર-પૃથ્વીધર (મંત્રી) :

૩૧૩, ૩૩૦, ૩૩૭, ૩૪૦, ૩૪૪,

૩૪૫, ૩૫૩, ૪૬૪

પોદિલ : ૪૬૪

પાંચા : ૩૬૫

પુનરાજ : ૩૩૧

પ્રતાપસિંહ : ૪૪૨ થી ૪૪૪, ૪૫૨

પ્રાણકુંવર : ૪૪૩, ૪૪૪

ફતેચંદ્ર જગતશેઠ : ૪૮૯

ફલચંદ્ર મુકિમ : ૪૬૫

ફેરુ કમર : ૩૫૩

બદ્રીદાસજી : ૪૧૯, ૪૬૭

બનારસીદાસ કવિ : ૩૫૪, ૪૪૦

બનારસીદાસ જૈન : ૩૫૬, ટિં ૩૫૮

બલ : ૪૩૧

બલ સાધારણ : ૩૬૨

બહાદુરસિંહજી દૂધિયા : ૪૫૨, ૪૮૮

બહાદુરસિંહજી દુગલ : ૪૬૪

બાણભાઈ રતનચંદ : ૩૮૪

બાલ(લા) : ૩૪૦, ૩૪૧, ૩૪૩

બાહુ : ૩૩૦

બુધુક : ૪૩૦

બુલાખીદાસ : ૪૫૮

બોહિત્ય : ૩૧૭, ૩૬૦

બેચરદાસ : ટિં ૪૩૨

બિહુમલજી : ૩૬૯

લલ્લયવથ : ૪૬૬

લદા શેઠાણી : ૩૧૦, ૩૨૩

લાગચંદ : ૪૪૪

લામા : ૩૪૧

લામાશાહ મંત્રી : ૩૪૧

લાયલસ્વામી : ૩૨૫, ૩૨૬

લીમ શેઠ : ૩૫૩

લીખ : ૩૫૩

ભોલી આવિકા : ૩૬૯

ભેંસાશાહ : ૩૩૧

ભંવરલાલજી નાહરા : ૪૬૩, ૫૦૧

મયણ : ૪૭૭

મદ : ૪૧૨

મનજી ચૂનીલાલ : ૩૪૫

મસ્તરામ : ૪૭૩

મહાણસિંહ : ૩૫૩

મહાકાલ : ૩૧૦, ૩૨૩

મહુમલવાહક : ૪૫૬

મહુતામકુંવર : ૪૪૨ થી ૪૪૪, ૪૫૨,
૪૮૯

મણિકંદે : ૪૬૦

મણિકચંદ : ૪૫૮

મણિકચંદ્ર જગતશેઠ : ૪૮૦

મણિકચંદ ગાંધી : ૪૫૫

માદિલી : ૩૭૦

માનદેવ શાહ : ૩૭૭

માનસિંહ : ૪૩૮, ૪૩૯

માલુ આવિકા : ૪૪૭

માલ્લજી : ૩૩૭

મિગર-મુગધર : ૪૮૧

મિનિરવ : ૪૩૦

મૂલાશાહ : ૩૬૫

મેઘનાદ : ૪૪૮

મેઘકુમાર : ૪૫૪, ૪૫૭

મેઘરાજ (દીવાન) : ૩૩૦

મેલાદે : ૩૩૭

મોગ : ૩૫૩

મોતીચંદ ખીમચંદ : ૩૮૪

મંડન (મંત્રી) : ૩૩૦, ૩૩૧, ૪૫૪, ૪૫૭

માંણુ : ૩૩૧

માંદરાજ : ૩૩૧

મુંજરાજ : ૩૩૧

મણમલ : ૪૬૦

મશા આવિકા : ૪૩૦

મણુનાથપ્રસાદ ભંડારી : ૪૧૯

રતન : ૩૧૭

રતન : ૩૬૪

રતના : ૩૫૩

રતના દોશી : ૩૪૧

રચણુદે : ૩૬૦

રચપતિ : ૩૫૩

રલ્હા : ૩૬૧

રાજપાલ : ૪૬૮

રાજશ્રી આવિકા : ૪૬૮

રાણા : ૩૬૦

રામદેવ : ૩૩૭

રાવણ્યાણુમત્ર : ૩૫૮
રાવણુ : ૪૦૫
રુદ્રમણી : ૪૭૬
રૂપચંદ : ૩૬૨, ૪૫૨, ૪૬૮, ૪૭૮
રૂપચંદ રંગીનદાસ દેવચંદ : ૪૪૪
રૂપા : ૩૬૫
રૂપશ્રી : ૪૬૮, ૪૭૮
રૂપા : ૩૬૦
રૂપિક : ૩૬૭
રૂપિકી : ૩૬૭
રૂપીચંદ્ર ઐદ : ૪૩૯
રૂપીચંદ્ર : ૩૩૭
રૂપીપતિસિંહ, ૪૪૨, ૪૪૩, ૪૫૨, ૪૮૮, ૪૮૯
રૂપીપાઈ : ૪૧૮
રૂપમાદે : ૩૩૭
રૂપેશાહ : ૩૫૬
રૂપતાદે : ૩૩૧
રૂપુભાઈ : ૩૩૭
રૂપુશોભિકા : ૪૨૮
રાખા : ૩૬૦, ૩૬૭
રાધુ : ૩૩૭
રાવચંદ : ૪૪૭
રાવચંદ મોતીચંદ : ૪૯૮
રાવચંદ ભ ગાંધી : ૫૦૩
લીલી : ૩૩૧
લીલુદેવ : ૪૪૭
લોહક : ૩૧૭
લોહર : ૪૫૫
વગુર : ૪૬૮
વચ્છરાજ : ૩૪૦, ૪૧૮, ૪૫૪, ૪૫૭
વર્મનસિંહ : ૩૪૨
વસુ શ્રાવણ : ૪૨૮
વસુશ્રી : ૩૨૬
વાગદેવ (વેન?) : ૩૬૬
વાગપાંક : ૩૬૬
વાત્સી : ૪૨૭
વાવચંદ : ૪૪૪
વિક્રમાદિત્ય : ૩૧૦
વિજય ચોર : ૪૬૮
વિજયસિંહ દુધેડિયા : ૪૯૨
વિજ્ઞ-વિદ્યા શ્રાવણ : ૪૩૧
વિમલચંદ્ર : ૩૬૨
વિમલદાસ : ૪૪૩

વિમલશાહ : ૩૫૩
વિશાલદેવ : ૪૨૧
વિદવા(હલા?) : ૩૩૧
વિહિલ : ૩૬૭
વીજડ : ૩૭૨
વીરચંદ : ૩૬૩ ૪૪૪
વીરા : ૩૬૯
વીરાક : ૪૬૩
વીસલ : ૩૪૦
વેલચંદ : ૪૪૪
વેલા : ૩૪૧
વેલાક : ૩૪૦
શરણુદેવ : ૪૪૪
શવત્રન : ૪૩૦
શામળદાસ દામણ : ૩૪૬
શાલાશાહ મંત્રી : ૩૪૬
શાલિભદ્ર : ૪૫૪, ૪૬૦, ૪૬૧, ૪૬૩, ૪૯૪
શિખરચંદ્ર : ૪૧૮
શિવમિત્રા : ૪૨૮
શિવપાલિત : ૪૭૨
શિવરાજ : ૩૫૩, ૩૬૭, ૪૬૪
શિવશિરી : ૪૨૯, ૪૩૦
શંકરદાનજી નાહટા : ૮૦ ૫૦૧
શ્યામાક : ૪૪૦, ૪૪૨
શ્યામાચાર્ય : ૫૦૫, ૫૦૬
શ્રીવંત : ૩૬૯
સરણુપાલજી : ૩૪૦
સરહિકા : ૩૬૭
સહજમતી : ૩૬૭
સહજુપાલ : ૩૩૭
સાગર : ૩૬૭
સાદીરામ : ૩૬૯
સાધારણુ : ૩૪૦
સામા : ૩૪૩
સારંગ : ૩૩૭
સાહુલી : ૩૫૩
સિદ્ધરાજ : ૩૫૦, ૩૬૧
સિવરાજ : ૪૫૯
સીતાપચંદ્ર નાહર : ૪૯૧, ૪૯૬
સીવંદ : ૫૦૫
સુખલાલ : ૪૯૭
સુખસંપતરાયજી : ૪૮૬
સુગાલચંદ : ૪૪૭
સુદર્શન : ૪૭૮, ૪૮૭

સુભાલિ : ૪૦૫
સુરાજ : ૩૨૦
સુરજમલ ધારીવાલ : ૪૧૭
સેલક : ૫૦૫
સેલિલ સંઘવી : ૪૩૨
સોનપાલ : ૪૩૮, ૪૩૯, ૪૪૪, ૪૫૭, ૪૬૮, ૪૭૭, ૪૭૮
સોમદાસ : ૩૪૬
સોમદાસ (દીવાન) : ૪૪૫
સોમ : ૪૦૪
સોભિણિ : ૩૬૦
સૌભાગ્યદેવી : ૩૫૩
સંગ્રામ : ૪૪૩
સંગ્રામ સંઘવી : ૪૫૩
સંગ્રામસિંહ સોની : ૩૧૯, ૩૩૦
સંઘરાજ : ૪૬૮, ૪૭૮
સંઘિલ : ૩૨૭
સંભાજી મંત્રી : ૩૧૪
સંસારચંદ્ર : ૩૬૯
સાંતુ : ૩૬૯
સિંહ : ૪૨૮
સિંહણી : ૩૬૭
હમરીમલજી : ૩૫૪
હનુમાનસિંહ લક્ષ્મીચંદ : ૪૩૩
હરકાર શેઠાણી : ૪૪૨
હરખચંદ્ર ગોલેચા : ૪૯૨
હરદાસ : ૩૬૫
હરપાલ : ૩૪૩
હસુ : ૩૫૩
હર્ષાઈ : ૩૩૧
હીરા : ૩૬૨, ૩૬૯
હીરાચંદ નિહાલચંદ : ૪૩૯
હીરાપાઈ મોતીચંદ : ૩૮૦
હીરાનંદ જગતશેઠ : ૪૭૭
હીરાનંદ મુકીમ : ૪૩૮
હીરાલાલ કેશરીમજ ઝવેરી : ૪૦૮
હીરાલાલ ચૂનીલાલ ઝવેરી : ૪૧૮
હીરાલાલ ડો. : ૪૦૪
હીરાલાલ પન્નાલાલ : ૪૯૮
હીરુ : ૩૧૭
હીમાદે : ૩૩૭
હેમચંદ : ૩૩૫
હેમચંદ્ર : ૩૫૩
હેમદેવ : ૪૩૦

વર્ગ ૭ : વિદ્વાનો, શિલ્પીઓ અને બીજાઓની અકારાદિ અનુક્રમણિકા

અદીશયંદ્ર વંદ્યોપાધ્યાય : ૪૧૩, ૮૧૦

૪૧૪, ૪૩૬, ૪૪૨, ૪૫૭, ૪૭૨

અનાયપિંડક : ૪૧૨, ૪૮૧

અપ્પર સંત : ૩૭૭

અપ્પારસ્વામી : ૩૯૦

અમરચંદ : ૮૧૦ ૪૬૪

અયંપુલ : ૪૮૧

આર. ચંદ : ૪૫૭

આર. ડી. બેનરજી : ૪૧૪

આલિંગ : ૩૩૯

એકાંતરામચ આચાર્ય : ૩૭૬

એમ. એસ. રામસ્વામી આયંગર : ૮૧૦

૩૭૮

ઓઝાજી 'ઝૌરીશંકર ઓઝા' જુઓ

ઈલિંગ : ૪૪૮

ઉમાકાંત શાહ : ૩૨૭

કર્નિગહામ : ૩૫૨, ૩૬૧, ૮૧૦ ૪૨૩,

૪૨૬, ૪૩૩, ૪૬૧, ૪૯૨

કરહણ કવિ : ૩૫૨

કાલિદાસ કવિ : ૪૬૯

કાલોઈલ : ૪૩૩

કાર્લો : ૩૩૪

કાશીનાથ દીક્ષિત 'કે. એન. દીક્ષિત' જુઓ

કાશીપ્રસાદ જયસવાલ : ૪૭૫, ૪૭૯

કિશનદાસ કવિ : ૩૫૨

કુલવનિકન સત્તનર કવિ : ૩૭૩

કૃષ્ણદાસ કવિ : ૩૫૮, ૩૫૯

કે. એન. (કાશીનાથ) દીક્ષિત : ૪૭૯,

૫૦૦

કે. એન. સીતારામ : ૩૫૧

કે. ડી. મિત્ર : ૪૧૩

કોમીસરીએટ : ૮૧૦ ૪૩૮

કોવેલ : ૮૧૦ ૪૧૨

ક્ષિતીશયંદ્ર સરકાર : ૮૧૦ ૫૦૦

ગોશાલક : ૪૭૩, ૪૮૧

ગોશામાહિલ : ૩૧૯

ગૌર્વિંગ ભટ્ટ આચાર્ય : ૩૩૬

ગૌરીશંકર ઓઝા : ૩૩૫, ૩૩૮, ૩૪૦,

૩૪૨, ૩૪૬, ૩૪૮, ૩૫૨, ૪૨૨

ગ્વાલિય મહાત્મા : ૪૧૬

ચક્રધર : ૪૯૭

જામાલી : ૪૮૧, ૪૯૩

જયચંદ્ર વિદ્યાલંકાર : ૩૫૨, ૪૧૦

જનજીઓ (સૂત્રધાર) : ૩૭૭

જયસવાલ : 'કાશીપ્રસાદ જયસવાલ'

જુઓ

જીવક : ૩૬૩, ૩૪૯

જે. સી. ફ્રેંચ : ૪૧૪

જૈમિનિ : ૪૦૭

જોન માર્ચલ : ૩૬૪, ૩૭૧, ૫૦૦

ટોલેમિ : ૩૫૮, ૩૮૭, ૪૨૨

દયાશંકર દુબે : ૩૨૨

દેવદત્ત : ૪૧૩

દેવદત્તા દાસી : ૩૧૮

દેવાનંદ દાસી : ૩૦૯, ૩૨૬, ૩૭૦

ધરણા (સૂત્રધાર) : ૩૩૭

ધારા (ગણિકા) : ૩૩૨

નાગેશ ચવલકર : ૩૩૪

નાગોસા : ૪૦૭

નાગેંદ્ર મુખોપાધ્યાય : ૪૯૯

નાનાલાલ ચીમનલાલ મહેતા : ૮૧૦

૩૯૧

નિર્મળકુમાર બસુ : ૫૦૨

નંદકિશોર દિવેદી : ૩૩૨

નંદોલાલ ડે : ૮૧૦ ૪૭૪

પરશુરામ : ૪૬૪

પાણિનિ : ૩૬૩, ૩૪૯

પ્રમોદલાલ પાલ : ૪૧૩

ફરગ્યુસન : ૪૧૭

ફાલિયાન ચીનીયાત્રી : ૪૪૮, ૪૫૪,

૪૭૦, ૪૮૨

ફિરસ્તા : ૩૨૯, ૩૫૨

ફુલ્લર : ૪૧૯, ૪૨૧, ૪૨૩, ૪૨૫,

૪૩૮

ફોગલ : ૪૮૩

ફ્રેંકસવાયર : ૪૦૮

ફલીટ : ૮૧૦ ૩૨૭

ગદગ્યા : ૮૧૦ ૪૧૨

ગાપુસા : ૪૦૭

ગુલ્લર : ૪૧૯, ૪૨૫, ૪૨૫, ૪૨૮

ગેગલર : ૪૧૪, ૪૬૧

ગેનેટ : ૪૮૨

ગ્રેવલી : ૩૯૯

ગ્વાપ્પ : ૪૦૩

ગ્વાશ : ૪૯૨

ભગવાનલાલ ઈંદ્રજી : ૪૧૨

ભાઈચંદ જગજીવનદાસ મિત્રી : ૪૪૪

ભારતીદેવી : ૪૮૫

ભારદ્વાજ સુનિ : ૪૬૮

ભાંભારકર : ૩૨૫, ૩૪૧, ૩૭૫, ૪૧૦

મણિનાથ ચોખી : ૪૬૦

મદન (સૂત્રધાર) : ૩૩૭

મય શિલ્પી : ૪૬૮

મહાકાશ્યપ : ૪૬૧

મહાનાથ કવિ : ૩૭૮

મંડુ (સુદાર) : ૩૨૯

મીરાંચાઈ : ૩૪૨

મેગેસ્થિનિસ : ૪૩૧, ૪૭૭

મોતીચંદ ઝો : ૮૧૦ ૪૭૭

મણીચંદલાલ જાની : ૮૧૦ ૩૭૮

મર્હસ : ૮૧૦ ૩૭૬, ૮૧૦ ૩૭૭

મખાલદાસ બેનરજી : ૫૦૦

મળેન્દ્રલાલ મિત્ર : ૫૦૨

મધાકૃષ્ણજી જાજાન : ૪૭૯

મહાનુજનચાર્ય : ૩૭૭

મયકૃષ્ણદાસ : ૪૦૩, ૪૨૭

મણુલ સાંકૃત્યાયન : ૪૮૨

મદ્મીવર વાજપેયી : ૩૫૨

મરાઠમિહિર : ૩૭૪

માયસ્પતિમિત્ર : ૪૮૫

માલ્યાયન : ૪૨૨

મામનદાસ બસુ : ૪૭૧

વિમલચરણ લો : ૪૪૩

વિદ્યાપતિ : ૪૮૫

વિસેંટ સ્મિથ : ૪૨૬, ૪૭૫

વીકા (સૂત્રધાર) : ૩૩૭

વૈષ : ૩૭૫

વોટર્સ હુએનસાંગ : ૮૧૨, ૮૧૭
 શંકરાચાર્ય : ૪૮૫, ૫૦૨
 શાલિવાહન ચિત્રકર : ૪૩૮
 શાલ્વોટ કાઉન્સિલ : ૮૧૦, ૩૨૩
 શેષગિરિયા : ૩૭૪
 શ્રીહર્ષ કવિ : ૪૭૪
 સનન : ૩૪૩

સારિપુત : ૪૪૮
 સાવણ સાંકે : ૪૦૭
 સુભાગધા : ૪૧૨
 સોમિલ બ્રાહ્મણ : ૪૫૦
 સેન્ટ માર્ટિન : ૪૬૨
 સ્પૂનર : ૪૭૭, ૪૬૨
 રિમથ : ૪૧૬
 હરિહર ત્રિવેદી : ૩૧૨

હાલાહલ : ૪૮૧
 હાલેલ : ૪૨૩
 હુએનસાંગ - સુવાનસ્વાંગ - ચીનીયાત્રી :
 ૩૨૨, ૩૫૦, ૩૭૪, ૪૦૭, ૪૧૨,
 ૪૧૩, ૪૨૩, ૪૩૭, ૪૪૮, ૪૬૦,
 ૪૭૬, ૪૮૬, ૪૮૭
 હોનસે : ૪૬૨
 હો : ૪૮૩

વર્ગ ૮ : કુળ, વંશ, ગોત્ર, જ્ઞાતિ, ગચ્છ, બિરૂદ આદિની અકારાદિ અનુક્રમણિકા

અહમમત : ૩૫૧
 અન્નપ્રસિધ્ધિયા : ૪૧૧
 અન્નકુમેરી : ૪૧૧
 અન્નનયતી : ૪૧૧
 અન્નનાઈવી : ૪૧૧
 અન્નવેડય : ૪૧૧
 અન્નસેલિયા : ૪૧૧
 અભિનયત : ૪૧૧
 અનંતદેવ ગોત્ર : ૪૧૫, ૪૬૫
 અદિચ્છત્ર લોકા : ૪૨૨
 આદિદેવ ગોત્ર : ૪૧૫, ૪૬૫
 આર્ય ભટ્ટાચાર્ય : ૩૨૭
 આસવાલ-જ્ઞાતિ-વંશ : ૩૩૭, ૩૪૬,
 ૩૫૦, ૩૬૪ થી ૩૬૬, ૩૬૯, ૪૧૭,
 ૪૪૭, ૪૫૮, ૪૭૮, ૪૮૮, ૪૯૦
 આસવાલ સિત્તમરી : ૪૦૭
 અંગેન : ૩૨૮
 અન્યલગ્ન : ૩૪૧, ૪૬૮, ૪૭૮
 અનંતિનિયા : ૪૧૧

કપ્પલસહ : ૪૧૧
 કદમવંશ : ૩૭૪ થી ૩૭૬, ૩૬૬
 કનોનના પ્રતિહારો : ૩૨૬
 કસ્યૂરી : ૩૭૪, ૩૭૬, ૩૮૭, ૩૬૬,
 ૪૦૪
 કાકદિયા : ૪૧૧
 કામદિય : ૪૧૧
 કાસવનિયા : ૪૧૧
 કુશા(પા)ન : ૩૬૪, ૪૧૧, ૪૨૦, ૪૨૩,
 ૪૨૫, ૪૨૭, ૪૫૬
 કારિ(દિય) ડિગણ : ૪૧૧, ૪૨૩, ૪૨૪,
 ૪૨૭, ૪૨૯ થી ૪૩૧
 કારિવરિસિયા : ૪૧૦
 કાકઆણી : ૪૧૦
 કાસમિયા : ૪૧૦
 કૌરવ : ૪૬૪
 કૌશિક ગોત્ર : ૪૨૮
 ક્ષેમધિગચ્છ : ૩૬૦

ગુહિલવંશ : ૩૩૬, ૩૪૩
 ગોણીવંશ : ૪૬૭, ૪૭૮
 ગોદાસ ગણ : ૪૧૦
 ગોયમનિયા : ૪૧૧
 ગૌતમ ગોત્ર : ૪૧૫, ૪૬૫
 ગંગવંશ : ૩૭૪, ૩૭૫
 ગાંધી ગોત્ર : ૪૫૮
 ગ્રીક : ૩૫૮, ૩૬૪, ૩૮૭

ચારણ ગણ : ૪૧૧
 ચિત્રવાલગચ્છ : ૩૪૧
 ચેટ વંશ : ૫૦૪
 ચેટિયકુલ : ૪૩૦, ૪૩૧
 ચેટી વંશ : ૫૦૪
 ચેત્રગચ્છ : ૩૧૭
 ચેત્રપુરીયગચ્છ : ૩૪૩
 ચેત્રવાલગચ્છ : ૩૪૨
 ચેત્ર વંશ : ૫૦૪
 ચેત્રકા(રા) ગોત્ર : ૪૪૩, ૪૫૩
 ચોલ : ૩૭૫
 ચૌલ : ૩૭૬
 ચૌલકવંશ : ૩૭૪, ૩૭૫, ૩૮૭, ૩૬૬
 ચંદનાગરી : ૪૧૦
 ચંદ્રકુલ : ૪૬૭
 ચંદ્રગચ્છ : ૩૬૦
 ચપિનિયા : ૪૧૧

કસિગુતિ : ૪૧૧
 કસિદત્તિય : ૪૧૧
 કંદુપુર : ૪૧૧
 કચ્છનાગરી શાખા : ૩૫૦, ૪૧૧,
 ૪૨૩, ૪૨૪
 કુવાણિયગણ : ૪૧૧
 કુતર બલિસહ : ૪૧૦
 કુમરિનિયા : ૪૧૦
 કુદ્દેલગણ : ૪૧૦
 કુપકેશ-ગચ્છ-જ્ઞાતિ : ૩૬૦, ૩૭૬, ૪૬૭
 કુલગચ્છ : ૪૧૦

અમરતગચ્છ : ૩૧૫, ૩૩૭, ૩૪૦,
 ૩૪૧, ૩૫૧, ૩૫૫, ૩૫૮ થી ૩૬૦,
 ૩૬૫, ૪૪૩, ૪૫૭, ૪૬૦, ૪૬૬
 અમરપીયસંતાન : ૪૫૫
 ખેડિયાગોત્ર : ૩૬૬
 ખેમલિનિયા : ૪૧૧
 ખડેલવાલ : ૪૭૭
 ગવેધુયા : ૪૧૧
 ગુપ્તકાળ : ૪૫૬, ૪૫૮, ૪૬૨
 ગુપ્ત-વંશ-અન્ય : ૩૨૭, ૪૧૩,
 ૮૧૬, ૪૨૨, ૪૭૬, ૪૭૮,
 ૪૬૮
 ગુપ્ત સમ્રાટ : ૩૨૪

જાનગોત્ર : ૩૬૫
 જસલદ : ૪૧૧
 જહાંગીરી મહાતપા (બિરૂદ) : ૩૩૧
 જહાંગોત્ર : ૪૫૬
 જિનભક્તિસરિ શાખા : ૪૪૩

जातृवंश : ४६४

आगागोत्र : ३४१

आंगीगोत्र : ३६०

तपागन्ध-पक्ष : ३३५, ३४१, ३४७,

३५८, ३६०, ३६७, ४४४, ४४७

तामसित्तिया : ४१०

तुष्टुष्ट : ३६३, ३६४

तोमरवंश : ३५२, ३५३

तंवरवंश : ४१७

तुंगिष्ठ श्रमणो : ४७४

थानीयकुल : ४२७

द्वीयभन्नी वंश : ४४३

दशाश्रीमासी ज्ञाति : ४४४

दासी भण्ण्डिया : ४१०

धर्मदेव गोत्र : ४१५, ४६५

नववत्स शाखा : ३३७

नववत्स : ४६१

नागश्रुय : ४१०

नागोरी : ३४१

नाणुवाङ्गम्भ : ३४१

निग्राम : ३६८

नंद वंश : ४७५

नंदिल्ल : ४१०

पण्डववाङ्गुय : ४११

परमार वंश : ३२५, ३२६, ३३६

परिहासिय : ४१०

पट्टववंश : ३७६, ३७७, ३८७, ३६०,

३६१

पट्टीवालङ्गम्भ : ३४१

पट्टव : ३६४

पात्रवंश : ४१४, ४७४

पीठिधम्मिय : ४११

पुण्डुपत्तिया : ४१०

पूणिभा-गन्ध-पक्ष : ३४१, ३४६

पूंसमित्तिल्ल : ४११

पेक्षा : ३७६

पोरवाङ्ग : ३४१, ३८०

पोलकर : ४०६

पञ्चनागरी शाखा : ४३१

पञ्चतूपान्वय : ४१३

पञ्चम संप्रदाय : ३५१

पांडव : ४६४

पांडव वंश : ३७६

पुंड्रवक्षिण्या : ४१०, ४१२

प्रतिहार वंश : ३२६, ४२६, ५००

प्राग्वाटजातीय : ३१४, ३६७

पञ्चावत : ३४१

अभलागसिय : ४२३

अन्धडिया : ३४१

अहुरत सिद्धांत : ४८१

आससरवती (गिद्ध) : ३७५

अिरानीगोत्र : ४४७

अहत्त अरतरगम्भ : ४५३

अंलदीविय (अलदीपिक) : ४११

अंलसिल्ल : ४११

अलदासीयकुल : ४२४, ४३०, ४३१

अलदीपिक शाखा : ४०३

अिरीश : ३५८

अद्वैतिय : ४११

अद्वैतिय : ४११

अद्वैतिल्लया : ४११

अनृगम्भ : ३४३

आवडर-आवगम्भ : ३५०, ३५८

अधपत्तिया : ४१०

अन्धमिक्षा : ४११

अराहा : ३२६

अलवारपूणिमा : ४४७

अलवारगम्भ : ३४१, ४०४, ४०५,

४१६

अल्लो ज्ञाति : ४३५, ४५१

अल्लतियाणु-वंश : ४५३, ४५६, ४७४,

४७७

अलानुलाव पंथ : ४०६

अलान पंथ : ४२७

आथुरीडा : ४२०

आलवगणु : ३०६, ३१८, ४११

आलविष्ठ : ३१० ५०३

आलवी : ३४१

आलिल्ल शाखा : ४११, ४३१

आसपुरिया : ४१०

अुरिल्लम : ३२६, ३३३

अुरिल्लत : ४६१

अुरिल्लिल्लया : ४११

अुरिल्लिय : ४११

अुरिल्लिया शाखा : ४८५

अुरिल्लत : ३३३, ३६१

अुरिल्लत : ४४७

अुरिल्लवंश : ३३६, ३७४, ४०३, ४१२,

४१३, ४७७, ४७८

अुरिल्लसंतान : ४५३

अुरिल्लवीय वंश : ४५४

अुरिल्लसुरिसंतान : ३४४

आदव वंश : ३८१, ३८७, ४३२

आपनिय संध : ३६०

अुरिल्लपासिया : ४११

अुरिल्लत : ३६१

अुरिल्लत : ३६१

अुरिल्लत : ३२८

अुरिल्लत वंश : ३७४, ३७५, ३६६,

४०४

अुरिल्लत गोत्रा : ४५३

अुरिल्लत (अिद्ध) : ३३१

अुरिल्लवी गणु : ३१८, ४५१, ४८६,

४६३

अुरिल्ल गोत्र : ४६७, ४७८

अुरिल्लत-मत : ३५१, ३६५

अुरिल्लत : ४११

अुरिल्लिल्लत : ४११

अुरिल्ल(ग)नागरी शाखा : ४११, ४३०,

४३१

अुरिल्ल शाखा : ४२६ थी ४३१

अुरिल्लिल्लत : ४११

अुरिल्ल गणु : ४३०, ४३१

अुरिल्लडिया : ४११

अुरिल्लत : ३३८, ४४७

अुरिल्लत : ४११

अुरिल्ल शाखा : ४४७

अुरिल्लत गणु : ४११

अुरिल्ल शाखा : ४२७

अुरिल्लत : ४०६, ४१०

अुरिल्लत : ३१८, ३६४, ४२८

શિવહર વંશ : ૩૭૬

શિશુનાથ વંશ : ૪૨૭, ૪૫૩, ૪૭૫

શર્પરિક ગચ્છ : ૩૭૮

શાંતિદેવ ગોત્ર : ૪૧૫, ૪૯૫

શાંત્યાચાર્ય ગચ્છ : ૪૫૫

શ્રીમાલમુખાલ (ગિરદ) : ૩૧૧

શ્રીમાલજ્ઞાતિ : ૩૧૭, ૩૫૩, ૩૫૪

શ્રૌવચ્ચબદ્ધિ સંતાન : ૪૪૭

સ્વેતાંબર : ૪૨૦

પગવંશ : ૪૯૯

સગરા : ૩૩૯

સરાક : ૪૧૫, ૪૯૫, ૫૦૬, ૫૦૭

સાવત્રિયા : ૪૧૧

સિસોદિયા : ૩૪૦

સીલ્હર : ૩૬૬

સોધત્તિયા (સુત્તિવત્તિયા) : ૪૧૦

સોરઠિયા : ૪૧૧

સોલંકી : ૩૨૯

સંકાસીઆ : ૪૧૧

સંકેરકગચ્છ : ૩૩૫, ૩૪૪

સિંધી : ૪૯૧

સ્થાનકમાર્ગી : ૩૫૧

સ્થાનીયકુલ : ૪૨૯ થી ૪૩૧

હથ્થસિલ્હર : ૪૧૦

હરિતમાલગધિ શાખા : ૪૩૦

હરિવંશ : ૪૩૧

હર્ષપુરીયગચ્છ : ૩૩૫

હારિયમાલગારી (હારિયમાલગદી) : ૪૧૧

હાસિલ્હર : ૪૧૧

હીરજા (ખિરદ) : ૩૩૫

હણુ : ૩૩૫, ૩૫૦, ૪૧૬, ૪૨૩, ૪૩૭

હોયસાલ : ૩૭૪, ૩૭૬, ૩૭૭, ૩૮૭, ૩૯૬

હુંબજ્ઞાતિ : ૩૪૬

૯. સંદર્ભ ગ્રંથસૂચિ

અખંડ આનંદ : પ્ર૦ સરતુ સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય, અમદાવાદ

અગર્યદંછ નાહરાનો સંગ્રહ : તીર્થમાળા-અપ્રગટઃ ખિદાનેર

અચલગઢ : લે. મુનિ શ્રીજયંતવિજયજી, પ્ર૦ યશોવિજય જૈન ગ્રંથમાળા

અજિત-શાંતિસ્તવ : પંચપ્રતિકમણુ-અંતર્ગત

અનેકાંત : (હિન્દી-માસિક) વીર સેવામંદિર, સરસાવા, સહારનપુર

અમદાવાદનો ઇતિહાસ-પાટનગર અમદાવાદ : લે. રતન મણિરાવ બીમરાવ, પ્ર૦ શુભરાત સાહિત્ય સભા, અમદાવાદ

અર્ધુદગિરિક્ષ્પ : (હસ્તલિખિત) કર્તા : શ્રીસોમચંદ્રચરિ

અર્ધુદ પ્રાચીન જૈન લેખસદાહ : સં૦ મુનિ શ્રીજયંતવિજય, પ્ર૦ યશોવિજય જૈન ગ્રંથમાળા, ભાવનગર

અર્ધુદાચલપ્રદક્ષિણા જૈન લેખસદાહ : સં૦ મુનિ શ્રીજયંતવિજય, પ્ર૦ યશોવિજય જૈન ગ્રંથમાળા, ભાવનગર

અર્ધુદાચલ પ્રદક્ષિણાવર્ણન : લે. મુનિ શ્રીજયંતવિજયજી, પ્ર૦ યશોવિજય જૈન ગ્રંથમાળા, ભાવનગર

અષ્ટલક્ષ્મી : કર્તા : શ્રીસમયચંદ્રગણિ, પ્ર૦ દેવચંદ લાલભાઈ, સુરત

અંચલગચ્છીય પંચપ્રતિકમણુસૂત્ર

અંચલગચ્છીય ગોટી પટ્ટાવલી : (અનુવાદ) બ્રમનગર

અંતરિક્ષ પાર્વનાથ છંદ : જૈન સત્યપ્રકાશ-અંતર્ગત

અંતરિક્ષ પાર્વનાથજી તીર્થ : લેખમાળા-આત્માનંદ પ્રકાશ -અંતર્ગત; ભાવનગર

આચારંગચૂર્ણિ : કર્તા : શ્રીજિનદાસગણિ મહત્તર, પ્ર૦ શ્રીમદ્મહાદેવ કેશરીમલ સ્વેતાંબર સંસ્થા, રતલામ

આચારંગ મુદ્ર-ટીકા : કર્તા : શ્રીશીલાંકદેવ, પ્ર૦ આગમોદ્ય સમિતિ, મુંબઈ

આત્માનંદ પ્રકાશ : (માસિક), ભાવનગર

આનંદ કાવ્યમહોદધિ (ભા. ૧ થી ૮) : પ્ર૦ દેવચંદ લાલભાઈ, પુસ્તકાલયાર કુંડ, સુરત

આર્કિયોલોજિકલ સર્વે ઓફ ઇંડિયા : (ન્યુ સિરીઝ) વોલ્યુમ ૨, ધી મોન્યુમેન્ટલ એન્ડીકવીટીઝ એન્ડ ઇન્ફ્રીપ્શન ઇન ધી નોર્થ વેસ્ટર્ન પ્રોવીન્સીસ એન્ડ ઓધ : એ ફહરર. (સને ૧૮૯૧)

આર્કિયોલોજિકલ સર્વે ઓફ ઇંડિયા : વોલ્યુમ: ૩-રિપોર્ટ ટ્રાર ધી ઇથર ૧૮૭૧-૭૨; એલેક્ઝાંડર કનીંગહામ. (સને ૧૮૭૩)

આર્કિયોલોજિકલ સર્વે ઓફ ઇંડિયા : (ન્યુ સિરીઝ) વોલ્યુમ ૧૯-લીરટ્રસ ઓફ એન્ડીકવીટીઝ રિમેઈન્સ ઇન ધી સેન્ટ્રલ પ્રોવીન્સીસ એન્ડ બરાર : હેનરી કમીન્સ (સને ૧૮૯૭)

આર્કિયોલોજિકલ સર્વે ઓફ વેસ્ટર્ન ઇંડિયા : રિપોર્ટ ઓફ ધી આર્કિટકચરલ એન્ડ આર્કિયોલોજિકલ રિમેઈન્સ ઇન પ્રોવીન્સ ઓફ કચ્છ : દસપતરામ પ્રાણીયન ખખખર (સને ૧૮૭૬)

આલોચણવિનિતિ : (હસ્તલિખિત) શ્રીલાલજીસમય

આવશ્યકચૂર્ણિ : પ્ર૦ શ્રીમદ્મહાદેવ કેશરીમલ સ્વેતાંબર સંસ્થા, રતલામ

ઈરગઢ ચેત્યપરિપાટી : (જૈનયુગ), મુંબઈ

ઈરગઢ આવનગિનાલય રિપોર્ટ : પ્ર૦ ઈર જૈન સંઘ, ઈર

ઈતિહાસપ્રવેશ : લે. જયચંદ વિદ્યાલંકાર; પ્ર૦ સરસ્વતી પબ્લીશીંગ હાઉસ, ઈલાહાબાદ

ઈતિહાસસંમેલન નિર્ણયસંગ્રહ : પ્ર૦ શુભરાત સાહિત્ય સભા, અમદાવાદ

ઇંડિયન કલ્ચર : (માસિક), કલકત્તા

ઇપિરિયસ મૂઘલ ફરમાન્સ ઇન ગુજરાત : ધી જર્નલ
ઓફ ધી યુનિવર્સિટી ઓફ બોમ્બે-અંતર્ગત; સં. પ્રો.
કામીસરીએટ

ઇન્જૈન : લે. દયાશંકર દુબે, પ્રા. વિદ્યાભારતકર શુક્લ, ધર્મ-
અંધાવલી, પ્રયાગ

ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં જૈનધર્મ : લે. શ્રીચીમનલાલ જે.
શાહ, પ્રા. શેઠ આણંદજી કલ્યાણજી, અમદાવાદ

ઉત્તરાધ્યયન-વૃત્તિ : કર્તા : શ્રીશાંતિચરિ; પ્રા. દેવચંદ લાલ-
ભાઈ જૈન પુસ્તકાલય ફંડ, સુરત

ઉપદેશકંદલી-પ્રશસ્તિ : કર્તા : કવિ આસઠ

ઉપદેશગ્રંથ પટ્ટાવલી : જૈન ગુર્જર કવિઓ; ખંડ : ત્રીજો-
અંતર્ગત, પ્રા. જૈન સ્વેતાંબર કોન્ફરન્સ, મુંબઈ

ઉપદેશતરંગિણી : કર્તા : શ્રીરત્નમંડનગણિ પ્રા. યશોવિજય
જૈન ગ્રંથમાળા, ભાવનગર

ઉપદેશસંપત્તિકા : કર્તા : શ્રીસોમધર્મ, સં. શ્રીચતુરવિજય,
પ્રા. જૈન જૈન આત્માનંદ સભા, ભાવનગર

ઉપમિતિભવપ્રપંચાકથા-પ્રશસ્તિ : કર્તા : શ્રીસિદ્ધર્ષિ, પ્રા.
આગમોદય સમિતિ, સુરત

એ ફોલોગ ઓફ મેન્યુસ્ક્રીપ્ટ ઇન ધિ પબ્લિક લાઇસર્સ :
સં. ડો. બનારસીદાસ, લાહોર

ઐતિહાસિક જૈન કાવ્યસંગ્રહ : સં. શ્રીઅગરચંદ નાહટા,
શ્રીભવરલાલ નાહટા, પ્રા. શંકરદાન શુભેરાજ નાહટા,
કલકત્તા

ઐતિહાસિક પત્ર : (હસ્તલિખિત)

ઐતિહાસિક રાસસંગ્રહ : (ભા. ૧ થી ૪) સં. શ્રીવિજય-
ધર્મચરિ, પ્રા. યશોવિજય જૈન ગ્રંથમાળા, ભાવનગર

ઐતિહાસિક સંશોધન : લે. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી, પ્રા. ગુજરાત
સાહિત્ય સભા, અમદાવાદ

ઓસવાલ ઉત્પત્તિ : (હસ્તલિખિત)

ઓસવાલ નવયુગ : (માસિક), કલકત્તા

ઔપપાતિક સૂત્ર : પ્રા. આગમોદય સમિતિ, મેસાણા

કર્મચંદ્રમંત્રિવંશોદ્ધીર્તન કાવ્ય : શ્રીજયસોમ ગણિ; સં.
અનુ. પં. ગૌરીશંકર ઓઝાજી, અજમેર

કલ્પસૂત્ર-પ્રશસ્તિઓ : (હસ્તલિખિત અને પ્રસિદ્ધ)

કાલિયાવાડનો ઇતિહાસ : લે. પ્રા. ભગવાનલાલ સંપતરામ,
મુંબઈ

કાલકાચાર્યકથાસંગ્રહ : સં. પં. ગંગાલાલ પ્રેમચંદ શાહ
પ્રા. શ્રીસારાભાઈ નવાજ, અમદાવાદ

કાવ્ય મનોહર : કર્તા : શ્રીમહેશ્વર પ્રા. હેમચંદ્રાચાર્ય જ્ઞાન-
મંદિર, પાટણ

કિતાબ જૈન તીર્થ ગાર્હ : લે. શ્રીશાંતિવિજય, પ્રા.
હંસીલાલજી પાનાચંદજી, બાલાપુર

કુટ્ટિનીમતમ : કર્તા : દામોદર કવિ, પ્રા. ગુજરાતી પ્રેસ, મુંબઈ

કુમારપાલચરિત : કર્તા : શ્રીજયસિંહચરિ, પ્રા. જૈન આત્માનંદ
સભા, ભાવનગર

કુમારપાલપ્રતિજ્ઞોધ : કર્તા : શ્રીસોમપ્રભાચાર્ય, સં. શ્રીજિન-
વિજય, પ્રા. ગાયકવાડ ઓરિયન્ટલ સિરીઝ, વડોદરા.

કુમારપાલપ્રબંધ : કર્તા : શ્રીજિનમંડનગણિ. પ્રા. જૈન
આત્માનંદ સભા, ભાવનગર

કુમારપાલમહાકાવ્ય પ્રશસ્તિ : કર્તા : શ્રીચારિત્રસુંદર

કુમારપાલરાસ : કર્તા : શ્રીઋષભદાસ, આનંદ કાવ્યમહોદયિ
અંતર્ગત; સુરત

કુમારવિહારશતક : કર્તા : શ્રીરામચંદ્રચરિ, પ્રા. જૈન-
આત્માનંદ સભા, ભાવનગર

કુવલયમાલા-પ્રશસ્તિ : કર્તા : શ્રીઉદયોતનચરિ, પ્રા. ભારતીય-
વિદ્યા (અંગ્રેજી ટ્રેમાસિક), મુંબઈ

કુજ જૈન અનુશ્રુતિયાં ઓર પુરાતત્ત્વ : પ્રેમી અભિનંદન
ગ્રંથ-અંતર્ગત, પ્રા. પ્રેમી અભિનંદન ગ્રંથસમિતિ,
ડીકમગઢ.

કુપારસકેશ : કર્તા : શ્રીશાંતિચંદ્ર ઉપા., પ્રા. જૈન
આત્માનંદ સભા, ભાવનગર

કેસરિયાજી તીર્થકા ઇતિહાસ : સં. પા. ચંદનમલ નાગોરી;
પ્રા. શ્રી સદ્ગુણ પ્રસારક મિત્રમંડળ, છોટી સાદડી, મેવાડ

કેસરિયાજીનો રાસ : પ્રા. જૈનયુગ-અંતર્ગત

કંબોઈ તીર્થ, તેનો ઇતિહાસ અને અહેવાલ : પ્રા.
શ્રીમનમોહન પાર્શ્વનાથ ધરખાના કમીટી, કંબોઈ

કુંભારીયાજી ઉદ્દે આરાસણ : લે. પ્રા. મધુરદાસ જગનલાલ
શેઠ, પ્રાંતિજ

ક્ષત્રિયકુંડ : લેખક : મુનિરાજ શ્રીદર્શનવિજયજી ત્રિપુડી,
પ્રા. શ્રી ચારિત્ર રમારક ગ્રંથમાળા, અમદાવાદ

ખરતરગરજગુર્વાવલી : કર્તા : શ્રીજિનપાલ ઉપાધ્યાય

ખરતરગરજગુર્વાવલી : પ્રા. શુભાળકુમારી જૈન ગ્રંથમાળા,
કલકત્તા.

ખંભાતનો ઇતિહાસ-ચૈત્યપરિપાટી : લે. નર્મદાશંકર ભટ્ટ,
પ્રા. સ્તંભ જૈન મંડળ, ખંભાત

ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ : લેખક શ્રીગોવિંદભાઈ
હાથીભાઈ, પ્રા. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, અમદાવાદ

ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ : (ભા. ૧-૨)
લેખક : શ્રીકુર્માસંકર શાસ્ત્રી, પ્રકા. ગુજરાત વર્નાક્યુલર
સોસાયટી, અમદાવાદ

ગુજરાત સર્વસંગ્રહ : લેખક : શ્રીભગવાનલાલ ઇંદ્રજી

ગુરુગુરુતનાકરકાવ્ય : કર્તા : શ્રીસોમચારિત્રગણિ, પ્રકા. શ્રીયશોવિજય જૈન ગ્રંથમાળા, ભાવનગર

ગુર્વાવલી : કર્તા : શ્રીમુનિસુદરસુરિ, પ્રકા. શ્રીયશોવિજય જૈન ગ્રંથમાળા, ભાવનગર

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ-રિપોર્ટ : પ્રકા. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, મુંબઈ

ગુજરાતનાં ઐતિહાસિક સાધનો : લે. શ્રીજિનવિજયજી; પ્રકા. ગુજરાત સાહિત્ય સભા, અમદાવાદ

ગિરનાર ચૈત્યપ્રવાહી : કર્તા : શ્રીહેમદસંગણિ, (પુરાતત્વ-ત્રિમાસિક) ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ

ગિરનારગિરિ ચૈત્યપરિપાટી : કર્તા : રંગસાર (હસ્તલિખિત)

ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો : (ભાગ ૧ થી ૩) સં. ગિરજાસંકર વલ્લભજી, પ્રા. કાર્યસ ગુજરાતી સભા, મુંબઈ

ગિરનાર માહાત્મ્ય : લે. દોલતચંદ પુરુષોત્તમ, અમદાવાદ

ગિરનારનો ઇતિહાસ : પ્રા. જૈન સસ્તી વાચનમાલા, પાલીતાણા

ચતુરશીતિપ્રબંધસંગ્રહ : (હસ્તલિખિત)

ચૈત્યપરિપાટી : કર્તા : શ્રીસાધુચંદ્ર મુનિ, જૈનયુગ વર્ષ : ૧, અંક ૧, મુંબઈ

જગચિંતામણિ સ્તોત્ર : પંચપ્રતિકમણુ-અન્તર્ગત

જગદુચરિત : કર્તા : સર્વાનંદસુરિ, સં. શ્રીખખખર

જયતિહુયણુસ્તોત્ર : કર્તા : શ્રીઅલ્પદેવસુરિ, પંચપ્રતિકમણુ-અન્તર્ગત

જલુરનગર પંચ જિનાલય ચૈત્યપરિપાટી : કર્તા : નગર્પિ, પ્રકા. જૈન સત્ય પ્રકાશ-અન્તર્ગત, અમદાવાદ

જરાવલીમંડન પાર્શ્વનાથવિનતિ : (હસ્તલિખિત)

જેસલમેર ચૈત્યપરિપાટી : કર્તા : મહિમાસમુદ્ર (હસ્તલિખિત)

જેસલમેર જૈન ભાંડાગારીયગ્રંથસૂચિ : સં. પં. લાલચંદ્ર ભ. ગાંધી, પ્રકા. ગાયકવાડ ઓરિયંટલ સિરીઝ, વડોદરા

જૈન શૈવ્ય મહોત્સવાંક : પ્રકા. આનંદ પ્રેસ, ભાવનગર

જૈન એન્ટીકવેરી : જૈન સિદ્ધાંત ભારતીય ત્રિમાસિક-આરા.

જૈન ગુર્જર કવિઓ : ભા. ૧-૩, સંગ્રા. શ્રી મોહનલાલ દ્વીવંદ દેસાઈ, પ્રકા. જૈન શ્વેતાંબર કોન્ફરન્સ, મુંબઈ

જૈન ગ્રંથોમં ભૌગોલિક સામગ્રી. ઔર ભારતવર્ષમં જૈનધર્મિકા પ્રચાર : પ્રેમી અભિનંદન ગ્રંથ-અન્તર્ગત, પ્રકા. પ્રેમી અભિનંદન ગ્રંથસમિતિ, ટીકમગઢ.

જૈન તીર્થ ગાઈડ : (જૈન શ્વેતાંબર તીર્થપ્રકાશ) કર્તા : પ્રા. મોહનલાલ જાતિ.

જૈન તીર્થ ભદ્રાવતી : પ્રકા. ચૈનકરણુ ગોલેજા, ભદ્રાવતી ભાંકે (ચાંદ)

જૈન તીર્થ સુવર્ણગિરિ : લેખક : પં. શ્રીકલ્યાણવિજયજી 'જૈન' શૈવ્ય મહોત્સવાંક-અન્તર્ગત, ભાવનગર

જૈન તીર્થોના ઇતિહાસ : લેખક : મુનિરાજ શ્રીન્યાયવિજયજી, પ્રકા. શ્રીચારિત્ર સ્મારક ગ્રંથમાળા, અમદાવાદ

જૈન ધાતુપ્રતિમા લેખ : સંગ્રા. મુનિ કાંતિસાગરજી, પ્રકા. શ્રીજિનંદતસુરિ જ્ઞાનભંડાર, મુરત

જૈન ધાતુપ્રતિમા લેખસંગ્રહ : (ભા. ૧-૨) સં. શ્રીશુદ્ધિ-સાગરસુરિ. પ્ર. અધ્યાત્મજ્ઞાન પ્રચારક મંડળ, મુંબઈ, પાદરા.

જૈન પરંપરાનો ઇતિહાસ : લેખક : મુનિરાજ શ્રીદર્શન-વિજયજી મુ. જ્ઞાનવિજયજી, મુ. ન્યાયવિજયજી. (ત્રિપુટી), પ્રકા. ચારિત્ર સ્મારક ગ્રંથમાળા, અમદાવાદ

જૈન પુસ્તકપ્રકાશિતસંગ્રહ : સંપા. શ્રીજિનવિજય, પ્રકા. સિંધી જૈન ગ્રંથમાળા, મુંબઈ.

જૈન ભારતી : (માસિક), કલકત્તા

જૈન યુગ : (માસિક, વર્ષ ૧ થી ૫ ની ફાઈલો) મુંબઈ

જૈન લેખસંગ્રહ : (ભા. ૧ થી ૩) સં. પ્રા. પૂર્ણચંદ્રજી નાહર, કલકત્તા

જૈન વીરોંકા ઇતિહાસ : લે. અયોધ્યાપ્રસાદ ગોયલીય, પ્રકા. જૈન મિત્રમંડળ, દેહલી

જૈન શ્વેતાંબર કોન્ફરન્સ હિરદ્વઃ : પ્રકા. જૈન શ્વેતાંબર કોન્ફરન્સ, મુંબઈ

જૈન શ્વેતાંબર ડિરેક્ટરી : (ભા. ૧-૨) પ્રકા. જૈન શ્વેતાંબર કોન્ફરન્સ, મુંબઈ

જૈન શ્વેતાંબર મંદિરાવલી : પ્રકા. જૈન શ્વેતાંબર કોન્ફરન્સ, મુંબઈ

જૈન સત્ય પ્રકાશ : (વર્ષ : ૧ થી વર્ષ : ૧૮ સુધીની ફાઈલો) પ્રકા. જૈનધર્મ સત્ય પ્રકાશક સમિતિ, અમદાવાદ

જૈન સાહિત્ય ઔર ઇતિહાસ : લે. શ્રીનાથૂરામ પ્રેમી, હિંદી ગ્રંથરત્ન-કાર્યાલય, મુંબઈ

જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ : લેખક-પ્રકા. શ્રીમોહનલાલ દ્વીવંદ દેસાઈ, મુંબઈ

જૈન સાહિત્ય ઔર મહાકાલ મંદિર : વિક્રમ સ્મૃતિ ગ્રંથ-અન્તર્ગત, ગ્વાલિયર

જૈન સાહિત્ય સંમેલન : વિશેષાંક; જોધપુર

જૈન સાહિત્ય સંશોધક : (ત્રિમાસિક) પૂના

જૈન સ્તૂપ ઓફ મથુરા : લેખક : ડૉ. વિન્સેન્ટ સ્મીથ

જૈન સ્તોત્રસંગ્રહ : સંપા. મુનિરાજ શ્રીચતુરવિજયજી, પ્રકા. સારાભાઈ નવાય, અમદાવાદ

જૈનાચાર્ય શ્રી આત્માનંદ જન્મ શતાબ્દી સ્મારક ગ્રંથ : સંપા. શ્રી મોહનલાલ દલીયંદ દેસાઈ, પ્રકા. જૈનાચાર્ય શ્રીઆત્માનંદ જન્મશતાબ્દી સ્મારકસમિતિ, મુંબઈ

જ્ઞાતાધર્મકથા : પ્રકા. આગમોદય સમિતિ, મુંબઈ

જ્ઞાનોદય (માસિક) : પ્રકા. ભારતીય જ્ઞાનપીઠ કાશી, બનારસ

ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા : (અંગ્રેજી-દૈનિક) મુંબઈ

ટ્રેસીસ ઓફ જૈનીઝમ ઈન્ બેંગાલ : જૈન ભારતી-અન્તર્ગત, કલકત્તા

રસોઈનાં પુરાતન કામો : 'ત્રૈમાસિક' શ્રીકાર્ણસ ચુજરાતી સભામહોત્સવ ગ્રંથ-અન્તર્ગત : મુંબઈ

હુગરપુર રાજ્યકા ઇતિહાસ : લે. પં. ગૌરીશંકર ઝોઝાજી

તત્ત્વાર્થભાષ્ય : કર્તા : શ્રીહિમાસ્વાતિ મહારાજ. પ્રકા. મોતીલાલ લાધા, પૂના

તપાગચ્છ પટ્ટાવલી : સં. અનુ. પં. શ્રીકલ્યાણવિજયજી પ્રકા. શ્રીવિજયનીતિસૂરિ જૈન લાયબ્રેરી, અમદાવાદ

તારણહુર્ગાલકાર-શ્રી અજિતસ્વામિસ્તોત્ર-જૈનસ્તોત્ર સંગ્રહ-અન્તર્ગત : પ્રકા. શ્રીયશોવિજય જૈન ગ્રંથમાળા, ભાવનગર

તિલકમંજરી : સંપા. રીકાકાર : શ્રીવિજયલાવણ્યસૂરિ, પ્રકા. શ્રીલાવણ્યસૂરિગ્રંથમાળા, ખોટાદ

તીર્થક્ષેત્ર કુદ્ધાક : (હિં.) કર્તા : શ્રીજિનપ્રભસૂરિ, સં. શ્રીયાલક્યદ્રાચાર્ય, પ્ર. નેમચંદ્ર ગોલેજા, હૈદરાબાદ

તીર્થમાળા : કર્તા : શ્રીવિનયપ્રભ ઉપાધ્યાય, પ્રકા. જૈન સત્યપ્રકાશ-અન્તર્ગત, અમદાવાદ

તીર્થયાત્રા દર્શક : લે. ગેવીલાલજી, સંશો. પં. ગજધરલાલજી, પ્રકા. દિગંબર જૈન સમાજ, કલકત્તા

તીર્થયાત્રા સ્તોત્ર : કર્તા : શ્રીજિનપ્રભસૂરિ, વિધિમાર્ગ પ્રપા-અન્તર્ગત, પ્રકા. શ્રીજિનદત્તસૂરિ જ્ઞાનભંડાર, સુરત

તીર્થરાજ આયુ : લેખક : સુનિરાજ શ્રીજયંતવિજયજી, પ્રકા. શ્રીયશોવિજય ગ્રંથમાળા, ભાવનગર

ત્રિપષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત : કર્તા : શ્રીહેમચંદ્રસૂરિ, પ્રકા. જૈન આત્માનંદ સભા, ભાવનગર

થંભાણા પાર્શ્વનાથ પૂહલ સ્તવન : (હસ્તલિખિત)

દક્ષિણમાં જૈનધર્મ : જૈનયુગ (માસિક)-અન્તર્ગત, મુંબઈ

દશકુમારચરિત : કર્તા : દંડી, પ્રકા. નિર્ણયસાગર પ્રેસ, મુંબઈ

દિગ્વિજય મહાકાવ્ય : સંપા. પં. અંબાલાલ પ્રેમચંદ શાહ, પ્રકા. સિંધી જૈન ગ્રંથમાળા, મુંબઈ

દિલ્હી રાજવલી : (હસ્તલિખિત)

દેવકુલપારક : લે. શ્રીવિજયેંદ્રસૂરિ : પ્ર. શ્રીયશોવિજય જૈન ગ્રંથમાળા, ભાવનગર

દ્વયાશ્રયમહાકાવ્ય : કર્તા : શ્રી હેમચંદ્રસૂરિ, સંપા. આગાજી વિષ્ણુ કાયવટે, મુંબઈ

ધર્મયુગ : (હિંદી-સાપ્તાહિક) : ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા, મુંબઈ

ધર્મરતનપ્રકરણ : (ભા. ૧) કર્તા : શ્રીશાંતિસૂરિ, જૈન આત્માનંદ સભા, ભાવનગર, (ભા. ૨) કાળા મીકા, ધોધામંદર

ધર્મપિદેશમાલા-વિવરણ : સં. પં. લાલચંદ્ર ભ. ગાંધી, પ્રકા. સિંધી જૈન ગ્રંથમાળા, મુંબઈ

ધી જ્યોત્સોદ્ધિલ ડિસ્કનેરી ઓફ એન્ડ્યુઅ એન્ડ મિડિયાવલ ઇન્ડિયા : કર્તા : નંદોલાલ ડે. પ્રકા. કલકત્તા ઓરિયંટલ સિરિઝ, કલકત્તા

નલવિલાસ નાટક : સં. પં. લાલચંદ્ર ભ. ગાંધી, પ્રકા. ગાયકવાડ ઓરિયંટલ સિરિઝ, વડોદરા

નાગરી પ્રચારિણી પત્રિકા : (ત્રૈમાસિક) કાશી

નાગર ચૈત્યપરિપાટી : કર્તા : શ્રીવિશાલચંદ્રસૂરિશિષ્ય : પ્રકા. જૈન સત્ય પ્રકાશ, અમદાવાદ

નાટ્યશાસ્ત્ર : કર્તા : ભરત. પ્રકા. નિર્ણયસાગર પ્રેસ, મુંબઈ

નાભિનંદનજિનોદ્ધારપ્રબંધ : કર્તા : શ્રીક્રમસૂરિ, સં. પં. ભગવાનદાસ, પ્ર. હેમચંદ્રાચાર્ય જૈન ગ્રંથમાળા, અમદાવાદ

નિર્વાણકલિકા : કર્તા : શ્રીપાદવિપ્તસૂરિ, સંપા. શ્રી.મોહનલાલ ભ. ઝવેરી, મુંબઈ

નિશીથચૂષ્ણિ : (ટાઈપ કરેલી નકલ) સંપા. શ્રીવિજય-પ્રેમસૂરિ

નેણુસીરી ખ્યાત : પ્રકા. નાગરી પ્રચારિણી સભા, બનારસ

નેષધમહાકાવ્ય : કર્તા : શ્રીહર્ષ, પ્રકા. નિર્ણયસાગર પ્રેસ, મુંબઈ

નંદીટીકા : પ્રકા. શ્રીકમલદેવજી કેશરીમજી, રતલામ

પઉમચરિય : કર્તા : શ્રીવિમલસૂરિ, પ્રકા. જૈન આત્માનંદ સભા, ભાવનગર

પટ્ટાવલી : જૈન કોન્ફ્રન્સ-હેરકના સાહિત્ય વિશેષાંક-અન્તર્ગત, મુંબઈ

પટ્ટાવલી સમુચ્ચય : ભા. ૧-૨, સંપા. સુનિ દર્શનવિજય (ત્રિપુટી), પ્રકા. ચારિત્ર સ્મારક ગ્રંથમાળા, અમદાવાદ

પત્તનસ્થપ્રાચ્યજૈનભાંડાગારીયગ્રંથસૂચી : સંપા. પં. લાલચંદ્ર ભ. ગાંધી, પ્રકા. ગાયકવાડ ઓરિયંટલ સિરિઝ, વડોદરા

પાટણ ચૈત્યપરિપાટી : કર્તા : શ્રીલલિતપ્રભસૂરિ, શ્રીહર્ષ વિજયજી, શ્રીહીરાલાલ, શ્રીસાધુચંદ્ર, સં. શ્રીકલ્યાણવિજય, પ્ર. હંસવિજય જૈન ક્ષી લાયબ્રેરી, વડોદરા

પાર્થપરાક્રમ્યાયોગ : કર્તા : પ્રહ્લાદન, પ્રકા. ગાયકવાડ ઓરિયંટલ સિરિઝ, વડોદરા

- પાર્શ્વનાથચરિત : કર્તા : શ્રીઆવદેવસુરિ, પ્રકા. શ્રીયશોવિજય
જૈન ગ્રંથમાળા, ભાવનગર
- પાર્શ્વ અષ્ટોત્તરનામસ્તવન : કર્તા : શ્રીકૃષ્ણરાજ
- પુરાણોમાં ગુજરાત : કર્તા : શ્રીઉમાશંકર જોશી, પ્રકા.
ગુજરાત વિદ્યાસભા, અમદાવાદ
- પુરાતત્ત્વ : (ત્રિમાસિક-કાર્તિક) અમદાવાદ
- પુરાતત્ત્વ નિબંધાવલી : લેખક : રાહુલ સાંકૃત્યાયન, પ્રકા.
ઈલિયન પ્રેસ લી., અમદાવાદ
- પુરાતનપ્રશ્નચક્ર : સંપા. શ્રીજિનવિજય, પ્રકા.
સિંધી જૈન ગ્રંથમાળા, મુંગઈ
- પૂર્વ ભારતની જૈન તીર્થભૂમિઓ : લે. મુનિરાજ
શ્રીજયંતવિજયજી, પ્રકા. યશોવિજય જૈન ગ્રંથમાળા,
ભાવનગર
- પ્રગટ પ્રભાવી પાર્શ્વનાથ અથવા પાર્શ્વનાથના ચમ-
ત્કારો : લે. પ્રકા. મણિલાલ ન્યાયચંદ, અમદાવાદ
- પ્રશ્નકોશ : સંપા. શ્રી જિનવિજય, પ્રકા. સિંધી જૈન
ગ્રંથમાળા, મુંગઈ
- પ્રશ્નચિંતામણિ : કર્તા : શ્રીમેરુતુંગસુરિ, પ્રકા. સિંધી
જૈન ગ્રંથમાળા, મુંગઈ
- પ્રભાવકચરિત : કર્તા : શ્રીપ્રસાદસુરિ, પ્રકા. સિંધી જૈન
ગ્રંથમાળા, મુંગઈ
- પ્રભાવકચરિત : ભાષાંતર : પ્રકા. જૈન આત્માનંદ સભા,
ભાવનગર
- પ્રવારગાઠ : કર્તા : તરુણ, પ્ર. વડવા જૈન મિત્રમંડળ,
ભાવનગર
- પ્રકાશિતસંગ્રહ : પ્રકા. જૈન સાહિત્ય પ્રદર્શનસમિતિ,
અમદાવાદ
- પ્રાચીન જૈન લેખ સંગ્રહ : ભા. ૧-૨ સંપા. શ્રી જિન-
વિજય, પ્રકા. જૈન આત્માનંદ સભા, ભાવનગર
- પ્રાચીન તીર્થ દર્શાવતી : લેખક : શ્રીચતુરવિજય, પ્રકા.
જૈન સત્યપ્રકાશ-અંતર્ગત, અમદાવાદ
- પ્રાચીન તીર્થમાળા સંગ્રહ : કર્તા : વિભિન ઇવિઓ, સં.
શ્રીવિજયધર્મસુરિ, પ્ર. શ્રીયશોવિજય જૈન ગ્રંથમાળા,
ભાવનગર
- પ્રાચીન લેખ સંગ્રહ : સંગ્રા. શ્રી વિજયધર્મસુરિ, સંપા.
મુનિ વિદ્યાવિજય, પ્ર. યશોવિજય જૈન ગ્રંથમાળા,
ભાવનગર
- પ્રેમી અભિનંદન ગ્રંથ : પ્રકા. પ્રેમી અભિનંદન ગ્રંથ-
સમિતિ, રીડમગ
- ફર્સ્ટ રિપોર્ટ ઓફ ધી કયુરેટર ઓફ એન્થ્રોપોલોજી
મ્યુઝિયમ ઇન્ડિયા : ફોર ધી ઇયર ૧૮૮૧-૮૨ (સને
૧૮૮૨)

- ફાર્મસ ગુજરાતી સભાના હસ્તલિખિત પુસ્તક સંગ્ર-
હની નામાવલી : પ્રકા. ફાર્મસ ગુજરાતી સભા, મુંગઈ
- ખરેડા-એન્થ્રોપોલોજી રિપોર્ટ : શ્રીકીશનંદ શાસ્ત્રી
- બુદ્ધિપ્રકાશ : (માસિક) ગુજરાત, વિદ્યાસભા, અમદાવાદ
- બુદ્ધિસાગર : કર્તા : સોની સંગ્રામ, પ્રકા. શ્રી ઋષભદેવ કેશ-
રીમસજી ચેતાંગર સંસ્થા, રતલામ
- બુલેટીન ઓફ ધી રોયલ કોલેજ રિસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યુટ :
પૂના
- બૃહત્ કલ્પસૂત્ર : ભા. ૧-૬, સંપા. મુનિરાજ શ્રીપુણ્ય-
વિજયજી પ્રકા. જૈન આત્માનંદ સભા, ભાવનગર
- બંગાલ દેશકી ગણત : ભારતીય વિદ્યા (ત્રિમાસિક)—
અંતર્ગત, મુંગઈ
- બંગાલ બિહાર ઉડિસા પ્રાંતકે જૈન સ્મારક : લે.
શ્રીશીતલપ્રસાદ, પ્રકા. મુક્તચંદ કિસનદાસ કાપડિયા, સુરત
- બ્રાહ્મણવાડા : લે. મુનિ શ્રીજયંતવિજયજી, પ્ર. યશોવિજય
જૈન ગ્રંથમાળા, ભાવનગર
- ભક્તામર સ્તોત્ર : પંચપ્રતિકમણ-અંતર્ગત
- ભગવતીસૂત્ર : પ્રકા. આગમોદય સમિતિ, અમદાવાદ
- ભગવાન મહાવીર : લે. પં. શ્રી કલ્યાણવિજયજી, પ્રકા.
શ્રીકલ્યાણવિજય શાસ્ત્રસંગ્રહ સમિતિ, જાસોર
- ભરેવા પાર્શ્વનાથ ઉત્પત્તિ સ્તવન : જૈન સત્ય પ્રકાશ-અંત-
ર્ગત, અમદાવાદ
- ભારતકે પ્રાચીન જૈન તીર્થ : લેખક : ડૉ. જગદીશચંદ્ર જૈન
પ્રકા. જૈન કલ્પસૂત્ર રિસર્ચ સોસાયટી, બનારસ
- ભારતકે પ્રાચીન રાજવંશ : (ભા. ૧-૩) લે. વિશ્વેશ્વર-
નાથ રેડી, પ્રકા. હિંદી ગ્રંથરતન કાર્યાલય, મુંગઈ
- ભારતીય ઇતિહાસકી રૂપરેખા : લે. શ્રીજયંત્ર વિદ્યા-
લંકાર
- ભારતીય ચિત્રકલા : લે. શ્રીરાયકૃષ્ણદાસ, પ્રકા. નાગરી-
પ્રચારિણી સભા, કાશી
- ભારતીય મૂર્તિકલા : લે. શ્રીરાયકૃષ્ણદાસ, પ્રકા. નાગરી
પ્રચારિણી સભા, કાશી,
- ભારતીય લિપિમાળા : લેખક : મ. મ. પં. ગૌરીચંદ્ર ઓઝાજી.
- ભારતીય વિદ્યા : (ત્રિમાસિક), ભારતીય વિદ્યાભવન, મુંગઈ
- ભાવનગર-સમેતશિખર સ્પેશિયલ ટ્રેન સ્મરણાંક : પ્ર.
વડવા જૈન મિત્ર મંડળ, ભાવનગર
- ભોજક : જૈન સત્ય પ્રકાશ-અંતર્ગત, અમદાવાદ
- મધુરા : એ ઇસ્ટ્રીક્ટ મેમાયર : એફ. એસ. ઓસે (યર્
એડીશન સને ૧૮૮૩)
- મદ્રાસ મૈસુર પ્રાંતકે પ્રાચીન જૈન સ્મારક : સંગ્રા.
શ્રીશીતલપ્રસાદ, પ્રકા. મુક્તચંદ કિસનદાસ કાપડિયા, સુરત

સોલમકુલ પટ્ટાવલી : પટ્ટાવલી સમુચ્ચય-અંતર્ગત, અમદાવાદ
 સંઘપુરનો શિલાલેખ : વિજયપુર જહદ્ વૃત્તાંત-અંતર્ગત, મુંબઈ
 સંયુક્તપ્રાંતકે પ્રાચીન જૈન સ્મારક : સંત્રાં શીતલ-
 પ્રસાદજી, પ્રકાં હીરાવાલ જૈન, પ્રયાગ
 રટીજ ઈન ઈડિયન પેઇન્ટીંગ : એન. સી. મહેતા. મુંબઈ
 સ્થાનાંગસૂત્ર-ટીકા : પ્રકાં આગમોદય સમિતિ, સુરત
 હમીરગઢ : લે. મુનિ જ્યંતવિજયજી, પ્ર. યશોવિજય જૈન
 અંધમાળા, ભાવનગર
 હમીરમદમદન : કર્તા : શ્રીજયસિંહસૂરિ, પ્રકાં ગાય-
 કવાડ ઓરિયન્ટલ સિરીઝ, વડોદરા
 હસ્તિનાપુર : લે. અમરચંદ, પ્રકાં જૈન કલ્ચરલ રિસર્ચ
 સોસાયટી, બનારસ

હસ્તિનાપુર : લે. વિજયેન્દ્રસૂરિ-સમાધિમંદિર, શિવપુરી
 હસ્તિનાપુર : પ્રકાં શ્રીહસ્તિનાપુર જૈન સ્થાનાંગ તીર્થ-
 કમીટી, દેહલી
 હિરવિજયસૂરિરાસ : કર્તા : કવિ ઝવેરભાઈ, આનંદ કાવ્ય-
 મહોદધિ-અંતર્ગત, પ્રકાં દેવચંદ કાલભાઈ પુસ્તકાલય, સુરત
 હિરસૌભાગ્યકાવ્ય : કર્તા : શ્રીસિંહવિમલગણિ, પ્રકાં નિર્ણય-
 સાગર પ્રેસ, મુંબઈ
 હુએનસાંગકા ભારતભ્રમણ : અનુ. ઠાકુરદાસ શર્મા,
 સીતાપુર, પ્રકાં ઈડિયન પ્રેસ લિ., પ્રયાગ.

શુદ્ધિપત્ર

પૃષ્ઠ:	પંક્તિ: અશુદ્ધ	શુદ્ધ	પૃષ્ઠ:	પંક્તિ: અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩૦૯	૧૮ કરાવામાં	કરવામાં	૩૯૦	૨ ખાસા	ખસા
૩૧૨	૩૭ કરેલા છે.	કરેલો છે.	"	૩૫ પડેલાં છે આને	પડેલાં આને
૩૨૧	૧૧ શ્વેતવર્ણી	શ્વેતવર્ણી	૩૯૩	૨૬ પદ્માસનસ્થ	પદ્માસનસ્થ
૩૨૭	૧૧ જ્વંતસ્વામીની	જ્વંતસ્વામીની	૪૧૨	૮ 'કર્ણિંગ	'કર્ણિંગ
૩૩૨	૩૩ પંવાર	પંવાર	૪૧૩	૧૧ જગન્નાથપુરીના	જગન્નાથપુરી અને.
૩૩૫	૨૫ જૈનસિંહ	જૈનસિંહ	૪૧૯	૧૪ આવેલું	આવેલું
૩૪૦	૨૩ (વિ. સં. ૧૩૨૨)	(વિ. સં. ૧૩૩૫)	૪૨૨	૩ આવસ્થાનિર્ણયક્રિત	આવસ્થાનિર્ણયક્રિત
૩૪૩	૨૨ ચૌદમામા સૈકા	ચૌદમા સૈકામાં	૪૩૫	૨૮ સકાના	સૈકાના
૩૪૪	૧૯ ઘટેની	ઘટેની	૪૪૭	૮ પરનો	પરના
૩૪૫	૧૯ દર્શનીય પ્રતિમા છે.	દર્શનીય છે.	૪૫૦	૧૮ મહાવીરની	મહાવીરના
૩૪૭	૩ 'ધૂલેવ'	'ધૂલેવ'	"	૩૩ દાદશાંગીની	દાદશાંગીની
૩૫૦	૨૦ જટા	સાતમા	૪૫૭	૩૩ સમન્વયકરતાં	સમન્વય કરતાં.
૩૫૧	૧૭ અકબરન	અકબરની	૪૫૮	૩૧ જગૃતિ	જગૃત
૩૫૩	૩૦ જયતપાલ	જયતપાલ	"	" સર્પાકૃતિ	સર્પાકૃતિ
૩૫૭	૧૬ (બારમી સદીમાં)	(તેરમી સદીમાં)	૪૭૬	૧૧ આ આ કારણે	આ કારણે
"	૨૧ બારમા	તેરમા	૪૮૧	૩૧ પ્રસેનાજિત	પ્રસેનાજિત
૩૫૮	૩૪ લાહારન	લાહારન	૪૯૦	૨૮ પહોરનો	પહોરનો
૩૬૭	૩૨ સં. ૧૧૫૭	સં. ૧૧૫૬	૪૯૫	૧૩ કરે છે.	કરે છે.
૩૭૩	૨૦ કાનડી	કાનડા	૪૯૮	૧૧ "અરસનાં	"અરસનાં
૩૭૬	૬ સિતાનવાસવનું	સિતાનવાસવનું	૫૦૩	૧૭ લાખને	લાખ ને
"	૩૦ શવ	શૈવ	"	૧૮ યુદ્ધ	યુદ્ધ
૩૭૯	૨૫ સં. ૧૭૫૦	સને ૧૭૫૦	"	૨૦ પ્રાયશ્ચિત	પ્રાયશ્ચિત
૩૮૧	૨૯ ભૌગૌલિક	ભૌગૌલિક	૫૦૫	૧૧ ખારવેલાધિપતિ	ખારવેલાધિપતિ
"	૩૨ "ડવ્વળકિં"	"ડવ્વળકિં"	૫૦૬	૪ સ્વગરથ	સ્વગરથ

માલવાની મંદિરાવલી

જૈન સૂત્રોમાં નિર્દિષ્ટ રૂપા આર્ય દેશોમાં માલવાનો સ્વતંત્ર ઉલ્લેખ મળતો નથી પણ પ્રાચીન જનપદોમાં માલવ્ય (ભગવતી. અ. ૧૫) અને અવંતિ (અંશુત્તરનિકાય: પૃ. ૨૧૩)નો ઉલ્લેખ આ પ્રદેશનો નિર્દેશ કરે છે. એના ઉત્તરીય ભાગની રાજધાનીનું નગર અવંતિ હતું. અવંતિના નામે આ પ્રદેશ અવંતિ નામે ઓળખાતો હતો પરંતુ માલવગણની અહીં સ્થિતિ થયા પછી પ્રાચીન અવંતિ જનપદ માલવ નામે પ્રસિદ્ધિ પામ્યો. આ પ્રદેશમાં માલવા, નેમાડ અને મધ્યપ્રદેશના કેટલાક ભાગોનો સમાવેશ થતો હતો. આજે આ પ્રદેશ 'મધ્યભારત' નામે ઓળખાય છે.

ભગવાન મહાવીરના સમયે અવંતિમાં ચંડપ્રદ્યોત નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેની પટરાણી શિવાદેવી અને અંગારવતી વગેરે રાણીઓ ભગવાન મહાવીરના ધર્મશાસનને માનતી હતી. ચંડપ્રદ્યોત પણ ભગવાન મહાવીરનો ઉપાસક હતો. તેની પ્રજા પણ મોટે ભાગે જૈનધર્મ પાળતી હતી. ચંડપ્રદ્યોતના જૈનત્વ વિશે જૈન સાહિત્ય એવી નોંધ કરે છે કે, સિંધુ-સૌવીરના રાજા ઉદાયન પાસે ગોશીર્ષચંદનની ભરાવેલી ભગવાન મહાવીરની પ્રતિમા હતી, જેનો જીવંતસ્વામી તરીકે ઉલ્લેખ મળે છે. આ મૂર્તિની રાજા ઉદાયન અને તેની રાણી પ્રભાવતી હમેશાં પૂજા કરતાં. પ્રભાવતીના મરણ પછી તેની દેવાનંદા નામની દાસી એ મૂર્તિની સંભાળ રાખતી. એ દાસી દ્વારા ચંડપ્રદ્યોતે એ મૂર્તિ મેળવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. એ મૂર્તિના સ્થાને ચંદનનિર્મિત બીજી મૂર્તિ મૂકીને ચંડપ્રદ્યોત જેવો નાહો તેવો જ ઉદાયને તેનો પીછો પકડ્યો. ઉદાયને દશપુર (મંદસોર) પાસે ચંડપ્રદ્યોતને હરાવી પકડ્યો પરંતુ ઉદાયન કોઈ આકસ્મિક કારણે એ પ્રતિમાને પાછી લઈ શક્યો નહિ. આખરે ઉદાયને વસાવેલા એ દશપુરમાં અને પાછળથી ચંડપ્રદ્યોતે વસાવેલા ભાયલસ્વામીપુર (લેલસા)માં એ મૂર્તિને પ્રતિષ્ઠિત કરવામાં આવી, જે સ્થાન વિદિશામાં જીવંતસ્વામીના તીર્થ તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યું. એ તીર્થના નિભાવ માટે કેટલાયે ગામોનું તેણે દાન કર્યું.

ચંડપ્રદ્યોતે એવી જ એક જીવંતસ્વામીની પ્રતિમા બનાવી હતી, જેની અવંતિ—ઉજ્જૈનમાં પ્રતિષ્ઠા કરાવામાં આવી હતી. દશાર્ણપુર (એરછ)માં પણ જીવંતસ્વામીની પ્રતિમા હતી. મહારાજા સંપ્રતિના સમયે આર્ય સુહસ્તિસૂરિ (વીર નિં ૦ સં ૦ ૨૪૫ થી ૨૬૧) અને આર્ય સુવ્રતા ગણિની વગેરે આ પ્રતિમાઓના વંદન નિમિત્તે આ પ્રદેશમાં આવ્યા હતા.

ચંડપ્રદ્યોતને પાલક અને ગોપાલ નામે બે પુત્રો અને વાસવદત્તા નામે પુત્રી હતી. ભગવાન મહાવીરના નિર્વાણ સમયે પ્રદ્યોત રાજા પણ મૃત્યુ પામ્યો એટલે પાલક રાજા ગાદીએ બેઠો, જ્યારે ગોપાલે ગણધર સુધર્મસ્વામી પાસે જઈ દીક્ષા લીધી. પાલકને અવંતિવર્ધન અને રાષ્ટ્રવર્ધન નામે બે પુત્રો હતા. પાલક વીર નિં ૦ સં. ૨૦ માં મૃત્યુ પામ્યો ત્યારે અવંતિવર્ધન તેની ગાદીએ આવ્યો. અવંતિવર્ધને રાષ્ટ્રવર્ધનની પત્ની ધારિણીને પોતાની બનાવવા માટે રાષ્ટ્રવર્ધનનું ખૂન કરાવ્યું પરંતુ ધારિણીએ આ પરિસ્થિતિને સમજી લઈ કોશાંબી જઈને દીક્ષા લીધી. ધારિણી ગર્ભવતી હતી. તેણે એક બાળકને જન્મ આપ્યો. તેનું કોશાંબીના અપુત્રિયા રાજા અન્જિતસેને પાલન કર્યું. તેનું નામ મહિપ્રભ રાખવામાં આવ્યું. અવંતિવર્ધને પોતાના પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા શ્રીજંખૂસ્વામી પાસે વીર નિં ૦ સં. ૨૪ માં દીક્ષા લીધી. અવંતિવર્ધન પછી રાષ્ટ્રવર્ધનનો પુત્ર અવંતિપેણ ઉજ્જૈનની ગાદીએ અને અન્જિતસેનના મરણ પછી મહિપ્રભ કોશાંબીની ગાદીએ આવ્યો. અવંતિ અને કોશાંબી વચ્ચે પરાપૂર્વનું વેર ચાલ્યું આવતું હતું, બંને સ્થળે બે ભાઈઓ રાજવી હતા પરંતુ તેઓ એક બીજાના સગપણને જાણતા નહોતા. જ્યારે અવંતિપેણે કોશાંબીને ઘેરો ઘાલ્યો ત્યારે સાંધી માતા ધારિણીએ ત્યાં આવીને બંનેનો પરિચય કરાવ્યો. બંને રાષ્ટ્રો વચ્ચેનું વર્ષોજૂનું વેર આમ એકાએક દૂર થયું. એ બંને રાજવીઓએ કોશાંબી અને ઉજ્જૈની વચ્ચે વત્સકા નદીના કાંઠે પહોંચી શુક્રામાં અનશન કરી રહેલા સુનિ ધર્મ-

મધ્યપ્રાંત, મધ્ય ભારત વ રાજપૂતાનાકે પ્રાચીન જન સ્મારક : સંપ્રાં શીતલપ્રસાદજી, પ્રકાં મૂલ્યકદ દિસનદાસ કાપડિયા, સુરત,

મધ્યભારતકી જૈન સ્થાપત્યકળા : જૈન સત્ય પ્રકાશ-અંતર્ગત, અમદાવાદ

મહાક્ષત્રપ રાજા રુદ્રદામા : લેખક : વિજયેન્દ્રસુરિ, પ્રકાં યશોવિજય જૈન ગ્રંથમાળા, ભાવનગર

મહાલક્ષ્મીનું મંદિર : શુદ્ધિપ્રકાશ (માસિક)-અંતર્ગત, અમદાવાદ
મહેવાનગર સ્તવન : કર્તા : શ્રીમદ્દિમાસમુદ્ર (હસ્તલિખિત)

મારવાડકે સંખસે પ્રાચીન લેખ : જૈન સાહિત્ય સંમેલન અંક-અંતર્ગત, જોધપુર

મારવાડ રાજ્યકા ઇતિહાસ : લેખક : શ્રીજગદીશસિંહજી ગહલોત, જોધપુર

મારી કચ્છયાત્રા : કર્તા : મુનિ વિદ્યાવિજય, પ્રાં વિજય ધર્મ-સુરિ ગ્રંથમાળા, ઉજ્જૈન

મારી મેવાડયાત્રા : કર્તા : મુનિ વિદ્યાવિજય, પ્રાં વિજય-ધર્મસુરિ ગ્રંથમાળા, ઉજ્જૈન

મારી સિંધયાત્રા : કર્તા : મુનિ વિદ્યાવિજય, પ્રાં વિજયધર્મ-સુરિ ગ્રંથમાળા, ઉજ્જૈન

મુનિસુવ્રતચરિત્ર-પ્રશસ્તિ : કર્તા : શ્રીમુનિચંદ્રસુરિ, પત્તનસ્થ-પ્રાચ્યભાંડાગારીયગ્રંથસ્ત્રી-અંતર્ગત, વડોદરા

મેઘદૂતસમસ્યાલેખ : કર્તા : શ્રી મેઘવિજય ઉપાધ્યાય, પ્રકાં જૈન આત્માનંદ સભા, ભાવનગર

મેડતા ચેત્યપરિપાટી : કર્તા : શ્રીદયાવર્ધન ગણિ અને શ્રીધર્મશક્તિ (હસ્તલિખિત)

મેત્રાણા જિનસ્તવન કૂલડાં : જૈન સત્ય પ્રકાશ-અંતર્ગત, અમદાવાદ

મેત્રાણા તીર્થમંડન જિનેશ્વર : જૈન સત્ય પ્રકાશ-અંતર્ગત, અમદાવાદ

મેરી ગોડવાડ યાત્રા : લે. શ્રીવિજયયતીન્દ્રસુરિ, પ્રકાં સંધીવી દેવચંદજી, પુષ્પરાજ, ચૂનીલાલ, આનંદરાજ, રામાજી જૈન, ભૂતિ

મેરી નેમાડ યાત્રા : કર્તા : શ્રીવિજયયતીન્દ્રસુરિ, પ્રાં સુરવિભાજી, ભૂતિ

મેવાડ રાજ્યકા ઇતિહાસ : લે. પં. ગૌરીશંકર ઓઝાજી
મોડર્ન રિવ્યુ : (માસિક) : કલકત્તા

મોહપરાજય નાટક : કર્તા : યશપાલ, પ્રકાં ગાયકવાડ ઓરિયંટલ સિરિઝ, વડોદરા

મંકાનગરી અને તેના લેખો : જૈન-અંતર્ગત, ભાવનગર

મંત્રાધિરાજચિંતામણિ : સંપા. મુનિ ચતુરવિજયજી પ્રકાં સારાભાઈ મણિલાલ નવાજ

મુખ્ય પ્રાંતકે પ્રાચીન જૈન સ્મારક : (હિં.) કર્તા : પ્રાં શીતલપ્રસાદ, પ્રાં માણિક્યદેવ પાનાચંદ જૈની, મુખ્ય

મહારી યાત્રા : કર્તા : પ્રાં ભોગીલાલ સાંકળચંદ વેરા, વડનગર

મહારી સમેતશિખર યાત્રા : લે. પ્રકાં મગનલાલ કસ્તુરચંદ શાહ, વડવાણ

યતીન્દ્રવિહારદિગ્દર્શન : (ભા. ૧ થી ૪) કર્તા : શ્રીવિજય યતીન્દ્રસુરિ, પ્રાં સૌધર્મગચ્છીય સંઘ

યશસ્તિલકચંપૂ : કર્તા : શ્રીસોમદેવસુરિ, પ્રકાં નિર્ણયસાગર પ્રેસ, મુખ્ય

યશોભદ્રસુરિરાસ : જૈન ઐતિહાસિક રાસસંગ્રહ-અંતર્ગત, ભાવનગર

યુક્તિપ્રબોધ : કર્તા : શ્રીમેઘવિજય ઉપાધ્યાય, પ્રકાં શ્રીમુખલાલ કંશરીમજીજી સ્વેતાંબર-સંસ્થા, સ્તવામ

યુગપ્રધાન શ્રીજિનચંદ્રસુરિ : લેખક : શ્રીઅગરચંદજી નાહટા, પ્રકાં સંકરદાન શુભેરાજ નાહટા, કલકત્તા

યુગપ્રધાન શ્રીજિનદત્તસુરિ : લે. અગરચંદજી નાહટા, ભંવર-લાલ નાહટા, પ્રકાં સંકરદાન શુભેરાજ નાહટા, કલકત્તા

રાણિગપુર ચતુર્મુખપ્રાસાદસ્તવન : કર્તા : પં. મેહ કવિ રાણકપુરની પંચતીર્થ-અંતર્ગત, પ્રકાં યશોવિજય જૈન ગ્રંથમાળા, ભાવનગર

રાજગુહ : લેખક : શ્રી ભંવરલાલ નાહટા, પ્રકાં જૈન સભા, કલકત્તા

રાજનગરથી સમેતશિખર યાત્રા કલ્યાણકે ભૂમિઓમાં પ્રવાસ : લે. મોહનલાલ દીપચંદ ચોક્સી, પ્રકાં ભારતીય જૈન સેવાસદન, મુખ્ય

રાજપૂતાનાકી રોધપ્રબોધ : લેખક : શ્રીદેવીપ્રસાદ, પ્રકાં નાગરી પ્રચારિણી સભા, બનારસ

રાજપૂતાનાકે જૈન વીર : લેખક : શ્રીઅંબાધ્યાપ્રસાદ ગોપલીય, પ્રકાં હિંદી વિદ્યા મંદિર, દેહલી

રાજપૂતાનાકા ઇતિહાસ : લે. પં. ગૌરીશંકર ઓઝાજી

રાજસ્થાન : (ભા. ૧-૨) લેખક : કર્નલ ટોડ, પ્રકાં સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, અમદાવાદ

રાસમાલા : ભા. ૧-૨ : લેખક : ફાઈસ સાહેબ, ફાઈસ ગુજરાતી સભા, મુખ્ય

રેવંતગિરિરાસ : કર્તા : શ્રીવિજયસેનસુરિ : પ્રાચીન ગૂર્જર કાવ્યસંગ્રહ-અંતર્ગત : પ્રકાં ગાયકવાડ ઓરિયંટલ સિરિઝ, વડોદરા

સહુશાંતિસ્તવ : કર્તા : શ્રીમાનદેવસુરિ, પંચપ્રતિકમણ-અંતર્ગત

વસંતવિલાસકાવ્ય : કર્તા : શ્રી ગાયકવાડસુરિ, પ્રકાં ગાયકવાડ ઓરિયંટલ સિરિઝ, વડોદરા

વસુદેવહિંદી : સંપા. મુનિરાજ શ્રીપુણ્યવિજયજી, પ્રકાં જૈન આત્માનંદ સભા, ભાવનગર

- વસ્તુપાલ-તેજપાલપ્રશસ્તિકાવ્ય : કર્તા : શ્રીજયસિંહસૂરિ, હમ્મીરમહર્મનકાવ્ય-અન્તર્ગત : પ્રકાં ગાયકવાડ ઓરિયન્ટલ સિરીઝ, વડોદરા
- વસ્તુપાલનું વિદ્યામંડળ અને યીજા લેખો : લેખક : ડૉ. ભોગીલાલ સાંડેશરા, પ્રકાં આનંદ પ્રેસ, ભાવનગર
- વાસ્તુસાર : કર્તા : કકર ફેરુ, પ્રકાં ભગવાનદાસ જૈન, જયપુર
- વિચારત્રેણિ : કર્તા : શ્રીમેદુતુંગસૂરિ, જૈન સાહિત્ય-સંશોધક-અંતર્ગત, પૂના
- વિજયપ્રશસ્તિમહાકાવ્ય : કર્તા : શ્રીહેમવિજય, પ્રકાં યશોવિજય જૈન ગ્રંથમાળા, ભાવનગર
- વિજયાનંદાલ્કયુદ્ધકાવ્ય : કર્તા : પં. હીરાલાલ હંસરાજ, જામનગર
- વિજાપુર બૃહદ્ વૃત્તાંત : લેખક : શ્રીશુદ્ધિસાગરસૂરિ, પ્રકાં અધ્યાત્મજ્ઞાન પ્રસારકમંડળ, મુંબઈ
- વિજ્ઞાપિત્રિવેણી : કર્તા : ઉપાં શ્રીજયસાગરગણિ : પ્રકાં જૈન આત્માનંદ સભા, ભાવનગર
- વિવિધતીર્થકલ્પ : કર્તા : શ્રીજિનપ્રભસૂરિ, સં. શ્રીજિન-વિજય, પ્રં સિંધી જૈન ગ્રંથમાળા, મુંબઈ
- વિશેષાવશ્યકભાષ્ય : કર્તા : શ્રીજિનભદ્રગણિ દ્વિમાશ્રમણ પ્રકાં શ્રીઋષભદેવજી કેશરીમલજી સ્વે. સંસ્થા, રતલામ
- વિશેષાવશ્યકમહાભાષ્ય : કર્તા : જિનભદ્રગણિ દ્વિમાશ્રમણ, પ્રકાં યશોવિજય જૈન ગ્રંથમાળા, ભાવનગર
- વિધિભારતી : (માસિક) ઈલાહાબાદ
- વિહારવર્ણન : કર્તા : મુનિ જયંતવિજય, પ્રં. યશોવિજય જૈન ગ્રંથમાળા, ભાવનગર.
- વીરનિર્વાણ સંવત ઔર જૈન કાલગણના : લેખક : પં. શ્રીકલ્યાણવિજયજી, પ્રકાં કલ્યાણવિજય શાસ્ત્ર સંગ્રહ સમિતિ, જલોર
- વીશા શ્રીમાલીજ્ઞાતિના એક પ્રાચીન કુળની વંશાવલી : લેખક : મુનિરાજ શ્રીજયંતવિજયજી, શ્રીવિજયાનંદસૂરિ શતાબ્દી ગ્રંથ-અંતર્ગત; મુંબઈ
- વૈશાલી : લે. શ્રીવિજયેન્દ્રસૂરિ, પ્રં યશોવિજય જૈન ગ્રંથમાળા, ભાવનગર
- વૈષ્ણવ ધર્મના સક્ષિપ્ત ઇતિહાસ : લેખક : દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી, કાર્પાસ ગુજરાતી સભા, મુંબઈ
- વંદારુવૃત્તિ : કર્તા : શ્રીદેવેન્દ્રસૂરિ, પ્રકાં દેવચંદ લાલભાઈ પુસ્તકોદ્ધાર ફંડ, સુરત
- શત્રુજયતીર્થોદ્ધારપ્રબંધ : કર્તા : શ્રીવિવેકધીર, સં. શ્રીજિન-વિજય, પ્રં શ્રી જૈન આત્માનંદ સભા, ભાવનગર
- શત્રુજય પ્રકાશ : (પૂર્વાર્ધ-ઉત્તરાર્ધ) : કર્તા : દેવચંદ દામજી, પ્રં જૈન ઓફિસ, ભાવનગર

- શિશુપાલવંદનમહાકાવ્ય : કર્તા : માધ, પ્રકાં નિર્ણય-સાગર પ્રેસ, મુંબઈ
- શંખેશ્વર મહાતીર્થ : લે. મુનિ શ્રીજયંતવિજયજી, પ્રં યશોવિજય જૈન ગ્રંથમાળા, ભાવનગર
- શ્રીજિનપ્રભસૂરિ અને મુલતાન મહુરચદ : લેખક : પં. લાલચંદ્ર ભગવાન ગાંધી, પ્રકાં શ્રીજિનહરિસાગરસૂરિ જ્ઞાનભંડાર, લોહાવટ
- શ્રીશૌરીપુરજી યાત્રાસંઘ આગરાકા સંક્ષિપ્ત વર્ણન : સં. પ્રકાં રતનલાલ જૈન, સરસ્વતી પ્રેસ, આગરા
- સકલતીર્થ સ્તોત્ર : પંચપ્રતિક્રમણ-અંતર્ગત
- સકલાહૃતસ્તોત્ર : કર્તા : શ્રીહેમચંદ્રસૂરિ, પંચપ્રતિક્રમણ-અંતર્ગત
- સત્યપુરીયમંડનમહાવીરઉત્સાહ : કર્તા : શ્રીધનપાલ કવિ, જૈન સાહિત્ય સંશોધક-અંતર્ગત, પૂના
- સમરરાયુ : કર્તા : શ્રીઅંબેદેવસૂરિ, પ્રકાં જૈન ઐતિહાસિક ગૂર્જર કાવ્ય સંચય-અંતર્ગત : પ્રકાં જૈન આત્માનંદ સભા, ભાવનગર
- સમવાયાંગસૂત્ર : પ્રકાં આગમોદય સમિતિ, મુંબઈ
- સમ્રાટ પ્રિયદર્શી : લેખક : પ્રકાં ડૉ. ત્રિભુવનદાસ લહે-રચંદ શાહ, વડોદરા
- સિદ્ધપુર ઐત્યપરિપાટી : કર્તા : શ્રીકુશલવર્ધનગણિ (હસ્તલિખિત)
- સુપાસનાહચરિત્ર : કર્તા : શ્રી લક્ષ્મણગણિ, સંપાં પં. હરગોવિંદદાસ, પ્રકાં જૈન વિવિધ સાહિત્ય ગ્રંથમાલા
- સુરસુંદરીકથા : કર્તા : શ્રીધનેશ્વરસૂરિ, સંપાં પં. હર-ગોવિંદદાસ, પ્રકાં જૈન વિવિધ સાહિત્ય ગ્રંથમાલા
- સુવાસ : (માસિક) વડોદરા
- સૂત્રકૃતાંગતૂર્ણિ : પ્રકાં આગમોદય સમિતિ, મેસાણા
- સૂરત ઐત્યપરિપાટી : સં. કેશરીચંદ ઝવેરી, પ્રં મોતીચંદ મગનભાઈ, સૂરત
- સૂરીશ્વર અને સમ્રાટ : લે. મુનિ વિદ્યાવિજય, પ્રકાં યશો-વિજય જૈન ગ્રંથમાળા, ભાવનગર
- સૂર્યપુરનો સ્વર્ણચુગ : લે. કેશરીચંદ ઝવેરી, પ્રં મોતી-ચંદ મગનભાઈ, સૂરત
- સૂર્યપુર રાસમાલા : કર્તા : લાધાશાહ, વિનયવિજય. પ્રં મોતીચંદ મગનભાઈ, સૂરત
- સેરિસાતીર્થસ્તવન : કર્તા : કવિ લાલચંદસમય, જૈન-સત્ય પ્રકાશ-અંતર્ગત, અમદાવાદ
- સોપારાના પ્રાચીન અવશેષોની શોધ : સુવાસ (માસિક) -અંતર્ગત
- સોમસૌભાગ્યકાવ્ય : કર્તા : શ્રીપ્રતિજ્ઞસોમ, પ્રકાં જૈન જ્ઞાનપ્રસારકમંડળ, મુંબઈ

ધોષનો સ્વર્ગગમન મહોત્સવ ઊજાવ્યો.^૧

ધર્મધોષ મુનિ ન્યાં ધ્યાન ધરીને ઊભા હતા ત્યાં અવતિષેણુ મોટો સ્તૂપ બનાવ્યો હતો. વત્સકા નદી, જેને વેસ અથવા વેશાલી કહે છે તે સાંચીની પાસે આવે પશુ વિદ્યમાન છે. સંભવ છે કે, અવતિષેણુ ધંધાવેલા સ્તૂપનો નાશ કરીને સાંચીનો ખીદ્રસ્તૂપ નિર્માણ કરવામાં આવ્યો હોય.

આ હકીકત માલવા-ઉજ્જૈનમાં જૈન રાજવીઓની પરંપરા અને તેમણે નિર્માણ કરેલાં ધર્મસ્થાનો દ્વારા જૈન-ધર્મના પ્રચારનો નિર્દેશ કરે છે.

માલવાના દક્ષિણ ભાગની રાજધાનીનું નગર માહિષ્મતી (મહેશ્વર) હતું. પ્રાચીન દશાણ્વનો પ્રદેશ પણ આ ભાગમાં આવેલો હતો. દશાણ્વનો ઉલ્લેખ આર્યદેશોમાં કરેલો છે. તેની રાજધાનીનું નગર મૃત્તિકાવતી હતું. કયાંક વિદિશાનો પણ ઉલ્લેખ કરેલો છે.

એ વિદિશાની પાસે કુંજરાવર્ત અને રથાવર્ત નામે એ પર્વતો એક બીજાની બેઠાબેઠા હતા. ‘મહાભારત’માં રથાવર્તગિરિના અને ‘રામાયણ’માં કુંજરાવર્તગિરિના ઉલ્લેખ કરેલો છે. જૈનોના તીર્થ તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામેલા રથાવર્તગિરિ ઉપર આર્ય વજ્રસ્વામી ૫૦૦ શિષ્યોના પરિવાર સાથે પધાર્યા હતા અને કુંજરાવર્ત પર્વત ઉપર આર્ય વજ્રસ્વામીનું વિ. સં. ૧૧૪ માં નિર્વાણ થતાં એ પર્વત પણ તીર્થ તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યો.

દશાણ્વપુરની ઉત્તર-પૂર્વમાં દશાણ્વકૂટ નામે પર્વત હતો. તેને ગન્ધર્વપદ અથવા ઈંદ્રપદ પણ કહેતા. તેની આરે તરફ ગામ વસેલાં હતાં. ભગવાન મહાવીરે દશાણ્વભદ્રને આ ગિરિ ઉપર દીક્ષા આપી હતી. આર્ય મહાગિરિએ (વીર નિ. સં. ૨૧૫ થી ૨૪૫) આ પર્વત ઉપર તપસ્યા કરી હતી. ‘આવશ્યક શૃષ્ટિ’માં દશાણ્વકૂટનો તીર્થ તરીકે ઉલ્લેખ કરેલો છે.

આર્ય સુહસ્તિસૂરિ (વીર નિ. સં. ૨૪૫ થી ૨૬૧) ન્યારે ઉજ્જૈનમાં ચતુર્માસ રહ્યા હતા ત્યારે તેમણે ભદ્રા શેઠાણીના પુત્ર અવતિસુક્રમાલને પ્રતિજ્ઞાથી દીક્ષા આપી હતી. અવતિસુક્રમાલે દીક્ષા લીધી તે જ દિવસે સ્મશાનમાં જઈને અનશ્ન કર્યું અને એ જ રાતે શિયાલણીએ તેમને પોતાનું ભક્ષ્ય બનાવ્યા. તેમની ૩૨ પત્નીઓ પૈકી એક ગર્ભવતી પત્નીને છોડી બાકીનીએ દીક્ષા લીધી. ગર્ભવતી પત્નીથી મહાકાલ નામે પુત્ર થયો. તેણે પિતાના મૃત્યુસ્થાને એક દેવકુલ (મંદિર) વીર નિ. સં. ૨૫૦ માં બનાવ્યું, જે મંદિર ‘મહાકાલ’ નામે ખ્યાતિ પામ્યું. તે મંદિરમાં અવતિ પાર્શ્વનાથ ભગવાનની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી હતી. આ મંદિર જૈનોમાં તીર્થ તરીકે ખ્યાતિ પામ્યું હતું. પાછળથી શેવોએ એ મંદિર ઉપર અધિકાર કરી લીધો અને મહારાજા વિક્રમાદિત્યના સમયે શ્રીસિદ્ધસેનસૂરિએ રાજાની સમક્ષ એ મંદિરમાં પધરાવેલા લિંગનો સ્ફોટ કરી જિનપ્રતિમા બતાવી આપી ત્યારે રાજાએ વિ. સં. ૧ માં એક શાસનપત્ર લખી આપી એ મંદિર જૈનોને અપર્ણ કર્યું; આ હકીકતનો ઉલ્લેખ જૈન સાહિત્યમાં કરેલો છે.^૨

માલવા અને ગુજરાતમાં જૈનધર્મનો વ્યાપક પ્રચાર કરનાર સમ્રાટ સંપ્રતિ હતો. સમ્રાટ સંપ્રતિના સંબંધમાં જૈન સાહિત્ય એવો નિર્દેશ કરે છે કે:—એક વેળા સંપ્રતિ દિગ્વિજય કરીને પોતાના મહેલના ઝરુખામાં બેઠો હતો. ત્યાં છવંતસ્વામી ભગવાનની રથયાત્રાનો વરઘોડો નીકળ્યો. આર્ય મહાગિરિ અને આર્ય સુહસ્તિસૂરિ : બંને આચાર્યો રથયાત્રાની મોખરે ચાલતા હતા. સંપ્રતિ એ રથોત્સવ જોઈ વિચારમાં ઊંઠો ઊતરી ગયો. પરિણામે તેને જાતિસ્મરણ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું. તે એકદમ મહેલની નીચે આવ્યો અને શુક્રદેવને પ્રદક્ષિણા દઈ બે હાથ જોડી પૂછવા લાગ્યો : ‘આપ મને જોળાઓ છો ?’ સૂરિમહારાજે જ્ઞાનનો ઉપયોગ દઈ જણાવ્યું : ‘ગત ભવનો મારો શિષ્ય આવજો સંપ્રતિ.’ તેને આ હકીકતથી શુક્ર ઉપર ભારે શ્રદ્ધા બેસી ગઈ અને તે જ વખતે તેણે જૈનધર્મ અંગીકાર કર્યો અને તે પછી તેણે જૈનધર્મનાં વ્રત ઉચ્ચાર્યાં, તીર્થયાત્રાઓ કરી કલિંગ આદિ દેશો પણ છુટ્યા.

સંપ્રતિ જેવો ધર્મપરાયણ હતો તેવો શુદ્ધકર્મામાં કૃયાળ હતો. તેણે ભારતના ઘણા રાજાઓને પોતાના ખંડિયા બનાવ્યા હતા. એ સિંધુ નદી જોળાંગી અફઘાનિસ્તાન, અરબસ્તાન અને ઈરાન સુધી પહોંચ્યો હતો અને પોતાની સત્તા

૧. ‘આવશ્યક નિર્ણય’ ગ્રંથ : ૧૨૮૭ ની યીદા.

૨. શામેટે કહે છે “જૈન સાહિત્ય ઔર મહાકાલ મંદિર” શીર્ષક લેખ ‘વિક્રમ સ્મૃતિ ગ્રંથ’

ફેલાવી હતી. તેણે જૈનધર્મને રાજધર્મ બનાવી અનાર્થ દેશોમાં પણ ધર્મોપદેશકોને મોકલી જૈનધર્મનો પ્રચાર કર્યો હતો. એ જ કારણ છે કે જૈનોના ઇતિહાસમાં સંપ્રતિએ મોખરાનું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે.

અશોક સંબંધી શિલાલેખોને વાંચતાં ઐતિહાસિકોએ કેટલીક ગંભીર ભૂલો કરેલી હોય એમ પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે. એ ચર્ચાનો સાર તપાસીએ તો પ્રિયદર્શિન એ અશોક નહિ પણ સમ્રાટ સંપ્રતિ જ હતો એમ કબૂલ કરવું પડે. શિલાલેખોને એ રીતે જોવામાં આવે તો અશોક કરતાં સંપ્રતિના જીવન સાથે તે વધુ બંધબેસતા જણાઈ આવે.

આર્ય ચંડુદ્ર, આર્ય ભદ્રગુપ્ત, આર્ય રક્ષિતસૂરિ અને આર્ય આષાઠ અહીં પધાર્યા હતા. આર્ય કાલકસૂરિએ પોતાની સાધ્વી બેન સરસ્વતીનું અપહરણ કરનારા ગર્દભિલ્લ રાજાને શાહી રાજાઓ દ્વારા પરાસ્ત કરાવી ઉજ્જૈનની ગાદી ઉપર બલમિત્ર-ભાતુમિત્રને બેસાડ્યા હતા; જે બંને ભાઇઓ વિક્રમાદિત્યના નામે ખ્યાતિ પામ્યા.^૩ એ પછી ઉજ્જૈનનું મહાકાલ મંદિર ફરીથી શૈવોના અધિકારમાં ગયું.

દશપુર (મંદસોર)માં આર્ય રક્ષિતસૂરિએ (વીર નિ. સં. ૫૨૨) અધ્યાપક વિંધ્યની પ્રાર્થનાથી જૈન સાહિત્યને ચાર અનુયોગમાં વિભાજિત કર્યું હતું. આર્ય રક્ષિતસૂરિના સમય સુધી વસ્ત્રપરિધાન કારણ પ્રસંગે જ થતું હતું. તેમના સમય સુધી સાધુને એક જ પાત્ર રાખવાનો આદેશ હતો પરંતુ તેમણે વર્ષાઋતુના ચાર માસ માટે પાત્ર ઉપરાંત ‘માત્રક’-નાનું, પાત્ર રાખવાની આજ્ઞા આપી.^૪ તેમના સમય સુધી સાધ્વીઓ સાધ્વીઓના પાસે આલોચના-પ્રાયશ્ચિત્ત લેતી હતી પણ આર્ય રક્ષિતસૂરિથી સાધ્વીઓનો એ અધિકાર રદ થયો. સાધુઓની માફક સાધ્વીઓને પણ સાધુઓ પાસે આલોચના લેવાનું ત્યારથી નક્કી થયું.

આ ઉપરથી લાગે છે કે, આર્ય રક્ષિતસૂરિ એક યુગપ્રવર્તક પુરુષ હતા. તેમણે જે બધાં પરિવર્તનો કર્યા તે અસામાન્ય સંયોગોને આધીન થઇને કર્યા હોવાં જોઇએ. આ ઉપરથી એટલું નક્કી થાય છે કે પ્રાચીન શ્રમણ સંસ્કૃતિનો હાસ અને નવીન આચાર-પદ્ધતિનો પ્રારંભ શ્રીઆર્ય રક્ષિતસૂરિના શાસનમાં થવા માંડ્યો. એમના સમયે આ પ્રદેશોમાં જૈન સંસ્કૃતિ નવા સ્વરૂપે સજીવન બની.

એ પછી ગુપ્ત સમયમાં ઉદયગિરિ ઉપર ગુપ્ત સં. ૧૦૬માં શંકર મુનિએ શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની પ્રતિષ્ઠા કરાવ્યાનો શિલાલેખ મળી આવે છે અને તાલનપુરના મંદિરમાં રહેલી તારાપુરની વિ. સં. ૬૧૨ ના સંવત્સવાળી પ્રતિમાનો લેખ જોવામાં આવે છે. વળી, ગ્વાલિયરના આમરાજ (નવમો સૈકો)ને પ્રતિબોધ કરનાર બખ્ષલદિ જેવા મહાવિદ્વાને આ પ્રદેશમાં જૈનધર્મનો પ્રસાર કરી કેટલેય સ્થળે જૈનમંદિરો બંધાવવાનો ઉપદેશ આપ્યો હતો. આમરાજે ગ્વાલિયર,^૫ કનોજ,^૬ મથુરા વગેરે સ્થળે જિનમંદિરો બંધાવ્યાની અને કેટલેય સ્થળે મંદિરોના જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યાની માહિતી ‘પ્રભાવકચરિત’કાર આપે છે. એકંદરે મધ્યકાળમાં જૈનધર્મના પ્રસારની સામગ્રી બહુ જૂજ મળી આવે છે.

એ પછી લગભગ ૧૦-૧૧ મા સૈકામાં માલવાના વિદ્યાપ્રિય રાજવીઓ મુંજ અને લોજના સમયમાં જૈનાચાર્યો એ રાજવીઓની રાજસભામાં આવ્યાના પુરાવાઓ પ્રબંધ ગ્રંથોમાંથી મળી આવે છે. કવીશ્વર ધનપાલના ભાઈ શોભન મુનિ, સૂરાચાર્ય, શાંતિસૂરિ વગેરે આચાર્યોએ લોજની રાજસભામાં પોતાની વિદ્વત્તાનો પરચો બતાવી તેમની વાદસભાઓમાં વિજય મેળવ્યો હતો. વાદિવેતાલ શ્રીશાંતિસૂરિએ તો લોજ (વિ. સં. ૧૦૬૭ થી ૧૧૧૧)ની રાજસભા વચ્ચે ૮૪ વાદીઓ ઉપર વિજય મેળવી લોજરાજ તરફથી માલવાના ૮૪ લાખ^૭ રૂપિયા મેળવ્યા હતા. જેમાંના સાઠહજાર જેટલા રૂપિયા તો તેમણે થરાહના જિનમંદિરના જીર્ણોદ્ધાર માટે મોકલી આપ્યા હતા. આ ઉપથી માલવામાં જૈનાચાર્યોએ રાજવીઓ ઉપર પ્રભાવ પાડી જૈનધર્મનો પ્રચાર કરવા માંડ્યો એ સમયે અહીંની મંદિરાવલીના જીર્ણોદ્ધારો પણ થવા લાગ્યા, અને નવીન મંદિરો બંધાવા પણ માંડ્યાં એટલું ઉપર્યુક્ત હકીકતોમાંથી જણાય છે. પરંતુ એ મંદિરો પાછળથી મુસ્લિમોના આક્રમણને લોગ બન્યાં અને કેટલાંક જૈનમંદિરો મસ્જિદમાં પરિવર્તન પામ્યાં હોવાની ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે.

૩. “જૈન સત્ય પ્રકાશ” વિક્રમાંકમાં ‘સંવત્સર પ્રવર્તક વિક્રમાદિત્ય’ શીર્ષક મારે લેખ.

૪. ‘વ્યવહાર ચૂર્ણિ’ ઉદ્દેશ—

૫. ગ્વાલિયરમાં ૨૩ હાથ જાંચું શ્રીમહાવીર જિનનું મંદિર કરાવી તેમાં લેખ્યમય જિનપ્રતિમાની સ્થાપના કરી હતી.

૬. કનોજમાં ૧૦૧ હાથની જાંચાઈવાળું જિનચૈત્ય બનાવી ૧૮ લાર સુવર્ણની પ્રતિમાને શ્રીબખ્ષલદિસૂરિના હાથે પ્રતિષ્ઠિત કરાવી હતી.

૭. માલવાના ૧ લાખના ગુજરાતના ૧૫ હજારનો બદલો (exchange) થતો હોવાથી ભોજે તે હિસાબે ૧૨૬૦૦૦૦ ગુર્જર દેશના રૂપિયા આપ્યા હતા.

ડો. હરિહર ત્રિવેદી પોતાના એક લેખમાં સાચું જ કહે છે કે—“મહસ્મૃદ્ ગીઝનીના સમયથી તુગલકકાળ સુધી સ્થૂલ રીતે ગણીએ તો અગિયારમીથી ત્રીદશી શતાબ્દી સુધી દેશમાં જે આક્રમણો થયાં, તેમાં મકાનો અને દેવાલયોનો જે ધ્વંસ થયો તેમાં જૈનમંદિરોની સંખ્યા વધારે હતી. આ ચાર શતાબ્દીઓમાં અનેક જૈનમંદિરો ધરાશાયી થયાં; જેવાં કે—અમરોલ, સુજવાયા, ગ્વાલિયર, અદેરી, પૈથા, છાપેડા, દાદુર, સંધારા વગેરે.”

નેમાડના અલિરાજપુર, મથવાડ, વડદલા, સોરવા, કચારા, માલવર્ધ, મેલગામ, કુકડિયા, મોટીપોળ, કાલીવેલ, છોટી હતવી, (ચાંદગઢ ક્ષિત્રિયા)માં જિનાલયોનાં ખંડિયેરો પડેલાં છે. માલવર્ધના જિનાલયનું શિખર માત્ર બચેલું છે બ્યારે મંડપ અને નવચોક્કી તૂટેલી હાલતમાં છે. રાંગણોદમાં ૯ જિનમંદિરો હોવાના કારણે તે ‘નવવસહી’ નામે ઓળખાતાં હતાં. અત્યારનાં એ મંદિરો તો પાછલા સમયમાં બનાવેલાં છે, પરંતુ તેમાંની મૂર્તિઓ પ્રાચીન કાળની છે. રાંગણોદના જૂના ઉપાશ્રયમાં સં. ૧૨૯૬ નો લેખ આજે પણ મળી આવે છે.

ડો. હરિહર ત્રિવેદી માળવાનાં જૈન મંદિરોના નિર્માણ અને સ્થાપત્ય વિશે ખ્યાલ આપતાં કહે છે :— “ખિલજી નરેશોના જમાનામાં સંસ્કૃતમાં અનેક ગ્રંથો (શિલાલેખો) રચાયા, તેનો હવે ધીરે ધીરે પત્તો મળે છે. મંદસોર જિલ્લાના ખટવાડા ગામમાં આ વંશનો ઉત્કૃષ્ટ સંસ્કૃત ભાષામાં અંકિત એક લેખ મળ્યો છે. તેમણે અનેક મહેલો કૂવા, વાવ વગેરે બનાવ્યાં; તેમાં ધાર, માંડવગઢ, સાદલપુર અને ઠીકરી વગેરેનાં નામો વિશેષ ઉલ્લેખનીય છે. તે સમયમાં એક વિશેષતા એ હતી કે હિંદુ અને જૈન સમાજમાં પારસ્પરિક પ્રેમ અને સહિષ્ણુતાની વૃદ્ધિ થઈ અને તેના ફલસ્વરૂપે હિંદુ અને જૈન મંદિરો પાસે પાસે જ નિર્માણ થયાં. તેનાં કેટલાંક ઉદાહરણો: સાદલપુર, તારાપુર, રોલી, નડેરી, સંધારા અને કેથુલી વગેરે.

“(સોળ શતાબ્દી....)માં જે જૈન, શૈવ અને વૈષ્ણવ મંદિરોનું નિર્માણ થયું, તેમાં પણ જૈન સ્થાપત્યકળાની જ છાપ વધારે નજર આવે છે.

“આવી રીતે ૧૫-૧૬ મી. શતાબ્દી માળવાના જૈન મંદિરોનો પુનરુદ્ધારનો સમય સમજવો જોઈએ. આ સમયમાં અરધ, રાખેત્ર, અદેરી, રતલામ, રામપુરા ઇત્યાદિ સ્થાનોમાં જે જિનમંદિરો બન્યાં તે કળાની દૃષ્ટિએ અનોખાં છે.

“કુકડેશ્વરનું પાર્શ્વનાથનું વિશાળ મંદિર એક અખૂતરા ઉપર બંધાયું છે અને તે પછી બનેલ કાંગરાઓથી સુશોભિત એક દ્વારવાળા પરકોટાથી ઘેરાયેલું છે. એના થાંભલા, શિખર, દાસા અને અન્ય સ્થાનો ઉપર જુદી જુદી બાતનાં તૈલચિત્રો શોભી રહ્યાં છે.”

આ પ્રમાણે મધ્યભારતનાં જૈન મંદિરોની સુંદરતા, અને જૈનોએ સ્થાપત્યકળાની કરેલી અભિવૃદ્ધિનું વર્ણન કરી આગળ જતાં તેમણે પોતાની તટસ્થવૃત્તિના પ્રતીક સમાન એ પણ જણાવ્યું છે કે—“અહીંનાં જૈન મંદિરોના ઉત્કર્ષમાં કેવળ આક્રમણકારી મુસ્લિમ શાસકો જ બાધક નહોતા પરંતુ સંકુચિત વિચારવાળા અને ધર્માન્ધ તથા અહંમન્ય બ્રાહ્મણોના મનમાં ‘હસ્તિના તાડ્યમાનોઽપિ ન ગચ્છેઽજૈનમન્દિરમ્’ વાળી ભાવના પણ કામ કરી રહી હતી. એટલું જ નહિ; પોતાની આ કળાને જીવિત રાખવાના હેતુથી અમારા જૈન બંધુઓને કયાંય કયાંય સંઘર્ષ પણ કરવો પડ્યો, જેમકે મંદસોર જિલ્લાના કોઠડી નામના ગામમાં ‘રામમંદિર’ના ઉદાહરણથી સ્પષ્ટ છે. આ મંદિરની સ્થાપત્યકળા મધ્યકાળના જૈન મંદિરોના જેવી જ છે અને તેમાં સ્થાપેલી પ્રતિમાનું પૂરું નામ ‘જૈનભંજન રામ’ છે, જે કોઈ સમયે આ સ્થાન ઉપર ધર્મનિમિત્તે થયેલા સંઘામનું દ્યોતક છે.”

આ અવતરણો ઉપરથી પણ મધ્યકાલીન જૈન સ્થાપત્યકળાના વિકાસ-પ્રાસનો ખ્યાલ આવે છે અને માળવામાં ઐતિહાસિક કાળનાં મંદિરોનો ક્રમસર વિકાસ સ્પષ્ટ થાય છે.

મારવાડનાં મંદિરો પછી મેવાડનાં મંદિરોની નામાવલીના કોઠા આપેલા છે, પરંતુ મેવાડનો ઇતિહાસ મારવાડના રાજકીય ઇતિહાસ સાથે જ જોડાયેલો હોવાથી ‘મારવાડની મંદિરોવલી’માં જ મેવાડનાં મંદિરોનો ઇતિહાસ આવી જાય છે એટલે તેનું અમે અલગ વિવેચન કર્યું નથી. વળી, ગ્વાલિયર જેવાં મધ્યભારતનાં સ્થાનોનો ઉત્તર પ્રદેશના કોઠાઓમાં ઉલ્લેખ છે, છતાં તેવાં સ્થળો વિશે અમે અહીં જ નિર્દેશ કરેલાં છે.

૧૬૮. લક્ષ્મણી

(કોઠા નંબર : ૩૧૧૭)

માળવા અને નેમાડ પ્રાંતના નાકા ઉપર આવેલા અલિરાજપુરથી ૫ માઈલ દૂર લક્ષ્મણી નામનું તીર્થધામ જંગલમાં છે. દાહોદથી મોટર રસ્તે અલિરાજપુર અને ત્યાંથી બળદ ગાડી દ્વારા લક્ષ્મણી આવાય છે. દાહોદથી ૩૯ માઈલ દૂર ઈશાનખૂણામાં આ તીર્થ છે. અલિરાજપુરમાં બે જૈન મંદિરો છે અને ૧૦૦ જૈન શ્રાવકોની વસ્તી છે.

જો કે આજ સુધી આ લક્ષ્મણી તીર્થનો કોઈને પત્તો નહોતો. પણ ભૂગર્ભમાંથી ન્યારે ૧૪ જેટલી જિનપ્રતિમાઓ મળી આવી ત્યારથી ત્યાં શોધખોળ થવા માંડી, જેના પરિણામે પાંચથી સાત થરો સાથેનાં સાત જિનાલયો, એક લવ્ય બાવન જિનાલય તેમજ બળે માઈલ ચોરસ ભૂમિ વિસ્તારમાં જિનમંદિરોના પડેલા સ્તંભો, પળાસણો, તોરણો અને જિનમૂર્તિઓ મળી આવ્યાં છે. આ અવશેષોથી જણાય છે કે આ તીર્થ બે હજાર વર્ષ પહેલાંનું પુરાતન હોવું જોઈએ.

જૈન સાહિત્યના ઉલ્લેખોથી જણાય છે કે, આ તીર્થ સોળમી-સત્તરમી શતાબ્દી સુધી ભારે જાહજલાલી ભોગવતું હતું. સં. ૧૪૨૭ના માગશર માસમાં નેમાડનાં જૈન તીર્થોની યાત્રા કરનાર શ્રીજયાનંદ મુનિ એક ‘પ્રવાસગીતિ’માં આ પ્રકારે કહે છે:—

“ માંડવનગોત્રિ સગસયા, પંચ તારાઝ વરા, વિસ ઇગ સિંગારિ તારણ, નંદુરી દ્વાદશ પરા ।

હથિની સગ લક્ષ્મણીઝર, ઇક્કસય સુહજિનહરા, મેટિયા અળૂવ જળવણ, મુણિ જયાણંદ પવરા ।

લક્ષ તિય સહસ વિ પળસય, પળસયસ્સ સગસયા, સય ઇગવિસ દુસહસિ સયલ, દુન્નિ સહસ કળગમયા ।

ગામ ગામિ મત્તિપરાયણ, ધમ્મમમ્મ સુજાણગા, મુણિ જયાણંદ નિરક્ખિયા સવલ સમણોપાસગા ॥ ”

આ અવતરણ ઉપરથી જણાય છે કે, પંદરમી શતાબ્દીમાં અહીં શ્રાવકોનાં ૨૦૦૦ ઘરો અને ૧૦૧ શિખરબંધી જિનાલયો હતાં.

વળી, પેથડ મંત્રીશ્વરના પુત્ર ઝાંબણકુમારે માંડવગઢથી શત્રુજયનો સંઘ કાઢ્યો ત્યારે તેઓ લક્ષ્મણપુર આવ્યા હતા; એવો ઉલ્લેખ ‘સુકૃતસાગર’માં કરેલો છે. મતલબ કે, સોળમી-શતાબ્દી સુધી આ સ્થાનનો મહિમા જૈનોને જાણીતો હતો. તે પછી આ તીર્થ જાદશાહોના આક્રમણને ભોગ બન્યું હશે અને જૈન વસ્તી ઉઘાળો ભરી ગઈ હશે.

સં. ૧૬૯૩ માં શ્રીમદ્ વિજયતીન્દ્રસૂરિજીએ આ તીર્થનાં અવશેષો તરફ ધ્યાન આપી તીર્થના ઉદ્ધાર માટે ઉપદેશ આપવા માંડ્યો, જેના પરિણામે અલિરાજપુરના નરેશે પૂર્વ-પશ્ચિમ ૫૧૧ અને ઉત્તર-દક્ષિણ ૬૧૧ ફીટ લાંબી-પહોળી જમીન શ્વેતાંબર જૈન સંઘને અર્પણ કરી અને તેમાં એક ત્રણ શિખરી વિશાળ જિનમંદિર, ધર્મશાળા, ઉપાશ્રય, બે કૂવા અને એક સુંદર બગીચો બનાવવામાં આવ્યો.

સં. ૧૬૯૪માં આ જ વિજયતીન્દ્રસૂરિજીએ આ તીર્થનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો અને તેમના જ હાથે જૈન મંદિરની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી છે.

આ મંદિર ૧૫૦×૫૧ ફીટ લાંબુ-પહોળું છે અને અને તેની ઊંચાઈ ૩૫ ફીટ છે. અંદરનો મૂળગભારો ૨૯×૧૦ ફીટનો છે. ચાર ચોકીવાળો રંગમંડપ ચોરસ છે. તેના ઉપર છત છે અને ગભારા ઉપર ત્રણ શિખરો છે, જેમાં વચ્ચું શિખર જૈન પદ્ધતિ મુજબ છે અને બાબુનાં શિખરો શુબજ આકારે બનેલાં છે. ગભારો ત્રણ દારનો છે.

વચલા દ્વારના મૂળનાયક શ્રીપદ્મપ્રભસ્વામીની પરિકર વિનાની ધવલ પાષાણની પ્રતિમા ૪૭ ઈંચની છે. પળાસણ ઉપર પ્રાચીન સમયનું કોતરકામ નજરે પડે છે અને તેના ઉપર “સં ૧૦૨૩ વર્ષે વૈશાખ સુદિ સત્તમ્યા” આટલો લેખ વંચાય છે બાકીના અક્ષરો ઘસાઈ ગયા છે.

મૂળનાયકની આસપાસ શ્રીનેમિનાથ પ્રભુ અને શ્રીમદ્વિનાથ પ્રભુની મૂર્તિઓ ૩૨ ઈંચની છે. જમણી તરફના

ગભારામાં શ્રીમહાવીરસ્વામીની મૂર્તિ ૩૨ ઈંચની છે અને તેના ઉપર સંપ્રતિ કાળનાં ચિહ્નો હોવાનું કહેવાય છે. ડાબી બાજુમાં શ્રીઆદિનાથ લગવાન ગિરાજમાન છે.

શ્રીઆદિનાથ લગવાનની બે પ્રતિમાઓ બદામી રંગની ૧૩-૧૩ ઈંચની છે. આ ત્રણે શ્રીઆદિનાથપ્રભુની મૂર્તિઓ એક જ સમયે બનેલી અને પ્રતિષ્ઠિત થયેલી જણાય છે. એક પ્રતિમા ઉપર નીચે મુજબ લેખ લેવાય છે:—

“ સંવત્ ૧૩૧૦ વર્ષે માઘ સુદિ ૫ સોમવાદને પ્રાગ્વાટજ્ઞાતીય મંત્રી ગોસલ તત્ત્વ ચિં મંત્રી ગંગદેવ તત્ત્વ પત્ની ગાંગદેવી તત્ત્વા: પુત્ર મંત્રી પદમ તત્ત્વ માર્યા ગોમતિદેવી તત્ત્વ પુત્ર મંં સંભાજીના પ્રતિષ્ઠિત ॥ ”

આ શિલાલેખો ઉપરથી આ મૂર્તિઓ, અહીંનાં મંદિરો અને અહીંના જૈન સંઘની તત્કાલીન સ્થિતિનો ખ્યાલ આવે છે અને અહીંનાં મંદિરોની પૂર્વકાલીન પરંપરાનું આમાંથી સૂચન મળે છે.

આવાં અનેક જૈન તીર્થો ભૂગર્ભમાં લગી ગયાં છે જેનો પત્તો મેળવવો મુશ્કેલ છે. આ તીર્થોની માફક અલિરાજ-પુર, મથવાડ તેમજ નેમાડ રાજ્યના વડદલા, સોરવા, ક્યારા, માલવર્ધ, મેલગામ, કુકડિયા, મોટી પોલ, કાલીવેલ, છોટી હતવી (ચાંદગઢ ક્ષિણિય) વગેરે ગામમાં જિનાલયો અને મકાનોનાં અનેક વિશાળ ખંડિયેરો પડ્યાં છે જેને જોતાં એની પ્રાચીન આબાદીનું અનુમાન થઈ શકે છે. માલવર્ધના જિનાલયનો મંડપ અને નવચોકી તૂટેલી હાલતમાં પડેલાં છે. માત્ર શિખર જીર્ણુ હાલતમાં બાકી રહ્યું છે; તેમાંની કેરણી-ધોરણી જોતાં દેલવાડાનાં જિનાલયો અને ઊંચાઈમાં તારંગાના જિનાલયથી જરાયે ઓછાં ઊંચાં એમ નથી એવું જણાઈ આવે છે.^૧

સોળમી શતાબ્દી પછીનાં કેઈ ભયંકર વિપ્લવમાં આ મંદિરો જમીનદોસ્ત બન્યાં છે અને વસ્તી પણ ઘટવા માંડી છે એમ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જણાય છે.

★

૧૭૦. રતલામ

(કોડા નંબર : ૩૧૩૧-૩૧૪૨)

રતલામ રાજ્યની રાજધાનીનું મુખ્ય નગર રતલામ છે. સ્ટેશનથી ૧૧ માઈલ દૂર વસેલું આ નગર રત્નપુરી, રત્નલલામપુરી અને ધર્મપુરી નામે પણ ઓળખાય છે. આ નામોમાં જ અહીંના ધર્મશીલ જૈનોનો સંકેત નિર્દિષ્ટ હોય એમ જણાય છે. જૈન સ્ત્રવેતાંબરોનાં ૪૩૩ ઘરોમાં લગભગ ૧૨૦૦ જૈનોની અહીં વસ્તી છે. ૪ ઉપાશ્રય, ૨ જૈન ધર્મશાળા અને ૨ પુસ્તક ભંડારો વિદ્યમાન છે. અહીં આવેલાં ૧૨ જૈન મંદિરો આ પ્રકારે છે:—

૧. કસ્ટમ ઓફિસની સામે ગુજરાતી મંદિરના નામે ઓળખાતું શ્રીઅન્જિતનાથ લગવાનનું મંદિર શિખરખંધી છે. ગુજરાતીઓએ બંધાવેલું આ મંદિર પચરંગી લાદી અને રંગીન કામથી સુશોભિત લાગે છે. મૂળગભારામાં મૂળનાયક શ્રીઅન્જિતનાથ લગવાનની શ્યામવર્ણી મૂર્તિ ૧૧ હાથ પ્રમાણની છે. બીજા ગભારામાં શ્રીગોડી પાર્શ્વનાથ આદિ લગવાનોની પ્રતિમાઓ પ્રતિષ્ઠિત છે. આ સિવાય સમેતશિખર અને નેમિનાથ લગવાનની બનના વરચોડાના ૨ પટ્ટો પણ સ્થાપન કરેલા છે.

ઉપર્યુક્ત મંદિરના ડાબા હાથ તરફ ગુજરાતીઓની ધર્મશાળા છે.

૨. શેઠના બબરમાં ચતિ ખૂબચંદ્રજીએ બંધાવેલું ઘર દેરાસર છે. તેમાં મૂળનાયક શ્રીચંદ્રપ્રભસ્વામીની મૂર્તિ ૭ ઈંચની છે અને સં. ૧૭૦૧ માં તેની અંજનશલાકા કરેલી છે. મંદિરમાં વિ. સં. ૧૯૦૧ નો લેખ વિદ્યમાન છે.

૩. મહેતાજીના વાસમાં કુખીરજીના મંદિરથી ઓળખાતું શિખરખંધી મંદિર છે. તેમાં મૂળનાયક શ્રીસુમતિનાથ લગવાનની ૧૧ હાથ ઊંચી સ્ત્રવેતવર્ણી પ્રતિમા છે. મંદિરમાં શ્રીગૌતમસ્વામી, શ્રીવિજયાનંદસૂરિ અને શ્રીવીરવિજયજી મહારાજની આરસમૂર્તિઓ પ્રતિષ્ઠિત છે. મંદિરમાં સં. ૧૭૦૮ નો લેખ વિદ્યમાન છે.

૧. વિસ્તાર માટે જુઓ : “ મેરી નેમાડયાત્રા ” લે. આ. શ્રીવિજયતીન્દ્રસૂરિ

આ મંદિરની પાસે બે માળની ધર્મશાળામાં ૫૦ શ્રીમોતીવિજયજીનો જ્ઞાનભંડાર છે.

૪. ધાવરિયા બજારમાં બાબાસાહેબના નામથી ઓળખાતું શ્રીઆદીશ્વર ભગવાનનું બાવન જિનાલયયુક્ત શિખરબંધી મંદિર છે. મૂળનાયકની શ્યામવર્ણી પ્રતિમા ૨૫ હાથ ઊંચી છે. તેમના આસન ઉપર સં. ૧૮૮૬ નો લેખ છે. મૂળનાયકની આસપાસ શ્રીશાંતિનાથ અને શ્રીમહાવીરસ્વામીની ૧૫ હાથ ઊંચી શ્વેતવર્ણી પ્રતિમાઓ છે. મંદિરના પાછલા ભાગમાં દાદાજીની છત્રી છે. આ મંદિર ભદ્રારકગચ્છીય શ્રીકસ્તુરચંદ્રજીએ બંધાવ્યું છે. મંદિરના આગલા ભાગમાં ધર્મશાળા છે.
૫. ઉપર્યુક્ત મંદિરની પાસે શ્રીપૂજ ગંભીરચંદ્રજીએ સં. ૧૮૫૦ લગભગમાં બંધાવેલું મંદિર છે. તેમાં મૂળનાયક શ્રીચંદ્રપ્રભસ્વામીની ૧૫ હાથ પ્રમાણ પ્રતિમા વિરાજમાન છે, સિવાય ગૌતમસ્વામીની એક ધાતુમૂર્તિ પણ છે.
૬. એ જ બજારમાં ગૂગરિયાના મંદિરથી ઓળખાતું શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર છે. મૂળનાયકની શ્યામવર્ણી પ્રતિમા ૧૫ હાથ ઊંચી છે અને તેની આસપાસ રહેલી શ્રીઆદિનાથ ભગવાનની બંને મૂર્તિઓ પણ ૧૫ હાથ ઊંચી છે. શ્રીસંઘે સં. ૧૮૯૨ લગભગમાં આ મંદિર બંધાવ્યું છે.
૭. ઘાટી પર ખરતરગચ્છીય શ્રીલાલચંદ્રજી યતિએ બંધાવેલું શ્રીઆદીશ્વર ભગવાનનું મંદિર છે. મૂળનાયકની શ્યામવર્ણી પ્રતિમા ૨૫ હાથ ઊંચી છે. આ મંદિરનો કેટલોક ભાગ જીર્ણ થયેલો છે.
૮. ઉપર્યુક્ત મંદિરની પાસે શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનનું બાવન જિનાલય મંદિર શિખરબંધી છે. શ્રીઅગરજી યતિએ આ મંદિર બંધાવેલું હોવાથી અગરજીના મંદિર તરીકે ઓળખાય છે તેમાં મૂળનાયકની પ્રતિમા ૨ હાથ ઊંચી છે. મંદિરની સામેના ચોકમાં ચૌમુખી સમવસરણ છે, તેમાં ચારે દિશામાં એકેક મૂર્તિ સ્થાપન કરેલી છે. આ સિવાય વીશવિક્રમાત જિનપદ્મ, નંદીશ્વર દ્વીપપદ્મ, સત્તરિયસ જિનપદ્મ, ચૌવીશ ચક્ષ-ચક્ષિણી પદ્મ વગેરે પદ્મો આ મંદિરમાં વિદ્યમાન છે. સં. ૧૬૦૦ લગભગમાં આ મંદિર બંધાવેલું કહેવાય છે.
૯. એ જ બજારમાં શ્રીમોતીલાલજીના મંદિરથી અને શ્રીમહિનાથ ભગવાનના નામે ઓળખાતું શિખરબંધી મંદિર છે. અત્યારે મૂળનાયક શ્રીઆદીશ્વર ભગવાન વિરાજમાન છે એટલે અગાઉ શ્રીમહિનાથ ભગવાન મૂળનાયક હશે એમ તેની પ્રસિદ્ધિ ઉપરથી લાગે છે. મૂળનાયકની શ્યામવર્ણી પ્રતિમા ૨૫ હાથ ઊંચી છે, અને બંને તરફ શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની મૂર્તિઓ પ્રતિષ્ઠિત છે. મંદિરમાં સં. ૧૬૫૨ નો લેખ વિદ્યમાન છે.

મંદિરની બહાર આવેલી એક છત્રીમાં સં. ૧૬૫૨ ના લેખવાળી શ્રીઅજિતનાથ ભગવાનની ૫ શ્રીટ ઊંચી અને બીજી છત્રીમાં સં. ૧૭૦૧ ના લેખવાળી શ્રીમહાવીરપ્રભુની ૫ શ્રીટ ઊંચી તેમજ સં. ૧૮૯૩ ના લેખવાળી શ્યામવર્ણી શ્રીપાર્શ્વનાથની પ્રતિમા ૧ હાથ ઊંચી છે. જિનાલયની પાછળ બગીચો છે.

૧૦. હનુમાન કુંડીની પાછળ શ્રીઆદીશ્વર ભગવાનનું ઘર દેરાસર છે. આ મંદિર કરમચંદ્રજી યતિના મંદિરથી ઓળખાય છે.

૧૧. તમાકુ બજારમાં તળાવના કિનારે આવેલા વિશાળ બગીચામાં શ્રીચંદ્રપ્રભુનું શિખરબંધી મંદિર દિવાન બહાદુર શેઠ કેશરીચંદ્રજીએ સં. ૧૯૫૨ માં બંધાવ્યું છે. મૂળનાયકની મૂર્તિ સપરિકર છે અને શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની એક પ્રતિમા પ્રાચીન છે. મંદિરનો મંડપ વિશાળ છે અને પચ્ચરંગી લાદીઓથી ભૂમિકા જડેલી છે. આ મંદિરમાં સુખડની શુક્રમૂર્તિ ૧ વિદ્યમાન છે.

૧૨. ઉપર્યુક્ત મંદિર પાસે કોટાવાળાની પેઢીમાં શ્રીઆદીશ્વર ભગવાનનું ઘર દેરાસર છે. આમાં પાનાની ૧ મૂર્તિ વિરાજમાન છે.

૧૭૧. બિખડોદ

(કોઠા નંબર : ૩૧૪૫)

રતલામથી ૬ માઈલ અને સાગોદિયાથી પશ્ચિમ તરફ ૨૦ માઈલ દૂર બિખડોદ નામે ગામ છે. આ સ્થળે જૈનોનું પ્રાચીન તીર્થ વિદ્યમાન છે. વિશાળ વડામાં ૫ દેરાસરો સુકત સૌધશિખરી મંદિર સં. ૧૩૦૦ લગભગમાં બનેલું જણાય છે. આને શ્રીકેશરિયાનાથજીનું મંદિર પણ કહે છે.

મધ્યના મોટા જિનાલયમાં શ્રીઋષભદેવ લગવાનની ૧૫ હાથ મોટી પ્રતિમા બિરાજમાન છે. આ પ્રતિમા વેળુની બનેલી છે, જેના ઉપર લેપ કરેલો છે, બહારના ભાગમાં શ્યામવર્ણી ૨ કાઉસગિયા પ્રતિમાઓ અને ૬ પદ્માસનસ્થ જિનમૂર્તિઓ બિરાજમાન છે. બધીયે મૂર્તિઓ પ્રાચીન જણાય છે. પાછલા ભાગના ૨ દેરાસરોમાં શ્રીપાર્શ્વનાથ લગવાન અને આગલા ભાગના દેરાસરોમાં શ્રીચંદ્રપ્રભસવામી વગેરેની ચૈતવણી જિનપ્રતિમાઓ પ્રતિષ્ઠિત છે.

આ મંદિર પાસે એક ખંડિત કિલ્લો વિદ્યમાન છે. યાત્રીઓ માટે એક જૈન ધર્મશાળા છે. પ્રતિવર્ષ પોષ વદિ ૧૦ થી અમાવાસ્યા સુધી મેળો ભરાય છે. અહીં એક પણ જૈનની વસ્તી નથી.

૧૭૨. સાગોદિયા

(કોઠા નંબર : ૩૧૪૬)

રતલામથી ૪ માઈલ દૂર સાગોદિયા નામે ગામ છે. આ ગામથી ૧ માઈલ દૂર જૈન શ્વેતાંબરોના તીર્થધામથી ખ્યાત એક શ્રીઋષભદેવ લગવાનનું શિખરબંધી મંદિર છે. મૂળનાયકની શ્યામવર્ણી પ્રાચીન પ્રતિમા ૨ હાથ ઊંચી છે. બીજી નાની-મોટી ૭ પ્રતિમાઓ સાથે ૨ મૂર્તિઓ અધિષ્ઠાયક દેવતાઓની છે.

મંદિરની પાસે યાત્રીઓ માટે ધર્મશાળા બનાવેલી છે. તેની પાસે નાનો બગીચો પણ છે. પ્રતિવર્ષ કાર્તિકી અને ચૈત્રી પૂર્ણિમાના દિવસે અહીં મેળો ભરાય છે. આ સ્થળે જૈનોની વસ્તી નથી.

૧૭૩. સેમલિયા

(કોઠા નંબર : ૩૧૪૮)

નામલી રેલ્વે સ્ટેશનથી ૨ માઈલ દૂર સેમલિયા નામે પ્રાચીન ગામ છે. અહીં ૬૦ જૈન શ્વેતાંબરોની વસ્તી છે. ૧ ઉપાશ્રય, ૧ જૈન ધર્મશાળા, ૧ પુસ્તકભંડાર અને ૧ ચુંદર જિનમંદિર તીર્થરૂપ મનાય છે.

ત્રિશિખરી આ જિનમંદિરમાં મૂળનાયક શ્રીશાંતિનાથ લગવાનની શ્યામવર્ણી પ્રાચીન પ્રતિમા ૩ હાથ ઊંચી વેળુની બનેલી છે. મૂળનાયકની બંને તરફ શ્રીશાંતિનાથ અને શ્રીકુંથુનાથ લગવાનની ત્રણ-ત્રણ ફીટ ઊંચી પ્રતિમાઓ બિરાજમાન છે, તેના ઉપર સં. ૧૫૪૩ ના લેખો વિદ્યમાન છે. લગભગ એ જ સમયમાં આ મંદિરનો છજીરો દ્વાર થયેલો છે.

આ મંદિર કોણે, ક્યારે બંધાવ્યું એ જાણવાને કશું સાધન નથી, પરંતુ કિંવદંતી એવી છે કે, કોઈ સમર્થ યતિ કોઈ સ્થળેથી આ મંદિરને ઉપાડી અહીં લઈ આવ્યા છે. આનો છજીરો દ્વાર થતી વખતે પ્રાચીન ભાગને સમૂળો નષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે પરંતુ મંડપમાં પ્રાચીન સમયના માત્ર ૪ થાંભલાઓ વિદ્યમાન રહેલા છે એ ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે, આ મંદિર ૧૨ મી શતાબ્દીથી પ્રાચીન નથી. અહીં ભાદરવા સુદિ ૨ ના દિવસે મેળો ભરાય છે.

૧૭૪. રીંગણોદ

(કોઠા નંબર : ૩૧૮૪-૩૧૮૫)

બવરા સ્ટેશનથી અગર ઢોઢર સ્ટેશનથી ૬ માઈલના અંતરે રીંગણોદ ગામ વસેલું છે. આનું પ્રાચીન નામ ઈંગલપુરપત્તન હતું એમ કહેવાય છે.

અહીં પ્રાચીન સમયમાં ૯ શિખરબાંધી મંદિર હતાં, જે 'નવવસહી' નામે પ્રસિદ્ધ હતાં. અત્યારે તે એ મંદિરોના કોરણીદાર પથ્થરો અને શિખર વગેરેનાં અવશેષો તેમજ મકાનો, વાવડીઓ અને બીજાં દેવાલયોના ખંડિયેરો છે. માઈલના વિસ્તારવાળી જમીન ઉપર પથરાયેલાં પડયાં છે. આ ઉપરથી લાગે છે કે પ્રાચીન સમયમાં આ એક વિશાળ નગર હતું, જે ૩-૪ કોશ ભૂમિ ઉપર આબાદ હતું. અહીંનાં પ્રાચીન જૈન મંદિરોનું સમર્થન, મળી આવેલી પ્રાચીન મૂર્તિઓ ઉપરથી પણ મળે છે.

અહીંના ઝુંઝારપુરામાં આવેલા એક હજીમના મકાનના માટીના ઓટલામાંથી સં. ૧૯૭૨ માં શ્રીનેમિનાથ લગવાન આદિની ૫ જિન મૂર્તિઓ અને ૧ પદ્માવતી દેવીની મૂર્તિઓ મળી આવી હતી.

આ મૂર્તિઓ માટે નવું જિનમંદિર બાંધવાનો વિચાર થતાં દેવાસના નરેશ સદાશિવરાવ પંવારે ગામની બહાર ઉત્તર દિશાનું વિશાળ મેદાન અર્પણ કર્યું, તે પછી શિખરબાંધી મંદિર બાંધવામાં આવ્યું છે.

૧. આ મંદિરમાં મૂળનાયક શ્રીનેમિનાથ લગવાનની ૨ ફીટ ઊંચી વેળુની બનેલી પ્રતિમા બિરાજમાન છે, જે ઉપર્યુક્ત મળી આવેલી પ્રતિમાઓ પૈકીની છે. તેની આસપાસ શ્રીસુપાર્શ્વનાથ, શ્રીશાંતિનાથ અને શ્રીશીતલનાથ લગવાનની ૨ ફીટ ઊંચી શ્વેતવર્ણી પ્રતિમાઓ વિરાજમાન છે. આ બધી મૂર્તિઓને સં. ૧૯૮૨ માં પથરાવવામાં આવી છે.

આ મૂર્તિઓ પૈકી શ્રીસુપાર્શ્વનાથ લગવાનની પ્રતિમા ઉપર સં. ૧૨૧૬ નો સ્પષ્ટ લેખ વિદ્યમાન છે અને બીજી મૂર્તિઓ પણ શિલ્પદૃષ્ટિએ તત્કાલીન સમયની છે.

વળી, અહીંના એક માટીના ઢગલામાંથી શ્રીચંદ્રપ્રભસ્વામીના ખંડિત પરિકરનો નીચેનો લાગ મળી આવ્યો છે તે સરકારી કચેરીમાં સુરક્ષિત છે. એ અવશેષમાં વચ્ચે લક્ષ્મીદેવી, તેની બંને પડખે હાથીઓ અને તે પછી ૨ દેવતાઓની મૂર્તિઓ કોરેલી છે. નીચેના લાગમાં આ પ્રકારે લેખ વિદ્યમાન છે:—

“ ॥ સંવત્ ૧૨૨૫ વર્ષે આઘાદાદિ ૯ રવૌ શ્રીમાલીય સાં લોહઢાંગજ સાં વચ્છ માં હીરુપુત્રેણ કેલ્હાપાલ્હા પાવાસા વાહિત્યેન શ્રીચંદ્રપ્રભર્મિવં કારિતં પ્રતિષ્ઠિતં શ્રીચૈત્રકગચ્છે શ્રીગુણચંદ્રસૂરિશિષ્યૈઃ શ્રીરવિપ્રમસૂરિમિઃ મદ્રમસ્તુ સંઘસ્ય ॥ ”

૨. અહીં એક ઉપાશ્રય છે, જે ૮૦૦ વર્ષ જૂનો હોવાનું કહેવાય છે. એ હકીકતને શિલાલેખનું સમર્થન પણ મળે છે. આ ઉપાશ્રયમાં પથ્થરોથી બાંધેલું લોચડું છે, અને તેની નીચે બીજું લોચડું પણ છે. ઉપલા લોચરાના એક પાટડા ઉપર આ પ્રકારે લેખ ઉત્કીર્ણ છે:—

“ સંવત્ ૧૨૯૬ માદ્રવા શુક્લપંચમીષટિતઃ પુત્રદત્ત સાં રતન જિનરૂપસૂરિ પ્રતિષ્ઠા કારિતા ॥ ”

—સં. ૧૨૯૬ માં પુત્રદત્ત અને રતન શેઠે આ લોચડું બનાવ્યું જેની પ્રતિષ્ઠા શ્રીજિનરૂપસૂરિએ કરી.

આ ઉપાશ્રયના એક લાગમાં ઘૂમટબાંધી શ્રીપાર્શ્વનાથ લગવાનનું મંદિર શ્રીમાલોએ બંધાવેલું છે. આમાં મૂળનાયક સહસ્રદૃષ્ટા પાર્શ્વનાથની ૧૫ હાથ ઊંચી શ્વેતવર્ણી પ્રતિમા બિરાજમાન છે.

ઉપર્યુક્ત શિલાલેખીય સામગ્રી ઉપરથી સમજાય છે કે, ૧૨-૧૩ મી શતાબ્દીમાં અહીં જૈનોની વસ્તી સારા પ્રમાણમાં હતી અને ૧૫ મી શતાબ્દી સુધી મોટાં જિનાલયો વિદ્યમાન હતાં પરંતુ સુસ્લિમકાળમાં આ નગર આક્રમણને ભોગ બન્યું ત્યારે જિનાલયો નાશ પામ્યાં અને જૈન વસ્તી ઘટી ગઈ.

આજે અહીં ૧૨૫ મૂર્તિપૂજક જૈનોની વસ્તી છે. ૨ ધર્મશાળાઓ અને ઉપર્યુક્ત ૨ જૈનમંદિરો માત્ર વિદ્યમાન છે.

૧૭૫. મંદસોર

(કોઠા નંબર : ૩૧૮૮-૩૧૮૫)

મંદસોરનું પ્રાચીન નામ દશપુર. દશપુર એટલે દશ મહોદ્દાઓનું બનેલું નગર, જેમાં એકેક મહોદ્દો વિશાળ પુર-નગર જેવો હતો. જૈન ગ્રંથોથી જણાય છે કે, ભગવાન મહાવીરના સમયમાં સિંધુ-સૌવીર દેશના વીતલયપુરપત્તનના ઉદાયન રાજા પાસે ચંદનનિર્મિત શ્રીમહાવીર ભગવાનની પ્રતિમા હતી. આ પ્રતિમા જીવંતસ્વામીની હતી.^૧ ઉદાયન અને તેની પત્ની પ્રભાવતી એ પ્રતિમાની પૂજા કરતાં હતાં. પ્રભાવતીના મરણ પછી એ પ્રતિમાની પૂજા કરવાનું કામ દેવદત્તા નામની દાસીને સોંપવામાં આવ્યું. દેવદત્તા ઉત્તરજૈનીના રાજા ચંડપ્રદોતના પ્રેમમાં પડી અને ચંડપ્રદોત એ પ્રતિમાના સ્થળે બીજી પ્રતિમા મૂકીને મૂળ પ્રતિમા લઇને નાઠો. આ ચોરીની ખબર પડતાં ઉદાયને દશ રાજાઓની સાથે તેનો પીછો કરી હરાવ્યો અને તેને પકડી લીધો. પાછા ફરતાં ચોમાસું ખેસવાથી ઉદાયન રાજાએ જંગલમાં પડાવ નાખ્યો. સાથેના દશ રાજાઓ પણ માટીના કિલ્લા બાંધીને રહ્યા, એ ઉપરથી તેનું નામ 'દશપુર' પાડવામાં આવ્યું.^૨ ઉદાયન રાજા પોતે જૈન હોવાથી સાંવત્સરિક (પર્યુષણ) પર્વના દિવસે ચંડપ્રદોતે ઉપવાસ કરવાથી પોતાનો સ્વધર્મ જાણીને તેને છોડી મૂક્યો. એ જીવંતસ્વામીની મૂર્તિને ઉદાયન ઉપાડી શક્યો નહિ, આથી એ મૂર્તિને દશપુરમાં જિનમંદિર બંધાવી સ્થાપન કરવામાં આવી. એ પછી ચંડપ્રદોતે આ ગામ જિનમંદિરના નિભાવખર્ચ માટે અર્પણ કરી ઉત્તરજૈન ગયો. એ પછી એ મંદિર માટે ૧૨૦૦ ગામ ભેટ કરવામાં આવ્યાં હતાં.^૩ પાછળથી ચંડપ્રદોતે ભાયલસ્વામી ગઢ વસાવી, તેમાં એક મોટું જિન મંદિર બંધાવી એ મૂર્તિની સ્થાપના કરી હતી.

કોઈ સમયે પશ્ચિમ માલવાની રાજધાની અહીં હતી અને માલવગણના પ્રધાન નગર તરીકે આની ખ્યાતિ હતી. સંભવતઃ વૈશાલીના વિનાશ વખતે જે લિચ્છવીગણ અહીં આવીને રહ્યો તે જ માલવગણ નામે ઓળખાયો હોય, એવી સંભાવના છે.

દશપુરનો સૌથી પહેલો શિલાલેખીય ઉલ્લેખ શકવંશીય નહપાન રાજાના નાશિકવાળા અલિલેખમાં મળે છે. જૈન ગ્રંથોમાં નહપાન ભૃગુકચ્છનો રાજા હતો એમ જણાવ્યું છે. ઇતિહાસમાં એનો સમય વિક્રમની બીજી શતાબ્દીનો પ્રારંભકાળ બતાવ્યો છે.

દશપુરમાં જીવંતસ્વામી પ્રતિમા હોવાનો જૈન ગ્રંથોમાં ઉલ્લેખ મળે છે તે ઉપર્યુક્ત રાજા ઉદાયને પ્રતિષ્ઠિત કરેલી મૂર્તિ વિશે જ છે. એ મૂર્તિને પાછળથી વિદિશા ભેટમાં મૂકવામાં આવી. તેથી વિદિશામાં પણ જીવંતસ્વામીની મૂર્તિ હોવાનો ઉલ્લેખ જૈન ગ્રંથો કરે છે. આર્થ રક્ષિતસૂરિના આ ભૂમિમાં વીર નિ. સં. ૫૨૨ માં જન્મ થયો હતો. તોષલીપુત્ર નામના જૈનાચાર્યે તેમને અહીં દીક્ષા આપી, જે દીક્ષા ભગવાન મહાવીરના શાસનમાં શિષ્યનિષ્કેટિકા તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. આર્થ રક્ષિતસૂરિ એક યુગપ્રવર્તક પુરુષ હતા. તેમને શાસનના કઠોર નિયમનો મંદ કરવા પડ્યાં હતાં. તેમણે સમયની સ્થિતિને ધ્યાનમાં લઈ એક પાત્ર સાથે માત્રક (નાનું પાત્ર) રાખવાનો આદેશ કર્યો, સાધ્વીઓને આલોચના દેવાનો અધિકાર રદ કર્યો અને અધ્યાપક વિન્ધ્યની પ્રાર્થનાથી ધર્મકથાનુયોગ, ચરણાનુયોગ, દ્રવ્યાનુયોગ અને ગણિતાનુયોગ એ ચાર અનુયોગોને અલગ અલગ કર્યા.^૪

૧. તદા ય સાની જીવતિ, તાહે ગોસીસમં પઢિમં મહાહિમવંતાતો કરેતા ।- સં. ૭૩૩માં શ્રીજિનદાસગણિએ રચેલી 'આવશ્યકચૂર્ણિ'ની ૭૭૪ની નિર્ધુક્તિ ઉપરની ચૂર્ણિ-૫૦ ૨૮૭-૪૦૧.

૨. નિઢાલે ય સે ંકો કમો દાસીપતિભા ઉદાયનરણ્ણો, પચ્છા ણિયયણનંરં પહાવિમો, પઢિમા નેચ્છહ, અન્તરા વાસેણ ઉવદ્ધો ઠિમો, તાહે ઉક્કંદમયેણ દસ વિ રાવાણો ધૂલીપાગારે કરેતા ઠિયા.....તાહે તં દસપુરં જાવં ।-શ્રીહરિભદ્રચરિત 'આવશ્યક વૃત્તિ' ૫૦ ૨૮૮-૩૦૦

૩. પ્રવોતોડપિ વીતમવપ્રતિમાયે વિશુદ્ધવીઃ । શાસનેન દશપુરં દત્ત્વાડવન્તિપુરીમણત્ ॥૬૦૪॥

અન્યેશુવિંદિશાં ગવા, માયલખામિનામકમ્ । દેવકીયં પુરં ચક્રે, નાન્યયા ઘરણોદિતમ્ ॥૬૦૫॥

વિશુન્માલીકૃતાય તુ, પ્રતિમાયે મહોપતિઃ । પ્રદદૌ દ્વાદશપ્રામસહલાન્ શાસનેન સઃ ॥૬૦૬॥

—શ્રીહેમચંદ્રચરિત-ત્રિપષ્ટિશલાકાપુરુષ ચરિત-પર્વ-૧૦, સર્ગઃ ૨

૪. "આવશ્યક નિર્ધુક્તિ" ગાથાઃ ૨૩૨

આ બધી પ્રવૃત્તિઓનું મુખ્ય સ્થાન દશપુર-મંદસોર હતું. મંદસોરમાં જ વીર નિ. સં. ૫૬૨ માં આ ચાર અનુયોગનો વિભાગ કર્યો તે ‘ત્રીજી આગમ વાચના’ તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યો. આચરક્ષિતસૂરિએ “અનુયોગદ્વારસૂત્ર” ની સંકલના પણ કરી હતી. આ હકીકત ઉપરથી જૈનોના કેંદ્રધામ તરીકે મંદસોરનું તત્કાલીન મહત્ત્વ કેવું હશે એની કલ્પના કરવી મુશ્કેલ નથી.

આચરક્ષિતસૂરિએ અહીંના તત્કાલીન રામને પ્રતિબોધ કરી જૈનધર્મી બનાવ્યો હતો. તેમનો સ્વર્ગવાસ સંલવતઃ દશપુરમાં જ વીર નિ. સં. ૫૬૭ માં થયો. વીર નિ. સં. ૫૮૪ વર્ષે સ્પૃષ્ટ કર્મ પ્રરૂપનાર સ્થવિર ગોખામાહિલથી અખદિક નામના સાતમા નિહવના સિદ્ધાંતની સ્થાપના મંદસોરમાં જ થઈ હતી.^૫

માંડવગઢના સંગ્રામ સોની મંત્રીએ અહીં એક જૈન મંદિર પંદરમી શતાબ્દીમાં બંધાવ્યાનો ઉલ્લેખ મળે છે.

આજે અહીં ૭૦૦ જૈનોની વસ્તી છે, ૬ ઉપાશ્રયો અને ૪ ધર્મશાળાઓ છે. કુલ ૮ મંદિરો અહીં વિદ્યમાન છે. ખલચીપુરના શ્રીપાર્શ્વનાથના જૈન દેવળની ભીંતમાં ચણેલી દ્વારપાળોની પ્રતિમા શુભકાલીન હોવાનું તજજ્ઞોનું મતવ્ય છે. અહીંના ખાનપુરા સદરબજારમાં આવેલું શ્રીપાર્શ્વનાથનું ઘર દેરાસર ‘પદ્માવતીના દેરાસર’ તરીકે ઓળખાય છે. આમાં પદ્માવતીની પ્રાચીન પ્રતિમા વિદ્યમાન છે. અહીંના ટેકરાઓ તથા પ્રાચીન ખંડિયેરાની શોધ કરવામાં આવે તો જૈનોના ઇતિહાસમાં મહત્ત્વપૂર્ણ પ્રકરણનો ઝેમેરો થવાનો સંભવ છે.

અહીંથી ૪ માઈલ દૂર આવેલ સોંદની ગામમાં યશોધર્માએ રોપેલો કીર્તિસ્તંભ વિદ્યમાન છે.

દશાર્ણપુર :

આ દશપુરની પાસે જ દશાર્ણપુર નામે નગર હતું. દશાર્ણપુરની ઉત્તર-પૂર્વમાં દશાર્ણકૂટ નામે પર્વત હતો, જેનું બીલું નામ ગભગ્રપદ અથવા ઈંદ્રપદ હતું. ‘બૃહત્કલ્પસૂત્ર’ માં દશાર્ણકૂટનું વર્ણન છે. ચારે તરફ આવેલાં ગામોથી આ પર્વત ઘેરાયેલો હતો. લગવાન મહાવીરે દશાર્ણભદ્ર રાજાને આ સ્થળે દીક્ષા આપી હતી. આર્થ મહાગિરિએ આ સ્થળે તપશ્ચર્યા કરી હતી. આજે આ તીર્થભૂમિ લોકોને અજ્ઞાત છે.

★

૧૭૬. મગસી

(કોડા નંબર : ૩૨૦૦)

મગસી સ્ટેશનથી ૦૧ કીલોમીટર દૂર મગસી નામે ગામ છે. આ તીર્થ કેટલું પ્રાચીન છે એ સંબંધે જાણવાને કોઈ સાધન નથી પરંતુ કહે છે કે આજે જે સ્થળે મંદિર છે તે સ્થાનેથી મળી આવેલા એક પ્રાચીન લોંબરામાંથી શ્રીપાર્શ્વનાથ લગવાનની પ્રતિમા નીકળી આવી હતી, તે મૂળ સ્થાને આજે આરસનો ચોતરો બનેલો છે અને એ જગા ઉપર વિશાળ મંદિર બંધાવવામાં આવ્યું છે. આ મંદિર કોણે બંધાવ્યું એ સંબંધી ‘વીરવંશાવલી’ કાર કહે છે—“સોની સંગ્રામે સં. ૧૪૭૨ માં મગસી પાર્શ્વનાથનો ગિંબપ્રાસાદ સ્થાપ્યો.” આ સંગ્રામ સોની વદિયાર દેશના લોલાડા ગામના રહેવાસી હતા. તે માંડવગઢ ગયા અને વેપારથી સંપત્તિ ને કીર્તિ મેળવ્યાં. તેમની કુશળતા જોઈ ગયાસુદીન બાદશાહે તેમને મંત્રી તરીકે નીમ્યા હતા. તેમણે અનેક ધાર્મિક કાર્યોમાં પોતાની સંપત્તિનો છૂટે હાથે ઉપયોગ કર્યો હતો, જેના પરિણામે કેટલાક ગ્રંથલંડારો અને ૧ મગસીમાં પાર્શ્વનાથ, ૨ માંડવગઢમાં શ્રીસુપાર્શ્વનાથ, ૩ મદસોર, ૪ બ્રહ્મમંડલ, ૫ સામલિયા, ૬ ધાર, ૭ નગર, ૮ ખેડા, ૯ ચંદ્રાઉલી વગેરેમાં મળીને કુલ ૧૭ જિનમંદિરો બંધાવ્યાં હતાં.

સં. ૧૭૭૮ ના પોષ વદિ ૧૩ ના દિવસે નરસિંહદાસે આ તીર્થની યાત્રા કરી ‘મગસીમંડન-પાર્શ્વનાથસ્તવન’ની રચના કરી છે. તેમાં આ મંદિર શ્વેતાંબર શ્રાવકે બંધાવ્યાની હકીકત આપી છે.^૬

૫. યેરા ય ગોદમાહિલ પુષ્ટમબદ્ધ પસ્વિતિ ॥—“આવશ્યકનિર્ણય” ગાથા. ૨૩૭.

૬. જુઓ : “જૈન સત્ય પ્રકાશ” વર્ષ : ૫, અંક : ૨.

હાટળબરમાં મૂળનાયક શ્રીપાર્શ્વનાથ લગવાનનું શિખરબંધી મંદિર છે. મૂળનાયક શ્રીપાર્શ્વનાથ લગવાનની એક બાબુએ ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથ અને બીજી બાબુએ શ્રીનેમનાથ લગવાનની સ્થાપના મૂર્તિ છે. મૂળ મંદિરમાં બે પ્રાચીન પ્રતિમાઓ દશમા સૈકાની છે ને બીજી મૂર્તિઓ ઉપર સં. ૧૫૪૨ ના લેખો વિદ્યમાન છે. મૂળ મંદિરની આરે બાબુએ મળીને કુલ ૪૨ દેવકુલિકાઓ છે. મંદિરની આગળ એક ચૌસુખ દેવળ છે, તેની આગળ રાયણુવૃક્ષ છે. દેરીમાં પાર્શ્વનાથ લગવાનનાં પગલાં છે.

મંદિરની પાછળ આવેલા બગીચામાં પાંચ દેરીઓ છે, જેમાં શ્રીપાર્શ્વનાથ લગવાન, શ્રીઅલયદેવસૂરિ અને દાદાજી વગેરેનાં પગલાં પથરાવેલાં છે. અહીં ૫૦ જૈનોની વસ્તી અને ૨ ધર્મશાળાઓ છે.

૧૭૭. તાલનપુર

(કોડા નંબર : ૩૨૨૫-૩૨૨૬)

દાહોડ સ્ટેશનથી ૭૩ માઈલ અને કુકસીથી ૨૧ માઈલ દૂર તાલનપુર નામે પ્રાચીન તીર્થસ્થળ છે. એનું પ્રાચીન નામ તુંગિયાપત્તન અથવા તારણપુર. સોળમી શતાબ્દીના આરંભમાં અહીં સારી આબાદી હતી એથી જ શ્રીપરમદેવાર્ચનું ચતુર્માસ અહીં થયું હતું અને તેમણે આ સ્થળે ‘શ્રીમહાવીર જિનશ્રાદ્ધકુલક’ નામનો ગ્રંથ લખ્યો હતો, તેની પુષ્પિકામાં આ પ્રકારે ઉલ્લેખ કરેલો છે:—

“ સં. ૧૫૨૮ વર્ષે આશ્વિનસિતે ૫ તિથી તુંગિયાપત્તને લિખિતમિદં શ્રીમહાવીરજિનશ્રાદ્ધકુલકં પરમદેવાર્ચેણ સ્વપરપઠનાર્થમ્ ॥ ”

૧. સં. ૧૬૧૬ માં અહીંના એક ખેતરના ભોંયરામાંથી ૨૫ જિનપ્રતિમાઓ નીકળી હતી. કુકસી જૈનસંઘે સં. ૧૬૫૦ માં શિખરબંધી મંદિર બંધાવ્યું, જેમાં એ મૂર્તિઓ પથરાવવામાં આવી. આ પ્રતિમાઓ ઉપર લેખ નથી પરંતુ એની રચનાપદ્ધતિ ઉપરથી આ પ્રતિમાઓ વિક્રમની છઠ્ઠી-સાતમી શતાબ્દીની માલમ પડે છે. મૂળનાયક શ્રીગોડી પાર્શ્વનાથ લગવાન ઉપર આ પ્રકારે લેખ છે:—

“ સ્વસ્તિ શ્રીપાર્શ્વજિનપ્રસાદાત્ સંવત્ ૧૦૨૨ વર્ષે માસે ફાલ્ગુને સુદિપક્ષે ૫ ગુરુવારે શ્રીમાન્ શ્રેષ્ઠિસુરાજરાજ્યે પ્રતિષ્ઠિતં શ્રીવપ્પ-મદ્દિમ્મરિમિઃ તુંગોયાપત્તને ॥ ”

૨. બીજી મંદિર શ્રીઆદિનાથ લગવાનનું શિખરબંધી છે. સં. ૧૬૦૩ માં એનો જીર્ણોદ્ધાર થયો છે. મૂળનાયકની જમણી તરફથી ચોથી પ્રતિમાના આસન ઉપર સં. ૬૧૨ નો લેખ આ પ્રકારે વાંચવામાં આવ્યો છે:—

“ સંવત્ ૬૧૨ વર્ષે શુભચૈત્રમાસે શુક્લે ચ પંચમ્યાં તિથી ભૌમવાસરે શ્રીમંદપદુર્ગે મવ્યમાગે તારાપુરસ્થિતપાર્શ્વનાથપ્રાસાદે, ગગનચુંવી- (ત્રિ)શિખરે શ્રીચંદ્રપ્રમવિવસ્ય પ્રતિષ્ઠા કાર્યા પ્રતિષ્ઠાકર્તા ચ ધનકુવેર શાં ચંદ્ર સદસ્ય માર્યા જમુનાપુત્રશ્રેયોર્થ પ્રાં જગચ્ચંદ્રસૂરિમિઃ ॥ ”

આ શિલાલેખથી આ મૂર્તિ માંડવગઢની પાસેના તારાપુરની હોવાનું જણાય છે, જે તત્કાલીન જૈનોની સ્થિતિ ઉપર પ્રકાશ પાડે છે. અહીં કાર્તિકી ૧૫ અને ચૈત્રી ૧૫ ના રોજ મેળા ભરાય છે.

આ ગામની આરે બાબુના ભૂમિપ્રદેશ ઉપર લગલગ બપ્પે માઈલ સુધી જિનાલયો અને મકાનોના સુંદર નકસી-દાર પથ્થરો નીકળી આવે છે, જેનાથી આ સ્થળની પૂર્વકાલીન આબાદીનું અનુમાન કરી શકાય છે. અહીંની ગોખડા વાવડી અને તળાવનો ઘાટ એની પ્રાચીન સમૃદ્ધિનું લાન કરાવી રહ્યો છે.

અહીં જૈનોનું એકે ઘર નથી, પણ ૨૧ માઈલ દૂર આવેલા કુકસીમાં ૩૫૦ જૈનોની વસ્તી છે. ૪ ઉપાશ્રયો અને ૨ ધર્મશાળા છે, એમાં ૬ જિનાલયો છે. તેમાંનું શ્રીશાંતિનાથ લગવાનનું શિખરબંધી મંદિર સં. ૧૩૧૭ માં બંધાવેલું મનાય છે.

૧૭૮. ખાચરોદ

(કોડા નંબર : ૩૨૫૨-૩૨૬૦)

ખાચરોદ કરભાનું મુખ્ય શહેર ખાચરોદ છે. આ શહેરના બે વિભાગો છે. એક જૂનું શહેર અને બીજું નવું શહેર. બંને વિભાગો એક બીજા સાથે મળી ગયેલા છે.

સં. ૧૩૩૯ના પોપ વદિ ૧૨ ને મંગળવારે ખચરોદ ગામમાં 'સંઘાચારભાષ્ય' નામક ગ્રંથની પ્રતિ લખવામાં આવ્યાની એક પ્રશસ્તિપુષ્પિકા મળે છે.^૧ આ પુષ્પિકામાં ઉલ્લેખેલ ખચરોદ ગામ એ જ ખાચરોદ હોવાનો સંભવ છે. બે એમ હોય તો આ ગામ ૧૪મા સૈકા પહેલાંનું માની શકાય.

અહીં શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજકોનાં લગભગ ૧૮૫ ઘરો છે. ૪ ઉપાશ્રય, ૩પૌષધશાળાઓ અને ૯ જિનમંદિરો વિદ્યમાન છે.

૧. શ્રીતલામાતાના વાસમાં શ્રીમુવિધિનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી પ્રાચીન મંદિર છે, જેનો સં. ૧૯૪૦માં શ્રીવિજય-રાજેન્દ્રસૂરિના ઉપદેશથી જીર્ણોદ્ધાર થયેલો છે. મૂળભારામાં મૂળનાયકની શ્વેતવર્ણી પ્રતિમા ૨૫ હાથ ઊંચી છે અને તેની આજુબાજુએ શ્રીઆદિનાથ અને શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની પ્રતિમાઓ બિરાજમાન છે.
૨. કબડિયાના વાસમાં યતિ રામાજીનું ઘર-ઢેરાસર છે, જેનો સં. ૧૯૫૧માં શ્રાવિકા કસ્તુરબાઈએ જીર્ણોદ્ધાર કરાવી સં. ૧૯૫૫માં પુનઃ પ્રતિષ્ઠા કરાવી છે, એ સમયે મૂળનાયક શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની ૧૫ હાથ ઊંચી પ્રતિમા બિરાજમાન કરેલી છે, તેની બંને તરફ શ્રીપાર્શ્વનાથની મૂર્તિઓ ૧૫-૧૫ હાથ પ્રમાણની પ્રતિષ્ઠિત છે.
૩. મન્નાજીના વાસમાં યતિ મોતીચંદજીએ બંધાવેલું શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર છે, મૂળનાયકની પ્રતિમા ૨ ફીટ ઊંચી છે. તેની બંને તરફની મૂર્તિઓ ૧-૧ ફૂટની ઊંચી છે.
૪. ચૌહાણોના વાસમાં યતિ રોડજીએ બંધાવેલું ઘર ઢેરાસર હતું, જેનો સં. ૧૯૫૧માં જીર્ણોદ્ધાર કરાવતાં શિખર-બંધી બાંધવામાં આવ્યું છે. તેમાં મૂળનાયક શ્રીગોડીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની ૨૨ ઇંચની સુંદર પ્રતિમા વિરાજમાન છે અને તેની બંને તરફ શ્રીમુપાર્શ્વનાથ અને શ્રીચંદ્રપ્રભ જિનેશ્વરની ૧૪-૧૪ ઇંચની પ્રતિમાઓ પધરાવેલી છે.
૫. લોખંડાવાસમાં યતિ ભેરજીએ બંધાવેલા જિનાલયનો સં. ૧૯૬૬માં જીર્ણોદ્ધાર કરવામાં આવ્યો. ત્યારે તેને શિખરબંધી બાંધવામાં આવ્યું છે. તેમાં મૂળનાયક શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની ૨ ફીટ ઊંચી પ્રતિમા બિરાજમાન છે ત્યારે તેની બંને તરફ શ્રીચંદ્રપ્રભ અને શ્રીપાર્શ્વનાથની ૧-૧ ફૂટ ઊંચી પ્રતિમાઓ પધરાવેલી છે.
૬. બાડીપુરામાં યતિ રામચંદ્રજીએ બંધાવેલું શિખરબંધી મંદિર છે. તેમાં મૂળનાયક શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનની ૨૫ ફીટ ઊંચી પ્રતિમા છે. તેની આસપાસ શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની પ્રતિમાઓ ૧૫-૧૫ ફૂટ ઊંચી શ્વેતવર્ણી છે.
૭. જાવરના નાકા પર યતિ શ્રીરૂપચંદજીએ બંધાવેલા ઘર ઢેરાસરનો સં. ૧૯૬૨માં જીર્ણોદ્ધાર કરાવતાં તેને શિખર-બંધી બાંધવામાં આવ્યું છે. આ મંદિરની સં. ૧૯૭૪માં ફરીથી પ્રતિષ્ઠા કરેલી છે. તેમાં મૂળનાયક શ્રીઋષભદેવ ભગવાનની ૩ ફીટ ઊંચી શ્યામવર્ણી પ્રતિમા બિરાજમાન છે. તેની એક તરફ શ્રીસંભવનાથની પાષાણમયી શ્વેત પ્રતિમા છે અને બીજી તરફ શ્રીનેમિનાથ ભગવાનની ધાતુપ્રતિમા ૧૫ ફૂટ ઊંચી છે. મંડપમાં એક તરફ શ્રીપાર્શ્વ-નાથની ૩૫ ફીટ ઊંચી પ્રતિમા છે અને બીજી તરફ ૩૫ ફીટની એક પ્રતિમા પધરાવેલી છે.
૮. જૂના શહેરમાં ભટેવરા જૈનોનું શ્રીઋષભદેવ ભગવાનનું ઘર ઢેરાસર પ્રાચીન છે. મૂળનાયકની ૧૫ હાથ ઊંચી સુંદર પ્રતિમા બદામી વર્ણની છે, તેના આસન ઉપર આ પ્રકારે લેખ છે:—

“સંવત્ ૧૫૪૩ વર્ષે માસોત્તમમાસે અગ્રહન સુદિ ૩ સોમવાસે શ્રીઆદિનાથર્થિવં કારાપિતં પ્રતિષ્ઠિતં ચ મેરુવિજયેન સ્વાચરોદ-પત્તને શુભં મંવતુ ॥”

૬. ઉપર્યુક્ત મંદિરની પાસે જ માલવી જૈનોનું ઘર દેરાસર છે. ત્યારે આ જૂના શહેરમાં જૈનોની ખૂબ વસ્તી હતી ત્યારે સોથી પહેલું આ મંદિર બાંધવામાં આવેલું. આમાં મૂળનાયક શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની શ્વેતવર્ણી પ્રતિમા બિરાજમાન છે. મૂળનાયક ઉપર આ પ્રકારે લેખ છે:—

“સંવત્ ૧૫૪૪ વર્ષે વૈશાખ સુદિ ૩ મંગલવાસરે મહારાજ શ્રીજિનપ્રભસૂરિપ્રતિષ્ઠિતં શ્રીસ્વાચરોદવાસ્તવ્યમાલત્રીસંવેન શ્રીપાર્શ્વનાથ-વિંચં સ્થાપિતં ॥”

બીજામાં રાજવિલાસની પાસે શ્રીવિજયરાજેન્દ્રસૂરિનું સમાધિમંદિર છે. અહીંનાં મંદિરોનો જીર્ણોદ્ધાર શ્રીવિજય-રાજેન્દ્રસૂરિના ઉપદેશને આભારી છે.

૧૭૯. ઉજ્જૈન

(કોશ નંબર : ૩૨૯૪-૩૨૯૩)

ભારતની સાત પુરાણી નગરીઓમાં ઉજ્જૈની એક મુખ્ય નગરી છે અને ક્ષિપ્રા નદીને કાંઠે વસેલી છે. એનું પ્રાચીન નામ અવંતિકા. પુષ્પકરંડિની અને વિશાળા એવાં પણ એનાં પુરાતન નામો મળે છે.

માલવાની પ્રાચીન રાજધાનીનું આ નગર દક્ષિણપથના મુખ્ય નગર તરીકે પંકાતું હતું. અહીંના બોધિકો જેમનો ઉલ્લેખ ‘મહાભારત’ અને જૈન ગ્રંથો કરે છે, તેઓ ઉજ્જૈનીના નિવાસીઓને ભગાડી લઈ જતા હતા. ચીની યાત્રી હુએનસાંગ જ્યારે માલવામાં આવ્યો ત્યારે માલવા વિદ્યાનું કેન્દ્ર હતું. ઇ. સ. ની સાતમી-આઠમી શતાબ્દી સુધી માલવા અવંતિના નામે ઓળખાતો હતો. અવંતિને બદલે ઉજ્જૈન નામ કોણે પાડ્યું એ સંબંધે શ્રીદયાશંકર દ્વંએ પોતાના “ભારતકે તીર્થ”માં આ પ્રમાણે જણાવે છે:—

“અવંતિકામાં રાજા સુધન્વા રાજ્ય કરતો હતો, તે જૈન ધર્માવલંબી હતો. તેના સમયમાં અવંતિકા એક વિશાળ નગરી હતી. તેણે આનું પ્રાચીન નામ પરિવર્તન કરીને ઉજ્જૈન નામ રાખ્યું, ત્યારથી આ નગર ઉજ્જૈન નામે વિખ્યાત થયું, રાજા સુધન્વાના સમયમાં આ નગર જૈનોનું એક પ્રધાન કેન્દ્ર બની ગયું હતું.”

ઉજ્જૈન શબ્દમાંથી જેવો જૈનત્વનો ગૂંજતો ધ્વનિ સંભળાય છે તેવો અવંતિ શબ્દમાંથી પણ ક્લિત થાય છે. એ વિશે જણાવીએ તે પહેલાં એના પ્રાચીન ઇતિહાસ ઉપર દૃષ્ટિપાત કરીએ તોયે જૈનધર્મના કેન્દ્ર તરીકેની પરંપરાની સાબિતી મળી આવે.

ભગવાન મહાવીરના સમયે ચંદ્રપ્રલોત અહીંનો રાજા હતો, તે જૈનધર્મી હતો. તેણે રાજા ઉદાયન પાસેની જીવંત-સ્વામીની મૂર્તિને લઈ આવવા માટે તેને સ્થાને બીજી મૂર્તિ મૂકવા એક નવી ચંદનનિર્મિત મૂર્તિ બનાવી હતી. તે મૂર્તિ પાછળથી ઉજ્જૈનમાં જ હતી, જેની યાત્રા માટે લોકો આવતા હતા. કંઈક સમય પછી અથોકનો પુત્ર કુણ્ણલ અહીંનો સુબેદાર હતો. કુણ્ણલ પછી તેનો પુત્ર સંપ્રતિ અહીંનો શાસક થયો, એના સમયમાં આર્ય સુહસ્તિસૂરિ જીવંતસ્વામી પ્રતિમાનાં દર્શન કરવા અહીં આવ્યા હતા. તેમણે સંપ્રતિને જૈનધર્મી બનાવ્યો. સંપ્રતિએ જૈનધર્મના વિકાસમાં ભારે ફાળો આપ્યો છે એની ઇતિહાસ શાખ પૂરે છે.^૧

આચાર્ય ચંડુક, આ. ભદ્રશુભ, આર્ય રક્ષિતસૂરિ, આર્ય આષાઠ આદિ આચાર્યોએ અહીં વિહાર કરી જૈનધર્મના ઉપદેશની ધારા વહેતી રાખી હતી. એ પછી વિક્રમ સંવત્ની શરૂઆત પહેલાં આર્ય કાલકસૂરિએ ગર્દભિલ્લને સિંહાસનથી ઉતારીને તેના સ્થાને શકસ્તાનના શાહીઓને સ્થાપ્યા હતા. એ પછી વિક્રમાદિત્યે અહીંનું રાજ્ય સ્થાપ્યું. વિક્રમસંવ-

૧. અજિણ્ણવાગમનં દદ્ધું સરણં ચ પુચ્છગાકરણા । પાવયગમ્મિ ચ મત્તી, તો જાતો સંપત્તીરણો ॥—બૃહત્કલ્પભાષ્ય-ગાથા : ૩૨૭૭—
તેની ટીકામાં ક્ષેમકર્તિ (વિ. સં. ૧૩૩૨) જણાવે છે કે—જીવન્તસ્વામિપ્રતિમાવન્દનાર્થમુજ્જયિન્યમાર્યસુહસ્તિન ભાગમનમ્ ॥ બૃહત્કલ્પશ્રુત, ભાષ્ય, ભા. ૩, પૃ. ૯૧૭-૧૮.

ત્સરની પ્રવૃત્તિ શ્રીકાલકાચાર્યની સુકૃપાનું જ ફળ હતું. શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકર વિક્રમાદિત્યનું બિરુદ મેળવનાર રાજવીની સભાના એક વિદ્વદ્વરત્ન હતા.

આ નગરીની પ્રસિદ્ધિ આવી અનેક ઘટનાઓને આભારી છે પરંતુ વિશેષ ઉલ્લેખનીય ઘટના, જેના કારણે આ નગરી જૈન તીર્થ રૂપે ગવાઈ છે તે અવંતિસુક્રમાલનું સ્મારક છે. આર્ચ સુહસ્તિસૂરિએ અહીંના અવંતિપાર્શ્વનાથ તીર્થની સ્થાપના કરી, જે વિશે જૈન ગ્રંથોમાં આ પ્રમાણે હકીકત મળે છે :

આર્ચ સુહસ્તિસૂરિ ઉત્તરજૈન આઠ્યા ત્યારે ભદ્રા શેઠાણીના પુત્ર અવંતિસુક્રમાલે નલિનીશુદ્ધ વિમાનનું વર્ણન સાંભળ્યું ને તેને જાતિસ્મરણ જ્ઞાન થઈ આવ્યું. સૂરિજી પાસે પ્રતિબોધ પામી તેમણે દીક્ષા લીધી પરંતુ સાધુસામાચારીને ચિરકાળ પાળવાને અશક્તિમાન હોવાથી તેમણે શુરુ પાસેથી અનશન કરવાની આજ્ઞા મેળવી. તેમણે જંગલમાં ‘કંથારિકા કુડુંગ’ પાસે અનશન લઈ તપશ્ચર્યા આદરી. કાચોત્સર્ગસ્થ આ ધ્યાની મુનિના શરીરને શિયાળિયાં ધીમે ધીમે ફેલી ખાઈ ગયાં.

આ કરુણ ઘટનાથી વૈરાગ્ય પામી ભદ્રા માતા અને અવંતિસુક્રમાલની બત્રીશ રાણીઓ પૈકીની એક સગર્ભા હતી, તેને છોડીને બધાંએ દીક્ષા લીધી. સગર્ભા રાણીએ મહાકાલ નામના પુત્રને જન્મ આપ્યો. તેણે શ્રીઆર્ચ સુહસ્તિસૂરિના ઉપદેશથી વીરનિર્વાણ સંવત્ ૨૫૦ લગલગમાં ક્ષિપ્રાના કાંઠે પિતાના સ્મારકરૂપે શ્રીઅવંતિપાર્શ્વનાથનું ગગનચુંબી વિશાળ મંદિર બંધાવ્યું, જે ‘મહાકાલ મંદિર’ના બીજા નામથી પણ ઓળખાતું હતું. આ જૈન મંદિર પુણ્યમિત્રના સમયમાં મહાદેવના મંદિરમાં પરિવર્તન પામ્યું. શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકરે એ મંદિરમાંથી શ્રીપાર્શ્વનાથની પ્રતિમા પ્રગટ કરી અને તેમના ઉપદેશથી એ મંદિરનો છર્ણોદ્ધાર થયો.

આ ઘટનાનો પ્રાચીન એવા શ્વેતાંબર આગમોથી લઈને ચૂર્ણિઓ, ટીકાઓ, પ્રણયો અને કથાઓમાં થોડા ફેરફાર સાથે એકસરખો ઉલ્લેખ મળે છે. એ પ્રાચીન ગ્રંથો અને અદ્યતન સ્થિતિના અવલોકન સ્વરૂપ તુલનાત્મક દષ્ટિએ ડૉ. શાર્લોટે કાઉલે “વિક્રમ સ્મૃતિ ગ્રંથ”માં ‘જૈન સાહિત્ય ઔર મહાકાલ મંદિર’ શીર્ષક લેખમાં જે પ્રમાણે આપી દેલિતાર્થ ઘટાવે છે એનો સાર અહીં આપવો ઉપયુક્ત ગણાયો.

પ્રાચીન એવા ‘સંથારયપદ્ધિણુય’ નામના જૈન ગ્રંથમાં એ ઘટનાનો ઉલ્લેખ આ પ્રકારે છે :—

“ઉજ્જેનીનયરીણ, અવંતિનામેળ વિસ્તુઓ આસી । પાઓવગમનિવન્નો, સુસાળમજ્ઞમ્મિ ઇગંતો ॥

તિન્નિ રયળીણ સ્વહ્ઓ, મજ્જંકી રુદિયા વિકહંદંતી । સોવિ તહ સ્વજમાળો, પહિવનો ઉત્તમં સદ્ધં ॥”

—ઉત્તરજૈની નગરીમાં અવંતિ નામે વિખ્યાત પુરુષ હતો. તેણે સ્મશાનમાં એકાંત સ્થળે સમાધિમરણ અંગીકાર કર્યું. રુદ્ર શિયાળણીએ અવંતિને ત્રણ રાત સુધી ચૂંથી નાખીને ખાધો. આ પ્રમાણે ભક્ષિત હોવા છતાં તેણે ઉત્તમાર્થ પ્રાપ્ત કર્યો.

આ હકીકતના અનુસંધાનમાં ‘મરણસમાહિપદ્ધિણુય’ માં ઉલ્લેખ છે કે—

“મરણમ્મિ જસ્સ મુક્કં, સુકુસુમગન્ધોદયં ચ દેવેહિં । અજ્ઞવિ ગંધવર્હ સા, તં ચ કુડંગીસરદ્ધાણં ॥”

—તેમના મરણ સમયે દેવતાઓએ ઉત્તમ ફૂલ અને સુગંધિત પાણી વરસાવ્યું. આજે પણ તે ગંધવતી નદી અને કુડંગીસરનું સ્થાન વિદ્યમાન છે.

ઉપર્યુક્ત ગંધવતી અને આ નામનો ઘાટ ક્ષિપ્રાના પ્રવાહની પૂર્વ દિશામાં અવંતી પાર્શ્વનાથના જૈન મંદિર પાસે આજે વિદ્યમાન છે. આ ગ્રંથની ‘ચૂર્ણિ’ માં જણાવ્યું છે કે—

“તીસે પુત્તો તત્થ દેવકુલં કરોત્તિ, તં ઇયાણિ મહાકાલં જાતં । લોકેણ પરિગહિતં ॥”

—તેના પુત્રે ત્યાં દેવમંદિર બંધાવ્યું તે હવે મહાકાલ બની ગયું. અન્યધર્મીઓએ તે ગ્રહણ કર્યું.

આ મહાકાલે બંધાવેલા જિનમંદિરને શૈલોએ ગ્રહણ કર્યું ત્યારે વિક્રમાદિત્યના સમકાલીન સિદ્ધસેન દિવાકરે

ત્યાં સ્થાપેલા શિવલિંગમાંથી એ રાજાની સમક્ષ શ્રીપાર્શ્વનાથની પ્રતિમા પ્રગટ કરી અને એ જૈન તીર્થનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો.^૨ શ્રીજિનપ્રભસૂરિએ ‘વિવિધતીર્થકલ્પ’ માં રાજાએ આ મંદિરને કેટલાંક ગામો આપ્યાં ને તેનું શાસનપત્ર લખી આપ્યાની હકીકત આ રીતે આપી છે :—

“તતશ્ચ ગોહદમણ્ડલે ચ સાંવદ્રાપ્રમૃતિપ્રામાણામેકોનવિંશતિ, ચિત્રકૂટમણ્ડલે વસાદપ્રમૃતિપ્રામાણાં ચતુરશીતિ, તથા ઘુંટારસી-પ્રમૃતિપ્રામાણાં ચતુર્વિંશતિ, મોહલવાસકમણ્ડલે ર્દસરોડાપ્રમૃતિપ્રામાણાં પટ્પચ્છાશતં શ્રીકુહુંગેશ્વર-ઋષભદેવાય શાસનેન સ્વનિઃશ્રેયસાર્થમદાત્ । તતઃ શાસનપટ્ટિકાં ‘શ્રીમદુજ્જયિન્યાં. સંવત્ ૧ ચૈત્ર સુદી ૧, ગુરો, માટદેશોયમહાક્ષપટલિકપરમાર્હતશ્વેતામ્બરોપાસકત્રાહણગૌતમમુત-કાત્યાયનેન રાજાડલેસ્વયત્ ॥”

—એ પછી રાજાએ પોતાના કલ્યાણ માટે કુહુંગેશ્વર ઋષભદેવને શાસનદ્વારા ગોહદમંડલમાં સાંબદા આદિ ૯૧ ગામો, ચિત્રકૂટમંડલમાં વસાડ આદિ ૮૪ ગામો, ઘુંટારસી આદિ ૨૪ ગામો અને મોહલવાસકમંડલમાં ઈસરોડા આદિ ૫૬ ગામો સમર્પણ કર્યાં. પછી રાજાએ શાસનપટ્ટિકા, ઉજ્જૈનમાં ચૈત્ર શુકલા પ્રદિપદા સંવત્ ૧ શુક્રવારના દિવસે ભાટદેશનિવાસી મહાક્ષપટલિક પરમશ્રાવક, શ્વેતાંબર મતના અનુયાયી પ્રાહ્મણ ગૌતમપુત્ર કાત્યાયન દ્વારા લખાવી.

આ ઉપરથી નક્કી થાય છે કે પહેલી સદીમાં આ એક શ્વેતાંબર જૈનોનું મુખ્ય તીર્થધામ હતું.

પુરાણોમાં જણાવેલ ‘કુહુંગેશ્વર મહાદેવ’નું મંદિર આજે પણ ગંધવતી ઘાટના સિંહપુરી નામે પ્રસિદ્ધ સ્થળમાં છે. તે શિખરયુક્ત નાનું એક ચોરડાનું મંદિર છે. તેમાં દરવાજાથી લઈને સામેની ભીંત સુધી એક પંક્તિમાં ત્રણ લિંગ સ્થાપન કરેલાં છે. ડાબી દીવાલની ઉપર ખૂણામાં એક સાડા પાંચ ફીટ ઊંચો અને દોઢ ફૂટ પહોળો શિલાપટ્ટ ચોડેલો છે, જેના પર ઉત્કૃષ્ટ નાની નાની મૂર્તિઓ ચોરાસીની સંખ્યામાં નથી અને એ મહાદેવની પણ નથી. ઉપરથી નીચે સુધી ગણતાં એ મૂર્તિઓની ૨૦-૨૧ પંક્તિઓ છે. શિલાપટ્ટનો નીચેનો કિનારો જીર્ણ થઈ ગયો છે. સૌથી નીચેની પંક્તિ અથવા લેખ વગેરે વિદ્યમાન હોવો જોઈએ. ઉપરની ૯ અને નીચેથી ઉપરની ૯ પંક્તિઓમાં ૯-૯ નાની મૂર્તિઓ વિરાજમાન છે, મધ્યની બે પંક્તિઓમાં માત્ર ૩-૪ મૂર્તિઓ છે, જેનાથી ઘેરાયેલી એક મોટી મૂર્તિ શિલાપટ્ટના કેંદ્રસ્થળમાં વિરાજે છે. આ મૂર્તિના માથે એક પાંચ-સાત ફળાવાળા સર્પની આકૃતિઓ જોવાય છે. આ રીતે મૂર્તિઓની સંખ્યા ૧૭૫ અથવા ૨૧ પંક્તિઓ હોય તો ૧૮૪ ગણાય. બધી પદ્ધતિનાસીન અને શિલ્પશાસ્ત્રના નિયમ મુજબ સિદ્ધ અથવા તીર્થંકરની મૂર્તિઓ છે. મધ્યમાં રહેલી મોટી મૂર્તિ તીર્થંકર શ્રીસુપાર્શ્વ અથવા શ્રીપાર્શ્વનાથની જણાય છે.

આવા શિલાપટ્ટો જૈન મંદિરોમાં આજે પણ મળી આવે છે. આ શિલાપટ્ટને અવંતિસુકુમાલ મુનિના સમાધિસ્તૂપનો અવશેષ માનવામાં ખોલ હરકત નથી.

વસ્તુતઃ ઈસ્વી. પૂર્વે કોઈ સમયમાં ગંધવતીની પાસે વર્તમાન સિંહપુરીમાં અવંતિસુકુમાલ મુનિનું સ્મારક મંદિર વિદ્યમાન હતું, જેમાં અવંતિસુકુમાલ મુનિનો સ્તૂપ અને તેમાં શ્રીપાર્શ્વનાથની એક પ્રતિમા સ્થાપન કરી હતી. આસપાસ સ્મશાન ભૂમિ અને જંગલ હોવાથી જૈનોએ મૂર્તિની પૂજાસેવાની ઉપેક્ષા કરી. સ્તૂપ ખડિત થયો અને મંદિર ઉજ્જડ પડી રહ્યું. તેમાં હિંદુઓએ સ્મશાનના અધિષ્ઠાતાના ઉપલક્ષમાં એક લિંગ સ્થાપન કર્યું. તીર્થંકર પ્રતિમા હુમ થઈ ગઈ, મંદિર હિંદુમંદિર બન્યું. સ્થાનના આધારે તે કુડંગીસર અથવા કુડંગેશ્વર અથવા જંગલના ઇશ્વર એ નામે પ્રચલિત થયું. આ કુડંગેશ્વર મહાદેવના મંદિરમાં કોઈ એક ઉદાર વિચારવાળા વિક્રમાદિત્યની ઉપાધિ ધારણ કરનાર વિક્રમ કે શુભ સંપ્રાપ્તના સમયમાં અને તેમની ઉપસ્થિતિમાં શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકરનું આગમન અને પ્રાચીન પાર્શ્વનાથની પ્રતિમાનો પ્રાદુર્ભાવ—ચમત્કારિક રીતે કે પ્રાકૃતિક રીતે થયો. ઉક્ત પ્રતિમા કુહુંગેશ્વર પાર્શ્વનાથના નામે પુનઃ પ્રતિષ્ઠિત થઈને જૈન તીર્થનું કેંદ્ર બની, જેની ઉપાસના માટે કેટલાંક ગામ આપવામાં આવ્યાં. એ પછી ઉક્ત મંદિર હિંદુઓના હાથમાં આવ્યું ગયું.

શ્રીમાનતુંગસૂરિએ ઉજ્જૈનીના વૃદ્ધ ભોજને ‘લક્ષ્તામરસ્તોત્ર’ની રચના દ્વારા ચમત્કૃત કર્યો હતો. વૃદ્ધ ભોજનો સમય વિક્રમનો સાતમો સૈકો મનાય છે.

વિદ્યત્રિય પરમારવંશી મુંજ અને લોજના સમય (૧૦-૧૧ મી સદી)માં જૈનાચાર્યોએ અહીં સારો પ્રભાવ પાથર્યો હતો. લોજના સમયમાં શોભન મુનિએ પોતાના ભાઈ કવીશ્વર ધનપાલને પરમાર્હત બનાવ્યો હતો, જૈન બન્યા પછી તેમણે ‘તિલકમંજરી’ વગેરે ગ્રંથોની રચના કરી હતી. શ્રીશાંતિસૂરિએ તેનું સંશોધન કર્યું હતું. તેમની જ પ્રાર્થનાથી શાંતિસૂરિએ માલવામાં વિહાર કરી લોજરાજની સભાના ૮૪ વાદીઓને જીતી લઈ લોજરાજે તેમને વાદિ-વેતાલનું બિરુદ આપ્યું હતું અને લોજરાજના તરફથી શરત પ્રમાણે ૮૪ લાખ માલવી રૂપિયા મેળવ્યા હતા. માલવાના ૧ લાખના ગુજરાત દેશના ૧૫ હજાર થતા હોવાથી લોજે તે હિસાબે ૧૨૬૦૦૦૦ ચૂર્ણ દેશના રૂપિયા^૧ શાંતિસૂરિને અર્પણ કર્યા હતા, જેમાંથી ૧૨ લાખ ત્યાંના જૈન દેરાસરો માટે ખર્ચાવ્યા અને બાકીના ૬૦ હજાર થરાદ નગરમાં મોકલાવ્યા અને તે રૂપિયાથી થરાદના આદિનાથના મંદિરમાં મૂળનાયકની ડાબી બાજુમાં દેરી અને રથ કરાવ્યા હતા.

એ સમયમાં સૂરાચાર્યે^૨ પણ લોજરાજની સભામાં વાદીઓને જીત્યા હતા. લોજે બનાવેલા વ્યાકરણમાંથી તેમણે ભૂલો બતાવીને માલવીય પંડિતોની મજાકરી કરી હતી. આથી લોજ તેમના ઉપર ભારે ગુસ્સે થયો હતો અને તેમને સભામાં બોલાવી કઠોર દંડ કરવાનો હતો, પણ તે પહેલાં જ કવિ ધનપાલે તેમને ગુપ્ત રીતે માર્ગ દેખાડી ગુજરાત પહોંચાડી દીધા હતા.

એ પછી પણ જૈનાચાર્યોએ આ પ્રદેશમાં વિહાર ચાલુ રાખ્યો હતો પરંતુ પાછળના કાળમાં ત્યાંથી જૈનોની વસ્તી ઘટવા માંડી. એ પ્રાચીન કાળનું ઉત્તર જૈન હાલના ઉત્તર જૈનથી ૨ માઈલ દૂર હતું. આજે અહીં ૧૨૦૦ જેટલા જૈનોની વસ્તી છે. ૪ ઉપાશ્રય, ૧ ધર્મશાળા અને ૨૦ જેટલાં જૈન મંદિરો છે. તેમાં અવંતિપાર્શ્વનાથના મંદિરમાંની મૂર્તિ પ્રાચીન સમયની છે. તેના કારણે આજે પણ આ સ્થળ તીર્થરૂપે ગણાય છે.

૧૮૦. ભેલસા

(કોડા નંબર : ૩૩૦૬)

ભેલસા સ્ટેશનથી ૧ માઈલ દૂર ભેલસા નામે ગામ લોપાલ રાજ્યમાં સાંચી પાસે આવેલું છે. આ ગામની પ્રાચીનતા અહીંથી મળી આવેલા ઘણા સ્તૂપોના અવશેષોથી સિદ્ધ થાય છે. ડૉ. ભાંડરકર ભેલસા-તામ્રપત્રનો આધાર આપી વિદિશાને હાલના ભેલસા તરીકે ઓળખાવે છે.^૨

જૈન સાહિત્યમાંથી આ હકીકતને સમર્થન કરતી વિગતો મળે છે તેનો સાર એ છે કે, જૈનોના પ્રાચીન આર્ય દ્વેત્રોમાં ઉલ્લેખેલા દશાર્ણ દેશની રાજધાનીનું નગર વિદિશા હતું. મહાકવિ કાલિદાસે ‘મેઘદૂત’માં એનું સમર્થન કર્યું છે, ભરહુતના શિલાલેખોમાંથી પણ વિદિશાનો ઉલ્લેખ મળે છે. આ નગરી વિદિશા-વેત્રવતી (જેતવા) નદીના કાંઠે વસેલી હતી. તેમાં ભગવાન મહાવીરની ગોશીર્ષ અંદનથી બનાવેલી જીવંતસ્વામીની પ્રતિમા હોવાથી વિદિશા જૈન તીર્થરૂપે પ્રસિદ્ધિ પામી હતી. આર્ય મહાગિરિ અને આર્યસુહસ્તિસૂરિ આ પ્રતિમાના દર્શન નિમિત્તે અહીં પધાર્યા હતા.

આ વિદિશાની પાસે જ ભગવાન મહાવીરના સમકાલીન ઉત્તર જૈનોના ચંડપ્રધોતે લાયલસ્વામી નામના વણિકના નામ ઉપરથી ભાઈલસ્વામીપુર વસાવ્યું હતું. વિક્રમની ચૌદમી સદીમાં થયેલા શ્રીજિનપ્રભસૂરિએ ‘વિવિધતીર્થકલ્પ’ (પૃ. ૮૬)માં ભગવાન મહાવીરના તીર્થનામોમાં ભાઈલસ્વામીગઢનો ઉલ્લેખ આ પ્રકારે કર્યો છે:—

‘ માંદલસ્વામિગઢે દેવાધિદેવ : । ’

આ રીતે ભગવાન મહાવીરની પ્રતિમા વિદિશામાં અને ભાઈલસ્વામીગઢમાં ઉલ્લેખવાનું કારણ એ સમજાય છે કે, ભાઈલસ્વામીગઢ વિદિશાનો એક ભાગ કે પડુ હોય, અને વિદિશાના ભાઈલસ્વામીગઢમાં એ પ્રતિમા અધિષ્ઠિત દેવમંદિર હોવું જોઈએ.

૧. આ હકીકત એ વખતે માલવા અને ગુજરાતનાં નાણાંના બદલો (exchange) સ્પષ્ટ છે.

૨. Dr. Bhandarkar, Progress Report, western cercle part II, P. 59.

ઉપયુક્ત જીવંતસ્વામીની મૂર્તિ અહીં ક્યાંથી આવી અને તેનો મહિમા કેમ ગવાયો એ વિશે શ્રીજિનદાસ મહત્તર ‘આવશ્યક ચૂર્ણિ’ (વિ. સં. ૭૩૩)માં, શ્રી હરિભદ્રસૂરિ ‘આવશ્યકવૃત્તિ’માં અને શ્રીહિમચંદ્રાચાર્ય ‘ત્રિષષ્ટિ-શ્લોકાકાપુરુષચરિત’ પર્વ : ૧૦, સર્ગ : ૧૧માં જે હકીકત જણાવે છે તેનો સાર આ છે.

વિદ્યુન્માલી નામના દેવે મહાહિમવંત પર્વતમાંથી ગોશીર્ષ ચંદન લાવી ભગવાન મહાવીરની પ્રતિમા ભરાવી હતી. એ પ્રતિમા ભાઈલસ્વામી નામના વણિકના હાથમાં આવી. એ વણિક પાસેથી વીતલયપત્તનના રાજા ઉદાયન અને તેની રાણી પ્રભાવતીએ આ પ્રતિમાને પ્રાપ્ત કરી. પ્રભાવતી આ પ્રતિમાનું સદા પૂજન કરતી હતી. જ્યારે તે દેવલોક પામી ત્યારે તેની કુળ દાસી દેવાનંદાને એ પ્રતિમાની પૂજા વગેરેની સારસંભાળનું કામ સોંપવામાં આવ્યું.

ભાગ્યથોગે સુવર્ણશુટિકાના પ્રયોગથી કુળ દાસી રૂપવતી બની ગઈ અને ઉજ્જૈનીના રાજા ચંડપ્રદ્યોત પર મુગ્ધ બની, તેની સાથે પરણવાની ઈચ્છા દર્શાવતો સંદેશ મોકલ્યો. ચંડપ્રદ્યોતે તે વિદ્યુન્માલીએ બનાવેલી પ્રતિમા સાથે લઈને આવવાની શરત મૂકી. થયેલી ગોઠવણ અનુસાર ચંડપ્રદ્યોત શ્રીખંડ વૃક્ષની તેના જેવી જ એક જીવંતસ્વામી પ્રતિમા બનાવી સાથે લાવ્યો અને તે મૂળ પ્રતિમાને ગદલે મૂકીને દેવાનંદા સાથે નાઠો પણ તરત જ ઉદાયનને તેની ખબર પડતાં તે પ્રદ્યોતની પાછળ પડ્યો. દશપુર પાસે ઉદાયન અને પ્રદ્યોત વચ્ચે યુદ્ધ થયું અને દશ રાજાઓની સહાયથી ઉદાયને પ્રદ્યોતને હરાવ્યો. ઉદાયને એ મૂળ પ્રતિમાને ઉઠાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો પરંતુ દેવતા તરફથી સૂચન મળ્યું કે, વીતલયપત્તનનો પાંશુથી નાશ થવાનો હોવાથી એ પ્રતિમા ઉઠાવી શકાશે નહિ. વર્ષાકાળ નજીક આવતાં તેમણે જે સ્થળે છાવણી નાખી તે સ્થળે માટીનો કિલ્લો બંધાવી નગર વસાવ્યું; જેમાં ઉદાયન સાથે દશ રાજાઓ પણ રોકાયા. એ દશ રાજાઓ ઉપરથી એ નગરનું નામ દશપુર પડ્યું, જે હાલ મંદસોર નામે ઓળખાય છે. પછી તો ઉદાયને પશુપણના સંવત્સરી ક્ષમાપનાના દિવસે જૈન ધર્માવલંબી પ્રદ્યોતને ક્ષમા આપી.

ઉદાયનના ગયા પછી પ્રદ્યોતે એ જીવંતસ્વામી પ્રતિમાના પૂજન-અર્ચન માટે દાનપત્રથી દશપુર ગામ સમર્પણ કર્યું અને પછીથી વિદિશા આવીને તેણે બાર હજાર ગામનું દાનપત્ર પણ લખી આપ્યું. પ્રદ્યોત અને દેવાનંદાએ એ મૂર્તિનું પૂજન કરવા માટે વિદિશાના શ્રીમંત વણિક ભાયલસ્વામીને એ પ્રતિમા આપી અને એ ભાયલસ્વામીના નામ ઉપરથી પ્રદ્યોતે ભાયલસ્વામીપુર વસાવી આપ્યું.^૩

સમ્રાટ સંપ્રતિના સમય સુધી આ પ્રતિમા વિદિશામાં જ હતી. અને તેની રથયાત્રા કાઢવામાં આવતી હતી. વિદિશામાં સંપ્રતિએ મહેલ બંધાવેલો હતો, જ્યાંથી તેણે આર્યસુહસ્તિસૂરિનાં દર્શન કર્યા પછી તેને જાતિસ્મરણ થયું હતું.^૪

‘આવશ્યક નિયુક્તિ’માં ઉલ્લેખ છે કે, આર્ય મહાગિરિ, આર્ય સુહસ્તિસૂરિ અને ગ્રેષ્ઠી વસુભૂતિ પાટલીપુત્રથી વધદિશ-વિદિશા, ઉજ્જૈની અને એલકચ્છમાં રહેલી જીવંતસ્વામી પ્રતિમાના વંદનાર્થે આવ્યા હતા.

આ ઉપરથી જણાય છે કે, વિદિશાની જેમ ઉજ્જૈનીમાં અને એલકચ્છ-દશર્ણપુર-એરછમાં પણ જીવંતસ્વામીની પ્રતિમાઓ હતી.

‘બૃહત્કલ્પચૂર્ણિ’માં^૫ ‘બૃહત્કલ્પસૂત્ર ભાષ્ય’ની ટીકામાં^૬ અને ‘વસુદેવહિંદી’^૭ માં ઉલ્લેખ છે કે ઉજ્જૈનીમાં જીવંત-સ્વામીની મૂર્તિના વંદન નિમિત્તે આર્ય સુહસ્તિસૂરિ અને આર્યા સુવ્રતા નામનાં ગણિની આવ્યાં હતાં.

૩. “પ્રદ્યોતોડપિ વીતમયપ્રતિમાયે વિશુદ્ધધીઃ । શાસનેન દશપુરં દત્ત્વાડવન્તિપુરીમગત્ ॥૬૦૪॥

અન્યુચ્યુર્વિદિશાં ગત્વા માયલસ્વામિનામકમ્ । દેવકીયં પુરં ચક્રે નાન્યથા ઘરણોદિતમ્ ॥૬૦૫॥

વિશુન્માલીકૃતાર્યે તુ પ્રતિમાયે મહીપતિઃ । પ્રદદો દ્વાદશગ્રામસહસ્રાન્ શાસનેન સઃ ॥૬૦૬॥ ”

૪. “અગ્રગયા આચરિયા વતીદિશં જિયપડિમં વંદિયા ગતા । તત્ત્વ રહાણુજાતે રણ્ણો ઘરં રહોવરિ અંચતિ । સંપતિરણ્ણા ઓલોયળગણ અજ્ઞ-સુદ્ધયી દિદો । જાતીષરણં જાતં ॥ ”— ‘નિશીથચૂર્ણિ’

૫. “હતો ય અજ્ઞસુદ્ધયી ઉજ્જેણિ જિયસામિ વંદઓ ભાગઓ ॥— ‘બૃહત્કલ્પચૂર્ણિ’

૬. “જીવસ્વામિપ્રતિમાવંદનાર્થસુહચિન્યામાર્યસુહસ્તિન ભાગમનમ્ ॥ ” — ‘બૃહત્કલ્પસૂત્ર-ભાષ્યગાથા’-૩૨૭૭ ઉપરની ટીકા, પુસ્તક : ૩, પૃ ૯૧૭-૧૮.

૭. “તતો સા આસાસિયા વીસથા તેણ સત્યેણ સમં ઉજ્જેણિ વચ્ચહ । તેણ ય સત્યેણ સમં બહુસિસ્તણિપરિવારા જિણવયળસારપરમથા સુવ્વયા નામ ગણિણી જીવંતસામિવંદિયા ॥ ”— વસુદેવહિંદી, ભા. ૧, પૃ ૬૧.

આજે આ ત્રણે સ્થાનોમાંથી કયાંઈ જીવંતસ્વામીની મૂર્તિ નથી, જેથી જીવંતસ્વામીની મૂર્તિરચના વિશે ખ્યાલ આવી શકે, પરંતુ હાલમાં જ વડોદરા પાસેના અકોટા ગામથી એક જીવંતસ્વામીના ઉલ્લેખવાળી પ્રતિમા મળી આવી છે, જે ઈ. સ. ના ૫૫૦ માં ભરાઈ હોવાનું અનુમાન કરતાં શ્રીઉમાકાંત શાહે ‘જીવંતસ્વામી’ના ઇતિહાસ અને રચના વિશે ગવેષણા પૂર્વક પ્રકાશ પાડ્યો છે.

આપણી સામે રહેલો જીવંતસ્વામી પ્રતિમાનો આ નમૂનો ઉપર્યુક્ત મૂર્તિની રચના વિશે શાસ્ત્રીય પરંપરાને ખ્યાલ આપે છે કે, જીવંતસ્વામીની મૂર્તિઓ રાજકુમારને યોગ્ય અલંકારોથી સુશોભિત બનાવવામાં આવતી, વિદ્યુન્માલીએ બનાવેલી મૂર્તિ અલંકાર સહિત હોવાનો પુરાવો શ્રીહિમચંદ્રસૂરિ (‘ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત’ પર્વ : ૧૦, પૃ. ૧૪૯) આ પ્રકારે આપે છે:—

“વિદ્યુન્માલ્યપિ તસ્યાજ્ઞામુરરીકૃત્ય સત્વરઃ । ક્ષત્રિયકુંડગ્રામેડસ્માનપશ્યત્ પ્રતિમાસ્થિતાન્ ॥૩૮૯॥

ગત્વા મહાહિમવતિ, છિત્વા ગોશીર્ષચન્દ્રમ્ । અસ્મન્મૂર્તિં તથાદૃષ્ટ્વાં, સાલક્ષારાં ચકાર સઃ ॥૩૯૦॥

શ્રીઉમાકાંત શાહે પોતાની હકીકતની શાસ્ત્રીય પરંપરા સિદ્ધ કરતાં ઉપર્યુક્ત વિદ્યુન્માલીકૃત જીવંતસ્વામીની પ્રતિમા ઈ. સ. પૂર્વે ૫૬૧ ની આસપાસ બની હોવાનું અનુમાન તારવ્યું છે.

આ રીતે પુરાતત્ત્વના પ્રત્યક્ષ પુરાવાનું શાસ્ત્રીય સમર્થન મેળવતી આ પરંપરાને જોતાં ઈ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠા સદ્દશમાં બનેલી જીવંતસ્વામી પ્રતિમાનો ઇતિહાસ જોનાના મૂર્તિપૂજા અને મૂર્તિશાસ્ત્ર રચનામાં અગત્યનો ફાળો નોંધાવે છે, એ આપણે ભૂલવું ન જોઈએ.

આજે અહીં ૧૦૫ જૈન શ્વેતાંજણેની વસ્તી છે. ૧ ઉપાશ્રય અને શ્રીમુનિસુવ્રતસ્વામીનું શિખરબંધી મંદિર વિદ્યમાન છે. આ મંદિર અહીંના શ્રીસંઘે સં. ૧૮૮૬ લગભગમાં બંધાવેલું છે. તેમાં ૪ પાષાણની અને ૫ ધાતુની પ્રતિમાઓ છે.

ઉદયગિરિ :

વિદિશા (ભેલસા)થી ૪ માઈલ દૂર ઉદયગિરિ નામે પહાડી છે. તેમાં ૨૦ ગુફાઓ બનેલી છે. તે પૈકી પહેલી અને છેલ્લી ગુફાઓ તો આજે પણ જૈન ગુફાઓ તરીકે ઓળખાય છે. વીસમી ગુફામાં આર્ય ભદ્રશાખાના મુનિ શંકર-ભદ્રે ગુપ્ત સંવત્ ૧૦૬ માં ભગવાન શ્રીપાર્શ્વનાથની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી, જેનો શિલાલેખ આ પ્રકારે મળી આવે છે:—

“(૧) નમઃ સિદ્ધેશ્વર્યઃ ॥

શ્રીસંયુતાનાં ગુણતોયધીનાં, ગુણાન્વયાનાં નૃપસત્તમાનાં । (૨) રાજ્યે કુલસ્યાધિવિવર્દમાને, પદ્મિયુતૈર્વર્ષરતેથ માસે ॥ સુકાર્તિકે વહુલદિનેથ પંચમે,(૩)ગુહામુલે સ્ફુટવિકટોત્કટામિમાં । જિતદ્વિયો જિનવરપાર્શ્વસંજ્ઞિકાં, જિનાકૃતિં શમદમવાન(૪)ચીકરત્ ॥ ભાચાર્યમદ્રાન્વયમૂષ્ણસ્ય, શિષ્યો હ્રાસાવાર્યકુલોદ્ભવસ્ય । આચાર્યગો(૫)શર્મમુનેસ્સુતોસ્તુ, પદ્માવતાશ્વપતેર્મદસ્ય ॥ પૌરજેયસ્ય રિપુદ્રમાનિનસસંઘિલ(૬)સ્યેત્યભિવિશ્રુતો મુનિ । સ્વસંજ્ઞયા શંકરનામશચ્ચિદ્તો, વિદ્યાનયુક્તં યતિમાર્ગમાસ્થિતઃ ॥ (૭) સ ઉત્તરાણાં સદશો કુરૂણાં, ઉદગદિશાદેશવરે પ્રસૂતઃ । (૮) ક્ષયાય કર્મારિગણસ્ય ધીમાન્, યદત્ર પુણ્યં તદપાસસર્જ્જ ॥”

—ભદ્રાર્યશાખા અને ભદ્રાર્યકુલમાં આર્ય ગોશર્મ થયા; જે પદ્માવત અશ્વસૈન્યના માલિક, મહાસુભટ, યુદ્ધવીર, શંત્રુને હંકશવનાર, ટેકિલા અને જનસમૂહમાં માન્ય હતા. તેમના પુત્ર તેમજ શિષ્ય મુનિ શંકરે આ ગુફામાં ગુપ્ત-સંવત્ ૧૦૬ માં ભગવાન પાર્શ્વનાથની પ્રતિષ્ઠા કરી.

રથાવર્તગિરિ : કુંજરાવર્તગિરિ :

વિદિશા (ભેલસા)ની પાસે રથાવર્ત અને કુંજરાવર્ત નામના બે પર્વતો એક બીજાને નજીક છે. જોનાના તીર્થ તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામેલા રથાવર્તગિરિ ઉપર આર્ય વજ્રસ્વામી ૫૦૦ શિષ્યોના પરિવાર સાથે પધાર્યા હતા અને કુંજરા-

૮. “જૈન સત્ય પ્રકાશ” વર્ષ : ૧૭, અંક : ૫-૬.

૯. ક્ષેત્ર—‘ગુપ્ત અભિલેખ’ પૃ. ૨૫૦.

વર્ત પર્વત ઉપર વજ્રસ્વામીનું નિર્વાણ વિ. સં. ૧૧૪ માં થયું, એથી એ પર્વત પણ તીર્થરૂપે પ્રસિદ્ધિ પામ્યો. 'મહાભારતમાં'માં સ્થાવર અને 'રામાયણ'માં કુંજરાવર્તગિરિના ઉલ્લેખ છે.

૧૮૧. અમીઝરા

(કોઠા નંબર : ૩૩૨૭)

મહુ સ્ટેશનથી ૫૦ માઈલ દૂર ગ્વાલિયર રાજ્યના જિલ્લાનું અમીઝરા નામે કસ્બાતી શહેર છે. અગાઉ અહીં રાઠોડોનું રાજ્ય હતું ત્યારે એ કુંદનપુર નામે ઓળખાતું રાજધાનીનું નગર હતું. રાઠોડોના સમયનો કિલ્લો આજે ખંડિયેર હાલ-તમાં વિદ્યમાન છે. ત્યારે અગ્રેજોએ અહીં છાવણી નાખી ત્યારે અહીંના રાઠોડ રાજાએ તેને ખાળી નાખી આથી અગ્રેજોએ એ રાજાના આખાથે કુટુંબને મારી નાખ્યું અને કુંદનપુરને બેહાલ બનાવી મૂક્યું. એ પછી આ શહેર સિધિયા નરેશના કબજામાં આવતાં ફરીથી આબાદ થયું અને તેનું મૂળ નામ અમીઝરા કાયમ રાખવામાં આવ્યું. આ નામ અહીંના જૈન મંદિરમાં રહેલી અમીઝરા પાર્શ્વનાથની મૂર્તિના નામ ઉપરથી પાડવામાં આવેલું છે.

આજે અહીં ૧૨ જૈન શ્વેતાંબરોની વસ્તી છે. ૧ ઉપાધ્યય અને ૧ જૈન મંદિર વિદ્યમાન છે. શહેરની મધ્યમાં આવેલા આ શિખરખંધી મંદિરમાં મૂળનાથક અમીઝરા પાર્શ્વનાથની શ્વેતવર્ણી ૩ હાથની જાંચી પ્રતિમા છે. તેના ઉપર આ પ્રકારે લેખ છે:—

“સંવત્ ૧૫૪૮ માઘકૃષ્ણે તૃતીયાતિથી ભૌમવાસર શ્રીપાર્શ્વનાથર્થિવં પ્રતિષ્ઠિતં પ્રતિષ્ઠાકર્તા શ્રીવિજયસોમસૂરિભિઃ(રિઃ) શ્રીકુંદન-પુરનગરે શ્રીરસ્તુ ॥”

આ મંદિરમાં એક ભોંયડું છે તે ૩૬ હાથ ચોરસ પ્રમાણનું છે. મંદિરમાં પાયાણી કુલ ૬ અને ધાતુની ૨ મૂર્તિઓ વિદ્યમાન છે આ સ્થળ તીર્થરૂપ ગણાય છે.

૧૮૨. ભોપાવર

(કોઠા નંબર : ૩૩૨૮)

મેઘનગર સ્ટેશનથી વાહનમાર્ગે ૪૦ માઈલ દૂર રાજગઢ છે અને ત્યાંથી દક્ષિણ દિશામાં ૫ માઈલ દૂર ભોપાવર નામનું જૈન તીર્થધામ મધ્યભારતમાં આવેલું છે. મહી નદીના કાંઠા ઉપર જ આ ગામ વસ્યું છે. આ ભોપાવરને કેટલાક પ્રાચીન કાળનું 'ભોજકટ નગર' માને છે પણ એ સાચું નથી. મુનિરાજ શ્રીજંબૂવિજયજી પોતાના 'ભોજકટ' શીર્ષક લેખમાં 'ભોજકટ'નું સ્થાન નિશ્ચિત કરતાં આ પ્રમાણે જણાવે છે:—“એટલું નક્કી જ છે કે ભોજકટ વિદર્ભનું પાટનગર હોવાથી વિદર્ભ દેશ કે જે અત્યારે વરાડના નામથી ઓળખાય છે તેમાં જ ભોજકટનું સ્થાન હોવું જોઈએ.... માણવામાં રાજગઢની દક્ષિણે પાંચ માઈલ દૂર આવેલા 'ભોપાવર' તીર્થને કિંવા કચ્છમાં આવેલા ભુજ પ્રદેશને ભોજ-કટ માનવામાં આવે તેનો કશો અર્થ નથી કેમકે તે વિદર્ભની બહાર છે ... વરાડમાં ઉમરાવતીથી પશ્ચિમે આઠ માઈલ દૂર ભાતકુલી નામે (લગભગ ૨૦/૪૦ પૂર્વ રેખાંશ ઉપર) એક પ્રાચીન ગામ છે. અહીં પ્રાચીન કિલ્લો પણ છે. વરાડના લોકો આ ગામને જ 'ભોજકટ' માને છે. અહીં રુકિમનું એક મંદિર પણ છે. તેથી પણ આ માન્યતાને પુષ્ટિ મળે છે. વળી, કુંડિનપુરથી^૨ પણ આ ગામ લગભગ ૩૭ માઈલ કરતાં વધારે દૂર નથી. એટલે રુકિમ કૃષ્ણ સાથે લડવા માટે કુંડિનપુરથી

૧. “જૈન સત્ય પ્રકાશ” વર્ષ : ૧૫ : અંક : ૧૦.

૨. એજન : વર્ષ : ૧૫ : અંક : ૬-૭-૮.

નીકળીને આટલે દૂર આવ્યો હોય અને પછી પરાજય થવાને લીધે પોતાને ગામ કુંડિનપુર પાછો ન ફરતાં ત્યાં જ લોજકટ નગર વસાવીને રહ્યો હોય એ સર્વથા ધનવાજોગ છે.” આના પુરાવામાં તેમણે એક તામ્રપત્રનો ઉતારો પણ આપ્યો છે.

આ હકીકતથી એટલું નિશ્ચિત થાય છે કે લોપાવર એ પ્રાચીન લોજકટ નથી, અલબત્ત, લોપાવર પ્રાચીન સ્થળ હોય એમાં સંદેહ નથી, કેમકે ખોદકામ કરતાં પ્રાચીન કાળનાં અવશેષો અહીંથી મળી આવે છે અને તેથી આ સ્થળનો નિષ્કર્ષ કરવો સંશયનનો દૃષ્ટિએ જરૂરી બને છે.

લોપાવરમાં આજે તો જૈનોનું એકે ઘર નથી પણ લગભગ ૭૫ વર્ષ પહેલાં અહીં જૈનોની સારી વસ્તી હોવાનું કહેવાય છે. અહીં ૧ જૈન ધર્મશાળા અને ૧ જૈન મંદિર છે.

અહીં શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનનું સુંદર શિખરબાંધી વિશાળ કોટયુક્ત મંદિર વિદ્યમાન છે. મૂળનાયકની પ્રતિમા ૧૨ ફીટ ઊંચી, ભવ્ય અને તેજસ્વી છે. બંને હાથ નીચે દેવીઓની પ્રતિમાઓ છે. મૂળનાયકની બંને બાજુએ શ્રીશાંતિનાથ અને શ્રીચંદ્રપ્રભની મૂર્તિઓ બિરાજમાન છે, જ્યારે બહારના ભાગમાં શ્રીશીતલનાથ ભગવાનની પ્રતિષ્ઠા હાલમાં જ કરવામાં આવી છે. ઉપરના ભાગમાં શ્રીચંદ્રપ્રભુ અને મહાવીરસ્વામીની પ્રતિમાઓ પ્રતિષ્ઠિત છે. ઉપરાંત, શ્રીગૌતમસ્વામી શ્રીજંબુસ્વામી અને શ્રીઆત્મારામજી મહારાજની મૂર્તિઓ પણ તેમાં વિદ્યમાન છે.

સભામંડપ અને શિખરમાં કાચનું કામ હમણાં જ કરવામાં આવ્યું છે તેથી આખું જ મંદિર મનોહર લાગે છે.

દેરાસરની નીચેના ભાગમાં પ્રાચીનકાળનું જૈન મંદિર દટાયેલું હોય એમ એના દેખાતા શિખરભાગ ઉપરથી માલમ પડે છે. આ ઉપરથી પણ આ તીર્થ પ્રાચીન હોવાની ખાતરી થાય છે. વિદ્વાનોએ આ વિશે શોધ કરવાની જરૂર છે.

માગશર વદિ ૧૦ ના દિવસે અહીં મેળો ભરાય છે. એમાં આવતા હરેક વર્ણના લોકો આ મંદિરની મૂર્તિને ‘ખમણદેવ’ ને નામે ઓળખે છે અને ભક્તિભાવથી નૈવેદ્ય ચડાવે છે.

૧૮૩. માંડવગઢ

(કોડા નંબર : ૩૩૪૨)

મહુ સ્ટેશનથી ૫૫ માઈલ દૂર માંડવગઢ નામે તીર્થસ્થળ છે. પ્રકૃતિને પરમપ્રિય માલવાનો અતિપ્રાચીન અને દુર્લભ દુર્ગ માંડવગઢ દેણે બંધાવ્યો એ વિશેની જુદી જુદી દંતકથાઓ પ્રચલિત છે. મંડુ નામના લુહારને પારસમણિ મળ્યો અને તે દ્વારા તેણે લોહામાંથી સોનું બનાવવા માંડ્યું ત્યારે તેના રક્ષણ માટે આ કિલ્લો બંધાવ્યો. વસ્તુતઃ માળવાના કોઈ સમર્થ રાજાએ પરદેશીઓનાં આક્રમણ બાળવા આ સ્થળે મજબૂત કિલ્લો બંધાવ્યો હશે. આ કિલ્લાનો આકાર માંડવાની માફક હોવાથી તેનું નામ માંડવગઢ પડ્યું હોય એ ધનવાજોગ છે. આ કિલ્લો ભારતવર્ષમાં અજોડ, ભવ્ય અને અજેય દુર્ગ તરીકે નામાંકિત છે. ફિરસ્તા કહે છે—“અચાવ ગણતરીએ તો માંડવગઢ જગતભરમાં વધુમાં વધુ અભયગ કિલ્લો છે.” એ કિલ્લાને દશ સિંહદ્વાર ને ચાર ગુપ્તદ્વાર હતાં. કિલ્લામાં જળાશયો, ખેતરો, મંદિરો, ધર્મશાળાઓ, મહેલો, રમણીય ધર્મારતો અને બગીચા હતા, દરિયાની સપાટીથી એક હજાર હાથ ઊંચે આવેલો ને ૪૪ માઈલના વિસ્તારને પોતામાં સમાવી દે એવા સુંદર સ્થળનું આકર્ષણ કોને ન હોય! એથી જ પ્રતીહાર, પરમાર, સોલંકી, મુસ્લિમો અને મરાઠાઓએ તેના ઉપર અધિકાર કર્યો હતો.

નવમી શતાબ્દીથી પહેલાં તેના ઇતિહાસ ઉપર વિશેષ પ્રકાશ નાખવામાં આવ્યો નથી તોપણ કનોજના પ્રતીહારોના સમયમાં તેનું ભાગ્ય ખીલી ઊઠ્યું હોય એમ જણાય છે.

ધારના વિદ્યાપ્રેમી રાજા લોજરાજે (ઇ. સ. ૧૦૧૦-૧૦૫૫) માંડવમાં એક સંસ્કૃત વિદ્યાલયની સ્થાપના કરી હતી. તેરમી શતાબ્દીમાં માંડવગઢ એના ઉન્નત ઐશ્વર્યની ચરમ સીમા પર હોતું એ સંભવે અહીં સાત લાખની વસ્તી હતી.

ઈ. સ. ની તેરમી સદીના મધ્યભાગમાં ત્યારે જયવર્મદેવ અથવા જયસિંહ (તૃતીય) રાજા રાજ્ય કરતો હતો ત્યારે તેનો મંત્રી પૃથ્વીધર(પેથડ) શ્રાવક બાહોશ સેનાપતિ, કુશળ રાજનીતિજ્ઞ અને ચારિત્રસંપન્ન પુરુષવર હતો. તેણે રાજ્યને ઉત્તત બનાવવામાં અગ્રણી ભાગ ભજવ્યો હતો. તેની ધાકથી કોઈ દુરમન માંડવગઢનું નામ લઈ શકતો નહોતો. એ જેવો રાજનીતિજ્ઞ હતો તેવો જ ધર્મશીલ હતો. એના સમયમાં માંડવગઢમાં ૩૦૦ જિનમંદિરો હતાં. એ પ્રત્યેક મંદિર ઉપર પેથડશાહે સોનાના કળશ ચડાવ્યા હતા, તેમજ અઢાર લાખ રૂપિયા ખર્ચીને ‘શત્રુજયાવતાર’ નામે ૭૨ જિનાલયવાળું ભવ્ય નવું મંદિર બંધાવ્યું હતું. તેણે ભવ્ય સંઘ કાઢ્યા તેમાં પણ અઢળક સંપત્તિ વાપરી હતી. ૭૨ હજારનું દ્રવ્ય વાપરી આખા નગરને શણગારી મહોત્સવપૂર્વક શ્રીધર્મધોષસૂરિનો માંડવગઢમાં પ્રવેશ કરાવ્યો હતો. કરોડો રૂપિયાનો ખર્ચ કરી ઓંકારપુર, તારાપુર, દર્ભાવતી (ડભોઈ), ધારાનગરી, નાગપુર (નાગોર), વડોદરા, કરેડા, ચંદ્રાવતી, ચિતોડ, ચાર્પ, ઈન્દ્રપુર (ઈંદોર), વામનસ્થલી (વથડી), જયપુર, ઉલ્લૈન, બલધર, (બલોર), પ્રતિષ્ઠાનપુર (પૈઠણ), વર્ધમાનનગર (વઢવાણ), હસ્તિનાપુર, છર્ણુદુર્ગ (જૂનાગઢ), ધવલપુર (ધોળકા) દેવગિરિ (દોલતાબાદ) વગેરે ૮૪ ગામોમાં તેણે જિનમંદિરો બંધાવ્યાં હતાં. સાત સરસ્વતીભંડારો પણ સ્થાપન કરાવ્યા હતા. તેનું વસ્ત્ર માથે ઓઢવાથી રોગીઓના રોગો પણ તેના પ્રહ્લ્લચર્યાના પ્રભાવે કેટલેક પ્રસંગે નાબૂદ થયા હતા, એવી સાત્ત્વિક વૃત્તિનું તેજ એનામાં હતું.

પૃથ્વીધર પછી માંડવગઢના મંત્રીપદે તેનો પુત્ર ઝાંઝણ આવ્યો. એ પણ પિતા જેવો જ પરાક્રમમાં અગ્રેહ હતો. કુશળ રાજનીતિજ્ઞ હોવા ઉપરાંત ધર્મવીર હતો. સં. ૧૩૪૯માં કરોડો રૂપિયાના ખર્ચે તેણે શત્રુજયનો ભવ્ય સંઘ કાઢ્યો હતો. કરેડામાં સાત માળનું ભવ્ય મંદિર બંધાવ્યું હતું. ઝાંઝણના છ પુત્રો-ચાહડ, બાહડ, દેહડ, પદ્મસિંહ, આલ્હરાજ અને પહુ રાજ્યમાં મંત્રીપદે અને ઊંચા અધિકારપદે હતા. તેમણે સ્થાપત્ય અને સાહિત્યમાં મહત્ત્વનો ફાળો નોંધાવ્યો છે. એકંદરે ઝાંઝણના વંશજોએ સં. ૧૪૯૨ સુધી એટલે હોશંગ બાદશાહના સમય સુધી અધિકારો ભોગવ્યા હતા.

દરમ્યાન સં. ૧૩૦૫માં અદલાઉદ્દીન ખિલજીએ આ ગઢ પર અધિકાર કર્યો અને તે પછી હોશંગ બાદશાહ અને તેના સાળા મહમ્મુદ ખિલજી (સં. ૧૪૯૨-૧૫૨૫) એ માંડવને સંસ્કૃતિ, શિલ્પકળા, વૈભવ અને શક્તિનું સુંદર કેંદ્ર બનાવી દીધું. તેમના દિવાન ચંદાશાહ નામે શ્રેષ્ઠી હતા. તેમણે રાજકીય ગૌરવ સાથે જૈનધર્મની મહત્તા પણ વધારી હતી. તેમણે ચાર લાખ રૂપિયાના ખર્ચે ૭૨ જિનમંદિરો અને ૩૬ દીવાદાંડીઓ બંધાવી હતી.

તેમના જ સમયમાં મંડન નામના વિદ્વાન શ્રેષ્ઠી ઉપમંત્રી હતા. તેમણે ‘મંડન’ શબ્દાન્તવાળા લિપ્ત લિપ્ત વિષયના કેટલાયે ગ્રંથો લખેલા આજે ઉપલબ્ધ છે. જેવા કે-૧ સારસ્વત મંડન, ૨ કાવ્યમંડન, ૩ ચંપૂમંડન, ૪ કાદંબરીમંડન, ૫ ચંદ્રવિજય, ૬ અલંકારમંડન, ૭ શૃંગારમંડન, ૮ સંગીતમંડન, ૯ ઉપસર્ગમંડન. આ સિવાય ‘કવિકંપદ્રુમ સ્કંધ’ અને ‘પ્રાસાદમંડન’ ગ્રંથો પણ એમના રચેલા કહેવાય છે.

આ સમયમાં ઓશવાલ શ્રેષ્ઠી સંગ્રામસિંહ સોની ખજાનચીના અધિકારપદે હતા. તેમણે મહમ્મુદ ખિલજીને રાણા કુંભા અને દક્ષિણમાં નિઝામ સાથે થયેલા સંગ્રામમાં મદદ કરી યશઃકીર્તિ અપાવી હતી. રાણા કુંભા ઉપર મેળવેલા વિજયની યાદગીરીમાં તેણે માંડવગઢમાં સાત માળનું ‘કીર્તિમંદિર’ બંધાવ્યું હતું. સંગ્રામસિંહ કેવળ રાજદ્વારી પુરુષ નહોતા, પરંતુ તેઓ નામાંકિત વિદ્વાન પણ હતા. તેમણે સં. ૧૫૦૨ માં ‘બુદ્ધિસાગર’ નામનો અતિઉપયોગી ગ્રંથ રચ્યો છે. તેમણે આઠ હજાર સુવર્ણ મહોરોનો વ્યય કરી જુદા જુદા સ્થળે જ્ઞાનભંડારો સ્થાપ્યા હતા અને સુવર્ણક્ષરે આગમો લખાવ્યાં હતાં, તેથી રાજ્યે તેમનું રાજદરબારમાં સન્માન કર્યું હતું.

મહમ્મદ ખિલજી પછી તેનો પુત્ર ગયાસુદ્દીન બાદશાહ (સં. ૧૫૨૫-૧૫૫૬) માંડવગઢની ગાદીએ આવ્યો ત્યારે તેના દિવાનપદે શ્રેષ્ઠી જીવણ અને મેઘરાજ નામના જૈન ઓશવાળો હતા અને ઉપમંત્રી ગોપાલ નામે શ્રાવક હતો. ગોપાલ જબરો તિરંદાજ હોવા સાથે ધર્મવીર શ્રેષ્ઠી હતો. તેણે માંડવગઢથી તારાપુર જતાં રસ્તામાં સૂર્યકુંડ સં. ૧૫૪૨ ના માગશર સુદિ ૭ને રવિવારે બંધાવ્યો હતો તથા સં. ૧૫૫૧ના વૈશાખ સુદિ ૬ને શુક્રવારે તારાપુરમાં એક જિનમંદિર બંધાવ્યું હતું, તેમાં સુપાર્શ્વનાથની પ્રતિમા પધરાવી હતી. તે કુંડ અને મંદિર આજે પણ શિલાલેખ સાથે મોબુદ છે.^૧

એ સમયમાં શ્રેષ્ઠી જાવડશાહ એક લાખ દ્રવ્ય ખરચીને શ્રીસુમતિસાધુસૂરિનો પ્રવેશમહોત્સવ કરાવ્યો હતો. અને શ્રીઆદિનાથ, શ્રીશાંતિનાથ, શ્રીનેમિનાથ, શ્રીપાર્શ્વનાથ અને શ્રીમહાવીરસ્વામી એ પાંચ પ્રભુનાં વિશાળ જિનાલયો માંડવગઢમાં બાંધાવી ૧૧ લાખ દ્રવ્યનો વ્યય કર્યો હતો. તેમણે ૧૧ શેર સુવર્ણની અને ૨૨ શેર રૂપાની પ્રતિમા ભરાવી હતી. ઉદ્ધરતા અને સંપત્તિના કારણે તેઓ 'શ્રીમાલભૂપાલ' અને 'લઘુશાલિભદ્ર'ના બિરુદોથી પંકાતા હતા. ગયાસુદીન બાદશાહ તેમને પોતાના ભાઈ જેટલું માન આપતો હતો.

સં. ૧૫૬૮ની એક હાથપોથીની પ્રશસ્તિમાં જણાવ્યું છે કે—મેઘરાજ શ્રેષ્ઠીએ અહીં કિલ્લા ઉપર બેઠું મંદિર બાંધાવી, તેમાં વિશાળ બિંબની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી.^૨

એ પછી નાસિરુદીન ખિલજી (સં. ૧૫૫૬-૧૫૬૭) ના મંત્રી તરીકે પુંજરાજ અને મુંજરાજ નામના જૈન શ્રેષ્ઠીઓ હતા. એમના સમયમાં ગઢાશાહ અને ભેંસાશાહ નામના વણિક શ્રેષ્ઠીઓએ ધોળકાના વેપારીઓ ઉપર એક પ્રસંગે એવી છાપ પાડી કે જેથી તેમને 'શાહ' પદ ઇલાકી દેવાનું કબૂલવું પડ્યું. માંડવગઢમાં આજે પણ એ દાનવીરોની મહેલાતો ઊભી છે. તેમની હવેલી આગળ ૧૪૦૦ સ્ફટિકનાં બિંબો ભંડાર્યાની વાત આજે પણ સંભળાય છે.

સં. ૧૬૭૪માં બાદશાહ જહાંગીર માંડવગઢ આવ્યો અને વિજયદેવસૂરિની તપશ્ચર્યાથી મુગ્ધ બની જઈ તેમને 'જહાંગીરી મહાતપા'નું બિરુદ આપ્યું હતું.

આ સિવાય થોડા જોડાશાહ અને બીજા અનેક શ્રેષ્ઠીઓએ રાજકીય અને સામાજિક કાર્યો કરી ભારે ખ્યાતિ મેળવી હતી.

આ રીતે માંડવગઢ જ્યારે ઉન્નતિના શિખરે હતું ત્યારે ૩૦૦ જિનમંદિરો અને એક લાખ જૈનોનાં ઘરોની વસ્તી હતી, જેમાં સાત લાખ જૈનો વસતા હતા. એ બધામાં એવો સંપ હતો કે કોઈ નવો જૈન ત્યાં વસવા માટે આવતો ત્યારે તેને ઘર દીઠ સુવર્ણમહોર અને એક ઈંટ અપાતી જેથી એક જ દિવસમાં પોતાને રહેવાનું સુંદર મકાન અને લક્ષ્યાધિપતિ બની જતો. આ ઉપરથી એમ લાગે છે કે માંડવગઢમાં લક્ષ્યાધિપતિથી ઓછો સંપત્ત કોઈ જૈન વસતો નહોતો.

“માંડવગઢનો રાજિયો, નામે દેવ સુપાસ; ઋષભ કહે જિન સમરતાં, પહોંચે મનની આશ.”

કવીશ્વર ઋષભદાસનું આ પદ્ય માંડવગઢમાં સુપાર્શ્વનાથના પ્રસિદ્ધ તીર્થ તરીકે ગવાયું છે, તે આજે તો માત્ર સ્મરણરૂપ બની રહ્યું છે. આજે એ મંદિર કે બિંબનો પત્તો નથી. માંડવગઢની એક શ્રીસુપાર્શ્વનાથની ધાતુમૂર્તિ બુરહાનપુરના મંદિરમાં છે. તે સંભવ છે કે, આ પદ્યમાં સ્મરણ કરેલા સુપાર્શ્વનાથની હોય.

આજે માત્ર એક શાંતિનાથ ભગવાનનું મંદિર વિદ્યમાન છે. મંદિર નીચા ઘાટનું અને રમણીય છે. ભમતીની રચના સુંદર છે. તેમાં ગોખવાના આકારની દેરીઓ છે. તેમાંથી મૂર્તિઓ ઉત્થાપન કરી લીધેલી હોય એવાં ચિહ્નો જણાય છે. મંદિરમાં એક મોટું ભોંયરું છે પરંતુ તેમાં ઊતરવું મુશ્કેલ છે. ઊતરનારને ઉપદ્રવ થાય એમ કહેવાય છે. મંદિર પ્રાચીન હોવાથી ભીંતો વગેરેમાં ફાટો પડી ગઈ છે. મૂળનાયકની પદ્માસનાસીન મૂર્તિ ધાતુની છે. તેની ઊંચાઈ ૨૪” ઈંચ છે. માંડવગઢના વિધ્વંસ બાદ સં. ૧૮૫૨ સુધી આ મૂર્તિનો પત્તો નહોતો. આ મૂર્તિ એક ભીલને હાથ આવતાં ત્યાંના શ્રાવકોએ તેની પાસેથી મેળવીને સં. ૧૮૬૬માં આ મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરી છે. તેના ઉપર સં. ૧૫૪૭નો સંગ્રામ સોનીના વંશજોએ ભરાવેલો લેખ છે, તે આ પ્રકારે છે—

“સં ૧૫૪૭ મહાસુદિ ૧૩ રવિ શ્રીમંડળસોનીજ્ઞાતોય શ્રેષ્ઠી અર્જુનમુત શ્રે ૦ ગોવલભાર્યા હર્પુ.....સુત પારિપ માંડળભાર્યા શ્રાવિકા લીલી સો.....માંદરાજભાર્યા દત્તવા વિહ્વાદે દિ ૦ માંડલતાદે પુત્ર ૨ સો ૦ ટોડરમહ સોની કૃષ્ણદાસ પુત્રી વાઢ હપાઈ પરિવારસ ॥”

ઉપર્યુક્ત મંદિરની સામે એક રસ્તો લાલ મહેલ તરફ જાય છે તે માર્ગે બે ફલાંગ પર રસ્તાની ડાબી બાજુએ એક ખંડિયેર મકાન નજરે પડે છે તે અસલ જૈન મંદિર હોવાનું સૂચવે છે. મૂળભાદે, સલામંડપ, ધૂમટ અને

ભમતી વગેરે ખંડિત અવસ્થામાં છે. એની આસપાસ વિશાળ ચોક છે. તેમાં મૂર્તિ નથી પરંતુ મૂર્તિ સ્થાપન કર્યાનાં ચિહ્નો છે.

માંડવગઢથી એકાદ માઈલ દૂર મલિક મુગિસની એક મસ્જિદ છે. તેમાં થોડા ફરફાર સિવાય થાંભલા વગેરે બધાં નિશાનો જૈન મંદિરનાં જણાય છે. બીજાં જાળીમસ્જિદ વગેરે મકાનો પણ મુસ્લિમકાળમાં જૈન મંદિરોમાંથી પરિવર્તિત કરવામાં આવેલાં હોય એવાં પ્રમાણો મળે છે.

તેરમા સૈકાથી લઈને સત્તરમા સૈકાની માંડવગઢના શ્રેષ્ઠીઓએ ભરાવેલી મૂર્તિઓ માંડવગઢ અને બીજે સ્થાને આવે પણ મોબુદ છે.

ચડતી પછી પડતીના અચલ નિયમનું ભાન કરાવતું આ માંડવગઢ પોતાના ઉત્તરવળ ચથોદેહે ઇતિહાસના પૃથોમાં અક્ષર બનેલું છે.

તારાપુર :

માંડવગઢથી ૨ માઈલ દૂર તારાપુર નામનો દરવાજો છે. ત્યાંથી ૨૫-૩ ગાઉ દૂર તારાપુર નામે ગામ છે. ત્યાં જવાનો માર્ગ વિષમ છે. સીધો પહાડ ઊતરીને ત્યાં જવાય છે. ત્યાં શ્રીસુપાર્શ્વનાથનું મંદિર છે. અત્યારે એ મંદિરમાં મૂર્તિ નથી પણ મંદિર સાબુત ઊભું છે. તારાપુરના મંદિરની જૂનામાં જૂની પ્રતિમા આવે કુકસી પાસેના તાલનપુરના જિન-મંદિરમાં છે, તેના ઉપર સં. ૬૧૨ નો લેખ અને 'તાલનપુર' ના વર્ણનમાં મોંઘ્યો છે.

મંદિરની બારણાખમાં તીર્થંકરની મંગળમૂર્તિ અને કળશ-કુંડ વગેરે ચિહ્નો મોબુદ છે. મૂળભૂતારાને ત્રણ દ્વાર છે. તેમાં લાલ પાષાણની વેદી છે. પૂર્વ-પશ્ચિમ બે ગોખો તોરણોથી અલંકૃત છે. રંગમંડપ ૧૮×૧૮ ફીટનો સમચોરસ છે. શુંબજમાં લાલ પાષાણની બાર નૃત્યપૂતળીઓ શોભે છે. બીજી કોરણી પણ મનોહર છે. મંદિરના બહારના ભાગમાં ઝોટલા છે. તેના ઉપરના ભાગમાં ગોખ છે, તેમાં પૂર્વ તરફના ગોખમાં સિદ્ધચક્ર, સમવસરણ આદિની રચના શ્યામ પાષાણમાં કરેલી છે. ગયાસુદીન બાદશાહના મંત્રી ગોપાલે આ મંદિર સં. ૧૫૫૧માં બંધાવ્યા સંબંધી લેખ મંદિરમાં હયાત છે.

૧૮૪. ધાર

(કોડા નંબર : ૩૩૪૪-૩૩૪૫)

મહુ સ્ટેશનથી ૩૬ માઈલ દૂર ધાર નામે નગર છે. પ્રાચીન કાળની ધારા નગરી એ જ આજનું ધાર છે. આ નગરી ક્યાર વસી એ વિશે 'પ્રબંધચિંતામણિ'માં ઉલ્લેખ છે કે-અગ્નિવેતાલ નામનો વ્યંતર દેવ કાશ્મીરની ઉજ્જૈનીમાં આવ્યો અને ધારા નામની ગણિકાના મોહમાં ફસાયો, એ સમયે ઉજ્જૈનીના રાજાએ કોઈની પાસેથી પુરાણકાલીન લંકાનું વર્ણન સાંભળી એવું ફરમાન બહાર પાડ્યું કે જે કોઈ લંકાનું હુબહૂ ચિત્રપટ્ટ બનાવી આપે તેને મોંઘાવ્યું ઈનામ આપવામાં આવશે. ધારા ગણિકાએ અગ્નિવેતાલની સહાયથી એ ચિત્રપટ્ટ બનાવી રાજાને બતાવ્યું ત્યારે રાજાએ પ્રસન્ન થઈ ઇચ્છિત વરદાન માગવા સૂચવ્યું. ધારાએ જણાવ્યું કે, 'મારા નામે નવી નગરી વસાવવામાં આવે.' આ ઉપરથી રાજાએ એ ગણિકાના નામ ઉપરથી તેના ચિત્રપટ્ટના આધારે ધારાનગરી વસાવી.

આ હકીકતમાં સત્યાંશ કેટલો છે એ જાણવું મુશ્કેલ છે. શ્રીનંદકિશોર દ્વિવેદીએ 'ધારાન્યકા ઇતિહાસ'માં જણાવ્યું છે કે, પંચાર વૈરિસિંહ બીજાએ સને ૯૧૪ થી ૯૪૧ની વચ્ચે શત્રુઓને તરવારની તીક્ષ્ણ ધારાથી મારી ભગાડ્યા અને નવું નગર વસાવ્યું, જેનું નામ ધારાનગરી પાડવામાં આવ્યું.

ધારાનગરી પ્રાચીન છે અને પુંચાર રાજાએ વસાવેલી છે એમાં શંકા નથી. માલવાના પરાક્રમી અને સંસ્કાર-પ્રિય મુંજ અને લોજની અહીં રાજધાની હતી. ધનપાલ જેવા પ્રખર પંડિતોથી આ રાજાઓની રાજસભા અગ્રેય ગણાતી. એ જ ધનપાલે બનાવેલા ગ્રંથો આવે જૈન સાહિત્યના અમૂલ્ય ગ્રંથોરૂપે પ્રશંસા પામ્યા છે. લોજના સમયે

કેટલાક જૈનાચાર્યો અહીં આવીને રહેતા. કેટલાક ગ્રંથોની રચના ઉપરથી પણ એ હકીકત ફલિત થાય છે. સૂરાચાર્ય, શાંતિસૂરિ આદિ વિદ્વાનોએ ધારાની રાજસલાને છૂતી હતી. સને ૧૩૧૦માં જયસિંહ ચોથા સુધી પરમારોની અહીં ગાદી હતી અને તે પછી આ રાજ્ય મોગલ સત્તા નીચે આવ્યું એમ ઇતિહાસથી જણાય છે. સને ૧૩૨૫માં મહમ્મદ તઘલખે અહીંની એક નાની પહાડી ઉપર કિલ્લો બંધાવેલો છે.

મુસ્લિમ હકુમતમાં ધારાનાં કેટલાંયે પ્રાચીન હિંદુ અને જૈન મંદિરોને ખંડિત કરવામાં આવ્યાં કે મસ્જિદમાં ફેરવી દેવામાં આવ્યાં. ભોજરાજે બંધાવેલું સંસ્કૃત વિદ્યાલય, જેના પથ્થરોમાં અનેક ઉપયોગી ગ્રંથો ઉત્કીર્ણ કરવામાં આવ્યા હતા, તેને ઘસી નાખી આખાયે વિદ્યાલયને મસ્જિદમાં પરિવર્તિત કરવામાં આવ્યું છે. આ મસ્જિદમાં આવે પણ બે સ્તંભો ઉપર રાજા ઉદયાદિત્યના સમયે સર્પાકારે વ્યાકરણ ગ્રંથને કોરી કાઢવામાં આવ્યો હતો તે સુરક્ષિત રહી ગયેલો છે.

અહીં સને ૧૪૦૫માં બંધાવેલી લાટ મસ્જિદ છે, તેમાં જૈન મંદિરોનાં ચિત્રો જોવાય છે. આ મસ્જિદમાં બે મંદિરોના પથ્થરો કામમાં લીધા હોય એમ જણાય છે. બીજી મસ્જિદોમાં પણ જૈન ચિહ્નો હોવાનું કહેવાય છે.

એ પછી મુસ્લિમોના આતંકથી અને વેપાર આદિના હાસથી જૈનોની વસ્તી ઘટવા માંડી.

અત્યારે આ નગરમાં ૧૨૫ સ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈનોની વસ્તી છે. શહેરમાં ૨ જિનાલયો વિદ્યમાન છે.

૧. બનિયાવાડીમાં ૧ ઘર દેરાસર આવેલું છે, જે પ્રાચીન છે. મૂળનાયક શ્રીઆદીશ્વર ભગવાનની સ્વેતવર્ણી પ્રતિમા ૨૥ હાથની ઊંચી છે. તેના ઉપર સં. ૧૨૦૩નો લેખ છે; જેમાં શ્રીકેમસૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કર્યાનો ઉલ્લેખ છે. બાહ્ય મંડપમાં બંને તરફના ગોખલાઓ પૈકી એકમાં શ્યામવર્ણી ૩૥ હાથની પ્રતિમા છે, જ્યારે બીજી તરફના ગોખલામાં સં. ૧૩૬૨માં પ્રતિષ્ઠિત ૩ હાથની મૂર્તિ છે. તેની સાથે શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનની ૨ હાથની ઊંચી ધાતુપ્રતિમા અને ધાતુમય ચોમુખ પ્રતિમા વિરાજમાન છે. બીજી એક આદિનાથની પ્રતિમા ઉપર સં. ૧૩૨૮ અને શ્રીશાંતિનાથની ધાતુપ્રતિમા ઉપર સં. ૧૫૪૭ના લેખો છે.

આ શિલાલેખોથી માની શકાય કે, ૧૬મા સૈકા સુધી અહીં જૈનોની વસ્તી સારી હતી.

૨. બીજી મંદિર સદર બજારમાં શિખરબંધી નવું બંધાવેલું છે. તેમાં મૂળનાયક શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની ૧૧ હાથનો પ્રતિમા બિરાજમાન છે. તેની આસપાસ રહેલી શ્રીપાર્શ્વનાથની બંને પ્રતિમાઓ એકેક હાથ ઊંચી છે, તેના ઉપર લેખ નથી પરંતુ ખૂબ પ્રાચીન હોય એમ જણાય છે.

★

૧૮૫. ધમનાર

(કોડા નંબર: ૩૩૮૦)

મંદસોરથી ૩ માઈલ દૂર ધમનાર નામે ગામ છે. અહીં ૨૦ જૈન શ્રાવકોની વસ્તી છે. ઉપાશ્રય કે ધર્મશાળા નથી. બજારમાં શ્રીઆદિનાથ ભગવાનનું ઘૂમટબંધી મંદિર છે.

અહીં એક પહાડી છે, જેનો વ્યાસ દોઢેક કોશનો છે અને ઊંચાઈ ૧૪૦ ફીટ છે. ઉપરનો ભાગ સપાટ છે. ચારે ગાળુ કુદરતી રીતે કોટ બનેલો છે. જે કે આજકાલ તેમાં બાવાઓ રહે છે. નાનાં મોટાં મંદિરોમાં ચતુર્ભુજ, વિષ્ણુ, મહાદેવ વગેરેની મૂર્તિઓ બેસાડેલી છે પરંતુ કોઈ કોઈ શુદ્ધઓમાં તો જૈન તીર્થંકરોની કાયેત્સર્ગસ્થ અને પદ્માસનસ્થ મૂર્તિઓ બિરાજમાન છે. કેટલીક શુદ્ધઓમાં બોદ્ધ મૂર્તિઓ પણ છે. ચંબલ નદી તરફની શુદ્ધ સ્પષ્ટ રીતે જૈન શુદ્ધ છે. તેના સ્તંભોમાં જૈન સ્થાપત્ય વિદ્યમાન છે. શુદ્ધમાં શ્રીકૃષ્ણદેવ, શ્રીશાંતિનાથ, શ્રીનેમિનાથ, શ્રીપાર્શ્વનાથ અને શ્રીમહાવીર-સ્વામી ભગવાનની મૂર્તિઓ વિદ્યમાન છે. આ મૂર્તિઓને લોકો પાંડવોની મૂર્તિઓ તરીકે ઓળખે છે, વાસ્તવમાં આ મૂર્તિઓ ઉપર્યુક્ત પાંચ તીર્થંકરોની છે. એક શ્રીચંદ્રપ્રભ જિનેશ્વરની મૂર્તિ પણ છે. આ બધી મૂર્તિઓ ૧૦-૧૧ ફીટ ઊંચી છે

બીજી એક ૧૦૦ ફીટ લાંબી અને ૮૦ ફીટ પહોળી જૈન શુક્ર છે, જેને લોકો 'ભીમ બબ્બર' તરીકે ઓળખે છે. આ શુક્રમાં શસ્ત્રલંકાર અને રાજલોક નામના ઓરડાઓ છે. રાજલોકમાં ભગવાન શ્રીઆદિનાથની ૨ પ્રતિમાઓ મોજુદ છે.

આ બધી શુક્રઓ ઇલોરા, કાર્લે સાઈસેટ વગેરે પ્રસિદ્ધ શુક્રઓ જેટલી મોટી નથી પરંતુ તેના કરતાં પ્રાચીન તો છે જ.

૧૮૬. વર્ધ

(કોડા નંબર : ૩૪૧૪)

પીપલિયાથી ૩ માઈલ દૂર વર્ધ નામે ગામ છે. જૈનોના તીર્થ તરીકે આ ગામ પ્રસિદ્ધ છે. અહીં ૫ જૈન શ્રાવકોની વસ્તી છે. ૧ ઉપાશ્રય અને ૨ ધર્મશાળાઓ છે.

મૂળનાયક શ્રીવર્ધ પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર લગભગ ૧૦૦૦ વર્ષ પહેલાં બંધાયેલું હોવાનું મનાય છે. મૂળનાયકની મૂર્તિ ઉપર લેખ નથી પરંતુ તેમની પલાંઠી નીચે બંને બાજુએ વાઘની વિચિત્ર આકૃતિઓ રજૂ કરેલી છે અને મૂર્તિની રચના પણ એના પ્રાચીન સ્થાપત્યનો ખ્યાલ આપે છે.

દર વર્ષે પોષ દશમીએ અહીં મેળો ભરાય છે.

૧૮૭ ઘસોઈ

(કોડા નંબર : ૩૪૪૫)

સુવાસરા સ્ટેશનથી ૭ માઈલ દૂર ઘસોઈ નામે ગામ છે. ગામમાં ૧૨૫ જૈન શ્રાવકોની વસ્તી છે. ૧ ઉપાશ્રય અને ૧ જૈન મંદિર છે. મૂળનાયક શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું આ મંદિર ધૂમટળબંધી છે. તેમાં પાષાણની ૪ અને ધાતુની ૧ પ્રતિમા છે.

આ ગામમાં ચાર માઈલના ઘેરાવાવાળા એક સુકાઈ ગયેલા તળાવમાંથી કેટલાયે જૈન અવશેષો હાલમાં જ પ્રાપ્ત થયાં છે. એ વિષે અંગ્રેજ દૈનિક 'ભારત'ના તા. ૩૧-૭-૫૦ ના અંકમાં આ પ્રકારે હકીકત પ્રગટ થયેલી છે, તે અહીં ગુજરાતીમાં આપવામાં આવે છે.

“ ભારતીય કળાલંકાર કેટલીયે સદીઓથી પ્રકૃતિના પરિવર્તનના પરિણામે જમીનમાં દટાયેલો પડ્યો છે અને નજર બહાર છે, તે મધ્યપ્રદેશના સુવાસરાથી ૭ માઈલ દૂર આવેલા ઘસોઈ ગામના (દટાયેલા) એ કળાકેંદ્રને એ સ્થળના નિયામક (Director) શ્રીનાગેશ ચવલકરે પ્રકાશમાં મૂક્યું છે.

શ્રી ચવલકર, જેઓ પ્રસિદ્ધ કળાકાર અને મૂર્તિનિર્માપક છે, તેમણે હાલમાં જ આ ગામની સુલાકત લઇને જણાવ્યું છે કે, અહીંના ૪ માઈલના ઘેરાવાવાળા સૂકા તળાવમાંથી શિલ્પકળાના હજારો ટુકડાઓ મળી આવ્યા છે. આ ટુકડાઓમાં સુંદર કારીગરીવાળા સ્તંભો, માનવઆકૃતિઓ અને ગર્દભના મસ્તકની આકૃતિવાળા સોનાના કેટલાક સિક્કાઓ વિદ્યમાન છે. શ્રીચવલકર કહે છે કે, સરોવરની પાસે અર્ધ દટાયેલી સુંદર આકૃતિઓ અને કારીગરી ભરેલા પથ્થરો મળે છે. સારા અનુભવી પુરાતત્ત્વજ્ઞોનું મંડળ અહીં આવીને જુએ તો ઘણી સામગ્રી ઉપર પ્રકાશ પાડી શકાય એમ છે, આમાંની કેટલીક મૂર્તિઓ તો ૨૦૦૦ વર્ષ પહેલાંની પ્રાચીન છે, જે એ સમયની સંસ્કૃતિનું સંતોષકારક સુંદર ચિત્ર રજૂ કરી શકે.

જૈન મંદિરોનાં બંડિયેરો, અવશેષો અને સમાધિઓ આવે પણ ત્યાં નજરે પડે છે, જે એ સમયના લોકોની સંસ્કૃતિ અને સૌંદર્ય ભાવનાનો પુરાવો રજૂ કરે છે.

તેઓ ભ્રમેરે છે કે, આ શોધની માહિતી થોડા દિવસોમાં જ પુરાતત્વખાતાને મોકલી આપીશ.^૧

આ હકીકત ઉપરથી જણાય છે કે પ્રાચીન કાળે આ પ્રદેશમાં જૈન સંસ્કૃતિનું ગૌરવ જરાયે ઓછું નહોતું. આપણા ઇતિહાસકારોને ઉપેક્ષિત ગનેલી જૈન સંસ્કૃતિનું આંતરરહસ્ય સમજાશે ત્યારે જ ભારતીય ઇતિહાસનું વાસ્તવિક હાલ પ્રગટ થશે.

૧૮૮. આયડ [મેવાડ]

(કોડા નંબર : ૩૫૧૨-૩૫૧૬)

ઉદેપુર સ્ટેશનથી ૧૧ માઈલ દૂર આયડ નામે ગામ છે. એનું પ્રાચીન નામ આઘાટ અને આહડ હતું એવા ઉલ્લેખો મળે છે. આ ગામ કેટલું પ્રાચીન હશે એ જાણવાને કશું સાધન નથી પરંતુ આઘાટમાં રાજ કરતા અલ્હુ (અલ્હટ) રાજાનો ઉલ્લેખ મળે છે, તે મેવાડની ખ્યાતોમાં પ્રસિદ્ધિ પામેલા આહુ રાવલ હોવાનો સંભવ છે. તેમના સમયના સં. ૧૦૦૮-૧૦૧૦ ના શિલાલેખો મળ્યા છે એ ઉપરથી જણાય છે કે મેવાડની મૂળ રાજધાની નાગદાથી ફેરવીને આઘાટમાં નવી રાજધાની સ્થાપી હશે. આથી આ નગર અગિયારમા સૈકાથી પ્રાચીન હોવાનું નિશ્ચિત થાય છે.

આ અલ્હુરાજની સલામાં રાજગચ્છીય શ્રીપ્રદ્યુમ્નસૂરિએ દિગંબરોને પરાજિત કર્યાનો ઉલ્લેખ આ રીતે મળી આવે છે:-

“ વાદં જિત્વાઽલ્લુકદમાપસમાયાં તલપાટકે । આતૈકપટ્ટો યસ્તં શ્રીપ્રદ્યુમ્નં પૂર્વજં સ્તુવે ॥ ”^૨

શ્રીપ્રભાચંદ્રસૂરિ ‘પ્રભાવકચરિત્ર’ ની પ્રશસ્તિમાં એ હકીકતનું સમર્થન કરતાં કહે છે—

“ અલ્હુસમાયાં વિજિતે દિગમ્બરે ॥ ”

અલ્હુરાજની રાણી હરિયદેવી હૂણરાજની પુત્રી હતી. એ રાણીના નામે ‘હર્ષપુર’ નામે ગામ વસાવવામાં આવ્યું હતું;^૩ જેમાંથી જૈનોનો પ્રસિદ્ધ ‘હર્ષપુરીયગચ્છ’ ઉત્પન્ન થયો હતો. આ રાણીનો રેવતી દોષ સમર્થ જૈનાચાર્ય બલિ-ભદ્રસૂરિના દૂર કચેર હતો. આ રીતે રાજા અને રાણી જૈનધર્મથી પ્રભાવિત થયાં હતાં, તેમના મંત્રીએ અહીં શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું મંદિર બંધાવ્યું ત્યારે તેની પ્રતિષ્ઠા કરવા માટે એ વખતે ચિતોડમાં ગિરાજતા સંકેરકગચ્છીય શ્રીયશોભદ્ર-સૂરિને ખોલાવવામાં આવ્યા અને તેમના હાથે મંદિરની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી હતી. આ સૂરિનો સ્વર્ગવાસ સં. ૧૦૨૯ માં થયો એટલે એ પૂર્વે આ મંદિરની પ્રતિષ્ઠા થઈ ચૂકી હતી એટલું નિશ્ચિત છે.

લગભગ આ સમયમાં જ ચિતોડનો પ્રસિદ્ધ જૈન કીર્તિસ્તંભ બાંધવામાં આવ્યાનું જણાય છે.

અગિયારમી સદીમાં થયેલા પરમાર્હત કવીશ્વર ધનપાલે ‘સત્યપુરમંડન મહાવીરોત્સાહ’ નામક અપભ્રંશમાં રચેલા કાવ્યમાં આઘાટના જિનમંદિરનો ઉલ્લેખ કરેલો છે.

તેરમા સૈકામાં થયેલા રાજા જૈન સિંહના સમયમાં તેમનો જગત્સિંહ નામે મહામાત્ય હતો ત્યારે હેમચંદ નામના શ્રાવકે જૈનોના સમગ્ર આગમ ગ્રંથોને અહીં તાડપત્ર પર લખાવ્યાં હતાં એ જ સમયે શ્રીજગચ્છંદ્રસૂરિએ કરેલા ઉચ તપને જોઈને રાજવીએ તેમને ‘તપા’ ખિરદ આપ્યું હતું^૪ ત્યારથી ‘તપાગચ્છ’ અસ્તિત્વમાં આવ્યો, જે આજ સુધીયે તેના અનુયાયીઓની મોટી સંખ્યામાં વિદ્યમાન છે. આ જગચ્છંદ્રસૂરિએ રાજસલામાં કેટલાક દિગંબર વાહીઓને છૂતી લીધા ત્યારે એ સમયના રાજાએ તેમને ‘હીરલા’ ખિરદથી નવાજ્યા હતા.

૧. “ જૈન સત્ય પ્રકાશ ” વર્ષ : ૧૫, અંક : ૧૧. ટાઇટલ પેજ ૩

૨. ‘સમગ્રદિવ્યસંક્ષેપ’ની પ્રારંભિક પ્રસ્તાવના શ્લોક :

૩. શ્રી. ઓઝાજી કૃત ‘રાજપૂતાનેશ ઇતિહાસ’ જિલ્લ : ૨, પૃ. ૪૨૬-૨૮

૪. શ્રી. મુનિચંદ્રસૂરિ કૃત : ‘શુર્વાવલી’ શ્લોક :

આ રીતે જોઈએ તો તપ અને જ્ઞાનની આશ્ચર્યકારક ઘટનાઓએ અહીંની જનતા ઉપર ભારે અસર કરી હતી અને એ સમયથી આઘાટ જૈન પ્રવૃત્તિનું કેન્દ્ર બની ગયું હતું. એ પછી જૈનાચાર્યો અહીં અવારનવાર આવી ઉપદેશ આપતા અને ચતુર્માસ નિમિત્તે રહેતા હતા. એ સમયે અને પછીથી બંધાયેલાં પાંચ મંદિરો અહીં આજે પણ વિદ્યમાન છે.

(૧) બબરમાં આવેલું શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર લગભગ બારમા સૈકામાં બંધાયેલું જણાય છે, એમાં પાપાણની ત્રણ પ્રતિમાઓ પ્રાચીન જણાય છે. તેના વિશે વિગતવાર શોધ કરવાની જરૂર છે. (૨) ગામ બહાર આવેલું શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનનું મંદિર પણ લગભગ ઉપર્યુક્ત મંદિરના સમયનું છે. તેમાં ત્રણ પાપાણની અને એક ધાતુની પ્રતિમા છે. એ સિવાય શ્રીજગત્પદ્મસૂરિની એક આરસ પ્રતિમા પણ છે. (૩) ગામ બહાર બીજું શ્રીઆદિનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી ઉપર્યુક્ત મંદિર જેટલું જ પ્રાચીન છે. તેમાં પાપાણની ૧૨ મૂર્તિઓ છે. (૪) ભેડલાલજીની વાડીમાં આવેલું શ્રીમહાવીરસ્વામી ભગવાનનું ઘર દેરાસર સં. ૧૮૬૪માં બંધાયું છે. તેમાં ૨ આરસની અને ૨ ધાતુની પ્રતિમાઓ છે. ઉપરાંત આરસના તૂટેલા ૨ પટ્ટો પણ છે. (૫) ગામ બહાર શ્રીસંખેશ્વર પાર્શ્વનાથનું શિખરબંધી મંદિર લગભગ બારમા સૈકા જેટલું પ્રાચીન છે. આ મંદિરમાં પાપાણની માત્ર એક પ્રતિમા છે.

૧૮૯. નાગદા

(કોઠા નંબર : ૩૫૧૯)

ખેમલી સ્ટેશનથી ૬ માઈલ અને ઉદયપુરથી ઉત્તર દિશામાં ૧૪-૧૫ માઈલ દૂર એકલિંગજીની પહાડીમાં નાગદા તીર્થ આવેલું છે. એનું પ્રાચીન નામ નાગહ્રદ કે નાગદ્રહ હતું. હ્રદ કે દ્રહનો અર્થ તળાવ થાય છે તેથી આ નામના અહીંના કોઈ પ્રસિદ્ધ તળાવનું એ નામમાં સૂચન છે.

પ્રાચીન વર્ણનોથી જણાય છે કે એક કાળે મેવાડની પાટનગરી તરીકે નાગહ્રદનું સૌભાગ્ય ઉજ્જવળ હતું. સેંકડો વર્ષો સુધી એની જોહાજલાલી પુરજોશમાં હતી. લોજરાને માંડવગઢમાં જે ‘ભારતીલવન’ નામનું વિશાળ વિદ્યાલય સ્થાપ્યું હતું તેના પ્રધાન અધ્યાપક, ક્લાર્કટકી આચાર્ય ભટ્ટ ગોવિંદ નામે હતા તેમને લોજરાને આ ગામ બક્ષીસમાં આપ્યું હતું, એ હકીકત દર્શાવતું દાનપત્ર હાલમાં જ મળી આવ્યું છે. જૈનોના તીર્થ તરીકે એ પંકાયું હતું. ઇતિહાસથી જણાય છે કે, દિલ્હીના સુલતાન સમસુદ્દીન અલતમશે મેવાડ પર ચડાઈ કરી ત્યારે એણે ભયંકર કાળનો દુર્ઘર્ષ આંચકો અનુભવ્યો. એ ઘસાયું, દુર્બળ બન્યું અને આજે એક વેરાન ગામડામાં પલટાઈ ગયું છે. હલકી કોમનાં ચાર પાંચ મકાનો સિવાય બીજી વસ્તી નથી. માત્ર જૈનોએ એની તીર્થ તરીકેની નામના આજ સુધી જાળવી રાખી છે.

આ તીર્થે કોણે વસાવ્યું એનો પત્તો મળતો નથી. શ્રીસુનિસુદંરસૂરિ ‘નાગહ્રદ તીર્થસ્તોત્ર’માં સંપ્રતિરાજે અહીં મંદિર કરાવ્યાનો ઉલ્લેખ આ પ્રકારે કર્યો છે:—

“ન સંપ્રતિ તં વૃષ્ટિં સ્તવીતિ કઃ, સુલાકૃતા યેન જગજ્ઞનાઃ સદા । શ્રીપાર્શ્વ ! વિશ્વે હિતશર્મદાયક ! ત્વતીર્થકલ્પદ્રુમરોપણાદિહ ॥ ”^૧

—જગતનાં ઇચ્છિત સુખોને આપવાવાળા—હૈ પાર્શ્વનાથ પ્રભો ! આપના તીર્થરૂપી કલ્પવૃક્ષને રોપવાથી જેણે જગતનાં મનુષ્યોને હમેશાં સુખી કર્યાં છે, એવા સંપ્રતિ રાજાની કોણ સ્તવના ન કરે ?

આથી સિદ્ધ થાય છે કે, અહીં પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું મંદિર સંપ્રતિરાજે બંધાવ્યું હશે. વળી, એ જ આચાર્ય રચેલી ‘શુર્વાવલી’માં નોંધ્યું છે કે—

“ સ્તોમાણમૃમૃતકુલજસ્તતોઽમૃત, સમુદ્રસૂરિઃ સ્વવશં ગુરુર્યઃ । ચકાર નાગહ્રદપાર્શ્વતીર્થ, વિદ્યામ્તુષિર્દિગ્વસનાન્ વિજિત્ય ॥ ”^૨

—ખોમાણુ રાજાના કુળમાંથીયેલા શ્રીસમુદ્રસૂરિએ દિગંબરોને છતીને નાગહ્રદ પાર્શ્વનાથનું તીર્થ પોતાને સ્વાધીન કર્યું.

૧. “ સ્તોત્ર સંગ્રહ ” ભા. ૨, પૃ. ૧૫૮, પ્રકાશક શ્રીયશોવિજય ગ્રંથમાળા, ભાવનગર

૨. “ શુર્વાવલી ” શ્લોક ૨૯, પૃ. ૪.

શ્રીસુન્દરસૂરિનો સંતાસમય પટ્ટાવડીઓના આધારે પાંચમી શતાબ્દી મનાયો છે. આથી આ તીર્થ એ પહેલાંનું ગણાય.

અહીંના વાઘેલા તળાવ^૩ પાસે ડુંગરની તળેટીમાં આવેલા શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનના જીર્ણ મંદિરમાં મૂર્તિના એક પળાસણ નીચે સં. ૧૧૯૨નો લેખ આ પ્રકારે વંચાય છે:—

“સં ૧૧૯૨ વર્ષે ચૈત્ર વદિ ૪ રવો દેવશ્રીપાર્શ્વનાથશ્રીત્તલસંવશાચાર્યવંદમાર્ચા..... ॥”

ખીન્ને લેખ સં. ૧૩૫૬ નો ત્યાંથી જ મળી આવ્યો છે તે આ પ્રકારે છે:—

“સં ૧૩૫૬ વર્ષે શ્રાવણ વદિ ૧૨ ગારેસા તેજલસુતસંવપતિપાસદેવ સંવસમસ્ત જેનસાહત શ્રીપારસનાથ ॥”

ઉપર્યુક્ત શ્રીસુન્દરસૂરિએ જે પાર્શ્વનાથ ભગવાનના મંદિરનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે આ શિલાલેખોવાળું મંદિર હશે એમ જણાય છે.

શ્રીશીલવિજયજી, અને શ્રીજિનતિલકસૂરિએ તીર્થમાળામાં^૪ નોંધેલા નમિનાથ ભગવાનના મંદિરનો તેમજ શ્રીસોમતિલકસૂરિએ બનાવેલા એક સ્તોત્રમાં ‘અહીં પેથડયાહે નમિનાથ ભગવાનનું મંદિર બંધાવ્યું હતું.’ એવો ઉલ્લેખ કર્યો છે,^૫ તેનો પણ આજે પત્તો નથી. આજે તો એક માત્ર શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનનું મંદિર વિદ્યમાન છે. મૂળનાયકની પદ્માસનસ્થ શ્યામ પાપાણની સુંદર મૂર્તિ ૯ ફીટ ઊંચી છે. તેની નીચે મોટું પળાસન છે. આસપાસ પરિકર હોવાનું વર્ણન તેની નીચેના સં. ૧૪૯૪ ના લેખમાં છે, પણ આજે એ પરિકર અહીં નથી. એ લેખ આ પ્રકારે છે:—

“૧૪૯૪ વર્ષે માઘ સુદિ ૧૧ ગુરુવારે મેદપાટદેશે દેવકુલપાટકપુરવરે નરેશ્વરશ્રીમોકલપુત્રશ્રીકુંભકર્ણમૂપતિવિજયરાજ્યે શ્રીસસંવસે(શે) શ્રીનવલક્ષ્મણાધાર્મકન સાં લક્ષ્મીધરસુત સાં લાઘુ તત્પુત્રસાધુશ્રીરામદેવ તદ્વાર્યા પ્રથમા મેલાદે દ્વિતીયા માલ્હણદે । મેલાદેકુલિસંમૂત સહજપાલ । માલ્હણકુલિસરોજહંસોપમજિનધર્મકર્ણુરવાતસવધીનુક સાં સારંગ । તદંગના હીમાદે લક્ષ્મણદેપ્રમુખપરિવારસહિતેન સાં સારંગેન(જ) નિજમુજોર્જિતલક્ષ્મીસફલીકરણાર્થ નિરુપમમદ્મુતંત્રો મહત્ શ્રીશાંતિજિનવરવિવં સપરિકરં કારિતં । પ્રતિષ્ઠિતં શ્રીવર્ધમાન-સ્વામ્યન્વયે શ્રીમત્સુરતરગચ્છે શ્રીજિનરાજસૂરિપદે શ્રીજિનવર્ધનસૂરેત(સ્ત)પદે શ્રીજિનચંદ્રસૂરિત(સ્ત)પદ્મપૂર્વાચલચૂલિકાસહશ્ર(સ્ત)કરાવતારૈઃ શ્રીમજ્જિનસાગરસૂરિભિઃ ॥ સદા વંદંતે શ્રીમદ્ધર્મમૂર્તિરૂપાધ્યાયાઃ । ઘટિતં સૂત્રધાર મદનપુત્રધરણાવીકામ્યાં । આચંદાર્ક નંવાત્ ॥શ્રીઃ॥”

આનો લાવ એ છે કે, સં. ૧૪૯૪ ના મહા સુદિ ૧૧ ને ગુરુવારે દેવકુલપાટક નગરમાં રાણા મોકલના પુત્ર કુંભકર્ણના રાજ્યમાં ઓથનાલ બાતિના નવલખા શાખામાં થયેલા શ્રેષ્ઠી સારંગે આ મૂર્તિ ભરાવી અને શ્રીજિનસાગરસૂરિએ તેની પ્રતિષ્ઠા કરી.

આ શિલાલેખથી જણાય છે કે નાગદા નગર તૂટ્યું ત્યારે આ ગામ દેવકુલપાટકના એક પરા જેવા વિભાગરૂપે ગણાતું હશે. ખીલું આ લેખમાં નિરુપમમદ્મુત એવું આ મૂર્તિનું વિશેષણ જણાવેલું હોવાથી આ મૂર્તિ આજે પણ અદ્ભુતજીના નામે ઓળખાય છે. વળી, આ મૂર્તિ પરિકર સાથે બનાવવામાં આવી હતી; આટલી વિશિષ્ટ હકીકતો આમાંથી તરી આવે છે.

મંદિરના સલામંડપના થાંભલા ઉપર સં. ૧૮૭૯નો લેખ છે.

આ રીતે જોતાં સં. ૧૧૯૨ થી સં. ૧૮૭૯ સુધીના લેખો અહીંથી મળી આવે છે. તેથી અહીં સમયે સમયે જીર્ણોદ્ધાર થતા રહ્યા છે અને જોનોએ વેરાન જંગલમાં પણ આ તીર્થને બચાવી રાખ્યું છે. છેલ્લો ઉદ્ધાર પાટણવાળા શેઠ લલ્લુભાઈએ મેવાડનાં બીજાં મંદિરોની સાથે જ આ તીર્થનો પણ કરાવ્યો છે.

આ મંદિરની પાસે જ જમણી બાજુએ બીજું એક શ્વેતાંબર જૈન મંદિર જીર્ણ હાલતમાં પડ્યું છે. આ મંદિર કેસરિયાજી તીર્થની પદ્ધતિનું વિશાળ જોવાય છે. આજે તેમાં મૂર્તિ વગેરે નથી.

૩. કુંભકર્ણ રાણાના પિતા મોકલ રાણાના ભાઈ વાઘસિંહના નામે આ તળાવ બંધાવ્યું હોવાથી એ ‘વાઘેલા તળાવ’ કહેવાય છે.

૪. “નાગદહિ નમી લીલવિલાસ”-શીલવિજયજી; “નાગદહિ પાસં તૂં નમી છટિ”-શ્રીજિનતિલકસૂરિ

૫. “નાગદે નમિઃ ।”-ગુર્વાવડી, શ્લોક: ૧૯૬, પ. ૧૯.

આ સિવાય અહીં જુદી જુદી ટેકરીઓ ઉપર અને નીચે જમીન ઉપર અનેક મંદિરો તૂટીફૂટી અવસ્થામાં પડ્યા છે. જૈન અને હિંદુ શિલ્પના ઉત્તમ કોટીના નકશીભર્યા નમૂના અને કેટલાકમાં તો શિલાલેખો પણ જોવાય છે.

એકલિંગલ :

આ ગામથી ૦૧ માઈલ દૂર ‘એકલિંગલ’ નામે હિંદુઓનું તીર્થધામ છે. મેવાડના મહારાણાઓ આ તીર્થનું બહુમાન કરે છે. એમાં લિંગ નથી પરંતુ ચતુર્ભુજ મહાદેવજીની મૂર્તિ છે. આવી મૂર્તિઓ જવલ્લે જ મળે છે. એની પ્રતિષ્ઠા રાયમલ રાણાએ કરાવી છે. એ વિશે સો શ્લોકવાળી પ્રશસ્તિ પણ મંદિરના દક્ષિણ દિશાના દ્વાર ઉપર છે. આ મંદિરની શિલ્પકળા અને સ્થાપત્ય જોતાં અસલ એ જૈન મંદિર હોય એમ જણાય છે. કેટલીક દેરીઓની બારસાખ ઉપર તીર્થંકરોની મંગળમૂર્તિ વિદ્યમાન છે. શ્રીમાન્ ગૌરીશંકર ઓઝા લખે છે કે- ‘ગામમાં તૂટેલાં મંદિરો છે જે પહેલાંનાં જૈન મંદિરો હોય.’

આસપાસનાં તૂટેલાં મંદિરોની શોધખોળ કરવામાં આવે તો નાગદા, એકલિંગલ, દેવકુલપાટક વગેરે ગામોના સ્થાનિક ઇતિહાસની શંખલા કેમવાર મળી આવે.

૧૬૦. રાજનગર

(કોડા નંબર : ૩૫૮૪-૩૫૮૫)

કાંકરોલી સ્ટેશનથી ૨૧ માઈલ દૂર રાજનગર નામે ગામ છે. મહારાણા રાજસિંહે આ ગામ પોતાના નામે વસાવી ‘રાજસાગર’ નામનું ૪ માઈલ લાંબું અને ૨ માઈલ પહોળું વિશાળ સરોવર બંધાવ્યું છે. આ તળાવની જબરજસ્ત પાળ બંધાવતાં રાજસિંહે એક કરોડ રૂપિયાનો ખર્ચ કર્યો હતો એમ કહેવાય છે. આ ગામમાં શ્રીઆદીશ્વર ભગવાનનું ૧ મંદિર અને ૧ ઉપાશ્રય છે.

આ રાજનગરથી ૧ માઈલ દૂર એક નાની પહાડી છે. એ પહાડી ઉપર ખીન્નું ચૌમુખજીનું વિશાળ જૈન મંદિર છે, જે ‘દયાળશાહના કિલ્લા’ના નામે ઓળખાય છે. દયાળશાહ નામના ઓશવાલ ગૃહસ્થે આ મંદિર બંધાવેલું છે, જેની પાછળ એક કરોડ રૂપિયાનો ખર્ચ થયો હતો એવી હકીકત નીચેના કવિત્તમાં આજ સુધી જળવાઈ રહી છે :-

“ નવચોટી નવ લાખડી, કોડ રૂપિયોંરો કામ; રાણે બંધાયો રાજસિંહ, રાજનગર હૈ ગામ.
વોહી રાણા રાજસિંહ, વોહી સાહ દયાળ; વણે બંધાયો દેહરો, વણે બંધાઈ પાળ. ”

આ મંદિર નવ માળનું ગગનચુંબી બંધાવ્યું હતું. એની ધ્વજની છાયા ૧૨ માઈલ સુધી ઊડતી હતી; એમ કહેવાય છે. પાછળથી ઔરંગઝેબે આ કેઈ રાજશાહી કિલ્લો છે એમ ધારીને મંદિર તોડી નાખ્યું. આજે તો માત્ર એક માળ કાયમ રહ્યો છે ને ખીન્ને માળ નવો બન્યો છે. તેમાં મૂળનાયક ચૌમુખી ઋષભદેવ ભગવાન બિરાજમાન છે. મેવાડની પંચતીર્થીમાં આ તીર્થની ગણના છે.

મંદિરમાં જે મૂર્તિઓ બિરાજમાન છે તે બધી ઉપર એક જતના લેખો છે, એ લેખ ઉપરથી જણાય છે કે- “ સં. ૧૭૩૨ના વૈશાખ સુદિ ૭ ને શુક્રવારે મહારાણા રાજસિંહના રાજ્યમાં સંઘવી દયાળશાહે ચતુર્ભુજપ્રાસાદ બંધાવ્યો અને તેની વિનયગચ્છીય શ્રીવિનયસાગરસૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કરી. ” આ લેખમાં દયાળશાહના પૂર્વજોની બે-ત્રણ પેઢીનો ઉલ્લેખ પણ છે.

દયાળશાહ ક્યાંના વતની હતા તે જાણવામાં આવ્યું નથી. પણ શિલાલેખ ઉપરથી જણાય છે કે તેઓ સંઘવી ગોત્રના સરૂપર્યા ઓશવાલ હતા. તેમના પૂર્વજો સીસોદિયા હતા, જેમણે જૈનધર્મ અંગીકાર કર્યો હતો. એ પછી તેઓ ઓશવાલ જૈન તરીકે ઓળખાયા.

તેજના પુત્ર ગજૂ અને તેના પુત્ર રાજૂને ચાર પુત્રો હતા. એ પૈકી દયાળશાહ સૌથી નાનાં હતા. દયાળશાહે આવું અદ્ભુત મંદિર બંધાવ્યું એની પાછળ એક વિચિત્ર ઘટનાએ ભાગ ભજવ્યો છે, જેનો ટૂંકમાં અહીં નિર્દેશ કરવો ઉપયુક્ત ગણાય.

એક રહસ્યપૂર્ણ ઘટના પ્રસંગે મહારાણાને જીવતા બચાવી લેવાથી દયાળશાહ રાણાની આગળ તરી આવ્યા અને ધીરે ધીરે વીરતાભર્યાં કાર્યોથી વિશ્વાસુ મંત્રી તરીકે નિભાયા. મંત્રી તરીકેની કારકીર્દિમાં પણ તેઓ તેજસ્વી નીવડ્યા. ઔરંગઝેબે જે હિંદુ મંદિરો તોડી નાખ્યાં હતાં, તેના બદલે તેમણે મસ્જિદો તોડીને લીધો હતો અને માળવામાંનાં બાદશાહી ઘાણાંની જગાએ મહારાણાનાં ઘાણાં સ્થાપી દીધાં હતાં. એ યુદ્ધની લૂંટમાંથી દયાળશાહ કેટલાયે જાંટ ભરીને સોનું ને સંપત્તિ લઈ આવ્યા જે તેમણે મહારાણાને ભેટ ધરી હતી.

આવી ઝગઝગતી કીર્તિ મેળવનાર દયાળશાહ ઉપર મહારાણાની પ્રસન્નતા સોળે કળાએ ખીલી જાહે એમાં નવાઈ નથી. વીર દયાળશાહની ધર્મલક્ષિતએ મહારાણા આગળ જે બોલ નાખ્યો તેના પરિણામે મહારાણાએ પહાડી ઉપર મંદિર બંધાવવાની પ્રસન્નતાપૂર્વક મંજૂરી આપી; જે પણ આ ઘટનાનું ઉજ્જવળ પ્રતીક બની રહ્યું છે.

સરોવરના કિનારા ઉપર અને દયાળશાહના મંદિરવાળી ટેકરી તેમજ રાજમહેલની ટેકરી વચ્ચે એક નવચોકી નામનું સ્થાન છે. આમાંની ત્રણ ચોકીઓ અને તોરણોમાંની કારીગરી દેલવાડાનાં સુંદર મંદિરોની કોરણીની યાદ આપી રહી છે. આ ચોકીમાં મેવાડના મહારાણાઓની પ્રશસ્તિરૂપે પચીસ સર્ગનું ‘રાજપ્રશસ્તિ’ નામે સંસ્કૃત કાવ્ય ઉત્કીર્ણ છે. આ કાવ્ય, શિલાઓ ઉપર મળી આવતા લેખોમાં સૌથી મોટો કાવ્યલેખ છે. આ પ્રશસ્તિમાં દયાળશાહની વીરતાનું વર્ણન પણ કરેલું છે.

તેરાપંથ મતની ઉત્પત્તિનું સ્થાન આ જ રાજનગર છે. શ્રીભિક્ષુખમસ્વામીએ અહીંથી જ પોતાના મતનો પ્રચાર કર્યો હતો.

અહીંથી ૨૫ માઈલ દૂર આવેલા કાંકરોલી ગામમાં જૈન મંદિરની મૂર્તિઓ થોડાં વર્ષો પહેલાં તોડી નાખી ગૂમ કરી દેવામાં આવી હતી; જે માત્ર ધર્મવિદ્વેષનું પરિણામ હતું.

૧૯૧. ચિતોડ

(કોઠા નંબર : ૩૬૩૫-૩૬૪૨)

ભારતની મૌલિક સંસ્કારસંપત્તિ સમા ચિતોડગઢનું નામ અને એ ભૂમિનું પ્રત્યેક રજકણ ગમે તેવા માનવીમાં નવી તાજગી બક્ષે એવું છે. ખરેખર, શૌર્ય અને સ્વમાનના સંસ્કારોની દ્રાતા આ વીરભૂમિના નામથી કયો નર અબણ્યો હશે ? ‘કમ્મે સ્થરા સૌ ધમ્મે સ્થરા’ ની જૂની કહેવતને પણ ચરિતાર્થ કરતી આ ભૂમિએ જેમ શૌર્યમાં તેમ લક્ષિમાં પોતાની અજબ નામના નોંધાવી છે. એવી ભૂમિને ધર્મધોરી ઉદારચરિત્ર જૈનાચાર્યોએ પસંદ કરી પાદવિહારથી પુનિત બનાવી છે અને દાનશૂર જૈન શ્રેષ્ઠીઓએ પોતાની ખ્યાતિને ખાતર નહિ પણ પોતાના આત્મ-કલ્યાણની ભવ્ય ભાવનાનું જે પ્રગટીકરણ કર્યું છે તે અહીં બંધાવેલાં મંદિરોદ્વારા આપોઆપ જાનવલ્લભાન બન્યું છે. એનો ઇતિહાસ રોમાંચ ખડાં કરી દે એવો છે. અહીંના રાજકીય સંબંધોમાં પણ જૈનધર્મની છાપ અંકાયેલી જોવાય છે. જૈનો સાથે રાણાઓનો મીઠો સંબંધ હતો, એની ઇતિહાસ ગવાહી આપે છે.

અહીંનો કિલ્લો મૌર્યવંશી રાજા ચિત્રાંગદે બનાવ્યો હતો તેથી તેને ચિત્રકૂટ કહેવામાં આવે છે. વિક્રમની આઠમી શતાબ્દીમાં મેવાડના શુહિલવંશી બાપા રાવલે રાજપૂતાના પર રાજ્ય કરનાર મૌર્યવંશના છેલ્લા રાજવી માનને મારીને આ કિલ્લો પોતાના અધિકારમાં લઈ પોતાના રાજ્યમાં ભેળવી દીધો. વિક્રમની બારમી શતાબ્દીમાં સિદ્ધરાજ જયસિંહે પરમારો પાસેથી માલવાનું રાજ્ય હસ્તગત કર્યું ત્યારે આ કિલ્લો પણ તેના અધિકારમાં આવ્યો. એ અધિકાર કુમારપાલના સમયમાં પણ ચાલુ હતો. ‘પ્રબંધચિંતામણિ’માં ઉલ્લેખ છે કે-‘કૃતજ્ઞ ચક્રવર્તી’ રાજા કુમારપાલે પોતાનું રક્ષણ કરનાર આલિંગ નામના કુંભારને સાતસો ગામવાળો ચિત્રકૂટ (ચિતોડ) નો પટ્ટો કરી આપ્યો હતો. તેના વંશજો કુંભાર હોવાથી શરમાતા હતા જે હજી સુધી ‘સગરા’ કહેવાય છે.’ આ કથન કુમારપાલનો કિલ્લો ઉપર અધિકાર હોવાનું પ્રમાણ આપે છે. કુમારપાલ સં. ૧૨૧૬માં પરમાર્હત બન્યો તે પહેલાંના એ શિલાલેખો અહીંથી મળી આવ્યા છે. એક લેખ સં. ૧૨૦૭ નો છે. તેમાં સપાદલક્ષ (અજમેર રાજ્ય) ના રાજ

આનાક (આના, અણ્ણિરાજ)ને જીતીને કુમારપાલ ચિતોડની શેલા જેવા સારુ આપ્યો ત્યારે ત્યાંના એક શિવમંદિરને એક ગામ ભેટ કર્યું હતું એવો ઉલ્લેખ છે.^૧ બીજો લેખ ત્યાંથી જ મળ્યો છે, જે ઉદયપુરના વિકટોરિયા હોલ નામના સંગ્રહાલયમાં છે. તેની મધ્યનો ભાગ ઘસાઈ ગયો છે અને તેમાં સંવત આપેલો નથી પણ આ લેખથી નક્કી થાય છે કે આ પ્રસિદ્ધ કિલ્લો કુમારપાલના અધિકારમાં હતો અને ત્યાં તેનો સૂર્યો રહેતો હતો, એ પછી કુમારપાલના ભત્રીજા અજયપાલને હરાવી મેવાડના રાજા સામંતસિંહે સં. ૧૨૩૧ ની આસપાસ આ કિલ્લા ઉપર પાછું શુદ્ધિવંશીઓનું રાજ્ય કાયમ કર્યું, એ સમયથી આજ સુધી જે કે વચ્ચે કેટલાંક વર્ષ આ રાજ્ય મુસલમાનોને આધીન રહ્યું હતું છતાં શુદ્ધિવંશી સિસોદિયાના અધિકારમાં જ આવ્યું આવે છે.

ચિતોડ સાથે જૈન સમાજનો સંબંધ પુરાણો અને તાણાવાણાની જેમ ગૂંથાયેલો છે. આ સંબંધ શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકરથી પ્રાચીન સમય સુધી લંબાય છે. સિદ્ધસેન દિવાકરનો સમય એકમતે વિક્રમની પહેલી શતાબ્દી મનાય છે જ્યારે બીજા મતે પાંચમી-છઠ્ઠી શતાબ્દી હોવાનો વિદ્વાનોએ નિર્ણય કર્યો છે. તેઓ વિદ્યાની સિદ્ધિ અર્થે આ ભૂમિમાં આવ્યા હતા. શ્રીહરિભદ્રસૂરિ જેમનો સમય કેટલાક વિદ્વાનો આઠમી-નવમી શતાબ્દી ગતાવે છે તેમનું નિવાસસ્થાન કેટલોક કાળ ચિતોડ હતું એવો ઉલ્લેખ મળે છે. એ સમયે ચૈત્યવાસીઓ સામે એમણે ભારે ધુનરો કર્યો હતો. બારમી શતાબ્દી સુધી અહીં ચૈત્યવાસી આચાર્યોની પ્રબલતા હતી. રાજાઓ એમનું સન્માન કરતા અને સગવડો આપતા. શ્રીજિનવલ્લભસૂરિએ એ સંબંધે પ્રબળ વિરોધ ઊઠાવ્યો અને તેમના ઉપદેશથી શ્રેષ્ઠ સાધારણે શ્રીમહાવીરસ્વામી ભગવાનનું વિધિચૈત્ય સં. ૧૧૬૭ માં નિર્માણ કર્યું. શ્રીજિનવલ્લભસૂરિએ ‘અષ્ટસપ્તિકા, સંઘપટ્ટક, ધર્મશિક્ષા’ આદિ ગ્રંથો ચિતોડના મંદિરમાં ઉઠીણું કરાવ્યા હતા. શ્રીજિનવલ્લભસૂરિ અને તેમના પટ્ટધર શ્રીજિનદત્તસૂરિનો (સં. ૧૧૯૯) પદમહોત્સવ અહીં થયો હતો. સં. ૧૩૫૩ ના ફાગણ વદિ ૫ ના રોજ મહારાજા સમરસિંહના રામરાજ્યમાં ચિતોડના ચોરાસી મહોદ્ધામાં જલયાત્રાપૂર્વક સ્થાનીય ૧૧ જૈન મંદિરોનાં છત્ર અને શ્રીમુનિસુવ્રતસ્વામી, શ્રીઆદિનાથ, શ્રીઅન્જિતનાથ અને શ્રીવાસુપૂજ્યસ્વામીની પ્રતિમાઓ સ્થાપન કરી હતી. સં. ૧૩૩૫ ના ફાગણ સુદિ ૫ ના રોજ સકલ રાજ્ય ધુરાને ધારણ કરનારા યુવરાજ અમરસિંહના સાંનિધ્યથી શ્રીઆદિનાથ મંદિર પર ધ્વજરોપણ થયું હતું; એવી હકીકત ‘ખરતરગચ્છ પટ્ટાવલી’ નોંધે છે.

શ્રીઓઝાજી કહે છે કે, “મહારાણા તેજસિંહની પટરાણી જયતલ્લદેવી, જે સમરસિંહની માતા હતી, તેણે (વિ. સં. ૧૩૨૨ માં) ચિતોડ પર શ્યામ પાર્શ્વનાથનું મંદિર બંધાવ્યું હતું.”^૨

પં. શ્રીપ્રતિષ્ઠાસોમે સં. ૧૫૨૪ માં રચેલા ‘સોમસોભાગ્ય કાવ્ય’ ઉપરથી જણાય છે કે, ઈડરનિવાસી વચ્છરાજનો બીજો પુત્ર શ્રેષ્ઠ વીસલ જે દેવકુલપાટક (દેલવાડા)માં રહેતો હતો અને શ્રીલાખા રાણાથી સંમાન્ય હતો, તેણે પંદરમા સૈકામાં ઉત્તર શિખરોથી સુશોભિત શ્રીશ્રેયાંસનાથ પ્રાસાદ ચિત્રકૂટ ગઢ પર બંધાવ્યો હતો.^૩ વળી, શ્રેષ્ઠી શુભરાજના પુત્ર બાલે પંદરમા સૈકામાં કીર્તિસ્તંભની પાસે જ ચારે તરફ દેવકુલિકાઓથી યુક્ત વિશાલ જિનચૈત્ય બંધાવી શ્રીસોમ-ચુંદરસૂરિના હાથે ત્રણ પ્રતિમાઓની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી.^૪ આ સિવાય મહારાણા મોકલના સમયમાં તેમના સુખ્ય મંત્રી સરણપાલજીએ પુષ્કળ દ્રવ્ય ખરચી ઘણાં જિનમંદિરો કરાવ્યાં હતાં. માંડવગઢના મહામંત્રી પેથડકુમારે જે ૮૪ જિનમંદિરો ઠેર ઠેર બંધાવ્યાં તેમાંનું એક ચિત્રકૂટમાં પણ બંધાવ્યું હતું.

શ્રીસોમપ્રભસૂરિએ અહીં બ્રાહ્મણોની સલામાં જય મેળવ્યો હતો અને શ્રીજિનભદ્રસૂરિએ ચિતોડ આદિ સ્થળોએ જિન મંદિરો આદિ બંધાવવાનો ઉપદેશ આપ્યો હતો. સં. ૧૫૦૫ માં કુંભા રાણાના ભંડારી શ્રીવેલાકે પુરાણા ખંડિત મંદિરના સ્થાને શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનનું અષ્ટપદ નામે ચૈત્ય બંધાવી તેની ખરતરગચ્છીય શ્રીજિનસેનસૂરિ પાસે પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી. આ મંદિરને ‘શૃંગારચોકી’ કહે છે. આવું નામ શા કારણે પડ્યું હશે તે જાણવાનું રહે છે પણ તેનું ખરું નામ તો ‘અષ્ટાપદાવતાર શાંતિજિનચૈત્ય’ હતું.

૧. “Apigraphia Indica” Vol. II, P. 422, 424

૨. “રાજપૂતાનેશ ઇતિહાસ” પૃ. ૪૭૩.

૩. ભુઓ : એ જ કાવ્યનો સર્ગ : ૯, શ્લો. ૧૬, ૧૭.

૪. એજન : સર્ગ : ૯, શ્લો. ૭૦, ૭૧.

સં. ૧૫૮૭ માં શત્રુજયનો સોળમો ઉદ્ધાર કરાવનાર બહાદુર અચ્છાવતોના વંશજ મંત્રીશ્વર કર્મચંદ્ર ચિતોડમાં રહેતા હતા. રાણા પ્રતાપના ભાંડારી દાનવીર ભામાશાહનો મહેલ અહીં જ હતો.

સં. ૧૫૬૬ માં પં. શ્રીજયહેમરચિત અને સં. ૧૫૭૩ માં શ્રીહર્ષપ્રમોદના શિષ્ય ગયંદીએ રચેલી 'તીર્થમાલા'થી જણાય છે કે, સોળમી શતાબ્દીમાં અહીં ૩૨ જિન મંદિરો હતાં; જેમાં તપા, ખરતર, અંચલ, નાણાવાલ, ચિત્રવાલ, પૂર્ણિમા, મલધારી વગેરે ગરુડોનાં અલગ અલગ જિનચૈત્યો શોભી રહ્યાં હતાં. સોળમા સૈકાની આ 'તીર્થમાલા'માં મંદિરોની નોંધ આ પ્રકારે તારવી શકાય છે:

૧ શ્રીત્રેયાંસનાથ મંદિર, ૨ શ્રીધંધર શ્રેષ્ઠીએ બંધાવેલું શ્રીઆદિનાથ મંદિર, ૩ શ્રીસોમચિંતામણિ પાર્શ્વનાથનું મંદિર, ૪ ચૌમુખ ચંદ્રપ્રભ જિન મંદિર, ૫ શ્રીઆદિનાથ મંદિર, ૬ શ્રેષ્ઠી આકાએ બંધાવેલું શ્રીપાર્શ્વનાથ મંદિર, ૭ શ્રીસુમતિનાથ મંદિર, ૮ શ્રીવીરવિહાર ચૈત્ય ૬૦ પગચિયાંવાળું, જેના વિશે શ્રીચારિત્રરત્નગણિએ 'ચિત્રદ્રુટીય મહાવીરપ્રાસાદ પ્રશસ્તિ' રચી છે, જે 'ચેચલ એશિયાટિક સોસાયટી'ના જર્નલમાં સર ભાંડારકરે સને ૧૯૦૮ માં પ્રગટ કરી છે. તેમાં આ મંદિરના નિર્માતા ઇંડરનિવાસી શેઠ ગુણરાજનું વિસ્તૃત વર્ણન કર્યું છે. 'સોમસૌભાગ્ય કાવ્ય' અનુસાર આ મંદિર ગુણરાજના પુત્ર બાલાએ બંધાવેલું હતું:-

“શ્રીચિત્રકૂટનામ્નિ દ્રક્ષે રક્ષેણ તુલ્લજિનચૈયમ્ । દુર્ગત્યોપરિ પરિવૃત્તમમિતઃ શ્રીદેવકુલિકામિઃ ॥

શ્રીગુણરાજસ્ય સુતઃ સુતનુઃ સુકૃતો કૃતો ચ વાલાહઃ । કારિતવાન્ શ્રીકીર્તિસ્તમ્મતટે શ્રીમતાં મુકુટઃ ॥ ”

(—સર્ગ : ૯, શ્લોક : ૭૦, ૭૧)

પ્રશસ્તિ અનુસાર આ મંદિરની દક્ષિણ દિશામાં બંધાયેલું મંદિર પોરવાડ કુમારપાલ શેઠે બંધાવ્યું અને ઉત્તર દિશાનું મંદિર શેઠે તેજપાલના પુત્ર ભામાએ બંધાવ્યું છે. ૯ દોશી રતનાએ બંધાવેલું શ્રીપાર્શ્વ જિનમંદિર અને તેની સાથે શેઠ કર્મસીએ બંધાવેલું શ્રીસુપાર્શ્વ જિનમંદિર, ૧૦ સાત મજલાવાળો જૈન કીર્તિસ્તંભ, ૧૧ શ્રીપુનાસુત-રચિત પાર્શ્વ જિનમંદિર, જેનું નિર્માણ જિનદાસ શાહે કરાવ્યું હતું. 'મધ્ય ભારતકે જૈન સ્મારક'માં ઉલ્લેખ છે કે, અહીંના શ્યામ પાર્શ્વનાથનું મંદિર સં. ૧૩૩૫ માં રાવલ તેજસિંહની ધર્મપત્ની જૈતલદેવીએ કરાવ્યું અને તેના પુત્ર રાવલ કુમારસિંહે એ માટે ભૂમિ અર્પણ કરી. ૧૨ શ્રીચંદ્રપ્રભસ્વામીનું મંદિર, ૧૩ શ્રીઆદિનાથનું મંદિર, ૧૪ શ્રીમલધારગચ્છીય શ્રીચંદ્રપ્રભ જિનમંદિર, ૧૬ શ્રીશાંતિનાથનું ખરતરવસહી મંદિર, ૧૭ સાત ફુણાવાળા શ્રીપાર્શ્વનાથનું મંદિર, જેમાં સત્તરસિયપટ્ટ અને શત્રુજય તેમજ ગિરનારના પટ્ટો છે. ૧૮ ખરહરડિયા ધનરાજે બંધાવેલું શ્રીસુમતિ જિનમંદિર, ૧૯ ડાંગા જિનદત્તે બંધાવેલું શાંતિ જિનમંદિર, ૨૦ શ્રીશાંતિનાથનું લોલાવસહી મંદિર, ૨૧ નાગોરીકારિત શ્રીમુનિસુવ્રત મંદિર, ૨૨ અંચલગચ્છીય શ્રીશીતલ જિનમંદિર, ૨૩ નાણાવાલગચ્છીય શ્રીમુનિસુવ્રત જિનમંદિર, ૨૪ પહીવાલગચ્છીય શ્રીસીમંધર જિનમંદિર, ૨૫ ચિત્રવાલગચ્છીય શ્રીપાર્શ્વ જિનમંદિર, ૨૬ પૂર્ણિમાગચ્છીય શ્રીસુમતિ જિનમંદિર, ૨૭ માલવીઓનું ચૌમુખી આદિ જનમંદિર, જેમાં શત્રુજય, ગિરનાર અને અષ્ટાપદની રચના છે. ૨૮ શ્રીમુનિસુવ્રત જિનમંદિર, તેની સામે ચુકમાં કીર્તિધર, સુકેશલ મુનિ, ત્રણ ગોમુખોથી વહેતો જલકુંડ, નજીકમાં કુંભા રાણાનો કીર્તિસ્તંભ, કુંભેશ્વર વગેરે છે. ૨૯ શ્રીવેલા શેઠે બંધાવેલું શ્રીશાંતિ જિનમંદિર, ૩૦ શ્રીઅજિતજિનનું સરણુવસહી, ૩૧ શ્રેષ્ઠી ડુંગરે બંધાવેલું શ્રીશાંતિ જિનમંદિર અને ૩૨ શ્રીસંભવ જિનમંદિર બંધાયેલાં છે.

આ રીતે વિક્રમની પાંચમી શતાબ્દીથી લઈને સોળમી શતાબ્દી સુધી અહીંના જૈનોએ વિસ્તારેલી કીર્તિવેલનો ગૌરવશાળી ઇતિહાસ જૈનોના કેંદ્રધામ સ્વરૂપ જણાઈ આવે છે. અલબત્ત, વિક્રમની ચૌદમી શતાબ્દીમાં આક્રમણથી કંઈક ક્ષતિ પહોંચી હતી. પંદરમી સદીમાં તો જૈનોએ એ બહોળલાલી પાછી મેળવી લીધી પણ એ તો હોલવાતા દીવાનો છેલ્લો ચમકારો જ હોય એમ જણાય છે. છેવટે સમ્રાટ અકબરના સમયમાં એટલે સત્તરમી સદીમાં ચિતોડ પોતાનું પ્રાચીન ગૌરવ ખોયું, ફરી પાછું હાથ ન આવ્યું; માત્ર એની યશસ્વી કારકીર્દિ ગવાતી રહી.

ઉપર્યુક્ત ૩૨ મંદિરોમાંથી અત્યારે માત્ર ગણ્યાગાંઠ્યાં મંદિરો જ બચી રહ્યાં છે. બાકીનાં નષ્ટ થઈ ચુક્યાં છે. ઓગણીસમી સદીમાં બે ત્રણ મંદિરો બીજા બન્યાં છે. એક પ્રાચીન જિન મંદિરમાં તો દેવીની મૂર્તિ પૂજાઈ રહી છે.

ગદની નીચે નગરમાં પાછલા સમયમાં કેટલાંક જિનમંદિરો બન્યાં છે, તેમાં ત્રણ વિદ્યમાન છે. (૧) ટંકશાળની પાસે શ્રીઆદિનાથ ભગવાનનું ધૂમટબંધો, (૨) છીપાના મહોલલામાં ત્રીજે માળે શ્રીપદ્મપ્રભજિનનું અને (૩) જૂના બબર

દીંગોંકા મંદિર પાસે શ્રીઆદિનાથ લગવાનનું છે. પં. ગૌરીશંકર ઓઝાજીના કથન મુજબ નગરમાં પ્રવેશ કરતાં પૂલમાં પશુ જૈન મંદિરોના કેટલાયે પથ્થરો લાગેલા જોવાય છે.

ચિતોડ ગઢ જ'કશનથી કિલ્લા સુધી પાકી સડક ખાંધેલી છે. સ્ટેશનથી ૨ માઈલ દૂર ચિતોડ નગર છે. ગંભીરી નામની નદી અહીંના પ્રાચીન ગૌરવનું ગીત ગાતી વહી રહી છે.

ચિતોડનો કિલ્લો સમુદ્રની સપાટીથી ૧૮૫૦ ફીટ જાંચી, ૩ માઈલ લાંબી અને અનુમાનથી ૦૧ માઈલ પહોળી ઉત્તર-દક્ષિણ સ્થિત પહાડી પર બનેલો છે. “ગઢ તો ચિતોડ ગઢ ઔર સખ ગઢેયા”નું ખિરદ પામેલો આ કિલ્લો આજે ખખડી ગયો છે. તળેટીથી કિલ્લાની જાંચાઈ ૫૦૦ ફીટ છે, પહાડ પર સમતલ ભૂમિ હોવાથી અહીં કેટલાયે કુંડો, તળાવો, મંદિરો અને મહેલો વગેરે બંધાયેલા છે. પહેલાં આ ગઢ ઉપર સારી આબાદી હતી પરંતુ અત્યારે તો પહાડીના પશ્ચિમી ખૂણા ઉપર લગભગ ૨૦૦ ઘર વિદ્યમાન છે, બાકી બધાં મકાનો પડી ગયાં છે. આ કિલ્લામાં કેટલીયે ઈમારતો આજે પણ એ ગૌરવશાળી અતીતકાળની પવિત્ર સ્મૃતિમાં ઊભી છે. આજે અહીં પાંચ જૈન મંદિરો ઊભાં છે. (૧) શ્રીમહાવીરસ્વામીનું ધૂમઠખંધી મંદિર, (૨) શ્રીશાંતિનાથ લગવાનનું મંદિર, (૩) સતવીસ દેવરી નામે ઓળખાતું શ્રીઆદીશ્વર લગવાનનું શિખરખંધી મંદિર અને (૪) ગૌમુખી પાસે શ્રીશાંતિનાથ લગવાનનું શિખરખંધી મંદિર તેમજ (૫) શ્રીપાર્શ્વનાથ લગવાનનું ધાબાખંધી મંદિર છે. આ મંદિરો અને બીજાં અવશેષો ઉપર જરા દૃષ્ટિ ફેરવી લઈએ :

રામયોગમાંથી આગળ જતાં જૂના રાજમહેલની પાસે ઉત્તર તરફ એક નાનું કળાયુક્ત મંદિર છે જેને લોકો ‘શૃંગાર ચોરી’ ના નામે ઓળખે છે. મંદિરની ચોતરફ મૂર્તિઓ ભરચક છે. ખરેખર, શૃંગારચોરી એ ચિતોડગઢના સૌંદર્યનું ઉત્તમ પ્રતીક છે. મધ્યમાં એક નાની વેદી ઉપર ચાર થાંભલાવાળી છત્રી છે અને મૂળનાયક શ્રીશાંતિનાથ લગવાન છે. નજર પડતાં જ આંખ ઠરી જાય એવું મૂર્તિવિધાન છે. સં. ૧૨૩૨ માં બંધાયેલું આ સુંદર સ્થાપત્ય સં. ૧૩૬૦ માં ચિતોડની લૂંટ વખતે ખડિત થયું, તેના જીર્ણોદ્ધાર મહારાણા કુંભાના ખજાનચી વેલાકે સં. ૧૫૦૫ માં કરાવ્યો અને તેની પ્રતિષ્ઠા શ્રીજિનસેનસૂરિએ કરી એમ ત્યાંના શિલાલેખથી જણાય છે

બડીયોળ પાસે જૈન મંદિરોનાં કેટલાંક અવશેષો છે. એમાં ‘સતવીસ દેવરી’ નામે ઓળખાતું વિશાળ જૈન મંદિર બાવન જિનાલયવાળું છે. કહેવાય છે કે આમાં ૨૭ ભગ્ન મંદિરોનાં ખંડિયેરો પડ્યાં છે, તેથી તેનું નામ ‘સતવીસ દેવરી’ પડ્યું છે, આમાં જ ત્રણ મંદિરોનો આચાર્ય શ્રીવિજયનીતિસૂરિજીએ જીર્ણોદ્ધાર કરાવી સં. ૧૬૬૮ ના માધ્યમ સુદ્ધિ ર ના દિવસે પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી છે. આમાં કેટલીક મૂર્તિઓ અને પરિકરો પડ્યાં છે. એક પરિકરનો લેખ મળ્યો છે તેના ઉપર સંવત નથી, પરંતુ—“ચૈત્રવાલગચ્છના પ્રતાપી આચાર્ય ભુવનચંદ્રસૂરિના શિષ્ય, જેમણે પોતાની વિદ્વત્તા અને સહૃદયતાથી ગૃહસ્થશ્વર અને મેવાડના રાજાઓ તેમજ પ્રજાને રંજિત કરી કેટલાયે રાજવીઓથી સન્માનિત બન્યા હતા, તેમના ઉપદેશથી વર્મનસિંહે સીમંધરસ્વામી અને યુગમંધરસ્વામીની પ્રતિષ્ઠા કરાવી”—એવો ઉલ્લેખ છે. સં. ૧૪૬૬, સં. ૧૫૦૫, સં. ૧૫૧૦, સં. ૧૫૧૩, સં. ૧૫૩૬ ના લેખો મળી આવે છે, જેમાં બધી મૂર્તિઓને શ્વેતાંબર આચાર્યોએ પ્રતિષ્ઠિત કરેલી છે.

આગળ મીરાંબાઈનું મંદિર આવે છે. રાણા કૃતેસિંહજીએ આ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો છે. આ મંદિર ભવ્ય અને વિશાળ છે, તેના ઉપર ડબ્બલ આમલસારની સુંદર ગોઠવણી છે, શિખરના ભાગમાં એક મંગળચૈત્ય નજરે પડે છે. ડાબી અને જમણી બાજુના દેવો ઉપરની છાજલીમાં અને તોરણમાં આલેખેલી જિનમૂર્તિઓ તેમજ ચોકમાં જમણી બાજુના મંદિરની પાછલી દીવાલમાં પંચતીર્થી મૂર્તિ જોઈ આ મંદિર અસલના વખતમાં જૈન મંદિર હશે અથવા જૈન મંદિરના પથ્થરો કામે લગાડ્યા હશે એમ જણાઈ આવે છે.

એથી આગળ મોકલ રાણાનું મંદિર છે, જેને સમિધેશ્વરનું મંદિર પણ કહે છે. લોજરાજે બંધાવેલું ત્રિભુવન નારાયણનું મંદિર આ કે બીજું એ જાણવાનું રહે છે. મોકલ રાણાએ તો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હશે. આ મંદિરમાં સં. ૧૨૦૭ નો કુમારપાલનો લેખ છે જેનો નિર્દેશ અગાઉ કર્યો છે. આ મંદિરના પાછલા ભાગમાં જૈન મૂર્તિઓ કોરેલી છે, જેમાં એક મૂર્તિના હાથમાં સુહયત્તિ છે. મંદિરની બહાર ડાબી બાજુએ દીવાલમાં તીર્થંકર લગવાનને અલિપેક કેરાવતાં હોય એવા કળશ સાથેના ઇંદ્રોની આલેખનાપૂર્વકની જિનમૂર્તિ છે. એ જ દીવાલ ઉપર કંઈક આગળ એક જૈનાચાર્યની મૂર્તિ કોરેલી છે. તેમના હાથમાં સુહયત્તિ છે, ડાબા હાથમાં પુસ્તક છે, સામે સ્થાપનાચાર્ય છે. તેની સામે

સાધુ, શ્રાવક, શ્રાવિકા ઉપદેશ સાંભળી રહ્યા હોય એવો ઘટનાપ્રસંગ આલેખેલો છે, તેથી આગળ એક ખીજા જૈનાચાર્યની મૂર્તિ કોરેલી છે, તેમની સામે ઠવણી છે, સામે બેઠેલા રાજવી ઉપદેશ શ્રવણ કરી રહ્યા છે. એથી આગળ એક રાજા શુરુવંદના નિમિત્તે મોટા આડંબર સાથે વાજિંત્રાદિ પૂર્વક સંઘ સાથે આવી રહ્યો હોય એવું સૂચન કરતો પ્રસંગ આલેખેલો છે, એથી આગળ મુકુટધારી ઈંદ્ર જિનેશ્વર ભગવાનને અભિષેક માટે ખોળામાં ધરીને બેઠા હોય એવો ભાવ આલેખ્યો છે, એક સ્થળે એક જૈનાચાર્ય બગલમાં બોધો અને હાથમાં મુકુટપત્તિ લઈને બેઠા હોય એવી આકૃતિ બતાવી છે. આ બધા પ્રસંગોમાં મોટે ભાગે જિનેશ્વરના કલ્યાણક લાવેલી આલેખના સ્પષ્ટ વસ્તુ છે. મંદિરની ભિટ ઉપર ગજથર નરથર વગેરેની રચના સાથે આ લાવે આલેખ્યા છે. આ ઉપરથી આ મંદિરનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ થઈ આવે છે.

આગળ સતીઓનું મંદિર છે. દરવાજા ઉપર ૬૧ શ્લોકનો સંસ્કૃત લાખામાં પદ્યમય શિલાલેખ સં. ૧૩૩૧ ના અષાઠ સુદિ ૧૩ ના પુષ્ય નક્ષત્રમાં લખેલો છે. લખનાર સબ્બન નામે છે.

ગોમુખ કુંડ પાસે મહારાણા રાયમલના સમયનું નાનું જૈન મંદિર છે. તેમાં સુકોશલ મુનિની શુદ્ધ છે. કુંડ ઉપર જતાં પ્રથમ ધર્મશાળા જેવું મકાન આવે છે. તેમાં વચ્ચે આદિનાથ ભગવાનની મૂર્તિ બિરાજે છે. તેના ઉપર કનડી લાખાનો લેખ છે. એ ઉપરથી જણાય છે કે આ મૂર્તિ દક્ષિણ પ્રદેશમાંથી આવી હશે. જમણી બાજુએ કીર્તિધર મુનિ અને તેમની જમણી બાજુએ પ્રાકૃતમાં લેખ છે. ડાબી બાજુએ સુકોશલ મુનિ ધ્યાનમગ્ન બેઠા છે. તેમની ડાબી બાજુએ માતા વ્યાઘ્રીનો જીવ ઉપસર્ગ કરી રહ્યો હોય એમ બતાવ્યું છે. એ બધી મૂર્તિઓ ઉપર નામે કોતરેલાં છે. એકંદરે સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને કનડી લાખાના લેખો લેવાય છે. સંસ્કૃતના લેખમાં 'વિ. સં ૧૪૦૮ શ્રીજિનમ્બ્રહ્મચરિ' એવું લખેલું વંચાય છે. આ જ મંદિરમાં શ્રીઆદિનાથના પરિકરનો લેખ આ પ્રમાણે છે :—

“સંવત્ ॥ ૧૪ માર્ગ સુદિ ૩ શ્રીચૈત્રપુરીયગચ્છે શ્રીવુડાગણિ મર્તપુરમહાદુર્ગ શ્રીગુહિલપુત્ર વિ.....હાર શ્રીવડાદેવ આદિજિન-વામાંગદક્ષિણામિમુક્તદ્વારગુફાયાં કર્ણિ શ્રુતદેવીનાં ચતુ.....લનાં ચતુર્ણાં વિનાયકાનાં પાદુકાષ્ટિતસહકારસહિતા શ્રીદેવી ચિતોડરી મૂર્તિ શ્રીમર્તગચ્છીયમહાપ્રભાવક શ્રીઆત્રદેવસૂરિમિ:.....શ્રી સાં સામાસુ સા. હરપાલેન શ્રેયસે પુણ્યોપાર્જના..... વ્યવીયતે ॥”

‘ભર્તૃગચ્છીય શ્રીઆત્રદેવસૂરિએ જે મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરી તે મૂર્તિ શ્રીહરપાલે બનાવી’ એટલો અર્થ તો સ્પષ્ટ છે, બાકીની વિગત અને સાલ-મિતિ વગેરે સમજાવું નથી.

ગઠ ઉપર સાત માળનો જૈન કીર્તિસ્તંભ વિક્રમના ચૌદમામા સૈકા નિર્માણ થયો હોય એમ જણાય છે. શ્રીઆદિનાથના સ્મારક તરીકે આ બધાલેલો છે. તીર્થંકરોની નાની મોટી મૂર્તિઓ સ્તંભ પર ચોમેર કોતરેલી છે. ઘાટમાં વિખ્યાત જયસ્તંભના જેવો જ, મૂળથી છેક ટોચ સુધી સુંદર શિલ્પબચિત આ સ્તંભ જૈન શિલ્પકળાનો ઉજ્જવળ નમૂનો છે. એની ઊંચાઈ ૮૦ ફીટ અને મૂળની તેમજ ટોચની પહોળાઈ અનુક્રમે ૩૦ અને ૧૫ ફીટ છે. કીર્તિસ્તંભની છત વીજળી પડવાથી તૂટી ગઈ ત્યારે મહારાણા શ્રીકૃતેસિંહજીએ એસી હજાર રૂપિયા ખર્ચીને એનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો છે.

આ કીર્તિસ્તંભની બાજુમાં જ શ્રીમહાવીરસ્વામી ભગવાનનું મંદિર છે. એનો જીર્ણોદ્ધાર મહારાણા કુંભાના સમયમાં સં. ૧૪૬૪ માં એશવાલ મહાજન શુભરાજના પુત્ર બાલાએ કરાવ્યો હતો, જેનો ઉલ્લેખ અગાઉ કરવામાં આવ્યો છે. હમણાં થોડાં વર્ષો પહેલાં જ તેનો ફરીથી જીર્ણોદ્ધાર કરાવવામાં આવ્યો છે.

૧૯૨. કરેડા

(કેડા નંબર : ૩૬૪૫)

ઉડયપુર-ચિતોડ રેલ્વેના કરેડા સ્ટેશનથી ૦૧૧ માઇલ દૂર કરેડા નામે ગામ છે. શિલાલેખમાં આવું ‘કરેડેડા’ નામ મળે છે. આ ગામના ઉલ્લેખવાળા અહીંના જૈનમંદિરનો એક શિલાલેખ આ પ્રમાણે છે :—

“સં ૧૩૨૬ વર્ષે ચૈત્ર ષ(વ)દિ ૧૫ સોમેડયેહ મહારાજકુલશ્રીચાચિગદેવેન કરેડાપ્રામે શ્રીપાર્શ્વનાથાય પૂજાર્થે । સોમપર્વણ સ (નઃ) હ્રીમળંડપિકાયાં ઉદકપૂ.....(વં દત્તં)દ્ર..... ॥”

સં. ૧૩૨૬ ના ચૈત્ર વદિ અમાવાસ્યા અને સોમવારે-સોમવતી અમાવાસ્યાના પર્વ દિવસે અહીં મહારાવલ શ્રીઆચિગદેવે કરહેડા-કરેડા ગામના શ્રીપાર્શ્વનાથ લગવાનની પૂજા માટે નડૂલ (નાડોલ) ની માંડવીમાંથી-જકાતખાતામાંથી અમુક રકમ ઉઠકની અંજલિ મૂકવાપૂર્વક અર્પણ કરી છે. (બાકીનો થોડોક ભાગ ઘસાયેલા અક્ષરોના કારણે વંચાતો નથી.)

અહીં ૧ જૈન ધર્મશાળા છે અને જ્વેત પાષાણનું સૌધશિખરી બાવન જિનાલય મંદિર પ્રાચીન બાંધણીનું નજરે પડે છે. મૂળગભારો, ગૂઢમંડપ, ચોકીઓ, ભમતીની દેરીઓ, વિશાળ સલામંડપ, શૃંગારચોકી અને શિખર સાથેની રચનાવાળું છે. મૂળનાયક શ્રીપાર્શ્વનાથ લગવાનની શ્યામવર્ણી મૂર્તિ બિરાજમાન છે. તેના ઉપર સં. ૧૬૫૬નો લેખ છે. આ મૂર્તિ જીર્ણોદ્ધાર પ્રસંગે પ્રતિષ્ઠિત કરવામાં આવી હશે. લોકોના કહેવા પ્રમાણે મૂળનાયક લગવાનની સામેના એક ભાગમાં એવું છિદ્ર મૂકવામાં આવેલું જેથી પોષ સુદિ ૧૦ ના દિવસે સૂર્યનાં બિંબ એ પ્રતિમા ઉપર પડી શકે, પરંતુ જીર્ણોદ્ધાર સમયે એ તરફની ભીંત બંધી ચણી લેવામાં આવતાં હવે એ પ્રકાશ પડતો નથી.

અહીંની દેવકુલિકાઓની એક બારશાખમાંથી મળેલો એક લેખ શ્રીપૂરણચંદજી નાહરે આ પ્રકારે નોંધ્યો છે:-

“ સંવત્ ૧૦૩૯ [વર્ષ] શ્રોસંઘેરકગચ્છે શ્રોયશોમદ્રસૂરિસંતાને શ્રીશ્યામાચાર્યા.....પ્ર૦ મ૦ શ્રોયશોમદ્રસૂરિભિઃ શ્રીપાર્શ્વનાથવિવં પ્રતિષ્ઠિતં....પૂર્વચંદ્રેણ કારિતં ॥ ”

આ શિલાલેખ બતાવે છે કે શ્રીચશોભદ્રસૂરિએ શ્રીપાર્શ્વનાથ લગવાનની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી. આથી આ દેવકુલિકાઓ કરતાં આ મંદિર વધુ પ્રાચીન હોવાનું અને એથીયે પુરાણું આ ગામ હશે એવું અનુમાન સહેજે નીકળે છે.

વળી, ભમતીની એક દેરીની મૂર્તિ ઉપર સં. ૧૩૦૩ ના ચૈત્ર વદિ ૪ ને સોમવારનો લેખ છે, બીજી મૂર્તિ ઉપર સં. ૧૩૪૧ ના જેઠ સુદિ ૧૫ ને રવિવારનો લેખ છે અને ત્રીજી મૂર્તિ ઉપર સં. ૧૪૯૬ ના જેઠ ૩ ને પુષ્યવારનો લેખ છે. આ મંદિરનો સલામંડપ મેવાડનાં બીજાં મંદિરો કરતાં એની વિશાળતાથી અલગ તરી આવે છે. આ મંડપની બંને બાજુએ નાના મંડપોવાળાં બે દેરાસરો બનેલાં છે, તેમના એક મંડપમાં અરબી ભાષાનો લેખ જોવાય છે, જે પાછળથી કોઈએ લગાવી દીધો હોય એમ લાગે છે. સલામંડપના થાંભલાંઓમાં સાંકળથી લટકતા ઘંટેની આકૃતિઓ બનેલી હોવાથી લોકોમાં એવી માન્યતા પ્રચલિત છે કે આ મંદિરને બંધાવવામાં કોઈ વણજારાએ સારો ફાળો આપ્યો હશે. વસ્તુતઃ આવી આકૃતિઓ તેા શિલ્પસ્થાપત્યનો એક પ્રકાર છે. દક્ષિણનાં વણવ મંદિરોમાં આવો શિલ્પપ્રકાર આજે પણ જોવા મળે છે.

સલામંડપના ઉપરના ભાગમાં એક મસ્જિદની આકૃતિ બનેલી છે. એ વિશે કહેવાય છે કે, જ્યારે અકબર બાદશાહ અહીં આવ્યો ત્યારે તેણે આવી આકૃતિ બનાવરાવી, જેથી મુસ્લિમો આવા મંદિરનો નાશ ન કરે. આ હકીકતમાં તથ્યાંશ ન હોય તોય એટલું નક્કી છે કે, મુસ્લિમ સત્તા વખતે આ મંદિરને બચાવી રાખવા માટે મંદિરના જીર્ણોદ્ધાર સમયે આવો આકાર ઊભો કરવામાં આવ્યો હશે. કેમકે આવા આકારો તેા કેટલાયે જૈન મંદિરોમાં ઉપયુક્ત હેતુથી જ ઊભા કરવામાં આવેલા જોવાય છે.

‘શુર્વાવલી’માં ઉલ્લેખ છે: ‘શ્રીપાર્શ્વઃ કરહેડકે’ અર્થાત્-મંત્રીશ્વર પેથડકુમારે કરહેડામાં શ્રીપાર્શ્વનાથ લગવાનનું મંદિર બંધાવ્યું.

‘સુકૃતસાગર’ નામના ગ્રંથમાંથી ઉલ્લેખ મળે છે કે-“ માંડવગઢના મહામંત્રી પેથડકુમારના પુત્ર ઝાંઝણકુમાર મોટા સંઘ સાથે તીર્થયાત્રાએ નીકળ્યા. શ્રીધર્મધોષ આદિ અનેક સૂરિપુંગવો સંઘમાં સાથે જ હતા સંઘ અનેક સ્થળોની યાત્રા કરતો ચિતોડ આવ્યો. ચિતોડનાં અનેક જિનમંદિરોનાં દર્શન કરી સંઘ કરહેડા આવ્યો. અહીં ઉપસર્ગ હરનારી મુંદર શ્યામવર્ણી શ્રીપાર્શ્વનાથ લગવાનની મૂર્તિનાં દર્શન કર્યાં. સંઘપતિને તિલક કરવામાં આવ્યું તે પછી સૂરિજીએ ઉપદેશ આપતાં સંઘપતિએ અહીંના નાના જિનમંદિરના જીર્ણોદ્ધારનો આરંભ કરાવ્યો. એ પ્રાચીન મંદિર ઉપર મંત્રીશ્વરે સાત માળનું ભવ્ય મંદિર બંધાવ્યું ”:-

“ તત્ત્વૈવ્યંમન્તરે ક્ષિપ્ત્વા પાદાક્રાન્તોદકહસ્તઃ । પ્રાસાદઃ સત્તમૂમોઽન્દમણ્ડપાદિયુતોડરચિ ॥ ”

આ હકીકતથી જણાય છે કે મંત્રીશ્વર પેથડકુમારે બંધાવેલા મંદિરને ઝાંઝણે સાત માળનું કરાવ્યું હશે; પરંતુ હાલમાં આ સાત માળના મંદિરનો અહીં પત્તો નથી. ઉપયુક્ત મંદિર તેા સં. ૧૦૩૯ પહેલાંનું છે, જ્યારે

પેથડ અને ઝાંઝણવાળું મંદિર ઔદમા સૈકાતું છે. સંલવ છે કે પેથડ-ઝાંઝણવાળું મંદિર તૂટતાં અસલના પ્રાચીન મંદિરને બચાવવા મસ્જિદનો આકાર બોલો કરી દેવાયો હશે અને તેથી જ તે પ્રાચીન મંદિર બચી શક્યું લાગે છે. અહીં અનેક ખંડિયેરો પડેલાં છે. તેમાંથી શોધ કરવામાં આવે તો એ મંદિરના અવશેષો જડી આવે.

૧૯૩. ખડોદા

(કોડા નંબર : ૩૮૩૦)

તલોદથી ૧૦૦ માઈલ દૂર ખડોદા નામનું પ્રાચીન ગામ છે. આનાં મેઘપુરપાટણ અને વટપદ્ર આદિ પ્રાચીન નામો જૈન ગ્રંથોમાંથી જાણવા મળે છે. આ ગામની ચારે બાજુએ લગભગ ૧૫ કોશ સુધી પથરાયેલાં પ્રાચીન ખંડિયેરો જોવાય છે. આને અહીં ૧૦૦ જૈન શ્વેતાંબરોની વસ્તી છે, ૧ ઉપાશ્રય અને ૧ જૈન મંદિર છે.

ઊંચી બેઠક પર આવેલા વિશાળ જિનાલયને ચારે બાજુએ ચાર શિખરો વિદ્યમાન છે. સં. ૧૧૬૫ લગભગમાં આ મંદિર બંધાયેલું છે. તેમાં મૂળનાયક શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની ૧૫ હાથ ઊંચી શ્વેતવર્ણી પ્રતિમા છે. તેના પંખાસનની પ્રતિષ્ઠા સં. ૧૫૭૩ માં શ્રીજિનેન્દ્રસૂરિએ અને મૂળનાયક મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા સં. ૧૬૦૪ માં શ્રીદેવેન્દ્રસૂરિએ કરેલી છે. પૂર્વ-પશ્ચિમ તરફ આવેલાં દેરાસરોમાં શ્રીઆદિનાથ ભગવાનની ૧૫ હાથ ઊંચી પ્રતિમાઓ વિરાજમાન છે.

મંડપમાં શ્રીઆદિનાથ ભગવાનની ૩ હાથ ઊંચી શ્વેતવર્ણી પ્રતિમા છે, જેના ઉપર સં. ૧૩૫૬ ના મહા સુદિ ૧૨ ને ગુરુવારનો લેખ છે. આ પ્રતિમા અહીંથી ૪ ફર્લાંગ દૂર આવેલા એક પીપળાના ઝાડની પાસેથી મળી આવી હતી. આ જ મંડપમાં ૧ ચોવીશ જિનકલ્યાણક પદ્મ અને ૧ વીશ વિહરમાન જિનપદ્મક છે. તેમાંના પહેલા પદ્મ ઉપર સં. ૧૩૬૪ ના વૈશાખ સુદિ ૫ નો લેખ વિદ્યમાન છે. મંદિરમાં બધી મળીને પાંચાણની ૩૧ અને ધાતુની ૨ પ્રતિમાઓ છે. મંદિર જીર્ણોદ્દશમાં છે. આ જિનાલયના પાછલા ભાગમાં એક જૂનો ઉપાશ્રય છે.

અહીં શેઠ મનજી ચૂનીલાલના ઘરના એક ગોખલામાં ધાતુની મૂર્તિઓ ૨, પાંચાણની નાની ૨ પ્રતિમાઓ, સિદ્ધચક્રના ૩ ગદ્દાઓ અને સ્કાટિકની મૂર્તિ ૧ દર્શનીય પ્રતિમા છે.

અહીંથી ૪ ફર્લાંગ દૂર એક પીપળ વૃક્ષની નીચેના ચોતરા ઉપર બે દેવકુલિકાઓ છે, જેમાં શ્યામ પાંચાણના કેશરિયાળના બે પગલાંઓ પ્રતિષ્ઠિત છે. કહેવાય છે કે, ધૂલેવામાં શ્રીકેશરિયાળની જે મૂર્તિ છે તે અહીંથી પ્રગટ થઈને ધૂલેવામાં સં. ૬૦૯ માં પ્રગટ થઈ હતી, જે મૂર્તિ કેશરિયાળ તીર્થમાં મૂળનાયક રૂપે પૂજાય છે.

વાગડ પ્રાંતમાં આ ગામ કેશરિયાળ તીર્થ જેટલું પવિત્ર ગણાય છે.

૧૯૪. પુનાલી

(કોડા નંબર : ૩૮૩૨)

તલોદ સ્ટેશનથી ૧૦૦ માઈલ દૂર પુનાલી નામનું પ્રાચીન ગામ વાગડદેશના ડુંગરપુર રાજ્યમાં આવેલું છે. અહીં ૧૦૦ શ્વેતાંબર જૈનોની વસ્તી છે. ૧ ઉપાશ્રય અને ૧ જૈન મંદિર છે.

શ્રીઆદિનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર સં. ૧૧૦૦ લગભગમાં બંધાયેલું પ્રાચીન છે. મૂળનાયકની ૧ હાથ ઊંચી શ્યામવર્ણી પ્રતિમા ઉપર સં. ૧૬૫૭ નો લેખ છે. આ મૂર્તિ જીર્ણોદ્ધાર સમયે પ્રતિષ્ઠિત કરવામાં આવી છે.

૧૯૫. ડુંગરપુર

(કોઠા નંબર : ૩૮૪૩-૩૮૪૬)

તલોદ સ્ટેશનથી ૭૫ માઈલ દૂર ડુંગરપુર શહેર આવેલું છે. ધનમાતા પહાડની ત્રિકોણ વિશાલ જમીન ઉપર ડુંગરપુર રાજ્યની રાજધાનીનું આ ડુંગરપુર શહેર વસેલું છે. આને ગિરિપુર પણ કહે છે. ધનમાતા પહાડના ઉપરથી શહેરની આરે બાબુએ મજબૂત કોટ બાંધેલો છે. આ કોટ, પાસેના ઘણા ગામમાં રહેતા મંત્રી શાલાશાહ જૈન ઓશવાલે વિક્રમના સોળમા સૈકામાં બંધાવ્યો છે. શાલાશાહ ડુંગરપુરના રાજવી ગોપીનાથ અને સોમદાસના સમયમાં મુખ્ય મંત્રી હતા.^૧ તેમણે ઉપરની ભીલો ઉપર વિજય મેળવી નામાંકિત પરાક્રમી તરીકે ઇતિહાસમાં ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરી છે. તેમની વીરતાની ખ્યાતિ સાથે ધાર્મિકતાની કીર્તિ પણ તેમણે અહીં તેમજ બીજે સ્થળે બંધાવેલાં જૈન મંદિરોથી પ્રગટ થાય છે.^૨

શાલાશાહના સમયમાં ૭૦૦ જૈનોનાં ઘરો અહીં આબાદ હતાં. એમને મારી નાખવામાં આવ્યા પછી જૈન વસ્તી ઉચ્ચાળો ભરીને આલી ગઈ. એ પછી જૈનો અહીં આવીને વસ્તા એમ કહેવાય છે. આજે અહીં ૪૦૦ જૈન સ્વેતાંગરોની વસ્તી છે. ૧ ઉપાશ્રય, ૨ ધર્મશાળા અને ૪ જૈન મંદિરો વિદ્યમાન છે.

૧. ઘાટી પર જૂના મહોદલામાં મંત્રી શાલાશાહે બંધાવેલું બાવન જિનાલય મંદિર શિખરબંધી છે. આમાં મૂળનાયક શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની ૧૫ ફૂટ ઊંચી પ્રતિમા પ્રતિષ્ઠિત કરેલી છે. મૂળનાયકની આસપાસ ધાતુનું પરિકર છે. મંદિરમાં ૫૦ પાષાણની અને ૨૯ ધાતુની મૂર્તિઓ છે. કહેવાય છે કે, આ મંદિરમાં એક ભોંયડું હતું જે ઠેઠ રાજમહેલ સુધી લાંબું હતું. આ ભોંયરા વાટ મહારાણી હમેશાં શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનના દર્શનાર્થે આવતી હતી. આ ભોંયડું આજે બંધ છે.

૨. ઉપર્યુક્ત મંદિરના પાછલા ભાગમાં શિખરબંધી શ્રીમહાવીર ભગવાનનું મંદિર છે. મૂળનાયકની શ્યામવર્ણી પ્રતિમા ૨ ફીટ ઊંચી છે અને સં. ૧૬૧૫ માં તેની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી છે. આ મંદિરના દ્વારમાં મંગલમૂર્તિ ઉપર આ પ્રકારે લેખ કોતરેલો છે:—

“સં ૧૪૮૦ વર્ષે પૂર્ણિમાપક્ષે શ્રીહિમચંદ્રસૂરિશિષ્ય શ્રાલ્હમોચંદ્રસૂરિ[ગા] શ્રીમહાવીરપ્રાસાદ[ઃ] કારાપિતા(તઃ) ગુરુશ્રેયોર્થે ॥ ”

૩. અહીંના માણેકચોકમાં આવેલું ત્રીજું સૌધશિખરી વિશાળ મંદિર બાવન જિનાવયવાળું છે. અહીંના નિવાસી વીસા હુંબઝાતીય સ્વેતાંગર જૈન શેઠ શામળદાસ દાખડાએ સં. ૧૫૨૬ માં બંધાવ્યું છે. કહેવાય છે કે, આ મંદિરમાં પહેલાં શ્રીઆદિનાથ ભગવાનની વિશાળકાય ધાતુપ્રતિમા ભિરાજમાન હતી પરંતુ સુસલમાનોએ સુવર્ણના લોભથી એ મૂર્તિને ગળાવી નાખી. એ પછી સ્વેતવર્ણી શ્રીઆદિનાથ ભગવાનની ૨૫ હાથ ઊંચી પ્રતિમા પ્રતિષ્ઠિત કરવામાં આવી. તેનું પરિકર ધાતુનું છે, જેમાં ચોવીશ તીર્થંકર મૂર્તિઓ અને ૨ કાઉસગિયા પ્રતિમાઓ કોરેલી છે. આ પરિકર સં. ૧૫૨૯ માં પ્રતિષ્ઠિત કર્યાનો તેના ઉપર લેખ છે. મંદિરની અને બાવન દેવકુલિકાઓની મૂર્તિઓ ગણતાં પાષાણની ૭૨ અને ધાતુની ૩૩ પ્રતિમાઓ વિદ્યમાન છે. એ સિવાય કેટલાક પાષાણ અને ધાતુના પટ્ટો છે. ૧ ગૌતમસ્વામીની મૂર્તિ અને ૧ રક્ષિકની મૂર્તિ પણ છે. મોટા ભાગની પ્રતિમાઓ ઉપર સં. ૧૮૯૯ ના લેખો છે.

૪. ફોજના વડલામાં ચોથું શિખરબંધી મંદિર શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનનું છે. મૂળનાયકની સ્વેતવર્ણી પ્રતિમા ૧૫ હાથ ઊંચી છે અને તેના ઉપર સં. ૧૬૦૮ નો લેખ છે.

૧. ‘જૈન સત્ય પ્રકાશ’ વર્ષ : ૫, અંક : ૧૦ અને ૫. ઓગાસ્ટ ફૂટ ‘ડુંગરપુર રાજ્યકા ઇતિહાસ’ પૃ. ૫૮, ૬૬.

૨. તેમણે ડુંગરપુરના આંતરી ગામમાં શ્રીશાંતિનાથનું જિનાલય બંધાવેલું છે, જે તેમના કીર્તિક્ષાપમાં કીર્તિસ્તંભ રૂપે વિદ્યમાન છે. તેમાં સં. ૧૫૨૫ નો લેખ ઉત્કીર્ણ છે, જેમાં તેમના વંશનું વિશદ વર્ણન કરેલું છે. વળી, ચૂડાવાડાના પાલ અને ડુંગરપુરની વચ્ચે થાણા ગામમાં, ત્યાં તેઓ નિવાસ કરતા હતા, ત્યાં એક વિશાળ મંદિર બંધાવવું શરૂ કર્યું હતું, જે અધૂરું બનેલું પડ્યું છે. એ ઉપરથી જણાય છે કે, આ મંદિર બાંધવાની શરૂઆત કર્યા પછી તરત જ શાલાશાહ સ્વર્ગસ્થ થયા હશે, જેથી એ મંદિર અધૂરું બનેલું પડી રહ્યું. એ સિવાય અચલગઢ (આણુ)ના મંદિરમાં શ્રીઆદિનાથ ભગવાનની ૧૨૦ મણુની ધાતુપ્રતિમા જે તેમણે અને તેમના ભાઈએ ભરાવીને બધરાખ્યાનો સં. ૧૫૧૮ નો લેખ તેમાં કોતરેલો છે.

૧૮૬. કેસરિયાળ

(કોઠા નંબર : ૩૮૪૯-૩૮૫૦)

ઉદયપુરથી દક્ષિણ દિશામાં ૪૦ માઈલ દૂર આવેલા પહાડી પ્રદેશમાં 'ધૂલેવ' નામે ગામ છે. પ્રાચીન વર્ણનકારો ધૂલેવને ખગ્ગદેશમાં આવેલું કહે છે. તેથી તેની ખગ્ગાચલ તીર્થ તરીકે પ્રસિદ્ધિ છે. આસપાસનો પર્વત ખગ્ગ-ખડ્ગ નામે ખ્યાત હશે એમ લાગે છે. બિહારના જગલમાર્ગમાં યાત્રીઓ માટે રાજ્ય તરફથી નવ ચોટીઓ મૂકવામાં આવેલી છે, જેમાં તીર-કામઠાં ધારી લીલો યાત્રીની સાથે રહે છે. આથી લૂંટાવાનો ભય રહેતો નથી, માર્ગમાં આવતાં ગામો પૈકી કાયા, બારાપાલ અને ટિટ્ટી ગામમાં મહારાણાએ ધર્મશાળાઓ બંધાવેલી છે. ધૂલેવ ગામમાં ચાર વિશાળ જૈન ધર્મશાળાઓ છે. અને ૨ જૈન મંદિરો છે.

૧. બલ્લરમાં સુંદર નકશીવાળું ભવ્ય બાવન જિનાલય મંદિર આવેલું છે. નગારખાનામાં પ્રવેશ કરતાં જ બહારના પ્રદક્ષિણાના ચોકમાં એક બીજો દરવાજો આવે છે. તેની બંને બાજુએ પથ્થરના હાથીઓ બિરા છે. બહારના ગોખલાઓમાં બ્રહ્મા અને શિવની મૂર્તિઓ પાછળથી બેસાડી દેવામાં આવી છે. અહીંથી દશેક પગથિયાં ચડતાં મંડપમાં શ્રીમરુદેવી માતાની હસ્તિઆરૂઢ મૂર્તિનાં દર્શન થાય છે.

આખું જ મંદિર મૂળગભારો, ગૂઢમંડપ, નવચોકી, સલામંડપ, ભમતીની બાવન દેવકુલિકાઓ, શૃંગારચોકી, શિખર અને કોટબંધી રચનાવાળું છે. મૂળગભારમાં મૂળનાયક શ્રીનૃસિંહદેવ ભગવાનની ૩ શ્રીટ જોડી રચામવર્ણી તેજસ્વી પ્રતિમા બિરાજમાન છે. આ મૂર્તિની ચમત્કારિતાની ખ્યાતિને લીધે રવેતાંબર કે દિગંબર, બ્રાહ્મણ કે ક્ષત્રિય, લીલ કે બીજી વર્ણના લોકો પણ અહીં દર્શનાર્થે આવે છે. લીલો આ ભગવાનને 'કાળાદેવ' નામે પોતાના ઇષ્ટદેવ તરીકે માને છે. એ લોકો ભગવાનના નવણનો એવો પ્રતાપ અનુભવે છે કે એ નવણનો એક છાંટે લીધા પછી જીવ બચે તો પણ જૂઠું બોલતા નથી. શ્રીતેજવિજયજીએ રચેલા 'કેસરિયાળના રાસ' માં આ મૂર્તિના ચમત્કાર વિશે વિસ્તારથી વર્ણન કરેલું છે. આ મૂર્તિ પર પુષ્કળ પ્રમાણમાં કેસર ચડતું હોવાથી એ 'કેસરિયાળ'ના નામે ઓળખાય છે.

મૂળનાયકની મૂર્તિ વિશે એમ કહેવાય છે કે, આ પ્રતિમા પહેલાં ઉજ્જૈનમાં હતી. ત્યાંથી વાગડદેશના બડોદા ગામમાં આવી^૧ અને ત્યાંથી ધૂલેવ ગામમાં લાવવામાં આવી. આ પ્રતિમા અહીં ક્યારે આવી એની સાલ જાણવામાં આવી નથી પણ 'ઈપીરિયલ ગેઝેટિયર'ના વર્ણન-મુજબ આ મૂર્તિ તેરમા સૈકાના અંતમાં લાવવામાં આવી હશે.^૨

આ મૂર્તિ ખૂબ પ્રાચીન હોવાથી કેટલીયે જગાએ ખાડાઓ પડી ગયેલા હતા તેથી લેપ કરાવેલો છે. મૂર્તિ ઉપરનું પરિકર પ્રાચીન છે. તેમાં બંને બાજુએ બે ઇંદ્રો, બે કાઉસગિયા જિનપ્રતિમાઓ, અને મૂર્તિની નીચેના ભાગમાં નાની આકૃતિઓ છે, જેને નવચક કહે છે. વળી હાથી, સિંહ, દેવી વગેરેની આકૃતિઓ અને તેની નીચે વૃષભોની વચ્ચે દેવી વગેરેના આકારો કેતરેલા છે. ગૂઢમંડપના ગોખલાઓમાં પણ મૂર્તિઓ પધરાવેલી છે.

એમ કહેવાય છે કે, અસલ આ મંદિર ઇંદોનું બનેલું હતું. તે તૂટી જતાં તેના જીર્ણોદ્ધાર રૂપે સૂર્યવંશી મહારાણા મોકલ જ્યારે ચિતોડની રાજગાદીએ (ચૌદમી સદીમાં) હતા ત્યારે આ મંદિર પથ્થરનું બનાવવામાં આવ્યું. સામાન્ય રીતે તપાગચ્છાત્યર્થ શ્રીજગત્ચંદ્રસૂરિના સમયમાં જ તેમના પ્રમળ પુરુષાર્થથી મેવાડના રાણાઓ જૈનો સાથે નિકટ સંબંધમાં આવ્યાની ઇતિહાસ સાખ પૂરે છે.

આ મંદિરમાંથી મળી આવેલા ત્રણ શિલાલેખો ઉપરથી 'ઇડિયન એંટીકવેરી'માં જણાવ્યું છે કે, આ મંદિરોનો ચૌદમી અને પંદરમી શતાબ્દીમાં જીર્ણોદ્ધાર થયો.^૩ સલામંડપની ભીંત પર ઉત્કૃષ્ટ સં. ૧૪૩૧ નો શિલાલેખ આ પ્રકારે વંચાય છે:—

૧. બડોદાનું પુરાતન મંદિર આજે તો જુમિશાયી છે. તેના પથ્થરોથી બનાવેલો એક ચત્રાસર વડા હેડળ આજે હયાત છે.

૨. x x x It is said to have been brought from Ujjarat towards the end of the thirteenth century. x x x.—“The Imperial Gazetteer of India.” Vol. XXI (New edition 1908) P. 16.

૩. It is difficult to determine the age of this building, but three inscriptions mention that it was repaired in the fourteenth and fifteenth century.—“Indian Antiquary.” Vol. I.

“શ્રીકાયાવાસવાસીતા કેવલાવદાગ નમો ક્ષમાગ્રત(?) આદિનાથ(થં) પ્રણમતિ-વિક્રમાદિત્યસંવત્ ૧૪૩૧ વર્ષે વૈશાખ સુદિ અક્ષય-તિથી વુવદિને ચાદીના ઘુરાંલ X X X ॥”

આ સિવાય સં. ૧૪૩૮, સં. ૧૫૧૬ ના લેખો પણ મળે છે. એક શિલાલેખથી જણાય છે કે, વિ સં. ૧૬૮૫ ના ભાદરવા વદિ ૫ ને સોમવારના દિવસે મંદિરનો મધ્ય ભાગ બની ચૂક્યો હતો. એ પંથી મંદિરનાં પગથિયાં ચડતાં જે શ્રીમહુદેવી માતાની મૂર્તિ શ્વેતાંબરીય દૃષ્ટિ મુજબ મૂકવામાં આવી છે તેની પાસેજ સં. ૧૬૮૮ માં સ્થાપન કરેલાં ઉપાધ્યાય શ્રીભાનુચંદ્ર અને સિદ્ધિચંદ્ર નામના ગુરુશિષ્યનાં ચરણયુગલોની સ્થાપના કર્યાના તે પર શિલાલેખો મૌબુદ છે.

નવચોકીનો ભાગ સં. ૧૮૪૩ માં શ્રીનિનલકૃતિસૂરિ અને શ્રીનિનલાલસૂરિના ઉપદેશથી બંધાવાયો છે એ સબંધી લેખો પણ મળે છે. નવચોકીના મંડપના દક્ષિણ કિનારા ઉપર પાષાણનો એક નાનો સ્તંભ ઊભો છે. તેની ચારે તરફ તેમજ ઉપર નીચે નાના નાના ગોખલાઓ બનેલા છે. લોકો આને મસ્જિદનો આકાર માને છે. મુસ્લિમ સત્તા વખતે આ મંદિરના રક્ષણ માટે આવેા આકાર ઊભો કરવામાં આવ્યો હોય તો આશ્ચર્ય જેવું નથી.

આ નવચોકીમાંથી સભામંડપમાં જવા માટે ત્રીભું પ્રવેશદ્વાર છે. ગર્ભગૃહ ઉપર ધ્વજ-દંડસહિત વિશાળ શિખર છે અને સભામંડપ, નવચોકી તેમજ બહારની શૃંગારચોકી ઉપર ધૂમટો છે. મંદિરની ત્રણે બાજુએ દેવકુલિકાઓની હારમાળા ઊભી છે, જેમાં પ્રત્યેકના મધ્યમાં મંડપ સહિત એકેક દેરી બનેલી બેવાય છે. આ દેવકુલિકાઓની પંક્તિના મધ્યમાં બનેલાં મંડપવાળાં ત્રણ મંદિરોને અહીંના લોકો શ્રીનેમિનાથ ભગવાનનું મંદિર કહે છે પરંતુ શિલાલેખો અને અંદરની મૂર્તિના લેખો આને શ્રીઋષભદેવનું મંદિર હોવાનું જણાવે છે. આ દેવકુલિકાઓ અને ગર્ભગૃહના અંતરાલમાં અંદરનો પ્રદક્ષિણપથ છે. આ બધી દેરીઓ પાછળથી બનેલી છે.

૫. શ્રીગૌરીશંકર ઝોઝા જણાવે છે કે-“આ મંદિરના ખેલામંડપમાં તીર્થંકરોની ૨૨ મૂર્તિઓ અને દેવકુલિકાઓમાં ૫૪ મૂર્તિઓ વિરાજમાન છે. દેવકુલિકાઓમાં વિ. સં. ૧૭૫૬ માં બનેલી શ્રીવિજયસાગરસૂરિની મૂર્તિ પણ છે. પશ્ચિમની દેવકુલિકાઓમાંથી એકમાં અનુમાનથી ૬ ફીટ ઊંચું પથ્થરનું એક મંદિર જેવું બનેલું છે, જેના પર તીર્થંકરોની ઘણીયે નાની નાની મૂર્તિઓ ખોદેલી છે, આને લોકો ‘ગિરનારજીનું બિંબ’ કહે છે. ઉપર્યુક્ત ૭૬ મૂર્તિ-ઓમાંથી ૧૪ મૂર્તિઓ પર લેખ નથી, લેખવાળી મૂર્તિઓમાંથી ૩૮ દિગંબર સંપ્રદાયની અને ૧૧ શ્વેતાંબરીની છે.... લેખવાળી મૂર્તિઓ વિ. સં. ૧૬૧૧ થી ૧૮૬૩ સુધીની છે.”

આ ઉપરથી સહેજે અનુમાન નીકળે છે કે, ચૌદમા સૈકા લગભગમાં જીર્ણોદ્ધાર કરેલા આ મંદિરમાં શ્વેતાંબર આચાર્યોએ જીર્ણોદ્ધાર અને પ્રતિષ્ઠા કરાવેલાં છે જ્યારે દિગંબર મૂર્તિઓ કોઈ પ્રસંગે પાછળથી પધરાવવામાં આવી છે, જેમાં મોટે ભાગે લેખવાળી મૂર્તિઓને પસંદ કરવામાં આવી છે.

મંદિરમાં શ્વેતાંબર વિધિ મુજબ સ્વર્ગસ્થ શ્રીકૃતેસિંહજી મહારાણાએ પોતાના તરફથી સવા લાખ રૂપિયાની આંગી ચડાવી હતી. મહારાણાઓએ આ મંદિર પ્રત્યે પરંપરાગત ભક્તિ બતાવેલી છે અને જ્યારે તેઓ મંદિરના દર્શનાર્થે આવે છે ત્યારે તેઓ મંદિરના બીજા દ્વારથી પ્રવેશ કરતા નથી પરંતુ બહારના પ્રદક્ષિણપથમાં બનેલા નાના દ્વારથી જ પ્રવેશ કરે છે. મંદિરનો હાલનો બધો વહીવટ એક જૈન કમિટિના હાથમાં છે.

૨. બહારના ભાગમાં આવેલા શ્રીજગવલ્લભ પાર્શ્વનાથ ભગવાનના દેરાસરની પ્રતિષ્ઠા સં. ૧૮૦૧ માં શ્રીસુમતિચંદ્ર મહારાજે કરાવ્યાનો લેખ તેમાં મૌબુદ છે.

સં. ૧૮૬૦ માં રચાયેલી એક ‘લાવણી’ પરથી આ મંદિરનો કોટ એ સમયે બંધાવાયો હશે એમ લાગે છે:—

“દેવલ તો મજવૃત વન્યા હૈ, ઉપર ઇંડા સોનેકા । ઓલું દોલું કોટ વનાયા, સવ સંગીન વંદ ચૂનેકા ॥”

આ બધા પુરાવાઓ ઉપરથી નિઃસંદેહ આ શ્વેતાંબર તીર્થ હોવા છતાં સૌ કોઈના માટે વંદનીય તીર્થ બનેલું છે.

પંજાબ અને સિંધની મંદિરાવલી

પંજાબ અને સિંધ પ્રાંતનો સંબંધ ઘણી વખત એકાધિકાર હેઠળ રહ્યો છે અને સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ પણ બંને પ્રાંતોએ સંસ્કારોની ઘણી આપ-લે કરી છે. એ રીતે બેતાં બંને પ્રાંતોમાં થયેલા જૈનધર્મના પ્રચાર અને ધર્મસ્થાનોનું આહુ દર્શન કરી લઈએ. આને આ બંને પ્રદેશોનો મોટો ભાગ પાકીસ્તાનની હકુમત હેઠળ છે.

પંજાબમાંથી મળેલાં જૈનધર્મનાં પ્રાચીન અવશેષો એમ પ્રગટ કરે છે કે, ભિન્ન ભિન્ન સમયે જૈનધર્મનાં કેંદ્ર ભિન્ન ભિન્ન હતાં. જેમ કે : તક્ષશિલા, સિંહપુર, પાર્વતિકા (પંવઠયા), નગરકોટ (કાંગડા), લાલપુર (લાહોર) વગેરે. એનો અર્થ એવો નથી કે જૈનધર્મ તે તે સમયે તે તે કેંદ્રો સુધી મર્યાદિત હતો. તેના અનુયાયીઓ ખીલ સ્થળોમાં પણ જોવાય છે. પોતાની સંખ્યાની અપેક્ષાએ તેમની સામાજિક અને આર્થિક સ્થિતિ ખૂબ ઊંચી હોવાનું પણ જણાય છે.

પ્રાચીન કાળથી તક્ષશિલા જૈનધર્મનું કેંદ્ર હતું. લગવાન ઋષભદેવ અને તેમના પુત્ર બાહુબલિનો સંબંધ તક્ષશિલા સાથે હોવાની નોંધ જૈનોના આગમગ્રંથો આપે છે.^૧

લગવાન ઋષભદેવે ભારતને અયોધ્યાનો પ્રદેશ અને બાહુબલિને બહલી (ગંધાર) દેશનું રાજ્ય સોંપી દીક્ષા લીધી હતી. બહલી (પૂર્વ ગંધાર)ની રાજધાનીનું નગર તક્ષશિલા હતું.

તક્ષશિલા સમગ્ર ભારતનું પ્રસિદ્ધ વિદ્યાકેંદ્ર હતું. વિખ્યાત વૈયાકરણ પાણિનિ અને વિશ્રુત વૈદ્યરાજ જીવકે અહીંની વિદ્યાપીઠમાં અભ્યાસ કર્યો હતો.

લગવાન ઋષભદેવે તક્ષશિલાની ભૂમિને પોતાના પાદવિહારથી પવિત્ર કરી હતી, તેથી તેમના સ્મરણરૂપે તેમના ચરણચિહ્ન ઉપર બાહુબલિએ ‘ ધર્મચક્ર ’ તીર્થની સ્થાપના કરી હતી. વિવિધતીર્થકલ્પ’માં ઉલ્લેખ છે કે:—

‘ તક્ષશિલાયાં વાહુવલ્લિવિનિર્મિતં ધર્મચક્રમ્ ॥ ’ (પૃ૦ ૭૫)

‘ મહાનિશીથસૂત્ર ’ અનુસાર આ ધર્મચક્રતીર્થ ચંદ્રપ્રભ જિનેશ્વરનું ધામ હતું. તક્ષશિલાનું બીજું નામ ‘ ધર્મચક્ર ભૂમિ ’થી પણ ખ્યાત હતું. એ સમયથી આ ભૂમિ જૈનધર્મનું કેંદ્ર હતી.

એ પછીના સમયમાં આ સ્થાન વિશે જાણવાને કશું સાધન મળતું નથી પરંતુ જૈનોના ‘છેદ’ સૂત્રોથી જણાય છે કે, સાધુઓને હુકાળ, ચિરુદ્ધ રાજ્યાતિક્રમ અને બીજી કોઈ અપરિહાર્ય આપત્તિના સમયે પંજાબ અને સિંધમાં જવું પડે તો ત્યાંથી પાછા આવવું જોઈએ. કેમકે ત્યાંના લોકોમાં લક્ષ્યાલક્ષ્યનો વિચાર હોતો નથી અને પાખંડી સાધુઓનો ત્યાં નિવાસ છે. જૈન સાધુઓ યૂણા (સ્થાણુતીર્થ) સુધી વિહાર કરી શકતા હતા. યૂણા દેશ અયોધ્યાની પશ્ચિમે હતો. સરસ્વતી અને ઘાઘરા નદી વચ્ચેનો કુરુક્ષેત્રનો એ પ્રદેશ હતો.

એ પછી ઇતિહાસકાળમાં સમ્રાટ અશોક તક્ષશિલાનો સૂચો હતો. તેમનો પુત્ર કુણાલ પણ તેમની સાથે જ રહેતો હતો. સમ્રાટ સંપ્રતિએ તેમના પિતા કુણાલના શ્રેય માટે તક્ષશિલામાં જિનમંદિર બંધાવ્યું હતું, જે ‘ કુણાલસ્તૂપ ’ નામથી પ્રસિદ્ધિ પામ્યું હતું.

સમ્રાટ સંપ્રતિના સમયે જૈન સાધુઓના વિહારની મર્યાદાઓ વિસ્તરી હતી તેમાં આ પ્રદેશો પણ સમાઈ જતા

હશે એમ લાગે છે; કેમકે એ પછી જૈનાચાર્યોએ આ પ્રદેશમાં વિહાર કર્યાનાં પ્રમાણો મળી આવે છે.

આચાર્ય કાલકસૂરિ સિંધ અમે પંતળ સુધી વિચર્યા હતા. લાવડારગચ્છના શ્રાવકો આચાર્ય કાલકસૂરિ અને તેમની પરંપરાના આચાર્યોના ઉપાસક હતા. ઉચ્ચાનગર પંતળમાં હતું, જેના નામ ઉપરથી અસ્તિત્વમાં આવેલી ઉચ્ચાનાગરી શાખાના આચાર્યો આ પ્રદેશમાં વિહરતા હતા. આચાર્ય શાંતિ શ્રેણિકના શિષ્યો ઉચ્ચાનગરની આસપાસ વિહરતા હોવાની નોંધ મળે છે. વાચકપુંગવ શ્રીઉમાસ્વાતિ મહારાજ ઉચ્ચાનાગરી શાખાના શ્રુતધર હતા. તેમણે તક્ષશિલાના વિશ્વવિદ્યાલયની અધ્યયન પરિપાટીને ધ્યાનમાં રાખીને જ ‘તત્ત્વાર્થસૂત્ર’ની રચના કરી હોય એવી સંભાવના છે.

વિ. સં. ૧૦૮માં શત્રુજય તીર્થનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવનાર મધુમતી (મહુવા)ના શ્રેષ્ઠી જાવડિશાહે ભગવાન ઋષભ-દેવની મૂર્તિ તક્ષશિલામાંથી મેળવીને શત્રુજય તીર્થમાં મૂળનાયક તરીકે સ્થાપન કરી હતી. ‘પ્રભાવકચરિત’ના ઉલ્લેખ પ્રમાણે બીજા-ત્રીજા સૈકામાં તક્ષશિલામાં ૫૦૦ જિનચૈત્ય વિદ્યમાન હતાં અને જૈનસંઘ મોટી સંખ્યામાં વિદ્યમાન હતો. એવા સમૃદ્ધ નગરમાં ફેલાયેલા મહામારીના રોગને શ્રીમાનદેવસૂરિ (વિ. સં. ૨૬૧ : સ્વર્ગવાસ)એ નાહોલ (મારવાડ)થી ‘લઘુશાંતિ’નો પાઠ મોકલી ત્યાંનો ઉપદ્રવ શાંત કર્યો હતો. આ ઉપદ્રવની શાંતિ થયા પછી ત્રીજા વર્ષે તુરુકેએ તક્ષશિલાનો ભંગ કર્યો.^૨

આ તુરુકે વિશે ઇતિહાસથી એમ જાણવા મળે છે કે, સેસેનિયન રાજા અર્દશીરે હિંદ ઉપર ચડાઈ કરીને સિંધ સુધીનો પ્રદેશ કબજે કર્યો હતો. સંભવ છે કે, એ જ રાજાએ તક્ષશિલાનો પણ નાશ કર્યો હોય અને અહીં વસતા જૈનો આ ધ્વંસ પહેલાં થયેલી કોઈ ધમાલના કારણે અહીંથી પૂર્વ પંતળમાં જઈને વસ્યા હોવા જોઈએ. પં. કલ્યાણવિજયજી ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિ ઉપરથી એવું અનુમાન તારવે છે કે- ‘આશવાલ જાતિ તક્ષશિલા વગેરે પશ્ચિમના નગરોથી નીકળેલ જૈન સંઘમાંથી ઊતરી આવી છે. એ જાતિની કેટલીક ખાસિયતો અને શાકદ્વીપી પ્રાણીઓ (સેવકો)નો સંબંધ જોતાં પણ આશવાલોના પૂર્વ પુરુષો હિંદુસ્તાનની પશ્ચિમ દિશામાંથી આવ્યા હશે એમ ખુશીથી કહી શકાય.’^૩

આ ઉપરથી એમ કહી શકાય કે તક્ષશિલાના નાશ પછી અહીંથી જૈનોની લાગવગ ઓછી થતાં જૈનોનાં ચૈત્યો અને તીર્થો ઉપર બૌદ્ધ લોકોએ પોતાની સત્તા જમાવી દીધી. છઠ્ઠા સૈકામાં અહીં આવેલા ચીની યાત્રી હુએનત્સંગે એવી નોંધ લીધી છે કે, આ ધર્મચક્ર તીર્થ બૌદ્ધોના તાબામાં હતું, જેને લોકો ‘ચંદ્રપ્રભ બોધિસત્ત્વનું તીર્થ’ કહેતા હતા. વસ્તુતઃ જૈનોના ચંદ્રપ્રભ જિનેશ્વરનું ધર્મચક્રતીર્થ જ પાછળથી બોધિસત્ત્વને નામે બૌદ્ધ તીર્થ બની ગયું.

આ હકીકત દંતકથા માત્ર નથી પણ તેનાં પુરાતાત્વિક પ્રમાણો પણ હાલમાં જ મળી આવ્યાં છે. તક્ષશિલાના સિરકપ નગરના બોદ્ધકામમાં (G) ‘જી’ (F) ‘એફ’ બ્લોકોમાંથી જૂની પદ્ધતિનાં જૈન ચૈત્યો અને જિનમૂર્તિઓ મળી આવી છે. એ ઉપરથી અસલના જૈનોના તીર્થ તરીકેની સાબિતી હવે વિદ્વાનોને માન્ય થતી જાય છે.

શ્રીઅભયદેવસૂરિના કથન મુજબ સૌવીર દેશ સિંધુ નદીની પાસે હતો, તેથી તે સિંધુ-સૌવીર કહેવાતો હતો. આ પ્રદેશની રાજધાનીનું નગર વીતલયપુરપત્તન હતું. ભગવાન મહાવીરના સમકાલીન રાજા ઉદાયનના રાજકાળ પછી આ નગર કુદરતી આપત્તિને ભોગ બન્યું હતું. એનું બીજું નામ કુંભારપ્રક્ષેપ હતું. કુંભારપ્રક્ષેપ સિંધુવલ્લીની અંતર્ગત હતું.^૪ કેટલાક વિદ્વાનોએ દોરેલાં અનુમાનો ઉપરથી મોહિન-જો-દારોનો પ્રદેશ વીતલયપુરપત્તન હોય એમ જણાય છે. મોહિન-જો-દારોના બોદ્ધકામમાંથી એક પતરા ઉપર ઉટ્ટીર્ણ સર્પકેળાચુક્ત શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની આકૃતિ મળી આવી છે.

આચાર્ય હરિશુભસૂરિએ પંચધ્યા પાર્વતિકા (સંભવતઃ હડપ્પા) નગરીમાં હૂણપતિ તોરમાણને ઉપદેશ આપી જૈનધર્મનો ઉપાસક બનાવ્યો હતો. આં અભયચંદ્રસૂરિ અને તેમના શિષ્ય આં અમલચંદ્રસૂરિના હાથે શ્રાવક સિદ્ધરાજના વંશ જ કુંડલક અને કુમારે કાંગડામાં ભગવાન આદિનાથની પ્રતિષ્ઠા (નવમી સદીમાં?) કરાવી હતી.

૨. ‘પ્રભાવકચરિત’ માં ‘માનદેવસૂરિ પ્રબંધ’

૩. ‘પ્રભાવકચરિત’ ભાષાંતરમાં ‘પ્રબંધપર્યાલોચન’ પૃ. ૭૩.

૪. શ્રીનગદાશયંદ્ર જૈન: ‘ભારતકે પ્રાચીન જૈન તીર્થ’ પૃ. ૪૮.

કાંગડામાંથી મળી. આવેલાં જૈન મંદિરોનાં અવશેષો અને શિલાલેખો તેની પ્રાચીન સ્થિતિ ઉપર વાસ્તવિક પ્રકાશ પાથરે છે. પંદરમી-સોળમી શતાબ્દી સુધી અહીંનાં જૈન મંદિરો બરાબર હયાત હતાં. તે પછી તેનો ધ્વંસ થયેલો છે.

ખરતરગચ્છના આઠ શ્રીજિનદત્તસૂરિએ પંજાબમાં વિહાર કર્યો હતો પણ તેમને થયેલા કડવા અનુભવ પછી તેમણે પોતાના શિષ્યોને ઉચ્ચાનગર, મુલતાન, લાહોર, દિલ્હી અને અજમેરમાં ચોમાસુ કરવાની મનાઈ કરી હતી. ખરતરગચ્છીય ઉપાધ્યાય શ્રીજયસાગરગણિ સં. ૧૪૮૪ માં જૈન સંઘ સાથે પંજાબનાં વિવિધ સ્થાનોમાં ફર્યા હતા. તેમણે કાંગડા તીર્થની યાત્રા કરી એ વિશે ‘વિજ્ઞાપિત ત્રિવેણી’માં એમણે વર્ણન કર્યું છે.

સત્તરમા સૈકામાં જગદ્ગુરુ શ્રીહીરવિજયસૂરિના આદેશથી તેમના શિષ્ય-પ્રશિષ્યો પંજાબમાં આવ્યા હતા. ઉપાધ્યાય શ્રીશાંતિચંદ્રના ઉપદેશથી લાહોરમાં અકબરે ઇદના દિવસે હિંસા ન કરવાનું ફરમાન બહાર પાડ્યું હતું. મંત્રી કર્મચંદ્રની વિનતિથી આઠ જિનચંદ્રસૂરિ લાહોર પધાર્યા હતા, જેમણે અકબર પાસેથી ખંભાતના અખાતમાં એક વર્ષ માટે જીવરક્ષાનું ફરમાન મેળવી લીધું હતું. વાઠ માનસિંહને સૂરિપદ અહીં આપવામાં આવ્યું હતું અને શ્રીહીરવિજયસૂરિના નામે અપાઠ ચોમાસીના સપ્તાહની અમારિતું ફરમાન તેમણે મેળવ્યું હતું. ઉપાધ્યાય જયસેમે લાહોરમાં રહીને જ ‘કર્મચંદ્રપ્રબંધ’ની રચના કરી હતી. ઉપાધ્યાય સમયસુંદરે લાહોરમાં ‘અષ્ટલક્ષી’ નામનો ગ્રંથ બનાવ્યો હતો. ઉપાધ્યાય ભાનુચંદ્રે લાહોરમાં સમ્રાટ અકબર પાસેથી શ્રીસંઘને ઉપાશ્રય અને દેરાસર માટે જમીન અપાવી હતી. તેમણે સમ્રાટ જહાંગીરની કન્યાની શાંતિ નિમિત્તે લાહોરમાં શાંતિસ્નાન લણાવ્યું હતું, શત્રુજયનો કર માફ કરાવ્યો હતો, ઉનામાં શ્રીહીરવિજયસૂરિના સમાધિસ્થાન માટે જમીન અપાવી હતી અને શેઠ દુર્જનશલ્ય પાસે લાહોરમાં શાંતિજિનતું મંદિર બંધાવ્યું હતું. આ ઉપાધ્યાયે લાહોર, કાશ્મીર, પીરપંજાબ અને રત્નપંજાબ સુધી પોતાનો વિહાર લંબાવ્યો હતો.

શ્રીવિજયસેનસૂરિ સમ્રાટ અકબરના વિનતિથી લાહોર પધાર્યા હતા. અહીં તેમણે શ્રીભાનુચંદ્રને ગણિપદ આપ્યું હતું.

એ પછી લોંકામતના મુનિઓ, સ્થાનકમાર્ગી સાધુઓ, પંજાબ સંપ્રદાય અને અજીવમત પંજાબમાં પ્રસરી હતા. શ્રીબુદેશચંદ્ર મહારાજ હલવામાં, શ્રીમૂલચંદ્ર ગણિ સિયાલકોટમાં, શ્રીવૃદ્ધિચંદ્ર મહારાજ રામનગરમાં અને શ્રીઆત્મારામચંદ્ર મહારાજ પંજાબની ભૂમિમાં જ જન્મ્યા હતા.

શ્રીબુદેશચંદ્ર મહારાજે પંજાબમાં જૈનધર્મનો પ્રચાર કર્યો, જેના પરિણામે શુજરાનવાલા સિયાલકોટ, પતિયાલા, પપનાખા, રામનગર, હોશિયારપુર અને પડસરમાં જૈનમંદિરો બંધાવી પ્રતિષ્ઠા કરી હતી.

શ્રીઆત્મારામચંદ્ર મહારાજ, આઠ વિજયકમલસૂરિ, મુનિ ચંદનવિજયચંદ્ર અને આઠ શ્રીવિજયવદલસૂરિએ પંજાબમાં જૈનધર્મને સ્થિર કરવા ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો છે. શ્રીદર્શનવિજયચંદ્ર (ત્રિપુટી)એ મેરઠ જિલ્લો અને મુજફ્ફરપુર જિલ્લામાં સં. ૧૬૮૬ માં અહીં હજાર નવા જૈનો બનાવી જિનાલયોની સ્થાપના કરાવી છે.

લાહોર મ્યુઝિયમના ક્યૂરેટર સ્વર્ગસ્થ ડૉ. કે. એન. સીતારામે ત્રિગર્ત દેશનું પરિભ્રમણ કરી કેટલાંક જૈન અવશેષોની શોધ કરી હતી, તેમાંથી ૨ ચોવીશીઓ, ૨ એકલમલ જિનમૂર્તિઓ અને જૈનમંદિરોના કેટલાક અવશેષો નોંધાયા હતા, તેમણે આ પ્રદેશમાં કેટલીયે જૈન મૂર્તિઓ અને મંદિરોને હિંદુઓએ અપનાવી લીધેલાં નોંધ્યાં હતાં. જેમકે-વૈદનાથ પપરાલાના રેલ્વે સ્ટેશન અને ડાકબંગલા વચ્ચે આવેલું ગણપતિનું કહેવાતું મંદિર વાસ્તવમાં જૈન મંદિર હોવાનું જણાવ્યું હતું. લાહોરના મ્યુઝિયમમાં કેટલીક જૈન મૂર્તિઓનો સંગ્રહ કરેલો છે જેને આજે પણ બૌદ્ધ મૂર્તિઓ તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે. આ હકીકત આપણને અહીંની ભૂમિ ઉપર જૈન અવશેષોની શોધ માટે પ્રેરણા કરી રહી છે.

ઈડસ સ્ટેશનની પાસે આવેલી નાગભુવનની પહાડીમાં જૈન તીર્થંકરોની મૂર્તિઓની અસ્પષ્ટ આકૃતિઓ નજરે પડે છે, જે બીજા-ત્રીજા સૈકાની હોવાનું જણાય છે.

બ્યારથી હિંદ અને પાકીસ્તાનનાં ભાગલાં પડ્યાં ત્યારથી પાકીસ્તાન વિભાગના જૈનોની વસ્તી ત્યાંથી હિંદમાં વસવાટ કરવા આવી છે. એથી આ પ્રદેશના જૈનમંદિરો ભેદથી તેવાં સુરક્ષિત નથી.

૧૯૭. દિલ્હી

(કોઠા નંબર : ૩૮૫૧-૩૮૫૬)

ભારતવર્ષનાં પ્રધાન નગરોમાં દિલ્હીની ગણના કરવામાં આવી છે. આજની માફક કેટલાયે રાજવીઓએ દિલ્હીને પોતાની રાજધાનીનું નગર બનાવ્યું હતું પરંતુ આ નગર કોણે વસાવ્યું અને દિલ્હી એવું નામકરણ શાથી થયું એ વિશે ઘણા મતભેદ છે. કવિ કિસનદાસ અને કલ્હણે હિંદી ભાષામાં રચેલી 'દિલ્હી રાજવલી'માં એ વિશે આ પ્રકારે ઉલ્લેખ્ય છે:—

“નૃપ અનંગપાલ બાવીસમા, બત્તીસ લક્ષણ તાસ; સંવત જહાં નૌસર્ગ નિરોત્તર (૮૦૮), વર્ષમિત મુપ્રકાસ.
ગુરુવાર દશમી દિવસ, ઉત્તમ તલ આસાહે માસ; દિલ્હી નગર કરિ ગઢિ કીકી, કહે કવિ કિસનદાસ.
સો ગહુકે જમ છબેડી, ઉતપતિ ગડતલ વેર; સોવ હુક કીકી વહાં, ગાડી ભઈ કીકી ફેર.”

આ અવતરણ ઉપરથી સં. ૮૦૮ માં દિલ્હીની સ્થાપના થઈ એમ જણાય છે.

“પટ્ટાવલી સમુચ્ચય” ભા. ૧ ના પૃષ્ઠ : ૨૦૧ ઉપર પ્રગટ થયેલ ‘ઐતિહાસિક પત્ર’માં દિલ્હી વસાવવા સંબંધે આ પ્રકારે ઉલ્લેખ છે:—

“સંવત ૭૦૩ દિલિ તુવર વસાઈ અનંગપાલ તુઅર.”

જ્યારે કનિંગહામ સાહેબે સને ૭૩૬ માં અનંગપાલે (પ્રથમ) દિલ્હી વસાવ્યાનો નિર્દેશ કર્યો છે.^૧ પં. લક્ષ્મીધર વાજપેયી પણ તોમરવંશીય અનંગપાલ (પ્રથમ)ને દિલ્હીનો મૂળ સંસ્થાપક ગણે છે, જેનો રાજ્યાભિષેક સને ૭૩૬ માં થયો હતો. તેણે સર્વ પ્રથમ દિલ્હીમાં રાજ્ય કર્યું હતું. તેના પછી તેના વંશજો ક્રમશઃક્રમશઃ આલ્યા ગયા. એ પછી બીજો અનંગપાલ દિલ્હીમાં આવ્યો અને તેણે દિલ્હીને પોતાની રાજધાની બનાવી.^૨ તેણે નવું શહેર બનાવી કોટ બનાવ્યો. કુતુબમિનારની પાસે પહેલાં મકાનોનાં પ્રાચીન અંકિરેરો અનંગપાલ બીજાની રાજધાનીનાં માનવામાં આવે છે. એના સમયનો એક શિલાલેખ પણ મળ્યો છે, જેમાં લખ્યું છે કે:—“સંવત્ ૧૧૦૯ અનંગપાલ વહી”. વળી, કુતુબમિનારની પાસે આવેલા અનંગપાલના મંદિરના સ્તંભ ઉપર તેનું નામ પણ ઉલ્લીર્ણ કરેલું મળે છે.^૩ શ્રીજયચંદ્ર વિદ્યાલંકાર સને ૧૦૫૦ માં અનંગપાલ નામના એક તોમર સરદાર દ્વારા દિલ્હીની સ્થાપના થયાનો ઉલ્લેખ કરે છે^૪ અને શ્રીઓઝાણ પણ આ બીજા અનંગપાલે દિલ્હી વસાવી એમ જણાવે છે.^૫ આ અનંગપાલ તોમરવંશીય ક્ષત્રિય હોતો અને સં. ૧૩૮૪ નો એક શિલાલેખ, જે દિલ્હી મ્યુઝિયમમાં છે, તેમાં તોમરવંશીઓએ આ દિલ્હી વસાવ્યાનો નિર્દેશ આ પ્રકારે મળે છે:—

“देशोऽस्ति हरियानाख्यो पृथिव्यां स्वर्गसंनिभः । दिल्लीकाख्या पुरी तत्र तोमरैरस्ति निर्मिता ॥”

તોમરવંશીય અનંગપાલે નગર વસાવી દિલ્હી નામ આપ્યું એ પહેલાં એનું નામ ઈન્દ્રપ્રસ્થ હતું. દિલ્હી એવું નામ પાડવામાં ઉપયુક્ત કિસનદાસની કવિતામાં કારણ બતાવ્યું છે કે, જમીનમાં લોઢાની ખીલી રોપતાં એ દિલી પડી ગઈ અને તેથી નગરનું નામ દિલ્લી પડ્યું. ફરિસ્તા કહે છે કે, અહીંની માટી એટલી નરમ છે કે, તેમાં સુશ્કેલીથી ખીલી સજ્જડપણે રહી શકે છે એથી જ દિલી ભૂમિવાળા આ નગરનું ‘દિલ્લકા’ એવું નામ પડી ગયું. આનો યોગિનીપુર, દિલ્હી, દેહલી વગેરે નામોથી પણ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. જૈન સાહિત્યમાં આ નામોનો ખૂબ ઉપયોગ થયેલો છે, જેનોના સાહિત્યિક ઉલ્લેખ પરથી અગિયારમા સૈકા પછીના અહીંના જૈનોની વાસ્તવિક સ્થિતિનો ખ્યાલ મળે છે, તે ઉપર આછી નજર ફેરવી લઈએ:

૧. ‘ગણધર સાર્ધશતક’ના ઉલ્લેખ પ્રમાણે શ્રીવર્ધમાનસૂરિ સં. ૧૦૪૦ લગભગમાં અહીં આવ્યા જેમણે શ્રીકૃદ્ધ્યોતનસૂરિ પાસે દીક્ષા લીધી. હતી.

૧. Cunningham: The Archaeological survey of India. P. 149.

૨. “દિલ્હી અથવા ઈન્દ્રપ્રસ્થ” પૃ ૬.

૩. “રાજપૂતાનેશ ઇતિહાસ” પ્રથમ જિલ્લ : પૃ ૨૩૪

૪. “ઇતિહાસ પ્રવેશ” ભા. ૧, પૃ ૨૨૦.

૫. “ટોર રાજધાન” પૃ ૨૩૦.

૨. 'ઉપદેશસાર' ની ટીકા મુજબ સં. ૧૦૮૮ માં આખુ ઉપર વિમલવસહીની રચના કરનાર મંત્રી વિમલશાહને દિલ્હીપતિએ છત્ર મોકલ્યું હતું, આ દિલ્હીપતિનું નામ એમાં જણાવેલું નથી.

૩. 'ખરતરગચ્છગુર્વાવલી'ના ઉલ્લેખ પ્રમાણે તોમરવંશી રાજા મદનપાલના સમયમાં એટલે સં. ૧૨૨૩ માં શ્રીજિનચંદ્રસૂરિ દિલ્હી નજીકના કોઈ ગામમાં પધાર્યા ત્યારે દિલ્હીનો શ્રાવકસમુદાય તેમને વંદન કરવા જઈ રહ્યો હતો ત્યારે મદનપાલ રાજાને મંત્રીઓ દ્વારા એ વાતની ખબર પડતાં સ્વયં પોતાના રાજ્યાધિકારીઓ અને સૈનિકો સાથે સૂરિજી પાસે ગયો અને સૂરિજીને દિલ્હી પધારવા માટે આગ્રહભરી વિનંતિ કરી હતી. સૂરિજીએ દિલ્હીમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે રાજાએ તેમનું શાહી સ્વાગત કર્યું અને રાજાના અતુરોદયથી ત્યાં ચતુર્માસ કર્યું પણ દુર્ભાગ્યવશ ભાદરવા વદિ ૧૪ ને દિવસે તેમનો અહીં સ્વર્ગવાસ થયો, જેમનો સ્તૂપ આજે પણ કુતુબમિનાર પાસે વિદ્યમાન છે.

શ્રીજિનચંદ્રસૂરિના સમયમાં અહીં શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું મંદિર હતું અને એ મંદિરના દક્ષિણ સ્તંભમાં અતિબલ અધિષ્ઠાયકની સ્થાપના કરેલી હતી.

૪. સં. ૧૩૦૫ ના અષાઢ સુદિ ૧૦ ના રોજ શ્રીજિન^{સાલોદ્યાય}પ્રભસૂરિએ 'ખરતરગચ્છગુર્વાવલી'ના પ્રથમ અંશની રચના દિલ્હીના શેઠ સાહુલીના પુત્ર હેમચંદ્રની પ્રાર્થનાથી કરી હતી.

૫. 'જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' (પૃ. ૪૦૪) મુજબ: માંડવગઢના મંત્રી પેથડના પુત્ર ઝાંઝણ સાથે સં. ૧૩૨૦માં દિલ્હીના શેઠ ભીમે પોતાની સૌભાગ્યદેવી નામની પુત્રી પરણાવી હતી.

૬. વિ. સં. ૧૩૮૯ ના ભાદરવા વદિ ૧૦ ના રોજ શ્રીજિનપ્રભસૂરિએ 'વિવિધતીર્થકલ્પ' નામનો ગ્રંથ હસ્તીર મહમ્મદના પ્રતાપી રાજ્યમાં પૂરો કર્યો હતો. આ હસ્તીર મહમ્મદ તે જ તથાલક નામે પ્રસિદ્ધિ પામેલો બાદશાહ હતો. તેને તેમણે પ્રતિષ્ઠાપ્ત કર્યો હતો. એમના ઉપદેશથી પ્રભાવિત થયેલા બાદશાહે શંત્રુજય, ગિરનાર, ક્ષેત્રાધિ વગેરે તીર્થોના રક્ષણ માટેનાં ફરમાનો લખી આપ્યાં હતાં. સૂરિએ બંદીવાનોને પણ મુક્ત કરાવ્યા હતા અને બાદશાહના ભંડારમાં રહેલી મહાવીર પ્રતિમાની માગણી કરી મેળવી લીધી હતી, જે મૂર્તિ 'તાજદીન સરાઈ'ના ચૈત્યમાં સ્થાપન કરી હતી, તે પછી શ્રીજિનદેવસૂરિની સુલતાન સાથે સુલતાન તથા તેમણે ૮૦૦૦ શ્રાવકો રહી શકે એવી 'સુલતાન સરાઈ' નામે ઓળખાતી જગા આપી, જેને 'ભટ્ટારક સરાઈ' એવું નામ આપવામાં આવ્યું હતું. સુલતાને ત્યાં ચૈત્ય અને પૌષ્પધશાળા કરાવી અને ચૈત્યમાં કાનાનૂરની મહાવીર પ્રતિમાની સ્થાપના કરાવી. શ્રીજિનપ્રભસૂરિએ સં. ૧૩૮૯ લગભગમાં આ પૌષ્પધશાળામાં પ્રવેશ કર્યો અને એ જ સાલમાં વૈશાખ સુદિ ૧૦ ના રોજ જિનચૈત્યની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી. આ સુલતાને ખરહ અને માતાંડ નામનાં બે ગામો પણ ચૈત્ય માટે સૂરિજીને અર્પણ કર્યાં હતાં.

૭. દિલ્હીના રહીશ સંઘપતિ દેવરાજ દેલિગે સં. ૧૩૭૬ ના જેઠ સુદિ ૮ ના દિવસે સંઘ સાથે શત્રુજયની યાત્રા કરી એ સંઘે શ્રીજિનપ્રભસૂરિ આ પ્રકારે નોંધ કરે છે:—

“મહિમંડલિ હુય સંઘવઙ્ગા, દિવરાય સરિસ નહુ જત્તુ જળા । જિણિ દિલ્હિયનગરિહિ મન્જિસયં, દેવાલહ કહિદહ જત્તુકયં ॥”

૮. સં. ૧૩૮૦ માં દિલ્હીના શ્રીમાલજ્ઞાતીય શેઠ હસૂના પુત્ર સુશ્રાવક રથપતિએ પોતાના પુત્ર ધર્મસિંહ, જેણે સમ્રાટ ગયાસુદ્દીનથી પ્રતિષ્ઠા મેળવી હતી, તેની દ્વારા તેણે મંત્રી નેખની સહાયતાથી તીર્થયાત્રા માટે ફરમાન મેળવ્યું અને પોતાના પુત્ર મહણસિંહ, ધર્મસિંહ, શિવરાજ, અભયચંદ તેમજ પૌત્ર ભીખમ, ભાઈ જયલપાલ આદિની સાથે સ્થાનીય મંત્રી દલીય, સાધુ જયણપાલ, શ્રીમાલ મોળ, શા. છીતમ, ફેરુ, આદિની સાથે વૈશાખ વદિ ૭ ના રોજ પ્રસ્થાન કરી શત્રુજય અને ગિરનારની યાત્રા કરી કાર્તિક વદિ ૪ ના દિવસે દિલ્હી પાછા ફર્યા હતા. શેઠજીના પુત્ર ધર્મસિંહે શાહી ફરમાન મેળવી આ સંઘનો પ્રવેશોત્સવ કર્યો હતો.

૯. સં. ૧૪૧૫ માં શ્રીજિનોદયસૂરિનો પ્રવેશમહોત્સવ દિલ્હીના શ્રીમાલ શા. રતના, પૂના વગેરેએ કર્યો હતો.

૧. મદનપાલનો એક સિક્કો પ્રચલિત થયાની હકીકત જૈન મંત્રી દકકર ફેરુએ રચેલા 'મુદ્રાશાસ્ત્ર' સંબંધી એક મહત્વપૂર્ણ અપ્રસિદ્ધ ગ્રંથમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે.

૧૦. પંદરમી શતાબ્દીની એક 'તીર્થમાળા'માં અહીં ૧. શ્રીશાંતિનાથ, ૨. શ્રીમહાવીરસ્વામી, ૩. શ્રીપાર્શ્વનાથ અને ૪. શ્રીનેમિનાથ એમ ચાર મંદિરો હોવાનો ઉલ્લેખ આ પ્રકારે મળે છે:-

“ સંતિ વીર સિરિપાસ નેમિ ઢીછી જિજ્ઞાસુ ॥ ”

૧૧. સં. ૧૬૭૫ લગભગમાં કવિવર બનારસીદાસ અહીં આવ્યા હતા અને અહીંના શ્રાવકસંઘને મળ્યા હતા.
૧૨. સં. ૧૭૪૬ માં પં. શીલવિજયજીએ રચેલી 'તીર્થમાળા'માં અહીંના મહાવીર મંદિરનો ઉલ્લેખ કરેલો છે.
૧૩. સં. ૧૮૮૦-૯૦ માં શ્રીજિનચંદ્રસૂરિએ અહીં ચતુર્માસ કર્યું હતું.

લગભગ દશમા સૈકાથી લઈને આજ સુધીનાં મળી આવતાં આ પ્રમાણે આ શહેરમાં જૈનધર્મની સ્થિતિ ઉપર સારો પ્રકાશ પાડે છે.

આજે અહીં ૬૦૦ જૈનોની વસ્તી છે. ૩ જૈન ધર્મશાળાઓ છે; જેમાંની એક કિનારી બજારમાં લાલા ત્રિકમ-ચંદજીએ સં. ૧૯૬૩ માં બંધાવી છે; બીજી લાલા ઘસીટામલજીએ કિનારી બજાર પાસે આવેલા ભોજપુરામાં, અને ત્રીજી વેદવાડામાં લાલા નવલમલ ખેરાતીલાલે બંધાવેલી છે.

અહીં ૬ જૈનમંદિર છે. તે પૈકી ૩ શિખરબંધી, ૧ ઘરદેરાસર અને ૨ મંદિરો શહેરના પરાંઓમાં આવેલાં છે.

૧. કિનારી બજારમાં આવેલા ચેલપુરી નામના મહોદ્ધામાં શિવાલા ગલીના નાકે મૂળનાયક શ્રીસંભવનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર આવેલું છે. આ મંદિરની ભીંતો અને છતોમાં સુંદર સોનેરી નકશીકામ કરેલું છે.

આ મહોદ્ધામાં જ એક ઉપાશ્રય અને નાનો સરખો પુસ્તકલંડાર છે.

૨. કિનારી બજારમાં આવેલા નવઘરા મહોદ્ધામાં શહેરનું મોટામાં મોટું શ્રીસુમતિનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર છે. મંદિરની ભીંતો અને છતમાં સુંદર સોનેરી ચિત્રકામ કરેલું છે. રંગમંડપની ભીંતો પર શત્રુજય, ગિરનાર, અંબાપુરી વગેરે તીર્થોના પટ્ટો સફેદ આરસમાં કોતરેલા છે. રંગમંડપની છત્રીમાં થાંભલાઓ પર તથા ચારે બાજુએ વિવિધ પ્રકારની સોનેરી શાહીથી આલેખેલું ચિત્રકામ તેમજ જૈનધર્મની જુદી જુદી કથાઓના પ્રસંગચિત્રો ખાસ પ્રેક્ષણીય છે. આ ચિત્રકામમાં અસલની મોગલકળાનો ધીમે ધીમે છાસ કર્ક રીતે થતો ગયો તેનો ખ્યાલ પણ આવે છે. મેઠા ઉપર શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની લગભગ દશમા સૈકાની ધાતુપ્રતિમા દર્શનીય છે. આમાં ધાતુ-પ્રતિમાઓ ૩૦૦ ઉપરાંત છે, જે શહેરમાં જૈનોની વસ્તી ઓછી થતાં ભોંયરામાં લંડારી દેવામાં આવી છે. વિવિધ રત્નોની પ્રતિમાઓ પણ દર્શનીય છે. સ્ક્રેટિકની ૧૦, સંગેષપની ૨, ધૂંધલાની ૨ અને મરગજની ૧ પ્રતિમા છે. સિવાય ૧ આંદીની, ૩૧ ધાતુઓની અને ૨૦ પાષાણની પ્રતિમાઓ છે. વળી, રફે ઈંચની સ્ક્રેટિકની શ્રીગૌતમ-સ્વામીની સમચોરસ ચરણપાદકા પણ અહીં છે.

૩. કિનારી બજારની નજીકમાં આવેલા ચીરાખાના મહોદ્ધામાં શ્રીચિતામણિ પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી દેવાલય છે. મંદિરમાં લીલા મરગજ રત્નની રફે ઈંચની શ્રીમહાવીરસ્વામી ભગવાનની દર્શનીય મૂર્તિ વિદ્યમાન છે. મરગજ રત્નની મૂર્તિની ત્રણે બાજુએ કાચની ગોઠવણી એવી સુંદર રીતે કરવામાં આવી છે કે, કાચમાં મૂળ પ્રતિમાનું પ્રતિબિંબ પડે અને ભગવાનની ઔસુખી પ્રતિમા હોય એવું દૃશ્ય નજરે પડે. ખરેખર, આવી અદ્ભુત ગોઠવણી ભગવાનની સમવસરણ સ્થિત અવસ્થાનો વાસ્તવિક ચિતાર આંખ સામે ખડો કરે છે.

૪. કિનારી બજારમાં આવેલી અનારગલીમાં લાલા હબરીમલજીનું ઘરદેરાસર વિદ્યમાન છે. લાલા હબરીમલજીના પાંચમી પેઢીએ થયેલા પૂર્વજ વીશા શ્રીમાલી જ્ઞાતિના ઝવેરી શેઠ નેમિચંદ મૂળ પાટણના રહીશ હતા પરંતુ મોગલ સમ્રાટ શાહજહાંના સમયમાં ગાદશાહી ઝવેરી તરીકે દિલ્હીમાં આવ્યા હતા.

આ દેરાસરમાં ધાતુની ૧૫ અને જુદા જુદા રત્નોની ૧૦ પ્રતિમાઓ છે. વળી, રત્નની એક પાદકા જોડી પણ છે.

૫. શહેરથી કુતુબમિનાર જતી મોટરના રસ્તા ઉપર ડાબા હાથે ચોગડી મસ્જિદ નામે દિલ્હીનું નાનું પરુ વસેલું છે. મોટરની સડકથી ૧ માઈલ દૂર નાની દાદાવાડીને નામે ઓળખાતી એક વિશાળ દાદાવાડી આવેલી છે. તેમાં ખરતરગચ્છીય શ્રીજિનકુશળસૂરિનાં પગલાં એક છત્રીમાં બિરાજમાન કરેલાં છે. છત્રીની સામે જ મેડા ઉપર સં. ૧૬૭૭ માં બંધાવેલું શ્રીનેમિનાથ ભગવાનનું દેરાસર છે. આખુંયે સ્થાન રમણીય છે.

આ દેરાસરના મૂળનાયકની પ્રતિમા, નવધરાના દેરાસરના મૂળનાયકની પ્રતિમા અને દિલ્હીના દિગંબર જૈનમંદિરના મૂળનાયક શ્રીવાસુપૂજ્ય ભગવાનની પ્રતિમા—એમ ત્રણ પ્રતિમાઓ વીશેક વર્ષ પહેલાં ખોદકામ કરતાં રેલ્વે પાટાનીચેના ભાગમાંથી મળી આવી હતી.

૬. ઉપર્યુક્ત ચોગડી મસ્જિદથી ૪ માઈલ અને દિલ્હી શહેરથી મોટર રસ્તે ૧૧ માઈલ દૂર ઐતિહાસિક કુતુબમિનાર આવેલો છે. આની નજીકમાં લોખંડના શ્રીતિસ્તંભવાળું એક ખંડિયેર હાલતનું મકાન છે. તેની છતોમાં તીર્થંકરોની કેટલીક નાની મૂર્તિઓ કોરેલી છે, જે ખંડિત દશામાં છે.

“All about Delhi” નામના પુસ્તકમાંથી જાણવા મળે છે કે, કુતુબુદ્દીનની મસ્જિદ વસ્તુતઃ જૈન મંદિરોની સામગ્રીથી બનાવેલી છે. એમાં શક નથી કે પ્રારંભમાં અંદરના ભાગના સ્તંભોની માફક દીવાલોની બહારનો ભાગ પ્લાસ્ટરથી પૂર્ણ રીતે ઢાંકી દેવાયો છે પરંતુ આ બધું પ્લાસ્ટર હવે ઊખડી રહ્યું છે. તેમાં પૂર્વ તરફના દ્વારના મધ્ય ગુંબજની બંને બાજુએ સ્થિત કેમબદ્ધ સ્તંભાવલીનું દૃશ્ય દૂરથી જોવાય છે. એ અત્યંત સુંદર સ્તંભો પૂર્વમાં અચ્છાદિત માર્ગની ઉત્તર દિશામાં છે. તેના ઉપર કરેલી કોરબીમાં પુષ્પમાલયુક્ત વ્યાઘ્રમુખ, ગુચ્છાદાર દોરડાં, સાંકળથી લટકતી ઘંટડીઓ, સ્તંભોમાં ઉછીર્ણ ખંડિત અને અખંડિત જિનમૂર્તિઓ અને બીજા અનેક રચનાઓથી આનું સ્થાપત્ય છત્તું થાય છે. આ મંદિર જ્યારે બંધાયું હશે ત્યારે દેલવાડાનાં મંદિરો સદૃશ સુંદર બનેલું હશે. મંદિરના પ્રાચીન અંશો ૧૧-૧૨ મી શતાબ્દીના હોય એમ જણાય છે.

મહરૌલી

કુતુબમિનારથી આશરે ૦૧ માઈલ દૂર મહરૌલી નામે એક પરુ છે. ગામમાંથી પસાર થતાં ડાબા હાથ તરફ ૦૧ માઈલ દૂર ‘દાદાશુકા રાસ્તા’ નામના સ્થળે મોટી દાદાવાડી આવે છે. આ રસ્તેથી પસાર થતાં બંને બાજુએ સેંકડો મકાનોનાં ખંડિયેરો નજરે પડે છે, જે ભૂતકાલના એક સમૃદ્ધ નગરનો ખ્યાલ આપે છે.

દાદાશુકાના નામથી ઓળખાતા સ્થળમાં મણિધારી શ્રીજિનચંદ્રસૂરિનું સમાધિસ્થળ આવેલું છે. આ સમાધિસ્થળની નજીકમાં જ શ્રીસંઘે સં. ૧૬૯૦ માં શ્રીઋષભદેવ ભગવાનનું ઘૂમટબંધી મંદિર બંધાવેલું છે. આ એક ઐતિહાસિક સ્થળ છે; જે મોટી દાદાવાડીના નામે ઓળખાય છે.

આ શહેર પંજાબ પ્રાંતમાં નથી પરંતુ પંજાબમાં જવા માટે એન. ડબલ્યુ. રેલ્વેનું જંકશન હોવાથી અને પંજાબના પ્રવેશદ્વારસમું હોવાથી તેને પંજાબમાં મૂક્યું છે.

★

૧૯૮. સિયાલકોટ

(કોઠા નંબર : ૩૮૫૯)

સિયાલકોટ નામે સ્ટેશનનું ગામ છે. એનું પ્રાચીન નામ સાલકોટ હતું. સં. ૧૬૬૨માં જ્યારે અકબરનું રાજ્ય હતું ત્યારે શ્રીપૂજ્ય હરહાસના શિષ્ય ઋષિ રૂપચંદ્રજીએ સાલકોટમાં ‘પરદેશી રાજાની ચોપઈ’ નામે પુસ્તક લખ્યું હતું, એ જ રીતે સં. ૧૬૯૩માં ઋષિ ગંગૂએ ‘વૈરાગ્યચતક’ની પ્રતિલિપિ કરી હતી. આ ઉલ્લેખોથી જણાય છે કે, સત્તરમા સૈકામાં જૈન સાધુઓ—યતિઓ આ પ્રદેશમાં ખૂબ વિહરતા હતા; અને તે તે સ્થળે સ્થિર રહીને પ્રાચીન ગ્રંથોની પ્રતિલિપિઓ લખી કરતા હતા.

સં. ૧૭૦૬માં હંસરાજગણિના શિષ્ય ઋષિ સુદેશવે ‘સિયાલકોટમંડલુ શ્રીપાર્શ્વનાથ લગવાનકા છંદ’ નામક ૨૧ કડીઓનું કાવ્ય રચ્યું છે. તેમાં પાર્શ્વનાથ લગવાનનાં પાંચ કદયાણુકો, ગણુધરો તેમજ સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક, શ્રાવિકાની સંખ્યા વગેરેનું ખૂબીથી વર્ણન કર્યું છે. અંતે કલશમાં આ પ્રકારે જણાવ્યું છે:—

“સખ સંઘસ્ત્રામી મુક્તિનામી, મનહ કામી દાયગો, સંવત ગ્રહુ અરુ રાન સતારહ, ૧૭૦ માસ કાનિગ દાયગો; તમ પદ્મ રવિ દિન રુદ્ર તિથિ ગિન, સાલકોટપુરમંડલો, હંસરાજ ગણિ શિષ્ય ઋષિ સુદેશવ, સ્તવ્યો વામાનંદલો.”

આ પદ્યમાં આપેલા ‘સાલકોટપુરમંડલો’ શબ્દ જ સુતરાં સિદ્ધ કરે છે કે, સં. ૧૭૦૬માં અહીં શ્રીપાર્શ્વનાથ લગવાનનું મંદિર વિદ્યમાન હતું; અને મંદિર હતું એટલે તેના માનનારા સ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈનો પણ હતા એ નિર્વિવાદ સ્પષ્ટ થાય છે.

સ્ટેશનથી ૦૧ માઈલ દૂર આવેલી કનકમંડીમાં લાલા લધેશાહના મકાનમાં એક ઘરદેરાસર છે, તેમાં ધાતુની ૨ પ્રતિમાઓ છે; જેમાંની એક શ્રીનેમિનાથ લગવાનની ચોવિંશી પ્રતિમા સં. ૧૨૮૦ ના લેખવાળી મૂળનાયક તરીકે ઘિરાજમાન છે; જે પાટણથી મોકલવામાં આવી હતી.

અહીં ૨૦ જૈનોની વસ્તી અને ૧ ઉપાશ્રય છે.

૧૯૯. ખાનકા ડોગરા

(કોડા નંબર : ૩૮૬૯)

સુખજેડી રેલ્વે સ્ટેશનથી ૭ માઈલ અને લાહોરથી મોટર રસ્તે ૪૭ માઈલ દૂર ખાનકા ડોગરા નામે ગામ છે. ગામની વચ્ચે કચેરી બજારમાં આવેલું શ્રીશાંતિનાથ લગવાનનું સુંદર શિખરબંધી મંદિર શ્રીસંઘે સં. ૧૯૮૩માં બંધાવેલું છે. મૂળનાયક ઉપર સં. ૧૯૫૭નો લેખ છે.

મૂળ રામનગરના રહેવાસી લાલા બનારસીદાસ જૈન, જેઓ આ ગામમાં રહે છે, તેમની પાસે એળ વગરના લીલા કલાર રંગના નિર્મળ પાનાની ૨૧ ઈંચની શ્રીપાર્શ્વનાથ લગવાનની અદ્ભુત પ્રતિમા છે. તેમનું કહેવું છે કે, એળ વગરનું આવડું મોટું પાનું જગતભરમાં કોઈ ઠેકાણે નથી. મૂર્તિનું એકે એક અંગ સ્પષ્ટ છે. મૂર્તિની સુંદર નાભુક નાસિકા, ખભા સુધી લાંબા કાન, સર્પનું લાંછન અને પલાંડીના બંને અંગો સુસ્પષ્ટ છે. આવી અમૂલ્ય અને અજોડ મૂર્તિનાં દર્શન કરવાં એ પણ જીવનનો એક લહાવો છે. આ પ્રતિમાથી જ આ ગામ એક તીર્થધામ જેવું બની ગયું છે. દૂર દૂરના યાત્રાળુઓએ અને સુંબઈ વગેરે શહેરના નામી ઝવેરીઓએ આ મૂર્તિનાં દર્શન કરી, રત્નપરબનો એક અનુપમ નમૂનો જોઈ પ્રશંસા કરી છે.

આ પ્રતિમા લાલા બનારસીદાસ જૈનના દાદાને સ્વ. શ્રીઆત્મારામજી મહારાજશ્રીએ કોઈ પાસેથી અપાવી હતી. આસપાસના જંગલી પ્રદેશના કારણે આ મૂર્તિ તેમને તિજોરીમાં છુપાવી રાખવી પડે છે. હિંદ અને પાકીસ્તાનનાં લાગતાં પડતાં પછી આ પ્રતિમા ક્યાં છે તે જાણવામાં આવ્યું નથી.

અહીં ૧૦૦ જૈનોની વસ્તી અને ૧ ઉપાશ્રય છે.

૨૦૦. રામનગર

(કોડા નંબર : ૩૮૭૦)

લાલકપુરથી વજીરાબાદ જતી રેલ્વે લાઈનમાં અકાલગઢ સ્ટેશન છે. ત્યાંથી ૬ માઈલ દૂર રામનગર નામે ગામ છે.

ગામની વચ્ચે જ શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું શિખરખાધી મંદિર છે. આનું વિશાળ અને ભવ્ય મંદિર પાંજરામાં એકે નથી. મંદિર જીર્ણ થયું છે. મૂળનાયકની પ્રતિમા ઉપર સં. ૧૫૪૮નો લેખ છે.

અહીં ૧૦ જૈનોની વસ્તી, ૧ ઉપાશ્રય અને ૧ જૈન ધર્મશાળા છે. ૧ પુસ્તકભંડાર પણ છે. શ્રીગુટેરાયજી મહારાજે આ ગામમાં મુહુર્તિ આંધવાનું ઇરાદ્યું હતું.

૨૦૧. ભેરા

(કોડા નંબર : ૩૮૭૧)

અકાલગઢ સ્ટેશનથી ભેરા જવા માટે વઝીરાખાદ, લાલામૂસા અને મલકવાલ જંકશનોએ ગાડી બદલી મોટી લાઈનમાં છેલ્લા આવેલા ભેરા સ્ટેશને જવાય છે. સ્ટેશનથી ભેરા ગામ ૧ માઈલ દૂર છે.

હાલનું મોહન-જો-દડો નામનું સ્થળ પ્રાચીન વીતભયપુરપત્તન હોવાની કેટલાક વિદ્વાનો સંભાવના કરે છે. એનો પરિચય અમે સિંધ પ્રાંતના વર્ણનમાં આપ્યો છે.

આ ભેરાને જ વીતભયપુરપત્તન માનવામાં આવે તો તેની તીર્થ તરીકેની પ્રસિદ્ધિનું ઐતિહાસિક કારણ એ છે કે, ભગવાન મહાવીરના સમયે અહીં ઉદાયન નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો, જેની પાસે ગોશીર્ષચંદનથી બનાવેલી શ્રીમહાવીર ભગવાનની જીવંતસ્વામીની પ્રતિમા હતી. એ પ્રતિમા ચંડપ્રદોત રાજા ઉપાડી ગયો ત્યારે વીતભયપુરપત્તનનો ધૂળની આંધીથી નાશ થવાનો જાણી એ મૂર્તિને દશપુર (મંદસોર) અને પાછળથી ભાયલસ્વામીપુર (ભેલસા)માં સ્થાપન કરવામાં આવી હતી.

વીતભયપુરપત્તન ધૂળથી દટાઈ ગયું તે પછી શ્રીહિમચંદ્રસૂરિની પ્રેરણાથી રાજા કુમારપાલે (બારમી સદીમાં) એ વીતભયપુરપત્તનનું ખોદકામ ખાસ નીમેલા અધિકારીઓ મારફત કરાવ્યું હતું અને ત્યાંથી ઉદાયનવાળી પ્રતિમા મેળવી, એટલું જ નહિ એ પ્રતિમા માટે ચંડપ્રદોતે આપેલાં ગામોનું શાસનપત્ર પણ નીકળી આવ્યું હતું. કુમારપાલે એ પ્રતિમા પાટણમાં મંગાવી એક સ્ફટિકમય ભવ્ય જિનપ્રાસાદ બંધાવી તેમાં તેને પ્રતિષ્ઠિત કરી હતી.

આ હકીકત આપણને બારમા સૈકામાં આઠ હિમચંદ્રસૂરિ અને કુમારપાલ નરેશના પુરાતાત્વિક જ્ઞાન ઉપર પ્રકાશ પાથરે છે અને પ્રાચીન વીતભયપુરપત્તનની તીર્થ તરીકેની પ્રસિદ્ધિ વર્તમાન ભેરામાં પણ જળવાઈ રહી હોય એમ જણાવે છે.

જેલમ જિલ્લામાં જેલમ નદીના તટ પર એક પહાડ આવેલો છે. ત્યાં મોટાં મોટાં મકાનો અને ખંડિયેરો દૃષ્ટિગોચર થાય છે. એ જમીનમાંથી ખોદકામ કામ કરતાં સિદ્ધા વગેરે ચીજો મળી આવે છે. પ્રાચીન કાળનું વીતભયપુરપત્તન એ જ હાલનું ભેરા એવી કેટલાકોની માન્યતા છે. પણ આ ભેરા ગામને વચ્ચે ૮૦૦-૯૦૦ વર્ષ થઈ રહ્યાં એમ કહેવાય છે. એ વખતનું એક પ્રાચીન જૈન મંદિર હતું, અને સેંકડો જૈનોની વસ્તી પણ હતી પરંતુ વર્તમાન જિન-મંદિર જીર્ણોદ્ધારરૂપે નવેસર બાંધવામાં આવ્યું છે.

ઝોશવાલ શ્રાવકોને અહીં ભાવડા કહેવામાં આવે છે. એ ભાવડોના મહોલ્લામાં આ મંદિર આવેલું છે. મૂળનાયક ચંદ્રપ્રભજિનેશ્વર મૂળનાયક તરીકે ધિરાજમાન છે.

જૈન ધર્મશાળા છે પણ જૈનોની વસ્તી નથી. મંદિર પાસે ઘણાં ખંડિયેરો પડેલાં છે.

૨૦૨ લાહોર

(કોઠા નંબર : ૩૮૬૬-૩૮૬૮)

લાહોર પુરાતન નગર છે. દંતકથા તો એવી છે કે, શ્રીરામચંદ્રના પુત્ર લવે લવપુર વસાવ્યું અને કુશે કુશપુર એટલે કસૂર વસાવ્યું. એ લવપુર અદ્યતન લાહોરના નામે પ્રસિદ્ધ છે. કોઈ વિદ્વાનના કથન મુજબ વિક્રમની બીજી-ત્રીજી શતાબ્દીમાં કોઈ લોહ નામે રાજા થયો જેણે આ લાહોર વસાવ્યું હતું અને થોડા દિવસમાં જ આ બહુ મોટું નગર બની ચૂક્યું. લાહોરમાં લોહનું મંદિર છે અને અમૃતસરમાં લોહગઠ દરવાજો છે. એનો સંબંધ લવ સાથે છે કે ઉપર્યુક્ત લોહ નામના રાજા સાથે છે એનો નિર્ણય કરવાને કોઈ ઐતિહાસિક પુરાવો નથી.

ગ્રીક લેખક ટોલેમીએ જે લામોકલ નગરનો ઉલ્લેખ કર્યો છે એ જ લાહોર હોવાનું કેટલાકોનું મંતવ્ય છે. અમીર ખુસરૂએ આને ‘લાહાનૂર’ નામે ઉલ્લેખ કર્યો છે,^૧ એવી જ રીતે જૈનોના હસ્તલિખિત પુસ્તકોની સોળમા સૈકાની અને તે પછીની પુષ્પિકા-પ્રશસ્તિઓમાં પણ લાહાનૂર નામથી ઉલ્લેખ થયો છે. ^૨ ‘લાનુચંદ્રચરિત’માં અને તીર્થમાળાઓ કે પદ્માવલીઓમાં આને ‘લાલપુર’ નામથી પણ ઓળખાવ્યું છે.

જો કે પંજાબમાં જૈનધર્મનો ઇતિહાસ ખૂબ પ્રાચીન, ઉજ્જવળ અને મહત્વપૂર્ણ હોવા છતાં કેટલાંયે વર્ષોથી પંજાબની રાજધાનીના આ લાહોર નગરમાં અકબરના સમયથી પહેલાંનાં અવશેષો મળતાં નથી. વસ્તુતઃ એ વિશે જોઈએ તેવી શોધ થઈ નથી પરંતુ શોધ કરવામાં આવે તો પ્રાચીન અવશેષો મળી આવવાનો સંભવ છે.

જો કે ખ્રિસ્તી રાજ્યના અમલ પછી દિગંબર જૈનોએ અહીં વસવાટ કર્યો છે પરંતુ ૨વેતાંબર જૈન સંપ્રદાયને માનનારા ઓશવાળ કુટુંબો પરાપૂર્વથી અહીં વસે છે, તેમને લોકો ‘લાવડા’ના નામે ઓળખે છે, લાવડા નામની ઉત્પત્તિ લાહોરથી દક્ષિણ દિશામાં સાત-આઠ માઈલ દૂર આવેલા લાવડા નામના ગામ ઉપરથી થઈ છે. આ ગામમાં કોઈ સમયે સંભવતઃ ઓસવાલ જૈનોની વસ્તી ખૂબ હશે એથી જ જૈન ઓશવાલોનું નામ લાવડા પડ્યું. જૈનોમાં એક લાવડારગચ્છ-લાવગચ્છ પ્રાચીન કાળથી હતો, જેનો સંબંધ શ્રીકાલકાચાર્ય સાથે બતાવવામાં આવે છે. સંભવ છે કે, તક્ષશિલાથી આવેલા જૈનો આ ગામમાં જ સૌ પ્રથમ રહ્યા હોય. એ લાવડા-ઓશવાલોની આ નગરના જે ભાગમાં વસ્તી છે તેને ‘ચડિયાં લાવડયાન’ અથવા ‘લાવડોંકા મહોદલા’ કહે છે. આ મહોદલો સમ્રાટ અકબરના સમયમાં કે તેથી કંઈક અગાઉ વસ્યો હશે, જેમાં અકબરના સમયનું જૈન મંદિર અને ઉપાશ્રય આજ સુધી વિદ્યમાન છે.

એ સમય પછી તો પંજાબના ગામ-નગરોમાં જે સ્થળે ઓશવાલ જૈનો વસે છે અને જૈન મંદિર હોય છે એ સ્થળ ‘લાવડોંકા મહોદલા’ નામે પ્રસિદ્ધિ પામ્યું છે.

સોળમા સૈકામાં થયેલા સમ્રાટ અકબરના સમયે લાહોરમાં બે મુખ્ય શ્રાવકો હતા એમ ઐતિહાસિક વૃત્તાંતથી જાણવા મળે છે. એક દુર્જનસાલસિંહ અને બીજા મંત્રી કર્મચંદ્ર. દુર્જનસાલસિંહ તપાગચ્છીય શ્રીવિજયહીરસૂરિના પરમભક્ત હતા; જેમના જીવન વિશે શ્રીકૃષ્ણદાસ કવિએ સં. ૧૬૫૧ માં ‘દુર્જનસાલ જાવની’ની રચના લાહોરમાં કરી છે. તેમાંથી જાણવા મળે છે કે, દુર્જનસાલે લાહોરમાં એક ૨વેતાંબર જૈન મંદિર બંધાવ્યું હતું અને સંઘ સાથે શૌરીપુર તીર્થની યાત્રા કરી હતી તેમજ ત્યાંના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો. બીજા મંત્રી કર્મચંદ્ર ગિકાનેરના વતની હતા અને ખરતરગચ્છીય શ્રીવિજયદ્રસૂરિના ભક્ત હતા, જેમના વિશે ‘કર્મચંદ્રમંત્રિપ્રબંધ’માંથી ઘણી જાણવાયોગ્ય વિગતો પ્રાપ્ત થાય છે. તેઓ રાય કલ્યાણમલની તરફથી અકબરના દરબારમાં રહેતા હતા.

એમના સમયમાં જૈનાચાર્યોએ પંજાબમાં વિહાર કરી જૈનેતર પ્રજાને જૈનધર્મથી પરિચત બનાવી પ્રભાવિત કરેલી છે. આપણે બીજી રીતે જાણીએ છીએ કે, સમ્રાટ અકબરને વિવિધ ધર્મોના સિદ્ધાંતોની ખૂબ જિજ્ઞાસા રહેતી.

૧. “અજ હદે સામાનિયા તા લાહારનૂ, હેય ઈમારત નેસ્ત મગર દારે કસૂર.”—ફિરુઝસચ્ચદેન.

૨. સં. ૧૫૯૧ માં લખાયેલી “આણુતરોવવાઈય” સૂત્રની પ્રતિ અમૃતસરના જૈન ભંડારમાં છે;

સં. ૧૬૬૪ માં લખાયેલી ‘જંબુદ્વીપપણ્ણિતિ’ સૂત્રની પ્રતિ પટ્ટીના જૈન ભંડારમાં છે; સં. ૧૮૧૧ માં લખાયેલી હસ્તલિખિત પોથી પંચમ યુનિવર્સિટી લાયબ્રેરીના સંસ્કૃત વિભાગમાં છે—આ બધી પોથીઓમાં ‘લાહાલુર’ શબ્દનો ઉલ્લેખ છે. જુઓ: Dr. Banarasidas Jain—A catalogue of Manuscript in the Punjab Bhandars, Book No. 40, 915,

એક સમયના જૈનધર્મના તપસ્થાના મહોત્સવથી એ એવો પ્રભાવિત બની ગયો કે એ સમયના પ્રસિદ્ધ આચાર્ય શ્રીહીરવિજયસૂરિને શુજરાતથી બોલાવી સં. ૧૬૩૯ માં તેમની પાસેથી જૈનધર્મના સિદ્ધાંતોથી વાકેફ થયો; એટલું જ નહિ વિશ્વને હિતકારી એવા જૈનધર્મની ઝીણામાં ઝીણી વિગત જાણવાની તેની ઉત્કંઠા વધી ગઈ. રાજકાજમાં રચ્યો-પચ્યો રહેવા છતાં એ સમયથી જૈન સાધુઓના પરિચયમાં તે રહેવા લાગ્યો. મંત્રી કર્મચંદ્રની પ્રેરણાથી અકબરે ખરતર-ગચ્છોય શ્રીજિનયંદ્રસૂરિને લાહોરમાં બોલાવી સં. ૧૬૪૮ માં તેમને ઉપદેશ સાંભળ્યો. સં. ૧૬૪૯ માં શ્રીવિજય-સેનસૂરિ અને ભાનુચંદ્ર ઉપાધ્યાય લાહોરમાં આવ્યા અને અકબરના દરબારમાં જૈનધર્મના વિશિષ્ટ સિદ્ધાંતો સંભળાવતા રહ્યા. ઉપાધ્યાય ભાનુચંદ્રના શિષ્ય ઉપાધ્યાય સિદ્ધિચંદ્રને તો જહાંગીર પોતાના પરમમિત્ર તરીકે ઓળખાવતા હતા.

શ્રીસમયસુંદર ઉપાધ્યાયે સં. ૧૬૪૯માં ‘રાજાનો દદતે સૌખ્યમ્’ એટલા આઠ અક્ષરોના વાંકચ ઉપરથી આઠ લાખ અર્થો કરી બતાવી લાહોરમાં અકબરને પોતાની વિદ્વત્તાથી આશ્ચર્યમુગ્ધ બનાવી દીધો હતો.

આવા પ્રભાવશાળી પુરુષોના સમયમાં જૈનધર્મની નોંધપાત્ર જે પ્રભાવના લાહોરમાં થઈ તેના મૂળકારણ રૂપ એક મહોત્સવનો પ્રસંગ શ્રીસિદ્ધિચંદ્ર ઉપાધ્યાયે ‘ભાનુચંદ્રચરિત’માં આ રીતે વર્ણવ્યો છે:^૩

અકબરના પુત્ર સલીમને ત્યાં મૂળ નક્ષત્રમાં એક પુત્રીનો જન્મ થયો. જ્યોતિષીઓએ જણાવ્યું કે, આ પુત્રી પોતાના માતા-પિતાને કષ્ટપ્રદ થશે એથી તેનો કેઈ ઉપાય કરવો જોઈએ; ત્યારે અકબરે એ વિશે શ્રીભાનુચંદ્ર ઉપાધ્યાયની સલાહ લીધી. તેમણે કહ્યું:—‘અષ્ટોત્તર સ્નાત્રપૂજાથી મૂળ નક્ષત્રનો પ્રભાવ દૂર થઈ જશે.’ આ સાંભળી અકબરે રાજકર્મચારીઓને આજ્ઞા આપી કે, નવા બનાવેલા ઉપાશ્રયમાં જિનપૂજાની તૈયારી તાબડતોબ કરવામાં આવે. શ્રાવક થાનસિંહને પૂજાની સામગ્રી એકઠી કરવા માટે સૂચના આપવામાં આવી. તદ્દનુસાર ઉપાશ્રયની પાસે એક મોટા સમારોહ સાથે પૂજા કરવામાં આવી. એ પ્રસંગે મંત્રી કર્મચંદ્ર વગેરે હાજર હતા. સ્વયં અકબર પોતાના સામંતો અને કુમાર સલીમની સાથે વાજતે ગાજતે આ જિનપૂજામાં આવ્યો. સમ્રાટ અકબરે જે મહોત્સવ કરાવ્યો હોય એને જોવા માટે લોકોની મેદની કેટલી જતી હશે એની કલ્પના કરવી અશક્ય નથી. પૂજાની સમાપ્તિ થતાં શ્રાવક થાનસિંહ અને મંત્રી કર્મચંદ્રે અકબરને હાથી-ઘોડાની ભેટ આપી સત્કાર કર્યો અને સલીમને એક બહુમૂલ્ય હાર અર્પણ કર્યો. અકબરે એ સ્નાત્રપૂજાનું પવિત્ર જળ પોતાની આંખે લગાડ્યું. આ રીતે જૈનધર્મનો મહિમા લાહોરમાં ગાજતો થયો.

હિંદ અને પાકીસ્તાનનાં ભાગલાં પડ્યાં તે અગાઉ અહીં શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈનોની ૭૫ માણસોની વસ્તી હતી. જૈન મીઠાબજારમાં આવેલા ભાવડોંકા મહોલ્લામાં મૂળનાયક શ્રીસુવિધિનાથ ભગવાનનું દેરાસર શિખરબંધી છે.

શ્રીકૃષ્ણદાસ કવિએ રચેલી ‘હુબનસાલ બાવની છંદ’માં જણાવ્યું કે, “લાહુનૂરગઠ મજિઝ પવર પ્રાસાદ કરાયઉ” શ્રીહુબનસાલસિંહે લાહોરમાં જે મોટું મંદિર કરાવ્યું, તે મંદિર આ હશે એમ જણાય છે.

આખુંયે મંદિર શ્વેતાંબરોના કબજે હતું પરંતુ દિગંબરોની વિનતિથી શ્વેતાંબરોએ એ મંદિરમાં દિગંબરોની ત્રણ મૂર્તિઓ સ્થાપન કરવા દીધી; જેના પરિણામે સને ૧૬૧૯ માં દેરાસરની વચ્ચેાવચ દીવાલ ચણી લઈને દિગંબર ભાઈઓને અડધું મંદિર સુપ્રત કરવામાં આવ્યું. અહીં દિગંબર જૈનોની ૨૫૦ માણસોની અને સ્થાનકવાસીઓની પણ ૨૦૦-૨૫૦ માણસોની વસ્તી છે.

આ દેરાસરમાં દાદા જિનકુશળસૂરિની આરસની પાહુકાળેડી છે. અગાઉ આ પાહુકાળેડી મંત્રી કર્મચંદ્રે ભાવડા ગામમાં બહુ મોટી જમીન ખરીદ કરી, તેમાં સ્થાપન કરી હતી. તેમાં એક વાવડી પણ બંધાવી હતી. પંચાશી-નેવું વર્ષ પહેલાં ત્યાંના જમીનદારો એ જમીન પચાવી બેઠા ત્યારે ત્યાંની ચરણપાહુકા શુરુમાંગટ ગામમાં લાવવામાં આવી. એ પાહુકા જૂની બની જતાં તેને લાહોરના મંદિરમાં પધરાવવામાં આવી છે અને શુરુમાંગટમાં નવી પાહુકા જોડી સ્થાપન કરવામાં આવી છે. આ સ્થળે પ્રત્યેક માસે મેળો ભરાય છે.

લાહોરના જિનમંદિરમાં રહેલી શ્રીજિનકુશળસૂરિની ચરણપાહુકા ભાવડા અને તે પછી શુરુમાંગટથી અહીં

લાવવામાં આવેલી છે, તેના ઉપર મંત્રી કર્મચંદ્રે આ પાટુકા સ્થાપન કરાવ્યા સંબંધી લેખ આ પ્રકારે મળે છે:—

“ શ્રીમદ્કચરસાહિસુરત્રાણ સંવત્ ૩૯ વૈશાખ શુક્લપક્ષીય તૃતીયાયાં જિનકુશલસૂરિપાદુકે મંત્રિકર્મચંદ્રકારિતેતિ [જંગમયુગ]પ્રધાન
.....રિભિ: શ્રીસ્વરતરગચ્છે શ્રીભિમિપુર । શ્રી । સંવત્સ્ય કલ્યાણમસ્તુ ॥ ”

આ લેખ અહીંના સ્થાનિક જૈન ઇતિહાસ માટે મહત્વનો ગણાય. વળી, દેશસરના ભંડારમાં સં. ૧૬૬૭ ના લેખવાળી શ્રીઅન્નિતનાથ ભગવાનની પ્રતિમા વિદ્યમાન છે, જેમાં લાહોરને બદલે ‘લાહુર’ શબ્દનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

લાહોરમાં રવેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈનોનું આ માત્ર એક જ મંદિર છે છતાં કોઠામાં નં. ૩૮૬૭ પર લાહોરના સેન્ટ્રલ મ્યુઝિયમના જૈન વિભાગમાં જૈન શિલ્પ-સ્થાપત્યો અને ત્રણ પ્રાચીન જિનપ્રતિમાઓ હોવાથી તેની નોંધ લીધી છે. આ મ્યુઝિયમ લાહોર સ્ટેશનથી ૧૫ માઈલ દૂર આવેલા અનારકલી બજારના નાકા ઉપર છે. તેમાં જૈન શિલ્પ-સ્થાપત્યો આ પ્રકારે વિદ્યમાન છે:

૧. (૧) દેવો અને જૈન મંદિરના શિખરનો ભાગ.

૨. (૫) એક જિનમૂર્તિ લાલ પથ્થરની બનેલી છે. મૂર્તિની બંને બાજુએ એકેક ચામરધર બેસેલા છે. પલાંડી નીચે મધ્યમાં આડું ધર્મચક્ર છે. ધર્મચક્રની જમણી બાજુએ બે હાથવાળો ચક્ષરાજ છે અને ડાબી બાજુએ જોળામાં બેસાડેલા બાળક સાથેની બે હાથવાળી અંબિકા દેવીની મૂર્તિ છે. જિનમૂર્તિના મસ્તકના પાછળના ભાગમાં ભામંડલની આકૃતિ કોરેલી છે. વળી, મસ્તકની બાજુમાં હાથી તથા ગંધર્વો અને ઉપરના ભાગમાં ત્રણ છત્રો છે. આની શિલ્પ રચના લગભગ આઠમા સૈકાની પ્રતીત થાય છે.

૩. (૯૯) હંસ થરવાળો જિનમંદિરના તોરણનો એક ભાગ.

૪. (૧૦૯) મથુરાના કંકાલીટીલાના ખોદકામમાંથી નીકળેલા થાંભલા જેવી જ રચનાવાળો એક સ્તંભ.

૫. (૧૧૩) જેલમમાંથી મળી આવેલો જૈન મંદિરનો સ્તંભ.

૬. (૧૧૪) મુખથી ખંડિત થયેલી ખારા પથ્થરની એક જિનમૂર્તિ.

૭. (૧૧૫) મસ્તક વિનાની એક પદ્માસનસ્થ જિનમૂર્તિ.

આ પાષાણનાં જૈન શિલ્પો સિવાય પ્રાચીન બે ધાતુપ્રતિમાઓ છે, જેના નીચે ક્રમશઃ આ પ્રકારે લેખો ઉત્કીર્ણ છે:—

[૧] “ શં.(સં) ૧૩૭૫ વર્ષે ફાગુણ વદિ ૭ સોમે સાં ધીણાપુત્રેણ સાં લાલે[ણ] શ્રીપાર્શ્વનાથદેવવિવં કારાપિત(તં) પ્રતિ-
ષ્ઠિ(ષ્ઠિ)તં ચંદ્રગચ્છે શ્રીચ(પ્ર)માર્ણદસૂરિભિઃ[] સાં લાલા રાણાસુતઃ સ્વાસ્થ્યયં ॥ ”

[૨] “ સંવત્ ૧૪૮૬ વર્ષે મહાશુદ્ધિ ૧૧ શનૌ ઉપકેં હાંગીગોત્રે સં વોહિયમાર્યા સોમિણિ પું રેડા માં રચણાદે પિતૃધાન્હા-
નિમિત્તં શ્રીશાંતિનાથવિવં કાં પ્રં ક્ષેમર્વિગચ્છે તપાપક્ષે શ્રીપુણ્યપ્રમસૂરિપદે શ્રીજયસિંહસૂરિભિઃ ॥ ”

કાંગડા :

લાહોરથી ૧૭૦ માઈલ પૂર્વોત્તર દિશામાં કાંગડા નગર આવેલું છે. આ નગરના નામ ઉપરથી જ જિલ્લાનું નામ પણ કાંગડા પડેલું છે. અત્યારે કાંગડાની કચેરી જિલ્લાથી ૧૧ માઈલ દૂર આવેલા ધર્મશાળા નામના સ્થાનમાં છે.

રાવી અને સતલજ નદીના મધ્યવર્તી ત્રિગર્ત પ્રદેશમાં કાંગડા નગર વસેલું હતું. એક સમયે પહાડી ભાગની રાજધાનીનું આ શહેર હતું. ભારતની પ્રાચીન શાસનપદ્ધતિ અને સંસ્કૃતિનો આ નગર નમૂનો હતું.

કહે છે કે, મહાભારતમાં હયોધન તરફથી વિરાટનગર ઉપર ચડાઈ કરનાર સુશર્મચંદ્ર રાજા-લડાઈમાં હારી જવાથી ત્રિગર્ત તરફ નાસી ગયો અને તેણે જ આ નગર વસાવ્યું હતું. પોતાના નામ ઉપરથી આ નગરનું નામ પણ સુશર્મપુર રાખવામાં આવ્યું હતું. કાંગડાનું મૂળ નામ સુશર્મપુર હોવાનો ઉલ્લેખ 'વૈદનાથ પ્રશસ્તિ'માં છે અને સં. ૧૪૮૪માં રચાયેલા 'વિજ્ઞપ્તિ ત્રિવેણી'માંથી પણ એ હકીકતને સમર્થન મળે છે કે, કાંગડાના શ્રીઆદિનાથની મૂર્તિ શ્રીનેમિનાથ ભગવાનના સમયમાં રાજા સુશર્મે સ્થાપન કરી હતી.

કાંગડાનું પ્રાચીન નામ ભીમકોટ પણ મળી આવે છે. નગરને લોકો ભીમનગર કહેતા હતા. ખરું જોતાં કાંગડા તો કિલ્લાનું નામ છે. તેનું ખીલું નામ નગરકોટ કિલ્લા અને નગર બંનેના નામથી વહેવારમાં આવેલું છે. કાંગડા શબ્દનો પ્રયોગ મોગલ બાદશાહોના સમયથી વ્યવહારમાં આવ્યો છે, જે કોટ અને નગર બંનેનું સૂચન કરે છે. તેનું એક વધારાનું નામ કાનગઢ પણ બાણવામાં આવે છે. વસ્તુતઃ કહાનગઢ એવું જ નામ હશે કેમકે હોશિયારપુર જિલ્લાના જૈનો નામક કસબામાં જૈનોની ખૂબ વસ્તી છે, તેઓમાં એવી દંતકથા છે કે, છસો વર્ષ પૂર્વે થઈ ગયેલા રાજા કહાનચંદ્રે કિલ્લામાં શ્રીઆદીશ્વર ભગવાનની પ્રતિમા પ્રતિષ્ઠિત કરી હતી.

સં. ૧૪૮૪ માં રચાયેલી 'વિજ્ઞપ્તિ ત્રિવેણી'માં 'અંગદક મહાદુર્ગ' એવું નામ કાંગડા માટે આવેલું છે. કોટ કાંગડા બે નાની નદીઓ: બાણ ગંગા અને માંજીના મધ્ય ભાગમાં તેના સંગમ પર આવેલી લાંબી અને ટૂંકી એવી પહાડી પર આવેલું છે. બે માઈલના વિસ્તારવાળો તેને કોટ છે. કોટની આસપાસ ઊંડી ખાઈ બનાવેલી છે.

કોટના પૂર્વ ભાગમાં મહેલ, મંદિર વગેરે સ્થાનો બનેલાં છે. ઊંચા સ્થાન પર રાજમહેલ છે અને તેથી કંઈક નીચે એક મોટા ચોકમાં અંબિકાદેવી અને લક્ષ્મીનારાયણનું મંદિર છે. લક્ષ્મીનારાયણનું મંદિર સં. ૧૯૬૨ માં ભૂકંપથી ધરાશાયી થયેલું છે. અંબિકાદેવીના મંદિરથી દક્ષિણ દિશામાં ૨ જૈન મંદિરો છે, જેનાં પ્રવેશદ્વારો પશ્ચિમ તરફ છે. એકમાં પખાસન માત્ર બચી રહ્યું છે જેના ઉપર અસલમાં જૈન મૂર્તિ સ્થાપન કરેલી હશે. ખીલમાં શ્રીઆદિનાથ ભગવાનની પ્રતિમા બિરાજમાન છે. તેની પહાડીમાં સં. ૧૫૨૩ નો એક લેખ છે.

અહીંના કાલીદેવીના મંદિરમાંથી એક ખીલો લેખ ડો. કનિંધલામે જોઈને તેની નકલ લઈ લીધી હતી. તદનુસાર તેમાં 'ઓં સ્વસ્તિ શ્રીજિનાય નમઃ ।' અને સં. ૧૫૬૬ શક સં ૧૪૩૧ ની સાલ લખેલી હતી.

કાંગડા નગરમાં સૌથી પ્રાચીન એવું ઇંદ્રશ્વરનું મંદિર રાજા ઇંદ્રચંદ્રે બંધાવેલું છે. આ રાજા સં. ૧૦૮૫-૧૦૮૮ માં વિદ્યમાન હતો. મંદિરમાં માત્ર શિવલિંગ છે પરંતુ બહારના ભાગમાં ઘણી મૂર્તિઓ છે, તેમાં બે જૈન મૂર્તિઓ સૌથી પ્રાચીન છે. એમાંની એક મૂર્તિ વૃષભ લાંછનયુક્ત શ્રીઆદીશ્વર પ્રભુની છે, જેને અહીંના લોકો ભૈરવની પ્રતિમા સમજીને સિંદૂર ચડાવે છે. તેના ઉપર ૮ પંક્તિનો લેખ આ પ્રકારે છે:—

“ઓમ્ સંવત્ ૩૦ ગચ્છે રાજકુલે હરિરમૂદમયચંદ્રમા:[I] તચ્છિન્દ્રમલચંદ્રાલ્ય[સ્ત]ત્પદાંભોજપટ્પદ:[II] સિદ્ધરાજસ્તતઃ દક્ષઃ દક્ષાદ-
જનિ [ચ]દ્રકઃ । રલ્હેતિ ગૃહિણી તસ્ય[ચ] પા-ધર્મ-યાયિની । અજનિષ્ઠાં સુતૌ [તસ્ય]ાં [જૈન]ધર્મધ(પ)રાયણૌ જ્યેષ્ઠઃ કુળલકો [અ]જિતા
કનિષ્ઠઃ કુમારામિધઃ । પ્રતિમેયં [વ]ાજના.....નુજ્યા । કારિતા..... ॥”

આ લેખમાં રાજકુલનો ઉલ્લેખ કરેલો છે અને શ્રીઅભયચંદ્રસૂરિનું નામ આવેલું છે. આ અભયચંદ્રસૂરિ તે જ હોવાનો વધુ સંભવ છે કે જેઓ પ્રસિદ્ધ તર્કપંચાનન 'સન્મતિપ્રકરણ'ના દીકારા હતા. કેમકે તેઓ પણ રાજગૃહના હતા. આ લેખમાં સં. ૩૦ આવેલો છે તે સંતર્પિ અથવા લૌકિક સંવત છે. તેમાં શતાબ્દીઓનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવતો નથી. સંભવતઃ આ નવમી શતાબ્દી હશે.

ખીલ જિનપ્રતિમા પકાસનસ્થ છે. તેની ગાદીમાં બે ભુલવાળી સ્ત્રી અને તેની તરફ હાથીની મૂર્તિ ઉત્કીર્ણિત છે. આ બંને પ્રતિમાઓ ઓસરીની દીવાલમાં ખૂબ મજબૂત રીતે સજ્જડ કરેલી છે.”

આ બધાં અવશેષોથી એ જાણી શકાતું નથી કે, જૈનો અહીં ક્યારે આવ્યા? અનુમાન છે કે વેપાર અને રાજ-

કાર્ય નિમિત્તે અહીં આવીને સ્થિર થયા હશે. ‘ખરતરગચ્છ પટ્ટાવલી’ના એક ઉલ્લેખથી જણાય છે કે, તેરમા સૈકામાં અહીં જૈનોની વસ્તી સારા પ્રમાણમાં હતી.

કાંગડાનાં બીજાં અવશેષોને જોતાં કહી શકાય એમ છે કે કાંગડા જૈનોના મહાતીર્થરૂપે પ્રસિદ્ધ હતું પરંતુ આ હકીકતનો સ્પષ્ટરૂપે કયાંઈ ઉલ્લેખ મળતો નથી. સં. ૧૪૮૪માં શ્રીજયસાગર ઉપાધ્યાયે રચેલી ‘વિજ્ઞપ્તિ ત્રિવેણી’થી આ નગરની મહત્તાનો ખ્યાલ આવે છે. એમાં ફરીદપુરથી નીકળેલા જૈન સંઘ વચ્ચેનાં કેટલાંયે સ્થાનોમાં થતો કાંગડા પહોંચે છે અને ત્યાંથી બીજે રસ્તે થઈ બાકીની પંચતીર્થ કરતો ફરીદપુર આવે છે. એ જાતમાહિતીનો અહેવાલ શ્રીજયસાગર ઉપાધ્યાયે નોંધ્યો છે, એમાંથી જણાય છે કે એ વખતે (સં. ૧૪૮૪)માં કાંગડામાં ૪ જિનમંદિરો વિદ્યમાન હતાં તે પછી એટલે સં. ૧૪૯૭ માં રચાયેલી ‘નગરકોટ ચૈત્યપરિપાટી’ માંથી અહીં ૫ જિનમંદિરો આ પ્રકારે હોવાનું જણાય છે:—

“આલિંગવસાહી(૧) વંદિયર્થ એ મણિમય બિંબ ચંદ્રવીસ; ધન્ન મુદ્દરત ધન્ન દિણ ધન્ન વરસ ધન્ન માસ. ૮ રાયવિહારહ વીર (૨) જિણુ નિમ્મલ કંચણ કાય; નિમ્મય દેવલ અંધ વિમલ રૂપચંદ્ર સિરિયા. ૯ સિરિયાલ ધિરિય ભવણિ પૂજઉ જિણુવર પાસ(૩); આદિનાથ ચંદિયર્થ(૪) ભવણિ પણમિય પૂરિય આસ. ૧૦ ધવલઉ ઊચઉ પંચમઉ એ ખરતરતણઉ પ્રાસાદ; સોલસમઉ સિરીસંતિ જિણુ(૫) દીર્ઘ હુધ આણુંદ. ” ૧૧

‘વિજ્ઞપ્તિ ત્રિવેણી’માં ૪ જિનમંદિરોનો ઉલ્લેખ છે અને પાંચમું મંદિર શ્રીમાલ ધિરિયા કારિત શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું ઉપર્યુક્ત ‘તીર્થમાળા’થી જણાય છે. ‘વિજ્ઞપ્તિ ત્રિવેણી’માં ગોપાચલપુરમાં ધિરરાજકારિત શ્રીશાંતિનાથ મંદિરનો ઉલ્લેખ છે અને ‘ચૈત્યપરિપાટી’માં ઉલ્લેખેલા ધિરિયા સંભવતઃ એક જ વ્યક્તિ જણાય છે.

નગરકોટમાં સાધુ ક્ષીમસિંહ કારિત ખરતરવિધિ ચૈત્યમાં શ્રીશાંતિનાથની પ્રતિષ્ઠા શ્રીજિનેશ્વરસૂરિએ કરી હતી એવો ઉલ્લેખ ‘વિજ્ઞપ્તિ ત્રિવેણી’માં છે પરંતુ તેનો સંવત આપ્યો નથી, પરંતુ ‘ખરતરગચ્છ ગુર્વાવલી’ (અપ્રસિદ્ધ)માં એ વિશે આ પ્રકારે ઉલ્લેખ કર્યો છે:—

“સં. ૧૩૦૯ શ્રીપ્રહ્લાદનપુરે માર્ગશીર્ષ સુદિ ૧૨ સમાધિશેખર-ગુણશેખર-દેવશેખર-સાધુમક્ત-વીરવલ્લભમુનીનાં તથા મુક્તિસુન્દરી સાધ્વી દીક્ષા । તસ્મિન્નેવ વર્ષે માઘ સુદિ ૧૦ શ્રીશાંતિનાથ-અજિતનાથ-ધર્મનાથ-વાસુપૂજ્ય-મુનિસુવ્રત-સીમન્ધરસ્વામિ-પદ્મનાથપ્રતિમાયાઃ પ્રતિષ્ઠા કારિતા ચ સાં વિમલચન્દ્રહીમાદિસમુદાયેન । તથાહિ સાધુવિમલચન્દ્રેણ શ્રીશાંતિનાથો નગરકોટપ્રાસાદસ્થો મહાદ્રવ્યવ્યયેન પ્રતિષ્ઠાપિતઃ, અજિતનાથો વલસાધારણેન, ધર્મનાથો વિમલચન્દ્રપુત્રક્ષેમસિંહેન....॥ ”

અર્થાત-ઉક્ત શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા ક્ષેમસિંહના પિતા બ્રેષ્ઠી વિમલચન્દ્રે ખૂબ દ્રવ્યવ્યયથી સં. ૧૩૦૯ ના મહા સુદિ ૧૦ ના દિવસે (પ્રહ્લાદનપુરમાં) શ્રીજિનેશ્વરસૂરિના હાથે કરાવી હતી.

શ્રીજયસાગર ઉપાધ્યાય પછી આ મંદિરો કયાં સુધી વિદ્યમાન હતાં એ જાણવાને કશું સાધન નથી પરંતુ બીજા તીર્થમાળાઓ અને સ્તવનોથી જણાય છે કે, સં. ૧૬૩૪ અથવા તે પછી કંઈક સમય સુધી સાધુઓ યાત્રા નિમિત્તે અહીં આવતા. સં. ૧૬૮૩ ની આસપાસમાં મંદિરોનો નાશ થયો હશે.^૫

હાલમાં અહીં જૈનોનું એકે ઘર વિદ્યમાન નથી.

તક્ષશિલા :

પંજાબમાં રાવલપીંડીથી ૨૦ માઈલ દૂર તક્ષશિલા નામનું સ્ટેશન છે. પ્રાચીન કાળે આ નગર સમૃદ્ધિશાળી હતું. બ્રાહ્મણ, બૌદ્ધ અને જૈન સાહિત્યમાંથી આ નગરનું વર્ણન મળી આવે છે. ‘મહાભારત’ (આદિ પર્વઃ અધ્યાયઃ ૩, શ્લોકઃ ૨૦-૧૭૨)માં જણાવ્યું છે કે, જનમેજય રાજાએ આ સ્થળે નાગયજ્ઞ કરીને તક્ષક નાગને પરાજિત કર્યો હતો, તક્ષશિલાના વિશાળ વિશ્વવિદ્યાલયનો ઉલ્લેખ બૌદ્ધ ગ્રંથોમાંથી મળે છે; જ્યારે જૈન સાહિત્યમાં તક્ષશિલાનો સંબંધ ભગવાન ઋષભદેવના સમય સુધી પહોંચે છે.

લગવાન ઋષભદેવે ભરતને અયોધ્યાનો પ્રદેશ અને બાહુબલિને બહલીદેશનું રાજ્ય સોંપી દીક્ષા લીધી હતી. બહલીદેશની રાજધાનીનું નગર તક્ષશિલા હતું.

જૈન અને બૌદ્ધ ગ્રંથો ગંધારનો પણ ઉલ્લેખ કરે છે; જેમાં પશ્ચિમ ગંધારની રાજધાની પુષ્કરાવતી અને પૂર્વ-ગંધારની રાજધાની તક્ષશિલા હતાં.

એક સમયે લગવાન ઋષભદેવ વિહાર કરતા તક્ષશિલામાં આવ્યા અને તેની ખબર બાહુબલિને મળતાં તેઓ બીજા દિવસે ત્યાં પહોંચ્યા, પરંતુ લગવાન ત્યાંથી ચાલી ગયા હતા. બાહુબલિએ લગવાનના આગમનના સ્મરણરૂપે તેમના ચરણચિહ્નો ઉપર ‘ધર્મચક્ર તીર્થ’ની સ્થાપના કરી હતી.^૧ ‘વિવિધતીર્થકલ્પ’માં ઉલ્લેખ છે કે:—

“તક્ષશિલાયાં વાહુવલિવિનિર્મિતં ધર્મચક્રમ્ ॥” (પૃ ૮૫)

તક્ષશિલામાં બાહુબલિ રાજ્યે સ્થાપન કરેલું ધર્મચક્ર તીર્થ છે.

‘મહાનિશીથસૂત્ર’માં જણાવ્યું છે કે, આ ધર્મચક્ર તીર્થ ચંદ્રપ્રભ જિનેશ્વરનું ધામ હતું. તક્ષશિલાનું બીજું નામ ‘ધર્મચક્રભૂમિ’થી પણ પ્રસિદ્ધ હતું. એ સમયથી તક્ષશિલા નગર જૈનધર્મનું કેંદ્ર હતું.

એ પછીના સમય વિશે જાણવાને કોઈ સામગ્રી મળતી નથી. પણ મધ્યકાળમાં તક્ષશિલા આદિ પ્રદેશોમાં ભક્ષ્યા-ભક્ષ્યનો વિચાર ન હોવાથી અને પાખંડી સાધુઓની બહુલતા હોવાથી જૈન સાધુઓને વિહાર કરવાની મનાઈ જૈનોના ‘છેદ’સૂત્રોમાં કરેલી છે.

મધ્યકાળમાં તક્ષશિલા સમગ્ર ભારતનું વિદ્યાકેંદ્ર હતું જેમાં વિખ્યાત વૈયાકરણ પાણિનિ, વિશ્વત વૈદ્યરાજ જીવક આદિ વિદ્વાનોએ અધ્યયન કર્યું હતું.

સમ્રાટ અશોક તક્ષશિલાનો સૂરો હતો ત્યારે તે પોતાના પુત્ર કુણ્ણલ સાથે રહેતો હતો. કુણ્ણલના પુત્ર સમ્રાટ સંપ્રતિએ પિતાના શ્રેય નિમિત્તે અહીં જિનમંદિર બંધાવ્યું હતું; જે ‘કુણ્ણલસ્તૂપ’ નામે ઓળખાતું હતું, સંપ્રતિના સમયે સાધુઓના વિહારની મર્યાદાઓ વિસ્તરી તેમાં આ પ્રદેશોનો પણ સમાવેશ હતો; કેમકે જૈનાચાર્યોએ એ પછી આ પ્રદેશમાં વિહાર કર્યાનાં અનેક પ્રમાણો મળી આવે છે.

વિ. સં. ૧૦૮ માં શત્રુંજય તીર્થનો ઉદ્ધાર કરાવનાર મધુમતી (મહુવા)ના શ્રેષ્ઠી જાવડિશાહે લગવાન ઋષભદેવની મૂર્તિ તક્ષશિલામાંથી જ મેળવીને શત્રુંજય તીર્થ ઉપર મૂળનાયક તરીકે સ્થાપન કરી હતી.

‘પ્રલાવકચરિત’ અનુસાર બીજા-ત્રીજા સેકામાં અહીં ૫૦૦ જૈન મંદિરો હતાં, જૈન સંઘ મોટી સંખ્યામાં વિદ્યમાન હતો. બીજાં પણ અનેક મંદિરો અહીં મોજુદ હતાં. એકંદરે જન-ધનથી સમૃદ્ધ એવી આ નગરીમાં મહામારીનો રોગ ફાટી નીકળ્યો. લોકો એકાએક મરવા લાગ્યાં, નગરમાં કોલાહલ વ્યાપી ગયો, કોઈ કોઈનું ન રહ્યું, સૌને પોતપોતાની પડી હતી, ગીધ અને કાગડાઓને માટે અહીં સુલિક્ષ બની ગયો, ઘરોમાં દુર્ગંધ ફેલાઈ ગઈ, મંદિરોમાં પૂજા બંધ પડી. આ મહામારી કોઈ રીતે શાંત થતી નહોતી. આ જોઈને શાસનદેવીએ પ્રગટ થઈને કહ્યું કે—‘ચ્છેદોના ઘોર અત્યાચારથી કુષ્ટ થઈને બધાં દેવ-દેવીઓ અહીંથી ચાલ્યાં ગયાં છે. આજથી ત્રીજે વર્ષે તુરુકે આ તક્ષશિલાનો ધ્વંસ કરશે. એને એક જ ઉપાય છે કે તમે બધા આ નગર છોડીને બીજા સ્થાને ચાલ્યા જાઓ.’ બીજો ઉપાય પૂછતાં દેવીએ કહ્યું:— ‘નાડોલમાં શ્રીમાનદેવસૂરિ ગિરાજેલા છે, તેમના ચરણનું પ્રક્ષાલન જળ લાવીને પોતપોતાના ઘરોમાં છાટો એથી તમારો ઉપદ્રવ શાંત થશે.’

તક્ષશિલાના જૈન સંઘે વીરચંદ નામનાં એક શ્રાવકને નાડોલ મોકલ્યો. તેમણે શ્રીમાનદેવસૂરિને તક્ષશિલાના નિવાસીઓનું દુઃખ કહી સંલગાવ્યું. શ્રીમાનદેવસૂરિએ ત્યાં આવવા માટે ના પાડી પરંતુ તે શ્રાવકને તેમણે ‘લઘુશાંતિ સ્તવ’ પાઠ આપ્યો અને જણાવ્યું કે—‘આ સ્તવનથી મહામારી શાંત થશે.’ આચાર્યના કહેવા પ્રમાણે એ સ્તવનનો પાઠ કરવાથી થોડા દિવસોમાં તક્ષશિલામાં મહામારીનો ઉપદ્રવ શાંત થયો.

એ પછી ત્રીજે વર્ષે તુરુખેએ વિશાળ નગરી તક્ષશિલાને ખેદાનમેદાન કરી નાખી.

શ્રીમાનદેવસૂરિનો સ્વર્ગવાસ વિ. સં. ૨૬૧ માં થયો એથી આ ઘટના ત્રીજા સૈકામાં બની એમ માની શકાય.^૭

ઈ. સ. ની ત્રીજી શતાબ્દીમાં કુષાણોએ સિરકપ ઉપર હુમલો કરીને તેનો નાશ કર્યો તે હકીકત પુરાતત્ત્વની સામગ્રીથી સમજાય છે.

અનુશ્રુતિઓની આ ઘટનાનું સમર્થન તક્ષશિલાના ખોદકામમાંથી પણ પ્રાપ્ત થાય છે. તક્ષશિલાના સિરકપ નગરના ખોદકામમાંથી મળેલી સામગ્રીના આધારે ડૉ. સર જોન માર્શલના કથાનાનુસાર ઈ. સ. પૂર્વે બીજી શતાબ્દીના આરંભના વર્ષોમાં ઇંડોગ્રીક રાજાઓએ આ નગર ભીડના કિલ્લાથી હઠાવીને સિરકપમાં વસાવ્યું. તે ગ્રીક-શક, પદ્મવ અને કુષાણકાળ સુધી બરાબર વસેલું હતું સિરકપના રાજમાર્ગની આસપાસ કેટલાંક નાનાં મોટાં મંદિરો મળી આવ્યાં છે, જેને વિશે સર જોન માર્શલ કહે છે:—‘હવે મારો વિશ્વાસ છે કે, સિરકપના ‘એફ’ (F) અને ‘જી’ (G) ખોદકાનાં મંદિરો આ જ (જૈન) મંદિરોમાંનાં જ છે. પહેલાં હું આ મંદિરોને બૌદ્ધ મંદિરો માનતો હતો પરંતુ હવે એક તો તેની રચના મથુરાથી નીકળેલા આયાગપટ્ટો પર ઉત્કીર્ણ જૈન સ્તૂપો સાથે મળતી આવે છે અને બીજું એમાં અને તક્ષશિલાથી મળી આવેલાં અત્યાર સુધીનાં બૌદ્ધ મંદિરો સાથે ખૂબ લિપ્તતા છે. આ કારણોથી હવે હું આને બૌદ્ધોની અપેક્ષાએ જૈન સ્તૂપ જ માનું છું.’^૮

રાજમાર્ગની જમણી તરફ સ્થિત ખોદકા ‘જી’ માં મોટાં મકાનોનાં ઘણાં ભગવાવશેષો મળ્યાં છે, જેની ખાસ વિશેષતા એ હતી કે, એ મકાનોની સાથેસાથ પોતાનાં નાનાં મંદિર પણ બનેલાં હતાં. આ મંદિરો સડકની તરફ ખુલ્લાં પડતાં હતાં જેથી ભકતોના દર્શનમાં સગવડ રહેતી હતી.

આ હકીકત જૈન અનુશ્રુતિઓનું બરાબર સમર્થન કરે છે કે, એક સમયે તક્ષશિલા જૈનોનું પણ એક મોટું કેંદ્ર હતું, એમાં હવે શંકાને લેશ અવકાશ નથી.

પં. શ્રી કલ્યાણવિજયજીના મત પ્રમાણે—ઓશવાલ જાતિ તક્ષશિલા વગેરે પશ્ચિમ પંજાબના નગરોમાંના જૈનસંઘમાંથી નીકળેલી છે. આ ઉપરથી માની શકાય કે, ઓશવાલોના પૂર્વજો પશ્ચિમ ભારતમાંથી ઊતરી આવ્યા હતા. ઉપર્યુક્ત તક્ષશિલાના ભંગ વખતે જૈનસંઘ પૂર્વ પંજાબ અને બીજાં સ્થળોમાં વસવાટ કરવા આદ્યો ગયો હતો.

શ્રીનગર : કાશ્મીર

જમ્મુથી ૨૦૩ માઈલ દૂર મોટર રસ્તે કાશ્મીર રાજ્યનું શ્રીનગર છે. ‘ગિરનાર માહાત્મ્ય’ અને ‘વિવિધતીર્થ-કલ્પ’થી જાણવા મળે છે કે, કાશ્મીર (શ્રીનગર)ના રહેવાસી સંઘપતિ રત્ન નામના શ્રાવક સાતમા સૈકામાં કાશ્મીરથી સંઘ લઈને ગિરનારની યાત્રાએ ગયા હતા અને ગિરનાર તીર્થનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો. એટલે એ સમયે કાશ્મીરમાં જૈનોની ઘણી વસ્તી હોવાનું જણાય છે.

કાશ્મીરના પ્રતાપ મ્યુઝિયમાં કેટલીક મૂર્તિઓ છે તે પૈકી બુદ્ધ ભગવાનના નામે ઓળખાવેલી શ્યામ પાવાણીની પ્રતિમા વાસ્તવમાં બીજા સૈકાની જિનમૂર્તિ છે. મ્યુઝિયમના કચરેટરના કથન મુજબ આવી મૂર્તિઓ કાશ્મીરમાં તપાસ કરતાં ઘણી મળી આવે તેમ છે. જે આ હકીકત સાચી હોય તો કાશ્મીરમાં પ્રાચીનકાળે જૈનધર્મનો સારો વિસ્તાર હશે, પણ આજે તો એનું નામોનિશાન પણ અહીં જોવાનું નથી; એ બરેબર, વિધિની વિચિત્ર દશાનો ખ્યાલ આપવા પૂરતું જણાય.

૭. જે કે જૈન અનુશ્રુતિઓ આ ઘટનાનો સમય ઈ. સ.ની ત્રીજી શતાબ્દી બતાવે છે પરંતુ પુરાતત્ત્વનાં પ્રમાણો આ ઘટનાનો વાસ્તવિક કાળ ઈ. સ.ની પહેલી શતાબ્દીનો અંત ભાગ હોવાનું જણાવે છે. આમ હોવા છતાં કેટલાક વિદ્વાનો કુષાણોનો સમય ઈ. સ. ૧૨૭ અથવા તે પછીનો બતાવે છે એ રીતે જોઈએ તો જૈન અનુશ્રુતિઓની વાત સાચી બની રહે. કેમકે મોટા ભાગની પટ્ટાવાલીઓ માન-દેવસૂરિને ૨૦ મા પદ્ધર બતાવતાં તેમનો સમય વીર નિ. સં. ૮ મો સૈકા માને છે, જે ઈ. સ.ની બીજી શતાબ્દીના અંત ભાગમાં પડે છે.

૮. Sir John Marshall—A Gide to Taxill P. 78 (third edition)

૯. Sir John Marshall—Archaeological survey of India, Annual report. 1914-15, P. 2

૨૦૩. પિંડહાદનખાન

(કોઠા નંબર : ૩૮૯૨)

ભેરાથી પિંડહાદનખાન જવા માટે મલકવાલ જંકશને ગાડી બદલવી પડે છે. ત્યાંથી ત્રીજું સ્ટેશન પિંડહાદનખાન આવે છે.

સ્ટેશનથી ૦૧ માઈલ દૂર કોટ તળાવ પાસે શ્રીસુમતિનાથ ભગવાનનું ધાખાખંધી મંદિર છે. લાલા મૂલા શાહે સં. ૧૯૬૭માં બંધાવ્યું છે. આ મંદિરમાં ધાતુના અષ્ટકમળની વચ્ચે શ્રીવાસુપૂજ્યસ્વામીની મનોહર ધાતુપ્રતિમા છે. એ અષ્ટકમળની પાંખડીઓ પર આ પ્રકારે લેખ છે:—

“ ઓસવાલ જ્ઞાતીય છાજડગોત્રીય પાં રૂપાપુત્ર તેજા હરદાસ । પાંચા । તેજસી માર્યા પદોપુત્રઝડાકેન શ્રેયોર્થ । શ્રીવાસુપૂજ્યર્થિવં ✓
અષ્ટદલકમલં સંપુટસહિતં કારિતં પ્રતિષ્ઠિતં વ(વ)હત્ વ(સ્વ)સ્તરગચ્છાઢો(યિ)રાજ શ્રીજિનમાણિક્યસૂરિપદ્મલંકાર । શ્રીપાતિસાહિપ્રતિવોધક-
તત્પદત્તયુગપ્રધાનશ્રીજિનચંદ્રસૂરિભિઃ પૂજ્યમાનં ચિરં નંદતુ ॥ ”

અહીં એક જૈન મંદિરનું ખંડિયેર પડેલું છે. શિખર અને ગભારાનો ભાગ વિદ્યમાન છે. સં. ૧૯૨૬માં આ મંદિર બાંધવામાં આવેલું, એ સમયે અહીં ૪૦૦ સ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈનોની વસ્તી હતી, પરંતુ સં. ૧૯૮૭માં અહીં જલમ નદીમાં ભારે પૂર આવવાથી ગામનો મોટો ભાગ તણાઈ ગયો. એની સાક્ષી પૂરતાં ઘણાં ખંડિયેરો ભલાં છે. એ જ સમયમાં ઉપર્યુક્ત જૈનમંદિર પડી ગયું હતું. તેને એ સ્વરૂપે મૂકી રાખી બીજું જૈનમંદિર બાંધવામાં આવ્યું, જેનો નિર્દેશ ઉપર કર્યો છે. આજે અહીં ૧૭ જૈનોની વસ્તી છે ને એક પુસ્તકલંકાર છે.

ગામથી દોઢ માઈલ દૂર દાઝમિયા સીમેન્ટ ફેક્ટરી અને મીઠાની ખાણ આવેલી છે.

૨૦૪. કાલાખાગ

(કોઠા નંબર : ૩૮૯૩)

માડી ઈન્ડસ અને કાલાખાગ એ બંને સ્ટેશનો વચ્ચે સિંધુ નદી આવેલી છે. સ્ટેશનથી કાલાખાગ ગામ એક માઈલ દૂર છે. સિંધુ નદીનો પૂલ એળંગીને ગામમાં જવાય છે. આખુલે ગામ નાની પહાડીઓ પર વસેલું છે.

આ ગામમાં પહેલાં જૈનોની લગભગ ૨૦૦ માણસોની વસ્તી હતી ત્યારે સં. ૧૯૬૩માં અહીં લોકાગચ્છના યતિ-એના ઉપદેશથી મૂળનાયક શ્રીઅન્જિતનાથ ભગવાનનું ઘૂમટખંધી મંદિર બાંધવામાં આવ્યું છે. મૂળનાયક ઉપર સં. ૧૯૬૩નો લેખ છે. અહીં સાધુ-સાધ્વીઓનો વિકાર કેટલાયે વર્ષોથી બંધ છે. અત્યારે માત્ર ૪૦ જૈન મૂર્તિપૂજકોની વસ્તી છે.

નાગાભુવન પર્વત :

માડી ઈન્ડસ સ્ટેશનની સામે જ નાગાભુવન પર્વત આવેલો છે. લોકલાષામાં તેને નાગારજન પણ કહે છે. પર્વતમાં લગભગ ૧ માઈલ દૂર નાની સરખી ગુફા વિદ્યમાન છે, તેમાં તીર્થંકરની અસ્પષ્ટ આકૃતિઓ ઉત્કીર્ણ છે. આ ગુફામાં લગભગ ૧ ફૂટ ઊંચો અને ૦૧ ફૂટ પહોળો ખાલી ગોખલો છે. અહીંની પ્રચલિત દંતકથાના આધારે આ ખાલી ગોખલામાં સ્થંભન પાર્શ્વનાથ ભગવાનની પ્રતિમા હતી. આ પર્વતમાં નાગાભુવન યોગીએ રસસિદ્ધિ કરી હતી. આસ-પાસનું વાતાવરણ યોગીઓના નિવાસને અનુકૂળ જણાય છે. ગુફાનું સ્થાપત્ય પણ બીજા-ત્રીજા સૈકાની ગુફાઓને મળતું આવે છે. જ્યારે પ્રચલિત માન્યતા મુજબ સેદી નદીના કિનારેથી શ્રીઅભયદેવસૂરિએ અત્યારના ખંભાતમાં વિદ્યમાન શ્રીસ્થંભન પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા બારમા સૈકામાં પ્રગટ કરી હતી. ખરું જોતાં સ્થંભન પાર્શ્વનાથનું સ્થાન આ નાગાભુવન પર્વતમાં હોવાનું વાસ્તવિક લાગે છે. સંભવ છે કે, નાગાભુવનના સમયથી લઈને શ્રીઅભયદેવસૂરિના સમયના વચલા ગાળામાં એ મૂર્તિ સિંધુનદીના પૂરમાં તણાઈ આવતાં સમુદ્રવાટે સેદીનદીના કિનારે આવી હોય. વિદ્વાનોએ આ પર્વતના સ્થાપત્યની શોધ કરવા જેવી છે. આ પર્વતમાંથી ખોટા હીરાઓ સેંકડોની સંખ્યામાં મળી આવે છે.

૨૦૫. બન્નુ

(કોઠા નંબર : ૩૮૭૪)

કાલાગાગથી ૮૬ માઈલ દૂર નાની દેવે ગાડીથી બન્નુ જવાય છે. સરહદના પ્રદેશમાં પેશાવરથી બીન્દ નંબરનું આ શહેર છે. હિંદ-પાકિસ્તાનનાં ભાગલા પડ્યાં તે પહેલાં અહીં ૯૫ ટકા હિંદુઓની વસ્તી હતી; જ્યારે મુસલમાનની વસ્તી ૫ ટકા હતી. દેવેનું 'દેવ' સ્ટેશન અને સરહદનું નાકુ હોવાથી આ શહેર મધ્યક જેવું છે. યોગે દિવસે માણસોને ઉપાડી જાય એવો આજોયે પ્રદેશ ભયાનક છે.

બન્નુ દેવે સ્ટેશનથી ૧ માઈલ દૂર નવા બજારમાં 'લાવડોંકા મહોલ્લા'માં ધૂમટળાંધી મુંદર મંદિર છે. ૬૫ શ્વેતાંબર જૈન મૂર્તિપૂજકોની વસ્તી છે. બધાયે એક જ મહોલ્લામાં રહે છે. આ બધા જૈનો બન્નુથી ૧૮ માઈલ દૂર આવેલા લિતંબર નામના ગામથી આવેલા છે. તેઓ બધા જ્ઞાતિએ ઓશવાળ છે. તેમનો સુખ્ય ધંધો જમીનદારીનો છે. બધા હથિયાર રાખે છે એટલું જ નહિ પરંતુ પ્રસંગ આવતાં વાપરી પણ જાણે છે. તેમના વડવાઓ મૂળે મોટી મારવાડ અને બિકાનેરના રહીશ હતા, વેપાર-ધંધા અંગે અહીં આવીને વસ્યા છે. લિતંબરમાં દાદાજીની ચરણપાદુકાઓ વિદ્યમાન છે.

અત્યારના બધા જૈનો જ્યારે લિતંબર છોડી બન્નુ રહેવા આવ્યા તે પહેલાં બન્નુથી ૪ માઈલ દૂર આવેલા સુળા-સખેલ નામના ગામમાં શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈનનાં ૩ ઘરો હતાં અને તે સમયે ત્યાં એક વિશાળ જૈન મંદિર પણ હતું. પણ સમય વીતતાં ત્યાં એક પણ જૈનની વસ્તી રહી નહિ ત્યારે મંદિરની પ્રતિમાઓ મુલતાન શહેર તથા જંડી-યાલા ગુરુ નામક ગામના જૈન મંદિરમાં લઈ જવામાં આવી. હાલમાં ત્યાં ખાલી દેરાસર વેરાન દયામાં ઊભું છે.

બન્નુના મંદિરની પ્રતિષ્ઠા સં. ૧૯૬૮માં થયેલી છે. મૂળનાયક ઉપર સં. ૧૬૦૬નો લેખ આ પ્રકારે છે:—

॥ “ સં ૧૬૦૬ ॥ વર્ષે માઘશુક્લ ૫ રવૌ સાહ વાઙાપાંક, ઓસવાલજ્ઞાં શ્રે ૦ દેલ્હા ઓ ૦ આઘ્ણ શ્રે ૦ વાગદેવ(વેન)સ્વ-શ્રેયસે શ્રીઅજિતનાથ, જિનર્થિવં પ્રતિષ્ઠિતં] ॥

★

૨૦૬. મુલતાન

(કોઠા નંબર : ૩૮૭૬)

મુલતાન સીટી સ્ટેશનથી ૧ માઈલ દૂર મુલતાન શહેર આવેલું છે. અહીં શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈનોની ૧૨૦ માણસોની વસ્તી છે, ૧ ઉપાશ્રય અને ૧ પુસ્તકલંકાર પણ છે.

અહીંના ચૂડીસરાય બજારમાં મૂળનાયક શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું શિખરબાંધી મંદિર શ્રીસંઘે સં. ૧૯૭૦ માં બંધાવેલું છે. મંદિરના રંગમંડપની છતમાં શ્રીનેમિનાથ ભગવાનની જાન અને તેમના જીવનપ્રસંગોને લગતાં ચિત્રો બહુ જ મુંદર રીતે ચિતરાવેલાં છે. જમણી બાજુની લીંત પર શત્રુજય, ગિરનાર વગેરે તીર્થોનાં ચિત્રો છે. આ મંદિરમાંની કેટલીક મૂર્તિઓ તો ડેરાગાલખાન, લોહિયા અને લિતંબર વગેરેના મંદિરોમાંથી આવેલી છે. મંદિરની સામે જ મંદિરની આવકમાંથી વીશ હજાર રૂપિયાના ખર્ચે એક મકાન બરીદેલું શ્રીસંઘની માલિકીનું છે. દાદાવાડીનું એક વિશાળ કંપાઉન્ડ પણ શ્વેતાંબર સંઘની માલિકીનું છે. એ સિવાય બાર-તેર દુકાનો પણ તેમની જ માલિકીની છે.

અહીં શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક સમાજમાં કુસંપ છે. સાધુઓના વિહારના અભાવે કેટલાય બીન્દ પંથમાં ભળી ગયા છે.

પંજાબ અને સિંધની હદ અહીં પૂરી થાય છે. આગાઉ આ શહેર સિંધમાં ગણાતું પરંતુ બ્રિટીશ રાજઅમલ વખતે આને પંજાબમાં ગણવામાં આવ્યું છે.

★

૨૦૭. ડેરાગાજીખાન

(કેઠા નંબર : ૩૮૭૭)

મુલતાનથી મહમ્મુદકોટ જતી રેલ્વે લાઈનમાં ગાજીઘાટ સ્ટેશને જવાય છે. ગાજીઘાટથી ૬ માઈલના કાચા રસ્તે બંદર ઉપર જવાય છે. સિંધુમાં પાણીની ભરતી હોય ત્યારે મોટા વહાણથી ડેરાગાજીખાન બંદરે ઉતરાય છે. સિંધુમાં પાણી ઓછું હોય ત્યારે હોડી દ્વારા પણ જઈ શકાય.

ડેરાગાજીખાનથી ૧૫ માઈલના રસ્તે ૬ માઈલ કાચી સડક અને ૯ માઈલમાં પાકી સડક બાંધેલી છે. ડેરાગાજીખાનના મોટર સ્ટેન્ડથી પા માઈલના અંતરે શહેર આવેલું છે. અહીં ૮૫ શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈનોની વસ્તી છે. અગાઉ અહીં શ્વેતાંબરોની ઘણી વસ્તી હતી પરંતુ કેટલાક બીજા પંથમાં ભળી ગયા છે.

અહીં ભાવડોંકા મહોદલામાં ખેડાક નં. ૨ માં શ્રીઆદીશ્વર ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર સં. ૧૯૭૬ માં બંધાવેલું છે. મૂળનાયક ઉપર સં. ૧૬૦૬ નો લેખ છે.

ગામથી પોણા માઈલ દૂર એક દાદાવાડી છે, જેમાં શ્રીજિનકુશળસૂરિની ચરણપાદુકા છે.

હાલનું ડેરાગાજીખાન નવું વસેલું છે. જ્યારે જૂનું ડેરાગાજીખાન સિંધુના પૂરમાં તણાઈ ગયું હતું ત્યારે જૂના દેરાસરની મૂર્તિઓ વગેરે મુલતાનના જૈન દેરાસરમાં લઈ જવામાં આવી હતી. તેમાંથી માત્ર ૩ મૂર્તિઓ નવા વસેલા ડેરાગાજીખાનમાં નવું મંદિર સં. ૧૯૭૬ માં બંધાવવામાં આવ્યું ત્યારે આપવામાં આવી.

આ મંદિરમાં એક પુસ્તકલંકાર પણ છે; જેમાં ૮૦ હસ્તલિખિત ગ્રંથો છે. તે પૈકી એક ‘કલ્પસૂત્ર’ અને ‘કાલકથા’ની ૪૧ ચિત્રોવાળી ચુંદર પ્રતિ છે. તેની પ્રાંત પુષ્પિકામાં આ પ્રકારે ઉલ્લેખ છે:—

“સં ૧૮૯૧ વર્ષે શ્રીજિનસાગરસૂરિરાજ્યે વાં માળિક્યસુંદરગણિનામુપદેશેન સાં શિવરાજકેન આત્મપુણ્યાર્થે લિખાપિતં ॥
શ્રી । લિખિતં લાલાકેન ॥ શ્રી: ॥

આ શહેર અગાઉ બલુચિસ્તાનમાં ગણાતું હતું પરંતુ હાલમાં પંજાબ પ્રાંતમાં ગણાય છે.

૨૦૮. જીરા

(કેઠા નંબર : ૩૮૭૮)

તલવંડી સ્ટેશનથી ૧૦ માઈલ દૂર મોટર રસ્તે જીરા નામે ગામ આવેલું છે. મૂર્તિપૂજક જૈનોની ૨૦૦ માણસોની વસ્તી છે. સ્વ. શ્રીઆત્મારામજી મહારાજશ્રીનું બાલ્યજીવન અહીં વીત્યું હતું. અહીં એક જૈન મંદિર છે. તેમાં પંજાબ પ્રાંતના જૈન દેરાસરોની પ્રતિમાઓ પૈકી સૌથી પ્રાચીન ધાતુપ્રતિમાની એક ચોવીશી છે, તેના ઉપર આ પ્રકારે લેખ છે:—

“ ॥ સંવત્ ૧૧૫૬ માઘ સુદિ ૧૪ શુક્રે ॥

આસીત્ પ્રાગ્વાટવંસ(શ)સ્ય મૂષ્કો(ળો) વિહિલામિષઃ । પત્ની સલહિકા તસ્ય જિનદત્તઃ સુતસ્નયોઃ ॥ ૧ ॥

માર્યા ચ રોહિણી તસ્ય પુત્રૌ સાગરોહિકૌ । દુહિતા સિંહિણિ ચાન્યા વધૂ [ઃ] સહજમતી તથા ॥ ૨ ॥

સંસારાસારતાં જ્ઞાત્વા પુત્રૈઃ સર્વૈઃ[ઃ] સુસંપદા । કારિતો મોક્ષલામાર્થ ચતુર્વિંશતિપટ્ટકઃ ॥ ૩ ॥

—પ્રાગ્વાટ વંશના આભૂષણસમો વિહિલ નામે શ્રેષ્ઠી હતો. તેને સલહિકા નામે પત્ની હતી. તેમને જિનદત્ત નામે પુત્ર હતો, જેની પત્નીનું નામ રોહિણી હતું. તેમને સાગર અને રોહિકા નામે બે પુત્રો હતા. વળી, સિંહિણી નામે પુત્રી અને સહજમતી નામે પુત્રવધૂ હતી. આ બધા પુત્રપરિવારવાળા વિહિલ શ્રેષ્ઠીએ સંસારની અસારતા જાણીને મોક્ષપદના લાભાર્થે સં. ૧૧૫૭ ના મહા સુદિ ૧૪ ને શુક્રવારે આ ચતુર્વિંશતિ-ચોવીશીનો પટ કરાવ્યો.

અહીં ૭૦૦ હસ્તલિખિત પ્રાચીન પુસ્તકોનો ભંડાર છે. તેમાં ગુજરાતની પ્રાચીન રાજધાની પાટણમાં સં. ૧૪૭ (?) માં લખાયેલી ૩૫ ચિત્રોવાળી 'કલ્પસૂત્ર'ની હાથપોથી અત્યંત સુંદર છે. આવી સુંદર ચિત્રકામવાળી કલ્પસૂત્રની પ્રતિઓ બહુ ઓછી જોવામાં આવે છે.

છરાથી ૧ માઈલ દૂર જૈન આત્મલવન નામે એક મકાન છે, જેમાં પૂ. આત્મારામજી મહારાજની સમાધિ છે.

ફરીદકોટ :

ફિરોજપુરથી ભટીંડા જતી રેલ્વે લાઈનમાં ફરીદકોટ સ્ટેશન છે. આ ગામમાં શ્રીજયસાગર ઉપાધ્યાયે સં. ૧૪૮૪ માં ચતુર્માસ કચું હતું. એ ચતુર્માસ અગાઉ અહીંથી તેમણે કોટ કાંગડા તીર્થની યાત્રાનો સંઘ કાઢ્યો હતો. આ સંઘ એક રસ્તે થઈને કાંગડા પહોંચ્યો અને બીજે રસ્તે ધર્મ ફરીદકોટ પાછો આવ્યો તેમાં વચ્ચે આવતાં ગામો, તેનું વર્ણન, જૈન સંઘની સ્થિતિ અને જૈન મંદિરો વિશેનું માહિતીપૂર્ણ વર્ણન શ્રીજયસાગર ઉપાધ્યાયે સં. ૧૪૮૪ માં રચેલી 'વિજ્ઞાસિ ત્રિવેણી'માંથી જાણવા મળે છે. એ સમયે ફરીદકોટમાં જૈનોની વસ્તી સારા પ્રમાણમાં હતી; જૈન મંદિર પણ વિદ્યમાન હતું.

આજે પણ એક શ્વેતાંબરીય જૈન મંદિર છે પરંતુ મૂર્તિપૂજક જૈનોનાં માત્ર બે-ત્રણ ઘરો જ વિદ્યમાન છે બ્યારે સ્થાનકવાસીઓની સંખ્યા ૫૦૦ માણસોની છે. વર્તમાન દેરાસર બંધાવનારના વારસો સ્થાનકવાસી બની ગયા હોવાથી દેરાસરની સારસંભાળ એક યતિજી રાખતા હતા, પરંતુ યતિજીનો સ્વર્ગવાસ થતાં એ દેરાસરનો કબજો સ્થાનકવાસીઓને સુપ્રત થયો એટલે અત્યારે આ મૂર્તિઓ અપૂજ્ય રાખેલી છે અને દેરાસર બંધ રહે છે, એથી જ એને કોઠામાં ગણાવ્યું નથી.

★

૨૦૯. હોશિયારપુર

(કોડા નંબર : ૩૮૯૨-૩૮૯૩)

હોશિયારપુર રેલ્વે સ્ટેશનથી ૧૫ માઈલ દૂર હોશિયારપુર ગામ છે. શ્વેતાંબર જૈન મૂર્તિપૂજકની ૩૦૦ માણસોની વસ્તી છે. ૧ વિશાળ ઉપાશ્રય, ૧ ધર્મશાળા, પાઠશાળા અને હસ્તલિખિત પુસ્તકોનો ભંડાર છે. અહીં શીશમહેલ બજારમાં શિખરબંધી ૨ દેરાસરો આવેલાં છે.

૧. મૂળનાયક શ્રીવાસુપૂજ્ય લગવાનનું મંદિર છે, જેના શિખરના ઘૂમટનો બધો ભાગ અમૃતસરમાંના શીખોના સુવર્ણ મંદિરની માફક સં. ૧૯૪૮ માં અહીંના સ્વં લાલા ગૂજરમલજીએ લાખોના ખર્ચે સોનાના પતરાંથી મઢાવેલો છે, આથી આ દેરાસર સુવર્ણ મંદિરના નામથી ઓળખાય છે. આ મંદિરની પ્રતિષ્ઠા સં. ૧૯૫૦ માં થયેલી છે. મંદિરમાં સ્ક્રુટિક રત્નની પ્રતિમા પણ છે.

૨. ઉપર્યુક્ત સુવર્ણ મંદિરની પાસે જ અહીંના શ્રીસંઘે સં. ૧૯૫૦ માં બંધાવેલું મૂળનાયક શ્રીપાર્શ્વનાથ લગવાનનું મંદિર છે. આ મંદિર ૩૨ ફીટ ઊંચું અને ૩૨ ફીટ પહોળું છે. કોટ-કાંગડાના દેરાસરમાંથી લાવવામાં આવેલું ધાતુનું સમવસરણ ઘણું જ સુંદર છે. આવું સમવસરણ ભારતભરના એકે જૈન મંદિરમાં નથી.

★

૨૧૦. લુધીઆના

(કોડા નંબર : ૩૮૯૯-૩૮૯૮)

લુધીઆના રેલ્વે સ્ટેશનથી અડધો માઈલ દૂર લુધીઆના શહેર આવેલું છે. પંજાબનું આ મોટું ઔદ્યોગિક મથક છે.

અહીં શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈનોની વસ્તી લગભગ ૪૦૦ માણસોની છે. સ્થાનકવાસી જૈનોની વસ્તી લગભગ ૨૦૦૦ માણસોની છે. દાલબજારમાં શ્રીસંઘે બંધાવેલા દેરાસરની નજીકમાં શ્વેતાંબર જૈનોનો ઉપાશ્રય અને ધર્મશાળા છે.

૧. દાલબજારમાં મૂળનાયક શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર સં. ૧૬૫૦ માં શ્રીસંઘે બંધાવેલું છે.
૨. ચોડા બજારમાં મૂળનાયક શ્રીસુપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર સં. ૧૬૧૬ માં પૂજ્ય મહેતાબ ઋષિએ બંધાવ્યું છે. આ મંદિરમાં સં. ૧૨૮૩ ની સાલની એક પ્રાચીન ધાતુપ્રતિમા છે.

અહીંના શ્વેતાંબર જૈનોમાં ચોશવાલ ભાઈઓ પણ છે અને મૂળ અગ્રવાલ દિગંબર જૈન ભાઈઓને સ્વ. શ્રીઆત્મારામજી મહારાજે ઉપદેશ આપીને બનાવેલા શ્વેતાંબર જૈનો પણ છે.

૨૧૧. માલેર કોટડા

(કોઠા નંબર : ૩૮૯૯-૩૯૦૦)

માલેર કોટડા સ્ટેશનથી ૧ માઈલ દૂર ગામ આવેલું છે. અહીં શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈનોની ૨૦૦ માણસોની વસ્તી છે. ૧ ઉપાશ્રય અને બીજો ઉપાશ્રય લાલા બિંદુમલજીએ બંધાવ્યો છે. તેમના જ તરફથી ચાલતી આત્માનંદ જૈનસ્કુલ મોતીબજારમાં આવેલી છે અને થોડી હસ્તલિખિત પોથીઓનો ભંડાર પણ છે. વળી, ૧ આત્માનંદ જૈન હાઈસ્કુલ પણ છે.

અહીં સદર બજાર અને ચોક બજારમાં અનુક્રમે મૂળનાયક શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાન અને શ્રીવિમલનાથ ભગવાનનાં મંદિરો શિખરબંધી છે. શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનના મંદિરમાં સં. ૧૧૬૧ ની એક પ્રાચીન ધાતુપ્રતિમા છે. તેના ઉપર આ પ્રકારે લેખ છે:—

“સં[૦] ૧૧૬૧ [વર્ષે] પૌરપાટાસ્ય માંડાગારિકદેહાસુત સાંતુ જિગવાલ પ્રણમંતિ નિત્યં ॥”

નાભા :

નાભા રેલ્વે સ્ટેશનથી ૧ માઈલ દૂર શહેર આવેલું છે. નાભા રાજ્યની રાજધાનીનું આ શહેર છે. અહીં શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈનોની ૫૦ માણસોની વસ્તી હોવા છતાં અને જૈન મંદિર વિદ્યમાન છતાં દેરાસરની પ્રતિમાઓને કોઈ પૂજતું નથી. દેરાસર બંધ જ રહે છે; તેથી તેની નોંધ કોઠામાં લેવામાં આવી નથી.

સદર બજારમાં આવેલા સનાતન ધર્મસભાની નજીકમાં એક મકાન છે, તેમાં જૈન દેરાસર છે. સ્વ. લાલા કાશીરામે આ દેરાસર તૈયાર કરાવેલું છે. દેરાસરમાં પાષાણની ૧ અને ધાતુની ૨ પ્રતિમાઓ છે. આ પ્રતિમાઓ પૈકી ધાતુ-પ્રતિમાઓ પાછળ આ પ્રકારે ક્રમશઃ લેખો વિદ્યમાન છે:—

(૧) “સં ૧૫૩૭ વર્ષે વૈં સુ ૧૦ ॥”

(૨) “॥ સંવત્ ૧૫૪૯ વં જ્યેષ્ઠ વદિ ૫ વુષ દિં શ્રીઓવજાલજ્ઞાતોય । વં । લેડીયાગોત્રે સાં સંસારચંદ્ર મ(માં) મોહી પું સાં શ્રોવંત સાં હીરા સાં વીરાસાંહતેન શ્રીઆદિનાથર્ચિવં કાં આત્મપુન્યા(ળ્યા)ર્થ પ્રં શ્રી ડં ગચ્છમં શ્રીદેવગુપ્તસૂરિભિઃ ॥”

આ દેરાસરની નીચેની દુકાનની માલિકી માટે સ્વ. લાલા કાશીરામની વિધવા પત્ની અને શ્રીસાહીરામ વચ્ચે કોર્ટમાં કેસ ચાલ્યો અને ચૂકાદા પ્રમાણે એ મકાન તેમની વિધવાની મિલકતમાં ગણવામાં આવ્યું છે, પરંતુ તેમને કોઈ વારસ ન હોવાથી એ મકાનનો કબજો રાજ્ય લઈ લે એ પહેલાં જૈનોએ લક્ષ આપવાની જરૂર છે.

પતિયાલા :

પતિયાલામાં ધાબાબંધી જૈન દેરાસર છે પરંતુ તદ્દન અપૂજ્ય હાલતમાં હોવાથી તેની નોંધ લેવામાં આવી નથી. પતિયાલાના એક યતિજી પાસે ધાતુપ્રતિમાઓ હોવાનું સાંભળ્યું છે.

૨૧૨. અંબાલા

(કોડા નંબર : ૩૮૦૫)

અંબાલા સીટી સ્ટેશનથી ૦૧ માઈલ દૂર અંબાલા શહેર છે. અહીં સ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈનોની ૬૦૦ માણસોની વસ્તી છે. અહીં ઘણી જૈન સંસ્થાઓ છે. તે સંસ્થાઓના નામ સાથે સ્વ. પૂ. શ્રીઆત્મારામજી મહારાજનું નામ જોડાયેલું છે. જેમ કે: ૧ શ્રીઆત્માનંદ જૈન ભવન, ૨ શ્રીઆત્માનંદ જૈન પ્રાયમરીસ્કૂલ, ૩ શ્રીઆત્માનંદ જૈન ગદર્મ-સ્કૂલ, ૪ શ્રીઆત્માનંદ જૈન વાચનાલય, ૫ શ્રીઆત્માનંદ જૈન સભા, ૬ શ્રીઆત્માનંદ જૈન કોલેજ, ૭ શ્રીઆત્માનંદ જૈન ધર્મશાળા વગેરે છે. આ ધર્મશાળા લાલા કુંદનમલ જયસુખરામે સં. ૧૯૬૮ માં બંધાવી છે. બીજી જૈન ધર્મશાળા સં. ૧૯૬૫ માં લાલા ઉત્તમચંદ આંદમલે બંધાવી છે. ૨ ઉપાશ્રયો છે, તે પૈકી ૧ શ્રાવિકાનો ઉપાશ્રય શ્રીમતી કોડીબાઈએ બંધાવ્યો છે.

અહીં આવેલા ‘ભાવરોડકા મહોદ્ધા’માં શ્રીઋષભદેવ ભગવાનનું શિખરબંધી વિશાળ મંદિર છે. પંજબ પ્રાંતભરમાં આ મંદિર મોટામાં મોટું છે. દેરાસરની ધાતુપ્રતિમાઓ પૈકી મોટા ભાગની પ્રતિમાઓ પંદરમા સૈકાના લેખવાળી છે. એક પ્રતિમા સં. ૧૧૮૩ ના પ્રાચીન લેખવાળી છે, તે લેખ આ પ્રકારે છે:-

“। સંવત્ ૧૧૮૩ વર્ષે સુદિ ૧ માદિલિલા(શ્રા)વિકા કારિતા ॥”

શ્રીઆત્માનંદ જૈન કોલેજ સ્ટેશનથી ૦૧ માઈલ દૂર તંલાવ લાલુવાળા નામના સ્થળે આવેલી છે.

૨૧૩. કરાંચી [સિંધ]

(કોડા નંબર : ૩૮૦૭)

સિંધ પ્રાંતની રાજધાનીનું આ કરાંચી શહેર નવું વસેલું હોવાથી ગુજરાત, સોરાષ્ટ્ર અને કચ્છના કેટલાયે જૈન ભાઈઓ અહીં વ્યાપારી આવેલા વસ્યા છે. અહીં સ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈનોની ૧૫૦૦ માણસોની વસ્તી છે. અહીંના શ્રીસંઘે મળીને સં. ૧૯૬૧ માં મૂળનાયક શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર રણછોડ લાઈનમાં બંધાવ્યું છે. મંદિરની સાથે જ મોટો જૈન ઉપાશ્રય અને ધર્મશાળા છે. તેમાં જ જૈન પાઠશાળા વગેરે ચાલુ હતી. આજે આ શહેર પાકીસ્તાનની રાજધાનીનું શહેર બન્યા પછી ત્યાંથી જૈનો આવ્યા ગયા છે.

મોહેન્-જો-દારો :

સિંધ પ્રાંતના લારખાના જિલ્લામાં લારખાનાથી દક્ષિણે ૨૫ માઈલ અને કોડી સ્ટેશનથી ૮ માઈલ દૂર સિંધુ નદીના પશ્ચિમ કિનારે મોહેન્-જો-દારોનું સ્થાન આવેલું છે. સિંધી ભાષામાં મોહેન્-જો-દારોનો અર્થ ‘મરેલાંઓની ટેકરી’ એવો થાય છે. એ વિશે આખ્યાયિકા એવી છે કે- સિંધમાં દલુરાય નામે એક જુલમી રાજા થઈ ગયો. તેની પ્રજા અને પોતાના સંબંધીઓ પણ તેનાથી ત્રાસી ગયાં હતાં. જાણે એ જુલમની પ્રતિશોધ માટે જ કુદરતે આ ભૂમિ ઉપર ભયંકર કોપ વરસાવ્યો. ભારે વૃષ્ટિ અને વીજળીઓ સાથે આ ભૂમિ ઉપર ધરતીકંપ થયો. તેમાં દલુરાયની રાજધાની અને તેની પાસેનાં કેટલાંયે નગરો દટાઈ ગયાં અને તેના સ્થાને નાની નાની ટેકરીઓ બની ગઈ.

આ આખ્યાયિકાને જૈન અનુશ્રુતિઓમાં મોંઘાયેલી એક કથાથી પ્રકારાન્તરે ટેકો મળે છે. એ કથા આ પ્રકારે છે:

સિંધુ નદીની પાસે આવેલો સિંધુ-સૌવીર નામે ઓળખાતો દેશ હતો, જેમાં વીતલયપુરપત્તન નામે મોટું નગર હતું. તેમાં ઉદાયન નામે રાજા (ભગવાન મહાવીરના સમયે) રાજ્ય કરતો હતો. તે ચેટક રાજાની પુત્રી પ્રભાવતીને પરણ્યો હતો. એ રાજાને કોઈ વહાણના વેપારીએ ગોશીર્ષચંદનથી બનાવેલી ભગવાન મહાવીરસ્વામીની છવંતસ્વામી પ્રતિમા આપી હતી. તે પ્રતિમાને ઉત્તરજૈનનીના રાજા ચંદ્રપ્રદ્યોતે દેવાનંદા નામની દાસી દ્વારા મેળવવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

ચંદ્રપ્રદોત એ પ્રતિમાને લઈને જેવો નાહો તેવો જ ઉદાયન તેની પાછળ પડ્યો. તેને દશપુર (મંદસોર) આગળ હરાવી પકડ્યો અને એ મૂર્તિને પાછી મેળવી. ઉદાયન એ મૂર્તિને ઉપાડવા લાગ્યો પણ મૂર્તિ ચાલી નહિ. અધિષ્ઠાયક દેવે તેને જણાવ્યું કે—“ તારું વીતલયપુરપત્તન ધૂળની વૃષ્ટિથી દટાઈ જશે માટે આ પ્રતિમા ત્યાં લઈ જઈશ નહિ.” આથી એ મૂર્તિ દશપુરમાં અને પાછળથી ભાયલસ્વામીગઢ (લેલસા)માં પધરાવવામાં આવી. રાજા ઉદાયન પોતાના રાજ્યમાં પાછો ફર્યો અને છેવટે તેણે પોતાના ભાણેજ કેશીકુમારને રાજ્ય સોંપી ભગવાન મહાવીર પાસે દીક્ષા લીધી.

કોઈ સમયે ઉદાયન રાજર્ષિ વિહાર કરતા વીતલયપુરપત્તનમાં પધાર્યા ત્યારે કેશીકુમારને તેના મંત્રીઓએ ભરમાવ્યો કે—‘ ઉદાયન તમારી પાસેથી રાજ્ય પાછું લેવા આવ્યા છે.’ આથી કેશીકુમારે ભિક્ષાસમયે તેમના આહારમાં વિષ અપાવી દીધું અને રાજર્ષિ ઉદાયન અકાળે કાળધર્મ પામ્યા. રાજાના આ અપકૃત્યથી કોપાયમાન થયેલા દેવોએ ધૂળની ઘોર વૃષ્ટિ કરી, તેમાં આખું નગર દટાઈ ગયું.

આખ્યાયિકાનો દહુરાય અને અનુશ્રુતિનો કેશીકુમાર એક હોય કે ન હોય પણ વીતલયપુરપત્તન ઉપર જે વિનાશનું વાદળ વરસી ગયું એ ઘટનાનો ખંતેમાં મેળ ખાય છે.

ઉદાયન રાજાને જ્યારે વિષ દેવામાં આવ્યું ત્યારે તેઓ એક કુંભારના ઘરમાં રહેતા હતા, અને ધૂળની વૃષ્ટિથી જ્યારે નગર દટાઈ ગયું ત્યારે એ કુંભારનું ઘર માત્ર બચી રહ્યું હતું, એ ઘરને ‘કુંભકારપ્રક્ષેપ’ કહેવામાં આવ્યું છે. ‘આવશ્યક ચૃણિ’ (પૃ. ૩૪, ૫૫૩) સુજળ એ સ્થાન સિણુવદ્વીમાં આવેલું હતું. ડૉ. જગદીશચંદ્ર જૈન એ વિશે જણાવે છે કે—‘પંતળના મુજફરગઢ નિહામાં સનાવન અથવા સિનાવત નામનું સ્થાન છે, જ્યાંની ભૂમિ ઉપર છે. સંભવતઃ આ સ્થળ સિણુવદ્વી હોવું જોઈએ અથવા તો સિંધ કે પંતળમાં કોઈ રેતીમય પ્રાચીન સ્થાન સિણુવદ્વી હોવું જોઈએ.’ વસ્તુતઃ સિણુવદ્વી અથવા વીતલયપુરપત્તનને મોહિન્-જો-દારોની ભૂમિ સમીપે શોધવું જોઈએ. સંભવતઃ મોહિન્-જો-દારોની ભૂમિ જ વીતલયપુરપત્તન હોય એમ જણાય છે.

મોહિન્-જો-દારોમાં ત્રણ-ચાર સ્થળે ખોદકામ થયું છે. તેમાંથી એક નીચે એક એમ છ—સાત નગરો નીકળી આવ્યાં છે. તેમાંથી ઘણી ઘણી વસ્તુઓ પણ પ્રાપ્ત થઈ છે. એક ટેકરી ઉપર એક સ્તૂપ પણ મળી આવ્યો છે, જે ૨૦૦૦ વર્ષ જૂનો માનવામાં આવે છે. આ સ્તૂપની નીચે કોઈ મંદિર દટાયેલું હોવાનું મનાય છે. આ સ્તૂપને સ્તૂપટેકરી (Stupa mound) કહે છે. જ્યારે બીજા ખોદકામવાળા પ્રદેશોના DK. પ્રદેશ, VS. પ્રદેશ, HR. પ્રદેશ એવાં નામો રાખવામાં આવ્યાં છે. સ્તૂપટેકરી અને DK. પ્રદેશ જોવાલાયક છે.

મોહિન્-જો-દારોમાં થયેલી શોધની વિગતો જૈન માર્શલે મોટા ગ્રંથોમાં પ્રગટ કરી છે. એ ગ્રંથોના આધારે કેટલાય ગ્રંથો પ્રકાશમાં આવ્યા છે. જૈન માર્શલના ગ્રંથોમાં ધાતુના પતરા ઉપર કેતરેલી એક આકૃતિનું વર્ણન અગ્રેજીમાં પ્રસિદ્ધ થયું છે તેની હકીકત અહીં ગુજરાતીમાં આપવામાં આવે છે:

“અહીં એક મનુષ્યનું એવું ચિત્ર મળી આવ્યું છે કે તેની પાછળ સર્પ રહેલો છે અને તેણે તે મનુષ્યના મસ્તક ઉપર પોતાની ફણાઓને પસારી છે. આ દેવી આકૃતિની પાછળ એક વૃક્ષ છે કે જે વડનું ઝાડ જણાય છે. એમ જણાય છે કે, આ મનુષ્યની (દેવની) આકૃતિ એ બુદ્ધની મૂર્તિનો નમૂનો હોવો જોઈએ.”

જૈનધર્મના સ્વરૂપથી તદ્દન અજ્ઞાત હોવાના કારણે જૈન માર્શલે આ આકૃતિને બુદ્ધની જણાવી છે. વસ્તુતઃ આ આકૃતિ ત્રેવીશમા તીર્થંકર શ્રીપાર્શ્વનાથની જ છે એમાં શંકા નથી, કેમકે આવી આકૃતિ સાથે બુદ્ધજીવનની કોઈ ઘટનાનો સંબંધ હજી જાણવામાં આવ્યો નથી. આ સિવાય કેટલાક સિક્કાઓ ઉપર ‘જિનેન્દ્રમૂર્તિ’ વગેરે નામો હોવાનું જણાય છે. બીજી કેટલીક સામગ્રીમાં પણ જૈન ચિહ્નો હોવાનું કહેવાય છે.

હિંદીભાષામાં પ્રગટ થતી ‘વિશ્વ ભારતી’ (પૃ. ૪૬૪)માં આ હકીકતનું સમર્થન કરતાં જે સૂચન કર્યું છે, તેનું શબ્દશઃ ભાષાંતર આ છે: ‘મોહિન્-જો-દારોથી મળેલી સામગ્રીમાં કાયોત્સર્ગસ્થ આસનવાળી મૂર્તિ મળી છે, જેની કંઈક સરખામણી ભગવાન ‘જિન’ સાથે કરી શકાય.’

આ આકૃતિમાં ઉત્કૃષ્ટ ઘટના વિશે જૈન ગ્રંથોમાં વર્ણન છે કે- “શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાન એક વખત વિચરતા તાપસાશ્રમે આવ્યા હતા અને ત્યાં કૂવાની પાસે વડના ઝાડ નીચે રાત્રિએ પ્રતિમા ધારણ કરીને રહ્યા હતા; આ અવસરે દુષ્ટ મેઘમાલી દેવે આવીને શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનને સિંહ, વીંછી વગેરે વિકૃત્તિને ઉપસર્ગ કર્યા છતાં અડગ ભક્તિને મેઘ વિકૃત્તિને કલ્પાંત કાળના મેઘની જેમ વૃષ્ટિ કરવા માંડી. આથી ક્ષણવારમાં જ ભગવાનની નાસિકાના અગ્રભાગ સુધી પાણી આવી પહોંચ્યું. આ જ વખતે ધરણેન્દ્રનું આસન કંપાયમાન થયું અને પટરાણીઓ સાથે આવીને ધરણેન્દ્રે ભગવાનને ક્ષણથી આસ્થાદિત કર્યા. ત્યાર પછી ધરણેન્દ્રે અવધિજ્ઞાનથી મેઘમાળીને ઉપદ્રવ કરતો બાણીને તેની તર્જના કરવાથી મેઘમાળી પણ ભગવાનને નમીને શરણે થયો અને પોતાના સ્થાને આવ્યો ગયો.”

આ ઘટના જ ઉપર્યુક્ત આકૃતિમાં ઉત્કૃષ્ટ થયેલી છે.^૩

મોહિત-જો-દાશેમાંથી મળી આવેલી સામગ્રી ઈ. સ. પૂર્વે સવા પાંચ હજાર વર્ષની મનાય છે પરંતુ આ આકૃતિ કયા સમયની હશે તે હજી બાણવામાં આવ્યું નથી.

★

૨૧૪. હાલા

(કોઠા નંબર : ૩૯૦૮)

કરાંચીથી હાલા આવવા માટે ટંકો આદમ નામના સ્ટેશને ગાડી બદલવી પડે છે. ટંકો આદમથી ૧૬ માઈલ દૂર હાલા નામનું સ્ટેશન છે. સ્ટેશનથી ૦૧ માઈલ દૂર ગામ છે, અહીં ત્રણ મહોદલામાં થઈને બધા શ્વેતાંબર મૂર્તિ-પૂજક લાઇઓ રહે છે. તેમાં બીજા કોઈની વસ્તી નથી તેમની લગભગ ૨૫૦ માણસોની વસ્તી છે. મહોદલાના રસ્તાઓ વગેરે જગાની માલિકી અહીંના શ્રીસંઘની છે. તેની સાક્ષુપ્તીનું કામ પણ જૈનો પોતાના ખર્ચે જ કરાવે છે. એટલે આ ત્રણ મહોદલામાં મ્યુનિસિપાલીટીનો કોઈ બાતનો હજી નથી. બાણે ત્રણ મહોદલાઓનું એક નાનું સરખું જૈન ગામ હાલામાં વસાવ્યું હોય એવી કલ્પના એને જોતાં થઈ આવે છે.

આ જૈન મહોદલામાં શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું ધાબાખંધી જૈન મંદિર આવેલું છે. મંદિરની બધી પ્રતિમાઓ છૂટી જ છે; કેમકે આ પ્રદેશમાં સુસલમાનોનું જોર હોવાથી પ્રસંગે તોફાન થાય તો એ મૂર્તિઓને તરત ખસેડી શકાય, એ દૃષ્ટિએ પ્રતિમાઓને સ્થિર કરેલી નથી. આ મંદિરમાં સં. ૧૩૭૯ની સાલનું ધાતુનું સમવસરણ છે અને સં. ૧૩૮૦ની સાલની અંબિકાદેવીની મનોહર ધાતુમૂર્તિ છે. જૈન મૂર્તિવિધાનની દૃષ્ટિએ અંબિકાદેવીની મૂર્તિ નમૂનારૂપ અને ફેટા લેવાલાયક છે. એ બંને પરના લેખો ક્રમશઃ આ પ્રકારે છે:-

✓ (૧) “સં. ૧૩૭૯ માર્ગ વ૦ ૯ આ । જિનચંદ્રસૂરિશિષ્યૈઃ શ્રોજિનકુશલસૂરિભિઃ શ્રીસમવસરણ (જં) પ્રતિષ્ઠિતં કારિતં સાં વીજહસુતેન સાં પાતાસુશ્રાવકેણ ॥”

✓ (૨) “॥૯૦॥ સં. ૧૩૮૦ કાર્તિક સુ. ૧૪ શ્રોજિનચંદ્રસૂરિશિષ્યૈઃ શ્રોજિનકુશલસૂરિભિઃ શ્રીઅંબિકા પ્રતિષ્ઠિતા ॥”

અહીં એક પુસ્તકલંકાર પણ છે.

★

૨૧૫. ઉમરકોટ

(કોઠા નંબર : ૩૯૦૯)

છોર સ્ટેશનથી મોટરરસ્તે ૧૨ માઈલ દૂર ઉમરકોટ ગામ છે. સમ્રાટ અકબરનો જન્મ આ ગામમાં જ થયો હતો. અહીં શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈનોની ૪૦ માણસોની વસ્તી છે.

બજારમાં મૂળનાયક શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનનું ઘરદેરાસર છે. હાલમાં કેટલીક પ્રાચીન મૂર્તિઓ મળી આવી છે તેથી એક મોટું જૈન મંદિર બંધાવવાની શ્રીસંઘ ધારણા રાખે છે એમ સાંભળ્યું છે.

★

દક્ષિણ ભારત અને મહારાષ્ટ્રની મંદિરાવલી

જૈનોના સાડી પચીસ આર્યદેશોમાં દક્ષિણના પ્રદેશોનું નામ મળતું નથી એથી જણાય છે કે, લગવાન મહાવીરના સમયથી લઈને સમ્રાટ સંપ્રતિ(ઈ. સ. પૂ. ૨૮૯)ના સમય સુધી આ પ્રદેશ જૈન સાધુઓના વિહારને યોગ્ય નહોતો. સંપ્રતિએ દક્ષિણપથ^૧ જીતી લઈ આંધ્ર, દ્રવિડ આદિ પ્રદેશોમાં સાધુઓનો વિહાર સુખપૂર્વક થાય એ માટે સૈનિકોને મોકલી તે તે સ્થાનોને વિહારયોગ્ય બનાવ્યા હતાં. એ જ હેતુથી તેણે ઠેર ઠેર જૈન મંદિરો પણ બંધાવ્યાં હતાં. એ પછી જ ઉત્તર તેમજ પૂર્વ ભારતની માફક દક્ષિણ ભારત પણ જૈનધર્મનું કેંદ્ર બની ગયું.

ઉત્તર ભારતમાંથી જૈનો પશ્ચિમ તરફ આવી વસ્યા તેમ તેમાંનો કેટલોક ભાગ પૂર્વમાં ઓરિસા થઈને અને કેટલોક સમૂદ્ર માલવા થઈને દક્ષિણમાં જઈ વસ્યો.

શરૂઆતમાં પશ્ચિમ ભારતમાં જૈનોના શ્વેતાંબર અને દિગંબર એમ બંને સંપ્રદાયોનું અસ્તિત્વ હોય એમ જણાઈ આવે છે. પાછળથી પશ્ચિમ ભારતમાં શ્વેતાંબરોની સુખ્યતા રહી છે; એ જ પ્રમાણે દક્ષિણમાં પહેલાં તો બંને સંપ્રદાયો હતા પણ પાછળથી ત્યાં દિગંબરોનું જ પ્રાધાન્ય રહ્યું હોય એમ લાગે છે. નિર્વચ્છ દિગંબર સુનિઓને ઉબ્બ-પ્રધાન પ્રદેશોની હવા પણ ખૂબ અનુકૂળ આવી, તેથી જ તેમણે દક્ષિણમાં પોતાનું કેંદ્ર જમાવ્યું.

દક્ષિણ ભારતમાંથી મળી આવેલી સામગ્રીના આધારે એમ કહી શકાય કે મદ્રાસ, કુર્ગ, હૈદરાબાદ, મૈસુર, મહારાષ્ટ્ર આદિ પ્રદેશોમાં જૈનધર્મીઓ ઈ. સ. પૂર્વેથી હતા અને તેમણે પોતાના ધર્મને ઉત્તત બનાવવાના ભગીરથ પ્રયાસો કર્યા હતા. પરિણામે અહીંના કેટલાયે રાજવંશો ઉપર તેમણે પોતાનો પ્રભાવ પાથર્યો, જેના કારણે કેટલાયે રાજવીઓએ જૈનોનાં પવિત્ર સ્થાનોને કેટલાંક દાન અને આશ્રય આપ્યાની હકીકત શિલાલેખો અને તામ્રશાસનોમાંથી જણાઈ આવે છે. કેટલાક શિલાલેખો તામિલના મદુરા અને રામાનદ જિલ્લામાંના જૈન મંદિરના ખંડિયેરોની પાસેથી મળી આવ્યા છે, જે શિલાલેખો અશોકના સમયની પ્રાક્ષીલિપિમાં છે પણ તે હજી સુધી પૂરેપૂરાં ઊકેલી શકાયા નથી.

દક્ષિણના પશ્ચિમથી પૂર્વ કાંઠાના સમસ્ત દ્વીપકલ્પ ઉપર જૈનધર્મનો પ્રભાવ ફરી વળ્યો હતો. શિલાલેખો અને અવશેષો ઉપરથી જણાય છે કે, સમગ્ર મહારાષ્ટ્ર, કાનડી અને તેલુગુ પ્રદેશોમાં ઠંઠ ઓરિસા સુધી જૈનધર્મ પોતાનો પ્રભાવ પાથર્યો હતો.

કાનડી ભાષાનું પ્રાચીન સાહિત્ય અધિકાંશે જૈનાચાર્યોના જ હાથે ખેડાયેલું મળે છે અને તામિલ ભાષાનું સાહિત્ય પણ જૈન વિચારોથી ખૂબ પ્રભાવિત થયેલું છે. ‘કુડુલ-તિરુકુરલ’ નામનું તિરુવલ્લુરનું કાવ્ય પહેલાં સૈકાનો સર્વશ્રેષ્ઠ ગ્રંથ ગણાય છે. એ ગ્રંથ નિર્વિવાદ જૈન વિદ્વાને રચેલો છે. એ પછી ‘સિલપ્પધિકરમ્’ અને ‘મણિમેખલર્થ’ નામના ગ્રંથો પણ પ્રસિદ્ધ છે. આ પૈકીનું ‘સિલપ્પધિકરમ્’ જૈન ઇલ્લકો-આદિગલકૃત છે અને ‘મણિમેખલર્થ’ કુલવનિકન સત્તનર નામના બોદ્ધે રચેલું છે. એ બંને વિદ્વાનો મિત્રો હતા. જૈન કર્તા રાજવંશી હતો. બોદ્ધ કૃતિ જો કે પહેલી કૃતિ છે, છતાં તેમાં ઉક્ત જૈન કૃતિના નાયક અને નાયિકાનું છેલ્લું પ્રકરણ આવે છે. આ બોદ્ધ કૃતિમાં પણ જૈન-ધર્મ સંબંધી ઉલ્લેખ છે. જૈન કૃતિમાં તો નિર્ગ્રંથો અને તેમના મહોના પુષ્કળ ઉલ્લેખો છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે તે વખતે દક્ષિણ હિંદમાં જૈનધર્મનો વિકાસ ઘણો થઈ ચૂક્યો હતો.

૧. “તેણ સુરદ્રવિસયો અંધા દામિલા ય બોયવિયા.”—નિર્ણયચૂર્ણી.

૨. Mysore and koorga Gazeteer, Apigraphia Karnatica.

જૈનોના ઔપદેશિક અને કાવ્યસાહિત્ય ઉપરાંત આગમિક સિદ્ધાંતોને દાર્શનિક રૂપ દેવામાં દક્ષિણ ભારતનો ફાળો મહત્વનો છે. સ્વામી સમંતભદ્ર; અકલંક અને વિદ્યાનંદ જેવા દાર્શનિકોએ જૈનદર્શનને અજેય બનાવવા માટે પોતાની પ્રતિભાને પ્રબલિત કરી અનેકાંતવાદ જેવા સર્વદર્શનસમન્વયી સ્વતંત્ર દર્શનની ગૌરવપૂર્ણ મહત્તા વધારવાનું કાર્ય કર્યું હતું; જેના પરિણામે અનેક વિદ્વાનો, રાજવીઓ જૈનધર્મ પ્રત્યે આકર્ષાયા અને ઔપદેશિક સાહિત્યથી જૈનધર્મ લોકધર્મ બની શક્યો.

જૈન સાહિત્યની હકીકતો પુરવાર કરે છે કે, લગભગ પહેલા-બીજા સૈકાથી લઈને આઠમા સદી સુધી જૈનધર્મ એ દક્ષિણ ભારતમાં પ્રબળ શક્તિશાળી અને સર્વોપરિ હતો. પરાક્રમી મોટા રાજાઓના રાજવંશીઓના તે કુળધર્મ જ નહિ પરંતુ સાધારણ લોકોમાં તે પ્રચલિત ધર્મ હતો. આ ક્રિયાશીલ ધર્મ સામે ઘણા પ્રહારો થયા છતાં તે વિજયી બની રહ્યો.

વિક્રમની શરૂઆતમાં મહારાષ્ટ્રની રાજધાનીના નગર પ્રતિષ્ઠાન (પૈઠણ)માં સાતવાહન નામે જૈનધર્મી રાજા હતો. એના સમયમાં આર્ય કાલકસૂરિ ઉજ્જૈનથી વિહાર કરી પર્યુષણપર્વ ઉજવવા નિમિત્તે આવ્યા હતા. ઈંદ્ર મહોત્સવ અને પર્યુષણ પર્વ પાંચમના એક જ દિવસે આવતા હોવાથી સાતવાહન રાજાની વિનંતિથી શ્રીકાલિકાચાર્યે પર્યુષણનું પર્વ ચોથના દિવસે ઉજવવાનું ઠરાવ્યું જે આજદિન સુધી ચોથના દિવસે જ મનાય છે. અહીં શ્રીમુનિસુત્રતસ્વામીની જીવંતસ્વામી મૂર્તિ હતી. અહીં શ્રાવણ સુદિ પ્રતિપદાના દિવસે શ્રમણપૂજા નામનો મોટો ઉત્સવ પણ ઉજવાતો હતો. પ્રતિષ્ઠાન વિદ્યાનું પણ મોટું કેંદ્ર હતું. મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતનો ઉપયોગ રવેતાંબર ગ્રંથોમાં કરવામાં આવ્યો છે તે ઉપરથી અને ‘છેદ’ સૂત્રોની ટીકામાં મહારાષ્ટ્રના અનેક રીતરિવાજોનું વર્ણન જોતાં આ પ્રદેશમાં જૈન સાધુઓની બહુલતાનું સૂચન મળે છે. શ્રીપાદલિપ્તસૂરિએ (ત્રીજા સૈકાની આસપાસ)^૩ પ્રતિષ્ઠાનના રાજાને રાજસભામાં અનેકવાર ઉપદેશ કર્યો હતો. મતલબ કે, સંપ્રતિએ આ પ્રદેશમાં જૈનધર્મનો પ્રચાર કર્યો એ પછી મહારાષ્ટ્ર જૈનધર્મનું કેંદ્રધામ બની ગયો હતો. જ્યોતિષી ભદ્રબાહુ અને વરાહમિહિર જે શક સં. ૪૨૭માં વિદ્યમાન હતા, તે બંને ભાઈઓએ પ્રતિષ્ઠાનમાં જ જૈન દીક્ષા લીધી હતી; જેમાંના ભદ્રબાહુસ્વામીએ આ પ્રદેશમાં જૈનધર્મનો પ્રચાર કરવામાં પોતાની વિદ્વત્તાનો ભારે યોગ આપ્યો હતો.

મહારાષ્ટ્રની પૂર્વ-દક્ષિણમાં આવેલા તેલુગુ ભાષાનો સમગ્ર પ્રદેશ આંધ્ર અથવા તેલંગણ કહેવાય છે. આ પ્રદેશમાં જૈનધર્મ મૌર્યકાલ પહેલાંથી હોય એવું શેષગિરિરાવ ધારે છે પરંતુ મૌર્ય સંપ્રતિએ અને તે પછી ખારવેલે આ પ્રદેશમાં જૈનધર્મનો પાયો ઉત્તરોત્તર દૃઢ કર્યો જે લગભગ સાતમા સૈકામાં આવેલા ચીનીયાત્રી હુએનત્સાંગ સુધી બરાબર સ્થિર હતો. તેણે જૈનોનાં ઘણાં મંદિરો અને મઠો નિકાળ્યા હોવાની હકીકત પોતાના પ્રવાસવર્ણનમાં નોંધી છે.

‘ આંધ્ર કર્ણાટક જૈનધર્મ ’ નામક પુસ્તકમાં જૈન અવશેષોની અનેક વાતો છે. એક અંગ્રેજ એન્જિનિયરે એક જૈન કેંદ્રસ્થાન ગોદાવરી નદીના કાંઠા પર જૈનગાંવ નામક ગામમાં હોવાનું શોધી કાઢ્યું છે. જૈનગાંવમાંથી અનેક જૈન મૂર્તિઓ મળી આવી છે. ત્યાંથી ૭ માઈલ દૂર રામગુંડમમાં એક સુંદર મંદિરનું દ્વાર છે તે જૈન લાગે છે, તેની સામેનું સીતારામ મંદિર પણ જૈન હોવાનું જણાય છે. ધાન્યકટકનું અમરેશ્વર મંદિર જૈન કે બૌદ્ધ મંદિર હતું. વરંગલના કકટિય ગણપતિએ જૈનો પર જીલમ ગુજાર્યો તે સમયે આ પરિવર્તન થયું હશે. દક્ષિણમાં જૈનોના કળાયુક્ત મંદિરોનો નાશ મુસલમાનોએ નહિ પણ મોટે ભાગે હિંદુઓના કેાઈ સંપ્રદાયના હાથે થયો છે. આંધ્રપ્રદેશમાં રાજમહુદ્રીના રાજરાજ નરેન્દ્રના સને ૧૦૨૨માં ગાદીએ આવ્યા પછી જૈનધર્મને વધારે ક્ષતિ પહોંચી.

મૈસુર જે કર્ણાટકનું ખરું હૃદય છે ત્યાં બીજા સૈકાથી બારમા સૈકા સુધીના ૧૦૦૦ વર્ષ સુધી જૈનધર્મની ચાલુ ઇતિહાસપરંપરા આળાદ રહી છે. કર્ણાટકમાં છ રાજવંશો થયા. ગંગ, કદંબ, રાષ્ટ્રકૂટ, ચૌલુક્ય, કલચૂરી અને હોયસાલ.

સિહનંદી નામના જૈનાચાર્યની કૃપાથી માધવ કેંગુનોવર્માએ કર્ણાટકમાં ગંગ રાજ્યની સ્થાપના ઇ. સ. ના બીજા સૈકામાં કરી. આ ગંગવંશીઓએ લગભગ અગિયારમા સૈકા સુધી મૈસુરના મોટા ભાગ ઉપર અને તેની પાસે આવેલા પ્રદેશો ઉપર રાજ્ય કર્યું. એ રાજાઓના શિલાલેખો પશ્ચિમમાં કુર્ગથી લઈને પૂર્વમાં ઉત્તર આર્કાટ સુધી અને દક્ષિણમાં મૈસુરની છેક દક્ષિણ સીમાથી લઈને ઉત્તરમાં બેલગામ જિલ્લા સુધીના પ્રદેશોમાંથી મળી આવે છે.

ગંગવંશના માધવ, દિદિગ, કિરિય માધવ, રાજા મારસિહ (બીજો), રાચમદ્દ (ચોથો) વગેરે જૈન રાજાઓ

હતા. છેલ્લા રાજવીઓના મહામાત્ય આમુંડરાયે જૈનધર્મના પ્રસારમાં સર્વાધિક કાળો આપ્યો હતો. તેણે શ્રવણબેલ-ગોલામાં ઈ. સ. ના ૯૮૦માં શ્રીઅરિષ્ટનેમિનું મંદિર અને પહાડમાં કોરીને ગોમટેશ્વરની વિશાળકાય (૬૦ ફીટ ઊંચી) પ્રતિમા બનાવી. આ મૂર્તિ આજે પણ અત્યંત સુંદર છે. એને દરથી કે પાસે રહીને બુદ્ધો તોપણ એનાં અંગ-પ્રત્યંગ એવાં જણાય કે કયાંય કશી ખામી નજરે ન પડે. કળાની દૃષ્ટિએ આ જૈન પ્રતિમાનો નમૂનો અદ્ભુત ગણાય છે. આમુંડરાય વિદ્વાન પણ હતો. તેણે ‘આમુંડપુરાણ’ નામક ગ્રંથમાં તીર્થંકરોનું ચરિત આલેખ્યું છે.

શિવામર (ખીજ)ના સમયમાં ગંગવંશનું પતન શરૂ થયું અને ચોલ રાજા રાજન્દ્રે ઈ. સ. ૧૦૦૪ માં ગંગવંશની રાજધાની તલકાદને છૂટી લીધા પછી એ વશ અને જૈનધર્મને ભારે હાનિ પહોંચી. એ પછી ગંગવંશીઓ ખીજે સ્થળે બારમા સૈકા સુધી વિદ્યમાન હતા.

કદંબવંશના રાજાઓ માટે ભાગે જૈનધર્મી હતા. તે વંશના ઉત્તરોત્તર રાજાઓએ જૈન ગુરુઓ અને મંદિરોને અનેક દાનપત્રો આપ્યાં તે પરથી પણ તેમના કુળધર્મની સાળિતી મળે છે. એ વંશના પહેલા રાજા કાકુત્સ્થવર્માએ તેના સેનાપતિ શ્રુતકીર્તિદ્વારા જૈનોને કોઈ જમીનનું દાનપત્ર આપ્યું હતું. તેનો પૌત્ર મૃગેશવર્મા, જે પાંચમી સદીમાં વૈજયંતીમાં રાજ્ય કરતો હતો, તેણે એક (કાલળંગ) ગામને ત્રણ ભાગોમાં વહેંચી આપ્યાનું દાનપત્ર આપેલું છે. તેમાં જણાવ્યા પ્રમાણે એક ભાગ અહર્ત મંદિરો માટે, બીજો ભાગ અહર્તપ્રરૂપિત સદ્ધર્મના ઉપાસક પ્રસિદ્ધ તપસ્વીઓ માટે જેમનો સંઘ સ્વેતપટ મહાશ્રમણસંઘ નામે સંબોધાતો હતો તેને, અને ત્રીજો ભાગ નિર્ઘંથ મહાશ્રમણ સંઘ માટે આપ્યો હતો.^૪ આ દાનપત્ર ઉપરથી આ પ્રદેશમાં પાંચમી સદીમાં પણ જૈન સ્વેતાંબર સાધુઓ પર્યાપ્ત સંખ્યામાં હોવાનું જણાય છે.

મૃગેશવર્મા પછી રવિવર્માએ આસંદી નામક ગામ સિદ્ધાયતનની પૂજાને માટે અને સંઘની પરિવૃદ્ધિ માટે ભેટ કર્યાનું દાનપત્ર આપ્યું છે.^૫ તેના પુત્ર હરિવર્માએ વારિષેણાચાર્યને વસંતવાટક નામે ગામ આપ્યાનું એક તામ્રપત્ર પરથી જણાય છે. આ વંશના દેવવર્માએ યાપનીય સંપ્રદાયને સિદ્ધકેદાર ગામના ચૈત્ય માટે ભૂમિ અર્પણ કર્યાનું પ્રમાણ એક તામ્રપત્ર આપે છે.

રાષ્ટ્રકૂટવંશના રાજાઓની રાજધાની નાશિક પાસે આવેલા મોરખંડમાં હતી; તે પછી નવમા સૈકામાં પોતાની રાજધાની હૈદરાબાદ રાજ્યમાં આવેલા માલખેડમાં બદલી. રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓમાં અમોઘવર્ષ પહેલો (ઈ. સ. ૮૧૫-૮૭૭) જૈનાચાર્ય જિનસેન અને તેમના શિષ્ય શુણ્યવંદ્રનો ઉપાસક હતો. અમોઘવર્ષ જૈનધર્મનો ભારે પુરસ્કર્તા નિવડ્યો. તેના પુત્ર કૃષ્ણ બીજાએ ઇલોરામાં કૈલાસ શુદ્ધ કોતરાવી એ ઉપરથી તે રાજા શૈવ હોવાનું જણાય છે. એ એક વિચિત્ર વાત છે કે, કૃષ્ણ બીજાના માંડલિક પૃથ્વીવર્માએ સૌદમ્તિમાં પોતાના રાજ્યાભિષેક વખતે (શક સં. ૭૬૭) જૈન મંદિરને દાન કર્યું હતું. માલગુડ (ધારવાડ જિલ્લા)ના જૈન મંદિરના એક લેખમાં વણિક વૈશ્યે શક સં ૮૨૪ માં આવું જ દાન કર્યું હતું. તેમજ કૃષ્ણ બીજાનો ભાઈ ખિદ્દિગા નિત્યવર્ષ જૈનધર્મી હતો. ઈન્દ્ર ચોથો ચુસ્ત જૈન હતો, જે શ્રવણબેલ-ગોલામાં સંલેખનાર્પક મૃત્યુ પામ્યો.

રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓની સંખ્યા વધારે હતી. પશ્ચિમના ચૌલકચ રાજા તૈલપદેવે ઈ. સ. ૯૭૩ માં રાષ્ટ્રકૂટ કક્કાલને હરાવીને રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્ય પર પોતાનું પ્રભુત્વ જમાવી દીધું ત્યારે જૈનધર્મ ઉપર પ્રહારો શરૂ થયા.

વાતાખીમાં રાજ્ય કરતા ચૌલકચવંશી પુલકેશી રાજાઓ જૈનધર્મી હતા અથવા જૈનધર્મ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ ધરાવતા હતા. ડોંગ ભાંડારકરે એ વાતને સમર્થન કરતાં જણાવ્યું છે કે- ‘જૈનધર્મ બદામીના જૂના ચૌલકચોના સમયમાં અગ્રપદે આવ્યો, તે વખતે તેમને આશ્રય મળ્યો, એ જૈનમંદિરોને આપેલાં દાનપત્રો ઉપરથી જણાય છે.’ શ્રીવૈદ્ય પણ એ મતને ટેકો આપે છે. જયસિંહ પહેલાના વખતમાં વસુચંદ્ર નામના પ્રસિદ્ધ આચાર્યે ‘બાલસરસ્વતી’નું બિરુદ મેળવ્યું. શ્રીવાદિરાજ આચાર્યને જયસિંહે આદરમાન આપ્યું. એ વાદિરાજે તેમની રાજસભામાં ‘પાર્શ્વચરિત’ રચ્યું. આ ઉપરથી જયસિંહ પહેલો જૈનાચાર્યોના ગાઢ સંબંધમાં આવ્યાનું જણાય છે. જયસિંહના ઉત્તરાધિકારી

૪. Indian Antiquary. Part 7, Page 36-38.

૫. “જૈન સિદ્ધાંત ભાસ્કર” વર્ષ : ૧૫, કિરણ ૧, પૃ. ૧-૫.

પુલકેશી પહેલાંએ અલક્ષ્મી નગરમાં જૈન મંદિર બંધાવ્યું. આ પુલકેશીએ અશ્વમેધ પણ કર્યો હતો અને જૈન મંદિરને દાનપત્ર પણ આપ્યું હતું. એ પછી કીર્તિવર્મા પ્રથમના રાજ્યમાં પણ જૈનધર્મને તેવો જ રાજ્યાશ્રય આપી રહ્યો.

પુલકેશીએ પછી પદ્મવો બળવાન થયા. તેમણે વાતાપી ઉપર અધિકાર કરી કાંચી લઈ લીધું. એ રાજાઓના સમયમાં જૈનધર્મને વધારે બળ મળ્યું એ સ્પષ્ટ છે. જૂના પદ્મવ રાજાઓના લેખો સુખ્યત્વે પ્રાકૃતભાષામાં લખાયેલા મળે છે. એ પૈકી એકમાં શિવચંદ (શિવકુમાર)નો ઉલ્લેખ છે ને તેમાં સિદ્ધમ્ શબ્દથી શરૂઆત કરેલી છે ને તેના જૈનત્વનું સૂચન કરે છે. પદ્મવસમ્રાટ મહેન્દ્રવર્મને નિર્માણ કરેલું સિત્તાનવાસવનું જૈન ગુફામંદિર એ વાતનું પ્રમાણ આપે છે.

ચાલુક્યોના માંડલિકો પૈકી મોટા એવા ત્રણ કોંકણના શિલહરો, હલસીના કદંબો અને મૈસુરના હોયસાલ જૈન રાજાઓ હતા. આ રાજાઓ કટોકટીના સમયે પણ જૈનધર્મને આશ્રય આપતા બંધ પડ્યા નહોતા. સૌદત્તિ (એલગામ પ્રાંત)ના એક જૈન મંદિરને તેમણે દાનપત્ર આપ્યું હતું. તૈલપના પૌત્ર જયસિંહ ત્રીજાએ જૈનોના કેંદ્રધામ પટ્ટણકેરમાં પોતાનો રાજધાની કરી હતી. કહે છે કે તેની રાણી મુગ્ધલદેવી વીરશૈવ હતી; તેના કારણે તે વીરશૈવ થયો. પછી તેણે જૈનો પર જૂલમ કર્યાની હકીકત 'બસવપુરાણ' અને 'ચન્નગસવ પુરાણ'માં જણાવી છે. આમ છતાં થોડા વખત પછી જૈનોએ રાજ્યાશ્રય મેળવી પોતાની ધાર્મિક સત્તા ફરી જમાવી દીધી હોય એમ સોમેશ્વર પ્રથમ-ત્રૈલોક્યમલ્લે ઈદ્રકીર્તિ નામના જૈનાચાર્યને આપેલી બક્ષિસ ઉપરથી જણાય છે.

એ પછી ચૌલુક્યો ઉપર ચડાઈ કરનાર, ચૌલ રાજાએ શૈવ સંપ્રદાયને વધારવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તેણે પુલિગેરે અને લક્ષ્મેશ્વરનાં જૈન મંદિરોનો નાશ કર્યો, પરંતુ સોમેશ્વર બીજાના એક માંડલિકે એ મંદિરોને સમરાવ્યાં. એ પછી કલચૂરી વંશના સેનાપતિ વિજ્ઞાનરાય, જે ચુસ્ત જૈન હતો, તે ચૌલુક્ય સત્તા છીનવી લઈ રાજ થયો ત્યારે તેના મંત્રી બસવે જૈનધર્મ સામે લયંકર પ્રપંચબળ ગોઠવી દીધી; પરિણામે વીરશૈવ ધર્મના પ્રબળ બુવારથી જૈનધર્મનો પ્રભાવ ઓસરવા માંડ્યો.

કલચૂરી વંશના રાજાઓ સુખ્યત્વે જૈનધર્મી હતા. તેઓ કદ્યાણીમાં અને ત્રિપુરીમાં રાજ્ય કરતા હતા. કલચૂરી વંશનો આદિપુરુષ બોધરાજ અવશ્ય જૈનધર્મી હતો. એ વંશના શંકરગણ રાજાએ તો સાતમા સૈકામાં કુટ્ટપાક તીર્થનું જૈન મંદિર બંધાવી, તેમાં શ્રીમાણિક્યસ્વામીની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી. એ વંશનો વિજ્ઞાનરાય (ઈ. સ. ૧૧૫૬-૧૧૬૭) જૈનો નિર્દેશ અગાઉ કર્યો છે, તે જૈનધર્મી હતો. તેનો મંત્રી બસવ નામે હતો. તેણે પોતાના પ્રચંડબળથી અનેક લોકોને પોતે સ્થાપેલા લિંગાયત ધર્મના અનુયાયીઓ બનાવ્યા. આ લિંગાયતોએ જૈનો ઉપર અસહ્ય બુલ્લમ શુભર્યો. તેમના બનમાલનો નાશ કર્યો, તેમનાં મંદિરો તોડી નાખ્યાં અથવા પોતાના ધર્મમાં ફેરવી દીધાં. આચાર્ય એકાંત રામચંદ્રે જૈનોનાં ૭૦૦ મંદિરોની મૂર્તિઓનો નાશ કરી તેમાં શિવલિંગની સ્થાપના કરી દીધી.

આ લિંગાયતધર્મ જૈન વીરશૈવ કહે છે, તે તેલુગુ પ્રદેશોમાં ચૌહાણી અઢારમા સૈકા સુધી રાજધર્મ બન્યો. એક શિલાલેખ ઉપરથી જણાય છે કે, ઠેઠ સત્તરમા સૈકામાં પણ જૈનો ઉપર તેમણે બળબળથી પોતાના ધર્મની અસર પાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. એ હકીકત એવી છે કે, ઈ. સ. ૧૬૩૮માં એક મતાંધ લિંગાયતે હલેબીડમાંના જૈનોની એક બસ્તિ (મંદિરના) સ્તંભ ઉપર શિવલિંગ કોતર્યું. જૈનોએ એ સામે વાંધો લીધો ને છેવટે સંધિ થઈ તેમાં એ શરત મૂકવામાં આવી કે જૈનોએ પોતાના મંદિરમાં શવ ક્રિયાકાંડને અનુસરી પ્રથમ લક્ષ્મ અને તાંબૂલ લાવનાં અને ત્યાર પછી પોતાના ધર્મની ક્રિયા કરવી.

મહુરાના પાંડયવંશના રાજાઓએ જૈનધર્મને આશ્રય આપ્યો હતો એટલું જ નહિ; જૈનધર્મના આચારવિચાર પણ તેમણે કેટલેક અંશે સ્વીકાર્યા હતા. મહુરામાં જૈનધર્મ અગ્રસ્થાને હતો. પાંડય રાજાઓમાં સુંદર નામે રાજા (૧૧ મો સૈકા) જૈન હતો. તેણે ચોલ કન્યા રાજા રાજેન્દ્રની બહેન સાથે લગ્ન કર્યું અને એ રાણીના પ્રભાવથી સુંદરે શૈવધર્મ સ્વીકાર્યો. સુંદર એવો દુરાચહી શૈવ નિવડ્યો કે તેની પ્રભામાં જોયો શૈવ બન્યા નહિ તેમના ઉપર વિવેકશૂન્ય બનીને બુલ્લમ શુભર્યો. જે લોકોએ જૈનધર્મ ત્યજ્યો નહિ એવા આઠેક હજાર પ્રજાજનોને તેણે શૂળીએ ચડાવ્યા. આ હકીકતનું ચિત્ર ઉત્તર આંધ્રમાં આવેલા તિવતૂર દેવાલયની ભીંતમાં પણ ઉત્કીર્ણ છે.

પૂર્વ કિનારાના પશ્ચિમ રાજ્યો (ઈ. સ. ના ૪ થી ૧૦ સૈકામાં) પણ જૈનધર્મ તરફ વળેલા હતા. એમની રાજધાની કાંચીમાં જૈનધર્મનું સ્થાન મુખ્ય હતું. પશ્ચિમરાજ્ય મહેન્દ્રવર્મા જૈન હતા. તેને અખર નામના સંતે શૈવધર્મમાં લીધો. તે પછી એ રાજ્યએ કડુલેરનું જૈન મંદિર તોડી નાખી શૈવ મંદિર બાંધ્યું.^૭

દક્ષિણ ભારતમાં શૈવધર્મની સાથેસાથ વૈષ્ણવધર્મને પણ પોતાનું માથું ઊંચકવાની પ્રેરણા મળી. રામાનુજયાર્યે (સને ૧૦૫૦-૧૧૩૭) હોયસાલ બુદ્ધિદેવને પ્રભાવિત કરી પોતાનો શિષ્ય બનાવ્યો. તેણે જૈનો પૈકી જેઓએ વૈષ્ણવ-ધર્મ સ્વીકારવાની ના પાડી તેમને ઘાણીએ ઘાલીને પીલાવી નાખ્યા.^૮

ઈ. સ. ૧૩૬૮ના એક લેખથી જણાય છે કે, એ પછી પણ વૈષ્ણવોએ જૈનો ઉપર બુદ્ધિમ શુભર્યો હતો. એ લેખની વિગત એવી છે કે, વિજયનગરના રાજા બુદ્ધરાય પાસે જૈનોએ એવી ધા નાખી કે વૈષ્ણવો તેમને પજવે છે આથી બુદ્ધરાયે એવી આજ્ઞા કરી કે—‘ પોતાના રાજ્યમાં બધા ધર્મના લોકોને સમાનભાવે રહેવાની અને સૌને પોતપોતાનો ધર્મ પાળવાની સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા છે. ’ લેખમાં એમ પણ જણાવ્યું છે કે—શ્રવણબેલગોલામાં ગોમૈશ્વરની પ્રતિમાને કોઈ બ્રહ્મ કરે નહિ એટલા માટે ત્યાં ૨૦ માણસોનો ચોકી પહેરો મૂક્યો અને ખંડિત થયેલાં દેવાલયોનો પુનરુદ્ધાર કરવાની આજ્ઞા આપી.^૯

આમ બ્રાહ્મણધર્મની ચડતીકળાના પરિણામે વૈષ્ણવ અને શૈવ સંપ્રદાયો નવા સ્વરૂપે બળ પામ્યા અને બંને સંપ્રદાયો જૈનધર્મના ભયંકર શત્રુઓ નિવડયા; જેમણે દક્ષિણ ભારતમાં જૈનધર્મ ઉપર પ્રચંડ પ્રહારો કર્યા. પરિણામે જૈનધર્મના અનેક અનુયાયીઓ એ ધર્મમાં ભળી ગયા અને જૈન મંદિરોનો નાશ થયો, કાંતો જૈન મંદિરો બીજા ધર્મનાં મંદિરોમાં પરિવર્તન પામ્યાં.

જૈન મંદિરોમાંથી પરિવર્તન પામેલાં કેટલાંક મંદિરો જાણવા મળે છે: દા. ત. વિજયપુરનો મલીક કરીમની મસ્જિદ, બેલગામ જિલ્લામાં આવેલા હન્નીકેરીમાં બ્રહ્મદેવનું મંદિર, સતારા જિલ્લામાં આવેલા કદ્મટણમાં જગેશ્વર મહાદેવનું મંદિર (૨૦૦૦ વર્ષ પહેલાંનું જૈન મંદિર), રત્નાગિરિ જિલ્લામાં આવેલું ચંડીનું મંદિર, નાશિક જિલ્લામાં આવેલા ચાંદવડ પાસેના પર્વત ઉપરની મૂર્તિઓ, અહમદનગર જિલ્લામાં આવેલા પેડગામનું ભૈરવનાથ મંદિર, કેલ્હાપુરમાં આવેલું અંબાઈમાનું મંદિર, ખીદ્રાપુરમાંનું કોપેશ્વરનું મંદિર, પંઢરપુરનું વૈષ્ણવમંદિર અલ્હાગામનું પકાડ પરનું શૈવ મંદિર વગેરે પ્રાચીન કાળનાં જૈન મંદિરો હતાં. એ મંદિરોમાંનું પ્રાચીન સ્થાપત્ય આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે. વળી, હૈદરાબાદ જિલ્લાના અનેક ગામોમાં, કદ્યાણી અને તેની આસપાસના ગામોમાં, મૈસુર જિલ્લાનાં અનેક ગામોમાં આજે જ વૈષ્ણવ અને શૈવ મંદિરો છે તે પ્રાચીન કાળનાં જૈન મંદિરોમાંથી પરિવર્તિત કરવામાં આવેલાં છે.

શૈવ અને વૈષ્ણવોના સંઘર્ષભયથી કેટલાંક જિનિર્મિતોને જૈનોએ જ પોતે જમીનમાં પધરાવી દીધાં હતાં, એની વાત શ્રીજિનપ્રભસૂરિ કરે છે.^{૧૦} એ મુજબ : કન્નાણ્યપુર દક્ષિણના ચોલ દેશમાં શ્રીરંગમ ટાપુની ઉત્તરે પાંચ માઈલ દૂર આવેલું છે જેને આજે કન્નનૂર કહે છે. એક સમયે હોયસાલ રાજ્યોની રાજધાનીનું આ નગર હતું. એ નગરમાં શ્રીજિનપતિસૂરિના કાકા માનદેવ શાહે ભરાવેલી અને શ્રીજિનપતિસૂરિએ સં. ૧૨૩૩ માં પ્રતિષ્ઠિત કરેલી ૨૩ પર્વ પરિમાણની પ્રાભાવિક શ્રોમહાવીર ભગવાનની પ્રતિમાને શ્રાવકોએ શુભસ્થળે વિપુલના પુરમાં સ્થાપી હતી. તે પછી સં. ૧૩૧૧ માં જ્યારે હુન્કાળના કારણે બજારો નામનો સૂત્રધાર આજીવિકા અર્થે અહીં કુટુંબ સાથે આવ્યો ત્યારે સ્વપ્નની સૂચનાથી એ પ્રતિમાના સ્થળને ખોદી કાઢતાં પ્રતિમાને બહાર કાઢવામાં આવી. શ્રાવકોને નિવેદન કરી, જિનચૈત્ય બંધાવી તેમાં એ મૂર્તિને સ્થાપન કરી અને એ સૂત્રધારની વૃત્તિ નિર્ધારિત કરવામાં આવી. પાછળથી આ મૂર્તિને દિલ્હીના જૈન મંદિરમાં સ્થાપન કરવામાં આવી હતી.

૭. Rice : Indian Antiquary. 1911, P. 215

૮. રામાનુજયાર્યના કોઈ સમકાલીન પુરુષે લખેલા ‘યતિરાજ-વૈભવ’ના ૯૭ મા શ્લોકમાં જણાવ્યું છે:— ‘ નિષ્પિષ્ટદેહા અપિ જૈનવર્ગાઃ ॥ ’

૯. Rice : Indian Antiquary

૧૦. “ વિવિધતીર્થકલ્પ ”માં ‘ કન્નાણ્યપરવીરકલ્પ ’

મહારાષ્ટ્રનું સોપારા પ્રાચીન કાળમાં જૈનધર્મનું કેંદ્ર હતું. જૈન શ્રમણોના શૂર્પરિક ગરુડની ઉત્પત્તિ આ નગરના નામ ઉપરથી અસ્તિત્વમાં આવી હતી. અહીં અનેક આચાર્યો આઘ્યાનાં અને કેટલાંયે જૈન મંદિરો વિદ્યમાન હોવાનાં પ્રમાણો મળે છે. આચાર્ય વજ્રસેન, આર્ય સમુદ્ર, અને આર્ય મંગુએ અહીં વિહાર કર્યો હતો. સોપારાથી ૨ માઈલ દૂર આવેલા નાળા ગામમાં એક જૈન મંદિર છે તેમાં ઘણી પ્રાચીન મૂર્તિઓ જોવામાં આવે છે. ચૌદમી સદીના શ્રીજિનપ્રભસૂરિએ સોપારામાં શ્રીઋષભદેવનું મંદિર હોવાનું જણાવ્યું છે. સોપારામાંથી મળી આવેલી કેટલીયે મૂર્તિઓ નાળા અને અગાશીના મંદિરમાં સુરક્ષિત છે. આ મૂર્તિઓમાં એક સ્ફટિકની મૂર્તિ પણ છે.^{૧૧}

કાળ અને સંઘર્ષો અહીંનાં જૈન મંદિરો અને જૈનોની વસ્તીને હાનિ પહોંચાડી પણ અંતરાલે પડેલાં કેટલાંયે મંદિરો સુરક્ષિત છે અને બીજાં પ્રાંતો કરતાં દિગંબર જૈનોની સંખ્યા આ પ્રદેશમાં હજી અધિક પ્રમાણમાં કાયમ છે; એની વિસ્તૃત માહિતી ‘મદ્રાસ મૈસુર પ્રાંતકે જૈન સ્મારક’માં આપેલી છે. શ્વેતાંબર જૈન મંદિરો આ પ્રદેશમાં અત્યારે છે તે તો ગુજરાત-મારવાડથી વેપાર નિમિત્તે ગયેલા જૈનોએ બંધાવેલાં પાછલા કાળનાં છે. પ્રાચીનકાળનાં શ્વેતાંબર મંદિરો શૈવો, વૈષ્ણવો કે દિગંબરોએ અપનાવી લીધાં હોય એમ જણાય છે.

અમે દક્ષિણના પ્રદેશમાં રહેલી કેટલીક જૈન ગુફાઓનો આમાં પરિચય આપ્યો છે. એ ગુફાઓ શ્વેતાંબર અને દિગંબર બંને પ્રકારના સાધુઓ ઉપયોગમાં લેતા હતા. કેટલીક ગુફાઓમાંથી મળી આવતા લેખો તો આ પ્રદેશમાં દિગંબરોની પ્રધાનતાના કારણે જ આભારી છે. એક ગુફામાંથી મળેલા પાંચમા સૈકાના મૃગેશવર્માનો શિલાલેખ એ વાતનું સમર્થન કરે છે, જેમાં શ્વેતાંબર, દિગંબર અને આર્હત મંદિરને માટે કાલગંગા ગામની ઉપજનો ભાગ વહેંચી આપવામાં આવ્યો હતો. આર્ય કાલકસૂરિએ મહારાષ્ટ્રની એક ગુફામાં નિવાસ કર્યાનો ઉલ્લેખ પણ એ વાતનો બીજો પુરાવો છે. વળી, અહીં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ એ ખુલાસો કરવો જરૂરી છે કે, મૂર્તિઓ નક્ક હોવા માત્રથી તે દિગંબર સંપ્રદાયની છે એમ માની લેવા જેવું નથી, કેમકે શ્વેતાંબરો નક્ક અને અનક્ક બંને મૂર્તિઓને માનતા આવ્યા છે, જેનું પ્રમાણ મથુરાના કંકાળી ટીલામાંથી નીકળેલી મૂર્તિઓ અને શિલાલેખોથી પુરવાર થાય છે. એ નક્ક મૂર્તિઓ ઉપર શ્વેતાંબરાચાર્યોએ પ્રતિષ્ઠા કર્યાના લેખો પ્રાપ્ત થયા છે.

આ પ્રદેશમાંથી જે પ્રાચીન મૂર્તિઓ પ્રાપ્ત થયેલી છે તેને મૂર્તિવિધાન શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ જોવાની જરૂર છે. વળી, સિત્તાનવાસલ, અન્નાવાસલ, ગુડીવાડા, કુટ્ટપાક તીર્થ, ઇલોરા, મદ્રાસ મ્યુઝિયમ, હૈદરાબાદ મ્યુઝિયમ, બેંગલોર મ્યુઝિયમ વગેરે સ્થળોમાં રહેલી જૈન મૂર્તિઓ અને શિલ્પોના કળા અને ઇતિહાસની તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ અભ્યાસ કરવામાં આવે તો શ્વેતાંબર જૈનોના ઇતિહાસમાં નવું પ્રકરણ ભરેરી શકાય એવી સામગ્રી વિદ્વાનોને જણાઈ આવશે.

સિંહલદ્વીપમાં પણ જૈનધર્મનો પ્રચાર થયો હોય એમ બૌદ્ધોના ‘મહાવંશ કાવ્ય’થી જણાય છે. એ કાવ્યનો કર્તા મહાનાભ ઈ. સ. ના પાંચમા સૈકામાં થઈ ગયો. તેણે પોતાના સમયમાં રાજા પલ્લવકાલવની રાજધાની અનુરાધપુરમાં નિર્ગંથ સાધુઓનાં દેવાલયો અને ઉપાશ્રયો હોવાની હકીકત મોંઘી છે. એ ઉપરથી એટલું તો માનવું જ ઘટે કે સિંહલદ્વીપમાં ઈ. સ. ના પાંચમા સૈકા પૂર્વે જૈનધર્મે પ્રવેશ કર્યો હતો જે પાંચમા સૈકા સુધીમાં ખૂબ વિકાસ પામી ચૂક્યો હતો.^{૧૨}

૧૧. શ્રી. રણજોગલાલ ધ. જ્ઞાની: ‘સુવાસ’-સોપારાના પ્રાચીન અવશેષોની શોધ’ ૧૯૮૫ -ચૈત્ર માસનો અંક.

૧૨. M. S. Ramswami Ingar-South Indian Jainism, P. 32

૨૧૬. પૂના

(કોડા નંબર : ૩૯૧૦-૩૯૧૯)

પેશ્વાઓની પ્રાચીન રાજધાનીના પૂના નગરમાં આજે લશ્કર અને સીટી વિભાગમાં મળીને કુલ ૫૭૦૦ જેટલા જૈનોની વસ્તી છે. દક્ષિણમાં શ્વેતાંબર જૈનોની વસ્તીવાળું આ જ મુખ્ય નગર છે. ૨ ઉપાશ્રયો અને કુલ ૧૦ જૈન ધર્મશાળાઓ છે. અહીં કુલ ૮ મંદિરો મોંજુદ છે. આમાંથી છાવણીમાં ૨, વાનવડીમાં ૧, કોરોગાંવ રોડ પર ૧ અને શહેરમાં ૪ મંદિરો છે.

૧. સાચાપીર સ્ટ્રીટમાં ત્રણ માળનું સુંદર અને લઘ્ય મંદિર ઘૂમટખંધી છે. એના રૂપેરી દરવાજામાં પ્રવેશતાં મંદિરને ઘેરા રંગથી સુશોભિત બનાવેલું જોવાય છે. શહેરમાં આવેલા મોટા ગોડીજીના મંદિર જેવું જ આ મંદિર રમણીય છે. ઉપરના માળમાં મૂળનાયક શ્રીવાસુપૂજ્યસ્વામી છે. આ પ્રાચીન મૂર્તિ ખંભાતથી લાવવામાં આવી છે. અહીં પાષાણના સુંદર શિલ્પ-નમૂનાઓ પણ છે. તેના ઉપર ઘૂમટખંધી શિખર છે. નીચેના માળમાં વ્યાખ્યાન હોલ છે. આ મંદિર સં. ૧૬૪૮માં બંધાવાયેલું કહેવાય છે પરંતુ અગાઉ આ સ્થળે એક પ્રાચીન મંદિર હતું જેમાં ધાતુપ્રતિમા વિરાજમાન હતી.
૨. સોલાપુર બજારમાં આવેલું શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનનું ઘર દેરાસર બીજે માળે છે. સં. ૧૬૬૯ માં આ મંદિર બાંધેલું છે. મૂળનાયક ઉપર સં. ૧૪૬૪ નો પ્રાચીન લેખ છે.
૩. વાનવડી બજારમાં આવેલું શ્રીઆદિનાથ ભગવાનનું મંદિર ઘૂમટખંધી છે. સં. ૧૬૪૭ માં આ મંદિર બાંધવામાં આવ્યું હતું. મૂળનાયક ઉપર સં. ૧૫૦૩ નો લેખ છે.
૪. પૂના કેમ્પ કોરોગાંવ રોડ નં. ૬ ઉપર શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું ઘર દેરાસર બીજે માળે છે. શેઠ કીકાભાઈ પ્રેમચંદે સં. ૧૬૯૯ માં આ મંદિર બંધાવ્યું છે. મૂળનાયક ઉપર સં. ૧૫૬૬ નો લેખ છે.
૫. પૂના શહેરમાં વેતાળપેઠમાં શ્રીગોડીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું સૌથી પ્રાચીન, મોટું, અને ઘૂમટખંધી મંદિર છે પણ બહારથી જોતાં એની કલ્પના આવી શકે તેમ નથી.

આ શ્વેતાંબરીય મંદિર વિશે કહેવાય છે કે, એક પ્રાચીન મંદિર જો કે, શહેરથી બહાર કલેવાયરમાં હતું પણ શહેરમાં જૈન મંદિર બાંધવાની રજા પેશ્વાઓએ આપી નહોતી. એ માટે જૈનોનો પ્રયત્ન ચાલુ હતો. લગભગ સને ૧૭૫૦ માં અહીં શંકરાચાર્ય અને જૈનાચાર્યનો ભેટો થયો અને લાંબી ચર્ચા પછી એમ નક્કી થયું કે બ્રાહ્મણો જ્યાં વસતા ન હોય ત્યાં એક નાના મકાનમાં જૈન મંદિર બાંધવું. આથી પેશ્વાઓએ આ સ્થળે મંદિર બાંધવાની રજા આપી. એ પછી આ લઘ્ય અને સુશોભિત મંદિર મજબૂત દીવાલના કોટથી ઘેરાયેલું અને મોટા દરવાજાવાળું સં. ૧૭૫૦ લગભગમાં બાંધવામાં આવ્યું. અંદરના ભાગમાં સુંદર રંગોથી ચિત્રકામ કરેલું છે. કેટલીક દીવાલો સુંદર શિલ્પ-નમૂનાઓથી અલંકૃત છે. પહેલે માળે મૂળનાયક શ્રીગોડીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની પ્રાચીન પ્રતિમા છે, જે શ્યામલવર્ણી અને પ્રમાણમાં નાની છે. શ્રીશંખેશ્વર પાર્શ્વનાથની પ્રાચીન પ્રતિમા પણ કૃણાયુક્ત વિરાજમાન છે. એ સિવાય બીજી ધાતુ-પાષાણની પ્રતિમાઓ પણ ઘણી છે. ભોંયરામાં પાંચ મૂર્તિઓ છે : તેમાં એક ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ છે, તે શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ કરતાં પ્રાચીન છે. પહેલી મૂર્તિ ઉપર સં. ૧૫૪૬નો લેખ જોવાય છે.

શ્રીઆદીશ્વર ભગવાનનું મંદિર પણ આમાં ભેળવી દીધેલું છે. તેમાં એક પદ્માવતી દેવીની અને શ્રીમણિભદ્ર ચક્ષુની મૂર્તિ છે. શ્રીઋષભદેવ ભગવાનનાં ચરણોની સ્થાપના પણ કરેલી છે.

મંદિરમાં આઠ ગભારાઓ છે. મંદિરનો ઉપરનો ભાગ નીચેના ભાગ કરતાં અર્વાચીન છે.

૬. શુક્રવાર પેઠમાં આવેલું શ્રીઆદીશ્વર ભગવાનનું લઘ્ય મંદિર બે માળનું શિખરબંધી છે. તેને 'ઓશવાળોનું મંદિર' કહે છે. મૂળનાયક શ્રીઆદીશ્વર ભગવાનના કાનના કુંડલ તથા મુકુટ નીલમમણિના ધરાવેલા છે. આમાં સુંદર રંગનું કામ કરેલું છે. બીજે માળે શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાન ગિરાજમાન છે.
૭. શુક્રવાર પેઠમાં આવેલું શ્રીઆદીશ્વર ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર બે માળનું છે, જે પોરવાડોએ બંધાવેલું હોવાથી 'પોરવાડોનું મંદિર' કહેવાય છે. મંદિર સાદી ગાંધણીનું છે. બંને માળમાં મૂર્તિઓનો પરિવાર છે.
૮. લક્ષ્મીરાઈ પર મોતી માણેક મેન્શનમાં આવેલું ઘર દેરાસર શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું છે.

શુક્રવાર પેઠમાં પાર્વતીય ટેકરી પાસે એક દાદાવાડી આવેલી છે. આ દેરાસરમાં મૂર્તિઓ નથી પણ ચરણપાદુકાઓ પધરાવેલી છે. મુખ્ય દેરાસરની પાછળ સંગેમરમરની એક સુંદર પાદુકા શ્રીહીરવિજયસૂરિની છે, જેના ઉપર સં. ૧૮૩૫ નો લેખ છે. દેરાસરની દીવાલમાં સં. ૧૯૬૯ નો લેખ છે. અહીં કાર્તિકી અને ચૈત્રી પૂર્ણિમાએ મેળા ભરાય છે.

આ સિવાય ૦૧ માઈલ દૂર આવેલા શિવાલુનગરમાં અને ત્યાંથી ૦૧ માઈલ દૂર આવેલા ખડકીમાં પણ ઘર દેરાસરો છે.

★

૨૧૭. બુન્નેર

(કોઠા નંબર : ૩૯૨૬-૩૯૨૭)

- પૂનાથી ૫૦ માઈલ દૂર મોટર રસ્તે આ ગામ આવેલું છે. ગામમાં શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈનોનાં ૭૫ ઘરો છે. ૧ ઉપાશ્રય, ૧ ધર્મશાળા, ૧ લાયબ્રેરી અને ૧ મહારાષ્ટ્ર જૈન વિદ્યાભવનનામનું છાત્રાલય છે. ગામમાં ૨ જૈન મંદિરો છે.
૧. બુધવાર પેઠમાં મૂળનાયક શ્રીઅમીજરા પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર લઘ્ય અને વિશાળ છે. મૂળનાયકની પલાંઠીમાં સં. ૧૯૨૧ નો લેખ છે.
 ૨. પશુચુંબામાં મૂળનાયક શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર લગભગ ૧૫૦ વર્ષ જૂનું છે.

★

૨૧૮. નાશિક

(કોઠા નંબર : ૩૯૬૦-૩૯૬૩)

નાશિકરોડ સ્ટેશનથી ૭ માઈલ દૂર નાશિક ગામ ગોદાવરીના કાંઠે વસેલું છે. આ ગામ વૈષ્ણવોના યાત્રાધામ તરીકે થયું એ પહેલાં શ્રીપદ્મપ્રભસ્વામીના જૈનતીર્થ તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યું હતું. શ્રીપદ્મપ્રભસ્વામીના નામ ઉપરથી આનું પ્રાચીન નામ પદ્મપુર હતું. જૈન ગ્રંથોમાં આનું બીજું નામ કુંભકારકૃત બતાવવામાં આવ્યું છે. આ નગરના નાશની કથા રામાયણ, જાતક કથાઓ તેમજ જૈનોના નિશીથચૂર્ણ ગ્રંથમાં આલેખેલી છે. ચૌદમી શતાબ્દીના 'પ્રભાવકચરિત'માં 'નાસિકચપુર'નો ઉલ્લેખ કરેલો છે. આજે અહીં જૈન શ્વેતાંબરોનાં ૫૦ ઘર છે. ૨ વિશાળ ઉપાશ્રયો અને ૩ મંદિરો મૌજુદ છે.

૧. ચાંદવડકર ગલીમાં શ્રીધર્મનાથ ભગવાનનું મંદિર સં. ૧૯૬૪ માં બાઈ હીરાબાઈ મોતીચંદે બંધાવ્યું છે. આ મંદિરમાં ૧ સ્ફટિકની અને ૧ ચાંદીની મૂર્તિ પણ ગિરાજમાન છે.
૨. પાર્શ્વનાથ ગલીમાં ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું મંદિર શિખરબંધી છે. મૂળનાયકની પલાંઠી નીચે સં. ૧૫૪૮ ની સાલનો લેખ છે. આ દેરાસરમાં શ્રીઆદિનાથ ભગવાનની એક ધાતુમૂર્તિ પ્રાચીન છે. મંદિરમાં માનભદ્રજીનું સ્થાન છે. આ મંદિર ઘણું પ્રાચીન છે.
૩. શેઠ દીપચંદ ન્યાલચંદના બંગલામાં શ્રીસુવિધિનાથ ભગવાનનું ઘર દેરાસર છે. સં. ૧૯૬૮ માં આ મંદિર શેઠ દીપચંદે બંધાવ્યું છે.

નાશિક પાસેની જૈન ગુફાઓ :

નાશિકથી પશ્ચિમ દિશામાં ૬ માઈલ દૂર જૈનોની પ્રાચીન ચમારલેના નામક ગુફાઓ છે. આમાં ત્રીણ ગુફામાં રહેલા એક શિલાલેખમાં પ્રથમ ‘સિદ્ધમ્’ શબ્દ આવેલો છે જે જૈનત્વનું સૂચન કરે છે અને તેમાં જ અજકાલાંકિયામ શબ્દ કોતરેલો છે. સંભવતઃ આ શબ્દ આર્ય કાલક વિશે વાપરેલો અશુદ્ધ શબ્દ હશે.

આપણે કાલકચાર્યની કથાઓથી જાણીએ છીએ આર્ય કાલકસૂરિએ દક્ષિણમાં વિહાર કર્યો હતો. તેમણે પ્રતિષ્ઠાન (પૈઠણ)માં ચતુર્માસ કર્યું હતું અને નિમિત્તશાસ્ત્રનો અભ્યાસ પણ આ પ્રદેશમાં રહીને જ કર્યો હતો;^૧ આથી સંભવ છે કે, આર્ય કાલકસૂરિએ એ અભ્યાસ માટે કોઈ ગુફાનો આશ્રય લીધો હોય અને તેમનું નામ શિલાલેખસ્થ થયું હોય એવું અનુમાન છે.

પાંડુલેના નામની અગિયારમી ગુફામાં નીલવર્ણી પદ્માસનસ્થ શ્રીઆદીશ્વર લગવાનની મૂર્તિ ખિરાજમાન છે. આ મૂર્તિ ૨ ફીટ ૩ ઇંચ ઊંચી છે.

અંજનેરીની ગુફાઓ :

નાશિકથી ૧૪ માઈલ દૂર અંજનેરીમાં એક ઊંચી પહાડીમાં નાની નાની જૈન ગુફાઓ છે, જેમાં પદ્માસનસ્થ જૈન મૂર્તિઓ છે. એક નાના દ્વાર ઉપર પણ જિનપ્રતિમાઓ કોરેલી છે. અંજનેરી એક પડસાલ મંદિરરૂપે હોય એમ જણાય છે. ધીણ નાની જૈન ગુફાના દ્વાર ઉપર શ્રીપાર્શ્વનાથની મૂર્તિ છે. આ પહાડી નીચે જૈન મંદિરોનાં અવશેષો પડેલાં છે. આમાંના એક મંદિરમાં શિલાલેખ પણ છે.

ચાંદોડની ગુફા :

નાશિકથી ઉત્તર તેમજ પૂર્વ દિશાએ ૩૦ માઈલના અંતરે અને લાસન સ્ટેશનેથી ઉત્તરમાં ૧૪ માઈલ દૂર ચાંદોડ નામનું ગામ છે. આ ગામ પહાડની તળેટીમાં વસેલું છે. ચાંદોડનું પ્રાચીન નામ ચંદાદિત્યપુરી હતું. ચાદવ-વંશના રાજા દીર્ઘવંશારે આ નગર વસાવ્યું હતું. ચાદવવંશના રાજાઓનો રાજકાળ ઈ. સ. ૮૦૧ થી ૧૦૭૩ સુધી હતો એમ ઇતિહાસથી જાણવા મળે છે.

અહીં આવેલા પહાડની ઊંચાઈ સમતલભૂમિથી ૪૦૦૦-૪૫૦૦ ફીટની છે. પહાડ પર રેણુકા દેવીનું મંદિર છે અને જૈન તીર્થંકરોની મૂર્તિઓ કોતરેલી જોવાય છે. મૂળનાયક શ્રીચંદ્રપ્રભસવામી હોવાનું જણાય છે.^૨

અનકાઈ-ટનકાઈની ગુફાઓ :

નાશિક જિલ્લામાં આવેલા ચેવલા તાલુકામાં મનમાડ સ્ટેશનથી ૬ માઈલના અંતરે બે ઊંચા પર્વતો છે, જેને અનકાઈ ટનકાઈના પહાડ કહે છે. ભાષામાં આને અંકઈ તંકઈ પણ કહે છે. પર્વતોની ઊંચાઈ ૩૧૮૨ ફીટ છે. અનકાઈ ગામથી ૧૦૦ વારના અંતરે છે.

સત્તરમા સૈકામાં થયેલા વિદ્વાન કવિ મહોપાધ્યાય શ્રીમેધવિજયજીએ મેઘહૂતસમસ્યા પૂર્તિરૂપે ‘મેઘહૂત સમસ્યા-લેખ’ નામનું વિજ્ઞાપિત્ર પોતાના ગુરુ શ્રીવિજયપ્રભસૂરિને દીવળંદર મોકલ્યું હતું, તેમાં ઔરંગાબાદથી લઈને દીવળંદર સુધીનો ભૌગોલિક અને પ્રાકૃતિક જ્ઞાનનો પરિચય તેમણે કરાવ્યો છે. તેમાં ૪૭મા શ્લોકમાં તેઓ આ પર્વતનો ‘અણુકી-ટણુકી’ નામથી નિર્દેશ કરે છે; જેમાં પ્રાચીનકાળે શ્રીપાર્શ્વનાથ લગવાને આ ભૂમિમાં વિહાર કર્યો હતો, તેથી તેમના ચરણથી પવિત્ર થયેલા આ સ્થળમાં તેમની સ્થાપનાનું સૂચન આ રીતે કર્યું છે:—

“મત્યૌત્સુક્યેડપ્યણકિ-ટણકીદુર્ગયોઃ સ્યેયમેવ, પાર્શ્વસ્વામી સ હહ વિહતઃ પૂર્વમુર્વાશસેવ્યઃ ।

જાપ્રદૂપે વિપદિ શરણં સ્વર્ગિલોકેડમિવન્ધમાત્યાદિત્યં હુતવહમુલે સંમૃતં તદ્વિ તેજઃ ॥”

૧. જુઓ: મારી સંપાદિત ‘કાલકચાર્યગ્રંથ’ની પ્રસ્તાવના.

૨. Archaeological survey of India. vol. XVI, P. 48-51, Bombay-1897.

અનકાઈમાં જૈનોની સાત શુક્રાઓ છે. આ સાત પૈકી ચાર શુક્રાઓ સંબંધે આપણને જાણવા મળે છે. બાકીની શુક્રાઓ ક્વચિત્ થયેલી છે.^૧ શુક્રાઓ નાની હોવા છતાં તેનું શિલ્પકામ અતિસુંદર છે. ઘણું શિલ્પકામ ખંડિત થયેલું છે.

(૧) પહેલી શુક્રા બે માળની છે. નીચલા માળના આગળના ભાગને બે સ્તંભો ટેકવી રહ્યા છે. બંને સ્તંભોની નીચે એકેક દ્વારપાલની આકૃતિ છે. પરસાલની અંદરનો ચોરસ ખંડ શિલ્પકામથી સુંદર બનાવેલો છે, તેમાં આવેલા ચાર સ્તંભોમાં ચાર હાથવાળી નાની કળામય આકૃતિઓ છે. આ ખંડના ઉપરના માળમાં પણ પરસાલ છે. તેમાં બે સાદા સ્તંભો અને અંદરનો ખંડ તદ્દન સાદો બનાવેલો છે.

(૨) બીજી શુક્રા પણ બે માળની છે, જે પહેલી શુક્રાને મળતી આવે છે. પરસાલો ચોરસ જેવી છે. નીચેના માળની પરસાલ ૨૬×૧૨ ફીટ લાંબી-પહોળી છે. તેના બંને છેડે બે મોટી આકૃતિઓ છે. જમણી તરફની હાથી ઉપર બેઠેલી પુરુષની આકૃતિને ઈંદ્ર તરીકે ઓળખાવવામાં આવી છે, જે વસ્તુતઃ યક્ષની મૂર્તિ હોવી જોઈએ. તેની પાસે અંબિકાની મૂર્તિ છે. તેને રંગ વગેરે લગાડીને વિકૃત બનાવી દીધી છે. અંદરનો ખંડ ૨૫ ફીટ સમચોરસ છે, તેમાં ૧૩ ફીટ સમચોરસનું મંદિર છે. મંદિરમાં તીર્થંકરની નાની મૂર્તિઓ બિરાજમાન છે. વચ્ચે અર્ધ કોરેલી મૂર્તિ ઊંચા આસન ઉપર વિરાજમાન છે. તેની આસપાસ પ્રદક્ષિણાપથ છે.

નીચેના આગળના ખંડમાં જમણી બાજુએ આવેલી નિસરણી દ્વારા ઉપર જવાય છે. કેટલાંક બાકેરાંમાંથી પ્રકાશ મળી રહે છે. ઉપર બારણામાંથી એક સાંકડા ઝરુખામાં જવાય છે. ઝરુખાના બંને છેડે સિંહની આકૃતિઓ કોરેલી છે. અંદરનો ખંડ ૯×૬ ફીટ લાંબો-પહોળો છે. બે કે ચાર સ્તંભો સાથે સમચોરસ ૨૦ ફીટનો ખંડ બનાવવાની જગા રાખેલી જણાય છે. આ ખંડમાં મૂર્તિ માટે આગળ જ બેઠક બનાવી રાખેલી છે.

(૩) ત્રીજી શુક્રા પણ બે માળની છે. આગળનો ચોરસો આશરે ૨૫×૯ ફીટ લાંબો-પહોળો છે. એક તરફ આવેલી હસ્તિઆરૂઢ ઈંદ્ર તરીકે ઓળખાવેલી આકૃતિ યક્ષની હશે એમ જણાય છે. આ મૂર્તિ ખંડિત થયેલી છે, તેનો હાથી ઓળખી શકાતો નથી ન્યારે બીજી તરફ અંબિકા દેવીની આકૃતિ વિદ્યમાન છે. તેની પાસે કોઈ પ્રાણી ઉપર આરૂઢ થયેલી હાથમાં લાકડી સાથેની આકૃતિ છે. બીજી આકૃતિ દાદીવાળી છે. તેના હાથમાં છત્ર છે. પાછળ આત્રવૃક્ષ કોરેલું છે. એ વૃક્ષના પાંદડાંના છ વિભાગ દર્શાવ્યા છે. આમાં ચામરધર અને ગંધર્વોનાં સ્વરૂપો પણ કોતરેલાં છે, ખંડની ચારે બાજુએ ચાર હાથવાળા પુરુષની ઠીંગણી આકૃતિઓ છે. વચ્ચે શિલ્પ-કોરણીયુક્ત કીર્તિમુખવાળું તોરણ છે.

એક સાદા દ્વારાનો બીજો ખંડ છે. બીજો ખંડ ૨૧×૨૫ ફીટ લાંબો-પહોળો છે. છતને ચાર સ્તંભો ટેકવી રહ્યા છે. મધ્ય ચોરસમાં આવેણેલું કમળ ઘણું જ સુંદર છે. તેને ચાર પાંખડીઓની હાર છે. બહારની બીજી હારમાં સોળ પાંખડીઓ છે. તેમાં મોટે ભાગે સ્ત્રીઓની આકૃતિઓ હોય એમ જણાય છે. ત્રીજી હારમાં ચોવીસ પાંખડીઓ છે. તેમાં વાહન ઉપર વિરાજમાન દેવીઓ પોતાની સહચરિત્રીઓ સાથે બતાવી છે. એક અષ્ટકોણવાળા ભાગમાં આખું કમળ દર્શાવ્યું છે. તેની બહાર એક ખૂણામાં એક પગે બેઠેલી એક આકૃતિ છે. બીજા દરેક ખૂણામાં ત્રણ-ત્રણ આકૃતિઓ છે; જેમાં મોટી આકૃતિ વચ્ચે નાચતી હોય અને બે આકૃતિઓ તેની પરિચર્યા કરતી હોય એવું આલેખન કરેલું છે.

પાછલી દીવાલમાં દરેક બાજુએ જિનેશ્વર ભગવાનની પુરુષાકૃતિ મૂર્તિઓ બિરાજમાન કરેલી છે. તેમના બંને છેડે ભક્તનાં સ્વરૂપો આલેખ્યાં છે. નીચે સિંહ, હાથી અને ધર્મચક્ર કોતરેલું છે. તેની નીચે હરણનું લાંછન બતાવેલું હોવાથી આ મૂર્તિ શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનની હોય એમ જણાય છે. ભગવાનની છાતીમાં શ્રીવત્સનું ચિહ્ન છે. આ મૂર્તિના મસ્તકના બંને પડખે વિદ્યાધરોની આકૃતિઓ છે. તેના ઉપર બે હાથીઓ દર્શાવ્યા છે. હાથીની સૂંઢ નાની આકૃતિ તરફ વળેલી છે. હાથીઓ ઉપર ચાર પુરુષ અને સ્ત્રીઓનાં રૂપો દર્શાવ્યાં છે. તેના ઉપરના ભાગમાં કીર્તિમુખવાળું અને છ વર્તુલો યુક્ત એક તોરણ વિદ્યમાન છે, આ તોરણ ઉપર ઊંચી કમાનની નીચે સાત આકૃતિઓ બતાવી છે.

એક શ્રીપાર્શ્વનાથની મૂર્તિ છે જે ઉપયુક્ત મૂર્તિ કરતાં નાની છે. શ્રીપાર્શ્વનાથની મૂર્તિના મસ્તકે પાંચ નાગેન્દ્ર ક્ષણાઓ દર્શાવી છે અને તેની પાછળ અર્ધ ગોળાકાર છત્ર બતાવ્યું છે. જમણી બાજુએ એક ભક્ત બેઠેલો

૧. Gazetteer of the Bombay Presidency, 1883, Vol. XVI, P. 423-424.; Archaeological survey of western India. 1883, Vol. VI, P. 51,59.

છે અને ડાબી બાજુએ સ્ત્રીની આકૃતિ છે. ઉપરના ભાગમાં હાથ જોડી ઊભેલી એક આકૃતિ છે. વળી, યંને બાજુએ બે આકૃતિઓ હાથમાં પૂજની સામગ્રી સાથે દર્શાવી છે. નાના ગોખલાઓમાં પણ તીર્થંકર મૂર્તિઓ બિરાજમાન છે.

અંદરના ખંડમાં જવા માટે એક સાદું દ્વાર છે જે સમચોરસ ૧૨ ફીટનું છે. મધ્યમાં મૂર્તિ માટેની જગા ખાલી રાખેલી છે. પાછળના ભાગમાં એક મોટી બારી છે, જે વાટે નીચેના ખંડમાં જવાય છે. આ ખંડમાં મૂર્તિઓ અસ્ત-વ્યસ્ત પડેલી છે. નીચેના ભાગમાં મૂર્તિઓ રાખવાના શુભ ખંડો છે.

(૪) ચોથી શુદ્ધમાં પડસાલની આગળ બે મોટા ચોરસ સ્તંભો છે. પડસાલ ૩૦x૮ ફીટ લાંબી-પહોળી છે અને અંદરનો દ્વારવાળો ખંડ ૧૮x૨૪ ફીટ લાંબો-પહોળો છે. બે સ્તંભો છતને આધાર આપી રહ્યા છે. બાજુની દીવાલમાં તેમજ આગળ પાછળના ભાગમાં પણ સ્તંભો છે. સ્તંભોની રચના કોરણીયુક્ત છે. પાછલી દીવાલે એક શિલાશય્યા છે. અંદરના ખંડમાં પાછલી દીવાલે મૂર્તિ વિદ્યમાન છે. દીવાલમાં એક કમાનવાળો ગોખલો છે, પણ તે પૂરો બનાવેલો નથી.

પડસાલની ડાબી બાજુના સ્તંભ ઉપર એક લેખ ઉત્ક્રિષ્ટ છે પણ કમનસીબે ઘસારા ગયેલો હોવાથી વાંચી શકાતો નથી. તેની લિપિ અગિયારમી-બારમી શતાબ્દીની જણાય છે.

બીજી શુદ્ધાઓ મોટે ભાગે પૂરાઈ ગઈ છે અને વધુ ખંડિત થયેલી છે. શુદ્ધાઓનાં બારણાં અવશ્ય જોવાય છે. આમાંની એક શુદ્ધાના મંદિરમાં જિનમૂર્તિ વિદ્યમાન છે.

૨૧૯. અહમદનગર

(કોડા નંબર : ૩૯૭૮-૩૯૭૯)

મનમાડ જંકશનથી રેલ્વે લાર્ડન અહમદનગર સુધી જાય છે. સ્ટેશનથી ૧૧ માઈલ દૂર અહમદનગર શહેર આવેલું છે. અહીં શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈનોનાં ૫૦ ઘરો છે. ૨ ઉપાશ્રયો, ૧ ધર્મશાળા અને ૨ જૈનમંદિરો છે.

૧. ગૂજરગલીમાં મૂળનાયક શ્રીઆદિનાથ ભગવાનનું મંદિર શિખરબંધી છે. આમાં ૧ ચાંદીની પ્રતિમા અને સં. ૧૨૨૩ ની સાલની પ્રાચીન ધાતુપ્રતિમા પણ છે.
૨. કાપડ બજારમાં શ્રીસંભવનાથ ભગવાનનું મંદિર શિખરબંધી છે. આ મંદિરમાં બીજે માળે એક શ્યામ પાર્શ્વનાથ પ્રભુની આરસમૂર્તિ પ્રાચીન છે.

૨૨૦. સતારા

(કોડા નંબર : ૪૦૧૧-૪૦૧૨)

પૂનાથી હરિહર સુધી જતી રેલ્વે લાર્ડનમાં સતારારોડ સ્ટેશન છે. આ સ્ટેશનથી ૧૧ માઈલ દૂર સતારા શહેર આવેલું છે. શહેરમાં શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈનોનાં ૧૦ ઘરો છે. ૧ ઉપાશ્રય અને ૨ જૈનમંદિરો વિદ્યમાન છે.

૧. સદાશિવપેઠમાં શ્રીઆદિનાથ ભગવાનનું ધાબાબંધી મંદિર બીજે માળે આવેલું છે. મૂળનાયકની પલાંડીમાં સં. ૧૯૩૧ ની સાલનો લેખ છે.
૨. મંગળવારપેઠમાં શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું ધાબાબંધી મંદિર છે. મૂળનાયકની મૂર્તિ મનોહર છે. આ મંદિર સં. ૧૭૫૦ માં શેઠ કિસનદાસ લક્ષ્મણદાસે બંધાવેલું છે.

૨૨૧. કરાડ

(કોઠા નંબર : ૪૦૩૧)

પૂનાથી હરિહર જતી રેલ્વે લાઈનમાં કરાડ સ્ટેશન છે. સ્ટેશનથી ૪ માઈલ દૂર કરાડ ગામ આવેલું છે. અહીં શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈનોનાં ૭૫ ઘરો છે. ૨ ઉપાશ્રયો, ૧ ધર્મશાળા, ૧ લાયબ્રેરી અને ૧ જૈનમંદિર છે.

રવિવારપેઠમાં મૂળનાયક શ્રીસંલવનાથ લગવાનું શિખરબંધી વિશાળ મંદિર છે. મૂળનાયકની પલાંડી નીચે સં. ૧૬૮૨ નો લેખ છે. આમાં ૩ ચાંદીની પ્રતિમાઓ પણ છે.

૨૨૨. સાંગલી

(કોઠા નંબર : ૪૦૪૦-૪)

પૂનાથી હરિહર સુધી જતી રેલ્વે લાઈનમાં મીરજ જંકશન છે. ત્યાંથી એક નાની રેલ્વે લાઈનમાં સાંગલી સ્ટેશન છે. સ્ટેશનથી ૧ માઈલ દૂર ગામ આવેલું છે. અહીં શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈનોનાં ૧૦૦ ઘરો છે. ૧ ઉપાશ્રય અને ૩ જૈનમંદિરો છે.

૧. હાઈસ્ક્રીલરોડ ઉપર શ્રીપાર્શ્વનાથ લગવાનું ઘર દેરાસર છે. મૂળનાયકની પ્રતિમા મનોહર છે. આમાં ૨ ચાંદીની મૂર્તિઓ છે.
૨. ઉપર્યુક્ત મંદિરની નજીકમાં શેઠ ચતુરદાસ પિતાંબરદાસને ત્યાં મૂળનાયક શ્રીશાંતિનાથ લગવાનું ઘર દેરાસર શેઠ મોતીચંદ ખીમચંદ સં. ૧૯૨૫ માં બંધાવેલું છે.
૩. ગણપતિપેઠમાં મૂળનાયક શ્રીપાર્શ્વનાથ લગવાનું ઘર દેરાસર છે. સં. ૧૯૬૦ માં શેઠ બાબુભાઈ રતનચંદ બંધાવેલું છે. આમાં ૧ ચાંદીની પ્રતિમા પણ છે.

૨૨૩. કુંભોજ

(કોઠા નંબર : ૪૦૪૮)

કેલ્હાપુરથી ૧૩ માઈલ દૂર હાથકલંગડા સ્ટેશનથી ઉત્તરમાં ૪ માઈલ દૂર કુંભોજ નામે ગામ છે. ત્યાં એક જૈન ધર્મશાળા છે. અહીં શ્વેતાંબર જૈનોની વસ્તી નથી.

પાસે આવેલી નાની ટેકરી પર શ્રીજગવલ્લભ પાર્શ્વનાથ લગવાનું લઘુ મંદિર ત્રણ માળનું છે. આ ટેકરીને 'બાહુબલીની ટેકરી' કહે છે. ડુંગર ઉપર ચડવાને પાકો પગથિયાબંધી માર્ગ બંધાવેલો છે. ગિરિ ઉપર એક શ્વેતાંબર ધર્મશાળા છે અને દિગંબરીય બાહુબલી આશ્રમ છે.

શ્વેતાંબર મંદિરના વચલા માળમાં શ્રીજગવલ્લભ પાર્શ્વનાથ લગવાનું મૂળનાયક છે. મૂળનાયકની પલાંડી પર સં. ૧૯૨૬ નો લેખ છે. મંદિરમાં ચાર દેરીઓ છે. બે દેરીઓમાં તીર્થંકર પ્રતિમાઓ છે જ્યારે બીજી બે પૈકી એકમાં પદ્માવતી દેવી અને બીજીમાં મણિભદ્ર યક્ષની મૂર્તિઓ છે. સં. ૧૩૨૩ ની સાલની એક પ્રાચીન ધાતુપ્રતિમા છે. નીચે લોંચરામાં શ્રીઅન્વિતનાથ લગવાનું છે, અને ત્રીજે માળે શ્રીચંદ્રપ્રભ પ્રભુ છે.

સં. ૧૯૨૬ ના મહા સુદિ ૭ ને સોમવારના રોજ અહીં છેલ્લો ઉદ્ધાર થયો છે ને તે વખતે શ્રીવિજયાનંદસૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કરાવી છે.

કાર્તિકી અને ચૈત્રી પૂર્ણિમાએ અહીં મેળા ભરાય છે.

હેમકૂટગિરિ :

પ્રાચીન સ્તોત્રોમાં 'કળટિ હેમકૂટે' એવો ઉલ્લેખ થયેલો છે, એ હેમકૂટગિરિ કણ્ઠાટકમાં ખેલારી જિલ્લામાં આવેલો છે. કિર્કિધા પર્વતની શ્રેણીઓના એક શિખર પર શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનનું તીર્થધામ હતું. તેની આસપાસ કોટ બાંધેલો હતો. આને આ તીર્થ વિચ્છેદ પામ્યું છે. આ પ્રદેશમાં શોધ કરવામાં આવે તો ઘણાં પ્રાચીન શિલ્પો મળી આવવાની સંભાવના છે.

★

૨૨૪. કોલ્હાપુર

(કોલ્હા નંબર : ૪૦૪૮-૪૦૫૫)

પૂનાથી હરિહર સુધી જતી રેલ્વે લાઇનમાં મીરજ જંકશન છે. ત્યાંથી નાની રેલ્વે લાઇનમાં કોલ્હાપુર સ્ટેશન છે. સ્ટેશનથી ૧ માઇલ દૂર કોલ્હાપુર શહેર આવેલું છે.

અહીં પ્રાચીનકાળથી જૈનોની વસ્તી હતી. તેમના સંસ્કારો ૧૧મી 'બોમ્બે ગેઝેટીયર'માં ઉલ્લેખ કરેલો છે કે, અહીંના ખેડૂતો નાંધપાત્ર છે. તે મોટે ભાગે જૈન છે. તેમની ધાર્મિક શ્રદ્ધા મહારાષ્ટ્રના પ્રાચીનકાલીન જૈન સંસ્કારોની સાખિતી આપે છે. તેઓ શાંતિપ્રિય અને ઉદ્યોગી છે.^૧

આ હકીકતના પુરાવારૂપ અહીંનું મહાલક્ષ્મીનું પુરાતન મંદિર છે. આ મંદિરનું શિલ્પ-સ્થાપત્ય જૈનમંદિરોને મળતું આવે છે; એટલું જ નહિ આમાંથી મળી આવતા એક શિલાલેખથી જણાય છે કે, અસલ આ શ્રીનેમિનાથ ભગવાનનું મંદિર હતું;^૨ જેનું મહાલક્ષ્મીના મંદિરમાં પરિવર્તન કરવામાં આવેલું છે.

વળી, શહેરમાં બે મઠો આવેલા છે; તેની આસપાસ ઘણી જૈન મૂર્તિઓ મળી આવે છે. અહીંનું અંબામાતાનું પ્રસિદ્ધ મંદિર અસલ જૈન શાસનદેવી પદ્માવતીનું હતું. તેમાંથી મળી આવતા બારમા સૈકાના શિલાલેખો એની સાખિતી આપે છે.

અહીં પ્રવેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈનોનાં ૧૧૫ ઘરોમાં ૬૦૦ માણસોની વસ્તી છે. ૧ ઉપાશ્રય, ૧ લાયબ્રેરી અને ૬ જૈન મંદિરો વિદ્યમાન છે.

૧. લક્ષ્મીપુરીમાં મૂળનાયક શ્રીમુનિસુવ્રતસ્વામીનું એક નૂતન શિખરબાંધી મંદિર લબ્ધ અને વિશાળ છે. મૂળનાયકની પલાંઠી નીચે સં. ૧૯૯૭ની સાલનો લેખ છે. આમાં ૧ ચાંદીની મૂર્તિ પણ છે.
૨. લક્ષ્મીપુરીમાં શેઠ જ્ઞેધાજી માસીંગને ત્યાં મૂળનાયક શ્રીમુનિસુવ્રતસ્વામીનું નાનુક ઘર દેરાસર છે, દેરાસરમાં એક માત્ર ચાંદીની મૂર્તિ છે. સં. ૧૯૯૫ માં શેઠ બાબુભાઈ માસીંગે બંધાવવાની શરૂઆત કરી હતી.
૩. લક્ષ્મીપુરીમાં શેઠ જિતરાજજી હિંદુમલજીને ત્યાં મૂળનાયક શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનનું નવીન ઢબનું સુંદર ઘર દેરાસર છે. તેમાં ફક્ત ચાંદીનો મૂર્તિ બિરાજમાન છે. સં. ૧૯૯૭માં શેઠ જિતરાજજી હિંદુમલ રાઠોડે આ મંદિર બંધાવવાની શરૂઆત કરી હતી.
૪. વિલ્હનરોડ પર શેઠ તિલોકચંદ લાલાજીને ત્યાં બીજે માળે મૂળનાયક શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું ઘર દેરાસર છે. આમાં ફક્ત ધાતુની ૧ પ્રતિમા છે. સં. ૧૯૯૫ માં શેઠ તિલોકચંદજીએ આ મંદિર બંધાવવાની શરૂઆત કરી હતી.
૫. શુજરી બલ્લરમાં મૂળનાયક શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનનું એક ઘર દેરાસર છે. આમાં ૧૨ ધાતુમૂર્તિઓ બિરાજમાન છે.

૧. Bombay Gazetteer. (1908) Vol. II, P. 51

૨. જુઓ: 'બુદ્ધિપ્રકાશ' સને ૧૯૪૬ એપ્રિલ-જૂનનો અંક; ૨ માં 'મહાલક્ષ્મીનું મંદિર' શીર્ષક લેખ.

૬. શરાદ્ધ બજારમાં મૂળનાયક શ્રીધર્મનાથ ભગવાનનું એક ઘર દેરાસર છે. આમાં દ્વકત ૨ ધાતુમૂર્તિઓ ખિરાજમાન છે. સં. ૧૯૮૩ માં શેઠ ચેલાજી વત્તાજીએ આ દેરાસર ખંધાવેલું છે.

કોટકાપુરથી ૫ માઈલ દૂર ભેતીળાનો પહાડ છે. ત્યાં એક મોટી જૈન ગુફા છે. અસલ અહીં એક જૈનવિદ્યાલય હતું.

ખીદ્રાપુરમાં શ્રીઋષભદેવનું મંદિર છે. અહીંનું કામેશ્વરનું મંદિર અગાઉ જૈનમંદિર હતું; એવાં ચિહ્નો એમાંથી ભેવા મળે છે.

અલટા ગામના પહાડ પર આજે જે શિવજીનું મંદિર કહેવાય છે તે અસલમાં જૈનમંદિર હતું.

આ સિવાય હેરલા, સાવગ્રામ, બકાની, વડગામ, બીડ વગેરે સ્થળે પ્રાચીન કાળનાં જૈન અવશેષો ભેવામાં આવે છે.

ત્રિંગલવાડીનું ગુફામંદિર :

ધ્રંગતપુરી જિલ્લામાં ધ્રંગતપુરીથી ૬ માઈલ અને મુંબઈથી ૮૫ માઈલ દૂર એક પહાડી કિલ્લા ઉપર ત્રિંગલવાડી નામનું ગામ છે. આ પહાડી નીચે એક જૈન ગુફા ખંડિત અવસ્થામાં છે.

આ ગુફામાં બે ચોરડાઓ છે. આગળનો ચોરડો ૩૫ ફીટનો છે. ગુફાદ્વારની સામેની છતના મધ્યભાગમાં ગોળાકાર પાંચ માનવાકૃતિઓ કોતરેલી છે, અને બારણા ઉપર મંગળમૂર્તિ તીર્થંકર દેવની પ્રતિમા ભેવાય છે. ગુફામાં પથ્થાસન ઉપર ત્રણ જિનમૂર્તિઓ કોતરેલી છે. અંદરના બીજા ચોરડામાં ભીંત પાસેના ભાગમાં એક પુરુષાકાર જિનમૂર્તિ જણાઈ આવે છે. આ મૂર્તિની છાતીનો ભાગ અને મસ્તક ખંડિત થયાં છે. જ્યારે યુગ તેમજ આસનના અવશેષો બચી રહ્યા છે. આસનના મધ્યભાગમાં વૃષભનું ચિહ્ન ભેવાય છે, એથી આ મૂર્તિ ઋષભદેવની હોવાનું સ્પષ્ટ થાય છે. ગુફાના ઉત્તર ભાગના ખૂણાની ભીંત ઉપર ખંડિત શિલાલેખ છે, જેમાં સં. ૧૨૬૬ ની સાલ વાંચી શકાય છે. ગુફાના બચી ગયેલા ભાગો ઉપરથી જાણી શકાય છે કે, પુરાતન કાળમાં આખીયે ગુફા સુંદર અને કળામય હતી.^૧

૨૨૫. હુબલી

(કોઠા નંબર : ૪૦૬૦-૪૦૬૧)

પૂનાથી હરિહર સુધી રેલ્વે લાઈનમાં હુબલી જંકશન સ્ટેશન છે. સ્ટેશનથી ૧ માઈલ દૂર શહેર આવેલું છે. અહીં શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈનોનાં ૧૦૦ ઘરો છે. ૧ વિશાળ ઉપાશ્રય, ૧ ધર્મશાળા, ૧ લાયબ્રેરી અને ૨ જૈન મંદિરો છે.

૧. કંચગાર ગલીમાં મૂળનાયક શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર ભવ્ય અને વિશાળ છે. મૂળનાયકની પલાંડી નીચે સં. ૧૯૬૯ ની સાલનો લેખ છે.
૨. ઉપયુક્ત મંદિરની નજીકમાં મૂળનાયક શ્રીઅજિતનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર છે. મૂળનાયકની પલાંડીમાં સં. ૧૯૦૩ નો લેખ છે. મંદિરમાં ચાંદીની ૪ મૂર્તિઓ પણ છે.

૨૨૬. ગદગ

(કોઠા નંબર : ૪૦૬૬-૪૦૬૯)

પૂનાથી હરિહર સુધી જતી રેલ્વે લાઈનમાં હુબલી જંકશન છે. ત્યાંથી એક નાની રેલ્વે લાઈન ગદગ સુધી જાય છે. ગદગ સ્ટેશનથી ૧ માઈલ દૂર શહેર આવેલું છે. અહીં ૭૦૦ જૈનોની વસ્તી છે. ૧ ઉપાશ્રય અને ૪ જૈનમંદિરો છે.

૧. જૂના બજારમાં મૂળનાયક શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર છે. આ મંદિર કચ્છી ઓશવાલ શ્રીસંઘે બંધાવેલું છે. આમાં ચાંદીની ૪ પ્રતિમાઓ પણ છે.
૨. કાપડ મારકીટની બાજુમાં મૂળનાયક શ્રીત્રેયાંસનાથ ભગવાનનું ઘર દેરાસર છે. આમાં ૨ ધાતુની અને ૧ ચાંદીની પ્રતિમા છે. મૂળનાયકની મૂર્તિ ઉપર સં. ૧૫૨૩ ની સાલનો લેખ છે.
૩. દેવસી ખેતસીના બંગલામાં મૂળનાયક શ્રીશીતલનાથ ભગવાનનું નાનું ઘર દેરાસર છે. આમાં ચાંદીની ૨ પ્રતિમાઓ છે. સં. ૧૬૯૭ ની સાલમાં શેઠ દેવસી ખેતસીએ આ મંદિર બંધાવવાની શરૂઆત કરી હતી.
૪. શેઠ લાલજી લધાના બંગલામાં મૂળનાયક શ્રીપદ્મપ્રભસ્વામીનું ઘર દેરાસર છે. સં. ૧૯૮૦ માં આ મંદિર બંધાવવામાં આવ્યું છે. આમાં ચાંદીની કુદ્દત ૧ પ્રતિમા છે.

૨૨૭. વિજયપુર

(કોઠા નંબર : ૪૦૬૬)

વિજયપુર સ્ટેશનથી વિજયપુર શહેર ૨ માઈલ દૂર છે. અહીં ૪૦૦ જેન ગ્રાવકોની વસ્તી છે અને ૧ ધર્મશાળા છે.

નવા બજારમાં શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર છે. આ મંદિર સં. ૧૬૬૦ માં બંધાવેલું છે. બીજે માળે મૂર્તિઓ છે. મૂળનાયકની સહસ્રરૂપા પાર્શ્વનાથ ભગવાનની મૂર્તિ એક લોચરામાંથી નીકળી આવેલી છે. આ પ્રતિમા દર્શનીય છે.

બદામીની જેન ગુફા :

દક્ષિણ વિજયપુર જિલ્લામાં આવેલું બદામી સ્ટેશનનું ગામ છે. એનું પુરાતન નામ વાતાપી હતું. ઈ. સ. ની બીજી શતાબ્દીમાં આ સ્થાન ઘણું પ્રસિદ્ધ હતું. ગ્રીક લેખક ટોલેમીએ બદામીની નોંધ કરેલી છે. સાતમી શતાબ્દીના ચીનીયાત્રી હુએનત્સાંગના સમયમાં અહીં ચૌલુક્ય રાજાઓનો અમલ હતો. અહીં પદલવવંશના રાજકાળનો એક પ્રાચીન કિલ્લો છે. છઠ્ઠી શતાબ્દીમાં ચૌલુક્યવંશી રાજા પુલકેશી પહેલાએ પદ્મવો ખાસેથી બદામી લઈ લીધું, તે પછી પૂર્વીય અને પશ્ચિમીય ચૌલુક્યોએ ઈ. સ. ૭૬૦ સુધી, રાષ્ટ્રકૂટોએ ઈ. સ. ૭૬૦ થી ૯૭૩ સુધી અને કલચૂરીઓએ અને હોયસાલ વંશના રાજકર્તાઓએ ઈ. સ. ૧૧૬૦ સુધી શાસન કર્યું. દેવગિરિના ચાદવોએ ઈ. સ. ૧૧૬૦ થી તેરમી શતાબ્દી સુધી અમલ કર્યો.

બદામીમાં ૩ બ્રાહ્મણી ગુફાઓ છે. તેનાથી કંઈક દૂર એક નાની જેન ગુફા છે. આ ગુફા સને ૬૫૦ લગભગમાં બની હોય એવું અનુમાન છે.

ગુફાની પડસાલ ૩૧×૧૬ ફીટ લાંબી-પહોળી છે અને ૧૬ ફીટ ઊંચી છે. આગળના ભાગમાં ચાર સ્તંભો ચોરસ આકારના છે. તેના પાછલા ભાગમાં બે છૂટા અને બે જડેલા સ્તંભો છે. તેની પાછળ એક ખંડ રપાા ફીટ પહોળો અને ૬ ફીટ ઊંચાઈમાં છે. એ ખંડથી ચાર પગથિયાં વટાવીને મંદિરની રચના કરેલી જોવાય છે. મંદિરમાં પાછલી દીવાલે ભગવાન મહાવીરસ્વામીની મૂર્તિ ઊભાજમાન છે. એ મૂર્તિની બંને બાજુએ ચમરધારીઓ, સિંહો અને મકરનાં મસ્તકો આલેખ્યાં છે. પડસાલના બંને છેડે ચાર નાગો સાથે શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાન અને ગૌતમસ્વામીની મૂર્તિઓ વિદ્યમાન છે. શ્રીપાર્શ્વનાથની મૂર્તિ ૭ા ફીટ ઊંચી છે. તેમની આસપાસ સેવકો બતાવેલા છે. દીવાલ ઉપર તીર્થંકરોની ઘણી મૂર્તિઓ આલેખી છે. સ્તંભોમાં અને દીવાલો ઉપર સિંહોની આકૃતિઓ કોતરેલી છે. ગુફાની બહાર પૂર્વ તરફ શ્રીમહાવીર-સ્વામીની પદ્માસનસ્થ એક મૂર્તિ છે. આ ગુફાની પાસે એક મોટું સરોવર છે.

ઐહોલની જેન ગુફા :

બદામી સ્ટેશનથી ૧૪ માઈલ અને કટગેરીથી ૧૦-૧૨ માઈલ દૂર ઐહોલ નામે પ્રાચીન ગામ છે. આનું પ્રાચીન

નામ આર્યપુર હતું. સને ૬૩૪ નો લેખ અહીંથી મળી આવે છે. સાતમી-આઠમી સદીમાં પશ્ચિમી ચૌલુક્યોની રાજધાનીનું આ શહેર હતું.

ગામથી નૈઋત્ય ખૂણામાં એક ખડકવાળી ટેકરી ઉપર જૈન ગુફા આવેલી છે. ગુફાની પડસાલ ૩૨x૭ ફીટ લાંબી-પહોળી છે. પડસાલમાં ચાર ચોરસ સ્તંભો છે. તેની છતમાં મધર અને કૂલો વગેરેની કોરણી કરેલી છે. ભીંતની ડાબી બાજુએ સહસ્રકૃષ્ણા શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની મૂર્તિ બિરાજમાન છે. તેમની આસપાસ નાગ-નાગિણીઓ પરિચર્યા અર્થે બેસેલાં જોવાય છે. આ મૂર્તિના છેડે એક જિનમૂર્તિ છે અને બે સ્ત્રીઓ સેવા માટે બેસેલી બતાવી છે. મૂર્તિની પાછળ ઝાડ છે અને તેની ડાબીઓમાં બે આકૃતિઓ બતાવી છે.

પડસાલમાંથી એક દ્વાર વાટે ચોરડામાં જવાય છે. બે સ્તંભોથી પ્રવેશદ્વાર બે વિભાગમાં વહેંચાઈ ગયું છે, ચોરડા ૧૫ ફીટ લાંબો અને ૧૭ ફીટ ૮ ઈંચ પહોળો છે, તેની છતની મધ્યમાં કમળ ઉપસાવેલું છે અને ખૂણાઓમાં બીજા ચાર કમળોની કોરણી છે. કમળની આસપાસ મધર, માછલાં, કૂલો અને માનવીનાં માથાં વગેરે બતાવેલું છે. ખંડના પાછલા ભાગમાં બે દ્વારપાલો પૈકી એકની સેવામાં એક ઠીંગણી સ્ત્રી બતાવેલી છે. અંદરનું મંદિર ૮ ફીટ સમચોરસ છે. મધ્યમાં એક તીર્થંકરની મૂર્તિ બિરાજમાન છે. ચોરડાની ડાબી બાજુએ અને મંદિરની ભીંતો ઉપર સિંહાસનમાં શ્રીમહાવીર પ્રભુ બિરાજમાન છે. પાછલી ભીંતના મધ્યભાગમાં ચમરધારીઓ સાથે બાર આકૃતિઓ બતાવી છે આમાંની કેટલીક આકૃતિઓ હાથી ઉપર બેઠેલી છે. તેઓ પ્રભુના વંદન નિમિત્તે જઈ રહ્યા હોય એવો ભાવ દર્શાવેલો જણાય છે.

અહીં બે શિલાલેખો છે, જેમાંનો એક શક સં. ૫૦૭ અને બીજો સં. ૫૫૬ નો પુલકેશી બીજાના સમયનો છે.^૧

ઐવલ્લીની જૈન ગુફા:

કૃષ્ણા નદીના કાંઠે ઉંઘાવલ્લી ગામની પાસે ઐવલ્લી નામે ગામ છે. ગામથી દક્ષિણ-પશ્ચિમ દિશામાં એક ખડકવાળી ટેકરી છે. ત્યાંથી ઉત્તર-પૂર્વમાં એક જૈન ગુફા આવેલી છે. ગુફાની આગળનો ભાગ દક્ષિણ-પશ્ચિમ દિશામાં છે.

ગુફાની ઓસરીમાં ચાર થાંભલાઓ છે. ઓસરી ૩૨ ફીટ લાંબી અને ૧૭ ફીટ પહોળી છે. એની છતમાં કૂલ અને વેલોની કોરણી કરેલી છે. ચોરડામાં ડાબી બાજુએ સહસ્રકૃષ્ણા શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની મૂર્તિ બિરાજમાન છે. મૂર્તિની જમણી બાજુએ એક પુરુષ અને સ્ત્રી સર્પકૃષ્ણાની નીચે બેસેલાં છે. બીજી બાજુએ બે સ્ત્રીઓની આકૃતિ કોતરેલી છે. તેની પાછળ વૃક્ષની ડાબીઓ અને બે આકારો દર્શાવ્યા છે.

પડસાલની લંબાઈ ૧૫ ફીટ, પહોળાઈ ૧૭ ફીટ ૮ ઈંચ, અને ઊંચાઈ ૭ ફીટ ૧૧ ઈંચની છે. છતના મધ્ય ભાગમાં એક મોટું કમલ અંદર લટકેલું હોય એવો દેખાવ કોતર્યો છે. બીજા ખૂણાઓમાં ૪ બીજા કમળોની આકૃતિઓ છે. મધ્યમાં માછલીઓ, કૂલો અને માનવીનાં મસ્તકોનાં ચિહ્ન દર્શાવ્યાં છે.

પડસાલની પાછળ જમણી તરફ હાથી ઉપર બેઠેલો એક દ્વારપાલ વસ્ત્રાભૂષણથી સજ્જ થયેલો દર્શાવેલો છે. તેના બે હાથમાં કમળનો આકાર છે. ડાબી બાજુએ એવો જ દ્વારપાલ એક ઠીંગણી સ્ત્રી સાથે હાથમાં પૂતળી સામગ્રી સાથે બતાવેલો છે.

પડસાલમાંથી ત્રણ પગથિયાં ચડીને એક દ્વારમાં પ્રવેશ કરતાં તીર્થંકર ભગવાનની મૂર્તિ બિરાજમાન જોવાય છે. પડસાલની જમણી તેમજ ડાબી બાજુએ બે ચોરડીઓ બનાવેલી છે. તેમાંની એક ચોરડીની ત્રણ દીવાલોમાં સુંદર કોરણી કરેલી છે. મધ્યમાં શ્રીમહાવીર ભગવાનની મૂર્તિ બિરાજમાન છે. તેમની પાછળ કેટલાક ભક્તો અને પૂજારીઓ બેસેલા છે. પ્રભુની જમણી બાજુએ મસ્તક ઉપરના સર્પની ફણાવાળો એક માનવી પોતાના સેવક સાથે પૂજા કરતો જોવાય છે. બે માનવી પાછળ ૧૨ માણસોની આકૃતિઓ જોવાય છે. એક ખૂણામાં હાથી ઉપર બેઠેલા ૩ ભક્તોની આકૃતિઓ છે. આ ચોરડીમાંના ચિત્રોમાં ચીરા પડેલા છે.^૨

૧. Cave temples of India, chapter : 2.

૨. Archaeological survey of the Bombay Presidency, P. 37, 38.

કાંડસાની જૈન ગુફા :

નિઝામ રાજ્યમાં આવેલા કાંડસા ગામથી ૫ માઈલ દૂર પૂર્વદિશામાં એક નાની પણ સીધા ચડાવવાળી એક ટેકરી ઉપર થોડા અંતરે કેટલીક ગુફાઓ આવેલી છે.

પહેલી ગુફાનો આકાર નિયમિત નથી. મોટે ભાગે આ ગુફા પુરાઈ ગઈ છે. આ ગુફાની પાછળ એક ગુફામંદિર છે, જે ૬૧૧ ફીટ પહોળું અને ૬ ફીટ ઊંડું છે. આની ઉપર પણ એક જ પથ્થરના સ્તંભવાળું નાનું મંદિર છે. કયા સંપ્રદાયનું છે તે બાંધવામાં આવ્યું નથી.

ઉપર્યુક્ત ગુફાની ઉત્તર દિશામાં એક બીજી ગુફા છે, જે આગળના ભાગમાં ૨૫ ફીટ પહોળી છે અને ૧૬૧ ફીટ ઊંચી છે. ઉત્તરની દીવાલમાં એક ભોંયરું છે અને દક્ષિણ બાજુની દીવાલમાં પણ એક ભોંયરું છે.

ગુફાની કોઈ પણ દીવાલ સીધી નથી. પાછળના ભાગની દીવાલ ૨ ફીટ ૧૦ ઈંચ જેટલી પાછળના ભાગમાં ઢળી પડેલી છે. આમાં મધ્ય ભાગે તીર્થંકર ભગવાનની મૂર્તિ પકાસને સ્થાપન કરેલી છે. એ મૂર્તિની પંખાસનથી લઈને મસ્તક સુધીની ઊંચાઈ ૬ ફીટ ૧૦ ઈંચ છે.^૧

૨૨૮. અમલનેર

(કોડા નંબર : ૪૧૦૫.)

સુરતથી ટાપ્ટીવેલી રેલ્વે લાઈન ભુસાવલ સુધી બાય છે. તેમાં અમલનેર સ્ટેશન છે. સ્ટેશનથી ૧ માઈલ દૂર શહેર આવેલું છે. અહીં ૧૫૦ જૈનોનાં ઘરો છે. ૧ ઉપાશ્રય, ૧ લાયબ્રેરી અને ૧ જૈન મંદિર છે.

શહેરમાં મૂળનાયક શ્રીગિર્યા પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું ધાબાળંધી ભવ્ય મંદિર બીજે માળે છે. મૂળનાયકની પ્રતિમા મનોહર છે. આમાં ચાંદીની ૮, સ્ફટિકની ૧ અને વેળુની ૧ પ્રતિમાઓ પણ છે.

૨૨૯. મદ્રાસ

(કોડા નંબર : ૪૧૧૬-૪૧૨૦)

મદ્રાસ પુરાણું શહેર છે. તેમાં ૪૦૦૦ જૈનોની વસ્તી છે. ૫ ઉપાશ્રય અને ૫ જૈન મંદિરો છે.

૧. ચાહુકાર પેઠ (નં. ૪૦૯) માં શ્રીચંદ્રપ્રભ જિનેશ્વરનું શિખરળંધી મંદિર સં. ૧૯૬૨ માં બંધાવેલું છે.
૨. ચાહુકાર પેઠ (નં. ૧૦૭) માં શ્રીચંદ્રપ્રભ ભગવાનનું ધૂમટળંધી મંદિર સં. ૧૯૭૨ માં બંધાવેલું છે. આ મંદિરમાં સ્ફટિકની એક પ્રતિમા છે.
૩. વેંકટાચલ મુદલી સ્ટ્રીટ ચૂલેમાં શ્રીચંદ્રપ્રભ ભગવાનનું ધૂમટળંધી મંદિર સં. ૧૮૧૭ માં બંધાવેલું છે.
૪. શહેરથી ૩ માઈલ દૂર દાદાવાડી નામના સ્થળમાં શ્રીસુમતિનાથ ભગવાનનું ધૂમટળંધી મંદિર શ્રીસંઘે સં. ૧૯૮૫ માં બંધાવેલું છે. શ્રીજિનદત્તસૂરિની સ્ફટિકની પ્રતિમા અને બીજી એક ગુરુમૂર્તિ પણ વિદ્યમાન છે.
૫. શહેરથી ૧૦ માઈલ દૂર મોટર રસ્તે રેડહિલ્સ ઊતરીને ગા ફર્લીંગ દૂર આવેલા પડિલ નામના સ્થળમાં મૂળનાયક શ્રીઆદીશ્વર ભગવાનનું ધૂમટળંધી મંદિર છે.

આ મંદિરમાં મૂળનાયકની પ્રતિમા પ્રાચીન અને અત્યંત સુંદર છે. અર્ધપદ્માસનસ્થ આ પ્રતિમાની ઊંચાઈ-પહોળાઈ ૬૦x૫૨ ઈંચની છે. પ્રતિમાના બંને ખાલા ઉપર કેશવાળીનું ચિહ્ન નથી તેમજ નીચે લાંછન પણ બતાવ્યું નથી, છતાં અહીંના જૈન લાઈઓ આ પ્રતિમાને શ્રીકૃષ્ણલદેવતા નામથી ઓળખે છે. આ પ્રતિમાનું શિલ્પવિદ્યાન લગભગ દશમા સેક પહેલાંનું જણાય છે. આવી અલૌકિક મૂર્તિઓ જવલ્લે જ જોવામાં આવે છે.

અહીંના સેન્ટ્રલ મ્યુઝિયમમાં શિલ્પાવશેષોનો સારો સંગ્રહ છે. જગતભરમાં અજોડ એવી નટરાજની ધાતુમૂર્તિઓ આ સંગ્રહમાં ઘણી છે. બધી મૂર્તિઓ સંવત-તિથિ વિનાની છે. મ્યુઝિયમમાં જૈન શિલ્પ-સ્થાપત્યનો સંગ્રહ પણ છે. તેમાં ૧૭-૧૮ જૈન અવશેષો છે. તેમાંથી માત્ર નોંધપાત્ર ચારેક શિલ્પો ખાસ દર્શનીય છે. (૧) દેવીચત્રામથી મળી આવેલી લગભગ સાતમા સૈકાની શ્રીમહાવીરસ્વામીની પ્રતિમા, (૨) અર્કાટ જિલ્લાના તિંદીવનમ્ ગામથી મળી આવેલી શ્રીપદ્મપ્રભ લગવાનની પ્રાચીન મૂર્તિ, (૩) ગોદાવરી જિલ્લામાંથી મળી આવેલી શ્રીપાર્શ્વનાથ લગવાનની પ્રાચીન મૂર્તિ, અને (૪) બેલારી જિલ્લામાં પેદુનુંબલમ્ ગામથી મળી આવેલી શ્રીઅન્જિતનાથ લગવાનની પ્રાચીન પ્રતિમા વગેરે છે.

આ ઉપરાંત બીજાં પણ સ્થાપત્યો જોવાલાયક છે.

૨૩૦. સિત્તાનવાસલ

(કોડા નંબર : ૪૧૨૧)

મદ્રાસથી ૨૫૦ માઈલ અને પટ્ટકોટાથી ૧૦ માઈલ દૂર સિત્તાનવાસલ નામે ખસો ગ્રામમાં આવેલું નાનું ગામ છે. સિત્તાનવાસલ-સિદ્ધઅણ્ણલવાયલ એટલે સિદ્ધ તથા મહાન પુરુષોનું નિવાસ સ્થાન અથવા મહાન સિદ્ધોનું નિવાસ સ્થાન; એવો અર્થ થાય છે. એ ઐતિહાસિક સ્થળ ગામથી ૦૧ માઈલ દૂર આવેલી ટેકરી પર છે; જે સિત્તાનવાસલની શુદ્ધિઓને નામે ઓળખાય છે.

મોટરની સડકથી પગરસ્તે ૦૧ માઈલ જતાં ટેકરીની તળેટીનો ભાગ આવે છે. અહીંથી જ ખડકમાંથી કોરી કાઢેલી શુદ્ધિનો બહારનો ભાગ નજરે પડે છે. સિત્તાનવાસલ શુદ્ધિની આસપાસ નાર્થમલય પર્વત, મલ્લયાદી પટ્ટી, કુદુમીય મલય અને કુન્નાનદ કોઈલ નામના પર્વતો આવેલા છે. એટલે ચારે બાજુએ આવેલા પર્વતોની વચ્ચે રહેલું આ સ્થાન રમણીય જણાય છે. આજે અહીં કોઈ જૈન વસ્તી નથી પરંતુ પ્રાચીન કાળમાં આ સ્થળ જૈનધર્મનું કેન્દ્ર હોય એમ જણાય છે.

ભોંયતળિયેથી માત્ર ૫૦ કદમ ઉપર ચડતાં શુદ્ધિ આવે છે. શુદ્ધિમાં ૧૭ શિલાશય્યાઓ છે; જેમાંની કેટલીક પર તે તકિયા પણ લગાવેલા જોવાય છે. કેટલીક શિલાશય્યાઓ તે ચીકણી અને ઘુટેલી હોવાથી ચળકાટવાળી (પોલીશદાર) છે. આમાં જૈન મુનિઓ સમાધિ લગાવતા હશે એમ લાગે છે. પાસે જ બ્રાહ્મી લિપિમાં બોલ શતાબ્દીનો લેખ ઉત્કીર્ણ છે; જેમાં કેટલાક મુનિઓનાં નામ ઉલ્લેખ્યાં છે. શુદ્ધિથી થોડે દૂર એક નાનો પણ ઊંડો કુંડ છે, જેમાં પાણી કદી સુકાતું નથી.

અહીં આવેલું શુદ્ધિમંદિર ઇ. સ. ૬૦૦ થી ૬૨૫ માં થઈ ગયેલા પદ્મવસત્રાટ મહેન્દ્રવર્મન પહેલાએ બંધાવેલું છે, જે અહીંનો શિલાલેખ સાબિતી આપે છે. મહેન્દ્રવર્મને અખ્યારસ્વામીના ઉપદેશથી શૈવધર્મનો સ્વીકાર કર્યો એ પહેલાં તે જૈનધર્મી હતો. આથી જ જૈનધર્મમાં તેની શ્રદ્ધાના પ્રતીકસમું આ શુદ્ધિમંદિર બંધાવ્યું. અખ્યારસ્વામી પોતે પણ પહેલાં ચાપનીય સંઘના જૈન મુનિ હતા પરંતુ પાછળથી તે શૈવ થયા.

આ મંદિરની રચના દક્ષિણ ભારતમાં રાજા મહેન્દ્રવર્મને રચેલાં અન્ય શુદ્ધિમંદિરો જેવી જ છે. અત્યારે મંદિરમાં ગર્ભગૃહ અને અર્ધમંડપ તે પ્રાચીન કાળનાં બનેલાં છે, જ્યારે મુખ્યમંડપ એ કાળના અન્યત્ર પ્રાપ્ત સ્તંભો વડે રાજ્ય તરફથી બનાવેલો છે. વસ્તુતઃ અગાઉ અહીં એક મુખ્યમંડપ હતો; એવું શુદ્ધિ પાસેની એક શિલા ઉપર કોરેલા પાંડચ શિલાલેખથી જણાય છે; એટલું જ નહિ, એનાં લગ્નાવશેષો પણ અહીં જ પડેલાં છે આજે પણ જોવાય છે.

અર્ધમંડપ ૨૨ $\frac{1}{2}$ x ૭ $\frac{1}{2}$ ફીટ લાંબો-પહોળો છે અને ૮ $\frac{1}{2}$ ફીટ ઊંચો છે. અર્ધમંડપની સામેની બાજુએ બે મોટા સ્તંભો તથા બંને ખૂણે બે અર્ધસ્તંભ છે. અર્ધમંડપની છતનો લગભગ ૧ $\frac{1}{2}$ ફૂટ પહોળો લાગ સ્તંભોની બહાર કાઢેલો છે. સ્તંભોનો મધ્ય $\frac{1}{2}$ લાંબ અષ્ટકોણ છે, જ્યારે નીચેનો $\frac{1}{2}$ અને ઉપરનો $\frac{1}{2}$ લાંબ ચતુષ્કોણ છે. અર્ધસ્તંભોની રચના પણ એવી જ છે. સ્તંભોના વચ્ચેની મહેરાબોની રચના પદ્મવકાલીન કળાનો ખ્યાલ આપે છે. ગર્ભગૃહના દ્વારની બંને તરફ બપ્પે અર્ધસ્તંભો છે. ગર્ભગૃહમાં પ્રવેશ કરવા માટે ૩ પગથિયાં ચડવાં પડે છે. દરવાજો ૫ $\frac{1}{2}$ x ૨ $\frac{1}{2}$ ફીટ ઊંચો-પહોળો છે. ગર્ભગૃહ ૧૦ x ૧૦ ફીટ લાંબુ-પહોળું અને ૭ $\frac{1}{2}$ ફીટ ઊંચું છે.

આખું શુક્રામંદિર એક સમયે ચારે બાજુએ ભિત્તિચિત્રોથી ભરપૂર હતું, જે તેની ભીંતો, છતો, થાંભલાઓ પર રહી ગયેલી રંગોની નિશાનીઓથી પુરવાર થાય છે. અત્યારે તો માત્ર તેના અર્ધમંડપ અને ગર્ભગૃહની અંદરની છતોમાં અને થાંભલાઓના ઉપરના ભાગમાં થોડાં ચિત્રો બચેલાં છે. ચિત્રોમાં પણ અર્ધમંડપની છતમાં આલેખેલું સરોવર, હાથી, હસો તથા માછલી, પાંડો વગેરે જલચર તેમજ સ્થલચર પ્રાણીઓના ચિત્રવાળું ભિત્તિચિત્ર ઉદ્ભવનીય છે. આ ચિત્ર જોનાના ત્રેવીશમા તીર્થંકર શ્રીપાર્શ્વનાથના જીવનપ્રસંગને લગતું હોય એમ લાગે છે.^૧

તળાવની એક તરફ બે પુરુષ બતાવેલા છે. તેમાંથી એક જમણા હાથે કમલ ચૂંટી રહ્યો છે અને ડાબા હાથમાં એક ફૂલ રાખવાની છાબડી લટકાવેલી છે. એ લાલ રંગથી બનાવેલું છે. એનો સાથી નારંગી રંગનો છે. તેના એક હાથમાં કમળ છે, અને બીજો હાથ મુગીમુદ્રામાં છે. એક ત્રીજો પુરુષ નારંગી રંગમાં અલગ બતાવવામાં આવ્યો છે. તેની આકૃતિ અત્યંત સુંદર છે. તેના ડાબા ખભા ઉપર કમળનો એક શુદ્ધો તથા જમણા ખભા પર એક પુષ્પ છે.

વસ્તુતઃ આ ત્રણ પુરુષોની રજૂઆત એમ લાગે છે કે, જે જગાએ તીર્થની સ્થાપના કરવામાં આવી તે સ્થળે ભક્ત જોના કુંડ સરોવરમાં સ્નાન કરીને સરોવરનાં કમળો લઈ પૂજા માટે જતા હોય એ સ્વાભાવિક છે, તેથી ચિત્રકારે આ ચિત્રમાં ત્રણેક પુરુષોની રજૂઆત કરી છે.^૨

બંને સ્તંભોના ઉપર સામેની બાજુએ (પશ્ચિમી) ચોખ્ખાના ભાગમાં બે નર્તકીઓનું ચિત્ર છે. જમણા સ્તંભ પર ચિત્રિત નર્તકીના ડાબા હાથમાં કમળ અથવા દંડ છે અને જમણા હાથ અભયમુદ્રામાં છે. તેના કાનોમાં પત્રકુંડલ અને હાથોમાં કડાં, ચૂડીઓ વગેરે આભૂષણો છે. ઉત્તરીય સ્તંભની નર્તકીની આકૃતિ અધિક સુંદર છે. તેના ડાબા હાથ ગજહસ્તામુદ્રામાં તથા જમણા હાથ અભયમુદ્રામાં છે. એ બંને આકૃતિઓના સ્થૂલ નિર્માણ, પાતળી કમર અને વસ્ત્રાભૂષણો પરથી તે અપ્સરાઓ હોય એમ જણાય છે. તેમનો કમરથી ઉપરનો શરીરભાગ વચ્ચરહિત છે.

જમણા સ્તંભનો ઉપરના ઉત્તરીય ચોખ્ખાનામાં એક પુરુષ અને એક સ્ત્રીનું ચિત્ર છે. પુરુષ આકૃતિના મસ્તક પર મુકુટ તથા એક કાનમાં પત્રકુંડલ અને બીજા કાનમાં મકરકુંડલ છે. આ ચિત્ર સંભવતઃ આ શુક્રાના નિર્માતા મહારાજા મહેન્દ્રવર્માનું લાગે છે. તેમની પાછળ રહેલી સ્ત્રીનું ચિત્ર મહારાણીનું હોય એમ જણાય છે, જે ઘણુંખરું અસ્પષ્ટ છે.^૩ તેમની સામે થોડુંક છેટે તેમના કોઈ સેવકનું ચિત્ર જણાય છે. અર્ધમંડપની બહાર છતના આગળ કાઢેલા ભાગમાં કમળપુષ્પો અને બે સુંદર મોટા હસોનાં ચિત્રો દોરેલાં છે.

૧. શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાન પોતાની સાધુઅવસ્થામાં વિહાર કરતા કરતા જંગલમાં આવ્યા ત્યારે એક કમળ ભરેલા 'કુંડ' નામના સરોવરના કિનારે કાયોત્સર્ગ્યાને ઊભા રહ્યા. એ સમયે કુંડ સરોવરની પાસે રહેતા સંદેહ હાથીએ પોતાની સંદેમાં પાણી ભરીને પ્રભુના ઉપર અભિપ્રેક્ષ કર્યો, અને કુંડ સરોવરમાં ઊગેલાં કમળપુષ્પો ચડાવ્યાં. એ જગાએ હાથીનું સંસ્કૃત રૂપ 'કલિ' થતું હોવાથી અને 'કુંડ' નામના સરોવરના કિનારે આ પ્રસંગ બનેલો હોવાથી 'કલિકુંડ' તીર્થની સ્થાપના થયાના 'શ્રીપાર્શ્વનાથ ચરિત'માં ઉલ્લેખો મળી આવે છે. તે જ પ્રસંગ ચિત્રકારે આ શુક્રામાં મૂળનાયક શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની મૂર્તિ કારેલી હોવાથી ચીતરેલો હોય એમ જણાય છે.

૨. આ ચિત્રને શ્રીયુત નાનાલાલ ચીમનલાલ મહેતાએ પોતાના "Studies in Indian painting" નામના પુસ્તકમાં ચિત્રપ્લેટ બીજી તરીકે રજૂ કરીને ગંધર્વના ચિત્ર તરીકે ઓળખાવ્યું છે, તે વાસ્તવિક જણાતું નથી.

૩. આ ચિત્રને શ્રીયુત ના. ચી. મહેતાએ "Studies in Indian painting"માં ચિત્રપ્લેટ નં. ૧ માં મહાદેવના ભિત્તિચિત્ર તરીકે ઓળખાવી 'અર્ધનારીશ્વર'ના ચિત્ર તરીકે રજૂ કર્યું છે; પણ તે બરાબર નથી. કારણકે આ શુક્રા સાથે મહાદેવ કે અર્ધનારીશ્વરને કશો સંબંધ નથી. વળી, આમાં સ્ત્રીનું અડધું અંગ ચિત્રિત નથી. ત્યારે આને શા ઉપરથી અર્ધનારીશ્વરનું ચિત્ર ગણવામાં આવ્યું હશે ?

આ શુદ્ધમંદિરના ગર્ભદ્વારના અંદરના ભાગમાં ત્રણ અને ગર્ભદ્વારના બહારના અર્ધમંડપમાં બે મળીને કુલ પાંચ અર્ધ પદ્માસનસ્થ, લાંછન વિનાની, સાતમા સૈકાની, શુભેન્દ્રિય જિનપ્રતિમાઓ છે. આ પાંચ પ્રતિમાઓ પૈકી ગર્ભદ્વારની અંદરની ત્રણે પ્રતિમાના મસ્તકના ઉપરના ભાગમાં ત્રણ છત્રની આકૃતિઓ કેાતરેલી છે. આ પાંચે જિનપ્રતિમાઓનાં માપ આ પ્રમાણે છે:

ગર્ભદ્વારની ત્રણ પ્રતિમાઓ પૈકી ડાબા હાથથી પહેલી પ્રતિમાની પલાંડીથી પહોળાઈ ૪૦ ઈંચ, શિખા સુધીની ઊંચાઈ ૩૬ ઈંચ અને છત્રસહિત ઊંચાઈ ૪૭ ઈંચની છે. બીજી પ્રતિમાની પલાંડીથી પહોળાઈ ૩૮ ઈંચ, શિખા સુધીની ઊંચાઈ ૪૦ ઈંચ અને છત્રસહિત ઊંચાઈ ૪૫ ૧/૨ ઈંચની છે. ત્રીજી પ્રતિમાની પલાંડીથી પહોળાઈ ૩૭ ઈંચ, શિખા સુધીની ઊંચાઈ ૪૦ ઈંચ અને છત્રસહિતની ઊંચાઈ ૪૫ ૧/૨ ઈંચની છે.

ગર્ભદ્વારથી બહારના અર્ધમંડપની પ્રતિમાઓ પૈકી જમણા હાથના ગોખલામાં અર્ધપદ્માસનસ્થ શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનના મસ્તક ઉપર નાગરાજની પાંચ ફણાઓ સહિતની જિનપ્રતિમા છે. તેની પલાંડીથી પહોળાઈ ૩૭ ઈંચ, શિખા સુધીની ઊંચાઈ ૫૦ ઈંચ અને નાગરાજની ફણા સહિતની ઊંચાઈ ૩૭ ઈંચની છે. બીજી પ્રતિમા ડાબા હાથના ગોખલામાં છે. તેની પલાંડીથી પહોળાઈ ૩૭ ઈંચ, શિખા સુધીની ઊંચાઈ ૪૬ અને મસ્તક ઉપરના દાંડા સહિતના છત્ર સાથેની ઊંચાઈ ૫૩ ઈંચની છે.

મંદિરની બહાર પાસેની એક શિલા ઉપર એક પાંડચ શિલાલેખ છે અને અર્ધમંડપના જમણા સ્તંભ ઉપર પુરાણી તામિલ ભાષામાં આઠમી-નવમી શતાબ્દીનો લેખ છે. આથી જણાય છે કે, બીજી શતાબ્દીથી લઈને ઠેઠ નવમી શતાબ્દી સુધી આ તીર્થની સારી નામના હતી.

અન્નાવાસલ :

ઉપર્યુક્ત સિત્તાનવાસલ શુદ્ધથી પગરસ્તે ૦૧ માઈલ દૂર અન્નાવાસલ નામનું એક ગામડું છે. આ ગામ પદુકોટા શહેરથી મોટરરસ્તે ૧૫ માઈલ દૂર આવેલું છે.

આ ગામની સીમમાં આવેલા નારિયેળીનાં ઝાડના બગીચામાં બે ખંડિત અર્ધપદ્માસનસ્થ જિનમૂર્તિઓ ખુદ્દો પહેલી છે. આ બંને મૂર્તિઓ પણ લગભગ સાતમા સૈકાની છે. તામિલ પ્રદેશમાં જૈનમૂર્તિઓને ‘જૈનવિગ્રહમ્’ના નામે ઓળખવામાં આવે છે. આ બંને જૈન વિગ્રહમ્-જૈનમૂર્તિઓ પૈકીની એક મૂર્તિને ગરદનનો ઉપરનો ભાગ બિલકુલ નથી, પરંતુ બંને ખલા ઉપર કેશવાળી હોવાથી આ મૂર્તિ જૈનોના પ્રથમ તીર્થંકર શ્રીઋષભદેવની હોવી જોઈએ. આ મૂર્તિની પાછળ સાંચીમાંના સ્તૂપના કઠેરા જેવી આકૃતિ તથા અશોકવૃક્ષની આકૃતિઓ કોરી કાઢેલી છે; જે આ મૂર્તિ અરિહંત ભગવાનની હોવાનો પુરાવો આપે છે. આ મૂર્તિની પલાંડીની પહોળાઈ ૨૩ ઈંચ, ગરદન સુધીની ઊંચાઈ ૨૩ ઈંચ ત્યારે અશોકવૃક્ષ સાથેની ઊંચાઈ ૬૭ ઈંચની છે. મૂર્તિના પાષાણમાં અન્તયળી એવી છે કે, એની પાછળના ભાગમાં પૈસાથી જુદી જુદી જગાએ ખખડાવીએ તો જુદી જુદી જાતના સૂરો સંભળાય છે. મૂર્તિના મસ્તક ઉપરના ભાગમાં કમળનો દંડ છે, બંને બાજુએ એકેક ચામરધર પુરુષાકૃતિ છે, મસ્તકના ઉપરના ભાગમાં ત્રણ છત્રો છે, અને ત્રણ છત્રના ઉપરના ભાગમાં અશોકવૃક્ષની આકૃતિની રજૂઆત કરેલી છે.

ઉપર્યુક્ત મૂર્તિની બાજુમાં જ બીજી મૂર્તિ પણ અશોકવૃક્ષ, ત્રણ છત્ર તથા બંને બાજુના બે ચામરધર સહિતની છે. આ મૂર્તિની પલાંડીની પહોળાઈ ૧૬ ઈંચ, મસ્તક સુધીની ઊંચાઈ ૨૦ ઈંચ અને અશોકવૃક્ષ સાથેની ઊંચાઈ ૪૪ ઈંચની છે. આ મૂર્તિના મુખનો ભાગ જરા ખંડિત થયેલો છે.

આ બંને મૂર્તિઓ દર્શનીય અને ફોટો લેવાલાયક છે. આવી મૂર્તિઓ મૂર્તિવિધાન શાસ્ત્રની તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ પણ અભ્યસનીય છે.

નાર્થમલય :

અન્નાવાસલથી ૬ માઈલ દૂર નાર્થમલય નામનો પર્વત છે; જેનું પ્રાચીન નામ અર્હનમલય હતું; પરંતુ પાછળથી તેના ઉપર હિંદુઓએ કબજો કરી લેતાં જૈન શુદ્ધઓમાં હિંદુ દેવો સ્થાપન કરી દીધા છે, તેથી તેનું નામ નાર્થમલય પાડયું છે.

મહુરા, યાને મલાઈ:

મહુરા શહેરની મધ્યમાં દક્ષિણ ભારતમાં સૌથી મોટું ગણાતું 'મીનાક્ષી મંદિર' આવેલું છે. મંદિરની ચારે દિશામાં ચાર મોટાં ઊંચાં ગોપુરમ્ આવેલાં છે. આ ગોપુરમ્ને ફરતી દેવસૃષ્ટિનાં શિલ્પો પૈકી કેટલાંક શિલ્પો ઘણી ઉચ્ચકોટિનાં છે.

મહુરા શહેરથી ૭ માઈલ દૂર 'યાને મલાઈ' નામે એક પર્વત છે. તામિલ ભાષામાં હાથીને 'યાન' શબ્દથી ઓળખવામાં આવે છે. આ પર્વતને દૂરથી જોતાં બેઠેલા હાથી જેવો દેખાય છે તેથી લોકો તેને યાને મલાઈ નામે ઓળખે છે.

પર્વતની તળેટીમાં નૃસિંહાવતારનું નવું જ બંધાવેલું મંદિર છે. તેની નજીકમાં યાને મલાઈ પર્વતની ટેકરી ઉપર જવાનો પગરસ્તો છે. આ પગરસ્તેથી ટેકરી ઉપર માત્ર ૧ ફર્લાંગ જઈએ એટલે ત્યાંના લોકોમાં 'પાંચ પાંડવોની શુદ્ધ'ના નામથી ઓળખાતી એક પ્રાચીન જૈનશુદ્ધ આવે છે. આ શુદ્ધમાં આવેલી જૈનમૂર્તિને બદલે ઇ. સ. ૧૯૪૨ માં મહાદેવનું લિંગ નવું જ પધરાવવામાં આવ્યું છે પરંતુ શુદ્ધના પ્રવેશદ્વારની મોટી શિલાના બારસાખ ઉપર નીચે પ્રમાણેનાં આઠ 'જૈનશિલ્પો' દેરી કાઢેલાં આવે પણ ભેદ શકાય છે.

(૧) એક પદ્માસનસ્થ જિનપ્રતિમા છે, જેના મસ્તક ઉપર બે છત્રો ઉત્કીર્ણ છે. (૨) ઉપયુક્ત મૂર્તિની પાસે જ પદ્માસનસ્થ બીજી જિનપ્રતિમા છે. આ પ્રતિમાના મસ્તક ઉપર ત્રણ છત્રો છે અને મસ્તકની બંને બાજુએ એકેક ગંધર્વ આકાશમાંથી અવતરણ કરી રહ્યા હોય એમ દેખાય છે (૩) કાયોત્સર્ગસ્થ મુદ્રામાં બેસેલા શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનના મસ્તક ઉપર ધરણેન્દ્રે વિકુર્વેલી પાંચ દ્રણુઓ સહિતની એક જિનપ્રતિમા છે આ પ્રતિમાના ઉપરના ભાગમાં જમણી બાજુએ બે હાથ ઊંચા કરીને વરસાદ વરસાવતા કમઠાસુરનું રૂપ દર્શાવ્યું છે. પ્રભુના જમણા પગના નીચેના ભાગમાં કમઠાસુરના ઉપદ્રવનું નિવારણ કરવા આવેલો ધરણેન્દ્ર પ્રભુને વંદન કરતો રજૂ કરેલો છે. પ્રભુના ડાબા પગની નીચેના ભાગની બાજુમાં મસ્તકે દ્રણુસહિત અને હાથમાં છત્ર ધારણ કરીને બેસેલી ધરણેન્દ્રની પટરાણી બેસેલી છે. ધરણેન્દ્રની ડાબી બાજુએ નાનો ત્રણ લીટીનો પ્રાહ્લીલિપિમાં લેખ કોતરેલો છે. આ લેખના ઉપરના ભાગમાં ઊડતા બે ગંધર્વો પણ કોતરેલા છે. (૪) કાયોત્સર્ગસ્થ બેસી એક જિનપ્રતિમા છે. પ્રતિમાની બંને બાજુએ એકેક અપ્સરાની આકૃતિ છે. અપ્સરા હાથમાં કંઈક પકડી રાખીને બેસી છે. પ્રભુના પગની નીચે કમલનું ફૂલ કોતરેલું છે, અને કમળ નીચે પ્રાહ્લીલિપિનો નાનો લેખ છે. (૫) એક પદ્માસનસ્થ જિનપ્રતિમા છે. આ પ્રતિમાના મસ્તકના ઉપરના ભાગમાં ત્રણ છત્રો છે અને મસ્તકની બંને બાજુએ એકેક ઊડતા ગંધર્વનું રૂપ આલેખ્યું છે. (૬) મસ્તક ઉપર ત્રણ છત્ર સાથેની એક અર્ધ પદ્માસનસ્થ જિનપ્રતિમા છે. (૭) સિંહના વાહનવાળી સિંહના ઉપર જ લલિતાસને બેઠેલી અને પોતાની ડાબી બાજુએ બેસેલા એક નાના બાળકના મસ્તક ઉપર પોતાનો ડાબો હાથ રાખીને બેઠેલી અંબિકાદેવીની મૂર્તિ કોતરેલી છે. (૮) અર્ધ પદ્માસનસ્થ એક જિનપ્રતિમા છે, જેની પલાંડીથી પહોળાઈ ૧૨ ઈંચ અને ઊંચાઈ ૧૨ ઈંચની છે. આ પ્રતિમાની બંને બાજુએ પોતાના મસ્તક ઉપર ત્રણ છત્રો કોરેલાં છે. પ્રતિમાની નીચે દશ લીટીનો પ્રાહ્લીલિપિમાં લેખ કોતરેલો છે.

ઉપરનાં આઠ શિલ્પો એક સાથે શિલા ઉપર કેમવાર કોતરેલાં છે.

(૯) ઉપયુક્ત શિલાની ડાબી બાજુએ જરા ઉપરના ભાગમાં એક અર્ધ પદ્માસનસ્થ જિનમૂર્તિ કોતરેલી છે. મૂર્તિના મસ્તક ઉપર ત્રણ છત્રો છે અને મસ્તકની પાછળના ભાગમાં ભામંડલ પણ કોતરેલું છે. ભામંડલની બંને બાજુએ એકેક ગંધર્વ આકાશમાંથી અવતરણ કરતા બતાવ્યા છે. વળી, પ્રભુની નીચે સિંહાસનની આકૃતિ પણ કોતરેલી છે, પ્રતિમાની ડાબી બાજુએ નવ લીટીનો પ્રાહ્લીલિપિનો લેખ છે.

આ શિલ્પોનું સ્થાપત્યવિધાન તેમજ કોતરણેલા લેખોની લિપિ લગભગ બીજા-ત્રીજા સદીની હોવાનું જણાય છે.

દક્ષિણ ભારતના જૈનધર્મના ઇતિહાસમાં નવું પ્રકરણ બેરોય એવી આ લેખસામગ્રીને પ્રગટ કરવાની જરૂર છે. સાંભળવા પ્રમાણે તો દક્ષિણ ભારતના એકે એક પર્વત ઉપર બે બારીક તપાસ કરવામાં આવે તો કંઈ ને કંઈ જૈન શિલ્પો અથવા અવશેષો મળી આવવાનો સંભવ છે.

૨૩૧. ખેઝવાડા

(કોડા નંબર : ૪૧૩૯)

ખેઝવાડા સ્ટેશનથી ખેઝવાડા શહેર ૧ માઈલ દૂર આવેલું છે. આંધ્ર પ્રાંતમાં આ શહેર મોટામાં મોટું વેપારી કેન્દ્ર છે. અહીં ૨૦૦ જૈન શ્રાવકોની વસ્તી છે અને ૧ ઉપાશ્રય તેમજ ૧ જૈન મંદિર છે.

જૈન ટેંપલ સ્ટ્રીટમાં શ્રીપદ્મનાભ લગવાનનું શિખરખંધી મંદિર સં. ૧૯૬૯માં શ્રીસંઘે બંધાવેલું છે. આવતી ચોવીશીના પ્રથમ તીર્થંકરની મૂર્તિ મૂળનાયક તરીકે પધરાવેલી છે. આવતી ચોવીશીના તીર્થંકરોનાં મંદિરો જવલ્લે જ જોવામાં આવે છે.

ખેઝવાડા શહેરથી ૧ માઈલ દૂર એક નાના મ્યુઝિયમમાં ૨ અર્ધપદ્માસનસ્થ પ્રાચીન જિનપ્રતિમાઓ વિદ્યમાન છે; તે બંને લગભગ સાતમા સૈકાની હોય એમ જણાય છે.

★

૨૩૨. ગુડીવાડા

(કોડા નંબર : ૪૧૪૭)

ખેઝવાડાથી ગુડીવાડા તરફ એક નાની રેલ્વે લાઈન જાય છે. ગુડીવાડા સ્ટેશનથી માત્ર ૧ માઈલ દૂર ' મારવાડી ટેંપલ 'ના નામથી જોળખાતું શ્રીપાર્શ્વનાથ લગવાનનું મંદિર છે. આ શિખરખંધી મંદિર સં. ૧૯૮૯માં અહીંના શ્રીસંઘે બંધાવ્યું છે. અહીં ૫૦ શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજકોની વસ્તી છે. દેરાસરની બાબુમાં જ એક ઉપાશ્રય બંધાવેલો છે.

અહીંના મંદિરમાંના મૂળનાયકની હકીકત નોંધવાયોગ્ય છે. મૂળનાયક શ્રીપાર્શ્વનાથ લગવાનની મૂર્તિ શ્યામ-પાપાણુની અર્ધપદ્માસનસ્થ અને પ્રાચીન છે. આ મૂર્તિનું શિલ્પવિધાન કુદ્પાક, લાંદક અને અંતરીક્ષ પાર્શ્વનાથ લગવાનનાં મંદિરોમાંની પ્રતિમાને બરાબર મળતું આવે છે. મૂળનાયકના મસ્તક ઉપરની ફણાઓ તો સાક્ષાત્ ધરણેન્દ્રે વિકુર્વી રાખી હોય એવો પહેલી નજરે જોનારને લાસ થાય છે. ખરેખર, શિલ્પીએ આવી આબેહૂબ રચના કરવામાં પોતાની સમગ્ર શક્તિ અહીં કામે લગાડી હોય એમ જણાય છે.

અલગત, આ સ્થળની તીર્થ તરીકે પ્રસિદ્ધિ નથી પરંતુ કુદ્પાક આદિ તીર્થોના મૂળનાયક જેવી જ આ પ્રતિમાનાં દર્શન કરવા જેવાં છે. કલાભ્યાસીઓએ આવા શિલ્પદર્શનથી વંચિત ન રહેવું જોઈએ, કેમકે શિલ્પકળાના તુલનાત્મક અભ્યાસમાં આ મૂર્તિ એના શિલ્પપ્રકારમાં બીજા પ્રાચીન નમૂનાઓથી જરાયે ઓછી ઉતરે એવી નથી.

★

૨૩૩. તેનાલી

(કોડા નંબર ૪૧૪૩)

ખેઝવાડાથી મદ્રાસ જતી રેલ્વે લાઈનમાં તેનાલી જંકશન છે. અહીં ૪૦ જૈનોની વસ્તી અને ૧ ઉપાશ્રય છે.

શાંતિબજારમાં શ્રીવાસુપૂજ્ય લગવાનનું શિખરખંધી મંદિર સં. ૧૯૮૦ માં બંધાવેલું છે. મૂળનાયકની પ્રાચીન મૂર્તિ જમીનમાંથી નીકળી આવેલી છે. એ દૃષ્ટિએ આ સ્થળનું મહત્ત્વ નોંધપાત્ર છે.

★

૨૩૪. હેદાબાદ

(કોડા નંબર : ૪૧૪૪-૪૧૪૮)

દક્ષિણ હિંદમાં નિઝામ રાજ્યની રાજધાનીનું શહેર હેદાબાદ છે. અહીં ૨૧વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈનોની ૩૦૦ માણસોની વસ્તી છે. ૫ જૈનમંદિરો અને ૧ દાદાવાડી છે. હેદાબાદની નજીકમાં આવેલા પ્રાચીન તીર્થ કુલ્પાકજીનો વહીવટ અહીંના શ્રીમંત શ્રાવકો કરે છે.

૧. હેદાબાદ રેલ્વે સ્ટેશનથી ૧૫ માઈલ દૂર 'ચાર કમાન' ની પાસે મૂળનાયક શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું ઘૂમટખંધી મંદિર અહીંના શ્રીસંઘે સં. ૧૯૫૫ માં બંધાવેલું છે. અહીંનાં મંદિરોમાં આ મંદિર મુખ્ય છે.
૨. પાસેના 'કોઠી' વિભાગથી ઓળખાતા સ્થળમાં મૂળનાયક શ્રીગોડી પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું મંદિર છે.
૩. રેલ્વે સ્ટેશનથી ૪૫ માઈલ દૂર દાદાવાડી આવેલી છે. આમાં દાદાસાહેબનાં માત્ર પગલાં છે. દર વર્ષે કાર્તિકી પૂર્ણિમાના દિવસે શત્રુંજય પટ્ટનાં દર્શન કરવા માટે અહીં મેળો ભરાય છે.
૪. રેલ્વે સ્ટેશનથી ૪ માઈલ દૂર 'કારવાન' માં મૂળનાયક શ્રીગોડી પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું ધાબાખંધી મંદિર આવેલું છે. આમાં એક લીલા પાનાની અને એક પરવાણાની જિનપ્રતિમા છે.
૫. રેલ્વે સ્ટેશનથી ૨૫ માઈલ દૂર બેગમ બનરમાં મૂળનાયક શ્રીગોડી પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું ઘૂમટખંધી મંદિર છે.

અહીંના મ્યુઝિયમમાં દશમા સૈકા પહેલાંની ૩ પ્રાચીન પ્રતિમાઓ દર્શનીય છે.

૨૩૫. કુલ્પાક

(કોડા નંબર : ૪૧૫૧)

દક્ષિણ હેદાબાદ(નિઝામ)થી ઈશાન ખૂણામાં ૪૩ માઈલ દૂર આવેલ સ્ટેશન છે. ત્યાં ૨૧વેતાંબર જૈનોની એક ધર્મશાળા છે. ત્યાંથી પાકી સડકે ૪૫ માઈલ દૂર કુલ્પાક નામે ગામ છે. આ ગામની બહાર ૨૧વેતાંબરીય વિશાળ જૈન ધર્મશાળા છે. તેની મધ્યમાં માણિક્યસ્વામી ભગવાનનું આલીશાન મંદિર ખડું છે. જૈનોના પ્રાચીન તીર્થધામોમાં આની ગણના છે. આને કુલ્પાક, કુલ્પાક, કાલિયાપાક અને માણિક્યસ્વામીના નામોથી પણ લોકો ઓળખે છે.

પ્રાચીન કાળથી ૨૧વેતાંબરાચાર્યોએ દક્ષિણ સુધી વિહાર લાંબાવી જૈનધર્મનો મહિમા આ પ્રદેશમાં વધાર્યો હતો. તેમણે કેટલાયે રાજાઓ, મંત્રીઓ અને જૈનેતરોને જૈનધર્મી બનાવ્યાનો ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ છે.

આચં સુહસ્તિસૂરિ, કાલિકાચાર્ય, પાદલિપ્તસૂરિ, સિદ્ધસેન દિવાકર, વજ્રસ્વામી, શ્રીવજ્રસેનસૂરિ, અભયદેવસૂરિ, જિનપ્રભસૂરિ, સોમસુંદરસૂરિ, ભુવનસુંદરસૂરિ, રત્નસિદ્ધસૂરિ, હીરવિજયસૂરિ, જયચંદ્રસૂરિ, શાંતિગણિ, સોમધર્મ ગણિ વગેરે અને તે પછીના કેટલાયે ધર્માચાર્યોએ આ પ્રદેશમાં ધર્મની લહાણ કરી તીર્થના ઉદ્ધાર કરાવ્યે રાખ્યા છે, એ હકીકત તે તે સૂરિના જીવનવૃત્તાંતથી જાણી શકાય એમ છે.

ચોદમા સૈકાના સમર્થ વિદ્વાન શ્રીજિનપ્રભસૂરિએ અહીંના મૂળનાયક માણિક્યસ્વામી ઋષભદેવનો ઇતિહાસ 'વિવિધ તીર્થકલ્પ' માં આપ્યો છે, જે અતિપ્રાચીન કાળનો હોઈ માત્ર શ્રદ્ધાગમ્ય છે. સોમધર્મ ગણિએ પણ પોતાના 'ઉપદેશ સમ્પત્તિ' ગ્રંથમાં જૂજ ફેરફાર સાથે આ મૂર્તિની હકીકતને આલેખી છે અને પં. રામલાલજી ગણિના 'પ્રાચીન પત્ર' માં પણ આ હકીકતને ટેકો આપતાં થોડો ફેરફાર સૂચવ્યો છે. એ બધી વિગતોને કે તેના સંશોધનને અહીં અવકાશ નથી. અહીં તો આપણે ટૂંકમાં એટલું ઐતિહાસિક તારણ કાઢી લઈએ કે—“કર્ણાટકમાં આવેલા કલ્યાણી નગરીમાં રાજ્ય કરતા શંકર નામના રાજાએ પોતાના દેશમાં ફેલાયેલી મરકીના ઉપદ્રવને શાંત કરવા કોઈ અગમ્ય

પ્રેરણાથી માણિક્યસ્વામીનું પ્રાચીન ખિંબ શોધી કાઢ્યું. એ મૂર્તિના ન્હવણુજળથી મરકીને શાંત કરી. તે પછી મૂર્તિ માટે કુટ્પાક જેવું પવિત્ર સ્થળ નક્કી થતાં એ પરમાર્હત એવા શંકર રાજાએ સં. ૬૮૦ માં લગ્ન મંદિર બંધાવી, તેના નિભાવ ખર્ચ માટે બાર ગામનું શાસન લખી આપ્યું.”^૧

શંકરગણુ રાજાને ઉપર નિર્દિષ્ટ સમય પણ ઇતિહાસ સાથે બંધબેસતો છે. એટલે આ હકીકતમાં સંદેહને અવકાશ નથી. આ શંકરગણુ શ્વેતાંબરાચાર્યોના ઉપાસક હોતો, જેણે આ તીર્થની સ્થાપના કરી. કેમકે આ તીર્થની મહત્તાનાં જે વર્ણનો શ્રીજિનપ્રભસૂરિ અને તે પછીના વિદ્વાન શ્વેતાંબરાચાર્યોએ અને યાત્રીઓએ કર્યા છે તે એ પ્રાચીન પરંપરાનો ખ્યાલ આપે છે. વળી, આ શંકરગણુ તેમજ કોંકણના સીલકરો, હલસીના કદબો, અને મહિસુરના હોયસાલો જે ચૌહુકચ વંશના જૈન રાજવીઓ તરીકે ખ્યાત હતા, તેમને ઉલ્લેખ દિગંબર શિલાલેખોમાં નહીવત્ આવે છે, તેથી જ તેઓ શ્વેતાંબર જૈન પરંપરાના અનુયાયીઓ હોવાનું પુરવાર થાય છે.

એ પછી તો જૈનો તરફના તેજોદ્રેષના કારણે કલચૂરીવંશના શૈવધર્મી રાજાઓએ લયંકર અત્યાચાર કર્યાના દાખલા ઇતિહાસમાંથી મળી આવે છે. એ સમયે આ તીર્થ એમના હુમલાઓમાંથી બચી શક્યું નહોતું.

બારમી સદીમાં લિંગાયત ધર્મે ભારે જોર પકડ્યું, જેમાં વિજ્ઞાન નામના જૈન રાજવીના મંત્રી વસવરાયે એમાં મોટો ભાગ લગવ્યો. ઇતિહાસ કહે છે કે, વિજ્ઞાનરાયને કપટથી કૃવામાં નાખીને મારી નાખવામાં આવ્યો અને વસવ તેમજ તેના ભાણેજ ચન્નવસવે વિજ્ઞાનના મરણનો વિજયોત્સવ મનાવી લિંગાયત ધર્મનો પુનરુદ્ધાર કર્યો. એ સ્પષ્ટ છે કે તેમણે કલ્યાણીમાંથી જૈનધર્મને નામશેષ કરી મૂક્યો.

લોકવાયકા એવી છે કે વસવરાયે કુટ્પાકના જૈન મંદિરમાંથી મૂર્તિઓને ફેંકી દઈ તે જ મંદિરમાં શિવલિંગની સ્થાપના કરી. એ મંદિરને ‘સોમનાથનું મંદિર’ કહેવામાં આવે છે, જે આજે પણ વિદ્યમાન છે. જૈનોએ નજીકમાં નવું જૈન મંદિર તૈયાર કરાવી તેમાં માણિક્યસ્વામીની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા કરી, એ જ જૈન મંદિર ઉપર્યુક્ત સોમનાથ મંદિરથી ૨૦૦ ફીટ દૂર ઊભું છે.

મતલબ કે, લગભગ સાતમા-આઠમા સૈકા પછી બારમા સૈકા સુધી આ તીર્થને મોટા ખરાબાઓમાંથી પસાર થવું પડ્યું અને લગભગ તેરમી સદીમાં આ પ્રાચીન તીર્થ નવા સ્વાંગમાં ઊભું થયું. સં. ૧૩૩૩, સં. ૧૪૬૫, સં. ૧૪૭૫, સં. ૧૪૭૬, સં. ૧૪૮૧, સં. ૧૪૮૩, સં. ૧૪૮૭, સં. ૧૬૬૫, સં. ૧૭૬૭ અને સં. ૧૮૬૬ સુધીના લેખો અહીંની મૂર્તિઓ ઉપરથી મળી આવે છે જે પ્રગટ થયેલા છે.^૨

આ લેખો ઉપરથી પ્રગટ થાય છે કે જુદા જુદા આચાર્યોએ ઉપર્યુક્ત સાલમાં આ તીર્થના ઉદ્ધાર માટે પ્રયત્નો કર્યા અને મૂર્તિઓની પ્રતિષ્ઠા કરાવી. આ પવિત્ર તીર્થના છેલ્લો ઉદ્ધાર યતિવર્ધ શ્રીશાંતિવિજયજીએ સં. ૧૮૬૫-૬૬ માં કરાવ્યો છે.

આજે આ મંદિર કુટ્પાક ગામના મોટર રસ્તા ઉપર ૪૦૦ ફીટ લાંબા-પહોળા કોટમાં ધર્મશાળાની મધ્યમાં આવેલું છે. આ પૂર્વાભિમુખ મંદિરની ઊંચાઈ જમીનની સપાટીથી તે શિખર સુધી ૬૮ ફીટની છે. પ્રાચીન શિખરને સમરાવવામાં આવ્યું છે અને શ્રીમાણિક્યસ્વામીના ગભારાની બંને બાજુના ગભારામાં સીધો પ્રવેશ કરી શકાય એ માટે નવાં પ્રવેશદ્વારો બનાવવામાં આવ્યાં છે. એક ગભારામાંથી બીજા ગભારામાં પ્રવેશી શકાય એવી અંદરથી જ બારીઓ મૂકવામાં આવી છે. મૂળનાયકની ગાદીમાં નીચે મુજબનો લેખ છે:—

“સ્વસ્તિ શ્રીમત્પદાંભોજમેજુષાં સમ્મુખી સદા । તત્ત્વે દેવાધિદેવાય શ્રીઆદિપ્રભવે નમઃ ॥

સંવત ૧૭૬૭ વર્ષે ચૈત્ર શુદ્ધદશમી પુણ્યાર્કદિને વિજયમુહૂર્તે શ્રીમાણિક્યસ્વામિનામ્નઃ આદીશ્વરમગવતો વિંવરત્નં પ્રતિષ્ઠિતં । દિહીશ્વર પાતશાહ શ્રીઓરંગજેવ આલમગીર પુત્ર પાતશાહ શ્રીવહાદરશાહ વિજયરાજ્યે સુવ્વાદાર નવ્વાવ મહમદયુસુફખાનવહાદરસહાય્યાત્

૧. ‘વિવિધ તીર્થકલ્પ’માં ‘શ્રીમાણિક્યદેવકલ્પ’.

૨. “જૈન સત્યપ્રકાશ” વર્ષ : ૬, અંક : ૧૨ માં અને “તીર્થક્ષેત્ર કુટ્પાક”—લેખક : યતિવર્ધ આલયંદ્રાચાર્ય.

તપાગચ્છે મહારકશ્રીવિજયપ્રમસૂરિ શિષ્ય મં શ્રીવિજયગ્નસૂરિવરે સતિ પંડિતશ્રીધર્મદુઃશીલગણિશિષ્ય પંડિતકેસરકુશલેન ચૈત્યોદ્ધારશ્ચ
કૃતઃ.....કેન પ્રાકારઃ કારિતઃ । શાકે ૧૬૨૩ પ્રવર્તને ॥ ”

સં. ૧૭૧૭ ના મૂળનાયકની ગાદીમાંના આ લેખમાં આ મંદિરના ઉદ્ધાર સંબંધી હકીકત આલેખી છે; પરંતુ મૂર્તિ તો પ્રાચીન જ છે.

શ્રીમાણિક્યસ્વામીના ગર્ભદ્વાર ઉપર સંગેમરમરમાં કોતરેલાં ચૌદ સ્વપ્નો અને અષ્ટમંગલ વગેરેનાં લાક્ષણિક ચિહ્નો છે. ગર્ભદ્વારની સામે જ સુશોભિત રંગમંડપ બનેલો છે. તેના દ્વારમાં ડાબી બાજુએ સદૈવ પથ્થર પર આલેખેલું ચંત્ર મૂકવામાં આવ્યું છે. રંગમંડપના મધ્ય ભાગમાં ચોક રાખીને ચારે તરફના ગોખલાઓમાં પ્રાચીન મૂર્તિઓ વિરાજમાન કરેલી છે. આ મંદિરમાંની પ્રતિમાઓ જેટલી પ્રાચીન છે તેટલી ભારતના બીજા કોઈ વિદ્યમાન જૈન તીર્થમાં હોય એમ જણાતું નથી. આ તીર્થમાં એકંદરે મંદિરની અંદર પૂજાતી પ્રાચીન ૧૩ પ્રતિમાઓ છે. સૌથી પ્રથમ મૂળ ગભારાની પાંચ મૂર્તિઓનું દૂક વર્ણન આ પ્રકારે છે:—

(૧) મૂળનાયક તરીકે પ્રથમ તીર્થંકર શ્રીઋષભદેવની શ્યામ પાષાણની પ્રતિમા અર્ધપદ્માસનસ્થ છે. તેમાં કેશવાળીનું ચિહ્ન નથી. આ પ્રતિમાની પલાંડીની પહોળાઈ ૩૪ ૩/૪ ઇંચ અને ઊંચાઈ ૩૮ ૩/૪ ઇંચ છે. મસ્તકની પાછળ ભામંડળ છે.

(૨) મૂળનાયકની જમણી બાજુએ શ્યામ પાષાણની કાયોત્સર્ગસ્થ જિનપ્રતિમા છે. આ પ્રતિમાની ઊંચાઈ ૩૫ ૩/૪ ઇંચ છે. મસ્તકની પાછળ ભામંડળ પણ છે.

(૩) મૂળનાયકની ડાબી બાજુએ સદૈવ આરસની કાયોત્સર્ગસ્થ જિનપ્રતિમા છે. આ પ્રતિમા મંદિરમાંની બીજી પ્રતિમાઓ કરતાં પાછલા કાળની એટલે શિલ્પવિદ્યાનની દૃષ્ટિએ અગિયારમા-બારમા સૈકાની છે.

(૪) મૂળનાયકની જમણી બાજુના ગભારામાં ઉત્થિત પદ્માસનની બેઠકવાળી પીરોળ રંગની શ્રીમહાવીરસ્વામીના નામથી ઓળખાતી જિનપ્રતિમા છે. આ પ્રતિમાની રચના અદ્ભુત છે. જાણે તેમના મુખમાંથી મંદ હાસ્ય નીતરતું હોય એવી આબેહૂળ રચના શિલ્પીએ બતાવી છે. ભારતભરના વિદ્યમાન જૈનમંદિરો પૈકીના વિજયપુરના જિનમંદિરમાં આ પ્રતિમાને મળતી એક જિનમૂર્તિ છે અને બીજી બે ખંડિત જિનમૂર્તિઓ મથુરાના કંકાલીટીલાના જોદકામમાંથી નીકળી આવેલી લખનોના મ્યુઝિયમમાં અત્યારે વિદ્યમાન છે. આ પ્રતિમાની પલાંડીની પહોળાઈ ૩૮ ૩/૪ અને ઊંચાઈ ૫૧ ઇંચ છે. ખરેખર, આવી હાસ્યમૂર્તિનાં જેને દર્શન થયાં હશે તેના એ ઘડીના આનંદનું વર્ણન શબ્દોદ્ધારા આપી ન શકાય.

(૫) મૂળનાયકની ડાબી બાજુએ આવેલી શ્રીનેમિનાથના નામથી ઓળખાતી શ્યામ પાષાણની પ્રતિમા બરાબર સમચતુરસ સંસ્થાનવાળી છે; કારણ કે આ પ્રતિમાની પહોળાઈ અને ઊંચાઈ બરાબર ૪૦ ઇંચની છે.

સભામંડપમાં આવેલી આઠ પ્રતિમાઓ ક્રમશઃ મૂળનાયકની ડાબી બાજુથી આ પ્રકારે છે:—

(૬) શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની મૂર્તિ છે, જેમના મસ્તક ઉપર, ધરણેન્દ્રે વિકુર્વેલી પાંચ ફણાઓવાળી શ્યામપાષાણની કાયોત્સર્ગસ્થ જિનપ્રતિમા છે. આ પ્રતિમાના મસ્તકના પાછળના ભાગનાં સર્પનાં શુંચળાં શિલ્પીએ બહુ જ ખૂબીથી કોતર્યાં છે, જે પ્રેક્ષણીય છે.

(૭) ઉપર્યુક્ત મૂર્તિની પાસેના ગોખલામાં શ્રીશાંતિનાથના નામથી ઓળખાતી શ્યામપાષાણની અર્ધપદ્માસનસ્થ જિનપ્રતિમા છે. આ પ્રતિમાની પલાંડીથી પહોળાઈ ૪૬ ઇંચ અને મસ્તક પાછળના ભામંડળ સહિતની ઊંચાઈ પણ ૪૬ ઇંચની છે.

(૮) ઉપર્યુક્ત મૂર્તિની પાસે જ શ્રીશીતળનાથના નામથી ઓળખાતી શ્યામપાષાણની અર્ધપદ્માસનસ્થ પ્રતિમા છે. વસ્તુતઃ આ મૂર્તિ શ્રીશીતળનાથની નહિ પણ શ્રીઋષભદેવ ભગવાનની હોય એમ જણાય છે. કેમકે તેમના બંને ખભા ઉપર કેશવાળીનું સ્પષ્ટ ચિહ્ન જોવાય છે. પ્રાચીન મૂર્તિઓમાં કેશવાળીના ચિહ્નવાળી મૂર્તિ શ્રીઋષભદેવ ભગવાનની જ હોય છે. આ પ્રતિમાની હડપથીમાં સદૈવ નંગ શા માટે બેસાડવામાં આવ્યું હશે તે જાણવામાં નથી પણ એ અહીં સારું લાગતું નથી. આ પ્રતિમાની પલાંડીની પહોળાઈ ૪૪ ઇંચ અને ઊંચાઈ ૪૩ ઇંચની છે.

(૯) ઉપર્યુક્ત મૂર્તિની પાસે શ્રીસુમતિનાથના નામથી ઓળખાતી શ્યામપાષાણની અર્ધપદ્માસનસ્થ જિનમૂર્તિ છે. ખરું જોતાં આ મૂર્તિ શ્રીસુમતિનાથની નહિ પણ શ્રીઋષભદેવની જ લાગે છે. કેમકે એમના બંને ખભા ઉપર ઉપર્યુક્ત મૂર્તિની માફક કેશવાળીનું ચિહ્ન નજરે પડે છે. આ મૂર્તિ સમગ્રતુરસ્સ સંસ્થાનવાળી છે. તેની લંબાઈ-પહોળાઈ બરાબર ૪૦ ઇંચની છે.

(૧૦) સલામંડપના દરવાજામાં પેસતાં આપણા ડાબા હાથ તરફના ગોખલામાં શ્રીઅભિનંદનસ્વામીના નામથી ઓળખાતી જિનપ્રતિમા છે. પ્રતિમાના મસ્તક પાછળ નકશીવાળું સુંદર લામંડળ છે. આ પ્રતિમાની પલાંઠીની પહોળાઈ ૩૮ ઇંચ, ઊંચાઈ ૩૭ ઇંચ અને લામંડલ સહિતની ઊંચાઈ ૪૪ ઇંચ છે.

(૧૧) ઉપર્યુક્ત મૂર્તિના ગોખલા પાસે જ એક પીરોળ વર્ણની કાયેત્સર્ગસ્થ જિનપ્રતિમા શ્રીઋષભદેવ ભગવાનના નામથી ઓળખાય છે. મધ્યની મૂર્તિની આસપાસ નાની નાની ૨૩ જિનમૂર્તિઓ છે; તેથી આ ચતુર્વિંશતિ જિનપદ્મ ગણાય. મધ્યની જિનપ્રતિમાની જમણી બાજુએ રહેલી ૧૨ જિનપ્રતિમાઓની નીચે એક ચાર હાથવાળી પદ્માવતી દેવીની પદ્માસનસ્થ સુંદર મૂર્તિ કોતરેલી છે; જ્યારે ડાબી બાજુએ રહેલી ૧૧ જિનપ્રતિમાઓના નીચેના ભાગમાં એક વૃક્ષ નીચે બે હાથવાળા યક્ષરાજ અને બે હાથવાળી યક્ષણીની ઊભી મૂર્તિઓ કોતરેલી છે. વળી, મધ્યની સુખ્ય જિનપ્રતિમાની બંને બાજુએ એકેક ચામરધરની આકૃતિઓ દર્શાવી છે. આ પદ્મ શિલ્પવિધાન શાસ્ત્રીયદૃષ્ટિએ નમૂનારૂપ છે.

(૧૨) ઉપર્યુક્ત જિનપદ્મની બાજુમાં જ શ્રીસુપાર્શ્વનાથના નામથી ઓળખાતી જિનપ્રતિમા છે. ખરી રીતે આ સુંદર મૂર્તિ પણ શ્રીસુપાર્શ્વનાથની નહિ પરંતુ શ્રીઋષભદેવ ભગવાનની જ લાગે છે. પ્રતિમાના ખભા ઉપર આવેજેલી સુંદર કેશવાળી તેની સાળિતી આપે છે. આ મૂર્તિની હડપચીમાં પણ સફેદ નંગ બેસાડેલું છે. આ પ્રતિમાની પલાંઠીની પહોળાઈ ૩૬ ૧/૨ ઇંચ, ઊંચાઈ ૪૧ ઇંચ અને મસ્તક પાછળના સુંદર કોરણીભર્યા લામંડળ સહિતની ઊંચાઈ ૪૮ ૧/૨ છે. આ પ્રતિમાનું ભવ્ય શિલ્પ જોતાં અસલ આ તીર્થના મૂળનાયક તરીકે આ શ્રીઋષભદેવ ભગવાન પ્રતિષ્ઠિત હશે પરંતુ વર્તમાન જિનમંદિરની પ્રતિષ્ઠા કરતી વેળા અથવા તે પહેલાંના સમયમાં અત્યારના મૂળનાયકની પ્રતિષ્ઠા થઈ હશે, એમ જણાય છે.

(૧૩) ઉપર્યુક્ત મૂર્તિની જોડે શ્રીચંદ્રપ્રભુના નામથી ઓળખાતી અર્ધપદ્માસનસ્થ જિનપ્રતિમા છે. આ પ્રતિમાની પલાંઠીથી પહોળાઈ ૪૬ ૧/૨ ઇંચ અને ઊંચાઈ ૪૫ ઇંચની છે.

આ તેર જિનપ્રતિમાઓની નીચે વર્તમાન દેરાસરની પ્રતિષ્ઠા કરતી વખતે નવાં નવાં લાંછન બનાવીને મૂકી દેવામાં આવ્યાં છે. બધી પદ્માસનસ્થ જિનમૂર્તિઓ લગભગ બીજા-ત્રીજા સૈકાની હોય એવું એનું મૂર્તિવિધાન જણાય છે.

મૂળભૂતારાની બહાર અને સલામંડપમાંથી મૂળભૂતારામાં જવાના દરવાજામાં પેસતાં જમણા હાથના ગોખલામાં શ્યામ પાષાણની ૧૨ હાથવાળી દેવીની એક સુંદર મૂર્તિ નજરે પડે છે. આ મૂર્તિના મસ્તક ઉપર એક નાની પદ્માસનસ્થ જિનપ્રતિમા છે. વાહન નથી એટલે આ મૂર્તિ ઘણું કરીને ચક્રેશ્વરીદેવીની હોવી જોઈએ.

શ્રીમાણિક્યસ્વામીના મંદિરની જમણી બાજુએ દાદાજીનું મંદિર છે અને ડાબી બાજુએ શ્રીકેસરિયાજીનું પાદ-કાનું મંદિર છે. મંદિરની પાછળ પુરાણી વાવ છે. ધર્મશાળાના વંડામાં કાળા પથ્થરનું પ્રાચીન તોરણ તેમજ બીજાં પ્રાચીન જૈન શિલ્પો સાચવી રાખેલાં છે તે પણ નોંધવાયોગ્ય છે.

અહીં ચૈત્રી પૂનમે મેળો ભરાય છે; જેમાં જૈનો ઉપરાંત જૈનેતરો પણ મોટી સંખ્યામાં આવે છે અને આ તીર્થ માટેની તેમની શ્રદ્ધા સુજળ ભક્તિ દર્શાવે છે.

૨૩૬. ઔરંગાબાદ

(કોઠા નંબર : ૪૧૫૯)

નિઝામ રાજ્યમાં ઔરંગાબાદ નામનું શહેર આવેલું છે. અસલ અહીં ખડકી નામે ગામ હતું. મલેક અંબરે ઇ. સ. ૧૬૧૬ માં નારકંડા નામનો મહેલ અને મસ્જિદ અહીં બંધાવ્યાં હતાં તે પછી તેના પુત્ર ફતેહખાને ઇ. સ.

૧૬૨૬ માં આ ગામને ફતેહનગર નામ આપી કિલ્લો બંધાવ્યો, જે અદ્યાપિ મોજુદ છે. એ પછી ફતેહનગરને ઔરંગાબાદ નામ આપવામાં આવ્યું.

અસલના પ્રાચીન ગામમાં એક સમયે જૈનોની સારી વસ્તી હતી; જે આ શહેરમાં આવેલાં ત્રણ જિનાલયોથી પણ પુરવાર થાય છે. હાલમાં આ શહેરમાં શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈનોની માત્ર ૫૦ માણસોની વસ્તી છે.

રેલ્વે સ્ટેશનથી ૨ માઈલ દૂર આવેલા ઝવેરીવાડામાં ત્રણ જિનાલયો વિદ્યમાન છે. (૧) મૂળનાથક શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું મંદિર શિખરબંધી છે. (૨) શ્રીપાર્શ્વનાથના મંદિરની નજીકમાં જ આવેલું શ્રીમહાવીરસ્વામી ભગવાનનું મંદિર ધાબાબંધી છે. (૩) શ્રીધર્મનાથ ભગવાનનું મંદિર પણ ધાબાબંધી રચનાવાળું છે.

આ ત્રણ દેરાસરની વ્યવસ્થા જોઈએ તેવી બરાબર જળવાતી નથી; કેમકે તેના વહીવટ કરનારાઓ મોટે ભાગે શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક સાધુઓના વિહારના અલાવે સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયમાં ભળી ગયા હોય એમ જણવા મળે છે. કહેવાય છે કે આ મંદિરોની મિલકતમાંથી જ ચાલીસ હજારના ખર્ચે અહીં એક મોટું સ્થાનક બંધાવવામાં આવ્યું છે.

જૈન ગુફાઓ :

ઔરંગાબાદથી ઉત્તર દિશામાં આવેલી ટેકરી ઉપર કેટલીક ગુફાઓ છે. એ ગુફાઓનું વર્ણન ડૉ. બ્રેડલીએ કર્યું છે; એ ઉપરથી સમજાય છે કે, સમતલ ભૂમિથી આ ટેકરી ૭૦૦ ફીટ ઊંચી છે. તેમાં દોઢેક માઈલના વિસ્તારમાં ગુફાઓ પથરાયેલી છે. પહેલા વિભાગની પાંચે ગુફાઓ જંગલની ઝાડીથી ઢંકાઈ ગયેલી છે. છતાં લગભગ ૩૦૦ ફીટના સીધા ચડાવને ઝાળગ્યા પછી ત્યાં જઈ શકાય છે. એ ગુફાઓ પૈકી પાંચમી ગુફાને જૈનો શ્રીપાર્શ્વનાથના તીર્થ તરીકે માને છે. તેની પાસે એક ગુફા જેવું છે, તે અસલમાં નાનું મંદિર હશે એમ લાગે છે. તેનો આગળનો ભાગ અને આબુખાબુનાં ભોંયરાં નાશ પામ્યાં છે. અત્યારે માત્ર પ્રદક્ષિણાપથ સાથેનું મંદિર જ બચી રહ્યું છે. મંદિર અંદરની બાબુઓથી ૮૫ ફીટ પહોળું અને ૮ ફીટ ઊંચું છે. તેમાં પળાસણ ઉપર એક મહાન મૂર્તિ સ્થાપન કરેલી છે, જે સંભવતઃ શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની જણાય છે.

બીજી ચાર ગુફાઓ જંગલની ઝાડીથી ઢંકાઈ ગયેલી છે; છતાં તે જોઈ શકાય છે. આ પાંચે ગુફાઓથી પૂર્વ દિશામાં ૧૫ માઈલ દૂર એ જ ટેકરી પર ગુફાઓનો બીજો સમૂહ છે

આ ગુફાઓ જોતાં લાગે છે કે પૂર્વ કાળમાં આસપાસના પ્રદેશમાં જૈનોની સારી વસ્તી હશે.

ઇલુરાનાં ગુફામંદિરો :

ઔરંગાબાદ રેલ્વે સ્ટેશનથી ૧૫ માઈલ દૂર આવેલા ઇલુરા જવા માટે મોટરો મળે છે. મનમાડથી હૈદરાબાદ જતી રેલ્વે લાઈનમાં એલ્લારોડ નામનું સ્ટેશન છે. ત્યાંથી ૬ માઈલ દૂર ઇલુરા ગામ છે. ત્યાંની ભાષામાં તેને વેરુલ કહે છે. ગામથી ૧ માઈલ દૂર ૨૦ અક્ષાંશ અને ૪૦ રેખાંશ પર હારબધ કુલ ૩૫ ગુફાઓ આવેલી છે.

ઇલુરાની ૩૫ ગુફાઓ પૈકીની પહેલી નં. ૧ થી ૧૨ બૌદ્ધ ગુફાઓ છે; નં. ૧૩ થી ૩૦ હિંદુ ગુફાઓ છે અને છેલ્લી નં. ૩૧ થી ૩૫ જૈન ગુફાઓ છે. આ રીતે ભારતવર્ષના પ્રાચીન એવા ત્રણ ધર્મોનો અહીં પવિત્ર સંગમ થયેલો જોવાય છે.

સૌથી મોટા ભાગની ગુફાઓ રાજ્યાશ્રયથી બંધાઈ હોવાનું ઐતિહાસિકોનું અનુમાન છે. આ બધામાં ૧૦, ૧૨ ની બૌદ્ધ ગુફાઓ, ૧૬ નંબરની હિંદુઓની કૈલાસ ગુફા અને ૩૨-૩૩ નંબરની જૈન ગુફા જે ઈંદ્રસલાના નામે ઝાળખાય છે તે ખાસ દર્શનીય છે. ૧૦ નંબરની વિશ્વકર્માના નામે ઝાળખાતી આકર્ષક ચૈત્ય ગુફામાં બુદ્ધની મૂર્તિ છે, જ્યારે ૧૬મા નંબરની કૈલાસ ગુફાના નામે ઝાળખાતી હિંદુ ગુફા ઇલુરાની ૩૫ ગુફાઓની બરાબર મધ્યમાં આવેલી છે. આ ગુફામાં કમલાસનાસીન મહાલક્ષ્મીની મૂર્તિ છે. તેના ઉપર હાથીઓ અભિષેક કરી રહ્યા હોય એવો દેખાવ આપેલો છે. એક વચ્ચે મહાદેવનું બે માળનું મંદિર ડુંગરમાંથી જ કેરી કાઢવામાં આવેલું છે. આ મંદિર રાષ્ટ્રકૂટ વંશના રાજવી પ્રથમ કૃષ્ણરાજે વિ. સં. ૮૧૦ ની આસપાસ કોરાની કાઠયાનું વિદ્વાનોનું મંતવ્ય છે. સિવાય, આ ગુફામાં એટલાં બધાં

સુંદર શિલ્પો અને હિંદુઓની પૌરાણિક દેવદેવીઓની સ્થિતિનાં સ્વરૂપો છે કે એ જોવામાં જ પોતાના પ્રવાસનો ટૂંકા સમય વીતી બીજા અને બીજાં શુદ્ધામંદિરો કરતાં જૈન શુદ્ધામંદિરોનાં સુંદરતમ શિલ્પોથી વચ્ચિત રહેવાય એથી જ જૈન શુદ્ધાઓ વિશે જોઈએ તેવો પ્રકાશ બીજા લેખકોએ પાડ્યો નથી. આપણે એ જૈન શુદ્ધામંદિરોને જોઈએ તે પહેલાં કૈલાસશુદ્ધાના લિત્તિચિત્રોમાં આલેખેલા એક જૈન સાધુના વરધોડાના દૃશ્યને જોવાનું ભૂટી જવું ન જોઈએ. હિંદુ શુદ્ધામાં આવેખેલું જૈનસંપ્રદાયનું આ ઉત્ક્રીણું ચિત્ર નવાઈ પમાડે એવું છે. એનાં ઐતિહાસિક કારણો ચોધવા માટે અને સંશોધકનું અહીં ધ્યાન દોરીએ છીએ.

હવે આપણે જૈન શુદ્ધાઓ તરફ વળીએ. નં. ૩૧ થી ૩૪ ની ચારે જૈન શુદ્ધાઓ એકી સાથે આવેલી છે.

(૧) શુદ્ધા નંબર : ૩૧. કૈલાસ શુદ્ધાની માફક જ કોરી કાઢેલી હોવાથી લોકો તેને છોટા કૈલાસના નામે ઓળખે છે. આ શુદ્ધા ૧૩૦×૮૦ ફીટ લાંબી-પહોળી છે. વચ્ચે ચૌમુખજીની ઊંચી દેરી છે અને દેરીની બંને બાજુએ બે મોટા હાથી ઊભા કરેલા છે જે ખંડિત અવસ્થામાં છે. સલામંડપની જમણી બાજુએ બાહુબલિ-ગોમટસ્વામીની લગભગ ૫ ફીટ ઊંચી કાર્યોત્સર્ગસ્થ પ્રતિમા છે. તેમનું શરીર વેલડીથી વીંટાયેલું છે. મસ્તક ઉપર છત્ર છે અને બંને બાજુ ઉપર કેશવાળી લટકે છે. તેમની બંને બાજુએ એકેક પરિચારિકા સ્ત્રી ઊભેલી જોવાય છે. તેમની જમણી બાજુએ નાગરાજ અને નાગિણી હાથ જોડીને બેઠેલાં છે, અને મસ્તકની બંને બાજુએ એકેક ગંધર્વયુગલ હાથમાં માલા લઈને અંતરિક્ષમાંથી અવતરણ કરી રહ્યાં હોય એવું સ્વરૂપ દર્શાવેલું છે.

આ મૂર્તિની બાજુમાં જ મસ્તકના ભાગથી ખંડિત થયેલી એક જિનમૂર્તિ પદ્માસનસ્થ છે. મૂર્તિની પલાંડી નીચે મધ્યમાં આડું ધર્મચક્ર છે અને તેની બંને બાજુએ એકેક સિંહની આકૃતિ કોતરેલી છે.

બાહુબલિની મૂર્તિ સામે એટલે સલામંડપમાં ડાબી બાજુએ શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની ૬ ફીટ ઊંચી કાર્યોત્સર્ગસ્થ પ્રતિમા છે. આ પ્રતિમાના મસ્તક ઉપર ધરણેંદ્રની સાત ફણાઓ દર્શાવી છે. ફણાઓની જમણી બાજુએ વરસાદ વરસાવતા કમઠાસુરનું રૂપ બતાવેલું છે. કોધથી ધમધમતા કમઠાસુરનું મુખ આલેખનામાં શિલ્પીએ સફળતા મેળવી છે. આ કમઠાસુરની નીચે જ પાડા ઉપર સવાર થઈને આવતા ચમરાજનું દૃશ્ય જોવાય છે. આ ચમરાજની ગરાગર નીચે ફણાઓથી અલંકૃત મસ્તકવાળા નાગરાજ આ ઉપસર્ગનું નિવારણ કરવા આવેલા હોય એમ બતાવેલું છે. નાગરાજના પગની પાસે અર્ધ નાગના સ્વરૂપવાળી નાગરાજની બે પટરાણીઓ બંને હાથ જોડીને પ્રભુની સ્તુતિ કરી રહી હોય એમ જણાય છે. પ્રભુના મસ્તકની ડાબી બાજુએ સૌથી ઉપર હાથ ઊંચો કરીને પ્રભુ ઉપર વરસાદ વરસાવવા માટે આવાહન કરતી કમઠાસુરની આકૃતિ છે. આ આકૃતિની નીચે એક બીજી આકૃતિ છે જે પેટના ભાગમાં સિંહની મુખાકૃતિ દર્શાવે છે, અને આ બીજી આકૃતિ નીચે સિંહ ઉપર સવારી કરીને આવતો એક દેવ શિલ્પીએ રજૂ કર્યો છે. આ ત્રણે આકૃતિઓ પ્રભુને લય પમાડવા, પોતાના ધ્યાનમાંથી ચલિત કરવા માટે જ કમઠાસુરે વિદ્યુર્વેલાં દેવોના સ્વરૂપોની જણાય છે. આ ત્રણે દેવોની આકૃતિઓ નીચે, પ્રભુના ડાબા પગની બાજુમાં જ બે હાથ જોડીને પ્રભુની સ્તુતિ કરતો ચક્ષરાજ બેઠેલો છે અને ચક્ષરાજની પાસે જ બે હાથવાળી ચક્ષિણી બેઠેલી બતાવી છે. આ દૃશ્ય શ્રીહિમચંદ્રાચાર્યે શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની શત્રુ અને સેવક પ્રત્યેની સમદષ્ટિપૂર્ણ સ્તુતિનું સ્મરણ કરાવે છે કે—

“ક્રમઠે ધરણેન્દ્રે ચ સ્વોચિતં કર્મ કુર્વતિ । પ્રમુત્તુત્તમનોવૃત્તિઃ પાર્શ્વનાથઃ શ્રિયેન્તુ વઃ ॥”

પ્રભુ પાર્શ્વનાથના ઉપર્યુક્ત શિલ્પમાં જ મસ્તકના ઉપરના ભાગમાં ત્રણ છત્રવાળી, અશોક વૃક્ષની આકૃતિવાળી અને બંને બાજુ ઉપર લટકતી કેશવાળીયુક્ત શ્રીઋષભદેવ ભગવાનની પદ્માસનસ્થ સુંદર મૂર્તિ બિરાજમાન છે. આ પ્રતિમાની નીચે પદ્માસનના મધ્યમાં ધર્મચક્રની આકૃતિ કોતરેલી છે અને ધર્મચક્રની બંને બાજુએ એકેક સિંહનું સ્વરૂપ આલેખેલું છે.

ગભારાની અંદર અર્ધ પદ્માસનસ્થ એક તીર્થંકર પ્રતિમા બિરાજમાન છે. આ પ્રતિમા ગરહનના ઉપરના ભાગથી ખંડિત થયેલી છે. પ્રતિમાની બંને બાજુએ એકેક ચામરધર ઊભેલ છે. મસ્તકના ઉપરના ભાગમાં ત્રણ છત્ર કોતરેલાં છે. પ્રભુની પાછળના ભાગમાં સાંચીના સ્તૂપના જેવી આકૃતિ પણ કોતરેલી છે અને પાછળના ભાગમાં એક તકિયાની આકૃતિ પણ જોવાય છે. આવી તકિયાની આકૃતિ અજંતાની શુદ્ધામાં બુદ્ધ ભગવાનના પરિનિર્વાણ પ્રસંગે કોતરેલી છે

તેવી જ આ શિલ્પમાં છે. મસ્તક ઉપરના ત્રણ છત્રોની બંને બાજુએ આકાશમાંથી અવતરણ કરતા દિક્પાલ હાથમાં પાણીનો કુંડ લઈને અને ગંધર્વ હાથમાં પુષ્પની માળા લઈને આવતા જોવાય છે. પલાંડીની નીચે પગાસનના મધ્યમાં આડું ધર્મચક્ર છે અને તેની બંને બાજુએ એકેક સિંહની આકૃતિ છે.

ગર્ભદ્વારની બહાર જમણી બાજુએ એક ઊંચી વેદી ઉપર એ હાથવાળો યક્ષરાજ હાથીના વાહન ઉપર લલિતાસને બેઠેલો છે. તેના જમણા પગની નીચે દાંડી સહિત કમલનું પુષ્પ કોતરેલું છે અને બંને બાજુએ એકેક પરિચારક બેઠેલો છે. મસ્તક ઉપરનો સુગટ અને યક્ષરાજની આકૃતિ ઘણી જ સુંદર છે.

ગર્ભદ્વારની બહાર ડાબી બાજુએ બીજી ઊંચી વેદી ઉપર એ હાથવાળી અંબિકાદેવીની મૂર્તિ લલિતાસને બેઠેલી છે. અંબિકાની બેઠક નીચે સિંહનું વાહન સ્પષ્ટ દેખાય છે. દેવીના જમણા હાથમાં આમ્રલુંગ છે અને ડાબા હાથે પકડીને ડાબા પગ ઉપર એક સુંદર ગાળક બેસાડેલું છે. બાળકનું મસ્તક ખંડિત થયેલું છે. દેવીના મસ્તક ઉપર કેરીઓ સાથેનું એક આમ્ર-વૃક્ષ બતાવ્યું છે. આમ્રવૃક્ષની કેરી ખાતો એક વાંદરો પણ શિલ્પીએ આ શિલ્પમાં કોતર્યો છે. દેવીની બાજુમાં જમણા હાથ ઊંચો રાખીને તથા ડાબા હાથમાં ખુદ્દું છત્ર પકડીને એક બ્રાહ્મણ બેઠેલો છે. દેવીના મસ્તક પરનો સુંદર કેશ-કલાપ, મારવાડમાં આવેલા નાંદિયા ગામના જિનમંદિરમાં ગભારામાંના મૂળનાયક શ્રીમહાવીરસ્વામીની મૂર્તિ પાસે કૂલંની માળા લઈને આવતા ગંધર્વ-સ્ત્રીના કેશકલાપને આબેહૂબ મળતો આવે છે.

સિવાય બંને બાજુની ભીંતોમાં નાની મોટી પ્રતિમાઓ કોતરેલી છે. આ શુદ્ધમાં શક સંવત ૧૧૬૯ માં કોતરાયેલો એક શિલાલેખ છે.

(૨) શુદ્ધ નંબર: ૩૨. ઉપર્યુક્ત શુદ્ધની પાસે જૈન શુદ્ધો પૈકી વિશાળ અને સુંદર શિલ્પયુક્ત સ્વરૂપોવાળી શુદ્ધ આવેલી છે. આ શુદ્ધમાં પેસતાં જ જમણી બાજુએ બેઠેલા હાથીનું સ્વરૂપ કોતર્યું છે. શુદ્ધના ભોંયતળિયાના ગભારામાં મૂળનાયકની વેદી ઉપર ચૌમુખ પ્રતિમાઓ બિરાજમાન છે. બધી પ્રતિમાઓ પદ્માસનસ્થ છે અને દરેકના પદ્માસનની મધ્યમાં એકેક ધર્મચક્ર તેમજ બંને બાજુએ એકેક સિંહની આકૃતિ કોતરેલી છે. દરેકના મસ્તક ઉપરના ભાગમાં ત્રણ ત્રણ છત્ર છે. બંને બાજુએ એકેક આમરધર દર્શાવ્યા છે અને છત્રની બંને બાજુએ એકેક ગંધર્વ પ્રભુલકિત નિમિત્તે આકાશમાંથી અવતરણ કરી રહ્યો હોય એમ જોવાય છે.

ગભારાની બહારની બાજુએ એક જિનપ્રતિમા ખંડિત થયેલી છે. તેમની જમણી બાજુએ યક્ષરાજ અને ડાબી બાજુએ યક્ષિણી અંબિકાની મૂર્તિ છે. યક્ષરાજના મસ્તક ઉપર વડનું ઝાડ અને યક્ષિણીના મસ્તક ઉપર આમ્રવૃક્ષ કોતરેલું છે. બંને ઝાડ ઉપર એકેક પદ્માસનસ્થ જિનપ્રતિમા કોતરેલી છે. બંનેના હાથનાં આયુધો ખંડિત છે. અંબિકાનું સ્વરૂપ કળામય અને દર્શનીય છે.

સલામંડપમાં જમણી બાજુએ શુદ્ધ નંબર: ૩૧ ની ધરાધર સામે ત્રેવીશમા તીર્થંકર શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનના ઉપસર્ગને લગતો પ્રસંગ અને ડાબી બાજુએ વેલડીથી વીંટાયેલી શ્રીગાહુબલિજીની મૂર્તિ કાયોત્સર્ગ અવસ્થામાં કોતરેલી છે.

દેરાસરની નીચે મૂળનાયક તરીકે શ્રીમહાવીરસ્વામીની અર્ધ પદ્માસનસ્થ જિનપ્રતિમા એક ઓરડીમાં આવેલી છે. આ પ્રતિમાની નીચે પગાસનમાં વચ્ચે ધર્મચક્રને બદલે સિંહની આકૃતિ લાંછન તરીકે કોતરેલી છે અને વચ્ચેના સિંહની બંને બાજુએ બીજા એકેક સિંહની આકૃતિ દર્શાવેલી છે. પ્રભુની પીઠની પાછળ સાંચીના સ્તૂપના કહેરા જેવી કોતરેલી આકૃતિ સ્પષ્ટ દેખાય છે અને બંને બાજુએ એકેક આમરધર પરિચારક બેઠેલા બતાવ્યા છે. ગભારાની બહારના ભાગમાં જમણી બાજુની ભીંતે અઢેલીને રાખેલી યક્ષિણી અંબિકાની સુંદરતમ મૂર્તિ બિરાજમાન છે. જ્યારે ડાબી બાજુએ યક્ષરાજની મૂર્તિ છે. યક્ષરાજ અને યક્ષિણીની પાછળના ભાગમાં અજંતાના શિલ્પીઓએ કોતરેલા તકિયા જેવો તકિયો પણ અહીં દર્શાવ્યો છે. યક્ષરાજ અને યક્ષિણીના બંને હાથનાં આયુધો નાશ પામ્યાં છે.

અહીં સલામંડપની જમણી બાજુએ શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનો ઉપસર્ગ અને ડાબી બાજુએ તપસ્યા કરતા ગાહુ-બલિની કાયોત્સર્ગસ્થ પ્રતિમાનાં શિલ્પો કોતરેલાં છે.

આ ઓરડીની ઉપરના ભાગની ભીંત ઉપર (૧) નાગરાજની સાત કુણાઓ સહિત શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની પ્રતિમા.

ગિરાજમાન છે. (૨) મધ્યમાં સ્થાપનાચાર્ય અને તેની એક બાજુએ બે સ્ત્રીઓ તેમજ બીજી બાજુએ બે જૈન સાધુઓ પોતાના હાથમાં રાખેલાં ધાર્મિક પુસ્તકમાંથી ધર્મોપદેશ સંભળાવતા હોય એવું દર્શ્ય છે. (૩) સાત લડવૈયાઓની લડાઈનો પ્રસંગ પણ દર્શાવ્યો છે.

ઉપર્યુક્ત ચોરડીની બરાબર સામેની બાજુએ એક બીજી ચોરડી આવેલી છે. આ ચોરડીના ગભારામાં એક અર્ધ પદ્માસનસ્થ જિનમૂર્તિ છે. તેની નીચે પદ્માસનમાં વચ્ચે આડું ધર્મચક્ર છે અને ધર્મચક્રની બંને બાજુએ એકેક સિંહની આકૃતિ છે. ગભારાની બહારની બાજુએ શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાન અને તેમને કમઠાસુરે કરેલો ઉપસર્ગ, તપસ્યા કરતા બાહુબલિજી, હાથી ઉપર આરૂઢ થયેલો અને મસ્તક પાછળ વટવૃક્ષના દેખાવ સાથેનો ચક્ષરાજ તેમજ સિંહના વાહન ઉપર આરૂઢ અને ડાબા હાથમાં ક્ષણ રાખીને ભદ્રાસને બેઠેલી, જેના મસ્તકની પાછળ આશ્રવૃક્ષ દર્શાવવામાં આવ્યું છે એવી ચક્ષિણી અંબિકાદેવીની મનોહર મૂર્તિ છે. સભામંડપમાં બંને બાજુએ અર્ધ પદ્માસનસ્થ બળમે તીર્થ-કર પ્રતિમાઓ શુભેન્દ્રિયવાળી છે. તેમના મસ્તકે અશોકવૃક્ષની આકૃતિ બતાવી છે. આ રીતે ચાર પ્રતિમાઓ છે.

ગુફાના ઉપલા માળે ઇલુરાની બંધી ગુફાઓનાં શિલ્પોમાં સર્વોત્તમ કહી શકાય એવાં બે ચોટાં શિલ્પો સામસામે આવેલાં છે. જે શિલ્પોને આજસુધીના વિદ્વાનોએ ઈદ્ર અને ઈદ્રાણી તરીકે જગતને ઓળખાણ કરાવી છે, તે વસ્તુતઃ હાથી ઉપર આરૂઢ થયેલા ચક્ષરાજ અને વાઘના વાહન ઉપર આરૂઢ થયેલી ચક્ષિણીનાં જ શિલ્પો છે. બે હાથવાળી ચક્ષિણી એ અંબિકાદેવી સિવાય બીજી કોઈ નથી. ચક્ષ અને ચક્ષિણી પાછળ અનુક્રમે વટવૃક્ષ અને આશ્રવૃક્ષ કોતરી કાઢેલાં છે. આ અંબિકાદેવીની મૂર્તિના ઉપરના ભાગની છતમાં ભિત્તિચિત્રો દોરેલાં છે, જેનો ઘણોખરો ભાગ નાશ પામ્યો છે છતાં બચેલા ભાગ ઉપરથી તેના સૌંદર્યનો ખ્યાલ આવી શકે એમ છે. આ ગુફામાં સૌથી વધુ આકર્ષક તો સભામંડપમાં આવેલા સ્તંભો છે. વિશાળ પરિઘવાળા આ સ્તંભોમાં કૂલકારથી સુશોભિત મોટા કળશો અને બીજા આકારો કોતરેલા છે. આ ગુફામાં આવેલા ચક્ષરાજના મોટા શિલ્પને ઈદ્ર તરીકે ઓળખાવવામાં આવેલું હોવાથી આ ગુફાને લોકો ઈદ્રગુફાના નામે ઓળખે છે.

(૪) ગુફા નંબર : ૩૩. ઉપર્યુક્ત ગુફાના ઢોબે જ કોરી કાઢેલી છે, છતાં આ ગુફામાંના શિલ્પમાં વિશેષતા એ છે કે, ગભારાની બારશાખમાં બંને તરફ અને ઉપરના ભાગમાં થઈને ચોવીશ ભગવાનની મૂર્તિઓ કોરી કાઢેલી છે. આવી રચના અહીંની બીજી ગુફાઓના ગભારાના બારશાખમાં નથી. ગભારાની બંને બાજુએ શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની મૂર્તિઓ ઉત્કીર્ણ છે. આ ગુફાની છતમાં ઘણાં ભિત્તિચિત્રો દોરેલાં છે; જે ધીમે ધીમે નાશ પામી રહ્યાં છે. એક ખૂણામાં બચેલા ચિત્રકામ ઉપરથી આખા ચિત્રકામની સુંદરતાની કલ્પના સહેજે થઈ આવે છે. નાશ પામતાં આ ભિત્તિચિત્રોનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવવા માટે અમે અહીં જૈનસમાજનું ધ્યાન દોરીએ છીએ.

(૪) ગુફા નંબર : ૩૪. આ બહુ નાની ગુફા છે. પ્રતિમા વગેરેની સ્થાપનાઓ છે. આ ગુફાની છતમાં પણ કેટલાંક સુંદર ભિત્તિચિત્રો સચવાઈ રહેલાં છે.

(૫) ગુફા નંબર : ૩૫. આ ગુફાઓથી લગભગ ૭૫ માઈલ દૂર એક ગુફા છે. તેમાં ક્ષણગુફા શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની મૂર્તિ પદ્માસને ગિરાજમાન છે. આ મૂર્તિનો ઊંચાઈ સિંહાસનના પાયાથી લઈને ક્ષણ સુધી ૧૦ ફીટની છે, જ્યારે બંને હાથોની પહોળાઈ ૬ ફીટ છે, સિંહાસન ઉપર જ શ્રી[વ ?]ર્ધનપુરના વતની ગાલુગી નામના શ્રાવકના પુત્ર ચક્રેશ્વરે શક સંવત્ ૧૧૫૬ (વિ. સં. ૧૨૯૧)માં પ્રતિમા કરાવ્યાનો લેખ છે.^૧

ગુફા નંબર : ૩૬ થી ૩૪ માં ચક્ષરાજ અને ચક્ષિણીનાં સુંદર વિવિધ શિલ્પો તો ભારતીય શિલ્પના નમૂનાઓમાં ભાત પાડે એવાં છે. વળી, શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનના કમઠાસુરના ઉપસર્ગના પ્રસંગવાળું શિલ્પ, અને શ્રીબાહુબલિજીની તપ-સ્થાના પ્રસંગનું શિલ્પ વગેરેના કોટાઓ લેવડાવવા માટે જૈન સમાજે ખાસ લક્ષ દેવાની જરૂરત છે અને ગુફામાં આવેલાં ભિત્તિચિત્રો જે હજી સુધી બચી રહેલાં છે તેની નકલો સિદ્ધહસ્ત ચિત્રકાર પાસે કરાવી લેવા માટે જૈન સમાજે વિશેષ ધ્યાન આપવા જેવું છે. જૈન સમાજ જેવી સંપન્ન સમાજ પણ બે પોતાના જૈનાશ્રિત ચિત્રકળાના અવશેષોની નકલો કરાવવા પૂરતી પણ કાળજી નહિ રાખે તો ભવિષ્યની જૈન પ્રજા આ અમૂલ્ય કળાના વારસાથી વંચિત રહી જશે એમ અમારું માનવું છે.

૧. “જૈન સત્યપ્રકાશ :” વર્ષ : ૭, અંક : ૭; Archeological Survey of Western India. Miscellaneous Publication, Bombay. 188, P. 98-100.

મધ્યપ્રદેશની મંદિરાવલી

મધ્યપ્રદેશમાં જૈનધર્મનો પ્રચાર ક્યારથી શરૂ થયો એ વિશે નિર્ણયાત્મક કહેવું મુશ્કેલ છે પરંતુ જળદાપુરની પાસે આવેલા રૂપનાથમાં સમ્રાટ અશોકનો શિલાલેખ મળે છે; એ ઉપરથી એમ જણાય છે કે, મૌર્ય સામ્રાજ્યનો આ પ્રદેશ સાથે સંબંધ હતો. અશોકના પૌત્ર મૌર્ય સંપ્રતિએ આ પ્રદેશમાં પોતાના ધર્મવિજયનો ધ્વજ ફરકાવ્યો હોય એમ માનવાને કારણ મળે છે. સરગુજ રાજ્યમાં સરગુજથી ૧૨ માઈલના અંતરે આવેલા રામગિરિ પર્વતમાં જોગીમારા નામક ગુફાઓમાં જે કેટલાંક ભિત્તિચિત્રો મળી આવ્યાં છે; તે ચિત્રોમાં પદ્માસનસ્થ વ્યક્તિનું ચિત્ર અને ગુફામાંના શિલાલેખ પ્રાકૃત ભાષામાં હોવાથી તે જૈનધર્મ સાથે સંબંધ ધરાવે છે એ નિર્વિવાદ છે. એ વિશે શ્રીરાયકૃષ્ણદાસ કહે છે : ‘આ ગુફામાં એ જ સમયનાં એટલે ઈ. સ. પૂર્વે ત્રીજી શતાબ્દીનાં અથવા તેથી કંઈક પાછલા કાળનાં ચિત્રો અંકિત છે, જે ઐતિહાસિક કાળની ભારતીય ચિત્રકળાના પ્રાચીનતમ ઉપલબ્ધ નમૂનાઓ છે પરંતુ એ ચિત્રોની સુંદર રેખાઓ તેના ઉપર ફરીથી ખેંચેલાં બેડોલ ચિત્રોમાં છુપાઈ ગઈ છે. બચેલા અંશે ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે ત્યાંના કેટલાંક ચિત્રોનો વિષય જૈન હતો.’^૧ ડૉ. ખ્વાખે ત્યાંના અભિલેખોની લિપિ ઈ. સ. પૂર્વે ત્રીજી શતાબ્દીની હોવાનું જણાવ્યું છે. એટલે એ લેખોમાં સંપ્રતિ સંબંધે હકીકત ન હોય તોપણ એ લેખો અને ચિત્રો સંપ્રતિકાલીન હોવાનું તો નક્કી થાય જ છે.

એ પછી આ પ્રદેશની નજીક આવેલા કલિંગ દેશના ચક્રવર્તિ ખારવેલે ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૦ લગભગમાં આ પ્રદેશમાં જૈનત્વના પ્રસાર માટે પ્રયત્ન કર્યો હશે એવું અનુમાન છે.

ઈ. સ. ના પહેલા-બીજા સૈકામાં તો જૈનાચાર્યોએ અહીં પોતાનું મથક સ્થાપેલું હોવાનું જણાય છે. જૈનોના આગમ સાહિત્ય ‘કદમ્પસૂત્ર’માં જૈન શ્રમણોની બ્રહ્મદ્વીપિક શાખાનો જે ઉલ્લેખ છે તે આ પ્રદેશના બ્રહ્મદ્વીપ નામના દ્વીપ ઉપરથી જ અસ્તિત્વમાં આવી હતી. આ બ્રહ્મદ્વીપ એલચપુરની નજીક આવેલી કૃષ્ણા અને વેણા નદીની વચ્ચે આવેલો હતો.

એ બ્રહ્મદ્વીપમાં અનેક તપસ્વીઓ રહેતા હતા. શ્રીવજ્રસ્વામીના મામા આર્ય સમિતસૂરિ(ઈ. સ. પહેલો સૈકો)એ બ્રહ્મદ્વીપના ૫૦૦ તાપસોને જૈનધર્મમાં દીક્ષિત કર્યા હતા. એ તાપસોથી જૈન શ્રમણોની બ્રહ્મદ્વીપિક શાખાનો આરંભ થયો હતો.^૨

વસંતપુરના નિલય શ્રેષ્ઠીના પુત્ર ક્ષેમંકરે આર્ય સમિતસૂરિ પાસે દીક્ષા લીધી હતી.^૩ વળી, હરંત સંનિવેશમાં રહેતો જિનદત્ત નામનો શ્રાવક સાધુઓ પ્રત્યે અત્યંત ભક્તિ હોવાથી તેમના નિમિત્તે આહાર તૈયાર કરાવતો હતો. આર્ય સમિતસૂરિ જ્યારે એ પ્રદેશમાં આવ્યા ત્યારે જિનદત્ત શ્રેષ્ઠીની એ હકીકત જાણીને તેમણે પોતાના સાધુઓને તેને ત્યાંથી આહાર વહોરવાનો નિષેધ કર્યો હતો.^૪

બ્રહ્મદ્વીપિક શાખાના પ્રસિદ્ધ આર્ય સિંહ બ્રહ્મદ્વીપિક નામે જ ઓળખાતા હતા. આર્ય સિંહને મધુમિત્ર અને સ્કંદિલ નામે બે શિષ્યો હતા. તેમાં મધુમિત્રના ગંધહસ્તિ નામે વિદ્વાન શિષ્ય બ્રહ્મદ્વીપિક શાખાના મુકુટમણિ ગણાતા

૧. શ્રીરાયકૃષ્ણદાસ: ‘ભારતીય ચિત્રકળા’ પૃ. ૧૨

૨. ‘આચાર્ય ચૃણિ’ પૃ. ૫૪૩

૩. ‘પિંડનિર્ણય-દીપ્ત’ પૃ. ૧૦૦

૪. એજન : પૃ. ૩૧

હતા. એ ગંધહસ્તિએ ‘આચારંગ-વિવરણ’ વિ. સં. ૨૦૦ વીત્યા પછી લખ્યું એમ હિમવદાચાર્યકૃત ‘ચેરાવલી’ જણાવે છે. આ વિદ્વાને વાયકપુંગવ શ્રીઉમાસ્વાતિના ‘તત્ત્વાર્થ-ભાષ્ય’ ઉપર ‘ગંધહસ્તિ’ નામે ૮૦૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ મહાભાષ્ય અને અગિયાર અંગો ઉપર વ્યાખ્યાઓ રચી હોવાનું પણ જણાય છે.^૫

એ પછીનો ઇતિહાસ અહીંના રાજકીય ઇતિહાસ સાથે ગૂંથાયેલો છે. કલચૂરી નરેશો આ પ્રદેશ ઉપર રાજ્ય કરતા હતા. તેમની રાજધાની ત્રિપુરીમાં હતી, જેને ચેદી દેશ પણ કહેવામાં આવતો. તેઓ મોટે ભાગે જૈનધર્મના પોષક હતા; એનું પ્રમાણ એ છે કે, તેઓ જૈનધર્મી રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓની સાથે ઘનિષ્ટ સંબંધમાં આવ્યા હતા. આ રાજવંશોમાં વિવાહસંબંધ પણ હતો. ઇ. સ. ની સાતમી શતાબ્દીમાં શંકરગણ નામક રાજા, જે જૈનધર્મને અનુયાયી હતો, તેણે કુલ્પાકનું મંદિર બંધાવી, તેમાં માણિક્યસ્વામીની મૂર્તિને પ્રતિષ્ઠિત કરાવી; એટલું જ નહિ, તેણે એ તીર્થની રક્ષા માટે ૧૨ ગામ ભેટ કર્યાં હતાં. કલચૂરી કાળના શિલાલેખો બહુરીખંદ આદિ કેટલાંક સ્થાનોની જૈન મૂર્તિઓને છોડીને મળી આવતા નથી.

ત્રિપુરીમાંથી કેટલાંયે જૈન અવશેષો મળી આવ્યાં છે. એક શ્રીનેમિનાથ ભગવાનની મૂર્તિ, જેમાં યક્ષિણી અંગિકા દેવી પણ છે, તે લેખ સાથેની મળી આવી છે. તે લેખમાં જણાવ્યું છે કે-‘માનાદિત્યની પત્ની સોમ તમને રોજ પ્રણામ કરે છે.’

બારમી શતાબ્દીમાં સિરપુરમાં અંતરિક્ષ પાર્શ્વનાથની સ્થાપના મલધારી શ્રીઅભયદેવસૂરિ હસ્તક થયેલી છે. એ પછી જૈન સાધુઓ અને જૈન સંઘો આ અંતરિક્ષ, ભાંદક, કુલ્પાક વગેરે તીર્થોની યાત્રાએ આવતા હતા; એમ જણાય છે. શ્રીજિનપ્રભસૂરિ (ચૌદમો સૈકો)એ આ તીર્થોને સ્વયં નિહાળી તે તીર્થોનો ઇતિહાસ ‘વિવિધ તીર્થકલ્પ’માં આવેલો છે. એ પછીના યાત્રીઓમાં જૈન સાધુઓએ રચેલી તીર્થમાળાઓમાં આ પ્રદેશોનું જાતમાહિતીનું વર્ણન મળે છે.

વળી, બારમા સૈકાના સુંદર નમૂનારૂપ ભગવાન મહાવીરની પ્રતિમા પણ આ પ્રદેશમાંથી મળી આવેલી છે. સિવાય અહીંના ખેરમાર્ધમાં રહેલી પ્રતિમાઓના ઢગલાઓમાં કેટલીયે જૈન પ્રતિમાઓના અવશેષો હાથ લાગ્યાં છે.^૬

આવાં અનેક અવશેષો જ્યાં ત્યાં આ પ્રદેશમાં પડેલાં છે. કેટલાંયે મંદિરો જૈનેતરોએ પચાવી પાડ્યાં છે. ૩૦ હીરાલાલના મત પ્રમાણે ‘કુર્કરા મઠની કારીગરી ૯-૧૦ મી શતાબ્દીની જણાય છે. પુરાતત્ત્વજ્ઞો આને જૈન મંદિર ગતાવે છે.^૭ બરેહા, ગિલહરી અને બડગામમાં આવાં મંદિરોના અવશેષોની ખોટ નથી. એક માત્ર આરંગનું પ્રાચીન જૈન મંદિર બચી શક્યું છે તે એટલા માટે કે તેમાં જૈન મૂર્તિ રહી જવા પામી છે. નહિતર એનું પણ ક્યારનુંયે રૂપાંતર થઈ ગયું હોત.

ત્રિપુરી, ગિલહરી, ડોંગરગઢ, કામઠા, બાલાઘાટ, આંમગાંવ, અને બડગાંવ આદિ કેટલાંક સ્થાનોમાં કેટલાક સ્તંભો ઉપર સ્વસ્તિક, નન્દાવર્ત, મીનયુગલ અને કુંભકલશ વગેરે ચિહ્નો ભેવામાં આવે છે અને જિનમૂર્તિઓ પણ મળી આવે છે. નિઃસંદેહ આ અવશેષો જૈન મંદિરો સાથે સંબંધ ધરાવે છે.^૮

આ બધાં પ્રમાણેથી જણાય છે કે અહીં જૈન મંદિરો પ્રચુર પ્રમાણમાં અવશ્ય હતાં જે દક્ષિણ ભારતની માફક અજૈનોને હાથ પડ્યાં છે.

હનુમાનતાલના જૈન મંદિરમાં મૂર્તિવિધાન શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ અનોખી કેટલીક મૂર્તિઓ સુરક્ષિત છે. ભાંદક અને અંતરિક્ષ તીર્થોમાંના મૂળનાયકની મૂર્તિઓ અર્ધ પદ્માસનસ્થ અને પ્રાચીન છે; જેનો ઇતિહાસ તે તે સ્થળે આપ્યો છે.

૫. હિમવદાચાર્ય કૃત ‘ચેરાવલી’ પૃ. ૯

૬. ‘ધર્મયુગ’ તા. ૧૬-૯-૫૧

૭. ‘મંડલામખ્ય’ પૃ. ૭૯

૮. ‘જાનોદય’ માસિકમાં મુનિ શ્રીકાન્તસાગરજીનો લેખ-‘યે ઉપેક્ષિત અવશેષ’ વર્ષ : ૩, અંક : ૧૨.

૨૩૭. આકોલા

(કોઠા નંબર : ૪૧૬૮)

આકોલા રેલ્વે સ્ટેશન છે. સ્ટેશનથી ૧ માઈલ દૂર શહેર આવેલું છે. અહીં શ્વેતાંબર જૈનોની ૫૦૦ માણસોની વસ્તી છે. ૧ ઉપાશ્રય અને ૧ ધર્મશાળા છે. વરાડ પ્રાંતના પ્રાચીન તીર્થધામ અંતરિક્ષ જવા માટેનું આ રેલ્વે સ્ટેશન છે.

અહીં બળરમાં મૂળનાયક શ્રીઆદીશ્વર લગવાનનું ઘૂમટબંધી એક મંદિર છે.

૨૩૮. સિરપુર-અંતરિક્ષ

(કોઠા નંબર : ૪૧૬૦)

વરાડમાં આકોલાથી ૪૪ માઈલ દૂર સિરપુર નામે ગામ છે. તેમાં અંતરિક્ષ પાર્શ્વનાથ લગવાનનું તીર્થધામ આવેલું છે. શ્રીજિનપ્રભસૂરિ આ તીર્થની પ્રતિમાનો સંબંધ એક પૌરાણિક આખ્યાયિકા સાથે હોવાનું જણાવે છે.^૧ એ મુજબ પ્રતિવાસુદેવ રાવણના સેવક માલિ અને સુમાલિએ આ પ્રતિમા વેળુની બતાવી હતી; અને તેનું પૂજન કરીને એ મૂર્તિને નજીકના કોઈ સરોવરમાં પધરાવી હતી. કાળાંતરે વિંગઉદલ-ચિંગઉદલ (એલચપુર) નગરના રાજા શ્રીપાલ, જેને કોઠ થયો હતો, તે જ્યારે શિકાર માટે બહાર ગયો ત્યારે સરોવરની નજીકમાં આવતાં તેણે સરોવરનું પાણી પીધું અને હાથ-મેં ધોવાથી તેનું શરીર એકદમ કંચનવર્ણ બની ગયું. તેનો કોઠ રોગ તદ્દન નાશ પામ્યો. આ રોગનાશક પાણીનું કારણ તપાસતાં તેમાં રહેલી માલિ-સુમાલિએ બનાવેલી વેળુની પ્રતિમા જડી આવી. એ પ્રભાવશાળી મૂર્તિ માટે શ્રીપુર-સિરપુર નગર વસાવી તેમાં મંદિર બંધાવ્યું અને મલધારી શ્રીઅભયદેવસૂરિએ સં. ૧૧૪૨ ના મહાસુદિ ૫ ને રવિવારના રોજ વિજયમુહૂર્તમાં એ મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરી. શ્રીપાલે આ સિરપુર ગામ આ મંદિરના નિભાવ માટે અર્પણ કર્યું. આ મૂર્તિને જ્યારે સ્થાપન કરવામાં આવી ત્યારે તે જમીનથી ખૂબ અદ્ધર રહેલી હોવાથી તેની અંતરિક્ષ પાર્શ્વનાથ તરીકે પ્રસિદ્ધિ થઈ. એ પછી તેનો મહિમા એટલો લોકવિશ્રુત બન્યો કે કેટલાયે જૈનાચાર્યો અને જૈન સંઘો આ તીર્થની યાત્રા કરવા આવવા લાગ્યા.

શ્રીજિનપ્રભસૂરિ (ઔદમી સદી) કહે છે કે, પહેલાં મૂર્તિની નીચેથી એક પાણિયારી સ્ત્રી નીકળી જાય એટલી એ પ્રતિમા અદ્ધર હતી પણ કલિયુગના પ્રભાવથી અત્યારે અંગલૂણું જ નીચેથી નીકળે એટલી અદ્ધર રહે છે.

શ્રીસોમધર્મગણિએ સં. ૧૫૦૫માં રચેલી ‘ઉપદેશ સમતિકા’ (ખીજો અધિકાર-દશમે ઉપદેશ)માં એ જ વાત નોંધી છે.^૨ એ પછીના શ્રીલાવણ્યસમયે સં. ૧૫૮૫માં રચેલા ‘અંતરિક્ષ પાર્શ્વનાથ છંદ’માં આ મૂર્તિ, શ્રીપુરનગરમાં તીર્થની સ્થાપના, અને એ મૂર્તિના અદ્ધર રહેવા વિશે સુંદર વર્ણન આપ્યું છે, તે વર્ણન લાગ આ પ્રમાણે છે:—

“ઐઠી પ્રતિમા ભારી ઘણી, પાલખી છે મલોખા તણી; રાજ મન આવ્યો સંદેહ, કિમ પ્રતિમા આવે છે એહ. ૪૦
વાંકી દષ્ટિ કર્યો આરંભ, રહી પ્રતિમા થાનક થિર થંભ; રાજ લોક ચિંતાતુર થયો, એ પ્રતિમાનો થાનક થયો. ૪૧
અરધાર સિલાવટ સાર, તેડી આપ્યો ગરથ ભંડાર; આલસ અંગતણું પરિહરો, વેગે ઈલાં જિનમંડપ કરો. ૪૨
સિલાવટ તિહાં રંગરસાલ, કીધા જિન પ્રાસાદ વિસાલ; ધ્વજ દંડ તોરણ થિર થંભ, મંડપ માંડ્યા નાટારંભ. ૪૩
પખાસણ કીધો છે જિહાં, તે પ્રતિમા નવિ બેસે તિહાં; અંતરિક્ષ ઊંચા એટલે, તલે અસવાર જાયે તેટલે. ૪૪
રાજ રાણી મનને કોડ, ખરથે દ્રવ્ય તણી તિહાં કોડ; સપ્ત ક્ષણમણિ સોહ પાસ, એલગરાયની પૂરી આસ. ૪૫

૧. “વિવિધતીર્થકલ્પ”માં ‘શ્રીપુરઅંતરિક્ષપાર્શ્વનાથકલ્પ’ ૫૦ ૧૦૨.

૨. નિવેશ્ય નગરં નચ્યં શ્રીપુરં તત્ર મૂપતિઃ । ઇતીકરણ પ્રોત્તુજ્ઞં પ્રાસાદં પ્રતિમોપરિ ॥ ૨૧ ॥

ઘટો ગર્ભત્રિકાચુક્તૌ ન્યસ્ય નારી સ્વમસ્તકે । તદ્વિમ્બાધઃ પ્રયાતિ સ્મ પુરેતિ સ્વવિરા જગુઃ ॥ ૨૨ ॥

શ્વિયદન્તરમથાપિ મૂમિ-પ્રતિમયોઃ સહ । ઇતીતિ તત્ર વાસ્તવ્યા વદન્તિ જનતા ઇપિ ॥ ૨૩ ॥

પૂજે પ્રભુને ઉખેવે અગર, તિન ઠામે વાસ્ત્યો શ્રીનગર; રાજ રાજલોક કામિની, જોલગ કરે સદા સ્વામિની. ૪૬”

શ્રીશીલવિજયજીએ સં. ૧૭૪૬માં રચેલી તીર્થમાળામાં ઉપર્યુક્ત હકીકતની આ પ્રમાણે દૃષ્ટી નોંધ લીધી છે:

“અનુક્રમિ એલચરાયનો રોગ, ફરી ગયો તે જ સંયોગ; અંતરિક પ્રભુ પ્રગટયા જામ, સ્વામી મહિમા વધ્યો તામ. આગે તો જાતો અસવાર, એવડો અંતર હુંતો સાર; એક દોરાતું અંતર આજ, દિન દિન દીપીએ મહારાજ.”

આ એલચપુરનો રાજ તે બીજો કોઈ નહિ પણ શ્રીપાલ નામે હતો, જેનો આ મૂર્તિના કારણે કોઈ રોગ ફર થયો. તેણે શ્રીપુર વસાવીને એ મૂર્તિ માટે વિશાળ મંદિર બંધાવ્યું. સાહિત્યની કથા ઉપરથી જણાય છે કે, આ શ્રીપાલ સોપારક નગરના મહાસેન રાજાની પુત્રી તિલકચુંદરીને પરણ્યો હતો. ઇતિહાસજ્ઞોની માન્યતા પ્રમાણે એલચ નામનો જૈન રાજા વિ. સં. ૧૧૧૫ માં એલચપુરની ગાદીએ આવ્યો હતો.

પ્રતિમાના અદ્ધર રહેવાની બાળતમાં અગાઉ એક પાણિયારી ખેડા સાથે જઈ શકે તેટલી અથવા એક ઘોડેસવાર નીકળી જાય તેટલી જગા પ્રતિમા અને ભૂમિતલ વચ્ચે હતી. પણ ચૌદમા સૈકાની આસપાસ ભૂમિ અને પ્રતિમા વચ્ચેનું અંતર એક અંગલુછાનું નીકળી જાય તેટલું રહ્યું જે આજે પણ જોઈ શકાય છે. વસ્તુતઃ પ્રતિમાના પાછલા ભાગમાં તાંબાની મેખ છે અને એ ભાગમાં પ્રતિમાના પાયાંબુનો ભાગ જમીનને અડકે છે, ન્યારે બીજા બાજુનો ભાગ તદ્દન અદ્ધર રહે છે.

આ શ્યામ પ્રતિમા અર્ધપદ્માસનસ્થ અને પ્રાચીન છે. હાલમાં આ પ્રતિમા ભોંયરામાં પધરાવેલી છે. ભાંદક, કુટપાક અને ગુડીવાડાની મૂળનાયક પ્રતિમાઓ સાથે આ મૂર્તિનું સ્થાપત્ય મળતું આવે છે.

આ પ્રતિમાની મૂળ સ્થાપના ગામ બહાર આવેલા બગીચામાંના જિનમંદિરમાં કરવામાં આવી હતી. એ કળાપૂર્ણ વિશાળ મંદિર આજે પણ વિદ્યમાન છે. આ મંદિરને શિલ્પશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓ પણ એક હજાર વર્ષ જૂનું બતાવે છે. આ સ્થળ આજે પણ દર્શનીય છે. એ પછી આ મૂર્તિને અત્યારના સ્થાનમાં લાવવામાં આવી છે.

શ્રીભાવવિજય ગણિએ બનાવેલા ‘અંતરિક્ષ પાર્શ્વનાથ સ્તોત્ર’માં તેમણે જાતે અનુભવેલા આ મૂર્તિના ચમત્કારનું વર્ણન આપ્યું છે. એ વર્ણન મુજબ તેઓ આંખના રોગથી તદ્દન અંધ થયા હતા ત્યારે તેઓ સિરપુર આવ્યા અને ભગવાનના દર્શન માટે તેઓ ભાવપૂર્વક સ્તવના કરતાં દેખતા થયા. એ પ્રત્યક્ષ કૃપાના ઉપલક્ષમાં તેમણે આ મૂર્તિવાળા નાના સ્થાનને બદલે વિશાળ મંદિર બંધાવ્યું અને એ નવા મંદિરમાં શ્રીઅંતરિક્ષ પાર્શ્વનાથ ભગવાનની સં. ૧૭૧૫ના ચૈત્ર સુદિ ૬ના દિવસે પ્રતિષ્ઠા કરી.

આ પ્રતિમાનું પ્રાચીન સ્થાન એક ભોંયરાના પેટા ભોંયરામાં હતું. તેમાં એક ઓટલા જેવી બેઠક ઉપર ભગવાનની મૂર્તિ પધરાવેલી હતી. તે અત્યારના મોટા ભોંયરામાં પ્રતિષ્ઠિત કરી તે પછી પ્રભુના સ્થાને માણિલદ્ર યક્ષની સ્થાપના કરેલી છે. એ બેઠકની ડાબી બાજુએ પ્રાચીન કાળના અધિષ્ઠાયક દેવની મૂર્તિ પણ ગિરાજમાન છે, તે મૂર્તિને લોકો માણિલદ્ર યક્ષ તરીકે ઓળખે છે. એટલે આ નાના ભોંયરામાં આજે માણિલદ્રની ૨ મૂર્તિઓ વિદ્યમાન છે. બીજું મોટું ભોંયરું જેમાં આ નાના ભોંયરામાંથી પણ જઈ શકાય છે તેમાં અંતરિક્ષ પાર્શ્વનાથ ભગવાન ગિરાજમાન છે. વસ્તુતઃ નાનું અને મોટું ભોંયરું એક મંદિરનાં બે સ્થાનો છે.

જેનેતર સાહિત્યમાં પણ આ તીર્થસ્થાનનો ઉલ્લેખ મળી આવે છે. મહાનુભાવ પંથના ચૌદમી સદીના ‘સ્મૃતિ-સ્થલ’ નામક મરાઠી ગ્રંથમાં વૃદ્ધાચાર વિભાગમાં અંતરિક્ષજીનો નામોલ્લેખ આ પ્રકારે કર્યો છે : “જાલ તરિ પારસ-નાથાયેચા શ્રીપુરાવરુનિ જા” — ‘જાઓ તો ઉપર શ્રીપારસનાથના, શ્રીપુર થઈને જાઓ.’

આ ઉપરથી જણાય છે કે ચૌદમી સદીમાં આ તીર્થસ્થાનનો મહિમા વ્યાપક બની ચૂક્યો હતો.

પોલકરોના સમયમાં આ મંદિરના ઉપરના ચોકમાં રહેલો ધ્વજદંડ જે ચાંદીના પતરાંથી મઢેલો છે તેમાં આ પ્રકારે લેખ કોતરેલો છે:—

“ સંસ્થાન શિરપુર અંતરિક્ષ મહારાજ વાપુસા નાગોસા સાવજી સાકળે ઓસવાલ સિતંવરી હસ્તે પદા વાહ, દુકાન કલમનૂરી સન ૧૨૮૯ મિતી ચૈત્ર શુદ્ધ ૧૦ ॥ ”

ક્રિસ્ટલી સન ૧૨૯૮ એટલે વિ. સં. ૧૯૩૫ સમજવો.

આ ઉપરથી એમ કહી શકાય કે સ્વેતાંબરાચાર્ય મલધારી શ્રીઅભયદેવસૂરિએ પ્રતિષ્ઠિત અને શ્રીભાવવિજય ગણિએ પુનઃ પ્રતિષ્ઠિત કરેલા તીર્થમાં સં. ૧૯૩૫ માં ધ્વજદંડ પણ સ્વેતાંબર શ્રાવકોએ જ ચડાવ્યો હતો.

આજે અહીં જૈન શ્રાવકોની વસ્તી નથી. માત્ર તીર્થસ્થાન અને એક જૈન ધર્મશાળા છે ?

૨૩૬ ભાંદક

(કોઠા નંબર : ૪૧૮૩)

મધ્યપ્રદેશના ચાંદા જિલ્લામાં વર્ધા જંકશનથી બટકાર શાહ અને મદ્રાસ જતી રેલ્વે લઈન પર ચાંદાની પાસે જ ભાંદક નામે સ્ટેશનનું ગામ છે. એનું પ્રાચીન નામ ‘ભદ્રાવતી’. ‘મહાભારત’ અને જૈમિનિ ‘કથાસાર’માં ભદ્રાવતીનો ઉલ્લેખ આવે છે પરંતુ એમાં ઉલ્લેખેલ ભદ્રાવતી આ હશે કે કેમ એ શોધનો વિષય છે; પરંતુ દોઢ-એ હજાર વર્ષના પુરાણ ‘ગણેશ પુરાણ’માં ‘ભાંનક-ભદ્રક’ નગરીનો ઉલ્લેખ છે તે નિર્વિવાદ રીતે આ સ્થળનો પરિચાયક છે.

કલિંગ દેશના જૈન રાજવી ખારવેલ, જેનો પત્તો એક માત્ર મળી આવેલા ઉદયગિરિના શિલાલેખના આધારે મળે છે, તેની રાણી આ ભદ્રાવતીની રાજપુત્રી હતી. સંભવ છે કે, ખારવેલે આ સ્થળે જૈન સંસ્કૃતિનો મહિમા વધાર્યો હોય.

પ્રસિદ્ધ ચીની યાત્રી હુએનત્સાંગે (ઈ. સ. ૬૨૯) આ નગરીનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી પરંતુ કલિંગથી કોસલમાં આવતાં તેણે આવેલા વર્ણન મુજબનું સ્થાન આ જ લાગે છે.^૨

આ પ્રમાણે સિવાય ભદ્રાવતીનો પ્રાચીન ઇતિહાસ અંધારામાં છે. જૈનોએ આ સ્થળમાં જૈન સંસ્કૃતિનો પ્રચાર કર્યો કર્યો એ જાણવામાં નથી પરંતુ અવાંતર પ્રમાણેથી નક્કી થાય છે કે જોદ્દો પહેલાં જૈનોએ આ પ્રદેશમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. આ પ્રદેશમાં આવેલો અશોકનો કહેવાતો સ્તૂપ સમ્રાટ સંપ્રતિનો હોવાનું કેટલાક વિદ્વાનોનું મંતવ્ય છે. જોદ્દો પછી વૈદિકોએ પણ અહીં પગપેસારો કરેલો છે એનું અનુમાન અહીંના ચંડિકાના મંદિરના થાંભલા ઉપરના એક શિલાલેખથી થાય છે. તેમાં સંવત્ ૧૧૩૩ વૈક્રમે અને ચંડિકા એટલા અક્ષરો વાંચી શકાય છે. વળી, ગામમાં આવેલા ભદ્ર નાગના મંદિરની બહાર એક ખંડિત શિલાલેખ શાકે ૧૩૦૧ અથવા ૧૩૦૮ની સાલનો છે, જેમાં આ નાગનારાયણ મંદિરનો ઉદ્ધાર કર્યાની હકીકત છે. આ સિવાય તળાવ પાસેની ટેકરી ઉપરના એક મંદિરમાં સં. ૧૧૬૯નો લેખ વિદ્યમાન છે.

અહીંની જમીનમાંથી મળી આવતી જૈન, જોદ્દ અને વૈદિક એમ ત્રણે પ્રકારની મૂર્તિઓ ઉપરથી આ નગરી સમયે સમયે ત્રણે સંસ્કૃતિઓનું કેંદ્રધામ રહી છે. મળી આવેલી સામગ્રી નાગપુર વગેરેના સંપ્રદાયસ્થાનોમાં રાખવામાં આવી છે.

આવી સંસ્કારધામ નગરી ઉપર કાળનો ફૂર પંજો ફરી વળેલો જોવાય છે. આજે ખંડિયેરો અને જંગલમાં પલટાઈ ગયેલી આ નગરીએ લાંબા સમય સુધી પોતાના ઐશ્વર્યથી લોકોનું આકર્ષણ કર્યું રાખ્યું હતું એમ ઉપર્યુક્ત પુરાતાત્ત્વિક સામગ્રી કહી રહી છે.

૧. વિશેષ હકીકત માટે જુઓ : મુનિરાજ શ્રીજ્યોત્સ્વિનયજી મહારાજશ્રીની “શ્રીઆત્માનંદ પ્રકાશ”માં પ્રગટ થયેલી ‘શ્રીઅંતરિક્ષ પાર્શ્વનાથજી તીર્થ’ લેખમાળા : પુસ્તક : ૪૭, અંક : ૯ થી ૧૨, પુસ્તક : ૪૮ : અંક. ૧ થી ૯

૨. આ દેશની રાજધાનીનો ધેરાવો ૮ માઈલ છે. આ દેશની ભૂમિ ફળદ્રુપ છે. શહેર અને ગામડાં નજીક નજીક છે. લોકો આખાદ છે. જાંબા અને કાળા છે. રાજ્ય ક્ષત્રિય છે. પણ ધર્મે બૌદ્ધ છે. ઉદારતા માટે પ્રસિદ્ધ છે. અહીં ૧૦૦ બૌદ્ધ મઠો છે તેમાં ૧૦૦૦૦ મહાયાન પંથના બૌદ્ધ સાધુઓ રહે છે. શહેરની દક્ષિણે અશોકે બંધાવેલો સ્તૂપ છે, જ્યાં જુદાં અન્ય મતવાળાઓને છતાં હતાં અને જ્યાં પાંચળથી નાગાર્જુને આવીને વસવાટ કર્યો હતો.—On Yuan-Chawang's Travels in India " Part II.

આને અહીં જે સ્થળે જૈન મંદિર ઊભું છે ત્યાં આસપાસ જંગલ અને ઝાડીમાં પહેલાં એક નાનકડું મંદિર હજુથી જ બનેલું હતું, તેમાં એક જૈન પ્રતિમા ધૂળમાં અડધી દટાયેલી અવસ્થામાં જોવાતી હતી. ગામડિયા લોકો તેને 'કેસરિયા બાબા' નામે ઓળખતા અને પોતપોતાની શ્રદ્ધા મુજબ સિંદૂર વગેરે ચડાવતા. એક વિદેશી પાદરીએ આ સ્થળ જોયું અને પુરાતત્ત્વખાતાના કાને હકીકત પહોંચાડી, ત્યારે આ મૂર્તિને સાફસૂક કરાવી યોગ્ય સ્થાને બેસાડી અને એક ચોતરો બનાવી તારની વાડ બાંધી દર્શ આ સ્થળને 'રક્ષિત સ્મારક' તરીકે બહાર કરવામાં આવ્યું.

ચાંદા શહેરના વતનીઓને આની ખબર પડી ત્યારે ચાંદા, વર્ધા, હિંગનઘાટ, વરેરા વગેરે સ્થળના જૈનોએ મળીને સરકાર પાસેથી આ સ્થળનો કબજો મેળવ્યો. સને ૧૯૧૨માં આ પ્રતિમા અને ૧૦૧ એકર જમીન સરકારે શ્રવેતાંગર સંઘને અર્પણ કરી, જમીનનો પટ્ટો કરી આપ્યો. એ પછી અહીં સુંદર ધર્મશાળા અને જિનમંદિર બાંધવામાં આવ્યું. વિ. સં. ૧૯૭૬ના ફાગણ સુદિ ૩ ના દિવસે હજોર્દાર કરવામાં આવેલા આ તીર્થના નૂતન મંદિરમાં એ મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી.

સર ફ્રેંકસલાયર નામના કમીશનર ત્યારે મધ્યપ્રાંતના ગવર્નર હતા ત્યારે આ મૂર્તિનાં દર્શન કરી એટલા પ્રભાવિત થયા કે તેમણે સરકાર તરફથી મંદિરને એક હબર રૂપિયા અને ૧૪૨ એકર જમીન આ મંદિરને ભેટ તરીકે અર્પણ કરી છે. આને આ સ્થળ જંગલમાં મંગલ જેવું બની ગયું છે.

સ્થેશનથી ગામ લગભગ ૧ માઈલ દૂર છે. ગામના છેડા ઉપર આ શિખરબંધી મંદિર આવેલું છે. મંદિરના કંપાઉડમાં પ્રવેશ કરતાં વિશાળ દરવાજાની બંને પડખે લાંબી ધર્મશાળા છે. સામે સુંદર મંદિર છે. જમણા હાથે ગુરુમંદિર અને ડાબા હાથે નાગપુરનિવાસી શેઠ હીરાલાલજી કેશરીમલજી ઝવેરીએ નવું બાંધાવેલું શ્રીઆદીશ્વર લગવવાનું નાનું જિનાલય છે.

મુખ્ય શ્રીપાર્શ્વનાથ લગવાનના મંદિરમાં ત્રણ ગભારા છે. વચ્ચલા ગભારામાં ઉપર્યુકત હકીકતવાળી શ્રીપાર્શ્વનાથ લગવાનની પ્રતિમા મૂળનાયક તરીકે બિરાજમાન છે. આ પ્રતિમા અત્યંત પ્રાચીન છે. તેના ઉપર લેપ કરાવેલો છે. પ્રતિમાની પહોળાઈ ૪૭ ઈંચ છે અને ડ્રણા સહિત ૬૧ ઈંચ ઊંચી છે, સમ ડ્રણાના વિશાળ છત્ર ચુકત આ મૂર્તિ અર્ધ પદ્માસનસ્થ છે. મૂળનાયક લગવાનની આ પ્રતિમા, અંતરિક્ષ તીર્થના મૂળનાયક, કુટ્યાક તીર્થના મૂળનાયક, અને તેમાંની બીજી ૧૧ પ્રતિમાઓ તેમજ ગુડીવાડાના મંદિરના મૂળનાયકની પ્રતિમાઓની સમકાલીન લાગે છે.

મુખ્ય વેદીની આસપાસ વિશાળ વેદીઓ ઉપરની મૂર્તિઓ બહાર ગામથી લાવીને પધરાવવામાં આવી છે. આ બધી મૂર્તિઓના શિલાલેખો ઉપરથી એ ચારસો-પાંચસો વર્ષની પ્રાચીન જણાય છે.

મંદિરનું ખોદકામ કરતાં એક ચૌમુખી જિનપ્રતિમા મળી આવેલી તે પણ ઉપર્યુકત શ્રીપાર્શ્વનાથની પ્રતિમા જેટલી જ પ્રાચીન જણાય છે. આ ચૌમુખી પ્રતિમાને મંદિરના ઉપરના શિખરમાં કરાવેલા ગભારામાં પ્રતિષ્ઠિત કરી છે. તેના ઉપર કેસરિયા રંગનો લેપ કરવામાં આવ્યો છે.

પાછળથી ખોદકામ કરતાં શ્રીઋષભદેવ લગવાનની ૧૯ ઈંચ ઊંચી બે પ્રતિમાઓ મળી આવી હતી; એ બંને મૂર્તિઓને નીચેની ચોરડીમાં પધરાવેલી છે. એક પ્રતિમાની ગરદન ઉપર વાળની લટો જોવાય છે, જેથી એ ઋષભદેવની પ્રાચીન પ્રતિમા હોવાનું નક્કી થાય છે.

અહીં ખોદકામ કરતાં એક બાવન જિનાલયનો પત્તો લાગ્યો છે, તેમાંથી ઘણી મૂર્તિઓ અને શિલાલેખો મળી આવ્યા છે પરંતુ ખોદકામ કરતી વખતે જ એ પ્રાચીન શિલાલેખોને સંતાડી દેવામાં આવ્યા અને થોડીક ખંડિત મૂર્તિઓ મળેલી તે એક ચોરડીમાં મૂકી રાખવામાં આવી છે.

અહીં ઔપધાલય, ગોશાળા, વાચનાલય, ઉપાશ્રય વગેરે બનેલાં છે પણ શ્રવેતાંગર જૈનોની વસ્તી નથી.^૧

૧. વિશેષ પરિચય માટે લુઓ: 'જૈન તીર્થ ભદ્રાવતી' પુસ્તિકા અને મુનિરાજ શ્રીજંજુવિજયજીનો લેખ- "શ્રીભદ્રાવતી પાર્શ્વનાથ તીર્થ"- 'શ્રીઆત્માનંદ પ્રકાશ:' પુસ્તક: ૪૮, અંક: ૪.

ઉત્તરપ્રદેશ અને બિહાર-બંગાળની મંદિરાવલી

જૈનોના પ્રાચીન આગમગ્રંથોમાં ઉત્તરપ્રદેશ અને બિહાર-બંગાળના પ્રદેશોને આર્યદેશોમાં ગણવામાં આવ્યા છે અને મોટા ભાગના તીર્થંકરોના જન્મ આદિ કલ્યાણકો^૧ આ પ્રદેશના અયોધ્યા, અષ્ટાપદ, પ્રયાગ, શ્રાવસ્તી, કૌશાંબી, બનારસ, કાકંદી, ભદિલપુર, ચંપાપુરી, કંપિલપુર, રત્નપુરી, હસ્તિનાપુર, સમેતશિખર, મિથિલા, રાજગૃહ, શૌરીપુર, ક્ષત્રિયકુંડ, ઋણ્ણવાલુકા, પાવાપુરી વગેરે સ્થાનોમાં થયેલાં હોવાથી તે સ્થળો જૈન તીર્થ તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યાં છે. વળી, જે સ્થાનો તીર્થંકરોના ચરણસ્પર્શથી પવિત્ર થયાં હોય એ પણ તીર્થની ખ્યાતિને વર્ધાં છે પરંતુ સમય જતાં થયેલી રાજ્યકાંતિ, ધર્મકાંતિ અને હુર્લિક્ષના કારણે જૈનોએ કરેલા સ્થળાંતરના પરિણામે એ તીર્થો પૈકીના પ્રયાગ, શ્રાવસ્તી, કૌશાંબી, ભદિલપુર, મિથિલા આદિ તીર્થોના વિચ્છેદ થયો જ્યારે અષ્ટાપદ જેવાં તીર્થો વીસાદે પડ્યાં છે. આ હકીકત આ પ્રદેશમાં જૈનધર્મની પુરાકાલીન સ્થિતિનું સ્મરણ કરાવી આપે છે.

હજારીબાગ જિલ્લામાં આવેલો સમેતશિખર પહાડ, જેનો શાબ્દિક વ્યુત્પત્તિની દૃષ્ટિએ સમ્ + આ + ઇત્ = સારી રીતે આવેલા, એટલે નિર્વાણને યોગ્ય સ્થળ સમજીને આવેલા એવો અર્થ લગાવી શકાય, તેને જૈન અનુશ્રુતિઓથી સમર્થન મળે છે. ચોવીશ તીર્થંકરો પૈકી વીશ તીર્થંકરોએ આ પહાડ ઉપર નિર્વાણ પ્રાપ્ત કર્યું હતું જેના કારણે આ પહાડનું ‘સમેતશિખર’ એવું નામ પ્રાચીન કાળથી પ્રસિદ્ધિમાં આવેલું છે. કેઈ સ્થળે સમેતશિખરને ‘સમાધિશિખર’ પણ કહ્યું છે. એ નામમાં પણ સમાધિને યોગ્ય સ્થાન એવા અર્થમાં પણ ઉપયુક્ત હકીકતનો જ નિર્દેશ છે. વળી, જૈનોના ત્રેવીશમા તીર્થંકર શ્રીપાર્શ્વનાથ પ્રભુ, જેમણે ચોવીશ તીર્થંકરો પૈકી છેલ્લું નિર્વાણ આ સ્થળે પ્રાપ્ત કર્યું તેથી આ સમેતશિખર ‘પારસનાથ પહાડ’ના નામે પણ ઓળખાય છે.

આ તો જૈન ગ્રંથો અનુસાર વાત થઈ; પરંતુ આપણે બીજા ગ્રંથોનાં પ્રમાણો તરફ ધ્યાન આપીએ તો ઉપયુક્ત હકીકત સ્પષ્ટ થશે.

વૈદિક કાળમાં કીકટ-મગધનું સ્થાન હેય ગણાતું હતું. બ્રાહ્મણોના ‘સંહિતા’ ગ્રંથોમાં આ દેશ અને તેના નિવાસી-ઓની નિંદા કરવામાં આવી છે. તીર્થયાત્રાના કારણે સિવાંચ તેમાં પ્રવેશવાનો એ ગ્રંથોમાં નિષેધ કરેલો છે. ત્યાં વધુ વખત રહેનારને પ્રાયશ્ચિત્ત લેવાનું પણ ફરમાવવામાં આવ્યું છે. મગધને ‘પ્રાત્ય-દેશ’ કહી અનાર્થ દેશ તરીકે ઓળખાવ્યો છે.

બસો વર્ષ પહેલાંના એક જૈન કવિએ તેમની આ પ્રાચીન માન્યતાનું ચિત્ર રજૂ કરતાં જણાવ્યું છે:

“કાશીવાસી કાગ મૂર્છિ મુગતિ લહઈ; મગધિ મૂઝો નર ખર હુઈ એ.”

—કાગડો પણ કાશીમાં મરે તો સુક્રિ પામે પરંતુ માણસ જો મગધમાં મરે તો ગધેડો થાય.

૧. તીર્થંકરોની પાંચ ઘટનાઓને જૈનો કલ્યાણક તરીકે ઓળખાવે છે. દરેક તીર્થંકરોનાં જ્યવન, જન્મ, દીક્ષા, કેવળજ્ઞાન અને મોક્ષ એમ પાંચ-પાંચ કલ્યાણકોના હિસાબે અયોધ્યામાં ૧૯, પ્રયાગમાં ૧, અષ્ટાપદમાં ૧, શ્રાવસ્તીમાં ૪, કૌશાંબીમાં ૪, બનારસ- (ભદેની)માં ૪, (બેલુપુર)માં ૪, (ચંદ્રપુરી)માં ૪, (સિંહપુરી)માં ૪, કાકંદીમાં ૪, ભદિલપુરમાં ૪, ચંપાપુરીમાં ૫, કંપિલપુરમાં ૪, રત્નપુરીમાં ૪, હસ્તિનાપુરમાં ૧૨, મિથિલામાં ૮, રાજગૃહમાં ૪, શૌરીપુરમાં ૨, ક્ષત્રિયકુંડમાં ૩, ઋણ્ણવાલુકામાં ૧, પાવાપુરીમાં ૧ અને સમેતશિખરમાં ૨૦ મળીને ૧૧૭ કલ્યાણકો અને ૩ સૌરાષ્ટ્રના ગિરનારમાં મળીને ૨૪ તીર્થંકરોનાં ૫ કલ્યાણકો ગણતાં આ રીતે કુલ ૧૨૦ કલ્યાણકો થાય.

ખૌદ્ધર્મના કારણે આ નિંદા કરવામાં આવી હોય એમ માની શકાય એમ નથી; કેમકે સંહિતાની રચના ખુદ્ધેવના ઉદય પહેલાં થઈ ચૂકી હતી એમ માનવામાં આવે છે. વળી, વ્રાત્યોની માન્યતા વિશે શ્રોત્યયચંદ્ર વિદ્યાલંકારના આ કથનથી સમર્થન મળે છે કે, ‘આ વ્રાત્યો અહર્ત અને ચૈત્યોના ઉપાસક હતા, જેઓ ખુદ્ધથી પહેલાં વિદ્યમાન હતા.’^૨ આ હકીકત જૈનધર્મની સ્થિતિ ઉપર આછો પ્રકાશ પાથરે છે.

ડૉ. ભાંડારકર ઉપયુક્ત હકીકતને ટેકો આપતાં સ્પષ્ટ કહે છે કે, ‘પ્રાચ્યદેશના લોકોને જૈનધર્મ આર્થ બનાવ્યા હતા.’^૩ વસ્તુતઃ વૈદિક કાળમાં મગધ, બિહાર, બંગાલ અને ઓરિસાના પ્રદેશોમાં જૈનધર્મનો ખૂબ પ્રચાર હતો તેથી જ વૈદિક લોકોને એના પ્રભાવથી બચાવી લેવા માટે કડક આદેશ કરવામાં આવ્યો હતો. આ હકીકતને આપણે કંઈક વિગતથી જોઈએ.

જેનોનાં ‘પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર’ અને ‘ત્રિષષ્ઠિશલાકાપુરુષચરિત’માં રખા આર્યદેશો ગણાવેલા છે; જેમાં તીર્થંકરો, ચક્રવર્તીઓ, બલદેવ અને વાસુદેવો આદિનો જન્મ થતો હતો અને જે પ્રદેશોમાં જૈન શ્રમણો વિહાર કરી શકતા એ જનપદો અને તેની રાજધાનીનાં નગરોનાં નામો ઉક્ત ગ્રંથોમાં આ પ્રકારે આપેલાં છે:—

જનપદ	રાજધાની	જનપદ	રાજધાની
૧. મગધ	રાજગૃહ	૧૪. શાંડિલ્ય	નંદિપુર
૨. અંગ	અંબા	૧૫. મલય	લદ્રિલપુર
૩. બંગ	તામ્રલિપ્તિ	૧૬. મત્સ્ય (વચ્છ)	વૈરાટ
૪. કલિંગ	કાંચનપુર	૧૭. વરણા	અચ્છ
૫. કાશી	વારાણસી	૧૮. દશાર્ણ	મૃત્તિકાવતી
૬. કોશલ	સાકેત	૧૯. ચેદિ	શુક્તિમતી
૭. કુરુ	ગજપુર	૨૦. સિંધુ-સૌવીર	વીતલયપત્તન
૮. કુશાવર્ત	શૌરીપુર	૨૧. શૂરસેન	મથુરા
૯. પાંચાલ	કાંપિલ્યપુર	૨૨. ભંગી	પાવાપુરી
૧૦. ભંગલ	અહિચ્છત્રા	૨૩. વાર્તા	માસપુરી
૧૧. સૌરાષ્ટ્ર	દ્વારવતી	૨૪. કુણાલ	શ્રાવસ્તી
૧૨. વિદેહ	મિથિલા	૨૫. લાઠ	કોટિવર્ષ
૧૩. વત્સ	કૌશાંબી	૨૫ા કેકય-અર્ધ	શ્વેતાંબી

આ જનપદોમાં ગણાવેલા સૌરાષ્ટ્ર, દશાર્ણ, સિંધુ-સૌવીર, ચેદિ આદિને બાદ કરતાં મોટા ભાગના જનપદો ઉત્તર પ્રદેશ, બિહાર-બંગાલ અને તેની આસપાસમાં આવેલા છે. આ પ્રદેશોમાં કેટલાંક સ્થળો તો પ્રાચીન કાળનાં જૈનધર્મનાં મુખ્ય કેંદ્રધામો બની ચૂક્યાં હતાં, જે સ્થળોનાં નામ ઉપરથી જૈન શ્રમણોના ગણ, શાખા અને કુલોનાં કેટલાંક નામો પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યાં હતાં. ‘કલ્પસૂત્ર’ની ‘સ્થવિરાવલી’માં એવાં કેટલાંક ગણ, શાખા અને કુલોનાં નામો ઉલ્લેખ્યાં છે, તે આ પ્રકારે છે:—

ગોદાસ ગણની શાખાઓ—તામલિત્તિયા, કોડિવરિસિયા, પુંડવદ્ધણિયા, દાસી ખખ્ખડિયા.

ઉત્તરબલિસ્સહ ગણની શાખાઓ—કેસમિયા, સોર્ધત્તિયા (સુત્તિવત્તિયા), કોડંબાણી, ચંદનાગરી.

ઉદ્દેહ ગણની શાખાઓ—ઉદંબરિનિજયા, માસપુરિયા, મધપત્તિયા, પુણ્ણપત્તિયા.

કુલ:—નાગભૂય, સોમભૂય, ઉલ્લગચ્છ, હલ્યલિજ્જ, નંદિજ્જ, પારિહાસય.

૨. ‘ભારતીય ઇતિહાસકી રૂપરેખા’ પૃ. ૪૦૧-૪૦૨.

૩. Annals of the Bhandarkar Oriental Institute. Vol. XII, P. 110.

આરણ્ય ગણની શાખાઓ—હારિયમાલાગારી (હારિયમાલગદી), સંકાસીઆ, ગવેધુયા, વલ્લનાગરી.

કુલ:—વરછલિનજ, પીધધિમિમજ, હાલિનજ, પૂસમિતિનજ, માલિનજ, અનજવેડય, કણ્ડસહ.

ઉડુવાડિય ગણની શાખાઓ—અંધિનિજયા, ભદિનિજયા, કાંકંદિયા, મેહલિનિજયા.

કુલ:—ભદજસિય, ભદજુતિય, જસભદ.

વેસવડિય ગણની શાખાઓ—સાવતિયા, રનજપાલિયા, અંતરિનિજયા, ખેમલિનિજયા.

કુલ:—મેહિય, કામિદિય, ઈંદ્રપુરગ.

માલવ ગણની શાખાઓ—કાસવનિજયા, ગોયમનિજયા, વાસિદિયા, સોરદિયા.

કુલ:—ઈસિયુતિ, ઈસિદતિય, અલિજયંત.

કોડિય ગણની શાખાઓ—ઉચ્ચાનાગરી, વિનજહરી, વધરી, મનિઅમિદલા.

કુલ:—ખંભલિનજ, વરછલિનજ, વાણિનજ, પપુહવાહણુય.

આ સિવાય અનજસેણિયા, અનજતાવસી, અનજકુબેરી, અનજઈસિપાલિયા, ખંભદીવિયા, અનજનાઈલી, અનજનયંતી, ખંભદીવિય વગેરે નામની શાખાઓના ઉલ્લેખો મળે છે. પુરાતત્ત્વની સામગ્રી આ ઉલ્લેખોનું સમર્થન કરે છે. મથુરાના કંકાલી ટીલામાંથી મળી આવેલી કુશાનકાલીન મૂર્તિઓના શિલાલેખોમાં આમાંનાં કેટલાંક ગણ, કુલ, શાખાનાં નામો કેરેલાં લેવાય છે, જે મૂર્તિઓ નક્કર હોવા છતાં શ્વેતાંબર આમ્નાયની હોવાનું પ્રમાણિત કરે છે.

કેમકે દિગંબર આમ્નાયમાં આવાં ગણ, કુલ, શાખાનો કયાંઈ ઉલ્લેખ મળતો નથી. એ હકીકત ધ્યાનમાં લેવા લેવી છે કે, શ્વેતાંબરને જે પ્રકારે અનજ મૂર્તિઓ માન્ય છે તેવી જ નગ્ન મૂર્તિઓ પણ માન્ય છે; એથી જ બંગાળ, મથુરા, દક્ષિણ તેમજ અન્ય સ્થળોમાંથી જે નજ મૂર્તિઓ મળી આવી છે તેને દિગંબરની મૂર્તિઓ માની લેવી ઉચિત નથી. વળી, શ્વેતાંબર સૂત્રગ્રંથો જેને દિગંબર માન્ય રાખતા નથી, તેમાંથી જ તત્કાલીન બંગાળમાં જૈનધર્મના પ્રભાવનો પત્તો લાગે છે એથી એ પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે, બંગાળ આદિ સ્થળોમાં શ્વેતાંબર જૈનોનો જ પ્રભાવ હતો; એમ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ કહેવામાં બાધ નથી.

જો કે ઉપર્યુક્ત ગણ, શાખા અને કુલનાં નામોમાં સૂચિત તે તે પ્રદેશોના નામોનો ખરાબર પત્તો મળતો નથી છતાં કેટલાંક નામોથી આ પ્રદેશના તામ્રલિપિ, કોટિવર્ધ, પુંડ્રવર્ધન, કોશાંબી, શુક્રિતમતી, ઉદુંબર, અંપા, કાકંદી, મિથિલા, શ્રાવસ્તી, અંતરિનિજયા, કોમિદલા આદિ સ્થળોમાં જૈન શ્રમણોએ પોતાનાં પ્રવૃત્તિકેન્દ્રો સ્થાપ્યાં હોવાનું જણાય છે. એ જ કારણે એ શ્રમણસમૂહ તે તે સ્થળોના નામ ઉપરથી ઓળખાતો હતો. આ પૈકી તામ્રલિપિ તે આજનું મિદનાપુર, કોટિવર્ધ તે દિનાજપુર, પુંડ્રવર્ધન તે બોગડા જિલ્લો અને ખખ્ખડિયા તે પશ્ચિમ બંગાળનું ખરવાટ રાજ્ય માનવામાં આવે છે. આ બધાં સાહિત્યિક ઉદાહરણોથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, ભગવાન મહાવીરના સમયથી બંગાળમાં જૈનધર્મ અત્યંત ક્રિયાશીલ હતો અને જૈનોનો પ્રભાવ પ્રત્યેક વિભાગમાં ફેલાયો હતો, એમાં સંદેહ નથી.

વિહાર પ્રાંત શ્રમણ સંસ્કૃતિનું કેન્દ્રધામ હતો. ભગવાન મહાવીર અને બુદ્ધે આ પ્રદેશને પોતાનું વિહારક્ષેત્ર બનાવ્યું હતું તેથી જ આ પ્રદેશ આજ સુધી વિહાર નામે ઓળખાય છે. ભગવાન મહાવીરના નામ ઉપરથી વીરભૂમિ, સિંહભૂમિ અને માનભૂમિ આદિ પ્રદેશોનાં નામો પડ્યાં છે. ‘આચારાંગસૂત્ર’થી જણાય છે કે ભગવાન મહાવીરને રાઠ જિલ્લાની વજ્રભૂમિ અને સુબ્રહ્મિમાં અનેક કષ્ટ સહન કરવાં પડ્યાં હતાં. આ પ્રાંત યાત્રા માટે દુર્ગમ ગણાતો. અહીંના નિવાસીઓ સાધુઓ પ્રત્યે નિર્દય હતા. તેઓ તેમની પાછળ કૂતરાંઓને ઉશ્કેરતા. એ કૂતરાંઓ વગેરેથી બચવા માટે સાધુઓને આ પ્રદેશમાં વાંસના દંડ રાખવા પડતા. જૈન સાધુઓ આજે પોતાની સાથે જે દાંડો રાખો છે તે સંભવતઃ એ સમયથી ચાલુ થયેલી પ્રણાલિકાનો સૂચક હશે. વૃદ્ધ અને વ્હાનમુનિ માટે તેમજ જમીન ઉપરનું પાણી માપવા માટે પણ તેની ઉપયોગિતા માનવામાં આવી છે.

આ ઉપરથી એમ માનવાને કારણ મળે છે કે પ્રારંભમાં જૈન સાધુઓને ષંગાળના આદિવાસીઓ સાથે તેમના ઘોર વિરોધનો સામનો કરવો પડ્યો હશે, તે પછી જ સાધુઓના પરોપકારપરાયણ જીવનથી તેઓ પ્રભાવિત થયા હશે. તેમણે કરેલા દેશવ્યાપી પ્રચારથી સમજાય છે કે, ભગવાન મહાવીરના સમયથી જૈનધર્મના ઉત્થાનની લહેર આ તરફના સમસ્ત પ્રદેશોમાં પણ પહોંચી ચૂકી હતી, જેના ઉદ્ભવે ખાસ થાય છે; એટલું જ નહિ પુરાતત્ત્વની મળી આવેલી સામગ્રી પણ એ વાતનું સમર્થન કરે છે એ વિશે કેટલાંક પ્રમાણો જોઈ લઈએ.

‘તિથોગાલી પ્રકરણ’માં ઉલ્લેખેલા નંદ રાજાઓએ બનાવેલા પાંચ સ્તૂપોનું સમર્થન પાટલીપુત્ર (કુમ્ભાર)ના ખોદકામોમાંથી મળે છે. આપણે ખારવેલના પ્રસિદ્ધ શિલાલેખથી જાણીએ છીએ કે, નંદરાજ ચોરિસાનો વિજય કરી ત્યાંની ‘કાર્ત્તિગજિન મૂર્તિ’ને પટણા લઈ આવ્યો હતો અને ઉપર્યુક્ત પાંચ સ્તૂપોના નિર્માણથી પણ નંદરાજના જૈનત્વનું સૂચન મળે છે.

વળી, પટણાના લોહાણિપુરથી ઈ. સ. પૂર્વ ત્રીજી શતાબ્દીની મૂર્તિઓ અને મૌર્યકાલીન લાકડાના પાટડાઓ પણ પટણાના ખોદકામમાંથી મળી આવ્યા છે.

ગોરખપુર જિલ્લાના કોહામથી એક શિલાલેખ ગુપ્ત સં. ૧૪૬નો મળી આવ્યો છે, જેમાં મદ્ર નામના માણસે આદિકર્ત્તૃની મૂર્તિ સ્થાપન કર્યાનો ઉલ્લેખ આ પ્રકારે છે:—

“પુણ્યસ્થાનં સ ચક્રે જગદિદમલિલે સંસરત્તીત્ય મીતઃ શ્રેયોર્થે મૂતમૂયૈ પથિ નિયમવતામર્હતામાદિકર્ત્તૃન્ ।

મદ્રસ્તત્યામ્મજોમૂત્ દિજગુરુવતિષુ પ્રાયશઃ પ્રીતિમાન્યઃ ॥”^૪

આ શિલાલેખ ઉપરથી ભગવાનલાલ ઈંદ્રજીએ ‘આદિકર્ત્તૃ’થી જૈનધર્મના પાંચ તીર્થંકરો (શ્રીઆદિનાથ, શ્રીશાંતિનાથ, શ્રીનેમિનાથ, શ્રીપાર્શ્વનાથ તથા શ્રીમહાવીરસ્વામી)નો ઓધ થતો હોવાનું જણાવ્યું છે.

પુંડ્રવર્ધન જેના ઉપરથી પુંડવલ્લિયા શાખા અસ્તિત્વમાં આવી હતી તે સ્થાન આજે ઓગરા જિલ્લામાં આવેલા મહાસ્થાનના ખંડિયેરોમાં જોઈ શકાય છે. ઈ. સ. પૂર્વે કેટલીયે સદીઓ પહેલાં આ પુંડ્રવર્ધન જૈનધર્મનો કિલ્લો ગણાતું હતું. આ હરીકેત ખોદોના ‘ઔધિસત્તવાવદાન કલ્પલતા’ના ‘સુમાગધાવદાન’માં અનાધર્મિકની પુત્રી સુમાગધાની વાર્તાથી પણ ખ્યાલમાં આવે છે. ‘દિવ્યાવદાન’માં^૫ પણ આ વાર્તાની પરંપરાની નોંધ મળે છે કે, પુંડ્રવર્ધનમાં ભગવાન બુદ્ધની મૂર્તિ પ્રત્યે અનાદર બતાવવાના કારણે સમ્રાટ અશોકે અનેક નિર્જીયોને મારી નાખ્યા હતા. ચીની યાત્રી હુએનત્સાંગે પણ પુંડ્રનગરમાં નિર્જીયોને મારી નાખવાની નોંધ આપી છે.^૬

આ સ્થાનમાંથી મૌર્યકાલીન એક જૈન શિલાલેખ મળી આવ્યો છે અને બીજી કેટલીયે પુરાતત્ત્વ સંબંધી મહત્ત્વપૂર્ણ સામગ્રી મળી છે જેમાં એક પ્રાચીન ખંડિત જૈન મૂર્તિ પણ છે.

મથુરાના એક શિલાલેખથી જણાય છે કે, કનિષ્ક સં. ૬૨ (ઈ. સ. પૂર્વે ૧૦૪)માં રાહના જૈન સાધુની પ્રાર્થનાથી જૈન મૂર્તિની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી, એવું પ્રમાણ મળે છે.

પૂર્વ પાટીસ્તાનમાં આવેલા કેમિલ્લાથી ૬ માઈલ દૂર મૈનામતી અને લાલભાઈની પહાડીઓ પૈકી મૈનામતીમાંથી જૈન તીર્થંકરોની પાષાણમયી પ્રતિમા મળી આવી છે; જે આ પ્રદેશમાં જૈનધર્મના વિશેષ પ્રભાવનું સૂચન કરે છે. અહીંનાં મંદિરોના ખંડિયેરોની દીવાલ પર ચણે, કિત્તરો, ગંધર્વો, વિદ્યાધરો આદિની મૂર્તિઓ ઉત્કીર્ણ જોવા મળે છે.

૪. Corpus Inscriptions Indikerum. No. 15.

૫. Cowell, Divyavadana, P. 427.

૬. Watters, Yuan chwang, Vol. 2. P. 184.

શ્રી. અર્યા. પોતાના નિબંધ પૃ. ૬૫ માં જણાવે છે કે, ‘હુએનત્સાંગે બુદ્ધથી આજ્ઞાક્રાંતે નિર્ગ્રંથ માની લીધા છે. તે જ પરંપરા પાછળના કથાનકોમાં પણ ઊતરી આવી છે. વસ્તુતઃ નિર્ગ્રંથોની સાથેસાથ આજ્ઞાક્રાંત પણ મોટા પ્રમાણમાં રહેતા હતા, તેમના વિશે ઉપર્યુક્ત કથન હોવાનો સંભવ છે.’

ડો. કે. ડી. મિત્રને પ્રાચીન સમતટના સુંદરવનના ખાસ ભાગનું અન્વેષણ કરતાં ઓછામાં ઓછી ૧૦ જૈન મૂર્તિઓનો પત્તો મળ્યો હતો. હુએનત્સાંગે આ પ્રદેશના નિર્ગથોના ગૌરવની નોંધ કરી છે.

પહાડપુર તામ્રપત્ર (શુ. સં. ૧૫૯)માં એક બ્રાહ્મણ દંપતીએ વટગોહલી વિહારના અર્હતની ચંદન, ધૂપ, તથા કૂચોની પૂજા બરી રાખવા માટે એક ભૂમિનું દાન કરવાનો ઉલ્લેખ કરેલો છે.^૭ વટગોહલીનો વિહાર બનારસના પંચ-સ્તૂપાન્વયના અધિકારમાં નિર્ગથ ગુરુ ગુહનંદિના શિષ્યની પરંપરાની અધ્યક્ષતામાં હતો.

શ્રીપ્રમોદલાલ પાલ જણાવે છે કે, પહાડપુરનો મઠ જે પ્રારંભમાં (પાંચમી શતાબ્દી કે તે પૂર્વે) યથાર્થ રીતે જૈનો દ્વારા બનાવેલો પ્રતીત થાય છે તે થોડા સમય પછી બ્રાહ્મણોના મંદિરરૂપે પરિણત થયો અને તે પછી ઉત્તરી બંગાળના બૌદ્ધોના સુપ્રસિદ્ધ સોમપુર વિહાર રૂપે (આઠમી શતાબ્દીમાં) પરિવર્તન પામ્યો હતો. જો કે અહીંથી એક પણ જૈન મૂર્તિ મળી આવી નથી પરંતુ આ હકીકતનું સૂચન એક તામ્રશાસનમાંથી મળે છે.^૮ જો એ તામ્રશાસન આપણને પ્રાપ્ત થયું ન હોત તો આ સ્થળે જૈન મંદિરના અસ્તિત્વનો સાચો ઇતિહાસ આપણે મેળવી શક્યા ન હોત. આ જ સ્થિતિ જગન્નાથપુરીના ભુવનેશ્વર મંદિરને પણ લાગુ પડે છે.

વસ્તુતઃ બૌદ્ધો અને બ્રાહ્મણોએ જૈન મંદિરોને પોતાના ધર્મ અનુસાર રૂપ આપી બૌદ્ધ ચૈત્ય કે બ્રાહ્મણ મંદિર બનાવી દીધાના ઘણા દાખલાઓ મળી આવે છે. શ્રીઅદીશચંદ્ર વંદ્યોપાધ્યાય આપણને સૂચવે^૯ છે કે, ‘રાજગૃહની પહાડી ઉપર મખદુમની ગુફા જેને દેવદત્તની સમાધિગુફા બતાવવામાં છે તે વાસ્તવમાં દેવદત્ત કરતાંયે પહેલેથી પવિત્ર સ્થાન માનવામાં આવતું હતું. વસ્તુતઃ બૌદ્ધોએ પાછળથી જ જૈનોના પ્રાચીનતર અવશેષો ઉપર પોતાના સ્તૂપ અથવા વિહાર બનાવી દીધા છે.’

તેઓ ભમેરે છે કે, “રાજગૃહના સોનભંડારના પહેલાના ખોદકામમાં જૈનો દ્વારા અને તે પછી કરવામાં આવેલા ઉપયોગથી જણાય છે કે, આ ગુફા મૌર્યકાળમાં જૈનો માટે બનાવવામાં આવી, તે પછી તેના ઉપર શિલાલેખ લખવામાં આવ્યો. શિલાલેખની લિપિ ગુપ્તકાલીન અથવા પ્રાચીન ઉત્તર ભારતની નાગરી લિપિ છે ” તેમાં આ પ્રકારે ઉલ્લેખ છે:—

“ નિર્વાગલામાય તપસ્વિયોયે શુમે ગુહેઽર્હતપ્રતિમાપ્રતિષ્ઠે । આચાર્યરત્નં મુનિવૈરદેવઃ ત્રિમુક્તયેઽકારયદ્ દીર્ઘતેજાઃ ॥ ”

બીજા લેખમાં—“ સરનિક પો ” એવા અક્ષરો કોતરેલા વાંચવામાં આવ્યા છે.

લેખમાં ઉલ્લેખેલ ‘મુનિ વૈરદેવ’ અને ‘અર્હત-પ્રતિમા’ શબ્દો જ આ સ્થાનનું જૈનત્વ સૂચિત કરે છે, જેને કેટલાક બૌદ્ધોનું બતાવે છે.

જો કે હુએનત્સાંગે રાજગૃહના વર્ણનમાં જૈનો વિશે કંઈ વર્ણન કર્યું નથી પરંતુ વિપુલ પર્વતના એક શિખર ભાગમાં સ્તૂપની સમીપે ન્યાં બુદ્ધ ભગવાને અનેકવાર ઉપદેશ આપ્યો હતો, એ સ્થળે ઘણા નિર્ગથોને તેણે જોયા હતા. તે કહે છે: ‘કેટલાયે નિર્ગથો હજી અહીં નિવાસ કરે છે અને લગાતાર તપસ્યા કરી રહ્યા છે, જેઓ સૂર્યોદયથી લઈને સૂર્યાસ્ત સુધી સૂર્યની તરફ જોયા (ધ્યાન) કરે છે.’

રાજગૃહ જે જૈન અને બૌદ્ધ એ બંને સાહિત્યમાં પ્રસિદ્ધ છે તે આજે પણ જૈનોનું તીર્થસ્થળ છે. વૈભાર પર્વત અને ઉદયગિરિ પર ગુપ્તકાલીન ઘણી જૈન મૂર્તિઓ સુરક્ષિત છે. બીજી કોરેલી જૈન મૂર્તિઓ ૮-૯ મી શતાબ્દીની છે અને એક મૂર્તિ ઉપર બારમી શતાબ્દીના અક્ષરો ઉત્કીર્ણ છે. એવાં પણ શિલાલેખીય ઉદાહરણો મળે છે કે ધર્માનુરાગી જૈનોએ સુસ્થિભકાળમાં પણ આ સ્થળે મૂર્તિઓની સ્થાપના કરી હતી.

ચિટગાંવ જિલ્લામાં સીતાકુંડની પાસે ‘ચંદ્રનાથ’ અને ‘સંભવનાથ’નાં પ્રસિદ્ધ પ્રાચીન મંદિરો છે. આ સમયે બંને મંદિરો શેયોનાં મનાય છે પરંતુ એમાં સંદેહ નથી કે મૂળમાં આ મંદિરો જૈન તીર્થંકરોનાં હતાં.

૭. Apigraphica Indica, Part 20, No. 5, P. 59.

૮. ‘જૈન ભારતી’ વર્ષ : ૧૩, અંક : ૧.

૯. એજન : વર્ષ : ૧૨, અંક : ૨.

આ સાહિત્યિક અને પુરાતાત્વિક સામગ્રીના આધારે આર. ડી. બેનરજી ઉદ્ઘેષે છે કે, 'જૈન પ્રચારકોની અસર ગંગાના દક્ષિણ કિનારા અને ગંગાના પશ્ચિમ કિનારાથી લઈને ઉત્તરના સંયુક્ત પ્રાંતના જંગલો સુધી, જ્યાં જંગલી ગોંડ લોકો રહે છે તે ગોંડવાના પ્રદેશ સુધી ફેલાયેલી હતી.'

આ વિસ્તારમાં ખાંકુરા જિલ્લાનું ખહુલારા ધ્યાનખેંચે એવું છે. તેમાં ઇંટોથી બનેલું સુંદર મંદિર છે. જો કે અત્યારે તેમાં મૂળ સ્થાને શિવલિંગની સ્થાપના છે પણ તેમાં શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની મૂર્તિ પણ વિદ્યમાન છે. આ મંદિર એક ટેકરી ઉપર છે અને તેની એક હીવાલ નીચે અવશેષો દટાયેલાં પડ્યાં છે. ગોળ અને ઊંચા એવા કેટલાક સ્તૂપો તેમાં હોવાનું જણાય છે. આપણને એમ માનવામાં હરકત નથી કે આ શૈવ મંદિરના પાયા નીચે જે સ્તૂપો વિદ્યમાન છે તે જૈન હોવા જોઈએ.^{૧૦}

ખાંકુરાના દક્ષિણ-પૂર્વીય ભાગમાં વિશિષ્ટ અવશેષોની શોધ ડો. જે. સી. ડ્રેચે કરી છે. એ અવશેષો દશમા સૈકાનાં જણાયાં છે. એક પથ્થરનું મંદિર જે કેટલાયે વર્ષો અગાઉ પડી ગયેલું છે તેમાં શ્રીપાર્શ્વનાથની મૂર્તિ છે અને તેના પરિકરમાં ભક્તોની આકૃતિઓ હોવાનું તેમણે જણાવ્યું છે.

ખાંકુરા જિલ્લાનું દોલભીરા સ્થાન પણ પુરાતાત્વનાં અવશેષો ધરાવે છે, જે સંબંધે હજી કોઈ શોધ કરવામાં આવી નથી.

સને ૧૮૭૨-૭૩માં મિ. બેગલરે બંગાલમાંથી કેટલાંય અવશેષો શોધી કાઢ્યાં તે મુખ્યતઃ જૈન હતાં. મિ. બેગલરે પુરિલિયાથી ૫૦ માઈલ દૂર સુવર્ણરેખા નદીના કિનારે હુદ્મી અથવા ઘાપુરહુદ્મી નામક ગામમાં ત્યજાયેલાં ખંડિત મંદિરો, કિલ્લો અને અસંખ્ય મૂર્તિઓ જોઈ હતી.

ધોલી એક બીલું ગામ છે જે હુદ્મીથી ૧૨ માઈલ દૂર આવેલું છે. તેમાં જૈન મંદિરો અને જૈન મૂર્તિઓ મળી આવે છે. આ મંદિરોમાંથી એક મંદિરની મૂર્તિના પગાસનમાં હરણનું ચિહ્ન ઉત્કીર્ણ હોવા છતાં ત્યાંના લોકો તેને 'અરનાથ'ના નામે પૂજા કરતા હોવાનું મિ. બેગલરે જોયું હતું.

ધોલીથી ૧૧ માઈલ દૂર સૂરસા ગામમાં મિ. બેગલરે શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની મૂર્તિની ભાળ મળી હતી.

પુરિલિયાથી ૨૩ માઈલ દૂર આવેલા પાકવીર નામના સ્થાનમાંથી જૈન મૂર્તિઓના અવશેષો મળી આવ્યા છે જેમાં શ્રીપદ્મપ્રભસ્વામીની એક મોટી મૂર્તિને ત્યાંના લોકો 'ભીરમ્'ના નામે પૂજતા હતા. વળી, બે મૂર્તિઓ પૈકી એક શ્રીઋષભદેવની હતી અને બીજી સર્વતોલદ્રિકા-ચૌમુખ મૂર્તિ હતી; જેમાં સિંહ લાંછનયુક્ત શ્રીમહાવીર, હરણ લાંછનયુક્ત શ્રીશાંતિનાથ, બળદ લાંછનયુક્ત શ્રીઋષભદેવ, અને બકરાના લાંછનયુક્ત શ્રીકૃષ્ણનાથની પ્રતિમાઓ હતી. આ સ્થાનની પાસેથી પણ બીજી કેટલીક મૂર્તિઓ મિ. બેગલરે શોધી કાઢી હતી; જે તેમણે બોદ્ધોના નામે ચકાવી દીધી છે. આમાંથી એક મૂર્તિ જેમાં એક ગાંઠ નીચે એક મનુષ્ય અને સ્ત્રીની મૂર્તિઓ છે તે ભગવાન મહાવીરના માતાપિતા હોવાનો સંભવ જણાવ્યો છે. બીજી મૂર્તિ અંગિકાની છે, જે શ્રીનેમિનાથ ભગવાનની શાસનદેવી તરીકે ઓળખાય છે.

આ બધાં પુરાતાત્વિક પ્રમાણો એમ સૂચવે છે કે, ઇ. સ. ની શરૂઆતથી કે તે પહેલાંથી લઈને બંગાળની વિવિધ સંસ્કૃતિઓમાં જૈન સંસ્કૃતિનું સ્થાન મુખ્ય હતું પરંતુ પાલયુગમાં ગૌદ તેમજ બ્રાહ્મણ સંસ્કૃતિની મળી આવેલી સામગ્રીની તુલનામાં જૈનોની મૂર્તિ આદિ સામગ્રી ઓછી મળી આવે છે તે એ તથ્યનું સૂચન કરે છે કે, પાલયુગમાં જૈનધર્મ પોતાનું ગૌરવ ખોઈ રહ્યો હતો. આમ છતાં ઠેક તેરમા સૈકામાં શુજરાતના મહામંત્રી વસ્તુપાલ જ્યારે આ તરફ તીર્થયાત્રા માટે આવ્યા ત્યારે લાઠ, ગાદા, મારુ, ઢાલા, અવંતી અને બંગાલના સંઘપતિઓ તેમને જઈને મળ્યા હતા; એવું 'વસંતવિલાસ' કાવ્યથી જણાય છે. આથી સમજાય છે કે, તેરમી સદીમાં પણ લાઠ, ગાદા અને બંગાળમાં સંગઠિત જૈનસંઘના નેતાઓ મૌનુદ હતા.

વસ્તુતઃ સાતમા આઠમા સૈકા પછી ખંગાળમાં થયેલી કોઈ રાજ્યક્રાંતિ કે ધર્મક્રાંતિને લોગ જૈનો તથા ત્યારે તેઓ એ પ્રદેશથી પશ્ચિમ તરફ હઠતા ગયા અને પોતાના ઇષ્ટદેવોની મૂર્તિઓ પણ કેટલીક સાથે લેતા ગયા. એ જ કારણ છે કે, ખંગાળમાં જૈન મૂર્તિઓ જેટલા પ્રમાણમાં મળવી ભેઈએ તેટલી હજી ઉપલબ્ધ થઈ નથી અને એ પણ હકીકત છે કે, જૈનોનાં એ વિખ્યાત સ્થળોની શોધ અને ખોદકામ તરફ હજી સુધી કશું ધ્યાન આપવામાં આવ્યું નથી. મારવાડના પ્રદેશોમાંથી આઠમા-નવમા સૈકાની મૂર્તિઓ અને શિલ્પસામગ્રી મળી આવે છે તેનો અકોડો આ પ્રાદેશિક પરિવર્તનનું સૂચન કરે છે. એ પછી તેરમા-ચૌદમા સૈકામાં અને તે પછીના કાળમાં જૈનોની જે વસ્તી અહીં હોવાનાં પ્રમાણો મળે છે તે તો વેપાર નિમિત્તે આવીને અહીં વસેલા જૈનો વિશે જ માની શકાય.

વળી, જૈનોની વસ્તીનો મોટો ભાગ તો ધર્મપરિવર્તન કરીને અહીં સ્થિર થયો અને અસલનાં જૈન મંદિરો અજૈન મંદિરોમાં પરિવર્તન પામ્યાં. અહીં સરાક નામની જાતિ એ અસલના જૈન શ્રાવકો હોવાનું ઇતિહાસવિજ્ઞો પણ કબૂલ કરે છે. તેમની રહેણીકરણીમાં જૈનત્વની નિશાનીઓ આજે પણ મોજુદ જોવાય છે.

સરાક જાતિના લોકો અત્યારે માનભૂમ, રાંચી, વર્ધમાન, ણાંકુરા, મેદનીપુર અને સંથાલ પરગણામાં પથરાયેલા છે. તે જાતિમાં આજે પણ આદિદેવ, ધર્મદેવ, શાંતિદેવ, અનંતદેવ, ગૌતમ વગેરે ગોત્રનામો જોવામાં આવે છે. તેઓ કુલદેવતા તરીકે ભગવાન પાર્શ્વનાથને માને છે. તેઓ આજે પણ કોઈ જીવની હિંસા કરતા નથી. એટલે સુધી કે જીવાતવાળાં ફળ કે વડ અથવા પીંપળાના ટેટાને પણ ખાતા નથી. તેમનામાં ત્યાગનો મહિમા આજે પણ જોવાય છે. વસ્તુતઃ તેઓ ભગવાન પાર્શ્વનાથ અને મહાવીરના ઉપાસક શ્રાવકો હતા. આજે તેઓ ધર્મ અને સંસ્કૃતિમાં ઘસાઈ ઘસાઈને છેવટે સરાક બની ગયા છે. ‘સરાક’ એ ‘શ્રાવક’ શબ્દનો જ અપભ્રંશ છે.

આસામ અને ઓરિસા પ્રદેશ વિશે અમે અહીં આ વિભાગમાં જ વર્ણન આપ્યું છે. ઓરિસાની હાથીશુંકનો પ્રસિદ્ધ શિલાલેખ એ પ્રદેશમાં જૈનધર્મની સ્થિતિ ઉપર પ્રકાશ પાથરે છે.

ભગવાન મહાવીરના સમયથી જ ઓરિસામાં જૈનધર્મનો પ્રચાર હતો. ઓરિસા ઉપર પાટલીપુત્રના નંદ રાજાએ ચક્રાઈ કરીને વિજય મેળવ્યો ત્યારે ઓરિસાના રાજસંહાર સાથે અહીંની ‘કલિંગ જિનમૂર્તિ’ પણ તે સાથે લઈ ગયો હતો; એ હકીકત ચક્રવર્તી ખારવેલના શિલાલેખથી જાણવા મળે છે. આથી એમ માની શકાય કે નંદ પહેલાં આ મૂર્તિનો પ્રભાવ લોકમાં જાણીતો થયો હતો, જેથી નંદ એ પ્રાભાવિક મૂર્તિને પોતાની રાજધાનીમાં સ્થાપન કરવા માટે લઈ ગયો. છેવટે એ જ મૂર્તિ ખારવેલે પાટલીપુત્ર ઉપર વિજય કરીને મેળવી હતી. જો કે આ મૂર્તિનો આજે પત્તો નથી પરંતુ એટલું નિશ્ચિત છે કે નંદ પહેલાં કલિંગમાં જૈનધર્મના ઉપાસકો મોજુદ હતા. આ હકીકત ઈ. સ. પૂર્વે ચોથા સૈકામાં જૈનોના મૂર્તિપૂજા વિશે પણ ઐતિહાસિક સૂચન કરે છે.

અશોકે કલિંગનો વિજય કર્યો ત્યારે ત્યાંની રાજકીય અને સામાજિક સ્થિતિ ડામાડોળ બની ગઈ હતી પરંતુ સમ્રાટ ખારવેલના સમય (વિક્રમ સંવત પૂર્વે ૧૫૦)માં કલિંગ પોતાની સમૃદ્ધિ અને સંસ્કારમાં આગળ પડતો ભાગ ભજવે છે અને ખારવેલ મહારાજ જૈનધર્મને રાજધર્મની સ્થિતિ સુધી પહોંચાડી છે; એ જ કલિંગમાં આજે ખંડગિરિ અને ઉદયગિરિમાં બનેલી જૈન શુક્રાઓને બાદ કરતાં જૈનત્વનું નામોનિશાન પણ જણાતું નથી.

ગ્વાલિયર અને તેની આસપાસનાં કેટલાંક ગામો મધ્યભારતનાં હોવા છતાં કોઠાઓમાં તેને ઉત્તરપ્રદેશના વિભાગમાં મૂકેલાં હોવાથી તેનું વર્ણન પણ અમે અહીં જ આપ્યું છે.

૨૪૦. ગ્વાલિયર

(કોડા નંબર : ૪૨૩૪-૪૨૩૮)

પ્રાચીન સાહિત્ય અને શિલાલેખોમાં ગ્વાલિયરનું સ્થાન ઉલ્લેખનીય છે. જૈન ગ્રંથો અને શિલાલેખોમાં તેને ગોપગિરિ, ગોવગિરિ, ગોપાચલ, ગોપાલાચલ, ઉદયપુર આદિ નામોથી ઉલ્લેખવામાં આવ્યું છે.

આ નગરનું ગ્વાલિયર નગર કેમ પડ્યું એ વિશે એક દંતકથા સંભળાય છે કે, ગ્વાલિય નામના મહાત્માએ શૂરસેન રાજાનું કષ્ટ નિવારણ કર્યું તેથી રાજાએ કૃતજ્ઞતા દર્શાવવા તેમના નામે ગ્વાલિયરનો કિલ્લો બંધાવ્યો. ઇતિહાસજ્ઞોની માન્યતા મુજબ અહીંનો કિલ્લો ત્રીજી શતાબ્દીમાં બંધાયો હશે. ભારતના પ્રાચીન કિલ્લાઓમાં ગ્વાલિયરના કિલ્લાની ગણના કરવામાં આવે છે.

ગ્વાલિયરના કિલ્લામાં આવેલું સૂર્યમંદિર શિલ્પકળાની દૃષ્ટિએ મહત્વનું છે. ઊંચુ જાતિના મિહિરકુલે આ મંદિર બંધાવેલું એમ મંદિરમાં લાગેલા શિલાલેખથી જણાય છે. આ લેખ ઈ. સ. ૫૧૫ નો માનવામાં આવે છે.^૧

એ પછી નવમી શતાબ્દીમાં કનોજના રાજા નાગાવલોક જેને જૈનો આમ નામે ઓળખે છે તેનો અધિકાર ગ્વાલિયર સુધી હતો. આમ રાજા એક વર્ષિક કન્યાને પરણ્યો હતો જેનાં સંતાન કોષાગારિક-કોઠારી નામે ઓળખાયાં અને છેવટે એ ઓશવાળમાં લગી ગયાં.

આ આમ રાજાના શુરુ પ્રસિદ્ધ જૈનાચાર્ય બપ્પભટ્ટિસૂરિ હતા. તેણે આ સૂરિના ઉપદેશથી જેમ કનોજમાં ૧૦૧ હાથ ઊંચાઈવાળું જિન ચૈત્ય બનાવરાવીને તેમાં ૧૮ ભાર સુવર્ણની પ્રતિમાની બપ્પભટ્ટિસૂરિના હાથે પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી તેમ ગ્વાલિયરમાં ૨૩ હાથ ઊંચું શ્રીમહાવીર ભગવાનનું જિન મંદિર કરાવી તેમાં લેખ્યમય જિન પ્રતિમાની સ્થાપના કરાવી હતી. કહે છે કે, આ ચૈત્યના એક મંડપમાં એક કરોડ સુવર્ણ ટંકાનો ખર્ચ થયો હતો. શ્રીબપ્પભટ્ટિસૂરિના ઉપદેશથી આ આમ રાજાએ જૈનધર્મનાં મહત્વનાં કાર્યો કર્યાની હકીકત જૈન ગ્રંથોમાં ઉલ્લેખી છે. આમ રાજાનો જન્મ વિ. સં. ૮૦૭ માં અને મૃત્યુ સં. ૮૬૫ માં થયું હતું.

‘પ્રબંધકોષ’ના ઉલ્લેખ પ્રમાણે આમ રાજાએ ગોપગિરિમાં બંધાવેલા જૈન મંદિરમાં જ્યારે નમસ્કાર કર્યા ત્યારે શ્રીબપ્પભટ્ટિસૂરિએ “શાન્તો વેપઃ સમસુલ્લકલ” થી શરૂ થતા ૧૧ પદોનું સ્તોત્ર બનાવ્યું હતું.

એ પછી આમરાજના પૌત્ર રાજા ભોજદેવના સમયના ત્રણ શિલાલેખો ગ્વાલિયરના કિલ્લામાંથી મળી આવ્યા છે; જેમાંનો એક સંવત વિનાનો છે, જ્યારે બીજો વિ. સં. ૬૩૨ અને ત્રીજો વિ. સં. ૬૩૩ નો છે.

શ્રીપ્રદ્યુમ્નસૂરિએ અગિયારમી શતાબ્દીમાં ગ્વાલિયરના રાજાને પોતાની વાદ્યક્રિતથી રંજિત કર્યો હતો. વળી, મહાબોધપુરમાં બૌદ્ધાચાર્યોને જીતીને પાછા વળતાં શ્રીવીરાચાર્યે ગ્વાલિયરમાં અનેક પરવાહીઓને જીત્યા હતા, જેથી ખુશ થઈને ત્યાંના રાજાએ છત્ર, ચામર આદિ રાજચિહ્નો શ્રીવીરાચાર્યની સાથે મોકલ્યાં હતાં.^૨ એમના જ સમકાલીન મલધારી શ્રીઅભયદેવસૂરિ અહીં આવ્યા ત્યારે નાગાવલોકે (આમરાજે) કિલ્લા ઉપર શ્રીવીર ભગવાનનું જે મંદિર

૧. નવમી સદીમાં થયેલા પ્રસિદ્ધ જૈનાચાર્ય શ્રીઉદ્ધોતનસૂરિએ રચેલી ‘કુવલયમાળા’ કથાની પ્રશસ્તિમાં હજુ જાતિના આદિ સમ્રાટ તોરમાણનો ઉલ્લેખ આવે છે, જે આ મિહિરકુલનો પિતા હતો. આ તોરમાણના શુરુ ગુપ્તવંશીય હરિગુપ્ત જૈનાચાર્ય હતા. તોરમાણની રાજવાની ઉત્તરાપચમાં ચંદ્રભાગા નદીના કિનારે આવેલી પવ્વધયા (પર્વતિકા) નગરીમાં હતી. તોરમાણે એ નગરીમાં હરિગુપ્ત આચાર્યને નિવેશ આપ્યો હતો. અહિંજાથી મળી આવેલા સિક્કાઓમાં એક પર ‘મહારાજ હરિગુપ્તસ્ય’ એવા શબ્દો ઉલ્લેખેલા છે, તે આ હરિગુપ્ત આચાર્ય સાથે રાજકીય સંબંધ ધરાવે છે અને જૈનધર્મની તત્કાલીન મહત્તા ઉપર પ્રકાશ પાથરે છે. આ પવ્વધયાનો સંબંધ સંભવતઃ હરપ્પા સાથે હોય એમ કેટલાક વિદ્વાનોનું માનવું છે.

૨. “શ્રીપ્રભાવકચરિત”માંનો ‘વીરાચાર્ય પ્રબંધ’

બંધાવ્યું હતું તે કોઈ કારણસર બંધ પડ્યું હતું અને ભારે અવ્યવસ્થા હતી, આથી આ આચાર્યે ખૂબ પ્રયત્ન કરી ભુવનપાલ રાજા દ્વારા એ મંદિર ખુલ્લું મુકાવી પૂજા વગેરેની વ્યવસ્થા કરાવી હતી.^૩

તેરમી શતાબ્દીમાં રચાયેલા ‘સકલતીર્થ સ્તોત્ર’માં ગ્વાલિયરની ગણના તીર્થોમાં કરવામાં આવી છે. મુનિ કલ્યાણ-સાગરે રચેલી ‘પાર્શ્વતીર્થ નામમાલા’માં ગ્વાલિયરના પાર્શ્વનાથ મંદિરનો તીર્થમહિમા નોંધ્યો છે.

પંદરમી શતાબ્દીમાં રચાયેલી ‘વિજ્ઞાપિત્રિવેણી’માં ગોપાલપુર (ગ્વાલિયર)માં ધીરરાજે બંધાવેલા શ્રીશાંતિનાથ મંદિરનો ઉલ્લેખ કરેલો મળે છે.

વળી, ગ્વાલિયરના તંવરવંશી રાજા વીરમના દરબારમાં રહેવાવાળા જૈનાચાર્ય શ્રીનયચંદ્રસૂરિએ વિ. સં. ૧૪૬૦ની આસપાસ ‘હરમીર મહાકાવ્ય’ નામનો ગ્રંથ રચ્યો હતો, જેમાં ચૌહાણોના ઇતિહાસ આપેલો છે.

એ પછી લગભગ પંદરમી-સોળમી શતાબ્દીમાં દિગંબરોએ આ સ્થળને પોતાના પ્રભાવમાં લીધું અને કિલ્લા ઉપર મોટી વિશાળકાય નિનપ્રતિમાઓ કોરાવી, જેને ઉલ્લેખ પં. શીલવિજયજી પણ આ પ્રકારે કરે છે:—

“આવન ગજ પ્રતિમા દીપતી, ગઠ ગુઆલોરિ શાલતી ”

શ્રીસૌભાગ્યવિજયજી પણ ઉલ્લેખે છે કે—

“ગઠ ગ્વાલોર આવન ગજ પ્રતિમા, વેશ્ઠ ઋપલ રંગરોલીજી.”

આ દિગંબર પ્રતિમાઓ ઉપરના શિલાલેખો પંદરમી-સોળમી શતાબ્દીના છે

આજે ગ્વાલિયર અને લશ્કર એ વિભાગમાં વહેંચાયેલું છે. લશ્કરમાં ૩૦૦ અને ગ્વાલિયરમાં ૧૫૦ જૈન શ્રાવકોની વસ્તી છે. લશ્કરમાં ૩ ઉપાશ્રય અને ૩ જૈન મંદિરો છે જ્યારે ગ્વાલિયરમાં ૨ મંદિરો છે. મંદિરોનો પરિચય આ પ્રકારે છે:

૧. લશ્કરના શરાફ બજારના એસવાલ મહોલ્લામાં શ્રીચિંતામણિ પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું ઘૂમટબંધી મંદિર છે. આ મંદિરમાં ચિત્રકામ અને મીનાકારી કામ સારું કરેલું છે. શ્રીસંઘે સં. ૧૮૭૫ માં બંધાવેલું છે.
૨. એ જ મહોલ્લામાં શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું ઘૂમટબંધી મંદિર સં. ૧૯૬૮ માં શેઠ સૂરજમલ ધાડીવાલે બંધાવેલું છે.
૩. કટીઘાટી દાદાવાડીમાં શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનનું ઘૂમટબંધી મંદિર શ્રીસંઘે બંધાવેલું છે.
૪. ગ્વાલિયરના છોટા બજારમાં ચતિજીના ઉપાશ્રયમાં શ્રીમુનિસુત્રતસ્વામીનું ધાળાબંધી મંદિર છે. મૂળનાયકની મૂર્તિ ઉપર સં. ૧૫૩૬ નો લેખ છે.
૫. ગ્વાલિયરમાં શીતલાગલીમાં શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું ઘૂમટબંધી મંદિર શ્રીસંઘે બંધાવેલું છે. આમાં બધી મૂર્તિઓ ધાતુની છે.

ફરગ્યુસન નોંધે છે કે—Two Jain temples at Gwalior finished about 1093 A. D. covered with elaborate sculpture.—આ મંદિરો શોધવાનાં રહે છે.

૩. “ગોપાલગિરિસિંહરસંઘિચરમજિનાયયગદારમવરદ્દં । પુનિવ દિન સાસણ, સંસાવણિર્ણિ ચિરકાલં ॥

ગંતુણ તત્ય મણિરુણ, મુવણપાલમિદાનમૂવાલં । અદ્યસયપયત્તેણ મુક્કલયં કારિયં જેણ ॥”

—શ્રીમુનિચંદ્રસૂરિરચિત “મુનિસુત્રતયરિત”ની પ્રશસ્તિ: શ્લોક: ૧૦૦-૧૦૧.

૨૪૧. લખનૌ

(કેડા નંબર : ૪૨૪૩-૪૨૬૨)

‘લખમણ કિલ્લા’ નામે ઓળખાતું નાનકડું ગામડું આગળ જતાં લખનૌ નામથી પ્રસિદ્ધ થયું. સુબ-ઉફ-દૌલા પછી અસફ-ઉફ-દૌલા ફૈઝખાદમાં ગાદી પર આવ્યો ત્યારે તેની કૃપા લખનૌ ઉપર ઊતરી. જોતજોતામાં એ અવધ-દેશની રાજધાનીનું શહેર બની ગયું. આ શહેર ગોમતી નદીના કિનારે વસેલું છે અને નવાબી સમયની કેટલીયે ઇમારતો એની પ્રાચીન શિલ્પસમૃદ્ધિનો ખ્યાલ આપી રહી છે. એ કાળમાં કેટલાંયે જૈન મંદિરો જમીનદોસ્ત બન્યાં હશે અને કેટલાંક તો એ ભૂમિ ઉપર લગભગ બસો-ત્રણસો વર્ષોમાં પાછાં નવા સ્વરૂપે નિર્માણ થયાં હોય એવી અહીંના મંદિરોની હકીકત સાંપડે છે.

આજે અહીં ૨૫૦ જૈન શ્રાવકોની વસ્તી છે. ૫ ધર્મશાળા અને ૨ ઉપાશ્રયો છે. ૨૦ જૈનમંદિરો છે તેની હકીકત આ પ્રમાણે છે:—

૧. ઠાકોરગંજ દાદાવાડીમાં શ્રીઆદિનાથ લગવાનતું શિખરબંધી મંદિર લાલા ગુલાબચંદળ અવેરીએ બંધાવેલું છે. મૂળનાયક ઉપર સં. ૧૮૮૮નો લેખ છે.
૨. ઉપયુક્ત મહોલ્લામાં શ્રીપાર્શ્વનાથ લગવાનતું શિખરબંધી મંદિર શેઠ ઈંદરચંદળ ખેમચંદળ અવેરીએ બંધાવેલું છે.
૩. ઉપયુક્ત મહોલ્લામાં શ્રીશાંતિનાથ લગવાનતું ધાખાબંધી મંદિર શ્રીસંઘે બંધાવેલું છે.
૪. ઉપયુક્ત મહોલ્લામાં શ્રીસીમંધરસ્વામીનું ધાખાબંધી મંદિર રાજ વચ્છરાજાએ બંધાવેલું છે.
૫. ઉપયુક્ત મહોલ્લામાં શ્રીવાસુપૂજ્યસ્વામીનું શિખરબંધી મંદિર લાલા શિખરચંદળ બાબાજી કલકત્તાવાળાએ બંધાવેલું છે.
૬. ખુનખુનજીરોડ ચૂડીવાળી ગલીમાં શ્રીઅરનાથ લગવાનતું ઘર દેરાસર શેઠ ઈંદરચંદળ લક્ષ્મીચંદળએ બંધાવેલું છે.
૭. શેઠ હીરાલાલ ચૂનીલાલ અવેરીના મકાનમાં શ્રીઆદિનાથ લગવાનતું ઘર દેરાસર લાલા ગિરધારીલાલજી અવેરીએ સં. ૧૯૩૦માં બંધાવેલું છે. આ મંદિરમાં એક પાનાની મૂર્તિ છે અને ભીંતો પર પ્રાચીન ચિત્રો છે.
૮. ચૂડીવાળીગલીમાં તપાના મંદિર તરીકે ઓળખાતું શ્રીપદ્મપ્રભસ્વામીનું શિખરબંધી મંદિર શ્રીસંઘે બંધાવેલું છે. આ મંદિરમાં સ્ફટિકની ૨ મૂર્તિઓ છે અને સં. ૧૬૭૧ની સાલનો સોની કુંરપાલ શેઠનો લેખ વિદ્યમાન છે.
૯. ચૂડીવાળી ગલીમાં શ્રીઆદિનાથ લગવાનતું ધાખાબંધી મંદિર શ્રીલક્ષ્મીબાઈએ બંધાવેલું છે. મૂળનાયક ઉપર સં. ૧૯૮૬ નો લેખ છે.
૧૦. બોરનતોલામાં શ્રીશાંતિનાથ લગવાનતું શિખરબંધી મંદિર સં. ૧૯૦૦માં શ્રીસંઘે બંધાવેલું છે. મૂળનાયક ઉપર સં. ૧૯૮૨નો લેખ છે. આ મંદિરમાં એક સ્ફટિકની મૂર્તિ છે.
૧૧. બોરનતોલામાં શ્રીમહાવીરસ્વામી લગવાનતું શિખરબંધી મંદિર શ્રીસંઘે બંધાવેલું છે. મૂળનાયક ઉપર સં. ૧૯૨૪ ની સાલનો લેખ છે.
૧૨. બોરનતોલામાં શ્રીઆદિનાથ લગવાનતું શિખરબંધી મંદિર શેઠ ગુલાબચંદળ અવેરીએ બંધાવેલું છે. મૂળનાયક ઉપર સં. ૧૬૭૧નો લેખ છે. આ મંદિરમાં ૧ સ્ફટિકની અને ૨ નીલમની મૂર્તિઓ છે.
૧૩. બોરનતોલામાં શ્રી.....લગવાનતું શિખરબંધી મંદિર શેઠ ગુલાબચંદળ અવેરીએ બંધાવેલું છે.

૧૪. શાહદત્તગંજમાં શ્રીસંભવનાથ ભગવાનનું શિખરખંધી મંદિર શેઠ રઘુનાથપ્રસાદજી ભંડારીએ સં. ૧૮૪૪ માં બંધાવેલું છે.
૧૫. સોનીતોલામાં શ્રીચિતામણિ પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું મંદિર શ્રીસંઘે સં. ૧૯૦૦ લગભગમાં બંધાવ્યું છે. આ મંદિરમાં એક સ્ફટિકની પ્રતિમા છે.
૧૬. સોનીતોલામાં શ્રીચિતામણિ પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું ઘર દેરાસર રાય બદ્રીદાસજીએ સં. ૧૮૫૦ લગભગમાં બંધાવેલું છે.
૧૭. કૂલવાળી ગલીમાં શ્રીસંભવનાથ ભગવાનનું શિખરખંધી મંદિર શેઠ ધરમચંદજી રૂપચંદજીએ બંધાવેલું છે. આ મંદિરમાં ૧ સ્ફટિકની અને ૧ પાનાની મૂર્તિ છે.
૧૮. સતધરા બહોરનતોલામાં શ્રીમુનિમુદ્રતસ્વામીનું ઘર દેરાસર સં. ૧૮૬૦ લગભગમાં બંધાવેલું ત્રીજે માળે છે. આ મંદિરમાં ગોતમસ્વામીની ધાતુમૂર્તિ ૧ છે.
૧૯. સતધરા બહોરનતોલામાં શ્રીમહાવીરસ્વામી ભગવાનનું શિખરખંધી મંદિર ઝવેરી ઈંદરચંદજી ખેમચંદજીએ સં. ૧૯૧૨ લગભગમાં બંધાવેલું છે, જે બીજે માળે છે.
૨૦. સતધરા બહોરનતોલામાં શ્રીચિંતામણિ ભગવાનનું ઘર દેરાસર ઝવેરી ઈંદરચંદજી ખેમચંદજીએ સં. ૧૯૧૨ લગભગમાં બંધાવેલું છે, આ મંદિરમાં એક માત્ર ધાતુની મૂર્તિ છે.

અહીં દેસરખાગમાં આવેલું અન્તયબધર ખાસ આકર્ષક અને દર્શનીય છે. આમાં પ્રાચીન વસ્તુઓનો બહુ મોટો સંગ્રહ કરેલો છે. આ પ્રાચીન સમગ્રી મોટે ભાગે મથુરાના કંકાલી ટીલા, ઉત્તરાવ તેમજ આસપાસના પ્રદેશોમાંથી મળી આવેલી છે. એના વિશે ડૉ. કુહરર, ડૉ. બુહરર, ડૉ. સ્મીથ વગેરે વિદેશી વિદ્વાનોએ ભારે શ્રમ ઉઠાવી ઠીક પરિચય કરાવ્યો છે છતાં કેટલીક સામગ્રી ઉપર હજીયે ખોદ્ધ પરિચાયક છાપ અકિત છે. તેનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરતાં એ વસ્તુઓ જૈન સ્થાપત્યની જણાઈ આવે છે. આ અજ્ઞાન આજના વિકસિત અધ્યયન કાળમાં હવે દૂર થવું ઘટે.

આમ છતાં જૈન સ્થાપત્યની લગભગ ૭૦૦ વસ્તુઓ આ સંગ્રહમાં પડી છે. તેમાં ૧૫૦-૨૦૦ પ્રાચીન જૈન મૂર્તિઓ છે. તેમાંથી જૂન વસ્તુઓ જ અખંડિત છે. પચીસ ઉપરાંત પાષાણની ચોવીશીઓ છે. પચીસેક આયાગપદ્મના દુકડાઓ છે. અખંડ આયાગપદ્મ બહુ થોડા હોવા છતાં પ્રાચીન કાળની પૂજા પદ્ધતિ ઉપર અને જૈનોની સ્તૂપ રચના ઉપર અનેરો પ્રકાશ પાડે છે. વળી, મંદિરનાં શિખરો, શિખર ઉપરના ભાગો, મનોહર તોરણો, આરસમાં આલેખેલાં સુંદર ચિત્રો, ઉંબરાઓ, પીઠિકા, સિંહદ્વાર, સિંહ અને હાથીનાં પૂતળાં, ઝીણી કોતરણીથી ઓપતા સ્તંભો, સ્તંભોના દુકડાઓ વગેરેની વિવિધ સામગ્રી છે. મૂર્તિઓ અને આયાગપદ્મો ઉપર પ્રાચીન લિપિમાં કોતરાયેલા લેખો છે જે કુશાન, કનિષ્ક અને હવિષ્કાલીન હોવાનું જણાય છે. કંકાલી ટીલાનો એક શિલાલેખ શંખાકાર અક્ષરોમાં છે. સિવાય વિક્રમની નવમી-દશમી શતાબ્દી પછીના શિલાલેખોવાળી મૂર્તિઓ પણ છે. હરદ્વારથી આવેલી એક જૈન મૂર્તિ ઉપર સં. ૧૨૦૦ ની સાલનો લેખ છે. બીથુરથી આવેલી મૂર્તિ ઉપર સં. ૧૬૫૧-૫૨ નો લેખ છે. એક પ્રાચીન અંબિકાની મૂર્તિ છે, જેના ઉપર શ્રીનેમનાથ ભગવાનની મૂર્તિ છે. આ મૂર્તિ શિલ્પકળાનો ઉત્તમ નમૂનો છે.

કેટલીક સામગ્રીની વિગત “ જૈન તીર્થોનો ઇતિહાસ ”માં આલેખેલી છે તેના આધારે અહીં ટૂંકમાં ઉદાહરણ પૂરતી વિગત આપીએ છીએ:

૧. દેવનું પૂજન કરતી જૈન આર્ચિકાઓનું આ શિલ્પ ગોળ પથ્થરમાં આલેખેલું છે પણ એ એટલું બધું ઘસાઈ ગયું છે કે તેની સ્પષ્ટ વિગત તરત સમજમાં આવી શકતી નથી. (J. 1)
૨. શ્રીમહાવીરસ્વામી ભગવાનની પ્રાચીન ચરણપાદુકા છે. (J. 2)
૩. રાજા હવિષ્કના સમયના લેખવાળી પ્રતિમા છે. (J. 9)
૪. રાજા કનિષ્કના સમયની મનોહર મૂર્તિ છે. (J. 16)

૫. એક ચોવિંશી છે જેમાં સાથે જ પંચતીર્થ છે. વચ્ચે શ્રી.ઋષભદેવની સુંદર મૂર્તિ છે. ખભા ઉપર લટકતા વાળ, અર્ધ વિકસિત નેત્રયુગલ અને સુધારસ ઝરતું મુખકમળ જોઈ ગમે તેવો માનવી પણ મુગ્ધ બની જાય એવું આલેખન છે. (J. 18)

૬. હંસવાહિની સરસ્વતીની રમણીય મૂર્તિ છે. (J. 24)

૭. સં. ૬૦ નાં ઉદ્યેખવાળી કુશાનકાલીન મૂર્તિ છે. (J. 26)

૮. સં. ૬૨ના લેખવાળી કુશાનકાલીન મૂર્તિ છે. (J. 27)

૯. સં. ૬૩ ના લેખવાળી કુશાનકાલીન મૂર્તિ છે. (J. 34)

૧૦. કુશાનકાલીન આ મૂર્તિ દર્શનીય છે. (J. 35)

૧૧-૧૨. ભગવાનની પ્રતિમાઓ છે. સિંહના પાયાવાળી પાટ અને તેની નીચે ધર્મચક્ર છે. ખંને બાજુએ વજ્રધારી સાધુઓની આકૃતિ છે. (J. 53-54)

૧૩. ભામંડળવાળી આ મૂર્તિ દર્શકનું ધ્યાન ખેંચે એવી છે. (J. 114)

૧૪-૧૫-૧૬-૧૭. આ ચારે મૂર્તિઓ સુંદર અને ચિત્તાકર્ષક છે. તેમાં (J.143) વાળી મૂર્તિને જોતાં ધાય છે કે શિલ્પીએ આ મૂર્તિ નિશ્ચિંત સમયે ખૂબ ધૈર્ય રાખીને ઘડી હોય એવી અલૌકિક છે. તેની નીચે ઘસાયેલો લેખ આ પ્રકારે છે:—

“ સંવત્ ૧૦૭૬ કાર્તિક શુક્લદશ્યાં શ્રીશ્વેતાંવર.....માથુરીકાયાં શ્રીદેવવિ.....પ્રતિમા પ્રતિષ્ઠિતા ॥ ”

બીજી મૂર્તિ (J. 144) નીચે લેખ છે પણ વંચાયો નથી. (J. 146) ત્રીજી પ્રતિમા નીચે આ પ્રકારે લેખ છે:—

“ સંવત્ ૧૧૩૮ શ્રીસેતંવર શ્રીમાથુર શ્રીસંઘ શ્રીદેવતતિનિર્મિતપ્રતિમાકારિ ॥ ”

આની નીચે વજ્રધારી સાધુઓ ભક્તિભાવે અંજલિ કરતા જિભા હોય એવું આલેખન છે. (J. 142-146)

૧૮. ચૌમુખી પ્રતિમાઓ નાની હોવા છતાં શાંતિ અને વૈરાગ્યનો ભાવ પ્રદર્શિત કરી રહી છે. (J. 236)

૧૯. એક આરસનો અખંડિત આયાગપટ્ટ છે. આયાગપટ્ટો ઘરમાં પૂજા નિમિત્તે રાખવામાં આવતા હતા. (J. 258) વચ્ચે સુંદર જિનમૂર્તિ છે અને ચારે તરફ પ્રભાસરની સુંદર રેખાવલી (ડિઝાઇન) છે. (જુઓ ચિત્ર: “ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં જૈનધર્મ ”)

૨૦. ‘ કલ્પસૂત્રની આખ્યાયિકાનો આખેહૂળ ભાવ આ શિલ્પમાં ઉતાર્યો છે. હરિભૈગમેષી દેવ માતા દેવાનંદાં બ્રાહ્મણીની કુક્ષીમાંથી ભગવાન મહાવીરને હસ્તસંયુટમાં ભક્તિથી ઉપાડી માતા ત્રિશલા રાણીની કુક્ષીમાં પધરાવવા લાઈ જાય છે. એક બાજુ મનોહર શય્યામાં દેવાનંદા સૂતાં છે અને બીજી તરફ ત્રિશલાદેવી રાજભવનમાં પલ્લવ શય્યામાં પોઠ્યાં છે. પાસે દાસીઓ પણ સૂઈ રહેલી છે. હરિભૈગમેષી દેવ રાણી ત્રિશલાના શયનભવન પાસે આવી રહ્યો હોય એવું ભાવગમ્ય ચિત્ર છે; શિલ્પી જાણે એ સમયે સાક્ષાત્ દ્રષ્ટારૂપે હાજર રહ્યો હોય એવો હૃદયગમ તાદ્દશ ચિતાર આલેખ્યો છે, આ શિલ્પ તૂટેલું છે. (જુઓ ચિત્ર: “ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં જૈનધર્મ ”) (J. 626)

૨૧. સવસ્ત્ર કાચોત્સર્ગસ્થ જિનમૂર્તિ છે અને તેના ઉપર એક નાની રમ્ય મૂર્તિ છે. (J. 776)

૨૨. ભગવાન નેમનાથની સુંદર મૂર્તિની ગાદીમાં કરેલું કોરણી કામ દર્શનીય છે. (J. 777)

૨૩. શ્રીનેમનાથ ભગવાનની શાસનાધિષ્ઠાયિકા દેવી અંબિકાની રમણીય મૂર્તિ છે. (J. 851)

૨૪. નાગરાજ ધરણેન્દ્રના આસનવાળી શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની પ્રતિમા અતિસુંદર છે. (J. 879)

૨૫. એક મૂર્તિ નીચે આ પ્રકારે લેખ છે:—

“ સં. ૧૧૩૨ જ્યેષ્ઠ સુદિ ૩ શનૌ પં. ઋતસોમદેવ તસ્ય શિષ્ય વિશાલદેવ[:] પ્રતિમં(માં) પ્રગમતિ ॥ ” (J. 880)

૨૬. લૂંગોટની રચનાયુક્ત કાયોત્સર્ગસ્થ સુંદર જિનમૂર્તિ ધ્યાન ખેંચે એવી છે.

૨૭. એક ચોવીશપદની મૂર્તિ છે, જેમાં શ્રીઆદિનાથની મૂર્તિ નીચે વૃષભ લાંછન છે અને કોરણીભયુ પરિકર છે. તેમાં શાસનદેવીની આકૃતિઓ પણ આવેલેલી છે.

૨૮. એક પથ્થરમાં ભગવાન મહાવીરનો જન્મોત્સવ ઊજવતા દેવતાઓનું સુરમ્ય ચિત્ર કોરેલું છે.

આ સિવાય બીજી ઘણી વસ્તુઓ છે પણ એ બધાનો ઉલ્લેખ કરવાને અહીં સ્થાન નથી.

★

૨૪૨. કાંપિલ્યપુર

(કોઠા નંબર : ૪૨૬૩)

કાયમગંજ સ્ટેશનથી ૧ માઈલ દૂર ગામમાં અવાય છે. ત્યાંથી ૫ માઈલ દૂર ‘કંપિલપુર’ નામનું ગામ છે. આ તરફના લોકો જેને ‘કંપલાના લાડકા’ નામે ઓળખે છે તે જ જૈનોનું કાંપિલ્યપુર કે ‘કંપલાજી’ તીર્થધામ છે. શ્રીસોભાગ્યવિજયજી સં. ૧૭૫૦માં રચેલી ‘તીર્થમાળા’માં આ તીર્થમાં બનેલી ઘટનાઓનું આજું દર્શન આ રીતે કરાવે છે.

“ જીહો અયોધ્યાથી પશ્ચિમ દિશે, જીહો કાંપિલપુર છે ઠાય; જીહો વિમલ જન્મભૂમિ જાણજો, જીહો પિટિયારી વહિ જાય. ૧૪
જીહો બ્રહ્મદત્ત ચક્રી ધીહાં, જીહો ચૂલણીનાં ચરિત હોય; જીહો કેસર વનમૃગ કીડતો, જીહો સંજય રાજા હોય. ૧૫
જીહો ગર્દભિલ્લ ગુરુવચનથી, જીહો ગંગાતટ પ્રતસાર; જીહો ઉત્તરાધ્યયને જાણજો, જીહો દુપદી પીહરવાસ. ૧૬

શ્રીસોભાગ્યવિજયજી કંપલાને ‘પિટિયારી’ એવું નામ પણ આપે છે એટલે અઢારમી સદીમાં આ સ્થળ એ નામે જાણીતું હશે.

કોઠા કુહરર કહે છે કે, અહીં કેટલાંક જૈન મંદિરો છે, જેમાં કેટલીક મૂર્તિઓ કોરી કાઢેલી જોવાય છે.^૧

એક વખતની દક્ષિણ પાંચાલ દેશની રાજધાનીનું સંપન્ન નગર આજે તો ઝુંપડાવાળા નાનકડા ગામમાં ફેરવાઈ ગયું છે. આ ગામના પાછલા ભાગમાં એક ઊંચી ટેકરી ઉપર શ્રીવિમલનાથ ભગવાનનું મંદિર તેમના જન્મદિ કલ્યાણકોના સ્મારક તરીકે જીર્ણોદ્ધાર પામીને ઊભું છે.

એક વિશાળ વંડામાં કોટખંધી ધર્મશાળા છે અને તેના મધ્ય ભાગમાં કોટસહિત શિખરખંધી નાનું છતાં મનોહર મંદિર છે. મૂળનાયક શ્રીવિમલનાથ ભગવાન છે. તેમની ડાબી બાજુએ શ્રીમલ્લિનાથ અને જમણી બાજુએ શ્રીશાંતિનાથ તેમજ શ્રીમહાવીરસ્વામી ભગવાન પ્રતિષ્ઠિત છે. વચલી વેદિકા ઉપર ચાર જોડી પગલાં છે ને મંદિરના કોટના ચારે ખૂણે કલ્યાણકોની ચાદ આપતી ચાર પાહુકાઓની સ્થાપના કરેલી છે.

વંડાની પાછળના ભાગમાં જૂનાં વીખરાયેલાં ખંડિયેરો આ પ્રાચીન સંપન્ન નગર ઉપર ફરી વળેલા કાળચક્રની ચાદ અપાવે છે.

અહિચ્છત્રા :-

પ્રાચીન ગ્રંથમાં અહિચ્છેત્ર, અધિચ્છેત્ર અથવા અહિચ્છત્રાનું નામ ઉલ્લેખાયેલું જોવાય છે. જૈનોના પ્રાચીન સૂત્રગ્રંથો— ‘જ્ઞાતાધર્મકથા’, ‘આવશ્યકનિર્ણયક્રમ’ આદિ ગ્રંથોમાં અહિચ્છત્રાને તીર્થસ્થાન તરીકે ઓળખાવેલું છે. ‘આવશ્યકનિર્ણયક્રમ’માં તેનો આ પ્રકારે ઉલ્લેખ કરેલો છે:—

“ગજામ્રપદે દર્શણકૂટવર્તિનિ તથા તક્ષશિલાયાં ધર્મચક્રે તથા અહિચ્છત્રાયાં પાર્શ્વનાથસ્ય ધરણેન્દ્રમહિમાસ્થાનેના”

ધરણેન્દ્રે શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનો મહિમા કર્યો હતો એવું ‘અહિચ્છત્રા’ નામક તીર્થ. અહિચ્છત્રાનો અર્થ નાગફળા અથવા નાગના ફળાની છત્રી એવો થાય છે. ‘વિવિધ તીર્થકલ્પ’માં શ્રીજિનપ્રભસૂરિ આ સાર્થક નામનો મર્મ ખુલ્લો કરતાં કહે છે:—

“શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાન છદ્મસ્થપણમાં વિહાર કરતા સંખવર્ધ (શંખાવટી) નગરીમાં પધાર્યા અને ત્યાં કાઉસગ્ગ ધ્યાને ઊભા રહ્યા ત્યારે કમઠ નામના અસુરે ઉપસર્ગ કરવા અવિચ્છિન્ન ધારાથી વર્ષા કરી. જ્યારે ભગવાનને નાસિકા સુધી પાણી આવી પહોંચ્યું ત્યારે ધરણેન્દ્ર નામના નાગરાજે આવીને પોતાની ફળા ઉપર ભગવાનને ઉપાડી લીધા. ત્યારથી આ નગરીનું નામ અહિચ્છત્રા પડ્યું.”

આ અહિચ્છત્રા તીર્થ ક્યાં આવ્યું? શોધખોળ કરનારા વિદ્વાનોએ પ્રાચીનકાળમાં અહિચ્છત્રા નામનાં એક કરતાં વધારે સ્થળો હતાં; એવું નક્કી કર્યું છે. ‘વિવિધતીર્થકલ્પ’માં જણાવ્યા પ્રમાણે કુરુ-બંગલ દેશમાં અહિચ્છત્રપુર છે જેને ભેધપુર રાજ્યના ઉત્તરવિભાગમાં આવેલું હોવાનું ‘નાગોર’ હોવાનું પં. ગૌરીશંકર ઓઝા જણાવે છે.^૧ એ સિવાય સિંધમાં એક અહિચ્છત્રપુર હતું^૨ અને પ્રાચીનકાળના ઉત્તર પાંચાલની રાજધાનીનું નગર અહિચ્છત્રા હતું.

આ પુરાતન તીર્થ અહિચ્છત્ર નગર આજે બરેલી જિલ્લામાં આવેલા એઓનલા નામના ગામથી ઉત્તરમાં ૮ માઈલ દૂર રામનગર શહેર છે, ત્યાંથી દક્ષિણમાં ૩૫ માઈલના ઘેરાવામાં કેટલાંક ખંડિયેરા પડ્યાં છે. આ ખંડિયેરાવાળી જગા પ્રાચીન અહિચ્છત્રા તરીકે પુરાતત્ત્વવેત્તાઓએ ઓળખી કાઢી છે.

‘મહાભારત’માં અહિચ્છત્રાનો ઉલ્લેખ છે. તેમાં જણાવ્યા મુજબ જૂના પાંચાલ દેશના બે ભાગ થતાં ગંગાના દક્ષિણ કાંઠા ઉપર ચર્મણવતી નદી સુધીનો પ્રદેશ, જેનું મુખ્ય શહેર ‘કાંપિલ્ય’ હતું તે દુપદને મળ્યો અને ઉત્તર પાંચાલનો અહિચ્છત્ર દેશ અને તેની રાજધાનીનું નગર અહિચ્છત્રાપુરી દ્રોણાચાર્યને મળ્યાં.

‘મહાભારત’ની જેમ પ્રાચીન ગ્રાંથો સાહિત્યમાં તેમજ બૌદ્ધ સાહિત્યમાં પણ અહિચ્છત્રાનો ગૌરવભર્યો ઉલ્લેખ મળી આવે છે. એ ગ્રંથોની હકીકતો જોતાં ઈ. સ. પૂર્વે ૪૦૦ વર્ષથી તે ઈ. સ. ના ૬૦૦-૭૦૦ વર્ષ સુધી અહિચ્છત્રા નગરી આબાદ હતી; એમ જણાય છે.

આ દેશના વતનીઓ અહિચ્છત્ર કહેવાતા હતા. અહીંના વતનીઓની રહેણીકરણી પવિત્ર હતી એમ ‘કામસૂત્ર’ના રચયિતા વાત્સ્યાયને નોંધ્યું છે. ‘ગાથાસત્તસધ’માં પણ આ નગરીનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. ઈ. સ. ની ખીણ શતાબ્દીના પૂર્વાર્ધમાં ભારતપ્રવાસે આવેલા ખગોળવેત્તા ટોલેમીએ જેને Adisadra (અડીસડ્રા) નામે ઓળખાવ્યું છે તે જ આ પ્રાચીન નગરી અહિચ્છત્રા છે. અહીંથી એક ગ્રાંથીલિપિનો લેખ મળી આવ્યો છે તેમાં અહિચ્છત્રાનું ગ્રીક શબ્દમાં ‘ઓડિસડર’ નામ આપ્યું છે.

અહીંથી મળી આવેલી જૈન મૂર્તિઓ ઉપર કનિષ્ક સંવત્ ૪૦, હવિષ્ક સં. ૪૦ અને ૭૪ ના ઉલ્લેખો મળે છે, એ ઉપરથી જણાય છે કે, ઈ. સ. પૂર્વે અહીંના જૈન તીર્થનો મહિમા જળહળતો હતો.

મહારાજ હરિગુપ્તનો એક સુવર્ણ સિક્કો અહીંથી મળી આવ્યો છે. એક તરફ મહારાજ હરિગુપ્તસ્ય અને બીજી તરફ કૂલવાળા કળશનું ચિહ્ન આપેલું છે. હરિગુપ્ત આ અહિચ્છત્રા પ્રદેશના શુભવંશી રાજા હતા અને પાછળથી તેમણે

૧. “નાગરી-ગ્રાંથાલિપિ પત્રિકા” ભા. ૨, પૃ. ૩૨૬.

૨. Epigraphia Indica, vol. 3, P. 253.

જૈન દીક્ષા લીધી હતી. ‘કુવલયમાળા’ની પ્રશસ્તિમાં શ્રીઉદ્ધોતનસૂરિએ પોતાના પૂર્વજ ગુરુઓની નોંધ આપી છે, તેમાં સૌથી પ્રથમ હરિગુપ્તને નોંધ્યા છે. તેઓ હૂણરાજ તોરમાણના ગુરુ હતા અને મોળવાના રાજા દેવગુપ્તને દીક્ષા આપી પોતાના શિષ્ય બનાવ્યા હતા. તેઓ છઠ્ઠા સૈકામાં વિદ્યમાન હતા એમ ઇતિહાસજ્ઞોએ પુરવાર કર્યું છે.

સાતમા સૈકામાં અહીં આવેલા ચીનીયાત્રી હુએનત્સાંગ કહે છે કે—“અહીં એક નાગહદ હતા. બુદ્ધે લાગલાગટ સાત દિવસ સુધી અહીં પોતાના ધર્મનો ઉપદેશ કર્યો હતો. અહીં ૧૨ મઠો હતા અને તેમાં હજારો સંન્યાસીઓ રહેતા હતા. એ ઉપરાંત બ્રાહ્મણોનાં ૯ દેવાલયો હતાં અને ૩૦૦ બ્રાહ્મણો મહાદેવની પૂજા કરતા હતા. નગરની ચારેકોર એક કિલ્લો હતો અને તેનો ઘેરાવો ૩ કોશનો હતો.”

આમાં ઉલ્લેખેલો નાગહદ તે જ જૈનોનું પ્રાચીન તીર્થસ્થળ હોય એમ લાગે છે. શ્રીહિમચંદ્રાચાર્ય અહિચંદ્રનો ઉલ્લેખ કરતાં તેનું બીજું નામ “પ્રત્યગ્રથ” બતાવે છે.

ચૌદમા સૈકામાં થયેલા શ્રીજિનપ્રભસૂરિ ‘વિવિધતીર્થકલ્પ’માં પોતાના સમયે આ નગરમાં શું શું વિદ્યમાન હતું તેની નોંધ કરે છે: “અહીં શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું મૂળ ચૈત્ય, તેની પાસેના સિદ્ધિદેવમાં આવેલું ધરણેન્દ્ર-પદ્માવતી ચુકત શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું બીજું મંદિર, કિલ્લાની પાસે અંબાજીની મૂર્તિ, મીઠા પાણીના ૭ કુંડો, મહાપ્રભાવવાળી ઉત્તરા વાવડી, ધનવન્તરી કૂવો, બ્રહ્મકુંડ, નગરીને ફરતો કિલ્લો, સિદ્ધરસ કૃષિકાઓ અને અનેક પ્રકારની ઔષધિઓ સમાં વન ઉપવનો વિદ્યમાન હતાં.”

આ હકીકતો ઉપરથી જણાઈ આવે છે કે, આ નગરીમાં બહુ પ્રાચીનકાળથી જૈનોનો પ્રભાવ હતો. અહીંથી કેટલીક પુરાતાત્વિક સામગ્રી જડી આવી છે એ પણ આ વાતનું સમર્થન કરે છે.

અહીંના પુરાતન કિલ્લાથી ઉત્તરમાં કંઈક દૂર ‘કટારી ખેડા’ નામે જગા છે ત્યાં જૈન મંદિરનો ટેકરો છે. તેમાંથી કેટલીક જૈન મૂર્તિઓ અને એક જૈન સ્તૂપ મળી આવ્યો છે. એ સ્થળે એક પ્રાચીન સમયના મોટા સ્તંભનો અંશ પણ વિદ્યમાન છે. તેમાં આ રીતે કોતરેલા અક્ષરો વચ્ચેમાં આવ્યા છે:—

“આચાર્યે ઇન્દ્રનેન્દિ શિષ્ય મહાદરિ પાર્શ્વપતિસ્ય કોટારિ.....”

એ સ્તૂપની ઉપર સિંહોની ચાર આકૃતિઓ કોતરેલી છે, જેને મહાવીર ભગવાનના લાંછન તરીકે ઓળખી શકાય. ડો. કુહરરે પહેલાં આ સ્તૂપને બોદ્ધ સ્તૂપ જાહેર કર્યો હતો પરંતુ મિ. હાવેલે આ સ્તૂપને જૈનોનો પુરવાર કરી બતાવ્યો છે; જે બધા વિદ્વાનોએ હવે સ્વીકારી લીધું છે. આ સ્તૂપ ઈ. સ. પૂર્વે ૮ મી શતાબ્દીનો હોવાનું કહે છે.

કુશાનકાલીન કેટલીક જૈન મૂર્તિઓ અને પદ્માસનો મળી આવ્યાં છે. તેમાં એક જૈન મૂર્તિનો ડાબી બાજુનો કેટલોક ભાગ ખંડિત થયેલો મળ્યો છે. આ મૂર્તિ પદ્માસન સહિત ધ્યાન મુદ્રાએ બેઠેલી છે. પદ્માસનની બંને બાજુએ એકેક સિંહ અને વચ્ચેમાં ધર્મચક્ર તેમજ આજુબાજુમાં કેટલાંક ઓ-પુરુષો વદન કરતાં બતાવ્યાં છે, પદ્માસન ઉપર બ્રાહ્મી લિપિમાં નીચે મુજબ અક્ષરો ઉત્કૃષ્ટ છે:—

“સં ૧૨ ના ૪ માસ ૧૧ દિવસે કૃત્તિકાપૂર્વમ કોટિગન વામમાહાસિયાનો કુલોતો અને ઉચ્ચનાગરીશાખાનો જૈનિસ્ય આર્યપુસિલસય ॥”

—સં. ૧૨ ના વરસાદના મહિનામાં ૧૧ મા દિવસે કોટિગણ, બમમાહાસિય કુલ, અને ઉચ્ચનાગરીશાખામાં આર્ય પુસિલસય વગેરે.

આ મૂર્તિને દિગંજરીય મૂર્તિ બતાવી છે પરંતુ કોટિગણ અને ઉચ્ચનાગરીશાખા એ તો ખાસ કરીને પ્રાચીન જૈન શ્વેતાંજરીય સૂત્રગ્રંથોમાં ઉલ્લેખાયેલી મળે છે.^૩

૩. ડો. કનિંધલામે ઉચ્ચનાગરને ઉજ્જયનગર નામ સાથે સરખાવી તેને બુદ્ધશહેર પાસે બતાવ્યું છે પરંતુ પુરાતન જૈન સાહિત્યથી જણાય છે કે ઉચ્ચરથળ એટલે ઉચ્ચનાગર નામનું પુરાતન સ્થાન તક્ષશિલાથી ઉત્તર-પશ્ચિમે આવેલું હતું; જેમાંથી જૈન શ્રમણોની ઉચ્ચનાગરી શાખાનો જન્મ થયો. આ શાખાના જન્મદાતા આર્યશાંતિ ત્રિણિદ હતા. આ શાખા શ્વેતાંજર શ્રમણોમાં ગણાય છે.

બીજી એક ચતુર્થી જૈન મૂર્તિના પખાસનવાળો લાગ મળી આવ્યો છે તેમજ બીજા બે પથ્થરો લેખવાળા મળ્યા છે તે બધા બ્રાહ્મી લિપિમાં છે. તેમાં પખાસનવાળો શિલાલેખ સં. ૭૪ની સાલનો કુશાનકાલીન છે. ડો. કુંહરે ખતાવ્યો હતો તેમ આ શક સંવત નથી.

(૧) “સં. ૭૦૪ પ્ર. ૧ દિ. ૫ અચરણતો ગણતો કુલતો વજનકરિતો શાલાતો અચરીરકાતો.....નધનસ્ય વાચકસ્ય શિશિનયે અર્ચગહવલાયે પળ તિધારિયે શિશિનયે આર્યદાસિયે દેવસ્ય કુટ્ટમ્બિનયે ધરવલાયે દત્તિ.....સચુયે ॥”

કુશાન સંવત્ ૧૨ના લેખવાળી જૈન મૂર્તિ રામનગરમાંથી જ મળી આવેલી છે તે ઉપર આ પ્રકારે લેખ છે:-

(૨) “સં. ૧૦૨ વ. ૪ દિ. ૧૦ એતસ્ય પુર્વાયાં કોટ્ટિયાતો ગણતો વ્રહ્મદાસિયાતો કુલતો ઉચેનગરીતો શાલાતો ગણિસ્ય આર્ય-પુશિલસ્ય શિશિનિ દત્તિ લાતિ.....તિહરિનન્દિસ્ય મગિનિયે નિવર્તના સાવિકાનાં વદ્રકિનિનં જિનદાસિ રુદ્રદેવ દાતાગાલા રુદ્રદેવ સાનિના રુદ્ર ગહમિત્ર.....કુમારશિરિ વમદદાસિ હસ્તિસેના પ્રહશિરિ રુદ્રવતા જયદાસિ મિત્રશિરિ ॥”

ગામની ઉત્તર દિશાએ કંઈક દૂર એક મોટા ટેકરા ઉપર એક સમયે જૂનાં કેટલાંક મંદિરો હશે એવું જણાય આવે છે. તેમાંથી એક જૈન મંદિરનો સભામંડપ મળી આવ્યો છે. તેના ઉપર ઈ. સ. ૯૬ થી ૧૫૨ સુધીના લેખો કેતરેલા મળે છે. તેની પાસે જ શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું ઈંટોનું બનાવેલું એક અર્વાચીન જૈન મંદિર પણ વિદ્યમાન છે.

આ સિવાય બીજા કેટલાક શિલાલેખો મળી આવ્યા છે તે ઉપરથી જણાય છે કે ઈ. સ. ૧૦૦૪ સુધી તો આ નગર આબાદ હતું. એ પછી મુસ્લિમ કાળમાં આ નગરનું પતન થયું એમ વિશેષજ્ઞોનું માનવું છે.

૨૪૩. મથુરા

(કોઠા નંબર : ૪૨૬૬)

યમુના નદીના કિનારે વસેલી મથુરા પુરાતન નગરી છે. રપા આર્યદેશો પૈકી શૂરસેન જનપદની રાજધાનીની આ નગરી હતી.^૧ એને ‘ચિરકાલ પ્રતિષ્ઠિત’ કહેવામાં આવી છે.^૨ મથુરાનું બીજું નામ ઇંદ્રપુર હતું.^૩ એની ભૂતકાલીન યશસ્વી સમૃદ્ધિ આજે અહીં રહી નથી છતાં એના પ્રાચીન વૈભવની એંધાણી ધૂળમાં દટાયાની ઝાંખી થઈ આવે છે. આજે તો આ વૈદિકોનું તીર્થધામ બનેલું છે પણ એક કાળે મથુરા સાથે જૈનધર્મનો ગાઠ સંબંધ હતો એમ જૈન અનુશ્રુતિઓ કહેવા લાગે છે :

સાતમા તીર્થંકર શ્રીસુપાર્શ્વનાથના સમયથી આ નગરીની મહત્તાનો આરંભ થાય છે. કલ્યાણુક ભૂમિ ન હોવા છતાં આ નગરીની ગણના જૈનોની પવિત્ર તીર્થભૂમિ જેટલી આંકેલી છે, એ હકીકત અહીં ભજવાયેલી મહત્ત્વની ઘટનાઓનો સંકેત કરે છે. ત્રેવીસમા શ્રીનેમનાથ ભગવાનના સમયમાં ઉગ્રસેન રાજાની અહીં રાજધાની હતી. તેમની પુત્રી સતીશિરોમણિ રાજિમતીના જન્મથી, શ્રીપાર્શ્વનાથ અને શ્રીમહાવીર ભગવાનના ચરણસ્પર્શ અને ઉપદેશથી તેમજ અંતિમ કેવળી શ્રીજંબૂસ્વામીના નિર્વાણથી આ ભૂમિને જૈનધર્મના કેન્દ્રની મહત્તા વરી ચૂકી હતી. આર્ય મંગૂ અને આર્ય વજ્ર જેવા પ્રાભાવિક આચાર્યો અહીં આવ્યા હતા.

જૈનોના સાહિત્ય (જહતકલ્પ)માંથી પુરાવો સાંપડે છે કે, અહીં શ્રીસુપાર્શ્વનાથનો મોટો (સોનાનો) સ્તૂપ હતો. એને દેવોએ નિર્માણ કર્યો હતો.^૪ ત્રેવીસમા તીર્થંકર શ્રીપાર્શ્વનાથના સમયમાં એટલે ઈ. સ. પૂર્વ આઠમી શતાબ્દીમાં તેને ઈંટોથી મઠી લેવામાં આવ્યો અને તેની પાસે એક મંદિર પણ બંધાવવામાં આવ્યું. પાંચમી-છઠી શતાબ્દીમાં ન્યારે

૧. ‘જહત કલ્પસૂત્ર-ટીકા,’ ભા. ૩, પૃ. ૯૧૨-૧૪.

૨. ‘ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર-શાંત્યાચાર્ય ટીકા,’ પૃ. ૧૨૫.

૩. ‘આચારંગચૂર્ણ’ ઉત્તરભાગ, પૃ. ૧૮૩.

૪. મહુરાનયરીય યુગો દેવનિમ્મિતો ॥-જહતકલ્પસૂત્ર-ભાગ. ૬, પૃ. ૧૬૫૬.

હુણોએ એ સ્તૂપને તોડી-ફોડી નાખ્યો ત્યારે આઠમી શતાબ્દીમાં બખ્ષલદ્વિસરિએ તેનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો. દશમી શતાબ્દીના અંતમાં આ 'દેવનિર્મિત સ્તૂપ'ની રચનાના ઉલ્લેખો મળે છે. દિગંબરાચાર્ય હરિષેણના 'કથાકોશ'માં અને તે પછીના 'યશસ્તિલકચ'પૂ'માં પણ આ સ્તૂપની કથાનાં સુવિસ્તૃત પ્રમાણો નોંધાયાં છે. 'બૃહત્કલ્પસૂત્ર'માં ચૈત્યેના શાસ્ત્રત ચૈત્ય, સાધર્મિક ચૈત્ય, મંગળ ચૈત્ય અને લક્ષિત ચૈત્ય એવા જે ચાર પ્રકારો બતાવ્યા છે તદ્દનુસાર શ્રીસુપાર્શ્વનાથનું લક્ષિતચૈત્ય મથુરામાં હતું.^૫ પુરાતત્ત્વજ્ઞો કહે છે કે, જૈનોના આ દેવનિર્મિતસ્તૂપ જેનું બીજું નામ 'વોદ્ધસ્તૂપ' પણ હતું તે કુશાનકાળમાં મથુરાના કંકાલી ટીલામાં અવશ્ય હતો એમાં શંકા નથી. ખંડિયેરા અને અવશેષોથી એ સિદ્ધ થાય છે કે તે સાંચી અને ભરહુતના બૌદ્ધ સ્તૂપોની માફક તોરણ, વેષ્ટની, વેદિકા, સ્તંભ અને સૂચી આદિથી અલંકૃત હતો. લિપ્ત લિપ્ત સમયના સેંકડો શિલાલેખોની સાથે ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૦ ના અક્ષરોમાં લખાયેલો એક મહત્વપૂર્ણ શિલાલેખ ડો. કૂહરરને મળ્યો હતો તે સિદ્ધ કરે છે કે, મથુરાના સ્તૂપનું તોરણ, સાંચી અને ભરહુતના સ્તૂપોના તોરણો કરતાં અધિક પ્રાચીન હતું. આ સ્તૂપની રચના સંબંધે આપણે વિચાર કરી લઈએ.

“મધ્યમાં પવિત્ર ચિહ્ન તરીકે ત્રિશૂલના આધારે રહેલ ધર્મચક્ર આપેલું છે કે જે કમળ પર રહેલું છે. સ્મૃતિચક્ર આ ધર્મચક્ર એ જૈન, બ્રાહ્મણ અને બુદ્ધ એ ત્રણે સંપ્રદાયની સામાન્ય સંજ્ઞા છે. આ ચક્ર મથાળે બે બાજુ કર્ણાકારે આગળ પડે છે. તથા તેમાં પાયા તરફ ઢળતા બે શંખો હોવાથી એ બાબતમાં તે બુદ્ધ અને જૈન શિલ્પથી ભુલું પડે છે. આકૃતિની જમણી બાજુનો પૂજકોનો સમૂહ પોતાના હસ્તકમળમાં હાર લઈ બિલેલ ચાર સ્ત્રી આકૃતિઓનો છે, જે શિલાલેખમાં નિર્દેશિત અર્હતની પૂજા કરવાનો ઇરાદો દર્શાવે છે. પહેલી ત્રણ આકૃતિઓમાંની દરેક પોતાના જમણા હાથમાં લાંબી દાંડીવાળું કમળ ધરાવે છે, જ્યારે ચોથી આકૃતિ કે જે કદમાં નાની છે તે યુવાન દેખાય છે અને તેણે લક્ષિતભાવથી હાથ જોડેલા છે. ડો. બુહલરના મતે, આ સ્ત્રીઓના ચહેરા ચિત્રના જેવા દેખાય છે અને તેઓનો વિચિત્ર વેશ આખા શરીરને ઢાંકતા પગ સુધીના એક જ વસ્ત્રનો છે અને તે કમરે વીંટાયેલું છે.”^૬

કોઈ કાળે એ સ્તૂપને બોદ્ધોએ પોતાના કબજામાં કરી લીધો હતો,^૭ જેની સાચી પ્રતીતિ થતાં મથુરાના રાજાએ એ સ્તૂપ જૈનોને પાછો અપાવ્યો હતો.

પૂર્વ દિવસોમાં આ સ્તૂપનો ઉત્સવ થતો. જૈન સંઘો એની યાત્રાર્થે આવતા હતા. આ દેવનિર્મિત સ્તૂપમાં પંદર દિવસ ઉપવાસ કરી શ્રીજિનભદ્ર ક્ષમાશ્રમણે ઊધેઈથી નાશ પામેલા 'મહાનિશીય' સૂત્રને સાંધ્યું હતું.

'બૃહત્કલ્પસૂત્ર' મથુરાના મકાન-સ્થાપત્યનો આપણને ખ્યાલ આપતાં જણાવે છે કે, મથુરામાં ઘરના બારણાના ઉત્તરંગા ઉપર અર્હત પ્રતિમાની સ્થાપના કરવામાં આવતી, જેને 'મંગલ ચૈત્ય' કહેતા. મકાન પડી ન જાય એ ખાતર આવી સ્થાપના અનિવાર્ય ગણાતી. આથી મથુરા સાથે સંબંધ ધરાવતાં ૯૬ ગામોમાં આવાં 'મંગલચૈત્ય'ની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી. આ હકીકત જૈનોના રાજકીય અને ધાર્મિક વર્ચસ્સનું આપણને ભાન કરાવે છે.^૮

મથુરામાં લંડીર યક્ષનું આયતન પણ હતું, જ્યાં લોકો યાત્રાર્થે આવતા હતા.

ભારતીય ઇતિહાસની નોંધો સ્મરણ કરાવે છે કે, ઇ. સ. પૂર્વેની બીજી શતાબ્દીમાં મથુરા ઉત્તરાપચના રાજમાર્ગ પર વિશાળ નગર હતું. એ સમયથી લઈને અગિયારમી શતાબ્દી સુધી જૈન સંસ્કૃતિએ અહીં વિદ્યા અને કળાની સાધનાથી વિવિધ અને અપૂર્વ સૃષ્ટિ કરી હતી.

વિદ્યાસાધનાની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો આગમસાહિત્યની જે ત્રણ પ્રસિદ્ધ વાચનાઓ થયેલી-એક પાટલીપુત્રમાં, બીજી મથુરામાં અને ત્રીજી વલ્લીપુરમાં-તે પૈકીની બીજી વાચનાનું જૈન સાહિત્યના વિકાસમાં વિશિષ્ટ સ્થાન છે. 'માથુરીવાચના' અથવા 'સ્કાંદિલીવાચના'ના નામે પ્રસિદ્ધિ પામેલો આગમવાચનાનો પાઠ આ ભૂમિમાં વ્યવસ્થિત

૫. 'વિવિધતીર્થકલ્પ'-'મથુરાપુરી કલ્પ' પૃ. ૧૭.

૬. 'ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં જૈનધર્મ'—પૃ. ૨૩૦.

૭. વુદ્ધા મળંતિ, ન એસ યુમો કિંતુ વુદ્ધવટ ૧—વિવિધતીર્થકલ્પ પૃ. ૧૭.

૮. અરિહંતપદ્મણ, મહુરાનયરીષ મંગલાઈ હુ । ગેહેસુ ચચરેસુ ચ, છન્નવડગામ બદ્દેસુ ॥—બૃહત્કલ્પસૂત્ર—ગાથા— ૧૭૭૬.

ધ્યેા હતો. પં. શ્રીકલ્યાણવિજયજીની કાળગણના મુજબ: આ ઘટના વીરનિર્વાણ સંવત ૮૨૭ થી ૮૪૦ (વિ. સં. ૩૫૭ થી ૩૭૦)માં બની હતી. એ સમયે આ પ્રદેશમાં પહેલા ભારે દુષ્કાળથી જૈનોમાં મુખોપમુખ રહેતી શ્રુતપરંપરા વિનિષ્ક્રમ થવા માંડી. બાજુ જૈન શાસનના મજબૂત પાયા હાલી ઊઠ્યા. એ સમયે દૂરંદેશી એક આચાર્ય-પુંગવે કમર કસી. શ્રુતધર આચાર્ય સ્કંદિલ વિદ્યાધર આમ્નાયના અને શ્રીપાદલિપ્તસૂરિની પરંપરાના સમર્થ આચાર્ય હતા. એમની આ પ્રદેશમાં ભારે નામના હતી. આચાર્ય ભદ્રણાહસ્વામીના સમયે પહેલા દુષ્કાળની સ્થિતિ પછી થયેલી ‘પાટલી-પુત્રની વાચના’ એમના લક્ષમાં હતી. દુષ્કાળના ઓછાયા દૂર થતાં જ તેમણે જૈન શ્રવેતાંબર શ્રમણસંઘને એકઠો કરી આગમવાચનાનો પાઠ વિશુદ્ધ કર્યો હતો. આ ઉપરથી એટલું નિઃસંદેહ સિદ્ધ થાય છે કે ચોથી શતાબ્દીમાં મથુરા જૈનધર્મનું મોટું કેંદ્ર હતું.

એ પછી કંતોજના પ્રતિહારવંશીય નાગભટ્ટ અથવા નાગાવલોક તરીકે જે ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધિ પામ્યો છે તેને જૈનોએ આમરાજના નામે ઓળખાવ્યો છે. તેણે શ્રીખપ્પલદ્વિસૂરિના ઉપદેશથી સં. ૮૨૬ માં આ તીર્થધામનો ઉદ્ધાર કરાવી^{૧૦} અહીં એક જિનાલય બંધાવ્યું હતું. તેમાં પ્રતિષ્ઠિત મૂળનાયકની મૂર્તિ ગ્વાલિયરથી લાવવામાં આવી હતી. છેવટે સોળમા સૈકામાં મંત્રી કર્મચંદ્રે મથુરાના જિનાલયનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો હતો.

ચૌદમા સૈકામાં થયેલા શ્રીજિનપ્રભસૂરિ પોતાના ‘વિવિધ તીર્થકલ્પ’માં આ નગરીના વૈભવનો અને અહીંનાં પવિત્ર ધામોની શોભાનો વાસ્તવિક પરિચય કરાવતાં કહે છે:—“મથુરા ખાર યોજન લાંબી અને નવ યોજન પહોળી હતી. એની આસપાસના કોટ-કિલ્લાને ચમુનાનાં પાણી સ્પર્શતાં હતાં. ધવલગૃહો, દેવાલયો, જિનાલયો, વાવ, કૂવા, પુષ્કરિણી અને હાટોનો અહીં પાર નહોતો.” જો કે આ સમૃદ્ધ શોભા કયા સમયે હતી એ એમણે નોંધ્યું નથી. સંભવ છે કે, ઇ. સ. પૂર્વેની બીજી શતાબ્દીથી લઈને અગિયારમી શતાબ્દી સુધીમાં વિકાસ પામેલી આ સમૃદ્ધિનું વર્ણન હશે. શ્રીજિનપ્રભસૂરિના સમયમાં પણ અહીં મહાલક્ષ્મી નિર્મિત સ્તૂપ, કલ્પદ્રુમ (પાર્શ્વ મંદિર) અને શ્રીભિન્નાથ પ્રાસાદ વગેરે પવિત્ર સ્થળો મૌજુદ હતાં.

‘હીરસૌભાગ્ય’કાર શ્રીદેવવિમલ ગણી કહે છે કે, “શ્રીહીરવિજયસૂરિ જ્યારે સંઘ લઈને અહીં આવ્યા ત્યારે તેમણે શ્રીસુપાર્શ્વનાથ અને શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનાં (બે મંદિરોનાં) દર્શન કર્યાં હતાં. વળી, શ્રીજંબૂસ્વામી અને શ્રીપ્રભવસ્વામી વગેરેનાં પરબ સાધુ-સાધ્વીઓના સ્તૂપોની તેમણે ગણના કરી હતી.”

આજે આ પ્રાચીન વૈભવ અને પવિત્ર સ્થળો મૌજુદ નથી. લગભગ અગિયારમી શતાબ્દી પછી અહીં જૈનધર્મની આથમતી કળા જોવાય છે. સત્તરમી સદીમાં એ ખુઝાતી કળાનો દીવો કંઈક સંકોચાયો ખરો પરંતુ તે પછી ઔરંગઝેબના ઝંઝાવાતી ઝાંપટા આગળ ટકી શકે એવું એનું ગળુ નહોતું.

પુરાતત્ત્વની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો અહીંનાં પ્રાચીન અવશેષોની શોધ થઈ નહોતી ત્યાં સુધી આ નગરી વૈદિક સંસ્કૃતિનું પ્રાચીન તીર્થધામ મનાતી હતી. ખૌદોએ પણ એને પોતાની તીર્થભૂમિ બતાવી હતી પરંતુ મથુરાના જૂના કિલ્લાથી ૧ માઈલ દૂર આવેલા ‘કંકાલી ટીલા’ નામે ઓળખાતા સ્થળનું ઉત્ખનન કરવામાં આવ્યું ત્યારે જ જૈનધર્મ સાથે સંબંધ ધરાવતી પુરાતત્ત્વની સામગ્રીએ જૈનોના ઉપર્યુક્ત દાવાને પુરવાર કરી બતાવ્યો છે. ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ મથુરાના શિલાલેખો ઇ. સ. પૂર્વે તથા પછીના ઇંડોસિથિયન સમયના જૈનધર્મની પ્રગતિનો અચૂક પુરાવો છે તેની ના પાડી શકાય એમ નથી. ભારતીય વિદ્વાન રા. બ. રાધાકૃષ્ણજી કહે છે: “મથુરા જૈનો માટે પહેલા નંબરે, ખૌદો માટે બીજા નંબરે અને વૈષ્ણવો માટે ત્રીજા નંબરે છે. મતલબ કે, અહીંના કંકાલી ટીલાથી જે પ્રાચીન શિલાલેખો અને મૂર્તિઓ વગેરે જે કંઈ વસ્તુઓ નીકળી છે તે બધામાં પ્રાચીન વસ્તુઓ જૈનોની મળી છે. તે પછી ખૌદોની અને એ સમય પછીની વૈષ્ણવોની છે.”

વિન્સેન્ટ રિમથે “Jain Stupa of Mathura”માં નોંધ્યું છે કે, “કનિઘહામને જે વસ્તુઓ અહીંથી મળી આવી છે, તેમાંનો જો ભોગ પ્રાદાણ ધર્મની સશસ્ત્ર મૂર્તિઓને બાદ કરતાં બધી જૈનોની જ મળી આવી છે.”

વસ્તુતઃ ઇ. સ. ની કેટલીયે શતાબ્દી પૂર્વે મથુરામાં મૂર્તિ-નિર્માણ થવા લાગ્યું હતું પરંતુ ખુદની મૌલિક અને

૯. ‘વીર નિર્વાણ સંવત ઔર જૈન કાલગણના’-પૃ. ૧૦૬.

૧૦. ‘વિવિધ તીર્થકલ્પ’ પૃ. ૧૯.

પહેલી ભારતીય પ્રતિમા બનાવવાનું સર્વ પ્રથમ શ્રેય મથુરાને પ્રાપ્ત થાય છે. કુશાનવંશી રાજાઓના શાસનકાળ પહેલાં બુદ્ધની મૂર્તિનું નિર્માણ પરંપરાથી વર્જિત હતું પરંતુ કુશાનોના શાસનકાળમાં બોદ્ધોના મહાયાન પંથનો પ્રચાર થઈ ગયા પછી પહેલી બુદ્ધ મૂર્તિ બની અને તેને માટે જૈન તીર્થંકરોની પ્રતિમાઓથી નમૂના લેવામાં આવ્યા. આ દૃષ્ટિએ શુંગકાળની મથુરાકાળ વિશેષતઃ જૈન સંપ્રદાયની છે; એમ શ્રીરાયકૃષ્ણદાસજી પોતાના ‘ભારતીય મૂર્તિકળા’ નામક પુસ્તકમાં જણાવે છે.^{૧૧} કુશાન રાજાઓનો શાસનકાળ તો મથુરાકાળનો સુવર્ણયુગ છે; એમ બેધડક કહી શકાય.

આ હકીકતો આપણને કહેવા માંડે છે કે, જૈન સંસ્કૃતિ આ નગરીમાં ધાર્મિક વિકાસ સાધી જે સોળે કળાએ ખીલી હતી એનું બોદ્ધો અને વૈદિકોને મન ઓછું મૂલ્ય નહોતું. એ ગૌરવે એમને આકર્ષ્યા અને એમણે મથુરાની કાર્યાપલટ કરવામાં ભારે ભાગ ભજવ્યો.

આ પ્રાચીન સામગ્રીનો મોટો ભાગ આજે લખનોના પ્રદર્શનાગરને શોભાવે છે. મથુરાના સ્થાનિક પ્રદર્શનાગરમાં પણ કેટલીક સામગ્રી ગોઠવાયેલી છે. આ શિલ્પસામગ્રી વિવિધતા અને વિલક્ષણતાની દૃષ્ટિએ અત્યંત મહત્ત્વની છે. અધિકાંશે જૈન મૂર્તિઓ પ્રાપ્ત થઈ છે, તેમાં બુદ્ધા બુદ્ધા તીર્થંકરોને ઓળખાવવા માટે તેમનાં વિશિષ્ટ લાંછનો અથવા ચિહ્નોનો ઉપયોગ થયો છે પરંતુ કુશાનકાલીન પ્રતિમાઓમાં આવાં લાંછનો જોવાતાં નથી. માત્ર ઋષભદેવની પ્રતિમાને ઓળખવા માટે એમના સ્કંધ ઉપર બે છટ્ટી લટો પહેલી જોવાય છે. પદ્માસનસ્થ અને ઊભી કાયોત્સર્ગસ્થ એમ બંને પ્રકારની પ્રતિમાઓ મળે છે. આમાં મિશ્રરૂપની ચૌમુખ પ્રતિમાઓ જેને સર્વતોભદ્ર કહે છે તે પણ આજે પ્રાપ્ત છે. ડો બુહલરના મતે અહીંથી મળેલો નીચેનો લેખ પ્રાચીનતમ છે :-

“સમનસ માહરહિતાસ અંતેવાવાસિસ વજ્રોપુત્રસ [લાવકાસ] ઉત્તરદાસક[?]સ પાસાદો તોરનં ॥”

—મહારખિત (મહારક્ષિત) સુનિના શિષ્ય, વહીનો પુત્ર (વાત્સી માતા) શ્રાવક ઉત્તરદાસકના મંદિરના ઉપયોગ માટે શણગારેલું એક તોરણ.

આ ઉપરાંત સાધુઓની જે મૂર્તિઓ મળી છે તેમાં પણ સવસ્ત્ર અને હાથમાં વસ્ત્ર રાખીને ઊભેલી નગ્ન એમ બે પ્રકારની છે. નગ્ન મૂર્તિઓ ઉપરથી રજે કોઈ દિગંગર સંપ્રદાયની એ મૂર્તિઓ હોવાનું કલ્પી લે; કેમકે આગમ ગ્રંથોમાં સ્થવિરકલ્પી અને જિનકલ્પી એવા સાધુઓના આચારલેહો બતાવ્યા છે એ સુજનઃ સ્થવિરકલ્પી નગરનિવાસી બની ઉપદેશપરાયણ હોવાથી સચેલક રહેતા જ્યારે જિનકલ્પીઓ તપઃ-પરાયણ બની જંગલમાં રહેતા અને અચેલક સ્થિતિમાં સંયમની સાધના કરતા. આથી જિનકલ્પી સાધુની અવસ્થાને બતાવતી એ મૂર્તિઓ માની શકાય.

આ કંકાલી ટેકરીમાંથી સ્તૂપનો એક ભાગ જડી આવ્યો છે. એ સ્તૂપના બે ભાગ પાડેલા છે. ઉપરનો ભાગ સાંકડો છે. અને તેના મધ્યમાં સ્તૂપની આકૃતિ છે. કુલ તે ચાર આકૃતિઓ (મૂર્તિઓ) છેલ્લા ચાર તીર્થંકર નમિ, નેમિ, પાર્શ્વ અને વર્ધમાન જિનની છે. નીચેના ભાગમાં કણ્ડ (?)ની મૂર્તિ છે કે જેના માનમાં આ સ્તૂપ બનાવવામાં આવ્યો હતો. કણ્ડની મૂર્તિને વસ્ત્ર પહેરાવેલાં છે, એટલે શ્વેતાંગર મૂર્તિ છે એમાં સંદેહ નથી. તેના ઉપરનો લેખ કોઈ અનિર્ણીત લિપિમાં છે. આરંભમાં ૯૫ (?)ની સાલ હોવાનું જણાય છે, કે જે વખતે વાસુદેવનું રાજ્ય હતું, તે લેખ આ પ્રમાણે વંચાય છે :-

“(૧) [સિ]દ્ધમ્ સં ૯૫ (?) પ્રો ૨ દિ ૧૮ કોટ્ય[?]તો ગણાતો યાનીયાતો કુલ્લાતો વહર[?]તો [સા]લાતો આર્ય અરહ[મહ]
(૨) સિસિનિ ધામથાયે (?) પ્રહદત્તસ્ય ધિ.....ધનહથિ ॥”

—સિદ્ધ સં, ૯૫ (?)માં ખીજ [સાસ]માં ૧૮ દિવસે કોટ્ય (કોટિક) ગણનાં યાનીય કુલના વૈરશાખાના આર્ય મહા-
[દિન]ની શિષ્યા ધામથ(?)ની વિનતિથી ગૃહદત્તની પુત્રી ધનહથી (ધનહસ્તિ)ની સ્ત્રીની [લેટ].

આ અને ખીજ લેખોમાં કોટિકગણ, યાનીયશાખા અને વૈરશાખા જેવા લેહોપલેહો નોંધાયેલા મળે છે, તેના ‘કલ્પસૂત્ર’ ની પદ્માવલીસૂત્રી સાથે પણ મેળ ખાય છે. આ દૃષ્ટિએ મથુરાની સામગ્રી શ્વેતાંગર જૈનોની પ્રાચીનતાને

પ્રામાણિક ઠરાવે છે. વળી, ભગવાન મહાવીરના જીવનનો ગર્ભાપહાર પ્રસંગ આખોયે શિલાપટ્ટ ઉપર અંકિત થયો છે એ પણ એનું પૂરતું સમર્થન કરે છે.

અહીંથી વિવિધ પ્રકારના કોરણીભર્યા આયાગપટ્ટો પણ મળી આવ્યા છે. એનું શિલ્પવિધાન અત્યંત છે. તેમાં ચોખ્ખા આકારમાં વચ્ચે જૈન તીર્થંકરની પ્રતિમા કેતરેલી હોય છે અને આસપાસ ભુદ્રી ભુદ્રી જાતની પવિત્ર નિશાનીઓ શિલ્પબદ્ધ કરવામાં આવે છે. અષ્ટમંગલ—દર્પણ, ભદ્રાસન, વર્ધમાન, શ્રીવત્સ, મત્સ્યયુગલ, સ્વસ્તિક, કુંભ અને નંદાવર્ત—ગણાતા પૈકી કેટલાક જોવામાં આવે છે. વળી, સ્તંભો અને ચક્ર પણ એમાં કેતરેલા છે.

આ રચના સાંચીના પ્રવેશદ્વારના તોરણસ્તંભો સાથે આબેહૂબ મળતી આવે છે. મથુરા સંગ્રહાલયમાં સુરક્ષિત (ક્યૂ. ૨ સંખ્યક : ૩) આયાગપટ્ટ અનેક દૃષ્ટિઓથી મહત્ત્વપૂર્ણ છે. આના ઉપર મથુરાના પ્રાચીન સ્તૂપની પ્રતિકૃતિ બનેલી છે અને ઉપરની બાજુએ છ પંક્તિનો લેખ પણ છે, જેનાથી વિદિત થાય છે કે, “શ્રમણોની શ્રાવિકા ગણિકા લવણ-શોભિકાની પુત્રી ગણિકા વસુએ પોતાની માતા, બહેન, ભાઈ, પુત્ર, પુત્રી તથા અન્ય પરિજન સાથે અર્હતમંદિરમાં દેવકુલ, આયાગસભા, આયાગપટ્ટ આદિની સ્થાપના કરાવી.” બીજા પટ્ટ ઉપર પ્રાચીન લિપિમાં કેતરાયેલો લેખ છે જે પ્રાયઃ કનિષ્કના રાજ્યના સમયમાં એટલે ઈ. સ. ના પ્રારંભમાં લખાયેલો હોવો જાઈએ; તે લેખ આ પ્રમાણે છે :—

“(૧) નમો અરિહંતાણં સિંહકસ વણિકસ પુત્રેણ કોશિકિપુત્રેન (૨) સિંહનાદિકેન આયાગપટ્ટો પ્રતિષ્ઠાપિતો અરહંતપૂજયે ॥”

—અરહંતોને નમસ્કાર. સિંહ વણિકના પુત્ર અને કોશિકીના પુત્ર સિંહનાદિકે અર્હતની પૂજા માટે આયાગપટ્ટ પ્રતિષ્ઠિત કર્યો.

બીજો આયાગપટ્ટ જેનો સમય બુદ્ધવરના મતે કનિષ્કના પહેલાના સમયનો છે; તે લેખનો અર્થ નોંધવા જેવો છે :—

“અર્હત વર્ધમાનને નમસ્કાર. શકો તથા પોથિયોને માટે કાળા નાગ સમાન ગોત્રિપુત્રની કૌશિકગોત્રની પત્ની શિવ-મિત્રાએ આયાગપટ્ટ (પૂજની એક તકતી) કરાવ્યો.”

આ શિલાલેખ અહીંના જિનમંદિરની પ્રાચીનતાનો ખેવડો પુરાવો રજૂ કરે છે. એક બીજો શિલાલેખ જૈન સાંપ્રદાયિક દૃષ્ટિએ અગત્યનો છે. તે લેખનો અર્થ આ છે :—

“૭૬ વર્ષના વર્ષાઋતુના ચોથા માસના વિશાખા દિવસે.....ની સ્ત્રી શ્રાવિકા દિના(દત્તા)એ ભેટ આપેલી મૂર્તિ દેવોએ બંધાવેલ વૈદ્યસ્તૂપમાં પધરાવવામાં આવી.”

આ શિલાલેખ ઉપરથી આપણે જાણી શકીએ છીએ કે મથુરામાં એક પ્રાચીન સ્તૂપ હતો, જે બુદ્ધવરના મતાનુસાર ઈ. સ. ૧૫૭ (શક સં. ૭૬)માં દેવોથી બંધાયેલ મનાતો—અર્થાત્ એ એટલો પ્રાચીન હતો કે તેની રચનાની સારી હકીકત બુલાઈ ગઈ હતી.

આ સ્થળે સાધ્વીઓનાં નામો અને તેમની પ્રવૃત્તિની નોંધ પણ શિલાલેખોમાંથી સાંપડે છે: એક લેખમાં સાધ્વીઓનાં નામવાળો અંશ આ રીતે મળે છે :—

“અર્ચસંગમિકયે શિશીનિનં અર્ચ્યવસુલયે નિર્વર્તનં..... ”

—પૂજ્ય સંગમિકાની શિષ્યા, પૂજ્ય વસુલાના ઉપદેશથી. અર્ચ સંગમિકા અને અર્ચ વસુલાના ઉપદેશથી અપાયેલા દાનો ઉપરથી નક્કો થાય છે કે મથુરાના જૈનોમાં સાધ્વીઓનું પણ અગત્યનું સ્થાન હતું.

લખનઉ અને મથુરાના સંગ્રહાલયમાં અનેક એવી પ્રતિમાઓ સુરક્ષિત છે, જેમાં ચારે બાજુએ એકેક તીર્થંકરની જાણી કે બેઠી મૂર્તિ હોય છે. આ ચારે પ્રતિમાઓ કેટલીક વખત એક જ તીર્થંકરની હોય છે અને કયાંક ભિન્ન ભિન્ન તીર્થંકરની હોય છે. ચારે બાજુએ દર્શન થવાથી અને બધી બાજુએ ભદ્ર—કલ્યાણકર હોવાથી તેને ‘સર્વતોલદ્રિકા’ પ્રતિમા કહેવામાં આવે છે. કુશાનકાલીન સર્વતોલદ્રિકા પ્રતિમાઓ માટે ભાગે જાણી જ મળે છે, તેમાંથી કેટલીક મથુરા સંગ્રહાલયની બી ૭૩, બી ૬૭, બી ૬૮, બી ૭૦ આદિ તથા લખનઉ સંગ્રહાલયની જે. ૨૩૦, જે. ૨૩૫ વગેરે છે.

ઉપરાંત સરસ્વતીની મૂર્તિઓ જેનું જૈન પરંપરામાં મહત્વનું સ્થાન છે અને જે તીર્થંકરની વાણીનું મૂર્તિરૂપ છે, તેની બે મૂર્તિઓ લખનઉ સંગ્રહાલયમાં સુરક્ષિત છે. તેનો ક્રમાંક જે. ૨૪ અને જે. ૩૫ છે. આ મૂર્તિઓ ઈ. સ.ના પ્રારંભની છે.

આ સિવાય અહીંના કંકાલી ટીલામાંથી બે મંદિરોના અવશેષો પણ મળી આવ્યા છે. વળી, ૮૦ મૂર્તિઓ, ૧૨૦ સ્તંભો અને બીજાં કોરણીલયાં તોરણો વગેરેનાં કેટલાંયે શિલ્પો અને શિલાલેખો મળી આવ્યા છે. આ ઉપરાંત બીજા દેવદેવીઓની મૂર્તિઓ, સ્તંભો, તોરણો, કુંભીઓ વગેરેની વિવિધ સામગ્રી મળેલી જોવાય છે. આ બધાના વર્ણનને અહીં સ્થાન નથી. ઉપર્યુક્ત નમૂનારૂપે આલેખેલી વિગતો અહીંના જ્વેતાંબર જૈનોની ભૂતકાલીન સમૃદ્ધિની અંખી કરાવવા માટે પૂરતી ગણાય.

આજે અહીં શ્રાવકોનાં ૮-૧૦ ઘર વિદ્યમાન છે. દિગંબરોની વસ્તી વધારે છે.

ધીયામંડીમાં એક પ્રાચીન જ્વેતાંબર મંદિર છે. તેનો જીર્ણોદ્ધાર અને પ્રતિષ્ઠા સં. ૧૯૮૪ માં મુનિરાજ શ્રીદર્શનવિજયજી (ત્રિપુટી) એ કરાવ્યો છે. વળી, ચૌરાશીનું મંદિર ૮૪ આગમોના સ્મરણરૂપે ઊભું થયેલું તે આજે દિગંબરોના હસ્તક છે. તેમાં ઉપાં ૧૦ વિવેકહર્ષગણિએ પ્રતિષ્ઠિત કરેલી મૂર્તિઓ, પાકુકા-સ્તૂપો વગેરે હતા, મૂળનાયક ઉપર લેખ પણ હતો. એ બધા ઉપર સાંપ્રદાયિક દૃષ્ટિએ હાથ ભૂંસ્યો છે એ ખરેખર, શોચનીય છે. આ મંદિરના પાછળના ભાગમાં દિગંબરોએ નવીન મૂર્તિઓ સ્થાપિત કરેલી છે.

અહીં જ્વેતાંબર ધર્મશાળા થવાની જરૂર છે.

અહીંથી મળી આવેલી કેટલીક મૂર્તિઓ, આચાર્યપદ્ધતિ અને સ્તૂપ ઉપરના લેખો અને તેનું વર્ણન આ પ્રકારે છે:—

૧. મથુરામાંથી મળેલા એક લેખવાળા કોતરકામની વચ્ચે એક સ્તૂપ છે. તેની આબુબાલુએ કહેરો છે. તેને એક દ્વાર છે અને સ્તૂપ ઉપર જ કોતરેલી બે કહેરાની હારો છે. એક મધ્યમાં ગોળાકાર અને બીજી જરા ઊંચે છે. સ્તૂપની બંને બાલુએ એકેક નાયતી સ્ત્રી અને એ સ્ત્રીઓની પેલી પાર એકેક સ્તંભ છે. જમણી બાલુના સ્તંભને સિંહ છે અને ડાબી બાલુના સ્તંભ ઉપર ‘ધર્મચક્ર’ કોરેલું છે. ઊંચે સાધુઓ સ્તૂપ તરફ દોડી આવતા હોય એવા કિન્નરોની આકૃતિઓ છે. કિન્નરોને કુંવાટાવાળું શરીર અને મનુષ્ય જેવું મુખ છે. સાધુઓ નમ્ર છે.

બે કહેરાની હારોની વચ્ચે જે છ લીટીનો લેખ છે, તેની લિપિ ઈ. સ. પૂર્વે ૫૦ ની હોય તેમ લાગે છે. તે લેખ આ પ્રકારે છે:—

“ (૧) નમો અરહતો વધમાનસ દંદાયે ગણિકા (૨) યે લેણ શોભિકાયે ધિતુ શમણસનિકાયે (૩) નાદાયે ગણિકાયે વાસયે આરહતા દેવકુલે (૪) આચાર્યસમા પ્રપા શિલાપટા પ્રતિસ્થાપિતં નિગમા (૫) ના અરહતાયતને સહ માતરે મગ્ગિનિયે ધિતરે પુત્રેણ (૬) સવિનં ચ પરિજનેન અરહતપુજાયે ॥ ”

—અહીં વર્ધમાનને નમસ્કાર. ગણિકા દંડાની પુત્રી ગણિકા નંદાએ વેપારીઓના આહીત દેવાલયમાં શ્રમણ સમૂહને રહેવા માટે તથા અહીં તની પૂજા માટે એક નાનું આહીત-દેવાલય, આચાર્યો માટે બેઠકો, એક (પાણીનો) વાવ, અને એક શિલાપટ (દેવાલયનું પુણ્ય) માતા, બહેન, પુત્રી અને સગાંઓ સાથે (લોગવવાને) કરાવ્યાં.

આ સ્તૂપ આકારમાં તથા દેખાવમાં આજસુધી મળી આવેલા બૌદ્ધ સ્તૂપોને એટલો બધો મળતો આવે છે કે જો આ જૈન લેખ ન હોત તો તેને બૌદ્ધ સ્તૂપ તરીકે જ ગણવામાં આવ્યો હોત.

૨. કુશાન સંવત્ ૯ના લેખવાળી મથુરાના કંકાલી ટીલામાંથી મળેલી મૂર્તિ આજે લખનૌ મ્યુઝિયમમાં છે. ખડ્ગા-સનસ્થ આ મૂર્તિનું મસ્તક ખડિત છે. મૂર્તિની જમણી બાલુએ બે પુરુષો હાથ જોડીને ઊભા છે અને ડાબી બાલુએ એક સ્ત્રી ઊભેલી છે. તેના ઉપરનો લેખ અપભ્રંશ સંસ્કૃત ભાષામાં આ પ્રકારે છે:—

“ સિદ્ધં સં. ૯ હે. ૩ દિ. ૧૦ ગ્રહમિત્રસ્ય ધિતુ શીવશિરસ્ય વધુ એકડલસ્ય કોટ્ટિયાતો ગણાતો આર્યતરિકસ્ય કુટુમ્બિનિયે ઠાનિયાતો કુલ્લાતો વૈરાતો શાસ્ત્રાતો નિવર્તના ગહપલાયે દત્તિ-॥ ”

—સિદ્ધને નમસ્કાર. ૯મા વર્ષના હેમંતના ત્રીજા માસમાં ૧૦મા દિવસે કોટિયગણ, સ્થાનીય કુલ અને વજ્ર-શાખાના આર્ય તરિકની આજ્ઞાથી એકકલની સ્ત્રી, શિવશિરીની પુત્રવધૂ અહમિત્રની પુત્રી અહપલાએ આપેલી (કરાવેલી).

ઉપર્યુક્ત લેખની ત્રણ અસમાન પંક્તિઓ છે. પ્રથમ પંક્તિની ગાદીની ધાર ઉપર અને બીજી પંક્તિઓના પદ (વિકસિત પદ ઉપર મૂકેલી ગાદી પર ઊભી મૂર્તિની) ઉપર કોતરેલી છે. પાદની મધ્યમાં બે પંક્તિમાં આ પ્રમાણે લેખ છે:—

“ આર્ય અધમસ્સ શિશિનિ ॥ ”

—આર્ય અધમની સ્ત્રી શિષ્યા.

૩. કુશાન સંવત્ ૪૮ની સાલની શ્રીસંલવનાથની એક મૂર્તિ લખનો મ્યુઝિયમમાં છે. આ મૂર્તિનો હાથ અને મસ્તક ખંડિત છે, પદ્માસનસ્થ ધ્યાન મુદ્રામાં અવસ્થિત છે. તેની ગાદી નીચે સિંહોની આકૃતિ દર્શાવી છે. મધ્યમાં ત્રિરત્નનું ચિહ્ન છે અને તેની નીચે બે નાનાં ચક્રો આલેખ્યાં છે. એક તરફ પુરુષ અને એક તરફ સ્ત્રીની આકૃતિઓ છે. તેમના હાથમાં પુષ્પ અને ચક્ર છે. તેની નીચે આ પ્રકારે લેખ છે:—

“ મહારાજસ્ય હુવિષ્કસ્ય સંવચરે ૪૦૮ વ૦ ૨ દિ૦ ૧૦૭ એતસ્ય પુવાયં કોટ્ટિયે [ગણે] વમદાસીચે કુલે પંચનગરિયે શાસ્ત્રાયે ધુજવલસ્ય શિશિનિયે ધુજશિરિયે નિવતના વુધુકસ્ય વધુચે શવત્રન (?) પોત્તિયે ચશાયે દન સંભવસ્ય પ્રોત્તિમા પ્રતિસ્થાપિતા ॥ ”

—મહારાજ હુવિષ્કના ૪૮મા વર્ષે વર્ષાઋતુના બીજા માસમાં ૧૭મા દિવસે શવત્રનની પૌત્રી અને ધુધુકની વધૂ ચશાયે કોટ્ટિય ગણુ બ્રહ્મદાસીય કુલ અને વજ્રનાગરી શાખાની ધુજવલની શિષ્યા ધુજશિરિની આજ્ઞાથી સંલવનાથની મૂર્તિને સ્થાપન કરી.

૪. કુશાન સંવત્ ૫૮ની મૂર્તિ પરનો લેખ:—

“ સિદ્ધં નમ સર[સ]તમ મહરજસ્ય હુવષ્કસ્ય સંવચરે અષ્ટપનવસ્ય મસ ૩ દિવસ ૨ એતસ્યામ્ પુર્વાયાં પે (?) ગણે આર્ય ચેટ્ટિયે કુલે હરિતમાલધિયાતો શા.....વાચકસ્ય હગિનાદિસ્ય શિશોગન.....નાગસેનો દનમ્ ॥ ”

—સિદ્ધને નમસ્કાર. સરસતમ મહારાજ હુવિષ્કના ૫૮મા વર્ષે ઉનાળાના ૩ માસમાં બીજા દિવસે....ગણુ આર્ય ચેટ્ટિયકુલ અને હરિમાલકધ (હરિતમાલગધિ) શાખાના વાચક હગિનદી (હગનદિ?)ના શિષ્ય નાગસેન(?)નું દાન.

૫. કુશાન સંવત્ ૭૧ની મથુરાની એક જૈન મૂર્તિ છે, તેની જંઘા અને કમરનો ભાગ જ બચેલો છે. મૂર્તિની પાછળના સમચોરસ સ્તંભના ભાગ ઉપર આ પ્રકારે લેખ છે:—

“ સમ૦ ૭૦૧ વ૦ ૧ ત્રિ૦ ૧૦૫ એતચે પુવચે હવ્યિ(?) મુનશિમિતા(?) ચે(?) મિનિરવ સુવોત્તિ ધિતુ હેમદેવસ્ય ॥ ”

—૭૧મા વર્ષે વર્ષાના પ્રથમ માસમાં ૧૫મા દિવસે હેમદેવની....મિનિરવની બેનની પુત્રીની પુત્રી....મુનાશિમિતાની....

૬. કુશાન સંવત્ ૭૪ની સાલની એક ચૌમુખ જિનપ્રતિમા છે. એ મૂર્તિની દરેક બાજુએ થોડાક ભાગો ઉપસાવેલા છે. મધ્યમાં સ્તંભ છે અને તેના ઉપર ચક્ર છે. જંઘા બાજુએ ત્રણ-ત્રણ ભક્તો હાથ જોડીને ઊભેલા છે. મૂર્તિની ગાદીની ચારે બાજુએ લેખ છે. દરેક બાજુએ લેખની અખે લીટીઓ છે, જેમાં થોડાક ભાગ ઘસાયેલા છે, તે લેખ આ પ્રકારે છે:—

“ સં૦ ૭૦૪ પ્ર૦ ૧ દિ૦ ૫ અયવરણતો ગણતો કુલાતો વજનકરિતો શાસ્ત્રાતો અયશીરકાતી.....નધનસ્ય વાચકસ્ય શિશિનિયે આર્ય દાસિયે દેવસ્ય કુદ્ધન્વનચે ધરવલાયે દત્તિ.....સચુચે ॥ ”

—૭૪ની સાલમાં ઉનાળાના પ્રથમ માસમાં પાંચમે દિવસે.....દેવની પત્ની ધરવલાની, વારણગણુ-કુલ વજ્રનાગરી શાખા અને આશ્રક (સંભોગ)ની નધન.....વાચકની.....શિષ્યા.....દાસીની આજ્ઞાથી દાન.

૭. કુશાન સંવત્ ૮૦ની મથુરાની જૈનમૂર્તિ પરનો લેખ:—

“ સિદ્ધ મહરજસ્ય વાસુદેવસ્ય સં ૮૦ હમવ ૧ દિ ૧૦૨ ઇતસ્ય પુષ્યાં સાવકો સ પિત સંવનાધિસ(?) વધુયે બલસ્ય ॥ ”

—મહારાજ વસુદેવનાં રાજ્યમાં ૮૦ વર્ષે હેમંતના પ્રથમ માસમાં ખારમા દિવસે શ્રાવક....સ....ની પુત્રી બલની વધૂ....

૮. કુશાન સંવત ૬૯૮નું મથુરાનું એક શિલ્પ, પીળી રેતીના પથ્થરમાં છે, જેનો એક ટુકડામાં ઉપસાવેલો ભાગ બે ચોરસ આકારના ભાગોમાં છે. ઉપરનો ચોરસ સારી હાલતમાં છે. તેના ઉપર સ્તૂપનો આકાર છે. સ્તૂપની આસપાસ ૨ જિન-મૂર્તિઓ છે. એક મૂર્તિ ઉપર છત્ર છે જ્યારે બીજી મૂર્તિ કૃષ્ણચુક્ર શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની છે. નીચેના ભાગમાં એક સ્ત્રી બતાવી છે, જેણે એક હાથ ઊંચો કરેલો છે અને બીજો હાથ જંઘા ઉપર મૂકેલો છે, તેની ડાબી બાજુએ એક અર્ધનગ્ન પુરુષની આકૃતિ છે. પુરુષની ડાબી બાજુએ બે સ્ત્રીઓની નાની આકૃતિઓ છે અને તેમની પાછળ એક ગાડ નીચે ઊભેલા નાગની આકૃતિ પ્રણામ કરતી બતાવી છે. આ ટુકડાના ઉપરના ભાગમાં આ પ્રકારે લેખ છે:—

“ સિદ્ધ સં ૧૦૧ મિ ૦ ૨ દિ ૧૦૬ કોટિયાતો ગણતો ઠનીયાતો વૈરાતો શાસ્વાતો આર્યસુર શિશિનિ ધમશિરિયે નિવર્તનાપ્રહદતસ્ય પિતા ધનહથિ । અનથ શ્રેષ્ઠિ વિજા કળ શ્રમણ ॥ ”

—સિદ્ધને નમસ્કાર. ૬૯ વર્ષે ગ્રીષ્મ ઋતુના બીજા માસમાં સોળમા દિવસે કોટિય ગણુની સ્થાનીય કુલની વજૂશાખાના આર્યસુરની શિષ્યા ધર્મશિરિની આજ્ઞાથી ગ્રહદત્તની પુત્રી ધનહથિ. અનથ શ્રેષ્ઠિ વિજા (વિદ્યા) કૃષ્ણ શ્રમણ.

આ બધા લેખોમાં આપેલા કોટિયગણુ, વારણગણુ, બ્રહ્મદાસીયકુલ, સ્થાનીયકુલ, ચોટિયકુલ, વજૂનાગરીશાખા, પંચ-નાગરીશાખા, માલિજજશાખા—આ બધા ગણુ, કુલો અને શાખાઓ શ્વેતાંબરીય સૂત્રોની પટ્ટાવલીઓમાં પણ નિર્દિષ્ટ છે અને તેની સાથે મળતાં આવે છે. આ ઉપરથી નવ મૂર્તિઓ પણ શ્વેતાંબર સમાજમાં ખરાબર માન્ય હતી એમ પુરવાર થાય છે.

૨૪૪. શૌરીપુર

(કોડા નંબર : ૪૨૬૭)

શીકોહાબાદ જંકશનથી ૧૩ માઈલ દૂર અને નવી રેલ્વેના બાહા સ્ટેશનથી વાયવ્યપૂર્ણમાં ૫ માઈલ દૂર યમુનાના દક્ષિણ કાંઠે બટેશ્વર નામે ગામ વસેલું છે. અહીંથી લગભગ ૧ માઈલ દૂર પહાડી રસ્તે શૌરીપુરનાં ધ્વંસાવશેષો આવેલાં છે. પ્રાચીન કાળમાં આજના બટેશ્વર વગેરેનો સમગ્ર વિસ્તાર શૌરીપુરમાં સમાઈ જતો હતો. આનાં સોરિયપુર, સૂર્યપુર, સોરીપુર અને શૌરીપુર વગેરે પ્રાચીન નામો મળી આવે છે. બટેશ્વર નામ તો ભદ્રાવરનરેશે અહીં સ્થાપેલા ભદ્રેશ્વર શંકરના મંદિર ઉપરથી ભદ્રેશ્વર વસ્તું તે પછી બટેશ્વર-વટેશ્વર નામ પડ્યું હોય કાં તો અહીં આવેલાં વડનાં વૃક્ષોની બહુલતાથી જાહેરમાં આવ્યું હોય. ગમે તે હોય પણ આ બટેશ્વરની ભૂમિ જ પ્રાચીન કાળનું શૌરીપુર છે. આ દેશના નિવાસીઓની ‘શૌરસેની’ ભાષા વ્યાકરણ-શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ છે.

મેગેસ્થિનિસે પોતાના ભારતખ્રમણ વૃત્તાંત નામે ‘એરિયન’માં શૌરીપુરનો Calisoboraca (કાલીસોબોરેકા) નામે ઉલ્લેખ કરીને જણાવ્યું છે કે આ નગર યમુનાના જમણા કાંઠે મનુષ્યોથી ભરચક સુંદર અને સમૃદ્ધિશાળી નગર છે.^૧

જેનોના પ્રાચીન આગમ ગ્રંથોમાંથી ‘સમવાયાંગસૂત્ર, ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર, આવશ્યક નિયુક્તિ, કલ્પસૂત્ર’ વગેરેમાં શૌરીપુરનો ગૌરવભર્યો ઉલ્લેખ મળે છે. ૨૫મા આર્યદેશોમાં કુશાવર્તની રાજધાનીનું આ નગર હતું. યાદવકુલતિલક શ્રીનેમનાથ ભગવાનના જન્મથી પવિત્ર થયેલી આ ભૂમિ તીર્થધામની ખ્યાતિને વરે એમાં નવાઈ નથી.

લગભગ પાંચમા-છઠ્ઠા સૈકામાં રચાયેલા ‘વસુદેવહિંદી’ નામના કથાગ્રંથમાં ઉલ્લેખ છે કે, “હરિવંશમાં સોરી અને વીર નામના બે ભાઈઓ હતા, જેમાં સોરીએ ‘સોરિયપુર’ અને વીરે ‘સોવીર’ વસાવ્યું. સોરીનો પુત્ર અંધક-

વૃષ્ણિ થયો, તેને ભદ્રા રાણીથી સમુદ્રવિજય વગેરે દશ પુત્રો અને કુંતી તથા માદ્રી નામે બે કન્યાઓ થઈ. વીરનો પુત્ર ભોજવૃષ્ણિ થયો. તેનો પુત્ર ઉગ્રસેન થયો અને ઉગ્રસેનને બંધુ, સુબંધુ તેમજ કંસ વગેરે છ પુત્રો થયા હતા. ”

શ્રીહિમચંદ્રાચાર્ય પોતાના ‘ત્રિષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત’ ગ્રંથમાં સોરીએ શૌરીપુર વસાવ્યાનું જણાવી વિશેષમાં જાહેર છે તેનો સાર એ છે કે, સમુદ્રવિજય શૌરીપુરીમાં અને કંસ મથુરામાં રાજ્ય કરતા હતા. સમુદ્રવિજયના પુત્ર શ્રીનેમનાથ હતા અને કૃષ્ણ વાસુદેવના પુત્ર હતા. શ્રીકૃષ્ણે કંસને મારીને મથુરાનું રાજ્ય હાથ કર્યું પરંતુ મગધના પરાક્રમી જરાસંધ રાજાના ભયથી શ્રીકૃષ્ણ અને સમુદ્રવિજય વગેરે યાદવો પશ્ચિમમાં સૌરાષ્ટ્રની દ્વારિકા નગરીમાં જઈને વસ્યા.^૨ એ સમયે અનેક જૈન કુટુંબો તેમની સાથે ગયા હશે અને તેથી જ સૌરાષ્ટ્રમાં જૈનોનો પ્રવેશ શ્રીનેમનાથ અને શ્રીકૃષ્ણના જેટલો જ પ્રાચીન ગણાય.

લગવાન મહાવીરસ્વામી આ ભૂમિમાં આવ્યા હતા.^૪ એમના સમયમાં આ નગરનો રાજા સૌર્યદત્ત નામે હતો. અહીંના સૌર્યાવતંસક ઉદ્યાનમાં લગવાન મહાવીરે એક માછીમારના પૂર્વ ભવોનું વર્ણન કહી સંભળાવ્યું હતું.^૫

લગવાન મહાવીરસ્વામી અને તે પછીના સમયમાં અનેક પ્રભાવશાળી સૂરિપુંગવો આ તીર્થની યાત્રા કરતા ને જીવનને કૃતાર્થ ણનાવતા પણ એ સમયની ઘટનાઓ ઉપર અજવાળું પાડે એવી માહિતી મળી શકતી નથી. સમેતશિખર તીર્થની યાત્રા કરનારાઓ આ તીર્થભૂમિને વીસરતા નહોતા; એ આપણે ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. શ્રીભખ્તલક્ષ્મીસૂરિએ (સ્વર્ગ: સં. ૮૯૫) મથુરા તીર્થનો ઉદ્ધાર કર્યો એ સમયે શૌરીપુરનો પણ ઉદ્ધાર કરાવ્યો હતો. એ પછી શ્રીવિમલચંદ્રસૂરિ (સ્વર્ગ: સં. ૯૯૧), શ્રીઉદ્ધોતનસૂરિ (સં. ૯૯૪), શ્રીનેમિચંદ્રસૂરિ (સં. ૧૧૦૨), શ્રીદેવેન્દ્રસૂરિ (તેરમો સૈકા) વગેરે પ્રભાવશાળી આચાર્યો સમેત શિખરની યાત્રાએ જતાં આ શૌરીપુરમાં આવ્યા હતા. ચૌદમા સૈકાના શ્રીજિનપ્રભસૂરિ પોતાના ‘વિવિધતીર્થકલ્પ’માં નોંધે છે કે,—“સૌર્યપુરે શક્તિજિનાલયે.....શ્રી નેમિનાથઃ” અર્થાત્-શૌરીપુરમાં શંખ રાજાએ (ઉદ્ધાર) કરાવેલા જિનાલયમાં શ્રીનેમિનાથ લગવાન છે.

એ પછીનો શૌરીપુરનો ઇતિહાસ અંધારામાં છે. લગભગ સત્તરમી શતાબ્દીમાં સંઘવી સેહિલ, જે ‘હીરસૌભાગ્ય મહાકાવ્ય’કાર શ્રીસિંહવિમલગણિના પિતામહ તથા તેમણે, શૌરીપુરનો સંઘ કાઢ્યો હતો. તેમાં અનેક સાધુ-સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકાઓ હતાં. સંઘવી સેહિલે શ્રીનેમિનાથ લગવાનની એક મૂર્તિ ભરાવી હતી પરંતુ તેની અંજન-શલાકા થઈ શકી નહોતી. છેવટે સમ્રાટ અકબરને પ્રતિજ્ઞા કરવા ફતેહપુરસિક્રીમાં અને તે પછી આગરામાં ચાતુર્માસ નિમિત્તે સં. ૧૬૩૯ માં આવેલા શ્રીહીરવિજયસૂરિ સં. ૧૬૪૦ માં શૌરીપુર તીર્થની યાત્રાએ સંઘ સાથે પધાર્યા ત્યારે તેમણે સં. સેહિલે ભરાવેલી મૂર્તિની અંજનશલાકા કરી પ્રતિષ્ઠા કરી અને શ્રીનેમિનાથ લગવાનની ચરણપાદુકા પણ તેમાં પધરાવી હતી.

સં. ૧૬૬૨ માં શ્રીહીરવિજયસૂરિના શિષ્ય ઉપાધ્યાય શ્રીકલ્યાણવિજયજી, તેમના શિષ્ય શ્રીજયવિજયજી પૂર્વ દેશની યાત્રા કરવા ગયા ત્યારે તેમણે શૌરીપુરમાં સાત શ્વેતાંબર મંદિરો હોવાની નોંધ કરી છે:

“શ્રીજિનવર પ્રાસાદ સાત પૂજી બહુ ભગતઈ; જનમભૂમિ પ્રભુ નેમિની પ્રણમી બહુ ભુગતિઈ.”

એ પછી સં. ૧૬૬૭ માં શ્રીવિવેકહર્ષગણિ શૌરીપુર પધાર્યા હતા અને તેમણે ઘણી મૂર્તિઓની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી. સં. ૧૬૬૮ માં શ્રીજિનચંદ્રસૂરિ, સં. ૧૬૭૧ માં શ્રીસહજસાગર ગણિ, પં. વિજયસાગર, પં. હેતુસાગર ગણિ વગેરે સાથે આગરાથી શૌરીપુરની યાત્રાએ પધાર્યા હતા, એ જ સમયમાં શ્રીકલ્યાણસાગરજીએ પણ યાત્રા કરી

૨. ત્રિષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત’ પર્વ ૮, સર્ગ ૨, પૃ ૨૦.

૩. “Historical quarterly” Vol, 10, No. 3, P. 542.

૪. પં. ખેચરદાસ કૃત-‘લગવતી સૂત્ર’ અનુવાદ, ભા. ૨ પૃ. ૧૩૯, ૧૪૦, ટિપ્પણ.

૫. ‘વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય’ કોટ્યાચાર્ય વૃત્તિ, પૃ ૧૪૨.

હતી. સં. ૧૭૪૭ માં શ્રીસૌભાગ્યવિજયજી, સં. ૧૭૫૭ માં ઉપાધ્યાય શ્રીમેધવિજય ગણિ અને સં. ૧૮૦૫ માં પં. શ્રીકુશાગવિજય ગણિ વગેરેએ શૌરીપુરની યાત્રાઓ કર્યાની હકીકત તીર્થમાળાઓ અને ઐતિહાસિક કાવ્યો પૂરી પાડે છે.

આ પ્રમાણેથી સમન્વય છે કે શ્રીહીરવિજયસૂરિએ આ તીર્થની પ્રતિષ્ઠા કરી યાત્રાનો માર્ગ ખુલ્લો કર્યો ત્યારથી આ તીર્થની યાત્રા આજસુધી ચાલુ રહી છે. શ્રીહીરવિજયસૂરિએ અહીંના ઘણા રત્નપૂતોને પ્રતિષ્ઠા કર્યો હતો અને તેમને જૈનધર્મથી પરિચિત કર્યા હતા, ત્યારથી યાત્રાળુઓને સગવડ રહેતી હતી.

પુરાતત્ત્વની દૃષ્ટિએ શૌરીપુરનાં ધ્વંસાવશેષોમાંથી અનેક વસ્તુઓ મળી આવી છે. સર કનિંધહામે દર્શાવેલા ૭ ટેકરાઓ આજે પણ ગઢવી (ગઢી)ના નામે ઓળખાય છે. તેમાંના બે ટીલાઓ (ટેકરાઓ) જેને ‘પુરાણખેડા (પ્રદ્યુમ્ન ખેડા)’ અને બીજો ‘ઔધખેડા (અનિરુદ્ધ ખેડા)’ કહે છે તેમાં અનેક મંદિરો, મકાનો, અને તેની મોટી મોટી છોટા વગેરે જોઈ શકાય છે. અહીંની જૂની ધાર પર એક ભંચી કરાડ છે તેને લોકો ‘કંસકરાડ’ કહે છે. આ બધાં નામોનો આજે અપભ્રંશ થઈ ગયો છે પરંતુ વસ્તુતઃ એ બધાં સ્થળોનાં નામો મહાભારત કાળની યાદ અપાવે છે. પુરાણ ખેડા સાતેક હિંદુમંદિરોના ઝુમખાથી ઢંકાયું છે જ્યારે ઔધખેડામાં પાંચેક ચોરસ ઘૂમટવાળાં જૈનમંદિરો ખંડિયેરરૂપે ભેગાં છે.^૪ આ ખંડેરો શૌરીપુરની પ્રાચીનકલાની લગ્ય જાહેરાતવાળીનાં સ્મારકો છે. એમાં શંકા નથી. સર કનિંધહામના કથન પ્રમાણે આ ખંડિયેરોવાળી ભૂમિ ઉપર જૈન તેમજ અહિર પ્રજાએ લગભગ ૪૦૦ વર્ષ સુધી વસવાટ કરીને તેનું નામ ખંડેર પાડ્યું હતું. તેમણે અહીં ૧૭૦ જેટલાં મંદિરો બંધાવ્યાં હતાં, જેમાં ૯ મંદિરો તો મોટાં હતાં. આ પૈકીનાં કેટલાંક મંદિરો ભલાં છે. તેમાંનાં મંદિરો શિવમંદિર બંધાયાનું પ્રમાણ મળે છે; પરંતુ એ પહેલાં જૈનોનું આ સુખ્ય સ્થળ હતું. યમુનાના ઘાટે સ્થપાયેલાં નવાં શિવાલયોની વચ્ચે એક પ્રાચીન જૈનમંદિર અને જૈન ઘાટ પણ છે.

સર કનિંધહામે અહીંથી અનેક પુરાણી વસ્તુઓ, જેમાં મૂર્તિઓ, શિલાલેખો, તામ્રસિંકા, પ્રસ્તરખંડો વગેરેનાં ભક્ષાવશેષોનો સંગ્રહ કર્યો હતો અને સને ૧૮૭૦માં કાલાઈલે અહીંથી એકઠી કરેલી બીજી અનેક પ્રાચીન વસ્તુઓ કેટલાંયે ગાડામાં ભરીને આગરા મોકલી આપી હતી. એ વસ્તુઓમાં સં. ૧૦૮૪(૯૪?)ના લેખવાળી શ્રીઋષભદેવ ભગવાનની પ્રતિમા, બીંત પરના જૈન શિલાલેખો અને બીજી વિવિધ શિલ્પમૂર્તિઓ છે, જેના વિશે ઇતિહાસ ગવેષકોએ પ્રકાશ પાડવાની જરૂર છે. એમાંથી જ જૈન ઇતિહાસનાં પૂરતાં પ્રમાણો મળી રહેશે.

અહીંના જૈન દેવાલયની વ્યવસ્થા યતિ ઋષભદાસના શિષ્ય ધન્નામલજી શ્વેતાંબર યતિ મહાત્મા કરતા હતા, એથી જ એ મંદિર ‘યતિમંદિર’ નામે જાણીતું હતું. મંદિરના કંપાઉંડની સામેના ચોતરો પણ યતિજના નામે ઓળખાય છે. એ યતિની ગાદીએ આવેલા શિષ્યે દિગંબર જૈનોના પ્રભાવમાં આવી જઈ મંદિરની વ્યવસ્થાને બહાને શ્રીનેમિનાથ ભગવાનની મૂર્તિને બદલે તેમાં શ્રીઅજિતનાથ ભગવાનની દિગંબરીય મૂર્તિને સ્થાપન કરી દીધી. સરકારી ગેઝેટીયરના નકશામાં શ્રીનેમિનાથ ભગવાનનું નામ ઉલ્લેખાયું છે અને પ્રાચીન ઇતિહાસનાં અનેક પ્રમાણો હોવા છતાં અને દિગંબરો શૌરીપુરને નેમિનાથ ભગવાનની જન્મભૂમિ માનતા ન હોવા છતાં દિગંબર અને શ્વેતાંબરો વચ્ચે તીર્થમાલિકોનો ઝગડો ઉપસ્થિત થયો. છેવટે એનો ચૂકાદો શ્વેતાંબરોના લાભમાં આવ્યો છે.

તીર્થમાળાકારે આ તીર્થભૂમિ વિશે સાચું કહ્યું છે:

“જહો સોરિપુર રણિયામણ જહો, જન્મ્યા નેમિજિજ્ઞઃ જહો યમુના તરિનીને તટે જહો, પૂજ્યાં હોઈ આણુંદ.”

પહાડી પરનાં પાંચ જૈન મંદિરો પૈકી ચાર મંદિરો ખાલી પડ્યાં છે. એકમાં શ્રીનેમિનાથ ભગવાનનાં પગલાં હતાં. સં. ૧૬૬૦ માં ગ્વાલિયરનિવાસી શેઠ નથમલ ગુલેચ્છાએ અહીંના આલીશાન મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવવાનું શરૂ કર્યું ત્યારે આગરાના જૈન સંઘે તેનો વહીવટ સંભાળ્યો. સં. ૧૬૮૧ માં તેના જીર્ણોદ્ધારનું કામ પૂરું થતાં એક મૂર્તિની મુનિરાજ શ્રીવિદ્યાવિજયજી અને શ્રીજયંતવિજયજી મહારાજે પ્રતિષ્ઠા કરી છે.

કલકત્તાવાળા શેઠ હનુમાનસિંહ લક્ષ્મીચંદજીએ એક નવી જૈન ધર્મશાળા બંધાવી છે, જેથી યાત્રાળુઓને સગવડ રહે છે.

૨૪૫. રત્નપુરી

(કોડા નંબર : ૪૨૮૩-૪૨૮૪)

સોહાવલ સ્ટેશનથી ૨ માઈલ દૂર રત્નપુરી નામનું નીચું આવેલું છે. આગકાઉ આ ગામને 'નવપોરી' નામ લેશે. જોળખે છે. અહીં કૈનોની વરતી વિશિષ્ટ નથી.

ગામની બહાર પાંચેક વીખાના ઘેરાવામાં કિરણાવળા મુંદર સ્થળમાં પંદરમા તીર્થેશ્વરીધર્મનાથ લગવાનનાં સ્થાપન, જન્મ, દીક્ષા અને કેવળજ્ઞાન એમ ચાર કલ્યાણકૃતી કરાવેલું આપણું પવિત્ર ધામ છે. પ્રથમ પાર્શ્વનાથ આર્યે તે ને એમાંથી એક બારી વાટે મંદિરનાં સ્થાપનમાં જવાય છે.

૧. તરૂંચ સમયસરવૃન્દા ત્રણ બટની માથેક ત્રણ પ્રગભાર પર આ મંદિર આજીવનનાં સંભાર પરી બેલું છે. તેમાં કેવળજ્ઞાન કલ્યાણકૃતી પાલુકા પરાયેલી છે. તેની આને આવેલાં શિખરજાંથી જિનમંદિરમાં શ્રીધર્મનાથ લગવાનની શ્યામવર્ણી પ્રતિમા છે અને તેની આસપાસ શ્રીધર્મનાથ અને શ્રીમદ્વનાથ વગેરેની પ્રચીન બલ્બ મૂર્તિઓ સ્થાપન કરેલી છે. મંદિરની મધ્ય પેદિયામાં કેવળજ્ઞાન કલ્યાણકૃતી સ્થાપના છે. આ મંદિરનાં કલ્પોદ્ભવ સં. ૧૮૭૭ માં બાણુ દોરનજી લખનોવાવાએ કરાવેલું છે.

૨. દક્ષિણ દ્વાર આને આરસની મુંદર ઇત્રીવાણું દેવાલય સં. ૧૮૬૮ માં થેટ પાલુનજી મારવાડીએ બંધાવેલું છે. તેમાં શ્રીઆદિનાથ લગવાનની પોણા બે હાથ જેવડી મૂર્તિ બિરાજે છે. એ દિવાલ પીઠ સાથે પ્રચીન મૂર્તિઓ છે.

ગારે ખૂણામાં ચાર દેરીઓ છે. અગિયણાની દેરીમાં શ્રીધર્મનાથ લગવાન અને શ્રીમદ્વાડીચળાડીનાં પગલાં છે. નૈર્ઋત્યજૂણાની દેરીમાં શ્રીધર્મનાથ લગવાનના સ્થાપન કલ્યાણકૃતી સ્થાપના, વાયવ્યજૂણાની દેરીમાં શ્રીધર્મનાથ લગવાનના જન્મ કલ્યાણકૃતી સ્થાપના, અને મધ્યાનજૂણાની દેરીમાં શ્રીધર્મનાથ લગવાનના દીક્ષા કલ્યાણકૃતી સ્થાપનાનાં પગલાં છે.

આ મંદિર ઘણું પ્રાચીન છે, જેનો હાલમાં જ ઉર્ણોદ્ધાર થયો છે.

✽

૨૪૬. બનારસ

(કોડા નંબર : ૪૨૮૬-૪૨૮૬. ૪૩૦૩-૪૩૧૦)

બનારસનું પ્રાચીન નામ વારાણસી. આ નામમાં અહીંની વરણા અને અગ્રી નામની બે નદીઓના સંગમની સ્મૃતિ જળવાયેલી છે. એને કાશી પણ કહે છે. આ કાશી નગરીની પ્રાચીનતાનાં મૂળ ઊંડાં છે, શોભાવે અશકય છે. એને માટે એમ કહી શકાય કે કાશીએ ભારતની અનેક નગરીઓના ઉત્થાન અને પતન અને નિરાશ્વાસો રોગ એટલી ને વૃદ્ધ છે. આ નગરી પ્રાચીનકાળથી ધાર્મિક દૃષ્ટિએ ખૂબ મહત્વ ધરાવે છે. જૈન, બૌદ્ધ અને વૈદિક સંસ્કૃતિનો અહીં સુલભ સંગમ થતો રહ્યો છે, અને તેથી જ આજે પણ ભારતની બધી વિશ્વઓનું કેંદ્ર બની રહી છે. સરસ્વતી ધામો માટે આજ સુધી કાશી ઉપમાન બની રહી છે.

જૈન અનુશ્રુતિઓના આધારે અતિપ્રાચીનકાળમાં શ્રીમુપાર્શ્વનાથ લગવાનનો અહીં જન્મ થયો હતો. ત્યારની જૈનો માટે બનારસનું મહત્વ વધવા લાગ્યું. એ પછી નજીકમાં આવેલી ચંદ્રપુરીમાં શ્રીચંદ્રપ્રભ લગવાન અને સિદ્ધપુરીમાં શ્રીશ્રેયાંસનાથ લગવાનનો જન્મ થયો હતો, અને ઈ. સ. પૂર્વે નવમી શતાબ્દીમાં શ્રીપાર્શ્વનાથ લગવાનો આ સ્થળે જન્મ થયો હતો. એ રીતે અહીં કુલ ૧૬ કલ્યાણકૃતી થયાં છે. શ્રીપાર્શ્વનાથ લગવાને આ નગરને પોતાના જ્ઞાનનો હાસ આપ્યો હતો. જો કે તેમનું નિર્વાણ સમેતશિખર ઉપર થયું હતું પરંતુ પ્રથમ ઉપદેશ માટે તેમણે આ સ્થળ પસંદ કર્યું હતું. લગવાન પુરુષને આ પ્રદેશમાં ત્યાં ત્યાં નિર્જીયોનો પરિચય થયો હતો, જેની નોંધ તેમના પિટક ગ્રંથોમાંથી મળી આવે છે તે લગવાન પાર્શ્વનાથના જ શિષ્યો હતા. જૈન ગ્રંથોમાં તેમને પાર્શ્વપત્ય નામે જોળખાવ્યા છે. આથી

સિદ્ધ થાય છે કે એ કાળમાં વારાણસી શ્રમણોનું કેંદ્રધામ હતું અને બનારસથી લઈને સમેતશિખર સુધીનો પ્રદેશ એમની ઉપદેશવાણીથી પ્રભાવિત થયો હતો. ભગવાન મહાવીર પણ ભગવાન પાર્શ્વનાથના પંથે એ જ મહાન ધર્મના પુરસ્કર્તા હતા. એમના સમયમાં આ નગરી મદલકી જાતિના રાજાઓની રાજધાની હતી. મહારાજા શ્રેણિકને આ નગરી પહેરામણીમાં મળી હતી; એવો ઉદ્દેશ આગમગ્રંથોમાં આવે છે. ભગવાન મહાવીરના સમયે એ પ્રભાવે ચોક્કસરૂપ લીધું અને તેનો વિકાસ થયો. દશાશ્વમેધઘાટ એ વાતની સાબ પૂરી રહ્યો છે.

ભગવાન પાર્શ્વનાથના વખતમાં અહીં અશ્વમેધ યજ્ઞોની ધૂમ મચેલી હતી. પરંતુ શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાન અને શ્રીમહાવીરસ્વામીના ઉપદેશના જ કારણે એ યજ્ઞો અહિંસારૂપમાં પરિવર્તન પામ્યા. વૈદિક લોકો આને પણ સુસુક્ષ્મ ભાવનાથી પોતાનું અંતિમ જીવન આ સ્થળે સમર્પણ કરવાની ભાવના રાખે છે. આ આદર્શ એ જ બ્રાહ્મણ સંસ્કૃતિ ઉપર શ્રમણસંસ્કૃતિના વિજયનું ચિહ્ન છે. વસ્તુતઃ જૈન સંસ્કૃતિએ પોતાનો અહીં પ્રભાવ પાથર્યો ત્યારે બીજી સંસ્કૃતિઓને માટે આ સ્થાન આકર્ષણનું કારણ બન્યું એમ કહેવામાં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ બાધ નથી.

એ પછી જૈનોના આ કેંદ્રધામની મહત્તા ક્યારે ઘટવા માંડી એ બાણી શકાતું નથી.

કાશી આને તો હિંદુધર્મનું મોટું તીર્થસ્થળ છે. કાશી-વિશ્વનાથનું પ્રસિદ્ધ મંદિર તેમનું યાત્રાધામ છે. ‘વિવિધ-તીર્થક્રત્ય’કાર શ્રીજિનપ્રભસૂરિ કહે છે કે, “વિશ્વનાથ મંદિરમાં શ્રીચંદ્રપ્રભસ્વામીની મૂર્તિ છે.” આ તીર્થધામ પાસે એક મસ્જિદ છે, તેને વિશે કહેવાય છે કે તે અસલ શિવાલય હતું પરંતુ સ્થાપત્યની દૃષ્ટિએ જૈનારને એમાંની જૈન શૈલી નજરે પડ્યા વિના રહેતી નથી.

વસ્તુતઃ કાળ-ઘટનાએ આર્યાવર્તની અંદર ઘણા ઘણા રંગ બનાવ્યા છે. કોણ જાણે કેટલાયે પલટા આવી ગયા અને એ પલટામાં જૈન, બૌદ્ધ અને શૈવ મંદિરો પલટાતાં જ રહ્યાં. કોઈ કાળે જ્યાં જૈન મંદિર હોય ત્યાં શૈવ મંદિર બની જાય અને શૈવ મંદિર હોય ત્યાં મસ્જિદ બને. રાજકાંતિઓ અને આક્રમણના સમયમાં એમ બને એ સ્વાભાવિક છે.

ભારતની પ્રાચીન વિદ્યાઓની પરંપરાને સાચવી રાખનારા સમર્થ પંડિતો અહીં જ મળી આવે છે. આથી જ દર્શન, વ્યાકરણ, જ્યોતિષ, આયુર્વેદ વગેરે વિદ્યાઓનું આ પીઠ છે. એના એવા શુભોથી જ એ ભારતનું મસ્તક ગણાય એમાં નવાઈ નથી. ભારતના વિશ્વવિદ્યાલયોમાં અહીંના હિંદુ વિશ્વવિદ્યાલયનું સ્થાન મોખરે છે. આ વિશ્વવિદ્યાલયમાં જૈન સાહિત્યના અભ્યાસ માટે પણ પૂરતી સગવડ છે.

ચૌદમા સૈકાના શ્રીજિનપ્રભસૂરિ અહીં આવ્યા ત્યારે આ નગરી ચાર વિભાગમાં વહેંચાયેલી હતી. ૧. દેવ-વારાણસી, જ્યાં વિશ્વનાથનું પ્રાચીન મંદિર હતું. ૨. રાજધાની-વારાણસી, જ્યાં યવન-મુસલમાન લોકો અધિક વસેલા હતા. ૩. મદન-વારાણસી, જે આજકાલ મદનપુરાના નામે ઓળખાતો ભાગ છે તે જ હોવો જોઈએ. ૪. વિજય-વારાણસી, જ્યાં ભેલુપુરામાં શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું જૈનમંદિર છે, તે હોવી જોઈએ; કેમકે શ્રીજિનપ્રભસૂરિ શ્રીપાર્શ્વનાથના તીર્થ પાસે તળાવ હોવાનું કહે છે. આને પણ તેની પાછળ તળાવ છે.

એ પછી આ સ્થળ ઉપર બ્રાહ્મણોનું વર્ચસ્વ બન્યું હશે એમ લાગે છે; કેમકે સત્તરમા સદીના એક જૈન કવિએ ઉચ્ચાર્યું છે કે—

“કોસ આલીસ પ્રયાગથી રે, વારાણસી વિખ્યાત; અંતરાલ એ દેશની રે, થોડીસી કંદુ વાત રે.
દૂખો નગર મોહામણો, વાણસી વિલાસ; ધનલગેલે વખાણના, ઉચ્ચા અતિવિશેષ.
તિણ નગરી ભેલુપુરે, તિહાં ભાટનાં ગેહ; પ્રતિમા પાસ જિહુંદની, પૂજો પૂરણ નેહ.”

આ હકીકત ઉપરથી જણાય છે કે, જ્યારે અહીં વૈદિક મતાનુયાયીઓનું ધૂળ જોર હતું ત્યારે જૈન મંદિર બાંધવાની પરવાનગી મળી શકતી નહિ અને મંદિર બાંધાય તો બીજે જ દિવસે જમીનદોસ્ત બને એવી વિષમ સ્થિતિ હતી, એ સમયે જે ભાટ લોકો અહીં રહેતા તેઓ ભગવાનની મૂર્તિ રાખતા અને આને જ્યાં ભેલુપુર તીર્થ છે ત્યાં એક વડની નીચે પ્રભુ પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા સ્થાપન કરીને જૈન યાત્રીઓ પૂજા કરતા હતા.

જૈન કથા મુજબ શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાને અજ્ઞાન તપસ્યા કરતા કમઠ જોગીના તાપણામાંથી બળતા નાગને બચાવ્યો.

હતો તે સ્થળ આ ગંગા નદીના કાંઠે હતું. અહિંસાધર્મની આ અભૂતપૂર્વ ઘટનાનું કોઈ સ્મારક આપણા કમનસીબે ખચ્ચું નથી પરંતુ તેમના ચાર કલ્યાણકોનું એક માત્ર સ્મારક ચોક બજારથી લગભગ ૧ માઈલ દૂર આવેલા લેલુપુરમાં છે.

[૧] લેલુપુરના મંદિરનો અડધો ભાગ શ્વેતાંબરો અને અડધો ભાગ દ્વિગંબરોના કબજામાં છે. ધર્મશાળાની વચ્ચે જ ધાખાખંધી શ્વેતાંબર જૈન મંદિર આવેલું છે. ઊંચી બેઠકની છત્રીમાં મૂળનાયક શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની મૂર્તિ બિરાજમાન છે અને બીજી પ્રતિમાઓ પણ છે. સાથે બગીચો અને દાદાજીની દેરી છે. આ મંદિર અને [૨] અંગ્રેજી કોઠીમાં આવેલું શ્રીપાર્શ્વનાથનું ઘર દેરાસર સિવાય અહીંનાં બાકીનાં મંદિરો શિખરખંધી છે. [૩] સુતાતોલામાં શિખરખંધી શ્રીગોડીપાર્શ્વનાથનું છે. [૪-૭] નવાઘાટ ઉપર શ્રીપાર્શ્વનાથ, શ્રીઆદિનાથ, શ્રીસુપાર્શ્વનાથ અને શ્રીઆદિનાથ; એમ ચાર મંદિરો છે. [૮] રામઘાટ ઉપર શ્રીચિંતામણિ પાર્શ્વનાથનું, [૯] બાલુજીકા ફરસમાં શ્રીઆદિનાથનું, [૧૦] ઠંઠેરીબજારમાં શ્રીકેશરિયાજીનું, જેમાં સ્ફટિકનાં બિંબ અને પાટુકાઓ છે, અને [૧૧] ભદ્રેની ઘાટ ઉપર શ્રીસુપાર્શ્વનાથ ભગવાનનાં મંદિરો વિદ્યમાન છે. છેલ્લું સુંદર મંદિર વચ્છરાજ ઘાટના મથાળે ગંગાની સપાટીથી લગભગ ૨૫૦ ફીટ ઊંચે આવેલું છે, આગળ વિશાળ ચોક છે, તેમાં આરસની છત્રીમાં શ્રીસુપાર્શ્વનાથ ભગવાનનાં કલ્યાણકોનું સ્મરણ આપતી સ્થાપના કરેલી છે. તેમાં જિનબિંબો અને પગલાં વિરાજમાન છે. સુવર્ણ કળશોથી સુશોભિત શિખર છે. અહીંનું વાતાવરણ ગમે તેવાનું મન હરી લે એવું છે. અહીં ૧૦૦ જૈનોની વસ્તી છે, ૨ ધર્મશાળા અને ૨ ઉપાશ્રયો વિદ્યમાન છે.

ચંદ્રપુરી :

કાશીથી ૧૪ માઈલ અને કાઠીપુર સ્ટેશનથી ૨ માઈલ દૂર ચંદ્રપુરી નામનું ગામ છે. અહીંના લોકો આ ગામને ચંદ્રાવતી કે ચંદ્રોટી નામે ઓળખે છે. ગંગાના કિનારે ઊંચી ભૂમિકા ઉપર આ ગામ વસ્યું છે. આ નાના ગામડાની મધ્યમાં પ્રથમ દ્વિગંબર મંદિર આવે છે અને ત્યાંથી થોડું આગળ ચાલતાં એક ચાર વીધા જેવડા વિશાળ ચોગાનમાં કિલ્લાથી ઘેરાયેલું, આઠમા તીર્થંકર શ્રીચંદ્રપ્રભ જિનેશ્વરનાં ચાર કલ્યાણકોનું સૂચન કરતું નાનું છતાં મનોહર મંદિર ઊભું છે. નજીકમાં જ ચરણપાટુકાની દેરી અગાઉ હતી પરંતુ ગંગામાં પૂર આવવાથી આ દેરી ધ્વસ્ત બની અને મંદિર ખડિયેર જેવું બની ગયું. આ મંદિરવાળા ટેકરાને લોકો 'રાજનો ટીલો' કહે છે. હાલમાં જ તેનો જીર્ણોદ્ધાર અમદાવાદની શેઠ આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢી તરફથી થઈ રહ્યો છે.

આ સ્થળથી જરા દૂર એક મોટી જૈન શ્વેતાંબર ધર્મશાળા છે અને મંદિરની સામી બાજુએ દ્વિગંબરી જૈન ધર્મશાળા છે. ગામમાં જૈનનું એકે ઘર નથી.

આ તીર્થનો શ્રીજિનપ્રભસૂરિએ ઉલ્લેખ કરેલો છે. આથી ચૌદમી શતાબ્દીમાં આ તીર્થની યાદ જૈનો ભૂલ્યા નહોતા એમ સિદ્ધ થાય છે.

અહીં આસપાસમાં ઘણા ટીંબા ટેકરાઓ છે. એનું ખોદકામ કરવામાં આવે તો પુરાતત્ત્વની કેટલીયે વસ્તુઓ જડી આવે એવો સંભવ છે.

સિંહપુરી (સારનાથ) :

ચંદ્રપુરીથી પાછા ફરતાં લગભગ ૯ માઈલ પર અને સારનાથ સ્ટેશનથી ૧૧ માઈલ દૂર આ તીર્થધામ આવેલું છે. અહીંથી એક માઈલ દૂર હીરાપુર કે હીરાવન નામનું ગામ છે. સિંહપુરીમાં અગિયારમા તીર્થંકર શ્રેયાંસનાથ પ્રભુનાં ચાર કલ્યાણકો થયાં હતાં. સંભવતઃ આધુનિક સારનાથ એ પ્રાગૈતિહાસિક કાળના શ્રેયાંસનાથનો જ અપભ્રંશ હોય. સારનાથ નામ વસ્તુતઃ કચારથી કેવી રીતે પ્રચલિત થયું એનો નિર્ણય કરવો કઠણ છે.

શ્રીઅદીશચંદ્ર વંદોપાધ્યાય સારનાથ તીર્થનો રહસ્યસ્ફોટ કરતાં કહે છે કે, “ભારતના કોઈપણ તીર્થસ્થાનનું મહત્ત્વ નિર્ધારિત કરવામાં આપણે જે સૌથી વધુ ભયંકર ભૂલો કરી છે એમાંની એક એ છે કે, આપણે બૌદ્ધધર્મને અતિશયોક્તિપૂર્ણ મહત્તા આપી છે. અશોક અને અશ્વત્થામની યાત્રીઓ અને તેનાં વિવરણોના પ્રભાવથી બીજા ધર્મોનો એના પરથી અધિકાર જ જતો રહ્યો હોય એમ જણાય છે. મિગદાવ (સારનાથ)ના રક્ષિત મૃગઉદ્યાનની પ્રાચીનતા એથીયે આગળ જઈ શકે એમ છે. આ તથ્ય તર્કની કસોટી પર કદી કસવામાં આવ્યું નથી.”

સારનાથના ખોદકામમાંથી જે લેખ પ્રાપ્ત થયો છે તે જૈનધર્મ સંબંધે સૂચન આપે છે.

“ધર્માશોકનરાધિપસ્ય સમયે શ્રીધર્મચક્રી જિનો, યાદક્ તન્નયરક્ષિતઃ પુનરયં ચક્રે તતોડપ્યદમુતં ।

વી(વિ?)હારઃ સ્થવિરસ્ય તસ્ય ચ તયા યત્નાદયં કારિતઃ, તસ્મિન્નૈવ સમર્પિતશ્ચ વસતા વા ચન્દ્રચન્દ્રયુતિઃ ॥”

ખોદ્ધ સાહિત્યમાં ધર્મચક્રી વિશે કોઈ ઉલ્લેખ નથી. છતાં કેટલાક વિદ્વાનો આને ખુદ તથાગત સમજે છે. વસ્તુતઃ ધર્માશોક એ સંપ્રતિનું ખીજું નામ છે. આમાં ધર્માશોકે ખનાવેલા ધર્મનાથ ધર્મચક્રી તીર્થ કરના વિહારનું સ્પષ્ટ વર્ણન છે.

આ ખાતમીમાંથી એટલું ફલિત થાય છે કે સારનાથ (સિંહપુરી) ના મૃગદાવ ઉદ્યાનની પ્રાચીનતા જે નિર્ધારિત કરવામાં આવી છે તેના કરતાં આગળ જઈ શકે એ હકીકત જૈનોના સાહિત્યિક ઉલ્લેખો સાથે બંધબેસતી છે. પરંતુ જૈનોએ પોતાના તીર્થોના ઇતિહાસ તરફ આજસુધી હલ્લક કર્યું છે. છેલ્લા દશ વર્ષમાં ખોદ્ધધર્મીઓએ હુમ પ્રાયઃ થઈ ગયેલા પોતાના ધર્મ માટે જે ધગશ બતાવી છે તેના સોમા ભાગ જેટલી ધગશ પણ ભારતના જૈનોએ બતાવી નથી. સારનાથની જેટલી પ્રસિદ્ધિ દેશ-પરદેશમાં છેલ્લા દશ વર્ષમાં થઈ છે તેટલી પ્રસિદ્ધિ જૈનોના આ સિંહપુરી તીર્થ માટે થઈ શકી નથી એ શોચનીય ખોના છે. આજે જૈનમંદિર નિર્જન સ્થાનમાં તદ્દન વિખુટું પડી ગયેલું જોવાય છે.

રેલ્વે સડક સામેના કંપાઉડમાં એક તરફ નાની શ્વેતાંબર ધર્મશાળા છે અને બીજી તરફ કોટવાળું શ્રીશ્રેયાંસનાથ ભગવાનનું દેવાલય છે. તેની સામે સમવસરણના આકારનું મંદિર છે, જે ભગવાનના કેવળજ્ઞાનનું સ્મરણ કરાવી રહ્યું છે. કોટના ચારે ખૂણામાં ઉપર નીચે ગોળાકાર ચાર દેરીઓ બનેલી છે, જેમાં ભગવાનના જીવનપ્રસંગોનો ચિતાર અને ચરણ-પાદુકાઓ છે. અગ્નિખૂણામાં અધિષ્ઠાયક દેવની દેરી છે. નૈઋત્યખૂણામાં આવેલી દેરીમાં ભગવાનની માતા ચૌદ સ્વપ્ન નિહાળતી હોય એવો દેખાવ આપ્યો છે. વાયવ્યખૂણાની દેરીમાં જન્મકલ્યાણકની સ્થાપના છે અને ઇશાનખૂણામાં દીક્ષા કલ્યાણકની સ્થાપના કરેલી છે. તેમાં આરસના ખનાવેલા એક અશોકવૃક્ષ નીચે ભગવાન દીક્ષા લઈ રહ્યા હોય એવું દૃશ્ય આપ્યું છે અને નીચેની છત્રીમાં ચ્યવન કલ્યાણકની સ્થાપના બતાવી છે. વળી એક છત્રીમાં મેરુપર્વત ઉપરના જન્મભિષેકનું દૃશ્ય બતાવ્યું છે, જ્યારે બીજી છત્રીમાં ચરણપાદુકાઓ છે. એક છત્રીમાં કુશાલાજીની મૂર્તિ બિરાજમાન છે.

શ્રીજિનપ્રભસૂરિએ આ સ્થાનનું સૂચન કેમ નહિ કર્યું હોય ? સંભવ છે કે એ સમયે એ વિચ્છિન્ન થયું હોય અને પછીથી તેનો જીર્ણોદ્ધાર થયો હોય. ગમે તે હોય પણ ‘ધર્મેક્ષા સંનિવેશ’ સંબંધે તેમણે નિર્દેશ કર્યો છે અને ત્યાં ગગનચુખી શિખરવાળું બોધિસત્ત્વનું આયતન હોવાનું તેઓ કહે છે. આજે જે ‘ધર્મેષસ્તૂપ’ કહેવાય છે તેને જ તેમણે ‘ધર્મેક્ષા સંનિવેશ’ કહ્યું છે. ધર્મેષને સંબંધ ધર્મચક્ર સાથે હોવાનું આથી પુરવાર થાય છે. આ સ્તૂપ ૯૦ ફીટ ઊંચો અને ૩૦૦ ફીટના ઘેરાવામાં છે.

ખોદ્ધ સાહિત્યમાં ઇસિપત્તન નામે આ સ્થળનો ઉલ્લેખ આવે છે. ચોથી શતાબ્દીના ચીની યાત્રી ફાહિયાને આ સ્થળની નોંધ લીધી છે. છઠી શતાબ્દીમાં હુણોના નાયક મિહિરકુલે અહીં આક્રમણ કર્યું હતું, એમ કહેવાય છે. સાતમી શતાબ્દીના ચીની યાત્રી હુએનત્સાંગે અહીં ૩૦ ખોદ્ધવિહારો જોયા હતા, જેમાં ચેરવાદના અનુયાયી ૧૫૦૦ ભિક્ષુઓ રહેતા હતા. આ ઉપરાંત ૧૦૦ હિંદુમંદિરો હતાં. અગિયારમા સૈકામાં મહમ્મુદ ગિઝનવીએ સારનાથ જીતી લીધું તે પછી કનોજના રાજા ગોવિંદચંદ્રની રાણી કુમારદેવી, જે ખોદ્ધ હતી, તેણે અહીં ‘ધર્મચક્ર જિનવિહાર’ બંધાવ્યો હતો, પરંતુ સં. ૧૧૯૪માં શહાબુદ્દીન ઘોરીના સેનાપતિ કુતબુદ્દીને અહીંનાં દેવળોનો નાશ કર્યો છતાં બે વિશાળ સ્તૂપો બચી રહ્યા હતા. આજે અહીં એક લઘુ બોધધર્મવાળો વિહાર બાંધેલો વિદ્યમાન છે.

★

૨૪૭. આગરા

(કોડા નંબર : ૪૨૯૮-૪૩૦૮)

પુરાણ કાળમાં જે ભૂમિને ‘અચવન’ કહેતા એ જ આ આગરા શહેર યસુનાના કાંઠે વસેલું છે. શિલાલેખોમાં આને ‘ઉગ્રસેનપુર’ ‘અર્ગલપુર’ એ નામે ઉલ્લેખ્યું છે. ઈ. સ. પૂર્વે ૨૬૩ થી ૨૨૩ સુધી આગરા પર સમ્રાટ અશોકનો

અધિકાર હતો એમ ઇતિહાસમાંથી જાણવા મળે છે, પરંતુ એટલા પ્રાચીન કાળનાં કોઈ અવશેષો જોવા મળતા નથી. વિદેશી સંશોધક ડૉ. કુહરરની નોંધથી જાણવા મળે છે કે, મોગલોએ અહીં રાજકીય અડો જમાવ્યો એ પહેલાંનાં કેટલાંક મળી આવેલાં અવશેષોમાં એક પ્રાચીન જૈનમંદિરના થાંભલા અને શિલાલેખવાળી મૂર્તિ મળી આવી છે. નદી અને તે તરફનો કિલ્લાનો દરવાજો: એ બેની વચ્ચે સ્તંભોની હાર ઊભી હતી અને કાળા-ભૂરા પથ્થરમાં બહુ પરિશ્રમ-પૂર્વક ઘડાયેલી નકશીદાર વિશાળકાય મૂર્તિ એ સ્થળેથી મળી આવી. એ મૂર્તિ વીસમા તીર્થંકર મુનિસુવ્રતસ્વામીની છે. તેના ઉપર કુટિલ લિપિમાં એ મૂર્તિ સમર્પણ કર્યાનો સં. ૧૦૬૩ નો લેખ છે. એ સ્તંભાવલી આ સ્થળે ઊભેલા જૈનમંદિરની છે, એમાં સંદેહ નથી. કિલ્લો બંધાવતાં એ મંદિર પાડી નાખવામાં આવ્યું હશે; એમ તેઓ જણાવે છે.^૧ શોધવામાં આવે તો આ સિવાય બીજાં અવશેષો પણ મળી આવવા સંભવ છે.

આ હકીકત દશમી-અગિયારમી સદીમાં અહીંના જૈન સમાજની સમૃદ્ધ સ્થિતિનું અનુમાન કરવા માટે પૂરતી ગણાય.

એ પછી પંદરમી શતાબ્દીમાં બહલોલ લોદીએ આ નવીન શહેર આગરાનો પાયો નાખ્યો અને તેના પુત્ર સીકંદર લોદીએ આ નગરને ભારતની પાટનગરીનું સૌભાગ્ય અર્પું ત્યારથી એનાં રૂપરંગ બદલાવા લાગ્યાં. બાદશાહ અકબર, જહાંગીર અને શાહજહાંના સમયમાં તો અહીં લક્ષ્મીની છાંયો ઊડી રહી હતી. આજે એ સમૃદ્ધિ તો કાળની ઓટમાં ઓસરી ગઈ છે, છતાં એ બાદશાહી ત્રિપુટીએ સર્જેલી વિવિધ ઇમારતોમાં એમના સમ્રાટપણાની ગોરવગરિમા આજે પણ કદવી શકાય છે. અહીંના 'અકબરબાદ' નામે પ્રસિદ્ધિ પામેલા કિલ્લાની પ્રચંડ વિરાટતા, શિલ્પસમ્રાટ તાજમહેલની કળામય અદ્ભુત સૌંદર્યવિભૂતિ, ઇતિહાસના કે અકબરની કબર : ગમે તે જુઓ તો એ બાદશાહોની ભાવના એમાં ડોકિયાં કરી રહી હોય એમ જણાશે. એ બધી જોવાલાયક ગણાવી ઇમારતો પાછળ એ બાદશાહોએ સામ્રાજ્યની અનર્ગલ સંપત્તિનો છૂટે હાથે ઉપયોગ કરી પોતાના કૌટુંબિક સંસારની વાસનાકથાનાં લબ્ધ સ્મારકો ઊભાં કર્યાં છે. એ જોઈ એમાંથી કોઈ સાત્ત્વિક ગ્રેરણા સ્ફુરે એવી આશા રાખી શકાય નહિ. એ માટે તો એ બાદશાહોની ધર્મનિજાસા તરફ દૃષ્ટિ ફેરવીએ તો જૈનો સાથેના તેમના ગાઢ સંપર્કનો ખ્યાલ આવે. ઇતિહાસનાં ખુદ પ્રમાણો આપણને સમ્રાટ અકબર અને જગદ્ગુરુ શ્રીહીરવિજયસૂરિના મિલનપ્રસંગની યાદ આપે છે.^૨ શ્રી હીરવિજયસૂરિ બાદશાહ અકબરને કૃતેપુરસિક્કીમાં સં. ૧૬૩૯ માં મળ્યા અને તેમને જૈનધર્મના સ્વરૂપથી વાકેફ કર્યા એટલું જ નહિ; તેમાં તેને રસ ઉત્પન્ન કર્યો. અકબરે એ સૂરીશ્વરને પોતાના વિદ્વદ્દરબારમાં માનભર્યું સ્થાન આપી 'જગદ્ગુરુ'ની પદવીથી નવાભ્યા. સૂરીશ્વરે તેને માંસાહાર-માંથી અટકાવવા પ્રયત્ન કર્યો અને પર્વતિથિના દિવસોમાં સમસ્ત રાત્રીમાં અમારિપટલ વગડાવવાનાં ફરમાનો મેળવી લીધાં. વળી, ખૂદપરસ્ત બાદશાહોથી જૂગળાતા જૈન ભક્તો માટે યાત્રીઓને હરેક પ્રકારે છૂટછાટ આપવાના પરવાના પણ પ્રાપ્ત કર્યા. અકબરે જે ધર્મનો રસાસ્વાદ ગ્રાખ્યો તે તેના પુત્ર જહાંગીર અને પૌત્ર શાહજહાંએ વારસામાં સાચવી રાખ્યો. શ્રીહીરવિજયસૂરિના શિષ્ય-પ્રશિષ્યોએ તેમના દરબારમાં પણ ધર્મગુરુ તરીકેનું સ્થાન એ જ રીતે સાચવી રાખ્યું હતું. આ વિશે કેટલાયે પ્રાચીન ઐતિહાસિક ગ્રંથોમાંથી વિસ્તૃત માહિતી સાંપડે છે. શ્રીવિવેકહર્ષગણીએ સં. ૧૬૬૮ માં બાદશાહ જહાંગીર પાસેથી મેળવેલા ફરમાનનું એક ચિત્રપટ, જે શાહી ચિત્રકાર શાલિવાહન ઉસ્તાદે ચીતર્યું છે તેના ઉપરથી પણ આ હકીકતનો હૂબહૂ ચિતાર મળી રહે છે અને બાદશાહો પાસેથી મેળવાયેલાં એ ફરમાનો પણ પ્રગટ થઈ ચૂક્યાં છે.^૩

મતલબ કે, અકબર બાદશાહ સાથે કૃતેપુરસિક્કીમાં થયેલા સુભગમિલન પછી તરત જ સૂરીશ્વરે આગરાની ભૂમિમાં પદાર્પણ કર્યું અને તેમની સમક્ષ કેટલાંયે જૈન મંદિરો ઊભાં થયાં, જેની પ્રતિષ્ઠા તેમણે પોતે કરી એવી હકીકત તીર્થમાળા નોંધે છે. શ્રેષ્ઠી માનસિંહ, સંઘવી ચંદ્રપાલ, શ્રીહીરાનંદ મુકીમ વગેરે જે શ્રાવકો રાત્રીમાં અગ્રગણ્ય હતા તેમણે વિશાળ જિનમંદિરો બંધાવી સૂરીશ્વર પાસે પ્રતિષ્ઠાઓ કરાવી. શિલાલેખોથી જાણાય છે કે, યાનસિંહ અને દુર્જનશલ્ય નામના શ્રાવકોએ ભરાવેલાં કેટલાંયે બિંબોની પ્રતિષ્ઠા શ્રીહીરવિજયસૂરિએ કરી હતી.^૪ વળી, જહાંગીરના માનીતા મંત્રીઓ કુંરપાલ અને સોનપાલે શ્રીશ્રેયાંસપ્રભુનું લબ્ધ મંદિર બંધાવી તેની તથા ૪૫ જિનપ્રતિમાઓની

૧. A. Fuhrer: 'Archaeological Survey of India' (New Series) Vol. ii.

૨. 'સૂરીશ્વર અને સમ્રાટ' ફરમાનો સાથે.

૩. 'કૃપારસ કોશ' ફરમાન સાથે; અને 'Comiseriet: The Imperial Mughal Farmans in Gujrat.'

૪. 'પ્રાચીન તીર્થમાળા સંગ્રહ'માં શ્રીસૌભાગ્યવિજયકૃત 'તીર્થમાળા' પૃ. ૭૩, ૭૪.

સં. ૧૮૭૧ માં અંચલગચ્છીય આચાર્યોના ઉપદેશથી પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી. તેમજ સં. ૧૬૬૭ માં શ્રીવિવેકહર્ષ ઉપાધ્યાયના ઉપદેશથી એક મંદિર બંધાવ્યું હતું. આ બંને મંદિરો આજે મોજુદ નથી. નદીપાર બે મંદિરો જુદાં થયેલાં હતાં તેની બધી મૂર્તિઓ શ્રીચિંતામણિ પાર્શ્વનાથ ભગવાનના મંદિરમાં લાવવામાં આવી છે. એ જ જુદાં મંદિરો ઉક્ત શ્રેષ્ઠીઓએ બંધાવેલાં મંદિરો હોવાની સંભાવના છે.

આજે અહીં ૧૧ જિનમંદિરો મોજુદ છે. ૩૦૦ જેટલા જૈન શ્રાવકોની વસ્તી, ૩ ઉપાશ્રયો અને ૨ જૈન ધર્મશાળાઓ છે.

૧. રોશન મહોલ્લામાંના શ્રીચિંતામણિ પાર્શ્વનાથ ભગવાનના વિશાળ મંદિરની પ્રતિષ્ઠા સં. ૧૬૩૯ માં થઈ અને ઉદાર શ્રેષ્ઠી શ્રીમાનસિંહે (માનુ કલ્યાણ) એ ઉત્સવ પ્રસંગે અઢળક ધન વાપર્યું હતું. મૂળનાયક ઉપર, શ્રીમાનસિંહે આ મૂર્તિ ભરાવ્યાનો અને શ્રીહીરવિજયસૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કર્યાનો લેખ છે. પાસેના વિશાળ ચોકવાળા સલામંડપમાં શ્રીશાંતિનાથ પ્રભુ, શ્રીમુનિસુવ્રતસ્વામી, શ્રીચૌમુખજી તથા શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાન છે. ગોખલાઓમાં બીજી પ્રતિમાઓ ગિરાજમાન છે. વચમાં જાંચી બેઠક પર ગિરાજમાન શ્રીશીતલનાથ ભગવાનની શ્યામવર્ણી મૂર્તિ ચક્ષુ-ટીલાં વિનાની શ્વેતાંબરાચાર્ય પ્રતિષ્ઠિત છે. તેના ઉપર ચક્ષુ ચડાવાતાં નથી. આ મૂર્તિ એક મસ્જિદમાંથી મળી આવી હતી. બહારના ભાગમાં શ્રીહીરવિજયસૂરિ દાદાની મૂર્તિ છે. સં. ૧૩૮૯ ના લેખવાળી પંચ-તીર્થીની પ્રતિમા આ મંદિરમાં મોજુદ છે.^૫ વળી, સં. ૧૬૭૧ નો મોટો શિખાલેખ, જેમાં શ્રેષ્ઠી કુંરપાલ અને સોનપાલની ધાર્મિક ખ્યાતિ આલેખી છે તે આ મંદિરમાં છે.^૬

૨. તેની પાસે જ શ્રીસીમંધરસ્વામીનું મંદિર છે, જે શ્રેષ્ઠી હીરાચંદ નિહાલચંદે બંધાવ્યું હતું. તેમાં મૂળનાયક સીમંધરસ્વામી નહિ પણ શ્રીચંદ્રાનન પ્રભુ હોવાનું કહે છે.

રોશન મહોલ્લામાં શ્રીહીરવિજયસૂરિ મહારાજના સમયનો એક જૂનો ઉપાશ્રય છે. આ ઉપાશ્રય વિશે એમ કહેવાય છે કે અકબર બાદશાહે પ્રસન્ન થઈ પોતાના કબજામાં આવેલો એક પ્રાચીન ગ્રંથભંડાર સૂરીશ્વરને સમર્પણ કર્યો હતો જે આ ઉપાશ્રયમાં રાખવામાં આવ્યો હતો.

૩. નાકમંડીમાં શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનનું વિશાળ મંદિર પથ્થરની બાંધણીવાળું છે. તેની ભમતીમાં પણ પ્રતિમાઓ ગિરાજમાન છે.

૪. હાંગમંડીમાં શ્રીનેમનાથ ભગવાનનું નાનું મંદિર છે.

૫. મોતીકટરામાં શ્રીગોડીપાર્શ્વનાથ ભગવાનના મંદિરમાં ઉપરના ભાગમાં શ્રીઆદીશ્વર પ્રભુ ગિરાજમાન છે. બહારના ભાગમાં શ્રીસીમંધર પ્રભુ અને શ્રીઅભિનંદન જિન પ્રતિષ્ઠિત છે.

૬. મોતી કટરામાં શ્રીવાસુપૂજ્ય ભગવાનના મંદિરમાં દાદાનાં પગલાં છે.

૭. મોતી કટરામાં શ્રીકેશરિયાનાથ ભગવાનના મંદિરમાં વચ્ચે નીલમની નાની પણ સુંદર પ્રતિમા છે. બહારના ગોખલાઓમાં પણ પ્રતિમાઓ છે. પાછળના બગીચામાં દાદાજી અને રણધીરવિજયજીની પાદુકાઓ છે.

૮. મોતી કટરામાં શ્રીસૂરપ્રભુ ભગવાનનું મંદિર છે. તેમાં શ્રીજિનકુશલસૂરિની ચરણપાદુકાઓ પણ છે.

૯. બેલનગંજમાં શ્રીસુપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી સુંદર મંદિર છે. મૂળનાયકની મનોહર મૂર્તિ કણવાળી છે. બાબુમાં હીરવિજયસૂરિ, શ્રીરત્નપ્રભસૂરિ અને શ્રીવિજયધર્મસૂરિની મૂર્તિઓ છે.

પાસે વિશાળ ધર્મશાળા અને તેની બાબુમાં શ્રીવિજયધર્મલક્ષ્મી જ્ઞાનમંદિર છે. તેમાં ૨૨૦૦૦ પુસ્તકોનો સારો સંગ્રહ છે અને ૮૦૦૦ જેટલાં હસ્તલિખિત પુસ્તકોની પોથીઓ છે. મંદિર, ધર્મશાળા અને જ્ઞાનમંદિર શ્રીલક્ષ્મીચંદ્રજી ગૌડે શ્રીવિજયધર્મસૂરીશ્વરજીના ઉપદેશથી બંધાવ્યાં છે.

૫. 'જૈન લેખ સંગ્રહ' ભા. ૨—શ્રીપૂણ્યચંદ નાદર. લેખાંક: ૧૪૪૨.

૬. એજન: લેખાંક: ૧૪૫૫.

૧૦. બેલનગંજમાં શેઠ તેજકરણ ચાંદમલના મકાનમાં શ્રીઆદીશ્વર પ્રભુનું ઘર દેરાસર છે.

૧૧. શહેરથી ૨૫ માઈલ દૂર શહાગંજમાં તપાગચ્છીય દાદા શ્રીહીરવિજયસૂરિની દાદાવાડી અને શ્રીમહાવીરપ્રભુનું મંદિર છે, જે 'શેઠલુકા મંદિર'ના નામે ઓળખાય છે. તેના ભોંયરામાં ઘણી પ્રાચીન પ્રતિમાઓ છે. મંદિરમાં શ્રીગૌતમ-સ્વામી, શ્રીસીમધરસ્વામીની ચરણ પાદુકાઓ છે અને શ્રીઆત્મારામજી મહારાજની મૂર્તિ છે. બહારના ભાગમાં શ્રીહીરવિજયસૂરિનાં પગલાં છે. અગાસી ઉપર શ્રીરણધીરવિજયજીની દેરી છે. મંદિર પાસે નજીકમાં શ્રીહીરવિજય-સૂરિની દેરીમાં પાદુકાઓ પ્રતિષ્ઠિત છે. પાસે એક ધર્મશાળા છે.

આજે અહીં શ્રાવકોની વસ્તી ઓછી થઈ છે પરંતુ એક કાળે જૈનોની પુરબહોજવાલી હતી એટલું તો સ્પષ્ટ થાય છે. શ્રીબનારસીદાસે પોતાના મંત્રની સ્થાપના આગરામાં કરી હતી, જેનું ખંડન શ્રીમેઘવિજય ઉપાધ્યાય જેવા પ્રકાંડ પંડિતને 'યુક્તિપ્રબોધ' ગ્રંથ દ્વારા કરવું પડ્યું હતું.

૨૪૮. ગીરડી-ઋણુવાલુકા

(કોઠા નંબર : ૪૩૧૧-૪૩૧૨)

ગીરડી નામે સ્ટેશનનું નાનું ગામ છે. અહીંથી સમેતશિખર જવા માટે વાહનો મળે છે. સ્ટેશનની નજીકમાં રા. બ. ધનપતિસિંહજીએ યાત્રાળુઓની સગવડ માટે વિશાળ ધર્મશાળા બંધાવી છે. તેમાં દરેક પ્રકારની સગવડ મળે છે.

ધર્મશાળાની પાસે એક મનોહર જિનાલય રા. બ. ધનપતિસિંહજીએ બંધાવેલું છે. મંદિરની આસપાસનીમાં મૂળ-નાયક શ્રીસુપાર્શ્વનાથ ભગવાનની નાગદેણાવાળી મૂર્તિ સ્વસ્તિકના લાંછનયુક્ત છે.

અહીં કોલસા અને અખરખની ખાણો હોવાથી આ નાનું ગામ પણ વેપારનું મથક બની ગયું છે. અખરખ સફેદ, લાલ અને કાળી બતતું હોય છે. જે અખરખ દળમાં અને લંબાઈમાં બડાં અને મોટાં હોય તે વધારે કિમતી ગણાય છે. એને સાફ કરવાનાં કારખાનાં અહીંજ છે.

ખરાકડ :

ગિરડીથી પાકી સડકે સમેતશિખરના માર્ગે ૧૦ માઈલ દૂર ખરાકડ નામનું ગામ નદી કિનારે વસેલું છે. આ ગામના નામ ઉપરથી આ નદીને લોહો 'ખ્રાકર' નામે ઓળખે છે. આ ખ્રાકર નદી જ અસલની ઋણુવાલુકા હોવાની જૈનોની માન્યતા છે.

અહીંથી ૩ માઈલ દૂર 'જમક' નામે ગામ છે, જ્યાં શાલવૃક્ષોનું ગાઢ વન પણ છે. એ જમક ગામ જ અસલનું જ'લીય ગામ મનાય છે.

જૈનશાસ્ત્રોથી જણાય છે કે, જ'લીયગામની બહાર આવેલા બ્યાવૃત્ત ચૈત્યની પાસે ઋણુવાલુકાના તટ ઉપર, સ્થામાક ગૃહસ્થના ખેતરમાં, શાલવૃક્ષની નીચે ભગવાન મહાવીરસ્વામીને ધ્યાન ધરતાં કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ હતી.

ભગવાન મહાવીરે ૧૨ વર્ષની ઘોર તપશ્ચર્યા કરીને જે નદી કિનારે નિર્મળ એવું કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું એ ઋણુ-વાલુકા એ જ ખ્રાકર નદી હોવા વિશે યાત્રીઓ, કવિઓ અને સંશોધકોમાં બે મત છે.

પ્રાચીન 'તીર્થમાળા'ના કર્તાઓ પણ આ કેવળજ્ઞાનના સ્થાન માટે એકમત નથી. અહીં ચારેક કવિઓના મતો ક્રમશઃ નોંધીએ છીએ.

(૧) "ગિરિ આગિ' કોએ ખારે, ઉપરિથી જવ બુહારે; રિણુવાલુઅ જ'લી ગામ, વીરહ જિન કેવળ ઠામ."

—પં. શ્રી વિજયસાગર (૧૯મી સદી)

(૨) સમેતશિખર આગલિ વીસ કોસ, રણુવાલુકાનર્થ પાસઈ; જ'લીગામ વિસાલ તુ, જય જય જ'૦.

વર્ધમાન તિહાં નાણુ ભણીજઈ, મુમુખિ જિનહર વીર નમીજઈ; આણી ભાવ રસાલ તુ. જય જય જ'૦.
ઈમ મુણીઈ લોક્ની વાત, તિહાં જઈનઈ કીધી જાત; ઈહાંથી કીજઈ ધ્યાન તુ, જય જય જ'૦.”
—પં. શ્રી હંસસોમ (સં. ૧૫૬૫)

(૩) “ સમેતશિખરથી જિમણઈ પાસ, જ'લીય ગામ અછઈ ખડુ વાસ;
રિઠુવાલુકા નદીનઈ તીર, કેવલ પામ્યઉ શ્રીમહાવીર; ”

—પં. શ્રી જયવિજય (સં. ૧૬૬૪)

(૪) ‘ ગિરિથી દૂરે દક્ષિણ દિશિ, દેખિઈ રિઠુવાલુકા રે નાંમ; દામોદર તટની હુમણાં વહે, વીર જિન કેવલ ઠામ. ”
—પં. શ્રીસૌભાગ્યવિજય (સં. ૧૯૫૦)

આ અવતરણ પૈટ્ટી (૧) પં. વિજયસાગર નામના યાત્રી આ સ્થળને સમેતશિખરથી ૧૨ કોશ દૂર બતાવે છે, ન્યારે (૨) પં. શ્રીહંસસોમ એ સ્થળને સમેતશિખરથી ૨૦ કોશ દૂર બતાવતાં ભમેરે છે કે—‘ લોકોના કથનથી એમ જણાય છે, (૩) પં. શ્રીજયવિજયે સમેતશિખરથી જ'લીયગામ કેટલું દૂર છે તે બતાવ્યું નથી પરંતુ તેનાથી જમણી બાજુએ હોવાનું સૂચન કર્યું છે, ન્યારે (૪) પં. સૌભાગ્યવિજયે એ સ્થળને દક્ષિણ દિશાએ રહેલી દામોદર નદીને ઋણવાલુકા બતાવે છે.

પં. શ્રીકલ્યાણવિજયે આ વિશે સંશોધન કરતાં ઉદ્દેષે છે કે—“ આ ઉદ્દેષોથી લગવાનની કેવળ કલ્યાણકની ભૂમિનો નિશ્ચિત પત્તો લગાડવો કઠણ છે. આજકાલ ન્યાં સમેતશિખરની પાસે કેવળભૂમિ બતાવવામાં આવે છે તેની પાસે ન તો ઋણવાલુકા અથવા એનાથી મળતાજુલતા નામવાળી કોઈ નદી છે અને ન જ'લિયગામ અથવા એના અપ-બ્રષ્ટ નામનું કોઈ ગામ છે. સમેતશિખરથી પૂર્વ-દક્ષિણ દિશામાં દામોદર નદી આજે પણ છે. પરંતુ ઋણવાલિકા અથવા ઉણુવાલિયા નદીનો કયાંઈ પત્તો નથી. હા, ઉક્ત દિશામાં ‘આણ’ નામની એક મોટી નદી અવશ્ય વહે છે, જે આ આણને જ ઉણુવાલિયા માની લેવામાં આવે તો જુદી વાત છે, પરંતુ એક વાત અવશ્ય વિચારણીય છે કે આણ એક મોટી અને આ નામથી પ્રસિદ્ધ પ્રાચીન નદી છે. ‘સ્થાનાંગસૂત્ર’માં ગંગાની પાંચ સહાયક મોટી નદીઓમાં આની ‘આણ’ એ નામથી જ પરિગણના કરવામાં આવી છે. આથી આણને ઉણુવાલિયાનો અપભ્રંશ માનવો ઠીક નથી. એક વાત એ પણ છે કે, આણ અથવા દામોદર નદીથી પાવા-મધ્યમા, ન્યાં લગવાનનું બીજું સમવસરણ થયું હતું તે લગલગ ૧૪૦ માઈલ દૂર પડી જાય છે. ન્યારે શાસ્ત્રોમાં લગવાનના કેવળજ્ઞાનના સ્થાનથી મધ્યમા ૧૨ યોજન દૂર બતાવી છે. ‘આવશ્યકચૂર્ણ’ના લેખાનુસાર લગવાન કેવલી થયા એ પહેલાં ચંપાથી જ'લિય, મિંડિય, છમ્માણી થઈને મધ્યમા ગયા હતા અને મધ્યમાથી પાછા જ'લિય ગામમાં ગયા હતા, ન્યાં લગવાનને કેવળજ્ઞાન થયું હતું. આ વિહારવર્ણનથી સમજાય છે કે, ‘જ'લિયગામ’ અને ‘ઋણવાલિકા’ નદી મધ્યમાના રસ્તામાં ચંપાની પાસે જ કયાંક હોવાં જોઈએ, ન્યાંથી ચાલીને લગવાન એક રાતમાં જ મધ્યમા પહોંચ્યા હતા. આથી ૧૨ યોજનનો હિસાબ પણ ઠીક ઠીક બંધ બેસે છે. ”

મુનિરાજ શ્રીન્યાયવિજયે કહે છે કે—“ આ સ્થાન પરત્વે કેટલાક મહાનુભાવો એમ કહે છે કે, આ સ્થાપના તીર્થ છે. અમારી દૃષ્ટિએ આ વાત લગારે સાચી નથી લાગતી. અહીંથી લગવાન શ્રીમહાવીરદેવ પાવાપુરી ગયા છે. શાસ્ત્રોમાં વર્ણન આવે છે કે આ સ્થાનથી પાવાપુરી (અપાપાપુરી) ૧૨ યોજન દૂર છે, આજે પણ પ્રાયઃ અહીંથી પાવાપુરી એટલી જ દૂર છે. પગરસ્તે લગલગ ૧૦૦ માઈલ દૂર અહીંથી પાવાપુરી છે. ૧૨ યોજનની દૃષ્ટિએ આ વસ્તુ ખરાબ મળી રહે છે. બીજું જમગામ અને ઋણપાલ નદી પણ વિદ્યમાન છે; એટલે પ્રભુ શ્રીમહાવીર દેવના કેવળજ્ઞાનનું સ્થાન આ જ છે એમ અમને નિર્વિવાદ લાગે છે. ”

ઉપર્યુક્ત મતભેદો કેવળજ્ઞાનના સ્થાન માટે એકમત નથી; એટલું તો સમજાય છે. છતાં અહીં ધરાકડ ગામની નજીકમાં નદી કિનારે ૧ નાનુક ધર્મશાળા અને ૧ જિનાલય છે. તેમાં લગવાનના કેવળજ્ઞાન કલ્યાણકની સ્થાપનારૂપે ચરણપાદુકાઓ પથરાવેલી છે. ચરણપાદુકા ઉપર પણ આ પ્રકારે જીર્ણોદ્ધારનો લેખ વિદ્યમાન છે:—

૧. “ લગવાન મહાવીર ” પૃ. ૩૫૭-૫૮.

૨. “ જૈન તીર્થોના ઇતિહાસ ” પૃ. ૪૬૬-૬૭.

“ઋજુવાલકાનદીતટે શ્યામાકકુદુમ્બી(મ્બિ)ક્ષેત્રે વૈશાખ શુક્ર ૧૦ તૃતીયપ્રહરે કેવલજ્ઞાનકલ્યાણિક-સમવસરણમમૂત્ મુર્ચિદા-વાદવાસ્તવ્યપ્રતાપસિંહ તદ્ભાર્યા મહેતાવકુંવર તત્પુત્ર લક્ષ્મીપતસિંહ વહાદુર-તત્કાનિષ્ઠાતા ધનપતસિંહવહાદુરેણ સં૦ ૧૯૩૦ વર્ષે જીર્ણોધા(દ્વા)રં(રઃ) કારાપિતં(તઃ) ॥ ”

આ લેખ ઉપરથી જણાય છે કે, રા. બ. શ્રીધનપતિસિંહજીએ સં. ૧૯૩૦માં આ તીર્થસ્થળનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો.

અશોધકો આ સ્થળના નિર્ણય માટે વધુ પ્રકાશ પાડે એ જરૂર છે.

૨૪૯. મધુવન

(કોઠા નંબર : ૪૩૧૩-૪૩૨૩)

‘પારસનાથ હીલ’ નામે ઓળખાતા સ્ટેશનને ઇસરી પણ કહે છે. ઇસરીમાં સ્ટેશનની નજીક વિશાળ જૈન ધર્મશાળા છે અને તેમાં એક નાનું જિનાલય છે. શેઠ આણંદજી કલ્યાણજીની પેઠી (કારખાનું) છે, જે પહાડ વગેરેની વ્યવસ્થા અને દેખરેખ રાખે છે. ધર્મશાળામાં યાત્રાળુઓને બધી સગવડ મળે છે.

ઇસરીથી ૧૪ માઈલ દૂર મધુવન ગામ છે. મોટર, ગાડાં વગેરે વાહનો અહીંથી મળી શકે છે મધુવન સુધીનો આખાયો માર્ગ ગીચ ઝાડીથી રળિયામણો લાગે છે.

મધુવન સમેતશિખર પહાડની તળેટીમાં વસેલું છે. એના નૈસર્ગિક સૌંદર્યમાં દેવમંદિરોની હારમાળાનું કળાવિધાન સાત પાડી રહ્યું છે.

યાત્રાળુઓ માટે હરકોર શેઠાણીએ અને બાબુ ધનપતિસિંહજીએ બંધાવેલી બે વિશાળ શ્રવેતાંબર જૈન ધર્મશાળાઓ છે. ધર્મશાળાની અંદર જ યાત્રાળુઓ માટે ભોજનશાળા પણ છે. આ સિવાય દિગંબર તેરાપંથીઓ અને વીસપંથીઓની પણ ધર્મશાળા અને મંદિરો છે.

શ્રવેતાંબર ધર્મશાળામાં પ્રવેશતાં કોટની બહાર ભોમિયાજીનું મંદિર છે. પહાડ જેવી આકૃતિવાળા મંદિરમાં શાસનદેવતા યક્ષની મૂર્તિ છે. ધર્મશાળામાં જુદા જુદા પાકા કોટયુક્ત વંડામાં શ્રવેતાંબર જૈનોનાં ૧૧ જિનાલયો લગોલગ આવેલાં છે. [૧-૩] મૂળનાયક શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનાં ત્રણ, [૪] વીશ તીર્થંકર ભગવાનોની પાંડકાનું, [૫] શ્રીશુભ ગણધરનું, [૬] નીચે ગોડીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું અને ઉપર શ્રીસંભવનાથ ભગવાનનું, [૭] શ્રીજગતશેઠ બંધાવેલું શ્રીશામળિયા પાર્શ્વનાથનું, [૮] નીચે શ્રીપાર્શ્વનાથ અને ઉપર શ્રીસુપાર્શ્વનાથનું, [૯] શ્રીજશરૂપ નવલખાએ બંધાવેલું શ્રીચંદ્રપ્રભ જિનેશ્વરનું, [૧૦] શ્રીસુપાર્શ્વનાથનું, [૧૧] નીચે શ્રીપાર્શ્વનાથ અને ઉપર શ્રીચંદ્રપ્રભસ્વામીનાં મંદિરો છે. ધર્મશાળાની પાછલી બાજુએ ડાબે હાથે દાદાજીની છત્રી છે અને થોડે દૂર શ્રીજિનેશ્વર ભગવાનની દેરી છે. ઉપયુક્ત મંદિરોમાં સાત મંદિરો મુખ્ય છે અને બાકીનાં તેની આબુબાબુએ આવેલાં છે.

[૧૨] ‘રાજ દોઢી’ના નામે ઓળખાતા ગામ બહારના મંદિરમાં શ્રીસુધર્મસ્વામી બિરાજે છે ને [૧૩] ભોમિયાજીનું મંદિર મળીને કુલ ૧૩ શ્રવેતાંબર મંદિરો અહીં વિદ્યમાન છે. દેરાસરની પાસેની કોટડીમાં તથા દેરાસરની અંદર એક બાબુએ કેટલીક નવીન પ્રતિમાઓ તેમજ યક્ષ, યક્ષણીની મૂર્તિઓ સંઘરી રાખેલી છે.

૨૫૦. ગુણાયા

(કોઠા નંબર : ૪૩૨૪)

નવાદા સ્ટેશનથી ૨ માઈલ દૂર ગુણાયા નામે જૈનોનું તીર્થધામ છે. ભગવાન મહાવીરના સમયમાં ગુણશીલવન નામે ઓળખાતું રાજગૃહનું ઉદ્યાન તે જ આ ગુણાયા એમ માનવામાં આવે છે. ભગવાન મહાવીર જ્યારે જ્યારે રાજગૃહ

આવતા ત્યારે ‘ગુણશીલવન’ના ચૈત્યમાં રહેતા હતા. એ ચૈત્ય ગુણશીલ નામના ચક્ષુનું હતું. એ ગુણશીલવનમાં ભગવાન મહાવીરના હાથે સેંકડો લોકોએ શ્રાવકધર્મ અને શ્રમણધર્મની દીક્ષા લીધી હતી. ભગવાન મહાવીરના અગિયારે ગણધરે અનર્શનપૂર્વક એ ઉદ્યાનમાં નિર્વાણ પામ્યા હતા. આ સ્થળ રાજગૃહથી ઉત્તર-પશ્ચિમમાં હતું;^૧ અત્યારે આ સ્થળ દક્ષિણ-પૂર્વમાં છે. અસલના ચૈત્યનું કોઈ નિશાન અત્યારે હયાત નથી. અત્યારનું મંદિર પાછલા કાળનું છે.

અદીશચંદ્ર વંદ્યોપાધ્યાય જણાવે છે કે—“પટણા જિલ્લાના બિહાર સબડીવીજનના બેસબક પરગણાનું આધુનિક ગુણાયા ગામ ગુણશીલાનું સ્થાન બની શકતું નથી. ડૉ. વિમલચરણ લોએ ઈસગિલ્લી પાસે કાલશિલા ચટ્ટાણને ગુણશીલા માન્યું છે, જ્યાં નિર્ઘંત્ર યતિઓ તપ કરતા જોવાયા હતા, પરંતુ ઉપલક દૃષ્ટિથી પણ એ અવિશ્વસનીય છે, કેમકે ‘કાલશિલા’ ચટ્ટાણ છે અને ‘ગુણશીલા’ ચૈત્ય છે.”

તેઓ એના સમર્થનમાં બેઠે છે કે, ‘ઉવાસગઢસાઓ’ ગુણશીલાનું સ્થાન ‘બાહિકા’ને નિર્ધારિત કરે છે. શ્રીહિમચંદ્રસૂરિદ્વિત ‘ત્રિપટિથિલાકાપુરુષચરિત’ અનુસાર ગુણશીલા ચૈત્યનું સ્થાન વૃક્ષોપશોભિત હતું. ‘ભગવતીપુરાણ’ ગુણશીલાની સ્થિતિ રાજગૃહમાં જ બતાવે છે. શ્રીહિમચંદ્રપ્રણીત ‘સ્થવિરાવલીચરિત’માં ગુણશીલાનો ઉલ્લેખ (અભયારણુ) રાજગૃહની અંતર્ગત જ કરેલો છે. દિગંબરીય ‘ઉત્તરપુરાણ’માં વિપુલ પહાડીનો ઉલ્લેખ મહાવીરના સ્થાયી આવાસરૂપે કર્યો છે. શ્વેતાંબર સૂત્ર ગુણશીલાનું સ્થાન રાજગૃહની ઉત્તર-પશ્ચિમ બતાવે છે જે વિપુલ પહાડીનું સ્થાન છે.’

આ હકીકત હજી વધુ સંશોધન માગી લે છે. અત્યારે તો જોનો કાલના ગુણાયાને ગુણશીલરૂપે માને છે.

ભગવાનના સમયની પવિત્ર સ્મૃતિઓની યાદ આપતું આ તીર્થધામ એક સોહામણા સરોવરની વચ્ચે આવેલું છે. નાનુક બાંધણીથી ઓપતા સુંદર જિનમંદિરમાં જવા માટે કંઠેડાબંધી પૂલ બાંધેલો છે.

મંદિરમાં મૂળનાયક શ્રીમહાવીર ભગવાનની મૂર્તિ છે. તેની આબુબાબુમાં ભગવાન મહાવીર અને ગણધર ગૌતમ-સ્વામીની પાદુકાઓ પ્રતિષ્ઠિત છે. શ્રીગૌતમસ્વામીની પાદુકા પર સં. ૧૬૮૮નો લેખ છે અને શ્રીમહાવીર ભગવાનની પાદુકા પર સં. ૧૬૩૦ નો લેખ છે. આ શિલાલેખો અનુક્રમે છેવટે આપેલા છે.

અગ્નિખૂણાની છત્રીમાં ૨૦ તીર્થંકરોની સ્થાપત્યપાદુકાઓ, વાયવ્યખૂણાની છત્રીમાં શ્રીનેમિનાથ ભગવાનની પાદુકા, નૈર્ઋત્યખૂણાની છત્રીમાં શ્રીઋષભદેવની પાદુકા અને ઈશાનખૂણાની છત્રીમાં શ્રીવાસુપૃથ્વ ભગવાનની પાદુકાઓ બિરાજમાન છે.

અહીં નાની પણ સુંદર ધર્મશાળા છે. મંદિરના શિલાલેખો આ પ્રકારે છે:—

૧. શ્રીગૌતમસ્વામીની પાદુકા પરનો લેખ:—

“ (૧) સંવત્ ૧૬૮૮ વર્ષે વૈસાખ (શાલ) સુદિ ૧૫ તિથિ મંત્રોદ્ધલ વંસે(વંશે) ચોપરા ગો(૨)ત્રે ઠાં વિમલદાસ તત્પુત્ર ઠાં તુલસી (૩) દાસ તત્પુત્ર શ્રી ઠાં સંપ્રામ ગોવર્દનદાસ તત્પ માતા ઠકુરી શ્રીનિ(૪) હાલી તત્પું માર્યા ઠકોરો યું મ [૦] શ્રીજિન (૫) કુસલસૂરિકા કારિ(રા)પિતા પૃથ્વ(૬) શ્રીશ્રીપૂશ્રોશ્રીરાજસૂરિવિદ્યમાને ઉપાધ્યાય અભયધર્મે(૭)ન પ્રતિષ્ઠા સ્થિરભાગે સ્વરતર(૮)ગચ્છે ॥ ”

૨. શ્રીઆદીશ્વર ભગવાનની ચરણપાદુકા પરનો લેખ:—

“ સંવત્ ૧૯૨૪ મિતિ માઘ કૃષ્ણ ૫ ભૌમે શ્રીગુણશિલચૈત્યે શ્રીદૂગડ પ્રતાપસિંહજીત્કાનાં માર્યા મહતાવકુંવર તત્કુક્ષિતોપન્ન-કનિષ્ઠપુત્રશ્રીરાયધનપતિસિંહ વહાદુરનામ્ના સ્વપત્ની પ્રાણકુંવર જન્મસફલોકરણાર્થે શ્રીઅષ્ટપદતીર્થે શ્રીશત્રુંજયનિર્વાણભતયા શ્રીઆદિ-જિનચરણપાદુકા કારાપિતા શ્રીજિનભક્તિસૂરિશાસ્ત્રાયાં ૭૦ સદાલાભગણિના પ્રતિષ્ઠિતં શુભમ્ ”

૩. શ્રીમહાવીરસ્વામીની ચરણપાદુકા પરનો લેખ:—

“ સં. ૧૯૩૦ માઘ શુ. ૫ સકલસંષ્ઠેન શ્રીત્રીપાદુકા કારાપિત (તા) સ્થાપિતં (તા) શ્રીગુણશિલચૈત્યે આત્મહિતાય ॥ ”

૧. “ તત્ત્વગ્રંથ રાયગિહસ્સ વહિયા, નગરસ્સ ઉત્તર પુરચ્છિમે દિસીમાણ ગુણસીલણ નામ નેણ હોત્યા । ”—ભગવતીસૂત્ર શતકઃ ૧, ઉ. ૧.

૪. છણ્ણિદારનો શિલાલેખ:—

“ સં. ૧૯૨૪ મિતિ માઘ કૃષ્ણ ૫ ભૌમે ગુણશીલચૈત્યે દૂગડગોત્રે શ્રીપ્રતાપસિંહજી તત્તમાર્યા મહતાવકુંવર તદ્દપુત્ર ચિહ્ન રાય-
વહાદુર તત્પ્રથમ પત્ની પ્રાણકુંવર જન્મસાફલ્ય કરાપિતા જીર્ણોદ્ધારં । ૩૦ શ્રીઆણંદવલ્લભગણિ તત્તશિષ્ય ૩૦ શ્રીસાગરચંદ્રગણિ
ઉપદેશાત્ ॥ શ્રી: ॥ શુભં મૂયાત્ ॥ ”

૫. છણ્ણિદારનો ખીજો શિલાલેખ:—

“ શ્રીજિનેંદ્ર જયતી(તિ) સ્વસ્તી(તિ) શ્રીમદ્વીરજિનેંદ્ર સં. ૨૪૨૯ વિ. સં. ૧૯૫૯ વર્ષે વૈ. વદ ૮ વૃધવારે શ્રીતપા-
ગચ્છામ્નાયધારક સુશ્રાવક દસાશ્રીમાલજ્ઞાતીયે સા. રૂપચન્દ્ર રંગીલદાસ દેવચન્દ્ર પાટનવાલા હાલ મુકામ ચેવલા મુંવડ ચેવત્તના સ્મનાર્થ
તત્ વન્ધુ ચતુરચન્દ્ર સુત વેલચન્દ્ર વાલચન્દ્ર ભાગચન્દ્ર જળ=૨ ચે ॥ શ્રીગુણશીલચૈત્યે આ ધર્મશાલા વંધાવી છે ત્યાં દેરાસરમાં પવાસળો
ગોઝલાઓ દરવાજો ભમતીની દેરી=૪ સહીત સરવે આરસનું કામ તથા તલાવની ખાંત તથા રીપેર વીગેરે જીર્ણો(ણો)દ્વાર કરાવો(વ્યો)
ને શ્રીશુભં ભવતુ સદા । સલાટ માઈચંદ્ર જગજીવન સીલો પાલીતાણાવાલા ॥ ”

*

૨૫૧. સમેતશિખર

(કોડા નંબર : ૪૩૨૫)

મધુવનમાં આવેલા ભોમિયાજીના મંદિરથી સમેતશિખર પહાડ ઉપર ચડવાનો રસ્તો છે. પહેલાં પહાડ તરફ આવ-
વાને ત્રણ સડકો હતી. સં. ૧૭૭૦ સુધી આ સડકો કામમાં આવતી હતી. ઉત્તર-પશ્ચિમથી આવનારા યાત્રાળુઓ પટના
અને નવાદાથી ખડગદિહા થઈને માલગંજ આવતા હતા. દક્ષિણ-પૂર્વ તરફથી આવતા યાત્રાળુઓ માનપુર-જૈનપુર સ્થાનથી
આવીને નવાગઢ થઈ પાલગંજ આવતા. આજે આ મધુવનનો જ માર્ગ મુખ્ય છે.

આ પર્વત સમેતશિખર, સમિદગિરિ, સમાધિગિરિ, મલ્લ પર્વત અને શિખરજી એવાં નામોથી ઓળખાય છે,
ગિરિ ઉપર ચોવીશ તીર્થંકરો પૈકી પહેલા આદિનાથ, બારમા વાસુપૂત્રસ્વામી, બાવીશમા શ્રીનેમનાથ અને ચોવીશમા
મહાવીરસ્વામી સિવાયના ૨૦ તીર્થંકરો અને કેટલાયે મુનિવરો નિર્વાણ પામ્યા છે. તીર્થંકરોમાં શ્રીપાર્શ્વનાથ લગવાન
અહીં છેલ્લા નિર્વાણ પામ્યા તેથી લોકો આને ‘પાર્શ્વનાથ પહાડ’ પણ કહે છે. રાજદક્ષતરમાં પણ આનું ‘પાર્શ્વનાથ
હીલ’ નામ નોંધાયેલું છે, આથી જ આ પહાડ પ્રાચીન કાળથી જૈનોનું મુખ્ય પવિત્ર તીર્થધામ મનાયો છે.

આ તીર્થનો વચલા કાળનો ઇતિહાસ જાણવા મળતો નથી. પણ લગભગ બીજા સૈકામાં થયેલા વિદ્યાસિદ્ધ
શ્રીપાદલિપ્તસૂરિ અને નવમા સૈકામાં થયેલા પ્રભાવક આચાર્ય શ્રીમખ્ખલદિપ્તસૂરિ આ તીર્થની હમેશાં યાત્રા કરતા હતા
એવો ઉલ્લેખ ‘પ્રભાવક ચરિત’માંથી મળે છે. તેરમા સૈકાના આચાર્ય શ્રીદેવેન્દ્રસૂરિએ રચેલી ‘વન્દારુવૃત્તિ’માં શિખરજી
ઉપર જિનાલય અને જિનમૂર્તિઓ હોવાની નોંધ આપી છે.^૧ કુંભારિયા (આરાસણ)ના મંદિરના એક શિલાલેખથી જણાય
છે કે—“ સં. ૧૩૪૫માં ચરણદેવના પુત્ર વીરચંદ્રે પોતાના ભાઈ, પુત્ર, પૌત્રો આદિ પરિવાર સાથે શ્રીપરમાણ્દસૂરિના
હાથે સમેતાચલમાં મુખ્ય પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી. ” એના મૂળ લેખનો ઉપયોગી સંદર્ભ આ પ્રકારે છે—

“ સં. ૧૩૪૫ શ્રીસમેતશિખરતીર્થે મુલ્યપ્રતિષ્ઠાં મહાતીર્થયાત્રાં ત્રિધાયાત્મજન્મ एवं पुण्यपरंपरया सफलीकृतः(तं) ॥”^૨

એ પછી સં. ૧૬૭૦માં આગરાનિવાસી શેઠ કુરંપાલ અને સોનપાલે આ તીર્થનો સંઘ કાઢી તીર્થયાત્રા કરી હતી. એનું

૧. ચૈત્યાન્તર્વિધિવદ્ ગત્વા, કૃત્વા તિલ: પ્રદક્ષિણા: । સ્તપયિત્વા જિનાનુચરચંચામાસ સાદર: ॥ એ જ અર્થ, પૃ. ૭૮, ૭૯.

૨. “ અર્ચુદાયલ પ્રદક્ષિણા જૈન લેખસદિહ ” લેખાંક: ૩૦

વર્ણન શ્રીજયકીર્તિએ ‘સમેતશિખર રાસ’માં વિશદ રીતે કર્યું છે.^૩ તે પછી તો ઘણા સંઘો અને યાત્રીઓ આ તીર્થમાં આવ્યાની નોંધ તીર્થમાળાઓ આપે છે.

સત્તરમા સૈકાના પં. શ્રીજયવિજયજી આ તીર્થનું વર્ણન કરતાં આનો મહિમા શત્રુંજય જેવો આંકતાં કહે છે—

“સમેતાચલ શત્રુંજય તોલક, સીમંધર જિનવર એમ બોલક, એહ વચણ નવિ ડાલક.”

ન્યારે અઠારમા સૈકાના પં. વિજયસાગરજી આ તીર્થને શત્રુંજય કરતાં પણ વધુ મહત્તા આપતાં કહે છે—

“અધિકો એ ગિરિ ગિરિઅરો, શત્રુંજયથી બહુઓ.”

આ બંને યાત્રી કવિઓએ સમેતશિખરની આસપાસના મનુષ્યો અને ભૂમિની રસાલતાનું જે વર્ણન કર્યું છે તે એ વખતની સ્થિતિનું લાન કરાવે છે. આ કવિઓએ કરેલા વર્ણનનો સાર આ પ્રમાણે છે:

અહીંના લોકો લંગોટિયા છે, માથું ઉઘાડું રાખે છે, માથે વાળનાં ગૂંચળાં વધારે છે. સ્ત્રીઓ કાંચળીઓ પહેરતી નથી. કાંચળી નામથી તો ત્યાં ગાળ માનવામાં આવે છે. સ્ત્રીઓ કદરૂપી-ભૂતડા જેવી લાગે છે. માથું ઢાંકેલી કોઈ સ્ત્રીને તેઓ બુચે છે ત્યારે તેમને ગાહુ આશ્ચર્ય થાય છે. ત્યાંના ભીલો હાથમાં ધનુષ્ય અને બાણ લઈ ફરે છે.

એ પછી આગળ જતાં આ કવિઓએ અહીંની રસાલ ભૂમિનું સ્વાભાવિક વર્ણન કરી આ દેશમાં થતાં ફળ, ફૂલ અને ઔષધાદિ તેમજ પંખીઓ, પશુઓ અને ઝરણાંઓ વગેરેનું મનોહર વર્ણન કર્યું છે.

સમેતશિખરની યાત્રાએ જનારાઓને તે સમયમાં રાજાની સન્મતિ મેળવવી પડતી હતી; એવું તીર્થમાળાઓ પરથી જણાય છે. એક યાત્રી કવિ કહે છે કે, બંગાળમાં આવેલા ઝરિયા ગામમાં રઘુનાથસિંહ રાજા રાજ્ય કરે છે, તેના દીવાનનું નામ સોમદાસ છે. સમેતશિખરની યાત્રાએ જતાં જે કોઈ યાત્રી અહીં આવે છે તેની પાસેથી અડધો રૂપિયો લઈને તેને આગળ જવા દે છે. વચમાં દલાલો પણ ફર્યા કરે છે. તેઓ કહે છે કે—‘શ્રીપાર્શ્વનાથના પાળેલા અમે રખવાળ છીએ. તમે સંઘ લઈને આવ્યા છો માટે જે કંઈ લાગ્યા હો તે અમને આપો.’

આગળ જતાં આ કવિ જણાવે છે કે, કતરાસના રાજા કૃષ્ણસિંહ પણ દાણ લે છે. વળી, સમેતશિખરની તળેટીમાં રઘુનાથપુરા ગામ છે. અહીંથી બે ગાઉ સપાટ જમીન પર ચાલ્યા પછી પહાડનો ચડાવ આવે છે; એમ પણ કવિએ જણાવ્યું છે. આ પછી કવિ આખી એક ઢાળમાં આ મનોહર અને રસાળ પહાડનું વર્ણન કરી પહાડમાં થતી વનસ્પતિઓ, વાઘ, સિંહ વગેરે કેવાં કેવાં જાનવરો આ જંગલમાં રહે છે તે પણ નોંધે છે.

આજે પણ આખો પર્વત સઘન વનરાજિથી વીંટાયેલો છે. અહીંની ભૂમિમાં મોટી મોટી હરડે, ધોળી મુસળી, વત્સનાગ, વરાધનાં પાંદડાં, આમળાં અને ભીલામાં પુષ્કળ પ્રમાણમાં પાકે છે. આજે જેતું આપણને જ્ઞાન રહ્યું નથી એવી ચમત્કારિક ઔષધિઓનો આ ભૂમિ ભંડાર છે એમ કહીએ તો આવે. વસ્તુતઃ અહીં રત્નગર્ભા વસુંધરાનું અભયબીભર્યું દર્શન થાય છે.

કોઈ કોઈ ઠેકાણે શુક્રઓ છે. પહેલાં આ પર્વતની શ્રેણીઓમાં હાથીનાં ઝુંડ વસતાં હતાં એમ કહેવાય છે. આજે તો ગેંડા, સાબર, રીંછ, વાઘ વગેરે પ્રાણીઓ અવારનવાર જોવામાં આવે છે પરંતુ આજસુધી કોઈ યાત્રીને હેરાન કર્યા હોય એવું સાંભળવામાં આવ્યું નથી.

આ ગિરિરાજની ઊંચાઈ સમુદ્ર સપાટીથી ૪૪૮૧ ફીટની છે. પં. શીલવિજયજી ‘તીર્થમાળા’માં નોંધે છે કે—‘આ પહાડ સાત કોશ ઊંચો અને પાંચ કોશ પહોળો છે.’

આ તરફના પ્રદેશમાં રહેનારા રજપૂતો અને ભીલો વગેરે આ ‘પારસનાથ’ પ્રભુને મહાદેવ-મોટા દેવ તરીકે માને

૩. “જૈન સત્ય પ્રકાશ” વર્ષ: ૭, અંક: ૧૦-૧૧માં પ્રસિદ્ધ થયેલો સાર બુચો.

છે અને લાવથી યાત્રા કરે છે. અહીં પોષ દશમીએ મોટો મેળો ભરાય છે અને તેમાં જૈન-જૈનેતર હજારો માણસો આવે છે. અહીંની યાત્રા આસો મહિનાથી ફાગણ સુદિ ૧૫ સુધીની ગણાય છે. તે પછી લીલામાની પુષ્ટજતાને લીધે પાણી બગડી નય છે અને મેલેરિયાનો ઉપદ્રવ વધી પડે છે જેથી યાત્રાળુઓ ણાકીના કાળમાં યાત્રાએ આવતા નથી.

સવારે ત્રણ-ચાર વાગ્યે યાત્રાળુઓ પહાડ ઉપર ચડવાની તૈયારી કરે છે અને સાંજે ચારથી છ વાગ્યા સુધીમાં પાછા મધુવન આવે છે. ટોર્ષ યાત્રી ઉપર રહી શકતો નથી.

ભોમિયાજીના મંદિરથી પહાડ ઉપર ચડવા માટે સાંકડી પણ સુંદર સડક બાંધેલી છે. છ માઈલ ઉપર ચડ્યા પછી જુદી જુદી ટેકરીઓ ઉપર જતાં છ માઈલનો રસ્તો થાય છે અને ઊતરતાં છ માઈલ; એમ મળીને ૧૮ માઈલનો પંથ થાય છે.

એ માઈલ ઉપર ‘ગંધર્વનાથ’ અને ત્યાંથી અર્ધો માઈલ દૂર ‘સીતાનાથ’ આવે છે. અહીંથી અઢી માઈલ દૂર પહાડની ૨૮ ટૂંકો પૈકી પ્રથમ શ્રીગૌતમસ્વામીની ટૂંક આવે છે. તેમાં ચોવીશ તીર્થંકર લગવાનની ચરણપાદુકાઓ સ્થાપન કરેલી છે.

એ પછી બીજી ટૂંક શ્રીકૃષ્ણનાથની, ત્રીજી શ્રીચંદ્રાનંદની, ચોથી શ્રીનેમિનાથની, પાંચમી શ્રીઅરનાથની, છઠ્ઠી શ્રીમહિનાથની, સાતમી શ્રીશ્રેયાંસનાથની, આઠમી શ્રીસુવિધિનાથની, નવમી શ્રીપદ્મપ્રભસ્વામીની, દશમી શ્રીમુનિવ્રતસ્વામીની, અગિયારમી શ્રીચંદ્રપ્રભુની, બારમી શ્રીઆદિનાથની, તેરમી શ્રીશીતળનાથની, ચૌદમી શ્રીઅનંતનાથની, પંદરમી શ્રીસંભવનાથની, સોળમી શ્રીવાસુપૂત્યસ્વામીની, સત્તરમી શ્રીઅભિનંદનસ્વામીની ટૂંકો-દેરીઓ છે. આ બધી દેરીઓમાં ચરણપાદુકાઓ પધરાવેલી છે.

અદારમી ટૂંક સુખ્ય છે. શિખરખંધી મોટું કોટયુક્ત વિશાળ મંદિર છે. તેની પાસે કુંડ હોવાથી તેને ‘જળમંદિર’ પણ કહે છે. આ મંદિર જગતશેઠ શ્રીપુશ્પાલયદે બંધાવેલું છે. તેને ‘ધુરમટ’નું મંદિર પણ કહે છે. આખાં પહાડ ઉપર મૂર્તિઓ માત્ર આ મંદિરમાં જ છે. તેમાં મૂળનાથક સહસ્રફળા શ્રીપાર્શ્વનાથ લગવાનની શ્યામલ મૂર્તિ ગિરાજમાન છે.

મૂળનાથકની બંને બાજુએ શ્યામ અને રમેત મોટી મૂર્તિઓ છે. આરસની એક છત્રી નીચે સહસ્રફળા પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ ગિરાજમાન છે.

અહીં નજીકમાં નાની રમેતાંબર જૈન ધર્મશાળા છે ને પાણીનો એક કુંડ છે.

એ પછી ઓગણીશમી ટૂંક શુભ ગણધરની છે. દેરી જીર્ણ થવાથી અહીંથી પગલાં ઉત્થાપન કરી જળમંદિરમાં સ્થાપન કર્યાં છે. વીશમી શ્રીધર્મનાથની, એકવીશમી શ્રીસુમતિનાથની, બાવીશમી શ્રીશાંતિનાથની, ત્રેવીશમી શ્રીમહાવીરસ્વામીનો, ચોવીશમી શ્રીસુપાર્શ્વનાથની, પચીશમી શ્રીવિમળનાથની, છઠ્ઠીશમી શ્રીઅન્જિતનાથની, સત્તાવીશમી શ્રીનેમિનાથની અને અઠ્ઠાવીશમી શ્રીપાર્શ્વનાથ લગવાનની ટૂંકો છે.

છેલ્લી ટૂંક શ્રીપાર્શ્વનાથ લગવાનની નિર્વાણભૂમિ મનાય છે. આ ટૂંક ખૂબ ઊંચી છે. એંશી પગથિયાં ચડ્યા પછી એ ટૂંકનો દરવાજો આવે છે. સુંદર શિખરખંધી મંદિર બાંધેલું છે. આને ‘મેઘાડંબર ટૂંક’ પણ કહે છે.

ગિરિરાજ ઉપર શ્રીચંદ્રપ્રભુની ટૂંક અને આ મેઘાડંબર ટૂંક સામસામે પૂર્વ-પશ્ચિમમાં ઊંચાયાં ઊંચાં શિખરો પર આવેલી છે. તેમાંયે આ મેઘાડંબર ટૂંકનું શિખર સૌથી ઊંચું છે.

અહીંથી ઊતરતાં સરકારી ડાકબંગલો આવે છે. આ સ્થળે બે માર્ગો ફટાય છે. એક રસ્તો મધુવન તરફ જાય છે અને બીજો નિમિયાઘાટના ડાકબંગલો પાસે થઈને સીધો ઇસરી તરફ જાય છે. બીજા રસ્તે ભોમિયા સિવાય જવું જોખમભર્યું છે.

૧. જલમંદિરમાં રહેલી મૂર્તિઓના શિલાલેખો: તે પૈકી મૂળનાથક શ્રીપાર્શ્વનાથ લગવાનનો લેખ:—

“ ॥ સંવત્ ૧૮૨૨ વર્ષે વૈશાખ સુદિ ૧૩ ગુરો સા । હુસાલચંદેન શ્રીપાર્શ્વદિવં કારાપિત્ । પ્ર । સકલસૂરિભિઃ ॥ ”

૨. મૂળનાયકની બાબુના શ્રીસહસ્રલ્લા પાર્શ્વનાથનો લેખ:—

“(૧) ॥ સંવત્ ૧૮૨૨ વર્ષે વૈશાખ સુદિ ૧૩ ગુરો શ્રીમગસૂદાવાદવાત્તવ્ય સા । —સૂ— ગોત્રીય ઓસવંસજ્ઞાતી(૨)ય વૃદ્ધશાપીય સા । લાલચંદસુતસુગાલચંદેન શ્રીમહજના ટપદેશાત્ આત્મશ્રેયાર્થ ચ શ્રીસમેતશૈલે (૩) પાર્શ્વજિનવિહારશ્રીસહસ્રફળાપાર્શ્વજિનવિવં કારાપિતં પ્રતિષ્ઠિતં ચ સુવિહિતાપ્રણીભિઃ સકલસૂરિવરૈઃ ॥ મંગલં ॥ ”

૩. દેરાસરમાંની પ્રાચીન ધાતુની ચોવીશીની પાછળનો લેખ:—

“(૧) ૯ સં[૦] ૧૧૮૭ વૈશાખ શુ[૦] ૩ ગુરો નંદાણિપ્રામે માલ શ્રાવિકયા આત્મીયપુત્ર લ્હણદેવશ્રેયોર્થ ચતુર્વિંશતિપટ્ટકઃ કારિતઃ ॥ (૨) શ્રીમોહગચ્છે શ્રોવ્યમદ્વિસંતાને શ્રીજિનમદ્રાચાર્યૈઃ પ્રતિષ્ઠિતઃ ॥ ”

૪. સમેતશિખર પર્વત પરની બુદી બુદી દેરીઓમાં આવેલ ચરણપાદુકાઓ પરનો લેખો: તે પૈકી બીજા તીર્થંકર શ્રીઅજિતનાથ લગવાનની ચરણપાદુકા પરનો લેખ:—

“(૧) ॥ સંવત્ ૧૮૨૫ વર્ષે માઘ સુદિ ૩ ગુરો વિરા(૨)નોગોત્રીય સા ખુસાલચંદેન શ્રીઅજિત(૩)નાથપાદુકા કારાપિતા શ્રીમત્તપાગચ્છે ॥ ”

૫. છલ્હોદ્ધારનો લેખ:—

“(૧) ॥ સંવત્ ૧૯૩૧ । માઘે । શુ । ૧૦ । ચંદ્રે । શ્રીઅજિતનાથ(૨)જિનેંદ્રસ્ય (૩) ચરણપાદુકા જીર્ણોદ્ધારરૂપા શ્રીસંઘેન કારાપિતા । મલધારપૂર્ણિમા શ્રીમદ્વિજયગચ્છી મટ્ટા(૪)રક । શ્રીજિનશાંતિસાગરસૂરિભિઃ પ્રતિષ્ઠિતં ચ ॥ ”

૬. ત્રીજા તીર્થંકર શ્રીસંભવનાથ લગવાનની ચરણપાદુકા પરનો લેખ:—

“(૧) ॥ સંવત્ ૧૮૨૫ વર્ષે માઘ સુદિ ૩ ગુરો (૨) વિરાનીગોત્રીય સા૦ ખુસાલચંદેન (૩) શ્રીસંભવપાદુકા કારાપિતા શ્રીમત્તપાગચ્છે ॥ ”

૭. છલ્હોદ્ધારનો લેખ:—

“(૧) ॥ સંવત્ ૧૯૩૧ । માઘે ॥ શુ૦ ૧૦ । ચંદ્રે શ્રીસંભવજિનેંદ્રસ્ય । (૨) ચરણપાદુકા શ્રીસંઘેન કારાપિતા । મલધાર— પૂર્ણિમા (૩) વિજયગચ્છે । શ્રી મટ્ટારકોત્તમશ્રીપૂજ્યશ્રીજિનશાંતિસાગરસૂરિભિઃ પ્રતિષ્ઠિતં ॥

૮. છલ્હોદ્ધારનો લેખ:—

“(૧) ॥ સં ॥ ૧૯૩૩ કા જેષ્ઠ(જ્યેષ્ઠ)શુક્રદ્વાદશ્યાં શનિવાસરે શ્રીઅમિનન્દ(૨)નજિનેંદ્રસ્ય ચરણપાદુકા જીર્ણોદ્ધારરૂપા શ્રીસંઘેન કારિ(૩)તા મલધારપૂનમીયા વિજયગચ્છે શ્રીજિનચંદ્રસાગ(૪)રસૂરિપટ્ટોદયપ્રભાકરમટ્ટારકશ્રીજિનશાંતિસાગ(૫)રસૂરિભિઃ પ્રતિષ્ઠિતાં । સ્થાપિતાં ચ શુભં શ્રેયસે ભવતુ । ”

૯. પાંચમા તીર્થંકર શ્રીસુમતિનાથ લગવાનની ચરણપાદુકા પરનો લેખ:—

“(૧) ॥ સં૦ । ૧૮૨૫ વર્ષે માઘ સુદિ ૩ ગુરો વિરાનીગોત્રીય સા[૦] ખુસાલ(૨)ચંદ્રેણ શ્રીસુમતિનાથપાદુકા કારાપિતા પ્ર । સર્વસૂરિભિઃ । શ્રી(૩)તપાગચ્છે ॥ ”

૧૦. છલ્હોદ્ધારનો લેખ:—

“(૧) ॥ સં । ૧૯૩૧ । માઘે શુ । ૧૦ । શ્રીસુમતિનાથજિનેંદ્રસ્ય ચરણ(૨)પાદુકા । જીર્ણોદ્ધારરૂપા । ગુર્જરદેસે શ્રીસંઘેન સ્થાપના (૩) । કારાપિતા । વિજયગચ્છે । મ । શ્રીજિનશાંતિસાગરસૂરિભિઃ । પ્રતિષ્ઠિતં ॥

આ સિવાયના લેખો સ્થાનાભાવે અહીં આપ્યા નથી.

(કોઠા નંબર : ૪૩૨૬)

१. नालंदालंकृते यत्र वर्षारात्रांश्चतुर्दश । अवतस्थे प्रभुर्वीरस्तु कथं नास्तु पावनम् ॥२५॥
यस्यां नैकानि तीर्थानि नालंदा नायनधियाम् । भव्यानां जनिता नन्दा नालंदा नः पुनस्तु सा ॥२६॥—विविधतीर्थेऽल्प, पृ. २२.
२. मेघनादः स्फुरन्नादः शस्त्रवाणां रणाङ्गणे । क्षेत्रपालाग्रणीः कामान् कांस्त्रान् पुषां पिपर्ति न ॥२७॥
श्रीगौतमस्यायतनं कल्याणस्तूपसन्निधौ । दृष्टमात्रमपि प्रीतिं पुष्पाति प्रणतात्मनाम् ॥२८॥—विविधतीर्थेऽल्प, पृ० २३.
३. “ ग्राथीन तीर्थभाषा स्रग्धु ” पृ० ६२.
४. अञ्जनः पृ० १७.

તે પછી પં. જયવિજય સં. ૧૬૬૪ માં અહીં આબ્યા ત્યારે એકેકથી ચડિયાતાં ૧૭ મંદિરો, જેમાં લગવાન મહાવીરના સમયની પ્રતિમાઓ હોવાની વાત કરે છે.^૫ તે પછી પં. શ્રીવિજયસાગર નામના યાત્રી અહીં ૨ મંદિરો હોવાનો ઉલ્લેખ કરે છે.^૬ ન્યારે પં. સૌભાગ્યવિજયજી સં. ૧૭૫૦ માં અહીં આબ્યા ત્યારે ૧ મંદિર, ૧ સ્તૂપ અને બીજાં પ્રતિમા વિનાનાં મંદિરો હજુદશમાં હોવાનું કહે છે.^૭

તીર્થમાળાઓની આ નોંધ આપણને સૂચવે છે કે અઢારમા સૈકાની શરૂઆતમાં અહીંનાં જૈન મંદિરો ઉપર એવો ફૂર પડેો ફરી વળ્યો કે ૧૬-૧૭ મંદિરોમાંથી માત્ર એકાદ મંદિર બચી રહ્યું.

અત્યારે અહીં જૈનોની વસ્તી નથી. એક જૈન શ્વેતાંબર ધર્મશાળા છે અને ગામના એક છેડા ઉપર શિખરખંધી જૈન શ્વેતાંબર મંદિર છે. તેમાં મૂળનાયક શ્રીઋષભદેવ લગવાનની સુંદર પ્રાચીન પ્રતિમા બિરાજમાન છે. નીચેના ગભારામાં ૮ અને મેડા ઉપર કુળ ૯ પાષાણની તેમજ ધાતુની ૨ પ્રતિમાઓ છે. રંગમંડપની સામે બહાર જવાના માર્ગ પાસે જ નંદીશ્વરદ્વીપની રચના કરેલી છે. ધર્મશાળાના કૂવાની નજીક એક સુંદર છત્રીમાં દાદાજીનાં પગલાં છે.

દેરાસરની પાષાણની પ્રતિમાઓ પૈકી પાંચ પ્રતિમાઓ પ્રાચીન છે. મૂળનાયક શ્રીઋષભદેવની જમણી બાજુએ આવેલી શ્રીશાંતિનાથ લગવાનની પ્રતિમાનું શિલ્પ તો શિલ્પીએ કુરસદના સમયે ઘડ્યું હોય એવું લાગે છે. નાલંદા વિશ્વવિદ્યાલયના ખોદકામમાંથી મળી આવેલી આ પ્રતિમાની બરાબરી કરી શકે એવું એક પણ શિલ્પ હજી મળી આવ્યું નથી. પરંતુ જૈનોની કળા તરફની બેદરકારીના લીધે, નાલંદા વિશ્વવિદ્યાલયના ખંડિયેરો અને શિલ્પોનું જ્ઞાન જગતના કલાપ્રેમીઓમાં જેટલું મશહૂર છે, તેટલું જ અજ્ઞાન નાલંદાના પટોશમાં આવેલા આ કલાશિલ્પોનું છે. અહીંની પ્રાચીન પાંચ મૂર્તિઓ પૈકી એક મૂર્તિ ઉપર સં. ૧૪૭૭ નો લેખ છે પણ તે લેખ પાછળથી કોતરાયેલો જણાય છે ન્યારે મૂર્તિ પ્રાચીન કાળની છે. એ પાંચે મૂર્તિઓનું વર્ણન આ પ્રકારે છે :—

૧. મૂળનાયક શ્રીઋષભદેવ લગવાનની પ્રતિમાના બલા ઉપર સુંદર કેશવાળીની લટો જણાય છે અને પલાંડી નીચે મધ્યમાં વૃષભનું લંછન વિદ્યમાન છે. પ્રતિમાના પાછળના ભાગમાં સાંચીના સ્તૂપના કંઠેરા જેવી આકૃતિ કોતરેલી છે. મસ્તકની બંને બાજુએ હાથો ઉપર આરૂઢ થયેલી એકેક પુરુષાકૃતિ બંને હાથમાં કળશ લઈને પ્રભુને અભિષેક કરવા આકાશમાંથી અવતરણ કરતી બતાવવામાં આવી છે. આ બંને આકૃતિઓ ઈંદ્રની છે. પ્રભુના મસ્તક ઉપર ત્રણ છત્રો કોતરેલાં છે અને એ છત્રની બંને બાજુએથી એકેક ગંધર્વ હાથમાં કૂલની માળા લઈને પ્રભુની પાસે આવતો હોય એવી રજૂઆત કરી છે. આ પ્રતિમાનું શિલ્પ દશમા સૈકા પછીનું જણાતું નથી.

૨. મૂળનાયકની જમણી બાજુએ સોળમા તીર્થંકર શ્રીશાંતિનાથ લગવાનની અત્યંત રમણીય મૂર્તિ બિરાજમાન છે. મૂર્તિની પલાંડી નીચે સુંદર એવી કમલની પાંખડીઓ કોતરેલી છે. પલાંડીના મધ્ય ભાગમાં હરણનું લંછન પણ કોતરેલું છે. મૂર્તિની ઘેઠક ઉત્થિત પદ્માસનસ્થ છે અને કુદ્પાકતીર્થની મૂર્તિઓને મળતી આવે છે. પ્રભુની બંને બાજુએ હાથમાં ચામર ગાલીને ઊભેલા પરિચારકોનું રૂપ પણ સુંદર અને કળામય આલેખ્યું છે. ટૂંકમાં એમ કહીએ શકીએ કે ભારતભરનાં જિનમંદિરોમાં આવાં કલાત્મક સ્વરૂપો બહુ ઓછાં જોવામાં આવે છે.

૩. શ્રીપાર્શ્વનાથ લગવાનના મસ્તક ઉપર નાગરાજની સાત ફણાવલીવાળું ઓટલા પરનું શિલ્પ પણ સુંદર છે. પ્રભુની ઘેઠક નીચેના સર્પનાં ગૂંચળાંઓ તથા કમલની પાંખડીઓ અદ્ભુત રીતે કોતરેલી છે.

૪. જમણી બાજુના ગોખલામાં શ્રીપાર્શ્વનાથ લગવાનની સુંદર મૂર્તિ નાગરાજની સાત ફણાઓવાળી બિરાજમાન છે. આ મૂર્તિની પલાંડી નીચે સુંદર એવી કમળની પાંખડીઓ શિલ્પીએ કોતરેલી છે.

૫. “ પ્રાચીન તીર્થમાળા સંગ્રહ ” પૃ. ૩૦.

૬. એજન: પૃ. ૯.

૭. એજન: પૃ. ૯૧.

૫. મૂળનાયકની ડાબી બાજુની નાની ઝોટલી પરની ૩ પ્રતિમાઓ પૈકીની મધ્યમાં રહેલી મૂર્તિના બંને બાજુ ઉપર દેશવાળીની સુંદર લટો બતાવી છે. આથી આ મૂર્તિ પ્રથમ તીર્થંકર શ્રીઋષભદેવની હોવાનું માની શકાય.

આ પાંચે મૂર્તિઓ જૈન મૂર્તિવિધાનશાસ્ત્રના અભ્યાસની દૃષ્ટિએ અને મગધની પ્રાચીન કળાના પુરાવા તરીકે રજૂ કરી શકાય એવી છે. આ પ્રતિમાઓ બેતાં કુદપાક તીર્થની પ્રતિમાઓની યાદ આવી જાય છે.

૨૫૩. પાવાપુરી

(કોડા નંબર : ૪૩૨૯-૪૩૩૦)

બિહાર-ઉડીસા પ્રાંતમાં બિહારથી અગ્નિખૂણામાં ૭ માઇલ દૂર આવેલી પુરી અથવા પાવાપુરી જૈનોનું પવિત્ર તીર્થધામ છે. બી. બી. એલ. રેલ્વેમાં પાવાપુરી સ્ટેશન પણ છે.

જૈન શાસ્ત્રોમાં જૈને ‘મધ્યમા પાવા’ તરીકે ઓળખાવી છે, તે આ જ પાવાપુરી ભગવાન મહાવીરની પ્રસિદ્ધ નિર્વાણભૂમિ છે એમાં શંકા નથી. આને ‘મધ્યમા પાવા’ ઓળખાવવાનું કારણ તો એ હતું કે એ કાળે પાવા નામે ત્રણ નગરીઓ મૌલુદ હતી. એક ગોરખપુર જિલ્લામાં કુશીનારાની પાસે જ્યાં આજે પડરોનાની પાસે પપઉર નામક ગામ છે, તે પાવા નામે પ્રસિદ્ધ હતું. બીજી પાવા હજારીબાગની આસપાસનો જે પ્રદેશ ભંગી અથવા ભગ્ગ દેશના નામે પ્રસિદ્ધ આર્ય દેશોમાંનો એક હતો-તેની રાજધાની હતી. ત્રીજી પાવા ઉપર્યુક્ત બિહાર અને રાજગૃહના પાસે આવેલી હતી. ત્રીજી પાવાથી પહેલી પાવા વાયવ્યખૂણામાં અને બીજી પાવા અગ્નિખૂણામાં હતી. આ બંનેની વચ્ચે લગભગ સમાન અંતરે ત્રીજી પાવા આવેલી હોવાથી તેની ‘મધ્યમા પાવા’ તરીકે પ્રસિદ્ધિ હતી.

જૈન ગ્રંથો આ મધ્યમા પાવાનું ‘અપાપાપુરી’ એવું નામ પણ આપે છે. પરંતુ ભગવાન મહાવીરસ્વામીનું અહીં નિર્વાણ થયું ત્યારથી તેનું નામ પાપાપુરી-પાવાપુરી પડ્યું એમ જણાવે છે. ભગવાન મહાવીરના સમયે આ એક વિશાળ નગર હતું અને તે સમયે હસ્તિપાલ નામે રાજા અહીં રાજ્ય કરતો હતો. ભગવાન મહાવીરની બનેલા કેટલાક પ્રસંગોમાંથી એક પ્રસંગ નોંધપાત્ર છે, જે આ નગરની તત્કાલીન સ્થિતિનું સૂચન કરે છે, તે તરફ આજે દર્શન કરી લઈએ.

ભગવાન મહાવીરસ્વામીને કેવળજ્ઞાન થયું એ પછી તેઓ જલીય ગામથી અહીં પધાર્યા હતા. એક તરફ ભગવાન મહાવીરનું સમવસરણ રચાયું ત્યારે બીજી તરફ સોમિલ નામના ધનાઢય બ્રાહ્મણે યજ્ઞને આરંભ કર્યો હતો. એ યજ્ઞમાં ભારતમાં ખ્યાતિ પામેલા યજ્ઞકર્મમાં કુશળ અને સમગ્ર વિદ્યાઓમાં પારંગત એવા ૧૧ વિદ્વાન બ્રાહ્મણો પોતાના શિષ્યપરિવાર સાથે આવ્યા હતા. યજ્ઞમાં એકઠી થયેલી માનવ મેદનીએ જ્યારે ભગવાનના આવ્યાની અને તેમના સમવસરણની વાત સાંભળી કે તરત એ મેદની એ તરફ જવા લાગી. એ જોઈ અગિયારે વિદ્વાનોને મન ભગવાન મહાવીર એક આશ્ચર્યનો વિષય બની ગયા. એ અગિયારમાંના ઈંદ્રભૂતિ નામના મુખ્ય વિદ્વાનને પોતાનો જ્ઞાનગર્વ ડાબવા લાગ્યો. ભગવાનને પોતાની પાંડિત્યપ્રતિભાથી આજી દેવાનો સંકલ્પ કરી ઈંદ્રભૂતિ વિદ્વાન ભગવાન પાસે આવ્યો. પરંતુ જ્યારે તેણે ભગવાનની જ્ઞાનગંભીર મુખમુદ્રામાંથી વહેતી તેજસ્વી વાણી સાંભળી ત્યારે તેનો જ્ઞાનમદ ઓગળી ગયો અને જ્યારે ભગવાને તેનું નામ અને તેના હૃદયમાં સાલતી કેટલીક શંકાઓનું પૂછ્યા વિના સમાધાન કર્યું ત્યારે ઈંદ્રભૂતિ એટલો બધો પ્રભાવિત થઈ ગયો કે તેણે ભગવાન પાસે શિષ્ય બનવાની માગણી કરી.

એ પછી તો અગ્નિભૂતિ, વાયુભૂતિ, વ્યક્ત, સુધર્મા, મંડિક-મૌર્યપુત્ર, અંકપિત, અચલબ્રાતા, મેતાર્ય અને પ્રભાસઃ એમ એક પછી એક અગિયારે વિદ્વાનો ભગવાન પાસે આવ્યા અને એ રીતે પ્રભાવિત થતાં-એ બધાએ પોતાના શિષ્યપરિવાર સાથે દીક્ષા લીધી. અગિયારે બ્રાહ્મણો ૪૪૦૦ ની શિષ્યમંડલી સાથે ભગવાનના શિષ્યો બન્યા અને અગિયાર ગણધરો કહેવાયા. આ ગણધરોએ ભગવવાની વાણીને ઝીલી લઈ દાદશાંગીની રચના અહીં જ કરી હતી, જેનો બચી રહેલો ભાગ આજે પણ ભારતીય સાહિત્યનો અક્ષયનિધિ બની રહ્યો છે.

આ શિષ્યલાલ પછી બીજા તબક્કામાં ભગવાને શ્રમણધર્મની માફક ગૃહસ્થધર્મની સ્થાપના કરી. આ રીતે ભગવાને સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકાર્ણ ચતુર્વિધ સંઘની-તીર્થની સ્થાપના કરી હતી.

છેલ્લે છેલ્લાં ભગવાને જ્યારે પોતાનું નિર્વાણ પાસે આવેલું જાણ્યું ત્યારે લોકો મરણથી હતાશ ન થાય એ ખાતર સોળ પ્રહરની દેશનામાં 'ઉત્તરાધ્યયન-સૂત્ર'નાં અધ્યયનોની વાણી ભગવાને અહીં જ વહેતી કરી હતી. આ અધ્યયનોમાં મોતનો ભય છતી લેવા એટલું જ નહિ, મરીને પણ છવી જાણવાનો વાસ્તવિક ઉપદેશ ભરેલો છે.

એ પછી હસ્તિપાલ રાજની રજ્જુગશાળામાં આ ઝગહળતી જ્યોતિ એકદમ યુગ્મદ ઘર્ષ અને નિર્વાણની પરમ શાંતિ પ્રાપ્ત કરી. એ દિવસે એકઠા થયેલા મદિલક અને લિચ્છવિ વંશના રાજાઓએ ભગવાનની જ્ઞાન જ્યોતિના અભાવમાં નિર્વાણનો ઉત્સવ ઉજવવા માટે દ્રવ્ય ઉદ્યોત પ્રગટાવ્યો ત્યારથી 'દિવાળી પર્વ' અસ્તિત્વમાં આવ્યું. આજે પણ આ પર્વ માનવ માત્ર વિવિધ ભાવથી ઊજવે છે; પરંતુ તેનું ખરું રહસ્ય તો આ હકીકતને જ આભારી છે.

એ પ્રાચીન કાળની પાવાપુરી આજે તો પાવા અને પુરી એ બે ગામડાંઓમાં વિભક્ત થયેલી છે. આ બંને ગામો વચ્ચે એક માર્ગલતું અંતર છે. જૈનોનું તીર્થધામ પુરીમાં વિદ્યમાન છે.

૧. ગામમંદિર નામે ઓળખાતું મંદિર પાવાપુરીના પશ્ચિમ ભાગમાં છે. તેની ચારે બાજુએ મોટું કંપાઉંડ છે. મંદિર બે માળનું છે અને પાંચ શિખરોથી સુશોભિત છે. તેમાં મૂળનાયક શ્રીમહાવીરસ્વામીની શ્વેતવર્ણી પ્રતિમા ધિરાજમાન છે, તેની જમણી બાજુએ શ્રીઆદિનાથ અને ડાબી બાજુએ શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનની શ્વેતવર્ણી પ્રતિમાઓ છે. જમણી તરફની વેદિકામાં સં. ૧૬૪૫ના વૈશાખ સુદિ ૩ ને શુક્રવારે પ્રતિષ્ઠિત કરેલાં મોટાં ચરણયુગલની સ્થાપના છે. મૂળ ગભારાની દક્ષિણ તરફનો દીવાલના એક ગોખલામાં સં. ૧૭૭૨ના મહા સુદિ ૧૩ ને સોમવારના દિવસે પ્રતિષ્ઠિત કરેલી પુંડરીક ગણધરની ચરણપાદુકા છે. મૂળ વેદીની ડાબી બાજુએ શ્રીવીર ભગવાનના ૧૧ ગણધરોની પાદુકાઓ છે. તેના ઉપર સં. ૧૬૯૮ની સાલનો લેખ છે. તે વેદી ઉપર સં. ૧૯૧૦માં શ્રીમહેન્દ્રસૂરિએ પ્રતિષ્ઠિત કરેલી શ્રીદેવર્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણની પીળા પાષાણની સુંદર મૂર્તિ છે. મૂળ મંદિરની વચમાં વેદી ઉપર સં. ૧૬૯૮ના લેખ સહિત કસોટીના પાષાણની ભવ્ય પાદુકા ધિરાજમાન છે.

મંદિરનો શિલાલેખ છે તેમાં જણાવ્યું છે કે- “બાદશાહ શાહજહાનના રાજ્યમાં વિ. સં. ૧૬૯૮ના વૈશાખ સુદિ ૫ ને સોમવારે ખરતરગચ્છાચાર્ય શ્રીજિનરાજસૂરિના અધ્યક્ષપણા હેઠળ બિહારના શ્વેતાંબર શ્રીસંઘે આ ‘વરવિમાનાનુકારી’ મંદિરની પ્રતિષ્ઠા કરી. એ સમયે કમલલાલોપાધ્યાય અને લખિંદ્રીર્તિ આદિ કેટલાયે વિદ્વાન મુનિરાજો અહીં વિદ્યમાન હતા;” વગેરે ઉલ્લેખ આ પ્રશસ્તિમાં છે. આ શિલાલેખ પ્રથમ વેદીની નીચે હતો પરંતુ સ્વ. બાબુ શ્રીપૂરણ-ચંદણ નાહરના હસ્તક થયેલા ઉદ્ધાર સમયે ત્યાંથી કાઢીને મંદિરની દીવાલ પર લગાડવામાં આવ્યો છે તે લેખ નં. ૪ માં અમે છેવટે આપ્યો છે.

મંદિરના ચારે ખૂણામાં ચારે શિખરના અર્ધા ભાગમાં ચાર કોટડીઓ છે. તેમાં અનેક પાદુકાઓ અને મૂર્તિઓ છે. તે બધા પરના લેખો જોતાં તે વિક્રમની સત્તરમી શતાબ્દીથી વર્તમાન શતાબ્દી સુધીના જણાય છે. આ સિવાય મંદિરમાં દિશ્પાળ, ભૈરવ, શાસનદેવી આદિની મૂર્તિઓ પણ છે. પ્રાચીન મંદિરનો સભામંડપ વગેરે ખૂબ સાંકડા ભાગો હતા, તે અગ્નિમગ્નનિવાસી બાબુ નિર્મળકુમારસિંહજી નવલખાએ બહારના ભાગને વિશાળ બનાવી જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો છે.

આ મંદિરમાં શ્વેતાંબર સંઘની પેઠી, તીર્થલંકાર અને ધર્મશાળા છે. આ ધર્મશાળામાં હજારો યાત્રાળુઓ ઊતરી શકે એવી વ્યવસ્થા છે. મંદિરની દક્ષિણ બાજુએ ઉપાશ્રય છે અને તેની આગળ નવરત્ન નામે ઓળખાતી જૂની ધર્મશાળા છે.

૨. શાંત અને પવિત્ર વાતાવરણમાં જળમંદિરના નામે ઓળખાતું મંદિર કમળોથી છવાયેલા સરોવરની બરાબર મધ્ય ભાગમાં આવેલું છે. મંદિરમાં જવા માટે ૬૦૦ પીટ લાંબો કઠેરાવાળો સુંદર પૂલ બાંધવામાં આવ્યો છે, પૂલ નહોતો બન્યો ત્યારે યાત્રાળુઓ નાવમાં બેસીને મંદિરમાં જતા હતા. મુખ્ય દરવાજા ઉપરની એક મેડીમાં ચોલકિમાં બેસે છે.

આ સ્થળે ભગવાન મહાવીરના દેહનો અગ્નિસંસ્કાર કરવામાં આવ્યો હતો. તેમની ચિંતા શાંત થઈ જતાં એ પવિત્ર રાખ લોકોએ ઉપાડ્યે રાખી અને ત્યાંની માટીને પણ લોકોએ ખેતરી ખેતરીને ઉપાડી લીધી, જેના કારણે એક મોટો ખાડો પડી ગયો. એ સ્થળે સરોવર બની ગયું જેની મધ્યમાં ભગવાનના મોટાભાઈ નંદિવર્ધને મંદિર બંધાવ્યું હતું એમ કહેવાય છે, એ મંદિર કેટલાયે ઉદ્ધારો પામી આવે આ નવા સ્વરૂપે દૃષ્ટિગોચર થાય છે. આ જળમંદિરે ૮૪ વીધા જેટલી જમીન રોકેલી છે.

જળમંદિરને કોઈ શિખર નથી પણ કેવળ શુંબજ સહિત હોવા છતાં તે દ્વરથી દેખાય છે. મંદિરની અંદર કલકતા-નિવાસી શેઠ જીવનદાસજીએ સં. ૧૮૨૬ની સાલમાં બનાવેલી મકરાણા આરસની ૩ મુંદર વેદિકાઓ વિદ્યમાન છે. મધ્યની વેદીમાં શ્રીમહાવીર પ્રભુની ચરણપાદુકા બિરાજમાન છે. તેના ઉપર કોઈ લેખ દેખાતો નથી. વેદી ઉપર શ્રીમહાવીર પ્રભુની ધાતુની પ્રતિમા છે, તેના ઉપર સં. ૧૨૬૦ના જેઠ સુદિ ૨ ના દિવસનો શ્રીઅભયદેવસૂરિએ પ્રતિષ્ઠિત કર્યાનો લેખ છે. સ્નાત્રાદિ પૂજાપ્રસંગે આ મૂર્તિને ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે. પાદુકાઓ સિવાય અહીં બીજી મૂર્તિ નથી. જમણી વેદીમાં શ્રીમહાવીર પ્રભુના પ્રથમ ગણધર શ્રીગૌતમસ્વામીની અને ડાબી તરફની વેદિકામાં શ્રીસુધર્મા-સ્વામીની ચરણપાદુકાઓ છે, તેના ઉપર સં. ૧૮૩૫ની સાલમાં પ્રતિષ્ઠા કર્યાનો લેખ છે.

મંદિરની બહાર બંને તરફ બે ક્ષેત્રપાળ છે અને નીચેની પ્રથમ પ્રદક્ષિણામાં એક બ્રાહ્મી, અંદનાદિ ૧૬ સતીઓનો વિશાળ ચરણપટ્ટ સં. ૧૮૩૧ અને બીજી સં. ૧૭૩૫માં પ્રતિષ્ઠિત શ્રીદીપવિજયજી ગણિની પાદુકા છે. બહારની પ્રદક્ષિણામાં સં. ૧૮૫૮ની પ્રતિષ્ઠિત શ્રીજિનકુશળસૂરિની પાદુકા છે. મંદિરની ઉત્તર દિશામાં સરોવરમાં ઊતરવા માટે પગથિયાં બનાવેલાં છે.

૩. શ્રીસમવસરણ મંદિરના નામે ઓળખાતું મંદિર આરે બાબુએ લોખંડના રેલીંગવાળા ગોળાકાર કંપાઉંડમાં આવેલું છે. ત્રણ પ્રાકારનો લાવ દર્શાવતી ભૂમિકાના મધ્યભાગે એક અષ્ટકોણકૃતિ મુંદર મંદિર બનાવેલું છે. તેની પ્રતિષ્ઠા સં. ૧૮૫૩માં બિહારનિવાસી બાબુ ગોવિંદચંદજી સુચંતીએ કરાવી છે. આ મંદિરની વચમાં ચતુષ્કોણ વેદી ઉપર સં. ૧૬૪૫ના વૈશાખ વદિ ૫ ના રોજ શ્રીવીરપ્રભુનું ચરણયુગલ પ્રતિષ્ઠિત છે.

પાવાપુરીની પૂર્વ દિશામાં આંખાના વનની પાસે એક નાનો સ્તૂપ છે તે ભગવાનના સમવસરણનું સ્થાન છે. ભગવાન મહાવીરે પોતાની ઠેઠલી દેશના આ સ્થળે આપી હતી એમ કહેવાય છે. આ સ્થાન થોડું દૂર હોવાથી શ્રીશ્વેતાંબર જૈન સંઘે સરોવરના તટ ઉપર નવા સમવસરણની રચના કરી મંદિર બંધાવ્યું છે.

આ સમવસરણ મંદિરની પાસે પશ્ચિમ દિશાએ બાબુ પૂરણચંદજી નાહરની માતૃશ્રી શુલાબકુમારીની બે માળની ધર્મશાળા છે અને ઉત્તર તરફ રાવ બહાદુરસિંહજી દૂધેડિયાની ધર્મશાળા છે.

૪. મહેતાબકુંવરના મંદિરના નામે ઓળખાતું મંદિર બે માળનું છે. ઉપરના ભાગમાં ઓમુખજી બિરાજમાન છે ત્યારે નીચેની ભૂમિકામાં શ્રીવીર ભગવાનની મૂર્તિ અને બીજી પાયાણુ તથા ધાતુની પ્રતિમાઓ બિરાજમાન છે. શ્રોમતી મહેતાબકુંવરે સં. ૧૮૩૨માં આ મંદિર બંધાવી પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી.

વીર ભગવાનના નિર્વાણ દિવસે એટલે શુજરાતી આસો વદિ અમાવાસ્યાના દિવસે આ તીર્થમાં મોટો મેળો ભરાય છે, દૂર દૂરથી હજારો યાત્રીઓ અહીં એકઠા થાય છે. કારતક સુદિ ૧ના રોજ ભગવાનની રથયાત્રાનો વરઘોડો કાઢવામાં આવે છે.

પુરી ગામ શ્વેતાંબર જૈનોના તાબામાં છે. એ ઉપરાંત બે-ત્રણ ગામો પણ શ્વેતાંબર જૈનોની હકુમત હેઠળ છે.

૧. ગામમંદિરવાળી શ્વેતાંબર ધર્મશાળાના દેશસરની પાછળની ભીંત પરનો શિલાલેખ:—

“(૧) ॥ સંવત્ ૧૯૧૪૨ માસોત્તમમાસે અગ્ર(૨)હનમાસે કૃષ્ણે ૯ વાપુ શ્રીપ્રતાપસિંઘજીસુ[પ્ર](૩)જ રાયવહાદુર લક્ષ્મીપતિ ધનપતિસિંઘજી (૪) ચિં । જ્ઞપ્તિસિંઘજી ગણપતિસિંઘ નરપતિસિં(૫)ઘૈઃ ધર્મશાળા કારિતા પાવાપુર્યાં નિર્વાણમૂર્તી ॥ શ્રીઃ ॥ ”

૨. ઉપર્યુક્ત ગામમંદિરમાં મૂળનાયકની જમણી બાબુએ કહેવાતી નંદિવર્દને બનાવરાવેલી પ્રાચીન ચરણપાદુકા પરનો લેખ:—

“(૧) ॥ સંવત્ ૧૬૪૫ વર્ષે વૈશાખ સુદિ ૩ ગુરો.... (૨) રૂપચંદ પુત્ર જસરાજદ્રવ્યેણ રામકુ(૩)ત્વામિ શ્રીવર્દમાનસ્યેયં પાદુકા....મદારક(૪)શ્રીહીરવિજયસૂરિમિઃ ॥ ”

૩. પાયાણુની બીજી ચરણપાદુકા પરનો લેખ:—

“ ॥ સંવત્ ૧૭૭૨ વર્ષે માહ સુદિ ૧૩ દિને સોમવારે શ્રીપુન્ડરીકચરણકમલપાદુકે ॥ ”

૪. દેરાસરની મધ્યમાં ચાંદીની છત્રી નીચે કાળા પાપાણની ચરણપાદુકા પરનો લેખ:—

“(૧) ॥ ત્વરિત શ્રીજયો મંગલામ્યુદયસ્થ ॥ શ્રી(૨)ગૌતમસ્વામિનો લઘ્વિઃ ॥ સંવત્ ૧૬૯૮ વૈશા(૩)શ્વ સુદિ ૫ સોમવારે (૪) શ્રીવિ[વિ]હારનગરવાસ્તવ્ય(૫)શ્રીઋષભજિનેશ્વર(૬)પ્રથમપુત્રશ્રીમરતચક્રવર્તિરા(૭)જાન મુલ્યમંત્રીદલસંતાનીય (૮) મહત્તીયાણજ્ઞાતિમુલ્ય-
ચોપડા ગો(૯)ત્રીય સંઘનાયક સં૦ સંપ્રામ । રો(૧૦)હદિઆગોત્રીય સંવ૦ પરમાર્ણંદ (૧૧) પ્રમુલ્લ શ્રીવૃહલ્લક્ષ્મીચરણ(૧૨)નર-
મણિમંડિતભાલસ્થલ શ્રી(૧૩)જિનચંદ્રસૂરિપ્રતિવોધિત મહતિ(૧૪)યાણ શ્રીસંવકારિત શ્રીનીરજિ(૧૫)નનિર્વાણભૂમિ શ્રીપાવાપુરી સ(૧૬)-
મીપવર્તિ વરવિમાનાનુકાર શ્રી(૧૭)વીરજિનપ્રાસાદમૂલસ્થાન (૧૮) પ્રતિષ્ઠિત શ્રીમહાવીર વર્દ્ધમાન (૧૯) જિનરાજપાદુકે મહતિયાણ
શ્રીસંઘેન કારિતે પ્રતિષ્ઠિતે ચ શ્રીવૃ(૨૦)હલ્લક્ષ્મીચરણ(૨૧)શ્રી(૨૨)શત્રુઙ્ગયાદમોદ્ધાર પ્રતિષ્ઠાકર યુગપ્રધાન શ્રીજિનસિંહસૂરિપદ્મો-
(૨૨)દયગિરિદિનકરયુગપ્રધાનશ્રીજિનરાજસૂરિભિઃ ॥ શ્રીર્ભવતુ ॥ (૨૩) શ્રીકમલભોપાવ્યાયાઃ પં૦ લઘ્વિકોર્તિ રાજહંસાદિ-
શિષ્યસહિતાઃ પ્રણમંતિ ॥”

૫. મૂળનાયકની કાળી બાબુએ ૧૧ ગણધરની ચરણપાદુકા પરનો લેખ:—

“(૧) ॥ સંવત્ ૧૬૯૮ પ્રમિતે । વૈશાશ્વ સુદિ ૫ સોમવારે । શ્રીવિહારનગરવાસ્તવ્ય શ્રીમરતચ(૨)કવર્તિમહારાજાત્ સકલમંત્રી-
શ્વરદલાન્વીયનરમણિમંડિત । શ્રીજિનચંદ્ર(૩)સૂરિપ્રવોધિતમહતિયાણજ્ઞાતિમંડન ચોપડાગોત્રીય સંઘવી સંપ્રામસપરિવારેણ ॥”

૨૫૪. રાજગિર

(કોઠા નંબર : ૪૩૩૧-૪૩૩૯)

પ્રાચીન ભારતવર્ષમાં મગધનું સામ્રાજ્ય નામાંકિત ગણાયું છે. પહેલવહેલા સામ્રાજ્યનું ઘડતર કરનાર રાજાઓ શિશુનાગ વંશના હતા. એ વંશના ઉદય સાથે હજારો વર્ષના ઇતિહાસનો અધિકાર ઓગળતો જણાય છે. પ્રાચીન ભારતના ઇતિહાસનો પોણો ભાગ મગધની ભૂમિએ જ રોકેલો છે. એ વંશનો બિંબિસાર પ્રથમ નહિ પરંતુ મુખ્ય રાજવી હતા; જેણે મગધના સામ્રાજ્યમાં અનેરા ઘેરા રંગ પૂરી મગધના ઇતિહાસનું પૃષ્ઠ યાદગાર બનાવ્યું છે.

પ્રાચીન મગધની રાજધાનીનું પાટનગર રાજગૃહ હતું, જેને આજે રાજગિર નામે ઓળખે છે. પ્રાચીન કાળમાં એ વિવિધ નામોથી ઓળખાયું. ક્ષિતિપ્રતિષ્ઠિત, ચણકપુર, ઋષભપુર, કુશાગ્રપુર અને છેવટે રાજગૃહ એવાં નામો પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યાં. આ નગર પાંચ પહાડોથી ઘેરાયેલું હોવાથી ‘મહાભારત’માં આનો ‘ગિરિવજ’થી પણ ઉલ્લેખ કરેલો છે.

અતિપ્રાચીન કાળમાં ભગવાન શ્રીમુનિસુવ્રતસ્વામી અહીં જન્મ્યા હતા. તેમનાં ચાર કલ્યાણકો આ સ્થળે થયેલાં હોવાથી આ નગરી પ્રાચીન કાળથી જોનાના તીર્થરૂપે પ્રસિદ્ધિ પામેલી હતી. એ પછી જરાસંધ નામનો પ્રબળ રાજવી અહીં રાજ્ય કરી ગયો. ત્યારે અશિપ્રકોપથી આ નગરનો નાશ થયો ત્યારે પ્રસેનજિત રાજાના પુત્ર બિંબિસાર-શ્રેણિકે આ નગરનું નવનિર્માણ કર્યું. આ નગર અને રાજ્યનો વિસ્તાર કરવામાં બિંબિસારે પ્રબળ પુરુષાર્થ દાખવ્યો. એ જ કારણ છે કે, મહારાજા શ્રેણિકના સમયમાં મગધનું સામ્રાજ્ય ખીજ દેશે કરતાં સોળે કળાએ ખીલેલું જોવાય છે.

‘ઔપપાતિક-સૂત્ર’માં મગધની આ પાટનગરી રાજગૃહની ભવ્યતા, વિશાળતા અને સમૃદ્ધિનું સુંદર વર્ણન કરેલું છે. ગગનચુંબી રાજમહેલો, શ્રેણીઓની હવેલીઓ અને મંદિરોની રચનાથી રાજગૃહની શોભા અનેરી હતી અહીંની કુત્રિકાપણમાંથી જગતભરની કોઈ પણ વસ્તુ મળી શકતી. અહીં ગુણશીલ, મંદિકુચ્છ, મોગ્ગરપાણિ આદિ યક્ષોનાં ચૈત્યો હતાં. નાલંદા જેવાં વિશાળ પુરો આ નગરનાં પરાંઓ ગણાતાં, એ સમયે ૩૬૦૦૦ શ્રાવકોનાં અહીં ઘરો હતાં, જેમાંથી અડધાં જૌદ્ધમર્મી હતાં.

રાજા બિંબિસાર ભગવાન મહાવીરનો પરમ ઉપાસક હતા. એણે જૈનધર્મની ખ્યાતિ વધારવાનાં જે કાર્યો કર્યા, તેનાથી એ જૈન ઇતિહાસમાં વધુ કીર્તિ મેળવી શક્યો છે. ભગવાન મહાવીર અહીં ઘણી વખત પધાર્યા હતા. ભગવાને પોતાનું આઠમું ચતુર્માસ આ નગરીમાં વીતાવ્યું હતું. ભગવાન મહાવીરના અગિયારે ગણધરો આ નગરની પહાડીમાં જ

નિર્વાણપદ પામ્યા હતા. અહીં મેતાર્ય, અર્ધમુક્તા, ધત્તા, શાલિભદ્ર, મેઘકુમાર, અભયકુમાર, નંદિયેણ, અર્જુનમાલી, કયવન્તા, જંબૂસ્વામી, પ્રભાસ, શચ્ચલવસૂરિ, પુણિયા શ્રાવક વગેરે અનેક નામાંકિત મહાપુરુષો થઈ ગયા ને આ તીર્થની ખ્યાતિ વધારી ગયા.

અન્તતઃશત્રુ-કુણિકે પિતા બિંબિસારના મરણશોકથી આ નગરીનો ત્યાગ કર્યો અને ચંપાપુરી નામે નવી નગરી વસાવી. આથી રાજગૃહનો સઘળો વૈભવ ચંપાપુરીમાં ઊભરાવા લાગ્યો.

ખારવેલના શિલાલેખથી જણાય છે કે, ખારવેલે પોતાના રાજકાળના આઠમા વર્ષે રાજગૃહ ઉપર ચડાઈ કરી તેને પોતાના અધિકારમાં લીધી હતી.

ઈ. સ. ની પ્રારંભિક અથવા પૂર્વ શતાબ્દીઓમાં સોપારાથી એક આર્યિકા-સાધ્વીઓનો સંઘ આ તીર્થની યાત્રા માટે આવ્યો હતો. તેમાં ધીવરી પુતિંગધા પણ એ સંઘમાં હતી, જે પાછળથી હુદિલકા-સાધ્વી બની હતી. તેણે અહીંની નીલગુફામાં સમાધિ-મરણ પ્રાપ્ત કર્યું હતું.^૧

મધ્યકાળમાં બોદ્ધધર્મ આ દેશમાં રાજ્યાશ્રય મેળવી ખૂબ ફાટ્યોફૂટ્યો; તેના કારણે બોદ્ધ વિહારો આ પ્રદેશમાં અસ્તિત્વમાં આવ્યા. ફાલિયાનના સમય(પાંચમા શ્લોક)માં આ નગર નાથ પામેલી સ્થિતિમાં હતું.

વિક્રમની નવમી શતાબ્દીમાં થયેલા કનોજના આમ રાજાએ રાજગૃહ ઉપર ચડાઈ કરીને ૧૨ વર્ષ સુધી ઘેરો ઘાટ્યો હતો; પરંતુ તે રાજગૃહનો કબજો લઈ શક્યો નોહતો. આખરે આમના પુત્ર દંડકના પુત્ર ભોજરાજાએ રાજગૃહને પોતાના અધિકારમાં લઈ ભસ્મસાત્ કરી મૂક્યું. ભસ્મીભૂત થયેલું આ નગર નવીન રાજગૃહ હશે કેમકે પુરાણા રાજગૃહનો તો વર્ષો અગાઉ નાથ થઈ ચૂક્યો હતો.

એ પછી રાજગૃહ ફરી વચ્ચું હોય એમ જણાય છે. આચાર્ય જીવદેવસૂરિ, જેઓ સ્વર્ણકીર્તિ નામે દિગંબર મુનિ હતા, તેઓ રાજગૃહમાં આચાર્ય રાશિલસૂરિ પાસે દીક્ષા લઈ શ્વેતાંબર મુનિ થયા હતા અને પોતાની પ્રતિભાથી આચાર્ય બની જીવદેવસૂરિ તરીકે ખ્યાતિ પામ્યા હતા.

સં. ૧૩૫૨ માં વા. શ્રીરાજશેખર ગણિ રાજગૃહની યાત્રાએ આવ્યા હતા, અને રાજગૃહ પાસેના ઉદ્દંડવિહાર નગરમાં ચતુર્માસ રહ્યા હતા; જ્યાં તેમણે નંદિમહોત્સવ, માલારોપણ વગેરે ધાર્મિક અનુષ્ઠાનો કરાવ્યાં હતાં.

શ્રીજિનપ્રભસૂરિએ સં. ૧૩૬૪ માં અહીંના વૈભારગિરિનું જાતમાહિતીનું વર્ણન પોતાના ‘વિવિધતીર્થકટપ’માં આપેલું છે. ખરતરગચ્છીય ‘શુર્વાવલી’થી જણાય છે કે, સં. ૧૩૮૩ ના ફાગણ વદિ ૯ ના દિવસે જાલોરમાં શ્રીજિન-કુશળસૂરિએ, મંત્રિદલીય ઠ. પ્રતાપસિંહના પુત્ર ઠ. અચલસિંહે ભરાવેલાં, રાજગૃહના વૈભારગિરિના ચતુર્વિંશતિ જિનાલયના મૂળનાયક યોગ્ય શ્રીમહાવીરસ્વામી આદિ અનેક પાપાણ અને ધાતુનાં જિનબિંબો, ગુરુમૂર્તિઓ અને અધિષ્ઠાયક દેવતાઓની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી. વિપુલગિરિ પર શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું મંદિર ઠ. મંડનના પુત્ર દેવરાજ અને વચ્છરાજે બનાવેલું તેની માહિતી સં. ૧૪૧૨ ની એક મોટી પ્રશસ્તિથી જાણવા મળે છે. ‘વિજ્ઞાપિ મહાલેખ’થી જણાય છે કે, શ્રીલોકહિતાચાર્યે સં. ૧૪૩૧ માં રાજગૃહમાં આવી પાંચે પહાડીઓની યાત્રા કરી હતી. સં. ૧૫૦૪ માં શ્રીશુભશીલ ગણિએ અહીંનાં ઘણાં જિનબિંબોની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી. એ પ્રતિષ્ઠિત મૂર્તિઓ વૈભારગિરિનાં ખંડિયેરામાં, સ્વર્ણગિરિ અને નાલંદાનાં મંદિરોમાં હજી સુધી વિદ્યમાન છે. સં. ૧૫૨૪ માં શ્રીમાલ શ્રાવક છીતમદ્ભે વૈભારગિરિના શિખર પર ધત્તા-શાલિભદ્રની મૂર્તિઓ, અગિયાર ગણધરોની પાદુકાઓ તેમજ ગુરુ શ્રીજિનભદ્રસૂરિની પાદુકાઓની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી. શ્રીસિદ્ધસેનસૂરિ, શ્રીસંગમસૂરિ, શ્રીમુનિપ્રભસૂરિ વગેરેએ રચેલાં સ્તુતિસ્તોત્રોમાં રાજગૃહનો તીર્થ તરીકે ઉલ્લેખ આપ્યો છે. શ્રીજિનવર્દનસૂરિએ પંદરમી શતાબ્દીમાં રચેલી ‘તીર્થમાળા’માં રાજગૃહ તીર્થનું સુંદર વર્ણન કર્યું છે. સં. ૧૫૬૫ માં શ્રીહંસસોમ, સં. ૧૬૫૭ માં શ્રીજયકીર્તિ, સં. ૧૬૬૪ માં શ્રીજયવિજય, સત્તરમી શતાબ્દીમાં શ્રીવિજયસાગર, સં. ૧૭૪૬ માં શ્રીશીલવિજય, સં. ૧૭૫૦ માં શ્રીસૌભાગ્યવિજય અને ઓગણીસમી શતાબ્દીમાં શ્રીઅમૃતધર્મ ગણિએ રચેલી તીર્થમાળાઓમાં રાજગૃહ તીર્થની મહત્તા ગાઈ છે. એ મહનીય ભવ્ય નગર આજે તો જૈન તીર્થ સિવાય નામશેષ બનેલું છે. પછાત કોમનાં કેટલાંક મંકાનો સિવાય અહીં બીજી વસ્તી નથી.

ખી. બી. લાઈટ રેલ્વે લાઈનનું રાજગિર છેલ્લું સ્ટેશન છે. અહીં જૈનોની વસ્તી નથી. સ્ટેશનથી થોડે દૂર શ્રવેતાંબર જૈન ધર્મશાળા છે. તેની નજીકમાં કોટખંધી ૨ જૈન મંદિરો છે. એકમાં શ્રીમુનિસુવ્રતસ્વામી અને બીજામાં શ્રીપાર્શ્વનાથ પ્રભુ ગિરાજમાન છે. બંને દેરાસરો એક જ ગણાય છે.

કવિ જયકીર્તિએ ગામમાં ૩ મંદિરો હોવાનું જણાવ્યું છે. જ્યારે બીજા કવિઓએ અહીં એક જ મંદિર હોવાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. વસ્તુતઃ એક જ વિશાળ મંદિરમાં બનેલાં ત્રણ મંદિરોનો જ એક રૂપે ઉલ્લેખ કરેલો જણાય છે. આ મંદિરનો છેલ્લો છોડાદ્વાર હુગલીનિવાસી ગાંધી માલુકચંદ્રજીએ સં. ૧૮૧૬ માં કરાવ્યો છે.

મંદિરમાં પ્રવેશ કરતાં એક દેરીમાં શ્રીજિનદત્તસૂરિ દાદાની અને શ્રીજિનલદ્રસૂરિની પ્રાચીન ચરણપાદુકાઓ પ્રતિષ્ઠિત છે. જિનાલયમાં જમણી તરફ શ્રીમુનિસુવ્રતસ્વામી અને ડાબી બાજુએ શ્રીપાર્શ્વનાથ પ્રભુ છે જ્યારે ઉપરના માળે શ્રીઆદિનાથ પ્રભુનાં મંદિરો છે. આ મંદિરોમાં પાષાણ અને ધાતુની પ્રાચીન પ્રતિમાઓ ઘણી છે. કેટલીક પ્રતિમાઓનો પરિચય આ પ્રમાણે છે:

૧. શ્રીમુનિસુવ્રતસ્વામીની સપરિકર પ્રતિમા શ્યામ પાષાણની બનેલી છે. પ્રભુના મસ્તક ઉપર બંને તરફ ગજાડદ દેવયુગલ અલિપેક કરી રહ્યું હોય એવો દેખાવ રજૂ કર્યો છે. પ્રભુની બંને તરફ હાથમાં ચામરધારી ઇંદ્રો બિલેલા બતાવ્યા છે, અને બે કાઉસગિયા પ્રતિમાઓ પણ ઉત્કીર્ણ કરેલી છે. મસ્તક ઉપર ત્રણ છત્રો અને પાછલા ભાગમાં પાંખડીઓનાશું ભામંડળ દર્શાવ્યું છે. પ્રભુના સિંહાસનમાં બંને તરફ સિંહની આકૃતિઓ કેરેલી છે. તેની નીચેના શિલાલેખ લગભગ ઘસારા ચૂક્યો છે; છતાં તેમાં જિનદાસ એવા શબ્દો વાંચી શકાય છે. અનુમાનતઃ આ મૂર્તિ સં. ૧૫૦૪ માં પ્રતિષ્ઠિત થયેલી છે.

૨. શ્રીઆદિનાથ પ્રભુની પ્રતિમા અત્યંત પ્રાચીન અને સુંદર છે. પદ્માસનસ્થ પ્રભુના ખભા ઉપર મસ્તકની કેશલતા વિખરાયેલો પડી છે અને પદ્માસનના બંને છેડા ઉપર કેરેલા વૃષભોથી આ મૂર્તિ શ્રીઆદિનાથની હોવાનું નિશ્ચિત થાય છે. વૃષભોની વચ્ચે ચાર હાથવાળી એક દેવી સશસ્ત્ર બેઠેલી છે અને તેની પાસે એક ભક્ત પ્રભુની પૂલ માટે માળા ધારણ કરીને ઉત્સુક વદને બેઠેલો બતાવ્યો છે. પ્રભુની બંને બાજુએ મોટા ચામરધારી ઇંદ્રો અને મસ્તકની બંને બાજુએ અંતરિક્ષમાંથી અવતરણ કરી રહેલા દેવો પુષ્પમાળા સાથે આવતા દર્શાવ્યા છે. મસ્તકની પાછળ ભામંડળ વિદ્યમાન છે. મસ્તક ઉપરનું છત્રત્રય ખંડિત થયેલું છે. પદ્માસન નીચે પ્રાચીન લિપિમાં આ મૂર્તિના નિર્માતાનો લેખ છે. લેખમાં—‘દેવચમ્પોયં જલાહલકસ્ય’ આટલા અક્ષરો કોટારેલા છે. અક્ષરો ઉપરથી આ મૂર્તિ હજાર વર્ષ પહેલાંની જણાય છે. આ મૂર્તિની રચના એના ઢંગમાં નિરાળી છે.

૩. શ્રીશાંતિનાથ પ્રભુની મૂર્તિ પદ્માસનસ્થ છે. સિંહાસનમાં બંને તરફ હરણ અને મધ્યમાં એક ભક્ત સ્ત્રી ધ્યાનમગ્ન અવસ્થામાં હાથ જોડીને બેઠેલી છે. સં. ૧૫૦૪ માં આ મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા થયેલી છે.

૪. બીજા માળે ૧૧ ગણધરોની ચરણપાદુકાઓ અને શ્યામ પાષાણની શ્રીઆદિનાથ પ્રભુની નાની પંચતીર્થી પ્રતિમા છે. મૂળનાયકની બંને બાજુએ બે પદ્માસનસ્થ મૂર્તિઓ પૈકી એક શ્રીચંદ્રપ્રભુ અને બીજા શ્રીસંભવનાથ છે જ્યારે એ જ રીતે બે કાઉસગિયા મૂર્તિઓમાં એક શ્રીનેમિનાથ અને બીજા શ્રીમહાવીરસ્વામી ભગવાન છે. આ મૂર્તિઓની નીચે ચામરધારી ઇંદ્રો અને બીજા દેવો બતાવ્યા છે, ઉપરના છત્રની પાસે એક ગજાડદ વ્યક્તિની આકૃતિ છે. પદ્માસનમાં બે સિંહો અને ચોક્કી ઉપર ચક્ષુ, ચક્ષિણી અને વૃષભ લંછન બતાવ્યાં છે, નીચે આ પ્રકારે લેખ વિદ્યમાન છે:—

“સ્મત (સંવત્) ૧૧૧૯ ચૈત્ર મ(મા)સ સુદિ ૧૩ સતુર ને પ્રતિમા કા[રા]પિત (તા) ॥”

આ મંદિરમાં બીજી કેટલીયે પાષાણ અને ધાતુની મૂર્તિઓ છે. જેમાં કેટલીક તો પ્રાચીન અને અતિસુંદર છે.

૫. એક શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની સુંદર અને પ્રાચીન પંચતીર્થી ઉપર આ પ્રકારે લેખ ઉત્કીર્ણ છે:—

“સંવત્ ૧૧૯૩ શ્રીસદ્ગુપ્તીયસંતાને શ્રીશાંત્યાચાર્યગૃહે આદુ છોહર ધર્માર્થ જાલ્હકેન દ્વિતીય ચૈત્ર શુક્રપંચમ્યાં કારિત્યં ॥”

આ મંદિરની સામેના એક ચોરડામાં 'સંગ્રહાલય' છે. તેમાં ૧૭ ચરણપાદુકાઓ અને ૨૦ જિનપ્રતિમાઓ રાખવામાં આવેલી છે. આ મૂર્તિઓ અને પાદુકાઓ પહાડ ઉપરનાં મંદિરોના છત્તોદાર સમયે લાવીને અહીં રાખવામાં આવેલી છે. કેટલીક મૂર્તિઓ ઉપર શિલાલેખો છે, જે સ્વ. બાળુ પૂરણચંદણ નાહરે 'જૈન લેખ સંગ્રહ' ખંડ : ૧માં સંગ્રહીત કરેલા છે. એ મૂર્તિઓ પૈકી કેટલાકનો પરિચય આ પ્રકારે છે :

૬. લગવાન મહાવીરની પ્રાચીન પ્રતિમા સુંદર કળાયુક્ત છે. જો કે મૂર્તિનો પથ્થર ખરવઈ ગયો છે એટલે એનું પ્રાચીન શિલ્પ સ્પષ્ટ નથી; છતાં અંગવિન્યાસની આકૃતિ ઉપરથી એની કળા અભિવ્યક્ત થાય છે. શિલ્પીએ પ્રાચીન શાસ્ત્રોક્ત પદ્ધતિએ આ મૂર્તિનું નિર્માણ કરેલું જણાય છે. પદ્માસનસ્થ પ્રભુની બંને બાજુએ મોટા ઈંદ્રો અને ઉપરના ભાગમાં પુષ્પમાલધારી દેવો બતાવ્યા છે. પ્રભુના મસ્તક ઉપર દંડયુક્ત છત્રત્રય અને પાછળ ભામંડળની રજૂઆત છે. તેના ઉપરના ભાગમાં અશોકવૃક્ષ બતાવ્યું છે. પદ્માસનમાં લાંછન રૂપે બંને છેડે બે સિંહોની આકૃતિ દર્શાવી છે. આ મૂર્તિ શુભકાલીન પ્રતિત થાય છે.

૭. વૈભારગિરિના પાંચમા મંદિરમાંથી લાવેલી કેટલીક મૂર્તિઓ આ સંગ્રહાલયમાં છે. એ પૈકી એક ઋષભદેવની પદ્માસનસ્થ પ્રતિમા પ્રાચીન છે. એ પ્રતિમાનું પદ્માસન ખંડિત છે; છતાં ડાબી તરફનો ભાગ વિદ્યમાન છે, જેમાં ચૈત્યવંદન કરતા કોઈ ભક્તની આકૃતિ કોરેલી છે. નીચેના ભાગમાં ધર્મચક્ર અને વચ્ચે ચતુર્ભુજવાળી દેવીની આકૃતિ છે. બંને તરફ છેડા ઉપર બળદના આકારો દર્શાવ્યા છે અને સ્કંધ ઉપર કેશગુચ્છ વિખરાયેલો પડ્યો છે, જે આ પ્રતિમાને ઋષભદેવ પ્રભુની હોવાની સાબિતી આપે છે. બંને તરફ ચામરધારી ભક્તો છે અને તેના ઉપર પુષ્પમાલધર દેવો બતાવ્યા છે. મસ્તક ઉપર છત્ર છે અને બંને તરફ દેવદંડુભિ જોવામાં આવે છે, આ પ્રતિમાની નીચે—'દેવધર્મ્મોયં મહુ-મલવાલહકસ્ય' એ પ્રકારે પ્રતિમા ભરાવનારના નામનો લેખ છે.

૮. શ્રીપાર્શ્વનાથ લગવાનની સાત ફેણાવાળી એક સુંદર મૂર્તિ સપરિકર છે, જેની નીચે સિંહાસન ઉપર સર્પની ગૂંથેલી આકૃતિ પ્રભુની પાછળના ભાગમાંથી ઠેઠ મસ્તક સુધી જાય છે અને એ જ સાત ફેણાઓ વિકૃત્તિને પ્રભુનું છત્ર બનાવે છે. તેના ઉપર પણ અલગ ત્રણ છત્રો બતાવેલાં છે. પદ્માસનમાં બંને તરફ ભક્તયુગલ ચૈત્યવંદન કરી રહ્યાં હોય એમ જણાય છે. પરિકરમાં ચામરધારી દેવો ઉપરના ભાગમાં બતાવ્યા છે.

૯. વૈભારગિરિના છઠ્ઠા મંદિરમાંથી લાવેલી એક પદ્માસનસ્થ પ્રાચીન પ્રતિમાની બંને તરફ સ્તંભો છે અને તેના ઉપર તોરણ બતાવ્યું છે. સ્તંભની ઉપલી પટ્ટીમાં જમણા પડખે સૂતેલી એક સ્ત્રીના દૃશ્યની રજૂઆત છે. આ સ્ત્રી સંભવતઃ ત્રિશલાદેવી હોય તો પ્રતિમા શ્રીમહાવીરસ્વામી પ્રભુની હોવાનું માની શકાય.

૧૦. શ્રીનેમિનાથ પ્રભુની શ્યામ પાષાણની બનાવેલી સુંદર પ્રતિમા અતિપ્રાચીન જણાય છે. પ્રભુના પાછળના ભાગમાં મોટો મસ્તક અને બંને તરફ સિંહ, વચ્ચે ધર્મચક્ર, નીચે લાંછન સ્વરૂપ બે શંખની આકૃતિ અને તેની બંને બાજુએ દીપશિખા અથવા મેરુ પર્વત હોય એવી રજૂઆત જોવાય છે. આ પ્રતિમા શુભકાળ પહેલાંની અને સંભવતઃ કુશાનકાલીન જણાય છે.

૧૧. શ્રીઋષભદેવની એક પ્રાચીન પ્રતિમા છે, જેમાં જમણી તરફનો ઈંદ્ર નષ્ટ થયેલો છે. પદ્માસનમાં સ્તૂપ ઉપર ધર્મચક્ર અને બંને તરફ બળદની આકૃતિઓ છે.

આ સિવાય પણ બીજી કેટલીક પ્રતિમાઓ છે પણ પ્રાચીન શિલ્પની દૃષ્ટિએ વૈવિધ્ય બતાવનારી પ્રતિમાઓનું ઉપર વર્ણન આપેલું છે, જે શિલ્પકળાના અભ્યાસીને મૂર્તિવિધાનશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ઉપયોગી નમૂનાઓ સ્વરૂપ જણાઈ આવશે.

હવે આપણે તીર્થસ્વરૂપ પાંચ પહાડી ઉપર નજર કરી લઈએ:

ભુદી ભુદી તીર્થમાળાઓમાં નોંધેલી હકીકતથી જણાય છે કે, સં. ૧૫૬૫ માં કવિ શ્રીહંસસોમ એમના સમયમાં વૈભારગિરિ પર દેવલોકનો સાથે હરિક્ષિ કરે એવાં ઝાઝમાલ ૨૪ જિનપ્રાસાદો હોવાનું વર્ણન કરે છે. એ સઘળાં મંદિરોમાં વૈભારગિરિ ઉપર ૭૦૦ દેવ હોવાનું તેમણે જણાવ્યું છે. પાંચે ડુંગરોનાં બધાં મળીને ૧૫૦ ચૈત્યો અને ૩૦૦ બિંબ હોવાનું તેઓ નોંધે છે.

સં. ૧૬૬૪ માં શ્રીજયવિજયજીના કથન મુજબ: વૈભારગિરિ ઉપર ૨૫, વિપુલગિરિ ઉપર ૬, ઉદયગિરિ ઉપર ૧ ઓમુખ અને સુવર્ણગિરિ ઉપર ૫ મંદિરો હતાં. સત્તરમી શતાબ્દીના કવિ શ્રીવિજયસાગર પાંચે પહાડ ઉપર મળીને ૧૫૦ મંદિરો અને ૩૦૩ જિનમૂર્તિઓ હોવાનું કહે છે. સં. ૧૭૫૦ માં શ્રીસૌભાગ્યવિજયજી વૈભારગિરિ ઉપર ૫૨, વિપુલગિરિ ઉપર ૮, રત્નગિરિ ઉપર ૩, સુવર્ણગિરિ ઉપર ૧૬ અને ઉદયગિરિ ઉપર ૧ જિનમંદિર હોવાનો ઉલ્લેખ કરે છે અને ગામમાં ૮૧ જિનપ્રાસાદ હોવાનું કહે છે.

૧. વિપુલગિરિ :

ધર્મશાળાથી પહાડોની યાત્રાએ જતાં માર્ગમાં દિગંબર મંદિર, ધર્મશાળા તથા ડાકખંડો આવે છે. લગભગ એક માઈલનું અંતર કાપતાં પહાડની તળેટી આવે છે; જ્યાં ગરમ પાણીના પાંચ કુડો વિદ્યમાન છે. તળેટીથી વિપુલગિરિ ઉપર ચડવાનો માર્ગ વાંકોચૂકો અને આંડાઅવળા પથથરોને લીધે કઠણ લાગે છે.

આ ગિરિ ઉપર ભગવાન મહાવીરે શ્રેષ્ઠિક મહારાજ આગળ ‘રામાયણ’ની કથાનો ઉપદેશ સંભળાવ્યો હતો, એવું વિક્રમની પહેલી સદીમાં થયેલા શ્રીવિમલસૂરિએ ‘પઉમચરિય’માં જણાવ્યું છે. ભગવાન મહાવીરે આ વિપુલગિરિ અને ગુણશીલ ચૈત્યમાં અધિકાંશે સમોસર્યા હતા; એમ શ્વેતાંબરીય ગ્રંથોથી જણાય છે.

પંદરમી શતાબ્દીમાં અહીં ૨ જૈનમંદિરો બંધાયેલાં હોવાનો ઉલ્લેખ મળે છે. એ પૈકી શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું એક મંદિર હતું જેની ૩૮ શ્લોકોની વિસ્તૃત પ્રશસ્તિવાળો શિલાલેખ આજે પણ રાજગિરમાં આવેલા સ્વ. પૂરુષોદ્દજ નાહરના ‘શાંતિલવન’ નામના ખંડોમાં સુરક્ષિત છે. એ પ્રશસ્તિ “જૈન લેખ સંગ્રહ” ખંડ : ૧ માં પ્રસિદ્ધ થયેલી છે. એ ૩૮ શ્લોક પછીનો ઐતિહાસિક ગદ્ય ભાગ આ પ્રકારે છે:—

“વિક્રમ સંવત્ ૧૪૧૨ આપાદ વદિ ૬ દિને । શ્રીસ્રવરગચ્છશૃંગારમુગુરુ શ્રીજિનલઙ્ઘિસૂરિપટ્ટાલંકાર શ્રીજિનેન્દ્રસૂરીણામુપદેશેન શ્રીમન્ત્રિવંશમંડન ઠં મંડનનંદનામ્યાં શ્રીસુવનહિતોપાવ્યાયાનાં પંં હરિપ્રમગણિ । મોદમૂર્તિગણિ । હર્ષમૂર્તિગણિ । પુણ્યપ્રધાનગણિસહિતાનાં પૂર્વદેશવિહારશ્રીમહાતીર્થયાત્રાસંસૂત્રણાદિમહાપ્રભાવનયા સકલશ્રીવિધિસંવસમાનનંદનામ્યાં ઠં વચ્છરાજ ઠં દેવરાજ મુશ્રાવકામ્યાં કારિત્તસ્ય શ્રીપાર્શ્વનાથપ્રાસાદસ્ય પ્રશસ્તિઃ શુભં ભવતુ શ્રીસંઘસ્ય ॥૮॥”

આ શિલાલેખથી માલમ પડે છે કે, સં. ૧૪૧૨ માં અહીં શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું શ્વેતાંબરીય મંદિર મંત્રી મંડનના પુત્ર ઠંકુર વચ્છરાજ અને દેવરાજે બંધાવ્યું હતું. આ મંદિરનાં ખંડિયેરો સ્તૂપથી આગળના ભાગમાં આવે પણ જોવાય છે.

‘વિજ્ઞાપિત મહાલેખ’થી જણાય છે કે, એક બીજા મંદિરની સં. ૧૪૩૧ માં પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી હતી.

અહીંનાં મંદિરોની સંખ્યા વિશે કવિ હંસસોમ ૬, શ્રીજયકીર્તિ ૫, શ્રીજયવિજય ૬, શ્રીસૌભાગ્યવિજયજી ૮ ની નોંધ આપે છે. સત્તરમી શતાબ્દીમાં સંઘવી કુરંપાલ અને સોનપાલે સંઘ સાથે આ તીર્થની યાત્રા કરી ત્યારે શ્રીજંબૂસ્વામી, શ્રીમેધકુમાર, ધન્ના, સ્કંધક આદિની પાદુકાઓવાળી દેરીઓ વિદ્યમાન હતી; જે આજે અહીં વિદ્યમાન નથી. યદ્યપિ પ્રાચીન સ્તૂપો અહીં ભગ્નાવસ્થામાં પડેલા છે પરંતુ એ વિશે વિશેષ પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો નથી.

શ્રીઅદીશચંદ્ર વંદોવાધ્યાય શ્વેતાંબરસૂત્રો અનુસાર બતાવતાં કહે છે:—‘ગુણશિલાનું સ્થાન રાજગૃહની ઉત્તર-પૂર્વમાં બતાવવામાં આવ્યું છે તે વિપુલ પહાડીનું સ્થાન છે.’

‘મહાભારત’માં ગિરિજની પાંચ પહાડીઓની બે સૂચીઓમાં ચૈત્યક નામક એક શિખરનો ઉલ્લેખ છે, જેને રા. બ. આર. ચંદે વિપુલથી અલિપ્ત માન્યું છે.

આ હકીકતનો સમન્વયક રતાં માની શકાય એમ છે કે વિપુલગિરિમાં ગુણશીલા ચૈત્ય હતું જ્યાં ભગવાન મહાવીર વારંવાર સમોસર્યા હતા. એ પછી અહીં બીજાં ચૈત્યો બન્યાં હોવા જોઈએ; જે કાળક્રમે નાશ પામ્યાં.

અહીં કેટલીક દેરીઓ આજે વિદ્યમાન છે તેમાં અધ્ધમુત્તાની ખાલી દેરી છે.

એ પછી પથ્થરમાં કોતરેલા કમલપત્ર પર પધરાવેલી શ્રીવીર પ્રભુની પાદુકાની દેરી છે. આ પાદુકા લગવાને ૧૪ ચતુર્માસ ગાળ્યાના સ્મારકરૂપે હશે એવું અનુમાન છે.

પર્વત ઉપર એક ઉત્તરાભિમુખ શ્રીમુનિસુવ્રતસ્વામીનું શ્વેતાંબર મંદિર વિદ્યમાન છે. મૂળનાયકની એક માત્ર પાપાણુની પ્રતિમા છે. એ સિવાય અતિમુક્તક મુનિની સં. ૧૮૪૮માં પ્રતિષ્ઠિત કરેલી મૂર્તિ છે. આ મૂર્તિ ખરવધ્ ગર્ધ છે, તેમના જમણા હાથમાં મુહુર્ત્ત અને ડાબા હાથમાં રત્નેહરણુ [ઓઘો] અને શરીરે ચોળપટ્ટાની નિશાનીઓ લેવાય છે.

૨. રત્નગિરિ:

વિષુદ્ધગિરિ પહાડના ભેડાણમાં રત્નગિરિ પહાડ પર જવાય છે. આ પહાડ પર કવિ જયકીર્તિએ કરેલા વર્ણન મુજબ શ્રીકપલ જિનાલય વિદ્યમાન હતું. સં. ૧૬૬૪માં પં. જયવિજયે અહીં ૨ મંદિરો અને સં. ૧૭૫૦માં શ્રીસોભાગ્ય-વિજયજી ૩ જિનાલયો હોવાનો ઉલ્લેખ કરે છે પરંતુ આજે એક માત્ર શ્રીશાંતિનાથ લગવાનનું શ્વેતાંબર મંદિર ઉત્તરાભિમુખ છે. વચ્ચેના સ્તૂપમાં શ્રીશાંતિનાથ, શ્રીપાર્શ્વનાથ, શ્રીવાસુપૂજ્ય અને શ્રીનેમિનાથ લગવાનની ચરણપાદુકાઓ વિદ્યમાન છે. આમાં એકે જિનપ્રતિમા નથી; માત્ર પાદુકાઓ જ છે. ચારે પાદુકાઓ ઉપર તીર્થકરોના નામના ફેરફાર સાથે આ પ્રકારે લેખ કોતરેલા છે:—

“ ॥ ૐ નમઃ ॥ સંવત્ ૧૮૨૯ વર્ષે માઘમાસે શુક્લપક્ષે ૬ તિથી શ્રીનેમિનાથજિનચરણક્રમલે સ્થાપિતે હુગલીવાસ્તવ્ય ઓશવંશે ગાંધીગોત્રે શુભક્રીડાસ તત્પુત્ર શાહ માણિકચંદેન શ્રીરાજગૃહે રત્નગિરિ(રૌ) જીર્ણોદ્ધાર[:] ક(કા)રાપિતા(તઃ) । શ્રિ(શ્રે)યોસ્તુ ॥ ”

આ મંદિરના શ્રીશાંતિનાથ પ્રભુની સં. ૧૫૦૪માં પ્રતિષ્ઠિત કરેલી સુંદર મૂર્તિ અત્યારે ગામના મંદિરના સંગ્રહાલયમાં વિદ્યમાન છે.

૩. ઉદયગિરિ:

રત્નગિરિ પહાડથી ઊતરીને એક માઈલ દૂર ઉદયગિરિ પહાડ પર ચડવાનો રસ્તો છે, આ પહાડનો ચડાવ કઠણ છે; કેમકે પહાડ પોતે જ સીધો છે.

સં. ૧૫૬૫ની અને ખીજી તીર્થમાળાઓમાં અહીં ચોમુખજીનું મંદિર હતું એવા ઉલ્લેખો મળે છે.

અહીં પૂર્વાભિમુખ કિલ્લામાં પશ્ચિમાભિમુખ એક શ્વેતાંબર જૈન મંદિર વિદ્યમાન છે. તેમાં શ્રીશામળિયા પાર્શ્વનાથની સુંદર અને પ્રાચીન મૂર્તિ મૂળનાયકરૂપે ગિરાજમાન છે. તેમની જમણી તરફ શ્રીપાર્શ્વનાથ અને ડાબી તરફ શ્રીમુનિસુવ્રતસ્વામીની પાદુકાઓ વિદ્યમાન છે. ચારે બાજુએ આવેલી ચાર દેવકુલિકાઓમાં શ્રીપાર્શ્વનાથ, શ્રીઆદિનાથ, શ્રીનેમનાથ, તેમજ શ્રીપદ્મપ્રભસ્વામીની પાદુકાઓ પ્રતિષ્ઠિત કરેલી છે.

આ મંદિર રાજગૃહીમાં વિદ્યમાન મંદિરોમાં સૌથી પ્રાચીન હોય એમ જણાય છે; એટલું જ નહિ, મંદિરની પ્રતિમાઓ પણ શિલ્પશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પ્રાચીન પ્રતીત થાય છે. તે મૂર્તિઓનું શિલ્પદૃષ્ટિએ વર્ણન આ પ્રકારે છે:

(૧) મૂળનાયક શ્રીપાર્શ્વનાથ લગવાનની શ્યામ પાપાણુની પ્રતિમા ૨૧ ફીટ ઊંચી છે. ‘પ્રથમરસ નિમગ્ન’નો ભાવ વહન કરતી આ પ્રતિમાને જોતાં વીતરાગતાની ઝાંખી થાય છે. પદ્માસને વિરાજિત લગવાનનાં અણિયાલાં નેત્ર, સુંદર ખૂભંગિમા, ગૂચળાળા વાળ વગેરે જોઈને આપણને ‘યૈઃ શાન્તરાગહૃદિમિઃ પરમાણુમિસ્ત્વં નિર્માપિતઃ’ વાળો ભાવ બગૃતિ થઈ આવે છે. પદ્માસન નીચે ગૂંથેલી સર્પાકૃત લગવાનના બંને પડએ પરિકર બનાવતી ઉપર મસ્તક સુધી જઈને પ્રમાણુસરનાં સાત ફેણાઓનાં છત્ર વિદ્યુવીં રહી છે. આ પ્રતિમા ભારતીય શિલ્પકળાનો ઉત્તમ નમૂનો ગણાવી શકાય. આ મૂર્તિ ક્યારે અને કોણે બનાવી એ સંબંધી કોઈ લેખ વિદ્યમાન નથી છતાં શિલ્પાકૃતિ ઉપરથી અનુમાન કરી શકાય કે એ શુભકાળમાં બની હશે.

(૨) મૂળનાયકની સામેની દેરીમાં શ્યામ પાપાણુની શ્રીપાર્શ્વનાથની સુંદર પ્રતિમા લગભગ ૧ ફૂટની છે. તેની

અંને બાબુએ ઈંદ્રો વિદ્યમાન છે. પંચાસનમાં અંને તરફ સિંહોની આકૃતિની પાસે ચૈત્યવંદન કરતા સ્ત્રી-પુરુષનું સુગલ બતાવવામાં આવ્યું છે. સિંહાસન ઉપર-‘દેવવર્મ્મોયં ર...વિકસ્ય’ એવા અક્ષરો ઉછીણ છે. આ લેખની લિપિ લગભગ આઠમા-નવમા સૈકાની પ્રતીત થાય છે.

(૩) બહારની દક્ષિણ દિશાની દેવકુલિકામાં શ્યામપાષાણની શ્રીઋષભદેવ પ્રભુની ૧ ફૂટ ઊંચી અતિસુંદર મૂર્તિ છે, પંચાસનસ્થ પ્રભુના ખભા ઉપર લટકતી કેશવાળી બતાવવામાં આવી છે. બંને પડખે ઈંદ્રોની આકૃતિઓ છે. પ્રભુની બેઠકમાં કમલની સુંદર પાંખડીઓ કેતરેલી છે. બેઠકમાં એક તરફ સિંહ અને બીજી તરફ લક્ષ્મી ચૈત્યવંદન કરતી બતાવેલી છે. બેઠકની નીચેના ભાગમાં વચ્ચે ધર્મચક્ર અને તેની બંને તરફ વૃષભની આકૃતિઓ ઉછીણ છે. પ્રભુના પાછળના ભાગમાં સ્તૂપના કઠેરાની આકૃતિ કેતરેલી છે અને તેના ઉપર છત્રત્રય બતાવેલાં છે. ઉપરના ભાગમાં બંને તરફ અદૃશ્ય દેવો હુંદુલિ વગાડતા હોય એવી રજૂઆત કરેલી છે.

(૪) પશ્ચિમ દિશાની દેવકુલિકામાં શ્રીઅલિનંદનસ્વામીની શ્યામ પાષાણની અતિપ્રાચીન પ્રતિમા ૧ ફૂટ ઊંચી છે. પ્રભુની પલાંઠીમાં શિલ્પીએ કમળની સુંદર પાંખડીઓ કેતરેલી છે.

(૫) ઉત્તર દિશાની દેવકુલિકામાં શ્રીશાંતિનાથ પ્રભુની પંચાસનસ્થ સુંદર જિનમૂર્તિ ૧ ફૂટ ઊંચી છે. શ્યામ પાષાણની આ પ્રતિમાની બેઠકમાં કમળની સુંદર છ પાંખડીઓ કેતરેલી છે. પાંખડીઓની નીચે મધ્યમાં ધર્મચક્ર અને તેની બંને બાબુએ ઉર્ધ્વસુખી હરણ્યુગલની આકૃતિઓ છે. હરણ્યુની બાબુમાં એકેક સિંહની આકૃતિ છે. પ્રભુની બંને પડખે ચામરધર પરિચારક ઊભેલા છે. પ્રભુની ગરદનની પાછળ ભામડલ અને મસ્તક ઉપર ત્રણ છત્રો કેતરેલાં છે. છત્રની બંને બાબુએ હાથમાં કૂળમાળા સાથે બે ગંધર્વો અંતરિક્ષમાંથી અવતરણ કરતા હોય એવી આકૃતિઓ બતાવી છે. ડાબી તરફના ગંધર્વની આકૃતિ નાશ પામેલી છે. પ્રભુની નાસિકા પણ અંકિત થયેલી છે.

(૬) દક્ષિણ દિશાની દેવકુલિકામાં શ્રીઋષભદેવની શ્યામ પાષાણની પંચાસનસ્થ જિનમૂર્તિ ૧ ફૂટ ઊંચી ગિરાજમાન છે. પ્રતિમાની પાછળના ભાગમાં સ્તૂપના કઠેરાની આકૃતિ કેતરેલી છે. પલાંઠીને નીચે મધ્યમાં ધર્મચક્ર અને બંને બાબુએ બળદની આકૃતિઓ છે, ધર્મચક્રની જમણી તરફ બે હાથ ભેડીને બેઠેલી એક આકૃતિ કેતરેલી છે. આ આકૃતિ ઘણું કરીને મૂર્તિ ભરાવનાર લક્ષ્મી શ્રાવકની હશે એવું અનુમાન છે.

આ પ્રમાણે છ કળામય મૂર્તિઓ લગભગ આઠમા-નવમા સૈકામાં બનેલી હોવી જોઈએ, જે આ પર્વત પરના શ્વેતાંબર મંદિરમાં જ વિદ્યમાન છે; એ જ આ સ્થાનની પ્રાચીનતાનો પુરાવો છે.

અહીં ઇંદ્રોથી બનાવેલા પ્રાચીન જિનાલયનું અંકિત થયેલું છે.

૪. સ્વર્ણગિરિ:

ઉદયગિરિની પાસેથી સુવર્ણગિરિ નામક પહાડ પર જવાય છે. પહાડનો ચડાવ લાંબો છતાં સરળ છે, તળેટીમાં સપ્તધારાના ગરમ પાણીના કુંડ છે, ત્યાંથી પહાડ પર લગભગ ૧૫ માઈલ દૂર ચાલવું પડે છે.

સં. ૧૬૫૭માં શ્રીજયકીર્તિએ કરેલા વર્ણન મુજબ અહીં ૬, સં. ૧૬૬૪માં શ્રીજયવિજયે ૫ જિનાલયોમાં ૨૦ બિંબો, સં. ૧૭૫૦માં કવિ સૌભાગ્યવિજયે ૧૬ જિનાલયો હોવાની નોંધ લીધી છે.

હાલમાં મૂળનાયક શ્રીઆદીશ્વર ભગવાનનું પૂર્વાભિમુખ શ્વેતાંબરીય મંદિર છે. મંદિરમાં મૂળનાયકની સપરિકર શ્યામવર્ણી પ્રતિમાની બેઠકમાં નીચે બંને છેડા ઉપર પ્રતિમા ભરાવનાર દંપતી ચૈત્યવંદનની મુદ્રામાં અવસ્થિત બતાવ્યાં છે, મધ્યમાં બે સિંહોની વચ્ચે વૃષભ લાંછન કેરેલું છે. પ્રભુના બંને પડખે બે ચામરધારીઓ અને તેના ઉપર પંચાસનસ્થ જિનપ્રતિમાઓ અંકિત છે, પરિકરમાં બંને તરફ ગબડઠ વ્યક્તિઓ હાથમાં કળશ રાખીને પ્રભુને અભિષેક કરાવી રહી હોય એવી આકૃતિઓ કેરેલી છે, આ પ્રતિમા ઉપર સં. ૧૫૦૪નો લેખ આ પ્રકારે ઉછીણ છે:—

“સંવત્ ૧૫૦૪ [વર્ષ] ફાગણ સુદિ ૯ દિને મહતિયા[વર્ષ]શે જાહલગોત્રે સં૦ દેવ(ર)રાજપુત્ર સં૦ પીમરાજપુત્ર સં૦ સિવરાજેન । ✓

માર્ગે સં૦ માગિકદેવુત્ર સં૦ રણમલ (૩) ધર્મદાસ (૪) શ્રીચર(૫)ત્રગચ્છે (૬) સ્વકુદુંત્રેન શ્રીઆદિનાથર્ચિવં કારિતં પ્રતિષ્ઠિતં શ્રીજિનવર્દનસૂરિપદે શ્રીજિનચંદ્ર(૭)સૂરિપદે શ્રીજિનસાગરસૂરીનાં નિદેસના(દેશાદ) વાચનાંચાર્યશુભશીલગણિભિઃ ॥ ”

આ મંદિરમાં ઉપર્યુક્ત શ્રીઋષભદેવની પ્રતિમા અને બે ચરણપાદુકાઓ વિદ્યમાન છે.

મણિયાર મઠ :

મંદિરની પાસે ઊતરવાના રસ્તે ‘કાળશિલા’ નામનું વિશાળ ચટ્ટાણ આવે છે જેનું વર્ણન ‘ચૂલ હુકખંધસુત’માં આવે છે, ત્યાં હુએનત્સાંગે તપશ્ચર્યા કરતા કેટલાયે નિર્જંથોને નિહાળ્યા હતા. આ ઉપરથી લાગે છે કે સાતમા સૈકા સુધી નિર્જંથ મુનિઓ અહીં તપશ્ચર્યા કરવા માટે આવ્યા કરતા હતા.

પહાડથી ઊતરતાં લયાનક જંગલનો માર્ગ વટાવી એક નાની નદીની સામે વૈભારગિરિ અને તેની જમણી બાજુએ મણિયાર મઠનું સ્થાન આવે છે.

જૈન સાહિત્યમાં રાજગૃહના ઋદ્ધિસંપન્ન શ્રેષ્ઠી શાલિભદ્રની અનર્ગલ સંપત્તિનો ખ્યાલ આપતી કથા એવી છે કે, શાલિભદ્રના પિતા દેવલોકમાંથી પોતાના પુત્ર અને બત્રીશ પુત્રવધૂઓ માટે રત્નકંબલ અને બીજી દૈવી અલંકારોથી ભરેલી તેત્રીશ પેટીઓ રાજ મોકલતા. એ અલંકારો એક દિવસ લોગળ્યા પછી નિર્માલ્યરૂપે કૃવામાં ફેંકી દેવાતા હતા. તે ‘નિર્માલ્ય કૃર્ધ’ નામે ઓળખાતા એ સ્થળને આજે મણિયાર મઠ રૂપે ળતાવવામાં આવે છે; જે મઠ એક મોટી ઈમારત રૂપે જોવાય છે. મણિયાર-મણિકાર એટલે ઝવેરી, જે મણિ આદિ અલંકારોની વિશેષતાથી એ સ્થળ એ રૂપે ઓળખાતું હતું. અહીંથી શાલિભદ્રની પ્રાચીન પાદુકાઓ મળી આવી હતી. એ પાદુકાઓ આજે પટણા મ્યુઝિયમમાં હોવાનું કહેવાય છે.

‘મહાભારત’માં ઉલ્લિખિત ‘મણિનાગ’ સ્થળ આ સ્થાનનું સૂચક હોય એમ જણાય છે.^૧ ઔદકાળમાં આ સ્થળ મણિનાથ નામક યોગીના કબજામાં હતું. સત્તરમી સદીના કવિ શ્રીવિજયસાગર અને શ્રીશીલવિજયજી આ કૃવા ઉપર ઘૂસટ હોવાનો ઉલ્લેખ કરે છે. શ્રીવિજયસાગરના કથન મુજબ આ સ્થળ હાંસાપુર નામથી ઓળખાતા સ્થળમાં હતું.

આજકાલ આ સ્થાન પુરાતત્ત્વખાતાના અધિકારમાં સુરક્ષિત છે. પુરાતત્ત્વખાતા તરફથી અહીં કરવામાં આવેલા ખોદકામમાંથી એક જૈન મંદિર મળી આવ્યાનો અને તેમાં શ્રીશાલિભદ્રના નામોલ્લેખવાળી પ્રતિમા, જેના ઉપર -‘.....રાજગૃહે નાગસ્ય શાલ્મિદ્રકસ્ય.....’ એવો લેખ વિદ્યમાન હોવાનો ઉલ્લેખ સને ૧૯૦૫-૬ ના ‘આર્કયોલોજિકલ સર્વે રિપોર્ટ્સ’ પૃ૦ ૧૦૩ માં પ્રસિદ્ધ થયેલો છે પરંતુ એ મૂર્તિનો આજે પત્તો નથી.^૨

ઉપર્યુક્ત લેખમાં નિર્દિષ્ટ ‘નાગસ્ય’ શબ્દનો સંબંધ સંભવતઃ મણિનાગ સાથે સંબંધ ધરાવે છે એવું અનુસંધાન કરી શકાય. એ મૂર્તિ મળી શકી હોત તો ઔદોએ અપનાવેલા આ સ્થાનની પ્રાચીનતર પવિત્રતાનો ઘટસ્ફોટ થાત. છતાં આ અભિલેખ એ દિશામાં વાસ્તવિક રહસ્ય પ્રગટ તો કરે જ છે.

સોન ગુફા :

વૈભારગિરિ પર જતાં રસ્તામાં ‘મણિયાર મઠ’ની સામે ‘સોનગુફા’ નામક ગુફા છે. આ ગુફા ‘સપ્તધારા’ના કુડોથી લગભગ ૧ માઈલ દૂર આવેલી છે. ગુફાની લંબાઈ ૩૪ ફીટ અને પહોળાઈ ૧૭ ફીટ છે; જ્યારે પ્રવેશદ્વારની ઊંચાઈ ૬૧ ફીટ છે. ગુફામાં પગથિયાં વગેરે નથી. વાસ્તવિક રીતે આ જૈન ગુફા છે. ગુફામાં પેસતાં જ સ્થામ પાષાણની કાયોત્સર્ગસ્થ ઓમુખી જિનપ્રતિમાઓ છે; જે શ્રીઋષભદેવ, શ્રીઅજિતનાથ, શ્રીસંભવનાથ અને શ્રીઅભિનંદનસ્વામીની છે. આ ચારે પ્રતિમાઓ એક જ છૂટા પથ્થર પરની ચારે બાજુએ કાયોત્સર્ગસ્થરૂપે કોતરેલી છે અને દરેકની નીચે ધર્મચક્ર છે; તેમજ એ ધર્મચક્રની બંને બાજુએ અનુક્રમે ળળદ, હાથી, ઘોડો અને વાંદરો આ પ્રમાણેનાં ચિહ્નો-લાંછનો છે, જે તે તે તીર્થંકરનું નામ સૂચન કરે છે.

૧. ‘મહાભારત’, સપ્તપર્વ, ૨૨ અધ્યાય, શ્લો. ૯

૨. ‘ઓસવાલ નવપુસ્ક’ વર્ષ : ૮, અંક : ૩ માં શ્રીપૂરણચંદ્ર નાદર : ‘રાજગૃહ ઔર નાલંદા’ શીર્ષક લેખ.

શુક્રાની અંદરની લીંતોમાં નાના નાના ઘણા લેખો કેતરેલા છે પરંતુ બધાએ લગભગ ઘસાઈ ગયેલા હોવાથી વાંચી શકાતા નથી. માત્ર દરવાજામાં પેસતાં જ બહારની ણાળુએ જમણી તરફની લીંત ઉપર બે લીટીનો એક લેખ કેતરેલો આ પ્રકારે વાંચવામાં આવ્યો છે:—

“ નિર્વાહામાય તપસ્વિયોગ્યે શુભગુહેર્હત્પ્ર[તિ]માપ્રતિષ્ઠે । આચાર્યરત્નં મુનિવૈરદેવઃ વિમુક્ત્યેકારયદ્ દીર્ઘતેજાઃ ॥ ”

આ શુક્રને જનરલ કનિઘઠામે ‘સત્તપત્રી હોલ’ના નામે ઓળખી હતી, જેમાં ગોતમ બુદ્ધનાં નિર્વાણ બાદ મહાકાશ્યપના પ્રમુખપણા હેઠળ બૌદ્ધધર્મના ધાર્મિક ગ્રંથો વગેરે એકઠા કરવા માટે બૌદ્ધ લિપ્તિઓની પરિવહ બોલાવવામાં આવી હતી. મિ. બેગલરે એ મતથી બુદ્ધ પડીને આ શુક્રને ગોતમ બુદ્ધ અને આનંદના મિલન-સ્થળ તરીકે ઓળખાવી હતી.

પરંતુ ઉપરની બે લીટીનો લેખ આ બંને વિદ્વાનોના મતને ખોટો ઠરાવે છે અને સાબિતી આપે છે કે, આ શુક્રનો સંબંધ બૌદ્ધધર્મ સાથે બિલકુલ નથી; પરંતુ જૈનધર્મની સાથે જ છે. કારણ કે શિલાલેખનો સ્પષ્ટ પુરાવો છે કે વૈરદેવ નામના જૈન મુનિએ આ શુક્રમાંની જૈન પ્રતિમાઓની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી. વળી, ‘અર્હત’ અને ‘મુનિ’ એ બંને શબ્દો જૈનધર્મના દ્યોતક છે, કારણ કે બૌદ્ધધર્મના સાધુઓ માટે ‘ભિક્ષુ’ શબ્દનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

આ શુક્ર ઈસ્વીસનના પહેલા અથવા બીજા સૈકાની છે. વળી, આ શુક્રની બરાબર જોડે જ ઉપરના છતના ભાગથી નાશ પામેલી બીજી જૈન શુક્ર છે, જેની લીંતો પર કેતરેલી પાંચ પંક્તિસર જિનપ્રતિમાઓ એ વાતની સાક્ષી આપે છે.

૫. વૈભારગિરિ :

વૈભારગિરિ ઉપર ચડવાના બે માર્ગો છે. એક તો સોનલંડાર પાસે થઈને અને બીજો બ્રહ્મકુંડની ઉપરથી છે. બીજા કરતાં પહેલો માર્ગ કઠણ છે; રસ્તો સારો છે. પહાડની પાછળ શ્રેણિક રાજાનો લંડાર-સોનલંડાર તથા રોહિણિયા ચોરની શુક્ર છે. આ પહાડ અનેક દૃષ્ટિએ વિશિષ્ટ ગણાય છે. ગરમ પાણીના બ્રહ્મકુંડ અને બીજા કુંડ આ પહાડની તળેટીમાં છે. ભગવાન મહાવીરના ૧૧ ગણધરો આ ગિરિ ઉપર નિર્વાણ પામ્યા હતા. ‘જ્ઞાતાસૂત્ર’માં વર્ણિત નંદ મહિયારની વાવ, વીર પોષાળ, જરાસંધનો કિલ્લો, શ્રેણિકનો લંડાર, પાલી લિપિનો શિલાલેખ વગેરે ઐતિહાસિક સ્થળો આ ગિરિ ઉપર છે.

શ્રીજિનપ્રભસૂરિએ રચેલા ‘વિવિધતીર્થકથપ’માં ‘વૈભારગિરિકથપ’, જે સં. ૧૩૬૪ માં તેમણે રચ્યો છે, તેમાં આ ગિરિનું વર્ણન કરેલું છે. એ પછી સં. ૧૫૬૫ માં શ્રીહંસસોમ આ ગિરિ ઉપર ૨૪, સં. ૧૬૬૬ માં શ્રીજય-વિજયજી ૨૫, સં. ૧૭૫૦ માં શ્રીસોભાગ્યવિજયજી પર જિનાલયો હોવાનું કહે છે. આ યાત્રી કવિઓ પૈકી શ્રીહંસસોમ પોતાની ‘તીર્થમાળા’માં આ ગિરિ વિશે સુંદર વર્ણન કરતાં કહે છે:—

“રાજગૃહ પુર નયણે દીઠ, તતખિણ હીઅડઈ અમી પઈઠઈ, પૂરવ પુણ્ય સંભાર;
અઈ કુંડ ઉનહવઈ જલ ભરીઆ, અંગ પખાલી પાજઈ ચઢીઆં, પહુતી ગિરિ વૈભાર.
તે ઉપરી ચૌવીશ પ્રાસાદ, દેવલોહસ્થુ મંડઈ વાદ, દેહરી ઝાકજમાલ;
મૂળનાયક મુનિસુત્રતસ્વામી, દરિસણ ભવિઆ આણુંદ પામી, પૂજા રચઈ મુવિશાળ.
સઘણે દેહરે સાતસઈ દેવ, સુર નર કિન્નર સારઈ સેવ, આગલિ મોઢઈ રૂંગ;
અરધા કોસ તે ઊંચી સુણીઈ, ઈચારઈ ગણુધર તિહાં થુણીઈ, વાંદીજઈ ધરી રંગ.
રોહણીયાની શુક્ર જવ દીડી, પુસ્તક વાત હુઈ જવ મીડી, અઢોતરસો બાર;
જાત્રા કરી સારિયા સવિ કામ, આગલિ ધન્ના શાલિભદ્ર કામ, કાઉસગીયા બહુ સાર.”

આજે આ ગિરિ ઉપર ૪ જિનમંદિરો મોબુદ છે.

૧. ગિરિ ઉપર ચડતાં જ એક પૂર્વાભિમુખ શિખરબંધી દેરાસરમાં શ્રીશાંતિનાથ તથા શ્રીનેમિનાથ ભગવાનની શ્યામ પાષાણુ નિર્મિત પાદુકા જોડ છે.

(૧) આ દેરાસરથી આગળ જતાં જમણા હાથે એક દિગંબર જૈન મંદિર છે. મંદિરમાં મૂળનાયકના સ્થાને પાષાણની પ્રાચીન ચોવીશી છે. ગભારામાં ડાબી બાજુના ગોખલામાં શ્યામ પાષાણની ચોવીશમા તીર્થંકર શ્રીમહાવીર-સ્વામીની ગુપ્તેન્દ્રિય પ્રતિમા છે. આ પ્રતિમાની નીચે લેખમાં આ પ્રકારે અક્ષરો કોતરેલા છે:—

“ શ્રીવર્દ્ધમાનદેવ: । શ્રીપુનઢ ધનદેવ.....વીક: ॥ ”

(૨) ઉપર્યુક્ત મૂર્તિની બાજુમાં શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની શ્યામ પાષાણ નિર્મિત ગુપ્તેન્દ્રિય પ્રતિમા છે.

(૩) ઉપર્યુક્ત મૂર્તિની સામે જ શ્રીમહાવીરસ્વામીની ગુપ્તેન્દ્રિય પ્રતિમા નાસિકાથી ખંડિત થયેલી છે. આ મૂર્તિની પલાંડી નીચે ધર્મચક્રના સ્થાને સિંહની આકૃતિ અને તેની બંને બાજુએ પણ એકેક સિંહ કોતરેલા છે. ચક્ષ-ચક્ષિણી જે સ્થળે કોતરવામાં આવે છે તે સ્થળે ધર્મચક્ર દર્શાવ્યું છે.

(૪) ગભારાની બહાર શ્યામ પાષાણની સરસ્વતીની અતિસુંદર મૂર્તિ મુખના ભાગમાં ખંડિત થયેલી છે.

૨. ઉપર્યુક્ત દિગંબર મંદિરથી આગળ જતાં એક ઘૂમટખંધી દેરાસરમાં શ્રીઋષભદેવ, શ્રીનેમિનાથ, શ્રીશાંતિનાથ અને શ્રીપાર્શ્વનાથની ભૂરા પાષાણની અને બાકીની ત્રણ શ્યામ પાષાણની પાદુકાઓ છે.

૩. ઉપર્યુક્ત દેરાસરથી આગળ અને સૌથી છેડે પર્વતની ટોચ ઉપર મૂળનાયક શ્રીમુનિસુવ્રતસ્વામીનું ઘૂમટખંધી મંદિર છે. આ મંદિરમાં ૨ પાષાણની પ્રતિમાઓ છે અને ૧૧ ગણધરાની ચરણપાદુકાઓ તથા એક દાદાજીની પાદુકા મળીને કુલ ૧૨ પગલાં ભેડી છે.

આ મંદિરની બાજુમાં જ ભારત સરકારના પુરાતન સંશોધનખાતાએ ખોદકામ કરાવેલું, તેમાંથી ગુપ્તકાલીન ઇંટોનું મંદિર અને કેટલીક પ્રાચીન જિનપ્રતિમાઓ મળી આવી છે; જેમાંની કેટલીક મૂર્તિઓ તેા મૂર્તિવિધાનશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ મહત્ત્વની છે. આ મૂર્તિઓ પૈકી કેટલીક મૂર્તિઓનું વર્ણન આ પ્રકારે છે:—

૧. ગોખલામાં કાળા પથ્થરમાં કોતરેલી એક વૃક્ષની આકૃતિની મધ્યમાં પદ્માસનસ્થ જિનમૂર્તિ કોતરેલી છે. વૃક્ષના થડમાં બે હાથવાળો ચક્ષરાજ તથા બે હાથવાળી ચક્ષિણી અંગિકાદેવીની મૂર્તિ કોતરેલી છે. ચક્ષિણીના જમણા હાથમાં કૂલ તથા ડાબા હાથમાં પકડેલું બાળક બોળામાં બેસાડેલું છે.

૨. શ્રીમહાવીરસ્વામીની પ્રતિમા અધૂરી ઘડેલી છે.

૩. શ્રીપાર્શ્વનાથની પદ્માસનસ્થ પ્રતિમા છે, જેના મસ્તક ઉપર નાગરાજ ધરણેન્દ્ર સાત ફણાઓ વિકુર્વી છે. આ પ્રતિમાને એટલા જ માપના ઇંટના ગોખલામાં રાખેલી છે.

૪. શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની પ્રતિમાની બંને બાજુએ નાગરાજનાં ગૂંચળાં કોતરેલાં છે.

૫. એક કાયોત્સર્ગસ્થ જિનપ્રતિમા છે.

૬. એક સુંદર રીતે ઘડેલી પ્રતિમા છે, જેમના મુખનો ભાગ નાથ પામેલો છે અને છાતીના પાષાણનો કેટલોક ભાગ ખરવર્ધ ગયો છે. આ પ્રતિમાના બંને પગના તળિયામાં ચિહ્નો અને ચિહ્નો કોતરેલાં છે.

૭. ભગભગ નવમા-દશમા સૈકાની દેવનાગરી લિપિમાં કોતરેલા લેખવાળી શ્રીમહાવીરસ્વામી ભગવાનની પ્રતિમા છે.

મધ્યના મંદિરનાં ચિહ્નો :

૮. મૂળનાયક શ્રીમહાવીર ભગવાનની સુંદર પ્રતિમા છે. તેમની નીચે પલાંડીના મધ્યમાં ધર્મચક્ર કોતરેલું છે. તેની બાજુમાં બાળક સાથે માતા સૂતેલાં છે; જે એમ માનવાને કારણ આપે છે કે, પ્રભુના જન્મકલ્યાણકની સ્થાપના આ પ્રતિમામાં દર્શાવવામાં આવી હશે. પ્રભુની પાછળ સ્તૂપના કઠેરાની આકૃતિ છે. મૂર્તિવિધાનશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ આ મૂર્તિ ખાસ નોંધપાત્ર છે.

૯. ઉપર્યુક્ત પ્રતિમાની જમણી બાજુએ શ્રીઋષભદેવ ભગવાનની જટાજૂટ સાથેની પ્રતિમા છે. પલાંડીની નીચે મધ્યમાં ધર્મચક્ર અને તેની બંને બાજુએ એકેક અળદની આકૃતિઓ છે.

૧૦. મૂળનાયકની સાથે એક અર્ધ ખંડિત શિલ્પ છે. તેની પલાંડીની નીચે બે હાથ ભેડીને બેઠેલી એક સ્ત્રી તથા ચાર હાથવાળી યક્ષિણીની આકૃતિ કોતરેલી છે. બંને બાજુએ એકેક વૃષભની આકૃતિ પણ છે, જે આ શિલ્પ ભગવાન ઋષભદેવનું હોવાની ખાતરી કરાવે છે. આ શિલ્પની નીચે આ પ્રકારે લેખ છે:—“દેવધર્મોયં વીરાકસ્ય ॥”

નીચેના લેખરાનાં શિલ્પો :

૧૧. મૂળનાયક શ્રીનેમિનાથ ભગવાનની સુંદર મૂર્તિ ઉત્થિત પદ્માસનસ્થ છે; પરંતુ આ મૂર્તિના મુખનો મોટો ભાગ નાશ પામ્યો છે. મૂર્તિની પલાંડીની મધ્યમાં લાંછનની જગાએ ઊંચો હાથ રાખીને ઊભેલા વાસુદેવ શ્રીકૃષ્ણની આકૃતિ જણાય છે. કેમકે કૃષ્ણની પાસે જ વાસુદેવનું ચિહ્નચક્ર પણ કોતરેલું છે. તેમની બંને બાજુએ એકેક શંખની આકૃતિ છે. બંને શંખની બાજુમાં એકેક સિંહ કોતરેલો છે. આ મૂર્તિ નીચે પ્રાચીન લિપિનો લેખ છે પણ તદ્દન ઘસાર્ધ ગયેલો છે. મૂર્તિવિધાનશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓને આ મૂર્તિ નવી માહિતીઓ આપે છે.

૧૨-૧૩. બે ગોખલાઓમાં કાર્યોત્સર્ગસ્થ એકેક પ્રતિમા બિરાજમાન છે.

૧૪. એક કાર્યોત્સર્ગસ્થ જિનમૂર્તિ છે.

૧૫. શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની પદ્માસનસ્થ એક મૂર્તિ છે.

૧૬. શ્રીઋષભદેવ પ્રભુની નાની પદ્માસનસ્થ જિનમૂર્તિ છે.

અહીંના ખંડિયેરની ઇંટોનું સાદું ગાંધકામ આપણને પ્રાચીન સમયના જિનમંદિરની રચનાનો અકાટ્ય પુરાવો આપે છે કે પ્રાચીન સમયનાં મંદિરો તદ્દન સાદાં અને વીતરાંગભાવ ઉપજાવે તેવાં બાંધવામાં આવતાં.

૪. એક શિખરજાંથી જિનાલયમાં ધન્ના-શાલિભદ્રની મૂર્તિઓ વિદ્યમાન છે. આ મૂર્તિ નીચે આ પ્રકારે લેખ કોતરેલો છે:—

“(૧) ॥ સં. ૧૫૨૪ વર્ષે આષાઢ સુદિ ૧૩ શ્રીજિ(૨)નચંદ્રસૂરીગામદેશેન શ્રીકમલસં(૩)યમોપાધ્યાયૈઃ ધન્નાસાલિભદ્રસ્ય મૂર્તિઃ (૪) ધ. સા. ॥”

આ સિવાય બીજી વિસ્તારથી હકીકત શ્રીયુત ભંવરલાલજી નાહટા કૃત ‘રાજગૃહ’ નામક પુસ્તકમાં આલેખેલી છે.

૨૫૫. હસ્તિનાપુર

(કોડા નંબર : ૪૨૯૫)

ઉત્તરપ્રદેશના મેરઠ શહેરથી ૨૨ માઈલ દૂર હસ્તિનાપુર નામે ગામ છે. પરંતુ અતિપ્રાચીન કાળમાં આ એક વિશાળ નગર હતું, જેના ઉલ્લેખો જૈન, વૈદિક અને બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાંથી ભળી આવે છે.

જૈન ગ્રંથો અનુસાર આર્ય સંસ્કૃતિના ઉપકાળમાં થયેલા પ્રથમ તીર્થંકર શ્રીઋષભદેવ ભગવાનના મોટા પુત્ર ભરત ચક્રવર્તી નામે થયા, જેમના નામથી આ આર્યાવર્ત ‘ભારત’ નામે પ્રસિદ્ધિ પામ્યો; તેમ શ્રીઋષભદેવના ૨૧ મા પુત્ર હસ્તિકુમારના નામે હસ્તિનાપુર નગર વસાવવામાં આવ્યું. બૌદ્ધોની બતક કથાઓમાં કુરુદેશની રાજધાનીનું નગર ઈંદ્રપ્રસ્થ (દિલ્હી) હતું, જે યમુનાના કિનારે વસેલું હતું એમ જણાવ્યું છે, જ્યારે જૈન ગ્રંથો અનુસાર જણાય છે કે, કુરુ જનપદની રાજધાનીનું શહેર આ હસ્તિનાપુર હતું.

જૈનાચાર્ય શ્રીનંદિપેણે બનાવેલા ‘અનિતશાંતિ’ નામક સ્તવનમાં ‘કુરુજગવય-હત્થિનાડર’ ગાથામાં આ

નગરીની સમૃદ્ધિનું ગૌરવભર્યું આલેખન કરેલું છે. આનાં ગયપુર, ગજપુર, નાગાહિય, નાગસાહિય, નાગપુર, હસ્થિણુર, હસ્થિણુર, હસ્થિણુપુર, હસ્તિનીપુર, હસ્તિનપુર, હસ્તિનાપુર આદિ નામો ઉલ્લેખાયાં છે. ગજ, નાગ અને હસ્તિ એ અર્થાં હાથીવાળી નામો ઉપરથી હસ્તિનાપુરનાં નામો કલ્પાયેલાં છે.

લગવાન ઋષભદેવે અયોધ્યામાં દીક્ષા લઈ અહિંસા, સત્ય અને ત્યાગનો સંદેશો ઘેર ઘેર પહોંચાડવા ત્યાંથી દેશ, નગર અને ગામે ગામ પાદવિહાર કર્યો. ફરતા ફરતા તેઓ હસ્તિનાપુરમાં આવ્યા ત્યારે તેમને વર્ષીતપ હતું. અક્ષય તૃતીયાના દિવસે શ્રીત્રેયાંસકુમારે ખૂબ લક્ષિતથી તેમને શેરડીનો રસ વહોરાવી વર્ષીતપનું પારણું કરાવ્યું હતું. એ દિવસથી ‘અક્ષયતૃતીયા’નું પર્વ અસ્તિત્વમાં આવ્યું. આજે પણ દાનની જે પ્રથા જૈનોમાં ચાલુ રહેલી છે તે આ ત્રેયાંસ-કુમારથી ચાલુ કરવામાં આવી એમ મનાય છે. એ ઘટનાના સ્મરણરૂપે શ્રીત્રેયાંસકુમારે અહીં એક માણિક્યમય સ્તૂપ બંધાવી, તેમાં શ્રીઋષભદેવ લગવાનની ચરણપાદુકા પધરાવી હતી, એ પ્રાચીન સમયથી વર્ષીતપનું પારણું કરવા હજારો યાત્રીઓ અહીં આવતા અને આ તીર્થભૂમિનાં દર્શન કરી કૃતાર્થતા અનુભવતા. જૈનધર્મના કેદ્રધામની આ ઘટનાનાં સ્મરણીય અમી જૈનોના હૃદયમાં આજે પણ સુકાયાં નથી.

એ પછી તો ઘણા તીર્થંકરો આ ભૂમિમાં વિહાર કરી જનતાને જૈનધર્મના ઉપદેશથી સંસ્કારી બનાવતા રહ્યા. જૈન પરંપરા કહે છે કે, પ્રાચીનકાળે ભારતમાં જે ૧૨ ચક્રવર્તી રાજાઓ થયા છે, તેમાંના ૬ ચક્રવર્તી રાજાઓની રાજધાની આ નગરમાં જ હતી. ૧. શ્રીસનત્કુમાર, ૨. શ્રીશાંતિનાથ, ૩. શ્રીકુંથુનાથ, ૪. શ્રીઅરનાથ, ૫. શ્રીભૂમ, અને ૬. શ્રીમહાપદ્મ. આ છ પૈકી બીજા, ત્રીજા અને ચોથા નંબરના ચક્રવર્તીઓ તીર્થંકર થયા છે.

પાંચમા સૈકા લગલગમાં રચાયેલા ‘વસુદેવહિંદી’ નામના ગ્રંથમાં ઉલ્લેખ છે કે—“કુરુજનપદ (પ્રદ્યુમ્ન)માં હસ્તિનાપુરના રાજા વિશ્વસેન હતા. આ વિશ્વસેન સોળમા તીર્થંકર શ્રીશાંતિનાથ લગવાનના પિતા હતા; જેઓ ઇતિહાસકાળ પહેલાં થઈ ગયા.

સોળમા તીર્થંકર શ્રીશાંતિનાથ, સત્તરમા શ્રીકુંથુનાથ, અને અઠારમા શ્રીઅરનાથ લગવાનનાં ચાર-ચાર કલ્યાણકોની ઘટના આ નગરમાં બની હતી, એગણીસમા શ્રીમદ્વિનાથ લગવાન આ નગરમાં પધાર્યા હતા, જેમણે ૬ રાજાઓને પ્રતિજ્ઞા કરી જૈનધર્મી બનાવ્યા હતા; અને વીસમા શ્રીમુનિસુત્રતસ્વામીએ આ ભૂમિમાં સંચરી સાત કરોડ સોના-મહોરના ધણી ગંગદત્ત શેઠ અને કાર્તિકસ્વામીને સંયમનો માર્ગ ચક્રણ કરાવ્યો હતો. તેવીસમા શ્રીપાર્શ્વનાથ લગવાન અહીં પધાર્યા હતા અને ચોવીસમા શ્રીમહાવીરસ્વામી પણ એ તીર્થંકરોના પગલે ચાલી આ નગરમાં આવ્યા ત્યારે પોદ્દિલ અને શિવરાજને દીક્ષા આપી હતી.^૧

‘રામાયણ’કાળના પરશુરામ અહીં થયા હતા, અને ‘મહાભારત’કાળમાં પાંડવોની રાજધાનીનું આ નગર હતું. એ સમયે આ નગર વિશાળ હતું એમાં શક નથી પણ કૌરવ-પાંડવોની લડાઈનું એ ભોગ બનતાં વેરાન થયું. એ પછી આ નગર વસ્યું અને ઉજ્જયંત બન્યું એવી હકીકતો સાંપડે છે.^૨

ચોદમા સૈકાના યાત્રી શ્રીજિનપ્રભસૂરિએ આ તીર્થ વિશે ‘વિવિધતીર્થકલ્પ’માં નોંધ્યું છે કે, ‘હસ્તિનાપુર ભાગી-રથીના તીરે આવેલું છે અને એ નદીકિનારે શ્રીશાંતિનાથ, શ્રીકુંથુનાથ, શ્રીઅરનાથ શ્રીમદ્વિનાથ અને અંબાદેવીનાં એમ ૫ સુંદર મંદિરો બિભાં છે.^૩ લગલગ એ જ સમયમાં પેથડ મંત્રીએ જુદા જુદા સ્થળે બંધાવેલાં ૮૪ જિનમંદિરો પૈકી એક જૈનમંદિર અહીં પણ બંધાવ્યું હતું.^૪

સત્તરમા સૈકાના યાત્રી શ્રીવિજયસાગરે આ ભૂમિમાં વિહાર કર્યો ત્યારે અહીં ૫ સ્તૂપો અને ૫ મૂર્તિઓ હોવાનો ઉલ્લેખ આ રીતે કર્યો છે:—

૧. “સાતાધર્મકથા.”

૨. “Sjt. Amarchand—“Hastinapur.” Jain Cultural Society, Banaras.

૩. “વિવિધતીર્થકલ્પ” પૃ. ૯૪.

૪. સુર્વાવતી, શ્લોક :

“પંચ નમુ યૂલ થાપના, પંચ નમુ જિનમૂર્તિ” ૫

સં. ૧૬૨૭માં શ્રીજિનચંદ્રસૂરિ અહીં આત્મા ત્યારે અહીંના ૪ સ્તૂપોનો પોતાના ‘વિહારપત્ર’માં આ પ્રકારે ઉલ્લેખ કરે છે:—“સં ૧૬૨૭ મહિમ શાં કું અં મં યૂમ ।” ૬

અઠારમા શ્લોકમાં અહીં આવેલા શ્રીસોભાગ્યવિજયજી અહીં ૩ યૂલ હોવાની વાત લખે છે. ૭

આજે હસ્તિનાપુર ગંગા કિનારે નથી, પરંતુ કેટલાંક ઝરણાંઓથી બનેલી ‘બૂઢી ગંગા’એ હસ્તિનાપુરની નજીક એક દ્વીપ જેવો આકાર બનાવી દીધો છે. આ બૂઢીગંગાનો સંગમ, તેનાથી ૭ માઈલ દૂર આવેલા ગઢમુકતેશ્વરની પાસે વર્તમાન ગંગામાં થાય છે. એમ પણ મનાય છે કે, ગઢમુકતેશ્વર પ્રાચીન સમયમાં હસ્તિનાપુરનો એક ભાગ હતો. આજે હસ્તિનાપુરનો કેટલોયે ભાગ ગંગાએ પોતામાં સમાવી દઈ ખાદર બનાવી દીધું છે. ૮

અહીં જૈનોની વસ્તી નથી. શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનના મંદિરને ફરતી એક ધર્મશાળા છે અને બીજી ધર્મશાળા તેની પાસે જ છે.

શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનનું મંદિર શિખરગંધી છે. મૂળનાયકની પ્રતિમા શ્રીશાંતિચંદ્ર ઉપાધ્યાયે પ્રતિષ્ઠિત કરેલી છે. મૂળનાયકના મંદિરની જુદી જુદી દેરીઓમાં શ્રીશાંતિનાથ અને ડાળી બાજુએ શ્રીઅરનાથ ભગવાનની પ્રતિમાઓ છે. મંદિરમાં પાષાણની કુલ ૬ અને ધાતુની ૮ મૂર્તિઓ છે. સં. ૧૯૦૦ લગભગમાં આ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કલકત્તા-નિવાસી શેઠ પ્રતાપચંદ્ર પારસાન જૈનકરીએ કરાવ્યો છે.

અહીંથી લગભગ ૧ માઈલ દૂરની એક ટેકરી ઉપર ૨ દેરીઓ છે. તે પૈકી એકમાં શ્રીશાંતિનાથ, શ્રીકૃષ્ણનાથ અને શ્રીઅરનાથ ભગવાનનાં ૪ કલ્યાણકોને સૂચવતી ૩ ચરણપાદુકાઓ એકીસાથે સ્થાપન કરેલી છે. બીજી દેરીમાં શ્રીઋષભદેવ ભગવાનની પાદુકા જોડી છે. પાસે એક નાની દેરી છે, જેની મધ્યમાં સાથિયાની નિશાની છે તે જગાએ શ્રીમદ્વિલનાથ ભગવાનનું સમવસરણ રથારુ હનું એવી માન્યતા છે. એના સ્મરણરૂપે શ્રીમદ્વિલનાથ ભગવાનની પાદુકા-જોડી વિદ્યમાન છે. આ પંચે પાદુકાઓ પ્રાચીન છે.

હાલના શ્વેતાંગરીય જૈનમંદિરની પાસે એક ટેકરા છે તે શ્વેતાંગરોના કબજામાં છે. એ ટેકરા ઉપર જૂનાં ખંડેરાં અને મકાનોની દીવાલો વિદ્યમાન છે. આ સ્થળેથી જૂનાં મંદિરો અને મૂર્તિઓ મળી આવવાની સંભાવના છે.

અહીંના ‘અટ્ટાખેડા’ નામના ટીલા-ટેકરાનું ખોદકામ કરતાં પ્રાચીન કાળનાં ઘણાં અવશેષો મળી આવ્યાં છે. અહીંની સામગ્રીમાં પ્રાચીનકાળનાં ખંડિયેરો, જૈન પ્રતિમાઓ, સિક્કાઓ અને માટીના પાત્રના નમૂનાઓનો સમાવેશ થાય છે પણ એના ઉપર પૂરતો પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો નથી. પુરાતત્ત્વવિદોનું માનવું છે કે, ભારતમાં અંધકારયુગથી ઓળખાતા સમય ઉપર આજો પ્રકાશ નાખતી આ સામગ્રી છે. એનું બરાબર સંશોધનપૂર્વક અનુસંધાન કરવામાં આવે તો જૈન અનુશ્રુતિઓને પૂરતો ટેકો મળી રહે.

શ્રીઋષભદેવની પ્રાચીન પાદુકા અને જૂનાં જૈન દેવળો વગેરે જે અહીંથી મળી આવ્યું છે એ જોતાં વિદ્વાનો કહે છે કે, પ્રાચીનકાળથી આ પવિત્ર ભૂમિ સાથે જૈનોનો સંબંધ હતો અને સમયે સમયે અનેક આચાર્યો અહીં આવ્યા હતા, એની સાબિતી પણ એમાંથી પૂરતી મળી રહે એમ છે.

૫. “પ્રાચીન તીર્થમાળા સંગ્રહ”

૬. “યુગપ્રધાન શ્રીજિનચંદ્રસૂરિ”—શ્રીઅગરચંદ્ર નાહટા, પૃ. ૫૩.

૭. “પ્રાચીન તીર્થમાળા સંગ્રહ” પૃ. ૯૫.

૮. “હસ્તિનાપુર”—શ્રીવિજયેન્દ્રસૂરિ.

૨૫૬. અયોધ્યા

(કોડા નંબર : ૪૨૮૫)

અયોધ્યા સ્ટેશનથી ૧ માર્ચલ દૂર અયોધ્યા શહેર સરયૂ અને ઘાઘરા નદીના કિનારે વસેલું છે. ચૌદમી શતાબ્દીમાં થયેલા શ્રીજિનપ્રભસૂરિ 'વિવિધતીર્થકલ્પ'માં પ્રાચીનકાળમાં અયોધ્યામાં બનેલી કેટલીક ઘટનાઓને નોંધતાં તેનાં પ્રાચીન આઠ નામો જણાવે છે. એ મુજબ ઇક્ષ્વાકુભૂમિ, કોશલ, કોશલા, વિનીતા, અયોધ્યા, અવધ્યા, રામપુરી અને સાકેતપુરી એવાં એનાં નામો હોવાનું જણાય છે.

પુરાણકાળમાં કોશલ એક સમૃદ્ધ જનપદ તરીકે ખ્યાતિ પામેલો દેશ હતો. એ જનપદના દક્ષિણ કોશલની રાજધાનીનું નગર અયોધ્યા હતું. અતિપ્રાચીનકાળમાં ઇક્ષ્વાકુભૂમિથી ઓળખાતી આ નગરીનો સંબંધ જૈનો સાથે બાળ્મીતો હતો; એવું પ્રાચીન ગ્રંથોના ઉલ્લેખોથી જણાય છે. એ ઉલ્લેખો મુજબ વિમલવાહન આદિ સાત કુલકરો આ ભૂમિમાં થયાં હતા. છેલ્લા કુલકર નાભિરાજના સમયમાં સમાજની સ્થિતિ તદ્દન બુદ્ધ પ્રકારની હતી, એ સમયે સ્ત્રી-પુરુષોનાં યુગ્મો સાથે જ જન્મતાં, એકબીજાને પરણતાં અને નિર્વાણની અનંત શાંતિ પણ સાથે જ અનુભવતાં. દુઃખ કે સંતાપ આજના જેવા નહોતા. એમના સમયમાં પ્રથમ વરસાદ વરસવા લાગ્યો. વૃક્ષ અને વેલ પોતાની મેળે ઊગવા માંડ્યાં.

એવા સમયે નાભિરાજના પુત્ર ઋષભદેવનો અહીં જન્મ થયો. નાભિ કુલકરની સૂચનાથી લોકોએ તેમને રાજ ધનાઢ્યા. તેમના રાજ્યાલિપેક સમયે યુગલિકોએ પડિયામાં પાણી ભરી લાવી રાજ ઋષભદેવના અંગુઠે અલિપેક કર્યો. આ વિનયથી આ નગરીનું નામ 'વિનીતા' પડ્યું. શ્રીઋષભદેવે પોતાના અનુભવજ્ઞાનથી લોકોને સંસારચાત્રાની રીત શીખવી. નીતિના પાયારૂપે પોતાના ઘેરથી જ તેમણે લગ્ન અને ગૃહજીવનની સ્થાપના કરી બતાવી. તદ્દનુસાર જોડકા ભાઈ-બેનોને પરણવાની આલી આવતી રૂઠિમાં તેમણે ફેરફાર કરી નવો ચીલો પાડ્યો. પોતાના પુત્ર ભરત સાથે બીજા પુત્ર બાહુબલિની જોડિયા બેન સુંદરીનો અને બાહુબલિ સાથે ભરતની જોડિયા બેન પ્રાદ્વીને પરણાવી. પરિણામે મનુષ્યોમાં વિષમતા આવી. નાત-જાત ઊભી થઈ. તેમજ ધન-સંપત્તિનું સર્જન થયું. બળ અને હક્કની જરૂરિયાતનો જન્મ થયો. આ માટે શ્રીઋષભદેવે વ્યવસ્થા કરી. કૃષિ, શિલ્પ, લિપિ અને વિદ્યાની શાખા-પ્રશાખાઓ વિકસાવી. ઋષભદેવની પુત્રી પ્રાદ્વીના નામ ઉપરથી પ્રાદ્વીલિપિ અસ્તિત્વમાં આવી.

આ રીતે જ્ઞાન અને સંસ્કારનો સૌ પહોંલો પ્રકાશ આ ભૂમિમાંથી સર્વત્ર પ્રસર્યો. શ્રીઋષભદેવે અહીં જ દીક્ષા લઈ શ્રમણસંસ્કારનું જ્ઞાન વિસ્તાર્યું હતું. આ રીતભાતથી અહીંના નિવાસીઓ ઘણા સંસ્કારી ગણાતા. આ જ કારણે આ નગર આદિતીર્થ અને આદિનગર તરીકે ખ્યાતિ પામ્યું.

વળી અહીંથી ઉત્તરદિશામાં બાર યોજન દૂર આવેલા અષ્ટાપદ પર્વત ઉપર ભગવાન આદીશ્વરનું નિર્વાણ થયું હતું. એ નિર્વાણ ભૂમિમાં ભરત ચક્રવર્તીએ 'સિંહનિષદ્ધા' નામનું ઊંચું અને વિશાળ જિનમંદિર બંધાવ્યું હતું. અયોધ્યા નિવાસીઓ આ અષ્ટાપદની નજીકની ભૂમિમાં કીડા કરતા હતા. એક ઉલ્લેખથી જણાય છે કે, અયોધ્યામાં દુર્વાત-સ્વામીની પ્રતિમા હતી. આ રીતે પણ આ નગરની આદિતીર્થ તરીકેની નામના સાર્થક હતી.

શ્રીઆદિનાથની માફક બીજા તીર્થંકર શ્રીઅજિતનાથ, ચોથા તીર્થંકર શ્રીઅભિનંદનસ્વામી, પાંચમા તીર્થંકર શ્રીસુમતિનાથ, ચૌદમા તીર્થંકર શ્રીઅનંતાનાથ અને ભગવાન મહાવીરસ્વામીના નવમા ગણધર શ્રીઅચલબ્રાતા વગેરેના જન્મથી પણ આ ભૂમિ પવિત્ર બની હતી.

શ્રીરામચંદ્રના સમયે આ નગરી અયોધ્યા નામે ખ્યાતિ પામી. 'રામાયણ'ની અયોધ્યાથી કયો માનવી અજાણ હશે ? 'રામાયણ'ના વર્ણન મુજબ સરયૂનદીના કિનારે આવેલી આ નગરી ધન-ધાન્યથી પરિપૂર્ણ હતી. અહીંના માર્ગો સુંદર હતા. અનેક શિલ્પીઓ અને દેશ-વિદેશના વેપારીઓ અહીં વસતા હતા. અહીંના લોકો પરાક્રમી, સમૃદ્ધ, ધર્માત્મા અને દીર્ઘાયુ હતા. તેમને અનેક પુત્ર-પૌત્રો હતા.

પાણીના પૂરથી ઢૂળી જતી અયોધ્યાને સતી સીતાએ પોતાના શિયલના પ્રભાવથી બચાવી લીધી હતી. અહીં થયેલા હરિશ્ચંદ્ર રાજાએ પોતાનું વચન પાળવા કાશીમાં ચંડાલને ત્યાં સેવા બજાવી હતી.

અંદાવતંસ રાજા પણુ આ અયોધ્યાનો જ હતો. એના વિશે કહેવાય છે કે તેણે એક દિવસે મનમાં અભિગ્રહ કર્યો કે, “આ સળગતા દીવાનું તેજ પૂરું થાય અને આપોઆપ હોલવાય ત્યાં સુધી પરમાત્માનું ધ્યાન કરીશ.” એવા નિર્ણયથી તેણે કાઉસંગ સુદ્રામાં પરમાત્માનું ધ્યાન આરંભ્યું. થોડીવારે તેમનો એક સેવક ત્યાં આવ્યો અને સળગતા દીવાનું દીવેલ ત્રણેક કલાક પછી ખૂટવાની અણી ઉપર ભેંધને, રખેને દીવો હોલવાઈ બીય અને રાત્રીને અંધારામાં રહેવું પડે એ ભયે એણે દીવામાં તેલ પૂર્યું. આમ એણે સવાર પડે ત્યાં સુધી દીવામાં દીવેલ ખૂટતાં પૂર્યે રાખ્યું. રાત્રીએ પોતાનો અભિગ્રહ સાચવી રાખી આખી રાત ઊભા ઊભા ધ્યાનમાં પૂરી કરી પણુ એમણે સેવક ઉપર જરાયે રોષ ન કર્યો.

આ ઘટનાઓમાંથી આ નગરીની પવિત્રતા, મહત્તા અને લોકસંસ્કારનો વાસ્તવિક ખ્યાલ આવે છે. આ પુરાણ-કાળની કથાઓ પછી ઇતિહાસકાળમાં પણુ આ ભૂમિમાં હિંદુઓ અને જૈનોની કથાઓ તાણાવાણાની જેમ સંકળાઈ ગયેલી છે, જેમાંથી ઉકેલ કાઢવો મુશ્કેલ થઈ પડે છે. છતાં ભગવાન મહાવીરસ્વામી અને બુદ્ધના સમયે આ નગરી ‘સાકેતપુરી’ નામે ઓળખાતી હતી. ભગવાન મહાવીરે અને બુદ્ધે આ ભૂમિમાં વિહાર કર્યો હતો. ભગવાન મહાવીરે સાકેતથી આગળ વિહાર કરીને સુભૂમિભાગના ઉદ્યાનમાં જૈન શ્રમણોના વિહારની મર્યાદાઓ નક્કી કરી આપી હતી. અહીં જ તેમણે કોટિવર્ષના રાજવી ચિદાતને દીક્ષા આપી હતી.

ત્રીજા સૈકામાં થયેલા શ્રીપાદલિપ્તસૂરિનો જન્મ આ નગરમાં થયો હતો.

આજે તો આ નગરી હિંદુતીર્થનું ગૌરવ પામી રહી છે. અહીં ઘણાં હિંદુમંદિરો અને કુંડો ભેવાય છે. નદીકિનારે તો મંદિરોની હારમાળા જ ઊભી કરેલી છે. હનુમાન ગાદી, કનકલવન, રત્નસિંહાસન, સીતાજીની રસોઈ વગેરે હિંદુઓનાં સ્થળો અહીં વિદ્યમાન છે પરંતુ આ સ્થળો પાછલા કાળની છે એમાં શંકા નથી અને આ સ્થળો ભેંધને તપ-ત્યાગની ભાવના સ્ફુરી આવતી નથી.

તપ અને ત્યાગની ભાવના તીર્થંકરોનાં ચરિત્રોમાંથી મળી આવે છે તેવી જ ગ્રેરણા તેમના ઊભા કરેલાં સ્મારકો-માંથી પણ સ્ફુર્યા કરે છે. આ ભૂમિ શ્રીઋષભદેવ ભગવાનનાં ૩ અને શ્રીઅન્જિતનાથ, શ્રીઅભિનંદન, શ્રીસુમતિનાથ અને શ્રીઅનંતાનાથનાં ચાર ચાર કટ્યાણકોથી પવિત્ર થયેલી છે. એ ભૂમિમાં કેટલાંયે જૈન મંદિરો અવશ્ય હોવાં ભેંધંએ. એ વિશે શ્રીજિનપ્રલસૂરિ ‘વિવિધતીર્થકટપ’માં ઉલ્લેખે છે કે, બારમા-તેરમા સૈકામાં શ્રીદેવેન્દ્રસૂરિ અયોધ્યામાંના જિનમંદિરમાંથી પ્રાચીન અને પ્રભાવક એવી ચાર મૂર્તિઓ લઈને સેરિસા તીર્થની સ્થાપના માટે જતા હતા ત્યાં માર્ગમાં ‘ધારાસેનક’ (કદાચ માળવાનું ‘ધાર’ હોય)માં એક પ્રતિમા મૂંઝીને બાકીની ત્રણ પ્રતિમાઓ સેરિસા લઈ ગયા હતા. સંભવ છે કે, બારમા તેરમા સૈકામાં અહીં જૈનોની વસ્તી ઘટી જતાં અને યાત્રાળુઓની અવરજવરના અભાવે અહીંની મૂર્તિઓને લઈ જવામાં આવી હોય.

આમ છતાં શ્રીજિનપ્રલસૂરિના સમયમાં એટલે સં. ૧૩૭૦માં અહીં ઘાઘરા અને સરયૂ નદીના સંગમ ઉપર ‘સ્વર્ગદ્વાર’ હોવાનો તેમણે ઉલ્લેખ કર્યો છે. એ પવિત્ર સ્થાનમાં આવેલા જિનમંદિરમાં રત્નોના બનાવેલા ગોખડામાં ચક્રેશ્વરી અને ગોમુખની પ્રતિમાઓ હતી. વળી, ત્યાં શ્રીનાભિરાત્રીનું મંદિર અને પાર્શ્વવાટિકા હતાં એ સિવાય સીતાકુંડ, સહસ્રધાર નામનું સ્થાન, કિલ્લામાં મત્તગજેન્દ્ર નામના ચક્ર અને ગોપતાર વગેરે લૌકિક તીર્થો હતાં એમ ‘વિવિધ-તીર્થકટપ’માં જણાવ્યું છે.

હાલના શહેરમાં કટરા મહોલ્લામાં નદીકિનારે રમેતાંબર જૈનોનું તીર્થધામ આવેલું છે. કોટની મધ્યમાં શ્રીઅન્જિતનાથ ભગવાનનું દેવાલય નવા સ્વાંગમાં શિખર અને ભૂમિગૃહથી શોભી રહ્યું છે. સાર્વે જ સમવસરણ આકારની દેરીમાં ચોમુખજી બિરાજમાન છે, ખૂણા પરની દેરીઓમાંથી પાડુકા અને બિંબો લાવી અહીં તેમજ મૂળ મંદિરમાં પધરાવ્યાં છે. શ્યામવર્ણી સાત પાડુકાઓમાં ચાર-ચાર, પાંચ-પાંચ બેઠી પગલાં આવેખ્યાં છે, જે પાંચે ભગવાનનાં મળીને ૧૯ કટ્યાણકોના સ્મરણની સ્થાપનારૂપે છે. ભોંયરામાં શ્રીઅનંતાનાથ ભગવાન વગેરેની આઠ પાડુકાઓ છે. દેરાસરની છૂટી પ્રતિમાઓ પૈકી એક પ્રતિમા ઉપર સં. ૧૬૭૧ની સાલનો લેખ આ પ્રકારે ઠેતરેલો છે:—

“શ્રીમત્સંવત્ ૧૬૭૧ વર્ષે વૈશાખ શુદ્ધ ૩ રાત્રી રોહિણીનક્ષત્રે આગરાવાસ્તવ્યોપકેસ(શ) જ્ઞાતી(તિ) જોદાગોત્રે બાળીવંસે (શે)

સાં રાજપાલ માર્યા રાજશ્રી તત્પુત્ર સંઠ ઋષભદાસ માર્યા શ્રાં રેવશ્રી તત્પુત્રસંવાધિપ સંઠ કુંગપાલ સંઠ સોનપાલામ્યાં તત્પુત્ર સંઠ સંવરાજ સંઠ રૂપચંદ સંઠ ચતુર્મુજ સંઠ ધનપાલાદિયુતૈઃ શ્રીઅંચલગચ્છે પૂજ્યશ્રીધર્મમૂર્તિસૂરિ તપટે પૂજ્યકલ્યાણસાગરસૂરીનામુપદેશેન વિદ્યમાનશ્રીવીરજિનમર્ધિવં પ્રતિષ્ઠાપિતં ॥ શ્રીસ્તુ ॥ ”

આ તીર્થમાં સંઠ ૧૬૭૧ ના ઉપરોક્ત લેખ સિવાય ચરણપાદુકાઓ ઉપર સં. ૧૮૭૭ની સાલના લેખો છે. વળી, દેરાસરમાં બે પ્રાચીન-લગભગ દશમા સૈકાની શ્યામપાપાણની બૌદ્ધ પ્રતિમાઓ જિનમૂર્તિ તરીકે પૂજાય છે. આ પ્રતિમાઓમાં વસાવકારો પણ કોતરેલા છે અને ‘યે ધર્મા હેતુમમવા’ વાળો બૌદ્ધ પ્રતિમાઓ ઉપર આવેલાં લેખ પણ મૂર્તિના મસ્તકના ફરતા ભાગમાં કોતરેલા છે. આ સિવાય હાલમાં જ આરસનું એક મોટું સમવસરણ તૈયાર કરાવવામાં આવેલું છે.

અહીં વિશાળ જૈન ધર્મશાળા છે. તેમાં બધી સગવડ રહે છે. જૈનોની વસ્તી ખિલકુલ નથી.

પ્રયાગ: અદ્વાહાબાદ

આને જે શહેર અદ્વાહાબાદ નામે ઓળખાય છે તે મધ્યકાળમાં પ્રયાગ નામે પ્રસિદ્ધ હતું પરંતુ બહુ પ્રાચીન કાળમાં એટલે ભગવાન ઋષભદેવના સમયમાં આ પ્રયાગ અયોધ્યાનો જ એક ભાગ હતો. જૈનોના પ્રાચીન સૂત્રગ્રંથો મુજબ: આ ભાગ ‘પુરિમતાલપાડા’ નામે ઓળખાતો હતો. ભગવાન ઋષભદેવને આ સ્થળે કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું હતું. આજના કિલ્લામાં અક્ષયવટ નામે મોટો વડો છે, તેની નીચે ભગવાન આદીશ્વરના કેવળજ્ઞાન કલ્યાણકર્તુ ન્મરણ કરાવતી પ્રાચીન પાદુકાઓ સ્થાપન કરેલી હતી અને એથી આ સ્થળને જૈનોના પવિત્ર તીર્થસ્થળોમાં ગણાવેલું છે. શ્રીજિનપ્રભસૂરિએ ‘વિવિધતીર્થકલ્પ’માં જે ૮૪ મહાતીર્થો ગણાવ્યાં છે તેમાં ‘પુરિમતાલે શ્રીઆદિનાથ: ।’ એમ કહીને આ તીર્થને નોંધ્યું છે.

ભગવાન મહાવીરસ્વામી આ પુરિમતાલપાડાના ચક્રટમુખ ઉદ્યાનમાં ધ્યાનાવસ્થિત રહ્યા હતા. એ સમયે અહીં મહાબલ નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો. વગુર નામના શ્રાવકે ભગવાનની પૂજા અહીં કરી હતી. અહીંના અમોઘદર્શી ઉદ્યાનમાં ભગવાન મહાવીરનું સમવસરણ થયું હતું અને વિજય ચોર સેનાપતિના પુત્ર અભયસેનના પૂર્વભવનું વર્ણન તેમણે કર્યું હતું. એ પછી પુષ્પચૂલા નામની સાધ્વીને અને અર્ણિકાપુત્ર આચાર્યને અહીં કેવળજ્ઞાન થયું હતું. શ્રીજિનપ્રભસૂરિ કહે છે કે, એ અર્ણિકાપુત્રનું અહીં નિર્વાણ થતાં એમનો દેહ શૂળીમાં પડેવાયો હતો અને દેવોએ તેમજ લોકોએ મહોત્સવ કરી આ સ્થળનું માહાત્મ્ય વધારી દીધું હતું.

પ્રાચીન તીર્થમાળાના કથન મુજબ: અહીં વડલા નીચે જે શ્રીઆદીશ્વર ભગવાનની પ્રાચીન પાદુકાઓ હતી, તેની પં. હંસસોમે સં. ૧૫૫૬ માં યાત્રા કરી હતી. તે પછી સં. ૧૬૪૮ માં રાય કલ્યાણ નામના શૈવ વહ્નિકે ઉત્થાપીને ત્યાં શિવલિંગની સ્થાપના કરી દીધી. તે પછી ઔરંગઝેબે એ શિવલિંગનો નાશ કર્યો હતો.^૧

એ ઉત્થાપેલી પાદુકા અને બે જિનમૂર્તિઓ વડલા નીચેના એક ભાગમાં આજે પણ પડી છે, જેને લોકો હિંદુદેવ માનીને પૂજે છે. યોદ્ધા સૈકામાં અહીં શ્રીશીતળનાથ ભગવાનનું મંદિર હતું એમ શ્રીજિનપ્રભસૂરિ પોતાના ‘વિવિધ-તીર્થકલ્પ’માં નોંધે છે.

અહીં એક શ્વેતાંબર મંદિર તૈયાર થયેલું છે પરંતુ પ્રતિષ્ઠા ન થવાથી ખાલી પડ્યું છે. દિગંબર જૈનોનાં મંદિર, ધર્મશાળા અને તેમની વસ્તી સિવાય અહીં શ્વેતાંબર જૈનની વસ્તી કે ધર્મશાળા નથી.

મધ્યકાળમાં પ્રયાગ નામે ઓળખાતા સ્થળનું મનોહર વર્ણન ‘રામાયણ’ અને ‘મહાભારત’માં કરેલું છે. ભાર-દ્વાજ સુનિનો આશ્રમ અહીં હતો અને મય નામના ચતુર શિક્ષીએ પાંડવોનો નાશ કરવા લાક્ષ્મીકુની અહીં રચના કરી હતી. અહીં ગંગા, યમુના અને (શુભ) સરસ્વતી નામની ત્રણ નદીઓનો સંગમ થતો હોવાથી. એને ‘ત્રિવેણીસંગમ’ કહે

છે. મહાકવિ કાલિદાસે આ ત્રિવેણીનું રોચક વર્ણન આપ્યું છે. નદીનું મહાત્મ્ય માનનારા હિંદુઓએ આ ‘ત્રિવેણી-સંગમ’ને તીર્થરૂપ ગણી ઘણું દેવળોની રચના કરેલી છે. એથી આજે આ હિંદુ તીર્થધામ તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યું છે.

સમ્રાટ અશોકના સમયે અહીં બૌદ્ધ સંસ્કૃતિએ પગપેસારો કર્યો હતો એની ખાતરી આપતો અશોકસ્તંભ (ઈ. સ. પૂર્વે ૨૬૯ થી ઈ. સ. પૂર્વે ૨૩૨) અહીંના કિલ્લામાં મૌલુદ છે, એ જ સ્તંભ ઉપર સમ્રાટ સમુદ્રગુપ્ત (ઈ. સ. ૩૩૫ થી ૩૮૦)ના સમયનો અને સત્તરમી સદીમાં થયેલા બાદશાહ જહાંગીરના રાજ્યાલિપેક સમયના લેખો પણ તેમાં કેતરેલા છે.

સમ્રાટ અકબરે અહીં ઈ. સ. ૧૫૭૫ માં કિલ્લો બંધાવી આ શહેરને આગાહ કર્યું ‘ત્યારથી આનું નામ અદ્વાડાબાદ પ્રસિદ્ધ થયું. એ પછી આ શહેર મુસલમાનોની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિનું સ્થળ બન્યું હતું.

આ રીતે આ નગરમાં શ્રમણ, વૈદિક અને મુસ્લિમ સંસ્કૃતિઓનો સંગમ થયાની હકીકત જણાય છે. જાણે એ સંસ્કૃતિઓના સંગમની યાદ આપવા માટે જ કુદરતે આ ભૂમિમાં ત્રિવેણીસંગમની રચના કરી હોય એવી કદપનાં થઈ આવે છે.

પ્રયાગના પ્રદર્શનાગાર (સ્મૃત્તિયમ)માં અનેક પ્રાચીન જૈન સ્થાપત્યો છે, જેનો પરિચય મુનિરાજ શ્રીકાંતિસાગરજીએ ‘જ્ઞાનોદય’ માસિકમાં કરાવ્યો છે.

અષ્ટાપદ:

અષ્ટાપદ તીર્થ ક્યાં આવ્યું તેનો આજે પત્તો નથી પરંતુ જૈનશાસ્ત્રોમાં આ તીર્થનો મહિમા ખૂબ બતાવ્યો છે. પ્રાચીન એવી ‘આચારંગ-નિયુક્તિ’માં ભારતનાં તીર્થોમાં એની પહેલી ગણના કરેલી છે:

“અઘાવય ડજ્જિતે, ગયગપાણં અ ધમ્મચક્રે ચ | પાસરહાવત્તનંગં, ચમરુપ્પાયં ચ વંદામિ ||”

આ ગાથામાં જણાવેલાં તીર્થો પૈકી ઉદ્દિજ્જત-ગિરનાર સિવાયનાં બધાં તીર્થો આજે વિચ્છેદ પામ્યાં છે. શ્રીજિન-પ્રભસૂરિએ ‘વિવિધતીર્થકલ્પ’માં આ તીર્થ વિશે પ્રાચીન ગ્રંથોના આધારે કેટલીક માહિતી આપી છે, એનાથી જ આપણે આ તીર્થનો ટૂંકમાં પરિચય મેળવી લઈએ.

કવિ કહે છે કે, અયોધ્યા નગરીથી ૧૨ ચોજન દૂર ‘કૈલાસ’ નામે જે પર્વત છે, તે જ ‘અષ્ટાપદ’ના બીજા નામથી ઓળખાય છે. એ પર્વત આઠ ચોજન ઊંચો અને સફેદ શિલાઓથી ‘ધવલગિરિ’ નામે પણ પ્રસિદ્ધ છે. આ ધવલગિરિનાં શિખરાતું દર્શન અયોધ્યાના સીમાડે આવેલાં વૃક્ષો ઉપર ચડીને જોઈએ તો થાય છે. એ આજોરે પ્રદેશ ઝરણાં, ઝાડી અને સરોવરોથી ભરપૂર છે. પંખીઓ સિવાય કોઈ માનવ-પ્રાણીનો ત્યાં સંચાર નથી. એ પર્વતની નજીકમાં જ માનસરોવર આવેલું છે.

જૈન કથા પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણભદ્રે લગવાન અને તેમનાં બાહુબલિ વગેરે ૯૯ પુત્રો સાથે મંજીને કુલ ૧૦૮ મનુષ્યોએ એક જ સમયે આ પર્વતમાં નિર્વાણ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. એ નિર્વાણસ્થળે ત્રણ સ્તૂપોની રચના એ સમયે ત્યાં થઈ હતી. ભરત ચક્રવર્તીએ સિંહનિષદા નામનો જિનપ્રાસાદ અહીં બંધાવ્યો હતો. આ મંદિર-વિશાળ, ભવ્ય અને રમણીય હતું. કહે છે કે એ મંદિરની રક્ષા માટે સગર ચક્રવર્તીના ૬૦ હજાર પુત્રોએ અષ્ટાપદની આસપાસ ખાઈ ખોદીને ગંગાનો પ્રવાહ તેમાં વાળ્યો હતો. એ ખાઈ એવડી મોટી બની કે સાધારણ મનુષ્ય ત્યાં જઈ શકતો નહિ અને તેથી એ તીર્થ સહુને અગમ્ય બન્યું.

અષ્ટાપદ તીર્થ ઉપર ભરત ચક્રવર્તી વગેરે અનેક મુનિરાજો નિર્વાણ પામ્યા હતા. આથી આ તીર્થનો મહિમા ખૂબ વધ્યો, લગવાન મહાવીરે સ્વયં આ તીર્થની મહત્તા ગાતાં પર્વતમાં જાહેર કર્યું કે જે માણસ લગ્નિધવડે આ તીર્થની યાત્રા કરે તે એ જ ભવે મોક્ષ પામે છે.

આટલા વર્ણન ઉપરથી પણ અષ્ટાપદની મહત્તાનો ખ્યાલ આવે છે. ભગવાન મહાવીરસ્વામીના સમયે પણ લોકમાં આ તીર્થ અગમ્ય હતું એમ ઉપર્યુક્ત હકીકતથી જણાય છે.

જૈન શાસ્ત્રોમાં આ તીર્થનો મહિમા ખૂબ ગવાતો જોઈને લકુતોએ ‘અષ્ટાપદાવતાર’ નામનાં તીર્થોની રચના કરેલી છે. ‘કુવળયમાલા’ની પ્રશસ્તિ ઉપરથી જણાય છે કે, જલોરના સુવર્ણગિરિ ઉપર ‘અષ્ટાપદ’નું ઐત્ય હતું. જે આજે ચૌમુખના મંદિર તરીકે રૂપાંતરિત થયેલું મનાય છે. ગિરનાર, શત્રુજય, આણુ, રાણકપુર વગેરે તીર્થોમાં અષ્ટાપદની રચનાઓ કરેલી છે. સુલતાનગંજ પાસેની ગંગા નદીના મધ્ય ભાગમાં એક અષ્ટાપદાવતારની રચના કરવામાં આવી હતી પરંતુ હુલાંચે એ તીર્થ પણ આજે તો જૈનેતરોના કળજમાં છે.

આટલા વર્ણન સિવાય અષ્ટાપદ તીર્થને જોવા-જાણવાનું આપણી પાસે કંઈ જ સાધન નથી. થંથો એવી માહિતી પણ આપે છે કે, બદ્રી પાર્શ્વનાથ, કેદાર પાર્શ્વનાથ, વિમળનાથ, માનસરોવર આદિ તીર્થો હિમાલયનાં શિખરોમાં હતાં. એ તીર્થો પણ આજે તો અગમ્ય છે.

કોશાંબી :

જૈન સૂત્રોમાં કોશાંબીનો ઉલ્લેખ મળે છે એ સુજળ છઠ્ઠા તીર્થકર શ્રીપદ્મપ્રભસ્વામીનાં ૪ કલ્યાણકોની આ ભૂમિ મનાય છે. ‘આવશ્યકસૂત્ર’માં નોંધ છે કે, કોશાંબી યમુનાના કાંઠે હતી.

ગંગા નદીએ જ્યારે હસ્તિનાપુરનો નાશ કર્યો ત્યારે રાજા પરીક્ષિતના ઉત્તરાધિકારીઓએ કોશાંબીને પોતાની રાજધાની બનાવી હતી. વત્સદેશની મુખ્ય નગરી બનવાનું એને સૌભાગ્ય વધુ હતું.

ભગવાન મહાવીરસ્વામી અહીં અનેકવાર પધાર્યા હતા. તેમની પ્રથમ શિષ્યા ચંદનખાણાને ભગવાને અહીં દીક્ષા આપી હતી. રાણી મૃગાવતીએ પણ અહીં ભગવાન પાસે દીક્ષા લીધી હતી. એ દીક્ષા અગાઉ અહીં એક વિચિત્ર ઘટના બની ચૂકી હતી.

ભગવાન મહાવીરના સમયે અહીંનો રાજા શતાનીક હતો. તેને મૃગાવતી નામની રાણી હતી. એના સૌહર્યનાં વખાણુ સાંભળી ઉજ્જૈનીના રાજવી ચંડપ્રદ્યોતે તેને મેળવવા માટે કોશાંબી ઉપર ચડાઈ કરી. શતાનીકનું અતિસારથી મૃત્યુ થતાં શીલવતી મૃગાવતીને યુક્તિ વાપર્યા વિના છૂટકો ન રહ્યો. ચંડપ્રદ્યોતને મૂર્ખ બનાવવા મૃગાવતીએ જે કહેણુ મોકલ્યું એ સુજળ ચંડપ્રદ્યોતે ઉજ્જૈનીનો કિલ્લો પડાવી નાખી કોશાંબીનો કિલ્લો બંધાવી આપ્યો. એ પછી મૃગાવતીએ પોતાના પુત્ર ઉદયનને રાજગાદી ઉપર બેસાડી ભગવાન પાસે દીક્ષા લીધી હતી.

એ પછી ચંડપ્રદ્યોત ઉદયનને ઉજ્જૈની લઈ ગયો. ગંધર્વવિદ્યામાં કુશળ ઉદયનને ચંડપ્રદ્યોતની પુત્રી વાસવદત્તાને સંગીત શીખવવાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું. ઉદયનને પોતાના વેરનો બદલો લેવાની તક મળી જતાં વાસવદત્તાને ઉજ્જૈનીમાંથી ભરબળરે તે ઉપાડી જઈ કોશાંબી લઈ ગયો ત્યારે જ ચંડપ્રદ્યોતના હાથ હેઠે પડ્યા.

શ્રીઆર્ય સુહસ્તિસૂરિ અને આર્ય મહાગિરિ આ નગરમાં પધાર્યા હતા.

ચીનીયાત્રી ફાહિયાનના સમયમાં આ નગર ક્ષવસ્ત હાલતમાં હતું

શ્રીહિમચંદ્રાચાર્યે ‘ત્રિષ્ટિથલાકાપુરુષચરિત’ (પર્વ : ૧૦, સર્ગ : ૧૧, શ્લોક : ૨૫૮)માં જણાવ્યું છે કે, ઉજ્જૈનીથી કોશાંબી ૧૦૦ યોજન દૂર છે.

ચોદમી સદીમાં કોશાંબીની સ્થિતિનો ખ્યાલ આપતાં શ્રીજિનપ્રભસૂરિ પોતાના ‘વિવિધતીર્થકલ્પ’માં નોંધ આપે છે એ સુજળ : અહીં પ્રાચીન કિલ્લો (ચંડપ્રદ્યોતે બંધાવી આપેલો) વિદ્યમાન છે. આ નગરી યમુનાના કિનારે વસેલી છે. અહીં કેસુડાંની ગીચ ઝાડી અને બગીચાઓ ઘણા છે. આ નગરી પાસે ધનવૃષ્ટિ થયેલી તે ‘વસુહાર’ નામનું ગામ છે, ભગવાન મહાવીરસ્વામીના અભિચહના પારણાના (જેઠ સુદિ ૧૦ના) દિવસે અહીંના લોકોમાં ધર્મક્રિયા વિશેષ પ્રમાણમાં થાય છે. અહીંના મંદિરમાં મનોહર જિનમૂર્તિઓ છે. શ્રીપદ્મપ્રભ ભગવાનના મંદિરમાં ભગવાન મહાવીરને પારણું કરાવતા પ્રસંગની ચંદનખાણાની આબેહૂબ મૂર્તિ પણ વિરાજમાન છે. ”

લગભગ ૧૬ માં સૈકા અને તે પછી અહીં આવેલા યાત્રીઓએ કૌશાંબીના તીર્થની સ્થિતિને જ્યાં પોતપોતાની રચિત તીર્થમાળાઓમાં આપ્યો છે એ મુજબ: સં. ૧૫૫૬ લગભગમાં પં. હંસસોમ અહીં આવ્યા ત્યારે અહીંના મંદિરમાં ૬૪ જિનમૂર્તિઓ હતી. સં. ૧૬૬૧ લગભગમાં શ્રીવિજયસાગર^૩ અને સં. ૧૬૬૪ લગભગમાં શ્રીજયવિજય ગણિ^૪ આવ્યા ત્યારે અહીં ૨ જિનાલયો વિદ્યમાન હતાં એમ જણાવ્યું છે. પરંતુ સં. ૧૭૪૭ લગભગમાં આવેલા પં. સૌભાગ્ય-વિજયજીએ અહીં માત્ર ૧ જીર્ણ જિનાલય હોવાનું જણાવ્યું છે.^૫

આ નોંધ ઉપરથી જણાય છે કે, અદારમા સૈકાના ઉત્તરાર્ધ સુધીમાં અહીંનાં બે દેવળો પૈકીનું જે એક બચી રહ્યું હતું તે પણ જીર્ણ બની ચૂક્યું હતું.

ઉપર્યુક્ત યાત્રીઓએ કૌશાંબીના માર્ગનો વિહારક્રમ આપ્યો છે એ પણ અહીં નોંધવા જેવો છે: એમાંથી આપણને પ્રાચીન કૌશાંબી ક્યાં આવી તેનો પત્તો મળી શકે એમ છે.

સં. ૧૬૬૧ માં તીર્થમાળાની રચના કરનાર પં. વિજયસાગરે પોતાનો વિહારક્રમ આ રીતે નોંધ્યો છે:— આગરાથી યમુનાની પાર ૨ જિનમંદિરો છે. ત્યાંથી ૧૨ કોસ દૂર પીરોજબાદમાં શ્રીમુનિસુવ્રતસ્વામીનું મંદિર છે. ત્યાંથી ૧૫૦ કોસ દૂર સાહિબદાપુરમાં જિનમંદિર છે. ત્યાંથી ૩ ગાઉ દૂર મઉ ગામમાં ૧ જૂનું દેરાસર છે. અહીં ચંદનબાલાને કેવળજ્ઞાન ઉપજ્યું હતું. ત્યાંથી ૯ કોસ દૂર યમુનાના તીરે કૌશાંબી નગરી છે. ત્યાં ૨ જિનમંદિર અને ખમણાવસહી છે.^૬

સં. ૧૬૬૪માં તીર્થમાળાની રચના કરનાર પં. શ્રીજયવિજયજી પોતાનો વિહારક્રમ આ રીતે આપે છે:— શૌરીપુરથી ૧૧૫ કોસ દૂર સાહિબદાપુરમાં ૫ જિનમંદિર છે. ત્યાંથી ૩ કોસ દૂર આવેલા મઉ ગામમાં લગવાન મહાવીરનું મંદિર છે. ત્યાંથી ૫ કોસ દૂર કૌશાંબી નગરી છે. ત્યાં ૨ જિનમંદિર, શ્રીપદ્મપ્રભસ્વામીનાં પગલાં, અને ચંદનબાળાએ લગવાનને બાકુલા વહોરાવ્યાં એની યાદમાં રચાયેલો બાકુલાવિહાર છે. બંને મંદિરમાં કુલ ૧૪ જિનજિઓ છે. પાસે ધન્ના-શાલિભદ્રનું સરોવર છે.

પં. સૌભાગ્યવિજયજી સં. ૧૭૭૬ માં આગરાથી વિહાર કરી યમુનાની પાર તપાગચ્છીય પોષાળમાં આવ્યા ત્યાં દેરાસરોને વંદન કરી પીરોજબાદ, ત્યાંથી દક્ષિણમાં ૧ ગાઉ દૂર ચંદવાડીમાં આવ્યા અને ચંદ્રપ્રભુની સ્ફટિક મૂર્તિનાં દર્શન કરી પાછા પીરોજબાદ આવ્યા. ત્યાંથી ૬ કોસ દૂર આવેલા સકુરાબાદમાં શ્રાવકના ધવલપ્રાસાદો હતા, ત્યાંથી કોરટા, જિહાંનાબાદ, કડા, મણિકપુર, દાસનગર, અને સાહિબદાપુર આવ્યા ત્યારે ત્યાં શ્રાવકો હતા. આ ગામમાં જે પોષાળ હતી તેની કોઈ કુમતીએ મસીદ બનાવી દીધી હતી. આ સાહિબદાપુરથી ૩ કોસ દૂર મઉઆ ગામ છે. અહીં ૨ જૂનાં જિનમંદિરો હતાં, જ્યાં મૃગાવતી અને ચંદનબાલાને કેવળજ્ઞાન ઉપજ્યું હતું. અહીંથી ૯ કોસ દૂર કૌશાંબી નગરી આવેલી છે. અહીં જીર્ણ થઈ ગયેલું જિનમંદિર અને ચંદનબાળાની પ્રતિમા છે.^૭

અત્યારે અલ્લાહાબાદ જિલ્લામાં માન જહાનપુર તહેસીલમાં યમુના નદીના ડાબા કિનારે આવેલા જહાનપુરથી દક્ષિણમાં ૧૨ માઈલ દૂર અને અલ્લાહાબાદથી દક્ષિણ-પશ્ચિમમાં ૩૧ માઈલ દૂર કોસમ ઇનામ અને કોસમ ખીરાજ નામનાં ૨ ગામડાં છે તે જ પ્રાચીન કૌશાંબીનાં અવશેષો છે. આ ભૂમિને આજે ‘કોસંગપાળી’ કહે છે. અહીંથી ૪ માઈલ દૂર પલોસાનું ગામ અને પહાડ છે.

કૌશાંબીના ખંડિયેરમાંથી એક પ્રાચીન આચાર્યપદ્મ મળી આવ્યો હતો, જે અલ્લાહાબાદના ઇતિહાસજ્ઞ ડૉ. વામન-દાસ બસુને ત્યાંની સંગ્રહશાળામાં કેટલાંક પુરાણાં અવશેષોમાંથી જાણવા મળ્યો છે, તેના ઉપર આ પ્રકારે લેખ વાંચવામાં આવ્યો છે:—

૨. “પ્રાચીન તીર્થમાળા સંગ્રહ:” પૃષ્ઠ ૧૪.

૩. એજન: પૃષ્ઠ: ૨-૩.

૪. એજન: પૃષ્ઠ: ૨૩-૨૪.

૫. એજન: પૃષ્ઠ: ૭૫.

૬. એજન: પૃષ્ઠ: ૨-૩.

૭. એજન: પૃષ્ઠ: ૭૪-૭૫.

“ સિદ્ધ રાજો શિવમિત્રત્વ સંવદ્ધે ૧૦,૨૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦ લ મહાકવિ.....યવિરસ વલ્લભાસસ નિવર્તન શઃ.....
શિવનંદિસ અંતેવાસિસ.....શિવપાલિતાન આયપટો થાપયતિ સરહતપૂજાયે ॥ ”

—સિદ્ધ, રાજા શિવમિત્રના રાજ્યના ૧૨ મા વર્ષે સ્થવિર બલદાસના ઉપદેશથી.....શિવનંદિના શિષ્ય.....શિવ-
પાલિતાનો.....આર્યપદ્મ ચરકુતોની પૂજા માટે સ્થાપન કર્યો.

અહીં કેઈ શ્રાવકની વસ્તી કે મંદિર નથી માત્ર ક્ષેત્ર સ્પર્શના કરવાની રહે છે.

આ ભૂમિમાંથી કેટલીયે પ્રાચીન વસ્તુઓ મળી આવે છે. અહીંથી કેટલાક સિદ્ધા મળ્યા છે, તેના ઉપર વત્સ-
વાછરડાનું ચિહ્ન જોવાય છે. આ ચિહ્ન વત્સ દેશનો સંકેત કરે છે.

તુંગિયસનિવેશ :

ઉપર્યુક્ત કોશાંબીની આસપાસ તુંગિયસનિવેશ હતું. લગવાન મહાવીરના દશમા ગણધર શ્રીમેતાર્થનો અહીં
જન્મ થયો હતો. આજનું માંગીતુંગી ગામ પ્રાચીન તુંગિયસનિવેશ હોવું જોઈએ એવું અનુમાન છે.

નંદિગ્રામ :

કોશાંબી અને વૈશાલીની વચ્ચે નંદિગ્રામ હતું. લગવાન મહાવીર વૈશાલીથી સૂસુમાર, લોગપુર થઈને આ ગામમાં
પધાર્યા હતા. અહીંથી મેદિય ગામ થઈને લગવાન કોશાંબીમાં વિચર્યા હતા. આને અયોધ્યામાં દ્રૈવળાદથી દક્ષિણ
તરફ ૮-૯ માઈલ ઉપર આવેલા ભરતકુંડની પાસે નંદિગ્રામ છે, તે જ પ્રાચીન નંદિગ્રામ હોય એમ જણાય છે.

ગયા :

કેટલું નદીના કિનારે આવેલું ગયા મોટું શહેર છે. કેટલુંમાં પાણી નથી હોતું. કહે છે કે સીતાના શાપથી એ
સોંપમાં રહે છે. તેમાં ત્રણ ચાર હાથ જમીન ખોદીએ ત્યારે પાણી જોવાય છે. હિંદુઓનું આ તીર્થધામ છે. હિંદુઓ
પિતૃઓનું શ્રાદ્ધ કરવા આ તીર્થમાં આવે છે. જૈનો શ્રાદ્ધમાં માનતા નથી.

આ ગંગાથી ૭ માઈલ દૂર ખોદીના તીર્થસ્થળ તરીકે જાણીતું ‘ઝોધિગયા’નું સ્થાન છે. જૂના વખતમાં આને
ઉરુવેલા કહેતા હતા. લગવાન બુદ્ધે અહીં સાધના કરી નવા તત્ત્વમાર્ગની શોધ કરી હતી. એ માર્ગ તે ઉપશમ,
પ્રજ્ઞા, સંજોધ અને નિર્વાણ આપનારો મધ્યમમાર્ગ હતો. આ જ માર્ગ આર્ય અગ્રાંગિક માર્ગ તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યો
હતો. એ સાધનાના સ્મરણરૂપે અહીં બુદ્ધ લગવાનનું વિશાળ મંદિર બનેલું છે. પાસે ‘ચંકમણ ભૂમિ’ છે અને નજીકમાં
કમખોલી છત્રાયેલું તળાવ અને ખોદ સાધુઓનો મઠ છે.

શ્રીઅહીશચંદ્ર વંદ્યોપાધ્યાય આ તીર્થ વિશે પ્રજ્ઞા પાડતાં લખે છે કે, ગયા-ઝોધિવૃક્ષ બુદ્ધની ધ્યાનસાધના પૂર્વે
પણ પવિત્ર સ્થળ માનવામાં આવતું હતું પરંતુ એના તરફ ઉપેક્ષા કરવામાં આવી છે. વસ્તુતઃ જૈન ગ્રંથોનાં વિવરણો,
જે આધુનિક અન્વેષકોને પ્રામાણ્ય નહોતાં તે કંઈક અંશે આ ઉપેક્ષા માટે ઉત્તરદાયી છે.^૧

‘આકર્યોલેણકલ સર્વે ઓદ્ધ ઈરિયા’ પૃષ્ઠ: ૩ માં નોંધ છે કે—‘આ મૂર્તિની ડાબી બાજુએ એક બે હાથની
લક્ષ્મી (કર્યોત્સર્ગસ્થ) નાની મૂર્તિ છે. તેની નીચે ઘોડાનું લાંછન છે, તેથી આ મૂર્તિ જૈનોના ત્રીજા તીર્થંકર
સંભવનાથની હોય એમ જણાય છે.’ આ મંદિર પ્રજ્ઞજૂની પકાડીના શિખર ઉપર આવેલું છે.

પચાર પહાડી :

રક્ષીગંજથી દક્ષિણ પૂર્વે ૨ માઈલ દૂર પચાર પહાડી આવેલી છે. એ પહાડી પર દક્ષિણ દિશામાં એક શુક્ષ્ણ છે.
એ શુક્ષ્ણમાં શ્રીપાર્શ્વનાથ લગવાનની મૂર્તિ તેમજ ખોલ મૂર્તિઓ છે.^૨

૧. “જૈન ભારતી” માસિક, વર્ષ: ૧૨. અંક: ૨. માં “રાજ્યકર્મ પ્રાચીન જૈન સામગ્રી” શીર્ષક લેખ.

૨. “અંગાવ, ગિદાર, ઉગિસા પ્રાંતે જૈન સ્મારક” પૃ. ૩૩.

ભદિલપુર :

દશમા તીર્થંકર ભગવાન શીતળનાથનાં ૪ કલ્યાણકોથી પવિત્ર બનેલું ભદિલપુર ભગવાન મહાવીરના સમયે મલય-દેશની રાજધાનીનું નગર હતું. જૈન સૂત્રોમાં આ નગરના ઘણા ઉલ્લેખો મળી આવે છે, 'આવશ્યક સૂત્ર'થી જણાય છે કે, ભગવાન મહાવીરસ્વામીએ છત્રસ્થાવસ્થામાં એક ચતુર્માસ આ નગરમાં વીતાવ્યું હતું.

સં. ૧૭૫૦માં પં. શ્રીસૌભાગ્યવિજયજીએ રચેલી 'તીર્થમાળા'માં આ તીર્થ કયાં આવ્યું એ વિશે આ પ્રકારે જણાવ્યું છે :—

“તિહાંથી સોલે કોસે જાંણજે રે, ભદિલપુર છે, દતારા પ્રસિદ્ધ રે,
વિપમ મારગ છે વનખંડે કરી રે, સાથે પંથદિખાઉ સિદ્ધ રે. ૬
આવ્યા ભદિલપુર ઉલટ ધરી રે, ગિરિ ચઢિયા દિન પૂજે લાય રે;
રાજનો આદેશ લેઈ કરી રે, ફરસ્યા પારસનાથના પાય રે. ૭
સમક્ષણમણી મૂરતિ પાસની રે, એક ગુફામાં એકમલ રે;
નિપટ સરોવરકમલ કુલે ભર્યો રે, નિર્મલ પાણી તાસ અવદલ રે. ૮
પૂજને તે ગિરિથી ઊતરી રે, આવ્યા ગાંમ દતારે જથ રે;
જનમ થયો શીતલ જિનરાયનો રે, ચાર કલ્યાણક હુઆ એથ રે. ૯

આ અવતરણ ઉપરથી અઢારમા સૈકામાં ભદિલપુર કેવી સ્થિતિમાં હતું તેનો ખ્યાલ આવે છે. કવિના કથન સુજળ: ગયાથી ૧૬ કોસ દૂર દતારા ગામ જ પ્રાચીન ભદિલપુર છે. એ દતારા પાસેના પહાડ ઉપર શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું મંદિર છે. પાસેની એક ગુફામાં એકલમલ શ્રીપાર્શ્વનાથની સમક્ષણવાળી મૂર્તિ છે. તેની પાસે કમલ પુષ્પથી ભરેલું નિર્મળ સરોવર છે; એ પછી જ્યાં શીતલનાથ ભગવાનનાં ૪ કલ્યાણકો થયાં એવા દતારા ગામમાં તેઓ આવ્યા.

આજે પટણાથી લગભગ ૧૦૦ માઈલ અને ગયાથી નૈઋત્ય દક્ષિણ દિશામાં ૨૮ માઈલ દૂર ગયા જિલ્લાનું હટ-વંરિયા ગામ છે અને ત્યાંથી ૪-૫ માઈલ દૂર દતારા નામનું ગામ છે. આ ગામે ભદિલપુરનાં અવશેષો છે. દતારાની પાસે જ કોલવા નામનો પહાડ આવેલો છે.

આ પહાડના ચડાવ ઉપર વિવિધ પ્રકારની વનસ્પતિ અને ગીચ ઝાડી વચ્ચે આવેલા મેદાનમાં 'આકાશલોચન' નામે એક તળાવ છે. આ તળાવ પાસે જ એક પાતાળપાણી કુંડ છે, તેની પાસે જ એક રવેતાંબર જૈન મંદિર ખાલી ઊભું છે. તેમાં મૂર્તિઓ નથી.

અત્યારે આ તીર્થભૂમિ ઉપર ઊભા રહીને એ પ્રાચીન કાળના તીર્થના ગૌરવનું સ્મરણ માત્ર કરવાનું રહે છે.

૨૫૭. બિહાર

(કોઠા નંબર : ૪૩૪૦-૪૩૪૧)

પ્રાચીન કાળના ઉદંડપુરનું નામ પાછળથી બિહાર અને તે પછી બિહારશરીફ નામે જાણીતું થયું. પ્રાચીન સમયના ઉદંડપુરનો ઉલ્લેખ જૈન સૂત્રોમાં અને 'મહાભારત' વગેરે ગ્રંથોમાં કરેલો છે. પાલકાલીન એક ખૌદ્ર મૂર્તિ ઉપર ઉદંડપુરનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ મળે છે. એમ પણ કહેવાય છે કે, અહીં ઘણા દંડી સાધુઓ નિવાસ કરતા હતા તેથી આ નગર દંડપુર નામે પણ ઓળખાતું હતું.

—જૈન સૂત્રોથી જણાય છે કે, ગોશાલકે આ ઉદંડપુરના અંદ્રાવતરણ ચૈત્યમાં ઐભ્યેયકનું શરીર છોડી મલ્લરામના શરીરમાં પ્રવેશ કરવાનો ભગવાન મહાવીર સામે દાવો કર્યો હતો. એ પછી સમ્રાટ અશોકે ધર્મપ્રચાર અર્થે અહીંથી જ દૂર-સુદૂર દેશોમાં ઉપદેશકો મોકલ્યા હતા. લગભગ ચોથી અને પાંચમી શતાબ્દીમાં આ સ્થળ સમૃદ્ધ હતું. અહીંનું કળાકૌશલ ખૂબ વખણાતું હતું. એ પછી આ નગરનો નાશ થયો હતો.

પાલવંશના પ્રથમ રાજવી ગોપાલે (ઈ. સ. ૮૧૫-૬૦) આ સ્થળને ફરી વસાવી મગધનું પાટનગર બનાવ્યું.^૧ તેણે અહીં એક બૌદ્ધવિહાર બંધાવ્યો જેના કારણે આ નગર અને આખોયે પ્રાંત બિહાર નામે પ્રસિદ્ધિ પામ્યો. સમય જતાં ઉદ્દંડપુર નામ લોકોની સ્મૃતિમાંથી ભૂંસાઈ ગયું. લગભગ ૧૧-૧૨ મી સદીમાં થયેલા 'નૈવધ મહાકાવ્ય'ના રચયિતા શ્રીહર્ષ કવિએ આ વિહારના શ્રાવકોની અનુપમ લક્ષિતને ઉપમાનદ્વારા સૂચિત કર્યું છે.^૨ આનું કારણ એ સમજાય છે કે, બિહારમાં અને તેની નજીકમાં જ આવેલા તુંગીયા નગરમાં જૈન સાધુઓ અને ગૃહસ્થોની વસ્તી વિપુલ હતી એટલું જ નહિ તેઓ સમૃદ્ધ અને સત્તાસંપન્ન હોય એમ પણ પ્રાચીન વર્ણનોથી જણાઈ આવે છે. તુંગીયા વિશે આગળ કહેવામાં આવશે; પરંતુ ૧૮મી સદીના તીર્થયાત્રી કવિઓએ તો બિહારને જ તુંગીયા નગર તરીકે ઓળખાવ્યું છે.^૩

સં. ૧૨૫૬માં બખ્ત્યારના પુત્ર મહમ્મદે અહીંના રાજા ગોવિંદપાલને મારી આ નગરનો ભંગ કર્યો હતો.

યુગપ્રધાનાચાર્ય પટ્ટાવલીથી જણાય છે કે, વાચનાચાર્ય શ્રીરાજશેખરસૂરિ પોતાની શિષ્યમંડળી સાથે ઉદ્દંડવિહાર અથવા બિહારમાં સં. ૧૩૫૨ માં આવ્યા હતા. એ સમયે મહત્તિયાણુ જાતિના જૈનો અહીં અધિક સંખ્યામાં હતા, તેમણે પોતાનું સ્વતંત્ર જૈન મંદિર અહીં બંધાવ્યું હતું, જે આજે પણ મથિયાન મહોદ્દામાં છર્ણુ દેશમાં વિદ્યમાન છે. પ્રતિમાલેખોથી જણાય છે કે, ૧૭-૧૮મી સદીમાં મહત્તિયાણુ જૈનોની અહીં પ્રધાનતા હતી અને તેઓ સંપન્ન હતા.

સં. ૧૫૬૬માં અહીં મજ્જમશાહની કબર બનતાં આ નગરને બિહારશરીફ નામ આપવામાં આવ્યું. બિહારનાં ખંડિયેરો આજે પણ આ શહેરના વાયવ્યખૂણામાં આવેલા પહાડ પર વિદ્યમાન છે.

આજે અહીં ૧૦૦ જૈન શ્વેતાંબર શ્રાવકોની વસ્તી છે. બિહારશરીફ રેલ્વે સ્ટેશન નજીક ૧ જૈનધર્મશાળા, ૧ ઉપાશ્રય અને કુલ ૨ જૈન મંદિરો વિદ્યમાન છે.

૧. લાલબાગમાં શ્રીઆદિનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર છે. મૂળનાયક ઉપર સં. ૧૬૧૦નો લેખ છે. આ મંદિરમાં ૧ શ્રીઆદિનાથની અને ૧ બુદ્ધ જેવી શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની પ્રાચીન પ્રતિમાઓ છે. પાષાણની કુલ ૧૧ અને ધાતુની ૧ પ્રતિમા છે.

૨. મથિયાન મહોદ્દામાં શ્રીમહાવીરસ્વામી ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર છર્ણુદેશમાં ઉલેખ્યું છે. તેમાં પાષાણની ૭ અને ધાતુની ૧ પ્રતિમા છે. આ મંદિરનો છર્ણુદ્વાર કરાવવાની જરૂર છે.

તુંગીયા :

'ભગવતીસૂત્ર'થી જણાય છે કે, ભગવાન મહાવીર જ્યારે રાજગૃહના ઉદ્યાનમાં બિરાજતા હતા ત્યારે કાલિયપુત્ર આદિ ૫૦૦ પાર્શ્વસંતાનીય સ્થવિરો તુંગીયાના પુષ્પવૃત્તિક ચૈત્યમાં આવ્યા હતા. એ સમયે રાજગૃહના શ્રાવકો ધર્મશ્રવણ નિમિત્તે અહીં આવ્યા હતા અને તેમની સાથે ધર્મચર્ચા કરી હતી. એ વાતની ખબર ગૌતમ ગણધરને જ્યારે તેઓ ભિક્ષા નિમિત્તે ફરવા નીકળ્યા ત્યારે જ પડી હતી. એ સમયે તુંગીયાના જૈન ગૃહસ્થો સમૃદ્ધ અને સત્તાસંપન્ન હોય એમ જણાય છે. ભગવાન મહાવીરના મેતાર્ય નામના ગણધર આ તુંગીયાના નિવાસી હતા. 'કંઠપસૂત્ર'માં આવતા તુંગિક નામે જૈન શ્રમણોના ગણના ઉલ્લેખથી જણાય છે કે, આ નગર જૈન શ્રમણોનું કેંદ્ર રહ્યું હશે અને એ જોઈ પાસેના ઉદ્દંડપુરમાં બૌદ્ધોએ પોતાનો અહો જમાવ્યો હશે. ૧૮મી સદીના યાત્રીઓએ બિહારને જ તુંગીયા બતાવ્યું છે,^૩ વસ્તુતઃ બિહારથી ૪ માઈલ દૂર તુંગી નામનું નાતું ગામ અત્યારે વિદ્યમાન છે તે જ પ્રાચીન તુંગીયાનું અવશેષ હોય એમ જણાય છે.

૧. Nandlal Dey: The Geographical Dictirionay of Ancient and Mediaeval India.

૨. 'નૈવધ મહાકાવ્ય' : સર્ગ: ૧, શ્લોક: ૭૧.

૩. 'પ્રાચીન તીર્થમાળા સંગ્રહ' ૫૦

૨૫૮. પટણા

(કોડા નંબર : ૪૩૪૨-૪૩૪૫)

આજે આપણે જેને પટણાના નામે ઓળખીએ છીએ તેનું પુરાણું નામ પાટલીપુત્ર હતું. મગધદેશની રાજધાનીનું આ નગર કૃષ્ણ-અભતશત્રુના પુત્ર ઉદાથીએ વસાવ્યું હતું એમ જૈન અનુશ્રુતિઓથી જણાય છે. ‘વાયુપુરાણ’^૧ આ હકીકતને ટેકો આપતાં કહે છે કે ઉદાથીએ પોતાના રાજકાળના ચોથા વર્ષે પાટલીપુત્ર વસાવ્યું. ઇતિહાસજ્ઞોની માન્યતા મુજબ વિ. સં. પૂર્વે ૪૪૪ માં ઉદાથી ગાદીએ આવ્યો હતો એટલે તેની આસપાસના સમયમાં પાટલીપુત્રની સ્થાપના કરવામાં આવી એમ માની શકાય. એક હકીકતે પાટલીવૃક્ષના નિમિત્તથી^૨ અને બીજી હકીકતે બૌદ્ધ ગ્રંથ ‘મહા-વગ્ગ’ના કથન મુજબ અભતશત્રુએ સુનિદ્ર અને વસ્સકાર નામના પ્રધાન મંત્રીઓ દ્વારા ઇ. સ. પૂર્વે ૪૮૦ માં પટણા વસાવ્યું અથવા કિલ્લો બંધાવ્યો.^૩ ઉદાથી રાજાની રાણીનું નામ પાટલી હતું એના કારણે નગરનું નામ પાટલીપુત્ર પડ્યું. અહીં કુસુમ વિશેષ પ્રમાણમાં થતાં હોવાથી તેનું નામ કુસુમપુર પણ હતું. એ સિવાય પુષ્પપુર અને પુષ્પભદ્રને નામે પણ આ નગર ઓળખાતું હતું.

આ નગરના વિસ્તાર માટે ઐતિહાસિક વિદ્વાનોના લિખ્ત લિખ્ત મતો છે પરંતુ આ નગરને ૬૪ દરવાજા હતા, કિલ્લાને ૫૭૦ ધુરજ હતાં, એ કિલ્લાની આસપાસ ૩૦ હાથ ઊંડી અને ૬૦૦ હાથ પહોળી ખાઈ હતી વગેરે હકીકતમાં સૌ એકમત છે.

રાજા ઉદયન લગવાન મહાવીરના પંથનો પરમ અનુયાયી હતો. તેણે પાટલીપુત્ર વસાવ્યું ત્યારે ગજશાળા, અશ્વ-શાળા, રાજમહેલ, ઔષધશાળા, પૌષધશાળા, સત્રશાળા અને નગરની મધ્યમાં શ્રીનેમિનાથ લગવાનનું વિશાળ ચૈત્ય વગેરે બંધાવ્યાં હતાં, એમ ‘વિવિધતીર્થકલ્પ’ના ઉલ્લેખથી જણાય છે.^૪ પ્રાચીન એવા ‘આવશ્યક નિર્ચુક્રિત’ ગ્રંથમાં જણાવ્યું છે કે, ઉદયને પાટલીપુત્રમાં સુંદર ચૈત્ય બંધાવ્યું હતું.^૫

સને ૧૮૧૨ માં પાટલીપુત્રની પાસેથી ૨ મૂર્તિઓ મળી આવી હતી, જે કલકત્તાના ઇંડિયન મ્યુઝિયમમાં ભારહુત ગેલેરીમાં સુરક્ષિત છે. એ બંને પર ડૉ. કાશીપ્રસાદ બલસવાલે આ પ્રકારે લેખો વાંચ્યા હતા :—

(૧) “મગો અચો છોનિધિ સે।”—પૃથ્વીના સ્વામી અજ.

(૨) “સપ્તસ્વતે વન્દિ સમ્રાટ વર્તિનન્દિ।”

શ્રીભયસવાલનું અનુમાન છે કે, પહેલી પ્રતિમા મહારાજ ઉદયનની હોવી જોઈએ, કેમકે અજ એનું બીજું નામ હતું. ‘પટ્ટાવલી સમુચ્ચય’માંથી ઉદયનનાં અજય, ઉદાસી, ઉદાથી એવાં નામો મળે છે. એમના અનુમાનને સમર્થન કરતો અજય નામનો અપભ્રંશ હોય કે પર્યાયવાચી અજ નામ હોઈ શકે.

ઈ. સ. પૂર્વે ૪૪૬ માં સુનિવેષધારી વિનયરત્નની હાથે ઉદયનનું મૃત્યુ થયું તેની સાથે જ શિશુન ગવંશનો પણ અંત આવ્યો.

ઉદયન પછી નંદો પાટલીપુત્રની ગાદીએ આવ્યા. વિસેંટ સ્મિથના કથન મુજબ નંદ રાજાઓ પ્રાક્ષણના દ્વેષી અને જૈનધર્મના પ્રેમી હતા. વસ્તુતઃ નંદોના સમયમાં જૈનધર્મનો ખૂબ વિકાસ થયો હતો. આ નંદરાજાઓ પૈકી એક રાજવી

૧. “ઉદાથી મહિતા તસ્માત્, ત્રયચ્ચિશત્સમા નૃપઃ । સર્વેઃ પુરવરં રમ્યં, પૃથિવ્યાં કુસુમાદ્વયમ્ ॥

ગંગાયા દક્ષિણે કલે, ચતુર્થેન્દ્રે કરિષ્યતિ । ”—વાયુપુરાણ ઉત્તરખંડ, અ. ૩૭, પૃ. ૧૭૫.

૨. “પાટલાદુઃ પવિત્રોડયં, મહામુનિક્કરોટિમ્ । એકાવતારોડય મૂલજીવધેતિ વિશેષતઃ ॥”

૩. રાજા ઉદયન પરમ જૈન હતા એટલા જ કારણે બૌદ્ધોએ તેનું નામ ન આપતાં અભતશત્રુનું નામ આપ્યું છે. વસ્તુતઃ અભત-શત્રુએ તો ચંપાનગરી વસાવી હતી, એ ગ્રંથથી ઉલ્લેખ અને ‘ચંપાપુરી’ના વર્ણનમાં કર્યો છે.

૪. ‘વિવિધતીર્થકલ્પ’ પૃ. ૬૮

૫. “તં કિર વિયંગગસંઠિયં ણયરં ણયરામિણં ઉદાણા જેહરં કારાવિયં, એસા પાટલિપુત્તસ્સ ઉપ્પત્તિ ॥”

કલિંગનો વિજય કરી, કલિંગની જિનમૂર્તિ લઈ આવ્યો હતો, જે પાછળથી ખારવેલે મગધનો વિજય કરીને એ મૂર્તિ પાછી મેળવી હતી, એવી હકીકત હાથીશુક્રનો ખારવેલનો શિલાલેખ આપે છે. વળી, છેલ્લા નંદ સુધી બધા અમાત્યો જૈન હોવાનું ઇતિહાસ પણ સમર્થન કરે છે.

શ્રીયશોભદ્રસૂરિ જેઓ પાટલીપુત્રમાં જન્મ્યા હતા તેઓ નંદિવર્ધનના સમયમાં થયા હતા. શ્રીયશોભદ્રસૂરિ પછી શ્રીસંભૂતિવિજય અને શ્રીભદ્રબાહુસ્વામી જૈન શ્રમણસંઘના નેતા બન્યા હતા. શ્રીસ્થૂલિભદ્રસૂરિ, જેઓ શકટાલ મંત્રીના પુત્ર હતા, તેમણે શ્રીસંભૂતિવિજય પાસે દીક્ષા લઈ આર્ચ શ્રીભદ્રબાહુસ્વામી પાસે પૂર્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ કર્યો હતો. એ જ શ્રીસ્થૂલિભદ્રસૂરિએ આપત્તિકાળમાં મગધમાં રહીને જૈન સાહિત્યની અપૂર્વ સેવા કરી હતી. એમના સમયમાં મગધમાં પહેલા ખારવેલી દુકાળના કારણે જૈન આગમોની કંઠસ્થ રાખવામાં આવતી પરંપરા વિચ્છિન્ન થઈ ગઈ હતી, આથી આર્ચ શ્રીસ્થૂલિભદ્રસૂરિ, જેઓ એ પ્રદેશમાં એક માત્ર વિશિષ્ટ શ્રુતધર હતા, તેમણે જૈન શ્રમણસંઘને એકઠો કરી આગમોની વાચના એકત્રિત કરી અને ૧૧ અંગોને સુવ્યવસ્થિત કર્યા હતાં. આ વાચના જૈન સાહિત્યમાં પહેલી 'પાટલીપુત્ર વાચના' તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. આ આ કારણે નગરને 'વિદ્યાતીર્થ' તરીકે ઓળખવાી શકાય.

શ્રીસ્થૂલિભદ્રસૂરિ ઇ. સ. પૂર્વે ૩૧૧ માં પાટલીપુત્રમાં સ્વર્ગસ્થ થયા એ પહેલાં આ વાચના થઈ હતી. આને પણ એમનું સ્મારક શુભબળર બાગ (પટણ) સ્ટેશનની સામે કમલદ્રહ (કમલદ્રહ)માં અરક્ષિત અવસ્થામાં મોનુદ છે.

કમલદ્રહમાં જે જૈનમંદિર આવેલું છે તેને હુએનત્સાંગે 'Heretics' નામથી નોંધ્યું છે. આ મંદિર શ્રીસ્થૂલિભદ્રના સ્મરણાર્થે બાંધવામાં આવેલું. શ્રીસ્થૂલિભદ્ર ભગવાન મહાવીરની સાતમી પાટલી ઇ. સ. પૂર્વે ત્રીજી શતાબ્દીમાં થયા હતા. તેમના પિતા શકટાલ નંદ રાજાના મંત્રી હતા. આર્ચ સ્થૂલિભદ્ર અહીં સ્વર્ગસ્થ થયા હતા. એ સ્થળ આજે પાટલીઆસ પાસેના કમલદ્રહથી ૧૦ માર્ગલના અંતરે પૂર્વ દિશામાં છે, જ્યાં ભગવાન બુદ્ધે આર્ચ સ્થૂલિભદ્રના સ્મારક-ચૈત્ય આગળ ઊભા રહીને ઉપદેશ આપ્યો હતો.

નંદ રાજાઓમાંના એક રાજાએ પાંચ સ્તૂપો બનાવી તેની નીચે પોતાની અદળક લક્ષ્મી દાટી હતી; એમ 'તિથ્યોગાલીપયત્તા'થી જણાય છે.

એ પછી મૌર્યકાળમાં સમ્રાટ સંપ્રતિના પ્રબોધક આર્ચ સુહસ્તિસૂરિ અહીં પધાર્યા હતા અને અનેક મનુષ્યોને જૈનધર્મથી વાસિત કર્યા હતા. આર્ચ સુહસ્તિસૂરિ પાટલિપુત્રથી વિહાર કરીને ઉત્તરજૈન, વિદિશા આદિમાં રહેલી જીવંત-સ્વામી પ્રતિમાના દશનાથે ગયા હતા.

વિક્રમની પહેલી શતાબ્દી લગભગમાં આર્ચ વજ્રસ્વામી અહીં આવ્યા ત્યારે એમના રૂપ-લાવણ્યને જોઈ પાટલીપુત્રના ધનાઢય શ્રેષ્ઠીની પુત્રી રુક્મણીએ એમની સાથે લગ્ન કરવાની માગણી કરી હતી, પરંતુ આર્ચ વજ્રસ્વામીએ એને પ્રબોધિત કરી જૈનધર્મની દીક્ષા આપી હતી. લગભગ એ જ સમયમાં આર્ચ રક્ષિતસૂરિ, જેમણે નાનપણમાં અહીં રહીને ૧૪ વિદ્યાઓનું ગંભીર અધ્યયન કર્યું હતું, અને દીક્ષા લીધા પછી પણ અહીં આવ્યા હતા, તેમણે જૈન સાહિત્યને ધર્મકથાનુયોગ, ચરણકરણાનુયોગ, દ્રવ્યાનુયોગ અને ગણિતાનુયોગ એ ચાર અનુયોગોમાં વિભક્ત કર્યું હતું.

વિક્રમની પહેલીથી લઈને ત્રીજી શતાબ્દીના વચગાળામાં થયેલા વાચકવર્ચ શ્રીઉમાસ્વામિ મહારાજે પાટલીપુત્રમાં રહીને જ જૈનોમાં સંસ્કૃતભાષાના આદિ ગ્રંથ 'તત્ત્વાર્થસૂત્ર'ની રચના કરી હતી.

એ પછી ૨-૩ સૈકામાં થયેલા અયોધ્યાનિવાસી શ્રીપાદલિપ્તસૂરિ પાટલીપુત્રમાં આવ્યા અને તેના રાજા સુકુંડના માથાનો રોગ દૂર કર્યો હતો અને તેને જૈનધર્મી બનાવ્યો હતો.

અવાંતર પ્રમાણથી જાણી શકાય છે કે, શુભોના સમય સુધી આ નગર જૈનોની દૃષ્ટિએ ઉત્તમ હોવું જોઈએ.

૬. "જાઓ અ તમ્મિ સમર, દુકાલો દોવવસ ચ વરિસાણિ । સવ્વો સાહુસમુદ્ધો, ગમ્મો જલહિત્તીરમ્મિ ॥

તદુત્તરમે સો પુણરવિ પાઠલિપુત્તે સમાગમો વિહિણા । સંવેળે સુવવિસ્યા, ચિંતાં કિં કસ્સ અત્થેતિ ॥

જં જસ્સ આસિ પાણે, ઉમ્મસજ્જયમમાઈ સંવહિં । તં સવ્વં એકારચં, અંગાઈં તહેવ ઠવિયાઈ ॥"—ઉપદેશપદ.

૭. "જહ જહ પર્વણિ જાણ્યમ્મિ પલિત્તં મમાદેઈ । તહ તહ સે સિરવિયણા પળસ્સઈં મુરુમ્હરાયસ ॥"

૪. સ. ની ૭ મી સદીમાં ભારતમાં આવેલા ચીનીયાત્રી હુએનત્સાંગે પાટલીપુત્રમાં શ્રીસ્થૂલિભદ્રના નિર્વાણસ્થળનો અને કમલદ્રહમાં પાખંડીઓના રહેઠાણ-સ્થળ ઉપાશ્રયનો નિર્દેશ કર્યો છે. એટલે એ સમય સુધી અહીં જૈનોની બહોળાવાલી રહી હશે. એ પછી ૮-૯ મી શતાબ્દીમાં પાટલીપુત્ર ઘસાતું ઘસાતું નાના ગામડામાં પરિવર્તિત થઈ ગયું હશે.

એ પછી પાટલીપુત્રની સ્થિતિ બદલાવે કશું સાધન નથી. લગભગ ૧૭ મી શતાબ્દીમાં આગરાનિવાસી શ્રેષ્ઠી કુરપાલ અને સોનપાલ નામના બે ભાઈ એ સમેતશિખરનો સંઘ લઈને તીર્થયાત્રા કરતા કરતા અહીં આવ્યા હતા, ત્યારે ખડેલપાલ શ્રેષ્ઠી મયણએ શ્રીસંઘને આદર આપી જમાડયો હતો. એ સમયે પટણામાં મહત્તિયાણુ બાતિના જૈનો વસતા હતા અને અહીં શ્રીઋષભદેવ તથા પાર્શ્વનાથ ભગવાનનાં ૨ જૈન મંદિર હતાં એમ જણાય છે. અહીંના જૈન મંદિરોમાં બે-ચાર મોટી પ્રતિમાઓ ઉપર એમના શિલાલેખો મોજુદ છે એ ઉપરથી જણાય છે કે, તેમણે અહીં કેટલીક મૂર્તિઓની સ્થાપના કરાવી હતી.

અઠારમી સદીમાં બાદશાહ જહાંગીરના કૃપાપાત્ર ઝવેરી જગતશેઠ હીરાનંદ શાહ પટણામાં જ રહેતા હતા. તેમણે એક જૈનમંદિર અને શ્રીજિનદત્તસૂરિની દાદાવાડીનું સ્થાન બનાવ્યું હતું. એમના નામથી પ્રસિદ્ધિ પામેલી ‘હીરાનંદશાહની ગલી’ અહીં આજે પણ મોજુદ છે. દિલ્હીમાં પણ હીરાનંદશાહના નામની ‘હીરાનંદ ગલી’ બાણીતી છે.

ડૉ. સ્પૂનરને કુમ્હાર (પ્રાચીન પાટલીપુત્ર)નું ખોદકામ કરતાં મૌર્યકાલીન સપાટીથી કેટલાયે ફૂટ નીચે લાકડાના ૭ અખૂતરા મળી આવ્યા હતા. દરેકની લંબાઈ ૩૦ ફીટ, પહોળાઈ ૫ x ૪ ફીટ અને ઊંચાઈ ૪૩ ફીટ હતી પરંતુ આ અખૂતરાઓ શા માટેના હતા તેનો પત્તો લગાવી શકાયો નથી. સંભવ છે કે, આ અખૂતરાઓ નદોએ બનાવેલા જૈન સ્તૂપો સાથે સંબંધ ધરાવતા હોય.

નદોએ બનાવેલા સ્તૂપોનું સમર્થન ‘તિથિગાલીપયત્ના’થી મળે છે, તેનો સાર એ છે કે, પાટલીપુત્રમાં ચતુર્મુખ અથવા કદ્દી નામના એક લાલચી રાજાએ નદોએ બનાવેલા પાંચ સ્તૂપો, જેની નીચે ધન દાટેલું હતું, તે લેવા માટે સ્તૂપો અને નગરના એક ભાગને ખોદાવી નાખ્યો હતો. જૈન તેમજ જૈનેતર સાધુઓ પાસેથી કર વસૂલ કરવા તે અત્યાચાર કરતો. એ કારણે ઘણા સાધુઓ પાટલીપુત્ર છોડીને ચાલ્યા ગયા. એ રાજાના સમયમાં ૧૭ રાત-દિવસ સુધી નિરંતર વર્ષા થતી રહી જેથી આખું પાટલીપુત્ર એ વર્ષામાં ડૂબી ગયું. બહુ જ થોડા માણસો બચી શક્યા તેમાં રાજા કદ્દી અને પાડિવત (સંભવતઃ શ્રીપાદલિપ્તસૂરિ) નામના જૈનાચાર્ય પણ બચી ગયા હતા. પછીથી એ રાજાએ સુંદર નગર વસાવ્યું અને પાડિવત જૈનાચાર્ય વગેરે પાસેથી પદ્મમાંથ કર વસૂલ કરવા ઉગ્રપણે અત્યાચારો કર્યા. એ પછી ઇંદ્રે આવીને એ રાજાનો નાશ કર્યો અને ચતુર્મુખના સ્થાને તેના પુત્ર દત્તને ગાદીએ બેસાડ્યો એવી અનુશ્રુતિ છે. આ કદ્દી રાજાનો સમય વિક્રમની બીજી શતાબ્દી હોવાનું એક અનુશ્રુતિથી જણાય છે.^૯

હુએનત્સાંગે પોતાના પ્રવાસવર્ણનમાં એવી જ વાત નોંધી છે કે, નંદરાજાએ પાંચ સ્તૂપો બંધાવીને તેની નીચે પાંચ નિધિઓ અને સાત રત્નો દાટ્યાં હતાં જેને એક અખોદ રાજાએ ખોદાવી નાખતાં ભારે ભૂકંપ થયો, સૂર્ય વાદળાંથી ઘેરાઈ ગયો અને એ પછી એ સ્તૂપોને કોઈ અડકી શક્યું નહીં.^{૧૦}

ડૉ. સ્પૂનરને કુમ્હારના ખોદકામમાંથી મૌર્યસ્તર અને રાખોડીવાળા સ્તરની વચ્ચે કોરી માટીનું સ્તર મળી આવ્યું છે, જે અનુશ્રુતિઓમાં નોંધાયેલ પાટલીપુત્રમાં આવેલા ભીષણ પૂરનું સમર્થન કરે છે. આ રીતે જૈન અનુશ્રુતિઓને પુરાતત્વથી પણ ટેકો મળી રહે છે.^{૧૧}

મેગેસ્થિનિસના સમયમાં જે નગર ૨૪ માઈલના અને હુએનત્સાંગના સમયમાં ૧૧ માઈલના ઘેરાવાવાળું હતું તે આજે સામાન્ય શહેરમાં બદલાઈ ગયું છે. આજનું પટણા એના પ્રાચીન સ્થળ પર નથી. કહેવાય છે કે, નદીઓના

૯. શ્રીજયકીર્તિ કૃત “સમેતશિખર યાત્રા”

૧૦. ‘દીપમાલા કલ્પ’

૧૦. Watters : Huen Tsang, Vol. II, P. 96-98.

૧૧. ‘પ્રેમી અભિનંદન ગ્રંથ’માં ‘કુજ જૈન અનુશ્રુતિયાં ઔર પુરાતત્વ’ સંપાદક ડૉ. મોતીચંદનો લેખ. પૃ. ૨૨૯-૨૪૯.

પ્રચંડ મોજાઓ એની પ્રાચીન સમૃદ્ધિ ભરખી લીધી છે. આજે સોનભદ્રા અને સરયૂ અહીં ગંગાને મળે છે. એ સંગમ સ્થળ ઉપર પટણાનું સ્થાન છે. અહીં ૯૫ જૈનોની વસ્તી, ૧ જૈનધર્મશાળા અને ૪ જૈનમંદિરો છે.

અહીંનાં ૪ જૈનમંદિરો પૈકી ૩ મંદિરો પટનાસીટી સ્ટેશનથી ૧ માઈલ દૂર આવેલી ભાડેકી ગલી નામના મહોલ્લામાં એક જ કંપાઉડમાં આવેલાં છે. આ કંપાઉડમાં જ સાધુઓનો ઉપાશ્રય અને શ્રાવકો માટે એક ધર્મશાળા છે.

૧. શ્રીવિશાલજિનના શિખરખંધી જિનાલયમાં ૫ પાષાણની અને ૧૧ ધાતુની પ્રતિમાઓ છે. મૂળનાયક શ્રીવિશાલજિનની મૂર્તિ ઉપર સં. ૧૬૭૧ નો લેખ આ પ્રકારે છે:—

“ સંવત્ ૧૬૭૧ શ્રીઆગરાવાસ્તવ્ય ઓસવાલજ્ઞાતીય લોદાગોત્રે ગોળીવંસે સં૦ ઋષભદાસમાર્યા રેપશ્રી તપુત્ર સંઘપતિ સં૦ શ્રીકુંરપાલ સં૦ સોનપાલસંઘાધિપૈઃ સુત સં૦ સંઘરાજ સં૦ રૂપચંદ ચતુર્મુજ સં૦ ધનપાલાદિયુતૈઃ શ્રીમદંચલગચ્છે પૂજ્યશ્રી ૫ શ્રીધર્મસૂરિ તપદે શ્રીકલ્યાણસાગરસૂરીણામુપદેશેન વિદ્યમાનશ્રીવિશાલજિનત્રિવં પ્રતિષ્ઠિતં ॥ ”

મેકા ઉપર શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની મૂર્તિ ઉપર પણ આવો જ લેખ મોજુદ છે. આ મંદિરમાં ૧ સ્ફટિકની મૂર્તિ છે.

૨. શ્રીવિશાલજિનના મંદિરની પાસે જ મૂળનાયક શ્રીઆદીશ્વર ભગવાનનું શિખરખંધી દેરાસર આવેલું છે. આમાં પાષાણની ૧ અને ધાતુની ૯ પ્રતિમાઓ છે.

૩. ઉપર્યુક્ત મંદિરની નેડે જ શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું ધાખાખંધી મંદિર આવેલું છે. આ મંદિરમાં પાષાણની ૧૬ અને ધાતુની ૩ પ્રતિમાઓ છે. પાષાણની ૧૬ પ્રતિમાઓ પૈકી ૩ પ્રતિમાઓ લગભગ ૧૦મા સદીની છે, જેનું વર્ણન આ પ્રકારે છે:—

(૧) શ્યામ પાષાણની સપ્તદશાવાળી જે શ્રીપાર્શ્વનાથની પ્રતિમા તરીકે ઓળખાય છે, તેના ઉપર ખોદકળાનો સ્પષ્ટ પ્રભાવ જોવાય છે. આ મૂર્તિમાં શરીર ઉપર પડેલું વસ્ત્ર હાથને ઢાંકી રહ્યું છે, જિનેશ્વરની આની સત્ત્ર મૂર્તિ ખીજે કયાંઈ જોવામાં આવતી નથી તેમજ મૂર્તિશાસ્ત્રમાં તેનું કોઈ વર્ણન મળતું નથી. એટલે આ મૂર્તિ જિનમૂર્તિ હોવા વિશે શંકા થાય છે પરંતુ જૈનોના લાક્ષણિક ચિહ્નરૂપે પ્રતિમાની નીચેના ભાગમાં બંને બાજુએ ત્રિદશાયુક્ત ધરણેન્દ્ર અને પદ્માવતીની મૂર્તિઓ અંકિત છે. ગુપ્તોત્તર અંતિમ સમયમાં આ મૂર્તિ બની હોય એવી એની રચનાપદ્ધતિ લાગે છે. મૂર્તિ ઉપર ‘યે ઘર્મા હેતુમ્મવાં’ વાળો શ્લોક કોતરેલો છે, એટલે આ મૂર્તિમાં જૈન અને ખોદ લક્ષણોનો મેળ સાધવાનો શિલ્પીએ પ્રયત્ન કર્યો હોય એમ જણાય છે. આ મૂર્તિ એના સ્વરૂપમાં અદ્વિતીય કહી શકાય.

(૨) ચોથા તીર્થંકર શ્રીઅભિનંદનસ્વામીના નામથી ઓળખાતી મૂર્તિ પણ પાષાણની છે. આ મૂર્તિ પણ વસ્ત્રાભૂષણ સહિત અને ‘યે ઘર્મા હેતુમ્મવાં’ વાળા શ્લોકથી અંકિત છે, આથી આ મૂર્તિ જૈન હોવા વિશે શંકા રહે છે.

(૩) પ્રથમ તીર્થંકર શ્રીઋષભદેવ ભગવાનની શ્યામ પાષાણની પ્રતિમાના બંને બાજુ ઉપર સુંદર કેશવાળી જોવાય છે. વળી, નીચેના ભાગમાં ધર્મચક્ર અને વૃષભનું લંછન હોવાથી નિઃસંશય આ મૂર્તિ જૈનોની છે. પ્રતિમાની બંને બાજુએ ઈંદ્ર અને ઈંદ્રાણી આમર લઈને ઊભા રહેલાં બતાવ્યાં છે, ઉપરના ભાગમાં દેવતાઓ પુષ્પમાળા લઈને અંતરિક્ષમાંથી આવતા બતાવ્યા છે, તેની ઉપરના ભાગમાં વાયોની આકૃતિઓને બાજુ અદ્વૈત હાથે વગાડી રહ્યા હોય એવો દેખાવ રજૂ કર્યો છે. વળી, કંપવૃક્ષની પાંખડીઓ પણ આમાં ઉડીચિત્ત છે. આ પ્રતિમાનું શિલ્પ અત્યંત મનોહર છે. આ પ્રકારની લાક્ષણિકતા મગધ કલાકારોની જ વિશેષતા ગણાય છે.

અહીંના એક સ્વેતાંબર મંદિરના અગ્રભાગમાં એક લાંબી કાષ્ઠપટ્ટિકા ઉપર શ્રીનેમિનાથ ભગવાની ભાવપૂર્ણ પ્રભાવોત્પાઠક વરયાત્રા ઉડીચિત્ત છે, આમાંથી બિહારીઓની તત્કાલીન વેષભૂષા આદિનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે.

૪. પટણાસીટી સ્ટેશનની નજીકમાં આવેલા શુભાગ્રભાગમાં ખીલેલાં સુંદર કમળોથી ભરેલું વિશાળ સરોવર છે, તેની મધ્યમાં થઈને જવાનો રસ્તો છે અને મધ્યમાં શેઠ સુદર્શનને માટે તૈયાર કરેલી શૂળીના બદલે સિંહાસન બની ગયું હતું તે જગાએ એક પાટકાજોડ છે એના ઉપર ફરતો આ પ્રકારે લેખ છે:—

૧૨. સુદર્શન શેઠની મવિત્ર સ્મૃતિ આ નગરમાં બની હતી એના સ્મરણરૂપે આ સ્થાપના છે. સુદર્શનશેઠ ઉપર રાણીએ બ્રોટું આળ

“અવ્યયપદાસ્ય શ્રીસે(શ્રે)ષ્ઠિમુદર્શનસ્ય હમે પાદુકે સંપ્રતિષ્ઠિ(ષ્ઠિ)તે સકલસંધેન શુભસંવત્સરે ॥”

આ પાદુકાની નજીકમાં જ એક ઊંચા ચોતરા ઉપર એક ખીજ દેરી છે. ત્યાં થોડાં પગથિયાં ચઢીને જવાય છે. દેરીમાં શ્રીસ્થૂલિભદ્રસૂરિની સફેદ આરસની એક પાદુકાએડ છે, તેના ઉપર સં. ૧૮૪૮ ના ભાદરવા સુદિ ૧૧નો લેખ છે. દેરીમાં પેસતાં બારશાખમાં સં. ૧૮૮૮ ના માગશર સુદિ ૫ ને સોમવારનો લેખ વિદ્યમાન છે. આ નવી સ્થાપના જૂના સ્થાન ઉપર થયેલી છે.

શહેરના મંદિરથી ૧ માર્ગલ દૂર શ્રીહીરવિજયસૂરિ દાદાનો ખગીચો છે, તેમાં સુંદર ધર્મશાળા ખનાવેલી છે. ત્રણસો વર્ષ પહેલાં અહીં શ્રીહીરવિજયસૂરિનો સ્તૂપ અને ચરણપાદુકાઓ મોઝુદ હતી એવી નોંધ ‘તીર્થમાળા’ઓ કરે છે, આજે એ સ્થાપનાઓ અહીં જોવાતી નથી.

પટણામાં શ્રીયુત રાધાકૃષ્ણજી જલ્લાનનો પ્રાચીન કળાસંગ્રહ દર્શનીય છે, તેમાં જૈન કળાના ઉત્કૃષ્ટ નમૂનાઓ મોઝુદ છે. તેમાં ૫ અષ્ટધાતુની અને ૪ પાષાણની પ્રતિમાઓ છે, ધાતુની એક શ્રીપાર્શ્વનાથની પ્રતિમા ઉપર સં. ૧૨૬૧ નો લેખ છે, ત્યારે ખીજી મૂર્તિઓ ૧૬-૧૭મા સૈકાની છે. ઓરિસાથી પ્રાપ્ત થયેલા એક કાષ્ઠમંદિરનો અવશેષ અહીં મોઝુદ છે, જેમાં ૧૪ સ્વપ્નો અને કળશ વગેરેની જૈન લાક્ષણિક આકૃતિઓ નજરે પડે છે. આ અવશેષ લગભગ ૧૪ સી શતાબ્દીનો હોય એમ જણાય છે, ખીજી વસ્તુઓમાં સચિત્ર હસ્તલિખિત પોથીઓ વગેરે સુંદર નમૂનાઓ છે. વળી, દ્વારકામાંથી મળી આવેલા એક આરસનો જૈન સ્તૂપ પણ આ સંગ્રહમાં વિદ્યમાન છે.

પટનાના પ્રદર્શનાગાર (મ્યુઝિયમ)માં કેટલીક પાષાણની તથા ધાતુઓની પ્રતિમાઓ છે. જૈન મૂર્તિવિધાન શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ મહત્ત્વની અને વૈવિધ્યભર્યા છે, તેમાંની કેટલીક મૂર્તિઓનો પરિચય અહીં આપવામાં આવે છે:—

(૧) પટણાની પાસે આવેલા પ્રાચીન પાટલીપુત્ર લોહાનીપુર નામક સ્થાનમાં ખોદકામ કરતાં કેટલીક જૈન મૂર્તિઓ મળી આવી છે. તેમાંની એક મૂર્તિ હાથ અને મસ્તકથી ખંડિત થયેલી છે. આ મૂર્તિ ઉપર ઘુંટાઈ (પોલીશ) કરેલું હોવાથી એ સુંદર અને ચમકદાર લાગે છે, આજે આરસપાષાણ પર જેવી ઘુંટાઈ કરવામાં આવે છે તેવી જ ઘુંટાઈ આમાં કરેલી છે. આવી ઘુંટાઈ કરવાની પ્રથા અશોકના સમયમાં હતી. વળી, મૂર્તિમાં વપરાયેલા પથ્થર અશોકકાલીન સ્તંભોને બરાબર મળતો આવે છે, એ એની ખાસ વિશેષતા છે. સ્વ. ડૉ. કે. એન. દીક્ષિતના મતે ભારતના જુદા જુદા સ્થળોએ ખોદકામ કરતાં મળી આવેલી મૂર્તિઓમાં આ મૂર્તિ સૌથી પ્રાચીન છે. આથી આ મૂર્તિ ઈ. સ પૂર્વે ૩૦૦ લગભગની મૌર્યકાલીન હોવી જોઈએ. ડૉ. જયસવાલ પણ એ મૂર્તિઓનો આ જ સમય બતાવતાં જણાવે છે કે, કળાની દૃષ્ટિએ આ મૂર્તિ અત્યંત સુંદર છે, જે મળી આવેલી જૈન મૂર્તિઓમાં અથવા ભારતમાં સમસ્ત જ્ઞાત પાષાણ મૂર્તિઓમાં સૌથી પ્રાચીન છે. તેમનો મત છે કે, આ મૂર્તિ હડપ્પાથી પ્રાપ્ત કાયોત્સર્ગસ્થ મૂર્તિખંડ સાથે ઘણુંખડું મળતી આવે છે.^{૧૩}

(૨) ખીજી એક મૂર્તિ ઉપર્યુક્ત સ્થાનેથી મળી આવી છે તે નાની અને ખડગાસનસ્થ છે. એ મૂર્તિ પણ ખંડિત થયેલી છે અને ઉપર્યુક્ત સમયની ગણવામાં આવી છે.

(૩) માનભૂમ જિલ્લાના પલામૂ નામક સ્થાનથી ત્રણેક મૂર્તિઓ મળી આવેલી છે, તેમાં A. N. ૩ વાળી મૂર્તિ જૈને શ્રીનેમિનાથ લગવાનની મૂર્તિ ગતાવી છે, તે વસ્તુતઃ શ્રીઋષભદેવની જણાય છે, કેમકે આ મૂર્તિના ખભા ઉપર સ્પષ્ટ કેશવાળી આલેખી છે. સ્થાન પાષાણની આ મૂર્તિની ઊંચાઈ ૭૫ ઈંચ છે. આનાં બધાં અંગ-પ્રત્યંગ અખંડિત છે પરંતુ મૂર્તિ અત્યંત જીર્ણ થઈ ગયેલી છે, તેની નીચે લેખ છે પણ તે એટલો બધો ઘસારા ગયેલો છે કે વાંચી શકાતો નથી. વિદ્વાનોએ આ મૂર્તિ ૧૦મા સૈકાની હોવાનું જણાવ્યું છે.

(૪) A. N. ૭૨૮ પલામૂ નામક સ્થાનની આ ખીજી મૂર્તિ બદામી વર્ણની ૫-૬ ઈંચ ઊંચી છે. આ કાનની ઘુટીઓથી

ચડાવતાં રાજાએ તેમને શ્રીજીએ ચડાવવાનું ફરમાન કર્યું હતું પરંતુ શેકના શિખલના પ્રભાવથી સૌના આશ્ચર્ય વચ્ચે એ શ્રીજી સિંહાસનમાં બેસાઈ ગઈ અને આજ ચડાવનારના હાથ હેઠા પડતાં તેમનો મહિમા લોકમાં ગાજતો થયો એવી કથા છે. જે કે કેટલાક કવિઓ આ ઘટના ચંપાણીમાં બન્યાનું નોંધે છે પરંતુ આ સ્મારક એ જ હડપ્પીકળના ચિહ્નરૂપે અહીં પૂજનીય અને વંદનીય બની રહ્યું છે.

ખંડિત હોવા છતાં મનોહર દેખાય છે. આ મૂર્તિની નીચે કોઈ ચિહ્ન નથી છતાં અધિકારીઓએ તેને શ્રીઅભિ-
નંદનસ્વામીની મૂર્તિ ઘતાવી છે. વિદ્વાનોએ આનો સમય ૯મી શતાબ્દી ઘતાવ્યો છે.

(૫) પલામૂ નામક સ્થાનની આ ત્રીજી જિનમૂર્તિ ખડ્ગાસનસ્થ છે. તેનો સમય ૬ઠ્ઠી શતાબ્દી નક્કી કરવામાં આવ્યો છે.

(૬) શકાબાદ જિલ્લાના ચોસા નામક સ્થળમાં ખોદકામ કરતાં ઘણી મૂર્તિઓ મળી આવેલી છે. એ પૈકી એક
ચંદ્રપ્રભજિનની મૂર્તિ છે; કેમકે તેની નીચે ચંદ્રનું લંછન સ્પષ્ટ બતાવેલું છે. આ મૂર્તિનો રંગ શ્યામ છે અને ઊંચાઈમાં
લગભગ ૬ ઈંચની છે. લગભગ ૧૦ માં સૈકાની આ મૂર્તિ ઘતાવવામાં આવી છે.

(૭) ઉપર્યુક્ત સ્થાનથી બીજી એક ખંડિત મૂર્તિ મળી છે તે શ્રીઆદીશ્વર ભગવાનની છે; કેમકે તેની નીચે
વૃષભનું ચિહ્ન નથી પરંતુ ખભા ઉપર વાળની લટોની સ્પષ્ટ આકૃતિ જોવાય છે. દેશવિન્યાસ આદિ શિષ્ય લક્ષણો જોતાં
આના ઉપર ગંધારકળાની સ્પષ્ટ છાપ હોય એમ જણાય છે. આ મૂર્તિ લગભગ ૮ મી શતાબ્દીની હોવાનું
વિદ્વાનોએ નક્કી કર્યું છે.

(૮) ઉપર્યુક્ત સ્થાનથી ૩ પક્ષાસનસ્થ શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની મૂર્તિઓ મળી આવી છે, જેમાંની ૨ મૂર્તિઓ
૪ ઈંચની અને ખંડિત બનેલી છે. એક મૂર્તિ ૭-૮ ઈંચની છે. લગભગ ૮ મી શતાબ્દીની આ મૂર્તિઓ હોવાનું
વિશેષજ્ઞોએ નિર્ધારિત કર્યું છે.

(૯) ઉપર્યુક્ત સ્થાનથી ૪ મૂર્તિઓ શ્રીનેમિનાથ અને શ્રીઆદિનાથની મળી છે. તેનો સમય ૧૦ મી
શતાબ્દી જણાવાયો છે.

(૧૦) ઉપર્યુક્ત સ્થાનથી મળી આવેલી મોટે ભાગે પક્ષાસનસ્થ ૧૫-૧૬ જિનમૂર્તિઓ A N. ૬૫૧૬-૬૫૩૨ છે. તે
ક્યા ક્યા તીર્થંકરોની છે એનો નિર્ણય કરવો કઠણ છે. આ બધી મૂર્તિઓ ૧૦-૧૧મી શતાબ્દીની ઘતાવવામાં આવી છે.

(૧૧) ચોરિસાના ઉદયગિરિ પર્વતમાંથી મળી આવેલી A N. ૬૪૯૧ની શ્યામ પાષાણની એક પક્ષાસનસ્થ
જિનમૂર્તિ ૫ ફીટ ઊંચી છે. આ પ્રતિમા જૈન તીર્થંકર-મૂર્તિ હોવા છતાં અધિકારીઓએ તેના ઉપર બુદ્ધ મૂર્તિનું લેબલ
લગાવેલું છે એ આશ્ચર્યકારક છે.

(૧૨) A. N. ૧૦૪૫૩ ધાતુની એક પક્ષાસનસ્થ સુંદર જિનમૂર્તિ ૮ાં ઈંચની છે. આ મૂર્તિનાં બધાં અંગો ગરાબર
છે પણ જમીનમાં વધુ સમય રહેવાથી ખરવણ ગર્ભ છે અને કાળી પડી ગયેલી છે. ધાતુની આ બનાવટથી જણાય છે
કે, ઈ. સ. ની ૧૧મી શતાબ્દીમાં આ મૂર્તિ બનેલી હોવી જોઈએ.

(૧૩) તીર્થંકરની એક ચરણપાદુકા ૧ા ફૂટ ઊંચા પથ્થરમાં અંકિત છે. તેની નીચે એક મોટો લેખ કારેલો છે.
આ લેખ ઘસાયેલો હોવા છતાં ખૂબ પ્રયત્નથી વાંચતાં તેમાં સં. ૧૧૮૩ની સાલ જણાય છે.

(૧૪) પક્ષાવતી દેવીની સુંદર મૂર્તિ પાષાણમાં બનાવેલી છે. તેનો સમય લગભગ ૧૧મી શતાબ્દી માન-
વામાં આવે છે.

(૧૫) ચક્ષુની બે મૂર્તિઓ પૈકી એક ખંડિત અને બીજી અખંડિત છે. આ બંને મૂર્તિઓ ૧૦મા સૈકાની
ઘતાવવામાં આવી છે.

(૧૬) ચોસાના ખોદકામમાંથી ધાતુનું બનાવેલું એક કસ્યપવૃક્ષ મળી આવ્યું છે, જેની શાખાઓ તૂટેલી હોવા
છતાં કળામય અને સુંદર દેખાય છે.

(૧૭) ધાતુનું બનાવેલું એક ધર્મચક્ર ૮મી શતાબ્દીમાં બનેલું હોવાનું વિદ્વાનોનું મતભવ છે.

આ સિવાય મથુરાના કંકાલી ટીલામાંથી પ્રાપ્ત થયેલા આયાગપટો અને બીજા કેટલાક શિલ્પોના નમૂના અને
અવશેષો અહીં વિદ્યમાન છે, તેના વર્ણનને અહીં અવકાશ નથી.

નાગાર્જુન ગુફા:—

આલીસ ગામ રેલ્વે સ્ટેશનથી દક્ષિણ અને પશ્ચિમ દિશાથી ૧૨ માઈલના અંતરે એક પ્રાચીન ધ્વસ્ત નગરનાં ખંડિયેરો પડેલાં છે. ત્યાંથી ૧૧ માઈલ દૂર આવેલા પહાડમાં ‘પીતલખોરા’ અથવા ‘પીતલખોટા’ની ગુફાઓ આવેલી છે. પશ્ચિમના ઘાટોમાં નાગાર્જુનની કોટડી, સીતાની નાની અને શ્રીનગર ચાવડી નામની ગુફાઓ વિદ્યમાન છે. તેમાં નાગાર્જુન નામની ત્રીજી જૈન ગુફામાં તીર્થંકરની ઊભી મૂર્તિઓ અને બીજી જૈન શિલ્પો મોબુદ છે. આ શિલ્પો ઇલોરાની ગુફામાંનાં શિલ્પો સાથે મળતાં આવે છે. ગુફાનું સ્થાપત્ય પણ ઇલોરાની ગુફા જેવું છે. આથી આનો સમય હમો સેકો હશે એવું અનુમાન નીકળે છે.^૧

શ્રાવસ્તી :—

ભગવાન મહાવીર અને બુદ્ધના સમયે ઉત્તર ભારતમાં કોશલ, મગધ, વત્સ, વૃજ અને અવંતી—આ પાંચ મહા-શક્તિશાળી સામ્રાજ્યોમાં જેની ગણના હતી એ કોશલ દેશની રાજધાનીનું નગર શ્રાવસ્તી હતું. કોસલનાં પુરં રમ્મં એ વાક્યથી આ નગરીની રમણીયતા પ્રગટ થાય છે અને સર્વ અત્યિ એટલે મનુષ્યોના જે કંઈ ઉપભોગ-પરિભોગનાં સાધનો હોય તે ગદાં અહીં છે એ અન્વર્થસૂચક નામથી આ નગરીની સમૃદ્ધિ કેવી હશે એનો ખ્યાલ આવે છે. જૈનોના ‘અજિતશાંતિસ્તવન’માં ‘સાવત્થિપુરપત્થિવં ચં’ ગાથાથી આ નગરીના ઐશ્વર્યનું સૂચન મળે છે.

આ નગરી અચીરાવતી નદીના કિનારે હતી અને સાકેત(અયોધ્યા)થી ૭ યોજન દૂર હતી. તેનું બીજું નામ કુણ્ડલનગરી હતું. આ નામમાં સમ્રાટ સંપ્રતિના પિતાના નામનો નિર્દેશ હોય એમ જણાય છે.

પ્રાચીન ગ્રંથો નિર્દેશ કરે છે કે, જેને ચંદ્રિકાપુરી કહેતા એ જ આ શ્રાવસ્તી નગરી હતી. અહીંની નદીમાં બહુ ઓછું પાણી રહેતું હતું. તેનો ઘણો પ્રદેશ શુષ્ક રહેતો. જૈન સાધુઓ આ નદીને પાર કરી ભિક્ષાર્થે જતા આવતા. અચીરાવતીમાં પૂર આવવાથી લોકોને ઘણું નુકસાન થતું. એક વખત તો આ નગરીના સુપ્રસિદ્ધ ધનાઢ્ય શ્રેષ્ઠી અનાથપિંડકને બધો માલ-ખજાનો નદીના પૂરમાં તણાઈ ગયો હતો. જૈન અનુશ્રુતિઓમાં પણ આ પૂરનો ઉલ્લેખ કરેલો છે.

અહીં ત્રીજા તીર્થંકર સંભવનાથ ભગવાનનો જન્મ થયો હતો. તેમનાં દીક્ષા અને કેવળજ્ઞાન આદિ ૪ કટ્યાણુકો આ ભૂમિમાં થયેલાં હોવાથી આ નગરી પવિત્ર ગણાતી હતી. શ્રીશાંતિનાથ ભગવાન વગેરે તીર્થંકરો આ ભૂમિમાં પધાર્યા હતા. કપિલ કેવલી અહીંથી સ્વયંબુદ્ધ બનીને મોક્ષે પધાર્યા હતા. ભગવાન મહાવીરસ્વામીએ અહીં અતુર્માસ કર્ણુ હતું અને એક કરતાં વધારે વખત અહીં પધાર્યા હતા. તેમણે અહીં અનેક ભવ્ય મનુષ્યોને દીક્ષા આપી હતી અને અનેક ધનાઢ્ય તેમજ વિદ્વાન શિષ્યોને પોતાના શ્રમણોપાસક બનાવ્યા હતા. આ શ્રાવસ્તીના કોષ્ઠક ઉદ્યાનમાં ગોશાલકે સુનક્ષત્ર અને સર્વાનુભૂતિ મુનિઓને તેજોવેશ્યાથી મારી નાખ્યા હતા. ભગવાન મહાવીર ઉપર પણ તેણે તેજોવેશ્યા છોડી હતી. ગોશાલક અને તેનો અનન્ય ઉપાસક અયંપુલ, હાલાહલ કુંભારણુ અહીંના નિવાસીઓ હતા. ભગવાન પાર્શ્વનાથના સંતાનીય કેશીકુમાર અને ભગવાન મહાવીરના ગણધર ગૌતમસ્વામીનો મેલાપ આ સ્થળે થયો હતો. ભગવાન મહાવીરનો સાણેજ અને જમાઈ નામે જમાલી અહીંનો વતની હતો. તેણે ભગવાન મહાવીર પાસે દીક્ષા લીધા પછી અહીંના કોષ્ઠક ઉદ્યાનમાં રહીને ભગવાન મહાવીરથી વિરુદ્ધ ‘ગહુરત’ સિદ્ધાન્તની પ્રરપણા કરી હતી, તેથી જૈન શાસ્ત્રોમાં તેને ભગવાનના પ્રથમ નિહ્નવ તરીકે ઓળખાવ્યો છે.

આ નગરનો પ્રસેનજિન રાજા જૈનધર્મી હતો. તેણે જેતવનમાં રહેલા બુદ્ધ ભગવાન પાસે જઈને સ્નાતૃપુત્ર મહાવીર આદિના યશનું વર્ણન કરી તથાગત-બુદ્ધને ઉંમરમાં નાના અને નવા સાધુ તરીકે ઓળખાવ્યા હતા. આ પ્રસેનજિત રાજાનો અમાત્ય મિગર અથવા મૃગધર નિર્ગથોનો એકનિષ્ઠ ઉપાસક હતો એવું બૌદ્ધગ્રંથોથી પણ જાણવા મળે છે.

ભગવાન મહાવીરના સમકાલીન ગૌતમ બુદ્ધ મહાશ્વેતશાળી શ્રેષ્ઠી અનાથપિંડકના આમંત્રણથી શ્રાવસ્તી પધાર્યા હતા અને રાજકુમાર જેતના ઉદ્યાનને બુદ્ધ ભગવાનનું નિવાસસ્થળ બનાવવા માટે અનાથપિંડકે ખરીદ કરી લીધું હતું. બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં જેતવનના બુદ્ધવિહારનું ભવ્ય વર્ણન મળે છે. બુદ્ધ-બુદ્ધ ગ્રંથોમાં શ્રાવસ્તી અને જેતવનનું જે છટુંછવાયું

વર્ણન આવે છે તેની મહાપ્રાંકિત રાહુલ સાંકૃત્યાયને સંકલના કરીને પોતાના ‘પુરાતત્ત્વનિર્ગંધાવલી’માં ઐતિહાસિક-દ્રષ્ટિએ વિશદ વર્ણન આપ્યું છે. તેમાંથી જૈન અને બૌદ્ધોના સંઘર્ષની હકીકતો પણ જાણવા મળે છે અને શ્રાવસ્તીનો વિસ્તાર, તેના ચાર દરવાજા, રાજકારામ, અનાથપિંડકનું ઘર, વિશાખાનું ઘર, રાજમહેલ, કચેરી, મહાવીથી, ગંડખરૂખ, પંચદિગ્ગજેહ, પ્રાદ્યુષવાટક, સડકો, દાણુ લેવાની ચોકીઓ તેમજ જૈનત્વ અને તેમાં આવેલો ખુદ્ધવિહાર અને જૈનોના તીર્થિકારામ વગેરે સ્થળો કયાં હોવાં જોઈએ એનો નિર્ણય માનચિત્ર સાથે કરી બતાવ્યો છે.

એ વર્ણનમાંથી જાણાય છે કે, અહીં લગવાન મહાવીરનો તીર્થિકારામ બનેલો હતો અને એ બંધાતાં લગવાન ખુદ્ધ વિરોધ કર્યો હતો. વળી, અહીં જૈનોનો ખૂબ મોટો મદિલકારામ પણ હતો, તેમાં પોઠ્ઠપાદ સમયપ્રવાહક પરિત્રાજક ૩૦૦૦ પરિત્રાજકોની મોટી પરિષદ સાથે નિવાસ કરતા હતા. આ પોઠ્ઠપાદ સંભવતઃ લગવાન મહાવીરના હાથે દીક્ષિત થયેલા પુઠ્ઠિલાચાર્ય હોય એમ લાગે છે.

‘ખુદ્ધકલ્પસૂત્ર’થી જાણવા મળે છે કે, કોશલા(શ્રાવસ્તી)માં જીવંતસ્વામીની પ્રતિમા હતી અને તેની જૈન તીર્થ તરીકે ખ્યાતિ હતી.

આ બધી હકીકતોને ધ્યાનમાં લેતાં જણાય છે કે, એક કાળે શ્રાવસ્તીમાં જૈનધર્મનો વાવટો જળહળતો હતો. શ્રાવસ્તીમાં જૈનોની બહુલતા અને નગરીની શ્રેષ્ઠતાનું પ્રમાણ આ શ્લોક પૂરું પાડે છે:—

“સુશ્રાવકાદ્યા શ્રાવસ્તી, વિચિત્રે સુવિ વિશ્રુતા । નગરી ચંતુરઃ સ્વર્ગિનગરી ન ગરીયસી ॥”

એ પછી લગવાન ખુદ્ધ આ નગરીમાં પોતાનો પ્રભાવ પાથરવા માંડ્યો એવું અનુમાન જૈન અને બૌદ્ધ ગ્રંથોને જોતાં નીકળે છે.

આ નગરીની પડતી ક્યારથી થવા માંડી એનો ચોક્કસ સમય જાણી શકાયો નથી પરંતુ પાંચમી શતાબ્દીના ભારતપ્રવાસી ચીનીયાત્રી ફાહિયાને આ નગરીને જે હાલતમાં નિહાળી હતી તેનું જે વર્ણન તે આપે છે એનો સાર એ છે કે, અહીં પ્રસેનજિત નામે રાજા હતો. બૌદ્ધો અને જૈનો વચ્ચે શાસ્ત્રાર્થ થયો હતો. શાસ્ત્રાર્થના સ્થાને જોયો ખુદ્ધવિહાર હતો. એ ખુદ્ધવિહારની છાયા પાસે આવેલા એક નાના જૈન મંદિર ઉપર પડતી હતી તેથી તે ‘છાયાગત’ નામથી ઓળખાતું હતું. ધર્મશાળા અને યતિઓના આશ્રમે અહીં હતા, જેમાં સાધુઓના સંઘ રહેતા હતા.

સાતમી શતાબ્દીના ચીનીપ્રવાસી હુએનત્સંગે આ નગરને વેરાન સ્થિતિમાં જોયું હતું. આ સ્થળને તે ‘જૈનત્વ મોનેસ્ટ્રી’ તરીકે પોતાના વિવરણમાં નોંધે છે.

એ પછી આ નગર સ્વરૂપે વચ્ચું જૈનું નામ ‘મદિકાપુરી’ પડ્યું હતું; એવું અહીંના ખોદકામમાંથી મળી આવેલા શિલાલેખોથી જાણાય છે. એ લેખોમાંથી ઇ. સ. ૬૦૦ માં મોરધ્વજ-મયૂરધ્વજ, ઇ. સ. ૬૨૫ માં હંસધ્વજ, ઇ. સ. ૬૫૦ માં મકરધ્વજ, ઇ. સ. ૬૭૫ માં સુધાનધ્વજ, ઇ. સ. ૧૦૦૦ માં સુંહરીધ્વજ નામના રાજાઓ અહીં રાજ્ય કરી ગયાનું જાણાય છે. ડો. બેનેટ આ રાજવંશને જૈન હોવાનું જણાવે છે.^૧

આ નગરને ‘સહેતમહેત’ એવું નામ ક્યારે મળ્યું એ જાણવામાં નથી. લોકો જૈનત્વનના ખંડિયેરોને ‘સહેત’ અને શ્રાવસ્તીનાં ખંડિયેરોને ‘મહેત’ એવા નામથી ઓળખતા હતા. ચૌદમા સૈદ્ધમાં રચાયેલા ‘વિવિધતીર્થકલ્પ’માં શ્રીજિનપ્રભસૂરિએ એમના સમયમાં આ નગરની સ્થિતિ કેવી હતી એવું વર્ણન કર્યું છે, એનો સાર આ છે:—પ્રાચીન કાળની શ્રાવસ્તી આજે ‘મહિકા’ના નામે ઓળખાય છે. આજે પણ ગીચ ઝાડીવાળું અને મૂર્તિઓ, દેવકુલિકાઓ તેમજ વિશાળ કિલ્લાથી ઘેરાયેલું મંદિર શોભી રહ્યું છે. તેની પાસે જ મોટી શાખાઓ અને પાંદડાંઓની ઘટાથી ઘેરુર લાલ વર્ણનું અશોક વૃક્ષ જિલું છે.

“આ મંદિરના દરવાજા માણિભદ્ર યક્ષના પ્રભાવથી સૂર્ય આયમતાં બંધ થતા અને સવારમાં સૂર્યના ઊગવા સાથે સ્વયં ઊઘડી જતા.

“પરંતુ કળિકાલના પ્રભાવથી એક સમયે બાદશાહ અદલાઉદ્દીન ખિલજીના મલિક હંવસ નામના અમલદારે અહમદનગર-વૃદ્ધ આદિત્ય (અયોધ્યા ?) નગરથી આવીને ઉપર્યુક્ત મંદિરના ગઢની દીવાલો, તેના દરવાજા અને કેટલીક પ્રતિમાઓ તોડી નાખી. અહીં દરસાવ મેળો ભરાય છે. મેળાના દિવસે એક ચિત્તો અહીં આવીને બેસે છે અને ભગવાનની આરતી બિતર્યા પછી પોતાના સ્થાને ચાલ્યો જાય છે. તે કોઈને ઉપદ્રવ કરતો નથી. આ પ્રદેશમાં હાંગરની એટલી ઘંઘી જતો પાકે છે કે, તેનો એકેક દાણો ભેગો કરવામાં આવે તો એક ઘડો ભરાઈ જાય.”

અહારમા સેકાના યાત્રી પં. શ્રીવિજયસાગર કહે છે:—

“જેમું દરિયાખાદ્યી; દાઈ દિશિં કોશ ત્રીશ; સાવથી સંભારીઈ, શંભવ જન્મ જગીસ.”

શ્રાવસ્તી અયોધ્યાથી ૩૦ માઈલના અંતરે છે અને પં. શ્રીસૌભાગ્યવિજયે સં. ૧૭૫૦ રચેલી ‘તીર્થમાળા’માં કહ્યું છે:—

“જહો સાવથીને કહે, જહો હવણાં તિહાંના લોક; જહો નાંમે કોના ગામડો, જહો વનગહવર છે થોક.”

આ ઉપરથી શ્રાવસ્તી નગરી એ અત્યારનું કોના (અકોના) નામનું ગામડું છે પરંતુ આ અકોના એ તો ઉપર્યુક્ત ‘સહેતમહેત’થી પાંચ માઈલ દૂર આવેલું છે.

સહેતમહેતની જગાએ ખોદકામ કરતાં કેટલીયે પ્રાચીન વસ્તુઓ હાથ લાગી છે એનો અહેવાલ ડૉ. ફ્રાગલે સને ૧૯૦૭-૮ માં પ્રગટ કર્યો છે તેમાંથી જણાય છે કે, વર્તમાન ‘મહેત’નો વિસ્તાર ૧૭૨૫૦ ફીટના ઘેરાવામાં છે, જે શ્રાવસ્તીની પુરાણી સીમાને એથી વધારીને સૂચિત કરતો નથી.

સને ૧૮૭૫-૮૫ સુધીમાં અહીં સરકારે છટુંછવાયું ખોદકામ કરાવ્યું હતું તેના આધારે ડૉ. હોએ અહીં ટેમરોડ નામના દરવાજાની પાસે, જ્યાં મહેતનો કિલ્લો પશ્ચિમ ભાગમાં આવેલો છે તેની નજીકમાં એક જૈન મંદિરનાં ખંડિયેર તેમને હાથ લાગ્યાં. તેમણે એ મંદિરને જૈનોના સોભાનાથના મંદિરના નામે ઓળખાવ્યું છે પરંતુ ખરી રીતે એનું નામ સંભવનાથનું મંદિર છે.

આ મંદિર ૬૦x૫૦ ફીટ લંબ-ચોરસ યોગાનમાં આવેલું છે. તેનો કેટલોક ભાગ ઊભો છે. ઘૂમટ આકારનું શિખર પડેલી હાલતમાં છે. મંદિરમાં જવા માટે પહોળાં પગથિયાંની હાર ગોળાકાર છે. તેની લંબાઈ ૨૩૫ ફીટ અને પહોળાઈ ૨૨ ફીટ ૪ ઇંચની છે.

આ મંદિરના નીચેનું તળિયું બહારની બાજુએ તપાસતાં હાલના મંદિરથી પુરાતન સમયનું લાગે છે એટલે જૂના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરવામાં આવેલો હોય એમ જણાય છે. આ મંદિરની ભીતના ઉત્તર-પશ્ચિમ અને દક્ષિણ-પશ્ચિમમાં બે લંબ-ચોરસ ચોરસોનો પત્તો લાગ્યો છે, કેટલાંક શિલ્પકામો અખંડ મળી આવ્યાં છે. કેટલાંક પરિકરો અને ૧૧ જિનમૂર્તિઓ મળી આવી છે, તે પૈકી ૨ મૂર્તિઓ ઈ. સ. પૂર્વના સમયની છે અને બીજી મૂર્તિઓ પૈકી છ મૂર્તિઓમાંથી સં. ૧૧૧૨ ની મૂર્તિ કયા તીર્થંકરની છે તે ઓળખી શકાઈ નથી. સં. ૧૧૨૪ ની શ્રીકૃષ્ણલદેવની, સં. ૧૧૨૫ ની શ્રીનેમિનાથની, સં. ૧૧૩૩ ની શ્રીવિમલનાથની, સં. ૧૧૭૬ ની શ્રીશુભતિનાથની અને સં. ૧૧૮૨ ની શ્રીવિમલનાથની મૂર્તિઓ છે. એટલે ૧૨ મી શતાબ્દીમાં આ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર થયો હશે એવું આ શિલાલેખોથી અનુમાન થાય છે.

ઈ. સ. પૂર્વના સમયની શ્રીકૃષ્ણલદેવ ભગવાનની મૂર્તિ શિલ્પકળાની દૃષ્ટિએ ધ્યાન ખેંચે એવી છે. ઘેરા પીળા પથ્થરમાં કોરેલી આ મૂર્તિ પદ્માસનસ્થ ધ્યાન સુદ્રાએ બેઠેલી પરિકરસહિત છે. ૨ ફીટ ૬૫ ઇંચની આ મૂર્તિ અખંડિત છે. મૂર્તિના મસ્તકે સીધી લીટી જેવા હારવાળા વાળ છે. બંને ખભા ઉપર વાળનો શુરુછો લટકે છે. કાનનો આકાર ચોટો છે. મૂર્તિના પદ્માસનના ભાગમાં બંને બાજુએ બે સિંહો અને વચ્ચે ધર્મચક્ર કોતરેલું છે. પરિકરમાં જમણી બાજુએ હાથમાં વાજિત્રયુક્ત એક દેવીનો આકૃતિ છે. જ્યારે ડાબી બાજુએ નમસ્કાર કરતા દેવની આકૃતિ બતાવી છે. એ સિવાય મૂર્તિના ઉપરના ભાગમાં હોલ વગાડતી એક આકૃતિ સૂતેલી અવસ્થામાં દર્શાવી છે. મૂર્તિની બંને બાજુએ ચોપદારો વાજિત્ર લઈને ઊભા છે. આસનનો બાકીનો ભાગ ચાર હરોળમાં નાના આકારે ધ્યાનસુદ્રામાં સ્થિત ૨૩ તીર્થંકરોની મૂર્તિવાળો છે. ત્રીજી હરોળમાં આગળ કમળમાં ગોડવેશ બે હાથીઓની આકૃતિ છે અને તેના ઉપર બબ્બે આણસો બેઠેલા હોય એવી આકૃતિઓ કોરેલી છે. આ હાથીઓ મધ્યમાં આવેલી આકૃતિઓના મથાળે છે.

ખીજ એક તીર્થંકર મૂર્તિ ઈ. સ. પૂર્વેની પચાસનસ્થ છે. તેમાં બંને બાજુએ થઈને ૨૩ તીર્થંકરોની મૂર્તિઓ કોરેલી છે. પલાંડી નીચે પચાસનમાં બંને બાજુએ ૨ સિંહો અને વચ્ચે ધર્મચક્ર છે. આ મૂર્તિનો ડાબો હાથ ખંડિત છે. આ બધી મૂર્તિઓ હાલ લખનો મ્યુઝિયમમાં રાખવામાં આવેલી છે.

શ્વેતાંબી :

શ્રાવસ્તીથી પૂર્વોત્તરમાં શ્વેતાંબી નગરી આવેલી હતી. ગૌદ સૂત્રોથી જણાય છે. કે શ્રાવસ્તીથી કપિલવસ્તુ જતાં વચ્ચે શ્વેતાંબિકા નગરી આવતી હતી. કેકય દેશની રાજધાનીનું આ નગર હતું. ભગવાન મહાવીરના સમયે અહીં પ્રદેશી નામે રાજા હતો. એ નાસ્તિક હતો. પરંતુ પાર્શ્વનાથ સંતાનીય કેશીકુમાર શ્રમણે તેને આસ્તિક બનાવી જૈનધર્મનો ઉપાસક બનાવ્યો હતો. ભગવાન મહાવીર ત્યારે શ્વેતાંબીમાં આવ્યા ત્યારે પ્રદેશીએ તેમની પૂજા કરી મહિમા વધાર્યો હતો.

પં. કલ્યાણવિજયજી જણાવે છે કે, આધુનિક ઉત્તરપશ્ચિમે બિહારના મોતીહારી શહેરથી પૂર્વમાં લગભગ ૩૫ માઈલ દૂર રહેલી સીતામઢી એ જ શ્વેતાંબિકાનો અપભ્રંશ છે. જૈન અને ગૌદ લેખો અનુસાર દિશા પણ બંધબેસતી છે; અને ઉત્તરમાં પહાડી પ્રદેશ પણ નિકટમાં છે, જે કેકય દેશનો અનર્થ પ્રદેશ હતો.^૧

૨૫૯. ભાગલપુર

(કોડા નંબર : ૪૩૪૬)

ભાગલપુર એ જ નામના જિલ્લાનું મોટું શહેર ગંગાકાંઠે આવેલું છે. સુભગંજ, નાથનગર, ચંપાનાળા અને મસૂરગંજ વગેરે ભાગો મળીને આ ભાગલપુર શહેર બનેલું છે. રેલ્વેનું જંકશન છે. અહીં ૬૦ જૈનોની વસ્તી છે.

સ્થેશન નજીક રા. બ. ધનપતસિંહજીએ મોટી ધર્મશાળા બંધાવેલી છે. તેની સાથે જ તેમણે શ્રીવાસુપૂજ્ય ભગવાનનું શિખરબાંધી મંદિર વિ. સં. ૧૯૩૬માં બંધાવ્યું છે. એ સંબંધી લેખ એમાં વિદ્યમાન છે.^૨ મૂળનાયકની ડાબી બાજુએ શ્રીમહિનાથ અને જમણી બાજુએ શ્રીનમિનાથ ભગવાનની મૂર્તિઓ છે. મંદિરમાં પાષાણની કુલ ૬ અને ધાતુની ૧ મૂર્તિ છે. એ સિવાય સ્ફટિકની અને સંગેઈસપની ૧ મૂર્તિ છે. શ્રીવાસુપૂજ્ય, શ્રીમહિનાથ અને શ્રીનમિનાથ ભગવાનની ચરણપાદુકાઓ છે. ત્રણે પાદુકાઓ ઉપર લેખ છે. તેમાં શ્રીવાસુપૂજ્ય ભગવાનની પાદુકા શ્રીધનપતસિંહજીએ સ્થાપન કર્યાંને લેખ છે.^૩ ત્યારે મહિનાથ અને નમિનાથની પાદુકાઓ શ્યામવર્ણી કસોટીના પથ્થરની પ્રાચીન છે. આ બંને પાદુકાઓ મિથિલામાં ઉક્ત બંને પ્રભુનાં ત્યાં થયેલાં કલ્યાણક્રોની સ્મૃતિમાં સ્થાપન કરેલી હતી પરંતુ ત્યાં જૈન વસ્તી ન હોવાથી તીર્થોનો વિચ્છેદ થતાં આ બંને પાદુકાઓ ત્યાંથી લાવીને અહીં પધરાવવામાં આવી છે, તેના ઉપર આ પ્રમાણે લેખ પણ છે, જે જીર્ણોદ્ધાર સમયનો જણાય છે:—

✓ “ સમ્વદ્ વાળર્ષિનાગેન્દ્રે રાવશુક્લાદશી મૃગૌ । મહિનમ્યોઃ પદં જીર્ણમુદ્ધૃતં સ્વરત્તરેણ [ચ ॥]

શ્રીજિનહર્ષનિદેશી વા[ચક્ર] માગ્યધિરગણિઃ કિલ્લ । માલ્હુગોત્રસ્ય પ્રણેન્દોર્વિત્તમુદિસ્ય કાવ્યકૃત ॥ ૨ ॥ યુગ્મમ્ ॥

સં ૧૮૭૫ મિતિ વૈશાખ ૧૦ શુક્રે મિથિલાનગર્યાં શ્રીમહિજિનન્યાસઃ ॥ ”

મંદિરની બહારની ધૂમટીમાં શ્રીચૈલિભદ્રસ્વામીની ચરણપાદુકાઓ પધરાવેલી છે.

મિથિલા :

પ્રાચીન ગ્રંથોથી જણાય છે કે, ભગવાન મહિનાથ અને ભગવાન નમિનાથની જન્મભૂમિ મિથિલા હતી. જનક રાજાની પુત્રી સતી સીતાનું આ જન્મસ્થળ હતું. એક સમયે વિદેહ દેશની રાજધાનીનું આ નગર હતું. જે કે ભગવાન મહાવીરના સમયે વિદેહની રાજધાની વૈશાલી નગર હતું છતાં મિથિલા એક સમૃદ્ધ નગર હોય એવો ખ્યાલ તત્કાલીન

૧. ‘ભગવાન મહાવીર,’ પૃ ૩૯૧-૯૨.

૨. “જૈન લેખસંગ્રહ” ભા. ૨ લેખાંક: ૧૬૪.

૩. એજન : ભા. ૨, લેખાંક : ૧૫૫

વર્ણનો આપે છે ભગવાન મહાવીરના સમયે મિથિલાનો રાજા જનક હતો એમ જૈન ગ્રંથો નોંધે છે; આથી એમ માની શકાય કે જનકવંશીય કોઈ ક્ષત્રિય રાજાનો એ સમયે મિથિલા ઉપર અધિકાર હતો.

ભગવાન મહાવીરસ્વામીએ અહીં છ ચતુર્માસ નિર્ગમ્યાં હતાં. તેમના આઠમા ગણધર અકંપિતસ્વામીનો જન્મ અહીં થયો હતો. શ્રીઆર્યમહાગિરિ અહીં પધાર્યા હતા. ચોથા નિહંવની સ્થાપના આ નગરમાં જ થઈ હતી. મિથિલાના નામે પ્રાચીન જૈન શ્રમણોની એક શાખા 'મૈથિલિયા' નામે પણ પ્રસિદ્ધ બની હતી.

એક સમયે ભારતીય પ્રાચીન વિદ્યાનું આ કેન્દ્ર હતું. ઈ. સ. ની નવમી સદીમાં થયેલા મહાવિદ્વાન મંડનમિશ્ર આ મિથિલામાં જ રહેતા હતા. તેમની પત્ની ભારતીદેવીએ શંકરાચાર્ય જેવા પ્રગલ્ભ વિદ્વાનને શાસ્ત્રાર્થમાં પરાજિત કર્યા હતા. પ્રસિદ્ધ નૈયાયિક વાચસ્પતિમિશ્રની આ જન્મભૂમિ હતી અને મૈથિલ કવિ વિદ્યાપતિ અહીંના રાજદરબારમાં રહેતા હતા.

ચોદમા સૈકામાં થયેલા શ્રીજિનપ્રભસૂરિ પોતાના 'વિવિધતીર્થકલ્પ'માં મિથિલાનું વર્ણન આપે છે, તેનો સાર એ છે કે—“ ભારતના પૂર્વદેશમાં આવેલા પ્રાચીન વિદેહદેશને આજે (ચોદમા સૈકામાં) તીરહુત દેશ કહેવામાં આવે છે. આખાથો પ્રદેશ રસાળ છે. આ દેશના લોકો સંસ્કૃત ભાષાના વિશારદો હોય છે. આ તીરહુતમાં આવેલી મિથિલા નગરીને લોકો 'જગર્ધ' નામે ઓળખે છે. તેની પાસે જ જનક રાજાના ભાઈ કનકે વસાવેલું 'કનકપુર' ગામ છે. જગર્ધ નગર પાસે ગાણુગંગા અને ગંડકી નદીનો સંગમ થયેલો છે. આ નગરમાં 'સાકુદલા કુંડ' નામે ઓળખાતા સ્થળે મોટું વટવૃક્ષ છે, જ્યાં રામે સીતાનું પાણિયકણ ક્યું હતું. અહીં પાતાલલિંગાદિ અનેક તીર્થો છે. વળી, શ્રીમદ્દિનાથ ભગવાનના ચૈત્યમા વૈરોટ્યાદેવી અને કુબેર યક્ષની મૂર્તિઓ છે તેમજ શ્રીનમિનાથ ભગવાનના મંદિરમાં ગાંધારી દેવી અને બ્રૂહુદી નામના યક્ષની મૂર્તિઓ છે. ”

આ વર્ણન ઉપરથી જણાય છે કે, ચોદમા સૈકામાં 'જગર્ધ' નામે ઓળખાતા નગરમાં શ્રીમદ્દિનાથ અને શ્રીનમિનાથ ભગવાનનાં બે જૈન મંદિરો હતાં પરંતુ આ જગર્ધ ગામ ક્યાં આવ્યું તેનો પ્રત્તો નથી.

સીતામઢીથી પશ્ચિમમાં લગભગ ૭ માઈલ દૂર જગદીશપુર નામનું એક ગામ છે. સંભવ છે કે, શ્રીજિનપ્રભસૂરિ જૈને 'જગર્ધ' કહે છે તે જ આ જગદીશપુર હોય. આ કલ્પના વાસ્તવિક હોય તો પ્રાચીનકાળની મિથિલા અને ચોદમા સૈકાનું જગર્ધ આજનું જગદીશપુર માની શકાય. આજે અહીં કોઈ જૈનમંદિર કે તેનું ખંડિયેર પણ વિદ્યમાન નથી.

સત્તરમા સૈકાના યાત્રી પં. શ્રીવિજયસાગર 'તીર્થમાળા'માં જતાવે છે કે—“ હાણપુરથી ઉત્તરમાં ૪૦ કોસ દૂર મિથિલા છે, તેને જ સીતાનું પિયર સ્થાન કહે છે, ” અઢારમા સૈકાના યાત્રી પં. શ્રીસોભાગ્યવિજયજી આ સ્થાન પટણથી ઉત્તરમાં ૫૦ કોસ ઉપર આવેલું સીતામઢી નામે જતાવે છે અને જામેરે છે કે, અહીં શ્રીમદ્દિનાથ અને શ્રીનમિનાથ ભગવાનનાં પગલાં છે. વળી, અહીંયા ૧૪ કોસ દૂર જનકપુરી નામે સ્થળ છે તે જ સીતાનું પિયર હતું એમ જણાવે છે. આ પ્રદેશમાં જૈનોનો પ્રવેશ નથી થતા એમ પણ નોંધે છે.^૫

આજે સીતામઢી નામે ગામ સુજદ્દેરપુર જિલ્લાના દરભંગા જંકશનથી વાયવ્યપૂણામાં ૪૨ માઈલ દૂર છે. તેની પાસે 'સુહિલા' નામક સ્થાન છે તેને જ પ્રાચીન મિથિલાનો અપભ્રંશ કેટલાક વિદ્વાનો જણાવે છે.

શ્રીજગદીશચંદ્ર જૈન 'ભારતકે પ્રાચીન જૈન તીર્થ' (પૃ. ૨૮)માં નોંધે છે કે, નેપાલની સીમા ઉપર જનકપુરને પ્રાચીન મિથિલા માનવામાં આવે છે. આ જનકપુર ગામ સીતામઢીથી ૩૦ માઈલ અને જનકપુરરોડ સ્ટેશનથી ૨૪ માઈલ દૂર છે.

વસ્તુતઃ જૈનોનું તીર્થ મિથિલા ક્યાં આવ્યું તેનો હજી સુધી નિર્ણય થયો નથી. આજે આ તીર્થ વિચ્છેદ પામ્યું છે.

૪. “પ્રાચીન તીર્થમાળા સંગ્રહ” પૃ. ૧૧.

૫. એજન: પૃ. ૯૩.

વૈશાલી :

જૈન ગ્રંથોથી જણાય છે કે, વૈશાલી વિદેહ દેશની રાજધાનીનું નગર હતું. ગંડકી નદીના તીરે એ વસેલું હતું. ભગવાન મહાવીરના સમયે ગણતંત્રનું આ મુખ્ય નગર હતું. અહીંના ક્ષત્રિય લોકો લિચ્છવી કહેવાતા. અહીં અનેક અટ્ટલિકાઓ, ઉદ્યાનો અને પુષ્કરણીઓ હતી. વૈશાલીના ગણતંત્રનો મુખિયો રાજા ચેટક સમર્થ અને પ્રભાવશાળી રાજવી હતો. કારી-કોશલ આદિ ૧૮ રાજ્યોમાં એ મુખ્ય હતો. લિચ્છવીઓમાં જળરો સંપ હતો. એ જ કારણે વૈશાલી સામે કોઈ ભયું માથું કરી શકતો નહિ.

ચેટક રાજાની બહેન ત્રિશલા સિદ્ધાર્થ રાજાને પરણી હતી. ત્રિશલા રાજા નંદિવર્ધન અને ભગવાન મહાવીરની માતા હતી.

કૃષ્ણકે વૈશાલીને હાથ કરવા ચડાઈ કરી અને કેટલાંયે વર્ષો સુધી તેને ઘેરા ઘાલી રાખ્યો. એ લડાઈમાં ચેટકનો આખરે પરાજય થયો. કૃષ્ણકે વૈશાલીને ખેદાનમેદાન બનાવી દીધી. હુએનસંગે વૈશાલીને વેરાન અવસ્થામાં જ નિહાળી હતી.

આજકાલ મુજફ્ફરપુર જિલ્લામાં આવેલા બસાઈ ગામને પ્રાચીન વૈશાલીનું સ્થાન માનવામાં આવે છે. અહીંના ખોદકામમાંથી ઘણી વસ્તુઓ હાથ લાગી છે.

કેટલાક આધુનિક સંશોધક વિદ્વાનો વૈશાલી (બસાઈ)ની પાસે આવેલા વસુકુંડમાં ભગવાન મહાવીરનો જન્મ થયો હોવાનું બતાવે છે. એ વિશે 'લછવાડ' (૨૬૬, પૃ. ૪૯૨)માં અમે ચર્ચા કરી છે.

આમલકખ્યા :

બૌદ્ધગ્રંથો બુદ્ધિય રાજ્યની રાજધાની અલકખ્યા બતાવે છે તે જ જૈન ગ્રંથોમાં નોંધાયેલી આમલકખ્યા હોવી જોઈએ. ભગવાન પાર્શ્વનાથ અને ભગવાન મહાવીર અહીં વિચર્યા હતા. ભગવાન મહાવીરસ્વામી આમલકખ્યાની બહાર આવેલા અંબસાલ ચૈત્યમાં સમોસર્યા હતા.

નેપાલ :

જૈન ગ્રંથોથી જણાય છે કે, પાટલીપુત્રમાં જ્યારે દુકાળ પડ્યો ત્યારે આર્ય ભદ્રબાહુ અને આર્ય સ્થૂલભદ્ર આદિ જૈન શ્રમણો નેપાલની ભૂમિમાં વિહરતા હતા.

નેપાલનો દક્ષિણ પ્રદેશ પહેલાં ઉત્તરવિદેહ નામે ઓળખાતો હતો.

૨૬૦. નાથનગર

(કોડા નંબર : ૪૩૪૭)

નાથનગર સ્ટેશનનું ગામ છે. સ્ટેશનની નજીક મોટા જાગીરદાર બાબુ સુખસંપતરાયજીના વિશાળ બગીચામાં તેમની હવેલી છે અને શ્રીવાસુપૂજ્ય ભગવવાનું સુંદર મંદિર આવેલું છે. વિ. સં. ૧૯૬૪માં બંધાવેલું છે. તેમાં પાપાણની ૧ અને ધાતુની ૭ મૂર્તિઓ છે. મંદિરમાં કાચનું મીનાકારી કામ જોવાલાયક છે. મંદિર મેડા ઉપર છે અને નીચે ઉપાશ્રય છે.

૨૬૧. ચંપાપુરી

(કોડા નંબર : ૪૩૪૮-૪૩૫૩)

ભાગલપુર સ્ટેશનથી ૩ માઈલ અને નાથનગર સ્ટેશનથી ૪ માઈલ દૂર ચંપાપુરી નામે જૈનોનું પ્રાચીન તીર્થધામ છે, આને આ ગામ 'ચંપાનાળા' નામે ઓળખાય છે.

ભગવાન મહાવીરના સમયે ચંપાપુરી અંગદેશની રાજધાનીનું નગર હતું, અંગદેશ મગધની પૂર્વ દિશામાં હતો અને મગધને આધીન હતો. એથી જ શાસ્ત્રોમાં અંગ અને મગધનો એકસાથે નિર્દેશ કરેલો છે.

જેન સૂત્રગ્રંથોથી જણાય છે કે, મહારાજા શ્રેણિકના મરણ પછી તેનાં પુત્ર કૃષ્ણિકને રાજગૃહમાં રહેવાનું પસંદ ન પડ્યું, આથી તેણે ચંપકનાં સુંદર વૃક્ષો જોઈ એ સ્થળે ચંપાનગરી વસાવી, ચંપાનું બીજું નામ માલિની હતું. ‘મહાભારત’માં પણ આ ચંપાનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. વસ્તુતઃ એક જૂની ચંપા તો હતી જ, તેનો કોશાંબીના રાજા શતાનીકે નાશ કર્યો તે પછી કૃષ્ણિકે નવી ચંપા વસાવી.

રાજા કૃષ્ણિક પોતાની રાણીઓ સાથે ભગવાન મહાવીરના દર્શન માટે જવા નીકળ્યો એ સમયની ચંપાનું ઋદ્ધિ-પૂર્ણ વર્ષન ‘ઓપપાતિક સૂત્ર’માં આપેલું છે. એનો સાર એ છે કે—“ચંપા અત્યંત સમૃદ્ધિશાલી નગરી હતી, એ નગરીને ચારે કોર મોટો કિલ્લો હતો. ગોપુર, અટારી, કાંગરા અને તોરણોથી એ કિલ્લો શોભાયમાન હતો. કિલ્લાની પાસે જળરી જાડી ખાઈ હતી, આખોયે પ્રદેશ રસાલ હતો. શ્રીમંતો, વિદ્વાનો અને કળાકારોની આ ભૂમિ હતી. મોટી હવેલીઓ અને મંદિરોથી આ નગર અલંકૃત હતું. વેપારનું મુખ્ય કેન્દ્ર હતું. અહીંના વેપારીઓ અદ્વિચત્રા, મિથિલા, સુવર્ણભૂમિ આદિ દૂર દૂર સ્થાનો સુધી જતા આવતા, અહીં સુંદર સડકો બનેલી હતી. અનેક વાહનોથી આ નગર પ્રવૃત્તિમય લાગતું હતું.

“આ નગરીમાં પૂર્ણભદ્ર યજ્ઞનું એક પ્રાચીન ચૈત્ય હતું ત્યાં ભગવાન મહાવીરનું સમવસરણ થયું હતું. આ ચૈત્ય ધ્વજા, છત્ર અને ઘંટડીઓથી મંડિત હતું; વેદિકાથી સુશોભિત હતું. અહીંની ભૂમિ છાણથી લી પેલી હતી, તેમાં ગોશીર્ષ અંદનના થાપા મારેલા હતા. તેમાં અંદન કળશો રાખેલા હતા. દ્વાર પર તોરણ બાંધેલાં હતાં. તેમાં સુગંધિત માળાઓ લટકતી હતી રંગ-ઝેરંગી સુગંધી પુષ્પો અહીં વીખરાયેલાં રહેતાં. ધૂપની સુવાસથી આખુલે વાતાવરણ મહેકતું હતું. નટ, નર્તક, ગાયક, વાદક વગેરેનું આ નિવાસસ્થળ હતું.”

બૌદ્ધસૂત્રોથી જણાય છે કે, અહીં ગર્ગરા નામે સુંદર પુષ્કરણી હતી, એના કિનારે સુંદર ચંપક વૃક્ષો હતાં. એમાં શ્વેતવર્ણી સુગંધિત પુષ્પો ખીલેલાં રહેતાં.

આ ચંપાનગરી કૃષ્ણિકે વસાવી હતી. તેણે રાજગૃહની સઘળી સંપત્તિ અહીં ખડકી દીધી હતી પરંતુ જૂની ચંપા પણ તેની પાસે જ હતી. એ સ્થળે ભગવાન વાસુપૂત્યસ્વામીનાં પાંચ કલ્યાણકો થયાં હતાં. પાંચ કલ્યાણકો એક જ સ્થળે બન્યાં હોય એવાં સ્થળ બહુ ઓછાં હોય છે. તેથી આ નગરીનો તીર્થ તરીકેનો મહિમા વધી જાય છે. ભગવાન મહાવીરે આ પૃથ્વ્યંપાની ભૂમિને પોતાના ચરણકમળથી કેટલીયે વખત પવિત્ર બનાવી હતી. શ્રીગૌતમસ્વામીના શિષ્યો સાલ અને મહાસાલ મહાત્માઓને આ નગરમાં જ કેવળજ્ઞાન ઉપજ્યું હતું. ભગવાન મહાવીરના કુઝેરસમા કોટિપતિ લક્ષ્મણ શ્રાવક કામદેવનું આ નિવાસસ્થાન હતું. સુદર્શન ચેઠ, મહારાજા શ્રીપાલ, કુમારનંદી સુવર્ણકાર અને પ્રાતઃસ્મરણીયા અંદનખાણાની આ જન્મભૂમિ હતી. ચૌદપૂર્ણ શય્યાલવસૂરિને પોતાના પુત્ર મનક મુનિને માટે ‘દશવૈકાલિક-સૂત્ર’ની રચના કરવાની પ્રેરણા આ ભૂમિમાંથી જ મળી હતી.

હુએનસંગે ચંપાની નોંધ આપી છે. સમ્રાટ સસુદશુષ્પે આ નગરનો વિસ્તાર વધાર્યો હતો; એમ ઈતિહાસથી જણાય છે. પરંતુ આ સ્વર્ગીયા નગરી ઉપર કાળનું મોજું ક્યારે ફરી વળ્યું એ જાણવામાં આવતું નથી. ધીમે ધીમે એ ક્ષીણ થતાં આજના નાના ગામડામાં પરિવર્તન પામી છે.

‘વિવિધતીર્થકલ્પ’થી જણાય છે કે, અહીં કરણ રાજાએ ‘શૃંગારચતુરિકા’ જેવાં સ્થળો બંધાવ્યાં હતાં તે આજે પણ જોવાય છે. એટલે ચૌદમા સૈકા પહેલાં આ નગરી પતનશીલ અવસ્થામાં હતી એમ માની શકાય.

અહીંના વિશાળ મેદાનમાં કોટથી ઘેરાયેલાં ૨ શિખરબંધી મંદિરો વિદ્યમાન છે. મૂળનાયક શ્રીવાસુપૂત્ય ભગવાનના દેરાસરમાં ૪ પાષાણની અને ૧૩ ધાતુની મૂર્તિઓ છે, સં. ૧૮૫૬માં આ મંદિરનો છૂલ્લોદાર થયેલો છે. મૂળનાયક ઉપર સં. ૧૮૫૬નો લેખ છે. બીજું નિર્વાણકલ્યાણકનું મંદિર પંજી શિખરબંધી છે, જેમાં ૩ પાષાણની અને ૫ ધાતુની મૂર્તિઓ વિદ્યમાન છે, એ સિવાય ધાળાબંધી ૪ દેરાસરો છે, જેમાં સ્થવન કલ્યાણકના દેરાસરમાં ધાતુની ૧

પ્રતિમા છે અને ણાકીનાં જન્મકલ્યાણક, દીક્ષાકલ્યાણ અને કૈવલ્યકલ્યાણકનાં દેરાસરોમાં પાષાણની એકેક પ્રતિમા બિરાજમાન છે. આ મંદિરોમાં અને ચંપાપુરીમાં ઓગણીસમા સૈકા પહેલાંનું કોઈ અવશેષ જોવા મળતું નથી. સં. ૧૮૫૬ પહેલાંનો કોઈ પ્રાચીન શિલાલેખ પણ નથી.

મંદારગિરિ :

ભાગલપુર સ્ટેશનથી બી. એમ. બ્રાંચ રેલ્વે રસ્તે ૨૫ માઈલ દૂર ‘મંદારહિલ’ નામનું સ્ટેશન છે. ગામનું નામ આંસી છે. સ્ટેશનથી ૨ માઈલ દૂર મંદારગિરિ નામે નાનો પહાડ છે.

ચંપાપુરીના વિસ્તારમાં ગણાતા આ પહાડ ઉપર શ્રીવાસુપૂજ્ય ભગવાનનું નિર્વાણ કલ્યાણક થયું હતું. નિર્વાણ કલ્યાણકની સ્થાપનારૂપે અહીં ૨ જિનાલયો વિદ્યમાન છે, જેમાં ચરણપાદુકાઓ પધરાવેલી છે.

અઢારમા સૈકાના શ્વેતાંબર મુનિ શ્રીસૌભાગ્યવિજયજી આ તીર્થની યાત્રાએ આવ્યા ત્યારે આ તીર્થની સ્થિતિ કેવી હતી તેની નોંધ આ રીતે આપે છે:—

“ચંપાથી દક્ષિણ સાર રે, ગિરિ મશ્તુદા નામ મંદાર રે; કોશ સોલ કહે તે ઠાંમિ રે, તિહું મુક્તિ વાસુપૂજ્યસ્વામી રે. પ્રતિમા પગલાં કહિવાય રે, પણિ યાત્રા થોડા જાય રે; એહવી વાંણી વિખ્યાત રે, કહે લોક તે દેશી વાત રે. એ તીરથ ભૂમિ નિહારે.”

આ અવતરણથી જણાય છે કે, અઢારમી સદી સુધી આ તીર્થ શ્વેતાંબરોમાં જાણીતું હતું પરંતુ લોકોની અવર-જવર ઓછી હોવાથી દિગંબરોએ એ સ્થિતિનો લાભ લઈ પોતાની માન્યતા મુજબની રચના કરી દીધી છે. હવે દિગંબરોએ આ પહાડ ખરીદી લેવાની પેરવી કર્યાનું પણ સંભળાય છે.

૨૬૨. બાલુચર

(કોડા નંબર : ૪૩૫૪-૪૩૫૭)

કલકત્તાથી ઈ. બી. રેલ્વેના સાલદા સ્ટેશનથી રેલ્વેદ્વારા જીયાગંજ સ્ટેશને ઉતરાય છે. આ સ્ટેશનથી ૧ માઈલ દૂર બાલુચર નામનું મોટું ગામ ગંગાનદીના કિનારે વસેલું છે. તેના સામા કાંઠે અજીમગંજ છે. એક બીજા સ્થળે હોડી-દ્વારા જઈ શકાય છે.

અહીં જૈનોનાં ૫૦ ઘરોમાં ૩૦૦ માણસોની વસ્તી છે. મોટા મોટા જગીરદાર શ્રીમંતો અહીં વસે છે. એમની શ્રીમંતાઈની સાર્થકતા તો અહીંનાં જૈન મંદિરોની રચનામાં જણાઈ આવે છે. ગામમાં ૧ ઉપાશ્રય, ૧ જૈનધર્મશાળા અને ૪ જૈનમંદિરો વિદ્યમાન છે.

૧. મહારાજ બહાદુરસિંહજીની કોડીમાં શ્રીકેશરિયાજી ભગવાનનું ઘર દેરાસર છે. રાય ધનપતસિંહજીએ આ દેરાસર બંધાવેલું છે. તેમાં પાષાણની ૧ અને ધાતુની ૨ પ્રતિમાઓ છે. અહીં પુસ્તકલંકાર પણ છે.
૨. ઓસવાલપટ્ટીમાં શ્રીસંભવનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર સં. ૧૯૮૧ માં શ્રીસંઘે બંધાવેલું છે. તેમાં પાષાણની ૩ અને ધાતુની ૧૬ મૂર્તિઓ છે, તેમજ સોનાના ૩ સિદ્ધચક્રો છે.
૩. ઓસવાલપટ્ટીમાં શ્રીવિમલનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર બે માળનું છે. સં. ૧૯૪૯ માં રાય લક્ષ્મીપતિસિંહજીએ બંધાવ્યું છે. ઉપરના માળમાં ચૌસુખજી છે, આમાં પાષાણની કુલ ૭ અને ધાતુની ૪ મૂર્તિઓ છે. ૪ આંરસની શુરુમૂર્તિઓ પણ છે.
૪. ઓસવાલપટ્ટીમાં શ્રીઆદિનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર સં. ૧૮૪૫ માં શ્રીસંઘે બંધાવેલું છે. તેમાં પાષાણની ૯ અને ધાતુની ૧૧ પ્રતિમાઓ છે. ૨ શુરુમૂર્તિઓ પણ વિદ્યમાન છે.

૨૬૩. કટગોલા-નરસિંહપુર

(કોડા નંબર : ૪૩૫૮)

જીયાગંજ સ્ટેશનથી ૨ માઈલ અને મહિમાપુરથી ૦૧૧ માઈલ દૂર નરસિંહપુર અથવા કટગોલા નામે મુશીંદાખાદતું પરું છે. આ વિસ્તાર રાય બાબુ લક્ષ્મીપતિસિંહજીના તાબે છે.

બાબુ લક્ષ્મીપતિસિંહજીના બે માઈલના વિસ્તારવાળા ઉદ્યાનમાં જૈન મંદિર આવેલું છે. ઉદ્યાનમાં પ્રવેશ કરતાં અશ્વારૂઢ વિશાલકાય બાવલાં જોવાય છે. ઉદ્યાનમાં વાવડી, તળાવ, હોજ અને લતામંડપોથી શણગારેલી વિવિધતાનું મનોરમ દર્શન થાય છે. બાબુ શેઠના રાજશાહી ઠાઠથી ઝગમગતા ઉત્તર બંગલાઓ તેમાં શોભી રહ્યા છે.

આ ઉદ્યાનમાં જ શ્રીઆદિનાથ ભગવાનનું ત્રણ શિખરવાળું સત્ય મંદિર દેવવિમાન જેવું શોભે છે. સં. ૧૯૩૩ માં રાય બાબુ લક્ષ્મીપતિસિંહજીએ માતા મહેતાબકુંવરબાની પ્રેરણાથી આ મંદિર બંધાવ્યું છે. આમાં પાષાણની ૭, ધાતુની ૧૦, સ્ફટિકની ૩ અને ૨ ગુરૂમૂર્તિઓ વિરાજમાન છે. એક અલગ ઘૂમટીમાં શ્રીજિનદત્તસૂરિ અને શ્રીજિન-કુચળસૂરિની પાદુકાઓ પ્રતિષ્ઠિત છે.

અહીં હવે અસલની જાહોજલાલી વરતાતી નથી. જાણે ઉન્હા નિઃશ્વાસ નાખતી નીરવ શાંતિ આ વિસ્તારને ઘેરી વળી હોય એમ જોવાય છે.

૨૬૪. મહિમાપુર

(કોડા નંબર : ૪૩૫૯-૪૩૬૦)

નરસિંહપુરથી ૦૧ માઈલ દૂર મહિમાપુર નામે મુશીંદાખાદતું પરું છે. એક સમયે એની જાહોજલાલી અપૂર્વ હતી. બંગાળના મેતાજ ગાદશાહ ગણુતા જગતશેઠના નામની અહીં હાક વાગતી હતી. એમની અઢળક લક્ષ્મી અને ખુદ્દિવૈભવના આકર્ષણથી રાજ-મહારાજાઓ, શ્રીમંત-શ્રાવકો, પરદેશી-સોદાગરો અને ગરીબ-ચાચકોની એમને ત્યાં હમેશાં ભીડ જામેલી રહેતી. એમના ગુણાનુવાદથી અહીંનું વાતાવરણ ભર્યું ભર્યું લાગતું. કોઈ પણ માનવી એમના બારણેથી નિરાશ થઈને પાછો ફરતો નહિ; એવી એમની નામના હતી. અઢારમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં થયેલા નિહાલ નામના યતિએ રચેલી ‘બંગાલ-દેશદ્રી ગજલ’માં જગતશેઠના સમયનું આબેહૂબ ચિત્ર ઉપસી આવતું જોવાય છે. તેઓ કહે છે :—

“ મહિમાપુર મહાઆત્મા, જિહાં જિનધરમકા વરસાદ; જિહાં જગતશેઠ શેઠ, આવૈ ખલક જડી ભેટ,
દીજૈ દાંન જકે દાર, જાચિક કરૈ જૈજૈકાર. ”

એમણે બંગાલના રાજકારણમાં જેવો ભાગ લીધો હતો, તેવો ફાળો સમાજ અને ધર્મમાં પણ આપ્યો હતો. એમની ઉદ્ધાત્ત ધર્મભાવના અને સંસ્કારના પ્રતીકસમું અહીં બંધાવેલું જિનમંદિર એમને વરેલી લક્ષ્મીની સાર્થકતા ઉચ્ચારી રહ્યું છે.

૧. જાણે એમના ધાર્મિક અભિલાષનું આગવું વ્યક્તિત્વ દાખવતું હોય એવું આ મંદિર આખું કસોટીના પથ્થરનું બનાવેલું છે. કંઠણ એવા કસોટીના પથ્થરમાં કોરણીની નાળુકતાથી આ મંદિર સોહામણું દીસે છે. આ દેશ કે પરદેશમાં કસોટીનું મંદિર કયાંય બન્યું હોય એવું જાણવામાં નથી. આથી એમ કહી શકાય કે આના મૌલિક કલ્પનાના સ્વામીએ ધાર્મિક ઇતિહાસમાં આ મંદિરદ્વારા પોતાની શ્રદ્ધાના અજોડ કીર્તિસ્મારક ઉપર કળશ ચડાવ્યો છે.

જાણે કુદરતને સહન થયું ન હોય એમ ગંગાના પૂરમાં એનું સૌંદર્ય ભરખાઈ ગયું ને કાળની જીર્ણતાથી એનું તેજ બંધવાયું હતું પરંતુ જગતશેઠ કૃતેચંદ્રજીએ સં. ૧૯૭૫ માં આ મંદિરનો ઉદ્ધાર કરાવી ફરી એને દેદીપ્યમાન બનાવ્યું છે. શિખરબંધી આ મંદિરમાં મૂળનાયક શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાન બિરાજમાન છે. આમાં પાષાણની કુલ ૪, ધાતુની ૧૦ અને સ્ફટિકની ૧ પ્રતિમા છે.

૨. અહીં કીરતબાગમાં શ્રીશામળિયા પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર છે. સં. ૧૮૩૦ માં શ્રીસચે બંધાવેલું છે. આ મંદિરમાં કસોટીની પ્રતિમા છે તે મૂર્તિ જગતશેઠના મંદિરમાંથી લાવીને અહીં પથરાવવામાં આવ્યાનું કહેવાય છે. મંદિરમાં કાચનો ગલારો સુંદર છે. અહીં દાદાવાડીનું સ્થાન પણ છે.

મુશીદાખાદ:-

નરસિંહપુરથી ૨ માઈલ દૂર સીધી સડકે મુશીદાખાદ નામે શહેર છે. આ વિસ્તાર પ્રાચીન કાળના લાઠ પ્રદેશની સૂચના આપી રહ્યો છે, એ લાઠ દેશનું મુખ્ય નગર કોટિવર્ધ હતું. અત્યારના મુશીદાખાદના માર્ગે એક તરફ ગંગાનો પ્રવાહ યાત્રીને સાથ આપતો બે માઈલના વિસ્તારમાં પથરાયેલો છે. એ નદી કિનારે રાજશાહી મહેલો પોતાની આત્મકથાનું કનુષ્ઠ ગીત સંભળાવતા બેસા છે.

લગભગ ૧૮મા સૈકાની શરૂઆતમાં મુશીદાખાદનાં આ શહેર વસાવ્યું હતું અને બંગાલ પ્રાંતની રાજધાનીનું મુખ્ય મથક બનાવ્યું હતું. લોકો અને મહુદાખાદ નામે પણ ઓળખતા હતા. મુશીદાખાદનાં પછી તેનો જમાઈ શુભખાન, જેને ઇતિહાસમાં શુભ-ઉદ્-દોલાના નામે ઓળખવામાં આવે છે, તેણે ઇ. સ. ૧૭૨૬ થી ૧૭૩૬ સુધી અહીં રાજ્ય કર્યું. એના સમયમાં થયેલા નિહાલ નામના જૈન યતિએ ‘બંગાલદેશકો ગઝલ’માં એ રાજવી વિશે અને તત્કાલીન આબાદી વિશે સુરેખ ચિત્ર દોરેલું જણવા મળે છે. શુભખાનની રાજનીતિની પ્રશંસા કરતાં કવિ કહે છે:- “નવાબના રાજ્યમાં લોકો ખૂબ સુખી હતા. દુઃખિયાનો એ વિસામો હતો, હિંદુ અને મુસલમાન બંધી પ્રજા એનાથી સંતુષ્ટ હતી, અને નવાબના આયુષ્ય, પરિવાર અને સમૃદ્ધિની આબાદી વધતી રહે એવા દિવસ આશીર્વાદથી પ્રજા એને નવાજતી ” એક મુસ્લિમ નવાબના વિષયમાં જૈન યતિનું આ કથન પ્રામાણિક હોવા વિશે ભાગ્યે જ શંકા કરી શકાય. એ શહેરની આબાદી વિશે તેઓ કહે છે:

“અહીં મોટી મોટી હવેલીઓ બનેલી છે. મંદિરો, મસ્જિદો અને ધર્મશાળાઓ અનેક છે, અને કેટલાયે કટલા છે. તેમાં કોટ અને ટંકશાળ છે. અહીંના બજારોમાં દેશ-પરદેશના શાહ-સોદાગરોની ભીડ જામેલી રહે છે, દુનિયાની દરેક ચીજ અહીંના બજારોમાં જોવાય છે.

“જગતશેઠ માણેકચંદ્રનું વિશ્રામધામ પણ ભવ્ય અને રમણીય છે. તેમાં મંદિર, મહેલ અને તળાવ બનેલાં છે. રાવ કે રંક સોને માટે આ સ્થળ દર્શનીય છે.”

ઇતિહાસથી જણવા મળે છે કે, જગતશેઠ સાથે અહીંના નવાબોનો ગાઠો સંબંધ હતો. તેમની લક્ષ્મી અને બુદ્ધિના સહકારથી નવાબે પોતાના રાજ્યનો વિકાસ થોડા સમયમાં જ સાધ્યો હતો. એ સમયે ‘કોટિવર્ધ કોઈ સહસ’ ના કથન દ્વારા જણાય છે કે, અહીં હજાર જેટલા કરોડપતિઓ વસતા હતા. એ સમયે આ શહેરની સમૃદ્ધિ એના મધ્યાહ્નની ઝાંખી કરાવતી હતી.

પરંતુ શુભખાન પછી અહીંના રાજકારણે પલટો ખાધો. પછી આવેલા શાસકોએ જગતશેઠ અને બીજા શ્રીમંતોનો સાથ તરછોડ્યો અને અહીંનું રાજકારણ અંગ્રેજોની ભાગલાનીતિને લોગ બન્યું ત્યારે આ શહેર તેમજ રાજ્યનો નમતા પહોરતો સૂર્ય ધીમે ધીમે આથમી ચૂક્યો. બંગાળ સદા માટે શુભામીની બેડીઓમાં જકડાઈ ગયું.

પં. શ્રીસોભાગ્યવિજયજી (સં. ૧૭૫૦ માં) આ નગર વિશે ખ્યાલ આપતાં કહે છે:-

“મહુદાખાદ મઝાર, શ્રાવક સઘલા સુખકાર; સુંદર સુણુજ્યોજી ઓસવંશ સિરહાર, દાની પડગવંસ હિદાર હો. સુ૦ ૨
મહુદાખાદથી આવ્યા, કાસમ બજારે ભાવ્યા હો; સુ૦ ભાગીરથી તિહાં ગંગા વહે, પશ્ચિમ દિશિ મન રંગા હો. સુ૦ ૪
તિહાં જિજ્જુહર એક વિશાલ, વંદા પ્રભુ ચરણ રસાલ હો; સુ૦ ૫”

આ ઉપરથી પણ જણાય છે કે, અહારમાં સૈકામાં અહીં કાસમબજારમાં જૈન મંદિર વિદ્યમાન હતું પરંતુ મુશીદાખાદની ધનાઢય વસ્તી અજિમગંજ, બાલુચર અને બીજા સ્થળોમાં ચાલી ગઈ, પરિણામે અહીં કોઈ જૈન ભાઈ ન રહેવાથી અહીંના મંદિરને વધાવી લેવું પડ્યું એમ કહેવાય છે.

મુશીદાખાદની પંચતીર્થમાં મુશીદાખાદ, નરસિંહપુર (કટગોલા), મહિમાપુર, બાલુચર અને અજિમગંજ તીર્થરૂપે ગણાતાં હતાં. આમાંથી હવે મુશીદાખાદને છોડી ચારે સ્થળે મંદિરો વિદ્યમાન છે.

૨૬૫. અનિમગંજ

(કોઠા નંબર : ૪૩૬૧-૪૩૬૦)

અનિમગંજ અને બાલુચરને બુદ્ધાં પાડતી ભાગીરથી નદી જને પ્રદેશો વચ્ચે આડો દેહ નાખી પડેલી જોવાય છે. એક બીજા નગરમાં હોડીદ્વારા જઈ શકાય છે. અનિમગંજ રેલવેનું સ્ટેશન પણ છે.

મુશીદાબાદના પતન પછી એની સમૃદ્ધિના અવશેષો અનિમગંજમાં જળવાયેલાં જોવાય છે; કેમકે ત્યાંના શ્રીમંતો અનિમગંજ અને બાલુચર આદિ પ્રદેશોમાં આવી વસી ગયા ત્યારથી આ નગરો ધીમે ધીમે જન-ધનથી સંપન્ન બની ગયાં છે.

અહીં ૮૦૦ જૈનોની વસ્તી છે. મોટે ભાગે સુખી અને સંપન્ન છે. આગરાથી લઈને કલકત્તા સુધીના પ્રદેશમાં જૈન શ્વેતાંબર ભાઈઓની વિશેષ વસ્તી અનિમગંજ અને બાલુચરમાં જ જોવા મળે છે. અહીં કેટલાક જૈન શ્રીમંત બંગીરદારો પૈકી રા. બ. ધનપતિસિંહજી, રા. બ. સીતાપચંદજી નાહર, સિંધી કુટુંબ, નવલખાવાળા આદિ ધનાઢ્યોના ઐશ્વર્યથી આ નગરની શોભા વધી ગયેલી છે. આ બંગીરદાર બાબુઓની આલીશાન અટ્ટલિકાઓ અને બાગ-બગીચા જોતાં કોઈ વૈભવી નગરીનો ખ્યાલ આવી જાય છે. આ વૈભવ સાથે બાબુઓની ધર્મભાવના અને સાધર્મિક ભક્તિ પણ અનેરી હોય છે. કોઈ પણ સાધર્મીની ભક્તિ માટે તેઓ સ્વયં ખડે પગે રહેતાં સંકોચાતા નથી. અહીંના જૈનમંદિરો અને તેમાં સ્થાપન કરેલી અમૂલ્ય વિનપ્રતિમાઓ એ બાબુઓની ધાર્મિક ભાવનાની પ્રતીતિ કરાવી રહ્યાં છે અને આસપાસનાં મોટાં તીર્થસ્થળોમાં તેમણે કરાવેલાં નવાં મંદિરો, જીર્ણોદ્ધારો અને ધર્મશાળાઓ એની સાક્ષી આપી રહ્યાં છે.

બાબુ નિર્મળકુમારસિંહજી નવલખાએ પોતાની હકુમતના પ્રદેશમાં જોદ્ધકામ કરાવતાં તેમને જે પ્રાચીન કળા-કારીગરીની વસ્તુઓ જડી આવેલી તેનું સંચક્રસ્થાન પોતાના બગીચામાં બનાવ્યું છે તે દર્શનીય છે.

અહીં ૪ ઉપાશ્રય, ૨ જૈન ધર્મશાળાઓ અને ૧૦ જિનમંદિરો શોભી રહ્યાં છે.

૧. મહાજનપદીમાં શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર શ્રીજીલાળભાઈએ બંધાવેલું છે. આમાં પાષાણની ૩ અને ધાતુની ૨ પ્રતિમાઓ છે. નવપદજીમાં પંચ પરમેશ્વીની પ્રતિમાઓ સ્ક્રટિકની છે.
૨. મહાજનપદીમાં શ્રીચિતામણિ પાર્શ્વનાથનું શિખરબંધી મંદિર મુકલોત કુટુંબે બંધાવેલું છે. તેમાં પાષાણની ૨૪ અને ધાતુની ૪૨ પ્રતિમાઓ છે.
૩. મહાજનપદીમાં શ્રીનેમિનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર શ્રીસંઘે સં. ૧૯૪૩માં બંધાવેલું છે. આમાં સ્ક્રટિકની ૧ અને શનિ રત્નની ૨ પ્રતિમાઓ છે તેમજ ૪ શુરુભૂતિઓ વિદ્યમાન છે.
૪. મહાજનપદીમાં શ્રીસુમતિનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર રા. બ. સીતાપચંદજી નાહરે બંધાવેલું છે. આમાં પાષાણની ૭, ધાતુની ૨૮, સ્ક્રટિકની ૩ અને ૪ શુરુભૂતિઓ છે.
૫. મહાજનપદીમાં શ્રીગોડીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું ધાળાબંધી મંદિર બાબુ ગણપતસિંહજી દ્વારા સં. ૧૯૪૦ લગભગમાં બંધાવ્યું છે.
૬. મહાજનપદીમાં શ્રીપદ્મપ્રભસ્વામીનું શિખરબંધી મંદિર યતિ શ્રીવિજયચંદ્રજીએ બંધાવ્યું છે. આમાં પાષાણની ૧૦, ધાતુની ૭ મૂર્તિઓ તેમજ ૧ શુરુભૂતિ છે.
૭. રેલવેના પાટાની બાબુમાં શ્રીસંભવનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર રા. બ. બાબુ ધનપતિસિંહજીએ સં. ૧૯૩૩માં બંધાવેલું છે. આ મંદિર ત્રણમાળનું વિશાળ અને રમણીય છે. આમાં અષ્ટાપદ અને સમેતશિખર આદિની રચનાઓ કરેલી છે. દાદાજીની ઘૂમટી પણ છે. મંદિરમાં પાષાણની કુલ ૮૬, ધાતુની ૧૬૪, સ્ક્રટિકની ૪, પાનાની ૧, કાળા રત્નની ૧૨, અને સંગેષસંપની ૧ મૂર્તિઓ છે.
૮. રામનાગમાં શ્રીશામળિયા પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર શ્રીસંઘે બંધાવેલું છે. તેમાં પાષાણની ૩૩ અને ધાતુની ૧૮ પ્રતિમાઓ છે. પાછળ કુંડ છે અને બગીચામાં દાદાજીની છત્રી છે.

૯. રાજવાડીમાં શ્રીમહાવીરસ્વામી લગવાનું ઘર-દેશસર શ્રીવિજયસિંહજી દૂધેડિયાએ બંધાવેલું છે. આમાં ધાતુની ૧, સંગેઈસપની ૧ પ્રતિમાઓ છે. તેમજ સ્ફટિકની ૪ પાટુકાઓ છે.
૧૦. સ્ટેશનની સામે શ્રીશાંતિનાથ લગવાનું ઘૂમટખંધી મંદિર થોડા હરખચંદજી ગોલેચ્છાએ બંધાવેલું છે. તેમાં ધાતુની ૧, પાનાની ૧, સંગેઈસપની ૧ અને જડચુકલની ૧ પ્રતિમાઓ છે.

૨૬૬. લછવાડ-ક્ષત્રિયકુંડ

(કોઠા નંબર : ૪૩૭૧-૪૩૭૪)

લગવાન મહાવીરનું જન્મસ્થાન ક્ષત્રિયકુંડ કયાં આવ્યું છે વિશે વિદ્વાનોમાં ખૂબ મતભેદ પ્રવર્તે છે. શોધખોળના પરિણામે વિદ્વાનોએ સુનંદકેરપુર જિલ્લામાં આવેલું ‘બસાડપટ્ટી’ એ જ વૈશાલી છે અને તેની પાસે ‘વમ્મકુંડ’ નામે ગામ છે એ જ ‘બ્રાહ્મણગામ’ છે એવું નક્કી કર્યું છે. એ સંશોધકોની દલીલો તરફ દૃષ્ટિપાત કરી લઈએ.

બસાડના ધ્વંસાવશેષોને પ્રાચીન વૈશાલી હોવાનો સંકેત કરનાર સંશોધકોમાં સેન્ટમાર્ટિન અને જનરલ કર્નિઘડામ સૌથી મોખરે છે. તે પછી સને ૧૬૦૩-૪માં ડૉ. પ્લાશ અને સને ૧૯૧૩-૧૪માં ડૉ. સ્પૂનરની દેખરેખ તળે બસાડનું ખોદકામ થયું, એના પરિણામે કર્નિઘડામ હિંમતપૂર્વક કહે છે કે-“લગ્નદશામાં પડેલો બસાડનો કિલ્લો નામ, ક્ષેત્રદ્વજ અને સ્થાનદ્વારા એટલી સચોટ રીતે પ્રાચીન વિશાલા નગરીની ખાતરી આપે છે કે હવે શંકા રહી નથી. આ નામના ગામ સાથે અને તેની જ પાસે આવેલા ‘બસુકુંડ’ ને પ્રાયઃ ક્ષત્રિયકુંડ સાથે આપણે સ્થળનિર્ણય માટે મૂકી શકીએ.”

ડૉ. હોર્નલે વગેરે વિદ્વાનો આ મતને અનુસર્યા છે અને આ નિર્ણયોને આધારે શ્રીવિજયેન્દ્રસૂરિએ ‘વૈશાલી’ નામની પુસ્તિકા પ્રગટ કરી છે. પં. શ્રીકલ્યાણવિજયજી પણ એ જ મતનું અનુસરણ કરતાં જણાવે છે કે-“સૂત્રોમાં મહાવીરના માટે “વિદેહે વિદેહદિન્ને વિદેહજન્ને વિદેહસમાલે તીર્થ વામ્નાઈ વિદેહં સિ કદ્દુ” ઇત્યાદિ જે વર્ણન મળે છે એનાથી એ સ્વતઃ સિદ્ધ થાય છે કે, મહાવીર વિદેહ દેશમાં અવતર્યા અને ત્યાં જ તેમનું સંવર્ધન થયું હતું. જો કે ટીકાકારોએ આ શબ્દોનો અર્થ ભૂલ્યા પ્રકારે જ લગાવ્યો છે, પરંતુ શબ્દોમાં પ્રથમ ઉપસ્થિત “વિદેહ, વિદેહદત્ત, વિદેહ-જાત્ય, વિદેહસુકુમાલ; ત્રીસ વર્ષ વિદેહમાં પૂરા કરીને”-આ અર્થવાળા શબ્દો પર વિચાર કરવાથી એ જ ધ્વનિત થાય છે કે, લગવાન મહાવીર વિદેહ જાતિના લોકોમાં ઉત્તમ અને સુકુમાળ હતા. એક સ્થળે તો મહાવીરને ‘વૈશાલિક’ પણ લખ્યા છે. એથી જણાય છે કે તેમનું જન્મસ્થાન ક્ષત્રિય-કુંડપુર વૈશાલીનો જ એક વિભાગ રહ્યો હશે.”^૧

શ્રીવિજયેન્દ્રસૂરિ ‘વૈશાલી’માં જણાવે છે તેનો સાર એ છે કે-“લછવાડની નજીક લગવાન મહાવીરની જન્મભૂમિ માનવામાં કેટલાયે દોષો ઉપસ્થિત થાય છે. લછવાડનો પ્રદેશ હાલ મુંગેર જિલ્લામાં છે. ‘મહાભારત’કારે આ દેશને ‘મોહગિરિ’ નામે ઉલ્લેખ્યો છે, જે પાછળથી અંગદેશમાં ભેળવી દેવાયો હતો. અર્થાત્ વિદેહદેશથી આ સ્થળ ભિન્ન છે. વળી, આ સ્થળમાં પહાડી છે, જ્યારે પ્રાચીન ગ્રંથોમાં ક્ષત્રિયકુંડ સાથે પહાડનું કયાંઈ વર્ણન મળતું નથી. એ સિવાય શાસ્ત્રમાં વૈશાલી અને ક્ષત્રિયકુંડ પાસે ગંડકી વહી રહ્યાનું વર્ણન છે, જ્યારે આ સ્થળે એક વહેતું નાણું છે. તે ગંડકી નદી નથી. પ્રાચીન વર્ણન અનુસાર ક્ષત્રિયકુંડ વૈશાલીની પાસે છે જ્યારે આ પ્રદેશ દૂર છે. પ્રાચીન સાહિત્યમાં ક્ષત્રિય-કુંડ વિદેહ દેશમાં હોવાનો ઉલ્લેખ છે અને વિદેહ દેશ ગંગાની ઉત્તરે છે, જ્યારે આ પ્રદેશ ગંગાની દક્ષિણે છે.”^૨

આ બધી દલીલોનું સંશોધન કરીને મુનિ શ્રીદર્શનવિજયજી (ત્રિપુટી)એ ક્ષત્રિયકુંડની સ્થાપના અત્યારના લછવાડ પાસે જ નિર્ણયિત કરી બતાવી છે, તેઓ ‘ક્ષત્રિયકુંડ’ નામક પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં ઉલ્લેખે છે કે—

“મારે સખેદ લખવું પડે છે કે આ લેખકોમાંથી કોઈ ક્ષત્રિયકુંડ ગયા જ નથી, તેઓએ માત્ર દૂર બેઠા બેઠા

૧. “લગવાન મહાવીર” પ્રસ્તાવના: પૃ. ૨૫-૨૬.

૨. ‘વૈશાલી’-શ્રીવિજયેન્દ્રસૂરિ

પાંચાત્ય વિદ્વાનોના વિચારોના આધારે જ આ કલ્પનાઓના કિલ્લા ઊભા કર્યા છે. તેઓના આ નિર્ણયની વિરુદ્ધમાં આપણને ઘણી દલીલો અને સૂત્રપાઠો મળે છે, જેના આધારે આપણે એવા નિર્ણય ઉપર આવી શકીએ કે આજનું ક્ષત્રિયકુંડ એ જ ભગવાન શ્રીમહાવીરની જન્મભૂમિનું સાચું ક્ષત્રિયકુંડ છે.”

તેઓ ઉપર્યુક્ત વિદ્વાનોની દલીલોના સાધાર જવાબ આપતાં અંતે તારવણીમાં ઉલ્લેખે છે તે જ જોઈ લઈએ: “વેસાડ પાસેનું વસુકુંડ તે આર્ય દેશમાં છે, વિદેહ રાજ્યમાં છે, ગંગાની ઉત્તરે છે, સમતલ ભૂમિમાં છે, તે વૈશાલીનું ઉપનગર હતું. તેની પાસે વૈશાલી, ગંડકી નદી, વાલ્કિન્યથામ, દ્વિપલાશ ચૈત્ય અને કોલલાગ સંનિવેશ હતાં. આજે વેસાડ, ખનિયા અને કોલવા ગામ છે, તેની અને કોલવાની વચ્ચે કર્માર ગામ, નદીનો જળમાર્ગ અને સ્થળમાર્ગ હોવા જોઈએ તે નથી, માત્ર સ્થળમાર્ગ છે, તેની પાસે કમનછપરાગાછી છે, જે ઊલટી દિશામાં છે, વૈશાલી અને ક્ષત્રિયકુંડ પાસે પાસે હોવાનો પુરાવો મળતો નથી, એટલે તે દૂર દૂર હતાં, આજે પણ દૂર દૂર છે. કુંડપુરમાંથી વસુકુંડ શબ્દ જાણી શકે નહિ. કુંડપુર, બ્રાહ્મણકુંડ, ક્ષત્રિયકુંડ અને પાવાપુરી અહીંથી દૂર દૂર હતાં અને આજે પણ દૂર દૂર છે. સિદ્ધાર્થ રાજા અહીં થયા ન હતા કેમકે મગધરાજ કુલિકે વૈશાલી અને તેનાં પરાનો નાશ કરી ત્યાં પોતાની સત્તા સ્થાપી, ત્યારે નંદિવર્ધન વૈશાલીથી દૂર ક્ષત્રિયકુંડમાં રાજ્ય કરતા હતા. માતા ત્રિશલા વિદેહનાં હતાં, તેથી ભગવાન ‘વૈદેહિદત્ત’ કહેવાયા. ભગવાન વૈશાલી વિભાગમાં વિશેષ વિચર્યા છે તેથી ‘વૈશાલિક’ પણ કહેવાયા છે. સિદ્ધાર્થ રાજા અને નંદિવર્ધન રાજા અહીં (વિદેહમાં) થયા નથી તેમ ભગવાન પણ અહીં જન્મ્યા નથી.”

તેઓ લછવાડ પાસેના ક્ષત્રિયકુંડની સ્થાપના કરતાં જોયે છે કે- “લછવાડ પાસેનું ક્ષત્રિયકુંડ તે આર્યદેશમાં છે, વિદેહ દેશમાં નથી. ગંગા અને મોદગિરિ પ્રદેશની દક્ષિણે પહાડી ધાટી ઉપર છે. તે વૈશાલીનું ઉપનગર નહીં પણ સ્વતંત્ર રાજધાનીનું શહેર હતું. તેની પાસે ‘સાતખંડવન’ હતું, ‘બહુશાલ ચૈત્ય’ હતું, બ્રાહ્મણકુંડ જોડિયું ગામ હતું. ઊભા પ્રવાહવાળી નદી હતી. તેની પાસે માહણા, કર્માર, કેલ્લાગ, મોરા, વસુપટ્ટી ગામો છે, બહવાર નદી છે, જળ-સ્થળ માર્ગ છે. મોરાક પાસે વડ નદી છે. સિદ્ધાર્થ રાજા, ત્રિશલા રાણી, નંદિવર્ધન રાજા, ભગવાન મહાવીર અને જમાલી વગેરે અહીં થયા છે. ભગવાન મહાવીર અહીં વિચર્યા છે પણ ચોમાંસુ કયું નથી. અહીંથી પાવાપુરી પાસે પડે છે, પણ વેસાડ પટ્ટી, ગંડકી નદી અને વાલ્કિન્યથામ ઘણાં દૂર છે.”

મુનિરાજ શ્રીદર્શનવિજયજીએ આપેલી સાધાર હકીકતો ભગવાન મહાવીરનું જન્મસ્થળ લછવાડ પાસેના ક્ષત્રિયકુંડમાં હોવાનું પ્રામાણિક ઠરાવે છે.

લછવાડ :

લખીસરાઈથી ૧૮ માઈલ દૂર લછવાડ નામે ગામ છે. નવાદા અને કુંડલપુરથી પણ મોટર માર્ગે લછવાડ આવી શકાય છે, આ માર્ગો વીરપ્રભુનાં ચ્યવન, જન્મ, દીક્ષા અને નિર્વાણ કલ્યાણકો આસપાસના પ્રદેશમાં અરસપરસ સંકળાયેલાં હોવાનું સૂચન કરે છે.

પૂર્વે લિચ્છવી રાજાઓની રાજધાની અહીં હોય અને એ કારણે લછવાડ નામ પ્રચારમાં આવ્યું હોય એ ખનવા-જોગ છે. લછવાડમાં વિશાળ ધર્મશાળા અને મૂળનાયક શ્રીમહાવીર પ્રભુનું શિખરબધી મંદિર રા. બ. ધનપતસિંહજીએ સં. ૧૯૩૧માં બંધાવેલું છે. આમાં પાંચાણી એક માત્ર અને ધાતુની ૩ પ્રતિમાઓ છે.

ભગવાન મહાવીરનું જન્મસ્થાન લછવાડ ગામની બાજુમાં પહાડની પાછળની ગાળીમાં આવેલું છે. અહીં નજીકમાં ક્ષત્રિયકુંડ નામે ગામ પણ છે પરંતુ તે પહાડી પ્રદેશની વિકટતા અને જવા-આવવાની પ્રતિકૂળતાથી ક્ષત્રિયકુંડની તળેટી અને પેઢી લછવાડમાં રાખેલી છે, ક્ષત્રિયકુંડ ‘જન્મસ્થાન’ના બીજા નામથી અહીંના વતનીઓમાં પણ પ્રસિદ્ધ છે.

લછવાડથી પહાડ તરફ જવાનો માર્ગ સદિસૌંદર્યથી ભરપુર છે. માર્ગમાં એકની એક નદીને ફરી ફરીને ઓળંગવી પડે છે, એનું પાણી મીઠું અને પાચક છે.

૩. ‘ક્ષત્રિયકુંડ’-શ્રીદર્શનવિજયજી (ત્રિપુરી) પૃ. ૬૩.

૪. ‘ક્ષત્રિયકુંડ’-શ્રીદર્શનવિજયજી ત્રિપુરી.

ક્ષત્રિયકુંડ પહાડ કુડેઘાટની આકરી પહાડી વટાવ્યા પછી આવે છે. નદીમાં કુંડ મળી ગયેલા હોવાથી આ પહાડીને કુડેઘાટ કહે છે.

ગામથી તળેટી ૨-૩ માઈલ દૂર છે. તળેટીમાં કલ્યાણકભૂમિના સ્થાને બે નાનુક મંદિરો વિદ્યમાન છે. ૧ સ્વપ્ન મંદિર અને ૨ દીક્ષા મંદિર કહેવાય છે. બંનેમાં પાષાણની એકેક મૂર્તિ છે. દીક્ષા મંદિરના મૂળનાયક ઉપર સં. ૧૫૦૯ નો લેખ છે.

તળેટીથી પહાડનો ચડાવ શરૂ થાય છે, ચડવાનો માર્ગ વિકટ અને કઠણ છે. ૨ માઈલ ચડ્યા પછી શ્રીમહાવીર-સ્વામી ભગવાનનું મંદિર આવે છે. આ શિખરણથી મંદિરમાં મૂળનાયકની એક માત્ર પાષાણની પ્રતિમા છે, અને ધાતુની ૨ મૂર્તિઓ છે. આમાં નાના મેટુપર્વતની રચના પણ કરેલી છે.

અહીં પહાડોના ભરચક જૂથ વચ્ચે વનરાજિથી લગી પડતું એક વિશાળ વન છે, જે 'જ્ઞાનવનખંડ' ઉદ્યાનના નામથી શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ છે. અહીં ભગવાન મહાવીરસ્વામીએ દીક્ષા લીધી હતી. ભગવાનના વંશનું નામ 'જ્ઞાતવંશ' હતું એ ઉપરથી આનું નામ પણ 'જ્ઞાતવનખંડ' ઉદ્યાન પડ્યું હોય એ બનવાજોગ છે. ભગવાનનાં સ્વપ્ન, જન્મ અને દીક્ષા એમ ત્રણ કલ્યાણકો આ પહાડમાં થયાં હતાં. 'આમલકીકોટ' પ્રસંગની સાક્ષીરૂપે આમલીનાં ઝાડ પણ અહીં ઘણાં છે. આ ઉપરાંત કુમારઆમ, માહણકુંડઆમ, મોરાક વગેરે પ્રભુના સમયનાં પ્રસિદ્ધ સ્થાનોનાં અવશેષો પણ વિદ્યમાન છે.

આ બધા પ્રત્યક્ષ પુરાવાઓ આ સ્થળને ક્ષત્રિયકુંડ માનવામાં ઉપયુક્ત શાસ્ત્રીય પાઠોને પણ સમર્થન આપી રહ્યાં છે.

૨૬૭. કાકંદી

(કોઠા નંબર : ૪૩૭૫)

લખીસરાઈથી કાકંદી ૧૩ માઈલ દૂર આવેલી છે. અહીં થઈને લછવાડ જવાય છે. આ રસ્તે સીકંદરા અને જન્મકુંડથી મોટો નળ છે. મોટે કાકંદી અને લછવાડ જનારે સ્થળની ચોખવટ કરીને ઠામ લેવું. કાકંદીનો માર્ગ વિકટ છે.

કાકંદીમાં શ્રીસુવિધિનાથ ભગવાનનાં ૪ કલ્યાણકો થયાં હતાં, આ કાકંદીને ધત્તાની નગરી પણ કહેવામાં આવે છે, એ ધત્તા તે ધત્તા-શાલિભદ્ર શેઠ નહિ પણ બીજા જ હોવા જોઈએ. ધત્તા નામના તપસ્વી મુનિ અહીં થયા હોય એવી કથા પણ સંભવાય છે. આથી વધુ ઇતિહાસ આ તીર્થ વિશે બહુવામાં નથી.

કોઈ કોઈ તો માને છે કે, અસલની કાકંદી તો નોનખાર સ્ટેશનથી લગભગ ૨ માઈલ દૂર આવેલું પુષ્પદાગામ છે તે જ હોવી જોઈએ. એ સ્થળે શ્રીસુવિધિનાથ ભગવાનની જન્મભૂમિ હશે. આજની કાકંદી તો ધત્તા અણગારની કાકંદી તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. આ વિશે વિશેષ સંશોધન કરવામાં આવે તો જ નવો પ્રકાશ મળે.

કાકંદીમાં શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું શિખરણથી સુંદર મંદિર વિદ્યમાન છે. તેમાં પાષાણની એક માત્ર પ્રતિમા છે અને શ્રીસુવિધિનાથ ભગવાનની પાદુકા ભેડી ૧ છે. મૂળનાયકની હજી પ્રતિષ્ઠા થયેલી નથી, તેથી પ્રતિમાને બાણ પર મૂકી રાખેલી છે. દેરાસર છૂટું છે, તેને સુધરાવવાની જરૂર છે.

યાત્રાળુઓ માટે અહીં એક સુંદર ધર્મશાળા છે.

ક્ષત્રિયકુંડ, કાકંદી, અંખાપુરી અને સમેતશિખર તીર્થોનો વહીવટ બાલુચરના રહેવાસી બાણ બહાદુરસિંહજી દ્વારા કરે છે.

૨૬૮. કુમારડી

(કોઠા નંબર : ૪૩૬૮)

મહુદા સ્ટેશનથી ૧૧ માઈલ દૂર કુમારડી નામે ગામ છે. આ ગામ પ્રાચીન કાળના કોઈ નગરનો ખ્યાલ કરાવે છે; કેમકે અત્યારના આ ગામની આસપાસ જૂનાં ખડિયેરા અને પ્રાચીન મૂર્તિઓ મળી આવે છે. આ ભૂમિમાંથી કેટલીયે નિનમૂર્તિઓ પ્રાપ્ત થાય છે.

અહીં ૯૪ શ્રાવકોની વસ્તી છે. બનરમાં શ્રીઆદિનાથ લગવાનું ધાળાખંધી મંદિર સં. ૨૦૦૦ માં શ્રી જૈનધર્મ પ્રચારક સભાએ બંધાવેલું છે. આ મંદિરમાં ધાતુની ૩ પ્રતિમાઓ છે.

આ પ્રદેશમાં સરાકોની વસ્તી છે. આ સરાક જાતિમાં આદિદેવ, ધર્મદેવ, શાંતિદેવ, અનંતદેવ ગોતમ વગેરે જોતનામો જોવામાં આવે છે. તેઓ કુલદેવતા તરીકે શ્રીપાર્શ્વનાથને માને છે. તેઓ આજે પણ કોઈ જીવની હિંસા કરતા નથી. તેમનામાં ત્યાગનો મહિમા ખૂબ મનાય છે. આ જાતિના આવા સંસ્કારો જૈનધર્મી હોવાનું સાબિત કરે છે. વસ્તુતઃ લગવાન પાર્શ્વનાથ અને મહાવીરના ઉપાસક શ્રાવકો સાધુઓની અવરજવરના અભાવે આજે પોતાના વાસ્તવિક ધર્મને ભૂલી જઈ છેવટે સરાકરૂપે બની રહ્યા છે. સરાક એ શ્રાવક શબ્દનો જ અપભ્રંશ છે. ઇતિહાસવિદો પણ હવે કબૂલ કરી છે કે, આ સરાકોની રહેણીકરણીમાં જૈનત્વની નિશાનીઓ મૌજુદ છે. આ જાતિને ધાર્મિક સંસ્કારો આપવા અને પોતાના પ્રાચીન ધર્મનું વાસ્તવિક લાન કરાવવા જૈનધર્મ પ્રચારક સમિતિ વર્ષોથી કામ કરી રહી છે.

૨૬૯. કલકત્તા

(કોઠા નંબર : ૪૩૮૮-૪૩૯૩)

ભારતનાં મુખ્ય નગરોમાં કલકત્તા એક મોટું પ્રસિદ્ધ અને પુરાતન નગર છે. એક સમયે એ ભારતનું પાટનગર હતું. આજે એ પશ્ચિમ બંગાળનું પાટનગર છે. હુગલી નદીના કિનારે વસેલું હોવાથી ભારતનાં મુખ્ય બંદરોમાં એની નામના છે. વેપાર અને ઉદ્યોગનું મોટું મથક છે. અહીં દર્શનીય સ્થળો ઘણાં છે. તેમાં જૈન મંદિરો પણ ગણાય છે. વિદેશીઓ પણ અહીંનાં મંદિરોની મુલાકાત લે છે. જૈનો માટે તો અહીંનાં મંદિરો દર્શનીય અને યાત્રાયોગ્ય મનાય છે.

અહીં ૫૦૦૦ જૈનોની વસ્તી છે. ૧ ઉપાશ્રય અને જૈન યાત્રીઓને ઊતરવા માટે અહીં ૪ જૈન ધર્મશાળાઓ વિદ્યમાન છે. (૧) બડા બનરમાં શામબાઈ લેન નં. ૩ માં શેઠ કૂલચંદ મુકિમની જૈનધર્મશાળા, (૨) કનીંગ સ્ટ્રીટ નં. ૯૬ માં તપાગચ્છીય ઉપાશ્રય પણ ધર્મશાળા તરીકે વપરાય છે, (૩) અપર સરકયુલરરોડ ઉપર શેઠ ધનસુખલાલ જેઠમલાની જૈનધર્મશાળા અને (૪) રાય બ્રીદાસરોડ નં. ૪૪ ઉપર દાદાવાડીમાં ધર્મશાળા છે.

અહીં મુખ્ય ૬ જૈન મંદિરો છે, બીજાં ઘરદેરાસરોની આમાં ગણતરી કરી નથી.

૧. બડા બનરમાં આવેલી તુલાપટ્ટીમાં બે માળનું શિખરખંધી વિશાળ અને લગ્ન મંદિર છે. તેમાં ત્રીચેના લાગમાં મૂળનાયક શ્રીશાંતિનાથ લગવાનની પ્રતિમા બિરાજમાન છે. મંદિરનો સભામંડપ વિશાળ છે.

આમાં જૈન કથાનકોના વિવિધ પ્રસંગો પર પ્રકાશ આપનારાં કેટલાંક ચિત્રો લાકડાની ફેમમાં જડીને દીવાલ પર લગાડેલાં છે. ૨૧-૩ ફીટનું માપ જણાય છે. જો કે આ ચિત્રો પ્રાચીન નથી, લગભગ ૧૦૦ વર્ષની અંદર જ બનાવેલાં જણાય છે. એક જ કલમે દોરાયેલાં આ ચિત્રોમાં રાજપૂત કલમ સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે. ચિત્રો નવીન હોવા છતાં કલાકારે પોતાના રેખાકૌશલથી સજીવતા આણી છે અને રંગોની બહુલતાથી એમાં લગ્નતાની છાપ અંકિત કરી છે.

ઉપરનાં માળમાં આરસની દેરીમાં મૂળનાયક શ્રીઆદિશ્વર લગવાનની પ્રતિમા છે. સ્ફટિકની ૩ મૂર્તિઓ અને ગોખલાઓમાં બીજી મૂર્તિઓ બિરાજમાન છે. એ સિવાય અષ્ટાપદની દેરી છે. વળી સમવસરણ, શ્રીનેમિનાથ લગવાનની વરયાત્રા, ઇંદ્રાદિ દેવો અને નવપદજી તેમજ વીસસ્થાનક ચંત્રેનો પદ્મ વગેરે ચિત્રો વિદ્યમાન છે.

આમાં પાષાણની કુલ ૨૩ અને ધાતુની ૧૧૫ મૂર્તિઓ છે. સિવાય ૧ સંગેઈસંપની, ૪ સ્ફટિકની, ૧ પાનાની મૂર્તિ છે તેમજ ૪ શુરુમૂર્તિઓ પણ છે.

આ મંદિરની પ્રતિષ્ઠા સં. ૧૮૭૧ માં શ્રીજિનહર્ષસૂરિએ કરેલી છે, એ સંબંધી લેખ લેકુંજના ઉપરના લાગની દીવાલમાં છે તે આ પ્રકારે છે:—

“શ્રી ॥ સમ્વત્ ચંદ્રમુનિસિદ્ધમેદિની । ૧૮૭૧ । પ્રતિષ્ઠિતં શાકે રસવહ્નિમુનિશશિ । ૧૭૩૯ । સંખ્યે પ્રવર્તમાને માઘમાસે ઘવલ્લપટ્ટીતિથૌ વુઘવાસે શ્રીશાંતિનાથજિનેન્દ્રાણાં પ્રાસાદોયમ્ । શ્રીકલકત્તાનગરવાત્તવ્યશ્રીસમસ્તસંઘેન કારિતઃ પ્રતિષ્ઠિતઃ શ્રીચરત્તરગજ્જેશ-મદ્ધારક શ્રીજિનહર્ષસૂરિમિઃ । શ્રીસ્તુ ॥”

૨. ધરમતલા સ્ટ્રીટ—ઈડિયન મીરર સ્ટ્રીટ નં. ૪૮ ના કુમાર હોલમાં રા. બ. શ્રીસીતાપચંદ્રજી નાહરનું સુંદર ધર-દેરાસર છે. આરસની ઘૂમટીમાં મૂળનાયક શ્રીઆદીશ્વર પ્રભુની મનોહર મૂર્તિ બિરાજમાન છે. ધાતુની ૬ અને સ્ફટિકની ૩ મૂર્તિઓ અહીં વિદ્યમાન છે.

અહીં બાબુ પૂરણચંદ્રજી નાહરની સાહિત્યઉપાસનાના પ્રતીકસમું વિશાળ પુસ્તકાલય છે જૂના લેખો, તાડપત્રીઓ, ચિત્રપટો, જૂના સિક્કાઓ, પુરાતન ચિત્રકળાના નમૂનાઓ, ખંડિત પ્રાચીન મૂર્તિઓ અને અવશેષો, પ્રાચીન શાસ્ત્રો વગેરે વિપુલ સંખ્યામાં સંગ્રહેલાં છે. આ સંગ્રહ પુરાતત્ત્વના અભ્યાસીઓને ભારતના ઇતિહાસની સંકલનામાં મદદગાર થાય એવો છે. આમાં આને હર્લેસ એવા મુદ્રિતગ્રંથો પણ સંઘરેલા છે. ખરેખર, જૈનો ગૌરવ લઈ શકે એવી નાહરની આ વિદ્યાસંપત્તિનો ખબતો દર્શનીય છે. લગભગ સાતેક વર્ષ અગાઉ ઉપર્યુક્ત મુદ્રિત ગ્રંથોનો મોટો ભાગ મુંબઈના ભારતીય વિદ્યાભવનમાં લઈ જવામાં આવ્યો છે.

શ્રીનાહરના સંગ્રહમાં પ્રાચીન ધાતુમૂર્તિઓ છે, જેની રચના વિશે આ પ્રકારે જાણવા મળે છે:—

(૧) સ્વ. બાબુ પૂરણચંદ્રજી નાહરને ભારતના વાયવ્ય પ્રાંતમાંથી અગિયારમા સૈકાની એક ધાતુમૂર્તિ મળી આવેલી. તેની મધ્યમાં પદ્માસનસ્થ મૂર્તિની આસપાસ કાયોત્સર્ગસ્થ બે જિનમૂર્તિઓ ઊભેલી છે. સિંહાસન નીચે વચ્ચે પ્રાસાદદેવી અને તેની બે બાજુએ સિંહની આકૃતિઓ છે. તેની નીચે નવ ગ્રહો અને તેની નીચે વૃષભયુગલ છે. આથી મૂળ મૂર્તિ આદીશ્વર ભગવાનની હોવાનું જણાય છે. કાયોત્સર્ગસ્થ જિનપ્રતિમાઓની નીચે એક તરફ યક્ષ અને બીજી તરફ યક્ષિણીનાં સ્વરૂપો દર્શાવ્યાં છે. ભગવાનના મસ્તક ઉપર આકાશમાર્ગથી અવતરણ કરતી દેવ-દેવીઓની અસ્પષ્ટ-ધસાયેલી આકૃતિઓ છે. મૂર્તિની પાછળ આ પ્રકારે લેખ કેરેલો છે:—

“પજ્જકમુત અંવદેવેન ॥ સં. ૧૦૭૭ ॥”

(૨) સ્વ. બાબુ પૂરણચંદ્રજી નાહરને ઉદયપુર પાસે આવેલા ગામ સમીનાખેડામાંથી લગભગ ૮ મી. શતાબ્દીની એક ધાતુમૂર્તિ પ્રાપ્ત થયેલી, જે દાક્ષિણાત્ય શૈલીની છે. મધ્યમાં રહેલી મૂર્તિ અર્ધપદ્માસનસ્થ છે. અર્ધપદ્માસનસ્થ જિનમૂર્તિઓ પ્રાચીન હોય છે અને બહુ ઓછી ભાગમાં આવે છે. આ મૂર્તિના ઉપર ત્રણ છત્રો આલેખ્યાં છે. મધ્યની મૂર્તિની આસપાસ બે કાયોત્સર્ગસ્થ જિનમૂર્તિઓ છે. મૂળ મૂર્તિની પાછળ બંને બાજુએ ઈંદ્રોનાં સ્વરૂપ આલેખ્યાં છે, કાયોત્સર્ગસ્થ જિનમૂર્તિઓની નીચે એક તરફ યક્ષ અને બીજી તરફ યક્ષિણીની મૂર્તિ છે, તેના ઉપર ક્યુર્ટકી લિપિમાં આ પ્રકારે લેખ છે:—

જ “શ્રીજીનવલ્લભન સજ્જન મજીયવય મહિસિદ પ્રતીમ શ્રીજીનવલ્લભન સજ્જન ચેટિયમય મહિસિદ પ્રતિમે”

—શ્રીજિનવલ્લભની સજ્જન ભણયવય—ચેટિયભયની વિનતિ—કહેવાથી.^૨

૧. ‘જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ’ ચિત્ર પરિચય : પૃ. ૮૭, ચિત્ર માટે જુઓ પાન : ૩, અને ‘જૈન લેખસંગ્રહ’ ભા. ૨ લેખાંક : ૧૦૦૧.

૨. એટલે : ચિત્ર પરિચય પૃ. ૬૦. ચિત્ર માટે જુઓ એ ગ્રંથનું પાન : ૧૧૦

(૩) સ્વ. બાબુ પૂરણચંદ્રજીને એક ધાતુમૂર્તિ શુજરાતમાંથી મળી આવેલી, તેના ઉપર આ પ્રકારે લેખ છે:—

“ ब्रह्मालसत्कसंपंकः त्रिया वे सुनस्तु पुनकश्राद्धः सीलगलसूरिभक्तश्चंद्रकुले कारयामास संवत् १०७२ ॥”

૩. બડા બજારની કેનીંગ સ્ટ્રીટ નં. ૯૬ માં તપાગચીય જૈન ઉપાશ્રયના ત્રીજા માળે નાનું છતાં રમણીય નવીન મંદિર છે. તેમાં મૂળનાયક શ્રીમહાવીરસ્વામી, ભગવાન બિરાજમાન છે. એ સિવાય શ્રીઆદિનાથ અને શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનની પ્રતિમાઓ પ્રાચીન છે. પાષાણની ૩ અને ધાતુની ૧૧ પ્રતિમાઓ અહીં છે. બીજે માળે ઉપાશ્રય છે અને તેમાં પુસ્તકોનો સારો સંગ્રહ છે.

૪. શામબજારના માણેકતલામાં શ્રીચંદ્રપ્રભસ્વામીનું શિખરખંધી મંદિર છે. ગર્ભદ્વારની બાજુમાં તેમજ ઉપર દેવ-દેવીઓ અને યક્ષોનાં સુંદર ચિત્રો ચોસી રહ્યાં છે. શેઠ ગણેશીલાલ કપૂરચંદ્રજીએ સં. ૧૯૫૨ માં આ મંદિર બંધાવ્યું છે. મૂળનાયકની મૂર્તિ ઉપર એ સાલમાં પ્રતિષ્ઠા કર્યાનો લેખ છે. અહીં દાદાજીનાં પગલાંની દેરી પણ છે. આમાં પાષાણની કુલ ૪ અને ધાતુની ૩ મૂર્તિઓ છે.

૫. શામબજારના માણેકતલામાં આવેલા બગીચામાં શ્રીમહાવીરસ્વામી ભગવાનનું મંદિર છે. આમાં દાદાજીનાં પગલાંની ધૂમટી છે. સ્વેત આરસના સુંદર મંદિરમાં શ્રીજિનકુશળસૂરિ અને શ્રીજિનદત્તસૂરિની ચરણપાદુકાઓ છે. મંદિરમાં ૧ શુરુમૂર્તિ છે, જે શ્રીસ્થૂલભદ્રસ્વામીની મનાય છે. સં. ૧૯૨૪ માં શેઠ સુખલાલજી ઝવેરીએ આ મંદિર બંધાવ્યું છે. આમાં પાષાણની કુલ ૧૮ અને ધાતુની ૬ મૂર્તિઓ છે.

૬. શામબજારના માણેકતલામાં રાયગહાદુર બાબુ બદ્રીદાસનું સુંદર કાચનું મંદિર શિખરખંધી છે. માતા ખુશાલકુંવરીની પ્રેરણાથી બાબુ બદ્રીદાસે ન્યારે આ મંદિરનો પાયો નાખ્યો ત્યારે આતું સુંદર કળામય મંદિર બંધાવવા જેટલી એમની પાસે સંપત્તિ નહોતી પરંતુ પાયો નાખ્યા પછી એમની લાવનાને ભાગ્યયોગે સાથ આપ્યો. અઢગક સંપત્તિ મળતાં તેમણે આતું અદ્ભુત ધારીગરીવાળું મંદિર બિલું કર્યું અને આગરાના મંદિરના ભોંયરામાંથી દેવયોગે પ્રાભાવિક મૂર્તિ મળી આવતાં સં. ૧૯૨૩ માં આ મંદિરની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી.

મંદિરની આસપાસ સુંદર બગીચો છે. તેમાં મંદિરની સામે રાય બદ્રીદાસજીની મૂર્તિ ભક્તિભાવથી હાથ જોડીને બેઠેલી છે. તેની પાછળ નાનું તળાવ અને હોજ છે, હોજના ખૂણા ઉપર આરસની ૮ પૂતળીઓ બેસાડી દરેકને એકેક માંગલિક ચિહ્ન હાથમાં આપી અષ્ટમંગલની લાવનાનું જીવંતચિત્ર ખડું કર્યું. હોય એમ લાગે છે. બાજુમાં શુરુમંદિર અને બાબુશેઠને રહેવાનો બંગલો છે.

મંદિરમાં પ્રવેશતાં ડાબા હાથે આવેલા ગોખલામાં પાનાની ૧ અને સ્ફટિકની ૨ મૂર્તિઓ બિરાજમાન છે. બીજી તરફ ગણધરોનાં પગલાંની સ્થાપના છે. ઉપરની છતમાં જૈન કથાઓના જુદા જુદા પ્રસંગો આલેખ્યા છે. વચ્ચે લટકતું સુંદર ગુમ્બર મંદિરની લગ્નતામાં વધારો કરે છે. બાજેક આદિ સાધનો પણ આરસનાં બનાવેલાં છે.

મૂળગભારામાં મૂળનાયક શ્રીશીતળનાથ ભગવાનની આરસની મૂર્તિ એક છે અને બીજી એક ધાતુમૂર્તિ છે.

એકંદરે આ મંદિરની અંદરની પથરંગી કાચની મીનાકારી સ્થાપત્યરચના, આરસનો વિશાળ ચોક, બહારના ભાગની પૂતળીઓ, ફરશખંધી તળાવ અને લીલીછમ વાડીને ન્યારે વીજળીના પ્રકાશમાં જોઈએ ત્યારે કોઈ દેવવિમાનનો ભાસ થઈ આવે. દુનિયાના કળામર્મજ્ઞોએ આ મંદિરને ‘Beauty of Bangal’—‘બંગાળનું સૌંદર્ય’ના વિશેષણથી ઓળખાવ્યું છે. આ મંદિરની ગણના એના પ્રકારમાં સર્વોત્તમ મનાય છે. ગમે તેવા પ્રવાસીઓ આ મંદિરની મુલાકાતે આવે છે ને તેની મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરે છે. શેઠ બદ્રીદાસની લાવના આમાં સાકાર બનેલી જોઈ શકાય છે. શ્રદ્ધાભર્યું સમર્પણ કેવું હોય એનો આ મંદિર નમૂનો છે.

શ્રીયુત ચક્રધર નામના એક વિદ્વાને આ મંદિરની મહત્તા આંકતો હિંદી ભાષામાં લેખ લખ્યો છે તેનો સાર લાગ અહીં આપીએ છીએ જેથી આ મંદિરને જેમણે જોયું નથી તેમને તેની રચના અને શોભાનો ખ્યાલ આવે:

“મંદિરનું ગંગાનયુગ્મી શિખર બહુ દૂરથી નજરે પડે છે. મંદિરનું ક્ષેત્રફળ તો બહુ નથી તોપણ એનું સ્થાપત્ય અને ચિત્રકળાકૌશલ અત્યંત પ્રશંસનીય છે.

“મંદિરની સળવટ પણ પ્રેક્ષકને મંત્રમુગ્ધ કરે છે. મંદિરમાં પરોવેલા કાચના નાના દુકડાઓ બાહ્યે હીરા, મણિ, માલેક હોય એવી ભ્રાંતિ ઉપજાવે છે. નાના આકારવાળા આ મંદિરમાં કળા બાહ્યે ખીચાખીચ લરી છે. ત્યારે વીજળી ભત્તીનો પ્રકાશ કે સૂર્યનાં કિરણો એ કાચ ઉપર પડે છે ત્યારે બાહ્યે અસંખ્ય દીવાઓ એક સાથે પ્રગ્વળતા હોય એવો દેખાવ લાગે છે.

“મંદિરના ચોકમાં પણ અદ્ભુત શિલ્પકળાનું ચાતુર્ય ભર્યું છે. ઠેકઠેકાણે ઊભી કરેલી અપ્સરાઓના લયકતા અંગમરોડ ચિત્તાકર્ષક છે. પ્રેક્ષકની ન્યાં એકવાર પણ કાંઈ પડે છે, ત્યાં જ તે ચોંટી રહે છે, બીજે જોવાનું મન થતું નથી. સીડી પાસેના હાથી પણ ચૈરાવત જેવા લાગે છે. આ મંદિરને અમરાવતી માની અહીં ભૂલથી તો નહીં આવી ચડ્યા હોય !

“અરસનાં અનેકવિધ પૂતળાં મંદિરની મનોરંજકતામાં ઊમેરો કરે છે. મંદિરની સામેના તળાવથી મંદિરની શોભા આરગણી વધી જાય છે. સાંજે ત્યારે વીજળીની દીપ્તમાળાથી મંદિર જળહળી ઊઠે છે ત્યારે એનું જે પ્રતિબિંબ પાણીમાં પડે છે તે ઉપરથી બાહ્યે બીજું જ મંદિર પાણીમાં ખડું થતું હોય એમ લાગે છે અને ત્યારે એ જ પાણી હિલોળે ચડે છે ત્યારે પાણીની સપાટી ઉપર મંદિર તરતું હોય એવી મનોહર ભ્રમણા જન્મે છે. શુભકાળ પછી શિલ્પ-કળા ઊતરતી જતી હોવાનું કહેવાય છે પણ આ મંદિર જોતાં શુભકાળ પછી શિલ્પકળાએ અમુક દરજ્જે ઉન્નતિ કર્યાનું અનુમાન કાઢવું પડે છે.”

આ મુખ્ય મંદિરો સિવાય કેટલાંક ઘર-ઘેરાસરો પણ અહીં છે: (૧) પાન બગાન પોલિસ હોસ્પિટલ રોડ ઉપર નં. ૧૨ વાળો શેઠ લાલચંદ મોતીચંદના મકાનમાં નાનું ઘરઘેરાસર છે, તેમાં પાર્શ્વનાથ ભગવાનની ધાતુમૂર્તિ અને એક સ્ફટિકની મૂર્તિ છે. (૨) બાંસતલા સ્ટ્રીટમાં બાણુ હીરાલાલ પત્તાલાલના મકાનમાં શ્રીકેશરિયાજી ભગવાનની ધાતુ-પ્રતિમાવાળું ઘરઘેરાસર છે. (૩) ગરતલા સ્ટ્રીટના છેડા ઉપર નં. ૪૮ માં શેઠ ચૂનીબાજુના મકાનમાં શ્રીકેશરિયાજીનું ઘરઘેરાસર છે. (૪) હેરિસન રોડના નાકા ઉપર શેઠ હવણલાલ પ્રતાપચંદનું ઘરઘેરાસર ત્રીજે માળે છે. તેમાં શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનની ધાતુમૂર્તિ છે.

અહીં જૈનોની રથયાત્રાનો વરઘોડો કાર્તિક પૂર્ણિમાએ તુલાપટ્ટીના મોટા મંદિરથી ચડે છે અને આખા નગરમાં ફરતો ફરતો છેવટે કાર્તિક વદિ ૨ ના દિવસે મોટા મંદિરે પાછો આવે છે. આ વરઘોડાને જોવા માટે દૂરદૂરથી માણસો આવે છે. કવિવર નાનાલાલે કથન કર્યું છે કે—“જૈન વરઘોડો એટલે કલાસુંદરતા અને ધાર્મિકતાનું બાહ્ય નગરધૂમનું પ્રદર્શન”—એ હકીકત આ વરઘોડાને જોઈને વધુ ચરિતાર્થ થતી જણાઈ આવે છે.

બરદાન :

કલકત્તાના રેલ્વેમાર્ગે બરદાન મોટું સ્ટેશન છે. દામોદર નદીના કિનારે વસેલું આ મોટું શહેર છે. અહીં આજે કોઈ જૈનની વસ્તી કે જૈન મંદિર નથી; પરંતુ પ્રાચીન લેખકોએ જે અસ્થિગ્રામને વર્ધમાન તરીકે ઓળખાવ્યું છે તે આ બરદાનનો અપભ્રંશ હોઈ શકે.

ભગવાન મહાવીરસ્વામીએ અસ્થિગ્રામના શૂલપાણિ યક્ષના ચૈત્યમાં રહીને વર્ષાઆતુર્માસ ગાળ્યું હતું. એ સમયે ધ્યાનઅવસ્થામાં ભગવાનને એ યક્ષે ઉપદ્રવ કરી ભારે કષ્ટ આપ્યું હતું પરંતુ ભગવાન તેમના ધ્યાનમાંથી ચલિત ન થવાથી આ યક્ષ ભારે પ્રભાવિત થયો હતો. આખરે ભગવાને તેને પ્રતિબોધ કર્યો હતો.

ભગવાને જે સ્થળે ચતુર્માસ ગાળ્યું હશે એ સ્થળે તેમના અનુયાયીઓ ઘણા હશે અને તેમના ઉપદેશથી બીજાઓ પ્રભાવિત થયા હશે. ભગવાને પવિત્ર કરેલા આ સ્થળને તીર્થરૂપ ગણી લોકોએ મંદિર આદિની રચનાઓ પણ કરી હશે પરંતુ આ શહેરમાં આજે તો જૈનોનું નામોનિશાન પણ નથી. પં. સોભાગ્યવિજયજી સ્વયં આ બરદાન-વર્ધમાનને અસ્થિગ્રામ બતાવતાં ચંકાશીલ બને છે. તેઓ કહે છે:—

“મૂલપાંણુ જક્ષ હાંમ, જસ કહેતા અસ્થિગ્રામ હો; અખ વર્ધમાન વિખ્યાતા, જણે એ કેવલી વાંતાં હો.”

એટલે આ ખરદાન અસ્થિકગ્રામ હોવા વિશે કોઈ પુરાવો નથી.

વસ્તુતઃ ‘આવશ્યકસૂત્ર’ અનુસાર અસ્થિગ્રામ વિદેહમાં હતું. તેની પાસે વેગવતી નામે નદી હતી. ભગવાન મોરાક સંનિવેશથી અસ્થિગ્રામ આંબ્યા અને ત્યાંથી મોરાક થઈ વિશાલા તરફ વિચર્યા હતા. એટલે અસલની તીર્થભૂમિનો આજે વિચ્છેદ થયો છે એમ માનવું રહ્યું.

તિલ્હડી :

ખાંકુડા જિલ્લાના વાયવ્ય ખૂણામાં ખાંકુડાથી લગભગ ૩૫ માઈલ દૂર તિલ્હડી નામે ગામ છે. તેની ચારે બાજુએ નાની મોટી પહાડીઓ આવેલી છે. તિલ્હડીથી ૨ માઈલ દૂર ખિહારીનાથ પહાડ છે.

આ પહાડની પાસેથી જે પુરાતાત્વિક સાંમંથી મળી આવે છે એ વિશે શ્રીનાગેન્દ્ર મુખોપાધ્યાય જણાવે છે: “પહાડની પાસે ઉદયપુર-ભરતપુર નામે ગામ છે. અહીં કેટલેય સ્થળે દેવમૂર્તિઓ નજરે પડે છે. ભરતપુરની પાદરમાં આડ નીચે રહેલી મૂર્તિને લોકો ‘મહાવીર હનુમાન’ તરીકે ઓળખે છે. શિલાલેખવાળી પથ્થરની પાટ પાસેના એક પાષાણ પટ્ટમાં પણ એવી જ એક મૂર્તિ ખોદાયેલી છે. શિલાલેખમાં ‘વીરસ્તમ્મમિદં’ એવા અક્ષરો ઉત્કીર્ણ થયેલા વંચાય છે.

“તિલ્હડી ગામના મધ્યની મૂર્તિઓમાં જે નાની અને સારી મૂર્તિઓ છે તે મહાવીર તથા પાર્શ્વનાથની હોવાનું માની શકાય છે. આ સિવાયની બીજી મૂર્તિઓ કેની, કયા દેવોની છે ને ખરાબર જાણી શકાયું નથી.

“શિલાલેખ નં. ૨માં લીટીની પહેલાંના બે અક્ષરો અસ્પષ્ટ છે. ત્યાર પછી “...માનસ્ય વીરસ્તમ્મમિદં” અક્ષરો છે. આથી પહેલાં બે અક્ષરો ‘જિન’ હોવાનો સંભવ છે. આ અનુમાન સોચું હોય તો આ પટ્ટ “જિનમાન વર્ધમાનના નિમિત્તે કોઈ ક્ષત્રિયે કરાવેલ સ્મૃતિસ્તંભનો અંશવિશેષ” મનાય.

તિલ્હડીની મૂર્તિઓની લાઈનમાં પાંચ મૂર્તિઓના ફેટા પાડેલા છે. જે ‘પ્રવાસી’ (૧૩૪૦, ચૈત્ર, ભાગ; ૩૩, ખંડ: ૨, અંક: ૬, પૃ. ૮૧૦ થી ૮૧૨)માં ડાબી બાજુથી મૂર્તિઓનો ક્રમ આ પ્રમાણે છે; ૧-૨. તીર્થંકરની ઊભી મૂર્તિઓના ભગવાવશેષો, ૩. તીર્થંકરની બેઠી જિનમૂર્તિ, ૪. એક ઊભી જિનમૂર્તિ, અને ૫. કુબેર યક્ષની ઊભી મૂર્તિ. છેલ્લી મૂર્તિ ઘણી સુંદર છે.

પહાડપુર :

ગંગા નદીની ઉત્તરમાં આવેલાં મિથિલાના પૂર્વભાગથી લઈને કામરૂપના પશ્ચિમ સીમાંડા સુધીનો પ્રદેશ પ્રાચીનકાળે એક પ્રકારનો ભુક્તિખંડ હતો, જે પોંડુવર્ધનભુક્તિ નામે ઓળખાતો હતો. એ ખંડમાં વરેદ્રમંડલ નામે પ્રદેશ હતો. કાળ અને આક્રમણના પ્રભાવે એ પ્રદેશ ઉજ્જડ બન્યો છતાં જુદા જુદા સ્થાનોમાં માટીના અનેક સ્તૂપો વીખરાયેલા પડ્યા છે. એ સ્તૂપોમાં પડેલી સામંથી તેની પ્રાચીન સંસ્કૃતિનો ખ્યાલ આપી રહી છે. એ સ્તૂપો પૈકી એક વિશિષ્ટ સ્તૂપ વિશે નોંધ લઈએ.

વરેદ્રમંડલમાં પહાડપુર નામે સ્થાન છે; જે અત્યારે રાજશાહી જિલ્લામાં ઈ. ખી. રેલ્વે લાઈનમાં જમાલગંજ સ્ટેશનથી ૩ માઈલ દૂર છે. એ સ્થળે એક પહાડ જેવો સ્તૂપ ૮૦ ફીટ ઊંચો છે. ખંગાળમાં આટલો ઊંચો બીજો એકે સ્તૂપ મળી આવ્યો નથી. આ સ્તૂપના પહાડના આકારથી જ એ સ્થળનું નામ પહાડપુર પડેલું છે જ્યારે એનું મૂળ નામ તદ્દન ભૂલાઈ ગયું છે.

વિશાળ ચોગાનની વચ્ચે આવેલા આ સ્તૂપની ચારે બાજુએ ઊભેલી તૂટી-ફૂટી દીવાલો છે અને પ્રાચીન તોરણ દ્વારની નિશાનીઓ જાણી રહી છે.

એક સ્તૂપના નૈઋત્યખૂણામાં એક ગામડિયાએ પોતાના ઉપયોગ માટે ઈંટો લઈ જવા ખોદકામ કર્યું. તેમાં

પથરના એક સ્તંભનો શિરોભાગ હાથ લાગ્યો, જેના ઉપર અક્ષરો ખોદેલા હતા. એ અક્ષરો પ્રાચીન જંગાળી લિપિમાં સંસ્કૃત ભાષામાં હતા. એ લેખને વિદ્વાનોએ આ પ્રકારે વાંચી જતાંયો છે:—

“ રત્નત્રયી પ્રમોદેના(ન) સત્ત્વાનાં હિતકામ્યયા । શ્રીદશવજ્રગર્ભેન સ્તૂપોયં કારિતો વરઃ ॥ ”

શ્રીદશબલ નામના મનુષ્યે ત્રણ રત્નની તુષ્ટિ વડે સમગ્ર પ્રાણીઓના હિત માટે આ મોટો સ્તૂપ કરાવ્યો.

એ પછી પહાડપુરના સ્તૂપનું ખોદકામ કરતાં ડો. રાખાલદાસ જેનરલએ ઘણી નવી હકીકતો પ્રકાશમાં મૂકી હતી.

મૂળ સ્તૂપની ઉત્તરમાં એક મોટો સ્તંભવાળો કોઠો મળ્યો, જેમાંથી એક સુંદર અને કળામય કૂબેર યક્ષની મૂર્તિ મળી આવી. વળી, એક શિલાલેખવાળો સ્તંભ મળી આવ્યો. પરંતુ એ શિલાલેખનો પૂરો પાઠ પ્રગટ થયો નથી. છતાં જોન માર્શલે આ શિલાલેખ કનોજના પ્રતિહારવંશીય પ્રથમ મહેન્દ્રપાલદેવના સમયનો હોવાનું બહેર ક્યું છે, જેનો રાજકાળ ઈ. સ. ૮૯૦ મનાય છે. આથી પહાડપુરનો આ બૌદ્ધ-સ્તૂપ, જે સોમપુરીય મહાવિહાર નામે ખ્યાતિ પામ્યો હતો તેનો રચનાકાળ ઈ. સ. ની ૭-૮ મી શતાબ્દી હોવાનું નક્કી કરી શકાય.

એ પછી આ પહાડપુર સ્તૂપના મધ્ય ભાગમાંથી એક તામ્રપત્ર મળી આવ્યું છે. શ્રીયુત કાશીનાથ દીક્ષિતે એ તામ્રશાસનનો પાઠોદ્ધાર કરી, તે શુભ સં. ૧૫૬ એટલે ઈ. સ. ૪૭૮નું હોવાનું બહેર ક્યું. એ તામ્રશાસનમાં જણાવ્યું છે તેનો અર્થ આ છે:—“ વટગોહલી ગામના એક બ્રહ્મણ દંપતીએ નિર્ધનવિહાર (જૈન મંદિર)ની પૂજાની સામગ્રી અને નિર્વાહ માટે અમુક ભૂમિદાન કર્યું.”

આ અને ઘીલ સામગ્રી ઉપરથી એમ માનવાને કારણ છે કે, પ્રથમ જૈનોએ આ સ્થાન ઉપર જૈનવિહાર-જૈન મંદિર બંધાવ્યું અને તે પછી એ જ સ્થળે બૌદ્ધોએ પોતાનો સ્તૂપ ખડો કર્યો અને તે પછી બ્રાહ્મણોએ આ સ્થાન ઉપર પોતાનું મંદિર બંધાવ્યું હોવાનું મળી આવેલી મૂર્તિઓ ઉપરથી જણાય છે.^૧

૨૭૦. ગવાલપાડા

(કોડા નંબર : ૪૩૯૪)

આસામ પ્રાંતમાં આવેલું ગવાલપાડા નામનું પ્રસિદ્ધ શહેર બ્રહ્મપુત્રા નદીના કિનારે વસેલું છે. અગાઉ આ ગવાલપાડા જિલ્લાના નામે ઓળખાતું હતું. અત્યારે ધોબડી જિલ્લામાં આ શહેર આવેલું છે. ધોબડી અને ગૌહત્તીથી સ્ટીમર અથવા મોટર દ્વારા અહીં આવી શકાય છે. ગારાઈગાંવ સ્ટેશનથી ૩૨ માઈલ દૂર આ શહેર વસેલું છે.

વ્યાપારનું મુખ્ય કેન્દ્ર હોવાથી કેટલાક જૈનો લગભગ ૧૫૦ વર્ષથી અહીં આવીને વસી ગયા છે. પ્રસિદ્ધ સાહિત્યપ્રેમી શેઠ અગરવંદલ નાહટાની હુકમ લગભગ ૧૦૦ વર્ષથી અહીં ચાલુ છે, અગાઉ અહીં જૈનોની સારી વસ્તી હતી ત્યારે સરકારી હુકમથી અહીંની મહાજન પટ્ટીમાં કોઈ ગોવધ કરી શકતું નહિ. તેમજ માંસ-માછલી લઈને પણ જઈ શકતું નહિ. એ હુકમનો ભંગ કરનાર કાયદેસર શિક્ષાપાત્ર ગણાતો. આ હકીકતો અહીંના સરકારી કાગળોમાંથી બહુવા મળે છે.

આજે અહીં ૧૫ જૈનોની વસ્તી છે અને ૧ ઘુમટળધી શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું મંદિર છે. સને ૧૮૮૬ ની એક નોંધથી જણાય છે કે, આ મંદિરમાં મૂળનાયક શ્રીચંદ્રપ્રભ ભગવાન હતા. તે પછી શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની મૂર્તિ સ્થાપન કરવામાં આવી. મંદિરમાં ૧ પાષાણ મૂર્તિ અને ૫ ધાતુમૂર્તિઓ વિદ્યમાન છે.

૧. વિસ્તાર માટે લુઓ: ‘ભારતવર્ષ’, વર્ષ: ૨૧, ખંડ: ૨, અંક: ૩, ઑગસ્ટ, પૃ. ૧૫૦ ફોટો, ૧૩૪૦, પૃ. ૩૯૯-૪૦૧માં શ્રીશ્રીતીર્થદ્ર સરકારનો લેખ, મોર્ડન રિયુ, ઇ. સ. ૧૯૩૬.

સં. ૧૯૫૪માં અહીં ભારે ભૂકંપ થયો ત્યારે લોકો જીવ લઈને નાકા હતા, એ સમયે આ મંદિરને ખૂબ નુકસાન પહોંચ્યું હતું, પરંતુ મૂળનાયકની પ્રતિમા ખરાબર સ્થિર હતી.^૧ સં. ૧૯૫૮માં તેની ફરીથી પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવેલી છે.

સૂર્યપહાડ:

ગવાલપાડાથી સૂર્યપહાડ^૨ ૧૪ માઈલ દૂર છે. આ પ્રદેશ દશભુજ સોમશ્વર પરગણામાં આવેલો છે. જંગલનો ખાડા-ટોકરાનો રસ્તો પસાર કર્યા પછી ડૂંગાપાડા નદીને નાવથી પાર કરવી પડે છે. સૂર્યપહાડ બહુ મોટો અને કેટલાયે માઈલોમાં પથરાયેલો છે, તેના ઉપર જંગલી જાતિઓ વસે છે. આ પહાડ ઉપર હિંદુઓનાં કેટલાંક સ્થાનો બનેલાં છે પરંતુ અહીંની ૧ પ્રાચીન ગુફામાં પ્રવેશ કરતાં તીર્થંકરની કાયોત્સર્ગસ્થ મૂર્તિઓ કોરેલી જોવામાં આવે છે.

ગુફામાં જમણી બાજુની જિનપ્રતિમા ૪ ફીટ ઊંચી અને ૧૧ ફૂટ પહોળી છે, તેની જમણી બાજુએ ઉપરના ભાગમાં ૬ અને નીચેના ભાગમાં ૪ અક્ષરો કેતરેલા છે, પ્રતિમા નીચે પદ્મનું ચિહ્ન હોવાથી છઠ્ઠા તીર્થંકર શ્રીપદ્મપ્રભ ભગવાનની આ મૂર્તિ જણાય છે. ડાબી તરફની બીજી મૂર્તિ ૨૧ ફીટ ઊંચી અને ૧ ફૂટ પહોળી છે, તેની નીચે વૃષભ લંછન અંકિત હોવાથી પ્રથમ તીર્થંકર શ્રીઆદીશ્વર ભગવાનની મૂર્તિ લાગે છે. આ મૂર્તિની પાછળ લામડલ વિદ્યમાન છે, એ મૂર્તિની ડાબી બાજુએ ૪ અક્ષરો કેતરેલા છે.

આ લેખોના અક્ષરોની લિપિ લગભગ ૧૦૦૦ વર્ષની પ્રાચીન હોય એમ શ્રીભંવરમલજી નાહટા નોંધે છે, આ પહાડ પર બીજી કેટલીયે મૂર્તિઓ જ્યાં ત્યાં પડેલી જોવાય છે.

આ રીતે ગવાલપાડા જિલ્લાના પંચરત્ન, પાતાલપુરી, જોગીગુફા, ટૂંકેશ્વરી આદિ પહાડો ઉપર પણ કેટલીયે મૂર્તિઓ અને ખંડિયેરો પડેલાં છે. એ પહાડોમાં તપાસ કરવામાં આવે તો જૈન અવશેષો મળી આવે અને આ પ્રદેશ સુધી ફેલાયેલા જૈનધર્મનાં ચિહ્નોનો ઇતિહાસ જાણવા મળી શકે.

ઓરિસા

ભુવનેશ્વર :

કલકત્તાથી મદ્રાસ જતી બી. એન. રેલ્વેમાં ભુવનેશ્વર સ્ટેશન છે. ભુવનેશ્વરનો વિસ્તાર ચાર-પાંચ કોશ પ્રમાણ છે. ભુવનેશ્વરના અગ્નિખૂણામાં ચાર-પાંચ માઈલ દૂર ધવલી પહાડ છે, ત્યારે બીજી દિશા એટલે વાયવ્ય તરફ એટલા જ અંતરે ખંડગિરિ અને ઉદયગિરિના પહાડો છે, જેમાં સમ્રાટ ખારવેલનો હાથીગુફાવળો પ્રસિદ્ધ શિલાલેખ છે. આ બંને સ્થાનોમાં ઈ. સ. પૂર્વે બીજી અને ત્રીજી શતાબ્દીનાં સંસ્મરણો અંકાયેલાં મૌજુદ છે. એ બંને પુરાતન પ્રસિદ્ધ ધામોની વચ્ચે ભુવનેશ્વરનું લિંગરાજ મંદિર આવેલું છે.

ભુવનેશ્વરમાંથી પુરાતન કોઈ વસ્તુ મળી આવી નથી, અને જે મળે છે તે ઈ. સ. ની નવમી શતાબ્દી પહેલાંની નથી. ધવલી પહાડ અને ઉદયગિરિ-ખંડગિરિમાંથી મળી આવેલી પુરાતન ઐતિહાસિક સામગ્રીના સમયની વસ્તુઓ હજી અહીં શોધવામાં આવી નથી; પરંતુ એ એક હકીકત છે કે, એ સમયે પણ આ સ્થળ એટલું જ પ્રસિદ્ધ હોવું જોઈએ.

૧. આ મૂર્તિની ચમત્કારિક ઘટના વિશે શ્રી. અગરયંદજી નાહટા 'ઓશવાલ નવયુવક' સને ૧૯૩૮ના જુલાઈ અંકમાં વાત નોંધે છે તેનો સાર એ છે કે-ધરતીકંપ પછી અહીંના જૈનોએ મૂળનાયકની આ નાની પ્રતિમાને બદલે મોટી પ્રતિમા સ્થાપન કરવાનો વિચાર કર્યો અને એ મોટે શેક શંકરદાનજી નાહટાને મૂર્તિ મેળવવાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું. એ મોટે મેહતા અને ખિંકાનેરથી મૂર્તિ લાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો પરંતુ શેક શંકરદાનજી નાહટાને અને ખિંકાનેરના શ્રીપૂજને સ્વપ્નમાં એ પ્રાચીન મૂર્તિ ચમત્કારી હોવાથી ન બદલવા વિશેનું સ્વપ્ન આવ્યું, આથી એ પ્રાચીન મૂર્તિને જ ફરીથી સ્થાપન કરવામાં આવી.

શ્રીઅગરયંદજી નાહટાએ આસામનાં જૈનમંદિરોની હકીકત ઉપર્યુક્ત અંકમાં આપેલી છે. તેમાંથી આ મંદિર વિશેની હકીકત તારવી છે.

૨. 'જૈન સત્ય પ્રકાશ' વર્ષ: ૮, અંક: ૧૨

ભુવનેશ્વરના મંદિર-સ્થાપત્ય સંબંધે વિચાર કરતાં શ્રીનિર્મળકુમાર બસુ કહે છે—“શિવપશાત્રની દૃષ્ટિએ રેખ મંદિર કે ભદ્ર મંદિરની કક્ષાનું આ મંદિર નથી. વિશેષ તપાસથી નક્કી થાય છે કે, વચમાં સ્થાપિત મહાકાય શિવલિંગ ઉપર ઠાંકવા માટે શિવપર્ચાદા તોડીને આ મંદિર બનાવવામાં આવ્યું છે; જે મંદિરનું નામ છે ભાસ્કરેશ્વર મંદિર. એનો રચનાકાળ ચોક્કસ નથી, છતાં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ખીન્ન મંદિરો કરતાં આ મંદિર વધારે કીમતી છે.

“ભાસ્કરેશ્વર મંદિરના મધ્યમાં ૯ ફીટ ઊંચું અને ગૌરીપટ્ટ ઉપર ૪ ફીટ પહોળું શિવલિંગ છે, જેના ઉપરનો ભાગ ખંડિત થયો હોય એમ લાગે છે. આશ્ચર્ય તો એ છે કે, શિવલિંગ એક પથ્થરનું છે, જ્યારે ગૌરીપટ્ટ જુદી જુદી ભત્તાના પથ્થરનો છે. આ સિવાય ગૌરીપટ્ટની લંબાઈ સાથે શિવલિંગની લંબાઈ પણ મેળ ખાતી નથી. આ માટે રાજ રાજેન્દ્રલાલ મિત્ર જણાવે છે કે, પ્રાચીન કાળમાં અહીં અશોકનો સ્તંભ હતો. કાળાંતરે તેને સ્થાને લિંગસ્થાપના થઈ છે. ત્યાર પછી તેની ઉપર મંદિર ઊભું કરવામાં આવ્યું છે.

“ઉપલબ્ધ શિરોભાગથી અનુમાન થાય છે કે, ભાસ્કરનો સ્તંભ ૨૯ થી ૩૩ ફીટ સુધી અત્યારે જમીનમાં ધરખાયેલો હોવો જોઈએ. તેમજ એ સમયે અત્યારના થરથી ૩૦ ફીટ જમીન હોવી જોઈએ. આ ઉપરથી નક્કી થાય છે કે, આ સ્થળમાં ઉપરના બદલે નીચેમાં વિશેષ શોધ કરવી જોઈએ, અને તેમ કરવાથી ઐતિહાસિક વિષયમાં ઈચ્છિત લાભ થશે.

“અમે આસપાસની જમીન તપાસવાનું કામ શરૂ કર્યું. નીચેના ભાગમાંથી જે વસ્તુઓ મળે છે તે ઉપરની વસ્તુઓ કરતાં વિશેષ પ્રાચીન હોય એમ અમારો ખ્યાલ હતો. પરિણામે એક નવો કૂવો ખોદતાં તે સ્થાનમાંથી ૨ મૂર્તિઓ મળી આવી જેમાંથી એક બૌદ્ધ પ્રતિમા અને બીજી જૈન તીર્થંકરની મૂર્તિ હતી. પાવાણુ બંધનની ખોદેલ મૂર્તિઓની ગઠન-રચના, માથાની શિખા અને હાંધની કૃતિ વગેરે ઉદયગિરિની રાણી શુક્લને મળતું આવે છે; એટલે તે સમયનું હોવાનો સંભવ છે.”^૧

બંગાલી સંશોધકો ઘણી વખત જૈન અને બૌદ્ધને એક ગણી લઈ પુરાતત્ત્વની સામગ્રી વિશે વર્ણન આપે છે. આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે, સોમપુર વિહારની માફક આ સ્થળમાં પ્રથમ જૈન અને બૌદ્ધ સંસ્કૃતિએ પોતાનો પ્રભાવ પાથર્યો હશે તે પછી શૈવ આધિપત્યમાં આ સ્થળે પોતાનું મંદિર બંધાવાયું હશે.

મુનિરાજ શ્રીન્યાયવિજયજી જણાવે છે કે, “મહાપ્રાભાવિક વજ્રસ્વામી ઉત્તર પ્રાંતમાં દુકાળ પડવાથી સંઘ સહિત અહીં (જગન્નાથપુરીમાં) પધાર્યા હતા. અહીંના બૌદ્ધધર્મી રાજાને ચમત્કાર બતાવી પ્રતિજ્ઞાધીને જૈનધર્મી બનાવ્યો હતો. અહીં છરાવાલા પાર્શ્વનાથનું સુંદર મંદિર હતું, પરંતુ શંકરાચાર્યજીના સમયે ત્યાંના રાજાએ બલાત્કારથી એ મંદિર પોતાના કબજે કર્યું. જો કે આજ પણ જગન્નાથપુરીમાં જૈન મૂર્તિ છે. ત્યાં દર બાર વર્ષે ‘ખોળું’ નવું ચડે છે. જૈન તીર્થના સ્મરણરૂપે અહીં પ્રાર્થણા પણ ભતિસેદ ગણતા નથી.”^૨

શ્રીનિર્મળકુમાર બસુની ઉપયુક્ત ધારણાને મુનિરાજ શ્રીન્યાયવિજયજીની આ હકીકત પ્રમાણિત બનાવતાં મંદિરના પુરાતન ઇતિહાસ ઉપર આછો-ઘેરો પ્રકાશ પડે છે. આ વિશે વિદ્વાનો વધુ શોધ કરે એ જ ઇચ્છવાયોગ્ય છે.

ઉદયગિરિ-ખંડગિરિ

ઝોરિસામાં જૈનધર્મનું મહત્ત્વ શું હતું એ વિશે દુનિયાભરના ઐતિહાસિક વિદ્વાનોમાં પ્રસિદ્ધિ પામેલો ઉદયગિરિની હાથીશુક્રમાં આવેલો મહામેઘવાહન ચક્રવર્તી મહારાજા ખારવેલનો શિલાલેખ અગત્યની પ્રામાણિક વિગતો રજૂ કરે છે. આ શિલાલેખ કેવળ જૈનોની જ દૃષ્ટિએ નહિ પરંતુ ભારતની રાજકીય અને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ અતિમહત્ત્વવાન અને અદ્વિતીય છે. ઐતિહાસિક ઘટનાઓ અને ખારવેલના જીવનચરિત્રને અંકિત કરનારો ભારતવર્ષમાં આ સૌથી પહેલો શિલાલેખ છે.

૧. ‘પ્રવસી’ : ૧૩૪૧ વૈશાખ, પૃષ્ઠ : ૩૫-૪૦; ‘જૈન સત્ય પ્રકાશ’ વર્ષ : ૧૨, અંક : ૧૧, પૃષ્ઠ : ૩૨૦-૨૨.

૨. ‘જૈન તીર્થનો ઇતિહાસ’, પૃષ્ઠ : ૫૬૦.

ઈ. સ. પૂર્વે બીજી શતાબ્દીમાં મહારાજા ખારવેલના શાસનકાળમાં ૧૩ વર્ષોની ઘટનાઓને આમાં લિપિબદ્ધ કરવામાં આવી છે. કલિંગનાં પડોશી રાજ્યો અને તત્કાલીન રાજવીઓનો પણ એ નિર્દેશ કરે છે.

ધાર્મિક દૃષ્ટિએ જોઈએ તો ભારતવર્ષના પ્રાચીન એવા બ્રાહ્મણ, બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મ પૈકી બ્રાહ્મણોના 'આદિત્ય-પુરાણ'માં કલિંગને અનાર્ય દેશ તરીકે ઓળખાવ્યો છે એટલું જ નહિ પણ તેમાં જવાથી બ્રાહ્મણો પતિત થાય છે એવો પણ નિર્દેશ કર્યો છે,^૧ જ્યારે બૌદ્ધધર્મના પ્રચાર અર્થે અશોકે જે દેશોમાં ધર્મપ્રચારકો મોકલ્યા હતા તે દેશોમાં કલિંગનું નામ ઉલ્લેખવામાં આવ્યું નથી.

આ ઉપરથી એમ માનવાને કારણ છે કે, એક સમયે કલિંગમાં જૈનધર્મનું સામ્રાજ્ય પ્રવર્તતું હતું જેના કારણે બ્રાહ્મણોએ એ દેશને અનાર્ય કહ્યો અને બૌદ્ધધર્મને ત્યાં સ્થાન મળે એમ જણાવ્યું નહીં.

જૈન શાસ્ત્રોની દૃષ્ટિએ જે રણા આર્ય દેશો ગણાવવામાં આવ્યા છે તેમાં કલિંગનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. આ દેશમાં ભગવાન પાર્શ્વનાથ અને મહાવીરસ્વામીએ વિહાર કરીને આ દેશને પવિત્ર બનાવ્યો હોવાનું સૂચન શાસ્ત્રો કરે છે; એટલું જ નહિ, કલિંગના કુમારીગિરિ અને કુમારગિરિને તીર્થભૂત ગણાવ્યાં છે. અશોકનો કલિંગવિજય એ કલિંગમાં જૈનધર્મના દૃઢ અને અધર્મ કિલ્લાની સાખ પૂરે છે.

સમ્રાટ અશોકે બૌદ્ધધર્મને અંગીકાર કર્યો ત્યારે તેણે સામ્રાજ્યની પ્રબળ વિજિગીષાના મદમાં પરાક્રમી કલિંગ-વાસીઓનો નિર્દયપણે સામનો કર્યો. ઇતિહાસની વિગતો સૂચવે છે કે, કલિંગનું આ યુદ્ધ અતિત્રાસદાયક અને રોમાંચ-કારી હતું. એવા નિર્દય ધમસાણમાં કલિંગવાસીએ દીનતા દાખવી નહોતી. સ્વદેશ, સ્વધર્મ અને સ્વમાનની રક્ષા ખાતર લાખો કલિંગવાસીઓએ એ યુદ્ધમાં સામે પગલે ચાલીને પોતાનાં દેહનાં બલિદાન દીધાં હતાં. તેમાં એક લાખ માણસો ખપી ગયા, એક લાખને પચાસ હજાર માનવીઓ બંદીવાન બન્યા અને યુદ્ધજનિત રોગ, ભૂખ અને લૂંટફાટથી જે નાશ પામ્યા તેની સંખ્યા એ કરતાંયે અધિક હતી. આટલા નરસંહાર પછી અશોક જીત્યો ખરો પરંતુ આ યુદ્ધ તેનાં જીવનમાં ભારે આઘાત પડોંચાડ્યો. એની જીત પાછગના આર્તનાદે તેના જીવનમાં અજબ પલટો આવ્યો. કલિંગનું યુદ્ધ એના જીવનનું છેલ્લું યુદ્ધ બની રહ્યું. એ પછી જાણે પ્રાયશ્ચિત માટે જ એણે ધર્મનો આશ્રય લીધો.

કલિંગ મગધને આધીન બન્યું પણ અશોકના મૃત્યુ પછી એ જીવંત પ્રજાએ માથું ઊંચું કર્યું અને મગધની શુભામી તરછોડી દીધી. કલિંગ પાછું સ્વતંત્ર થયું અને અશોક પછી લગભગ ૧૦૦ વર્ષે એટલે ઈ. સ. પૂર્વે બીજી શતાબ્દીમાં થયેલા ખારવેલ મહારાજાએ કલિંગને ફરીથી સમૃદ્ધિ બક્ષી, ભારતમાં ગણનાપાત્ર સામ્રાજ્ય બનાવ્યું. ખારવેલનો શિલાલેખ માહિતી આપે છે કે, ખારવેલે ભારતવર્ષના ઉત્તરાંધ્રથી માડીને દક્ષિણના પાંચદેશ સુધીનો પ્રદેશ પોતાને આધીન કર્યો. ખારવેલ મૌર્ય સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્ત કે અશોક કરતાં એણે પરાક્રમી નહોતો. ધર્મનિષ્ઠામાં તે મૌર્ય અશોક અને સંપ્રતિનો હરીફ હતો. તેણે પોતાના રાજ્યમાં જૈનધર્મને રાજધર્મ બનાવ્યો છતાં બીજા ધર્મો પ્રત્યે તે એટલો જ આદરભાવ રાખતો. એ સર્વ વિદ્યામાં પારંગત હતો. પ્રજાની સુખ-સગવડ માટે તેણે તળાવો ખોદાવ્યાં, જૂનાં મકાનોને સમરાવ્યાં, નવાં ઘરો બનાવ્યાં, ઘણાં દાન દીધાં, બંધ પડેલી નહેરોને તેણે ફરીથી ચાલુ કરાવી, ઉત્સવો કર્યા અને ધર્મસલાઓ ભરી. આ રીતે તે ઉદારમના, પ્રજાપ્રિય, વિદ્યાવ્યાસંગી, દેશવિજયી અને ધર્મવિજયી તરીકે ભારતવર્ષના ઇતિહાસમાં નામાંકિત રાજવી બની ગયો.

આમ હોવા છતાં આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે, આ શિલાલેખ સિવાય ખારવેલ જેવા પરાક્રમી અને સંસ્કારપ્રિય ચક્રવર્તી રાજવી વિશે જાણવાને જૈન કે અજૈન અનુશ્રુતિઓમાંથી કોઈ હકીકત ઉપલબ્ધ થતી નથી પરંતુ સંશોધક-શિરોમણિ શ્રીમાન પુણ્યવિજયજી મહારાજને થોડા સમય અગાઉ એક પ્રાચીન પટ્ટાવટ્ટી મળી આવી છે, જે પં. શ્રી. લાલચંદ્ર ભ. ગાંધીના સહકાર સાથે પ્રગટ કરાવી છે તે આ વિશે સંતોષકારક વિગતો દર્શાવે છે. કલિંગમાં જૈનધર્મના ઇતિહાસ વિશે અગત્યની માહિતી આપવા સાથે સમ્રાટ ખારવેલના પૂર્વજો અને વંશજોનો ક્રમવાર ઇતિહાસ નોંધે છે એ ઇતિહાસથી ખારવેલના શિલાલેખની વિગતોને પણ બરાબર સમર્થન મળી રહે છે. એ પટ્ટાવટ્ટીની હકીકતો આપણે પ્રથમ જોઈ લઈએ.

શ્રીહિમવદ્ આચાર્યે ‘સ્થવિરાવલી’ નામક એક નાની પ્રાકૃત લાપામાં રચેલી પદ્માવલીની કેટલીક વિગતો આપણા ઐતિહાસિક જ્ઞાનમાં વધારો જ નહિ પણ સુધારો કરે એવી છે.

ચતુર્દશપૂર્વિ આર્ય લદ્રખાહુસ્વામીના સ્વર્ગવાસ સંબંધે આ પદ્માવલી નોંધે છે:—

“યેરે ણં અજ્જમદવાહુ વિ ચરમચરદસપુત્તિવિણો સગડાલપુત્તં અજ્જયૂલમદં ણિયપણ ઠાવહિત્તા વોરાઓ ણં સયાહિયસત્તરિવાસેસુ વહ્કંતેસુ પક્કલેણં મત્તેણં અપાણણં કુમારગિરિમ્મિ કલ્લિગે પહિમં ઠિઓ સગં પત્તો ॥”

—અંતિમ ચતુર્દશપૂર્વિ સ્થવિર આર્ય શ્રીલદ્રખાહુ પણ ચકટાલ મંત્રીના પુત્ર શ્રીસ્થૂલભદ્રને પોતાની પાટે સ્થાપન કરીને શ્રીમહાવીરપ્રભુ પછી ૧૭૦ વર્ષ વ્યતીત થતાં પંદર દિવસનું નિર્જલ અનશન કરીને કલિંગ દેશના કુમારગિરિ નામક પર્વત ઉપર પ્રતિમા (ધ્યાન) ધારી બની સ્વર્ગવાસી થયા.

એ પછી આર્ય સ્થૂલભદ્ર, આર્ય મહાગિરિ અને આર્ય સુહસ્તિ વિશે વર્ણન છે. એ વર્ણનમાં જણાવ્યું છે કે—આર્ય સુહસ્તિએ કુમાર પર્વત પર આર્ય મહાગિરિની સ્તુતિ કરી હતી.

વળી, હાથીશુદ્ધાના લેખમાં ‘ચેતવસવચનસ’ એવા ઉદ્દેખથી કેટલાક વિદ્વાનો ખારવેલને ‘ચૈત્રવંશીય’ માને છે ત્યારે કેટલાક તેમને ‘ચેદીવંશ’ના રાજવી બતાવે છે પરંતુ પ્રસ્તુત પદ્માવલીકાર એ વિશે સ્પષ્ટ ખુલાસો આપે છે કે ખારવેલ ‘ચૈત્રવંશ્ય’ કે ‘ચેદીવંશ્ય’ નહોતો પરંતુ ‘ચેટવંશ્ય’ હતો; કેમકે એ વૈશાલીના પ્રસિદ્ધ રાજા ચેટકના પુત્ર કલિંગરાજ શોભનરાયની વંશપરંપરામાં ઊતરી આવ્યો હતો.

વળી, ખારવેલના શિલાલેખની સાથેસાથ ખંડગિરિ અને ઉદયગિરિમાં ઊભેલાં જે સ્થાપત્યો અને શિલ્પો ઈ. સ. પૂર્વે ચોથા અને પાંચમા સૈકાની સારથતા ધરાવે છે એટલું જ નહિ, નંદ મહારાજા કલિંગનો વિજય કરીને જે ‘કલિંગ-જિનમૂર્તિ’ લઈ ગયો હતો અને ખારવેલે મગધનો વિજય કરી જે મૂર્તિ પાછી મેળવી હતી, એ મૂર્તિના ભરાવનાર અને પ્રતિષ્ઠાપક તેમજ શુદ્ધઓના નિર્માણ સંબંધી પૂર્વ ઇતિહાસ વિશે આ પદ્માવલી મહત્ત્વની હકીકતો ઉપર પ્રકાશ પાડે છે. પદ્માવલીની નોંધ આ પ્રકારે છે:

મહારાજા ણિગિસારે (શ્રેણિકે) શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનના ચરણોથી અને સાધુ-સાધ્વીઓના નિવાસથી પવિત્ર થયેલા તીર્થસ્વરૂપ કલિંગના કુમારગિરિ અને કુમારીગિરિ (આજકાલનો ખંડગિરિ અને ઉદયગિરિ જે વિક્રમની ૧૦-૧૧ મી શતાબ્દી સુધી ક્રમશઃ કુમારગિરિ અને કુમારીગિરિ કહેવાતો હતો) નામના બંને પર્વતો ઉપર ભગવાન ઋષભદેવ તીર્થંકરનો અતિમનોહર પ્રાસાદ બંધાવ્યો હતો, અને તેમાં શ્રીઋષભદેવ પ્રભુની સુવર્ણમયી પ્રતિમા ગણધર શ્રીસુધર્મસ્વામી દ્વારા પ્રતિષ્ઠિત કરાવી હતી. એ સિવાય શ્રેણિકે એ પર્વત ઉપર ચતુર્માસમાં સાધુ-સાધ્વીઓને રહેવા યોગ્ય શુદ્ધઓ કોરાવી હતી; જેમાં અનેક સાધુ-સાધ્વીઓ જ્ઞાનોપાસના અને તપશ્ચર્યા આદિ ધર્મકૃત્યો કરતા હતા.

શ્રેણિકના પુત્ર કૂણિકે એ બંને પર્વતો ઉપર પોતાના નામે પાંચ શુદ્ધઓ કોરાવી હતી.

ભગવાન મહાવીરના નિર્વાણ પછી ૬૦ વર્ષ વ્યતીત થતાં આઠમો નંદ રાજા થયો, જે અત્યંત લોભી હતો. તેણે પોતાના વિરોચક નામક મંત્રીની પ્રેરણાથી કલિંગનો નાશ કર્યો અને કુમારી પર્વત ઉપર શ્રેણિકે બંધાવેલા જિનમંદિરનો નાશ કરી ઋષભદેવ ભગવાનની સુવર્ણમયી પ્રતિમા પાટલીપુત્ર લઈ ગયો.

સમ્રાટ અશોકે (વીર નિર્વાણ પછી ૨૪૪ મા વર્ષે સ્વર્ગવાસ) કલિંગ પર જીત મેળવી તેને પોતાને આધીન બનાવ્યું હતું.

એ પછી સમ્રાટ ખારવેલ કલિંગ દેશનો અધિપતિ થયો; જેના શિલાલેખમાં ‘ચેતવસવચનસ’ના ઉદ્દેખથી વિદ્વાનોએ તેને ચૈત્રવંશીય કે ચેદીવંશી માન્યો છે, જેને આ ચેરાવલીકાર સ્પષ્ટ રીતે ચેટવંશ્ય બતાવે છે, કેમકે ખારવેલ વૈશાલીના પ્રસિદ્ધ રાજવી ચેટકના પુત્ર કલિંગરાજ શોભનરાયની પરંપરામાં થયો હતો.

ચેટકના મરણ પછી તેનો પુત્ર શોભનરાય વૈશાલીથી નાસીને પોતાના શ્વસુર કલિંગાધિપતિ સુલોચન પાસે ગયો. સુલોચનને પુત્ર ન હોવાથી તે જમાઈને ગાદી આપી સ્વર્ગસ્થ થયો. શોભનરાયનો રાજ્યાભિષેક કલિંગના કનકપુરમાં

થયો હતો. શોભનરાય પરમ જૈન હતો અને તીર્થસ્વરૂપ કુમાર પર્વત પર યાત્રા કરીને ઉત્કૃષ્ટ શ્રાવક બન્યો હતો.

શોભનરાયની પાંચમી પેઢીએ ચંડરાય નામક રાજા થયો. તે વીરનિર્વાણ સં. ૧૪૯ માં કલિંગની ગાદીએ આવ્યો. એ ચંડરાયના સમયમાં પાટલીપુત્રમાં આઠમો નંદરાજા રાજ્ય કરતો હતો જે અગાઉ જણાવ્યા મુજબ કુમારી પર્વત ઉપર શ્રેણિકે બંધાવેલા જિનમંદિરનો નાશ કરી શ્રીઋષભદેવની સુવર્ણમયી પ્રતિમા લઈ ગયો, જે વિશે શિલાલેખ પણ સમર્થન કરે છે.

એ પછી શોભનરાયની આઠમી પેઢીએ ક્ષેમરાજ વીર નિ. સં. ૨૨૭ માં કલિંગમાં રાજા થયો. વીર નિ. સં. ૨૩૯ માં મગધપતિ અશોકે કલિંગ પર ચડાઈ કરી અને ત્યાંના ક્ષેમરાજ ઉપર પોતાની આણ વર્તાવી. વીર નિ. સં. ૨૭૫ માં ક્ષેમરાજનો પુત્ર વુડ્ડરાજ કલિંગનો રાજા થયો. એ પરમ જૈન હતો. તેણે કુમારગિરિ અને કુમારીગિરિ ઉપર જૈન શ્રમણો માટે ૧૧ શુદ્ધઓ કોરાવી.

વીર નિ. સં. ૩૦૦ માં વુડ્ડરાયનો પુત્ર ભિક્ષુરાય કલિંગનો શાસક બન્યો. તેનું વાહન મહામેઘ નામક હાથી હોવાથી તે મહામેઘવાહન નામે અને તેની રાજધાની સમુદ્ર કિનારે હોવાથી તે ખારવેલધિપતિ નામે પણ ખ્યાત થયો.

ભિક્ષુરાજ અતિશય પરાક્રમી અને પોતાની હાથી વગેરેની સેનાથી પૃથ્વીનો વિજેતા હતો. તેણે મગધના રાજવી પુષ્યમિત્રને હરાવી પોતાનો આજ્ઞાપીત બનાવ્યો હતો. પહેલાં જે નંદ રાજા શ્રીઋષભદેવની પ્રતિમા પાટલીપુત્ર લઈ ગયો હતો તે તેણે પાછી મેળવી કલિંગમાં લઈ આવ્યો હતો^૧ અને કુમારગિરિ ઉપર શ્રેણિકે બંધાવેલા જિનમંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવી આર્ય સુહસ્તિસૂરિ અને તેમના શિષ્ય આર્ય સુપ્રતિયુદ્ધસૂરિના હાથે એ મૂર્તિની ફરી પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી.

દુષ્કાળના સમયમાં આર્ય મહાગિરિ અને આર્ય સુહસ્તિસૂરિ પોતાના અનેક શિષ્યો સાથે શુદ્ધ આહાર ન મળતાં આ કુમારગિરિ તીર્થમાં અનશન કરી સ્વર્ગસ્થ થયા હતા. એ દુષ્કાળમાં જૈનોનું આગમ સાહિત્ય નષ્ટપ્રાય: બની રહ્યું છે એમ સમજીને ભિક્ષુરાયે જૈન સિદ્ધાંતોનો સંગ્રહ કરવા અને સમ્રાટ સંપ્રતિની માફક જૈનધર્મનો વિસ્તાર કરવા માટે શ્રમણસંઘને તીર્થસ્વરૂપ કુમારી પર્વત પર એકત્રિત કર્યો હતો. તેમાં આર્ય મહાગિરિની પરંપરાના બલિસ્સહ, બોધિલિંગ, દેવાચાર્ય, ધર્મસેનાચાર્ય, નક્ષત્રાચાર્ય આદિ બસો જિનકંટપી શ્રમણો તેમજ આર્ય સુસ્થિત, આર્ય સુપ્રતિયુદ્ધ, ઉમાસ્વાતિ, શ્યામાચાર્ય આદિ ત્રણસો સ્થવિરકંટપી શ્રમણો એકઠા થયા હતા. આર્યા પોર્ણ્ણી આદિ ત્રણસો સાધ્વીઓ પણ આ સંમેલનમાં આવી હતી. ભિક્ષુરાય, સીવંદ, ચૂર્ણક, સેલક આદિ સાતસો શ્રમણોપાસકો અને ભિક્ષુરાયની પત્ની પૂર્ણમિત્રા વગેરે સાતસો શ્રાવિકોઓ પણ આ સભામાં ઉપસ્થિત હતી.

ભિક્ષુરાયે પોતાના પુત્ર, પૌત્રો અને રાણીઓના પરિવાર સાથે સભાને સંબોધીને જણાવ્યું કે-‘હવે તમે બધા તીર્થંકરે પ્રરૂપેલા જૈનધર્મની ઉન્નતિ અને તેના વિસ્તાર માટે બધી શક્તિથી ઉદ્યમશીલ બનો.’

આથી ધર્મની ઉન્નતિ માટે શ્રમણો અને શ્રમણીઓ મગધ, મથુરા તેમજ બાંગ દેશ તરફ નીકળી પડ્યાં.

એ પછી ભિક્ષુરાયે કુમારગિરિ અને કુમારીગિરિ પર્વતો ઉપર જિનપ્રતિમાઓથી શોભતી અનેક શુદ્ધઓ કોરાવી. જિનકંટપને અનુસરનારા સાધુઓ કુમારગિરિ પર્વતની શુદ્ધઓમાં રહેતા હતા અને સ્થવિરકંટપી સાધુઓ કુમારીપર્વતની શુદ્ધઓમાં રહેતા હતા.

આ બધી વ્યવસ્થા કર્યા પછી ભિક્ષુરાયે બલિસ્સહ, ઉમાસ્વાતિ, શ્યામાચાર્ય આદિ સ્થવિરોને જિનાગમોમાં સુક્રુટ સમાન દૃષ્ટિવાદનો સંગ્રહ કરવાને પ્રાર્થના કરી.

ભિક્ષુરાયની પ્રેરણાથી પૂર્વેક્રીત સ્થવિર આચાર્યોએ બાકીના દૃષ્ટિવાદને શ્રમણ સમુદાય પાસેથી થોડોથોડો મેળવીને ભોજપત્ર, તાડપત્ર અને વટકલ પર લિપિબદ્ધ કરાવી, ભિક્ષુરાયનો મનોરથ પૂર્ણ કર્યો અને આ રીતે તે આર્ય સુધર્મસ્વામીએ રચેલી દ્વાદશાંગીનો સંરક્ષક બન્યો.

૧. મગધં ચ રાજાનં વહુ પટિલાસિતા પાદે વદાપયતિ નંદરાજનિતસ અગજિનસ...ગહરતનપટિહારહિમ મગધે વસિલુ નયતી ॥-શિલાલેખ પં. ૧૨

એ પ્રસંગે ક્યામાચાર્યે નિર્ઘંથ સાધુ-સાધ્વીઓના સુખબોધાર્થે ‘પન્નાવણાસૂત્ર’ની રચના કરી. સ્થવિર શ્રીઉમા-સ્વામિએ એ જ ઉદ્દેશથી નિર્ચુકિત સહિત ‘તત્ત્વાર્થસૂત્ર’ની રચના કરી અને સ્થવિર આર્ય બલિસ્સહે ‘વિદ્યાપ્રવાહ’ પૂર્વમાંથી ‘અંગવિદ્યા’ આદિ શાસ્ત્રોની રચના કરી હતી.

આ પ્રકારે જિનશાસનની ઉન્નતિ કરનાર લિક્ષુરાય અનેકવિધ ધર્મકાર્યો કરીને વીર નિ. સં. ૩૩૦ વીતતાં સ્વર્ગસ્થ થયો.

લિક્ષુરાય પછી તેનો પુત્ર વક્રરાય કલિંગનો અધિપતિ થયો. વક્રરાય પણ જૈનધર્મનો અનુયાયી હતો. તે ધર્મા-રાધન કરી સમાધિપૂર્વક વીર નિ. સં. ૩૬૨ વર્ષ પછી સ્વર્ગવાસી થયો.

વક્રરાય પછી તેનો પુત્ર વિદુહરાય કલિંગ દેશનો અધિપતિ થયો. વિદુહરાય પણ એકાગ્રચિત્તે જૈનધર્મનું આરાધન કરી નિર્ઘંથ સમૂહથી પ્રશસિત થયો અને વીર નિ. સં. ૩૬૫ પછી સ્વર્ગવાસી બન્યો.

હવે આપણે શિલાલેખની મહત્ત્વની વિગત ઉપર ધ્યાન આપીએ.

શિલાલેખનો આરંભ અરહંતો અને સિદ્ધોને જૈન પદ્ધતિ અનુસાર નમસ્કારપૂર્વક કરેલો છે. આ મૂળ શિલાલેખ છેવટે આપવામાં આવ્યો છે તેનો પ્રસંગોચિત સારાંશ નીચે સુજળ છે:

૧. શાસનકાળના પ્રથમ વર્ષમાં ખારવેલે ઝંઝાવાતથી નાશ પામેલાં રાજધાનીનાં દ્વારો, પ્રાકારો, તળાવો અને રાજકીય પ્રાસાદોનો છોર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો.

૨. શાસનના પાંચમા વર્ષે તેણે તનસુલિય માર્ગથી પ્રાચીન નહેર રાજધાની સુધી લાંબાવી.

૩. શાસનના નવમા વર્ષે ૩૮ લાખ રૌપ્ય સુદ્રાઓના ખર્ચે ‘મહાવિજય’ નામક પ્રાસાદ બનાવ્યો. એ જ વર્ષે તેણે ‘કિમ્બિચ્છક’ દાન આપી ‘કલ્પકુસુમ’ની પૂજા કરી. (જૈન શાસ્ત્રો અનુસાર આવી પૂજા ચક્રવર્તી સમ્રાટ જ કરી શકતો.)

૪. શાસનના બારમા વર્ષે મગધનો વિજય કરી નંદરાજા જે મૂર્તિ પાટલીપુત્ર લઈ ગયો હતો તે કલિંગ જિન-પ્રતિમા પાછી મેળવી. (આ ઉલ્લેખથી સાબિત થાય છે કે, ઈ. સ. પૂર્વે ચોથા સૈકામાં જૈનોમાં મૂર્તિપૂજા પ્રચલિત હતી.)

૫. શાસનના તેરમા વર્ષે રાજ્યના વિસ્તારથી સંતોષ પામીને તેણે પોતાનું ધ્યાન ખાસ કરીને ધર્મ તરફ દોર્યું. શ્રાવકોને ઉચિત એવાં ત્રતો આદર્શો અને છવ-અછવના ભેદવિજ્ઞાનનો અનુભવ કર્યો. શ્રમણોને રહેવા માટે ૧૧૭ શુદ્ધઓ કુમારી પર્વત ઉપર કરાવી.

૬. પંચોતેર લાખ રૂપિયાનો ખર્ચ કરી પોતાની રાણી માટે શ્રીકુમારી પર્વત પર દૂર દૂરથી પથ્થરો મંગાવી આશ્રયસ્થાન નિર્માણ કર્યું.

૭. મહારાજાના બિરોમાં ક્ષેમરાજ, વૃદ્ધિરાજ, લિક્ષુરાજ, ધર્મરાજ, રાજર્ષિવંશકુલવિનિર્ગત, મહારાજ આદિ પદોનો વ્યવહાર કરેલો છે.

આ શિલાલેખ અને ઉપર્યુક્ત પટ્ટાવલી ઉપરથી સ્પષ્ટ છે કે ઉદયગિરિ-ખંડગિરિની શુદ્ધઓ એ જૈનોનું તીર્થસ્થાન હતું. વળી, ખારવેલ જેવા જૈન રાજવીની પ્રજા પણ મોટે ભાગે જૈનધર્મ પાળનારી હોવી જોઈએ; એમ પણ જણાય છે. જૈન સાહિત્યમાં કલિંગ વિશે ખૂબ ઉલ્લેખો મળે છે પરંતુ આને અહીં કોઈ જૈનની વસ્તી નથી. વસ્તુતઃ જૈન શ્રાવકો પોતાનો ધર્મ ભૂલી જઈ સરાક બનીને રહ્યા છે અને મોટા ભાગની જૈન પ્રજાએ સ્થળાંતર કર્યું હોય એમ જણાય છે.

ઉદયગિરિ અને ખંડગિરિ ઉપરની ૧૦-૧૧ મા સૈકાની કેટલીક શુદ્ધઓને બાદ કરતાં મોટા ભાગની શુદ્ધઓ ઈ. સ. ના પહેલા સૈકાથી અર્વાચીન નથી. કેટલીક તો ઈ. સ. પૂર્વે ચોથા-પાંચમા સૈકાની હોવાનું પણ પ્રતીત થાય છે, જેનું પટ્ટાવલીથી સમર્થન મળે છે. મોટા ભાગની શુદ્ધઓ સાદી છે પણ ઉદયગિરિની રાણીશુદ્ધનું શિલ્પ ઉત્કૃષ્ટ છે.

ખંડગિરિ ઉપર એક સ્થળે ચોવીસે જૈન તીર્થંકરો અને તેમની શાસનદેવીઓની મૂર્તિઓ એકીસાથે વિદ્યમાન છે. એ જ ટેકરી ઉપર બીજે સ્થળે પણ કેટલીક શુપ્તેન્દ્રિય પ્રતિમાઓ છે જે ખડકો ઉપર અદ્ધર કોતરી કાઢેલી જોવાય છે.

ઓરિસ્સામાં વસતા સરાક જાતિના લોકો દર વર્ષે માઘ માસની સાતમના દિવસે ઉદ્યગિરિ અને ખંડગિરિની યાત્રાએ આવે છે અને પાર્શ્વનાથ ભગવાનની સ્તુતિ કરે છે.

ખંડે પર્વતો ઉપર થઇને કુલ ૩૦ જેટલી જૈન શુક્ષ્મો વિદ્યમાન છે; જેમાંની મુખ્ય શુક્ષ્મો જ્યવિજ્ય શુક્ષ્મ, રાણીશુક્ષ્મ, ગણેશશુક્ષ્મ, સ્વર્ગપુરી શુક્ષ્મ, મંચપુરી શુક્ષ્મ, અનંતશુક્ષ્મ, નવમુનિ શુક્ષ્મ, વાયશુક્ષ્મ એવાં સ્થાનિક નામોથી ઓળખાય છે. ભારતની જૈન શુક્ષ્મોમાં આ શુક્ષ્મો સૌથી પ્રાચીન છે. આ શુક્ષ્મો પૈકી કેટલીકમાંથી જે શિલાલેખો મળી આવે છે, તે આ પ્રકારે છે:

૧. ઉદ્યગિરિની હાથીશુક્ષ્મમાં ખારવેલનો આ શિલાલેખ બે કટકે એટલે થોડોક ભાગ શુક્ષ્મની છતમાં અને થોડોક ભાગ દીવાલમાં આ પ્રકારે કોતરેલો છે:

“(૧) નમો અરહંતાનં નમો સવસિધાનં વૈરેન મહારાજેન મહામેઘવાહનેન ચેતરાજવસવધનેન પ્રસથસુમલ્લખને[ન] ચતુરંતલ્લઠાનગુ-
નોપગતેન કલ્લિગાધિપતિના સિરિસ્વારવેલેન (૨) પંદરસવસાનિ સિરિકુમારસરીરવતા કીડિતા કુમારકીડકા તતો લેસરૂપગણનાવવહારવિધિ-
વિસારદેન (૩) સવવિજાવદાતેન નવવસાનિ ચોવરાજં પસાસિતં સંયુગચતુવિસનિવસો ચ દાયવધમેન સેસયોવનાંભિવિજયવતિયે (૩) કલ્લિગ-
રાજવસપુરિસયુગે મહારાજાભિસેચનં પાપુનાતિ અભિસિતમતો ચ પથમવસે વાતવિહતગોપુરપાકારનિવેસનં પટિસંસ્વારયતિ કલ્લિગનગારિં સિવિર
ચ સિતલ્લતઢાગપાદિયો ચ વધાપયતિ સવુયાનપતિ સંઠાપનં ચ (૪) કારયતિ । પનતીસાહિ સતસહસેહિ પકાતિયે રજયતિ દિતિયે ચ વસે
અમિતયિતા સાતકગિ પલ્લિમાદસં હયગજનરરધવહુલં દંડં પઠાપયતિ કુસંવાનં સ્વતિયં ચ સહાયવતા પતં મસિકનગરં (૫) તતિયે ચ પુન વસે
(૫) મંચવેદનુથો દંપનતગીતવાદિતસંદસનાહિ ઉસવસમાજકારાપનાહિ ચ કીડાપયતિ નગરં ઇથ ચવુયે વસે વિજાધરાધિવાસં અહતં પુવં
કલ્લિગપુવરાજનમંસિતં.....ધુમકૂટસ.....[પૂ]જિત ચ નિલિત છત(૬)મિગારેહિ તિરતનસ પતયો સવરઠિકમોજકેસાદેવં દસ-
યતિ પંચમે ચ દાનિ વસે નંદરાજતિવસસતં ઓધાટિતં તનસુલીયવાટા પનાહિ નગરં પવેસ.....રાજસેયસંદંસણતો સવકરાવણં (૭)
અનુગહઅનેકાનિ સતસહસાનિ વિસજતિ પોરજાનપદં સતમં ચ વસં પસાસતો ચ.....સથોતુકુલ.....અઠમે ચ વસે (૮) ઘાતા-
પયિતા રાજગહનપં પીડાપયતિ ઇતિનં ચ કમપદાનપનાદેનસવત સેનવાહને ત્રિપમુચિતુ મધુરં અપયાતો નવમે ચ [વસે ?].....પવરકો
(૯) કપરુલ્લો હયગજરધસહ યત સવં ધરાવસધં.....યસવાગહનં ચ કારયિતું વમણાનં જમ્હિ રહિસારં દદાતિ અરહત.....(૧૦).....
.....[નિવા]સં મહાવિજયપાસાદં કારયતિ અઠતિસસતસહસેહિ દસમે ચ વસે.....આરધવસપઠાન.....કારાપયતિ.....ઉયતાનં ચ
મનોરધાનિ ઉપલભતા.....(૧૧).....હ પુવરાજનિવેસિતં પાથુદં ગદંભનગલે નકાસયતિ જનપદમાવનં ચ તેરસ વસસતાક...દતા-
મરદેહસંઘાતં વારસમં ચ વ[સં].....હસ.....હિ વિતાસયંતો ઉતરાપથરાજાનો (૧૨).....મગવાનં વિપુલં મયં જનેતો હંથિસગંગાયં
પાયયતિ મગધં ચ રાજાનં વહુ પટિસાસિતા પાદે વદાપયતિ નંદરાજનિતસ અગજિનસ.....ગહરતન પહિહારહિઅ મગધે વસિવુ નયરિ
(૧૩).....વિજાધરુ લેલિલંવરાનિ સિહરાનિ નિવેસયતિ સતવસદાનપરિહારેન અમૂતમકરિયં ચ હથી નાદાનપરિહારેન અમૂતમકરિયં ચ
હથી નાદાનપરિહારં.....આહરાપયતિ ઇધં સતસ (૧૪).....સિનો વસિકરોતિ તેરસમે વસે સુપવતવિજયિચકો કુમારીપવતે અરહતોપ ।
[નિવાસે] વાહિકાયં નિસિદિયાયં યપજકે.....કાલેરિલિતા (૧૫).....[સ] કતસમાયો સુવિહિતાનં ચ સવદિસાનં [યાનિનં]
તાપસા [નં ?].....સંહતાનં (?) અરહતનિષિદિયા સમીપે પમારે વરકારુસમથ[થ]પતિહિ અનેકયોજનાહિ.....(૧૬).....પટાલકે
ચેતકે ચ વેદુરિયગમે થમે પતિઠાપયતિ પનંતરિય સઠિ વસસતે રાજમુરિવ કાલે લોહિને ચ ચોયઠઅગસતિકુતરિયં ચુપાદયતિ સેમરાજા
સ વધરાજા સ મિલુરાજા ર[ના]મરાજા પસંતો સનંતો અનુભવતો [ક] લાળાનિ (૧૭).....ગુણવિસેસ કુસલો સવપાસંડપૂજકો.....
તાનસંકારકારકો અપતિહતચકિવાહનવલો ચકવરો ગુતચકો પસંતચકો રાજસિવંસકુલવિનિગતો મહાવિજયો રાજા સ્વારવેલસિરિ ॥”

૨-૩ મંચપુરી શુક્ષ્મમાં બે શિલાલેખો આ પ્રકારે છે:—

(૧) “પેરસ મહારાજસ કલ્લિગાધિપતિનો મહા.....વાહ.....કુદેપસિરિનો લેળમ્ ॥”

(૨) “કુમાર વહુલસ લેળમ્ ॥”

૪. સ્વર્ગપુરીની શુક્ષ્માં ખારવેલની રાણીનો શિલાલેખ:—

“(૧) અરહત પસાદન[મ્] કર્લિગા[ન]મ્ સમણાનમ્ લેણં કારિતં રાજિનો લ[િ]લાક [સ](૨) હથિસ હંસપોતસ ધુ-[૭]
ના કર્લિગા ચ..... રવેલસ । (૩) અગમહોસીયાક લેણમ્ ॥”

૫. છોટા શુક્ષ્માંનો શિલાલેખ:—

અગિસ (૧).....સ લેણમ્ ॥

૬. ઉદયગિરિની સર્પશુક્ષ્માંનો શિલાલેખ:—

(૧) “ચૂલકમસ કોઠા જેયા ચ ॥”

(૨) “કમ્મસ હલસ્થિય ચ પસાદો ॥”

૭. વાઘશુક્ષ્માંનો શિલાલેખ:—

“નગર અરવંદસ સમૂત્તિણો લેણમ્ ॥”

૮. જ્યેષ્ઠરની શુક્ષ્માંનો શિલાલેખ:—

“મહામદાસ વારિયાય નાકિયસ લેણમ્ ॥”

૯. હરિદાસની શુક્ષ્માંનો શિલાલેખ:—

“ચૂલકમસ પસાદો કોથા જોય [૧] ચ ॥”

૧૦. ખંડગિરિની તત્ત્વશુક્ષ્માં નં. ૧ માંનો શિલાલેખ:—

“પાદમૂલિકસ લેસુમાસ લેણમ્ ॥”

૧૧. અનંત શુક્ષ્માંનો શિલાલેખ:—

“દોહદસમણાનમ્ લેણમ્ ॥”

૧૨. નવમુનિ શુક્ષ્માંનો શિલાલેખ:—

“(૧) ઓ શ્રીમદ્ ઉદ્યોતકેશરિદેવસ્ય પ્રવર્ધમાને વિજયરાજ્યે સંવત ૧૮ (૨) શ્રીઆર્યસંવપ્રતિવદ્ધપ્રહકુલવિનિર્ગતદેશીગણ
આચાર્ય શ્રીકુલચન્દ્ર (૩) મદ્યારકસ્ય શિષ્ય સુમચન્દ્રસ્ય ॥”

૧૩. લલિતેન્દુ અથવા સિંહદ્વાર નામે ઝોળખાતી શુક્ષ્માંનો શિલાલેખ:—

“(૧) ઓ શ્રીઉદ્યોતકેશરિવિજયરાજ્ય સંવત ૫ (૨) શ્રીકુમારપર્વતસ્થાને જીર્ણવાપિ જીર્ણદ્વાર (૩) ઉદ્યોતિત તસ્મિન્ સ્થાને
ચતુર્વિંશતિ તીર્થ[હ]કરસ્થાપિત—પ્રતિષ્ઠા[કા]ઠે હ[રિ]ઓપ જસનન્દિક (૫) ક્ના(૧) તિ (૧) દ્રથા (૧) શ્રીપાર્શ્વનાથસ્ય કર્મસ્વયઃ ॥”

भालवा

નંબર	ગામનું નામ	કેમણું	ફેલે રેકૉર્ડ	ડેડ ટાફિસ	બાંધણી	મુજતાયક	પ્રતિબાહીની સંખ્યા
૩૧૧૨	દાહોદ	કાલીવાડા ગેટ પાસે	દાહોદ ૧ મા. ફર	દાહોદ	ધર	પાર્શ્વનાથજી	પાપાણુ-ધાતુ ૫-૧૬
૩૧૧૩	લીમડી	હોલી ચકલા	૧૪ મા. ફર	લીમડી	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૨- ૪
૩૧૧૪	ઝાલોદ	દલાહવાળા બગીચામાં	૨૧ મા. ફર	ઝાલોદ	ધૂમટબંધ	"	૪- ૨
૩૧૧૫	અલીરાજપુર	બગીચામાં	૪૫ મા. ફર	અલીરાજપુર	શિખરબંધ	"	૨૫- ૩
૩૧૧૬	"	"	"	"	ધર	મસ્તિનાથજી	૩-
૩૧૧૭	લખમણી તીર્થ	જંગલમાં	૫૦ મા. ફર	"	શિખરબંધ	પદ્મપ્રભુજી	૧૦- ૨
૩૧૧૮	નાનપુર	બગીચામાં	૫૫ મા. ફર	"	"	પાર્શ્વનાથજી	૧૧- ૧
૩૧૧૯	ખટાલી	"	૪૫ મા. ફર	"	"	નેમિનાથજી	૪- ૧
૩૧૨૦	રંભાપુર	"	મેઘનગર ૩ મા. ફર	રંભાપુર	"	કુંથુનાથજી	૩- ૧
૩૧૨૧	રંગપુર	જંગલમાં	૧૧ મા. ફર	ઝાલુઆ	"	આદિનાથજી	૬- ૨
૩૧૨૨	ઝાલુઆ	બગીચામાં	"	"	"	"	૯૭-૪૩
૩૧૨૩	રાણાપુર	"	૨૨ મા. ફર	રાણાપુર	"	સુવિધિનાથજી	૬- ૨

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ	લેખન સંવત.	દેરાસરની સ્થિતિ	જેતોની વસ્તી	ઉપા- અથ	ધર્મ શાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦ લગભગ	શેઠ ગીરધરલાલ હેમચંદ	૧૫૪૫	સારો	૧૦૦	૧		બીજો માળ છે.
શ્રીસંઘ ૧૭૫૦ લગભગ	શેઠ વાલચંદ મોતીજી		,,	૧૦૦			
શ્રીસંઘ ૧૮૨૫ લગભગ	શેઠ વરધીચંદ ચૂનીલાલ		સાધારણ	૫૦	૧		આ દેરાસરનો આગળનો ભાગ છૂટું છે.
શ્રીસંઘ ૧૮૭૫ લગભગ	શેઠ મયાચંદ તેજીજી	૧૮૧૧	સારી	૧૦૦	૧	૧	એક લાયબ્રેરી છે.
બાઈ હીરાબાઈ ૧૮૫૨	,,	૧૮૫૨	,,				
શ્રીસંઘ પ્ર. ૧૯૯૪	શેઠ પનાલાલ લાલચંદ	૧૯૦૩	,,	નથી	૧	૧	એક પ્રાચીન તીર્થ છે ખાસ દર્શનીય છે. મૂળનાયકજીની
							મૂર્તિ પ્રાચીન છે-દેરાસરની જરૂર છે.
કુકસી શ્રીસંઘ ૧૯૩૩	સૌભાગ્યચંદજી હીરાચંદજી	૧૯૩૩	સાધારણ	૫	૧	૧	
શ્રીસંઘ ૧૯૩૦ લગભગ	પનાલાલજી રૂપચંદજી ચૌધરી	૧૯૫૦	,,	૧૬		૧	આ દેરાસરનો શિખરનો ભાગ તુટેલો છે જેથી ગભા-
							રામાં પાણી પડે છે.
શેઠ ઉદાજી ગુલામચંદજી ૧૯૪૦	ભંડારી કર્તુરચંદજી ભૂરાજી	૧૯૪૦	,,	૭૫	૧		આ દેરાસરનો શિખરનો ભાગ છૂટું છે. નીચાડો પડેલ
							છે. પાણી પડે છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૬૦ લગભગ	ગુલામચંદ માણેકચંદ ઝાલુઆવાળા	૧૯૫૨	ખરાબ	નથી			છૂટું દેરાસર છે.
શ્રીસંઘ ૧૮૬૫	,,	૧૮૬૫	સાધારણ	૨૫૦	૨	૧	ધાતુ પ્રતિમાઓ પ્રાચીન છે. બન્ય દેરાસર છે.
શેઠ મગનીરામ રખઆજી ૧૯૮૦ લગભગ	શેઠ સાગરમલજી ચંપાલાલજી	૧૯૬૧	સારી	૧૦૦	૧		

નંબર	ભાગ્ય નામ	ઠેકાણું	ફરિ રજીસ્ટ્ર.	પાલ રજીસ્ટ્ર.	આંધળી	મૂળનાથ	મિતિનાથની સંખ્યા
૩૧૨૪	રાણાપુર	અગરમાં	દાહોદ ૨૨ મા. ફર	રાણાપુર	ધર	આદિનાથજી	પાપાણ-ધાનુ ૨— ૨
૩૧૨૫	પારા	"	"	પારા	શિખરજી	"	૩— ૧
૩૧૨૬	ખેરી	"	૩૩ મા. ફર	"	"	પાર્શ્વનાથજી	૩— ૧
૩૧૨૭	ચાંદલા	ગોવિંદપુરા	ઉદેગઢ ૩ મા. ફર	ચાંદલા	"	આદિનાથજી	૭— ૨
૩૧૨૮	"	નવાપુરા	"	"	"	"	૬— ૬
૩૧૨૯	"	ગવસી અગર	"	"	ધર	મુનિસુવતરામી	૨— ૩
૩૧૩૦	કુશલગઢ	અગરમાં	૨૧ મા. ફર	કુશલગઢ	શિખરજી	આદિનાથજી	૩— ૫
૩૧૩૧	રતલામ	કસ્ટમ ગ્રામીણની સામે ગુજરાતી મંદિર	રતલામ ૧૧ મા. ફર	રતલામ	"	અજીતનાથજી	૨૧— ૧૨
૩૧૩૨	"	શેઠજી અગર યતિ ખુખ- ચંદજીનું મંદિર	"	"	ધર	ચંદ્રપ્રભુજી	૧— ૨
૩૧૩૩	"	મહેનાથનો વાસ કખીર સાહેબનું મંદિર	"	"	શિખરજી	મુમતિનાથજી	૧૫— ૬
૩૧૩૪	"	ચાવરીયા અગર બાબા- સાહેબનું મંદિર	"	"	"	આદિનાથજી	૮૮— ૯
૩૧૩૫	"	ચાવરીયા અગર પુત્ર ગમીરચંદજીનું મંદિર	"	"	ધર	ચંદ્રપ્રભુજી	૯— ૧

પ્રધાનનારું નામ તથા સંવત.	પટ્ટીવટદારનું નામ.	દેખતા સંવત.	દેરાસરની સ્થિતિ.	દેખાની વસ્તી.	દેખા- અથ ધર્મ- શાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦ લગભગ	પન્નાલાલજી ઝવેરચંદ	૧૮૧૬	સાધારણ			
"	શેઠ મેઘાજી ઝવેરચંદ		સારી	૨૦૦	૧	૧
શ્રીસંઘ ૧૯૧૦	શ્રી જૈન સ્વ. સંઘની પેટી ગીસરીમજી શીવચંદ		"	૪	૧	૧
શેઠ તારાચંદ જીવચંદ જાનેઃ ૧૮૧૫ લગભગ	ભલુતમજી વાસીરામ પીયા	૧૮૧૫	"	૪૦	૧	એક લાયબ્રેરી છે.
શ્રીસંઘ ૧૮૭૧ લગભગ	"	૧૮૭૧	"			
શ્રીસંઘ ૧૩૦૮	મગનલાલજી ચોરડીયા	૧૩૦૮	સાધારણ	નથી		આ દેરાસર શ્રી શાંતિનાથજી ભગવાનના દેરાસરના નામે
						જોળખાય છે.
શ્રીસંઘ ૧૭૫૦ લગભગ	શેઠ મોતીલાલજી ખેમચંદ કાવડીયા	૧૮૫૨	"	૨૦૦		હર્ણુ દેરાસર છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦ લગભગ	તેજરાજી જોગાલાલજી ગાંધી		સારી	૧૨૦૦	૪	૧
શેઠ જોરાવરમજી વર્ધ- માનજી ૧૯૧૦ લગભગ	ચોથમજી જોરાવરમજી	૧૯૦૧	"			
શ્રીસંઘ ૧૯૪૦ લગભગ	હીરાલાલ તેજકરજી ગાંધી	૧૭૦૮	"			વિલયાનંદ સૂરીશ્વરજી, ગૌતમ- સ્વામી તથા વીરવિજયજીની
						આરસની મૂર્તિ છે.
યતિ આળા સાહેબ ૧૮૭૫ લગભગ	રતલામ રાજ્ય તરફથી દીવાન બહાદુર શેઠ કેસરી-	૧૮૬૬	"			એક ગુરુમૂર્તિ છે.
	સીંગજી કોટવાળા					
યતિ ગમીરચંદ લગભગ ૧૮૫૦	મહાત્મા કનૈયાલાલ કરપુરચંદ		સાધારણ			એક ગૌતમસ્વામીની ધાતુની મૂર્તિ છે.

નંબર	ગામનું નામ	જિલ્લો	ફેલો રેશન	પોસ્ટ ઓફિસ	બાંધણી	મુખનાયક	પ્રતિભાજની સંખ્યા
૩૧૩૬	રતલામ	થાવરીયા બજાર ગુગલીયાનું દેરાસર	રતલામ ૧૧ મા. ફર	રતલામ	શિખરબંધ	પાર્વનાથજી	પાપાથુ-ધાતુ ૬-૨
૩૧૩૭	"	ઘાટી પર લાલચંદ્રનું મંદિર	"	"	"	આદિનાથજી	૧૩-૧૫
૩૧૩૮	"	ઘાટી પર થાવરીયા બજાર	"	"	"	શાંતિનાથજી	૬૪-૧૦૭
૩૧૩૯	"	ચૌમુખી પુલ મોતિલાલજીનું મંદિર	૨ મા. ફર	"	"	મલ્લિકનાથજી	૨૨-૩૮
૩૧૪૦	"	હનુમાન કુંડીની પાછળ	"	"	ધર	આદિનાથજી	૫-૨
૩૧૪૧	"	ત્રીપોલીયા ગેઝેટ તંબાકુ બજાર	"	"	શિખરબંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	૪-૩
૩૧૪૨	"	કોટવાલાની પેટી	"	"	ધર	આદિનાથજી	૨-૨
૩૧૪૩	કરમલી	ગામ બહાર	૪ મા. ફર	"	શિખરબંધ	"	૪-૦
૩૧૪૪	"	"	"	"	"	"	૧૮-૯
૩૧૪૫	ખીખડોદ	"	રતલામ ૬ મા. ફર	"	"	કેસરીયાનાથજી	૩૮-૩

ખંભાવનારતું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારતું નામ.	લેખનો સંવત.	દેરાસરની સ્થિતિ.	લેખની વસ્તી	ઉપા- સય	ધર્મ- શાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૮૯૨	ધુળચંદ્ર જોરાજી ગુણીયા	૧૯૬૫	સાધારણ				છર્લ દેરાસર છે.
શ્રીસંઘ ૧૮૫૦ લગભગ	કેસરીમલ જાંપાલાલ પાવેયા	૧૯૦૧	"				આ દેરાસરનો ઘણો ખર્ચ ભાગ છર્લ છે.
શ્રીસંઘ ૧૬૦૦ લગભગ	રતલામ રાજ્ય તરફથી દીવાન બહાદુર શેઠ કેસરી-	૧૮૭૧	સારી				સં. ૧૯૧૫ ની સાથની એક ધાતુ મૂર્તિ પ્રાપ્ત થી છે.
	સોંગલ કોટાવાળા						
શ્રીસંઘ ૧૮૬૩	"	૧૬૫૨	"				
શ્રીસંઘ ૧૮૭૫	"		"				આ દેરાસર કરમચંદ્ર ચતિના દેરાસરના નામથી
							જોળખાય છે.
દીવાન બહાદુર શેઠ કેસરીસોંગલ ૧૯૫૨	"		"				એક સુખડની શુરુમૂર્તિ છે.
" ૧૮૪૨	"	૧૫૦૯	"				એક પાનાની મૂર્તિ છે. ત્રીજો માળ છે.
શેઠ કરખાણ રીખવદાસ ૧૯૨૦ લગભગ	ચાંદમલ જી મુનોત	૧૯૪૪	"	નથી		૧	રતલામ શહેરની આસપાસની પંચતીર્થોમાંનું એક તીર્થ છે.
							દર વર્ષે ચૈત્ર સુદ ૧૫ નો મેળો ભરાય છે.
રતલામ શ્રીસંઘ ૧૮૯૯	રતલામ શ્રીસંઘ	૧૮૯૯	સારી				આ દેરાસરની આલુમાં શત્રુંજયની રચના કરવામાં
							આવી છે.
શ્રીસંઘ ૧૩૦૦ લગભગ	મગનીરામ ભજૂતસીંગ કોટાવાળા		"	નથી		૧	આ એક તીર્થ છે. દર વર્ષે પોષ વદ અમાસનો મેળો
							ભરાય છે.

ક્રમ	ગામનું નામ	દેવતા.	પ્રતિ રોશન.	પોસ્ટ ઓફિસ.	ગ્રાંથાલય.	મૂળનાયક	મતિમાણની સંખ્યા
૩૧૪૬	સાગોદીયા	ગામની બહાર	રતલામ ૪ મા. દૂર	રતલામ	શિખરબંધ	આદિનાથજી	પાપાણુ-ધાતુ. ૭—૩
૩૧૪૭	નામલી	બજારમાં	નામલી ૧૧ મા. દૂર	નામલી	"	મદાવીસ્વામી	૨—૪
૩૧૪૮	સેમલીયાતીર્થ	"	૨ મા. દૂર	સેમલીયા	"	શાંતિનાથજી	૫—૫
૩૧૪૯	બીદા	"	૪ મા. દૂર	નામલી	ધર	આદિનાથજી	૨—
૩૧૫૦	હતનારા	મોતીલાલજીનું જૂનું મંદિર	૬ મા. દૂર	દોદર	ધૂમટબંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	૨—
૩૧૫૧	પત્રકુણા	બજારમાં	૩ મા. દૂર	નામલી	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૩—
૩૧૫૨	પંચેડ	"	૩ મા. દૂર	પંચેડ	"	સુમતિનાથ	૩—૩
૩૧૫૩	પરસોદા	"	રતલામ ૫ મા. દૂર	રતલામ	ધર	સુવિધિનાથજી	૧—
૩૧૫૪	શીજેડી	"	નામલી ૪ મા. દૂર	નામલી	"	આદિનાથજી	૩—
૩૧૫૫	પાલીઆ (હસન)	"	વગાથલા ૨ મા. દૂર	બવરા	"	શાંતિનાથજી	૧—
૩૧૫૬	સેલાણા	"	રતલામ ૧૦ મા. દૂર	સેલાણા	શિખરબંધ	મુનિશ્યુવત સ્વામી	૫—૬
૩૧૫૭	"	"	"	"	"	આદિનાથજી	૭—૬
૩૧૫૮	ધામણોદ	"	૬ મા. દૂર	ધામણોદ	ધર	સુપાર્શ્વનાથજી	૫—૧
૩૧૫૯	બવરા	શુક્રવારીયા બજાર	બવરા ૧ મા. દૂર	બવરા	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૫—૭

બાંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	બાંધીલાગનારનું નામ.	લેખનો સંવત.	કેસરની સિતિ.	લેખની વસ્તી.	ઉપા- શય	પ્રમી- શાળા	વિષય નોંધ
સેવક તારાચંદ ખેમરાજ ૧૯૦૬	રૂપચંદ રીખવદાસ રતલામવાળા	૧૯૦૬	સારો	નથી		૧	આ એક તીર્થ છે. ખીચડાદ જતાં રસ્તામાં આવે છે.
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦ લગભગ	સાગરમલજી લખમીચંદજી	૧૯૨૭	„	૧૨			મૂળ ગભારામાં એક શ્યામ પત્થરની આરસની મૂર્તિ
							પ્રાચીન છે.
શ્રીસંઘ ૧૫૩૩	ભૈરવલાલજી ચાંદમલજી કાવડીયા		„	૬૦	૧	૧	એક પુસ્તક ભંડાર છે.
શ્રીસંઘ ૧૭૫૦ લગભગ	કેસરીમલ હીરાચંદ		ખરાબ	૬			જીર્ણ દેરાસર છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૯૯	નાથલાલ પનાલાલ		સારી	૩૦			
ત્રેમાજી ભાગીરથજી લગભગ ૧૯૫૦	કેસરીમલજી કસ્તુરમલજી ગાદીયા	૧૯૬૪	„	૩૦	૧		રતલામની આસપાસની પંચ તીર્થોમાંનું એક ધામ છે.
શ્રીસંઘ ૧૮૫૦ લગભગ	કાકારી લાલસીંગજી પનાલાલજી	૧૮૭૧	„	૬૦			
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦	હવરાજજી ધાસીજી		સાધારણ	૧૦			
શ્રીસંઘ ૧૭૫૦ લગભગ	સેવારામ મયાચંદજી		„	૩			
શ્રીસંઘ ૧૮૭૫ લગભગ	ખારચંદ લખમીચંદજી		„	૧૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૮૭૧	કાકારી મોતીલાલજી ભાગીરથજી	૧૮૭૧	સારી	૧૫૦	૧		એક લાવણેરી છે.
શ્રીસંઘ ૧૮૫૦ લગભગ	રાન્ય તરફથી તહેસીલદાર	૧૯૦૯	„				આ દેરાસર યતિજીના દેરા- સરના નામે ઓળખાય છે.
„	કેસરીમલજી હસ્તીમલજી	૧૯૪૪	„	૫૦	૧		૧ શ્યામ મૂર્તિ પ્રાચીન છે.
સતાવીસ ધરવાળાઓનું ૧૯૦૧	દીવાન બહાદુર શેઠ કેસરી- સીંગજી કોટાવાલા	૧૯૦૧	„				પ્રાચીન દેરાસર છે.

નંબર	ચારાટું નામ	રેકાર્ડ	ફેલો રેકૉર્ડ	પેરા કોર્પો.	વ્યવસ્થી.	રૂબનારક	પ્રતિભાણી સંખ્યા
૩૧૬૦	નવરો	પીપલો અનર	નવરો ૧ મા. ફર	નવરો	શિખરખંધ	આદિનાથજી	પાપાણુ-ધાતુ ૪૨-૨૬
૩૧૬૧	"	પુરામાં સરકારી મહેલાત પાસે	"	"	ધર	પાર્શ્વનાથજી	૫-૨
૩૧૬૨	"	ઝવેરીપેઠ	"	"	"	"	૪-૨
૩૧૬૩	પીપલોદા	અનરમાં	૧૧ મા. ફર	પીપલોદા	શિખરખંધ	આદિનાથજી	૭-૮
૩૧૬૪	કમલાખેડા	"	૧૨ મા. ફર	"	ધર	ચંદ્રપ્રભુજી	૨-
૩૧૬૫	પુન્યાખેડો	"	૧૮ મા. ફર	"	ધૂમટખંધ	આદિનાથજી	૪-૧
૩૧૬૬	નીનોર	"	૧૫ મા. ફર	નીનોર	ધર	"	૨-૧
૩૧૬૭	સાવમગઢ	"	૨૨ મા. ફર	"	શિખરખંધ	પાર્શ્વનાથજી	૬-૧
૩૧૬૮	લુની રામપુર	ગામની લાગોળે	"	"	ધૂમટખંધ	આદિનાથજી	૪-૨
૩૧૬૯	સાખતલી	અનરમાં	૧૮ મા. ફર	"	ધર	ચંદ્રપ્રભુજી	૩-૧
૩૧૭૦	સુખેડા	"	૧૦ મા. ફર	સુખેડા	શિખરખંધ	"	૫-૬
૩૧૭૧	ઉપરવાડા	"	૬ મા. ફર	નવરો	ધર	આદિનાથજી	૨-
૩૧૭૨	ભોરખેડા	"	૭ મા. ફર	"	"	સુમતિનાથજી	૩-૨
૩૧૭૩	રેતળખા	"	૨ મા. ફર	"	શિખરખંધ	આદિનાથજી	૩-૩

પ્રકાશનનારનું નામ તથા સંવત.	પત્રીકાનારનું નામ.	લેખન સંવત.	લેખનની વિષય.	કૌટુંબી વસ્તી.	પિત્ર- ભગ	કર્તા ભાગ	વિશેષ નોંધ
બગલુલ અમીચંદ અને શ્રીસંઘ ૧૯૫૦ લગભગ	દીવાન બહાદુર શેઠ કેસરી- સીંગલ કોટાવાલા	૧૯૫૫	સારી	૫૦૦	૩	૧	એક લાયબ્રેરી છે. રાજેન્દ- ચરી અને કુશલસૂરીની
							ગુરુમૂર્તિ છે. કાચનું કામ મુંદર છે.
ગુલાબચંદલ ધારીવાલ ૧૮૪૪	"	૧૮૪૪	"				
મોતીલાલજી વસંતરામજી ૧૯૮૫	મોતીલાલજી વસંતરામજી		"				
મોતીચંદલ લુણીયા સં. ૧૯૨૩	કર્નલાલાલજી	૧૯૨૩	"	૧૦૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૮૫	ભવાનસીંગજી પન્નાલાલજી	૧૯૨૩	સાધારણ	૫	૧		
પ્રેમચંદલ સવચંદલ લગભગ ૧૯૦૦	ચાંદમલજી પ્રેમચંદલ	૧૯૪૬	સારી	૨૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૭૦૦ લગભગ	તેમચંદલ કોદરજી મુશોત	૧૮૯૦	"	૩૫			એક પુસ્તક ભંડાર છે.
ગાંધી ઝવેરચંદ ૧૮૯૦	ધુલજી અમેચંદલ પટવારી		"	૧૨૫			
શ્રીસંઘ ૧૭૫૦ લગભગ	ધુલચંદલ કોઠારી	૧૮૮૩	સાધારણ	૫			
શ્રીસંઘ ૧૮૭૫ લગભગ	રેવાચંદ કુલીચંદ		"	૨૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૫૦ લગભગ	કર્નલાલાલ હમરીમલજી	૧૫૪૫	સારી	૨૫૦	૧		૧ પુસ્તક ભંડાર છે.
શ્રીસંઘ ૧૮૨૫ લગભગ	કેશરીમલ ટેકાજી		સાધારણ	૪૦			
શ્રીસંઘ ૧૮૫૦ લગભગ	ભેરલાલજી	૧૯૯૪	સારી	૫૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૭૦	દેવચંદલ હેમરાજજી		"	૪૦	૧		

નંબર	મામલો નામ	કેસનું	ફાઇ રેકૉર્ડ	પોસ્ટ ઓફિસ	બાંધણી	મૂળતાલુકો	પ્રતિભાવની સંખ્યા
૩૧૭૪	સરસ્વી	અમરમાં	બડાવલા ૨ મા. ફર	જાવરા	શિખરબંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	પાપાલુ-માલુ ૪-૪
૩૧૭૫	કેરવાલા	"	"	"	ધર	આદિનાથજી	૧-
૩૧૭૬	બડાવલા	"	ખાચરોદ ૮ મા. ફર	બડાવલા	શિખરબંધ	"	૪-૯
૩૧૭૭	લમુડિયા	"	જાવરા ૬ મા. ફર	જાવરા	ધૂમટબંધ	"	૩-૪
૩૧૭૮	બરડીઆ (લાલજી)	"	" ૧૦ મા. ફર	"	શિખરબંધ	અણતનાથજી	૨-૧
૩૧૭૯	મામતખેડા	સોનારગલી	૪ મા. ફર	"	ધર	ચંદ્રપ્રભુજી	૩-૨
૩૧૮૦	ટોદર	અમરમાં	ટોદર ૧૧ મા. ફર	ટોદર	"	"	૨-૨
૩૧૮૧	ચીકણાણા	"	૨ મા. ફર	"	"	આદિનાથજી	૩-૧
૩૧૮૨	કાલુખેડા	"	૪ મા. ફર	કાલુખેડા	શિખરબંધ	"	૩-૩
૩૧૮૩	રીઆમણ	ગામની લાગોળે	૭ મા. ફર	સુખેડા	ધર	શાંતિનાથજી	- ૧
૩૧૮૪	રીંગણોદ	અમરમાં	૬ મા. ફર	રીંગણોદ	ધૂમટબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૫-૭
૩૧૮૫	"	ગામની બહાર	"	"	શિખરબંધ	નેમિનાથજી	૬-૧
૩૧૮૬	છોટીચુણદી (ચંકર)	અમરમાં	૮ મા. ફર	"	ધૂમટબંધ	શાંતિનાથજી	૩-
૩૧૮૭	કચનારા	"	કચનારા ૧ મા. ફર	નગરી	ધર	આદિનાથજી	૨-૧
૩૧૮૮	મંદસોર	બોલંદાની ગલી	મંદસોર ૧૦ મા. ફર	મંદસોર	શિખરબંધ	"	૧૩-૭

વિદ્યાર્થીનું નામ તથા સંવત.	વહીવટી નામ.	લેખનો સંવત.	દરજાની વિધિ.	તૈયારી વસ્તી.	ઉપા- ગ્રય	ધર્મ શાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૯૩૯	સોભાગમલજી રામલાલજી		સારી	૩૦	૧		૧ પુસ્તક લાંબાર છે,
શ્રીસંઘ ૧૯૭૫ લગભગ	મેરુલાલજી જડાવયંદ		સાધારણ	૮			
ગ્રેડ તોડાજી હેમરાજજી ૧૯૦૦ લગભગ	નંદરામજી દોલતરામજી	૧૭૬૩	સારી	૭૫	૧		એક ધાતુની નાની ગુરુમૂર્તિ છે.
જસરાજજી રખખાજી ૧૯૩૬	સૌભાગ્યમલજી	૧૯૩૬	„	૫	૧		એક પુસ્તકલાંબાર છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૭૫ લગભગ	કાશુરામજી દેવીચંદજી	૧૯૬૮	„	૨૦	૧		„
શ્રીસંઘ ૧૯૨૫ લગભગ	જડાવયંદજી મંગિલાલજી		સાધારણ	૨૫			
„	ચાંદમલજી સૌભાગ્યમલજી	૧૮૯૨	„	૧૦			
„	કાકિરસાહેબ રૂઘનાથસીંગજી	૧૯૦૨	„	૫			સં. ૧૩૨૭ ની ધાતુમૂર્તિ પ્રાચીન છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૬૬	મોદી કેસરીમલજી મયાચંદજી	૧૯૩૬	સારી	૩૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૯૯	છતમલજી રામરતન ચૌધરી		સાધારણ	૬૦			એક પુસ્તકલાંબાર છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૨૬ ?	શિવચંદજી યતિ		„	૧૨૫		૨	પ્રાચીન દેરાસર છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૭૨	કાકિર સાહેબ રણજીતસિંહજી		સારી				
નંદરામજી ધર્મીચંદજી ૧૯૪૦ લગભગ	રતનલાલ નંદરામ		સાધારણ	૨૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦ લગભગ	શ્રીસંઘ	૧૯૪૮	સારી	૨૦	૧		એક લાયબ્રેરી છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૩૭	કુન્દનજી કૃષ્ણચંદજી	૧૯૩૭	„	૭૦૦	૨ ૪	૨+૨	

નંબર	ધારાકર્તા નામ	દેરાળ	રેલ્વે સ્ટેશન	ધારાકર્તા સંસ્થા	ગાંધી	મુલનાયક	મતિયાલની ગાંધી
૩૧૯૯	મંદસોર	ભોજકોની ગલી	મંદસોર ૧૦ મા. દૂર	મંદસોર	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	પાપાયુ-ધાતુ ૧૧-૮
૩૧૯૦	"	કંસારાગલી ઘડિયાળી દરવાજા	"	"	"	આદિનાથજી	૮-૧૧
૩૧૯૧	"	ખલચીપુરા બજારમાં	૨ મા. દૂર	"	ધૂમટબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૫-૩
૩૧૯૨	"	સદરબજાર ખાનપુર	૧૧ મા. દૂર	"	"	"	૮-
૩૧૯૩	"	ઝંકુપુરા ધનદુટાગલી	૧ મા. દૂર	"	ધર	"	૩-૪
૩૧૯૪	"	ગણપતિ ચોક	"	"	શિખરબંધ	અહતનાથજી	૧૧-૧૦
૩૧૯૫	"	નયાપુરા બજારમાં	૦૧ મા. દૂર	"	"	આદિનાથજી	૮-૧૨
૩૧૯૬	દેવાસ (સીનિયર)	બડાબજારમાં	છોટાર ૨૨ મા. દૂર	દેવાસ (સીનિયર)	ધૂમટબંધ	સંખેશ્વર પાર્શ્વનાથજી	૨૪-૧૨
૩૧૯૭	દેવાસ (જુનિયર)	આનંદપુરા	"	(જુનિયર)	ધર	ચંદ્રપ્રભુજી	૩-૨
૩૧૯૮	શીઆ	શીઆના પરામાં	મક્ષી ૧૬ મા. દૂર	દેવાસ	"	પાર્શ્વનાથજી	૪-૨
૩૧૯૯	સાંવેર	આમરોડ પર કાંકરગડાની પાસે	ઉજ્જૈન ૧૫ મા. દૂર	સાંવેર	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૪-૧૧
૩૨૦૦	મક્ષીજી	હાટબજાર	મક્ષી ૧ મા. દૂર	મક્ષી	"	મક્ષી પાર્શ્વનાથજી	૪૯-૪
૩૨૦૧	છોટીટોક	બજારમાં	૧૨ મા. દૂર	છોટીટોક	ધાબાબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૨-૪
૩૨૦૨	તરાના	ખડેરાવ બજાર	સુમલાખેડા ૬ મા. દૂર	તરાના	ધૂમટબંધ	"	૩-૬

બંધાવનારનું નામ તથા સંજ્ઞા	વહીવટદારનું નામ	લેખનો તારીખ	દેરાસરની સ્થિતિ	લેખની વસ્તી	ઉપા- લક્ષ	કર્મ- માપ	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૬૦૦ લગભગ	મોયમલજી નદાર	મ. ના. ૧૮૭૨	સાધારણ				એક આચાર્ય નીતિસૂચીશ્વર- જીની યુરુમૂર્તિ છે.
પોરવાલ શ્રીસંઘ ૧૮૬૦	ખેમરાજજી હીરાલાલ		સારી				
શ્રીસંઘ ૧૮૧૮	કસ્તુરચંદજી ભગવાનદાસજી	૧૮૧૮	"				
શ્રીસંઘ ૧૮૦૬	ગુમાનજી નાનાલાલજી	૧૮૦૬	"				એક રાજેન્દ્રસૂરીની યુરુમૂર્તિ છે.
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦ લગભગ	નંદરામ હીંગડ		"				આ દેરાસર પદ્માવતીના દેરાસરના નામથી ઓળખાય
							છે. પદ્માવતીની પ્રાચીન પ્રતિમા છે.
શ્રીસંઘ ૧૮૫૦ લગભગ	મોતીલાલજી કેસરીમલજી	૧૮૬૩	"				
શ્રીસંઘ ૧૮૮૩	મોતીલાલજી ચંપાલાલજી ચૌધરી	"	"				
શ્રીસંઘ ૧૬૮૩	છોગાલાલ ચિરંજીવાલ	૧૬૮૩	"	૨૦૦	૧	૧	
નંદરામ પન્નાલાલ ૧૮૮૮	હીરાલાલ નાગજીરામ		"				ખીજે માળ છે.
શ્રીસંઘ ૧૬૦૦ લગભગ	ગુલામચંદજી નથમલજી		"	૨૫		૨	
શ્રીસંઘ ૧૭૫૦ લગભગ	ગોપીરામજી સવાઈરામજી		"	૧૦૦	૧		સલામડપમાં ચિત્રકામ ધણુંજ સુંદર છે.
શ્રીસંઘ.	શેઠ આ. ક. ની પેદી		"	૫૦		૨	તીર્થ છે જે પ્રતિમાઓ દસમા સૈદ્ધા પહેવાની છે.
શ્રીસંઘ ૧૮૫૦ લગભગ	પનાલાલજી રૂપચંદજી		સાધારણ	૬૦	૧		
"	રાજમલજી સીવેન્દ્રમલજી તાતેડ		સારી	૪૦	૧		

નંબર	ભાષણ વ્યવસ્થા	દેશાલું.	રેલ્વે સ્ટેશન.	પરિવહન મંત્રાલય.	બાંધણી.	મૂળનાયક	અંતિમ અવસ્થાની સંખ્યા
૩૨૦૩	તાજપુર	ગામની બાગોળે	તાજપુર ૧૧ મા. દૂર	તાજપુર	ધર	ધર્મનાથજી	પાપાણ-ધાણ ૭-૨૪
૩૨૦૪	શિવગઢ	બજારમાં	રતલામ ૧૨ મા. દૂર	શિવગઢ	"	શીતળનાથજી	૧-૧
૩૨૦૫	અવાસા	"	બામનિયા ૪ મા. દૂર	બામનિયા	શિખરબંધ	ધર્મનાથજી	૩-૨
૩૨૦૬	પટલાવદ	કુંજગલી	૮ મા. દૂર	પટલાવદ	"	આદિનાથજી	૪-૧
૩૨૦૭	"	ગણુપતિ મહોલ્લા	"	"	"	શાંતિનાથજી	૩-૧
૩૨૦૮	કીશનગઢ (કરવડ)	બજારમાં	૬ મા. દૂર	કરવડ	"	વિમલનાથજી	૩-૧
૩૨૦૯	સારંગી	"	બામનીઆ ૧૪ મા. દૂર	સારંગી	ધર	આદિનાથજી	૪-૧
૩૨૧૦	જકનાવદા	"	૨૨ મા. દૂર	જકનાવદા	શિખરબંધ	"	૫-૩
૩૨૧૧	ઉમરકોટ	"	૨૪ મા. દૂર	"	ધર	"	૨-
૩૨૧૨	રાજગઢ	મોટું દેરાસર	મેઘનગર ૪૦ મા. દૂર	રાજગઢ	શિખરબંધ	મહાવીરસ્વામી	૬૭-૫૧
૩૨૧૩	"	બજારમાં	"	"	"	આદિનાથજી	૨૭-૩
૩૨૧૪	"	"	"	"	ધૂમટબંધ	શીતળનાથજી	૮-૧
૩૨૧૫	"	ગામબહાર	"	"	"	આદિનાથજી	૫-૬
૩૨૧૬	ટાંડા	બજારમાં	૩૨ મા. દૂર	ટાંડા	શિખરબંધ	અણતનાથજી	૪-૩

બાંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	મહીયતદારનું નામ	લેખનો સંવત.	કલાકારની સ્થિતિ.	તીથાની વર્ષ.	ઉપા- થય	ધર્મ- શાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦ લગભગ	કનૈયાલાલજી મગનીરામજી		સાધારણ	૨૦	૧	૧	
શ્રીસંઘ ૧૯૩૦ લગભગ	હસ્તીમલજી ધાસીરામજી સુરાણા	૧૭૯૮	સારી	૬૦	૧		
શેઠ તેજમલજી નાથા- લાલજી ૧૯૪૫	શેઠ તેજમલજી નાનાલાલજી	૧૯૫૨	„	૨૫	૧		
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦ લગભગ	શેઠ ભોરાજી ધનરાજ		„	૬૦	૨		
શ્રીસંઘ ૧૯૨૦ લગભગ	સાગરમલજી કવરજી માલવી		„				
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦ લગભગ	કાળુરામજી લાલચંદ દક	૧૬૬૪	„	૨૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૭૦	શેઠ જવાહરમલ રૂપચંદ	૧૪૫૪	સાધારણ	૨૦			
શ્રીસંઘ પ્ર. ૧૯૮૧	શેઠ રિખવચંદ ખુખચંદ	૧૯૪૦	„	૭૫			જીર્ણ દેરાસર છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦ લગભગ	શેઠ ગુડુલાલજી દેવીચંદજી		„	૧૫			
શ્રીસંઘ ૧૮૫૬	કુંગાજી ઝવેરચંદ	૧૮૫૬	સારી	૧૦૦૦	૪	૨	સં. ૧૧૨૮ ની સાલની નમિ- નાથ લગવાનની મૂર્તિ
							પ્રાચીન છે. ૫૨ જિનાલય છે.
દોલતરામ ચૂનીલાલ ખન્નનચી ૧૯૬૦	દોલતરામ ચૂનીલાલ	૧૯૬૧	„				એક ચુરુમૂર્તિ છે. અષ્ટાપદના નામથી ઓળખાય છે.
શ્રીસંઘ ૧૮૫૬	કુંગાજી ઝવેરચંદ	૧૮૫૬	„				બે પુસ્તકબંડારો છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૫૮	શેઠ હુકમીચંદ હંસરાજ	૧૫૧૪	„				
શ્રીસંઘ ૧૯૪૦ લગભગ	શેઠ પનાલાલ ચંપાલાલ		„	૧૦૦	૧		એક લાયબ્રેરી છે.

નંબર	ગાયત્રી નામ	કેશવ.	રૂબી કોરન.	પિયર કોરન.	નાંદરી.	અખનાયક	પતિનાયકની સંખ્યા
૩૨૧૭	મોહનપેશ	જંગલમાં	મેઘનગર ૪૦ મા. દૂર	રાજગઢ	શિખરઅંધ	આદિનાથજી	પાપાલુ-ધાતુ ૧૨—૧
૩૨૧૮	બાગ	અબરમાં	દાહોદ ૭ મા. દૂર	બાગ	"	વિમલનાથજી	૬—૪
૩૨૧૯	કુકસી	ઉદયગંજ	૭૦ મા. દૂર	કુકસી	"	શાંતિનાથજી	૧૦૪—૪૦
૩૨૨૦	"	"	"	"	"	સીમંધર સ્વામી	૪—
૩૨૨૧	"	"	"	"	"	મહાવીરસ્વામી	૬—૧
૩૨૨૨	"	નવાપુરા	"	"	ધાખાઅંધ	શાંતિનાથજી	૩—
૩૨૨૩	"	"	"	"	"	"	૩—
૩૨૨૪	"	"	"	"	શિખરઅંધ	આદિનાથજી	૩૮—૮
૩૨૨૫	તાલનપુર	જંગલમાં	૭૩ મા. દૂર	મુસારી	"	"	૨૫—૫
૩૨૨૬	"	"	"	"	"	ગોડી પાર્શ્વનાથજી	૧૪—૧
૩૨૨૭	મુસારી	અબરમાં	૭૨ મા. દૂર	"	"	શાંતિનાથજી	૫—૫
૩૨૨૮	નીસરપુર	"	૮૦ મા. દૂર	નીસરપુર	ધર	"	૭—૬
૩૨૨૯	મનાવર	"	મહુ ૮૦ મા. દૂર	મનાવર	શિખરઅંધ	પાર્શ્વનાથજી	૬—૧૭

વધાનનારનું નામ તથા સંવત.	વધીવરનારનું નામ.	હેપ્પના સંવત.	દરાવરની સ્થિતિ.	જેતોની વર્ષી.	હિસ- સહ.	જરૂરી લાભ.	વિશેષ નોંધ
શેઠ દલાલ લુણાળ ૧૯૩૫	દોલતરામ હીરાચંદ	૧૯૪૦	સારી	નથી			આ એક તીર્થ છે. દર વર્ષે કા. સુ. ૧૫, પોષ સુદ ૭
							ચૈત્રી પુનમ તથા આસો સુદ ૧૫ ના મેળા ભરાય છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૬૦	શેઠ લાલચંદળ રતનચંદળ	૧૯૬૧	„	૧૦૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૩૧૭	શ્રી જૈન શ્રવે. સંઘની પેઢી		„	૩૫૦	૪	૨	એક લાયબ્રેરી છે.
શેઠ ઝવેરચંદ મોતીલાલ ૧૯૮૧	શેઠ ઝવેરચંદ મોતીલાલ	૧૯૮૧	„				એક આરસની ગૌતમ- સ્વામીની મૂર્તિ છે.
શેઠ ધીરાળ પોરવાડ ૧૯૪૬	શ્રી જૈન શ્રવે. સંઘની પેઢી કુકસી		„				
શેઠ લુણાળ કેસરીમલ ૧૯૫૩	શેઠ લુણાળ કેસરીમલ	૧૯૫૩	સાધારણ				
હીરાચાંદ જોજે ડવરાળ ૧૯૫૨	શેઠ ચૂનીલાલ હુલીચંદ	૧૯૫૨	„				
ખાઈ જોડીચાંદ લગભગ ૧૯૦૦	શેઠ સૌભાગ્યચંદ નાયાળ	૧૯૧૮	સારી				રાજેન્દ્રસરીની એક આરસની મૂર્તિ છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૦૩	શ્રી જૈન શ્રવે. સંઘની પેઢી કુકસી		„	નથી			એક પ્રાચીન તીર્થ છે. દર વર્ષે કારતક સુદ ૧૫
							તથા ચૈત્ર સુદ ૧૫ ના મેળા ભરાય છે.
શેઠ ગોમાળ નેમચંદ ૧૯૫૦	„		„				
શેઠ કુંવરજી ૧૯૬૩	„	૧૫૪૫	સાધારણ	નથી			
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦ લગભગ	શેઠ મોતીલાલ સૌભાગ્યચંદ	૧૫૪૫	„	૧૬	૧		એક પુસ્તકભંડાર છે.
શ્રીસંઘ ૧૮૨૫	નાથુલાલજી શંકરલાલજી	૧૮૨૫	સારી	૬૫	૧		

નંબર	વારણ નામ	દેસાઈ.	રેલવે સ્ટેશન.	પોસ્ટ ઓફિસ.	બાંધણી.	મૂળનામ	પ્રતિભાણની દંખા
૩૨૩૦	ઈદાર	જૂના કસીરા ભાખલ	ઈદાર ૧ મા. દૂર	ઈદાર	ધર	મહાવીરસ્વામી	પાપાણ-ધાણ ૨-૩
૩૨૩૧	"	ભોરસલીગલી	"	"	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૨૮-૧૬
૩૨૩૨	"	"	"	"	ધર	પાર્શ્વનાથજી	૬-૪
૩૨૩૩	"	પીપલી બગીચા	"	"	શિખરબંધ	અણ્ણનાથજી	૨૦-૧૭
૩૨૩૪	"	"	"	"	"	આદિનાથજી	૧૨-૧૩
૩૨૩૫	"	બડા સરાફા	"	"	"	"	૭-૨૦
૩૨૩૬	બડનગર	નરસીંગ બગીચા	બડનગર	બડનગર	ધર	અણ્ણનાથજી	૪-૧
૩૨૩૭	"	"	"	"	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૧૧-૩૫
૩૨૩૮	"	મલુકચંદણી શેરી	"	"	"	મહાવીરસ્વામી	૧૦-૬
૩૨૩૯	"	જૂના શહેર	"	"	ધૂમટબંધ	નેમિનાથજી	૧૨-૮
૩૨૪૦	પીપણ	બગીચામાં	૧૧ મા. દૂર	"	ધર	પાર્શ્વનાથજી	૪-૧
૩૨૪૧	આમલા	"	૪ મા. દૂર	"	શિખરબંધ	ચંદ્રપ્રભજી	૧૧-૧
૩૨૪૨	ફળીયા	"	ફળીયા ૧ મા. દૂર	ફળીયા	"	પાર્શ્વનાથજી	૫-૧
૩૨૪૩	કાછીબડોદા	"	૩ મા. દૂર	કાછીબડોદા	ધર	આદિનાથજી	૩-૧

જાહેરાતનું નામ અથવા સંખ્યા	જાહેરાતનું નામ	લેખક સંખ્યા	આવૃત્તિ સ્થિતિ	દિવસની વસ્તી	ઉપા- શ્રય	ધર્મ શાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૯૬૦	શેઠ ચાંદમલ વાલચંદ		સારી	૧૦૦૦	૬	૧	૫ જ્ઞાનભંડાર છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૦૫	હીરાલાલ હંસરાજ જીન્દાણી	૧૫૪૫	..				ત્રણ આરસની ગુરુમૂર્તિઓ છે. એક ગૌતમસ્વામીની
							આરસની મૂર્તિ છે.
શેઠ હમીરમલ કીશનલાલ ભાંડાવત ૧૯૩૦ લગભગ	શેઠ પનાલાલ કીશનલાલ		..				
શ્રીસંઘ ૧૯૪૦	શેઠ મનાલાલજી ચંપા- લાલજી બહેરા	૧૬૮૪	..				
બાગચંદજી ઉદયંદજી દેવાસી ૧૯૦૦	હરખચંદ રતનચંદ સખાવદ	૧૬૮૪	..				એક સ્ફટિકના પ્રતિમાજી છે.
ભાગચંદજી યતિ ૧૮૭૫	છોટેલાલજી ગુરુજીગરૂપજી યતિ	૧૮૬૯	..				૨ ગુરુમૂર્તિઓ છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦	શેઠ બાપુલાલજી ઝોંકારજી		..	૩૬૦	૨	૧	એક પુસ્તકભંડાર છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૫૦	શેઠ ચાંદમલજી પુનમચંદજી	૧૯૫૮	..				આત્માનંદ મહારાજની એક મૂર્તિ છે.
..	શેઠ બાપુલાલજી ઝોંકારજી કંસારા	૧૯૬૮	..				કાચનું કામ સુંદર છે.
શ્રીસંઘ ૧૬૬૮	..	૧૩૪૬	..				સં. ૧૬૬૮ નો લેખ છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૫૦	શેઠ મેગીલાલ હંસરાજજી	૧૯૫૬	સાધારણ	૩૨			
શ્રીસંઘ જી. ૧૯૬૮	શેઠ જવાહરલાલજી જીતમલજી		સારી	૧૨	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૬૮	શેઠ ઈંદ્રમલજી પાવેચા		..	૨૮	૧		
શ્રીસંઘ ૧૮૭૫	મોતીલાલજી ફતેલાલજી		સાધારણ	૨૦	૧		

નંબર	માળાનું નામ	કેમ્પ.	ફેલો રહેઠાણ	બાદ મોદિય.	બાંધણી.	સુવિધા	મતિમાલની સંખ્યા
૩૨૪૪	બાલોદા (બડા)	બનારમાં	રૂણીગ ૩ મા. દૂર	રૂણીગ	શિખરબંધ	મહાવીરરવાની	પાપાણ-ધાતુ ૨—૧
૩૨૪૫	પરવા	"	મુંદરાબાદ ૮ મા. દૂર	બડનગર	ધર	પાર્શ્વનાથજી	— ૧
૩૨૪૬	બનેડીઆ	"	રૂણીગ ૬ મા. દૂર	બડીબરસોદ	"	આદિનાથજી	૨—૧
૩૨૪૭	બડી બરસોદ	"	૮ મા. દૂર	"	શિખરબંધ	"	૮—૫
૩૨૪૮	ચીરોલા	"	૧૧ મા. દૂર	"	"	અજીતનાથજી	૮—૬
૩૨૪૯	જયલાણા (ભાટ)	"	૬ મા. દૂર	પયલાણા (ભાટ)	"	આદિનાથજી	૬—૫
૩૨૫૦	ધનાસુથા	"	૮ મા. દૂર	"	ધૂમટબંધ	શાંતિનાથજી	૮—૩
૩૨૫૧	મડાવદા	"	ખાચરોદ ૫ મા. દૂર	ખાચરોદ	"	પાર્શ્વનાથજી	૪—૧
૩૨૫૨	ખાચરોદ	તલાવ દરવાજા	૧ મા. દૂર	"	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૭—૪
૩૨૫૩	"	કાગડીપુરા	"	"	"	શાંતિનાથજી	૬—૧
૩૨૫૪	"	જૂનાશહેર	"	"	ધર	આદિનાથજી	૩—
૩૨૫૫	"	"	"	"	"	પાર્શ્વનાથજી	૭—૧
૩૨૫૬	"	જૂનો સરકારવાડો	"	"	શિખરબંધ	સુવિધિનાથજી	૧૦—૬
૩૨૫૭	"	સીતળામાતા	"	"	ધૂમટબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૭—૧
૩૨૫૮	"	મન્નાજીકાવાસ	"	"	શિખરબંધ	"	૪—૧૧

વંશાવતારકું નામ તથા સંચિત.	જીવિવતારકું નામ.	રૂપનો કવચ.	દેશસરની સ્થિતિ.	કેનાની બરખી.	કિયા- અવ.	કર્મ- સાધા.	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૯૩૦	શેઠ ધીરલાલજી હરખચંદજી		સારી	૬૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૬૦	ભગીરદાર ભારતસીંગજી		સાધારણ	નથી			
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦	શેઠ ધૂળચંદ કોજમલજી		„	૧૨	૧		
શ્રીસંઘ ૧૮૫૦	ચોધરી સૂરજમલજી રૂપચંદજી		સારી	૧૨૫	૧		એક ગુરુમૂર્તિ છે. એક અંચલકાર છે.
શ્રીસંઘ ૧૫૪૮	શેઠ ખુશચંદ દુલીચંદ		„	૪૦	૧		દીવાલો જુલુ છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૪૦	ચોધરી વીરચંદજી ભેરલાલજી		„	૫૬	૧		
શ્રીસંઘ ૧૮૫૦	શેઠ ચાંદમલજી દલીચંદજી		સાધારણ	૬૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૩૬	શેઠ નાથુલાલજી પનાલાલજી		સારી	૧૨	૧		
રૂપચંદજી ચતિ ૧૮૮૫	શેઠ ચંપાલાલ પનાલાલ સુરાના	૧૮૮૫	„	૫૦૦	૩	૧	એક લાયબ્રેરી છે.
ચતિ રામચંદ્રજી ૧૯૦૦	શેઠ કાલુજી ચંપાલાલજી નાગડા	૧૮૯૬	„				દીવાલો પર ચિત્રો છે.
શ્રીસંઘ ભટેવાળા ૧૯૫૪	શેઠ નાથુલાલજી કુંવરજી	૧૫૪૫	સાધારણ				
દસાઓસલાલ ૧૫૫૦ માલવી	„	૧૫૪૮	„				
ચતિ મયાચંદજી ૧૯૫૦	શેઠ પન્નાલાલ રતનલાલ		સારી				આ દેશસરમાં ખામિક ચિત્રો છે.
ચતિ રામાજી ૧૯૦૦	„	૧૯૫૫	„				
ચતિજી ૧૫૦૦	પન્નાલાલ ચંપાલાલ સુરાણા	૧૪૮૭	„				

નંબર	ધારાનું નંબર	ઠેકાણું	રેલવે સ્ટેશન	પાટલ નંબર	ખાંધણી	પ્રધાનમંત્રી	મંત્રીના સંખ્યા
૩૨૫૯	ખાચરોદ	સુકુંદપરા	ખાચરોદ ૧ મા. દૂર	ખાચરોદ	શિખરખંધ	પાર્શ્વનાથજી	પાપણુ-ધાતુ ૬—૨
૩૨૬૦	"	લીમડાવાસ	"	"	"	"	૫—૩
૩૨૬૧	નાગદા	બજાર	નાગદા જ. ૧ મા. દૂર	નાગદા	ધાખાખંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	— ૫
૩૨૬૨	બરવાહા (બડવાઈ)	સ્ટેશન રોડ	બરવાહા ૦૧ મા. દૂર	બરવાહા	શિખરખંધ	વિમલનાથજી	૯—૬
૩૨૬૩	કરીકસખા	બજારમાં	૧૮ " મા. દૂર	કરીકસખા	"	આદિનાથજી	૫—૨
૩૨૬૪	કસરાવદ (મોટી)	"	૩૦ " મા. દૂર	કસરાવદ	ધર	મુનિસુવ્રત સ્વામી	૩—૯
૩૨૬૫	મહેશ્વર	"	૩૧ " મા. દૂર	મહેશ્વર	ધૂમટખંધ	પાર્શ્વનાથજી	૧૧—૪૭
૩૨૬૬	હાટપીપલ્યા	"	છેદાર ૩૫ મા. દૂર	હાટપીપલ્યા	શિખરખંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	૧૦—૧૨
૩૨૬૭	નેવરી	"	"	નેવરી	ધર	"	૪—૬
૩૨૬૮	બાગલી	"	૩૬ " મા. દૂર	બાગલી	શિખરખંધ	પાર્શ્વનાથજી	૧૦—૨
૩૨૬૯	કાટાફોડ (કન્નોદ)	"	૬૦ " મા. દૂર	કાટાફોડ	ધૂમટખંધ	આદિનાથજી	૪—૨
૩૨૭૦	કરનાવદ	"	૨૪ " મા. દૂર	હાટપીપલ્યા	ધાખાખંધ	અરનાથજી	૩—
૩૨૭૧	ફુનતા	આમબહાર તળાવના કિનારે	મકસી ૪ મા. દૂર	મકસી	ધૂમટખંધ	પાર્શ્વનાથજી	— ૨
૩૨૭૨	પીપલોદા (બાગલા)	બજારમાં	પીપલોદા (બાગલા)	પીપલોદા (બાગલા)	શિખરખંધ	મુનિધિનાથજી	૩—૩
			૦૧ મા. દૂર				

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	બંધીવરનારનું નામ.	લેખનો સંવત.	દેસવારની નિમિત્ત.	જોડવાની જગ્યા.	દિવા-શય.	ધર્મ-શાળા.	વિશેષ નોંધ
શેઠ દીપચંદળ જગજીવણ ચોપડા ૧૯૩૦	શેઠ અમરચંદળ પ્રેમચંદળ	૧૯૦૧	સારી				
મતિ લેરવળ ૧૭૦૦	શેઠ જડાવચંદળ પન્નાલાલ ચોપડા	૧૭૦૧	"				
શેઠ સરૂપચંદળ ભગવાનજી શેઠિયા ૧૯૬૩	શેઠ ચંપાલાલ કોલડ		"	૫૦	૧	૧	
શેઠ લજમણદાસ કેસરી-મલ ૧૯૮૫	શેઠ લજમણદાસ કેસરીમલ	૧૯૮૫	"	૨૫	૧	૧	ગૌતમસ્વામીની એક આરસની મૂર્તિ છે.
શ્રીસંઘ ૧૮૫૦ લગભગ	શેઠ અનોપચંદળ પુનમચંદળ	૧૫૪૫	"	૧૦૦	૧		એક લાયબ્રેરી છે.
શ્રીસંઘ ૧૮૭૫ લગભગ	બરદાસચંદળ મનાલાલજી લુણિયા	૧૫૪૫	સાધારણ	૮૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦ લગભગ	શેઠ જીવરાજજી ગંગારામજી	૧૮૫૬	સારી	૧૫	૧		
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦ લગભગ	શેઠ ખુશાલજી કેસરામજી	૧૯૪૪	સાધારણ	૫૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦ લગભગ	શેઠ મોતીજી કરતુરચંદ બંચ	૧૬૪૫	"	૪૦	૧		
"	શેઠ ધનાલાલ સૌભાગ્યમલજી	૧૮૬૫	"	૭૫	૧	૧	જીર્ણોદ્ધારની જરૂર છે.
શ્રીસંઘ ૧૮૭૮	શેઠ સિધ્ધરણજી ચાંદમલજી		ખરાબ	૬	૧		જીર્ણ દેરાસર છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦ લગભગ	શેઠ ફૂલચંદળ હીરાચંદળ નહાર	૧૯૪૪	સાધારણ	૪૦	૧		
શેઠ રામચંદ્ર મથુરાલાલ ૧૯૭૬	શેઠ મીસરીમલ મથુરાલાલ		"	૩૫			
શેઠ રામાજી જાજેડ ૧૮૫૦	ઓંકારલાલજી રામાજી જાજેડ		સારી	૪૦			

નંબર	ધારણ નામ	રેકૉર્ડ	રેકૉર્ડ સ્ટેશન.	રેકૉર્ડ માધ્યમ.	તારીખ.	મુળનાયક	પ્રતિભાણની સંખ્યા
૩૨૭૩	ઉ-હેલ	યતિજીની ગલી	ઉ-હેલ	ઉ-હેલ	શિખરખંધ	પાર્શ્વનાથજી	પાષાણ-ધાતુ ૭-૧૩
૩૨૭૪	ઉલ્લસેન	આરાકુવા, દહેરાની ખડકી	ઉલ્લસેન ૧ મા. દૂર	ઉલ્લસેન	ધૂમટખંધ	મહાવીરસ્વામી	૧૨-૨૫
૩૨૭૫	"	"	"	"	શિખરખંધ	આદિનાથજી	૧૪-૮
૩૨૭૬	"	"	"	"	ધૂમટખંધ	મહાવીરસ્વામી	૫-
૩૨૭૭	"	"	"	"	"	ચંદ્રમુખજી	૨૩-૧૮
૩૨૭૮	"	"	"	"	"	પાર્શ્વનાથજી	૩-
૩૨૭૯	"	આરાકુવા	"	"	ધર	ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથજી	૧૬-૧૦
૩૨૮૦	"	"	"	"	ધૂમટખંધ	આદિનાથજી	૧૪-૧૪
૩૨૮૧	"	"	"	"	"	પાર્શ્વનાથજી	૧-૯
૩૨૮૨	"	મોહલાલ ટીસનલાલની ખડકી	"	"	ધર	"	૧-૬
૩૨૮૩	"	બળવંત બેરની ગલી	"	"	"	વાસુપૂજ્યજી	૭-૮
૩૨૮૪	"	સરાફા	"	"	ધૂમટખંધ	અજીતનાથજી	૨૩-૩૯
૩૨૮૫	"	શાંતિનાથની ગલી	"	"	"	શાંતિનાથજી	૧૧-૩૫
૩૨૮૬	"	બડા સરાફા	"	"	"	પાર્શ્વનાથજી	- ૨
૩૨૮૭	"	અવંતી પાર્શ્વનાથજીનો મહોદયો	"	"	"	"	૧૪-૨૧

અધ્યાપનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	દશરની સ્થિતિ.	જેનોની વસ્તી.	વિષ- ભવ	કર્મ- સાધના	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૭૦૦	શેઠ રાજમલજી કેસરીમલજી		સારી	૨૦૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૫૦૦	શેઠ ઋણલાલ જગનીરામ ની પેઢી	૧૬૪૬	„	૧૨૦૦	૪	૧	૧ પુસ્તકબંડાર છે.
„	„		„				આ પાંચે દેરાસરો એક જ કંપાઉન્ડમાં છે.
શુભાષ્યદંડજી સંઘવી ૧૭૦૦	„		„				
શ્રીસંઘ ૧૫૦૦	„		„				
„	„		„				
શ્રીસંઘ	શેઠ દેવરાયજી દેવજી	૧૬૫૮	„				
શ્રીસંઘ ૧૭૦૦	શેઠ મન્નાલાલજી માનમલજી		સાધારણ				
યતિશ્રી ૧૮૫૦	યતિશ્રી પ્રેમવિજયજી		સારી				
મોજલાલ કીશનલાલ ૧૮૫૦	શેઠ માનમલજી કીશનલાલ		ખરાબ				
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦	શેઠ પન્નાલાલ ચંપાલાલ		સાધારણ				
શ્રીસંઘ ૧૮૫૦	શેઠ શ્રીચંદ હજારીમલ	૧૬૮૭	સારી				
શ્રીસંઘ ૧૭૦૦	મારવાડી કમીટી		„				એક યુરુમ્તિ છે.
શેઠ સુરજમલજી જવાહર- મલજી ૧૮૫૦	શેઠ ત્રીકમલાલ દીપચંદજી	૧૭૬૪	„				
શ્રીસંઘ ૧૫૦૦	ગંભીરસિંહજી જવાહરમલજી		„				પ્રાચીન તીર્થ છે.

નંબર	ભાગતું નામ	સેક્ટર	ફેલો રેસીડ.	પેસર એફિલ.	વાંદીશ્રી.	મુદતનાયક	પ્રતિભાજીની સંખ્યા
૩૨૮૮	ઉત્તરૈન	નયાપુરા	ઉત્તરૈન ૨ મા. ફર	ઉત્તરૈન	ધર	ચંદ્રપ્રભુજી	પાપાણુ-ધાણુ ૬-૭
૩૨૮૯	"	"	"	"	"	આદિનાથજી	૬-૯
૩૨૯૦	"	ઉદુપુરા	૩ મા. ફર	"	"	શીતળનાથજી	૮-૭
૩૨૯૧	"	ભેરંગ	૩ મા. ફર	"	"	પાર્શ્વનાથજી	૧-૧
૩૨૯૨	"	જેશીંગપુરા	૨ મા. ફર	"	ધૂમટબંધ	સુમતિનાથજી	૪-૧૩
૩૨૯૩	"	ફીંગલ	૧ મા. ફર	"	ધાખાબંધ	શાંતિનાથજી	- ૧
૩૨૯૪	આક્રાદીઆ	બનરમાં	આક્રાદીઆ	આક્રાદીઆ	ધર	પાર્શ્વનાથજી	- ૨
૩૨૯૫	સુમલપુર મંડી	"	સુમલપુર ૦૧ મા. ફર	સુમલપુર (મંડી)	"	આદિનાથજી	૧-૩
૩૨૯૬	સુમલપુર શહેર	ઓસવાલશેરી	૨ મા. ફર	(શહેર)	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૬-૪
૩૨૯૭	કાલાપીપલ	બનરમાં	કાલાપીપલ	કાલાપીપલ	ધર	"	- ૧
૩૨૯૮	ચિહોર (ઢાવણી)	ચરખા લાઈન	ચિહોર ૬ મા. ફર	ચિહોર (ઢાવણી)	શિખરબંધ	"	૨-૨
૩૨૯૯	ચિહોર (શહેર)	બામણપુરા	૧ મા. ફર	"	ધૂમટબંધ	"	૩-૨
૩૩૦૦	આણા	નગરબંજ	૨૭ મા. ફર	આણા	શિખરબંધ	મહાવીરસ્વામી	૫-૬
૩૩૦૧	"	કિલ્લા ઉપર	"	"	ધર	નેમિનાથજી	૬-૧૪
૩૩૦૨	મગરદા	"	ચિહોર ૪૦ મા. ફર	મગરદા	શિખરબંધ	મહાવીરસ્વામી	૫-૨

મીનાવતારકું નામ તથા સંવત	વહીવટકારકું નામ	લેખનો સંવત	દસ્તાવેજની મિતિ	લેખની વસ્તી	ઉપા- મય	ધર્મ- શાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦	શેઠ ચાંદમલજી ચીતર		સારી				
શ્રીસંઘ ૧૮૫૦	શેઠ બાગમલજી ગિરધારિ- લાલજી		"				
શ્રીસંઘ જી. ૧૯૩૬	"		"				
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦	"	૧૫૪૮	સાધારણ				
શ્રીસંઘ ૧૯૫૦	શેઠ ઋષભદેવ જગતીરામની પેટી		"	૮			
શેઠ અમૃતલાલ ત્રીકમલાલ અમરાવાદવાળા ૧૯૯૯	શેઠ અમૃતલાલ ત્રીકમલાલ	૧૫૪૩	સારી	૮૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૮૫	શેઠ ચાંપશી શામજી		સાધારણ	૮૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૮૪	શેઠ ભાણુજીભાઈ માણુકચંદ	૧૯૪૪	સારી	૧૨૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૫૦	શેઠ રતનલાલ મથુરાલાલ		સાધારણ	૪૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૯૫	શેઠ શામજીભાઈ આણુંદજી		"	૨૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૦૪	શેઠ દેવચંદજી બાણુજી		"	૫૬	૧		
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦	શેઠ મૂળચંદજી કર્નયાલાલજી		"	૧૨	૧		
શ્રીસંઘ ૧૮૯૬	શેઠ રૂપચંદજી મીશ્રીમલજી		"	૧૪૦	૨		
શ્રીસંઘ ૧૮૪૯	શેઠ માનમલજી		"				
શ્રીસંઘ જી. ૧૯૯૩	શેઠ હેમરાજજી માણુકલાલ		"	૨૮	૧		

નંબર	ગામનું નામ	દેખતું	રેલ્વે સ્ટેશન	પોસ્ટ ઓફિસ	બાંધણી	મૂળનાયક	પ્રતિભાણની રજૂઆત
૩૩૦૩	ભોપાલ	મારવાડી ચોક બજાર	ભોપાલ ૧૧ મા. દૂર	ભોપાલ	ધૂમટબંધ	આદિનાથજી	પાપાણુ-ધાતુ ૧૨-૩૦
૩૩૦૪	બાસોદા	ગરાસિયાના મહોલ્લામાં	ગંજ બાસોદા ૧ મા. દૂર	ગંજ બાસોદા	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૩-૩
૩૩૦૫	બાસોદા (ગંજ)	ગંજ	"	"	ધર	"	— ૧
૩૩૦૬	બેલસા	બારાદશી કિલ્લા સામે	બેલસા ૧ મા. દૂર	બેલસા	શિખરબંધ	સુનિસુવ્રત સ્વામી	૪-૫
૩૩૦૭	બરેલી	બજારમાં	૮૦ મા. દૂર	બરેલી	ધર	પાર્શ્વનાથજી	૩-૩
૩૩૦૮	તલેન (રાજગઢ)	"	સુભદ્રાપુર ૧૦ મા. દૂર	તલેન	શિખરબંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	૧-૨
૩૩૦૯	રંથભવર	"	ખેરછા ૩ મા. દૂર	રંથભવર	ધર	અણતનાથજી	૧-
૩૩૧૦	પીપલરામા	"	૧૨ મા. દૂર	પીપલરામા	શિખરબંધ	શીતળનાથજી	૧-
૩૩૧૧	આસામપુરા	"	લેકોડા ૪ મા. દૂર	ઉમરગૈન	ધૂમટબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૧૦-૧
૩૩૧૨	બાજના	"	બમનીઆ ૧૨ મા. દૂર	રતલામ	શિખરબંધ	"	૧-૩
૩૩૧૩	ધરાડ	"	નૌગામા ૨ મા. દૂર	નૌગામા	ધૂમટબંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	૧-૨
૩૩૧૪	બોરા	"	૪ મા. દૂર	"	શિખરબંધ	નેમિનાથજી	૧-
૩૩૧૫	સીમલાવદા	"	રણીમ ૬ મા. દૂર	રણીમ	ધર	ચંદ્રપ્રભુજી	૧-૧
૩૩૧૬	મુલથાન	"	"	મુલથાન	"	શાંતિનાથજી	૫-૧
૩૩૧૭	બહનાવર	નીચલા વાસમાં	બહનાવર ૧૧ મા. દૂર	બહનાવર	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૬-૪

બંધાવનારનું નામ તથા સ્વતંત્ર.	પરીવરણારનું નામ.	મેખનો સંવત.	દરાસરની સ્થિતિ.	તૈનાની વસ્તી.	ઉપા- ગ્રહ.	ધર્મ- શાળા.	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૯૧૬	શેઠ યુખરાજી રીખવદાસ		સારી	૧૬૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૫૦	શેઠ શૃંગાલમલજી રીખવદાસ		સાધારણ	૨૫	૧		
શેઠ નાયુભાઈ શામજી વીર સવત ૨૪૦૯	શેઠ નાયુભાઈ શામજી		સારી				
શ્રીસંઘ ૧૮૮૬	વકીલ તખતમલજી લુણ- કરજી		„	૧૦૫	૧		
શ્રીસંઘ જી. ૧૯૯૦	શેઠ રતનલાલજી નંદાર		„	૨૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૬૫	શેઠ નીવાતલાલજી મુલતાન- ચંદજી		„	૧૬	૧		
શેઠ દેવીલાલ ધનરાજ	શેઠ દેવીલાલ ધનરાજ		સાધારણ	૩૨			
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦	પૂંમરી મોતીલાલ		ખરાબ	નથી	૧		
શ્રીસંઘ ૧૬૪૯	યતિ દેવેન્દ્રવિજયજી (ઉત્તરજેન)		સારી	„			
શ્રીસંઘ જી. ૧૯૮૮	અમરચંદજી સૌભાગ્યચંદજી ખાડિયા		„	૫૦	૧		
ભગીરથ ચોપડા ૧૯૯૦	લુવારમલ માસ્તર		સાધારણ	૮	૧		
શ્રીસંઘ ૧૮૧૭	શેઠ ચંપાલાલજી ગુલાબચંદજી		„	૩૨			
શ્રીસંઘ ૧૯૫૦	શેઠ ધન્દરમલજી જડાવચંદજી ચોપડા	૧૯૦૬	„	૧૨	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦	શેઠ કેસરીમલજી ગંભીરમલજી		„	૫૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૧૦૦	શેઠ નંદલાલ લોઢા		સારી	૪૦૦	૧		એક મહાવીર જૈન મિત્ર મંડળ લાયકેરી છે.

ક્રમ	ગ્રામ નામ	કેન્ડી	રેલ્વે સ્ટેશન	પાસ કોડિસ.	ખાંદણી	સુખનાથક	મિત્રાણી સંખ્યા
૩૩૧૮	બદનાવર	નીચલા વાસમાં	બડનાગર ૧૧ મા. દૂર	બદનાવર	શિખરખંધ	સંભવનાથજી	પાવાણ-ધાલ ૩-૧
૩૩૧૯	વખતગઢ	બજારમાં	૧૮ મા. દૂર	વખતગઢ	"	આદિનાથજી	૪-૪
૩૩૨૦	કોદ	"	૧૬ મા. દૂર	કોદ	ધર	ચંદ્રપ્રભુજી	૩-૧
૩૩૨૧	બીડવાલ	"	૨૬ મા. દૂર	બીડવાલ	"	પાર્શ્વનાથજી	૬-૧
૩૩૨૨	કોદ	"	૨૦ મા. દૂર	કોદ	શિખરખંધ	વાસુપૂજ્યજી	૮-૫
૩૩૨૩	"	"	"	"	ધર	પાર્શ્વનાથજી	૮-૪
૩૩૨૪	ધામંદા	"	૩૪ મા. દૂર	ધાર	"	આદિનાથજી	૩-
૩૩૨૫	ધસઈ	"	૨૮ મા. દૂર	ધસઈ	શિખરખંધ	"	૩-૧
૩૩૨૬	લોડગાંવ	"	૩૨ મા. દૂર	રાજગઢ	"	સુપાર્શ્વનાથજી	૨-૧
૩૩૨૭	અમઝરા	"	મહુ ૫૦ મા. દૂર	અમઝરા	"	પાર્શ્વનાથજી	૬-૨
૩૩૨૮	બોપાવર તીર્થ	ભાગોળે	૬૦ મા. દૂર	સરદારપુર	"	શાંતિનાથજી	૭-૬
૩૩૨૯	રીંગણોદ	બજારમાં	૭૦ મા. દૂર	રીંગણોદ	"	ચંદ્રપ્રભુજી	૧૨-૧૪
૩૩૩૦	વરમંડલ	"	બડનાગર ૨૪ મા. દૂર	વરમંડલ	ધૂમટખંધ	"	૩-૫
૩૩૩૧	લાગરીઆ	"	"	"	ધર	પાર્શ્વનાથજી	૧-૨

બાંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ	લેખન સંવત.	દેસવારની શિષ્ટિ.	વેતની વર્ગી.	ઉપા- ધ્ય	ધર્મ- શાળા	નિધિ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૧૦૦	શેઠ નંદલાલ લોહા		સારી				
શ્રીસંઘ ૧૯૫૬	શેઠ કેસરીમલજી ચંપાલાલજી	૧૫૫૧	”	૨૦૦	૨		રંગભેરંગી બુદ્ધાબુદ્ધ પુરુષોના જીવનચરિત્રો દ્વારા છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૫૦	શેઠ ઓઝારલાલજી છોટુજી		સાધારણ	૧૦૦	૧		
શ્રીસંઘ જી. ૧૯૯૮	શેઠ કેસરીમલજી રૂપચંદજી		”	૧૦૦			
શેઠ ખેતા વર્ધા ૧૯૫૦	શેઠ ખેતા વર્ધા		સારી	૮૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦	શેઠ કાલુરામજી ચોધરી		સાધારણ				પ્લાસ્ટરની બંદર છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૫૦	શેઠ ધૂળજી વીરચંદ	૧૯૪૦	”	૫૨			છલોદ્ધારની બંદર છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૪૦	ચંપાલાલ માણેકજી		”	૧૨૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૮૫	નાનાલાલ પન્નાલાલજી		”	૨૪			
શ્રીસંઘ ૧૯૫૦	શેઠ રૂપાજી પન્નાલાલ	૧૫૪૬	”	૧૨	૧		
શ્રીસંઘ	શેઠ પ્રેમચંદ આગમલ		સારી	નથી	૧	૧	એક પ્રાચીન તીર્થ છે. ખાસ દર્શનીય છે. મૂળનાયકજીની
							૯ હાથ ઊંચી કાથોત્સર્ગસ્થ સ્થાપ મૂર્તિ પ્રાચીન છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૫૦	શેઠ નંદરામજી ભૈરવલાલ		”	૧૨૦	૨		
શ્રીસંઘ ૧૯૭૯	શેઠ નાથુજી શુભાખચંદજી		”	૪૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૫૦	શેઠ નાથુલાલજી કસ્તુરચંદજી ચોધરી		સાધારણ	૪૦			

નંબર	ધામનું નામ	કેશવ	રેલ્વે સ્ટેશન	રેલ્વે ડિવિઝન	વાંધણી	મુખનાયક	પ્રતિમાણની સંખ્યા
૩૩૩૨	રાન્નેદ	અનરમા	બડનગર ૨૦ મા. દૂર	વરમંડલ	શિખરબંધ	શાંતિનાથજી	પાપાણુ-ધાતુ ૩—૧
૩૩૩૩	"	"	"	"	"	પાર્શ્વનાથજી	૪—૫
૩૩૩૪	કાતુન (કાનવન)	"	૨૪ મા. દૂર	"	"	વિમલનાથજી	૪—૧
૩૩૩૫	નાગદા	"	૨૬ મા. દૂર	નાગદા	ધાબાબંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	૫—૩
૩૩૩૬	કેસુર	"	૧૮ મા. દૂર	કેસુર	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૩—૩
૩૩૩૭	"	"	"	"	ધર	પાર્શ્વનાથજી	૫—૧
૩૩૩૮	દિગ્ગાણુ	નવાપુરા	મહુ ૧૮ મા. દૂર	દિગ્ગાણુ	શિખરબંધ	"	૩—૨
૩૩૩૯	"	કુંભાર મહોદ્દો	"	"	"	"	૬—૧
૩૩૪૦	નાલજા	અનરમા	૪૦ મા. દૂર	નાલજા	ધૂમટબંધ	સુવિધિનાથજી	૧—૧
૩૩૪૧	"	"	"	"	ધર	નેમનાથજી	૧—૧
૩૩૪૨	માંડવગઢ (તીર્થ)	"	૫૫ મા. દૂર	માંડવગઢ	ધૂમટબંધ	શાંતિનાથજી	૧૧—૭
૩૩૪૩	હાંતોદ	ગણપતિ ચોક	ખંદોર ૧૦ મા. દૂર	હાંતોદ	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૫—૩
૩૩૪૪	ધાર	સદરબગર	મહુ ૩૬ મા. દૂર	ધાર	"	પાર્શ્વનાથજી	૪—૧૦
૩૩૪૫	"	બનીઆવાડી	"	"	ધર	આદિનાથજી	૧૩—૩૯
૩૩૪૬	બેટમા	"	૧૪ મા. દૂર	બેટમા	"	સુમતિનાથજી	૬—૨

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	કાગજની સ્થિતિ.	જેતોની વસ્તી.	પિત્ર- ભાગ	કર્તા- ભાગ	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૯૬૪	શેઠ ઝવેરચંદ નાથાજી		સાધારણ	૬૦	૧	૧	
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦	"	૧૮૨૦	ખરાબ				જીર્ણોદ્ધારની જરૂર છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૮૫	શેઠ પનાલાલજી વરધાજી		સારી	૧૦૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૯૫	શેઠ દીપચંદજી હીરાચંદજી	૧૯૨૨	"	૧૦૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦	શેઠ હરખચંદ પુનમચંદ	૧૯૨૮	સાધારણ	૨૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૨૦	શેઠ રીખચંદ રૂપચંદ	૧૯૩૬	"				
શ્રીસંઘ ૧૯૪૦	શેઠ નાથુલાલ રૂપચંદ		સારી	૩૨	૧	૧	૧ પુસ્તકબંડાર છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૬૦	શેઠ ઝવેરચંદ પન્નાલાલ		સાધારણ				
શ્રીસંઘ ૧૯૯૮	શ્રી માંડવગઢ તીર્થ કમીટી	૧૫૨૭	"	૪૪			
શ્રીસંઘ ૧૮૫૦	"		"				
શ્રીસંઘ	"	૧૫૪૭	સારી	૨૦	૧	૮	એક ગુરુમૂર્તિ છે.
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦	શેઠ ખૂચચંદ મોતીલાલ	૧૮૮૫	"	૧૫૦	૧	૧	દીવાલો જીર્ણ છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૭૭	ગણપતલાલજી હોગાલાલજી		"	૧૨૫			
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦	ઝોઝારલાલજી કર્નયાલાલજી શરાફ		"				
"	હરખચંદ કસ્તુરચંદ		સાધારણ	૪૦			

નંબર	ભાગલું નામ	દેખાણું	દેવે સંખ્યા	પેસ્ટ સાંકિત	બાંધણી	મુજબનાય	પરિમાણની સંખ્યા
૩૩૪૭	મહુ (જાવણી)	ખડાસરાફા	મહુ ૧૧ મા. ફર	મહુ (જાવણી)	શિખરબંધ	અછતનાયજી	પાષાણ-ધાતુ ૭—૪
૩૩૪૮	હાંસલપુર	ખજારમાં	૧૨ મા. ફર	હાંસલપુર	„	સુપાર્શ્વનાયજી	૩—૪
૩૩૪૯	માનપુર	સદર ખજારમાં	૧૩ મા. ફર	માનપુર	ધર	પાર્શ્વનાયજી	૧—૨
૩૩૫૦	અંજડ	ધાનમંડી	૮૪ મા. ફર	અંજડ	„	ચંદ્રપ્રભુજી	— ૧
૩૩૫૧	બરેડી	ખજારમાં	પાલીઆ ૨ મા. ફર	હતોદ	„	અછતનાયજી	૧—૧
૩૩૫૨	દેપાલપુર	„	ચંબલ ૧૩ મા. ફર	દેપાલપુર	ધૂમટબંધ	શાંતિનાયજી	૯—૨૧
૩૩૫૩	આંટાહેડા	„	અંજનોદ ૬ મા. ફર	„	ધર	„	— ૧
૩૩૫૪	ખડોત્યા	„	૪ મા. ફર	અંજનોદ	„	આદિનાયજી	૨—૧
૩૩૫૫	ફતેહાબાદ (ચંદ્રાવતીગંજ)	„	ફતેહાબાદ ૧ મા. ફર	ફતેહાબાદ	„	„	૨—૧
૩૩૫૬	ગૌતમપુરા	„	ચંબલ ૩ મા. ફર	ગૌતમપુરા	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાયજી	૩—૪
૩૩૫૭	ખીજડોદ	„	ધટિયા ૬ મા. ફર	ધટિયા	ધૂમટબંધ	સુવિધિનાયજી	૮—૨
૩૩૫૮	કડોદીઆ	„	તરાનારોડ ૨૦ મા. ફર	માકડોન	ધર	પાર્શ્વનાયજી	૧—૨
૩૩૫૯	કુપાડા	„	બેરજા ૨૦ મા. ફર	કુપાડા	ધૂમટબંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	૪—૨
૩૩૬૦	સાગપુર	કસેરાખજાર સંધવી ગલી	૧૧ મા. ફર	સાગપુર	„	આદિનાયજી	૧૬—૧૦

વિધાવનારનું નામ તથા સંસ્થા	વહીવટી નામ	લેખન સંવત	સામાજિક નિધિ	તેજાની વસ્તી	ઉપા- શય	ધર્મ શાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૮૫૦	શેઠ ફકોરચંદ ઓસવાલ	૧૯૨૧	સારી	૧૨			
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦	શેઠ ચંપાલાલ સૂરજભલ		સાધારણ	૩૨			
પુનમચંદળ પનાલાલ ૧૯૫૦	પુનમચંદળ પનાલાલ		ખરાબ	૪			
શ્રીસંઘ ૧૯૫૦	શેઠ નહારમલ બકતાવરમલ	૧૫૨૯	,,	૧૨			
શ્રીસંઘ ૧૯૯૦	શેઠ ભૂલાલાલ લસીરામ		સાધારણ	નથી			
શ્રીસંઘ ૧૮૭૫	શેઠ મગનલાલ જગનલાલ		સારી	૭૨	૧	૧	
શ્રીસંઘ ૧૯૫૦	શેઠ રીખવચંદ નાનુરામ		,,	૮			
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦	શેઠ કાલુરામ મૂલચંદ	૧૫૪૫	સાધારણ	૮			
,,	શેઠ સરદારમલ નંદરામ C/O ચંદ્રાવતીગંજ	૧૯૫૫	,,	૧૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૮૪	શેઠ ગદુમલ ચંપાલાલ		સારી	૬૦	૧	૧	દેરાસરનું સિખર જીર્ણુ છે.
શ્રીસંઘ ૧૮૫૦ લગભગ	શેઠ માનમલ હીરાલાલ ચોધરી	૧૬૦૪	,,	૭૫	૧	૧	
શ્રીસંઘ ૧૮૭૫ લગભગ	શેઠ હંસરાજ દીપચંદ	૧૫૪૫	સાધારણ	૫૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦ લગભગ	શેઠ જવાહરમલ હીમતમલ		સારી	૩૦	૧	૧	
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦ લગભગ	કેસરીમલ જલમચંદ વકીલ		,,	૧૦૦	૧		૧ સ્ટ્રિક્ટના પ્રતિમા છે. એક લાયબ્રેરી છે. બિનદત્ત-
							સુરિની એક આરસની મૂર્તિ છે.

નંબર	માયતુ' નામ	દેખાતું	રેલવે સ્ટેશન	પાસ એવિય.	ચાંદણી	મુખનાયક	મતિમાલગી સંખ્યા
૩૩૬૧	સારંગપુર	મહાજનવાડી	ખેરજા ૨૭ મા. દૂર	સારંગપુર	ધાખાખંધ	શાંતિનાથજી	પાપાણુ-ધાતુ ૧૬— ૭
૩૩૬૨	મડોદા	બજારમાં	આગર ૩૦ મા. દૂર	બડોદીઆ	શિખરખંધ	પાર્શ્વનાથજી	૧૧— ૨
૩૩૬૩	પડાના	"	અકોદીઆ ૨૨ મા. દૂર	પડાના	ધાખાખંધ	સુમતિનાથજી	— ૩
૩૩૬૪	જાપેડા	વાવડી પાસે	સુભવપુર ૪૮ મા. દૂર	જાપેડા	ધૂમટખંધ	પાર્શ્વનાથજી	૪— ૨
૩૩૬૫	ખૂજનેર	સરકારી રકુલ સામે	૩૪ " મા. દૂર	ખૂજનેર	"	"	૪— ૨
૩૩૬૬	બ્યાવરા	ચોપડ બજાર	૪૪ મા. દૂર	બ્યાવરા	ધર	વાસુપૂજ્યજી	૪— ૨
૩૩૬૭	નરસીંગઢ	બડાબજાર	૬૪ મા. દૂર	નરસીંગઢ	ધૂમટખંધ	"	૩— ૧
૩૩૬૮	નહારગઢ	બજારમાં	મંદિરોર ૧૪ મા. દૂર	નહારગઢ	"	ચંદ્રપ્રભુજી	૭— ૬
૩૩૬૯	સંજીત	"	પીપલિયા ૧૫ મા. દૂર	સંજીત	"	સુમતિનાથજી	૩—
૩૩૭૦	ક્યામપુરા	કુંભારવાડા	મંદિરોર ૧૪ મા. દૂર	ક્યામપુરા	ધૂમટખંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	૫— ૨
૩૩૭૧	સીતામઠિ	બજારમાં	" ૨ મા. દૂર	સીતામઠિ	શિખરખંધ	આદિનાથજી	૯— ૬
૩૩૭૨	"	"	"	"	ધૂમટખંધ	"	૬— ૨
૩૩૭૩	"	વાધરીના ફળિયામાં	"	"	"	પાર્શ્વનાથજી	૯— ૭
૩૩૭૪	"	સંભવનાથજીકા મંદિર	"	"	"	સંભવનાથજી	૫— ૭

બંધાવનારનું નામ તથા સ્થાન.	પ્રાપ્તિસ્થાનનું નામ.	દેખીનો સંવત.	દેશચરની રિથતિ.	તૈનાની વસ્તી.	ઉપા- સય.	ધર્મ- શાળા.	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦ લગભગ	શેઠ ડોસનલાલ મદનલાલ સારાફ		સારી	૩૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦	હનરીમલજી હીરાલાલજી બડોદિયાવાળા	૧૬૪૫	"		૧		આ એક તીર્થ છે. દર વર્ષે ફા. વ. ૪ થી ૬ સુધી મેળો
							ભરાય છે. એક શ્રી જિનદત્ત સુરિની આરસની મૂર્તિ છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૬૦	જોરાવરમલજી બાગમલજી માલુ	૧૫૪૫	"	૩૦	૧		એક જિનકુશળસુરિ લાયજેરી છે.
શ્રીસંઘ ૧૮૫૦ લગભગ	શેઠ નયમલજી હીમતમલજી		સાધારણ	૭૦			
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦ લગભગ	શેઠ ભુધમલજી રંગલાલજી		"	૫૦	૧	૧	
શ્રીસંઘ ૧૯૫૦ લગભગ	શેઠ કન્નેડીમલ કેસરીમલ ડાંગા		"	૧૫			
શ્રીસંઘ ૧૯૬૦ લગભગ	શેઠ નયમલજી ગંભીરમલજી	૧૯૪૦	"	૨૫			એક શ્રી જિનદત્તસુરિની આરસની મૂર્તિ છે.
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦	શ્રીસંઘ		"	૧૦૦	૧		ઘૂમટમાંથી પાણી પડે છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦	સુંદરલાલજી		"	૫૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦	રીખવચંદજી શ્રીમાલ		"	૪૦	૧		
"	કેસરીમલજી વોરા		"	૩૦૦	૨		એક પુસ્તકલંકાર છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦	શ્રીસંઘ		"				
શ્રીસંઘ ૧૭૦૦	"	૧૯૪૮	"				
ચતિ દોલતરામજી ૧૯૦૦	તખતમલજી નવલખા	૧૬૦૪	સારી				

નંબર	ગામનું નામ	ઠેકાણું	રૂબરૂ સંખ્યા	રૂબરૂ વિવરણ	બાંધણી	સુલનામ	મતિપાત્રી સંખ્યા
૩૨૭૫	તીતરોડ	બગરમાં	મંદેસોર ૨૬ મા. ફર	સીતામઠિ	ઘૂમટબંધ	આદિનાથજી	પાષાણ-ધાતુ ૧—૬
૩૨૭૬	દીપાબેડા	"	"	"	"	શાંતિનાથજી	૭—
૩૨૭૭	લધુના	"	૨૦ મા. ફર	"	"	આદિનાથજી	૪—૩
૩૨૭૮	અફજલપુર	"	દસોદા ૮ મા. ફર	અફજલપુર	"	"	૧૧—૧
૩૨૭૯	ધુધડકા	"	૧૧ મા. ફર	ધુધડકા	શિખરબંધ	શાંતિનાથજી	૬—
૩૨૮૦	ધમનાર	"	૩ મા. ફર	"	ઘૂમટબંધ	આદિનાથજી	૫—૧
૩૨૮૧	ધનડોદા	"	ટોઢર ૮ મા. ફર	ભાઉગઢ	ધર	"	૧—૨
૩૨૮૨	ભાઉગઢ	"	૧૨ મા. ફર	"	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૫—૨
૩૨૮૩	નંદાવતાર	"	દસોદા ૧૦ મા. ફર	"	ઘૂમટબંધ	આદિનાથજી	૪—૧
૩૨૮૪	એસચી	"	૩ મા. ફર	ધુધડકા	ધર	પાર્શ્વનાથજી	૧—
૩૨૮૫	અમરાવત	"	૪ મા. ફર	મંદેસોર	ઘૂમટબંધ	આદિનાથજી	૨—
૩૨૮૬	ભાલોટ	"	મંદેસોર ૬ મા. ફર	"	"	ચંદ્રબાજી	૧—૪
૩૨૮૭	ફતેગઢ	"	દસોદા ૨ મા. ફર	ધુધડકા	ધર	"	૩—
૩૨૮૮	મુઢી	"	પીપલિયા ૩ મા. ફર	નારાયણગઢ	ઘૂમટબંધ	રીખવદેવજી	૪—
૩૨૮૯	નારાયણગઢ	"	૮ મા. ફર	"	ધર	પાર્શ્વનાથજી	૧૧—૫

બાંધાવનારનું નામ તથા પત્રવત	વહીવટદારનું નામ	લેખનો વંચ	દેખાવની મિતિ	રકીમની કસી	ઉપા- ગ્રય	ધર્મ- સાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૯૫૦	શ્રીસંઘ		સાધારણ	૨૦			
વાલચંદ્ર ચતુરામલાલ ૧૯૫૧	હીનાલાલજી ભગવાનજી		ખરાબ	૧૦			જીર્ણોદ્ધારની જરૂર છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦	શેઠ નાનાલાલજી હીરાલાલજી		સારી	૪૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦	શ્રીસંઘ		સાધારણ	૧૦૦	૧		
જગદીપજી રીખવદાસ	"		સારી	૧૦૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૧૦	કીશનલાલજી		સાધારણ	૨૦			
"	સુખલાલ દલીયંદ		ખરાબ	૨			
"	શેઠ ખૂબચંદ ભગવાનદાસ		સાધારણ	૨૦			
"	શેઠ હુકમીચંદજી જસરાજ		"	૨૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૫૬	શેઠ માધુલાલ ફૂલચંદ		"	૧૨			
શ્રીસંઘ ૧૯૬૭	શ્રીસંઘ		"	૪૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦	"		"	૫૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૫૦	કનૈયાલાલ અંબાલાલ		"	૧૬			
શ્રીસંઘ ૧૯૮૫	નાનાલાલ મોતીચંદ		"	૧૨	૧		
યતિશ્રી વખત સોહગણ મલજી	યાત શેખરમલજી		"	૧૧૦	૨		

નંબર	ગામનું નામ	દેમડું	રેલ્વે સ્ટેશન.	પાસ દુકાન.	બાંધણી.	મૂળનાયક	પ્રતિભાણની સંખ્યા
૩૩૯૦	નારાયણગઢ	બળરમાં	પીપલિયા ૮ મા. દૂર	નારાયણગઢ	ધાખાબંધ	આદિનાથજી	પાપાણ-ધાણ ૮—૪
૩૩૯૧	ભુડા	"	૧૦ મા. દૂર	ભુડા	ધર	શાંતિનાથજી	૫—૪
૩૩૯૨	આંતરો	"	૧૬ મા. દૂર	આંતરો	ઘૂમટબંધ	શીતળનાથજી	૮—
૩૩૯૩	ચપલાણા	"	૧૮ મા. દૂર	"	ધર	આદિનાથજી	૧—
૩૩૯૪	બરડા	"	૧૨ મા. દૂર	નારાયણગઢ	ઘૂમટબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૫—
૩૩૯૫	મહાગઢ	ખાણાણવાડો	૧૮ મા. દૂર	મનાસા	ધર	આદિનાથજી	૫—૨
૩૩૯૬	મનાસા	બળરમાં	૨૧ મા. દૂર	"	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૯—૧૨
૩૩૯૭	સાવણ	"	નીમચ ૧૨ મા. દૂર	સાવણ	"	અણતનાથજી	૫—૧
૩૩૯૮	પીપલિયા (રાવણકા)	"	૧૪ મા. દૂર	"	"	આદિનાથજી	૯—૧૫
૩૩૯૯	બાગરોડ	"	૧૨ મા. દૂર	"	ધાખાબંધ	શાંતિનાથજી	૩—૧
૩૪૦૦	જમુણિયા	"	૧૪ મા. દૂર	મનાસા	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૪—૨
૩૪૦૧	ભાટખેડા	"	૧૮ મા. દૂર	ભાટખેડા	ધર	"	૨—૪
૩૪૦૨	પડધા	"	નીમચ ૨૦ મા. દૂર	પડધા	"	શાંતિનાથજી	૨—૨
૩૪૦૩	કંજેરડા	"	૨૫ મા. દૂર	કંજેરડા	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૫—
૩૪૦૪	કુકડેશ્વર	"	૨૪ મા. દૂર	કુકડેશ્વર	"	પાર્શ્વનાથજી	૧૩—૩

અધિકારનારનું નામ તથા સંવત.	મુકદ્દમાનારનું નામ	લેખનો સંવત.	દરજાની સ્થિતિ.	જેનાની વસ્તી.	ઉપ- સહ	વર્ગ સાધા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦	શ્રીસંઘ		સાધારણ				
શ્રીસંઘ ૧૮૭૪	"		"	૪૦			
શ્રીસંઘ ૧૮૫૦	"		"	૫૨			
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦	"		"	૧૬			
શ્રીસંઘ ૧૮૫૦	છોગમલજી ઉખલમલજી		સારી	૧૬			
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦	શ્રીસંઘ		"	૮૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૭૦૦	શેઠ સુખલાલ ખોતરામ		"	૮૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૮૫૦	શ્રીસંઘ		"	૫૦	૧		
"	"		"	૧૦૦	૧	૧	
શ્રીસંઘ ૧૮૭૫	રતનલાલજી	૧૭૨૩	સાધારણ	૪૦			
શ્રીસંઘ ૧૫૦૦	શ્રીસંઘ		ખરાબ	૧૬			પાણી ૫૩ છે.
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦	નોંધરામ દોલતશા		"	૨૮	૧		
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦	બાલાજીકસ પટવારી		"	૫			
શ્રીસંઘ ૧૮૫૦	કર્નૈયાલાલ માધવલાલ		સાધારણ	૨૫	૧		
શ્રીસંઘ ૧૦૦૦	કપુરાલાલજી રતનલાલજી પટવા	૧૬૭૬	સારી	૬૦	૧		

નંબર	ગામનું નામ	સ્થાન	રેલ્વે સ્ટેશન	પોસ્ટ ઓફિસ	બાંધણી	મૂળનામક	પ્રતિનાઇની સંખ્યા
૩૪૦૫	કુકડેશ્વર	બગરમાં	નીમચ ૨૪ મા. દૂર	કુકડેશ્વર	ધર	આદિનાથજી	પાવાણુ-ધાતુ ૧— ૧
૩૪૦૬	રામપુરા	આલમજનો મહોલ્લો	ગરોટ ૨૪ મા. દૂર	રામપુરા	"	વાસુપૂજ્યજી	૨—
૩૪૦૭	"	કુકડાનીગલી	"	"	"	શાંતિનાથજી	૭— ૫
૩૪૦૮	"	બોડેબગર	"	"	"	પાર્શ્વનાથજી	૮— ૧
૩૪૦૯	"	નાનાચૌટા	"	"	"	આદિનાથજી	૭— ૩
૩૪૧૦	"	"	"	"	શિખરબંધ	વિમલનાથજી	૩— ૫
૩૪૧૧	પરોલિયા	બગરમાં	ઉદેગઢ ૮ મા. દૂર	ચાંદલા	ધર	શાંતિનાથજી	૧—
૩૪૧૨	ખેતલગંજ (પાલિયા)	"	મંદસોર ૬ મા. દૂર	પીપલિયા	ઘૂમટબંધ	પદ્મપ્રભુજી	૧— ૨
૩૪૧૩	ઢાડિયાખેડી	"	"	મંદસોર	ધાખાબંધ	આદિનાથજી	૨— ૨
૩૪૧૪	વર્ધ	"	પીપલિયા ૩ મા. દૂર	પીપલિયા	શિખરબંધ	વર્ધ પાર્શ્વનાથજી	૧— ૧
૩૪૧૫	નોગામા	"	૬ મા. દૂર	મંદસોર	ઘૂમટબંધ	શાંતિનાથજી	૧— ૩
૩૪૧૬	રેવાસ (રેવડા)	"	૮ મા. દૂર	"	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૩— ૮
૩૪૧૭	કનોરા	"	૮ મા. દૂર	પ્રતાપગઢ	ધાખાબંધ	"	૫— ૫
૩૪૧૮	રફાનજી	"	૧૦ મા. દૂર	"	"	વિમલનાથજી	૬— ૧
૩૪૧૯	ખોરો	"	મંદસોર ૨૦ મા. દૂર	"	ઘૂમટબંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	૧— ૧

અધ્યાપનારું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	જમાવની સ્થિતિ.	કેળાની વસ્તી.	ઉપા- ધ્ય.	ધર્મ- શાળા.	વિશેષ નોંધ
ચતિ દેવચંદળ ૧૧૮૨	મોતીલાલજી ગુરજી		સારી				
ચતિલાલ સોલાગ્ય ૧૮૦૦	શ્રીસંઘ		ખરાબ	૪	૫		
શ્રીસંઘ ૧૦૦૦	"		"				
શ્રીસંઘ ૧૫૦૦	"		સાધારણ				
શ્રીસંઘ ૧૭૦૦	"		"				
ચતિ કરમચંદળ ૧૩૮૩	કસરીચંદળ ચતિ		"				
શ્રીસંઘ ૧૯૨૦	નાનાલાલજી તેજસીંગજી ખીઆ		ખરાબ	નથી			
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦ લગભગ	ખારચંદળ બગદીરામજી મહેતા		સાધારણ	૪			ધાળામાંથી પાણી પડે છે.
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦ લગભગ	ચાંદમલજી દોલતરામજી		"	૧૨			
શ્રીસંઘ ૧૦૦૦	વધ પાર્શ્વનાથજી તીર્થ સંરક્ષણ કમિટી		સારી	૫	૧	૨	દર વર્ષે ચોપ મુદ ૧૦ ના રોજ મેળો ભરાય છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૫૨ લગભગ	શેઠ વાલચંદ શિવચંદ મંદસોર		સાધારણ	૩૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦ લગભગ	ચાંદમલજી કીસનચંદજી		સારી	૩૫	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૪૨	નાથુલાલજી ભેરુલાલજી ધમોતરવાળા	૧૯૩૧	સાધારણ		૧		
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦ લગભગ	મોતીલાલજી દુઆચંદળ	૧૮૨૫	"	૫૦			પતરામાંથી પાણી પડે છે.
"	રાજમલજી વઝીરાજી		"	૧૦૦	૧		સ્નાયટરની બંદર છે.

નંબર	ગાંધી નામ	કેમ્પ	રેલ્વે સ્ટેશન	પ્રારંભિક	લાંબાઈ	મુખનાયક	પ્રતિભાવની સંખ્યા
૩૪૨૦	ધોતર	અનરમાં	મંદસોર ૨૨ મા. દૂર	પ્રતાપગઢ	ધૂમટખંધ	આદિનાથજી	પાણી-ધાતુ ૪—૧
૩૪૨૧	અરણોદ	"	૩૦ મા. દૂર	અરણોદ	શિખરખંધ	"	૩—૫
૩૪૨૨	સાગતલી	"	૩૫ મા. દૂર	"	ધર	"	૩—
૩૪૨૩	હતુનીઆ	"	૧૦ મા. દૂર	પ્રતાપગઢ	"	"	૨—૧
૩૪૨૪	કનગેટી	"	પીપલિયા ૬ મા. દૂર	કનગેટી	શિખરખંધ	"	૪—૬
૩૪૨૫	ખરડિયા (આંબલી)	"	૧૦ મા. દૂર	"	"	"	૩—૧
૩૪૨૬	જીરણ	"	હડકોઆખાલ ૪ મા. દૂર	જીરણ	"	"	૪—૯
૩૪૨૭	ચીતાખેડા	"	નીમચ ૧૦ મા. દૂર	"	ધૂમટખંધ	મુનિસુવત સ્વામી	૪—૬
૩૪૨૮	"	"	"	"	ધર	આદિનાથજી	૨—૧
૩૪૨૯	અગાણા (નીમચ)	દાદાવાડી સ્ટેશનરોડ	૦૧ મા. દૂર	અગાણા	ધાખાખંધ	મુમતિનાથજી	૩—૨
૩૪૩૦	નીમચ (છાવણી)	સામરાઆલી અનર	નીમચ ૧૧ મા. દૂર	નીમચ (છાવણી)	શિખરખંધ	પાર્શ્વનાથજી	૬—૬
૩૪૩૧	જસુણિયા (કાલા)	અનરમાં	૫ મા. દૂર	"	ધર	મેમિનાથજી	૨—
૩૪૩૨	નીમચ	ગોધરી મહોલ્લો	૩ મા. દૂર	"	શિખરખંધ	મહાવીરસ્વામી	
૩૪૩૩	મલ્હારગઢ	"	મલ્હારગઢ ૧૧ મા. દૂર	મલ્હારગઢ	ધાખાખંધ	મલ્હિનાથજી	૬—૪

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	દરાસરની સ્થિતિ.	લેનોની વસ્તી.	ઉપા- ભવ	ધર્મ- શાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦ લગભગ	રૂપચંદણ મગનજી		સાધારણ	૧૦૦			મૂળનાયકજીની મૂર્તિ આદિ- નાયકજીની છે. પરંતુ ચંદ્રપ્રભુ
							ના નામે ઓળખાય છે.
શ્રીસંઘ ૧૮૯૩	કાળુરામજી ખીમરાજજી	૧૮૯૩	સારી	૧૫૦	૨		એક લાયબ્રેરી છે. કાચનું કામ સુંદર છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦ લગભગ	અરનોદવાળા		સાધારણ	નથી			એક ઓરડીમાં મૂર્તિઓ ખિરાજમાન છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૫૦ લગભગ	નાનાલાલ ચંપાલાલ કુશીવાળા		"	"			
શેઠ બરદાસજી ધાસી- રામજી ૧૮૫૦ લગભગ	કસ્તુરચંદ હીરાલાલ		સારી	૪૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૨૫	મથુરાલાલજી નાથજી	૧૯૨૫	સાધારણ	૪૦	૧		ધાખામાંથી પાણી પડે છે.
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦ લગભગ	ઓંકારલાલજી શિવલાલજી	૧૯૦૬	સારી	૩૦૦	૧		તીરાડો પડેલ છે. મરામતની જરૂર છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૧૩	કૃષ્ણચંદણ કાળુરામજી સોની	૧૯૩૮	સાધારણ	૨૨૫	૧		એક લાયબ્રેરી છે. એક બેન બેન્ડ છે.
શ્રીસંઘ ૧૭૦૦ લગભગ	ટેકચંદણ નાથુલાલજી		"				
બાણુ ધીસાલાલજી મોતી- લાલજી ૧૯૮૮	બાણુ ધીસાલાલજી મોતીલાલજી		સારી	૫૦	૧		બીજે માળ છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦ લગભગ	પુત્રમચંદણ દીપચંદ		"	૧૦૦	૨		
"	હનરીમલ વૃદ્ધિચંદ	૧૮૨૬	સાધારણ	૧૦૦			
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦ લગભગ	શેઠ નાનાલાલજી મીસરીમલજી ગાંગ		સારી	૧૫૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૫૬૪ લગભગ	કેસરીમલજી કાળુરામજી લોહા	૧૬૪૦	સાધારણ	૩૫	૧		ધાખામાંથી પાણી પડે છે.

નંબર	ગામનું નામ	રેકર્ડ	રજીસ્ટ્રેશન	પાસ પોલિસ	બાંધણી	મુખનાયક	મતિનાયકની સંખ્યા
૩૪૩૪	મલ્હારગઢ	બજારમાં	મલ્હારગઢ ૧૧ મા. ફર	મલ્હારગઢ	ધૂમટબંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	પાવણ-ધાતુ ૩—૧
૩૪૩૫	મહીદપુર	અષાઢીવાલોંકી ગલી	મહીદપુર રોડ ૧૨ મા. ફર	મહીદપુર	શિખરબંધ	ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથજી	૧૩—૧૫
૩૪૩૬	"	"	"	"	ધર	પાર્શ્વનાથજી	૪—૧૧
૩૪૩૭	"	બસવાગલી	"	"	શિખરબંધ	શાંતિનાથજી	૨૬—૧૬
૩૪૩૮	"	જૂના શહેરમાં	૧૩ મા. ફર	"	"	આદિનાથજી	૩—૨
૩૪૩૯	ઈન્દાક	બજારમાં	આલોટ ૧૨ મા. ફર	આલોટ	ધર	"	૩—
૩૪૪૦	આલોટ	ત્રેમિલાગંજ	આલોટ	વિક્રમગઢ	"	ચંદ્રપ્રભુજી	૧—૧
૩૪૪૧	"	જૂના બજારમાં	વિક્રમગઢ આલોટ	આલોટ	ધૂમટબંધ	"	૨—૩
			૧૧ મા. ફર				
૩૪૪૨	નાગેશ્વર (ઉન્હેલ)	ગામબહાર	આલોટ ૬ મા. ફર	ગંગધાર ૮ મા. ફર	"	નાગેશ્વર પાર્શ્વનાથજી	૩—
૩૪૪૩	તાલ	બજારમાં	લુણીરીજા ૮ મા. ફર	તાલ	"	આદિનાથજી	૪—૩
૩૪૪૪	દધાલીઆ	"	ચોમેલા ૧૪ મા. ફર	ચોમેલા	ધર	પાર્શ્વનાથજી	૧—૬
૩૪૪૫	કુંડલા	"	૮ મા. ફર	કુંડલા	ધૂમટબંધ	આદિનાથજી	૩—૧
૩૪૪૬	અંતરાલીઆ	"	ગરોહ ૧૦ મા. ફર	ગરોહ	"	"	૩—
૩૪૪૭	સીલેગઢ	"	૮ મા. ફર	બોલીઆ	"	"	૬—

મંથાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ	લેખનો સંવત.	દસ્તાવેજી રિપટિ	કેનાની વસ્તી.	ઉપા- શય	ધર્મ શાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૮૨૫ લગભગ	કેસરીમલજ કાલુરામજ લોદા		સાધારણ				ધાખામાંથી પાણી પડે છે.
નગીભાઈ અને ચૂનીલાલ બાફણા ૧૯૭૮	શ્રીસંઘની પેઢી માલવી કેસરીમલજ સાગરમલજ		સારી	૬૦૦	૪		૩ પુસ્તકભંડારો છે. કાચનું કામ ઠીક છે.
શ્રીસંઘ ૨૦૦૧	જેયંદજ રખખયંદજ ચોપડા		"				
યતિ ચંદ્રજ ૧૮૪૮	નગીભાઈ અને ચૂનીલાલ	૧૯૦૩	"				એક આત્મારામજ મહા- રાજની આરસની મૂર્તિ છે.
શ્રીમંઘ ૧૯૬૨	શ્રીસંઘની પેઢી		"	૪			
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦ લગભગ	હીરાલાલ નાયજ		સાધારણ	૪૦			
કેસરીમલજ નયમલજ ઢાકડ ૧૯૮૯	કેસરીમલજ નયમલજ ઢાકડ મુ. તાલ		સારી	૧૫૦			ખીજે માળ છે.
શ્રીમંઘ ૧૦૦૦ લગભગ	બેડલાલજ ભગાજ		"			૧	
શ્રીસંઘ પ્રાચીન	વૈષ્ણવખાખા		ખરાખ	૧૨			
શેડ રામાજ કાલુરામજ ના વડવાઓ પ્ર. ૧૮૯૬	શેડ રામાજ કાલુરામજ		સારી	૭૫	૧	૧	
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦ લગભગ	મુનીમ હીરાલાલજ		સાધારણ	૫૦			
શ્રીસંઘ ૧૮૨૫ લગભગ	કેસરીમલજ ગુલાખયંદજ		"	૩૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦ લગભગ	શ્રીસંઘ		સારી	૧૫		૧	
શ્રીમંઘ ૧૭૦૦ લગભગ	ગુલાખયંદજ હીરાયંદજ		સાધારણ	૨૫			પ્રાચીન દેરાસર છે.

નંબર	ગામનું નામ	કેસનું.	ફરે રોકડ.	પર રોકડ.	આંધણી.	મુળનાયક	પ્રતિબાહીની સંખ્યા
૩૪૪૮	મુનેલ	બજારમાં	ભવાનીમંડી ૧૦ મા. ફર	મુનેલ	ધૂમટખંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	પાપાણુ-ધાતુ ૫— ૬
૩૪૪૯	કોટડી	"	૨૪ મા. ફર	પીડાના	શિખરખંધ	આદિનાથજી	૩— ૧
૩૪૫૦	કાબલા	"	૧૫ મા. ફર	"	"	"	૧— ૧
૩૪૫૧	બોલીઆ	"	ગરોહ ૮ મા. ફર	બોલીઆ	"	પદ્મપ્રભુજી	૧૬— ૪
૩૪૫૨	કોટડા	"	૧૦ મા. ફર	"	ધર	ચંદ્રપ્રભુજી	૩—
૩૪૫૩	આવર	"	૧૮ મા. ફર	આવર	"	આદિનાથજી	૨— ૧
૩૪૫૪	"	ગામના છેડે	"	"	શિખરખંધ	"	૯— ૨
૩૪૫૫	ધસોઈ	બજારમાં	સુવાસરા ૫ મા. ફર	સુવાસરા	ધૂમટખંધ	પાર્શ્વનાથજી	૪— ૧
૩૪૫૬	રૂનીઝ	"	૬ મા. ફર	રૂનીઝ	શિખરખંધ	શાંતિનાથજી	૧૦— ૩
૩૪૫૭	ઉમરજી	"	નવગામ ૧૦ મા. ફર	બદનાવર	ધૂમટખંધ	આદિનાથજી	૫—
૩૪૫૮	જનીબરમાવલ	"	"	નવગામ	ધર	ચંદ્રપ્રભુજી	૨— ૨
૩૪૫૯	કાયથા	બડા બજારમાં	તરાના ૨ મા. ફર	કાયથા	શિખરખંધ	શાંતિનાથજી	૪— ૫
૩૪૬૦	ઝાલડા	બજારમાં	મહીદપુરરોડ ૧૫ મા. ફર	મહીદપુર	ધર	"	૧— ૧
૩૪૬૧	લાલગઢ	"	તનોડીઆ ૧૧ મા. ફર	લાલગઢ	"	પાર્શ્વનાથજી	૨—

અંશાવતારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	દરાસત્તી સ્થિતિ.	કૈમોની વસ્તી.	ઉપા- શય.	ધર્મ- શાળા.	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૮૫૪	જમનાલાલજી મોહલાલજી ચોપડા	૧૫૪૮	સારી	૪૦	૧		એક લાયબ્રેરી છે. સં. ૧૨૨૫ ની સાલની એક ધાતુમૂર્તિ
							પ્રાચીન છે.
શ્રીસંઘ ૧૮૭૫ લગભગ	ભંવરલાલજી કેસરીમલજી લોદા		સાધારણ	૩૦			
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦ લગભગ	ખજરાજજી કનીરામજી		„	૨૫			
ચતિજી ૧૭૦૦ લગભગ	ચતિ શંકરલાલજી		„	૧૦૦	૧		એક લાયબ્રેરી છે.
શ્રીસંઘ ૧૮૫૦ લગભગ	ચંપાલાલજી હેમરાજજી		ખરાબ	૧૦			છૂર્ણ દેરાસર છે.
ચતિજી ૧૭૦૦ લગભગ	ચતિ ગુલાબચંદજી		સાધારણ	૧૫૦	૨	૨	એક જ્ઞાનભંડાર છે.
શ્રીસંઘ ૧૮૫૦ લગભગ	ચાંદમલજી દોલતરામજી		સારી				
શ્રીસંઘ ૧૯૯૯	મંગીલાલજી હીમતમલજી		„	૧૨૫	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૩૦	તેજમલજી જમનાલાલજી		„	૧૦૦	૧	૧	
શ્રીસંઘ ૧૯૯૮	નવલમલ તારાચંદજી	મુ. ના. ૧૯૯૮	„	૧૨			
શ્રીસંઘ ૧૯૫૦ લગભગ	ગિરધારીલાલ ભગવાનજી		„	૨૫	૧		
શ્રીસંઘ	અસંતલાલ હંસરાયજી લોકડ		„	૮૦		૧	એક પુસ્તકભંડાર છે.
„	શ્રીસંઘ		સાધારણ	૪૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૨૫ લગભગ	ધુલચંદ નાયુલાલ બાહિયા		„	૨૦			

તંબર	માણદ' નામ	કેસલું	ફલ્કે રેકૉલ.	સિદ્ધ આદિસ.	ખાંદણી	મૂળનાયક	પતિમાણની સંખ્યા
૩૪૬૨	પીપલોન	બળરમાં	તનોડીઆ ૬ મા. ફર	પીપલોન	ધાયાબંધ	આદિનાયક	પાપાણ-ધાતુ ૨—
૩૪૬૩	"	"	"	"	ધૂમટબંધ	પદ્મપ્રભુ	૫— ૮
૩૪૬૪	બડોદ	"	આગર ૧૪ મા. ફર	બડોદ	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાયક	૮— ૨
૩૪૬૫	આગર	બડા બળર	ના મા. ફર	આગર	ધાયાબંધ	અણતનાયક	૭—૧૧
૩૪૬૬	કાનડ	"	૧૧ મા. ફર	કાનડ	"	પાર્શ્વનાયક	૭— ૧
૩૪૬૭	બડાગાંવ	"	૨૦ મા. ફર	બડાગાંવ	શિખરબંધ	ચંદ્રપ્રભુ	૫— ૪
૩૪૬૮	મોહના	બળરમાં	"	મોમલ બડોદીઆ	ધાયાબંધ	પાર્શ્વનાયક	૨— ૧
				(સાબપુર)			
૩૪૬૯	નળખેડા	"	૨૧ મા. ફર	નળખેડા	શિખરબંધ	ચંદ્રપ્રભુ	૧૯—૧૧
૩૪૭૦	રૂઈ	"	અચલાવદા ૫ મા. ફર	ઉનેધ	ધર	આદિનાયક	૨— ૩
૩૪૭૧	ભવાનીમંડી	પીપલીબળર	ભવાનીમંડી ના મા. ફર	ભવાનીમંડી	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાયક	૪— ૩

અંકાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	દસ્તાવેજી સ્થિતિ.	કેનાલી વર્ષ.	ઉપા- ધાય.	ધર્મ- શાળા.	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંધ	નંદરામજી રૂપચંદજી		જીર્ણ	૧૫૦	૧		જીર્ણ દેરાસર છે.
"	"	મૂ. ના. ૧૫૩૦	સારી		૧		
"	"		"	૨૦૦			એક ગ્રંથલંકાર છે.
યતિશ્રી હીરવિજયજી લગભગ ૧૮૦૦	બાગમલજી પુરાલાલજી		"	૫૦૦	૧	૧	"
શ્રીસંધ	અજીતમલ માંગીલાલ લલવાણી		સાધારણ	૧૫			પાણી પડે છે.
શ્રીસંધ ૧૯૪૮ લગભગ	મેરલાલજી મોપાલજી ચોધરી		"	૫૦			
શ્રીસંધ ૧૯૮૦ લગભગ	સરદારમલ ચાંદમલ જાજેડ		"	૨૫			
યતિ જ્યેષ્ઠજી લગભગ ૧૯૫૦	હીરાલાલજી સંકલેયા		સારી	૨૫૦	૧	૧	એક પુસ્તકલંકાર છે.
શ્રીસંધ	અવેરચંદજી બસંતીલાલજી		સાધારણ	૧૫			
શ્રીસંધ ૧૯૯૨	પુનમચંદજી ગાંગ		સારી	૧૦૦	૧		એક લાયબ્રેરી છે.

મેવાડ

ક્રમિક	સ્થાનના નામ	કેશનું.	ફલ્ક રેશન.	પાન- ગોપિકા.	બાંધણી.	મૂળનાયક	અતિશયની સંખ્યા
૩૪૩૨	ઉડપુર	ચોખાનકા મંદિર	ઉડપુર રા. મા. દુર	ઉડપુર	ધૂમટખંધ	મહાવીર સ્વામી	પાપાણુ-ધાણુ ૩—
૩૪૩૩	"	"	"	"	શિખરખંધ	શાંતિનાયક	૩— ૨
૩૪૩૪	"	"	"	"	ધૂમટખંધ	પદ્મનાભક	૧૦— ૨
૩૪૩૫	"	"	"	"	"	અજીતનાયક	૪—
૩૪૩૬	"	શોહની વાડી	"	"	શિખરખંધ	પાર્શ્વનાયક	૨—૧૬
૩૪૩૭	"	દાથીચોખાનકા રાસ્તા	"	"	ધૂમટખંધ	આદિનાયક	૬— ૧
૩૪૩૮	"	માલવાસની ડેરી	"	"	શિખરખંધ	સદસ્યકૃષ્ણ પાર્શ્વનાયક	૧૪— ૧
૩૪૩૯	"	"	"	"	ધાખાખંધ	ગોડી પાર્શ્વનાયક	૧૩— ૨
૩૪૪૦	"	વંટાપરની પાસે	"	"	શિખરખંધ	શીતળનાયક	૭૮—૧૩૪
૩૪૪૧	"	મનરામકા ઉપાસન	"	"	ધૂમટખંધ	વાસુપૂત્રનાયક	૩— ૨
૩૪૪૨	"	માલવાસની ડેરી માતી- વિજયજી મંદિર	"	"	"	આદિનાયક	૫— ૬
૩૪૪૩	"	જાલામની પાસે	"	"	ધાખાખંધ	અજીતનાયક	૪—૨૬
૩૪૪૪	"	જોડવાડી-વાડીજી મંદિર	"	"	શિખરખંધ	આદિનાયક	૨૬—૧૫
૩૪૪૫	"	સિંધવાડી-માલવાસની વાડી પાસે	"	"	ધૂમટખંધ	સંક પાર્શ્વનાયક	૭— ૧

અધ્યાપનારનું નામ તથા અવત.	વહીવટી અધિકારી નામ	લેખનો સંખ્યા	રેકૉર્ડની વિગત	તૈયારી વર્ષ	ઉપા- શ્રય	ધર્મ- શાળા	વિશેષ યોગ
શ્રીસંઘ	ઉદેપુર જૈન ધર્મશાળાની કમીટી	૧૯૨૧	સારી	૨૦૦૦	૮	૧	૨ પુસ્તકઅંગારા છે.
"	"		"				ધાર્મિક ચિત્રા છે.
"	"	૧૮૧૯	"				
"	"	૧૮૪૭	"				ઉપરના દેરાસરના મેડા ૫૨ છે.
શેઠ જોરાવરભલજી	શેઠ જગનલાલ બાફળા		"				સમેત શિખરનું દેરાસર છે.
મહેતા ગોવિંદજીસિંહજીના વડવાઓ	મહેતા લક્ષ્મણસિંહજી	૧૮૪૭	"				આ દેરાસર હાથીપોળની ધર્મશાળાની પાછળ છે.
શ્રીસંઘ ૧૮૪૭	ઉદેપુરની કમીટી	૧૮૪૭	"				મૂળનાયકજીની મૂર્તિ સુંદર છે.
"	"	૧૮૦૮	"				
"	રઘુલાલજી ડોડીવાળા	મૂ. ના. ધાતુના	"				કાચનું જડાવ કામ સુંદર છે.
		પરિકરપર ૧૬૯૩					
શ્રીસંઘ	લહેરચંદજી ખમસરા		"				
"	ગણેશલાલજી સુરાણા	૧૯૦૧	"				ખીજો માળ છે.
"	શ્રીસંઘ	૧૮૦૮	સાધારણ				"
"	કેસરીભલજી પૂજવત		સારી				આગળના ભાગમાં બગીચો છે.
"	રૂઢનાથસોગજી ખાખિયા	૧૩૨૫ મૂ. ના.	સાધારણ				

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	બહીવટદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	દરાયરની સ્થિતિ.	જૈનોની વસ્તી.	ઉપ- શવ	ધર્મ- લાભ	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ	કાળુરામજી નહાર		સારી				એક આરસની ગુરુમતિ છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૪૮	રૂઢનાથસીંગજી ખાળિયા		"				
શ્રીસંઘ	અંચલગચ્છના ઉપાશ્રયની કમીટી	મુ. ના. ૧૮૧૧	સાધારણ				
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦	ગોપાલલાલજી કનભરા		"				
"	ઉદેપુરની કમીટી		"				બે ગુરુમતિઓ છે.
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦ લગભગ	શેઠ મોતીલાલજી ગોસવાડા		"				
"	શેઠ ભોતલાલજી ધુપિયા		"				એક ગુરુમતિ છે.
"	શેઠ વજ્રેસીંગજી ખાખેલ		"				
શ્રીસંઘ ૧૭૫૦	રામજી તરફથી	મુ. ના. ૧૬૯૯	"				
શ્રીસંઘ	,		"				
શેઠ કુશલોજી ચંદાવત	શ્રીસંઘ		સારી				કાચનું કામ છે.
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦ લગભગ	શેઠ ગુલાબચંદજી		"				
ગાંધીકુટુંબ	શેઠ ભંવરલાલજી સીંગટ- વાડીઆ		"				
શેઠ અંબાલાલજી દોશી ૧૮૦૦	નયમલજી દોશી		"				
શેઠ પુનમચંદજી નાયજી ૧૭૦૦	શેઠ મોહનલાલજી	મુ. ના. ૧૧૮૯	"				

ନଂବର	ସାଧନ ନାମ	ପ୍ରକାର	ହେବ ବିବରଣ	ପୋଷ କାନ୍ଦିତ	ପାଠକ	ସମ୍ପାଦକ	ଅତିବାଚନୀ ସଂଖ୍ୟା
୧୫୦୧	ଓଡ଼ିପୁର	ଜଗନ୍ନାଥ ମୋଡ଼ ଲକ୍ଷ୍ମୀକାନ୍ତ ଉପାଧ୍ୟକ୍ଷ	ଓଡ଼ିପୁର ୨୩ ମା. ୫୨	ଓଡ଼ିପୁର	ଧର	ଆଦିନାଥ	୫୫—୫୫
୧୫୦୨	"	ମୋତିଯୋଡ଼	"	"	ସୁମନ୍ତ	କମଳାକାନ୍ତ	୭—୩
୧୫୦୩	"	ଆଦିଆଦି ଶେରୀ	"	"	ଧର	ଆଦିନାଥ	— ୧
୧୫୦୪	"	ପେଟେରାଓ	"	"	ଶିଖର	"	୨୫—୧୧
୧୫୦୫	"	ହଂସାରାଓ ଶ୍ରୀମାନ ଶ୍ରୀ ମନ୍ଦିର	"	"	ଧର	ଶାନ୍ତିନାଥ	୧—
୧୫୦୬	"	"	"	"	ଶିଖର	ଆଦିନାଥ	୧— ୭
୧୫୦୭	"	ଅନାମକ	"	"	"	ବାସୁଧେବ	୨୦—୧୨
୧୫୦୮	ସମ୍ବଲପୁର	ରାମକାନ୍ତାପାତ୍ର	୧୨ ମା. ୫୨	ସମ୍ବଲପୁର	"	ପାର୍ଶ୍ବନାଥ	୧୦—୧୨
୧୫୦୯	କଟକ	ଅନାମକ	୫୫ ମା. ୫୨	ଆଦିପୁର	"	ଶାନ୍ତିନାଥ	୪— ୧
୧୫୧୦	ଓଡ଼ିପୁର	ଶ୍ରୀକାନ୍ତ	୨୩ ମା. ୫୨	ଓଡ଼ିପୁର	"	ସଂକଳ୍ପ	୪— ୯
୧୫୧୧	ସମ୍ବଲପୁର	ଅନାମକ	୪ ମା. ୫୨	"	"	ସମ୍ବଲପୁର ପାର୍ଶ୍ବନାଥ	୩— ୧
୧୫୧୨	ଆଦି	"	୩୩ ମା. ୫୨	"	"	ପାର୍ଶ୍ବନାଥ	୩—
୧୫୧୩	"	ଗାନ୍ଧୀଜୀ	"	"	"	ଶାନ୍ତିନାଥ	୩— ୧
୧୫୧୪	"	"	"	"	"	ଆଦିନାଥ	୧୨—

જોમાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	કેળમે સંવત.	જોમાવની સ્થિતિ.	જોમાની વસ્તી.	ઉપા- ગ્રહ.	દર્જી- શાળા.	વિગ્રહ નોંધ
૧૬૨૦ લંગભગ	ભટ્ટારક શ્રી પ્રતાપ રાજેન્દ્ર- સૂરિય		સારી				
શ્રીસંઘ ૧૯૫૪	શેઠ છોટલાલજી શ્રીમાલ		સાધારણ				જોમાસામાં પાણી પડે છે.
શેઠ નરસિંહજી બોલિયા	શેઠ નરસિંહજી બોલિયા		સારી				એક સ્ટેટિકના પ્રતિમાજી છે.
બાફણાજી ૧૭૦૯	શેઠ મનોહરલાલજી બાફણા		"				
યતિશ્રી અનોપચંદજી ૧૯૮૩	યતિશ્રી અનોપચંદજી		"				
શ્રીએકલિંગદાસજી બોલિયા ૧૮૨૦	રાજ્ય તરફથી		"				
શ્રીઅંધ	સંઘવી પનાલાલજી સુરાણા		"				એક સરસ્વતીની સુંદર મૂર્તિ છે. કાચનું જડાવ કામ
							સુંદર છે. બે પ્રાચીન મૂર્તિઓ છે.
"	લક્ષ્મીલાલજી શાંતિલાલજી		"	૧૦૦			
"	દેવીચંદજી સૂરાચંદજી		"	૫૦	૧		
"	યતિશ્રી ડાલચંદજી		"				
"	ઉદ્દેપુરની કમીટી		"	નથી			એક પ્રાચીન તીર્થ છે. એક ધાતુની શુરુમૂર્તિ છે.
શ્રીસંઘ ૧૨૦૦	શેઠ જલમચંદજી ધૂળચંદજી		સાધારણ	નથી			મૂર્તિઓ પ્રાચીન છે.
"	"		"				એક નવી જગતચંદ્રસરિની આરસની મૂર્તિ છે.
"	"		"				

નંબર	ભાગ્ય નામ	કેમર	રેલ્વે સ્ટેશન	પોસ્ટ ઓફિસ	ભાંધણી	સુબનાયક	પ્રતિભાલની રાખ્યા
૨૫૧૫	આલ	બેરલાકાની વાડીમાં	ઉડેપુર ૦૧ મા. દૂર	ઉડેપુર	ધર	મહાવીરસ્વામી	પાપાણુ-ધાતુ ૨—૨
૨૫૧૬	"	ગામ બહાર	"	"	શિખરબંધ	સંખેવર પાર્શ્વનાથજી	૧—
૩૫૧૭	કીંકરી	બનરમાં	૩ મા. દૂર	"	ધૂમટબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૩—૧
૨૫૧૮	હુવાણા	"	૫ મા. દૂર	"	શિખરબંધ	સુપાર્શ્વનાથજી	૩—૬
૨૫૧૯	નામદા (અદબજી)	વાગેલા તલાવને કિનારે	ખેમલી ૬ મા. દૂર	ખેમલા	"	શાંતિનાથજી	૪—
૩૫૨૦	રામા	બનરમાં	૬ મા. દૂર	"	ધર	પાર્શ્વનાથજી	૧—
૩૫૨૧	દેવવાડા	અડામંદિર...	૬ મા. દૂર	"	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૭૩—૬
૩૫૨૨	"	પાર્શ્વનાથજી મંદિર	"	"	"	પાર્શ્વનાથજી	૨૨—૧
૩૫૨૩	"	"	"	"	ધૂમટબંધ	"	૧૬—
૨૫૨૪	"	કૌન ઉપાશ્રય	"	"	"	મહાવીરસ્વામી	૯—૧૩
૩૫૨૫	"	અપભરવજી મંદિર	"	"	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૧૩—
૩૫૨૬	મીસારમા	ગામની બાગોલે	ઉડેપુર ૪ મા. દૂર	ઉડેપુર	"	શાંતિનાથજી	૨—૧
૩૫૨૭	નાથ	"	૬ મા. દૂર	"	"	પાર્શ્વનાથજી	૧૬—૩

મધાવનારનું નામ તથા સ્થાન.	વહીવટદારનું નામ.	દેખતો હવત.	દસાચરની સ્થિતિ.	તીથની વસ્તી.	ઉપા- સય.	કર્મ- શાખા.	વિશેષ નોંધ
મોડલાલજી દોશી ૧૯૯૪	મોડલાલજી દોશી		સાધારણ				બે આરસના તુટેલા પટો છે.
શ્રીસંઘ ૧૨૦૦	પૂજાજી નીલમચંદ	૧૮૦૫	સારી				
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦ ડગલગ	મગનલાલજી આદિણા		સાધારણ	૮			ધૂમટમાં તીરાડો પડેલી છે. પાણી પડે છે.
શ્રીસંઘ	શ્રીસંઘ		સારી	નથી			
ચાલ સારંગ ૧૯૪૧	ઉદેપુરની કમીટી	પલાકી પર ૧૪૯૧	"	નથી			સં. ૧૯૪૧ ની સાલનો ચાલ સારંગનો મૂળનાયકજીની
							પલાકી પર પાંચ લીટીનો લેખ છે. અદ્યતનના નામથી
							આ જિનમંદિર ઓળખાય છે.
શ્રીસંઘ	શ્રીસંઘ		"	૨૦			
શ્રીસંઘ ૧૪૯૧	"		સાધારણ	૫	૧	૧	૨ શુભર્તિઓ છે.
શ્રીસંઘ	"		"				૪ શુભર્તિઓ છે.
શ્રીસંઘ ૧૪૯૪	"		"				૨ શુભર્તિઓ છે.
શ્રીસંઘ	"		"				ઉપાશ્રયમાં એક જોરડીમાં મૂર્તિ ગિરાજમાન છે.
"	"		"				
શ્રીસંઘ ૧૮૨૮	ઉદેપુરની કમીટી		"	નથી	૧		અત્રે કા. સુ. ૧૫ અને ચંદ્ર સુ. ૧૫ નો મેલા બરાબ છે.
શ્રીસંઘ ૧૫૨૭	સાંદમસજી ચૂનીલાલ		"	૬૦૦	૧		

ନଂବର	ଆପଣଙ୍କ ନାମ	ହେଉଛି	ହେଉଛି	ହେଉଛି	ଆବେଦନ	ହେଉଛି	ଅନ୍ତିମାଂସ
୧୫୨୮	ମୋନାହା	ଜନରମା	ଓଡ଼ିଆ ୨୨ ମା. ୧୨	ଓଡ଼ିଆ	ଶିଖରଅଂଧ	ଆଦିନାଥ	ମାଧାବ-ଧାତୁ ୧-୧
୧୫୨୯	ମୋନା	"	୨୪ ମା. ୧୨	ଓଡ଼ିଆ (ଆଦିନାଥ)	"	"	୨-୩
୧୫୩୦	ମୋନାହା	"	୩୦ ମା. ୧୨	"	"	"	୧-୧
୧୫୩୧	ଆଦିନାଥ	"	୨୪ ମା. ୧୨	"	"	ଆଦିନାଥ	୧-୩
୧୫୩୨	ଆଦିନାଥ	"	୨୬ ମା. ୧୨	"	"	ଆଦିନାଥ	୭-୫
୧୫୩୩	ଆଦିନାଥ	"	୨୪ ମା. ୧୨	"	"	ଆଦିନାଥ	୧-୨
୧୫୩୪	ଆଦିନାଥ	"	୨୬ ମା. ୧୨	"	ଧୂମପାନ	ଆଦିନାଥ	୪-୧୦
୧୫୩୫	ଆଦିନାଥ	"	୪ ମା. ୧୨	ଓଡ଼ିଆ	"	ଆଦିନାଥ	୪-୧
୧୫୩୬	ଆଦିନାଥ	"	୬ ମା. ୧୨	"	ଧୂମପାନ	"	୫-୧୧
୧୫୩୭	ଆଦିନାଥ	"	୪ ମା. ୧୨	"	ଶିଖରଅଂଧ	ଆଦିନାଥ	୩-୧୨
୧୫୩୮	ଆଦିନାଥ	"	୧ ମା. ୧୨	ଆଦିନାଥ	ଧୂମପାନ	"	୪-
୧୫୩୯	ଆଦିନାଥ	"	୪ ମା. ୧୨	"	"	ଆଦିନାଥ	୧-୩
୧୫୪୦	ଆଦିନାଥ	"	୬ ମା. ୧୨	ଓଡ଼ିଆ	ଶିଖରଅଂଧ	ଆଦିନାଥ	୧-
୧୫୪୧	ଆଦିନାଥ	"	୫ ମା. ୧୨	"	"	"	୧-୨
୧୫୪୨	ଆଦିନାଥ	"	୧୨ ମା. ୧୨	ଓଡ଼ିଆ	ଧୂମପାନ	ଆଦିନାଥ	୧-

બાંધવનારનું નામ તથા વસતી	વહીવટકારનું નામ	લેખનો સંવત.	દસાદારની રિતિ.	તૈયારી વર્ષ.	ઉપા- શય	ધર્મ- શાળા	નિધિ રકમ
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦	પન્નાલાલજી ઉદેલાલજી		સાધારણ	૪૦			
શ્રીસંઘ ૧૪૮૦	નંદલાલજી નાથુલાલજી		"	૧૫	૧		
શ્રીસંઘ ૧૧૮૦	કનૈયાલાલજી હીરાલાલજી		"	૩૫			જીર્ણોદ્ધારની જરૂર છે.
શ્રીસંઘ ૧૦૨૯	મગનલાલ હંસરાજજી		"	૪૦			
શ્રીસંઘ ૧૨૯૨	હમીરમલજી અરજુનલાલજી		"	૧૦૦	૧		જીર્ણોદ્ધારની જરૂર છે.
શ્રીસંઘ ૧૫૦૦	ઉદ્દેપુર શ્રીસંઘ		"	નથી			
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦	શંકરલાલજી પનાલાલજી		"	૬૮	૧		
પ્રમુખ ગેજજી ૧૮૮૦	શેઠ વરધીચંદજી અમરચંદજી		"	૮			
પ્રમુખ ગેજજી ૧૮૭૭	શેઠ ભંવરલાલજી રતનલાલ		"	૧૫	૧		અહીં દર વર્ષે પોપ સુદ ૧૫ નો મેળો ભરાય છે.
શ્રીસંઘ ૧૬૧૬ લગભગ	શેઠ ગિરધરલાલજી હુકમી- ચંદજી કોઠારી		"	નથી			ધાખાનો ભાગ જીર્ણ છે.
શ્રીસંઘ ૧૭૦૦	શેઠ ખેમરાજજી ડાલચંદજી		"	"			પ્લાસ્ટરની જરૂર છે.
શ્રીસંઘ ૧૭૦૦ લગભગ	શેઠ વેણીચંદજી લખમીચંદજી		"	"			"
શ્રીસંઘ ૧૬૬૬ લગભગ	શેઠ છુંદીલાલજી ગુલામચંદ દરાહીવાળા		"	"			મૂર્તિ ખડિત છે.
શ્રીસંઘ ૧૨૦૦ લગભગ	શેઠ ગેરીલાલજી વરદીચંદજી		સારી	૨૦			
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦ લગભગ	શેઠ ઈન્દ્રમલજી જસરાજજી		"	નથી			

નંબર	ગામનું નામ	હેકાર	નેલે સ્ટેશન.	પાણી સપ્લિય.	વાંધણી.	મુજનાયક	પ્રતિભાજીની સંખ્યા
૩૫૪૩	ઉઠાલા	પંચાયતીનોરા પાસે	માવલીજમીન ૮ મા. ફર	ઉઠાલા	શિખરખંધ	આદિનાયક	પાપાણી-ધાતુ ૧—
૩૫૪૪	ધટાલી	મહાત્મા મેરુલાલજીને ત્યાં	સનવાડ ૧૦ મા. ફર	ફતેહનગર	ધર	શાંતિનાયક	૧— ૨
૩૫૪૫	રંડેડા	ખજારમાં	માવલી ૧૦ મા. ફર	ઉઠાલા	ધૂમટખંધ	ધર્મનાયક	૨— ૪
૩૫૪૬	ખેરોદા	"	૧૨ મા. ફર	ભીંડર	શિખરખંધ	આદિનાયક	૪— ૭
૩૫૪૭	કુંતવાસ	"	૧૬ મા. ફર	"	ધર	"	૨—
૩૫૪૮	મેણાર	"	સનવાડ ૧૪ મા. ફર	"	ધૂમટખંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	૧—
૩૫૪૯	ભીંડર	"	માવલી ૨૦ મા. ફર	"	"	આદિનાયક	૫—૨૮
૩૫૫૦	અનેડ	"	નીંબાહેડા ૨૪ મા. ફર	"	"	ચંદ્રપ્રભુજી	૫—
૩૫૫૧	કુંગલા (૨૧)	"	"	"	શિખરખંધ	આદિનાયક	૨—
૩૫૫૨	કાનોડ	"	ફતેહનગર ૨૪ મા. ફર	કાનોડ	ધાખાખંધ	"	૪— ૫
૩૫૫૩	"	આખેનોડા મહોલ્લા	"	"	ધૂમટખંધ	"	૩— ૪
૩૫૫૪	રાજપુરા	ગામ બહાર	નીંબાહેડા ૨૪ મા. ફર	"	શિખરખંધ	"	૩— ૧
૩૫૫૫	દેવાલ	ખજારમાં	ઉદેપુર ૫ મા. ફર	ઉદેપુર	"	પાર્શ્વનાયક	૭— ૩
૩૫૫૬	ખેટલા	"	૬ મા. ફર	"	"	આદિનાયક	૩— ૩

ખાવાનનારું નામ તથા સંવત.	જાડીવડદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	દેરાસરની સ્થિતિ.	કૈનોની વસ્તી.	ઉપ- સહ	કર્મ- ચાલક	વિશેષ નોંધ.
શ્રીસંઘ ૧૫૦૦ લગભગ	શેઠ તેજરાજજી કસોરજી		સાધારણ	૩૦	૧		મૂળનાયકની મૂર્તિ પ્રાચીન છે.
મહાત્મા ભેરલાલજી ત્રેમચંદ ૧૯૭૫	મહાત્મા ભેરલાલજી ત્રેમચંદ		"	નથી			એક આળામાં મૂર્તિ ખિરાજમાન છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૩૦ લગભગ	ઉદયલાલજી જીતમલજી વોરા		"	"	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૫૦	રતનલાલજી મગનીરામ મહેતા		"	"			
શ્રીસંઘ ૧૭૫૦ લગભગ	શેઠ પન્નાલાલજી ક્રાહારી		"	"	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦ લગભગ	ધાસીલાલજી તારાચંદજી		ખરાબ	"			
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦ લગભગ	માધુસિંહજી મથુરાલાલજી નંદાર		સાધારણ	૨૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૩૪ લગભગ	શેઠ સૂતીલાલ કીશનલાલ	૧૯૩૮	"	૪			ધાબામાંથી પાણી પડે છે.
શ્રીસંઘ ૧૫૦૦ લગભગ	જગનલાલજી રોડજી દક્		ખરાબ	નથી			દેરાસર જીર્ણ છે.
શ્રીસંઘ ૧૭૦૦ લગભગ	શેઠ કુલચંદજી મોતીલાલજી		સારી	૨૦			૨ ગૌતમસ્વામીની ધાતુની મૂર્તિ છે. પ્રતિમા પ્રાચીન છે.
શેઠ ધનરાજજી હકમચંદજી બાબેલ ૧૯૩૧	મનોહરસીંગજી સોભાગસીંગજી બાબેલ	૧૯૩૧	સાધારણ	નથી			મૂળનાયકજીની મૂર્તિ પ્રાચીન છે.
શ્રીસંઘ ૮૧૧ (?)	કાનોડ શ્રીમંઘ		"	"			શિખરનો ભાગ જીર્ણ છે. તીરાડો પડેલ છે. મૂળ
							ગભારામાં પાણી પડે છે.
શ્રીસંઘ ૧૮૧૭	શેઠ બીમરાજજી	મ. ના. ૧૮૧૭	સારી	૫			
સામરોએ ૧૮૦૦	ધનરાજજી કીશનરાજ		"	૩૪		૧	

ક્રમ	ગામનું નામ	ટેલેફોન	રેલવે સ્ટેશન	પોસ્ટ ઓફિસ	બાંધણી	મુખનાથ	મતિરાણની સંખ્યા
૨૫૫૭	લખાવણી	બજારમાં	ઉદેપુર ૯ મા. દૂર	ઉદેપુર	શિખરબંધ	અનંતનાથજી	પાપાણ-ધાતુ ૫— ૧
૨૫૫૮	ધૂર	ગામની ભાગોળે	"	"	ધૂમટબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૪—
૨૫૫૯	ધંસવાલ	"	૧૨ મા. દૂર	"	શિખરબંધ	ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથજી	૯—
૨૫૬૦	જૂનાલા	બજારમાં	૧૬ મા. દૂર	"	"	શાંતિનાથજી	૫—
૨૫૬૧	ગોગુંદા (મોટાગામ)	"	૧૮ મા. દૂર	"	"	ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથજી	૧૭— ૮
૨૫૬૨	"	"	"	"	"	પાર્શ્વનાથજી	૩—
૨૫૬૩	"	"	"	"	ધૂમટબંધ	શાંતિનાથજી	૧— ૨
૨૫૬૪	મન્તવડી	"	૧૯ મા. દૂર	"	શિખરબંધ	ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથજી	૩૬—
૨૫૬૫	બરવાડા	"	નાથદ્વારા ૨૦ મા. દૂર	નાથદ્વારા	ધર	નેમિનાથજી	૧—
૨૫૬૬	કેસર (કેર)	"	રાણી (મારવાડ)	ઉદેપુર	શિખરબંધ	ગોડી પાર્શ્વનાથજી	૩— ૧
			૩૨ મા. દૂર				
૨૫૬૭	બીરાવલીઆ	"	ઉદેપુર ૨૦ મા. દૂર	"	"	પાર્શ્વનાથજી	૨— ૧
૨૫૬૮	ભાડા	"	૨૪ મા. દૂર	"	ધૂમટબંધ	અણ્ણનાથજી	૩—
૨૫૬૯	કરના	"	૨૪ મા. દૂર	ઉદેપુર	"	વિમલનાથજી	૩— ૧

વંશાવનનમણં નામ તથા સંપત.	વહીવટનામણં નામ.	લેખનો સંખ્યા	દસાવરની તિથિ.	તંત્રાની વરલી.	ઉપા- ધ્ય	ધર્મી શાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૪૦૦	શેઠ દમોદરભાઈ તેજપાલ- ભંડારી		સારી	૪૦			સુંદર કાતરકામ છે.
અચલદાસજીના વડવાઓ ૧૮૫૦	ભેરવલાલ ગુલાબચંદજી		સાધારણ	૧૦			સં. ૧૦૭૩ ની સાલની શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાનની મૂર્તિ
							પ્રાચીન છે.
શ્રીસંઘ	કડીઆ ગામના રહીશ બેહરજી સંઘવી		ખરાબ	નથી			
શ્રીસંઘ ૧૪૦૦ લગભગ	પ્રતાપભલજી વરદીચંદજી નવલખા		સારી	૪૫	૧		
શ્રીસંઘ ૧૬૯૯	ગોકળચંદજી સંઘવી	૧૬૯૯	,,	૨૫	૧		
શ્રીસંઘ ૧૭૫૦ લગભગ	,,		,,				
,,	,,		ખરાબ				
રીછેડવાળા સંઘવીઓ લગભગ ૧૪૦૦	(ગોશુદાવાળા)		,,	નથી			એક શુરુમૂર્તિ છે. દેરાસર પ્રાચીન છે. છથુ છે.
શ્રીસંઘ	ભેરલાલ ઝવેરચંદ સોલંકી		સાધારણ	૨૫			મળનાયકજીની મૂર્તિ પાર્શ્વ- નાથજીના નામે ઓળખાય છે.
,,	દાલચંદજી રતનચંદજી		સારી	૨૫	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૦૬	શિવલાલ રાડોડ		,,	નથી	૧	૧	દીવાલમાં તીરાડ પડેલ છે. પાણી પડે છે.
શ્રીસંઘ ૧૬૮૯	પનાલાલજી ડાહીજી પરમાર	૧૬૮૯	ખરાબ	૧૫			
શ્રીસંઘ	નવલજી ધાસીગમ પોરવાડ	૧૯૯૫	સારી	૭૫	૧		

ନଂବର	ଗାଆଳୁ ନାମ	ହେଉ.	ହେବେ ହେଉ.	ପୋଷ୍ଟ ନାମ.	ନାମ.	ମୁଖ୍ୟାୟକ	ଅତିଆଇନୀ ହେଉ.
୩୫୭୦	ନରସିଂହ	ଘନରାମା	ଓଡ଼ିପୁର ୨୪ ମା. ହର	ଓଡ଼ିପୁର	ଶିଖରଅଧି	ମହାବୀରସ୍ବାମୀ	ପାପାୟ-ଧାତୁ ୧— ୩
୩୫୭୧	"	"	"	"	ଧାଆଅଧି	ଆଦିନାଥ	୧— ୨
୩୫୭୨	ଦୋଳ	"	୨୭ ମା. ହର	"	ଶିଖରଅଧି	"	୭— ୨
୩୫୭୩	ଧରାଞ୍ଜ	"	୩୦ ମା. ହର	"	ଧର	ମୁନିସୁବ୍ରତ ସ୍ବାମୀ	୩— ୫
୩୫୭୪	କ୍ରମୋଳ	"	୨୯ ମା. ହର	"	ଧାଆଅଧି	ଆଦିନାଥ	୩— ୩
୩୫୭୫	ତରପାଳ	"	୨୪ ମା. ହର	"	ଧର	ପାର୍ବନାଥ	୧— ୨
୩୫୭୬	ସାଧରା	"	ଐରାପୁରାଞ୍ଜ ୨୪ ମା. ହର	"	ଶିଖରଅଧି	ଆଦିନାଥ	୪— ୨
୩୫୭୭	"	"	"	"	"	ବାସୁଧେନାଥ	୫—
୩୫୭୮	"	ମଗନପାଳ କେରୀଗଡ଼ନା ଧରାମା	"	"	ଧର	ଆଦିନାଥ	୧—
୩୫୭୯	କିଞ୍ଜି	ଗାମନା କିନାରେ	ଓଡ଼ିପୁର ୩୪ ମା. ହର	କାନ୍ଦି	ଶିଖରଅଧି	ଆଦିନାଥ	୧୮— ୨
୩୫୮୦	ଜାନପୁରା	ଘନରାମା	୩୬ ମା. ହର	"	"	ଆଦିନାଥ	୮— ୨
୩୫୮୧	କେରୀ	ଓପଦି ଶେରୀ	୩୧ ମା. ହର	ଓଡ଼ିପୁର	ଧାଆଅଧି	"	୧— ୨
୩୫୮୨	ନାଥଦ୍ବାରା	ନାନୀ ହେଉଣି ନାଥ	ନାଥଦ୍ବାରା ୭ ମା. ହର	ନାଥଦ୍ବାରା	ଧର	ମହାବୀର ସ୍ବାମୀ	୭— ୫
୩୫୮୩	ଧୋୟା	ଘନରାମା	କାନ୍ଦି ୨ ମା. ହର	କାନ୍ଦି		ପାର୍ବନାଥ	୬— ୧
୩୫୮୪	ରାଜନଗର	ହାଲହାଲୋ ଡିଲୋ	"	"		ଆଦିନାଥ	୧୦— ୩

અધ્યાપનારનું નામ તથા સંવત.	વકીલશાસ્ત્ર નામ.	લેખનો સંવત.	પ્રકાશનની નિધિ.	જૈનોની વસ્તી.	ઉપા- સન	પર- સ્થાપના	વિશેષ નોંધ
આકાશ કુટુંબ ૧૭૮૯	ડાહ્યાદંડ નેમિયંદંડ સંધવી	૧૭૮૯	સારી	૧૨૫		૨	એક પુસ્તકનંદાર છે.
દોહાવત કુટુંબ	"	૧૯૧૬	"				
શ્રીસંધ ૧૯૮૨	સુરજમલજ વજરામ માડિત		"	૧૫૦		૧	
શ્રીસંધ	નાથુલાલજ નેમિયંદંડ પરમાર		"	૨૦		૧	
શ્રીસંધ ૧૯૮૪	કૂલ્યંદંડ કુંગાજ દોશી		"	૨૦૦	૧		
શ્રીસંધ ૧૯૭૦	હીરાલાલ રોડજ તલેસરા	૧૮૧૧	સાધારણ	૨૦૦		૧	
શ્રીસંધ ૧૯૮૨	ડાહ્યાદંડ દોહાતરામ સંધવી		સારી	૩૦૦	૧		
શ્રીસંધ	"		"				
મગનલાલ કેરીગજ મહેતા લખભગ ૧૯૪૦	મગનલાલ કેરીગજ મહેતા		"				
શ્રીસંધ	ફોજમલજ રતનયંદંડ જાન્ડેડ બાનપુરાવાળા		સાધારણ	૮			
શ્રીસંધ ૧૯૨૮	"		સારી	૧૫૦	૧	૧	
શ્રીસંધ	ધાસીરામ ખીમરાજ આકાશ		"	૨૦૦	૧		
"	રોઠ નંદલાલજ મારવાડી		"	૮			
"	શ્રીસંધ		"	નથી	૧		
દયાલ શાહ ૧૭૩૨	ઉદેપુર કમીટી		"	"		૧	એ મળવા છે. ધૂમટમાંથી પાણી પડે છે.

નંબર	ધારણ નામ	દેશ	પહેલું દેશ	પછી દેશ	બાંધણી	સુખનાથ	મંત્રનાથની સંખ્યા
૩૫૮૫	રાજનગર	બજારમાં	કંકરોલી ૨ મા. દૂર	કંકરોલી		આદિનાથજી	પાષાણ-ધાતુ ૭— ૪
૩૫૮૬	વાગોલ	"	નાથદ્વારા ૯ મા. દૂર	નાથદ્વારા	શિખરબંધ	શાંતિનાથજી	૫— ૧
૩૫૮૭	પરાવલ	"	૧૦ મા. દૂર	"	"	સુમતિનાથજી	૨—
૩૫૮૮	અમનોર	ઉપાશ્રયમાં	૧૩ મા. દૂર	"	ધૂમટબંધ	મહિનાથજી	૩— ૧
૩૫૮૯	"	પાર્શ્વનાથજીનું મંદિર	"	"	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૫— ૧
૩૫૯૦	"	આદિનાથજીનું મંદિર	"	"	"	આદિનાથજી	૩—
૩૫૯૧	"	મોઢું દેરાસર	"	"	"	શાંતિનાથજી	૫— ૧
૩૫૯૨	"	કેસરિયાજીનું દેરાસર	"	"	"	કેસરિયાનાથજી	૩—
૩૫૯૩	મોલેરા	બજારમાં	૧૨ મા. દૂર	"	"	આદિનાથજી	૫— ૩
૩૫૯૪	ઝાઝારી મંડાર	"	૧૪ મા. દૂર	"	"	શાંતિનાથજી	૪— ૩
૩૫૯૫	ગામગડા	"	"	"	"	"	૫— ૫
૩૫૯૬	સલોદા	ગામના કિનારે	"	"	ધૂમટબંધ	"	૫— ૩
૩૫૯૭	મચીદ	પંચાયતીના મકાનની અંદર	૧૬ મા. દૂર	"	શિખરબંધ	"	૧૧— ૫
૩૫૯૮	ખાટી	બજારમાં	"	"	ધૂમટબંધ	આદિનાથજી	૩—
૩૫૯૯	કાગમદારડો	"	૧૭ મા. દૂર	"	શિખરબંધ	મહાવીરસ્વામી	૧—

ખંઢાવનારનું નામ તથા સંવત.	વાહીવટનારનું નામ.	લેખનો સંવત.	દયાવારની નિધિ.	જેઢાની વસ્તી.	ઉપા- ગ્રથ	ધર્મ- શાળા	નિધિ સંધ
શ્રીસંધ	શ્રીસંધ		સારી	નથી	૧		
"	નાથુલાલજી વડાલા		સાધારણ	"			
"	શ્રીસંધ		ખરાબ	"			શિખરમાંથી પાણી પડે છે.
મંડિત કુટુંબ	ખેતલાલજી મંડિત		"	૨૫૦			જીણું દેરાસર છે.
પગારિયા કુટુંબ	"		"				ચોમાસામાં પાણી પડે છે. મરામતની જરૂર છે.
ચપલોત કુટુંબ	"		"				
શ્રીસંધ	"		"				પ્રાચીન છે.
કોઠારી કુટુંબ	"		"				
શ્રીસંધ ૧૮૫૦ લગભગ	ખેડલાલજી શ્રીસંધજી		સારી	૨૦૫			
શ્રીસંધ ૧૯૫૦	કાળુલાલજી કુશળચંદ		"	૨૫૦			
શ્રીસંધ ૧૯૯૫	પુનમચંદ સંધવી		"	૨૬૦	૧		
શ્રીસંધ ૧૮૯૫ લગભગ	પુનમચંદજી રાડોડ		"	૧૨૫	૧		દીવાલમાં તીરાડો પડેલી છે. પાણી પડે છે.
શ્રીસંધ ૧૫૫૦ લગભગ	જોતમાનજી મંડિત		"	૨૦૦	૧	૧	
શ્રીસંધ ૧૯૦૭	મગનલાલજી લોઢા		સાધારણ	૧૫૦	૧		ભમતીમાં પાણી પડે છે.
શ્રીસંધ	તોલારામજી રાંકા સેમરવાળા		સારી	નથી			

નંબર	ગામનું નામ	પેલાઈ	રેલ્વે સ્ટેશન	પ્રમુખ વ્યક્તિ	જાંજીની	પ્રમુખના પદ	અનિયાતની સંખ્યા
૩૬૦૦	કેલવાડા	નીચલા અળરમાં	રાણી ૨૪ મા. દૂર	ધાણેરાવ	શિખરબંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	પાપાણુ-ધાતુ ૯— ૫
૩૬૦૧	કડીઆ	ઉપલા વાસમાં	૨૫ મા. દૂર	"	"	પાર્શ્વનાથજી	૧—
૩૬૦૨	કુંભલગઢ	ગઢ ઉપર	૨૦ મા. દૂર	"	ધૂમટબંધ	શાંતજીનાથજી	૧—
૩૬૦૩	કેલવાડા	અળરમાં	૨૪ મા. દૂર	"	શિખરબંધ	શાંતિનાથજી	૮— ૪
૩૬૦૪	મળેરા	ગામના કિનારે	ચારભુજ રોડ ૨૦ મા. દૂર	નાથદારા	"	"	૧૫—૨૧
૩૬૦૫	ઝીલવાડા	અળરમાં	૧૮ મા. દૂર	કંકરોલી	"	આદિનાથજી	૩— ૮
૩૬૦૬	"	"	"	"	"	"	૫—
૩૬૦૭	રૂપનગર	"	રાણી ૨૦ મા. દૂર	દેસરી	ધૂમટબંધ	શાંતિનાથજી	૧—
૩૬૦૮	સેવન્ત્રી	"	ચારભુજ રોડ ૧૪ મા. દૂર	કંકરોલી	શિખરબંધ	"	૧૩— ૧
૩૬૦૯	"	"	"	"	"	નેમિનાથજી	૯—
૩૬૧૦	સાથીઆ	"	૧૦ મા. દૂર	ચારભુજ રોડ	"	અણ્ણનાથજી	૬— ૫
૩૬૧૧	લાંબોડી	"	૮ મા. દૂર	"	"	શાંતિનાથજી	૩— ૨
૩૬૧૨	પડાસલી	"	૧૦ મા. દૂર	કંકરોલી	"	"	૪— ૧
૩૬૧૩	કેલવા	"	કંકરોલી ૬ મા. દૂર	"	"	ગોડી પાર્શ્વનાથજી	૧—
૩૬૧૪	"	"	"	"	"	શાંતિનાથજી	૧—

મંદાવનારનું નામ તથા સંવત.	બહીષ્કારનું નામ.	લેખનો સંવત.	દેરાસરની નિયતિ.	દેરાની વસ્તી.	કિ- લો- ચમ- માણા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ	નંદરામજી વોરા		સાધારણ	૧૨૦	૧	કોતરકામ પ્રાચીન અને સુંદર છે.
"	નંદલાલજી વોરા		ખરાબ	નથી		દેરાસર જીર્ણ છે.
શ્રીસંઘ	"	૧૫૧૮	"	"		ગઢ ઉપર દેરાસર આવેલ છે. જીર્ણ છે.
"	સાગરમલજી લખ્ઝારામજી દોશી		સારી	"		તીથાડો પડેલી છે. મરામતની જરૂર છે.
"	ધાસીરામજી લોદા		"	૨૦૦	૧ ૧	
"	ગણેશલાલજી ગુલામચંદજી કોઠારી		"	૨૦૦	૧ ૧	
"	"		"			
"	સેવચી શ્રીસંઘ		ખરાબ	નથી		જીર્ણ દેરાસર છે.
"	રાજમલજી ફોજમલજી મહેતા		સારી	૭૫	૧	
"	"		"			
શ્રીસંઘ ૧૮૫૧	રાજમલજી ઉદયરામજી પોરવાડ	૧૮૫૧	"	૧૦૦	૧ ૧	રંગમંડપમાં ચિત્રકામ પ્રાચીન અને સુંદર છે.
શ્રીસંઘ ૧૫૦૦ લગભગ	પનાલાલજી કુંવરજી રાઠોડ		"	૨૦		
"	શેઠ પુખરાજજી કુંવરજી રાઠોડ		"	૨૫		ચિત્રકામ સારું છે.
"	શ્રીસંઘ		સાધારણ	નથી	૧	
"	"	૧૮૭૬	"			

નંબર	ધારણ નામ	કક્કાણું	ફેલો હોશાન	પોસ્ટ ગ્રામીણ	બાંધણી	મૂળનામ	મતિમાલની સંખ્યા
૩૬૧૫	કેલવા	બળરમાં	કાંકરાલી ૬ મા. ફર	કાંકરાલી	શિખરબંધ	પદ્મપ્રભુજી	પાવાયુ-વાગુ ૪-૨
૩૬૧૬	દેવગઢ	"	દેવગઢ ૧૧ મા. ફર	વગઢ	ધર	આદિનાથજી	૬-
૩૬૧૭	"	"	"	"	શિખરબંધ	"	૪-૫
૩૬૧૮	આમેટ	"	ચારલુન રોડ ૧ મા. ફર	ચારલુન રોડ	"	પાર્શ્વનાથજી	૭-૧૨
૩૬૧૯	આગરીઆ	"	૩ મા. ફર	"	"	આદિનાથજી	૪-૧
૩૬૨૦	સરદારગઢ	"	સરદારગઢ ૧૧ મા. ફર	સરદારગઢ	"	પાર્શ્વનાથજી	૩-૪
૩૬૨૧	ઝોલ	"	૬ મા. ફર	"	ધૂમટબંધ	આદિનાથજી	૨-૨
૩૬૨૨	મોખંડા	"	"	"	"	નેમનાથજી	૧-૧
૩૬૨૩	દેવરિયા	"	૧૦ મા. ફર	"	"	મહાવીર સ્વામી	૩-
૩૬૨૪	કોસીયલ	"	"	"	"	આદિનાથજી	૫-૨
૩૬૨૫	રાયપુર	"	૧૫ મા. ફર	રાયપુર	"	પાર્શ્વનાથજી	૧૦-૨
૩૬૨૬	બોરાણા	"	દેવગઢ ૧૪ મા. ફર	"	ધૂમટબંધ	આદિનાથજી	૪-
૩૬૨૭	કરેડા (રાગજીકા)	"	૧૮ મા. ફર	"	"	શાંતિનાથજી	૭-૬
૩૬૨૮	બેમાલી	"	માંડલ ૧૬ મા. ફર	"	"	આદિનાથજી	૧-૧
૩૬૨૯	તીથોલી	"	લાંખિયા ૧૬ મા. ફર	બલ્તોર	"	"	૨-૧

મકાનનારતું નામ તથા સંવત.	બહીષ્કારતું નામ.	લેખકો સંવત.	દરગાહની શિબિર.	તૈનાની વસ્તી.	ઉપા- શ્રય	ધર્મ- શાળા	વિશેષ નોંધ
જગત શેઠ	શ્રીસંઘ		સાધારણ				
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦	મૂલચંદ ગોરવાડ		"	૬૨૫	૧		
યતિશ્રી ભાવસાગરજી ૧૮૦૦	યતિશ્રી હીરાલાલજી		"				
શ્રીસંઘ ૧૨૪૦	લાલચંદ ટપુરચંદ		સારી	૧૦૦	૧		સં. ૧૨૪૦ની સાલની આરસની ચોવીશી પ્રાચીન છે.
શ્રીસંઘ ૧૩૦૦	ગુલાબચંદજી ઝવેરચંદજી		"	૧૦૦			
શ્રીસંઘ ૧૫૦૦	કેસરોમજી હોંગડ		સાધારણ	૪૨૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૩૦	મગનલાલજી બામેલ		"	૧૨૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૬૦	વૃદ્ધિચંદજી મોદીરામ		"	૩૨૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૪૦	અંબાલાલ ધાસીરામજી		"	૨૦૦			
શ્રીસંઘ ૧૫૦૦	ખ્યારચંદ સાલમચંદ		"	૨૫૦	૧		
"	સોહનલાલજી બાફણા		"	૪૦૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦	જગનલાલજી મુનોત		"	૮૦	૧		
યતિશ્રી મોખણવિનયજી ૧૮૦૦	રાજમજી ચતરણુજ રાંકા	૧૪૧૬	"	૨૮૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૨૦	ચોયમજી વેરા		"	૨૪૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૩૦	માંગીલાલજી બાફણા	૧૪૫૦	"	૧૨૦			

નંબર	પાસલું નામ	સેક્ટર	રેલ્વે સ્ટેશન	પેટર કોડિંગ	વાંકડી	ધર્મનાથ	મતિમાલની રાખ્યા
૩૬૩૦	ગીધુડ	બનરમાં	કપાસલુ ૧૦ મા. દુર	કપાસલુ	ધૂમટખંધ	શાંતિનાથજી	પાપાણુ-ધાતુ ૫— ૨
૩૬૩૧	ડી'ડોલી	"	૭ મા. દુર	"	ધર	શીતળનાથજી	૧— ૧
૩૬૩૨	મોઈ	"	કાંકરોલી ૨૧ મા. દુર	કાંકરોલી	શિખરખંધ	આદિનાથજી	૩— ૩.
૩૬૩૩	કુંકવા	"	નાથદારા ૧૩ મા. દુર	નાથદારા	"	"	૧— ૨.
૩૬૩૪	લાંગજી	"	પડોલી ૬ મા. દુર	કપાસલુ	ધર	પાર્શ્વનાથજી	૧—
૩૬૩૫	ચિતોડગઢ	ટંકશાળની પાસે	ચિતોડગઢ ૧૧ મા. દુર	ચિતોડગઢ	ધૂમટખંધ	આદિનાથજી	૩— ૭.
૩૬૩૬	"	છીપાનો મહોલો	"	"		પદ્મપ્રભુજી	૩— ૩.
૩૬૩૭	"	નૂનો અનર ઢીંગોઠા મંદિર	"	"		આદિનાથજી	૧૧— ૨
૩૬૩૮	"	કિલ્લા ઉપર ગામમાં	૪ મા. દુર	"	ધૂમટખંધ	મહાવીરસ્વામી	૪—
૩૬૩૯	"	"	"	"	"	શાંતિનાથજી	૧— ૫
૩૬૪૦	"	સતવીસદેવરી	"	"	શિખરખંધ	આદિનાથજી	૪૨— ૬
૩૬૪૧	"	ગૌમુખી	"	"	"	શાંતિનાથજી	૨—
૩૬૪૨	"	"	"	"	ધાખાખંધ	પાર્શ્વનાથજી	૧—
૩૬૪૩	નીમાડા (પાખાપજી)	બનરમાં	પડોલી ૮ મા. દુર	કપાસન	ધૂમટખંધ	આદિનાથજી	૧— ૨

વંશાવતારનું નામ તથા સંવત.	પણીવટદારનું નામ.	લેગલો સંવત.	દેરાસરની સ્થિતિ.	સીનની વસ્તી.	ઉપા- નગ.	પરફ- ગાળા.	વિશેષ નોંધ.
શ્રીસંઘ	શેઠ કન્નેડીમલજી આલચંદ	૧૮૫૫	સારી	૧૨૫	૧		
"	જગનલાલજી ઝવેરચંદ કોઠારી		જીર્ણ	૭૦.	૧		
"	રામલાલજી કસ્તુરચંદ		સાધારણ	નથી		૧	
"	નાથુલાલજી ગુલાબચંદ		સારી	"	૧		
શ્રીસંઘ	શેઠ કરમચંદજી લાલચંદજી	૧૮૨૬	જીર્ણ	૧૦૦			
યતિશ્રી ભાગચંદજી ૧૮૦૦	યતિશ્રી કેસરીમલજી		સાધારણ	૪૦૦			
યતિશ્રી વિજયચંદ ૧૮૫૦	યતિશ્રી આલચંદજી		"				ત્રીજેમાળ છે. આ દેરાસરમાં જમણી તરફના ભાગમાં
							આવેલી એક પાષાણની ચોવીશી સુંદર છે.
શ્રીસંઘ ૧૮૩૮	પુનમચંદ પટવારી		"				
શ્રીસંઘ ૧૫૫૫	"		"	૧૨૦			
"	"		"				
શ્રીસંઘ ૧૫૦૧	આચાર્ય વિજયનીતિસરી- ચરજી જીર્ણોદ્ધાર કમીટી		સારી				સતવીસ દેવરીના નામે પ્રસિદ્ધ છે.
શ્રીસંઘ ૧૧૦૦	"		"				
"	"		"				સુકેશલ સુનિની ગુફા છે.
"	ભુરાલાલ તુલસીરામ સાવલા	૧૭૫૨	સાધારણ	૩૦			

નંબર	વાસ્તુ નામ	ઠેકાણું.	ફેલે દરેકન.	પાસ. દરેકન.	ખાંધણી.	મૂલનાયક	મતિનાયકની રાખ્યા
૩૬૪૪	વાનોણ	બનરમાં	પાડોલી ૧૦ મા. દૂર	ભાદોડા	શિખરખંધ	આદિનાયક	પાપણ-ધાતુ ૪— ૪
૩૬૪૫	કરેડા ઉદ્દે ભોપાલ સાગર	ગામ બહાર	ભોપાલ સાગર ૦૧ મા. દૂર	ભોપાલ સાગર	„	પાર્શ્વનાયક	૫૧—૩૪
૩૬૪૬	ગંગરા	બનરમાં	ગંગરા ૨ મા. દૂર	ગંગરા	„	આદિનાયક	૪—
૩૬૪૭	„	મતિશ્રી હેમચંદ્રને ત્યાં	„	„	ધર	પાર્શ્વનાયક	— ૫
૩૬૪૮	હમીરગઢ	મતિશ્રી બાલચંદ્રને ત્યાં	હમીરગઢ ૧ મા. દૂર	હમીરગઢ	„	„	૪— ૬
૩૬૪૯	કોડીઆરા	બનરમાં	નાથદારા ૫ મા. દૂર	નાથદારા	શિખરખંધ	આદિનાયક	૩— ૨
૩૬૫૦	„	„	„	„	„	પાર્શ્વનાયક	૩—
૩૬૫૧	નમાણા	પંચાયતીના નોરામાં	કાંકરોલી ૩ મા. દૂર	કાંકરોલી	ધાખાખંધ	આદિનાયક	૧—
૩૬૫૨	સીસોદા	બનરમાં	નાથદારા ૧૨ મા. દૂર	નાથદારા	શિખરખંધ	પાર્શ્વનાયક	૪—
૩૬૫૩	ધારા	„	કાંકરોલી ૧૪ મા. દૂર	„	„	આદિનાયક	૩—
૩૬૫૪	રીડેડ	નાથાનો ચોરા	ચારભુજ રોડ ૧૬ મા. દૂર	ચારભુજ રોડ	„	પાર્શ્વનાયક	૧૧— ૩
૩૬૫૫	ચારભુજ	ઝોસવાલ મહેલો	૧૯ મા. દૂર	„	„	આદિનાયક	૧૩— ૯

અધ્યાપનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	દેવાચરની રિતિ.	તેમની વસ્તી.	ઉપા- શ્રય	ધર્મ- શાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૧૦૦	દાલચંદ લચ્છીરામ લોદા	૧૮૬૦	સારી	૧૫૦			
ખીમસીંઘ ૮૬૨	ઉદેપુર શ્રીસંઘ	૧૬૫૬	„	૧		૧	આ એક પ્રાચીન તીર્થ છે. આ દેરાસરમાં ભમતીની દેરી
							નંબર ૨૦માં એક ધાતુની શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાનની
							મૂર્તિ પ્રાચીન છે. દર વર્ષે માગશર વદ ૧૦ના રોજ
							મેળો ભરાય છે.
શ્રીસંઘ ૧૬૦૦ લગભગ	ચંદનમલ્લ કોઠારી	૧૯૦૯	સાધારણ	નથી	૧		શિખર તથા ઘૂમટમાંથી પાણી પડે છે.
યતિશ્રી રતનચંદલ લગભગ ૧૯૦૦	યતિશ્રી હેમચંદલ	૧૨૨૮	„				
યતિશ્રી કેસરીચંદલ ૧૮૫૩	યતિશ્રી બાલચંદલ	૧૮૫૩	સારી	નથી	૧		
શ્રીસંઘ	નાથુલાલ કેસરીમલ્લ		„	„	૧		
„	„		„				
„	દેવીલાલ ધાસીરામલ		„	નથી			
„	કેસરીમલ્લ રીખવદાસ		સાધારણ	„		૧	
„	લાલચંદ હમ્મરીમલ પટવારી		„				
શેઠ પદમાલ કોઠારી	ભેરુલાલ ચૂનીલાલ કોઠારી		સારી	૨૦૦			
શ્રીસંઘ	પનાલાલ ઝવેરચંદ કાપડિયા		સાધારણ	૧૦૦	૧		

નંબર	માર્ગ નામ	દેવ	રેલ્વે સ્ટેશન	પરિવહન	સાધના	પ્રજનાયક	પ્રતિમાલની રૂપ્યા
૩૬૫૬	દેખાર	ગામના નાકે	નાથદ્વારા ૧૫ મા. દૂર	નાથદ્વારા	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	પાપાણ-ધાતુ ૧—
૩૬૫૭	ચામલા	બગરમાં	૩ મા. દૂર	"	"	આદિનાથજી	૨—
૩૬૫૮	પલાણા	"	મલ ૪ મા. દૂર	માવલી	"	પાર્શ્વનાથજી	૬— ૫
૩૬૫૯	સિંધુ	"	નાથદ્વારા ૬ મા. દૂર	નાથદ્વારા	ધાખાબંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	૨— ૧
૩૬૬૦	ધાસા	"	ખેમલી ૫ મા. દૂર	ખેમલી	શિખરબંધ	શાંતિનાથજી	૬— ૬
૩૬૬૧	ધટિયાવલી	"	શંભુપુરા ૩ મા. દૂર	શંભુપુરા	ધૂમટબંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	૩— ૧
૩૬૬૨	ગીલુંડ	"	"	"	"	આદિનાથજી	— ૧
૩૬૬૨	સતબંદા	"	"	"	ધાખાબંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	૨—
૩૬૬૪	ભાંગરોળ	"	નીંઆહેડા ૬ મા. દૂર	નીંઆહેડા	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૨— ૨
૩૬૬૫	લક્ષ્મણવણ	"	"	"	ધર	આદિનાથજી	૨—
૩૬૬૬	નીંઆહેડા	"	નીંઆહેડા ૦૧ મા. દૂર	નીંઆહેડા	શિખરબંધ	"	૫— ૮
૩૬૬૭	"	"	"	"	"	પાર્શ્વનાથજી	૪— ૫
૩૬૬૮	"	"	"	"	ધૂમટબંધ	આદિનાથજી	૧— ૨
૩૬૬૯	મેવાસા	"	૮ મા. દૂર	"	"	"	૧—
૩૬૭૦	અરજોદા	"	૭ મા. દૂર	"	"	"	૧—

અવિવતારણ નામ તથા સંવત.	મુદીપત્રદારના નામ.	લેખન સંવત.	દરવારની સ્થિતિ.	લેખન વારી.	કિલો-મી.	પાણી-પાણી.	નિર્ણય સંખ્યા
શ્રીસંઘ	ઉદયલાલજી તિલોકચંદ પટવારી		સાધારણ	નથી			
"	નાથુલાલજી લખમીચંદજી સોની		"	"	૧		
"	કૃશનલાલજી ચંપાલાલજી દુગડ		"	"	૧		
"	પ્રેમચંદજી નાથુલાલજી કોઠારી		"	"	૧	૧	
"	પુનાલાલજી વૃદ્ધિચંદજી		સારી	"	૧		
"	પ્યારચંદજી ધનરાજજી ગાંગ		સાધારણ	"			ધૂમટમાંથી પાણી પડે છે.
"	કેસરમલજી લવાનમલજી ચોપડા		"	"			પાણી પડે છે.
"	નાડલાલજી કમળચંદ સુરાણા		"	૭૦	૧		
શ્રીસંઘ પ્ર. ૧૯૮૫	ચોથમલજી ચંપાલાલજી બાફણા		"	નથી			
શ્રીસંઘ	ચંદ્રમલજી નાનાબાલજી કોઠારી		"	૧૨૫			
"	દીવાન બહાદુર કેસરીસીંગજી કોટાવાળા		સારી	૨૦૦	૧	૧	
ધનરાજજી હજારીમલ પારખ	"		"				"
શ્રીસંઘ	યતિશ્રી શિખરચંદ્રજી		"				એક ગુરુમુર્તિ છે.
"	હોરાલાલ નવલજી કોઠારી		જીર્ણ	નથી			મરામતની જરૂર છે.
"	બવનલાલજી પ્યારચંદજી ઢીંગ		સાધારણ	"			

નંબર	ધારાનું નામ	હેઠાણું.	રસ્તે રહેઠાણ	પ્રારંભ આદિત્ય.	બાંધણી.	મુજબનાયક	મતિગાળની રૂપરક
૩૬૭૧	કેરી	બનરમાં	નીબાહેડા ૬ મા. ફર	નીબાહેડા	ધૂમટખંધ	આદિનાયક	પાપાણુ-પાણુ ૩—
૩૬૭૨	અડાણા	બાટી ઉપર	કેસરપુરા ૭ મા. ફર	તારાપુર	શિખરખંધ	"	૪— ૬
૩૬૭૩	તારાપુર	બનરમાં	૯ મા. ફર	"	"	શાંતિનાયક	૫— ૨
૩૬૭૪	કનેરા	"	૧૪ મા. ફર	"	"	"	૬— ૨
૩૬૭૫	બટ	ચાણુની પાસે	૨૨ મા. ફર	બટ	"	"	૨— ૪
૩૬૭૬	રતનગઢ	બડા મંદિર	નીમચ ૩૨ મા. ફર	રતનગઢ	"	આદિનાયક	૩— ૫
૩૬૭૭	દડોલી	બનરમાં	૨૦ મા. ફર	સરવાનીઆ	ધર	પાર્શ્વનાયક	૨—
૩૬૭૮	સીંગોલી	ઈસ્પીતાલ પાસે	૫૦ મા. ફર	સીંગોલી	શિખરખંધ	"	૪—૨૩
૩૬૭૯	ગોમુદા	બનરમાં	ગોમુદા ૧ મા. ફર	ગોમુદા	"	"	૧— ૫
૩૬૮૦	સીંગપુર	"	પડોલી ૫ મા. ફર	પડોલી	"	સુપાર્શ્વનાયક	૩— ૨
૩૬૮૧	કપાસન	"	કપાસન ૧૧ મા. ફર	કપાસન	"	પાર્શ્વનાયક	૩— ૨
૩૬૮૨	"	"	"	"	"	મુનિમુક્ત સ્વામી	૧—
૩૬૮૩	હથિયાણા	"	પડોલી ૪ મા. ફર	પડોલી	"	પાર્શ્વનાયક	૪— ૪
૩૬૮૪	મંગલબાઝ	"	ફતેહનગર ૧૮ મા. ફર	ભીંડર	ધૂમટખંધ	આદિનાયક	૪—
૩૬૮૫	મોરવણ	"	નીબાહેડા ૨૦ મા. ફર	"	ધર	"	૩— ૧

મંથાનનારતું નામ તથા સંવત.	મહીજરદારતું નામ	લેખનો સંવત.	લેખની સ્થિતિ.	લેખની વસ્તી.	ઉપા- શ્રય	ધર્મ- શાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ	સુવાલાલજી હુકમીયંદજી કાંકડ		સારી	નથી			
"	રતનલાલ રાજમલજી દોશી		"	૪૫			
"	રતનલાલજી શુલાયંદજી વેરા		છર્ચ	૧૨			મરામતની જરૂર છે.
"	જેઠમલજી ચાંદમલજી કાંકડારી		સારી	૫૦	૧	૧	
"	મૂલયંદજી પ્રીરતમલ નાર		છર્ચ	૨૨			
"	ચાંદમલજી નગજીરામ બાબેલ		સારી	૨૮			
"	નેમિયંદજી જડાવમલજી નેડીયા		સાધારણ	૧૦			
"	સુભનમલ નાયુલાલ નાગોરી		"	૭			
"	અંબાલાલ ગિરધરલાલ	૧૬૮૨	સારી	૧૫	૧		
જામડ કુટુંબ ૧૬૨૬	ધોધાલાલ ધનરાજજી જામડ	૧૬૭૧	"	૭૦			લખતીમાં પાણી પડે છે. મરામતની જરૂર છે.
શ્રીસંઘ ૧૭૨૦	કાળુરામ કન્નેડીમલ શેઠ	૧૭૨૦	"	૪૦	૧		એક પુસ્તક લંડાર છે.
શ્રીસંઘ ૧૬૮૦	"	૧૬૨૬	"				
શ્રીસંઘ	રતનલાલ ગોકળયંદજી સાંકલા		"	૧૦૦	૧		સં. ૧૧૪૭ની સાલની એક ધાતુમૂર્તિ પ્રાચીન છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૪૦ લગભગ	દગ્ગરીમલજી સીસોદીયા		સાધારણ				ધાળામાંથી પાણી પડે છે. મરામતની જરૂર છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦ લગભગ	ભેડલાલજી પનાલાલજી		"	૭૫			

નંબર	ભારતીય નામ	અન્ય નામ	રેલવે સ્ટેશન	પાસનું સ્ટેશન	ગામડું	સુખનાથ	મતિનાથની તપાસ
૩૬૮૬	સંગેસરા	બજારમાં	કરેડા ૧૦ મા. દૂર	ભાદોડા	ધૂમટબંધ	મહાવીરસ્વામી	પાપાણુ-ધાણુ ૫—૧
૩૬૮૭	ભાદસોડા (ભાદોડા)	"	પાંડોલી ૯ મા. દૂર	પાંડોલી	"	આદિનાથજી	૫—૫
૩૬૮૮	મંડપ્યા	"	નીબાહોડા ૧૬ મા. દૂર	મંડપ્યા	"	પાર્શ્વનાથજી	૩—૪
૩૬૮૯	ચીકારડા	"	૧૬ મા. દૂર	નકુમ	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૫—૬
૩૬૯૦	છોટીસાદડી	"	નીમચ ૧૦ મા. દૂર	છોટીસાદડી	ધૂમટબંધ	શાંતિનાથજી	૩—૧
૩૬૯૧	"	"	"	"	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૫—૪
૩૬૯૨	કાર્કેદા	"	૮ મા. દૂર	"	ધાખાબંધ	"	૧—૧
૩૬૯૩	કેમુંદા	"	૪ મા. દૂર	બગાણા	"	પાર્શ્વનાથજી	૧—૧
૩૬૯૪	પાલસોડા	"	હડકીઆખાલ ૪ મા. દૂર	નારાયણગઢ	"	સુપાર્શ્વનાથજી	૩—
૩૬૯૫	બડીસાદડી	"	નીબાહોડા ૧૮ મા. દૂર	બડીસાદડી	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૫—૫
૩૬૯૬	ધરીઆવદ	"	૪૦ મા. દૂર	ધરીઆવદ	"	શીતળનાથજી	૩—૧૧
૩૬૯૭	"	"	"	"	ધૂમટબંધ	શાંતિનાથજી	૪—૨
૩૬૯૮	"	હજારીમલજીને ત્યાં	"	"	ધર	આદિનાથજી	—૧
૩૬૯૯	નીકુમ	બજારમાં	૧૨ મા. દૂર	નીકુમ	શિખરબંધ	"	૨—૧

જાહેરાતદારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટકર્તાનું નામ	દેખના સંવત.	દેરાસરની સ્થિતિ	દેરાસરની વસ્તી	ખા- સ	કર્મ- સ્થળ	વિગ્રહ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૯૧૪ લગભગ	જસરાજી કાળુરામજી મહેતા	૧૫૪૫	સાધારણ	નથી			
શ્રીસંઘ ૧૯૩૬	માણેકચંદ્ર સુખદેવજી		"	"			ધાખામાંથી પાણી પડે છે. મરામતની જરૂર છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦ લગભગ	ટોકુચંદ્ર હોગાવાલ		"	"			
શ્રીસંઘ ૧૯૨૦ લગભગ	ખારચંદ્ર વાસીરામજી		"	"			
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦ લગભગ	શેઠ ચંદનમલજી મોડીરામજી નાગોરી		"	૫૦૦	૨		
શ્રીસંઘ ૧૯૦૧	"	૧૯૦૧	સારી				
શેઠ વજરાજી દેવજી બાફણા ૧૯૦૦ લગભગ	શેઠ ચંદનમલજી વજરાજી બાફણા		સાધારણ	૧૫			
શ્રીસંઘ ૧૯૨૫ લગભગ	શેઠ ભગવાનજી નહારજી પટવારી		ખરાબ	નથી			ધાખામાંથી પાણી પડે છે. દેરાસરની જરૂર છે.
શ્રીસંઘ ૧૬૦૦ લગભગ	યતિશ્રી કનૈયાલાલજી મોતીસાગરજી		સાધારણ	૨૦			આ દેરાસર ઋષભદેવ ભગવા- નના દેરાસરના નામથી ઓળ-
							ખાય છે. જીર્ણોદ્ધારની જરૂર છે.
"	કસ્તુરચંદ્ર લખમીચંદ્રજી ખાખિયા		"	૨૫	૧		શિખરનો તથા ધાખાનો ભાગ જીર્ણ છે. મરામતની જરૂર છે.
શ્રીસંઘ ૧૭૫૦ લગભગ	કસ્તુરચંદ્ર પરતાપમલ ખાખિયા		"	૫૦			મરામતની જરૂર છે.
"	"		"				ચૂસટમાંથી પાણી પડે છે.
કોઠારી કુટુંબ લગભગ ૧૮૦૦	"		ખરાબ				
શ્રીસંઘ ૧૭૦૦ લગભગ	શેઠ ધનરાજી ઢીંગ		સાધારણ	નથી			જીર્ણ દેરાસર છે.

નંબર	શાસન નામ	ઠેકાણું.	મુલકે કેસરના.	પાસ કોઈના.	બાંધણી.	સુબનામક	પ્રતિબાહની સંખ્યા
૩૭૦૦	વિનોતા	અગરમાં	નીઆહેડા ૧૦ મા. દૂર	નીઆહેડા	ધૂમટખંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	પાણી-ધાતુ ૫-૧
૩૭૦૧	વાડી	"	કેસરપુરા ૬ મા. દૂર	"	"	આદિનાથજી	૪-
૩૭૦૨	દાડ	"	"	બગાણા	"	ચંદ્રપ્રભુજી	૨-
૩૭૦૩	નયાગામ	"	ના " દૂર	નયાગામ	શિખરખંધ	મહાવીરસ્વામી	૪-૩
૩૭૦૪	જવદ	કંઠારિયા અગર	૭ મા. દૂર	જવદ	"	શાંતિનાથજી	૭-૧૬
૩૭૦૫	"	જાપરવાલોંકી ગલી	"	"	"	ચંદ્રપ્રભુજી	૩-૧૧
૩૭૦૬	"	ભેરજીકી ગલી	"	"	ધૂમટખંધ	આદિનાથજી	૮-૧૫
૩૭૦૭	"	અળજખાના	"	"	"	પાર્શ્વનાથજી	૭-
૩૭૦૮	મોડી	અગરમાં	નીમચ ૯ મા. દૂર	"	"	આદિનાથજી	૧-
૩૭૦૯	જવી	"	૬ મા. દૂર	નીમચ	"	શાંતિનાથજી	૨-
૩૭૧૦	સરવાનીઆ (મહારાજ)	"	૧૦ મા. દૂર	સરવાનીઆ (મહારાજ)	શિખરખંધ	આદિનાથજી	૬-
૩૭૧૧	ધામનીઆ	"	૧૪ મા. દૂર	"	ધૂમટખંધ	સંભવનાથજી	૩-
૩૭૧૨	મોરવન (ધાટોડી)	"	૧૫ મા. દૂર	"	ધાખાખંધ	પાર્શ્વનાથજી	૩-૧
૩૭૧૩	જાવલ	"	કેસરપુરા ૯ મા. દૂર	જવદ	ધૂમટખંધ	આદિનાથજી	૨-
૩૭૧૪	મેલાણા	"	૧૨ મા. દૂર	તારાપુર	શિખરખંધ	"	૨-

અધિકારનામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	કસ્ટોડિયનની દિવસિ.	કેસની વર્ગી.	ઉપા- ધ્ય	ધર્મ- શાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦ લગભગ	માંગીલાલજી તેજપાળ સંઘવી		સાધારણ	૩૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦ લગભગ	શ્રીસંઘ		"	૭૫			
શ્રીસંઘ ૧૮૫૦ લગભગ	ગેરીલાલજી ચોથમલજી બાફળા	૧૭૪૫	"	૮			
રોડ જવરાજી સુખદેવજી ૧૯૪૦	કેસરીમલજી જવરાજી ચોધરી		સારી	૩૦	૧		એક લાયબ્રેરી છે.
શ્રીસંઘ ૧૭૦૦ લગભગ	ટોકુજી રીખવદાસ	૧૬૭૬	"	૧૦૦	૨		"
શ્રીસંઘ ૧૫૦૦ લગભગ	"	૧૪૦૮	"				
શ્રીસંઘ ૧૬૦૦ લગભગ	"	૧૭૪૮	"				
રોડ પ્રેમજી ચોધરી ૧૫૪૮	સુગ્ગનમલજી ચોધરી	૧૫૪૮	ખરાબ				
કેસરીમલજી ઓઘડજી ૧૮૦૦ લગભગ	કેસરીમલજી ઓઘડજી		સાધારણ	૫૦			
શ્રીસંઘ ૧૮૭૫ લગભગ	સોલાલાલજી મોતીલાલજી પટવા		"	૨૦			ઘૂમટમાંથી પાણી પડે છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦ લગભગ	ઓઘડલાલજી કૃષ્ણચંદ્રજી નપાવલિયા	૧૯૫૧	"	૧૦૦			શિખરમાંથી પાણી પડે છે.
મોળીરામજી ભંડારી ૧૯૦૦ લગભગ	હમરીમલજી પનાલાલજી ભંડારી	૧૬૯૯	જીલ્લો	૬૦			બહુ જ જીલ્લો છે.
શ્રીસંઘ ૧૭૪૫	બસંતીલાલ ચંપાલાલ મોગરા	૧૭૪૫	સાધારણ	૪૦			
શ્રીસંઘ ૧૮૬૪	પનાલાલ હંસરાજ પીપાડા	૧૮૬૪	"	૪			પાણી પડે છે.
પનાલાલજી મોડીરામજી ૧૯૧૫	મથુરાલાલજી કુળચંદ્રજી		ખરાબ	નથી			જીલ્લોદારની જરૂર છે.

નંબર	ધારક નામ	કાનું	૧૯૬૬ જે.દા.ન.	૧૯૬૭ સી.દિ.	સંધર્ભ	મુળનામ	પ્રતિભાલની સંખ્યા
૨૭૧૫	રાનીખેડા	અમરમાં	નીંખાહેડા ૨ મા. દૂર	નીંખાહેડા	શિખરખંધ	આદિનાથજી	પાપાણુ-ધાણુ ૪—
૨૭૧૬	ભદ્રેસર	"	૧૨ મા. દૂર	"	ધૂમટખંધ	"	૩—
૨૭૧૭	સાવા	"	શંભુપુરા ૩ મા. દૂર	ચિતોડગઢ	શિખરખંધ	"	૧— ૪
૨૭૧૮	ડાખી	"	કોટા ૬ મા. દૂર	ભુંદો	ધાખાખંધ	પાર્શ્વનાથજી	૩—
૨૭૧૯	ચુડા	"	૨૫ મા. દૂર	ખીન્નેલીઆ	"	"	૧— ૨
૨૭૨૦	ભેંસરોડગઢ	"	૨૪ મા. દૂર	સીંગોલી	"	આદિનાથજી	૫—૨૭
૨૭૨૧	કદવાસા	"	નીમચ ૫૦ મા. દૂર	"	શિખરખંધ	પાર્શ્વનાથજી	૪— ૮
૨૭૨૨	ધારડી	"	"	"	ધાખાખંધ	"	૧—
૨૭૨૩	બેગુ	કિલ્લા ઉપર	ભીલવાડા ૩૨ મા. દૂર	બેગુ	શિખરખંધ	મહાવીરસ્વામી	૫—
૨૭૨૪	"	અમરમાં	"	"	ધાખાખંધ	પાર્શ્વનાથજી	૪— ૬
૨૭૨૫	ભીચોર	"	ચિતોડગઢ ૨૪ મા. દૂર	ભીચોર	ધૂમટખંધ	શાંતિનાથજી	૨— ૩
૨૭૨૬	પારસોલી (રાવજી)	"	૨૨ મા. દૂર	પારસોલી	"	પાર્શ્વનાથજી	૩—
૨૭૨૭	અસી	સેવડોનો મહોલ્લો	૧૨ મા. દૂર	અસી	"	શાંતિનાથજી	૩— ૨
૨૭૨૮	ભીલવાડા	અમરમાં	ભીલવાડા ૧૧ મા. દૂર	ભીલવાડા	શિખરખંધ	આદિનાથજી	૩— ૩
૨૭૨૯	"	"	"	"	ધાખાખંધ	શાંતિનાથજી	૪— ૭

જામાનાનારું નામ તથા સંવત.	મહીયતદારનું નામ.	દેખાડો દિવસ.	આચરની વિધિ.	કેનેલી વરતી.	જન- સમ.	કાર- નામ.	વિધિ નોંધ
દેવજી ધનજી ૧૫૦૦ લગભગ	કેસરીમલજી ગળ્યાલાલજી	૧૫૪૫	સાધારણ	૪			અણોદારની જરૂર છે.
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦ લગભગ	નાથુલાલજી જડાવચંદ ખટોડ		"	નથી			"
શ્રીસંઘ ૧૭૦૦ લગભગ	મૂળચંદ ચૂનીલાલ પીતલીઆ	૧૬૬૯	"	"			
"	ધાસીલાલ પ્યારચંદ મહડીઆ		"	૧૫			
"	રાજચંદજી હમરીમલજી હાંગડ		જીર્ણ	૨			જીર્ણ દેરાસર છે.
"	સૂરજમલજી ચાંદમલજી સીસોદીઆ		સાધારણ	૨૧			
શ્રીસંઘ ૧૭૮૧	સમીરમલજી નથમલજી લોદા		"	૫૦			
"	પ્યારચંદજી રતનલાલજી કાવડીઆ		જીર્ણ	૧૩			"
"	શ્રી મહાવીર જૈન યુરકમંડળ	૧૬૬૨	"	૮૦			"
"	યતિશ્રી રતનલાલજી	૧૮૬૦	સાધારણ				
"	ચીમનાજી લોદા		"	૨૦	૧		
"	કેસરીમલજી સુખદેવજી નહાર		"	૪૦			
"	માહુસીંગજી ઉદેકરજીજી દડા	૧૬૭૬	જીર્ણ	૨૫			"
"	તનસુખલાલજી ગુલામચંદ ચોરડિયા		"	૧૫	૪		"
યતિશ્રી કેસરીચંદજી	"		સાધારણ				

નંબર	ગામનું નામ	ટેલેફોન	ફેરફેર ટેલેફોન	પોસ્ટ ઓફિસ	બાંધણી	મૂળનામક	મતિચાલની સંખ્યા
૩૭૩૦	ભીલવાડા	અનરમાં	ભીલવાડા ૧૧ મા. ફર	ભીલવાડા	ધાખાખંધ	મહાવીરસ્વામી	પાપાણુ-ધાતુ ૩-૧૧
૩૭૩૧	ખીગોદ	"	૨૮ મા. ફર	ખીગોદ	ધૂમટખંધ	આદિનાથજી	૬-૫
૩૭૩૨	માંડલગઢ	"	૩૦ મા. ફર	માંડલગઢ	"	શીતળનાથજી	૩-૧
૩૭૩૩	"	કિલ્લા ઉપર	"	"	"	પાર્શ્વનાથજી	૭-૪
૩૭૩૪	"	"	"	"	શિખરખંધ	આદિનાથજી	૭-
૩૭૩૫	અમરગઢ	અનરમાં	ભીલવાડા ૩૨ મા. ફર	જહાજપુર	ધાખાખંધ	પાર્શ્વનાથજી	૨-૨
૩૭૩૬	યવસેશ્વર	કુંગર ઉપર	૨૬ મા. ફર	ભીલવાડા	શિખરખંધ	"	૨-
૩૭૩૭	સકરગઢ	અનરમાં	કોટા ૪૦ મા. ફર	જહાજપુર	ધાખાખંધ	આદિનાથજી	૩-
૩૭૩૮	જહાજપુર	આલિણુવાડામાં	ભીલવાડા ૪૪ મા. ફર	"	ધૂમટખંધ	"	૧૧-૨
૩૭૩૯	પારોલી	અનરમાં	૩૦ મા. ફર	શાહપુરા	"	નેમનાથજી	૧-૫
૩૭૪૦	"	માળીવાસમાં	"	"	શિખરખંધ	આદિનાથજી	૩-
૩૭૪૧	દાંતકા	અનરમાં	૨૪ મા. ફર	"	ધૂમટખંધ	પાર્શ્વનાથજી	૧-
૩૭૪૨	કોટડી (દાણીઆની)	"	૧૬ મા. ફર	ભીલવાડા	"	આદિનાથજી	૨-૧
૩૭૪૩	નંદનાથ	"	૨૨ મા. ફર	ખીગોદ	શિખરખંધ	પાર્શ્વનાથજી	૪-
૩૭૪૪	બનકાખેડા	"	૧૨ મા. ફર	ભીલવાડા	ધાખાખંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	૧-

મંદિરનારૂં નામ તથા સંવત	વહીવટદારનું નામ	લેખનો સંવત	દસ્તાવેજની સ્થિતિ	જોનાની વસ્તી	ઉપા- શ્રય	ધર્મ- શાળા	વિશેષ નોંધ
ચતિશ્રી હિરસૌભાગ્ય	તનસુખલાલજી ગુલામચંદ ચોરડોઆ		સાધારણ				
શ્રીસંઘ	કન્નેડીમલજી મોકમચંદજી પગારિયા		"	૧૦૦			
"	છોળાલાલજી ચતરસીંગજી ડાંગી	૧૫૪૫	"	૧૦૦			
દીવાન બહાદુર કેસરીસીંગજી કોટવાળા	દીવાન બહાદુર કેસરીસીંગજી કોટવાળા		સારી	૧૫૦ કિલ્લાપર			
શ્રીસંઘ	દેવીસીંગજી મુન્નનસીંગજી પોકરણા		સાધારણ				
"	કેસરીચંદજી અણતસીંગજી ચપલોદ		જર્ણ	૧૫		૧	જર્ણ દેરાસર છે.
"	બાદરમલજી ફોજમલજી લોઢા (કોટડીવાળા)		"	નથી	૧		એક પ્રાચીન તીર્થ છે. જર્ણ છે.
"	મુન્નનસીંગજી વૃદ્ધિચંદજી ખેરાડા		"	૨૦			જર્ણ દેરાસર છે.
"	ચોથમલજી રાજમલજી મંઢવી	૧૧૦૮	સારી	૪૦			એક પુસ્તક ભંડાર છે.
"	કલ્યાણમલજી નોરાવરમલજી મંઢેતી		"	૩૫			
"	"		જર્ણ				પ્રતિમા પ્રાચીન છે. જર્ણ દેરાસર છે.
"	મોતીસીંગજી મહેતા		સારી	૪૦			૧
"	બાદરમલજી ફોજમલજી લોઢા		"	૧૦૦			
"	ચતરસીંગજી લોઢા	૧૭૦૯	"	૧૫૦		૧	
"	પૃથ્વીરાજજી સવાધરામજી ચોધરી		સાધારણ	૪૦		૧	

નંબર	પાસનું નામ	કેમલ	ફલે જોડવા.	પેટા માફિયા.	વધેણી.	મુજબનાય	મતિનાયની ટીપ્પણી
૨૭૪૫	કુકુકોટા	બનરમાં	ભીલવાડા ૬ મા. ફર	ભીલવાડા	ધૂમટખંધ	શાંતિનાયજી	પાપાણુ-ધાટુ ૨—
૨૭૪૬	બડામુઆ	"	૧૦ મા. ફર	"	"	ચંદ્રપ્રભુજી	૧—
૨૭૪૭	કીકોલા	"	સરેરી ૧૬ મા. ફર	શાહપુરા	ધાખાખંધ	આદિનાયજી	૪—
૨૭૪૮	મુસી	"	૧૦ મા. ફર	બતેડા	ધૂમટખંધ	"	૩—
૨૭૪૯	ઉપરેડા	"	લાંખિયા ૧૦ મા. ફર	"	"	"	૨—
૨૭૫૦	બતેડા	"	માંડલ ૬ મા. ફર	"	શિખરખંધ	"	૧૧— ૬
૨૭૫૧	સાંગાતેર	"	ભીલવાડા ૩ મા. ફર	ભીલવાડા	ધાખાખંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	૫—
૨૭૫૨	"	"	"	"	શિખરખંધ	આદિનાયજી	૫—
૨૭૫૩	દરેલ	"	૪ મા. ફર	"	ધૂમટખંધ	અભિનંદન સ્વામી	૧—
૨૭૫૪	સુવાણા	"	"	"	ધાખાખંધ	આદિનાયજી	૧—
૨૭૫૫	આકોલા (જૂના)	જૂનામાં	૬ મા. ફર	"	ધૂમટખંધ	"	૪— ૪
૨૭૫૬	બતેડીઆ	બનરમાં	કેતેદનગર ૧૦ મા. ફર	સનવાડ	ધર	પાર્શ્વનાયજી	— ૧
૨૭૫૭	રેલમજરા	"	સનવાડ ૧૨ મા. ફર	કાંકરોલી	"	"	૬— ૮
૨૭૫૮	ખાખલા	"	કુંવરીઆ ૮ મા. ફર	ગંગાપુર	શિખરખંધ	"	૩— ૧
૨૭૫૯	પોટલા	"	૫ મા. ફર	"	"	શાંતિનાયજી	૩—૧૨

શ્રીમંતનારણ ત્રાસ વધા સંવત.	શ્રીમંતનારણ ત્રાસ.	કોષ્ટો સંવત.	દેશગરની સ્થિતિ.	તૈયારી પરતી.	ખાત- રાખ	કર્મ- સમય	સ્થિતિ નોંધ
શ્રીમંથ	શેઠમણી કુનેડીમણ સીમોદીયા	૧૯૯૨	સારી	૧૦			
"	મોડીલાલ કિશોરમણ	૧૫૯૨	સાધારણ	૪૦			
"	રૂઝનાથ કુકમીચંદળ પંડ્યા		"	૧			
"	રાજમણ ધૂળચંદળ ભંડારી	૧૮૨૯	"	૧૬			
"	નારસંગલ દરીસીંગલ ચોધરી	૧૫૪૫	"	૨૦			
શ્રીમંથ ૧૮૪૦	મનોરસીંગલ પદમસીંગલ	૧૮૪૦	સારી	૨૦૦			દેરાસર પ્રાચીન છે.
"	મદનસીંગલ અર્જુનસીંગલ મહેતા		સાધારણ	૫૦			
"	"		"				
ચંપાલાલરી પારખ	રૂપચંદળ ગંભીરમણ પારખ	૧૯૯૨	"	૨૫			
શ્રીમંથ	છોગાલાલ ઘેરચંદળ હીંગડ		"	૩૦			
"	કલ્યાણસીંગલ પોઠરણા		છર્ણ	૧૭			છર્ણ દેરાસર છે.
"	મગનલાલ દેવીચંદળ સીમોદીયા		"	૧૦૦			"
"	શેઠ ચુનીલાલ ભૂરાલાલ સોની	૧૫૪૫	સાધારણ	૨૦૦			
"	છોગાલાલ ચતુરભુજ રાંઝા	"	સારી	૧૨૫			
"	અંદરમણ કાલુરામ પામેયા		"	૧૫૦	૧	૨	

નંબર, ગામનું નામ	ટેકાણું.	રેલ્વે સ્ટેશન.	પોસ્ટ ઓફિસ.	બાંધણી.	મૂળનાયક	પ્રતિભાણની સંખ્યા	
૨૭૬૦	પોટલા	બનરમાં	કુંવારીઆ ૫ મા. દૂર	ગંગાપુર	શિખરબંધ	મુનિસુવત સ્વામી	પાપાણ-ધાણ ૬—૨
૨૭૬૧	સડાણ	"	૧૬ મા. દૂર	"	ધૂમટબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૪—૧
૨૭૬૨	ગંગાપુર	જૂના શહેરમાં	ભીલવાડા ૨૪ મા. દૂર	"	શિખરબંધ	ચંદ્રપ્રભજી	૧૧—૧૫
૨૭૬૩	આમલી	બનરમાં	કુંવારીઆ ૧૮ મા. દૂર	"	ધૂમટબંધ	"	૧—૫
૨૭૬૪	લાખોલા	"	૧૬ મા. દૂર	"	ધર	આદિનાથજી	૬—૪
૨૭૬૫	પટ્ટના	"	હમીરગઢ ૧૨ મા. દૂર	કપાસન	"	"	૩—૩
૨૭૬૬	રૂંદ	સીનીચોકાપાડા	ગંગારા ૭ મા. દૂર	ચિતોડ	"	"	૧—૧
૨૭૬૭	બીમગઢ	બનરમાં	પાંડોલી ૮ મા. દૂર	કપાસન	"	પાર્શ્વનાથજી	૨—૧
૨૭૬૮	રાફમી	"	કપાસન ૧૨ મા. દૂર	"	શિખરબંધ	"	૫—૧
૨૭૬૯	આરણી	"	"	"	ધૂમટબંધ	વિમલનાથજી	૧—૨
૨૭૭૦	આકોલા (તાજી)	"	કરેડા ૬ મા. દૂર	"	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૪—૨
૨૭૭૧	ઉમડ	"	કપાસન ૬ મા. દૂર	"	ધૂમટબંધ	શાંતિનાથજી	૧—
૨૭૭૨	ચંગેડી	"	ફતેહનગર ૨ મા. દૂર	ચાનવાડ	"	આદિનાથજી	૩—૨
૨૭૭૩	સનવાડ	"	"	"	શિખરબંધ	"	૮—૧
૨૭૭૪	ખરતાણા	અંદનમલજીના મકાનમાં	૩ મા. દૂર	"	ધર	"	૧—૧૮

અધ્યાવતારીનું નામ તથા સંવત.	વહીવટકારીનું નામ.	લેખનો સંવત.	દેશીયરની સ્થિતિ.	કેનાની વતરી.	દિવા. અથ	ધર્મ- સાગા.	નિર્ણય નામ
શ્રીસંઘ	અંદરમલજ કાલુરામજ પામેચા		સારી				
"	દોલતરામજ રતનલાલજ ડાંગલીઆ		"	૧૦૦		૧	
"	રંગલાલજ વૃદ્ધિચંદજ પારેખ		"	નથી	૧		
"	કેશવલાલજ ઉમેદમલજ ચોવટિયા		સાધારણ	૧૫૦			
"	ચુલાખચંદજ નગજરામ કોડારી		"	૨૫૦	૧		
"	કેસરીચંદજ ખ્યારચંદજ વોરા	૧૯૨૫	"	૩૦૦	૧		
"	ખૂખચંદજ ચતુરલાલજ સંઘવી		જીણું	૧૦૦			જીણું દેરાસર છે.
"	માંગીલાલજ કુશચંદજ હીંગડ		"	૨૦૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૬૨૧	ચાંદમલજ કુલચંદજ પોકરણા		સારી	નથી	૧	૧	
શ્રીસંઘ ૧૬૬૩	માધુલાલજ જોગાલાલજ સાંખલા	૧૯૮૪	"	૫૦	૧		
"	પ્રભુલાલ કોળમલજ		સાધારણ	૨૫૦			
"	કાલુરામજ પ્રેમચંદજ રાતડીઆ		સારી	૬૦			
"	મોતીલાલજ વૃદ્ધિચંદજ ચપલોદ		"	૬૦			
"	લખમીચંદજ ચંપાલાલજ ચંડાલીઆ	૧૯૬૨	"	૬૨૫			૧ પુસ્તક ભંડાર છે.
"	ચંદનમલજ ઉદયચંદજ સીસોદીઆ		જીણું	૪૦			જીણું દેરાસર છે.

નંબર	ગામનું નામ	રેકાર્ડ	ફેલિ રેકાર્ડ	પાસ પાસ	જામિની	પગનાયક	પ્રતિભાણની સંખ્યા
૨૭૭૫	અરતાણા	અખરમાં	ફતેહનગર ૩ મા. ફર	સતવાડ	શિખરખંધ	આદિનાયક	પાષાણ-ધાતુ ૫—
૨૭૭૬	લાજુંગા	"	માંડલ ૧૬ મા. ફર	માંડલ	ધૂમટખંધ	પાર્શ્વનાયક	૪—
૨૭૭૭	કેરીઆ	"	લાંબિયા ૧૦ મા. ફર	લાંબિયા	"	આદિનાયક	૩— ૧
૨૭૭૮	મોરકાલીબેડા	"	૬ મા. ફર	"	"	પાર્શ્વનાયક	૧— ૭
૨૭૭૯	ભગવાનપુરા	"	માંડલ ૧૦ મા. ફર	માંડલ	"	શાંતિનાયક	૩— ૨
૨૭૮૦	માંડલ	"	" મા. ફર	"	ધાખાખંધ	"	૧— ૧
૨૭૮૧	બાગોર	"	ભીલવાડા ૧૬ મા. ફર	ભીલવાડા	ધૂમટખંધ	આદિનાયક	૪—
૨૭૮૨	પીતાસ	"	૧૦ મા. ફર	"	"	"	૩— ૧
૨૭૮૩	નેવરીઆ	"	હમીરગઢ ૬ મા. ફર	હમીરગઢ	"	મહાવીરસ્વામી	૧— ૨
૨૭૮૪	પુર	"	ભીલવાડા ૬ મા. ફર	પુર	ધાખાખંધ	મલ્લિનાયક	૨—
૨૭૮૫	"	"	"	"	શિખરખંધ	ચંદ્રપ્રભુ	૩—
૨૭૮૬	"	"	"	"	ધર	આદિનાયક	૧—
૨૭૮૭	"	નેતાવડીઓશ મહોસ્વા	"	"	શિખરખંધ	"	૯—
૨૭૮૮	"	અખરમાં	"	"	"	નેમિનાયક	૬— ૨
૨૭૮૯	ગુરલા	"	૧૨ મા. ફર	"	ધાખાખંધ	અણ્ણનાયક	૩— ૧

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત	પડીલકારનું નામ	લેખનો સંખ્યા	દસાસની સ્થિતિ	તેનાની વસ્તી	જિલ્લો	પરિ- શાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૯૧૮	ચંદનમલજી ઉદયચંદજી સીસોદીઆ		સાધારણ				
શ્રીસંઘ ૧૮૭૫	હેમરાજજી હીરાલાલજી ચોરડીઆ		"	૧૬૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૪૮	રંગલાલજી મેઘરાજજી		"	૬૪	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૬૫	દોલતરામજી છોટમલજી		"	૬૦	૧		
"	ગોકલચંદજી છોગાલાલજી સીસોદીઆ		"	૪૦			
ચતિશ્રી ગણેશચંદજી ૧૯૦૦	લેન પંડિત નંદલાલજી		"	૨૦			
શ્રીસંઘ ૧૭૦૦ લગભગ	સોહનલાલજી બાબેલ	૧૮૪૫	સારી	૧૫૦			મૂળનાયકજીની મૂર્તિ ખંડિત છે.
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦ લગભગ	શેઠ જગનલાલજી ડાળીઆ		"	નથી			
શ્રીસંઘ ૧૯૯૬	ગેરીલાલજી સમરચમલજી		"	૪૦	૧		
તપગજી ૧૯૦૦ લગભગ	ઉગમચંદજી ટોડવાલીઆ		ખરાબ	૧૨૫	૩		ધાબામાંથી પાણી પડે છે.
મૂલચંદજી સંઘવી લગભગ ૧૯૪૫	મૂળચંદજી સંઘવી	૧૫૪૫	સાધારણ				
શ્રીસંઘ ૧૮૫૦	ઉગમચંદજી ટોડવાલીઆ	૧૮૫૦	"				
શેઠ ભાગચંદજી નેનાવટી લગભગ ૧૮૦૦	ગોવિંદસીંગજી પદમસીંગજી નેનાવટી	"	"				
શ્રીસંઘ ૧૭૯૮ લગભગ	"	૧૭૯૮	"				આદિનાથની મૂર્તિ પ્રાચીન છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦ લગભગ	કેસરીલાલજી ભેરલાલજી વોરા		"	૬૦			

ક્રમ	ધારાનું નામ	કેસનું	દેલ્લે રજીસ્ટ્રેશન	પાસ ઓફિસ	ગાંધીજી.	મુખનાયક	પ્રતિભાવની સંખ્યા
૩૭૯૦	રૂપાહેલી (મોટી)	ખજારમાં	રૂપાહેલી ૨ મા. ફર	રૂપાહેલી	ધૂમટખંધ	પાર્શ્વનાથજી	પાપાણુ-ધાતુ ૩—૮
૩૭૯૧	ડાખલા	"	સરેરી ૬ મા. ફર	સરેરી	"	આદિનાથજી	૪—૬
૩૭૯૨	ગરટી	"	૯ મા. ફર	"	"	સુમતિનાથજી	૧—
૩૭૯૩	ખામોર	"	૧૦ મા. ફર	શાહપુરા	શિખરખંધ	આદિનાથજી	૨—
૩૭૯૪	ખજખેડા	"	૩૦ મા. ફર	"	ધૂમટખંધ	"	૩—
૩૭૯૫	કાંદોસહાણા	"	૨૪ મા. ફર	"	"	સુપાર્શ્વનાથજી	૨—૧
૩૭૯૬	શાહપુરા	"	"	"	શિખરખંધ	આદિનાથજી	૬—૨
૩૭૯૭	"	"	"	"	ધાખાખંધ	"	૩—૭
૩૭૯૮	"	ડાંગીઓડા મહોલ્લા	"	"	શિખરખંધ	શાંતિનાથજી	૫—૨૧
૩૭૯૯	"	ખજારમાં	"	"	ધર	પાર્શ્વનાથજી	૮—૧૮
૩૮૦૦	આગુચા	"	રૂપાહેલી ૫ મા. ફર	રૂપાહેલી	ધૂમટખંધ	"	૧—૪
૩૮૦૧	ખાડી	"	બીજેનગર ૪ મા. ફર	દેવલિયા (કલા)	"	સુમતિનાથજી	૪—૨
૩૮૦૨	સકરાણી	"	૨ મા. ફર	બીજેનગર	ધર	પાર્શ્વનાથજી	૧—૧
૩૮૦૩	સથાણા	"	૪ મા. ફર	સથાણા	ધૂમટખંધ	"	૨—૬
૩૮૦૪	ખરલ	"	૨ મા. ફર	બીજેનગર	ધર	"	૧—

શ્રીમદ્વાચના નામ તથા સંવત.	બાળીકાવાચના નામ.	લેખકો સંખ્યા	દેવાચરની સ્થિતિ.	લેખની વસ્તી.	ઉપા- શ્રય	ધર્મ શાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦ લગભગ	સોહનલાલજી ચોધરી		સાધારણ	૧૦૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૭૫૦ લગભગ	કલ્યાણસીંગજી ચોધરી		ખરાબ	૩૦	૧		એક યુગ્મુતિ છે વૃમટમાં તીરાડા પડેલી છે.
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦ લગભગ	મંગીલાલજી બાફણા		સાધારણ	૮			
મીસરીમલજી ચપલોદા ૧૭૦૦ લગભગ	ઓનાડમલજી રાંધા		”	૧૬			
રંગલાલજી ગોખર ૧૮૬૨	અમરસીંગજી રાજમલજી લોદા		”	૧૦			
પરતાપમલ સરદારમલ- ગોખર ૧૮૩૪	છીતરમલજી હમીરમલજી ડાંગી		સારી	૧૫			ખીજે માળ છે.
શ્રીસંઘ ૧૬૦૦ લગભગ	ભંવરલાલજી છાન્ડે		”	૩૫૦	૧		
શ્રીસતસીંગજી સંઘવી ૧૮૦૦ લગભગ	ગોવિંદસીંગજી સંઘવી		”				”
ટેકચંદજી ડાંગી ૧૬૫૦	હરખચંદજી ડાંગી		”				
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦ લગભગ	સરદારમલજી છાન્ડે		સાધારણ				
યતિશ્રી છોટાલાલજી ૧૮૦૦ લગભગ	યતિશ્રી ભંવરલાલજી		ખરાબ	નથી			
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦ લગભગ	શેઠ મુગનચંદજી શુરડ		સાધારણ	”			”
”	રિદ્ધરજી લુણાવત	૧૮૫૧	”	”	૧		
શ્રીસંઘ ૧૭૦૦ લગભગ	નંદલાલજી ભણસાલી		”	”	૧		
શ્રીસંઘ ૧૬૦૦ લગભગ	શ્રીસંઘ		ખરાબ	”			

નંબર	ગ્રામનું નામ	દિશા	રેલવે સ્ટેશન	ગ્રામ માધ્યમ	તાલુકો	મુખ્યનાયક	પ્રતિભાજની રકમ
૩૮૦૫	લાંબા	બળરમાં	બોજેનગર ૩ મા. દૂર	બોજેનગર	ધૂમટખેડ	આદિનાથજી	પાવાણુ-ધાતુ ૨—
૩૮૦૬	બલિયા	"	૬ મા. દૂર	બલિયા	"	પાર્શ્વનાથજી	૩—
૩૮૦૭	કાનિયા (કનકપુર)	"	૭ મા. દૂર	બોજેનગર	"	શાંતિનાથજી	૨—
૩૮૦૮	ખેજડો	"	ગુલાબપુરા ૯ મા. દૂર	"	"	નેમિનાથજી	૧— ૧
૩૮૦૯	અંટાલી	"	બોજેનગર ૧૨ મા. દૂર	"	શિખરખેડ	આદિનાથજી	૮— ૧
૩૮૧૦	સંગ્રામગઢ	"	૧૬ મા. દૂર	બદનોર	ધૂમટખેડ	"	૨—
૩૮૧૧	પાટન	"	ગુલાબપુરા ૧૮ મા. દૂર	"	"	"	૨— ૧
૩૮૧૨	આદિસાદા	"	"	"	"	ચંદ્રપ્રભુજી	૩— ૧
૩૮૧૩	જેનગર	"	સરેરી ૧૬ મા. દૂર	"	ધર	શાંતિનાથજી	૨— ૪
૩૮૧૪	શંભુગઢ	"	ગુલાબપુરા ૧૬ મા. દૂર	"	ધૂમટખેડ	અજીતનાથજી	૩—૧૨
૩૮૧૫	બરસાની	ગામ બહાર	સરેરી ૧૦ મા. દૂર	"	ધાબાખેડ	પાર્શ્વનાથજી	૧—
૩૮૧૬	આબેસર	બળરમાં	"	સરેરી	ધૂમટખેડ	આદિનાથજી	૩— ૧
૩૮૧૭	દોલતગઢ	"	લાંબીઆ ૧૬ મા. દૂર	બદનોર	"	"	૩— ૪
૩૮૧૮	આસીદ	"	સરેરી ૧૬ મા. દૂર	"	ધર	કેસરિયાનાથજી	૫—
૩૮૧૯	પરાસોલી	"	૧૮ મા. દૂર	"	ધૂમટખેડ	આદિનાથજી	૬— ૩

અંકાવનારહું નામ તથા રૂપાંત.	બીજાનારહું નામ	દેખતો લંબત.	રાસરની સ્થિતિ.	કેનાની વસ્તી.	વિષ- મન	કર્મ- સાધના	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦ લગભગ	વાસીલાલજી મેડતવાલ		સાધારણ	નથી			
શ્રીસંઘ ૧૯૨૦ લગભગ	વરદીચંદજી પામેચા		"	"	૧		
શ્રીસંઘ ૧૭૦૦ લગભગ	કલ્યાણસીંગજી કોઠારી		"	"			
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦ લગભગ	પનાલાલજી બાબેલ		"	"	૧		
માનાજી બાબેલ ૧૫૦૦ લગભગ	ભૂરાલાલજી બાબેલ		"	"			શૂળનાયકજી પ્રાચીન છે.
શ્રીસંઘ ૧૭૦૦ લગભગ	શ્રીસંઘ		ખરાબ	"			
શ્રીસંઘ ૧૫૦૦ લગભગ	દેવલાલજી બડોલા		સાધારણ	"			
શ્રીસંઘ	શ્રીસંઘ		ખરાબ	"			
શ્રીસંઘ ૧૮૭૫ લગભગ	ભૂરાલાલજી રાંકા		"	"			જીર્ણ દેરાસર છે.
યતિશ્રી દિમ્ભતસાગરજી ૧૯૨૨	લક્ષ્મીચંદજી સંચેતી		સાધારણ	૧૬૦	૧		એક ગુરુમૂર્તિ છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦ લગભગ	ઔદારસીંગજી કોઠારી		"	નથી			
"	ચૂનીલાલજી નદિયા		સારી	"			
કીશનલાલજી નવલખા લગભગ ૧૯૦૦	છેગાલાલજી બાફળા		સાધારણ	"			
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦ લગભગ	મોંગીલાલજી ચેરડિયા		"	"			
જોરાવરમલજી ચંદન- મલજી લગભગ ૧૯૦૦	યતિશ્રી મગનકુશળજી		"	"			

ક્રમ	ગામનું નામ	ઠેકાણું	રૂલો કેસન.	સાથ સાથે.	ખાંધણી.	પૂજનાયક	અભિયાનની સંખ્યા
૩૮૨૦	બગપુરા	બજારમાં	સરેની ૧૬ મા. ફર	બદોર	ધૂમટખંધ	પાર્શ્વનાથજી	પાપાણ-ધાત્રી ૨—
૩૮૨૧	જેતગઢ	"	ખ્યાવર ૨૦ મા. ફર	"	"	મહાવીરસ્વામી	૨— ૨
૩૮૨૨	બદોર	"	૨૨ મા. ફર	"	શિખરખંધ	આદિનાથજી	૧૭— ૧
૩૮૨૩	ભીમ	"	ખામલીધાટ ૨૨ મા. ફર	ભીમ	ધૂમટખંધ	કેસરિયાનાથજી	૩—
૩૮૨૪	તાલ	"	દેવગઢ ૧૨ મા. ફર	હાટગઢ	"	આદિનાથજી	૪— ૪
૩૮૨૫	વાસવાડા (રેટ)	ઓસવાલના વાસમાં	દાહોદ ૬૩ મા. ફર	વાસવાડા	શિખરખંધ	પાર્શ્વનાથજી	૮— ૪
૩૮૨૬	"	"	"	"	ધૂમટખંધ	"	૨—૨૭
૩૮૨૭	મોટાગામ	બજારમાં	૯૦ મા. ફર	ધડી	ધાખાખંધ	"	૪— ૧
૩૮૨૮	સાખલા	ગામના છેડે	તલોદ ૧૧૬ મા. ફર	સાખલા	ધૂમટખંધ	"	૬— ૩
૩૮૨૯	આશપુર	બજારમાં	૧૦૫ મા. ફર	આશપુર	શિખરખંધ	અમીરજી પાર્શ્વનાથજી	૨૬— ૬
૩૮૩૦	બડોદા	"	૧૦૦ મા. ફર	"	"	પાર્શ્વનાથજી	૩૧— ૨
૩૮૩૧	પુનપુર	"	૧૦૦ મા. ફર	બનકોડા	"	ચંદ્રપ્રભુજી	૭— ૫
૩૮૩૨	પુનાધી	"	"	"	"	આદિનાથજી	૬— ૪
૩૮૩૩	બનકોડા	"	૯૫ મા. ફર	"	"	ચંદ્રપ્રભુજી	૧૧— ૪
૩૮૩૪	"	ચોરા પાસે	"	"	ધાખાખંધ	અણતનાથજી	૩— ૨

જાણનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	લેખનની સ્થિતિ	જેનાની વસ્તી.	ઉપા- સય	વર્મ- શાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦	રાજમલજી બંબ		ખરાબ	નથી			છર્ચ દેરાસર છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૮૯	જુલાલાલજી ચોધરી	૧૯૮૯	સાધારણ	„			
શ્રીસંઘ ૧૧૯૧	ગજમલજી ગણેશમલજી કુગડ		„	„			
શ્રીસંઘ ૧૯૬૩	નાયુલાલજી પોકરણા	૧૯૫૫	સારી	„			
શ્રીસંઘ ૧૯૫૨	શેઠ ગજરૂપજી દેક		સાધારણ	„	૧	૧	
શ્રીસંઘ ૧૩૦૦ લગભગ	સૂરજમલજી કરપુરચંદ નગાવત		સારી	૨૦૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦ લગભગ	„		„				
શ્રીસંઘ ૧૯૫૦ લગભગ	ખરદીચંદજી મેઘરાજજી કોઠારી		સાધારણ	૧૦૦			રીપેર કરવાની જરૂર છે.
શ્રીસંઘ પ્રાચીન	ચંપાલાલજી અમેચંદજી ગાંધી	મૂ. ના. ૧૮૮૮	„	૬૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૬૧૦	જયાચંદજી લગવાનલાલજી સમલાવત	મૂ. ના. ૧૯૦૨	સારી	૨૫૦	૧		એક શ્રી આત્માનંદ જૈન પુસ્તકાલય છે.
શ્રીસંઘ ૧૧૯૫	શેઠ ચોમનલાલ ગોતમજી મહેતા	મૂ. ના. ૧૯૦૪	છર્ચ	૧૨૫	૧		છર્ચ દેરાસર છે. શિખર- માંથી પાણી પડે છે.
શ્રીસંઘ પ્રાચીન	મોતીચંદ કુરીચંદ શાહ		સાધારણ	૭૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૧૦૦ લગભગ	હોમરાજજી લગવાનલાલજી	મૂ. ના. ૧૬૫૭	„	૧૦૦			
શ્રીસંઘ પ્રાચીન	નેમચંદજી મંગળજી ભુપતાવટ		„	૪૦૦	૧		એક શ્રી જૈનાનંદ પુસ્તકાલય છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૮૨	શેઠ ભોગીલાલ ન્યાલચંદ તારાવટ	મૂ. ના. ૧૯૯૪	„				

ક્રમ નં.	ગામનું નામ	કેસ.	ફોટો રજીસ્ટ્રેશન	પ્રેમ રજીસ્ટ્રેશન	બાંધણી	સુલનાયક	પ્રતિભાવની સંખ્યા
૩૮૨૫	કાયળ	અગરમાં	દાહોદ ૧૦૦ મા. ફર	સાગવાડા	શિખરબંધ	આદિનાથજી	પાવાણુ-ધાવ ૩-૧
૩૮૨૬	માળ	"	૯૯ મા. ફર	"	ધૂમટબંધ	"	૧-૫
૩૮૨૭	મોટા પછલાસા	ગામના છેડે	૧૦૨ મા. ફર	"	શિખરબંધ	,	૧-૧
૩૮૩૮	મોટા બોડીગામ	અગરમાં	૯૯ મા. ફર	"	"	ચંદ્રપ્રભુજી	૨-૨
૩૮૩૯	નાના બોડીગામ	"	૯૯ મા. ફર	"	ધર	આદિનાથજી	૨-૨
૩૮૪૦	ભેગીવાડા	ચોરા પાસે	"	સાખલા	ધૂમટબંધ	"	— ૨
૩૮૪૧	પાદરડી	અગરમાં	૯૯ મા. ફર	સાગવાડા	ધર	"	૧—
૩૮૪૨	સાગવાડા	"	"	"	શિખરબંધ	ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથજી	૩૧-૧૯
૩૮૪૩	કુંગરપુર	ભાણેકચોક	તલોદ ૭૫ મા. ફર	કુંગરપુર	"	આદિનાથજી	૭૨-૩૩
૩૮૪૪	"	ફાળનો વડલો	"	"	"	શાંતિનાથજી	૫-૧
૩૮૪૫	"	ધાટી	"	"	"	પાર્શ્વનાથજી	૫૦-૨૯
૩૮૪૬	"	"	"	"	"	મહાવીરસ્વામી	૩-૨
૩૮૪૭	મલીઆકાટ	ગામના નાકે	દાહોદ ૭૨ મા. ફર	મલીઆકાટ	"	સંભવનાથજી	૧૦-૫
૩૮૪૮	ખેરવાડા	અગરમાં	ઉદેપુર ૫૨ મા. ફર	ખેરવાડા	ધાખાબંધ	આદિનાથજી	૩—

ધર્માવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	દેરાસરની સ્થિતિ.	તૈનાની વસ્તી.	દિપા- કાય.	ધર્મ- શાળા.	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ	શેઠ સુખલાલજી મયારામજી		જીર્ણ	૨			શિખરમાંથી પાણી પડે છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૨૭	દેવચંદજી કચરજી ગાંધી	મૂ. ના. ૧૩૯૬	"	૭૦			ધાખામાંથી પાણી પડે છે.
શ્રીસંઘ પ્રાચીન	ધૂરજીભાઈ કાદરજી ગાંધી		"	૧			
"	જુમખલાલજી અમરચંદજી મહેતા		સાધારણ	૨૮			"
શ્રીસંઘ	દેવચંદજી કસ્તુરચંદજી		"	૩૦			દેરાસરનું કામ અધૂરું છે.
શ્રીસંઘ પ્રાચીન	શેઠ વૃદ્ધિચંદજી હુકમીચંદજી કોઠારી		"	૬૦	૧		
શ્રીસંઘ	શ્રીસંઘ	મૂ. ના. ૧૫૪૫	જીર્ણ	નથી			
"	શેઠ શંકરલાલ કેશવલાલ સારંગિયા	૧૬૨૨	"	૪૦	૧	૧	૨ ચુરુમૂર્તિઓ છે. જીર્ણ દેરાસર છે.
શામળદાસ દાવડા ૧૫૨૬	કીરપાચંદ હીરાલાલજી દાવડા	મૂ. ના. ૧૮૮૯	સાધારણ	૪૦૦	૧	૨	એક સ્ફટિકના પ્રતિમાજી છે. એક ગૌતમસ્વામીની મૂર્તિ
							છે. બાવન જિનાલય છે. જીર્ણ છે.
શ્રીસંઘ	"	મૂ. ના. ૧૯૧૭	"				રીષેર કરાવવાની જરૂર છે.
શ્રીસંઘ પ્રાચીન	શેઠ કુંદનજી ગૌતમજી શાહ	મૂ. ના. ૧૮૮૯	"				બાવન જિનાલય છે. ધાખા- માંથી પાણી પડે છે.
શ્રીસંઘ ૧૪૮૦	"	મૂ. ના. ૧૯૦૫	"				મરામતની જરૂર છે.
શ્રીસંઘ	શેઠ હીરાલાલજી પનાલાલજી દાવડા		"	૫			"
શ્રીસંઘ ૧૯૫૭	ગણેશલાલ પન્નાલાલજી સર્યા		સારી	૪	૧		બીતા પર ચિત્રકામ સારું છે.

દિલ્હી, પંજાબ, સરહદ

નંબર	માનનું નામ	કેશવં.	રહેઠે સ્થાન.	પોસ્ટ ઓફિસ.	બાંધણી.	મૂળનાથ	પ્રતિમાની લંબાઈ
૩૮૫૧	દિલ્હી	ચેલપુરીગલી શિવાલા	દિલ્હી	ચંદનીચોક	શિખરબંધ	સંભવનાથજી	પાપાણુ-ધાતુ ૮-૧૬
૩૮૫૨	"	નોંધરા	"	"	"	સુમતિનાથજી	૨૦-૩૨
૩૮૫૩	"	ચીરાખાના	"	"	"	ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથજી	૫-૨૩.
૩૮૫૪	"	કિનારી બજાર ગલીઅનાર	"	"	ધર	શાંતિનાથજી	-૧૫.
૩૮૫૫	"	મોઠકો મસ્જદ (દાદાગુરુ)	૭ મા. દૂર	મોઠકોમસ્જદ	ધૂમટબંધ	નેમનાથજી	૩- ૫.
૩૮૫૬	"	મહરૌલી કુતુબ	૧૧ મા. દૂર	મહરૌલીકુતુબ	"	આદિનાથજી	૧- ૧
૩૮૫૭	અમૃતસર	જમાદારકા ખાખર	અમૃતસર ૧ મા. દૂર	અમૃતસર	શિખરબંધ	અરનાથજી	૬- ૯
૩૮૫૮	જમ્મુ	ફતુકા યોગાન	જમ્મુ	જમ્મુ	ધાખાબંધ	આદિનાથજી	૪- ૪
૩૮૫૯	સિયાલકોટ	કનકમંડી	સિયાલકોટ	સિયાલકોટ	ધર	નેમિનાથજી	૧- ૩
૩૮૬૦	નારોવાલ	જૈનોકા મહોલ્લા	નારોવાલ	નારોવાલ	શિખરબંધ	મુનિસુવ્રત સ્વામી	૯- ૧
૩૮૬૧	સનખતરા	જૈનમંદિર	૧૧ મા. દૂર	સનખતરા	"	ધર્મનાથજી	૧૨-૨૨ ૧
૩૮૬૨	કિલાસોભાસીંગ	ભાવડોંકા મહોલ્લા	કિલાસોભાસીંગ	કિલાસોભાસીંગ	"		૧- ૧
૩૮૬૩	ગુજરાંવાલા	"	ગુજરાંવાલા ૧૧ મા. દૂર	ગુજરાંવાલા	"	પાર્શ્વનાથજી	૧૧-૨૨

બાંધવનારનું નામ તથા સંવત.	મહીયતનારનું નામ.	લેખનો સંવત.	દેવાચરની શિષ્ટિ.	કૌનોની કાલી.	ઉપા. અથ	ધર્મ- શાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંધ ૭. ૧૯૩૯	લાલા નવલકિશોર ખેરાતીલાલ	૧૬૮૪	સારી	૬૦૦	૧	૩	એક પુસ્તકભંડાર છે.
શ્રીસંધ ૪. સ. ૧૯૧૪	„	૧૬૮૭	„		૧		જુદા જુદા રત્નની પ્રતિમા ૧૫ છે.
સં. ૧૯૫૭ લગભગ	લાલા કન્નુભલજી માહુલાલજી	૧૮૬૦	„				એક વાંચનાલય છે. ૨ પ્રતિમા રત્નની છે.
લાલા હનરીમલજી	લાલા હનરીમલજી		„				૧૦ પ્રતિમાજી. જુદાં જુદાં રત્નનાં છે.
લાલાબા બુમલજી લગભગ ૧૯૭૭	લાલા બાબુમલજી	મૂ. ના. ૧૬૭૧	„		૧	૧	વિશાળ ખગીચો છે.
શ્રીસંધ ૧૯૯૦	લાલા ધનપતરામ માહુમલજી	૧૯૭૨	„		૧	૧	કુતુબમિનાર પાસે આ દેરાસર આવેલું છે.
શ્રીસંધ ૭. ૧૯૪૮	લાલા ચૂનીલાલજી	૧૯૪૮	„	૨૦૦	૧	૧	આત્માનંદ જૈન સેન્ટ્રલ લાયબ્રેરી છે.
શ્રીસંધ ૧૯૫૭ લગભગ	લાલા સીરચંદજી	૧૭૩૩	„	૧૫૦	૧	૧	મૂળનાયક આદિનાયજી હોવા છતાં વર્ધમાનના નામથી
							પ્રસિદ્ધ છે.
શ્રીસંધ ૧૯૯૭	શ્રીસંધ	૧૨૮૦	„	૨૦	૧		
શ્રીસંધ ૧૯૬૯	„	૧૯૨૧	„	૨૦૦	૧	૧	એક આત્મારામજી મહા- રાજની મૂર્તિ છે. ધાર્મિક
							ચિત્રો છે.
શ્રીસંધ ૧૯૫૩	લાલા બાબુરામજી	„	„	૧૦૦	૧		એક પુસ્તકભંડાર છે.
લાલા સદાનંદજી	નારોવાલ શ્રીસંધ	„	„				
શ્રીસંધ ૧૯૭૦ લગભગ	શ્રીસંધ	„	„	૧૫૦૦	૨	૨	એક પુસ્તકભંડાર છે. ૧ લાયબ્રેરી છે.

નંબર	શાસન નંબર	કેસનું	રેડર રોડન.	ફાઇલ નંબર	લાખડી.	રજીનામક	અતિમાહની સંખ્યા
૩૮૬૪	ગુજરાંવાલા	શ્રી આત્માનંદ જૈનભવન	ગુજરાંવાલા ૧ મા. દૂર	ગુજરાંવાલા	ધાખાબંધ	વાસુપૂજ્યજી	પાપાણુ-ધાણુ ૧-૫
૩૮૬૫	"	જૈન ગુરુકુળ ભવન	"	"	ધર	નમિનાથજી	— ૨
૩૮૬૬	પપનાખા	બજારમાં	ગુજરાંવાલા	પપનાખા	શિખરબંધ	સુવિધિનાથજી	૩-૫
૩૮૬૭	લાહોર	અનારકલી બજારના નાકા ઉપર	લાહોર ૧૧ મા. દૂર	લાહોર	મ્યુઝિયમહોલ ધર		૩-૨
૩૮૬૮	"	સેંદ મીઠા બજાર જૈન મહોલ્લો	૨ મા. દૂર	"	શિખરબંધ	સુવિધિનાથજી	૧૦-૧૩
૩૮૬૯	ખાનકાડોગરા	બજાર કચેરી જૈન મંદિર	મુખ્યજેડી ૭ મા. દૂર	ખાનકાડોગરા	"	શાંતિનાથજી	૪-૫
૩૮૭૦	રામનગર	જૈન મંદિર	અકાલગઢ ૬ મા. દૂર	રામનગર	"	પાર્શ્વનાથજી	૫-૮
૩૮૭૧	બેરા	ભાવડોંકા મંદિર	બેરા ૧ મા. દૂર	બેરા	"	ચંદ્રપ્રભુજી	૧-૫
૩૮૭૨	પિંડાદનખાન	કોટતલાવ	પિંડાદનખાન ૦૧ મા. દૂર	પિંડાદનખાન	ધાખાબંધ	સુમતિનાથજી	૩-૬
૩૮૭૩	કાલાખાગ	નીમકમંડી ભાવડોંકા મહોલ્લા	કાલાખાગ ૧ મા. દૂર	કાલાખાગ	ધૂમટબંધ	અજીતનાથજી	૭-૭
૩૮૭૪	અન્નુ	નયાબજાર ભાવડોંકા મહોલ્લા	અન્નુ ૧ મા. દૂર	અન્નુ	"	"	૧-૩

અધીવનારનું નામ તથા સંવત.	ગૃહીવરનારનું નામ.	લેખન સંવત.	સ્થાપતી વિધિ.	જોનારી વસ્તી.	જિલ્લો	પરબ સાળ	નિર્ણય સંગ
શ્રીસંઘ ૧૯૭૦ લગભગ	શ્રીસંઘ		સારી				
પંજાબ જૈન સંઘ ૧૯૮૭	વ્યવસ્થાપક સમિતિ		"	૪૭ વિદ્યાર્થી			
દક્ષિણી ગૃહસ્થ ૧૯૨૫	લાલા હંસરાજજી	૧૯૨૬	"	૪૦	૧		
પંજાબ ગવર્નમેન્ટ	પંજાબ ગવર્નમેન્ટ		"	૭૫	૧		એક લાયબ્રેરી છે. વિજય સેનસુરિ અહીં આવી ગયેલ
							છે. જોલમથી આવેલી મૂર્તિઓ પ્રાચીન છે.
શ્રીસંઘ	લાલા માનકચંદજી		"				
શ્રીસંઘ ૧૯૮૩	લાલા પત્રાલાલજી જૈન	મં. ના. ૧૯૫૭	"	૧૦૦	૧		૧ પાનાની સુંદર પ્રતિમા લાલા બનારસીદાસને ત્યાં છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૨૪	લાલા લઘુશાહ	મં. ના. ૧૫૪૮	જીર્ણ	૧૦	૧	૧	એક પુસ્તકભંડાર છે. છુટ્ટે- રાયજી મહારાજે આ ગામમાં
							મુદ્રપત્રિ છોડી હતી.
શ્રીસંઘ ૧૯૯૦	આત્માનંદ જૈનસભા ગુજરાંવાલા		સારી	નથી	૧		આ ગામ પ્રાચીન છે. અને વિતભયપટ્ટન હોવાનું
							મનાય છે.
લાલા મૂલેશાહજી ૧૯૬૭	લાલા મૂલેશાહ		"	૧૭			એક પુસ્તકભંડાર છે.
શ્રીસંઘ જી. ૧૯૬૩	લાલા રામલલાયા શાહ	મં. ના. ૧૯૬૩	"	૪૦			સામેજ સિંધુ નદીના તટ પર નાગારજન પર્વત છે.
							નાગારજન પર્વત પરની શુદ્ધાનું શિલ્પ પ્રાચીન છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૬૮	લાલા મેઘરાજજી તથા સુંદરલાલજી	મં. ના. ૧૯૦૬	"	૬૫	૧		૧ ભંડાર છે. સરહદ પર આ શહેર આવેલું છે.

ક્રમ	સ્થાનનું નામ	કેશનું.	ફેલો રેકૌન.	પોસ્ટ એ.કે.સી.	બાંધણી.	મૂળનાયક	મતિયાળની સંખ્યા
૩૮૭૫	જેલમ	બાગ મહોલ્લા	જેલમથી ૧ મા. દૂર	જેલમ	ધાબાબંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	પાવાણુ-ધાતુ ૩—૨
૩૮૭૬	મુલતાન	ચૂડી સરાય બાગર	મુલતાન ૧ મા. દૂર	મુલતાન	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૨૪—૩૬
૩૮૭૭	ડેરાગાંધીખાન	ભાવડોંકા મંદિર બ્લોક નં. ૨	ગાંધીવાટ ૨૦ મા. દૂર	ડેરાગાંધીખાન	,,	આદિનાથજી	૨—૫
૩૮૭૮	કમુર	કોટરકનદીન	કમુર ૦૧ મા. દૂર	કમુર	,,	,,	૭—૯
૩૮૭૯	જીરા	મહોલ્લા જૈન મંદિર	તલવડી ૧૦ મા. દૂર	જીરા	,,	પાર્શ્વનાથજી	૧૧—૨૩
૩૮૮૦	ફાંજલકા	મડીમંદિર બેલનાથ	ફાંજલકા ૦૧ મા. દૂર	ફાંજલકા	ધૂમટબંધ	મુમતિનાથજી	૧—૨
૩૮૮૧	,,	,,	,,	,,	શિખરબંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	૧—૨
૩૮૮૨	પટ્ટી	ભાવડોંકા મહોલ્લા	પટ્ટી ૦૧ મા. દૂર	પટ્ટી	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૧૨—૧૦
૩૮૮૩	,,	,,	,,	,,	,,	વિમલનાથજી	૬—૧
૩૮૮૪	જાંડીયાલાગુરુ	મનુલીપાંકા દરવાજા	જાંડીઆલા ૩ મા. દૂર	જાંડીઆલા	,,	આદિનાથજી	૮—૨૦
૩૮૮૫	,,	ભાવડોંકા બગર	,,	,,	,,	પાર્શ્વનાથજી	૭—૧૦

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત	વહીવટી અધિકારીનું નામ	લેખન સંવત	દસ્તાવેજી સ્થિતિ	કોનોની વસ્તી	ઉપા- શ્રય	ધર્મ શાળા	વિશેષ નોંધ
લાલા નરપતરાણ ૧૯૩૩	લાલા ખેરાતીલાલજી તથા અમીચંદજી	મુ. ના. ૧૯૨૪	સારી	૫૦			આ નગરી પ્રાચીન છે. અહિંથી નીકળેલ પ્રાચીન
							અવશેષો લાહોર મ્યુઝિ- યમમાં છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૭૦	શેઠ મુગનચંદજી		"	૧૨૦	૧		એક પુસ્તકલંકાર છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૭૬	લાલા આશાનંદજી જૈન	મુ. ના. ૧૬૦૬	"	૮૫			આ ગામ પહેલાં બલુચીસ્તા- નમાં ગણાતું હતું. હાલ
							પંજાબમાં છે. ૧ લંકાર છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૬૮	લાલા નંદલાલજી બિહારીલાલ	મુ. ના. ૧૯૫૭	"	૨૦૦	૨		એક પુસ્તકલંકાર છે. પ્રાચીન શહેર છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૨૬	લાલા રાધામલજી નથુરામજી	મુ. ના. ૧૯૨૧	"	૨૦૦	૨		એક પુસ્તકલંકાર છે. સં. ૧૧૪૬ ની સાલની એક
							ધાતુ મૂર્તિ પ્રાચીન છે. સ્વર્ગસ્થ આત્મારામજી
							બાલપણમાં અહિં મોટા થયા હતા.
ચાંદનમલજી સાવનસુખા ૧૯૭૫	ચાંદનમલજી સાવનસુખા	મુ. ના. ૧૯૨૧	"	૧૦૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૭૦	લાલા મુગનચંદજી		"				ચૈસાના અભાવે દેરાસરનું કામ અધુરું છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૫૧	શ્રીસંઘ	મુ. ના. ૧૯૨૧	"	૨૦૦	૨		એક પુસ્તકલંકાર છે. કાચનું સુંદર ચિત્રકામ છે.
ચત્રીરાક્ષસિ ૧૯૫૦	"	મુ. ના. ૧૯૨૧	"				૧ પ્રાચીન લંકાર છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૫૮	લાલા હરિચંદજી હંસરાજજી	૧૯૨૧	"	૪૦૦	૨	૧	એક પુસ્તકલંકાર છે.
પૂજ્યરાજપિં લગભગ ૧૯૭૦	લાલા ખુમચંદજી ચરણદાસજી		"				"

નંબર	ભાગ્ય નામ	કેશવ	રહેલો લેશન	પોર વોશિંગ	બાંધણી	સુખનાયક	પ્રતિષ્ઠાની રૂબરૂ
૩૮૮૬	વેરાવાલ	ભાવડોદા મહોદયા	ખોટારી ૭ મા. દૂર	વેરાવાલ	શિખરખંધ	પાર્શ્વનાયક	પાવાણુ-ધાડ ૫—૩
૩૮૮૭	નવધરસીટી	ચોક જૈન મંદિર	નવધર સીટી ૧ મા. દૂર	નવધર સીટી	"	"	૮—૧૫
૩૮૮૮	શાંકર	જૈન મંદિર	શાંકર ૦૧ મા. દૂર	શાંકર	ધાખાખંધ	શાંતિનાયક	૧—૬
૩૮૮૯	નકોદર	ભાવડોદા મહોદયા	નકોદર ૧ મા. દૂર	નકોદર	શિખરખંધ	ધર્મનાયક	૭—૨૦
૩૮૯૦	ઉરમડ	ભાવડોદા મંદિર	તડા-ઉરમડ ૦૧ મા. દૂર	ઉરમડ	,	વિમલનાયક	૫—૧
૩૮૯૧	મિચાંની	જૈન મંદિર	૫ મા. દૂર	મિચાંની	"	શાંતિનાયક	૩—૩
૩૮૯૨	હોશિયારપુર	શીશમહેલ બગીચા	હોશિયારપુર ૧ મા. દૂર	હોશિયારપુર	"	વાસુપૂજ્ય	૨૩—૪૫
૩૮૯૩	"	"	"	"	"	પાર્શ્વનાયક	૮—૧૫
૩૮૯૪	ગડદીવાલા	જૈન મંદિર	દમુઆ ૧૦ મા. દૂર	ગડદીવાલા	ધાખાખંધ	આદિનાયક	૩—૭
૩૮૯૫	જૈન	ચુગાન	જૈનદોઆઆ ૧ મા. દૂર	જૈન	"	પાર્શ્વનાયક	૩—૧
૩૮૯૬	રાયકોટ	ભાવડોદા બગીચા	જ્યારાવ ૧૪ મા. દૂર	રાયકોટ	"	સુમતિનાયક	— ૨
૩૮૯૭	લુધીઆના	દાલ બગીચા	લુધીઆના	લુધીઆના	શિખરખંધ	પાર્શ્વનાયક	૧૧—૧૬
૩૮૯૮	"	ચોડા બગીચા	"	"	"	સુપાર્શ્વનાયક	૩—૩

બંધાવનારનું નામ તથા તા.વત.	વહીવટીનારનું નામ.	દેખાડા ક્રમ.	દેરાસરની સ્થિતિ.	તૈનાની વસ્તી.	ઉપા- સન.	કર્મ- વાળા.	વિશેષ નોંધ.
શ્રીસંઘ ૧૯૫૭	લાલા ચાંદનરામજી	મુ. ના. ૧૯૫૭	સારી	૩૬	૧		એક પુસ્તકભંડાર છે.
લાલા નથુલાલજી હોશિ- યારપુરવાળા ૧૯૪૨	લાલા પન્નાલાલજી		"	૮૦	૨	૧	એક લાયબ્રેરી છે.
લાલા શ્રીજીલાલ મેઘરાજજી ૧૯૭૦	લાલા મેઘરાજ શ્રીનિવાસ	મુ. ના. ૧૯૪૪	"	૪૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૪૭	લાલા મયુરદાસજી	મુ. ના. ૧૯૨૧	"	૧૨૫	૧		એક લાયબ્રેરી તથા એક ભંડાર છે.
લાલા પંતામલજી ૧૯૮૮	લાલા ચરણદાસજી	મુ. ના. ૧૯૮૩	"	૨૦	૧		
લાલા રામચંદજી ૧૯૭૦	લાલા સિરંદીલાલજી		"	૧૫	૧		
લાલા ગુજરામલજી ૧૯૫૦	શ્રીસંઘ કમીટી	મુ. ના. ૧૯૨૧	"	૩૦૦	૧	૧	એક પુસ્તકભંડાર છે. દેરા- સરનું શિખર સોનાના
							પતરાથી મળેલું છે. સ્ફટિકના એક પ્રતિમાજી છે. ધાતુનું
							સમવસરનું ઘણું જ સારું છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૫૦	"	મુ. ના. ૧૫૪૭	"				
લાલા રૂપલાલજી ૧૯૫૦	લાલા પ્રકાશચંદજી જૈન	મુ. ના. ૧૯૨૧	"	૨૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૪૮	હોશિયારપુર કમીટી	મુ. ના. ૧૯૫૧	"	૧૦	૧		
લાલા નાથુરામજી ૧૯૮૫	લાલા ગંગામલજી	મુ. ના. ૧૫૭૨	"	૭૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૫૦	શ્રીસંઘની કમીટી	૧૯૨૧	"	૪૦૦	૨	૧	એ પુસ્તકભંડાર છે.
પૂજ્ય મહેતાજી ઋષિ ૧૯૧૬	પૂજ્ય મંગલજીઋષિ	૧૯૬૧	"				સં. ૧૨૮૩ ની સાલની એક ધાતુ મૂર્તિ પ્રાચીન છે.

નંબર	ગાથન નામ	ઠેકાણું.	ફલે ફોલન.	પાસ ફોલિસ.	ખાંધણી	સુખનાથ	મતિમાલની સંખ્યા
૩૮૯૯	માલેરકોટલા	સદર બજાર	માલેરકોટલા ૧ મા. ફર	માલેરકોટલા	શિખરબધે	પાર્શ્વનાથજી	પાષાણ-ધાતુ ૩-૧૦
૩૯૦૦	"	ચોક બજાર	"	"	"	વિમલનાથજી	૩-૫
૩૯૦૧	સુનામ	બજારમાં	સુનામ	સુનામ	"	સુમતિનાથ	૬-૧૦
૩૯૦૨	સમાના	ભાવડોંકા મહોલ્લા	સમાના	સમાના	"	શાંતિનાથજી	૬-૧૬
૩૯૦૩	"	"	"	"	ધાખાબધે	"	૧-૩
૩૯૦૪	રોપડ	ટોરીઆ બજાર	રોપડ	રોપડ	શિખરબધે	આદિનાથજી	૭-૭
૩૯૦૫	અંબાલા	ભાવડોંકા મહોલ્લા	અંબાલા	અંબાલા	"	સુપાર્શ્વનાથજી	૪૫-૪૯
૩૯૦૬	સઢૌરા	મહોલ્લા ચોદરીઆન	બરારા ૧૬ મા. ફર	સઢૌરા	"	આદિનાથજી	૬-૨

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વાહીવટકારનું નામ	લેખનો સંવત.	દસ્તાવેજની સ્થિતિ	જોનાની વસ્તી.	ઉપા- અય	વર્ષ- શાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૯૦૪	લાલા તારાચંદ્ર		અર્થ	૨૦૦	૨		સં. ૧૧૬૧ ની સાલની એક ધાતુ પ્રતિમા છે.
લાલા બત્તીનામ માલેરી ૧૯૪૪	લાલા બિંદુલાલ	૧૯૨૬	સારી		૧		એક પુસ્તકબંડાર છે. અર્ધ એ જોન દાઈરકુલ છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૯૫	શ્રીસંઘ	૧૯૯૨	„	૪૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૭૯	લાલા દેવીચંદ્ર	૧૯૪૯	„	૧૨૫	૧		એક પુસ્તકબંડાર છે.
શ્રી નંદાનકર્ણ ૧૯૫૦	„		„				
શ્રીસંઘ ૧૯૭૫	લાલા લલમણદાસ	૧૯૨૧	„	૮૦	૧	૧	એક પુસ્તકબંડાર છે
શ્રીસંઘ ૧૯૪૬	શ્રીસંઘની કમીટી	મૂ. ના. ૧૯૨૧	„	૬૦૦	૨	૨	બે પ્રતિમાઓ સ્ફટિક રત્નની છે. બે પ્રતિમાઓ સ્ફટિકની
							છે. ૧ બંડાર અને એક લાયબ્રેરી છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૯૫	લાલા પનાલાલ કુંદનમલ		„	૩૫			

सिंध

400

મહારાષ્ટ્ર

નંબર	શાસનું નામ	ટેલાઈ.	ફેલો સ્ટેશન.	પોસ્ટ ઓફિસ.	બાંધણી.	મૂળનાયક	પ્રતિચાલની સંખ્યા
૩૯૧૦	પુના (લશ્કર)	સયાપીર રટ્ટીટ	પુના ૧૧ મા. ફર	પુના કેમ્પ	ઘૂમટખંધ	વાસુપૂજ્યજી	પાવાણ્ય-ધાણ ૩-૧૭
૩૯૧૧	"	સોલાપુર બજાર	"	"	ધર	શાંતિનાથજી	૩-૧૦
૩૯૧૨	પુના (વાનવડી)	બજારમાં	૪ મા. ફર	"	ઘૂમટખંધ	આદિનાથજી	૨-૨
૩૯૧૩	પુના કેમ્પ	કોરેગાંવ રોડ નં. ૬	૧ મા. ફર	પુના	ધર	પાર્શ્વનાથજી	— ૧
૩૯૧૪	પુના સીટી	વેતાળપેક મોટું દેરાસર	૨ મા. ફર	પુના સીટી	ઘૂમટખંધ	ગોડી પાર્શ્વનાથજી	૮૧-૧૬૫
૩૯૧૫	"	શુક્રવારપેક ઓસવાલનું દેરાસર	"	નં. ૨	શિખરખંધ	આદિનાથજી	૨૦-૩૨
૩૯૧૬	"	પોરવાડનું દેરાસર	"	"	"	"	૧૩-૩૬
૩૯૧૭	"	લક્ષ્મીરોડ મોતીમાણેક મેન્શન	"	"	ધર	પાર્શ્વનાથજી	— ૧
૩૯૧૮	શિવાજીનગર (બાણુરડા)	નવા પુલ પાસે	શિવાજીનગર ૧૧ મા. ફર	પુના સીટી નં. ૫	"	"	— ૧
૩૯૧૯	ખડકી	ગૂના બજારમાં	ખડકી ૧૧ મા. ફર	ખડકી (કેમ્પ)	ઘૂમટખંધ	મુનિસુવત સ્વામી	૩-૨
૩૯૨૦	ખેડ	બજારમાં	તળેગામ (દાલાડે)	ખેડ	શિખરખંધ	"	૫-૪
			૨૦ મા. ફર				
૩૯૨૧	વાડા	"	૩૫ મા. ફર	વાડા	"	અજીતનાથજી	૫-૫
૩૯૨૨	ચાસ	"	૨૪ મા. ફર	ચાસ	ધર	ચંદ્રપ્રભુજી	— ૨૩

અધ્યાપનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટકારનું નામ.	લેખનો સંવત.	કેશવરની સ્થિતિ.	જેનોની વસ્તી.	ઉપા. અથ	ધર્મ- શાળા.	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૯૫૦	શેઠ વાલચંદ ખેમચંદ તથા કમીટી		સારી	૧૭૦૦		૨	એક પુસ્તકબંડાર છે. બીજો માળ છે.
સોલાપુર બજાર શ્રીસંઘ ૧૯૬૯	શા. રામચંદણ હિંમતમલણ	૧૪૬૪	"			૧	બીજો માળ છે.
વાનવડી શ્રીસંઘ ૧૯૪૭	શ્રીગોડી પાર્શ્વનાથજીની પેઢી	૧૫૦૩	"				
સર કીકાભાઈ પ્રેમચંદ ૧૯૯૯	સર કીકાભાઈ પ્રેમચંદ	૧૫૬૬	"				બીજો માળ છે.
શ્રીસંઘ ૧૭૫૦ લગભગ	શ્રીગોડી પાર્શ્વનાથજીની પેઢીના દૂરનીઓ		"	૪૦૦૦	૨	૭	એક શ્રી જૈન આત્માનંદ લાયબ્રેરી છે. એક ગૌતમ-
							સ્વામીની મૂર્તિ છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦	શેઠ રાયચંદણ પ્રેમાણ		"				બીજો માળ છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૫૦	શેઠ મોતીલાલ ચૂનીલાલ		"				
શેઠ કેશવલાલ મણિલાલ ૧૯૯૭	કેશવલાલ મણિલાલ		"				
શેઠ બાણુલાલ જીવરાજ ૧૯૯૫	શેઠ બાણુલાલ જીવરાજ	૧૨૨૫	"	૪૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૭૩	શેઠ મણિલાલ કરમચંદ	૧૯૨૧	"	૧૭૫	૧		શિખરમાંથી પાણી પડે છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૭૧	શેઠ બીવરાજ લગવાનદાસ	"	"	૧૨૫			બીજો માળ છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૬૫	શ્રીસંઘ		"	૬૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૮૦	"		સાધારણ	૪૦	૧		એક ધાતુના સમવસરણ છે.

નંબર	ગામનું નામ	ટેમ્પલ	ફરે દેશન.	ફરે દેશન.	જામીની.	હવનાયક	મતિમાલની સંખ્યા
૨૯૨૩	મંચર	બજારમાં	તળેગામ દાકાડે	મંચર	શિખરબંધ	મુમતિનાયક	પાપાણુ-ધાણુ ૩-૧૩
			૩૨ મા. ફર				
૨૯૨૪	થોડા	"	૪૦ મા. ફર	થોડા	"	મંભવનાયક	૧-૩
૨૯૨૫	સિનોલી	"	૪૫ મા. ફર	સિનોલી	ધર	ગોડી પાર્શ્વનાયક	— ૨
૨૯૨૬	લુન્નેર	બુધવાર પેઠે	૫૦ મા. ફર	લુન્નેર	શિખરબંધ	અમઝરા પાર્શ્વનાયક	૯-૧૨
૨૯૨૭	"	પણસુંઘા	"	"	"	શાંતિનાયક	૧૪-૭
૨૯૨૮	અંતુર	બજારમાં	૫૫ મા. ફર	અંતુર	ધર	ચંદ્રપ્રભુ	૧-૨
૨૯૨૯	રાણુરી	"	૬૦ મા. ફર	રાણુરી	"	પાર્શ્વનાયક	— ૧
૨૯૩૦	લીંબગામ	"	૨૪ મા. ફર	ખેડ	"	શાંતિનાયક	— ૬
૨૯૩૧	પાંચળ	"	૩૮ મા. ફર	પાંચળ	ધૂમટબંધ	પદ્મપ્રભુ	૩-૧૦
૨૯૩૨	વાફગામ	"	૨૨ મા. ફર	વાફગામ	શિખરબંધ	ચંદ્રપ્રભુ	૭-૨૧
૨૯૩૩	માળુંગા (ઉગળીઆના)	"	૧૦ મા. ફર	માળુંગા	ધૂમટબંધ	ગોડી પાર્શ્વનાયક	૩-૪
૨૯૩૪	તળેગામ (દમદેરા)	"	પુના ૨૪ મા. ફર	તળેગામ (દમદેરા)	શિખરબંધ	મુપાર્શ્વનાયક	૧૬-૧૯
૨૯૩૫	ચાકણ	"	તળેગામ ૧૩ મા. ફર	ચાકણ	"	આદિનાયક	૭-૭

કર્મચારીના નામ તથા સંવત.	પત્નીના નામ.	લેખનો નંબર.	દરમહિનાની સ્થિતિ.	કૌટુંબિક વસ્તી.	રેશન કાર્ડ	કર્મ સ્થળ	વિશેષ નોંધ
શ્રીમંથ ૧૯૦૦ લગભગ	શેઠ આનંદરામ માનમલ સમદડિયા	૧૯૦૩	સારી	૧૫૦	૨		એક લાયબ્રેરી છે. એક ધાતુની ગુરુમૂર્તિ છે.
શ્રીમંથ ૧૯૬૨	શેઠ નેમચંદ તારાચંદ	૧૯૨૧	"	૧૨૫	૧		
શ્રીમંથ ૧૯૨૦	શેઠ નરોત્તમદાસ મોહનલાલ		સાધારણ	૨૦			
શ્રીમંથ ૧૯૨૩	શેઠ મોતીચંદ દસીચંદ	૧૯૨૧	સારી	૩૦૦	૧	૧	એક લાયબ્રેરી છે. એક શ્રી મહારાષ્ટ્ર નૈન વિદ્યાભવન
							નામની ખોડીંગ છે.
શ્રીમંથ ૧૭૫૦ લગભગ	ચૂનીલાલ રેવચંદ		"				
શ્રીમંથ ૧૯૬૦	શેઠ લાલચંદ દીપચંદ		સાધારણ	૮૦			
શ્રીમંથ ૧૯૫૦	શેઠ ચૂનીલાલ સરપચંદ		"	૧૫			
"	સ્થુનાથ અમુલખ ખેડવાળા		"	૧૦			
શ્રીમંથ ૧૯૦૧	મોહનલાલ દાકરચી		સારી	૧૨૫	૧		
શ્રીમંથ ૧૯૪૨	શેઠ મણિલાલ મુળચંદ સંઘવી		"	૪૦	૧	૧	
શ્રીમંથ ૧૯૮૦	શ્રીમંથ		સાધારણ	૫૦	૧		
શ્રીમંથ ૧૯૦૦	શેઠ ભોગીલાલ ખાલચંદ		સારી	૧૨૫	૧		એક લાયબ્રેરી છે.
શ્રીમંથ ૧૯૫૦ લગભગ	શેઠ મણિલાલ લખમીચંદ	૧૭૪૫	"	૭૫	૧		

ક્રમાંક	ભાગ્ય નામ	હેડાફું.	રેલવે રેશન.	પોસ્ટ એ. ડિસ.	પાંચણી.	મૂળનાયક	પ્રતિભાલની સંખ્યા
૨૯૩૬	શીરુર (ચીડનદી)	બજારમાં	અહમદનગર ૩૨ મા. દૂર	શીરુર	શિખરખંધ	પાર્શ્વનાથજી	પાપાણુ-ધાતુ ૩— ૬
૨૯૩૭	મલકન	ગ્રેડ દેવીચંદ માણેકચંદને ત્યાં	પુના ૫૦ મા. દૂર	મલકન	ધર	આદિનાથજી	— ૧
૨૯૩૮	કોડા (કવડા)	બજારમાં	૫૬ મા. દૂર	કવડા	શિખરખંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	૪— ૪
૨૯૩૯	દેહુ	"	દેહુરોડ ૪ મા. દૂર	દેહુ	ધર	વિમલનાથજી	૨— ૭
૨૯૪૦	ધોડ	"	ધોડ ૦૧ મા. દૂર	ધોડ	"	ચંદ્રપ્રભુજી	૧— ૪
૨૯૪૧	બારામતી	"	બારામતી ૦૧ મા. દૂર	બારામતી	"	"	૩— ૩
૨૯૪૨	સુપા (કેડગામ)	"	કેડગામ ૧૧ મા. દૂર	સુપા	"	કુંથુનાથજી	૩— ૩
૨૯૪૩	કળસ	"	દીક્ષલ ૯ મા. દૂર	કળસ	"	પાર્શ્વનાથજી	૨— ૧
૨૯૪૪	ખડકી (રાવનગામ)	"	૭ મા. દૂર	દીક્ષલ	"	શીતળનાથજી	— ૧
૨૯૪૫	રોળગામ	"	૧૫ મા. દૂર	લામુરણા	"	પાર્શ્વનાથજી	૩— ૧
૨૯૪૬	મોરગામ	"	કેડગામ ૧૪ મા. દૂર	મોરગામ	"	આદિનાથજી	૩— ૪
૨૯૪૭	એવત	"	એવત ૧૧ મા. દૂર	એવત	ધૂમટખંધ	શ્રીતિનાથજી	૨— ૬
૨૯૪૮	તળેગામ (દાભાડે)	"	તળેગામ ૧૧ મા. દૂર	તળેગામ (દાભાડે)	"	પાર્શ્વનાથજી	૫— ૧૨
૨૯૪૯	ખંડાલા	નૂના બજારમાં	ખંડાલા ૧૧ મા. દૂર	ખંડાલા	ધર	ચંદ્રપ્રભુજી	— ૧
૨૯૫૦	લોનાવલા	"	લોનાવલા ૧૧ મા. દૂર	લોનાવલા	"	"	૩— ૬

અધ્યાપનારનું નામ અથવા સંપત્તિ.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો સંખ્યા.	દેરાસરની સ્થિતિ.	તૈનાની વસ્તી.	ઉપા- શ્રય	ધર્મ શાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૯૧૪	સંઘવી નાનયંદ સિવયંદ		સારી	૫૦	૧		એક લાયબ્રેરી છે. ધાત્મામાંથી દેરાસરમાં પાણી પડે છે.
દેવીયંદ માણિક્યંદ ૧૯૬૮	શેઠ દેવીયંદ માણિક્યંદ	૧૫૧૮	„	૩૫	૧		
શ્રીસંઘ ૧૮૭૫ લગભગ	શેઠ મણિલાલ છગનલાલ	૧૯૦૩	સાધારણ	૫૦			પાણી પડે છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૭૫	શેઠ ક્રાંતિલાલ ચૂનીલાલ		„	૮	૧		
શેઠ ચતુર હાથીયંદ ૧૯૭૭	શેઠ ચતુર હાથીયંદની પત્ની બાઈ મળરા		„	૬૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૭૦	શેઠ રાયયંદ કરમયંદ		સારી	૨૦૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૬૦	શેઠ રેવયંદ જેઠીરામ		„	૪૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૫૦	શેઠ ગુલાબયંદ ગૌતમદાસ		સાધારણ	૩૦			
„	શેઠ ગંભીરમલ નંદરામ ચીંચોલીકર		ખરાબ	નથી			
શ્રીસંઘ ૧૯૬૦	શેઠ નેમયંદ કુંદનલાલ		સારી	૨૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૫૦	શેઠ લાયયંદ પૂંછરામ	૧૮૫૪	સાધારણ	૩૫	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૩૦	શેઠ રૂપયંદ તુષ્કળરામ		„	૫૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૬૪	શેઠ ઉત્તમયંદ નેમયંદ		સારી	૧૭૫	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૮૦	શેઠ લક્ષ્મીમલ ચમનાજી		„	૪૦	૧	૧	
શ્રીસંઘ ૧૯૨૭	હનરીમલ રામાજી		„	૧૦૦	૧		

નંબર	ભાગ્યદુર્ નામ	દિશા	દેવે દેરાન.	દેવે દિશા	વર્ગ	દરનાથ	મતિમાલની રાખ
૩૯૫૧	લોનાવલા	જૂના ખજારમાં	લોનાવલા ૦૧ મા. દૂર	લોનાવલા	ધાખાખંધ	શાંતિનાથજી	પાપાણુ-ધાણુ ૩—૪
૩૯૫૨	માલેગામ	ટિળકરોડ શીપાટી	મનમાડ ૨૧ મા. દૂર	માલેગામ	શિખરખંધ	આદિનાથજી	૧૭—૨૫
૩૯૫૩	ચાંદવડ	ગુજરાત ગલીના નાકે	૧૫ મા. દૂર	ચાંદવડ	„	ચંદ્રપ્રભુજી	૧૮—૨૬
૩૯૫૪	„	શ્રી નમિનાથ સ્થાપત્રાશ્રમ જેન ગુરુકુલ	„	„	„	પાર્શ્વનાથજી	૧૧—૫
૩૯૫૫	વડનેર	ખજારમાં	નીકાડ ૧૪ મા. દૂર	વડનેર	ધર	સંભવનાથજી	— ૨
૩૯૫૬	પીંપળગામ	„	૯ મા. દૂર	પીંપળગામ	ધૂમટખંધ	આદિનાથજી	૩—૩
૩૯૫૭	ખેડગામ	„	૧૪ મા. દૂર	ખેડગામ	ધર	પાર્શ્વનાથજી	— ૫
૩૯૫૮	વતી	„	નાસિકરોડ ૩૨ મા. દૂર	વતી (મોટી)	શિખરખંધ	સંભવનાથજી	૩—૫
૩૯૫૯	કલવણ	„	૪૪ મા. દૂર	કલવણ	ધર	„	— ૨
૩૯૬૦	નાસિક	ચાંદવડકર ગલી જેન દેરાસર	૫ મા. દૂર	નાસિકસીટી	શિખરખંધ	ધર્મનાથજી	૩—૧૦
૩૯૬૧	„	પાર્શ્વનાથ ગલી	„	„	„	ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથજી	૨૪—૧૯
૩૯૬૨	„	શેઃ દીપચંદ ન્યાયચંદનો ખંડો	„	„	ધર	સુવિધિનાથજી	— ૨
૩૯૬૩	ત્રંખક	તેલીગલી	૨૩ મા. દૂર	ત્રંખક	„	ચંદ્રપ્રભુજી	૩—૨
૩૯૬૪	ઘોટી	ખજારમાં	ઘોટી ૧ મા. દૂર	ઘોટી	„	મુનિમુવત સ્વામી	— ૭

વિધાનસભા નામ તથા સંવત.	વહીવટી નામ	કેસનો ક્રમ	રાજ્યની સ્થિતિ	કેસની વસ્તી	વિધા- ન	વર્ગ- સંખ્યા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૯૫૬	મોહનલાલ લલ્લુભાઈ		સારી	૧૦૦	૧	૧	એક લાયબ્રેરી છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૪૪	હરખચંદ ૩૫ચંદ તથા કમીટી		"	૧૨૫	૧		એક શ્રી આત્મારામજી મહા- રાજની આરતીની મૂર્તિ છે.
							ખીજો માળ છે.
શ્રીસંઘ ૧૮૭૫	ચૂનીલાલ રતનચંદ મહેતા		"	૪૦	૧	૧	એક વાંચનાલય છે.
શેઠ મેન્દ્રજી સોળપાળ ૧૯૯૦	શ્રી નમિનાથ ક્ષત્રચર્ચાશ્રમ જૈન ગુરુકુલ	૧૪૯૬	"				જૈન ગુરુકુલ છે. ૧૬૫ વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરે છે.
શેઠ વાડીલાલ હરિચંદ ૧૯૯૮	શેઠ વાડીલાલ હરિચંદ		સાધારણ	૪૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૯૫	કલ્લદાસ અમીચંદ શાહ	૧૯૯૫	"	૧૨૫	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૫૬	શેઠ કચરાદાસ કેવળદાસ	૧૭૩૬	"	૫૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૯૪	શેઠ ઉત્તમચંદ અમરચંદ	૧૯૯૫	સારી	૨૫૦	૧	૧	
"	રાવતમલ પૃથ્વીરાજ જુરડ	૧૫૧૧	સાધારણ	૪૦			
ખાઈ હીરાભાઈ મોતીચંદ ૧૯૬૪	શેઠ કેશવલાલ નથુભાઈ		સારી	૨૦૦	૨		એક સ્ટેટિકના પ્રતિમાજી છે. એક લાયબ્રેરી છે.
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦ લગભગ	શેઠ નગીનદાસ જ્યેષ્ઠ	૧૫૪૮	"				
શેઠ દીપચંદ ન્યાસચંદ ૧૯૬૮	શેઠ ત્રીભોવનદાસ મેતિલાલ		"				
શ્રીસંઘ ૧૯૮૫	ચૂનીલાલ શુભાચંદ		સાધારણ	૩૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૯૪	હીરાલાલ લલ્લુભાઈ	૧૫૦૯	"	૧૦૦			

નંબર	ગામનું નામ	ઠેકાણું	ફેલે રેકૉર્ડ	ગ્રામ અધિકારી	ખાંધણી	સૂચનાઓ	મહિનાઓની સંખ્યા
૩૯૬૫	ટાકેદ (બુદ્ધક)	બળરમાં	થોટી ૧૨ મા. ફર	થોટી	ધર	આદિનાથજી	પાપાણુ-ધાતુ ૨—૧
૩૯૬૬	કાવનાઈ	"	૬ મા. ફર	કાવનાઈ	"	પાર્શ્વનાથજી	— ૧
૩૯૬૭	કચુરી	"	દેવલાલી ૪ મા. ફર	લચુર	"	મહાવીરસ્વામી	— ૫
૩૯૬૮	કુબેરા	"	નાસિકરોડ ૧૮ મા. ફર	કુબેરા (વાયા-સીન્નર)	"	ચંદ્રપ્રભુજી	૧—૨
૩૯૬૯	સીન્નર	"	૧૨ મા. ફર	સીન્નર	ધૂમટખંધ	પાર્શ્વનાથજી	૬—૮
૩૯૭૦	"	શેઠ સરૂપચંદ ગોવિંદજીને ત્યાં	"	"	ધર	વાસુપૂજ્યજી	— ૧
૩૯૭૧	હાણુગામ	બળરમાં	૩૦ મા. ફર	હાણુગામ	શિખરખંધ	પાર્શ્વનાથજી	— ૨
૩૯૭૨	મનમાડ	અડવાડિયા બળરના રસ્તા પર	મનમાડ ૦૧ મા. ફર	મનમાડ	ધૂમટખંધ	અજીતનાથજી	૩—૫
૩૯૭૩	નાંદગામ	બળરમાં	નાંદગામ ૦૧ મા. ફર	નાંદગામ	ધર	ચંદ્રપ્રભુજી	— ૧
૩૯૭૪	એવલા	"	એવલા ૧ મા. ફર	એવલા	શિખરખંધ	અવંતિ પાર્શ્વનાથજી	૨૭—૫૭
૩૯૭૫	અમોણા	"	નાસિકરોડ ૩૮ મા. ફર	અમોણા	ધર	પાર્શ્વનાથજી	૧—૧
૩૯૭૬	પળસે	શેઠ અમુલખ રામચંદ ને ત્યાં	૪ મા. ફર	નાસિકરોડ	"	આદિનાથજી	— ૧
૩૯૭૭	સુપા (પવારતુ)	બળરમાં	સારોળા ૮ મા. ફર	સુપા	ધૂમટખંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	૧—૨
૩૯૭૮	અહમદનગર	સુજરગલી	અહમદનગર ૧૧ મા. ફર	અહમદનગર	શિખરખંધ	આદિનાથજી	૧૮—૩૩

અધ્યાપનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટીનારનું નામ.	લેખનો સંવત.	દલાલરની સ્થિતિ.	તેનાની વરલી.	ઉપા- ચય	વર્ષ- શાળા	વિવિધ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૯૪૦	રતનચંદ માણેકચંદ		સાધારણ	૧૫	૧		
"	શ્રેઃ ચૂનીલાલ કુતેચંદ		ખરાબ	૧૦			
શ્રેઃ કચરાભાઈ શેભણભાઈ ૧૯૫૦	શ્રેઃ દલીચંદ અમુલખ		"	૧૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૭૫	શ્રેઃ સરપચંદ ગોવિંદજી વેરા સીન્નરવાળા		સાધારણ	૨૦			ખીજે માળ છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૫૨	શ્રેઃ સોમચંદ હીરાચંદ		સારી	૧૩૫	૧		"
શ્રેઃ સરપચંદ ગોવિંદજી ૧૯૭૫	શ્રેઃ સરપચંદ ગોવિંદજી		"				ત્રીજે માળ છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦ લગભગ	મોતીલાલ નથુભાઈ		સાધારણ	૧૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૯૪	શ્રેઃ કીસનલાલ જસરાજ ખરડિયા		"	૨૫			ખીજે માળ છે.
શ્રેઃ ભીવરાજ કાનમલ પારેખ ૧૯૯૭	શ્રેઃ ભીવરાજ કાનમલ	૧૫૧૩	સારી	૨૦			"
પટણી શ્રીસંઘ ૧૯૪૦	શ્રેઃ પોપટલાલ રૂપચંદ તથા ક્રેડીઓ		"	૩૦૦	૧		એક સ્ફટિકના પ્રતિમાજી છે. એક પુસ્તકભંડાર છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૫૬	શ્રેઃ પુનમચંદ ખેમચંદ		સાધારણ	૪૦			
શ્રેઃ અમુલખ રામચંદ લગભગ ૧૯૪૦	શ્રેઃ અમુલખ રામચંદ	૧૫૯૪	"	૨૫			
શ્રીસંઘ ૧૯૯૫	લખમીચંદ મૂળચંદ બાફણા		સારી	૧૦૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૫૦ લગભગ	શ્રેઃ સરપચંદ ધરમચંદ		"	૨૦૦	૨	૨	સં. ૧૨૨૩ ની સાલની શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાનની મૂર્તિ
							પ્રાચીન છે.

નંબર	ગામનું નામ	દેહાતું	દેહાતું ફેરફાર	પાલિકા કેમિટી	વાંદણી	રૂબનાયક	મતિનાણી સંખ્યા
૨૯૭૯	અહમદનગર	નવા કાપડ બજાર	અહમદનગર ૧૧ મા. ફર	અહમદનગર	શિખરબંધ	સંઘાનાયક	પાપાણ-ધાણ ૧૩-૧૮
૨૯૮૦	જામગામ (સીધીઆતું)	બજારમાં	૧૬ મા. ફર	જામગામ	ધર	પાર્શ્વનાયક	૩-૯
૨૯૮૧	ભાનસહીવડા	"	બેલાપુર ૨૪ મા. ફર	ભાનસહીવડા	ધૂમટબંધ	"	૭-૩
૨૯૮૨	સોનઈ	"	વબિરી ૧૨ મા. ફર	સોનઈ	ધર	ચંદ્રપ્રભુ	— ૩
૨૯૮૩	વબિરી	પાર્શ્વનાયકો વાસ	૩ મા. ફર	વબિરી	શિખરબંધ	આદિનાયક	૮-૮
૨૯૮૪	રાહુરી	બજારમાં પોસ્ટ ઓફિસની સામે	રાહુરી ૩ મા. ફર	રાહુરી	ધર	ચંદ્રપ્રભુ	૩-૫
૨૯૮૫	બેલાપુરસીટી	બજારમાં	બેલાપુર ૪ મા. ફર	બેલાપુરસીટી	શિખરબંધ	સંખેશ્વર પાર્શ્વનાયક	૬-૧૩
૨૯૮૬	કોપરગામ	"	કોપરગામ ૨૦ મા. ફર	કોપરગામ	ધર	શાંતિનાયક	— ૪
૨૯૮૭	રાહુર	"	ધોટી ૨૮ મા. ફર	રાહુર	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાયક	૪-૮
૨૯૮૮	સમશેરપુર	"	નાસિકરોડ ૩ મા. ફર	સમશેરપુર	ધર	આદિનાયક	— ૫
૨૯૮૯	સંગમનેર	"	૩૬ મા. ફર	સંગમનેર	શિખરબંધ	ચિંતામણિ પાર્શ્વનાયક	૧૧-૧૫
૨૯૯૦	આક્રાલા	"	ધોટી ૪૦ મા. ફર	આક્રાલા	ધર	પાર્શ્વનાયક	— ૬
૨૯૯૧	કંતુળ (કાતુળ)	"	૩૬ મા. ફર	કંતુળ	શિખરબંધ	અભિનંદન	૫-૮
૨૯૯૨	મોખાડા	"	દેલુરોડ ૫૦ મા. ફર	મોખાડા	ધર	આદિનાયક	— ૧
૨૯૯૩	ચાહાપુર	ગુજરાતી બંધી	આસનગામ ૧૧ મા. ફર	ચાહાપુર	શિખરબંધ	ગોડી પાર્શ્વનાયક	૫-૮

અંકોપનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ	લેખનો સંવત.	સાધારની સ્થિતિ.	જેમની જમતી.	ઉંમર	જન્મ તારીખ	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૯૬૨	શેઠ સરૂપચંદ ધરમચંદ		સારી				ખીજે માળ પણ મૂર્તિઓ છે.
શ્રીસંઘ ૧૬૦૦ લગભગ	મોહનલાલ ગુલામચંદ		સાધારણ	૨૦			તથા પ્રતિમાઓ ધાતુની પ્રાચીન છે.
શ્રીસંઘ	દુકમજી લુણકરજી		ખરાબ	૧૦૦	૧		મૂળનાયકજી પ્રાચીન છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૭૦	મોતીલાલ શાંતિલાલ ગુગળિયા	૧૫૪૧	સાધારણ	૭૫			
શ્રીસંઘ ૧૬૦૦ લગભગ	શ્રીસંઘ		„	૨૦૦	૧	૧	આ દેરાસર પાર્શ્વનાથજીના નામથી ઓળખાય છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૫૦	ગંભીરમલ રતનચંદ સુતર	૧૬૧૩	„	૨૫			
શ્રીસંઘ ૧૯૪૪	કેસરીચંદ ચંદ્રભાન ડાકળિયા	૧૫૪૫	„	૨૦	૧		ધાત્રામાંથી પાણી પડે છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૮૫	શ્રીસંઘ		„	૨૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૪૦	શેઠ છોટાલાલ મૂળચંદ		સારી	૧૨૫	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૭૦ લગભગ	શેઠ ટોકરલાલ જ્યયંદ		„	૧૦૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૨૦ લગભગ	શેઠ દલીચંદ ખુશાલદાસ		„	૧૦૦	૧		ખીજે માળ છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦ લગભગ	શેઠ છોટાલાલ કસ્તુરચંદ	૧૬૦૪	સાધારણ	૨૫			
શ્રીસંઘ ૧૯૨૫ લગભગ	શેઠ મોહનલાલ પરસોતમદાસ		સારી	૧૦૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૫૦ લગભગ	શેઠ સરૂપચંદ	૧૫૧૨	ખરાબ	૪૮			
શ્રીસંઘ ૧૯૭૩	શેઠ વાડીલાલ ગૌતમદાસ		સારી	૨૦૦	૧	૧	શ્રી ધર્મવિજય જૈન લાયબ્રેરી છે.

નંબર	પાસનું નામ	દેહાણું.	દિવે રહેવાન.	પેટા ઝાડિય.	બાંધણી.	મુજનાથક	મતિયાણીની સંખ્યા
૩૯૯૪	કીનોલી	ગુજરાતી ગલી	આસનગામ ૧૭ મા. દૂર	કીનોલી	શિખરબંધ	મુનિમુવત સ્વામી	પાપાણુ-ધાતુ ૩—૫
૩૯૯૫	ડોળખામ	બળરમાં	૨૪ મા. દૂર	"	ધર	સુમતિનાથ	— ૪
૩૯૯૬	મુડખાર	"	કલ્યાણ ૧૮ મા. દૂર	મુડખાર	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૩—૫
૩૯૯૭	ધસઈ	"	૩૩ મા. દૂર	ધસઈ	ધર	શાંતિનાથજી	— ૫
૩૯૯૮	કલ્યાણ	કંસારાવાટ ગાંધી ચોક	૧ મા. દૂર	કલ્યાણ	"	પાર્શ્વનાથજી	— ૩
૩૯૯૯	કરજત	બળરમાં	કરજત ૦૧ મા. દૂર	કરજત	"	ધર્મનાથજી	— ૧
૪૦૦૦	ખોપોલી	જૂના બળરમાં	ખોપોલી ૦૧ મા. દૂર	ખોપોલી	ઘૂમટબંધ	વિમલનાથજી	૩—૪
૪૦૦૧	રાશીન	બળર	દીકસલ ૧૪ મા. દૂર	રાશીન	ધાખાબંધ	અનંતનાથજી	૧—૫
૪૦૦૨	કરજત	જૈનવાડી	અહમદનગર ૪૮ મા. દૂર	કરજત	ધર	પાર્શ્વનાથજી	૭—૮
૪૦૦૩	મીરજગામ	પેઠ	૩૨ મા. દૂર	મીરજ	શિખરબંધ	"	૩—૧૫
૪૦૦૪	ખરડા	ગુજરગલી	જેઠર ૪૨ મા. દૂર	ખરડા	ધર	ધર્મનાથજી	૧—૭
૪૦૦૫	"	"	"	"	"	પાર્શ્વનાથજી	— ૨
૪૦૦૬	વાલા	શેઠ સરખંદ તેજપાળને ત્યાં	વાલા ૦૧ મા. દૂર	વાલા	"	"	— ૧
૪૦૦૭	લોણુંદ	શેઠ નેમચંદ લખમીચંદને ત્યાં	લોણુંદ	લોણુંદ	ધર	ચંદ્રમુલજી	— ૧

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત	ચાલી ગયેલાનું નામ	લેખનો સંવત	દસ્તાવેજની સ્થિતિ	તેનાની વસ્તી	ઉપા- શ્રય	ધર્મ શાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૯૮૭	શેઠ ચંદુલાલ સરૂપચંદ		સારી	૮૦	૧		એક લાયબ્રેરી છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૭૦	શેઠ મણિલાલ કાળિદાસ		સાધારણ	૭૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૬૪	શેઠ મણિલાલ હેમચંદ		સારી	૧૦૦	૧		શ્રી ધર્મવિજય નૈન લાયબ્રેરી છે. ઘૂમટમાં જુદા જુદા
							ચિત્રો છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૮૫	શેઠ રાયચંદ ઉગરચંદ		સાધારણ	૨૫			
શ્રીસંઘ ૧૯૮૦	શેઠ અસલાજી ક્રીશનાજી		સારી	૪૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૬૦ લગભગ	કેસરીમલ જેઠાજી	૧૫૩૬	„	૧૫૦	૧		બીજો માળ છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦ લગભગ	સેનાજી ભીમાજી	૧૯૪૮	„	૧૨૫	૧		
શેઠ વસ્તારામ આશકરજી ૧૯૪૦	શા. ગૌતમચંદ રામચંદ		જર્ણ	૩૦	૧	૧	
શેઠ પાનાચંદ મૂળચંદ ૧૯૩૦	શેઠ વાડીલાલ ગૌતમચંદ		સારી	૧૩૨	૧		
હરિચંદ માનસંગ ચંદ્રલાલ ૧૮૭૪	શ્રીસંઘ		„	૮૦			
શેઠ વાલચંદ વીરચંદ ૧૯૪૦	શેઠ ભોગીલાલ મોતીલાલ		„	૩૦			
૧૮૦૦	„		„				એક સ્ફટિકના પ્રતિમાજી છે.
શેઠ સરૂપચંદ તેજપાળ ૧૯૯૦	શેઠ સૂરચંદ સરૂપચંદ		સાધારણ	૧૫			
શેઠ નેમચંદ લખમીચંદ ૧૯૭૭	શેઠ નેમચંદ લખમીચંદ	૧૬૩૭	„	૬૦	૧		ત્રીજો માળ છે.

નંબર	ગામનું નામ	જિલ્લો	ફેલો તહેવાન	પાટ સીલિક	ગાંધી	સહનાયક	મતિગાળની સંખ્યા
૪૦૦૮	ફલટન	શુકવાર પેક	લોણુંદ ૧૭ મા. ફર	ફલટન	ધૂમટખંધ	શાંતિનાથજી	પાવાણુ-ધાણ ૫-૯
૪૦૦૯	દેઉર	બળરમાં	વાકાર ૩ મા. ફર	વાકાર	"	પાર્શ્વનાથજી	૬-૨૧
૪૦૧૦	વાઈ	ધર્મપુરી	૨૦ મા. ફર	વાઈ	ધર	"	૨-૧૦
૪૦૧૧	સતારાસીટી	સદાશિવ પેક	સતારારોડ ૧૧ મા. ફર	સતારાસીટી	ધાખાખંધ	આદિનાથજી	૪-૫
૪૦૧૨	"	મંગળનાર પેક	"	"	"	પાર્શ્વનાથજી	૧-૧૫
૪૦૧૩	વકુથ	હીરાચંદ મનોરદાસને ત્યાં	૪ મા. ફર	વકુથ	ધર	શાંતિનાથજી	— ૬
૪૦૧૪	કોરેગાંવ	બળરમાં	કોરેગાંવ ૧૧ મા. ફર	કોરેગાંવ	"	આદિનાથજી	— ૩
૪૦૧૫	"	"	"	"	"	"	— ૧
૪૦૧૬	કુમઠા	"	૨૧ મા. ફર	કુમઠા	"	શાંતિનાથજી	૨-૪
૪૦૧૭	રહિમતપુર	"	રહિમતપુર ૩ મા. ફર	રહિમતપુર	શિખરખંધ	મહાવીરરવામી	૪-૩
૪૦૧૮	વાકાર	"	તારગાંવ ૧૧ મા. ફર	"	ધર	સંભવનાથજી	— ૧
૪૦૧૯	મસુર	પેકમાં	મસુર ૧ મા. ફર	મસુર	શિખરખંધ	સુમતિનાથજી	૪-૨
૪૦૨૦	"	ખડકપેક	"	"	ધાખાખંધ	પાર્શ્વનાથજી	૧-૪
૪૦૨૧	શેળગાંવ	શેક પોપટલાલ દીપચંદને ત્યાં	૧૦ મા. ફર	શેળગાંવ	ધર	"	— ૨

ગંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ	દેખતો તારીખ.	દરજાની સ્થિતિ.	તૈનાની વરલી.	ઉપા- દય	ધર્મ- સાહ્ય	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦	શેઠ જીવરાજ કુલચંદ	૧૮૬૮	સાધારણ	૫૦	૧		શિખરનો ભાગ જીર્ણ છે. રીપર કરાવવાની જરૂર છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૬૬ લગભગ	શેઠ મોતીચંદ દેવચંદ		„	૬૫		૧	મૂળ નાયકજીની મૂર્તિ પ્રાચીન છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦ લગભગ	શેઠ ધુળાજી લાધાજી		સારી	૬૦	૧		ખીજે માળ છે. ૧૪૨૬ની સાલની ઊભી કાઉસગિયા
							મૂર્તિ પ્રાચીન છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૩૦ લગભગ	ચેતનમલ મેધરાજ કોઠારી	૧૯૩૧	સાધારણ	૪૦	૧		ખીજે માળ છે.
શેઠ કીશનદાસ લક્ષ્મણદાસ ૧૭૫૦ લગભગ	શેઠ કીશનલાલ લક્ષ્મણદાસ		„				„
સંઘવી બધર્સ ૧૯૮૫	સંઘવી બધર્સ શાહ શિવલાલ હીરાચંદ		સારી	૩૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૭૫ લગભગ	શેઠ નાનચંદ બાપુચંદ	૧૫૬૬	„	૬૦			ખીજે માળ છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૯૭	પનાજી જોરાજી ચોપડા	૧૫૧૯	સાધારણ				„
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦ લગભગ	શેઠ વેણીચંદ દેવચંદ	૧૯૦૩	„	૨૦			„
શ્રીસંઘ પ્ર ૧૯૮૩	શા. મોહનલાલ તુકારામ		સારી	૧૨૫	૧		
ગૌતમદાસ મલુકચંદ લગભગ ૧૯૯૬	શા. ગૌતમદાસ મલુકચંદ		સાધારણ	૧૬			
શ્રીસંઘ ૧૯૮૬	શેઠ મૂલચંદ તલકચંદ		સારી	૧૨૫			મૂળનાયકની મૂર્તિ પ્રાચીન છે.
શેઠ દેવચંદ દીપચંદ ૧૯૨૪	શેઠ દેવચંદ દીપચંદ		સાધારણ				
શેઠ લખમીચંદ નાનચંદ ૧૯૬૬	શેઠ પોપટલાલ દીપચંદ		સારી	૨૦			૧ ચંદનની મૂર્તિ છે.

નંબર	અરજદાર નામ	કેસાલું	ફાઇલ નંબર	રજીસ્ટ્રાર	બાંધણી	અવસ્થા	મહત્વનાં સંખ્યા
૪૦૨૨	મહાસુરણા	બજારમાં	મસૂર ૧૯ મા. ફર	મહાસુરણા	ધર	આદિનાથજી	પાપાણુ-ધાણુ ૧—૧
૪૦૨૩	ની'અસોડ	શેક કેશવલાલ સખારામને ત્યાં	રહીમતપુર ૨૦ મા. ફર	ચીતળી	"	પાર્શ્વનાથજી	— ૧
૪૦૨૪	ચીતળી	બજારમાં	૨૨ મા. ફર	"	"	ચંદ્રપ્રભુજી	— ૧
૪૦૨૫	વીટા	ગુજરાતી પેઠે	કરાડ ૨૨ મા. ફર	વીટા	"	સંભવનાથજી	— ૨
૪૦૨૬	મોટાખટાવ	બજારમાં	કાસેગાંવ ૧૬ મા. ફર	મોટા ખટાવ	"	આદિનાથજી	— ૧
૪૦૨૭	ખેરાડું	શેક ગૌતમદાસ રૂપચંદને ત્યાં	કરાડ ૧૨ મા. ફર	ખેરાડું (આગલેવાડી)	"	પાર્શ્વનાથજી	— ૧
૪૦૨૮	ખાનાપુર	શા. સરૂપચંદ હીરાચંદને ત્યાં	૪૦ મા. ફર	ખાનાપુર	"	અણતનાથજી	૨—૨
૪૦૨૯	વાંગી	બજારમાં	૧૮ મા. ફર	વાંગી	"	ચંદ્રપ્રભુજી	— ૧
૪૦૩૦	આગલેવાડી	શેક મયાચંદ રવચંદને ત્યાં	કરાડ	આગલેવાડી	"	વાસુપૂજ્યજી	— ૫
૪૦૩૧	કરાડ	રવિવાર પેઠે	૪ મા. ફર	કરાડ	શિખરબંધ	સંભવનાથજી	૧૩—૧૧
૪૦૩૨	કાલવડા	શેક રાજરામ દીવાચંદને ત્યાં	૧૩ મા. ફર	"	ધર	પાર્શ્વનાથજી	૩—૨
૪૦૩૩	કાસેગાંવ	બજારમાં	૧૪ મા. ફર	કાસેગાંવ	શિખરબંધ	અભિનંદનજી	૩—૧૦
૪૦૩૪	ઈસ્લામપુર	"	૨૧ મા. ફર	ઈસ્લામપુર (ઊરન)	ધૂમટબંધ	વાસુપૂજ્યજી	૫—૩
૪૦૩૫	પેઠે	"	તાકારી ૧૧ મા. ફર	"	"	આદિનાથજી	૧—૩
૪૦૩૬	શીરાળા (અત્તીશીરાળા)	"	૧૮ મા. ફર	શીરાળા	ધર	ચંદ્રપ્રભુજી	૧—૧

પ્રમાણનારનું નામ તથા સ્થાન.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	દસ્તાવેજી વિધિ.	લીનાની વસ્તી.	ઉપા- શ્રય	ધર્મ- શાળા	વિશેષ નોંધ
શેઠ રામચંદ તલકચંદ લગભગ ૧૪૦૦	શેઠ રામચંદ તલકચંદ		સાધારણ	૮			
શેઠ કેશવલાલ સખારામ લગભગ ૧૯૭૫	શેઠ કેશવલાલ સખારામ		ખરાબ	૮			ખીજે માળ છે.
શ્રીમંથ ૧૯૭૦ લગભગ	રાજારામ રાવજી મહેતા	૧૪૭૬	સાધારણ	૩૫			
શ્રીમંથ ૧૯૮૮ લગભગ	શ્રી ચતુરલાલ ગણુપતચંદ		"	૧૦૦			
શ્રીસંથ ૧૯૭૦ લગભગ	શેઠ નેમચંદ સરૂપચંદ		"	૧૬			
શેઠ ગૌતમદાસ રૂપચંદ ૧૯૮૮	શેઠ ગૌતમદાસ રૂપચંદ		"	૮			
શેઠ સરૂપચંદ હોરાચંદ લગભગ ૧૯૨૦	શેઠ સરૂપચંદ હોરાચંદ		"	૨૫			ખીજે માળ છે.
શેઠ તલકચંદ શોરચંદ ૧૯૮૫	શેઠ ગણુપતરામ જોડારામ		"	૧૦			
શેઠ મયાચંદ રવચંદ ૧૯૮૭	શેઠ હોરાલાલ રાજારામ	૧૬૪૨	સારી	૩૫			
શેઠ હાથીભાઈ	શેઠ મંગળદાસ લલ્લુભાઈ	૧૬૮૨	"	૩૦૦	૨	૧	એક લાયબ્રેરી છે.
શેઠ રાજારામ કીલાચંદ લગભગ ૧૯૮૦	શેઠ રાજારામ કીલાચંદ		"	૧૫			
શ્રીસંથ ૧૯૬૯	શેઠ લાલચંદ ગુલામચંદ	૧૯૨૧	"	૫૦	૧		
શ્રીસંથ ૧૯૮૨ લગભગ	નેમાજી હરજી ગાંધી		સાધારણ	૩૦૦	૧	૧	
શ્રીસંથ ૧૯૨૦ લગભગ	શેઠ લાઈચંદ મગનચંદ		"	નથી			ખીજે માળ છે.
શ્રીસંથ ૧૯૬૦ લગભગ	પારેખ અંબાલાલ રવચંદ	૧૫૯૬	"	૭૫			

નંબર	ગામનું નામ	રેકૉર્ડ	રેકૉર્ડ સ્ટેશન.	પરિશિષ્ટ	ત્યાગી.	સગનાયક	પ્રતિભાણની સંખ્યા
૪૦૩૭	તાકારી	રેકૉર્ડનપર બળરમાં	તાકારી	તાકારી	ધર	શાંતિનાથજી	પાપાણ-ધાવ ૧-૧
૪૦૩૮	તાસગાંવ	સોમવાર પેઠ	બીલવડી ૭ મા. દૂર	તાસગાંવ	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૩-૯
૪૦૩૯	કવલાપુર	બળરમાં	બુધગાંવ ૩ મા. દૂર	કવલાપુર	ધૂમટબંધ	,	૩-૧
૪૦૪૦	સાંગલી	શેઠ ચતુરદાસ પીતાંબરદાસને ત્યાં	સાંગલી ૧ મા. દૂર	સાંગલી	ધર	શાંતિનાથજી	— ૧
૪૦૪૧	"	હાઈસ્કુલરોડ	"	"	"	પાર્શ્વનાથજી	૩-૧૧
૪૦૪૨	"	મણપતિ પેઠ	"	"	"	"	— ૭
૪૦૪૩	મીરજ	શરાફ બળર	મીરજ ૧ મા. દૂર	મીરજ	"	ધર્મનાથજી	— ૬
૪૦૪૪	આરગ	બળરમાં	આરગ ૩ મા. દૂર	આરગ	"	વાસુપૂજ્યજી	— ૨
૪૦૪૫	જયસિંગપુર	"	જયસિંગપુર ૧ મા. દૂર	જયસિંગપુર	"	ધર્મનાથજી	૧-૩
૪૦૪૬	કુરુન્દવાડ	બળર પેઠ	૯ મા. દૂર	કુરુન્દવાડ	શિખરબંધ	ત્રિતામણિ પાર્શ્વનાથજી	૪-૫
૪૦૪૭	ધિયલકરંજી	ગુજરીપેઠ	દાયકલંગડા ૬ મા. દૂર	ધિયલકરંજી	ધર	મનમોહન પાર્શ્વનાથજી	૭-૭
૪૦૪૮	કુંભોજતીર્થ	કુંગરપર	૪ મા. દૂર	આલતા	શિખરબંધ	જગવલ્લભ પાર્શ્વનાથજી	૧૦-૧૧
૪૦૪૯	કાલ્હાપુર	લક્ષ્મીપુરી જૈન દેરાસર	કાલ્હાપુર ૧ મા. દૂર	કાલ્હાપુર	"	મુનિસુવત સ્વામી	૧૯-૨

બોધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	દેખડો સંવત.	જમાવરની સ્થિતિ.	કેનાની વસ્તી.	વિ- ગ્રહ	પર- દાખલ	નિર્ણય સંખ્યા
શ્રીસંઘ ૧૯૬૦	રતનચંદ મગનલાલ		સાધારણ	૪૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૪૦ લગભગ	વાડીલાલ લખમીચંદ	૧૯૨૧	સારી	૨૦૦	૧		પાર્શ્વનાથ ભગવાનની ધાતુ મૂર્તિ પ્રાચીન છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૨૧	શેઠ રામચંદ બકુચંદ		સાધારણ	૪	૧		ખાસદરની જરૂર છે.
શેઠ મોતીચંદ એમચંદ લગભગ ૧૯૨૫	શેઠ ચતુરભાઈ પીતાંબરદાસ		સારી	૫૦૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૮૦	શેઠ કુકીરચંદ શનાભાઈ		"				ખીજો માળ છે.
શેઠ બાબુભાઈ રતનચંદ ૧૯૬૦	શેઠ બાબુભાઈ રતનચંદ		"				
શેઠ આબારામ પુરુષોત્તમ ૧૯૬૦	શા. ચૂનીલાલ ગંગારામ	૧૫૫૨	સાધારણ	૧૦	૧	૧	ખીજો માળ છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૬૨	શા. તુકારામ આલારામ		"	૬૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૬૪	શેઠ હકમાણ હમરોમલ		"	૧૨૫			
શા. રવચંદ તારાચંદ ૧૯૬૭	શા. રાબરામ ખુશાલચંદ	૧૯૨૧	સારી	૬૦			
શેઠ બેચરદાસ રાવચંદ ૧૯૪૦	શેઠ રૂપચંદ બેચરદાસ	૧૯૨૧	"	૧૨૫	૧		એક લાયબ્રેરી છે. ખીજો માળ છે.
શેઠ કુતેચંદ મલુકચંદ ૧૯૨૬	કુમોતગિરિ તીર્થ કમીટી પુનમચંદ દોલાણ	૧૯૨૬	"	નથી		૧	એક તીર્થ સ્થાન છે. દર્શ- નીય અને સુરમ્ય છે. ૧૭૨૩
							ની સાલની એક ધાતુ મૂર્તિ પ્રાચીન છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૬૭	શ્રી આત્માનંદ જૈન સેવા- સમિતિ પુનમચંદ દોલાણ	૧૯૬૭	"	૬૦૦	૧		એક હતરાજ પુસ્તકાલય છે.
	ગાંધી						

નંબર	ભારતી નામ	કક્કા.	રેલ્વે સ્ટેશન	પોસ્ટ ઓફિસ.	બાંધણી.	મુળનાયક	મતિયાળની સંખ્યા
૪૦૫૦	કાસ્તાપુર	લક્ષ્મીપુરી રોડ નોંધાજ માસી- ગળતે ત્યાં	કાસ્તાપુર ૧ મા. દૂર	કાસ્તાપુર	ધર	મુનિસુવત સ્વામી	પાપાથુ-ધાણ — ૧
૪૦૫૧	"	લક્ષ્મીપુરી રોડ જતરાજી હિન્દુમથળતે ત્યાં	"	"	"	શાંતિનાથજી	— ૧
૪૦૫૨	"	વિસ્સનરોડ	"	"	"	પાર્શ્વનાથજી	— ૧
૪૦૫૩	"	ગુજરી બગર	"	"	"	શાંતિનાથજી	— ૧૨
૪૦૫૪	"	સરાફ બગર	"	"	"	ધર્મનાથજી	— ૨
૪૦૫૫	"	શાહુપુરી	"	"	"	શાંતિનાથજી (ધાણના)	૬— ૪
૪૦૫૬	વડગાંવ	બગરમાં	૧૨ મા. દૂર	વડગાંવ	શિખરબંધ	"	૮— ૧૧
૪૦૫૭	કાગલ	સોમવાર પેંઠ	"	કાગલ	ધર	તેમિનાથજી	૧— ૩
૪૦૫૮	ગડહિંગલજ	કાપડ બગર રોડ રાવજીભાઈ સાંકળચંદ મુલકરને ત્યાં	૪૬ મા. દૂર	ગડહિંગલજ	"	સુવિધિનાથજી	— ૨
૪૦૫૯	ધારવાડ	મોટા બગરમાં	ધારવાડ ૧૧ મા. દૂર	ધારવાડ	"	પાર્શ્વનાથજી	૩— ૬
૪૦૬૦	કુમ્હલી	કંચગાર ગલી	કુમ્હલી ૧ મા. દૂર	કુમ્હલી	શિખરબંધ	શાંતિનાથજી	૧૦— ૨
૪૦૬૧	"	"	"	"	"	અજીતનાથજી	૩— ૪
૪૦૬૨	કુમ્હલી	અસ્તીપેંઠ	૧૦૨ મા. દૂર	કુમ્હલી	ધર	પાર્શ્વનાથજી	૮— ૧
૪૦૬૩	વાલાગરિ	બરતી	૧૦૪ મા. દૂર	"	શિખરબંધ	શાંતિનાથજી	૩— ૧

જીવનનારૂં નામ અથવા સંવત.	બહીષ્કારીનું નામ	લેખની સંવત.	કચ્છની રિવાજ.	તૈમની વસ્તી.	ઉપા- ગ્રામ	ધર્મ- શાળા	વિશેષ નોંધ
શેઠ ચૂનીલાલ ઉર્ફે શેઠ બાણુલાલ માસીંગલ	ચૂનીલાલ માસીંગલ પરમાર		સારી				ખીજે માળ છે.
૧૯૬૫							
શેઠ જીતરાજ હિન્દુમલજી રાઠોડ ૧૯૬૭	શેઠ જીતરાજજી હિન્દુમલજી રાઠોડ		"				"
તિલોકચંદ લાલાજી ૧૯૬૫	શેઠ તિલોકચંદ લાલાજી એન્ડ કું.		"				ત્રીજે માળ છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૭૬ લગભગ	શેઠ કેસરીમલ પ્રતીરાજ		"				એક શાંતિનાથ જૈન વાચના- લય છે. ખીજે માળ છે.
ચેલાજી વનાજી ૧૯૮૩	ચેલાજી વનાજી		"				
શ્રીસંઘ ૧૯૮૫ લગભગ	શેઠ મણિલાલ પરસોતમદાસ		"				
શેઠ મગનલાલ જીવરાજ ૧૯૬૯	શેઠ ગિરધરલાલ મગનલાલ		"	૪૦	૧		ખીજે માળ છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૯૫	શેઠ રતનચંદ બાલારામ રાઠ		"	૬૦			
શેઠ રાવજીભાઈ સાંકળચંદ ૧૯૯૭	શેઠ રાવજીભાઈ સાંકળચંદ મુલકર		"	૫૦			ખીજે માળ છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૮૯	શેઠ પ્રુતમચંદ અમીચંદ	૧૯૨૧	"	૧૦૦			"
શ્રીસંઘ ૧૯૬૮	શેઠ જોરાજી ફોજમલ	૧૯૬૯	"	૫૦૦	૧	૧	
શ્રીસંઘ ૧૯૬૪	શેઠ વેરશી કાનજી	૧૯૦૩	"				એક લાયબ્રેરી છે. એક જૈન સ્કુલ છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૭૫ લગભગ	કુંવરજી જોહાભાઈ		સાધારણ	૨૦	૧	૧	
શ્રીસંઘ ૧૯૭૦ લગભગ	"		"	નથી		૧	

નંબર	ભારતીય નામ	દેશ	રહેઠાણ	પાસે જાણીયા	વાંધણી	મુળનાથ	મતિમાણની દૃષ્ટિ
૪૦૬૪	કુચર	બસ્તી	કુચલી ૧૧૦ મા. દૂર	કુકેરી	ધર	આદિનાથજી	પાપાણુ-ધાણ ૧—
૪૦૬૫	અન્નિગિરિ	અન્નરમાં	અન્નિગિરિ	અન્નિગિરિ	„	સુમતિનાથજી	— ૧.
૪૦૬૬	ગદગ	શેઠ દેવસી ખેતસીના બંગલામાં	ગદગ ૧ મા. દૂર	ગદગ	„	શીતળનાથજી	૧— ૨.
૪૦૬૭	„	શેઠ લાલજી લધાના બંગલામાં	„	„	„	પદ્મપ્રભુજી	— ૧.
૪૦૬૮	„	જૂના અન્નરમાં	„	„	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૧— ૫.
૪૦૬૯	„	કાપડ મારકીટની બાજુમાં	„	„	ધર	ત્રિપાસનાથજી	— ૩.
૪૦૭૦	ખેલારી	તેરા અન્નરમાં	ખેલારી ૦૧૧ મા. દૂર	ખેલારી	શિખરબંધ	પાથ નાથજી	૫— ૪
૪૦૭૧	રાનીખેનૂર	„	રાનીખેનૂર	રાનીખેનૂર	ધર	આદિનાથજી	— ૭.
૪૦૭૨	બ્યાડગી	„	બ્યાડગી ૨ મા. દૂર	બ્યાડગી	ધૂમટબંધ	વિમલનાથજી	— ૮
૪૦૭૩	દાવણગિરિ	અન્નરમાં	દાવણગિરિ ૨ મા. દૂર	દાવણગિરિ	ધાબાબંધ	સુપાર્શ્વનાથજી	૪— ૨
૪૦૭૪	જમખંડી	સરાફ અન્નર	કુચલી ૩૪ મા. દૂર	જમખંડી	ધર	ધર્મનાથજી	— ૧.
૪૦૭૫	મુધોળ	અન્નરમાં	ચીકાડીરોડ ૩૬ મા. દૂર	મુધોળ	શિખરબંધ	વાસુપૂજ્યજી	૩— ૧.
૪૦૭૬	બીજાપુર	નવો અન્નર	બીજાપુર ૨ મા. દૂર	બીજાપુર	„	પાર્શ્વનાથજી	૧૦— ૮
૪૦૭૭	સોલાપુર	બારપેઠ	સોલાપુર ૨ મા. દૂર	સોલાપુર	„	આદિનાથજી	૩—૧૧
૪૦૭૮	„	જૂની મીલ કંપાઉન્ડમાં	„	„	ધર	શાંતિનાથજી	— ૨

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	લેખકનારનું નામ.	લેખનો સંવત.	લેખકની સ્થિતિ.	તેજાની વસ્તી.	પા- નં.	કર્મ- કાળ.	વિધિ નં.
શ્રીસંઘ ૧૮૭૦ સમસગ	કુંવરજી જોઠાભાઈ		ખરાબ	નથી			
શ્રીસંઘ ૧૮૮૪	શેઠ કેસરીભાઈ મુલતાનમલ	૧૫૦૫	સાધારણ	૧૦૦			એક લાવચેરી છે.
શેઠ દેવસી ખેતસી ૧૮૬૭	દેવસી ખેતસી	૧૮૨૧	સારી	૭૦૦	૧		
શેઠ લાલજી લખા સમસગ ૧૮૮૦	શેઠ લાલજી લખા		"				
શ્રીસંઘ ૧૮૭૦	સેફ્ટરી રાયચંદ મુલજી		"				
"	શેઠ દિંમતલાલ	૧૫૨૪	"				
શ્રીસંઘ ૧૮૮૧	ચતરાજી કુંગરચંદ		"	૧૫૦	૧	૧	એક પુસ્તકલગ્ન છે.
શ્રીસંઘ ૧૮૮૩	શ્રીસંઘ		"	૨૫		૧	
શ્રીસંઘ ૧૮૮૬	મેઘરાજ કસ્તુરચંદ		"	૧૫			
શ્રીસંઘ ૨. ૧૮૮૭	શેઠ લખમાજી કસ્તુરચંદ		"	૨૦૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૮૮૮	માણેકચંદ જાનચંદ	૧૫૦૬	"	૧૨૫	૧		
શ્રીસંઘ ૧૮૮૭	ગોમાજી ભગાજી		"	૧૦૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૮૬૦	ચાહ સીનાજી અમીચંદ		"	૪૦૦	૧		બીજો માળ પણ મૂર્તિઓ છે.
શ્રીસંઘ ૧૮૭૦	શેઠ ન્યાલચંદ નેમચંદ	૧૭૪૫	"	૪૦૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૮૫૦	શેઠ ગોકળચંદ મારવાડી		"				દર વર્ષે કારતક સુદ ૧૫ ના ત્રિને મેળો લરાય છે.

નોંધાવેલ નંબર	ગામનું નામ	કેમલું	રેલવે સ્ટેશન	પોસ્ટ ઓફિસ	ખામોશી	મુજનામ	પતિપાઠની સંખ્યા
૪૦૭૬	સોલાપુર	દશકર	સોલાપુર ૨ મા. દૂર	સોલાપુર કેન્ટોનમેન્ટ	ધર	પાર્શ્વનાથજી	પાવાણુ-ધાદા — ૨
૪૦૮૦	ઝારસી	સોમવાર પેઠ	ઝારસી ૦૧ મા. દૂર	ઝારસી	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૫—૧૯
૪૦૮૧	અકલુજ	બજારમાં	પંદરપુર ૨૮ મા. દૂર	અકલુજ	ધાખાબંધ	"	— ૬
૪૦૮૨	માદા	શુક્રવાર પેઠ	માદા ૨ મા. દૂર	માદા	ધર	ચંદ્રપ્રભુજી	— ૯
૪૦૮૩	"	મંગલવાર પેઠ	"	"	ધાખાબંધ	મલ્લિકનાથજી	૨— ૫
૪૦૮૪	વાંઘી	બજારમાં	જેદુર ૬ મા. દૂર	જેદુર	ધર	પાર્શ્વનાથજી	૩—
૪૦૮૫	કરમાલા	શુક્રવાર પેઠ	૧૧ મા. દૂર	કરમાલા	ધૂમટબંધ	વાસુપૂજ્યજી	૪— ૯
૪૦૮૬	કુરુવાડી	બજારમાં	કુરુવાડી ૦૧ મા. દૂર	કુરુવાડી	ધર	અનંતનાથજી	— ૧
૪૦૮૭	કેમ	"	કેમ ૦૧ મા. દૂર	કેમ	"	આદિનાથજી	— ૨
૪૦૮૮	રોપલા	"	૬ મા. દૂર	રોપલા	"	સહસ્ત્રકૃષ્ણ પાર્શ્વનાથજી	— ૨
૪૦૮૯	નીપાણી	સુરુવાર પેઠ દેનાચર ગલી	કેલ્દાપુર ૨૫ મા. દૂર	નીપાણી	શિખરબંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	૬૬— ૯
૪૦૯૦	"	"	"	"	ધાખાબંધ	મુનિમુવત સ્વામી	૫— ૨
૪૦૯૧	"	રવિવાર પેઠ	"	"	ધર	આદિનાથજી	૩— ૨
૪૦૯૨	"	બજારમાં	"	"	"		— ૧
૪૦૯૩	અડલાટ	"	મીઠાડીરાડ ૨૭ મા. દૂર	અડલાટ	ધૂમટબંધ	મુનિમુવત સ્વામી	૪— ૨

જાણનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	દસાચરની સ્થિતિ.	કૌનાની વસ્તી.	ઉપા- અથ	ધર્મ- શાળા	વિશેષ નોંધ
ગંગારામ રતનચંદ ૧૮૭૫ લગભગ	શેઠ ગંગારામ રતનચંદ બીસલપુરવાળા		સારી	૧૨			
શેઠ બીસનજી ત્રીકમજી ૧૯૪૮	શેઠ ગુલાબચંદ લાલચંદ	૧૯૨૧	,,	૨૦૦	૧	૧	એક લાયબ્રેરી છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦	શેઠ ભાઈચંદ હેમચંદ	૧૫૧૦	,,	૪૦	૨		
પરશોતમ જગાભાઈ ૧૯૩૦	પરશોતમ જગાભાઈ	૧૪૮૦	,,	૪૦			
પરમાનંદ જાદવજી ૧૯૫૦	શેઠ ખુશાલચંદ અભયચંદ	૧૯૨૧	,,				
શ્રીસંઘ ૧૯૫૦	શેઠ દગકુશા		ખરાબ	૩			
,,	શેઠ તુલસીરામ મુલચંદ		સારી	૬૦	૧	૧	છત તુટેલી છે.
રાયમલ હીરજીભાઈ ૧૯૭૦	શેઠ મુલજી નથુભાઈ		,,	૨૦			
માણેકચંદ તુલસીરામ ૧૯૨૦	શેઠ દેવચંદ ભવાનચંદ	૧૧૯૧	,,	૨૦			
શિવલાલ કૂલચંદ લગભગ ૧૯૪૦	શેઠ રામચંદ શિવલાલ		,,	૮			
શ્રીસંઘ ૧૯૪૯	શેઠ મગનલાલ જેડીરામ	૧૯૨૧	,,	૪૦૦	૨	૧	એક લાયબ્રેરી છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૧૦	હિંદુજી ગણાજી		,,				
શ્રીસંઘ ૧૯૨૫	શ્રીસંઘ		ખરાબ				
શિવરામ બાપુરામ ૧૯૯૯	શિવલાલ બાપુચંદ		સારી				
શ્રીસંઘ ૧૯૭૩	ગાંધી લખમીચંદ રેવાજી		,,	૪૦			

નંબર	ગામનું નામ	ઠેકાણું.	રહેઠાણ.	પાસે રહેલું.	બાંધણી.	મૂળનાયક	પ્રતિભાણની સંખ્યા
૪૦૯૪	એડકીહાલ	બગરમાં	હાતકલંગડા ૧૫ મા. દૂર	એડકીહાલ	ધૂમટબંધ	આદિનાથજી	પાવાણુ-ધાત્ર ૪—૪
૪૦૯૫	એકસંભા	"	ચીકોડીરોડ ૨૩ મા. દૂર	એકસંભા	શિખરબંધ	વાસુપૂજ્યજી	૧૪—૨
૪૦૯૬	સોલાપુર	"	કોલ્હાપુર ૩૭ મા. દૂર	સોલાપુર	ધૂમટબંધ	કુંથુનાથજી	૧—૨
૪૦૯૭	ખાનાપુર (હુકેરી)	શેઠ જીવરાજ મગનચંદને ત્યાં	હુકેરીરોડ ૨૪ મા. દૂર	ખાનાપુર	ધર	શાંતિનાથજી	૧—૨
૪૦૯૮	બેલગાંવ	ભીંડી બગર	બેલગાંવ ૧ મા. દૂર	બેલગાંવ	"	ચંદ્રપ્રભુજી	૫—૧
૪૦૯૯	ચાલીસગાંવ	ગોવિંદજી વીરમજીના જીન પાસે	ચાલીસગાંવ ૦૧ મા. દૂર	ચાલીસગાંવ	ધૂમટબંધ	પદ્મપ્રભુજી	૩—૮
૪૧૦૦	પારોલા	જલગાંવરોડ રથની ગલી	અમલનેર ૧૨ મા. દૂર	પારોલા	શિખરબંધ	શાંતિનાથજી	૬—૫
૪૧૦૧	ધુલીઆ	આગ્રારોડ તેલી ગલી નં. ૨	ધુલીઆ ૧ મા. દૂર	ધુલીઆ	"	શીતળનાથજી	૧૨—૩૦
૪૧૦૨	જેતાણા	બગરમાં	નંદરખાર ૨૪ મા. દૂર	જેતાણા	ધૂમટબંધ	સંભવનાથજી	— ૨
૪૧૦૩	જલગાંવ (મેર)	મહેજી બગર	જલગાંવ ૦૧ મા. દૂર	જલગાંવ	શિખરબંધ	વાસુપૂજ્યજી	૮—૨૩
૪૧૦૪	પાયોરા	બગરમાં	પાયોરા ૦૧ મા. દૂર	પાયોરા	"	કલ્યાણ પાર્શ્વનાથજી	૮—૧૮
૪૧૦૫	અમલનેર	કાપડ બગર	અમલનેર ૧ મા. દૂર	અમલનેર	ધાબાબંધ	ગીરુવા પાર્શ્વનાથજી	૩૨—૯૨
૪૧૦૬	શિરશાળા	બગરમાં	૫ મા. દૂર	શિરશાળા	શિખરબંધ	સૂર્યમંડન પાર્શ્વનાથજી	૭—૧૮

અધ્યાપનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	દસામસ્તી સ્થિતિ.	જોમોની વસ્તી.	ઉપા- અય.	દર્મ- શાળા.	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૯૬૬	શેઠ લાખચંદ હીરાચંદ		સારો	૧૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૪૬	કુંગરશી અમથારામ		,,	૨૩૦	૧	૧	એક પુસ્તકભંડાર છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૯૫	હુંદીરામ બાળારામ	૧૯૨૧	,,	૧૫			
શેઠ જીવરાજ મગનચંદ ૧૯૫૦	શેઠ જીવરાજ મગનચંદ		,,	૫૦			મૂળનાયક પ્રાચીન છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૫૦ લગભગ	શેઠ તારાચંદ વરદીચંદ		,,	૩૦	૧	૧	બીજો માળ છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૬૪	કલ્યાણજી કેશવભાઈ		,,	૨૫૦	૧		
શેઠ નરશી નાથા ૧૯૧૬	અમલનેર કચ્છી દસાઓસવાલ શ્રીસંઘ		,,	નથી	૧	૨	
શ્રીસંઘ ૧૯૭૨	શેઠ સખારામ દુર્લભરામ	૧૪૮૫	,,	૮૦૦	૨		બે નીલમની પ્રતિમાઓ છે.
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦	ધુધીઆ શ્રીસંઘ		સાધારણ	નથી			
શ્રીસંઘ ૧૯૮૪	શા લાખચંદ ખુશાલચંદ પાટણવાળા		સારો	૨૦૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૩૯	શેઠ રિખવદાસ ગુલાબચંદ		,,	૪૦૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૨૦ લગભગ	શેઠ ભાગચંદ જગનલાલ		,,	૬૦૦	૧		એક રફટિકની તથા એક વેળુની પ્રતિમા છે. એક
							લાયબેરી છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૬૦ લગભગ	શેઠ હરખચંદ તારાચંદ		,,	૧૦૦	૨		એક લાયબેરી છે. એક ગૌતમ- સ્વામીની અને એક આત્મા
							રામજી મહારાજની મૂર્તિ છે.

નંબર	ગામનું નામ	કેમણું	રેલવે સ્ટેશન	પિયર કોમિસ	ખાંધણી	દૂધનાથ	પ્રતિમાણની સંખ્યા
૪૧૦૭	આદલપુર	શિરસોદા	અમલનેર ૯ મા. દુર	આદલપુર	ધાખાખંધ	ધર્મનાથજી	પાપાણુ-ધાદુ ૭-૩૦
૪૧૦૮	શિરયાળા	શ્રી દરખચંદ તારાચંદને ત્યાં	"	શિરયાળા	ધર	કેસરિયાનાથજી	૧-
૪૧૦૯	કળમસરા	બખરમાં	અમલનેર ૮ મા. દુર	કળમસરા	ધૂમટખંધ	સંલવનાથજી	૧- ૭
૪૧૧૦	શિરપુર	વસીઆત ગલી	નરકાણા ૧૯ મા. દુર	શિરપુર	ધાખાખંધ	સુમતિનાથજી	૮-૩૯
૪૧૧૧	"	"	"	"	શિખરખંધ	પદ્મપ્રભુજી	૧૦-૧૪
૪૧૧૨	દોંગાઈયા	સ્ટેશનરોડ	દોંગાઈયા	દોંગાઈયા	ધાખાખંધ	શાંતિનાથજી	- ૧
૪૧૧૩	સાહલા	બખરમાં	૧૮ મા. દુર	સાહલા	ધર	પાર્શ્વનાથજી	૩- ૧
૪૧૧૪	ખેતીઆ	"	૨૮ મા. દુર	ખેતીઆ	ધાખાખંધ	શાંતિનાથજી	૧- ૩
૪૧૧૫	નંદરબાર	મંગળ બખર	નંદરબાર ૧ મા. દુર	નંદરબાર	ધૂમટખંધ	અણતનાથજી	૪- ૭

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો નંબર.	દસ્તાવેજની સ્થિતિ.	ફોટોની વસ્તી.	ઉપા- અથ	ધર્મ- શાળા.	વિવેક માં.
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦ લગભગ	ચંપાલાલ મોહનચંદ		સારી	૪૦	૧		પ્રતિમા પ્રાચીન છે.
શેઠ તિલોકચંદ ૩૫ચંદ ૧૯૦૦	શેઠ હરખચંદ તારાચંદ		"				
શ્રીસંઘ ૧૯૬૦ લગભગ	શેઠ લાલચંદ હીરાલાલ		"	૩૫	૧		બીજો માળ છે.
શ્રીસંઘ ૧૮૫૦ લગભગ	શેઠ લખમીચંદ ધરમચંદ		"	૩૦૦	૨		૪ સ્ફટિકની પ્રતિમાઓ છે. એક લાયબ્રેરી છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૬૭	"		"				૧ સ્ફટિકની મૂર્તિ છે. એક આદિનાથ ભગવાનની મૂર્તિ
							પ્રાચીન છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૯૮	શેઠ મૂળચંદ લક્ષ્મીચંદ		"	૧૨૫			
શ્રીસંઘ ૧૯૭૨ લગભગ	જીવજીચંદ ખુશાલદાસ		સાધારણ	૨૫			
શ્રીસંઘ ૧૯૯૨ લગભગ	ભીખમચંદ રતનલાલ	૧૮૮૨	"	૧૦૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૮૨	શેઠ અમૃતલાલ સોમચંદ		સારી	૨૫૦	૧		

	ଦେଶୀୟ ଶିଳ୍ପ	ସ୍ଥାନ	"	"	ଗୃହ ଶିଳ୍ପ	"	୧୯୧୨
୧ — ୧	ଦେଶୀୟ	ସ୍ଥାନ	"	"	"	"	୧୯୧୨
				୧୯୧୩			
୧୬ — ୧	ଦେଶୀୟ	ସ୍ଥାନ	ଫାକ୍ଟରୀ	ସ୍ଥାନ	ଗୃହ	(ଫାକ୍ଟରୀ) ମାଲିକ	୧୯୧୨
				୧୯୧୩			
୧ — ୧	ଦେଶୀୟ	ସ୍ଥାନ	ଫାକ୍ଟରୀ	(ମାଲିକ) ଫାକ୍ଟରୀ	ଫାକ୍ଟରୀ	ଫାକ୍ଟରୀ	୧୯୧୨
୧ — ୧	ଦେଶୀୟ	୧୬	ମାଲିକ	୧୯୧୩ ମାଲିକ	ସ୍ଥାନ	ମାଲିକ	୧୯୧୨
— ୧	ଦେଶୀୟ	୧୬	ମାଲିକ	୧୯୧୩ ମାଲିକ	ସ୍ଥାନ	ମାଲିକ	୧୯୧୨
୧ — ୧	ଦେଶୀୟ	"	"	୧୯୧୩	ସ୍ଥାନ	"	୧୯୧୨
୧ — ୧	ଦେଶୀୟ	"	"	୧୯୧୩	ସ୍ଥାନ	"	୧୯୧୨
୧ — ୧	"	"	"	୧୯୧୩	ସ୍ଥାନ	"	୧୯୧୨
୧ — ୧	"	ସ୍ଥାନ	"	"	୧୯୧୩ ମାଲିକ	"	୧୯୧୨
୧୬ — ୧	ଦେଶୀୟ	ସ୍ଥାନ	ମାଲିକ	୧୯୧୩ ମାଲିକ	୧୯୧୩ ମାଲିକ	ମାଲିକ	୧୯୧୨
ମାଲିକ	ସ୍ଥାନ	ମାଲିକ	ମାଲିକ	ମାଲିକ	ମାଲିକ	ମାଲିକ	୧୯୧୨

નંબર	શામનું નામ	દેલણું.	દેલ્લે રેશન.	પોસ્ટ એપ્રિલ.	બાંધણી.	મૂળનાયક	પ્રતિભાજની સંખ્યા
૪૧૧૬	મદ્રાસ	શાહુકાર પેઠ નં. ૪૦૯	મદ્રાસ ૧ મા. ફર	મદ્રાસ	શિખરબંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	પાવાણુ-ધાતુ ૬-૧૩
૪૧૧૭	"	શાહુકાર પેઠ નં. ૧૦૭	"	"	ધૂમટબંધ	"	૫- ૭
૪૧૧૮	"	વેક્ટરચક્ષમ મુદલીરૂટીટ્યુલે	૧૧ મા. ફર	"	"	"	૪- ૧
૪૧૧૯	"	દાદાવાડી	૩૧ મા. ફર	"	"	સુમતિનાથજી	૫- ૧
૪૧૨૦	"	પોડલ	૧૦ મા. ફર	"	"	આદિનાથજી	૧- ૧
૪૧૨૧	સિતાનવાસલ	જૈનચક્ષ	પુદુકોટા ૧૦ મા. ફર	પુદુકોટા	ગુફામંદિર	પાર્શ્વનાથજી	૫-
૪૧૨૨	કચુલોન	મોટાબજાર	કચુલોન ૧૧ મા. ફર	કચુલોન	ધર	શીતળનાથજી	૧- ૨
૪૧૨૩	અલપે	ગુજરાતી ગલી	મદ્રાનચેરી (કાચીન)	અલપે	ધાખાબંધ	વાસુપૂજ્યજી	૪- ૩
			૩૪ મા. ફર				
૪૧૨૪	કાચીન (મદ્રાનચેરી)	ન્યુરોડ	કાચીનહાઈર ટરમીનસ	મદ્રાનચેરી	ધૂમટબંધ	ધર્મનાથજી	૩-૧૩
			૧ મા. ફર				
૪૧૨૫	"	"	"	"	શિખરબંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	૪- ૧
૪૧૨૬	"	જીવનનિવાસ પેલેસરોડ	"	"	ધૂમટબંધ	ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથજી	

અંકાવનરૂપે નામ તથા સંવત.	વાહીવટદારરૂપે નામ	લેખન સંવત.	દેવાચારની રિવાજ.	તૈમનાની વસ્તી.	ઉપા- અથ	ધર્મ- શાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૯૬૦	શેઠ હંસરાજ કાંતિલાલ	૧૯૬૧	સારી	૪૦૦૦	૫		એક લાયબ્રેરી છે બીજો માળ છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૭૨	શેઠ સુખલાલજી સમદડિયા	૧૯૭૨	"				એક સ્ફટિકના પ્રતિમાજી છે. ત્રીજો માળ છે.
શેઠ કાળુરામ રતનલાલ માલુ ૧૯૧૭	શેઠ મોરલીધરજી માલુ તથા કમીટી	૧૯૧૭	"				
શ્રીસંઘ ૧૯૮૫	શ્રીસંઘ	૧૯૨૧	"				જિનદત્તસુરીની સ્ફટિકની તથા એક શુરુભૂતિ મળી-૨ છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૮૫	શેઠ સુખલાલજી સમદડિયા		"				પ્રાતમા અર્ધપદ્માસનરથ છે.
મહેન્દ્ર વર્મા પહેલો સાતમો સંકેત	પુદુકોટા રાજ્ય		"	નધી			શીલાલેખ પ્રાચીન છે. મહેન્દ્ર વર્મા પહેલાનું ચિત્ર
							છે. બધી મૂર્તિઓ પદ્માસ- નરથ છે આ શુદ્ધના કિત્તિ
							ચિત્રો જગમચદ્દર છે.
શેઠ ગોપાળજી પરશોતમ ૧૯૯૭	શેઠ ગોપાળજી પરશોતમ	૧૯૨૧	"	૪૨			૧ કાચની મૂર્તિ છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૭૯	દામજી હંસરાજની કંપની	૧૯૨૧	"	૭૫	૧		એક લાયબ્રેરી છે
શેઠ ધનજી લીલાધર લગભગ ૧૯૫૪	શ્રીસંઘ	૧૯૭૭	"	૫૦૦	૧		"
શેઠ દાથોભાઈ ગોપાલજી ૧૯૮૯	"	૧૯૭૭	"				
શેઠ ધનજી લીલાધર ૧૯૮૯	બાઈ દીરજાઈ		"				એક સ્ફટિકના પ્રતિમાજી છે.

નંબર	ધારણ નામ	ઠેકાણું.	ફલે રહેવાનું.	પાસ જોડિયું.	બાંધણી.	સૂચનાયક	મતિઆણની સંખ્યા
૪૧૨૭	કાષ્ઠખતુર	સ્ટેશનરોડ	કાષ્ઠખતુર	કાષ્ઠખતુર	ધર	અંદરનાથજી	પાપાણ-ધાણ ૩—
૪૧૨૮	કાલીકટ	ત્રિકાલ	કાલીકટ	કાલીકટ	ધાખાખંધ	ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથજી	૧૪— ૮
૪૧૨૯	"	"	"	"	"	આદિનાથજી	૧૫—
૪૧૩૦	બેંગલોર	દાદાવાડી	બેંગલોર ૨ મા. દૂર	બેંગલોરસીટી	"	"	૧— ૪
૪૧૩૧	"	ચીકપેટ-જૈન શ્વેન મંદિર	૦૧ મા. દૂર	"	શિખરખંધ	"	૬—૧૨
૪૧૩૨	રોબર્ટસનપેક	બખરમાં	ઉરગામ ૧ મા. દૂર	રોબર્ટસનપેક કે. જી. એફ	ધાખાખંધ	પાર્શ્વનાથજી	૩— ૩
૪૧૩૩	એન્ડરસનપેક	"	ચાપીલ ૦૧ મા. દૂર	એન્ડરસનપેક કે. જી. એફ	ધર	અજીતનાથજી	— ૩
૪૧૩૪	બોરીંગપેક	"	બોરીંગપેક ૦૧ મા. દૂર	બોરીંગપેક કે. જી. એફ	"	સંભવનાથજી	— ૨
૪૧૩૫	બેંગલોર (કન્ટોનમેન્ટ)	ઓલ્ડપુઅર હાઉસ નં. ૨૦૫	બેંગલોરકન્ટોનમેન્ટ	બેંગલોર કન્ટોનમેન્ટ	"	કુચુનાથજી	— ૪
			૧ મા. દૂર				
૪૧૩૬	મહેસુર	તીર્થંકર રોડ	મહેસુર ૧ મા. દૂર	મહેસુર	શિખરખંધ	સુમતિનાથજી	૩— ૫
૪૧૩૭	ટુમ્કુર	બખરમાં	ટુમ્કુર ૦૧ મા. દૂર	ટુમ્કુર	ધર	આદિનાથજી	—૧૦
૪૧૩૮	શીમોગાટાઉન	બડા બખર	શીમોગાટાઉન ૧ મા. દૂર	શીમોગાટાઉન	"	સુવિધિનાથજી	— ૧
૪૧૩૯	બેઝવાડા	જૈન ટેમ્પલ સ્ટ્રીટ	બેઝવાડા ૧ મા. દૂર	બેઝવાડા	શિખરખંધ	પદ્મનાભજી	૩— ૩
૪૧૪૦	ગુડીવાડા	મારવાડી ટેમ્પલ	ગુડીવાડા ૧ મા. દૂર	ગુડીવાડા	"	પાર્શ્વનાથજી	૩— ૩

અધ્યાપનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ	લેખનો સંવત.	દરાસરની સ્થિતિ	જેનાની વસ્તી	ઉપા- ગ્રય	વર્મ શાળા	વિશેષ નોંધ
શેઠ ત્રિભોવન વૃંદાવન ૧૯૯૮	શેઠ ત્રિભોવન વૃંદાવન		સારી	૬૦			
શ્રીસંઘ	શેઠ આ. ક. ની પેઢી શેઠ નાગજી પરશોતમ		"	૨૫૦	૧	૧	લાકડા પર ચિત્રો છે.
શ્રીસંઘ વી. સં. ૨૪૪૪	"		"				
શેઠ ચીમનમલજી કુંગાજી ૧૯૮૪	શ્રીસંઘની કમીટી	૧૯૮૪	"	૧૨૦૦	૧	૨	એક લાયબ્રેરી છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૭૬	"		"				
શેઠ હીરાલાલ રિખવચંદ બાફણા ૧૯૮૯	હીરાલાલ રિખવચંદ બાફણા		"	૮૦	૧		
શેઠ હુકમચંદજી ભુરટ ૧૯૮૪	શેઠ સુગનરાજ નહાર		"	૨૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૮૭	શેઠ સુગરચંદજી હોગાજી		"	૪૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૯૨	શેઠ ગંભીરમલજી ફૂલચંદજી	૧૫૭૭	"	૧૦૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૮૪	શેઠ દેવીચંદ રામાજી	૧૯૮૪	"	૧૦૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૯૮	શેઠ જીવારમલજી નેમાજી		"	૧૫			
શ્રીસંઘ ૧૯૭૫ લગભગ	પનાલાલ ટેકચંદજી		"	૨૬	૧		ઉપાગ્રયના ઉપર દેરાસર છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૬૯	શેઠ ફોજમલ પ્રેમરાજજી		"	૨૦૦	૧		મ્યુઝિયમમાં બે પ્રાચીન લેન પ્રતિમાઓ છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૮૯	શેઠ હોગમલ વરદીચંદજી		"	૫૦	૧		મ. ના. પ્રતિમાજી અર્ધ પદ્માસનરથ છે. મેડા પર છે.

નંબર	ભાગ્ય નામ	ઠેકાણું	ફરે રોજના.	પર નામ.	બાંધણી.	મુખનાયક	પ્રતિભાવની સંખ્યા
૪૧૪૧	રાજમહેન્દ્રી	ચુંકુવાયવીલી	ગોદાવરી	ગોદાવરી	ધર	વાસુપૂજ્યજી	પાણી-ધાતુ — ૫
૪૧૪૨	ચુંતૂર	કાપડ બજાર	ચુંતૂર ૧ મા. ફર	ચુંતૂર	ધાખાબંધ	પાર્શ્વનાથજી	— ૫
૪૧૪૩	તેનાલી	શાંતિ બજાર	તેનાલી ૦૧ મા. ફર	તેનાલી	શિખરબંધ	વાસુપૂજ્યજી	૩— ૨
૪૧૪૪	હૈદરાબાદ	કોડી	હૈદરાબાદ ૧૧ મા. ફર	હૈદરાબાદ	ધૂમટબંધ	ગોડી પાર્શ્વનાથજી	૫—૧૧
૪૧૪૫	"	ચાર કમાનની પાસે	૩ મા. ફર	"	"	પાર્શ્વનાથજી	૬—૧૮
૪૧૪૬	"	દાદાવાડો	૪ મા. ફર	"	"		
૪૧૪૭	"	કારવાન	૪ મા. ફર	"	ધાખાબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૭—૧૨
૪૧૪૮	"	બેગમ બજાર	૨ મા. ફર	"	ધૂમટબંધ	ગોડી પાર્શ્વનાથજી	૧૦—૩૧
૪૧૪૯	સીકંદરાબાદ	બનરસ બજાર	સીકંદરાબાદ ૧ મા. ફર	સીકંદરાબાદ	"	આદિનાથજી	૪— ૯
૪૧૫૦	બોલારામ	સદરબજાર	બોલારામ ૦૧ મા. ફર	બોલારામ	"	પાર્શ્વનાથજી	૪— ૬
૪૧૫૧	કુલપાકજી	તીર્થ	આલેર ૪ મા. ફર	આલેર	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૧૩— ૭
૪૧૫૨	કલમનુરી	મારવાડી ગલી	હાંગોલી ૧૨ મા. ફર	હાંગોલી	"	પાર્શ્વનાથજી	૨૨--૧૨
૪૧૫૩	ગૌલ	જૈન મંદિર	૨૦ મા. ફર	સેવાધર્મીપરી	"	શાંતિનાથજી	૬— ૩
૪૧૫૪	બસમતનગર	બજારમાં	બસમતનગર ૦૧ મા. ફર	બસમતનગર	"	"	૭— ૩

ખંચાવનારનું નામ તથા જા'વત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	દસ્તાવેજની સ્થિતિ.	હેનાની કાલી	ઉપા- મય	પર્મ- પ્રાપ્ત	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૯૬૬	શ્રીસંઘ		સારી	૭૦	૧		મેડા ઉપર છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૮૩	શેઠ ચંદાજી ખુચાજી		"	૨૦૦	૧		"
શ્રીસંઘ ૧૯૮૦	શેઠ રૂપચંદ ચંદનમલજી		"	૪૦	૧		"
શેઠ નેતસી પદમશી	શેઠ સરદારમલજી સોહનમલજી		"	૩૦૦	૩		
શ્રીસંઘ ૧૯૫૫	શેઠ રામપ્રસાદજી C/O. આર. પુનમચંદ		"				૧ સ્ટેટિકના પ્રતિમાજી છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૭૫	શેઠ રઘુનાથમલજી ખેંકર		"				ફક્ત શત્રુજયનો પટ છે. દરવધે કા. સુ. ૧૫નો મેડા ભરાય છે.
"	શેઠ ચોથમલજી જેઠમલજી		"				એક પાનાની તથા એક પરવાળાની મૂર્તિ છે.
"	શેઠ અમરશી મુજલમલજી		"				
શ્રીસંઘ જી. ૧૯૬૧	શેઠ ધીરજી ચંદનમલજી		"	૫૦૦	૧		એક લાયબ્રેરી છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૮૮	શેઠ નેરાવરમલજી મોતીલાલજી		"	૧	૧		
"	શ્રી હૈદ્રાબાદ જૈન મંઘની કમીટી		"	નથી		૧	આ એક પ્રાચીન તીર્થ છે. પાપાણુની બધી પ્રતિમાઓ
							પ્રાચીન છે.
શ્રીસંઘ ૧૫૦૦ લગભગ	શ્રી મંઘની કમીટી	૧૫૬૭	"	૮૦			
અમુલખજી રૂપચંદજી ૧૯૬૭	શેઠ નેમિચંદજી અમુલખચંદજી		"	૨૦			
શ્રીસંઘ ૧૫૦૦ લગભગ	શેઠ દીપાસા દુલાસા કલમ- નુરીવાળા		ખરાબ	નથી			દેસસર બંધ રહે છે. પૂજા થતી નથી.

નંબર	ગામનું નામ	કેસનું.	રહેવા રેશન.	પોસ્ટ ઓફિસ.	બાંધણી.	મૂળનાયક	પ્રતિમાલની સંખ્યા
૪૧૫૫	પરભણી	સદરખગર	પરભણી ૧ મા. ફર	પરભણી	શિખરખંધ	ગોડી પાર્શ્વનાથજી	પાપાણુ-ધાતુ ૪-૪
૪૧૫૬	ઝાલના	લશકર સદરખગર	ઝાલના ૧૧ મા. ફર	ઝાલના	ધૂમટખંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	૯-૩૪
૪૧૫૭	જૂના ઝાલના	કૃતિવાર પેડ પટની મહોદયો	૧૧ મા. ફર	"	શિખરખંધ	નેમિનાથજી	૧૯-૨૮
૪૧૫૮	નાદેડ	વજરાબાદ બગરમાં	નાદેડ ૧૧ મા. ફર	નાદેડ	ધર	મહાવીરસ્વામી	— ૧
૪૧૫૯	ઔરંગાબાદ	જોહરીવાડા	ઔરંગાબાદ ૨ મા. ફર	ઔરંગાબાદ	શિખરખંધ	પાર્શ્વનાથજી	૧૫-૧૮
૪૧૬૦	"	"	"	"	ધાબાખંધ	મહાવીરસ્વામી	૫-૭
૪૧૬૧	"	"	"	"	"	ધર્મનાથજી	૩૨-૪૪
૪૧૬૨	મોમીનાબાદ	જૈનગલી	પરલી ૧૨ મા. ફર	મોમીનાબાદ	શિખરખંધ	આદિનાથજી	૬-૪
૪૧૬૩	પરંડા	બગરમાં	બારસી ૧૭ મા. ફર	પરંડા	ધૂમટખંધ	મલ્લિકનાથજી	૩-૧૧
૪૧૬૪	કરનલટાઉન	ગોડ બગરમાં	કરનલટાઉન ૧૧ મા. ફર	કરનલટાઉન	ધાબાખંધ	શાંતિનાથજી	— ૩

અધિકારનારનું નામ તથા અંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો અંવત.	દસ્તાવેજની સ્થિતિ.	જેમની વસ્તી.	ઉપા- શ્રય	કર્મ- શાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૯૮૪	શેઠ આલચંદ્ર ગંભીરભણ ગોઠી		સારી	૧૨૦	૧		
શ્રીસંઘ ૭. ૧૯૦૦	શેઠ મહેશ્વરભણ મગનીરામભણ		„	૧૫૬	૧		એક શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાનની મૂર્તિ પ્રાચીન છે. ૧ લાંડાર
							છે. લાકડા પર ચિત્રો છે.
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦ લગભગ	શેઠ માણેકલાલ મેવડરામ	૧૫૪૮	„	૨૫	૧		
લખમશી દેવશી ૧૯૯૮	શેઠ લખમશી દેવશી		„	૮૦	૧		
શ્રીસંઘ	શેઠ જીવરાજભાઈ		સાધારણ	૫૦	૧		શ્રી મહાવીર જૈન લાયબ્રેરી છે.
„	„		„				
„	„		„				
પાનાચંદ શંભુરામ ૧૯૫૨	કસ્તુરચંદ જોરાવરભણ		સારી	૧૦૦			પાર્શ્વનાથ ભગવાનની મૂર્તિ પ્રાચીન છે.
શ્રીસંઘ ૧૮૯૦	શેઠ મણિલાલ નાનચંદ		ખરાબ	૮			
શ્રીસંઘ ૧૯૭૦ લગભગ	શેઠ ભૂરમલ રિખવદાસ		સારી	૧૦૦			

मध्यप्रदेश

નંબર	પાસનું નામ	કેસ	ફેલ્ડ ફેરન.	પેસ પેસિસ.	આંધણી.	મુખનાયક	પ્રતિભાવની સંખ્યા
૪૧૬૫	મલકાપુર	મોટા બજાર	મલકાપુર ૦૧ મા. ફર	મલક પુર	ધાખાબંધ	મુપાર્શ્વનાથજી	પાપાણુ-ધાણુ ૪-૮
૪૧૬૬	"	"	"	"	ધર	ગોડી પાર્શ્વનાથજી	૨-૬
૪૧૬૭	એદલાખાદ	બજારમાં	ભુસાવળ ૧૮ મા. ફર	એદલાખાદ	ધૂમટબંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	૧-૧
૪૧૬૮	આકોલા	લેન સ્વેં મંદિર	આકોલા ૧ મા. ફર	આકોલા	"	આદિનાથજી	૮-૧૨
૪૧૬૯	શેર્ગાવ	ગાંધી બજાર	શેર્ગાવ ૦૧ મા. ફર	શેર્ગાવ	ધાખાબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૩-૧
૪૧૭૦	શીરપુર ઉર્ફે અંતરીક્ષજી	લેન ટેરાસર	આકોલા ૪૪ મા. ફર	શીરપુર	ધૂમટબંધ	અંતરીક્ષ પાર્શ્વનાથજી	૧-૫
૪૧૭૧	જલગાંવ (જમોદ)	બજારમાં	નાંદુરા ૧૮ મા. ફર	જલગાંવ (જમોદ)	"	મહાવીર સ્વામી	૪-૫
૪૧૭૨	તેલ્હારા	"	શેર્ગાવ ૨૪ મા. ફર	તેલ્હારા	શિખરબંધ	પદ્મપ્રભુજી	૪-૧૪
૪૧૭૩	અમરાવતી	ભાણ બજાર	અમરાવતી ૧ મા. ફર	અમરાવતી	ધૂમટબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૩-૭
૪૧૭૪	"	"	"	"	શિખરબંધ	"	૬-૨૩
૪૧૭૫	દારવા	બજારમાં	દારવા મોતી- બાળ	દારવા	"	આદિનાથજી	— ૪
			૦૧ મા. ફર				
૪૧૭૬	કારંબ	પીપલાપુરા	કારંબ ૦૧ મા. ફર	કારંબ	ધૂમટબંધ	"	૧-૨
૪૧૭૭	ડીઝસ	બજારમાં	દારવા ૧૬ મા. ફર	ડીઝસ	ધર	પાર્શ્વનાથજી	— ૧

ખાતમાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	દસ્તાવેજની સ્થિતિ.	જિનાની વસ્તી.	ઉપા- શ્રય.	ધર્મ- શાળા.	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦ લગભગ	શેઠ રતનચંદ અમરચંદ પટણી	૧૯૫૧	સાધારણ	૨૦૦	૨		બીજો માળ છે.
શ્રી. રતનચંદ અમરચંદ પટણી ૧૮૦૦	"	૧૭૦૪	સારી				"
શ્રીસંઘ ૧૯૫૦ લગભગ	શેઠ કરતુરચંદ અમરચંદ		"	૨૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૫૮	શેઠ ગિરધરલાલ હકમચંદ પેથાપુરવાળા		"	૪૦૦	૧	૧	અંતરીક્ષણ જવા માટે અહીંથી મોટર જાય છે.
શેઠ અમેચંદ હરખચંદ ૧૯૯૫	શેઠ અમેચંદ હરખચંદ	૧૨૧૨	"	૧૨૫	૧		એક પુસ્તક ભાંડાર છે. મૂળ નાયકજી પ્રાચીન છે.
શ્રીસંઘ ૧૨૦૦ લગભગ	શેઠ હરખચંદ હવસીલાલ ખાલાપુરવાળા		"	૫	૧	૨	એક પ્રાચીન તીર્થ છે ખાસ જેવા લાયક છે. મૂળ નાયકજી
							પ્રાચીન છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૬૬	શેઠ ગુલાબચંદજી સમેરમલજી ડાવા	૨૦૦૦	સાધારણ	૫૦	૧		
શેઠ હરખચંદ ગુલાબચંદ લગભગ ૧૯૬૦	શેઠ હરખચંદ ગુલાબચંદ		સારી	૧૨	૧		એક ગુરુમૂર્તિ છે.
શેઠ દુતેચંદજી માંગીલાલજી ૧૯૯૩	શેઠ દુતેચંદજી મહેતા		"	૧૦૦	૨	૧	રાજ્યાધિની ધર્મશાળાના મેડા પર દેરાસર છે.
શેઠ હરખચંદજી ભૈરેધનજી ભુચ્યા	શેઠ છોટેલાલજી ભુચ્યા		સાધારણ				એક ગુરુમૂર્તિ છે. લાકડાનું સરસ કાતરકામ છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૫૮	ધનરાજ બળવંતરાજ		"	૧૦૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૯૨	શેઠ દામજી આણંદજી	૧૯૮૯	સારી	૧૦૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૮૪	શેઠ શિવજી તેજપાળ		સાધારણ	૧૦૦	૧		બીજો માળ છે.

નંબર	ગામનું નામ	કેમણું	૧૯૨૧ રજીસ્ટ્રેશન	૧૯૨૨ રજીસ્ટ્રેશન	બાંધણી	રૂબનામ	પ્રતિબાહની સંખ્યા
૪૧૭૮	ધામણગાંવ	અમરમાં	ધામણગાંવ ૦૧ મા. ફર	ધામણગાંવ	ધૂમટબંધ	સુમતિનાથજી	પાપાણુ-ધાણુ ૧—૫
૪૧૭૯	વર્ધા	"	વર્ધા ૦૧ મા. ફર	વર્ધા	શિખરબંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	૫—૭
૪૧૮૦	એલિયપુર	ચાવલમંડી જૈન દેરાસર	એલિયપુર ૧૧ મા. ફર	એલિયપુર	ધૂમટબંધ	વાસુપૂજ્યજી	૫—૬
૪૧૮૧	હોગિનધાટ	જૈનવાડ	હોગિનધાટ ૦૧ મા. ફર	હોગિનધાટ	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૩—૯
૪૧૮૨	વરોરા	વિઠ્ઠલમંદિર ઘોડાં	વરોરા ૧ મા. ફર	વરોરા	"	ચંદ્રપ્રભુજી	૪—૨
૪૧૮૩	ભાંડુકજી તીર્થ	જૈન મંદિર	ભાંડુકજી ૧૧ મા. ફર	ભાંડુકજી ઉદ્દે બદ્રાવતી	"	પાર્શ્વનાથજી	૨૨—૨૬
૪૧૮૪	"	"	"	"	"	આદિનાથજી	૩—૨
૪૧૮૫	નાગપુર	ભાટમંડી ઇતવારા	નાગપુર ૨૧ મા. ફર	નાગપુર	"	અજીતનાથજી	૧૫—૩૮
૪૧૮૬	"	દાણાઅમર ઇતવારા	"	"	"	આદિનાથજી	૪—૬
૪૧૮૭	લેણાર	મારવાડી અમરમાં	ખામગાવ ૬૨ મા. ફર	લેણાર	ધૂમટબંધ	મુનિસુવ્રત સ્વામી	૨—૮
૪૧૮૮	ધણજ	અમરમાં	મૂર્તિજામુર ૧૨ મા. ફર	ધનજ	ધર	પાર્શ્વનાથજી	૩—૧
૪૧૮૯	ચાંદા	"	ચાંદા ૧૧ મા. ફર	ચાંદા	શિખરબંધ	શાંતિનાથજી	૪—૪
૪૧૯૦	ખાણપુર	ગુજરાતી પેઠ	પારસ ૫ મા. ફર	ખાણપુર	"	ગોડી પાર્શ્વનાથજી	૧૬—૧૬

અધ્યાપનારનું નામ તથા લગ્ન.	વહીવટી ક્ષેત્ર નામ.	લેખનો સંવત.	દસ્તાવેજની સ્થિતિ.	જેમની સરહદ.	ઉપા- ધ્ય.	કર્મ- પ્રાપ્તિ.	વિશેષ માં.
શ્રીસંઘ ૧૯૭૦ લગભગ	શેઠ હીરાલાલ પન્નાલાલ ભંડારી		સારી	૫૦	૧		બીજો માળ છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૫૦ લગભગ	કીશનચંદ હીરાલાલ ફતેપુરિયા	૧૯૩૧	"	૫૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૩૫	શેઠ દીપચંદ બણશાલી		"	૧૫	૧		ગ્રેલિયપુર પાસે મુક્તાગિરિ નામનું પ્રાચીન તીર્થ છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૬૨ લગભગ	શેઠ ગેનમલજી અમોલખચંદજી	૧૯૧૨	"	૩૦૦	૨	૧	એક પુસ્તક ભંડાર છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૫૦ લગભગ	શેઠ હનરીમલ રતનચંદ કોચર		"	૫૦	૧		
શેઠ હીરાલાલજી ફતેપુરિયા ૧૯૬૭	શેઠ પાનમલજી જવેરી નાગપુરવાળા		"	નથી	૧	૧	એક સ્ફટિકના પ્રતિમાજી છે. એક પુસ્તક ભંડાર છે.
							આ એક પ્રાચીન તીર્થ છે. મૂળ નાયકજીની મૂર્તિ
							પ્રાચીન અને ચમત્કારિક છે.
શેઠ માણેચંદજી ચોરડિયા ૧૯૮૯	"		"				
શ્રીસંઘ ૧૯૨૦	શેઠ પાનમલજી કેસરીચંદજી જવેરી		"		૨	૨	એક પુસ્તક ભંડાર છે. બીજો માળ છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૮૦ લગભગ	"		"				
શ્રીસંઘ ૧૯૫૦ લગભગ	હનવતમલ મોતીલાલ		"	૩૦૦	૧	૧	એક પુસ્તક ભંડાર છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૭૦ લગભગ	શેઠ ચોથમલ ચંદનમલ ગટાગટ		સાધારણ	૫૫	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૫૦	પ્રે. ચેનકરજીજી જોશીજી		સારી	૨૦૦	૧	૧	આ ગામ ચંદ્રાવતી નગર હતું
શ્રીસંઘ ૧૯૭૨	શેઠ હરખચંદ હવસીલાલ		"	૫૦૦	૩	૩	એક ગુરુમૂર્તિ છે.

નંબર	ગામનું નામ	ટેકાદાર	ફલ્કર સ્ટેશન	પેસેન્જર ઓફિસ	બાંધણી	મૂળનાયક	પ્રતિભાણની સંખ્યા
૪૧૯૧	બાલાપુર	ગુજરાતી પેઠ	પારસ ૫ મા. ફર	બાલાપુર	શિખરબંધ	ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથજી	પાષાણ-ધાતુ ૧૪-૧૪
૪૧૯૨	આરવી	મહાદેવ મહોલ્લો	આરવી ૧૧ મા. ફર	આરવી	"	સુપાર્શ્વનાથજી	૨-૬
૪૧૯૩	નાયનગાંવ	ખડકપુરાડા મહોલ્લો	પુલગાંવ ૨ મા. ફર	નાયનગાંવ	"	ચંદ્રપ્રભુજી	૩-૩
૪૧૯૪	છીંદવાડા	ગોલગંજ મહોલ્લો	છીંદવાડા ૧ મા. ફર	છીંદવાડા	ધર	"	- ૧
૪૧૯૫	કામડી	તુમડીપુરા	કામડી ૧ મા. ફર	કામડી	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૩-૫
૪૧૯૬	પારડી (નરી)	મહારાજગંજ	નાગપુર ૩ મા. ફર	ઈતવારી	"	સુપાર્શ્વનાથજી	૧-૪
૪૧૯૭	ગોંડિયા	સરકારી કુવાની પાસે	ગોંડિયા ૧૧ મા. ફર	ગોંડિયા	"	આદિનાથજી	૪-૧
૪૧૯૮	બાલાવાટ	ગોંડિયારોડ	બાલાવાટ ૧૧ મા. ફર	બાલાવાટ	"	પાર્શ્વનાથજી	૩-૯
૪૧૯૯	વારાસીવની	બખરચોક	વારાસીવની ૧૧ મા. ફર	વારાસીવની	ધૂમટબંધ	અણતનાથજી	૩-૨
૪૨૦૦	કરંગી	બખર	કરંગી ૧૧ મા. ફર	કરંગી	"	સુપાર્શ્વનાથજી	૧-૪
૪૨૦૧	સીવની	શુક્રવારી બખર	સીવની ૧૧ મા. ફર	સીવની	"	ચંદ્રપ્રભુજી	૧-૭
૪૨૦૨	નરસીંગપુર (કેરી)	મહાજનનો મહોલ્લો	નરસીંગપુર ૧ મા. ફર	નરસીંગપુર	ધર	અનંતનાથજી	૧-૯
૪૨૦૩	"	"	૨ મા. ફર	"	"	આદિનાથજી	- ૩
૪૨૦૪	કેરી	બખરગંજ	કેરી ૧૧ મા. ફર	કેરી	"	અનંતનાથજી	૨-૨
૪૨૦૫	ગોરેગાંવ	પુરાણા બખર	ગોરેગાંવ ૧૧ મા. ફર	ગોરેગાંવ	ધૂમટબંધ	શાંતિનાથજી	૩-૧

જા'દાનદારનું નામ તથા લિંગ.	પટ્ટીનંદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	લેખનની સ્થિતિ.	લેખની વસ્તી.	ઉપા- શ્રય	ધર્મ- શાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૯૬૦	શેઠ મોહનલાલ પોપટલાલ		સારી				ત્રણ પુસ્તક સંકલિત છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૮૦	શેઠ મોભાગમલજી ભગવાનદાસ		"	૫૦	૧		એક પુસ્તક સંકલિત છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૬૦	શેઠ મોભાગમલજી બાગમલજી		"	૮	૧		એક શ્રી આત્મારામજી મહા- રાજની ગુરુમૂર્તિ છે.
ગુલાબચંદજી બેડમુથાજી ૧૯૮૭	ગુલાબચંદજી બેડમુથાજી		"	૪૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦	જેઠમલ રામકરજી		સાધારણ	૧૬	૧		
શ્રીસંઘ ૧૮૭૫	પાનમલજી ઝવેરી		"	૮	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૮૫	શેઠ લાલચંદ મંગલચંદ		સારી	૧૨૫			
શ્રીસંઘ ૧૯૭૫	શેઠ ભૈરવદાસ જેઠમલ		"	૨૦૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૮૫	બીજીરાજજી મુલચંદજી		"	૪૦	૧		
રાવબહાદુર શેઠ લક્ષ્મી- ચંદ ૧૯૭૦	"		"	૧૩૮	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૬૫	કપુરચંદજી જીરામલ	૧૮૮૧	"	૭૫	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૭૫	સુગતચંદજી કોચર		"	૧૫૦			
શ્રીસંઘ ૧૮૫૦	ભૈરવજીજી બરડિયા		સાધારણ	૨૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૭૫	શેઠ ખુબચંદજી		સારી	૧૨૬			
શેઠ ખેમરાજ બીજીમલજી ૧૯૨૦	નંદુરામ શીરચંદ બરડિયા	૧૯૨૧	સાધારણ	૬૦			બીજી માળ છે.

નંબર	ગામનું નામ	ટેકાણું.	ફેલ્ડ સ્ટેશન.	પોસ્ટ ઓફિસ.	બાંધણી.	મૂળનાયક	મતિમાલની સંખ્યા
૪૨૦૬	ગાડરવાડા	હનુમાન મહોલ્લો	ગાડરવાડા ૧ મા. દૂર	ગાડરવાડા	ધૂમટખંધ	શાંતિનાથજી	પાવાણુ-ધાતુ ૩—૪
૪૨૦૭	જખલપુર	સદરમાં	જખલપુર ૦૧ મા. દૂર	જખલપુર	"	"	૩—૩
૪૨૦૮	(સીટી)	ચરાફી બજાર	૨૧ મા. દૂર	"	"	શીતળનાથજી	૪—૫
૪૨૦૯	સાગર	જમશેર નાકા	સાગર ૧ મા. દૂર	સાગર	શિખરખંધ	શાંતિનાથજી	૩—૧૫
૪૨૧૦	રાહતગઢ	શનિશ્વરા બજાર	૨૫ મા. દૂર	રાહતગઢ	ધર	ત્રિયાંસનાથજી	— ૩
૪૨૧૧	સતના	બજારમાં	સતના ૦૧ મા. દૂર	સતના	"	શાંતિનાથજી	૩—૧૬
૪૨૧૨	ખેરાગઢ	ગોળ બજાર	કુંગરગઢ ૨૬ મા. દૂર	ખેરાગઢ	"	પાર્શ્વનાથજી	— ૧
૪૨૧૩	રાજનાંદગાંવ	સદર બજાર	રાજનાંદગાંવ ૦૧ મા. દૂર	રાજનાંદગાંવ	શિખરખંધ	"	૬—૧
૪૨૧૪	મહાસમુંદ	"	મહાસમુંદ ૦૧ મા. દૂર	મહાસમુંદ	ધર	શાંતિનાથજી	— ૩
૪૨૧૫	ધમતરી	"	ધમતરી ૦૧ મા. દૂર	ધમતરી	શિખરખંધ	પાર્શ્વનાથજી	૫—૨
૪૨૧૬	નખીપુરા	"	રાજમ ૦૧ મા. દૂર	રાજમ	ધૂમટખંધ	આદિનાથજી	૩—૧
૪૨૧૭	રાજમ	"	રાજમ ૧ મા. દૂર	(નવાપરા)	"	"	૧—૩
૪૨૧૮	રાયપુર	સ્ટેશન રોડ	રાયપુર	રાયપુર	શિખરખંધ	ધર્મનાથજી	૪—૧
૪૨૧૯	"	સદર બજાર	૦૧ મા. દૂર	"	"	આદિનાથજી	૧૪—૧૯

મંથાનનારણ નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ	લેખનો સંવત.	દરાશસ્તી રિતિ.	કેનાની વરતી.	કિયા- અથ	કર્મ- શાખા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૯૪૮	શેઠ હાલચંદ કૃષ્ણચંદ ડાગા	૧૯૦૨	સારી	૫૦	૧		એક હસ્તલિખિત ગ્રંથસંગ્રહ છે. સં. ૧૦૪૭ની પાર્શ્વ-
							નાયની મૂર્તિ પ્રત્યીન છે. દીવાલો હર્ણ છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૭૦	શેઠ રતનલાલ ગોલેજા		"	૨૦૦	૧	૧	એક શ્રી શાંતિનિન પુસ્ત- કાલપ છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૫૫	શેઠ મોતીલાલજી ગુલેજા	૧૬૨૧	"	૬૦			
શ્રીસંઘ ૧૮૭૫	શેઠ હૈરવળકસ		સાધારણ	૨૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૫૦	શેઠ નયમજી		સારી	૭૦			
શેઠ સોમચંદ ધારશી ૧૯૭૪	ગુલામચંદ અમૃતલાલ	૧૪૮૪	"	૭૫			
શ્રીસંઘ ૧૯૬૫	શેઠ રતનલાલ રાખચંદ		"	૧૨૫	૧		એક શ્રી મદાવીર લેન લાયબ્રેરી છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૫૫	શાહ આઈદાનજી જમનાલાલ		"	૨૫૦	૧		એક પુસ્તકસંગ્રહ છે.
શેઠ મેઘરાજ હનુતમજી ૧૯૬૫	શેઠ હનુતમજી		,	૧૦૦	૧		એક લાયબ્રેરી છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૧૬	શેઠ સંપતલાલજી હીરાલાલજી		"	૨૫૦	૧		શ્રી લેન વાંચનાલય છે.
કાલુરામ અમરચંદ ૧૯૬૨	શેઠ તારાચંદજી અમરચંદજી		"	૧૦૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૯૮	સોનરાજજી હીરાચંદજી બરડિયા		"	૫૦			
કનૈયાલાલ તારાચંદ ૧૯૪૨	જયજીરણ ડાલા		"	૧૫૦	૨	૧	શ્રી મદાવીર પુસ્તકાલય છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૧૩	"	૧૯૧૫	"				

નંબર	પાસદ નામ	કેસલ	રહે સ્ટેશન	ચોર સ્ટેશન	ખાંધણી	મુળનાયક	મતિમાણની સંખ્યા
૪૨૨૦	ખેલ	ગંજ	ખેલ ૦૧ મા. ફર	ખેલ	ધર	મુમતિનાથજી	પાપાણ-ધાવ — ૧
૪૨૨૧	ખડતુર (ખેલ)	સ્ટેશનપર	૧ મા. ફર	"	ધૂમટખંધ	પાર્શ્વનાથજી	૨— ૭
૪૨૨૨	ઈટારસી	બગરમા	ઈટારસી ૦૧ મા. ફર	ઈટારસી	ધર	શાંતિનાથજી	— ૪
૪૨૨૩	હોસંગાખાદ	ભુમૈરાતી બગર	હોસંગાખાદ ૦૧ મા. ફર	હોસંગાખાદ	શિખરખંધ	પાર્શ્વનાથજી	૧— ૨
૪૨૨૪	સીવની	"	બનાપુરા ૧૧ મા. ફર	સીવની (માલવા)	ધર	ચંદ્રબ્રજજી	૧— ૨
૪૨૨૫	ખંડવા	મુંબઈ બગર	ખંડવા ૦૧ મા. ફર	ખંડવા	શિખરખંધ	પાર્શ્વનાથજી	૪— ૯
૪૨૨૬	હરડા	શુટવાળી ગલી	હરડા ૧૧ મા. ફર	હરડા	"	આદિનાથજી	૪— ૮
૪૨૨૭	ખીરકિયા	બગર	ખીરકિયા ૦૧ મા. ફર	ખીરકિયા	ધર	"	— ૧
૪૨૨૮	ભુરહાનપુર	મુન્ઝરી મહોદલા	ભુરહાનપુર ૩ મા. ફર	ભુરહાનપુર	શિખરખંધ	શાંતિનાથજી	૧૪—૧૬
૪૨૨૯	"	"	"	"	"	શીતળનાથજી	૭—
૪૨૩૦	"	"	"	"	"	આદિનાથજી	૪—

નિધાનનારનું નામ તથા સંવત.	નિધાનકર્તાનું નામ.	લેખનો સંવત.	દસાવરની સ્થિતિ	જેનાની વસ્તી	ઉપા- અય	વર્ષ- સાગ્રા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૯૯૨	શેઠ રાયજી હીરજી	૧૫૮૧	સારી	૮			
શ્રીસંઘ ૧૮૮૦	શેઠ લક્ષ્મીચંદજી	૧૧૨૧	„	૨૦	૧		એક ધાતુની શુરુમૂર્તિ છે.
શ્રીસંઘ	શેઠ લક્ષ્મીચંદ માણીચંદ	૧૫૦૩	„	૬૦			
શ્રીસંઘ ૧૮૫૦	શ્રી ભોપલ જૈન સ્વે. સંઘ	૧૬૯૬	„	નથી			
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦	શેઠ પુસામજી દોલતરામ		સાધારણ	૫૦	૧		છણોદારની જરૂર છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૬૯	શેઠ પદમશી કાનજી		સારી	૫૦	૧		
શેઠ છોગમજી પ્રતાપસી ૧૯૬૦	શેઠ રતનલાલ મંગલજી	૧૯૨૧	„	૨૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૮૫	શેઠ લીલાધર ટોકરશી		„				
શ્રીસંઘ	શેઠ બીખાલાલ હાથીચંદ		„	૫૦	૨	૨	એક સ્ફટિકના પ્રતિમાજી છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૭૬	„		„				એક શુરુમૂર્તિ છે.
„	„		„				

युक्तप्रांत—बिहार—बंगाल

નંબર	ગામનું નામ	લેકાણું.	ફેલ્ડે રેશન.	પોસ્ટ ઓફિસ.	બાંધણી.	મૂળનાયક	પ્રતિભાણની સંખ્યા
૪૨૩૧	બનરંગ મઢ	કાર્યારા મહોલ્લામાં	ગુણા ૫ મા. ફર	બનરંગમઢ	ઘૂમટબંધ	શાંતિનાથજી	પાવાણુ-ધાણુ ૩-૧૧
૪૨૩૨	શોપુરકલા	બનરમાં	શોપુરકલા	શોપુરકલા	શિખરબંધ	"	૪૦-૧૮
૪૨૩૩	ભીંડ	ગૌધાટ-ગોરીતળાવ	ભીંડ ૧ મા. ફર	ભીંડ	ધર	આદિનાથજી	૧-૪
૪૨૩૪	ધરર	ચરાફ બનર આસવાલ મહોલ્લા	ગ્વાલિયર ૩ મા. ફર	ગ્વાલિયર	ઘૂમટબંધ	ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથજી	૧૦-૫૩
૪૨૩૫	"	"	"	"	"	પાર્શ્વનાથજી	૬-૧૮
૪૨૩૬	"	દરીધાટી દાદાવાડી	"	"	"	શાંતિનાથજી	૬-૧૩
૪૨૩૭	ગ્વાલિયર	હોટા બનર યતિજનો ઉપાશ્રમ	"	"	ધાખાબંધ	મુનિમુક્ત સ્વામી	૩-૪
૪૨૩૮	"	શીતલાગલી	"	"	ઘૂમટબંધ	પાર્શ્વનાથજી	-૨૪
૪૨૩૯	મુરાર	ગંગામાઈ સંતર	"	"	ધાખાબંધ	ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથજી	૨-૨
૪૨૪૦	ઝાંસી	પુરાણી પસરટ	ઝાંસી ૨ મા. ફર	ઝાંસી	શિખરબંધ	શાંતિનાથજી	૪-
૪૨૪૧	કાલપી	બગ બનર	કાલપી ૧૧ મા. ફર	કાલપી	"	આદિનાથજી	૫-૬
૪૨૪૨	કાનપુર	કમલા ટાવર પાછળ	કાનપુર ૧૧ મા. ફર	કાનપુર	"	ધર્મનાથજી	૨-૧૧
૪૨૪૩	લખનૌ	દોરંગજ દાદાવાડી	લખનૌ ૪ મા. ફર	લખનૌ	"	આદિનાથજી	૧૮-

ખંડાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	દસ્તાવેજની સ્થિતિ.	કૌનોની વસ્તી.	ઉપા- શ્રય	ધર્મ- શાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ પ્રાચીન	જડાવચંદ્ર ઓસવાલ		છૂટું	૧૬			છૂટોદ્ધાર કરાવવાની જરૂર છે.
ધનરૂપ ૧૮૫૦ લગભગ	શ્રીયુત ભવરલાલજી		સારી	૨૦	૧		એક પાર્શ્વનાથ ભગવાનની પરિકર સહિતની ધાતુ મૂર્તિ
							પ્રાચીન છે.
યતિ રિખવદાસજી લગભગ ૧૭૦૦	યતિશ્રી ચૂનીલાલજી		સાધારણ	નથી			
શ્રીસંઘ ૧૮૭૫ લગભગ	શેઠ રિધરાજી ખગતચી		સારી	૩૦૦	૩		ચિત્રકામ તથા મીનાકારી કામ સારું છે. ૧ ભંડાર છે.
શેઠ સુરજરાજી યાડીવાલ ૧૯૬૮	"		"				
શ્રીસંઘ	ગ્વાલિયર સ્ટેટ		"				છતમાંથી પાણી પડે છે.
યતિશ્રી દેવીચંદ્રજી	યતિશ્રી માધવચંદ્રજી	મં. ના. ૧૫૩૬	"	૧૫૦			લીંતોમાં ખારટરની જરૂર છે.
શ્રીસંઘ	"		"				
શેઠ શંભુભલજી ૧૯૨૧	ગ્વાલિયર સ્ટેટ	મં. ના. ૧૬૬૮	"				
શેઠ ગુલાબચંદ્ર મહેમાન- ચંદ્રના પૂર્વજો ૨૦૦	શેઠ જીનલાસ કીશનજી	મં. ના. ૧૬૮૪	"	૩ -			
વર્ષ જૂનું							
શ્રીસંઘ ૧૮૬૯	શેઠ મણસી લખમસી	૧૮૬૯	"	૧૦			
શેઠ રૂઢનાથપ્રસાદજી ભંડારી ૧૯૩૦ લગભગ	શેઠ દોલતચંદ્રજી ભંડારી		"	૧૫૦	૧	૧	કાચતું કામ સુંદર છે.
લાલા ગુલાબચંદ્રજી ઝવેરી	શેઠ સ્વરૂપચંદ્રજી ઝવેરી	મં. ના. ૧૮૮૮	"	૨૫૦	૪ ૧	૧ ૧	એક લાયબ્રેરી છે.

ક્રમિક સંખ્યા	સ્થાનનું નામ	દેવળ	દેવ સ્થાન	પોર આદિ.	બાંધણી	મૂળનાયક	પ્રતિમાની સંખ્યા
૪૨૪૪	લખનો	કોટિરજંગ દેવાવાડી	લખનો ૪ મા. ફર	લખનો	શિખરજંધ	પાર્શ્વનાથજી	પાષાણ-ધાતુ ૩—૧
૪૨૪૫	"	"	"	"	ધાખાજંધ	શાંતિનાથજી	૩—૪
૪૨૪૬	"	"	"	"	"	સીમધર સ્વામી	૫—૧
૪૨૪૭	"	"	"	"	શિખરજંધ	વાસુપૂજ્યજી	૨—
૪૨૪૮	"	પુનપુનજી રોડ ચુડીવાલી મઠી	૨ મા. ફર	"	ધર	અરનાથજી	૧—૩
૪૨૪૯	"	દીરાલાલ ચૂનીલાલ અવેરીના મઠાનમાં	"	"	"	આદિનાથજી	—૨
૪૨૫૦	"	ચુડીવાલી મઠી તરોડા મંદિર	"	"	શિખરજંધ	પદ્મપ્રભુજી	૨૪—૬
૪૨૫૧	"	"	"	"	ધાખાજંધ	આદિનાથજી	૭—૩
૪૨૫૨	"	બોરનતોણ	"	"	શિખરજંધ	શાંતિનાથજી	૬—૨
૪૨૫૩	"	"	"	"	"	મદાવીરસ્વામી	૧—૩
૪૨૫૪	"	"	"	"	"	આદિનાથજી	૨૮—૧૧૮
૪૨૫૫	"	"	"	"	"	"	૨૭—૬૪
૪૨૫૬	"	ચાલકજંગ	૨ મા. ફર	"	"	સંઘવનાથજી	૮—૪
૪૨૫૭	"	સોનીદોણ	"	"	"	ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથજી	૩૫—૯

અનુભવનારનું નામ તથા સંબંધ	વહીવટકારનું નામ	લેખનો સંખ્યા	કસ્ટોડિયનની સ્થિતિ	કેસની વસ્તી	ઉપા- શય	ધર્મ- સાળા	વિશેષ નોંધ
શેઠ ઈશ્વરચંદ્ર ખેમચંદ્ર ઝવેરી	શેઠ જ્ઞાનચંદ્ર કાંકરીઆ		સારી				
શ્રીસંઘ	શેઠ મોતીલાલ શ્રીમાલ		"				
રામ વજરાજી	શેઠ સ્વરૂપચંદ્ર ઝવેરી		"				
લાલા શિખરચંદ્ર ખાખાજી કલકત્તાવાળા	"		"				
શેઠ ઈશ્વરચંદ્ર લક્ષ્મીચંદ્ર	"		"				
લાલા ગિરધારીલાલ ઝવેરી ૧૯૩૦	શેઠ હીરાલાલ ચૂનીલાલ		"				એક પાનાની મૂર્તિ છે. ભીંત પર જૂના ચિત્રો છે.
શ્રીસંઘ	શેઠ ગુલાબચંદ્ર ઝવેરી		"				બે સ્ફટિકની પ્રતિમાઓ છે. સં. ૧૬૭૧ ની સાલનો
							કુરપાલ સોનીનો લેખ છે.
આઈ લક્ષ્મીબાઈ	"	મ. ના. ૧૯૮૬	"				
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦	શેઠ હીરાલાલ ચૂનીલાલ ઝવેરી	મ. ના. ૧૯૮૨	"				એક સ્ફટિકની મૂર્તિ છે.
"	"	મ. ના. ૧૯૨૪	"				
શેઠ ગુલાબચંદ્ર ઝવેરી	શેઠ સ્વરૂપચંદ્ર ઝવેરી	મ. ના. ૧૬૭૧	"				એક સ્ફટિકની અને બે નીલમનો પ્રતિમાઓ છે.
"	"		"				
શેઠ રઘુનાથપ્રસાદ લાંડારી ૧૯૪૪	શેઠ દોશતચંદ્ર લાંડારી		"				
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦ લગભગ	શેઠ કુશલચંદ્ર		"				એક સ્ફટિકના પ્રતિમા છે.

નંબર	માસલું નામ	દેહાતું	રેલ્વે સ્ટેશન	પરિશિષ્ટ	ત્યાગિની	મુળનાયક	પ્રતિમાલની સંખ્યા
૪૨૫૮	લખનૌ	સોનીતોલા	લખનૌ ૩ મા. દૂર	લખનૌ	ધર	ચિંતામણિ પાશ્વનાથજી	પાવાણુ-ધાવ — ૭
૪૨૫૯	"	ફલવાળી ગલી	"	"	શિખરબંધ	સંભવનાથજી	૧૫—૨૧
૪૨૬૦	"	સતધરા બહોરનતોલા	"	"	ધર	મુનિસુવ્રત સ્વામી	— ૨
૪૨૬૧	"	"	"	"	શિખરબંધ	મહાવીરસ્વામી	૧૧— ૩
૪૨૬૨	"	"	"	"	ધર	ત્રિયાંસનાથજી	—૧
૪૨૬૩	કંપિલપુરી તીર્થ	ગામમાં ચાણુની પાછળ	કાયમગંજ ૬ મા. દૂર	કંપિલ	શિખરબંધ	વિમલનાથજી	૪— ૧
૪૨૬૪	ફરકાબાદ	મડિયાદેવી સ્ટેશન પાસે	ફરકાબાદ	ફરકાબાદ	"	ધર્મનાથજી	૭— ૫
૪૨૬૫	હાથરસ (સીટી)	સાસાની દરવાજા પ્રતાપસીંગ મોહનલાલના ઘરમાં	હાથરસ (સીટી)	હાથરસ (સીટી)	ધર	શાંતિનાથજી	— ૬
૪૨૬૬	મથુરા	ઘીયા મંડી	મથુરા જંકશન ૨ મા. દૂર	મથુરા	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૭— ૪
૪૨૬૭	ઘોરીપુરી તીર્થ	ટેકરી ઉપર જંગલમાં	શિકોહાબાદ ૧૪ મા. દૂર	બટેસર	ધૂમટબંધ	નેમનાથજી	૪— ૨
૪૨૬૮	શ્રીરોજાબાદ	સખજીની મંડીમાં	શ્રીરોજાબાદ ૧ મા. દૂર	શ્રીરોજાબાદ	ધાબાબંધ	આદિનાથજી	— ૨
૪૨૬૯	સીકંદરાબાદ	કેસરીવાડા	ડનકોટ ૪ મા. દૂર	સીકંદરાબાદ	શિખરબંધ	સુપાર્શ્વનાથજી	૬—૧૦

નંબર	ગામનું નામ	જિલ્લો	રેલવે સ્ટેશન	પોસ્ટ ઓફિસ	બાંધણી	મૂળનાયક	મતિચાલની લંબચા
૪૨૭૦	અનુપશહેર	જતા મહોલ્લામાં	ડીમાઇ ૧૬ મા. દૂર	અનુપશહેર	ધૂમટબંધ	સુમતિનાથજી	પાપાણ-ધાતુ ૩—૧
૪૨૭૧	"	"	"	"	ધર	પાર્શ્વનાથજી	૪—૬
૪૨૭૨	માકડી	ધડિયા મહોલ્લામાં	ગઢમુખતેશ્વર ૧૬ મા. દૂર	શીઆના	ધાખાબંધ	"	૩—૨
૪૨૭૩	હાપુડ	દાદાવાડી	હાપુડ ૦૧ મા. દૂર	હાપુડ	ધૂમટબંધ	સંભવનાથજી	૪—૫
૪૨૭૪	મેરઠ (સદર)	મહથી બગરમાં	મેરઠસીટી ૨ મા. દૂર	મેરઠ	ધાખાબંધ	સુમતિનાથજી	૫—૪
૪૨૭૫	હસ્તિનાપુર તીર્થ	બંગલમાં	૨૫ મા. દૂર	બેસુમા	શિખરબંધ	શાંતિનાથજી	૬—૮
૪૨૭૬	મુઝફ્ફરનગર	અણુપરામાં	મુઝફ્ફરનગર ૧ મા. દૂર	મુઝફ્ફરનગર	ધાખાબંધ	સુમતિનાથજી	૩—૫
૪૨૭૭	સર્ધના	ચોકડામાં	દૌરાલા ૬ મા. દૂર	સર્ધના	શિખરબંધ	"	૩—૫
૪૨૭૮	રાઈના (ઓરંગનગર)	બગરમાં	બીનોલી ૮ મા. દૂર	સલાવા	ધર	"	૩—
૪૨૭૯	બીનોલી	"	દૌરાલા ૮ મા. દૂર	"	"	શાંતિનાથજી	—૧
૪૨૮૦	બીનોલી	"	બીનોલી ૮ મા. દૂર	બીનોલી	શિખરબંધ	"	૭—૪
૪૨૮૧	બીનોલી	સરાઈ બગર	૦૧ મા. દૂર	બીનોલી	"	મહાવીરસ્વામી	૬—૪
૪૨૮૨	શાહજહાંપુર	સરાઈકાંઈયા	શાહજહાંપુર ૩ મા. દૂર	શાહજહાંપુર	ધૂમટબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૧—૨
૪૨૮૩	નવરોઈ તીર્થ (રત્નપુરી)	ગામના છેડે	સોહવાબ ૨ મા. દૂર	નવરોઈ ઉર્ફે શીનાલી	શિખરબંધ	"	૩—૫

વિદ્યાવતારણ નામ તથા સંવત.	વહીવટકર્તા નામ.	લેખકો સંખ્યા	સ્થાપકની સ્થિતિ	કેનાની વસ્તી	ઉપા- ગ્રંથ	ધર્મ- શાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૯૯૭	ગોવિંદરામ સંઘડ	મૂ. ના. ૧૮૭૭	સારી	૬૦	૧	૧	બે આરસની ગુરુમૂર્તિ છે. પ્રાચીનની જરૂર છે.
લાલા ધાસીરામજી	રિખવચંદજી બરચુડ		સાધારણ				
શ્રીસંઘ	ભૂરામલ સંઘડ		જીજ્ઞ	૬૦			જીજ્ઞ દેરાસર છે.
શેઠ મોતિલાલ કનૈયાલાલ જુરડ ૧૯૭૭	શેઠ મોતિલાલ કનૈયાલાલ જુરડ		સારી	૭૦	૧		એક લાયબ્રેરી છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૯૩	મટરલાલજી સીંગલ	મૂ. ના. ૧૬૭૭	સાધારણ	૬૦૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦ લગભગ	હસ્તિનાપુર જ્ઞેન તીર્થ કમીટી બાણ કીર્તિપ્રસાદ		સારી	નથી		૨	એક પુસ્તકભંડાર છે. પ્રાચીન તીર્થ છે. શાંતિનાથ કુંથુનાથ
							તથા અરનાથ ભગવાનના ચાર કથાશુકાતું તીર્થ છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૯૫	ધનીચંદજી સીંગલ		„	૧૭૫			
શેઠ આ ક. ની પેઢી અમદાવાદ ૧૯૯૫	મુન્નાલાલજી સીંગલ	મૂ. ના. ૧૯૯૩	„	૧૫૦			એક પુસ્તકભંડાર છે. એક આરસની ગુરુમૂર્તિ છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૯૪	ધમડીલાલ પટવારી	મૂ. ના. ૧૫૮૭	„	૧૦૦			
„	ફત્તેચંદ મંગલ	મૂ. ના. ૧૫૧૭	„	૬૦			
લાલા શ્રીચંદ તથા કીર્તિ- પ્રસાદજી ૧૯૮૩	લાલા શ્રી કીર્તિપ્રસાદજી		„	૫૦	૨	૧	એક પુસ્તકભંડાર છે. વિશાળ દેરાસર છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૯૫	મામનસીંગ ગરગ	મૂ. ના. ૧૯૨૩	„	૩૦૦	૧		ચિત્રકામ " સુંદર છે.
શ્રીસંઘ પ્રાચીન	પ્યારેલાલજી		સાધારણ	નથી			
છોટનજી લખનૌવાળા ૧૮૭૭	ગોડી પાર્શ્વનાથજીની પેઢી મુખર્ષી	મૂ. ના. ૧૯૧૦	સારી	„		૧	ધર્મનાથ ભગવાનના ચાર કથાશુકાતું આ તીર્થ છે.

નંબર	માણદું નામ	હેતુ	રેલ્વે રેશન.	ચોક્ક ચોક્કિ.	જાંચડી.	મુળનાયક	પ્રતિમાણની સંખ્યા
૪૨૮૪	નવરોઈ તીર્થ (રત્નપુરી)	જામના હેડે	સોહાવધ ૧ મા. દૂર	નવરોઈ ઉર્ફે શેનાહી	શિખરબધ	આદિનાયક	પાવાણુ-ધાતુ ૮—૦
૪૨૮૫	અયોધ્યા	કટરા મહોલ્યા	અયોધ્યા ૧ મા. દૂર	અયોધ્યા	,,	અછતનાયક	૧૨—૧૧
૪૨૮૬	ફૈઝાબાદ	બખરમા	ફૈઝાબાદ ૧ મા. દૂર	ફૈઝાબાદ	,,	શાંતિનાયક	૧—
૪૨૮૭	બનારસ	અગ્રેજ કાડી	કાશી ૧૧ મા. દૂર	બનારસ (સીટી)	ધર	પાર્શ્વનાયક	૩—૧.
૪૨૮૮	"	સુતતોલા	બનારસ ૧૧ મા. દૂર	,,	શિખરબધ	ગોડી પાર્શ્વનાયક	૧૧—૧૦
૪૨૮૯	"	નપાધાટ	,,	,,	,,	પાર્શ્વનાયક	૮—૯
૪૨૯૦	"	"	,,	,,	,,	આદિનાયક	૯—૧૮
૪૨૯૧	"	"	,,	,,	,,	સુપાર્શ્વનાયક	૧૬—૪
૪૨૯૨	"	"	,,	,,	,,	આદિનાયક	૭—૪
૪૨૯૩	"	રામધાટ	,,	,,	,,	ચિંતામણિ પાર્શ્વનાયક	૫૮—૭
૪૨૯૪	"	બાણુજી દરસ	,,	,,	,,	આદિનાયક	૨૧—૬
૪૨૯૫	"	હોરીબખર	,,	,,	,,	કેસરિયાનાયક	૧—૧૧
૪૨૯૬	"	ભદ્રીનીધાટ	,,	,,	,,	સુપાર્શ્વનાયક	૯—૧
૪૨૯૭	"	બેલુપુર	,,	,,	ધાબાબધ	પાર્શ્વનાયક	૭—૫

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	જમીનનારનું નામ.	લેખનો સંવત.	દસાસની સ્થિતિ.	તૈનાની વસ્તી.	ઉપા- સદ	સર્વ- સાબી	નિશ્ચય નોંધ
અમુલચંદ્ર મારવાડી ૧૯૬૮	કુશલચંદ્ર શ્રીમાલ લખનૌ		સારી	નથી			
શ્રીસંઘ ૧૯૮૪	ગોડી પાર્શ્વનાથજીની પેઢી મુઅઈ	મ. ના. ૧૮૭૭	"	"		૧	એક તીર્થ સ્થાન છે. જિન્ને- શ્વર દેવોના કલ્યાણકાના
							પ્રમંગો ભોવા જેવા છે.
શેઠ લાભચંદ મોતીચંદની પેઢી તરફથી	શેઠ મોતીચંદ કૂલચંદ મુકામ		"	"		૧	
શેઠ વીરચંદ દીપચંદ ૧૯૬૨	શેઠ આ. ક. ની પેઢી અમદાવાદ		"	૧૦૦	૨	૨	
લખમીચંદ્ર નહાટા ૧૯૧૮	અમુલચંદ્ર નહાટા	મ. ના. ૧૯૧૮	"				
બાણ બટુલાલજી નહાટા	જ્ઞાનચંદ્ર ઉમરાવચંદ ઝવેરી	મ. ના. ૧૮૯૭	"				ખીને અને ત્રીને માળ પ્રતિમાઓ છે.
બાણ મન્નુલાલજી	પનાલાલજી હીરાલાલજી લોઢા		"				
યતિશ્રી ચૂનીજી	શ્રી જૈન શ્વે. તીર્થ સોસાયટી બનારસ	મ. ના. ૧૬૭૧	"				ત્રીને માળ તથા ચોથે માળ દેરાસર છે.
શ્રીયુત રામચંદ્રજી	"		"				એક સ્ફટિકના પ્રતિમાજી છે. ચોથે માળ છે.
યતિશ્રી કુશલાજી લગભગ ૧૮૫૦	આચાર્ય હીરાચંદ મુરીશ્વરજી		"				
રાય ધનપતસિંહજી મુશ્કીંદાબાદવાળા	રાજ બહાદુરસિંહજી કલકત્તાવાળા		"				એક ગુરુમર્તિ છે.
રાજ ઉત્તમચંદ્રજી	રાજ સત્યાનંદપ્રસાદ સિંહજી		"				
રાજ વજરાજી	શ્રી જૈન શ્વે. તીર્થ કમીટી		"				શ્રી મુપાર્શ્વનાથજીના ચાર કલ્યાણકા અને થયા છે.
શ્રીસંઘ	"	૧૮૭૧	"				શ્રી પાર્શ્વનાથજીના ચાર કલ્યાણકા અને થયા છે.

નંબર	ધારણ નામ	કેસાણું	રહેલો કોણ	રહેલો તોડીસ	બાંધણી	રજવાય	સતિયાણી સંખ્યા
૪૨૯૮	આગ્રા	ચેશન મહોસ્તો	આગ્રાફોર્ટ	આગ્રા	ધૂમટખંધ	પાર્શ્વનાથજી	પાપાણુ-ધાણુ ૩૩— ૯
૪૨૯૯	"	"	"	"	"	સીમંધર સ્વામી	૧૦— ૫
૪૩૦૦	"	બેલનગંજ	"	"	"	સુપાર્શ્વનાથજી	૩— ૧
૪૩૦૧	"	નમકમંડી	"	"	"	શાંતિનાથજી	૮—૧૨
૪૩૦૨	"	હીંગમંડી	"	"	"	નેમિનાથજી	૩— ૧
૪૩૦૩	"	મોતીકટરા	"	"	"	ગોડી પાર્શ્વનાથજી	૨૮— ૫
૪૩૦૪	"	"	"	"	શિખરખંધ	કેશરિયાનાથજી	૫— ૨
૪૩૦૫	"	"	"	"	"	વાસુપૂજ્યજી	૮— ૬
૪૩૦૬	"	"	"	"	ધૂમટખંધ	સુરપ્રભજી	૧— ૬
૪૩૦૭	"	ચેકા બાગ દાદાવાડી	"	"	શિખરખંધ	મહાવીરસ્વામી	૧— ૧
૪૩૦૮	"	બેલનગંજ શેઠ તેજદરજી ની દવેલી	"	"	ધર	આદિનાથજી	— ૬
૪૩૦૯	સિંદપુરી	આસાપુરી ગ્રામની ભાગેલો	સારનાથ	સારનાથ	શિખરખંધ	ત્રેયાંસનાથજી	૪— ૨
૪૩૧૦	ચંદાવતી	નંગા કિનારે	કાદીપુર ૨ મા. દૂર	કેંચો	"	ચંદ્રપ્રભજી	૫— ૧

જાણનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ	લેખનો સંવત.	દસ્તાવેજી સ્થિતિ	કૌનોની વરતી.	ઉપા- ગ્રહ	ધર્મ- શાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૬૪૧	ડાલચંદળ ચોરડિયા	મૂ. ના. ૧૬૪૧	સારો	૩૦૦	૨ ૧	૨	૨ પુસ્તકભંડાર છે. પૃથ્થ- સ્તુ જડાવકામ છત્રીમાં
							ખાસ નોંધ ને પાત્ર છે.
શ્રીસંઘ	શેઠ યાદરામજી વેદ	મૂ. ના. ૧૬૬૮	"				
શ્રીમંત્રીયંદળ વેદ ૧૯૮૦	શેઠ અમરચંદળ વેદ	૧૯૮૦	"				વિનય ધર્મલક્ષ્મી જ્ઞાન મંદિર છે.
અખયચંદળ વેદ ૧૯૪૦ લગભગ	શેઠ પૂનમચંદળ વેદમુતા		"				
લાભવિનયજી ૧૯૬૧	રતનવિનયજી		"				ત્રીજો માળ છે.
શેઠ હંસરાજજી	શેઠ યાદરામજી વેદ		"				મૂળનાયકની મૂર્તિ બહુ જ સુંદર છે.
રઘુધીર વિનયજી ૧૯૪૧	રતનવિનયજી	મૂ. ના. ૧૯૦૩	"				એક પાનાની મૂર્તિ-લગભગ પાંચ ઇંચ ઊંચી છે.
							એક ગ્રંથભંડાર છે.
શ્રીમંઘ	શેઠ પદમચંદળ બચુમલજી		"				
શેઠ અગરમલજી વેદમુતા ૧૯૪૩	ડાલચંદળ ચોરડિયા		"				
શેઠ કૃણચંદળ લોઢા ૧૯૬૦	શેઠ ડાલચંદળ લોઢા		"				
શેઠ તેજકરજી ચાંદમલજી ખીકાનેરવાળા	શેઠ તેજકરજી ચાંદમલજી		"				
યતિશ્રી કુશલચંદળ	શ્રી જૈન શ્વે. તીર્થ કમીટી ખનારસ	મૂ. ના. ૧૯૧૧	"	નથી	૧	૧	શ્રી ક્રિયાસનાથ ભગવાનના ચાર કલ્યાણકો અત્રે થયા છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૬૦	શેઠ અમુલખચંદળ નાહટા	૧૯૦૪	સાધારણ	"		૧	શ્રી ચંદ્રપ્રભુજીના ચાર કલ્યા- ણકો આ તીર્થ છે. જુલું છે.

નંબર	ગાયક નામ	કેસાણું	રેલે સ્ટેશન	પારસ કોફિસ.	બાંધણી	મુજનાયક	પ્રતિભાવની સંખ્યા
૪૩૧૧	બરાહડ	ગામમાં	ગીરડી ૮ મા. દૂર	ગીરડી	શિખરબધ	અણતનાયક	પાપાણુ-ધાવ ૧—૧
૪૩૧૨	ગીરડી	સ્ટેશન સામે ધર્મશાળામાં	ગીરડી	"	"	સુપાર્થનાયક	૧—૪
૪૩૧૩	મધુવન	શ્રી જૈન સ્વે. કોઠી	પારસનાય ૧૫ મા. દૂર	પારસનાય	"	શામલિયા પાર્થનાયક	૩—૧૭
૪૩૧૪	"	"	"	"	મેઢા ઉપર	પાર્થનાયક	૮—
૪૩૧૫	"	"	"	"	"	ચંદ્રપ્રભુજી	૧—૨
૪૩૧૬	"	"	"	"	"	પાર્થનાયક	૬—૧
૪૩૧૭	"	"	"	"	"	"	૬—
૪૩૧૮	"	"	"	"	"	"	૩—૪
૪૩૧૯	"	"	"	"	"	સહસ્રકૃષ્ણ પાર્થનાયક	૩—૧
૪૩૨૦	"	"	"	"	"	પાર્થનાયક	૭—૨
૪૩૨૧	"	"	"	"	"	સમેતશિખરજી નો ૫૮	૨—
૪૩૨૨	"	"	"	"	"	શુભસ્વામી મધુધર	૧—
૪૩૨૩	"	"	"	"	"	પાર્થનાયક	૮—
૪૩૨૪	ગુણાયાજી	જલમંદિર	નવાદા ૨ મા. દૂર	નવાદા	"	મહાવીરસ્વામી	૨—૩

જાહેરાતનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ	લેખકો સંવત.	દરાસરની સ્થિતિ.	જેનાની વસ્તી.	ઉપા- અથ શાળા.	વર્ષ- શાળા.	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ પ્રાચીન	શ્રી જૈન શ્રવે. કોઠી મહુવન		સારી	નથી		૧	શ્રી મહાવીર સ્વામી ભગ- વાનને અત્રે કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત
							અર્થુ એમ કહેવાય છે.
રાયભુવસીંગજી બહાદુર લગભગ ૧૯૪૦	રાયભુવસીંગજી બહાદુર	મુ. ના. ૧૯૭૭	"	"		૧	
શ્રીસંઘ	શ્રી જૈન શ્રવે. સોસાયટી	મુ. ના. ૧૮૭૭	"	"		૨	મહુવનનું આ મુખ્ય દેરાસર છે.
"	"	મુ. ના. ૧૮૭૭	"				
"	"	મુ. ના. ૧૮૮૮	"				
"	"	મુ. ના. ૧૯૧૦	"				
"	"	મુ. ના. ૧૮૫૪	"				
"	"	મુ. ના. ૧૯૦૦	"				
"	"	મુ. ના. ૧૮૬૭	"				
"	"	મુ. ના. ૧૯૦૦	"				
"	"	"	"				
"	"	મુ. ના. ૧૮૮૫	"				
"	"	મુ. ના. ૧૮૮૮	"				
શ્રીસંઘ	લક્ષ્મીચંદ્ર સંચેતી		"			૧	તીથ છે.

ક્રમિક	ગામનું નામ	ઠેકાણું	જલ્દે રોકાયેલ	પરિવેશિકા	બાંધણી	પુનનાયક	અભિયાનની સંખ્યા
૪૩૨૫	સમેતશિખરજી	જલમંદિર	પારસનાથ ૧૫ મા. દૂર	પારસનાથ	શિખરબંધ	શામલીઆ પાશ્વનાથજી	પાપાણુ-ધાત્ર ૯— ૨
૪૩૨૬	કુંડલપુર	જૈન શ્વે. મંદિર	નાલંદા ૨ મા. દૂર	નાલંદા	"	આદિનાથજી	૯— ૨
૪૩૨૭	પાવાપુરી	ધર્મશાળામાં	બિહાર શરીફ ૮ મા. દૂર	પાવાપુર	શિખરબંધ	મહાવીરસ્વામી	૭— ૬
૪૩૨૮	"	જલમંદિરની સામે	"	"	"	"	૭— ૫
૪૩૨૯	"	જલમંદિર	"	"	ધૂમટબંધ		
૪૩૩૦	"	સમવસરજી મંદિર	"	"	"		
૪૩૩૧	રાજગિર	ધર્મશાળા પાસે:	રાજગિરકુંડ	રાજગિરકુંડ	શિખરબંધ	પાશ્વનાથજી	૯— ૨૩
૪૩૩૨	"	વિપુલાચલ પર્વતપર	"	"	"	સુનિસુવતસ્વામી	૧—
૪૩૩૩	"	ઝિરિલર પર્વત પર	"	"	"	નેમિનાથજી	
૪૩૩૪	"	ઉદયગિરિ પર્વત પર	"	"	"	પાશ્વનાથજી	૫—
૪૩૩૫	"	સુવર્ણગિરિ પર્વત પર	"	"	"	આદિનાથજી	૧—

બંધાવનારનું નામ તથા સંજ્ઞા.	વહીવટનારનું નામ.	કેન્ડીડેચ સંજ્ઞા.	રજીસ્ટ્રેશનની તારીખ.	કેન્ડીડેચની જગ્યા.	ઉપા- શ્રવ	ધર્મ- શાળા	વિશેષ મંતવ
શ્રેક પ્રથાલયંદ જગતશેક ૧૮૨૨	શ્રી જૈન શ્રે. સોસાયટી	મુ. ના. ૧૮૨૨	સારી			૧	સં. ૧૧૮૭ની સાલની એક ધાતુમૂર્તિ પ્રાચીન છે. એક
							વિખ્યાત તીર્થ છે.
શ્રીસંધ	બાણુ લક્ષ્મીચંદ્ર સંચેતી		"	નથી		૧	આ ગૌતમસ્વામીનું ગામ છે, એક પ્રાચીન પ્રેક્ષણીય
							ધામ છે. પાંચ પ્રાચીન પ્રતિમાઓ છે.
"	લક્ષ્મીચંદ્ર સંચેતી	૧૬૬૮	"	"		૫	એક પ્રાચીન તીર્થ છે. એક શુરુમૂર્તિ છે.
મહેતાબ કુંવરબાઈ ૧૯૩૧	"	૧૯૩૧	"				
શ્રીસંધ	"		"				૨૧ પાદુકાઓ છે.
"	"		"				એક માઈલ દૂર આવેલ સમવસરણની જગ્યા પરથી
							આ પાદુકા લાવેલ છે.
"	બાણુ કૃત્તેસિંહજી કલકત્તાવાળા	મેડાપરના આદિનાથ	"	નથી		૧	૩ રક્ષટિકની ૧ લાજવંતની અને ૧ ગોમેધની મૂર્તિ
		૧૧૬૯					એક કબાટમાં છે.
"	"		"				સં. ૧૮૪૮ ની સાલની અર- ણિક મુનિની ઊભી મૂર્તિ છે.
"	"	પાદુકા ૧૮૨૯	"				૪ પાદુકા બોડ છે.
"	"	મુ. ના. ૧૫૦૪	"				૨ પાદુકા બોડ છે.
"	"		"				

નંબર	ગામનું નામ	હેમલું.	રેલ્વે સ્ટેશન.	પોસ્ટ ઓફિસ.	બાંધણી.	મૂળનાયક	પ્રતિભાજની સંખ્યા
૪૩૩૬	રાજગિર	વૈભારગિરિ પર્વત પર	રાજગિરકુંડ	રાજગીરકુંડ	શિખરબંધ	શ્રાતિનાથજી	પાપાણુ-ધાતુ
૪૩૩૭	"	"	"	"	ધૂમટબંધ	આદિનાથજી	
૪૩૩૮	"	"	"	"	"	મુનિસુવ્રત સ્વામી	૨—
૪૩૩૯	"	"	"	"	શિખરબંધ	ધનાશાલીભદ્ર	૨ નર્વા
							૨ જૂનાં
૪૩૪૦	બિહારશરીફ	લાલબાગ	બિહાર શરીફ ૦૧ મા. દૂર	"	"	આદિનાથજી	૧૧— ૬
૪૩૪૧	"	મયાઆન મહોલ્લામાં	"	"	"	મહાવીર સ્વામી	૭— ૬
૪૩૪૨	પટના	ભાડેકી ગલી : જૈન શ્વે. મંદિર	પટનાસીટી ૧ મા. દૂર	પટનાસીટી	"	વિશાલજિન	૫—૧૧
૪૩૪૩	"	"	"	"	"	આદિનાથજી	૧— ૯
૪૩૪૪	"	"	"	"	ધાખાબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૧૬— ૩
૪૩૪૫	"	સ્ટેશન સામે ગુલઝાર બાગ	"	"	ધૂમટબંધ	સુદર્શનચોક સ્થૂલિશદ્ર	
૪૩૪૬	ભાગલપુર	જૈન ધર્મશાળા	ભાગલપુર જં.	ભાગલપુર	ધાખાબંધ	વાસુપૂજ્યજી	૬— ૧
૪૩૪૭	નાથનગર		નાથનગર	નાથનગર	ધર	વાસુપૂજ્યજી	૧— ૭
૪૩૪૮	ચંપાપુરી	શ્વેતાગિર મંદિર	૨ મા. દૂર	ચંપાપુરી	શિખરબંધ	"	૪—૧૩

ખાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	દેસદારની નિશીતિ.	દેનાની વરલી.	ઉપા- શ્રય	ધર્મ- શાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ	બાબુ કૃતેસિંહજી કલકત્તાવાળા		સારી				૨ પાકુકાનોડ છે.
"	"		"				૪ પાકુકાનોડ છે.
"	"	મુ. ના. ૧૯૨૧	"				
"	"	કાઉ- સગિયા	"				એક બાવન બિનાલયનું ઘંટાનું પ્રાચીન મંદિર
		૧૫૨૪					નોવાલાયક છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૮૦	લક્ષ્મીચંદ્ર સંચેતી	મુ. ના. ૧૯૧૦	"	૧૦૦	૧	૨	એક આદિનાથની તથા એક બોદ્ધ જેવી પાર્શ્વનાથની
							મૂર્તિ પ્રાચીન છે.
મથીઆન શ્રીસંઘ લગભગ ૧૯૦૦	"		જીર્ણ				જીર્ણ દેરાસર છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૯૨	મંગળચંદ્ર શિવચંદ્ર ઝાળક	મુ. ના. ૧૬૭૧	સારી	૯૫		૧	એક સ્ફટિકના પ્રતિમાજી છે.
"	"	"	"				
"	"		"				એક આદિનાથની તથા બે બોદ્ધ જેવી મૂર્તિ પ્રાચીન છે.
શ્રીસંઘ	"		"				બે પાકુકાનોડ છે. ચારે તરફ ફરતું કમળ સરોવર છે.
રાય ધનપતસિંહજી મુર્શીદાબાદવાળા	રાજા બહાદુરસિંહજી		"	૬૦		૧	૧ સ્ફટિકની તથા એક સંગેઈસપની મૂર્તિ છે.
રાય મુખસંપત રાયજી ૧૯૬૪ વે. સુ. ૧૦	રાય કુમારસિંહજી		"	૨૫			
શ્રીસંઘ ૧૮૫૬	રાજા બહાદુરસિંહજી	મુ. ના. ૧૮૫૬	"	નથી			વાસુપૂજ્ય ભગવાનન પાંચે કથાજીકો અહીં થયા છે.

નંબર	માનવ નામ	હેતુ.	રહે જરૂર ન.	પેરા ઓફિસ.	બાંધણી.	મૂળનાયક	પ્રતિભાલની ક્રમ
૪૪૪૯	ચંપાપુરી	શ્વેતાંગર મંદિર	નાથનગર ૨ મા. દૂર	ચંપાપુરી	ધાબાબંધ	અવન કલ્યાણક	પાષાણ-ધાતુ — ૧
૪૩૫૦	"	"	"	"	"	જનમ કલ્યાણક	૧—
૪૩૫૧	"	"	"	"	"	દીક્ષા કલ્યાણક	૧—
૪૩૫૨	"	"	"	"	"	કૈવલ્ય કલ્યાણક	૧—
૪૩૫૩	"	"	"	"	શિખરબંધ	નિર્વાણ કલ્યાણક	૩— ૫
૪૩૫૪	બાલુચર	મહારાજ બહાદુર સિંહજીની કોઠી	જ્યાગંજ ૧ મા. દૂર	જ્યાગંજ	ધર	કેસરિયાનાથજી	૧— ૨
૪૩૫૫	"	ઝોસવાલ પટ્ટી	"	"	શિખરબંધ	સંભવનાથજી	૩—૧૬
૪૩૫૬	"	"	"	"	"	વિમલનાથજી	૭— ૮
૪૩૫૭	"	"	"	"	"	આદિનાથજી	૯—૧૧
૪૩૫૮	કટગોલા (નરસિંહપુર)	લક્ષ્મીપતિસિંહજીનો ખગીચો	૨ મા. દૂર	નરસિંહપુર	"	"	૭—૧૦
૪૩૫૯	મહિમાપુર	જગતશેઠનું મંદિર	નરસિંહપુરરોડ	"	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૪—૧૦
૪૩૬૦	"	કીરતયાગ	જ્યાગંજ ૧૧ મા. દૂર	જ્યાગંજ	"	શામળિય પાર્શ્વનાથજી	૬— ૨
૪૩૬૧	અણમગંજ	મહાજન પટ્ટી	અણમગંજ	અણમગંજ	"	શાંતિનાથજી	૩— ૨
૪૩૬૨	"	"	"	"	"	ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથજી	૨૪—૪૨

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ	લેખનો સંવત.	દસપત્તી રિવાજ	સેનાની વસ્તી	ઉપા- અય	ધર્મ- શાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૮૫૬	રામ બહાદુરસિંહજી		સારો	નથી			
"	"	૧૮૫૬	"	"			
"	"	"	"	"			
"	"	"	"	"			
"	"	"	"	"			
રાય ધનપતસિંહજી દુમ્મઠ	ગોરખચંદજી દુગડ		"	૩૦૦	૧	૧	૧ પુસ્તક બંડાર છે.
શ્રીસંઘ ૧૮૮૧	બુદ્ધિસિંહજી બોયરા		"				૩ સોનાના સિદ્ધચક્રો છે.
રાય લક્ષ્મીપતસિંહજી બહાદુર ૧૮૪૯ મ.સુ. ૧૩	સુરપતસિંહજી દુગડ		"				૪ આરસની ગુરુમૂર્તિઓ છે.
શ્રીસંઘ ૧૮૪૫	જુનુ ખીખી		"				૨ ગુરુમૂર્તિઓ છે.
રાય લક્ષ્મીપતસિંહજી જી. ૧૮૩૩ મહા સુ. ૧૩	બાણુ જગતપતસિંહજી દુગડ		"				૩ સ્ફટિકની પ્રતિમાઓ છે. ૨ ગુરુમૂર્તિઓ છે.
જગતશેઠ કૃત્તેચંદજી ૧૮૭૫ મ. સુ. ૫	જગતશેઠ કૃત્તેચંદજી		"	નથી			એક સ્ફટિકના પ્રતિમાજી છે. કસોટીનું દેરાસર છે.
શ્રીસંઘ ૧૮૨૦	બુદ્ધિસિંહજી બોયરા		"				
ગુલાબખાઈ	ડાલચંદજી સીંધી		"	૮૦૦	૪	૨	૨ પુસ્તકબંડાર છે. નવપદ- જીમાં પંચ પરમેષ્ઠિની
							પ્રતિમાઓ સ્ફટિકની છે.
મુકુણોત કુટુંબ	રાજેન્દ્રસિંહજી સીંધી		"				

નંબર	આવક નામ	કેમલું.	રેવેન્યુ સ્ટેશન.	ચાર્જ ટાફિસ.	બાંધણી.	મૂળનાયક	પ્રતિગાળની સંખ્યા
૪૩૬૩	અણમગંજ	મહાજનપટ્ટી	અણમગંજ	અણમગંજ	શિખરબંધ	નેમનાયક	પાપાણુ-ધાતુ ૨૮-૧૯
૪૩૬૪	"	"	"	"	"	સુમતિનાયક	૭-૨૮
૪૩૬૫	"	"	"	"	ધાયાબંધ	ગોડી પાર્શ્વનાયક	૧-૨
૪૩૬૬	"	"	"	"	શિખરબંધ	પદ્મપ્રભુ	૧૦-૭
૪૩૬૭	"	રેફરેના પાટાની બાલુમાં	"	"	"	સંલવનાયક	૮૬-૧૬૪
૪૩૬૮	"	રામબાગ	"	"	"	શામળિયા પાર્શ્વનાયક	૩૩-૧૮
૪૩૬૯	"	રાજવાડી	"	"	ધર	મહાવીરસ્વામી	— ૧
૪૩૭૦	"	સ્ટેશન સામે	"	"	ધૂમટબંધ	શાંતિનાયક	— ૧
૪૩૭૧	લણવાડ	ધર્મશાળામાં	જમુઈ ૨૦ મા. ફર	સીકંદરા	શિખરબંધ	મહાવીરસ્વામી	૧-૩
૪૩૭૨	ક્ષત્રિયકુંડ	તળેટીમાં દીક્ષામંદિર	૨૪ મા. ફર	"	ધૂમટબંધ	"	૧—
૪૩૭૩	"	અવન મંદિર	"	"	"	"	૧—

જાણનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	દશગરની દિયતિ.	જૈનાની વસ્તી.	ઉપા- શ્રય.	વર્મ- શાખા.	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૯૪૩	શ્રીસંઘ		સારો				૧ સ્ફટિકની અને ૨ શનિ રત્નની પ્રતિમાઓ છે. ૪
							શુરુમૂર્તિઓ છે.
સીતાપચંદ્ર નંદાર	કેસરીસોંગલ નંદાર		"				૩ સ્ફટિકની પ્રતિમાઓ છે. ૪ શુરુમૂર્તિઓ છે.
ગણપતસિંહલ દુગડ લગભગ ૧૯૪૦	સુરપતસિંહલ દુગડ		"				
યતિશ્રી વિજયચંદ્ર	ગંભીરસિંહલ શ્રીમાલ		"				એક શુરુમૂર્તિ છે.
રાય ધનપતસિંહલ બહાદુર ૧૯૩૩	રાજ બહાદુરસિંહલ		"				૪ સ્ફટિકની, ૧ પાનાની, ૧૨ કાળી રત્નની તથા ૧
							સંગેષસપની મૂર્તિ છે.
શ્રીસંઘ	નવલકુમારસિંહલ દુધેડિયા		"				
વિજયસિંહલ દુધેડિયા	કુમાર ચંદ્રસિંહલ દુધેડિયા		"				એક સંગેષસપની પ્રતિમા છે. ૪ સ્ફટિકની પાદુકાઓ છે.
હરખચંદ્ર ગોલેછા	"		"				૨ તારામંડલ, ૧૧ સ્ફટિક ૧ પાનાની, ૪ સંગેષસપ,
							૨ બૃહદ્બુકુલ-૨૦ મૂર્તિઓ છે.
રાય બહાદુર ધનપતસિંહલ ૧૯૩૧	રાજ મહારાજ બહાદુર- સિંહલ કલકત્તાવાળા		"	નથી		૧	
પ્રાચીન	"	મુ. ના. ૧૫૦૪	"				નદીમાં કુંડ મળી ગયો છે, તેથી આ જગ્યાને કુંડવાટ
							કહેવામાં આવે છે. પ્રતિમા પ્રાચીન છે.
"	"		"				

નંબર	ગામનું નામ	ઠેકાણું	ફલે દરરજા.	પર દારિયા.	બાંધણી.	મુજતાયક	પ્રતિબાહની સંખ્યા
૪૩૭૪	સુત્રિયકુંડ	તળેટીથી ૪ મા. કુંગર ઉપર	જમુઈ ૨૩ મા. દૂર	સીકંદરા	શિખરબંધ	મહાવીરસ્વામી	પાવાણ-ધાતુ ૧—૨
૪૩૭૫	કાકંદી તીર્થ	ધર્મશાળામાં	૧૩ મા. દૂર	જમુઈ	„	પાર્શ્વનાથજી	૧—
૪૩૭૬	રાંચી	ડેર-ડામાં મોડ પર	રાંચી ૧ મા. દૂર	હીતો	ધર	અજીતનાથજી	— ૧
૪૩૭૭	ઝરિયા	જનરથ પોશ્ટઓફીસ પાસે શેઠ કાલિદાસ જસરાજના	ઝરિયા	ઝરિયા	„	આદિનાથજી	— ૧
		મકાનમાં					
૪૩૭૮	કુમારડી	અગરમાં	મહુદા ૧૧ મા. દૂર	મહુદા	ધાખાબંધ	„	— ૩
૪૩૭૯	પુર્ણિયા (સીટી)	સીટીમાં	પુર્ણિયા ૧ મા. દૂર	પુર્ણિયા સીટી	„	પાર્શ્વનાથજી	૧— ૩
૪૩૮૦	સુરપતગંજ (જાતાપુર)	હરાવત રાજકચેરીમાં	ફારવીસગંજ ૨૦ મા. દૂર	સુરપતગંજ	ધર	મહાવીરસ્વામી	— ૨
૪૩૮૧	પ્રતાપગંજ	અગરમાં	„	પ્રતાપગંજ	શિખરબંધ	નમિનાથજી	૧— ૨
૪૩૮૨	ગનપતગંજ	શેઠ સુરપતસિંહજીની કોઠી	શ્રુપોલ ૧૮ મા. દૂર	ગનપતગંજ	ધર	આદિનાથજી	૧— ૧
૪૩૮૩	દીનાજપુર	રાજગંજ ગુડગોશ્વા છોટા કોઠી પાસે	દીનાજપુર ૧ મા. દૂર	દીનાજપુર	શિખરબંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	૬— ૫
૪૩૮૪	માહીગંજ (રંગપુર)	અગરમાં	રંગપુર ૨ મા. દૂર	માહીગંજ	„	„	૩— ૫
૪૩૮૫	કુચ બિહાર	મારવાડીપટ્ટી	કુચબિહાર ૧ મા. દૂર	કુચબિહાર	ધર	મસ્ત્રિનાથજી	૧— ૩

ખંધાવનારનું નામ તથા દેવત.	વહીવટદારનું નામ	લેખનો સંવત.	દસપદની સ્થિતિ.	કેળાની વસ્તી	ઉપા- ધ્ય	ધર્મ- શાળા	વિશેષ નોંધ
પ્રાચીન	રાજમહારાજ બહાદુરસિંહજી કલકત્તાવાળા		સારી				મહાવીરસ્વામી ભગવાનનું આ તીર્થસ્થાન છે. નાના
							મેરુ પર્વત છે.
"	"		"				
જીવરાજ ગુજામયંદ રામપુરીયા	શેઠ જીવરાજ ગુજામયંદ રામપુરિયા	મૂ. ના. ૧૫૪૩	"	૨૦			
શેઠ કાલિદાસ જસરાજ મોરખીવાળા ૧૯૮૪	શેઠ શિવજીવ કાલિદાસ	મૂ. ના. ૧૯૨૨	"	૨૫૦	૨		ત્રીજો માળ છે.
જૈન ધર્મ પ્રચારક સભા ૨૦૦૦	કુમારડી સરાક જૈનસંઘ		"	૬૪			ચારે તરફ પ્રાચીન પ્રતિમા પથરાએલી છે.
રાય ધનપતસિંહજી લગભગ ૧૯૩૫	મહારાજ બહાદુરસિંહજી	મૂ. ના. ૧૮૨૫	"	૫			
મંગલચંદજી બોથરા ૧૯૯૮ શ્રા. સુ. ૧૫	મંગલચંદજી બોથરા		"	૨૦			
શેઠ ગણુપતસિંહજી દુગડ ૧૯૭૩	શેઠ સુરપતસિંહજી દુગડ	૧૭૬૩	"	૧૫		૧	
રાય ગનપતસિંહજી દુગડ ૧૯૫૦ લગભગ	"	૧૯૪૯	"	૨૦			
નહાર કુટુંબની ઓગો ૧૮૫૦	મહારાજ બહાદુરસિંહજી		"	૫૦			
મહારાજ પ્રતાપસિંહજી દુગડ ૧૮૭૫	પુનમચંદ જ્ઞાનચંદ નાહટા	મૂ. ના. ૧૮૭૭	"	૨૪			
મહારાજ પ્રતાપસિંહજી દુગડના પુત્રો ૧૯૨૨	ગિરધારીલાલજી વેદ	મૂ. ના. ૧૯૦૩	જીજી	નથી			જીજી દેરાસર છે.
જે. સુ. ૭							

નંબર	મામલું નામ	ટેકાફ.	ફેલો રજીસ્ટ્રી	પોસ્ટ એફિસ.	બાંધણી.	મૂળનાયક	પ્રતિભાલની સંખ્યા
૪૩૮૬	સેંથીઆ	મારવાડી પટ્ટી	સેંથીઆ	સેંથીઆ	ધૂમટખંધ	આદિનાથજી	પાવાણુ-ધાતુ: ૩—૧
૪૩૮૭	ફારવીસગંજ	સદરોડ પર દાદાવાડીમાં	ફારવીસગંજ	ફારવીસગંજ	શિખરખંધ	પાર્શ્વનાથજી	૧—૧
૪૩૮૮	કલકતા	કેનિંગ્સટ્રીટ નંબર ૯૬	હાવરા	બડાબજાર	ધર	મહાવીરસ્વામી	૩—૧૧
૪૩૮૯	"	તુલાપટ્ટી	"	"	શિખરખંધ	શાંતિનાથજી	૨૩—૧૧૫
૪૩૯૦	"	૪૮, ઇન્ડિયન મીરરસ્ટ્રીટ	"	ધરમતલ્લા	ધર	આદિનાથજી	૧—૬
૪૩૯૧	"	માણેકતલ્લા	"	શામબજાર	શિખરખંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	૪—૩
૪૩૯૨	"	"	"	"	"	મહાવીરસ્વામી	૧૮—૩
૪૩૯૩	"	બદ્રીદાસ ટેમ્પલ	"	"	"	શીતળનાથજી	૧—૧
૪૩૯૪	ગવાલપાડા	મારવાડી પટ્ટી	બગાઈગાંવ ૩૨ મા. દુર	ગવાલપાડા	ધૂમટખંધ	પાર્શ્વનાથજી	૧—૫
૪૩૯૫	તેજપુર	મારવાડી પટ્ટી સડક પર	તેજપુર ૧ મા. દુર	તેજપુર	શિખરખંધ	,	૧—૪

ખાવાનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	દયાદરની નિયતિ.	કૌનાની વસ્તી.	ઉપા- ગ્રય	ધર્મ- શાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૯૬૧ લગભગ	માનમલજી છાન્ડ	મૂ. ના. ૧૯૦૦	સારી	૨૦		૧	
શ્રીસંઘ ૧૯૮૩	સુરપતસિંહજી દુગડ	મૂ. ના. ૧૯૨૯	"	૨૦	૧		
તપગચ્છીય શ્રીસંઘ	શ્રીસંઘ કમીટી		"	૫૦૦૦	૨	૩	
શ્રીસંઘ	"		"				૧ સંગેષસપ, ૪ સ્કટિક તથા ૧ પાનાની મૂર્તિઓ
							છે. ૮ ગુરુમૂર્તિઓ છે.
સીતાપચંદજી નહાર	વિજયસિંહજી નહાર		"				ચુરનચંદજી નહારનો પ્રાચીન સંગ્રહ છે.
ગણેશીલાલ કપુરચંદ ઝવેરી ૧૯૫૨ વૈ. સુ. ૭	સુંદરલાલજી ખરડ	મૂ. ના. ૧૯૫૨	"				
સુખલાલજી ઝવેરી ૧૯૨૪	ચૂનીલાલ મોદનલાલ ઝવેરી	૧૯૨૪	"				એક ગુરુમૂર્તિ છે.
બાણુ બટ્ટીદાસજી મુઝીમ ૧૯૨૩ ફા. સુ. ૨	બાણુ કૃતેચંદજી ઝવેરી	૧૯૨૩	"				
માહીસંગ મેધરાજ લગભગ ૧૯૫૮	માહીસંગ મેધરાજ		"	૧૫			
રાયબહાદુર મેધરાજજી તથા તેમના પુત્રો ૧૯૫૭	રાયબહાદુર માહીસીંગ મેધરાજવાળા		"	૧૦૦			
જે. સુ. ૧૧							